

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Vesna Š. Đikanović

**Iseljenici u Severnoj Americi i
jugoslovenska država 1918–1945**

doktorska disertacija

Beograd, 2016.

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

Vesna Š. Đikanović

**Emigration in North America and
Yugoslav State 1918–1945**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016.

Mentor:

**dr Ljubodrag Dimić, redovni profesor, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu**

Članovi komisije:

**dr Radmila Radić, naučni savetnik, Institut za noviju
istoriju Srbije, Beograd**

**dr Mira Radojević, vanredni profesor, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu**

**dr Vera Gudac Dodić, viši naučni saradnik, Institut za
noviju istoriju Srbije, Beograd**

**dr Aleksandar Životić, docent, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu**

Datum odbrane: _____

Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918–1945

Rezime

Godine Prvog svetskog rata ukazale su na mogućnosti saradnje starokrajske politike sa iseljeničkom zajednicom na prostoru severne Amerike. Saradnja i kontakt nove jugoslovenske države i iseljenika u Americi nastavljena je i nakon okončanja Velikog rata. Jugoslovenska država polazila je od principa da su iseljenici deo narodnog jedinstva. Taj princip odredio je okvir iseljeničke politike kao i nastup države prema iseljenicima. Želela se saradnja i preduzeti su koraci da se ona i ostvari. Ambiciozni planovi ali, u praksi, i niz problema pratili su ove kontakte države i iseljeničke zajednice. Na drugoj strani iseljenici na prostoru severne Amerike pred sobom su imali novu političku realnost – jugoslovensku državu. Odnos prema Jugoslaviji bio je određen nacionalnom pripadnošću, političkim i ideološkim opredeljenjem ali i prepoznatim ličnim interesima. Period između dva svetska rata ispunjen je stalnim kontaktima, različitim oblicima saradnje ali i sukobima, nerazumevanjem pa i otvorenim neprijateljstvom. Godine Drugog svetskog rata unele su nove izazove u odnosu dve strane. Poraz i okupacija Kraljevine Jugoslavije, prenošenje političkog života države na prostor emigrantskog života, nasleđeni i novi sukobi kao i pojava političke alternative, obeležili su ove godine rata. Nova politička stvarnost zahtevala je i novo određivanje kako jugoslovenske države prema iseljenicima tako i iseljenika prema jugoslovenskoj državi. Kraj rata i stvaranje Nove Jugoslavije sa komunističkim vođstvom, unelo je nove sadržaje u odnose iseljeničke zajednice u Americi i jugoslovenske države.

Ključne reči:

**Sjedinjene Američke Države, Kanada, Kraljevina SHS
(Jugoslavija), jugoslovenski iseljenici**

Naučna oblast: Istorija

Uža naučna oblast: Istorija Jugoslavije

UDK: 325.2(7)(=163.3/.6)“1918/1945”

Emigration in North America and Yugoslav State 1918–1945

Summary

The possibilities of cooperation with Yugoslav émigrés in North America, for political factors in the “old country” became clear during the First World War. Cooperation and contact between new Yugoslav state and émigrés in America continued after the war ended. Emigrés as part of national unity was the main principle of Yugoslav emigration policy. This principle deeply influenced Yugoslav policy and practice toward émigrés. Yugoslavia wanted cooperation and accordingly, certain steps were taken. Contacts between State and émigrés were marked by ambitious plans, but also, in practice, with many problems. On the other side, émigrés in North America were facing new political reality – Yugoslav state. Position toward Yugoslavia was influenced by national identity, political and ideological position, but also by personal interest. Interwar period was filled by continuous contacts, different ways of cooperation, but also by conflict, misunderstanding and open hostility. Second World War introduced new challenges. Defeat and occupation of Kingdom of Yugoslavia, continuation of political life in emigration, inherited and new disputes, introduction of political alternative, marked following years. New political reality also demanded adjustment of Yugoslav policy toward émigrés as well as position of émigrés toward Yugoslav state. End of war and formation of New Yugoslavia with its communist leadership put relations between State and émigrés in a new context.

Key words: United States of America, Canada, Kingdom of SHS (Yugoslavia), yugoslav émigrés

Scientific field: History

Narrow Scientific field: History of Yugoslavia

UDC: 325.2(7)(=163.3/.6)1918/1945”

Sadržaj:

Predgovor.....	1
Uvod: Iskustvo Prvog svetskog rata.....	10
I. Jugoslovenski iseljenici i nova država (1919–1929).....	43
- Ko su „naši“ iseljenici?.....	43
- Zakonske pretpostavke povezivanja države i iseljenika.....	53
- Neizbežan susret.....	76
- Slučaj konzula V. Savića.....	92
- Ekonomska saradnja – propuštena prilika.....	98
- Između željenog... ..	121
- ...I realnog.....	139
II. Vreme krize (1929–1935).....	183
- Nove inicijative za novo vreme.....	186
- Iseljenici i politika integralnog jugoslovenstva.....	192
- Izazovi novog vremena – politički život.....	213
III. Izgubljene iluzije (1935–1939).....	226
- Nove inicijative.....	227
- Susreti i ishodi.....	260
- Makedonstvujušći, domobrani, komunisti- izraz otvorenog neprijateljstva.....	290

IV. - Svet ulazi u rat (1939–1941).....	307
- “Vreme dvostruke neutralnosti”.....	307
- Početak rata u Evropi i jugoslovenski iseljenici.....	311
- O Banovini Hrvatskoj.....	322
- Jugoslovenski iseljenici i spoljnopolitički položaj Jugoslavije	342
V. Godine rata (1941–1945).....	364
- Polazišta.....	364
- Prvi izazovi.....	372
- Pod senkom memo randuma.....	414
- Jugoslovenski informacioni centar- politička snaga ili neuspeli kompromis.....	446
- Poseta kralja Petra II severnoj Americi ili prvi susret sa kraljem.....	455
- U susret novim izazovima – izmenjene prilike.....	464
- Nova politička snaga ili pojava alternative.....	471
- Nova Jugoslavija u Americi – principi i saveznici.....	508
- Poraz stare Jugoslavije i novi put.....	534
- Humanitarna akcija ili politička poruka.....	578
- Podrška jugoslovenskih iseljenika ratnim naporima Jugoslavije- materijalna i vojna pomoć.....	587
VI. Epilog: Ulazak u novo doba.....	623
Zaključak.....	637
Spisak izvora i literature.....	643
Biografija autora.....	653

PREDGOVOR

Problem migracija ljudi postavlja se pred savremenu nauku ali i savremeno društvo neprestano u svoj svojoj složenosti. Migracije kao proces, migranti kao njihov glavni akter, iseljenička populacija kao predmet stalnog interesa zemlje imigracije jednako kao i zemlje porekla (matice), neke su od važnijih tema koje izazivaju permanentno zanimanje naučnih radnika (istoričara, sociologa, ekonomista, demografa, etnografa). Aktualnost teme u današnjem trenutku svakako neizbežno doprinosi ovoj činjenici. S druge strane, kontinent koji već više od veka ostaje u centru pažnje svetskih migracija ali i naučnog interesa, severna Amerika (u prvom redu Sjedinjene Američke Države), zauzima dominantno mesto u istraživačkim pokušajima usmerenim u pravcu boljeg razumevanja i dobijanja jasnije predstave o društvenom fenomenu kakav su svakako migracije na raznim nivoima i u raznim oblicima svog ispoljavanja. Uostalom, svedoci smo postojanja velikog interesovanja koje u svetskoj i domaćoj javnosti, ne samo političkoj, izazivaju sva politička, ekonomska i druga kretanja u Sjedinjenim Državama. Država, u jednom momentu sa epitetom jedine supersile, nezaobilazna u pokušajima razumevanja kretanja savremenog sveta u svakom pogledu opravdava postojeći interes. Svakako da današnje vreme kriza, političke i bezbednosne nesigurnosti u svetu, kao i ključnih nacionalnih i državnih pitanja koja se postavljaju pred srpsku državu čine ovaj interes dubljim i sadržajnijim. Upravo u trenucima velikih ili ključnih promena u najvećoj svetskoj demokratiji, za našu javnost interes se istovremeno prenosi na srpsku dijasporu u Americi koja postaje predmetom interesa, ali i očekivanja i nadanja. To je vreme kada se razmatra ekonomska snaga dijaspore, njena brojnost, mogući politički uticaj, postavljaju pitanja o stvarnoj vezi između iseljenih i domovine, njihovoj nacionalnoj svesti, do tada postignutom i urađenom na postizanju osnove za jedinstvo buduće akcije. Zaključci su obojeni pesimističnim tonom i odraz su stvarne zanemarenosti ovog odnosa van povremenih trenutaka opšteg zanimanja. Nažalost

može se reći da domaća nauka prati stanje društvenog interesa za dijasporu. Iseljenici (emigracija, dijaspora) u srpskoj historiografiji nalaze se, može se reći, na marginama naučnog zanimanja i angažovanja. Porazno je saznanje da su gotovo svi segmenti iseljeničkog ponašanja i iseljeničkog života zauzeli ograničen prostor u radovima istorijske ali i drugih društvenih-humanističkih disciplina. Postojanje instituta, sa fenomenom migracija kao primarnim predmetom interesa, u evropskim zemljama ali i državama nastalim na prostoru bivše Jugoslavije (Hrvatska, Slovenija) ukazuje na složenost i važnost pitanja koje nailazi na tako malo prostora u naporima domaće nauke. Ova činjenica iznenađuje tim više ako se zna da je fenomen iseljavanja bio deo razvoja srpskog društva kao i da se u prekookeanskim zemljama formirao značajan srpski iseljenički korpus. Otuda pred srpsku nauku postavlja se ogroman prostor istraživanja, naučnog interesa ali i napornog rada. Izbor tema koje bi doprinele razumevanju samog fenomena iseljavanja, iseljeničke populacije kao ekonomske, kulturne, političke i društvene grupe, ali i iseljenika kao nosilaca nasleđa starog kraja ali i dela nove kulture, kao i uviđanje svih sazajnih nivoa koji se ređaju pred zainteresovanim posmatračem u svojoj ponekad obeshrabrujućoj složenosti, čine pokušaj ovog rada još jednim naporom da se iseljenička tema postavi na mesto kontinuiranog interesa i rada.

Opređenje ovog istraživanja jeste sfera političkog i društvenog angažovanja proizašlog iz uvek složenih odnosa iseljenika i matice, u ovom slučaju jugoslovenskih iseljenika u Severnoj Americi i jugoslovenske države. Kompleksnost postavljene teme tim je veća ako se govori o odnosu nacionalno heterogene iseljeničke zajednice i države koja ih svojim nastankom postavlja u okvir političkog i državnog jedinstva. Srbi, Hrvati, Slovenci, kao i Makedonci i Crnogorci objedinjeni zajedničkim iseljeničkim statusom i iskustvom, povezani starokrajskom srodnošću ali, od trenutka nastanka zajedničke države, sa specifičnostima idejnog, ideološkog, nacionalnog i konačno, političkog opredeljenja, živeli su u sredini koja je i sama nudila izazove u pogledu identiteta, određivanja socijalnog i ekonomskog statusa. U kritičnim momentima postavljala se i kao kvalitativni okvir političkog i društvenog angažmana emigracije. Uočavanje specifičnosti “pogleda sa strane” jedan je od izazova koji stoji pred postavljenim istraživanjem.

Uprkos ovoj prepoznatoj nacionalnoj podeljenosti kao i činjenici da je ta nacionalna prepoznatljivost iseljenika bila jasno uočena i od strane savremenika, njihovo terminološko određenje kao “jugoslovenski iseljenici”, u ovom istraživanju činilo se prikladnim i opravdanim. Za iseljenike, iako najvećim delom potekle iz različitih državno-političkih struktura, stvaranjem jugoslovenske države stvara se svojevrsna poveznica koja im daje zajednički jugoslovenski karakter. U formalnom smislu, kroz rešenja administrativnog karaktera pa i kroz formu zvaničnog popisa stanovništva, oni su na taj način percipirani od strane zvaničnih vlasti država useljenja. I u nekim manje formalnim prilikama nove američke domovine stavljale su iseljenike sa jugoslovenskog prostora u okvire jednog terminološkog određenja pa čak i u prilikama kada je postojao jasno izražen otpor samih iseljeničkih zajednica. Proslave jugoslovenskog dana, slavljenje različitosti kulturnog nasleđa prepoznavanjem i onog jugoslovenskog imena, potvrdili su da je uz kontinuirano uočavanje nacionalne posebnosti iseljenika, u američkoj javnosti prihvaćena i ona njihova jugoslovenska prepoznatljivost. Za jugoslovensku državu nije bilo nedoumica. Zakonska rešenja, rešenja administrativnog karaktera, ali i sadržaj ukupne politike prema iseljenicima nosili su jugoslovensko obeležje. Za novu državu to je bilo jugoslovensko ili “naše” iseljeničtvo, štaviše iseljeničtvo koje je činilo deo ukupnog narodnog jedinstva. Nacionalna posebnost nije se zanemarivala, naprotiv. Svest o nacionalnim specifičnostima iseljeničkih zajednica koja je u krajnjoj meri uticala na jugoslovensku politiku prema iseljenicima bila je prisutna. Upravo je veliki deo aktivnosti jugoslovenske države i njenih diplomata bio određen pokušajima da se odgovori izazovima nastalim postojanjem nacionalno podeljenog iseljeničtva. Ali, politika prema iseljenicima bila je ona jugoslovenska sa ciljem usađivanja osećanja zajedništva kojim bi se ono nacionalno gubilo ustupajući mesto osećanju narodnog jedinstva. Samo ponašanje iseljenika sa jugoslovenskog prostora dalo je opravdanje upotrebi termina “jugoslovenski iseljenici”. Javni život iseljenika tokom godina Prvog svetskog rata postaje određen idejom, zatim i realizacijom novog jugoslovenskog političkog koncepta. Prostor starog kraja postaje prostor nove jugoslovenske države. Kada se ulazilo u odnos sa starokrajskim institucijama, političkim, kulturnim, finansijskim, ulazilo se u odnos sa institucijama jugoslovenskog političkog i državnog prostora, određenih zakonima i pravilima jugoslovenske države. I kada su se iznosile ideje koje su

potencirale nacionalno, te koncepcije i zahtevi iznosili su se u odnosu na trenutnu političku stvarnost koju je predstavljala jugoslovenska država. Ta jugoslovenska stvarnost opstala je tokom čitavog međuratnog perioda. I tokom godina Drugog svetskog rata, uprkos pojavi različitih političkih snaga koje su, određene različitim ideološkim polazištima, nudile jednako tako različite ideje o budućem razvoju društva i države, nije se napuštala ideja zajedničkog jugoslovenskog prostora i koncept zajedničke jugoslovenske države. Stoga je i okvir javnog, primarno političkog delovanja i izraza za iseljeničku javnost, uprkos svim nacionalnim specifičnostima, ostao tokom posmatranog perioda onaj jugoslovenski. Izraz “iseljenici”, “iseljeničtvo” bio je onaj koji je bio prihvaćen od strane savremenika, same iseljeničke zajednice, izraz koji je izdržao probu vremena i opstao u označavanju sunarodnika koji su svoju budućnost vezali za prostor van matične države. Stoga je i u ovom istraživanju postao primarno korišćen. Učešće u javnom životu u Americi nije bilo ograničeno samo na lica sa neupitnim iseljeničkim statusom, već je uključivalo i osobe i organizacije koje taj status nisu obavezno imale, poput sveštenstva, političkih izaslanika, srpske Eparhije. Uticaj na razmišljanja, raspoloženje, formiranje javnog mnjenja ali i angažovanje unutar iseljeničke zajednice, učinio je da i posmatranje angažovanja ovih pojedinca i institucija postane nezaobilazno u pokušaju razumevanja kako raspoloženja jugoslovenskog iseljeničtva tako i specifičnosti i karakter nastupa jugoslovenske države prema ovoj zajednici.

Prostor iseljeničkih aktivnosti, Severna Amerika, pored savremene aktuelnosti koja svakako ne sme ili ne bi trebala da bude povod i isključivi motiv naučnog interesa, sama po sebi predstavlja kvalitativni okvir koji nudi specifičnost okruženja, ideja i sadržaja čije objektivno sagledavanje i razumevanje predstavlja važan segment za razumevanje iseljeničkog pitanja u njegovim različitim izrazima. Važnost ovog kontinenta u svetskoj pa i domaćoj istoriji XX veka samo je jedan faktor koji je upravo severnu Ameriku (primarno SAD) odredio kao prostorni okvir za bavljenje iseljeničkim pitanjem. Status Amerike kao zemlje emigranata i zaista mesto najbrojnije iseljeničke populacije sa prostora jugoslovenske države, čini je dobrim pokazateljem i primerom za pokušaj razumevanja različitih aspekata postavljenog problema. Slobode političkog delovanja, sloboda štampe, promocije različitih ideja, mogućnost ispoljavanja nacionalnog identiteta, ali i angažovanja

na širem, međunarodnom planu, daju uvid u stvarne stavove i poziciju jugoslovenske emigracije u Americi. Svakako da Sjedinjene Države u tom smislu zauzimaju primarno mesto u ovom istraživanju, ali politička povezanost pojedinih nacionalnih grupa, kontakti, zajedničke akcije, jedinstvo društvenog delovanja, daje osnov za postavljanje šireg okvira analize koji uključuje severnoamerički kontinent u celini.

Izabrani tematsko-hronološki pristup nudi prostor za praćenje razvoja odnosa iseljenika i jugoslovenske države. Gotovo tri decenije međusobnih odnosa ispunjenih pojavom novih ideja i ideologija, političkim i ekonomskim krizama kojima su na različite načine bili izloženi i iseljenici i jugoslovenska država otvaraju mogućnost praćenja i prepoznavanja glavnih linija u odnosima dve strane ali i onih specifičnosti i posebnosti nastalih kao izraz istorijskog trenutka. Kroz različite tematske celine u okviru određenog vremenskog perioda, otvara se mogućnost sagledavanja složenih i nadasve svestranih odnosa koji su postojali između jugoslovenske države i iseljeničke zajednice. Hronološki raspon, u pogledu odnosa iseljenika prema jugoslovenskoj državi, omogućio je i uočavanje specifičnosti prisutnih kod različitih nacionalnih zajednica, praćenje tzv. "srednje linije" oličene u aktivnostima velikih potpornih organizacija ali i onih ekstremnih i ekstremističkih pokreta nastalih upravo u vreme postojanja jugoslovenske države, kao reakcija na događaje u novoj državnoj zajednici. Pitanja sa kojima se suočavala novonastala država, a kojih svakako nije bilo malo, problemi koji su zadirali u samu suštinu opstanka novonastale jugoslovenske države, ekonomski, politički, bezbedonosni, kulturološki, problemi ideologije i nacionalnog identiteta, postavljala su se jednako snažno i sa druge strane okeana i bile predmetom jednako žustrih debata izazivajući nemale sporove i sukobe unutar jugoslovenske iseljeničke zajednice. Važno je istaći da se granica angažovanja iseljenika pomerala izvan verbalnog i prenosila na polje aktivnog angažovanja koje se ogledalo i kroz podršku državnoj politici ali i materijalnom pomaganju različitih političkih struja nastalih kao izraz nacionalnog interesa naroda uključenih u novu državu ili, s druge strane, pokreta koje je iznedrila jugoslovenska stvarnost. Bile su to aktivnosti koje su imale za cilj da upotrebom različitih metoda (uključujući i terorizmom) direktno utiču na događaje u starom kraju. Intezitet događaja tokom godina Drugog svetskog rata, brzina promena koje su dovodile do promena u određenju i poziciji prema političkoj stvarnosti koju je predstavljala

jugoslovenska država kao ideja i državno-politički subjekt, zahtevali su praćenje ovih promena sa preovlađujućim hronološkim pristupom. Godine rata koje na tlu jugoslovenske države u nekoliko aprilskih dana raspršuju i poslednju nadu u opstojnost jugoslovenske zajednice i zatim uvode zemlju u košmar Drugog svetskog rata, vreme je koje, u opštem stradanju naroda na ovom području, na površinu iznose nagomilane tenzije, nacionalne animozitete koji se nisu mogli ni naslutiti. U pogledu odnosa države i iseljenika period Drugog svetskog rata predstavlja vreme koje je nosilo obeležja prethodnog vremena ali jednako tako imalo i svoje specifičnosti koje su nametale posebne okolnosti. Nestanak jugoslovenske države, različito iskustvo jugoslovenskih naroda pod okupacijom, jasno izražen stav SAD i Kanade u ratu, dolazak jugoslovenskih političara u Ameriku i njihovo delovanje, stari sukobi, nove ideje, realnost na terenu i pojava političke alternative, stavljali su čitav odnos iseljenika i onoga ili onih koji su predstavljali jugoslovensku državu, u potpuno nov kontekst.

S obzirom da su, nažalost, izvori u zemlji delovanja iseljeničtva za ovo istraživanje bili nedostupni, glavni oslonac u istraživanju bila je izvorna građa pohranjena u Arhivu Jugoslavije, zatim i u Arhivu Srbije, Vojnoistorijskom arhivu kao i u Hrvatskom Državnom Arhivu. Primarno mesto istraživanja predstavljao je Arhiv Jugoslavije. Fondovi jugoslovenskih diplomatskih predstavništava, Kraljevskog poslanstva u Vašingtonu, generalnih konzulata u Njujorku, Denveru, Čikagu, obiluju dragocenom građom koja pruža uvid u različite aspekte nastupa države među iseljenicima kao i jugoslovenske iseljeničke politike, izraženim namerama, planovima ali i realnostima koje su tu politiku i praksu pratile. Uvidom u sadržaj ovih fondova omogućen je istina donekle posredan uvid u karakter iseljeničkog života, najvećim delom, političkom angažovanju iseljenika. Aktivnosti najvećih iseljeničkih organizacija, njihov odnos prema novim jugoslovenskim vlastima, oblici saradnje ali i tačke sukoba, razlozi nerazumevanja, kao i delovanje političkih organizacija (ustaše, makedonstvujušći, komunisti) koje su svojim stavovima izazivale oprez i posebnu pažnju jugoslovenskih zvaničnika, bili su predmet stalnih izveštaja diplomata, predmet njihovog interesa i rada. Leci, pamfleti, rezolucije, saopštenja iseljeničkih grupa različitog profila autentični su izvori koji osvetljavaju emigrantsku stvarnost, stavove, razmišljanja. U tom smislu od posebne važnosti ističe se fond

Centralnog presbira koji, pored izveštaja jugoslovenskih diplomata i saradnika, sadrži isečke iz raznorodne iseljeničke štampe i time dozvoljava ulazak u svet pisane reči ljudi koji su svojim radom konačno i oblikovali stavove i aktivnosti iseljenika. Pored pomenutih fondova diplomatske mreže jugoslovenske države u Americi, za period Drugog svetskog rata od posebnog značaja je građa koja se nalazi u fondovima Emigrantske vlade, Jugoslovenskog informacionog centra, poslanstva u Otavi, u zbirci Save Kosanovića. Širina iseljeničkog pitanja uslovila je da građa koja osvetljava različite njegove aspekte bude prisutna u velikom broju fondova (Ministarstvo inostranih poslova, Ministarstvo prosvete, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Fond Dvora, Zbirka Milana Stojadinovića, Jovan Jovanović Marambo). Dopuna primarnom mestu istraživanja što je svakako Arhiv Jugoslavije, predstavlja građa u Arhivu Srbije (Glavni odbor Srpske narodne odbrane u SAD 1917-1924, Zbirka Bezbedonosno informativne agencije) kao i građa pohranjena u Vojnoistorijskom arhivu (fond Emigrantske vlade) i Hrvatskom Državnom Arhivu (Fond Artur Benko Grado, Hrvatski iseljenici). Dopunu arhivskoj građi u cilju sagledavanja postavljenog problema predstavljaju zbirke objavljenih izvora (Jugoslovenski dobrovoljci 1914-1918, priredio dr Nikola Popović; Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941-1945, priredili Komnen Pijevac, Dušan Jončić; Izvešća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, priredili Pavao Jonjić, Pavao Laušić; Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, priredio Branko Petranović i dr.). Posmatranje različitih aspekata delovanja iseljenika, uključujući i ekonomski angažman, kulturno delovanje, nezaobilazno je u pokušaju dobijanja realne slike stvarnog odnosa heterogene jugoslovenske emigracije prema državi, jugoslovenskoj ideji, razumevanju mesta sopstvenog nacionalnog korpusa u novom državno-političkom sistemu. Reč samih iseljenika u tom smislu od posebne je važnosti. Štampa, iseljenička ili jugoslovenska, dragocena je u praćenju interesa koji su različite pojave u starom kraju izazivale unutar iseljeničtva kao i unutar jugoslovenske javnosti. Ona takođe otvara prostor za sticanje izvesne slike o međusobnom odnosu iseljenika, različitih struja, nacionalno ili ideološki i politički obojenih. Nažalost, periodika nastala na prostoru severne Amerike bila je samo u manjoj meri dostupna. Sa izuzetkom Amerikanskog Srbobrana i Glasa Kanade, ostatak iseljeničke štampe nije bio dostupan. Uvid u pisanje iseljeničke štampe najvećim delom ostvaren je korišćenjem građe

pohranjene u fondu Centralnog presbira. Časopisi poput Nove Evrope, Srpskog književnog glasnika, zatim i onih specijalizovanih poput Iseljeničkog sveta, Iseljeničkog muzeja, edicija Iseljenička biblioteka, postali su prostor iznošenja razmišljanja o iseljeničkom pitanju, debata pa čak i sukoba mišljenja savremenika. Prepoznati problemi, ocena iseljeničke politike, ali i percepcija samog iseljeništva i njegovog mesta u ukupnom jugoslovenskom društvu svoje mesto dobijaju upravo na stranicama ovih časopisa. Vrednost istih pojačana je i njihovom otvorenošću za reč i misao samih iseljenika, istina istaknutih pojedinaca ali sa dragocenim iskustvom života i rada u iseljeničkoj sredini. Tekstovi Ivana Lupisa Vukića, Milana Marjanovića, Milostislava Bartulice, Stjepana Batona, kao učesnika u javnom angažmanu i autora tekstova o iseljeničkom pitanju neizbežni su u svakom pokušaju razumevanja složenosti iseljeničkog problema. Sećanja, memoari iseljenika kao i pojedinaca koji su taj status imali u kratkom periodu, daju jedinstvenu sliku mesta pojedinca u stvarnosti emigrantske egzistencije kao i individualnog ugla posmatranja složene iseljeničke stvarnosti. Radovi Luja Adamića, Ivana Moleka, Save Kosanovića, Miloša Trifunovića, Stjepana Lojena, Milene Gaćinović Šotra, Mirka Markovića, Nikole Drenovca, Bože Prpića ali i Vladimira Velebita, Vladimira Dedijera, ostaju kao svedočanstvo, istina uvek lično i subjektivno, jednog vremena i atmosfere istorijskog trenutka. Godine rata, snaga promena ali i specifična upućenost na iseljeničku zajednicu i njeno mesto u budućem razvoju događaja, uslovili su da je odnos ovih sećanja savremenika nesrazmerno išao u prilog onih iz ratnih godina u odnosu na one iz međuratnog perioda. Snaga datog istorijskog vremena neminovno se odrazila i na interes potonje historiografije. Iseljenici kao predmet interesa ili deo šireg istraživanja, a u tom kontekstu i odnos države i iseljeništva, delili su sudbinu zanimljivosti pojedinih istorijskih perioda i događaja. "Mirni" period međuratnog doba, smanjena uloga iseljeničke javnosti u složenoj svakodnevici jugoslovenskog društva i države, odrazio se i na stepen interesa koji je historiografija posvetila ovom pitanju. U tom pogledu važni su radovi koji su kao predmet interesa imali pojedine pojave, institucije, pojedince, ali i oni koji su pokušali da daju celovit prikaz iseljeničke stvarnosti. U tom smislu, dragoceni su radovi Ivana Čizmića, Matjaža Klemenčića, Jure Prpića, Geralda G.Govorchina, Save Vukovića, episkopa šumadijskog, Lorrain Lees, radovi objavljeni u zbornicima sa naučnih skupova poput

zbornika *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina*, zbornika *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*. S druge strane godine Drugog svetskog rata u kojima iseljništvo severne Amerike postaje neizbežan akter političkih dešavanja, predmet su interesa obimne historiografske produkcije. Iseljenici kao glavni predmet interesa našli su mesto u ograničenom broju historiografskih radova (Matjaž Klemenčič, Ivan Čizmić). U najvećoj meri, u kontekstu analize različitih pitanja vezanih za sudbinu jugoslovenske države, delovanje vlade u emigraciji, analizi rada pojedinih ličnosti, izvesna pažnja posvećena je i stanju unutar jugoslovenskog iseljništva, njegovom odnosu prema novoj stvarnosti, različitim ideologijama i političkim koncepcijama koje su godine rata iznele na površinu. U tom smislu važno mesto za razumevanje odnosa države i iseljenika u jednom specifičnom vremenu i specifičnim istorijskim okolnostima zauzimaju monografije Mirjane Stefanovski, Vojislava G. Pavlovića, Veselina Đuretića, Branka Petranovića, Mire Radojević, Lorrein Lees, D. Šepića, Milana Terzića.

Ponuđeno istraživanje u prvom redu predstavlja pokušaj razumevanja različitih aspekata i prirode međusobnih odnosa države i iseljenika. To je međutim i prilika za jedan specifični uvid u prirodu života i delovanja iseljeničke zajednice. Politički aspekt života iseljenika, izraz nacionalne posebnosti, snaga nacionalnog ali i prisutnost i prihvaćenost ideje jugoslovenstva, stepen povezanosti iseljenika i države (i iseljeničkih grupa između sebe), manifestovanja zajedničkih interesa kao i jasnog ispoljavanja specifičnosti pojedinih grupa, osvetljava bitan aspekt iseljeničkog života i predstavlja pokušaj doprinosa istraživanjima migracija i migranata kao složene društvene pojave. Takođe, nesumnjivo da se uvidom u ovo pitanje dobija specifičan ugao posmatranja funkcionisanja, karaktera, snage države, snage njenih elita (posebno u vreme Drugog svetskog rata), jasnoće politike i vizije nacionalnog interesa iz pozicije sopstvenog nacionalnog određenja ili onog šireg, jugoslovenskog. Konačno, želja je da pitanje migracija, iseljništva, odnosa matice i iseljenika, ostanu predmet kontinuiranog naučnog interesa koji bi sa tog istraživačkog aspekta ponudio izvesne odgovore ili pokrenuo nova pitanja.

Uvod: Iskustvo Prvog svetskog rata

U opsežnoj analizi o mogućim i poželjnim oblicima saradnje jugoslovenske države i iseljenika u Americi, Ljubomir Kosier je zaključio “Pre ovog poslednjeg rata malo je ko u nas vodio računa o našoj emigraciji u dalekom svetu”.¹ Ova konstatacija je svakako bila ispravna u pogledu odnosa srpske države prema iseljentištvu u prekomorskim zemljama. Relativno mali broj iseljenika i ograničeno iseljavanje s kraja XIX i početkom XX veka na severnoamerički kontinent nisu bile pojave koje su u većoj meri privlačile pažnju srpskih vlasti i srpske javnosti. Tek će povećano iseljavanje u prvoj deceniji XX veka uticati na pojačan interes ali pre svega u sferi procesa iseljavanja i uspostavljanja veće kontrole nad istim. U decenijama i godinama izgradnje države, nacionalnog uzleta, teritorijalnog širenja, teško je bilo očekivati da će malobrojna srpska iseljenička zajednica na severnoameričkom kontinentu privući veću pažnju a kamoli inicirati opsežne mere u cilju uspostavljanja nekog oblika saradnje. Odnos Crne Gore prema iseljeničkoj zajednici išao je tragom srpskog primera.² S druge strane, zemlje i teritorije intezivnog i konstantnog iseljavanja, Slovenija, Hrvatska, Dalmacija, kao delovi Austro-Ugarske nisu imale stvarnu mogućnost uspostavljanja mehanizama zvaničnog karaktera u cilju kontrole iseljavanja i povezivanja sa iseljeničkom zajednicom. Odnosno, nije bilo prostora za uobličavanje iseljeničke politike kao odraza prepoznatih nacionalnih interesa južnoslovenskih naroda ovog dela Monarhije, to je bila stvar delovanja prvenstveno vlasti u Beču i Budimpešti. S obzirom na obim iseljavanja koji je poprimio obrise masovnosti glavni interes, debate i predlozi koji su se

¹ Љубомир Ст. Косиер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци (економско социјални проблеми емиграције)*, Београд, 1926, 59.

² На основу пописа по земљима рођења 1910. годинена простору САД је живело 4635 особа пореклом из Србије и 5365 из Црне Горе. Архив Југославије (АЈ), фонд Министарство унутрашњих послова (14), fasc. 35, Саопћења о радовима по питању селенја, Год. I, br. 2, 1927.

ticali iseljeničkog pitanja unutar Austrougarske monarhije, kretali su se u okvirima pitanja povećanog iseljavanja, njegovih posledica i načina njegovog sprečavanja ili bar ograničavanja.³ To nije značilo da nikakvog kontakta nije bilo, naprotiv. Zadovoljstvo postignutim bilo je međutim nešto drugo. U slučaju odnosa srpske države i iseljenika u Americi izvesne inicijative, pre svega u domenu verskog života, bile su prisutne i dolazile su pre svega iz redova iseljenika.⁴ interesovanje iseljenika za događaje u domovini i izvesne aktivnosti u tom smislu takođe nisu bili nepoznanica niti su bili strani iseljeničkoj zajednici u Americi. Aneksiona kriza 1908, Balkanski ratovi 1912/1913, bili su oni događaji koji će pokrenuti političke i humanitarne aktivnosti srpskih iseljenika i postaviti osnov za ostvarenje saradnje srpske države i srpskih iseljenika. Istaknuti pojedinci, Mihailo Pupin, Nikola Tesla, P. Radosavljević, a zatim i hiljade po imenu nepoznati, ali po svom doprinosu, značajni iseljenici uzimaju učešće u pružanju pomoći otadžbini.⁵ Nije nedostajalo primera saradnje ni onih iseljenika sa prostora Austrougarske monarhije sa

³ Ministarstvo socijalne politike-Kraljevine SHS, Iseljenički odsek, Iseljenička služba, *Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/1927*, Beograd 1928, 8-9.

⁴ Inicijative su dolazile od strane srpskog sveštenika Sebastijana Dabovića koji je želeo da crkvena organizacija u Americi bude povezana sa srpskom crkvom u domovini. Slične inicijative stizale su i od strane srpskih crkveno-školskih opština sa prostora Sjedinjenih Država. Izvesne naznake zainteresovanosti i spremnost da se na tom pitanju radi pokazali su i crkveni zvaničnici u Karlovačkoj i Beogradskoj Mitropoliji. Sava episkop šumadijski, *Istorija SPC u Americi i Kanadi 1891-1941*, Kalenić, Kragujevac, 1994, 38-71; Vesna Đikanović, *Prilog istraživanju istorije Srpske pravoslavne crkve u Sjedinjenim Američkim Državama od 1919-1926*, Tokovi istorije 1-2/2006, Beograd, 2006, 114-115.

⁵ P. Slijepevoč navodi da je već 1907. u SAD osnovan Srpski narodni fond u cilju pružanja novčane pomoći nizu kulturnih, društvenih organizacija u starom kraju poput Kola Srpskih Sestara, školama u Staroj Srbiji, Privredniku u Zagrebu, Prosveti u Sarajevu, Zori u Dubrovniku. Za vreme Balkanskih ratova pored prikupljanja novčane pomoći u Srbiju se uputio i jedan broj dobrovoljaca. Slijepević navodi podatak o oko 7000 Srba iz Amerike. (Перо Слјепчевић, *Срби у Америци. Белешке о њиховом стању, раду и националној вредности*, Женева, 1917, 70-73); Posebnu aktivnost u ovom periodu beleži Mihajlo Pupin kroz organizovanje srpskih iseljenika u cilju slanja pomoći i izražavanja političkog stava odnosno izražavanja podrške Kraljevini Srbiji. Pupin će, zahvaljujući svom angažovanju, biti imenovan 1911. za počasnog konzula Srbije u Njujorku dekretom kralja Petra I Karađorđevića. Pupin je 1912 godine u cilju pružanja pomoći Srbiji za vreme Balkanskih ratova osnovao Red Cross Serbian Relief Committee. Prema Ubavki Ostojić Fejić iz Amerike je došlo oko 8000 dobrovoljaca kao pomoć za vreme Balkanskih ratova. (Ubavka Ostojić Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914-1918*, Beograd, 1994, 123-124, 133-136); Nakon vesti o Aneksionoj krizi u Njujorku je osnovan Srpski centralni odbor na čelu sa N. Teslom i M. Pupinom, dok je nakon izbijanja Balkanskih ratova organizovan Narodni odbor koji je slao pomoć Crvenom krstu Srbije. (Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslovenske države 1918*, Zagreb, 1974, 31-32); O političkom i javnom angažovanju Mihajla Pupina videti: Vladimir Grečić, *Uloga Mihajla Pupina u organizovanju srpskog iseljeničtva u SAD*, U: *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina*- zbornik radova naučnog skupa, Novi Sad, Idvor, 4-7. oktobar 1979, Novi Sad, 1985, 277-289. Koča Jončić, *Mihajlo Pupin i nacionalno pitanje*, U: *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina*- zbornik radova, 295-326. Milenko Karanović, *Doprinos Mihajla I. Pupina Srbiji i Crnoj Gori za vreme Balkanskih ratova*, U: *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina*- zbornik radova, 327-338.

pojedincima, organizacijama iz starog kraja. Na VII konvenciji Hrvatske narodne zajednice 1897. godine rečeno je da “Narodna hrvatska zajednica nije samo humanitarna nego i narodna hrvatska institucija, onda je njezina dužnost da postane aktivna i na narodnom polju”.⁶ Kroz podršku hrvatskim političarima u domovini i borbi za ostvarenje što veće samostalnosti izražen je interes ne samo ove istina najveće hrvatske organizacije, već ukupnog hrvatskog iseljeničtva za događaje u starom kraju i iskazana je želja i namera da se u toj politici aktivno učestvuje.⁷ Ova deklarativna izjava HNZ ubrzo je pretočena u konkretne kontakte uspostavljene sa Stjepanom Radićem i hrvatskim političarima u starom kraju a interes za saradnju bio je obostran.⁸ Ovi primeri svakako su ukazivali na postojanje vezanosti iseljenih za stari kraj i svedočili o želji da se ostvari saradnja koja bi omogućila kontinuiranu vezu sa maticom.⁹ Veze iseljenika i matice ostvarene su uglavnom privatnom inicijativom putem aktivnosti pojedinih organizacija u domovini kao i kroz jasno izražen interes iseljenika za tzv. „starokrajsku politiku“.¹⁰

Vreme Prvog svetskog rata unelo je međutim neke elemente koji će upravo ovaj period, iako vremenski kratak, učiniti važnim u budućim razmatranjima i debatama vezanim za pitanje iseljeničtva i odnosa sa iseljeničkom zajednicom i izvesno učiniti konstataciju Lj. Kosiera ispravnom. Novi politički kontekst, proces stvaranja jugoslovenske države, kao i angažman iseljenika u tom smislu učinili su da ideje, razmišljanja, deklaracije,

⁶ Citirano prema: Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske bratske zajednice 1894-1994*. Zagreb 1994, 42.

⁷ Hrvatski iseljenici u Americi dali su podršku hrvatskim političarima tokom skupštinske krize 1903, slali novčanu pomoć između ostalog i Stjepanu Radiću. Svakako najjači izraz političkog angažovanja koji je svedočio o zainteresovanosti iseljenika za događaje u domovini bilo je osnivanje Hrvatskog saveza u Kanzasu 1912. koji je okupio, kako navodi I. Čizmić, oko 10000 iseljenika. Na čelu saveza nalazio se don Niko Gršković a glasilo saveza bio je Hrvatski Svijet. Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice* 134-143. O tome takođe videti: Ivan Čizmić, Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD, 25-36; Ivan Čizmić, Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država. Doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom životu, Zagreb, 1982, 263-266; Jure Prpić, *Hrvati u Americi (njihova povijest i doprinos Americi i Hrvatskoj)*, Zagreb 1997, 128-129, 140-141.

⁸ Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske bratske zajednice*, 45; Pismo S. Brozovića Stjepanu Radiću 31. januar 1903, Pismo M. D. Krmptića Stjepanu Radiću 1910? *Korespodencija Stjepana Radića 1885-1918*, 1. priredio Dr Bogdan Krizman, Zagreb 1972, 398, 492.

⁹ O tome: Pero Slijepčević, *Srbi u Americi, Beleške o njihovom stanju, radu i nacionalnoj vrednosti*, Ženeva, 1917; Sava episkop šumadijski, *Istorija SPC u Americi i Kanadi 1891-1941*, Kalenić, Kragujevac, 1994; Vlado Gojnić, *Crnogorski iseljenici*, Podgorica 1997; Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice, 1894-1994*, Zagreb 1994; Ivan Čizmić, *Emigration from Croatia 1880-1914*, U: *Overseas Migration from East-Central and Southeast Europe 1880-1940*, edited by Julianna Puskas, Budapest, 1990, 143-167.

¹⁰ Izraz koji, kako I. Čizmić navodi, koriste hrvatski iseljenici početkom XX veka. Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 134.

ponašanje iseljeničkih zajednica i pojedinaca u tim godinama ostanu kao najupečatljiviji izraz odnosa iseljenika prema zemlji porekla, jugoslovenskoj ideji i ideji jugoslovenske države. Snaga promena koje je rat doneo učinili su političke i druge izraze ovog vremena vidljivijim. To je i razumljivo s obzirom da je država koja će u posleratnom vremenu graditi i oblikovati svoj odnos prema iseljentištvu, kao i država ka kojoj će iseljenička aktivnost u budućim decenijama biti usmerena, predstavljala novo političko iskustvo kako za narode na jugoistoku Evrope tako i za iseljene na području severne Amerike. Stoga će primarni oslonac u kasnijim tumačenjima, osvrtima i analizama veze između iseljenika i države porekla, u izgradnji odnosa ili ocena i vrednovanja istog, predstavljati ove četiri godine rata koje su po prvi put na površinu iznele stavove i raspoloženje iseljeničke javnosti prema ideji a zatim i ostvarenju jugoslovenske državne zajednice. To su bile i godine kada se profilisao i dobio novo značenje i značaj odnos straoakrajskih političkih činilaca prema ovom segmentu iseljenog naroda. Nije zato neočekivano da su kontakti i oblici saradnje ostvareni tokom ratnih godina potisnuli događaje i iskustvo međusobne saradnje koji su prethodili Velikom ratu.

Prvi svetski rat približio je dve strane Okeana i na jedan nov način uneo jednako nove momente u odnosima države u nastajanju i iseljenika poreklom sa teritorije buduće jugoslovenske države. Vest o atentatu u Sarajevu 1914. godine, pokrenula je celokupnu iseljeničku javnost u Americi. Reakcije su se kretale od odobravanja i podrške, preko opreznih osvrtu na moguće posledice do otvorenih osuda učinjenog.¹¹ To je međutim bio samo početak ili uvod u period ispunjen teškim i tragičnim događajima ali i u godine uzbuđljivih političkih kretanja. U pogledu iseljentištva to je bilo vreme koje ih je angažovalo na višestruk i složen način. Branko Lazarević reći će neposredno posle okončanja rata „U velikom delu Ujedinjenja i on (iseljenik, prim VĐ.) je učestvovao: i vojnički i materijalno i moralno: A to je njegova velika i svetla čast“.¹² Ovo su zaista bile

¹¹ Srpski iseljenici atentat su ocenili kao izraz otpora austrijskom ugnjetavanju a podrška srpskoj vladi našla je izraz u organizovanju iseljenika u cilju pružanja pomoći Srbiji u predstojećem ratnom sukobu. Na zborovima u San Francisku 31. jula 1914, i Pitsburgu 27. septembra 1914, iseljenici sve tri nacionalne zajednice izrazili su jedinstvo. (Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 38-39); S druge strane pojedinci poput hrvatskog župnika F. Dujića otvoreno su osudili atentat i dali podršku Monarhiji, dok su slovenački iseljenici, kako primećuje Ivan Čizmić pokazivali uzdržanost. Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 37-42.

¹² Бранко Лазаревић, *За Уједињење, чланци и расправе*, Питсбург, 1919, 8.

sфере angažovanja koje će uključiti ukupno jugoslovensko iseljništvo na prostoru severne Amerike, ali je to takođe bio prostor gde se prepoznavalo raspoloženje ove ipak heterogene iseljeničke zajednice koja je istupala sa pozicija prepoznavanja sopstvenih nacionalnih, političkih pa i materijalnih interesa.

Svakako najprepoznatljivija saradnja ostvarena je u sferi slanja pomoći. Radilo se o vidljivom doprinosu koji je stizao sa severnoameričkog kontinenta ali i dragocenom gestu koji je pored primarne uloge imao i važan moralni značaj. Pomoć Srbiji dolazila je od strane zvaničnih američkih i kanadskih institucija i organizacija, od strane pojedinaca, a iseljenici poreklom iz Srbije, Crne Gore ali i Austrougarske postaju važan akter i deo ukupnih humanitarnih napora. Već u prvoj godini rata započelo se sa prikupljanjem pomoći osnivanjem niza organizacija čiji cilj je bio da se mobiliše javno mnjenje u Americi i obezbedi obimna i konstantna pomoć srpskoj državi i narodu. Pojedinci iz Srbije ali i iz redova iseljeničke javnosti poput Mihaila Pupina, Jelene Lozanić, Mejbel Grujić svojim angažovanjem uspeali su da mobilišu i zainteresuju američko javno mnjenje, pokrenu niz akcija za prikupljanje pomoći, iniciraju osnivanje velikog broja organizacija koje su imale primarnu ulogu da pomognu narodu i državi izloženim velikom stradanju.¹³ Inicijative su dolazile od strane iseljenika, iseljeničkih organizacija, američkih zvaničnika ali i iz Srbije kroz angažovanje pojedinaca koje je u Ameriku poslao srpski Crveni krst i srpska vlada. Organizacije, udruženja, pojedinci kroz predavanja, putem plasiranja članaka u američkoj i iseljeničkoj štampi, organizovanjem skupova, približili su američkoj javnosti strahote rata i potrebe Srbije i uspešno su radili na prikupljanju humanitarne pomoći. Obraćalo se američkoj javnosti, političkom vrhu, intelektualnoj eliti, uglednim pojedincima, imućnim poslovnim ljudima.¹⁴ Nekada je odgovor bio povoljniji od očekivanog, opet nekada je i

¹³ U tom smislu posebno važnu ulogu imao je Mihajlo Pupin koji je zahvaljujući ugledu poznatog naučnika i dobrim kontaktima unutar američkog društva uspeo da pokrene niz inicijativa i akcija u cilju pružanja različitih vidova pomoći za Srbiju. Pupin je od prvih ratnih meseci radio na upoznavanju američkog javnog mnjenja sa događajima u Evropi i Srbiji, organizovao sanitetske misije, radio na prikupljanju pomoći itd. Koča Jončić, *Mihajlo Pupin i nacionalno pitanje*, U: *Život i delo Mihajla Ivdorskog Pupina*, 317-320.

¹⁴ Jelena Lozanić koja je početkom 1915. godine došla u Sjedinjene Države kao izaslanica srpskog Crvenog krsta svoje aktivnosti uglavnom je usmerila ka američkoj javnosti. Tokom boravka u severnoj Americi održala je niz predavanja i učestvovala na skupovima različitog karaktera ali sa jednim ciljem- upoznavanje američke javnosti sa patnjama i potrebama srpskog naroda i prikupljanje pomoći za Srbiju. Tom prilikom ona se susrela sa niz istaknutih Amerikanaca poput bivših američkih predsednika Tafta i Teodora Ruzvelta, poslovnih ljudi Dž. P. Morgana, Selfridža, američkih senatora itd. Јелена Лозанић Фротингхам,

američka sredina umela da razočara i bila je izvorom izvesnog obeshrabrenja čak i ogorčenja.¹⁵ Jelena Lozanić ispred Crvenog krsta Srbije primetila je „Kod Amerikanaca postoji humana želja da pomognu drugog u nevolji samo im se mora objasniti koga pomažu i zašto“.¹⁶ Svakako da je manji podsticaj bio potreban kada se radilo o angažovanju iseljenika u Americi. Za potrebe sakupljanja i pružanja pomoći angažovale su se i iseljeničke organizacije, potporna društva, kolonije i pojedinci. Već jula 1914. godine u Njujorku osniva se Centralni odbor Srpske narodne odbrane na čelu sa Mihailom Pupinom sa glavnim zadatkom sakupljanja i distribucije pomoći srpskom narodu.¹⁷ Skupovi za prikupljanje pomoći bili su ujedno prilika da se manifestuje solidarnost sa narodom i državom, upute reči podrške i saosećanja. Iznosi prikupljeni na pojedinim skupovima nisu bili veliki ali je njihov značaj kao izraz solidarnosti često premašivao objektivnu vrednost doniranog novca. Stoga ne čudi utisak Jelene Lozanić da 210 dolara sakupljenih na skupu iseljenika u Akronu (Ohajo) ima veći značaj nego jedna pojedinačna donacija bogatog Kanađanina od 400 dolara.¹⁸ Teško je oceniti obim pomoći koja je iz Amerike stigla srpskom narodu i vojsci ali je ona bila osetna i konstantna. Ubavka Ostojić Fejić pominje četrdesetak različitih organizacija u SAD koje su se bavile humanitarnim radom a koji je obuhvatao i sakupljanje pomoći za potrebe Srbije.¹⁹ Pored novoosnovanih organizacija, prikupljanje pomoći sprovodile su iseljeničke organizacije i društva poput srpskog saveza Jedinstvo, Kola srpskih sestara, Narodne odbrane, Jugoslovenskog kluba. Božidar Purić piše o akciji slanja takozvanog Božićnog darka srpskim vojnicima na Solunskom frontu, preko Srpske narodne odbrane i Crvenog krsta Srbije. Paketi u vrednosti od dva dolara u

Добротворна мисија за Србију у I светском рату. Писма из Америке и Канаде 1915-1920, Београд 1970, 10-38, 71, 130.

¹⁵ J. Lozanić, okružena predstavnicima bogatog njujorškog društva zapitala se mogu li Amerikanci u toj mondenskoj sredini da razumeju kakva beda vlada Srbijom. Јелена Лозанић Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију*, 33, 119, 147.

¹⁶ Јелена Лозанић Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију*, 10; Pored Jelene Lozanić u Ameriku je takođe po nalogu Crvenog krsta Srbije došla i Mejbel Grujić, supruga Slavka Grujića, srpskog diplomate.

¹⁷ *Sprotenica Srpske narodne odbrane*, Čikago 1950, 44-45.

¹⁸ Јелена Лозанић Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију*, 15.

¹⁹ M. Pupin i Mejbel Grujić, supruga srpskog diplomate Slavka Grujića osnovali su februara 1915. godine u Njujorku humanitarnu organizaciju Serbian Agricultural Relief Committee. Iste godine ova organizacija je preimenovana u Serbian Relief Committee. Bila je to samo jedna od niza sličnih humanitarnih organizacija koje su delovale na tlu Amerike. Važno mesto u procesu prikupljanja pomoći imale su i organizacije poput Rokfelerovog fonda, Američkog Crvenog krsta. Ubavka Ostojić Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, 61-78.

kojima su se nalazili sapun, košulja, duvan, čarape, četkica za zube, dostavljeni su srpskim borcima na prelazu 1916/1917 godine.²⁰ Prema podacima Srpskog dnevnika koje navodi B. Purić do početka 1917. godine Srpska narodna odbrana poslala je Srbiji pomoć u vrednosti od 248000 dolara, Srpski Relif Jelene Lozanić i M. Pupina 329000 dolara, Američki Crveni krst 234000 dolara, Rokfelerova fondacija 104000 dolara, Fond Mejbel Grujić 61000 dolara a ostala dostavljena pomoć bila je u vrednosti od 50000 dolara. Ukupno radilo se prema podacima koje navodi Purić o pomoći u vrednosti od oko milion dolara za dve i po godine.²¹ P. Slijepčević je naveo da je Srpska narodna odbrana u periodu od 1914 do 1917, poslala pomoć u vrednosti od oko 200000 dolara.²² Srpski poslanik Ljuba Mihailović primio je tokom 1917. godine do prve polovine 1918, priloge u iznosu od 52 246,85 dolara, dok je otpravnik poslova J. Simić primio priloge u iznosu od 38060,48 dolara.²³

U Kanadi sa znatno manjim brojem jugoslovenskih iseljenika²⁴, glavnu ulogu u prikupljanju pomoći imale su organizacije kanadskog predznaka, uključujući i angažovanje kanadske vlade. Veliki značaj u animiranju kanadskog javnog mnjenja imao je Srpski potporni fond (Serbian Relief Fund) iz Londona. Kanadski Crveni krst, Kanadski patriotski front, Društvo kanadskih ženskih klubova, odbori za pružanje pomoći osnovani u Montrealu, Hamiltonu, Torontu, od početka ratnih sukoba bili su nosioci akcija u cilju pružanja pomoći Srbiji.²⁵ To nije isključivalo učešće iseljenika jugoslovenskog porekla i

²⁰ Purić navodi da je tom prilikom dostavljeno 15000 paketa u vrednosti od 30000 dolara. (Божидар Пурић, *Биографија Боже Ранковића : допринос историји српског исељеништва у Северној Америци*, 1963, 116); K. Jončić takođe pominje inicijativu da se svakom vojniku pošalje paket u vrednosti od 2 dolara i kaže da je Pupin priložio 1000 paketa, K. Jončić, *Mihajlo Pupin i nacionalno pitanje*, 320; Srpski i hrvatski proglasi za Božićni darak objavljivali su se na stranicama lista Amerikanski Srbobran. Arhiv Srbije (AS), Glavni odbor Srpske narodne odbrane u SAD 1917-1924 (SNOA), 14, Predsednik SNO M. Trivunac za uredništvo Amerikanskog Srbobrana 11. decembar 1917.

²¹ Божидар Пурић, *Биографија Боже Ранковића*, 116.

²² Slijepčević pominje niz akcija u pravcu uspešnijeg sakupljanja pomoći poput Vidovdanskog darka, Božićnog darka, Zrinjsko- Frankoranskog dana. Пера Слијепчевић, *Срби у Америци*, 71, 73.

²³ Priloge su slali pojedinci i organizacije. Najveće učešće očekivano uzela je Srpska narodna odbrana. AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu (371) f. 60, Izveštaj o dobrovoljnim priložima, 10. septembar 1920.

²⁴ Prema baronu Benku, bivšem šefu državne iseljeničke službe, na prostoru Kanade živelo je do 1914. godine oko 30000 jugoslovenskih iseljenika, uglavnom Hrvata. Taj broj se tokom rata smanjio zbog povećanog prelaska iseljenika u Sjedinjene Države. Benko Grado iznosi podatak o oko 20000 iseljenika jugoslovenskog porekla na tlu Kanade 1930. godine. Artur Benko Grado, *Migraciona Enciklopedija*, svezak prvi, Kanada, Zagreb 1930, 189.

²⁵ Istraživanje Slavice Popović Filipović pruža opsežan uvid u načine i oblike pružanja pomoći koja je Srbiji stizala iz Kanade kako od strane kanadske države i organizacija tako i kroz veliko angažovanje pojedinaca. (Slavica Popović Filipović, *Iz postojbine Javora. Kanadsko-britanska medicinska i humanitarna pomoć Srbiji*

pored njihove malobrojnosti. Jelena Lozanić koja se obilazeći Sjedinjene Države i Kanadu u humanitarnoj misiji prvenstveno obraćala američkoj i kanadskoj javnosti, političarima, uglednim pojedincima i institucijama ipak je primetila poseban interes i emocije koje su iskazivali iseljenici. U Kanadi ona je zabeležila susret sa porodicom Đorđević a nije ostalo neprimećeno prisustvo oko petnaestak srpskih iseljenika poreklom iz pirotskog okruga na skupu u Torontu koji je okupio oko 1300 ljudi.²⁶ U kasnijim debatama donekle lišenim objektivnosti spominjali su se iznosi od nekoliko miliona dolara vredne pomoći dostavljene tokom ratnih godina. Bila je to svakako impresivna slika solidarnosti iseljenika ali jedan komentar srpskog poslanika u Vašingtonu, Ljube Mihailovića baca je nešto drugačije svetlo na ovaj segment odnosa iseljenika prema starom kraju. Kako je primetio poslanik, pomoć je stizala od srpskih iseljenika dok je ona od strane Hrvata i Slovenaca uglavnom išla ka austrijskom Crvenom krstu. Mihailović zato kaže „Ja ovo naročito hoću da podvučem jer i Jugoslovenski odbor i naša vlada veruju, da mi imamo mnogo pristalica među ovdašnjim saplemenicima, što je apsolutno netačno“.²⁷ Bez obzira na ove primedbe srpskog poslanika ali i povremena preterivanja i nerealne ocene, utisak o velikoj pomoći koja je stigla sa druge strane Okeana ali još više, utisak o spremnosti iseljenika da tu pomoć pošalju ostao je kao deo kolektivnog sećanja i osnov za kasnija očekivanja.

Ako se slanje pomoći i moglo očekivati kao izraz humanosti pojedinaca, (ne obavezno i jugoslovenskog porekla), lično angažovanje u ratnim naporima Srbije i Crne Gore bio je izraz stvarne i neupitne podrške ali i izraz bliskosti i veze koja je, uprkos iseljeničkom životu, postojala sa zemljom porekla. Dobrovoljačko pitanje prevazilazilo je

u Prvom svetskom ratu, Beograd, 2013, 21, 22,45,46, 57-61, 86-89); Pero Slijepčević navodi da je u Kanadi osnovan niz odbora Srpske narodne odbrane a glavni organizator bio je Mićun Pavićević, izdavač Kanadskog glasnika. П. Слијепчевић, *Срби у Америци*, 71-72.

²⁶ Jelena Lozanić, tokom tri posete Kanadi (oktobra 1915, januara 1916 i od oktobra do decembra 1917), održala je niz predavanja u Otavi, Kvebeku, Edmontonu, Torontu, Kalgariju, Vinipegu opisujući ratne događaje i potrebe srpskog naroda i prikupljajući humanitarnu pomoć. Јелена Лозанић Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију*, 55-66,181-195.(O misiji Jelene Lozanić videti i: Slavica Popović Filipović, *Iz postojbine Javora*, 308-311).

²⁷ *Града о стваранју југословенске државе, (1.1-20.12.1918.)*, I deo, priredili dr Dragoslav Janković, dr Bogdan Krizman, Beograd 1964, 129; J. Prpić navodi da je do sredine 1917. godine hrvatsko iseljeničtvo sakupilo 22 680,72 dolara za Austrijski crveni krst i to ističe kao potvrdu proaustrijskog raspoloženja hrvatskih iseljenika. (Jura Prpić, *Hrvati u Americi*. 189); Matjaž Klemenčič kaže da su slovenački iseljenici tokom 1916/1917. godine humanitarnu pomoć isključivo slali preko katoličke crkve. Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji, Naseljavanje, zemljepisna rasprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca Druge svetovne vojne*, Maribor 1987, 100.

međutim čisto vojni aspekt celog pokreta i postaje prvorazredno političko pitanje. Nikola Stojanović, član Jugoslovenskog odbora konstatovao je „Dobrovoljačka akcija je početka imala više propagandistički zadatak“ sa ciljem da se i kroz spremnost naroda iz Monarhije na borbu, potvrdi snaga jugoslovenske ideje.²⁸ Ono je otvaralo prostor tumačenju i vrednovanju odnosa iseljenika i domovine. Samoinicijativni odlasci iseljenika ili odaziv na poziv starokrajskih vlada i političara, ali s druge strane i odsustvo želje da se krene u rat, ostalo je kao predmet analize i tumačenja savremenika ali i kasnijih nastojanja da se sagleda odnos iseljenika i domovine i razume politička orijentacija iseljenika u Americi i njihov odnos prema ideji jugoslovenske države. Kako Pera Slijepčević kaže „Srbi su se javljali u dobrovoljce radi srpske ideje, radi ujedinjenja Srba...“²⁹ U slučaju jugoslovenskih iseljenika sa područja Austrougarske ova vrsta uključivanja u rat mogla se tumačiti kao izraz podrške ne obavezno srpskoj državi, već pre ideji koja je tu borbu pratila. Tako dobrovoljačko angažovanje ostaje kao svedočanstvo ne samo odanosti i podrške Srbiji i Crnoj Gori već i kao izraz podrške ideji jedinstva i saradnje južnoslovenskih naroda i dobija prvorazredni politički značaj. U tom kontekstu kao druga strana iste medalje može se posmatrati relativno slab odaziv na pozive Habsburške monarhije odnosno pokušaje austrijskih konzulata da sprovedu mobilizaciju na tlu Amerike.³⁰ Ipak ovaj segment određivanja prema ratu, odnosno odbijanje odazivanja pozivima Austrougarskih vlasti, uključivao je i druge razloge i motive, pre svega one egzistencijalne kao i one vezane za političko opredeljenje novih domovina, Sjedinjenih Država i Kanade, i nije imao onu snagu izraza kao dobrovoljna odluka da se uključi u jedan ratni sukob hiljadama kilometara od mesta sigurnog življenja. Angažovanje dobrovoljaca iz Amerike, iako bez realnog značaja za uspeh vojnih napora Srbije i Crne Gore, postaje važno u političkom, moralnom i simboličkom smislu. Spremnost srpskih i crnogorskih iseljenika da se već u prvim mesecima rata uključe u odbranu starih domovina svedočila je o čvrstoj vezi koja je

²⁸ Dr. Nikola Stojanović, *Jugoslovenski odbor (članci i dokumenti)*, Zagreb 1927, 33.

²⁹ Pero Slijepčević, *Naši dobrovoljci u Svetskom ratu*, Zagreb 1925, 17.

³⁰ U prvi mah odaziv iseljenika sa područja Monarhije nije bio mali ali ubrzo zajedničkom akcijom najvećih glasila jugoslovenskih iseljenika (Srbobrana, Zajedničara) odaziv je gotovo u potpunosti izostao. Kasniji stav Sjedinjenih Država u pogledu rata u Evropi a zatim i uključivanje u ratni sukob učinili su da se svi pokušaji predstavnika Austrougarske u Americi završe neuspešno. Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 79-81.

postojala između iseljenika i starog kraja. Odaziv dobrovoljaca bio je prisutan, uprkos povremenim zastojkama, tokom četiri godine rata a taj priliv nije zaustavila ni tragedija kod Meduanskog zaliva na Božić 1916, kada je od 500 dobrovoljaca preživelo svega 101 lice.³¹ Bio je to pokret koji je u prvoj godini ratnih sukoba karakterisala spontanost u organizovanju i odlasku u stari kraj.³² Kasnije, uz prepoznavanje interesa, to postaje predmet zanimanja zatim i rada vlada i političara iz starog kraja. Izražena su očekivanja a zatim i preduzete konkretne aktivnosti od strane crnogorske vlade, Jugoslovenskog odbora, konačno i srpske vlade. Crnogorska vlada je već od jeseni 1914. godine računala na svoje iseljenike i njihovu pomoć.³³ Jugoslovenski odbor je takođe već u prvoj godini rata pokazao interes za stvaranje dobrovoljačkih jedinica sastavljenih od iseljenika iz Amerike i već početkom 1915. godine preduzelo konkretne korake u pravcu realizovanja te zamisli.³⁴ Interes za iseljenike u Americi kao potencijalne dobrovoljce pokazaće i srpska vlada ali nešto kasnije. Dolazak Srpske vojne misije i izaslanstva u Sjedinjene Države u jesen 1916. godine na čelu sa potpukovnikom Milanom Pribičevićem, označio je direktno angažovanje srpske države na procesu prikupljanja dobrovoljaca na tlu Amerike.³⁵ Rezultat rada srpske misije bilo je sakupljanje preko 4000 dobrovoljaca tokom 1917/1918 godine.³⁶

³¹ Mihajlo Stojković, *Broj dobrovoljaca iz prekomorskih zemalja u ratovima 1912-1918*, U: *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Kikindi 11. i 12. aprila 1996 (urednik Petar Kačavenda), Beograd 1996, 219-220.

³² Odaziv dobrovoljaca započeo je neposredno nakon stizanja vesti o početku rata. Tokom leta 1914, javilo se nekoliko desetina iseljenika sa prostora SAD voljnih da se uključe u ratne napore Srbije i Crne Gore. Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914-1918)*, Београд 2014, 149-150; Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 79-82; Андрей Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2015, 111.

³³ Crnogorska vlada pokazala je poseban interes za dolazak potencijalnih dobrovoljaca iz Amerike od trenutka izbijanja rata i već 1915, u tom cilju poslala je u Njujork Jovana Matanovića i Savu Đuraškovića. (Dragoljub Živojinović, *Nacionalno-politički rad Mihajla Pupina u Sjedinjenim Američkim Državama 1914-1915*, U: *Život i delo Mihajla Pupina*, 367-368); Juna 1915. godine za crnogorskog konzula u SAD imenovan je Ante Seferović koji je takođe radio na sakupljanju dobrovoljaca. Od avgusta 1915. do decembra 1916. godine 2500 crnogorskih dobrovoljaca otišlo je u Evgoru. (Милан Мицић, *Српско добровољачко питање*, 153-154); Do kraja 1914. godine prema I. Čizmiću, bilo je oko 4000 dobrovoljaca. Do kraja 1915. godine crnogorska misija u saradnji sa srpskim iseljeničkim organizacijama poslalo je oko 1900 dobrovoljaca. (Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 79-82); Crnogorska vlada je u tom pogledu posebno računala na pomoć Mihajla Pupina kako u prikupljanju tako i u otpremanju dobrovoljaca. Milan Bulajić, *Doprinos Mihajla Pupina u stvaranju jugoslovenske države*, U: *Život i delo Mihajla Iavorskog Pupina*, 372-373.

³⁴ Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 84.

³⁵ Posle odlaska M. Pribičevića iz Amerike za novog šefa vojne misije imenovan je major Srdan Gajić. Милан Мицић, *Српско добровољачко питање*, 162-164.

³⁶ U periodu od marta 1917, do oktobra 1918. godine mobilisano je 4266 dobrovoljaca u severnoj Americi. (Милан Мицић, *Српско добровољачко питање*, 165); Nikola B. Popović navodi da je iz severne Amerike

Interes koji su starokrajski političari, pre svega oni okupljeni oko Jugoslovenskog odbora, pokazali prema ovom načinu angažovanju jugoslovenskih iseljenika, dao je ukupnom dobrovoljačkom pitanju jednu potpuno novu dimenziju koja je prevazilazila volontersku prirodu i moralnu snagu samog čina. Činjenica da se obraćalo iseljeničkoj zajednici u Americi uz angažovanje posebnih tela i uglednih pojedinaca iz redova jugoslovenskih političara, srpske vojske i politike, potvrđivalo je da se iseljenici posmatraju kao deo narodnog jedinstva kome se prirodno obraćalo u ovim najtežim trenucima po zemlju. Od njih se u skladu sa tim očekivalo da priteknu ugroženoj otadžbini u pomoć. Nikola Pašić rekao je, istina tek u poslednjoj godini rata „Sasvim je opravdano i pravo da Jugosloveni, koji žive u slobodnoj Americi, učestvuju u borbi za oslobođenje svoje jednokrvne braće kada i američki narod proliva svoju plemenitu krv za slobodu celog sveta“.³⁷ Kroz ovakvu politiku starokrajskih političara još jednom se potvrđivala ideja ili osnovna polazišta u posmatranju iseljenika kao dela naroda koji jednako tako treba da tom narodu ili domovini pruži pomoć kada je to potrebno. Dobrovoljci svojim učešćem u ratu postaju važna spona države i iseljeničke zajednice, a to je bila veza koja je na izvestan način simbolisala onaj princip koji će biti jedan od stubova buduće jugoslovenske iseljeničke politike koja je iseljenike posmatrala kao deo narodnog jedinstva. Njihovo prisustvo na frontu kao dela srpske i savezničke vojske postavilo je temelj za buduće odnose uspostavljajući neraskidivu sponu na liniji država-iseljenici. Ta spona nije bila samo simboličnog karaktera na koju se pozivalo kroz razne komemoracije, priredbe i proslave, već je to bila veza sa vrlo konkretnim posledicama kroz obaveze i dužnosti koje je država preuzela na sebe u odnosu na ovu kategoriju iseljenika.

došlo 4573 dobrovoljca ali smatra da to nije konačni broj pošto je tokom 1918. i 1919. godine nastavljen priliv jednog broja dobrovoljaca. On zaključuje da je iz severne Amerike pristiglo oko 5000 dobrovoljaca. (Nikola B. Popović, *Brojno stanje i nacionalna struktura dobrovoljaca u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu*, U: *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima*, 280; Nikola Žutić navodi da je u Glavnom spisku jugoslovenskih dobrovoljaca došavši iz Amerike iz Arhiva oružanih snaga nabrojano 5673 dobrovoljca i istiće mišljenje N. Popovića da se većinom radilo o srpskim iseljenicima kao i da se nije uspelo sa sakupljanjem više od 200 Hrvata a broj Slovenaca je bio još manji. (Nikola Žutić, *Jugoslovenski Sokoli- dobrovoljci u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu*, U: *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima*, 235; I. Čizmić navodi takođe skroman odaziv iseljenika hrvatskog porekla pozivima da se priključe dobrovoljačkim jedinicama. Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 81, 216, 229.

³⁷ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, 221.

Dobrovoljačko pitanje jeste bilo odraz patriotizma, hrabrosti iseljenika ali je njegova politička dimenzija gotovo zasenila ličnu žrtvu koja se od iseljenika očekivala i koju su oni sami bili spremni da ponude. Kroz aktivnosti Jugoslovenskog odbora i političara iz Austrougarske u pravcu obrazovanja dobrovoljačkih jedinica, iseljenici dobijaju ne primarno vojni već prvenstveno politički značaj. Tako je Jugoslovenska legija sastavljena od dobrovoljaca iz Amerike trebala da bude „ predstavnik na ratištu jugoslovenskog programa i volje srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda u Austro-Ugarskoj za oslobođenje od nje i ujedinjenje sa Srbijom“.³⁸ Razlog nastojanja Milana Marjanovića da obezbedi veći broj hrvatskih dobrovoljaca u Americi prema B. Puriću, bio je jer on „oseća da je jugoslovenstvo bez ratnih podviga samo priča“.³⁹ Kroz planove za regrutaciju iseljenika sa područja Austrougarske, često bez realnog osnova, oni postaju političko sredstvo u pravcu jačanja autoriteta Jugoslovenskog odbora i snaženja njegovog političkog značaja i konačno, buduće pregovaračke pozicije. To je za Jugoslovenski odbor, kako kaže I. Čizmić, pred saveznicima i Srbijom bio dokaz „da su Jugosloveni samostalni ne samo vojnički nego i politički faktor“.⁴⁰ Postojanje vojnih jedinica sastavljenih od Srba, Hrvata i Slovenaca poreklom sa prostora Austrougarske monarhije bilo je svedočanstvo volje naroda ovog prostora.⁴¹ Ali dobrovoljci iz Amerike postaju svojevrsan predmet za političko odmeravanje snage i uticaja između Odbora i srpske vlade. Dobrovoljačko pitanje postaje tako svojevrsna manifestacija političkog stava, učvršćivanja političke pozicije, slika odnosa prema nacionalnom pitanju i viđenje budućnosti državnog, društvenog i političkog karaktera. Bez obzira na stvarne motive iseljenika poreklom iz Austrougarske, kao primer političkog stava navodilo se njihovo odbijanje da se odazovu vojnim pozivima austrijskih konzulata. Purić rezoluciju 12 slovenskih listova u Njujorku u kojoj se apeluje da se niko ne odaziva pozivu austrijskih konzulata tumači kao „prvi znak pobune protiv Austrije u

³⁸ *Zapisnik sa sastanka Jugoslovenskog odbora 23. III 1917. godine u Kanu*, U : *Jugoslovenski dobrovoljci 1914/1918, Srbija, Južna Amerika, Severna Amerika, Australija, Francuska, Italija, Solunski front*, Zbornik dokumenata, priredio: dr Nikola Popović, Beograd 1980, 118.

³⁹ Божидар Пурић, *Биографија Боже Ранковића*, 108.

⁴⁰ I. Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 220.

⁴¹ Milada Paulova, *Jugoslovenski odbor (povijest jugoslovenske emigracije za svjetskog rata od 1914.-1918.)*, Zagreb 1926, 36.

iseljeništvu...⁴² Mali broj regruta iz Amerike bila je, smatralo se, slika odnosa prema Monarhiji. Ali isto tako insistiranje na odazivu iseljenika različite nacionalne pripadnosti i njihovo stupanje u red dobrovoljaca imalo je simboličan značaj jasnog izraza i opredeljenosti jugoslovenskih iseljenika i njihova privrženost zajedničkoj budućnosti. Stoga pitanje broja i nacionalne strukture dobrovoljaca nije bilo samo pitanje vojnog i moralnog karaktera već i prvorazredno političko pitanje kao svedočanstvo podrške (ili njenog odsustva) sva tri naroda jednoj državnoj i nacionalnoj ideji ali i decenijama kasnije kao argument u cilju dokazivanja značaja iseljenika ali i njihove lojalnosti i prvrženosti zajedničkoj državi. Ako se pogledaju brojke realnost postignutog nije pratila izražena očekivanja. Već je može se reći broj onih koji su se odazvali bio razočaravajući bar iz perspektive izraženih očekivanja. Računalo se na desetine hiljada vojnika iz Amerike pa čak i oko 100000 dobrovoljaca. Nije to bio tako neskroman broj ako se ima na umu da su procene o broju jugoslovenskih iseljenika u severnoj Americi govorile o oko milion iseljenika. Na kraju broj dobrovoljaca nije premašio 10000 lica. To je svakako bilo daleko manje od broja na koji su pojedinci iz redova srpske države i vojske kao i iz redova Jugoslovenskog odbora računali.⁴³ Neuspeh u mobilisanju većeg broja dobrovoljaca mogao se pripisati uticaju različitih faktora. Neutralnost SAD do aprila 1917, otežana mobilizacija, rasutost kolonija i teškoće u sakupljanju dobrovoljaca ali i subjektivni faktori koji su podrazumevali i ličnu hrabrost i spremnost da se ponudi lična žrtva za ideju čija izvesnost još uvek nije bila jasna, bili su svakako neki od mogućih razloga. Međutim razočaranje je dolazilo i sa druge strane. Ako se pogleda nacionalna struktura, dominantno je bilo prisustvo srpskih dobrovoljaca dok je prisustvo Hrvata i Slovenaca bilo daleko manje. Pera Slijepčević navodeći broj od oko 3000 dobrovoljaca okupljenih 1914/1915 godine zaključuje „Beše i nešto malo Hrvata“.⁴⁴ Još poraznija slika bila je u poslednjim godinama rata. U vremenu kada se već i za iseljeničku javnost jasno profilisala ideja o zajedničkoj

⁴² Божидар Пурић, *Биографија Божје Ранковића*, 86.

⁴³ Purić ističe da je Milan Marjanović obećavao sakupljanje i do 100000 dobrovoljaca i to objašnjava politikom Jugoslovenskog odbora. (Божидар Пурић, *Биографија Божје Ранковића*, 120); N. Popović navodi očekivanja Jugoslovenskog odbora o čak oko 50000 dobrovoljaca kao i mišljenje jugoslovenskog poslanika u Vašingtonu Lj. Mihailovića o nerealnim očekivanjima da će se oko 30000 iseljenika odazvati pozivu za služenje u vojsci. Nikola B. Popović, *Brojno stanje i nacionalna struktura dobrovoljaca*, 280.

⁴⁴ Pero Slijepčević, *Naši dobrovoljci u Svetskom ratu*, 15.

jugoslovenskoj državi, posle godina političkog rada na tlu Amerike, angažovanja pojedinaca iz redova Jugoslovenskog odbora i srpske države, od oko 3000 dobrovoljaca koje je sakupio Milan Pribićević bilo je svega oko 200 Hrvata i Slovenaca.⁴⁵ Iz perspektive M. Pribićevića bio je to poraz same jugoslovenske politike pa tako on zaključuje „danas nas već ovaj rezultat sa Hrvatima i Slovencima kompromituje jer očigledno pokazuje, da oni nisu uz nas u pokretu“. Krivicu za ovo Pribićević je video u političkim sukobima na tlu Amerike odnosno u delovanju M. Pupina ali, krivo je bilo, kako kaže, „abnormalno stanje u našoj državnoj politici“.⁴⁶ Srpski poslanik Lj. Mihailović saglasio se da je odaziv postojao pre svega u srpskoj sredini dok je „Element Hrvatsko-slovenački ostao...i dalje indiferentan, a jedan dobar deo i neprijateljski“. U pokušaju razumevanja ovih činjenica Mihailović zaključuje „neprijatelji jugoslovenske ideje nisu u srpskoj sredini, nego u hrvatsko-slovenačkoj...“⁴⁷ Uprkos brojkama i nacionalnoj strukturi koje su pratile pitanje dobrovoljaca iz Amerike posledice ovog čina bile su duboke i dugotrajne. Postojanje dobrovoljaca obrazovalo je jednu kategoriju unutar iseljeničke sredine koja je predstvaljala čvrstu vezu sa državom kroz pitanja birokratskog karaktera ali i kroz simboliku i vrednovanje učinjenog. I dve decenije kasnije sećanje na ovo iskustvo poslužiće kao podsticaj novim očekivanjima države koja se suočavala sa novim ratnim iskušenjima. I sa druge strane, one iseljeničke ovaj oblik angažovanja jačao je osećaj njihove važnosti u moralnom ali i političkom smislu. Iseljenik u Americi, kako je zaključio B. Purić “obično zamišlja da je prikupljanje i slanje u rat dobrovoljaca njihov glavni i najvažniji doprinos oslobođenju i ujedinjenju Srba. To je veliko i ogromno po osećaju i po žrtvama“.⁴⁸

Nesumnjivo da je i u sferi pružanja pomoći, a posebno u pitanju odaziva dobrovoljaca teško bilo zanemariti i onaj drugi dublji značaj koji je zadirao u prostor političke simbolike i značaja nacionalnog, ideološkog i političkog opredeljivanja. Nije se međutim ostalo samo na ova dva vida angažovanja koja su, iako važna, ostavljala prostor različitim tumačenjima ostavljajući tom prilikom i dovoljno mesta za nedoumice u pogledu ocene stvarnog odnosa pojedinaca, zajednica i konačno ukupnog iseljeničtva poreklom sa

⁴⁵ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, 85; Ivan Čizmić, *Jugoslavenski iseljenički pokret*, 221.

⁴⁶ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, 85.

⁴⁷ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, 129.

⁴⁸ Божидар Пурић, *Биографија Боже Ранковића*, 144.

područja jugoistoka Evrope ili budućeg jugoslovenskog političkog prostora u odnosu na ideju jugoslovenstva i ideju stvaranja jugoslovenske države. Konkretno izjašnjavanje u nacionalnom, političkom smislu i otvoreno iskazivanje odnosa prema ideji buduće zajedničke države, njenog izgleda i ustrojstva u godinama Velikog rata vršilo se putem javnih glasila, na zajedničkim skupovima, zborovima, kroz manifeste i deklaracije. U ovoj sferi angažovanja stvarala se mogućnost uočavanja glavnih linija raspoloženja iseljeničva njihove privrženosti ideji zajedničke države i spremnosti da i sami preuzmu ulogu oslonca i promotera jugoslovenske politike. Jednako tako javni nastupi inicijative ali i reakcije na politička delovanja za i protiv Jugoslavije kao nacionalnog, političkog i ideološkog projekta, ukazivali su na svu različitost koja je karakterisala javni život iseljenika. Pogled „na strani“ je takođe još jače pocrtavao razlike koje su se javljale čak i kada se činilo da je cilj isti. Kako se percipirao nacionalni interes, šta ga je u novim okolnostima i u najavi novog vremena moglo zaštititi, gde se pravila granica između emotivnog i racionalnog sagledavanja političke budućnosti sopstvenog naroda i suseda sa kojima se ulazilo u zajednicu, bila su pitanja koja su se postavljala u godinama kada se sigurnim koracima išlo ka stvaranju nove zajednice naroda na Balkanu. Priliku da izraze stavove i možda daju odgovor na neke od dilema koje je nova politička izvesnost postavljala, iseljenici su konačno i dobili. Upravo u godinama Prvog svetskog rata po prvi put iseljenici se uvode u sferu strankarske politike na direktan i višestran način. I u ranijim godinama, izazvani stalnim i intenzivnim političkim dešavanjima u domovinama koje su ostavili za sobom, političke aktivnosti, demonstracije političkih stavova nisu bile strane ni jednoj nacionalnoj zajednici unutar korpusa jugoslovenskog iseljeničva. Međutim kroz četiri godine svetskog rata ovo angažovanje iskazalo se na mnogostruke načine. Ono je bio posledica samostalnog opredeljenja i odluka, poriva pojedinaca i zajednica unutar iseljeničva ali isto tako postaje podstaknut i podržan akcijama i delanjem starokrajskih političara, srpske vlade, članova Jugoslovenskog odbora. Postojanjem obostranog interesa iseljenička zajednica u Americi dobija može se reći, privid značaja aktivnog činioca u razvoju istorijskih događaja koji su vodili stvaranju jedne nove države na tlu jugoistoka Evrope. Iseljenici međutim nisu bili faktor koji je učestvovao u donošenju odluka još manje su bili činilac koji je imao uticaj na formu i političke ishode koji su sledili tokom ratnih godina i posebno neposredno nakon

rata. Ali su veze ostvarene tokom rata i načini njihovog uključivanja u politički život države u nastajanju ostavili neizbrisiv trag u budućim odnosima države i iseljenika. Posredno, opredeljivanje iseljenika i iseljeničkih zajednica ukazivalo je na svu složenost i suštinske razlike u poimanju zajedničke budućnosti naroda koji su ulazili u jugoslovensku zajednicu.

Interes srpske države i starokrajskih političara može se reći bio je dvojak. On je proizilazio iz dve činjenice, svesti o značaju Sjedinjenih Država tokom rata, posebno potencijalnom značaju ove države nakon njegovog okončanja.⁴⁹ Drugi interes bio je vezan za iseljenike kao takve i bio je uslovljen mestom porekla i nacionalnim sastavom iseljeničke zajednice sa prostora buduće zajedničke države.

I pre ulaska SAD u rat aprila 1917. godine bilo je jasno da je značaj ove zemlje u političkom ali i vojnom smislu nezaobilazan. Od Sjedinjenih Država očekivala se humanitarna pomoć tokom ratnih godina ali i nakon završetka rata u procesu obnove. Od Amerike kao saveznice u ratu očekivali su se pomoć ali i podrška ratnim ciljevima Srbije.⁵⁰ Stavovi predsednika Vilsona iskazani tokom ratnih godina, ali i razmišljanja koja su se mogla čuti iz redova američke administracije svakako su odgovarali stavovima i planovima srpske vlade jednom opredeljene za stvaranje nove zajedničke jugoslovenske države.⁵¹ Ovu zainteresovanost srpska vlada pretočila je i u konkretne poteze. Osnivanje poslanstva u Vašingtonu početkom 1917. godine i tim činom, posle gotovo četiri decenije, konačno podizanje diplomatskih odnosa sa Sjedinjenim Državama, zatim i dolazak srpske ratne misije na čelu sa Milenkom Vesnićem krajem 1917. godine, imali su za cilj učvršćenje

⁴⁹ S obzirom na brojnost iseljeničke kolonije istinski politički rad bio je skoncentrisan na teritoriji SAD dok je Kanada u tom smislu imala marginalno mesto. Važnost Kanade isticala se kroz njen značaj kao tranzitne teritorije za prevoz dobrovoljaca do Evrope. Takođe odnos kanadskih vlasti prema iseljenicima poreklom sa teritorije Austrougarske otvorio je prostor za iskazivanje zajedništva i solidarnosti jugoslovenskih iseljenika i iskazivanje određenih stavova u pogledu načina razumevanja nacionalne povezanosti tri naroda.

⁵⁰ U. Ostojić Fejić navodi podatak da je vlada SAD uputila ratni kredit Srbiji u iznosu od 12 miliona dolara, a po ulasku u rat, doneta je odluka o slanju pomoći Srbiji svakog meseca do okončanja rata. (Ubavka Ostojić Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, 97); Američka vlada je takođe 1917, uputila pomoć Srbiji od 3 miliona dolara za zarobljene i internirane. Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 257.

⁵¹ Vudro Vilson se i pre ulaska Amerike u rat zalagao za pravo naroda na samoopredeljenje i odluku u kakvoj državi žele da živi. Ovaj stav je dodatno pojačan nakon ulaska SAD u rat kada je u proklamaciji V. Vilson kao neke od ciljeva naveo i borbu za male narode i njihova prava. Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 233-234; 237-239.

odnosa sa moćnim saveznicom ali i obezbeđivanje tako potrebne podrške američke vlade.⁵² Uloga iseljenika kao oslonca i podrške politici iz starog kraja bila je u tom smislu važna. Širina i mogući načini njihovog angažovanja na tlu Amerike bili su veliki a njihovo poznavanje američkog sistema, načina funkcionisanja administracije i društva i konačno poznavanje jezika otvaralo je prostor višestrukom angažovanju u cilju propagande i promocije politike i potreba Srbije a zatim i jugoslovenske politike. Iseljenici dobijaju mesto važnog političkog aktera čiji značaj nadilazi ulogu oslonca i podrške već izraženim potrebama ratom zahvaćene domovine. Oni dobijaju mesto glasa naroda, odnosno oni postaju reprezent političke volje jugoslovenskog naroda. Dakle njihov položaj nije se svodio na poziciju iseljenih sunarodnika koji na tlu strane države imaju ulogu podrške, materijalne i političke već postaju autentični glas jugoslovenskog naroda i njegovih političkih, državnih nastojanja. Radilo se o percepciji uloge iseljenika koja je bila prisutna sa obe strane Okeana. Samim iseljenicima nije bila strana uloga i može se reći želja da izraze svoja politička stajališta i to se pokazalo i tokom događaja koji su obeležili prvu deceniju XX veka ali već i u prvoj godini rata. Uostalom dotadašnji angažman Mihajla Pupina svedočio je o spremnosti iseljenika na saradnju ali i koristi koju domovina od njih može imati. Osnivanje Srpske narodne odbrane jula 1914,⁵³ natpisi u Zajedničaru o političkoj budućnosti u kojoj se prednost dala zajedničkoj južnoslovenskoj državi a ne opstanku Austrougarske monarhije,⁵⁴ angažovanje pojedinaca, skupovi, manifesti, pisanje iseljeničke štampe, bili su neki od primera iseljeničkih aktivnosti u želji da se uključe ili bar iskažu stav u pogledu događaja u Evropi i naslućenih promena koje su se mogle desiti. Ovakav vid javnog angažmana nije bio nov niti je bio stran dotadašnjem iskustvu javnog života iseljenika. Ono što je taj položaj ili ulogu menjalo bilo je postupanje srpskih vlasti i jugoslovenskih političara okupljenih oko Jugoslovenskog odbora. Ako je dolazak pojedinaca u svojstvu izaslanika Crvenog krsta Srbije i mogao da se protumači i posmatra

⁵² Za prvog srpskog poslanika u Vašingtonu imenovan je Lj. Mihajlović. On kao i predstavnici srpske misije trebali su da upoznaju američku vladu i američku javnost sa pozicijom Srbije i posleratnim ciljevima koji su išli u pravcu formiranja jugoslovenske države. Ubavka Ostojić Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, 80-81, 141-160; Ivan Čizmić, *Jugoslavenski iseljenički pokret*, 179-180, 257-259.

⁵³ Po ugledu na osnivanje sličnih organizacija u Srbiji, osnovana je SNO u Njujorku jula 1914, na čelu sa Mihajlom Pupinom. Obrazovano je 83 odbora širom Amerike u cilju prikupljanja pomoći i davanja podrške ratnim naporima Srbije. *Spomenica Srpske narodne odbrane* Čikago 1950, 44-45.

⁵⁴ Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1967, 132.

kao pokušaj mobilisanja američkog javnog mnjenja u cilju obezbeđivanja pre svega humanitarne pomoći, dolazak članova Jugoslovenskog odbora, predstavnika srpske vlade i uglednih pojedinaca poput Nikolaja Velimirovića među iseljenike u Americi, imali su ipak nešto drugačiji značaj. Njihov angažman nije, ili bar ne primarno, bio usmeren ka američkoj javnosti i političarima. On je bio prvenstveno usmeren ka iseljeničkoj zajednici sa očekivanjima i zahtevima različite prirode. Od iseljenika se kako je ranije rečeno očekivalo odazivanje pozivu za aktivno angažovanje u ratnim akcijama na Balkanu. Međutim od njih se očekivalo da podrže a zatim i sami postanu nosioci ideje i politike stvaranja zajedničke jugoslovenske države kao konačnog ishoda nakon očekivane ratne pobe. Ovaj zajednički stav iseljeničtva nije se mogao samo artikulirati kroz nacionalne organizacije koje su egzistirale na tlu Amerike. Novo vreme zahtevalo je i nove oblike organizovanja sa jednim ciljem – odricanje od Austrougarske i traženja budućnosti u zajedničkoj jugoslovenskoj državi. Skupovi na kojima su nastupali predstavnici svih iseljeničkih zajednica stoga poslužili su za manifestovanje zajedništva pred američkom i svetskom javnošću. Stvaranjem organizacija jugoslovenskog predznaka koje su kroz usvojene programe i rezolucije obznanile političko stajalište iseljenika na tlu severne Amerike davala se politička snaga stavovima te iseljeničke javnosti. Poreklo većine iseljenika opredeljivalo je njihov značaj pre svega u očima starokrajskih političara sa područja Austrougarske monarhije. Naime politički cilj, stvaranje jugoslovenske države podrazumevalo je uključivanje dela Austrougarske teritorije u novoosnovanu državu. Da se radi o opravdanom političkom cilju koji opravdanje nalazi i iz perspektive američkih vrednosti i u okvirima proklamovane politike američkog predsednika V. Vilsona, pokazatelj je trebala da bude slobodno izražena volja naroda koji su živeli na toj teritoriji. Dakle želju za zajedničkim životom u Jugoslaviji trebali su da izraze i sami građani Monarhije. U odsustvu bilo kakve mogućnosti da građani na tlu Monarhije u ratnom stanju slobodno izraze svoju političku volju, podrška iseljenika većinom bivših građana Austrougarske, bila je smatrano adekvatna substitucija. Tako iseljenička zajednica u Americi postaje autentični izraz starokrajskih političkih želja.⁵⁵ Nije se radilo o nekoj tajnoj politici starokrajskih političara, naprotiv. Bio je to vidljiv, jasno deklarisan politički izraz

⁵⁵ Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, 24.

koji se mogao čuti u redovima članova Jugoslovenskog odbora. Kako Franko Potočnjak kaže „Najveća se pažnja posvetila pitanju kako ćemo pred svjetom dokumentovati tvrdnju da smo Slovenci, Srbi i Hrvati jedan narod i tako opravdati naš zahtjev za narodno ujedinjenje“. To nije bilo moguće učiniti izjašnjavanjem naroda unutar Monarhije ali kako kaže Potočnjak „ima jedan dio svijeta u kome se nalazi na stotine i stotine tisuća nešeg naroda od sva tri plemena...To je Severna Amerika. U prilikama kada ne može da progovori narod u otačbini, posvema je prirodno da umjesto njega istupi onaj njegov dio koji se nalazi u slobodnim prilikama“.⁵⁶ Osvrt na događaje iz Prvog svetskog rata Hinko Hinković započinje rečima „Emigranti koji se početkom rata bjehu okupili u Jugoslovenskom Odboru, uvidješe brzo vanrednu važnost Amerike za uspješnu propagandističku akciju. Dok južni Slaveni u Austro-Ugarskoj iz svoje tamnice ne mogahu dati izražaja svojim narodnim aspiracijama, svrnusmo svoje poglede na one stotine tisuća naših američkih iseljenika koji su mogli ne samo da progovore u ime cijelog naroda, već da i krvlju i novcem potpomognu njegovo oslobođenje“.⁵⁷ Nikola Stojanović ističe da je Jugoslovenski odbor „smatrao našu emigraciju u obema Amerikama glavnim osloncem za svoju akciju“.⁵⁸ Tu se njihov značaj nije zaustavljao. Oni dobijaju mesto ne samo u kontekstu međunarodne politike i promociji zajedničkih interesa jugoslovenskih naroda već i mesto u već primetnoj političkom nadmudrivanju i čak sporenjima srpske vlade i Jugoslovenskog odbora. Bez države, vojske, naroda dakle svega onog što bi dalo političku težinu jednom telu kakav je bio Jugoslovenski odbor iseljenici se javljaju kao donekle spasonosno rešenje. Politička podrška više hiljada iseljenika sa područja Austrougarske pa čak i njihovo vojno angažovanje kroz dobrovoljačke čete moglo je pružiti snagu i dati autoritet i težinu članovima odbora u njihovim odnosima sa srpskom vladom.⁵⁹ Stoga nije neobičan njihov

⁵⁶ Franko Potočnjak, *Iz emigracije III*, Zagreb 1926, 22-23; Nije isključivo Jugoslovenski odbor prepoznao višestruki značaj jugoslovenskih iseljenika u Americi. Nikola Stojanović pominje sastanak u Pašićevom domu oktobra 1914. godine kada se između ostalog istakla potreba uspostavljanja veze sa Jugoslovenima u Americi. Dr. Nikola Stojanović, *Jugoslovenski odbor*, 10.

⁵⁷ Hinko Hinković, *Jugoslaveni u Americi*, Zagreb 1922, 3.

⁵⁸ Dr. Nikola Stojanović, *Jugoslovenski odbor*, 27.

⁵⁹ Upravo u cilju realizovanja potreba Odbora i pridobijanja iseljenika za politički pravac koji je Odbor zauzeo u SAD je početkom 1915, došao F. Potočnjak. Angažovanje među iseljenicima intezivirano je narednih godina. Dolazak M. Marjanovića i Nika Županića 1915, odnosno 1916, Bogumila Vošnjaka 1918. godine pored već prepoznatih ciljeva trebali su pomoći da se prevaziđu problemi i sporenja koji su pratili političko angažovanje iseljenika. Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, 66-71, 235-236, 374; Bogumil Vošnjak, *U*

angažman u Americi ali ni opažanja koja su to prisustvo posmatrala u svetlu pokušaja političkog jačanja Jugoslovenskog odbora. Ponašanje iseljenika, odaziv i spremnost da se učestvuje u političkim nastojanjima jednako predstavnika srpske vlade i Jugoslovenskog odbora svakako su mogli samo izazvati zadovoljstvo. Njihova podrška u pokušajima da se američko javno mnjenje zainteresuje za ideju stvaranja jugoslovenske države kao i spremnost da svojim angažovanjem iskažu volju naroda u starom kraju za istu ideju bila je dragocena. Okupljanja iseljenika sva tri naroda, prvenstveno srpskih i hrvatskih, od samog početka rata, sa porukama zajedništva i podrške zajedničkoj budućnosti davala su nadu u budućim planovima u vezi angažovanja među iseljeništvom i angažovanja samog iseljeničtva.⁶⁰ Šta se od iseljenika zapravo očekuje nedvosmisleno je rečeno u proglassu kojim su se oni pozivali na zajedničku skupštinu 1915. godine. Poručeno je u proglassu da je osnovan Jugoslovenski odbor, da je potrebna podrška naroda koju nije usled rata moguće dobiti u Evropi i zato „odlučio je komitet da je potraži u onim krajevima, gde žive na stotine i stotine tisuća naroda slovenskoga juga, koji i po fizičkom i po moralnim svojim svojstvima može, ima pravo, a i dužnost, da progovori u ime svoje majke-zemlje i oca-naroda“.⁶¹ Prva javna zajednička manifestacija političkog stava u pogledu zajedničke budućnosti Srba, Hrvata i Slovenaca koja je imala težinu političkog izjašnjavanja, skupština u Čikagu marta 1915. godine, uz podsticaj predstavnika Jugoslovenskog odbora kao dela političke akcije ovog tela, potvrdila je podršku iseljenika ideji jugoslovenske države.⁶²

borbi za ujedinjenu narodnu državu, utisci i opažanja iz doba svetskog rata i stvaranja naše države, Beograd 1928, 287-288; Franko Potočnjak, *Iz emigracije III*, Zagreb 1926.

⁶⁰ Paralelno sa akcijom na prostoru severne Amerike sprovedila se i akcija na prostoru južne Amerike. Okupljanje dobrovoljaca, sakupljanje pomoći, zatim i političko profilisanje kroz stvaranje Jugoslovenskog narodnog odbora, bile su aktivnosti koje su uključile ovaj deo jugoslovenskog iseljeničtva u proces stvaranja jugoslovenske države. Milada Paulova, *Jugoslovenski odbor*, 228-232; O tome: Ljubomir Antić, *Naše iseljeničtvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslovenske države 1918*, Zagreb 1987.

⁶¹ Franko Potočnjak, *Iz emigracije III*, 59.

⁶² Skupština je održana 10/11. marta 1915. godine u prisustvu 468 delegata iz SAD i Kanade, kao i jedan broj pojedinaca tako da je ukupan broj iznosio 563 lica. Za predsednika je izabran don Niko Gršković, predsednik Hrvatskog saveza, za potpredsednike izabrani su Ante Biankini ispred Hrvata, Paja Radosavljević u ime Srba i Franc Sakser ispred slovenačkih iseljenika. Aktivnu ulogu u sazivanju i vođenju kongresa kao i u sastavljanju rezolucije imao je F. Potočnjak. (Franko Potočnjak, *Iz emigracije III*, 75-81); Održavanje sabora pozdravio je pismom i M. Pupin rečima: "Ja sam uvjeren da će naša braća na Jugoslovenskome zboru dostojanstveno i junački izraziti svoju želju koja je na srcu slobodnome čovjeku i svakome jugoslovenskomu rodoljubu...Kličem Vam, brate Potočnjače i svoj braći Jugoslovenima: Živeli!". (Franko Potočnjak, *Iz emigracije III*, 93-94); O saboru videti i Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, 69-71; Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 55-56; V. Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, 130.

Rezolucijom donetom na skupštini u Čikagu potvrđeno je većinsko opredeljenje iseljenika za zajedničku državu. Sabor je usvojenom rezolucijom zaključio da su Srbi, Hrvati i Slovenci „jedan...isti narod“ dok se „jedini spas“ video u raspadu Austrougarske a želelo se „ujedinjenje u jednu državnu cjelinu svih jugoslovenskih pokrajina austrougarske monarhije i Kraljevine Srbije“.⁶³ Postignuta je, u kasnijim osvrtima na ovaj čin, saglasnost u pogledu njegovog značaja. Prema rečima Pere Slijepčevića donetom rezolucijom iz Čikaga iseljenici „daju legitimaciju Jugoslovenskom Odboru“.⁶⁴ Franko Potočnjak, inicijator i inspirator skupštine u Čikagu zaključio je da je rezolucijom postignuta najvažnija stvar za Jugoslovenski odbor „Legitimacija za rad oko oslobođenja i ujedinjenja čitavog slovenskog juga...“⁶⁵ Konačno, Milada Paulova zaključila je „Kongres u Čikagu važna je etapa u povijesti ujedinjenja. Emigracija je tu prvi put javno proglasila program austro-ugarske veleizdaje, postavila ga je narodu za ideal i proklamirala je ujedinjenje“.⁶⁶ Iseljenici su na ovom saboru iskazali podršku Jugoslovenskom odboru kao političkom telu i priznali ga kao zvaničnog predstavnika interesa naroda iz Austrougarske monarhije. Takođe, ovo je bio i čin koji je iseljenicima davao značaj i poziciju glasa naroda, odnosno zvaničnog reprezentanta političkih interesa Slovena u Austrougarskoj. Iseljenici dobijaju kao nikad ranije politički značaj a ishod Skupštine ih i na simboličan ali i direktan način uvodi u arenu straokrajske politike. Ulaskom istaknutih iseljenika, Ante Bjankinija, don Nika Grškovića, Mihajla Pupina u Jugoslovenski odbor,⁶⁷ iseljenici postaju deo političkog tela koje je preuzelo na sebe pravo predstavljanja interesa jugoslovenskih naroda u Monarhiji. Tako su iseljenici u Americi dali političku legitimaciju Jugoslovenskom odboru a Jugoslovenski odbor je njima dao legitimitet i autoritet zvaničnih predstavnika naroda sa prostora Monarhije.

Korak dalje predstavljao je skup u Pitsburgu novembra 1916. godine gde je potvrđeno ovo političko opredeljenje.⁶⁸ U cilju prevazilaženja problema sa kojima se

⁶³ Franko Potočnjak, *Iz emigracije III*, 94-96; Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 57.

⁶⁴ Pero Slijepčević, *n.d.* 79.

⁶⁵ Franko Potočnjak, *Iz emigracije III*, 96.

⁶⁶ Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, 70.

⁶⁷ Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 61; Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, 73.

⁶⁸ Zbor u Pitsburgu održan je 29-30. novembra 1916. godine, u prisustvu 615 delegata, predstavnika srpskih, hrvatskih i slovenačkih udruženja, Srpske narodne odbrane, Hrvatskog saveza, iz Sjedinjenih Država i

jugoslovenski pokret u Americi suočavao nakon skupštine u Čikagu, Pitsburg je trebao da potvrdi opredeljenje jugoslovenskih naroda izraženo godinu dana ranije. Tako je i novom rezolucijom potvrđeno jedinstvo tri naroda ali ovoga puta uz osvrt i na razlike koje su među njima postojale, data je podrška ujedinjenju uz dodatak da bi se ono odvijalo pod dinastijom Karađorđevića.⁶⁹ Osnivanjem Jugoslovenskog narodnog vijeća 1916, uspostavljanjem jugoslovenske kancelarije i pokretanjem Biltena čitav pokret dobio je institucionalnu osnovu a učešćem istaknutih pojedinaca poput Anta Bjankinija, don Nika Grškovića, predsednika Hrvatske narodne zajednice Josipa Marohnića, predsednika SNO Mihajla Pupina, pokret je dobio na autoritetu, prepoznatljivosti i reprezentativnosti. V. Holjevac ocenio da je sabor u Pitsburgu „značajna manifestacija velike većine iseljenika jugoslovenskih naroda koji su tom zgodom izrazili svoje težnje za slobodom i želju za vlastitom nezavisnom državom“.⁷⁰ Za Miladu Paulovi ovaj skup je „udario tek prave osnove za čitavu narodnu akciju u Sjevernoj Americi“.⁷¹ U obraćanjima zvaničnim, kroz memorandume, izjave, upotrebom termina „jugoslovenski“ promovisana je ideja jugoslovenske države i obezbeđivala se njena prisutnost unutar američkog javnog mnjenja i američkog političkog establišmenta. Od spontanijih okupljanja nakon vesti o atentatu i otpočinjanju rata na kojima se ukazivalo na zajedništvo došlo se do zvaničnog manifesta koji je Jugoslovensko narodno Vijeće kao predstavnik iseljenika severne Amerike, uputilo 19. avgusta 1917. godine kojim se izražava puna saglasnost sa Krfskom deklaracijom.⁷² Krfska deklaracija ocenjena je kao „najveći politički akt u historiji Srba-Hrvata-Slovenaca“.⁷³ Moglo bi se reći da su ovi akti i izraz iseljeničkog raspoloženja koji se mogao pratiti putem ovih skupova i deklaracija upravo bila slika koja se želela, potvrda zajedništva i volje sva tri naroda. Međutim, čin koji je trebalo da predstavlja vrhunac političkih nastojanja jugoslovenskih naroda izneće na videlo u punom obimu sve razlike koje su

Kanade a prisutni su bili i predstavnici Jugoslovenske narodne odbrane iz Južne Amerike. Na Zboru je potvrđena rezolucija izglasana godinu dana ranije u Čikagu o ujedinjenju, državnom i narodnom jedinstvu. Ivan Čizmić, *Jugoslavenski iseljenički pokret*, 112; V. Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, 131.

⁶⁹ Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 114-115.

⁷⁰ V. Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, 131.

⁷¹ Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, 241.

⁷² Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 135-136.

⁷³ Citirano prema: Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, 360.

postojale i unutar iseljeničke zajednice jugoslovenskih naroda u pogledu shvatanja ideje zajedničke države.

Naizgled preovlađujuće pristajanje uz ideju zajedničke države nije značilo da nije bilo disonantnih tonova i drugačijih pogleda na buduća rešenja nacionalnog i državnog pitanja na tlu jugoistočne Evrope, naprotiv. Ono što su četiri godine rata pokazale a živa politička aktivnost na tlu Amerike iznela na videlo, bile su suštinske razlike u pogledu poimanja zajedničke budućnosti jugoslovenskih naroda. Razlike u pogledu pitanja opstanka Austrougarske i ideja o osnivanju zajedničke jugoslovenske države pojavile su se neposredno po izbijanju ratnih sukoba. Prisustvo onih koji su zagovarali rešenja unutar Monarhije i ustajali protiv njenog rušenja i stvaranja jugoslovenske države nije značilo da će podele biti samo na marginama ukupnih političkih i društvenih dešavanja među iseljenicima u Americi. Štaviše, kako navodi M. Klemenčić, slovenački iseljenici većinom nisu bili za rušenje Monarhije i stav su promenili tek po ulasku Sjedinjenih Država u rat.⁷⁴ Stav Kranjsko Slovenske Katoličke Jednote, druge po veličini slovenačke organizacije u Americi, bio je da slovenački iseljenici lojalnost duguju pre svega Sjedinjenim Državama a „Jugoslavija nas ravno toliko briga, kakor kaka druga evropska država“.⁷⁵ Stavovi dela hrvatskih i slovenačkih sveštenika jasno demonstrirani kroz „našu izjavu“,⁷⁶ svojevrsni politički pamflet, pojedinaca poput sveštenika Davorina Krmpotića,⁷⁷ predstavljali su razmišljanja i različitosti shvatanja i stajališta unutar brojne iseljeničke zajednice.⁷⁸

⁷⁴ Slovenska liga osnovana početkom 1915. godine kao izraz podrške Jugoslovenskom odboru ubrzo je prestala da deluje a njen predsednik F. Sakser izašao je otvoreno protiv zaključaka skupštine u Čikagu. Kao odgovor na skupštinu u Pitsburgu 1916. godine Hrvati i Slovenci ovog grada održali su 3. decembra 1916. godine skup gde su izneti stavovi bili proaustrijski. Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci in NOB*, 85, 87, 99; Matjaž Klemenčić, *Odnosi između Slovenaca i Srba u SAD krajem XIX i tokom XX veka*, U: *Seobe Srba nekad i sad*, urednik Vladimir Grečić, Beograd 1990, 150.

⁷⁵ Citirano prema: Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci in NOB*, 100.

⁷⁶ Grupa od petnaest hrvatskih i slovenačkih katoličkih sveštenika početkom 1916. godine objavila je stav u tekstu „naša izjava“ podvrgavajući kritici ideje stvaranja jugoslovenske države. (Ivan Čizmić, *Jugoslavenski iseljenički pokret*, 97-100); Slovenački i hrvatski sveštenici bili su za ujedinjenje Slovenaca i Hrvata na načelima zajedničke vere a to je upravo bio razlog koji je, kako se smatralo, onemogućavao zajednički život sa Srbima. Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci in NOB*, 91.

⁷⁷ D. Krmpotić je do marta 1915, bio pobornik jugoslovenskog pokreta i čak učesnik na saboru u Čikagu. Međutim ne slažući se sa zaključcima sabora on je postao protivnik pokreta samatrajući da je jedinstvena država tri naroda nemoguća. Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret*, 96-97; Franko Potočnjak, *Iz emigracije III*, 45-46.

⁷⁸ U pismu Anti Bjankiniju objavljenom u Narodnom Listu, dr M. Kajić govori o “srpskoj tradicionalnoj misli koja zahteva bezuslovnu smrt hrvatskog i slovenačkog naroda” (“Serbian traditional thought wich demands an

Uostalom jedinstvo nije bilo apsolutno ni u redovima srpskog iseljeničtva. Nedoumice u pogledu ishoda ratnog sukoba i želja za opstankom istina uvećane srpske države bili su deo razmišljanja i stavova koji su se mogli čuti tokom čitavog perioda Velikog rata. Tako je i Pera Slijepčević primetio da „jugoslovensko oduševljenje nije dovoljno rašireno među Srbima u Americi“ smatrajući da su krivi „slaba iskustva i slab rad odozgo“.⁷⁹ Odvajanje od jugoslovenskog pokreta nekada je bila posledica osećanja ugroženosti ličnog interesa.⁸⁰ Ali su ta neslaganja tokom ratnih godina poprimala čini se i lični ton i postajala polazište političkog razdvajanja koje se samim tim dublje pocrtavalo nacionalne razlike odnosno nacionalnu podeljenost onoga što je trebalo da predstavlja zajednicu jugoslovenskih iseljenika. Prilikom boravka u Americi Jelena Lozanić, iako bez većeg doticaja sa iseljeničkom zajednicom primetila je januara 1917. godine „sve je to veoma zamorno...Ne znam zašto među našim svetom toliko nesloge. Ne mogu da razumem tu tesnogradost“.⁸¹ Bogumil Vošnjak koji u Ameriku dolazi u poslednjoj godini rata kaže „Porazile su me prvih dana boravka u Americi međusobne intrige, neprijateljstvo, međusobno grđenje naših iseljenika“.⁸² Sukobi unutar heterogene iseljeničke zajednice kakvu su svakako predstavljali iseljenici, različita stajališta u vezi različitih pitanja bili su očekivani i ne može se reći da su predstavljali iznenađenje. Priroda američkog društva koje je uspostavljenim slobodama javne reči dalo podsticaj javnom angažovanju jugoslovenskih iseljenika, otvorilo je prostor za isticanje različitih ideoloških, političkih i drugih stavova. Tako da disonantni čak i veoma sukobljeni tonovi i glasovi u pogledu događaja tokom ratnih godina, od atentata do okončanja ratnih sukoba, nisu prestajali i pratili su javni život iseljeničke zajednice. Ono što je činilo ta neslaganja ozbiljnim bila je činjenica da su se ona javljala i kod onih

unconditional death of the Croatian and Slovene People”). Bio je to odgovor Kajića na optužbe Bjankinija izrečene na skupu srpskih dobrovoljaca u Džonstaunu (Johnstown), 28. juna 1917. AS, SNOA-16, “Who is the Traitor”, 12. jul 1917.

⁷⁹ Pera Slijepčević, *n.d.* 77.

⁸⁰ Svakako da je u tom smislu paradigmatičan primer slovenačkog bankara F. Saksera. Od početka rata aktivan u podršci jugoslovenske ideje, koju je promovisao i kroz svoj list „Glas Naroda“, on je bio i osnivač Slovenačke lige. Iznemada 1915, Sakser je postao protivnikom čitavog pokreta što je izazvalo iznenađenje savremenika. Ova promena stava postala je razumljiva tek nakon saznanja o pretnjama iz Austrougarske o zapleni depozita koje je Sakser posedovao u bankama u Sloveniji. Taj novac služio je za isplatu novčanih pošiljki slovenačkih iseljenika rođacima u domovini i bez njih svakako bi došlo do finansijskog kraha samog Saksera. Милан Јевтић, *Мала Србија*, Њујорк, 1916, 20.

⁸¹ Јелена Лозанић Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију*, 217.

⁸² Bogumil Vošnjak, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu*, 313.

pojedina i organizacija koji su percipirani kao nosioci i pobornici ideje jugoslovenstva odnosno zajedničke političke budućnosti. U Ameriku se otišlo u cilju dobijanja legitimiteta ne samo za rad pojedinih tela poput Jugoslovenskog odbora, već i za dobijanje istog tog legitimiteta za ideju i politiku koju su zastupali srpska vlada i Jugoslovenski odbor. Iseljenici su trebali da budu ta slika i reč naroda koji je na američkom kontinentu a u stvari pred svetskom javnošću svedočio da je jugoslovenska politika ujedno i politika iza koje stoji narodno opredeljenje. Istupili su pojedinci kao predstavnici sva tri naroda, izašlo se sa organizacijama koje su na sebe preuzele zastupanje milionskog glasa iseljenika poreklom sa jugoslovenskog prostora. Ali u trenucima kada se rat završavao kada se pristupilo realizaciji ideje zajedničke države, iz Amerike su počeli da stižu drugačiji glasovi i ideje. Pored već postojećih protivnika jugoslovenske države, pored onih koji su uz primetnu uzdržanost čekali rasplet političke situacije, sada i od strane do tada nosilaca jugoslovenske politike u Americi dolazili su glasovi koji su nudili sliku neslaganja i sukoba. Analiza izrečenih stavova i razmišljanja ukazuje na one pozicije koje su zadirale u suštinu shvatanja nacionalnog bića, političkog i ideološkog opredeljenja, konačno i spremnosti za prihvatanje jedne nove zajednice na prostoru Balkana. Razumevanje ovih razlika i pozicija svakako otvara prostor boljem razumevanju kasnijeg iskustva kada se jedno pred drugim našu jugoslovenska država kao politička realnost i glavni akter u građenju odnosa sa iseljeničkom zajednicom i iseljeništvom koje gradi svoj odnos prema toj realnosti. U svakom slučaju onima koji su bili deo iseljeničke stvarnosti ili su je bolje poznavali ova podeljenost i čak suprotstavljenost nije bila tako neobična ni iznenađujuća. Deklarativno prihvatanje zajedničke države i jedinstvenog jugoslovenskog okvira nije uklonilo one razlike koje će postati osnov budućih neslaganja i sporenja i u konačnom smislu, prevazilazeći čisto politički okvir, oblikovati odnos države i iseljeničkih zajednica u Americi. I u trenucima kada se činilo da je postignuto jedinstvo u korist zajedničke budućnosti, izvesni glasovi ukazivali su na razlike u percepciji te zajednice. A te razlike zadirale su u suštinu onoga što će jugoslovenska država predstavljati i stoga nije bilo neobično ni neočekivano da u kasnijim godinama i decenijama one kao dominantni politički izraz prevladaju i potisnu ideju zajedništva koja je nepobitno postojala. Tačke sporenja odnosile su se na ključna mesta koja su činila temelj onoga što je trebalo da čini novu državu. I u prilikama koje su

poslužile kao primer saradnje i postignute saglasnosti u pogledu zajedničke budućnosti, pukotine u tom zajedništvu bile su vidljive. Od deklarativnog izražavanja punog narodnog jedinstva u Čikagu 1915. godine, godinu dana kasnije načinjen je izvestan odmak od ove formulacije kojim se ipak ukazivalo na posebnosti tri naroda.⁸³ Period od godinu i po dana između dva skupa koja su utemeljila jugoslovenski pokret u severnoj Americi, u Čikagu marta 1915 i u Pittsburgu novembra 1916. godine, ispunjen je konstantnim intervencijama sa strane koje su trebale da spreče sukobe unutar iseljeničtva i dovođenje u pitanje ukupnog pokreta. Misije Nikolaja Velimirovića sredinom 1915, dolazak člana Jugoslovenskog odbora Milana Marjanovića početkom 1916, i Milana Pribićevića krajem iste godine nisu išle ka učvršćenju započetog već ka pokušaju spasavanja postignutog. Potpukovnik Pribićević bio je u misiji sakupljanja dobrovoljaca ali je stvarnost bila drugačija odnosno „Misija koju vodim, manje je sadržine vojničke, a u većem delu je nacionalno politička“.⁸⁴ Milenko Vesnić poručio je Nikoli Pašiću 20. mart 1918. godine „naše jugoslovensko pitanje u Americi stajalo je do prispevanja srpske misije tamo mnogo slabije, nego što smo mi to u Evropi mislili. Izuzev Srba, čiji patriotizam stoji izvan svake sumnje, dva druga naša plemena držala su se u velikoj rezervi“.⁸⁵ Sličnu konstataciju izneo je srpski poslanik Lj. Mihajlović.⁸⁶ U razmišljanjima a zatim i formulisanim političkim stavovima kretalo se od potpunog odbijanja zajedničke države pozivanjem na suštinske razlike koje su jugoslovenske narode razdvajale preko različitih stavova u pogledu budućeg uređenja zajedničke države. Monarhija ili republika, centralizam ili federacija, pitanje samostalnosti pojedinih naroda u okviru granica zajedničke države, bile su samo neke od tema koje su na površinu iznosile podeljenost koja je postojala među iseljeničtvom u Americi. Već u prvoj godini rata glasilo Hrvatske narodne zajednice Zajedničar otvoreno za ideju stvaranja zajedničke države ipak ističe da u toj državi svaki narod „bi ostao u svojoj zemlji neovisan

⁸³ “Neosporiva narodna istovjetnost Hrvata, Srba i Slovenaca, koja mora da bude osnovica svega rada svakoga Hrvata, Srbina i Slovenca, bez obzira na političke, socijalne ili vjerske razlike, izjednačava Hrvate, Srbe i Slovence svagdje i u svemu i ističe jugoslavensku misao i ima kao skupnost i nedeljivost naroda, a zajedno sa narodnim imenima hrvatskim, srpskim slovenskim i sve lijepe vrline i tekovine, kojima se pojedina plemena ponose i slivaju u tu skupnost”. Citirano prema: Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, 242.

⁸⁴ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, 84.

⁸⁵ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, 136.

⁸⁶ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, 129.

u svojem narodnom razvitku od drugih bratskih narodnosti“.⁸⁷ Pitanje budućeg uređenja jugoslovenske države javiće se u narednim godinama a rasprave i različita viđenja zajedničke budućnosti ostavljaju utisak o razlikama u percepciji poželjnih ishoda borbe koja se vodila. Kolike su stvarne razlike i duboka podeljenost unutar korpusa jugoslovenskog iseljništva po pitanju unutrašnjeg uređenja Jugoslavije, pokazao je dokument koji je definisao političke ciljeve iza kojih su svojim potpisima stali predstavnici srpske države i Jugoslovenskog odbora. Upoznavanje sa tekstom Krfske deklaracije na površinu je iznelo tu podeljenost koja se uspešno manje ili više prikrivala dotadašnjim zajedničkim istupima i složnim učešćem pojedinaca sa jakim autoritetom unutar sopstvenih nacionalnih grupacija poput Mihaila Pupina i don Nika Grškovića. Monarhija ili republika, položaj i ovlašćenja kralja, nadležnosti skupštine, postaju pitanja na kojima se dodatno cepalo jedinstvo i zajednički politički nastup. Nije se radilo više o pojedinim grupama iz redova katoličkog sveštenstva, o pojedincima poput hrvatskog bankara i izdavača Franka Zotija, ovo neslaganje postaje izraz razmišljanja i stav organizacija koje su bile reprezenti većinskog mišljenja iseljeničkih zajednica. Glasovi protiv rešenja koja je ponudio ovaj dokument, pre svega pitanje budućeg uređenja, bili su dovoljno jaki da su izazvali reakciju srpskog naučnika M. Pupina. Pupin je uživao ugled velikog naučnika, u srpskoj zajednici i ugled istaknutog nacionalnog radnika. Ali Pupin je zauzimao i položaj srpskog konzula samim tim i zvaničnog predstavnika srpske države. On je dao podršku jugoslovenskoj politici o tome je uostalom svedočila i njegova podrška odlukama JNV 1915. godine. Ali Pupin je bio prvenstveno sledbenik i podržavalac politike srpske države. Stoga nije čudilo niti je bilo neočekivano njegovo čvrsto zastupanje onih principa Krfske deklaracije koji su bili sporni za hrvatski i slovenački deo iseljništva. Nedoumica nije bilo u Pupinovom stavu „Krfska izjava je najjasniji izraz svega onoga što ja razumem pod Jugoslavijom, i u toj izjavi ja vidim među redovima ispisanu celu istoriju Jugoslovenskog pokreta“.⁸⁸ Opravdanost imena buduće države Pupin je video u snazi tradicija nacionalnih/narodnih imena sva tri naroda odnosno „Taki se ljudi, sa malim izuzetkom, dosta sporo zagrevaju za jugoslovensku ideju, jer ta ideja ne izgleda im kao važan deo njihovih plemenskih tradicija“

⁸⁷ *Zajedničar*, 19. avgust 1914, Citirano prema: V. Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, 132.

⁸⁸ „*Jugoslavija ili Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*“, U: *Mihajlo Pupin, Nacionalno-politički rad 1908-1935*, priređivač prof. dr Dragoljub Živojinović, Beograd 1998, 102.

a „Jugoslavija je jedan nov i često filozofski pojam, bleđa slika nekog budućeg stvorenja koje tek treba da se rodi“.⁸⁹ Pozivajući se na tradicije sva tri naroda Pupin opravdava i Monarhiju kao buduće uređenje zajedničke države posebno imajući u vidu da „kod nas Srba dinastija Karađorđevića veže nas za najslavniji deo naše povesnice“.⁹⁰ Monarhija koja je zasnovana na ravnopravnosti naroda u njoj je bila i brana prevratima poput onog u Rusiji, ali je to bilo i pravo Srbije koja je kao učesnica rata i jedina sa stvarnom podrškom saveznika imala vodeću ulogu u budućim političkim rešenjima. Kako Pupin zaključuje Srbija je ta koja ima podršku saveznika a ti Saveznici „neće rešiti jugoslovensko pitanje stvaranjem jedne sasvim nove jugoslovenske države, nego proširenjem Kraljevine Srbije u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca u kojoj će svi delovi našeg jugoslovenskog naroda biti ravnopravni“, i zato oblik vladavine i pitanje vladajuće dinastije „neće ući u delokrug Ustavotvorne Narodne Skupštine“.⁹¹ S druge strane, avgusta 1917. godine Krfska deklaracija i njen sadržaj prihvaćeni su od strane Jugoslovenskog narodnog vijeća ali je bila dovoljna intervencija ili tačnije rečeno tumačenje člana Jugoslovenskog odbora Hinka Hinkovića da se taj stav iz temelja promeni. Čini se da je većina u Vijeću ipak po svojim uverenjima i političkim stavovima bila bliža ideji i percepciji koju je Hinković ponudio. I u Manifestu kojim se Krfska deklaracija načelno prihvatala, kako primećuje M. Paulova, to je učinjeno sa izvesnom zadržkom. Vladar je bio na čelu države ali „po volji naroda“.⁹² Pupin, srpski konzul, je rekao da stvar monarhije i dinastije nisu pitanja koja ulaze u delokrug rada Ustavotvorne skupštine. Hinko Hinković član Jugoslovenskog odbora, istakao je da svaki sporazum mora odobriti narod „u svojoj Ustavotvornoj skupštini“.⁹³ Svoj stav da Ustavotvorna skupština ima konačnu suverenu odluku o budućem Ustavu pa i obliku

⁸⁹ „Jugoslavija ili Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca“, 103, 104.

⁹⁰ „Jugoslavija ili Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca“, 104.

⁹¹ „Jugoslavija ili Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca“, 106-107.

⁹² Manifest donet 18. avgusta 1917. sadržao je i stavove koji su pokazivali nameru direktnog uključivanja u pitanja o budućem izgledu i funkcionisanju jugoslovenske države. Tako su se razmatrala pitanja ekonomskog i socijalnog karaktera. Milada Paulova, *Jugoslovenski odbor*, 361.

⁹³ Hinko Hinković, *Jugosloveni u Americi*, Zagreb 1922, 13; H. Hinković je tom prilikom isticao važnost buduće Ustavotvorne skupštine kao i da učesnici Krfske konferencije govore „samo privremeno dok narod ne bude mogao da se izjasni u svojoj Ustavotvornoj skupštini“, a ta skupština će moći „da stvori ustav kako god bude željela“. Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, Zagreb, 1963, 56. Божидар Пурић, *Биографија Божје Ранковића*, 134.

vlдавине on je izneo predstavnicima JNVa.⁹⁴ Telo koje je od samog početka vezalo svoj politički rad za Jugoslovenski odbor usvojilo je ovo stajalište. Ali to je bila reklo bi se i iskreno uverenje samih članova pre svega iz redova hrvatskih iseljenika. Kada je došlo do sukoba Jugoslovenskog odbora i Hinkovića, a odbor osudio njegovo istupanje i tumačenje Krfske deklaracije, JNV staje uz stavove Hinka Hinkovića i otvoreno se suprotstavlja Odboru. Jugoslovensko narodno vijeće jeste sredinom 1917 prihvatilo Krfsku deklaraciju ali godinu dana kasnije, i konačno je stalo na drugačijoj političkoj poziciji založivši se za republikansko uređenje. U proglasu sa sednice 7/8. oktobra 1918. godine ne samo što se odbijalo rešenje koje je nudila Krfska deklaracija, zauzeo se i jasan politički stav koji je ovo telo kao reprezenta iseljeničkih nastojanja ali i glasa jugoslovenskih naroda u Austrougarskoj udaljio od srpske vlade i vođstva Jugoslovenskog odbora. Odluka o Monarhiji kao budućem uređenju mogla je biti samo „želja, sugestija, predlog“. Ali išlo se i korak dalje pa tako „mi ne kidamo samo sa Krfskom deklaracijom, već i sadanjom Srbijanskom Vladom“. S druge strane priznat je jedan drugi politički autoritet i JNV u istom proglasu poručuje „Pouzdamo se u revolucionarnu jugoslovensku vladu u Zagrebu, koja je očit izražaj volje cjelokupnog našeg naroda, danas njegova ovlaštena predstavica“.⁹⁵ Članovi Vijeća, don Niko Gršković, Jovan Krajnović, dr. Dragan Marušić, Josip Marohnić, Kazimir Zakrajšek, Paul Šneler i Hinko Hinković izjasnili su se da Jugoslavija bude republika. Pupin je Vijeće napustio i pre ovog proglasa, srpski član M. Trivunac odbio je da potpiše odluke JNVa, a posle objave proglasa iz Vijeća istupili su njegov predsednik A. Biankini i Ljuba Leontić.⁹⁶ Podrška rešenjima iznetim u Krfskoj deklaraciji nije došla ni iz redova slovenačkog iseljeničtva. Slovenska liga stvorena na početku 1915. godine pod vođstvom bankara F. Saksera ubrzo je prestala da postoji a sam Sakser povukao se iz jugoslovenskog pokreta.⁹⁷ Pokušalo se slanjem istaknutih slovenačkih političara, Nika Županiča, Bogumila Vošnjaka, vršenje uticaja na ovaj deo jugoslovenskog iseljeničtva.⁹⁸ Kada se jednom, nakon ulaska Amerike u rat, okrenulo novom političkom

⁹⁴ Hinko Hinković, *Jugosloveni u Americi*, 20.

⁹⁵ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, 444-448.

⁹⁶ Hinko Hinković, *Jugosloveni u Americi*, 40, 43.

⁹⁷ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, 94-96.

⁹⁸ Iz Jugoslovenskog odbora u poruci N. Pašiću decembra 1915. godine moglo se čuti da se "...osjeća potreba da jedan naš Slovenac pođe u Severnu Ameriku da agitira za našu stvar specijalno među Slovencima" pošto je

rešenju za jugoistok Evrope, nije se davala podrška, bar ne većinska onom projektu koji je zastupala Krfska deklaracija.⁹⁹ Purić, istina pod uticajem događaja Drugog svetskog rata, proglas Slovenaca za osnivanje Slovenačkog narodnog pokreta i za stvaranje autonomne Slovenije na republikanskoj osnovi prokomentarisao je rečima „Taj pokret nije bio socijalistički nego čisto nacionalno slovenački“ i zaključuje „Njime su Slovenci izašli iz dotadašnjeg jugoslovenskog pokreta u Americi“.¹⁰⁰ Kako zaključuje M. Klemenčić, Slovenci su bili za jugoslovensku državu ali kao federativnu republiku.¹⁰¹ U prve dane nove države nije se stoga ušlo sa oduševljenjem i pozdravom ostvarenju političkih nastojanja tokom rata, naprotiv. Saglasnosti u pogledu budućeg uređenja Jugoslavije nije bilo, ona nikada nije ni postojala.¹⁰² Međutim, stvarna mogućnost iseljenika da na bilo koji način utiču na buduća rešenja nije postojala. To nije bilo moguće ni predstavnicima Jugoslovenskog odbora koji su i u ovom delu naroda tražili oslonac svojim političkim stajalištima i namerama. Iluzija da u novo doba zaista ulaze kao relevantan politički faktor biće ubrzo raspršena. Deset godina posle ovih događaja Nikola Đonović primetiće „Bio je jedan slučaj kad je naša emigracija, ili bar neki njeni predstavnici, htela da se umeša i nametne našoj novoj državi svoj plan za uređenje“.¹⁰³

Na izvestan način odnos prema budućem uređenju jugoslovenske države bio je odraz ili izraz svesti o nacionalnom identitetu i pripadanju. Prihvatanje jugoslovenskog imena i iz redova iseljenika, neretko korišćenim, nije značilo da se gubila svest o nacionalnoj posebnosti i isto tako o posebnim nacionalnim interesima. Stjepan Lojen navodi da „ogromna većina Hrvata, Srba i Slovenaca, običnih radnika, koji su inače

pretela opsanost da se oni, kako se kaže, osećaju zanemareno. Jugoslovenski dobrovoljci 1914/1918, 86; Kako sam Vošnjak kaže jedan od razloga njegovog odlaska u Ameriku bila je potreba pridobijanja slovenačkih iseljenika u SAD. Bogumil Vošnjak, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu*, 287-288.

⁹⁹ Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci in NOB*, 100-103.

¹⁰⁰ Божић Пуритић, *Биографија Божје Ранковића*, 124.

¹⁰¹ Slovenska narodna zveza koja je podržavala stvaranje jugoslovenske države imala je stav da narod odlučuje o uređenju države. Jugoslovenska republikanska zajednica zalagala se za Jugoslaviju kao republiku. Dve najveće slovenačke potporne organizacije bile su podeljene u davanju podrške ovim organizacijama SNPJ podržavala je Jugoslovensku republikansku zajednicu a KSKJ Slovensku narodnu zvezu. Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci in NOB*, 91, 100-103, 117-120. 290.

¹⁰² V. Holjevac bio je mišljenja da su iseljenici bili za koncept ujedinjenja ali da će oblik i karakter uređenja buduće države biti definisan preko njihovih predstavnika. V. Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, 132.

¹⁰³ Никола Ђоновић, *О југословенској емиграцији у Сједињеним Америчким Државама*, Српски Књижевни Гласник, књ. XXVIII, бр. 1, 1. септембар 1929, 54.

simpatizirali s jugoslavenskim pokretom, nisu vjerovali da su „jedan te isti narod“.¹⁰⁴ Od nacionalne posebnosti nije se nikada ni odstupalo ni odustajalo. Ono što je taj stav učinilo važnim bila je činjenica da su se i buduća rešenja i razvoj političkih prilika u Jugoslaviji posmatrala kroz prizmu zaštite posebnih nacionalnih interesa. Ovu podeljenost primetiće i srpski poslanik u Vašingtonu J. Simić koji je ocenio da su, za razliku od Srba, proglašenje ujedinjenja Prvog decembra 1918. godine slovenački i hrvatski iseljenici dočekali sa nepoverenjem u pogledu unutrašnjeg uređenja Kraljevine Jugoslavije.¹⁰⁵ Stoga i pored obećavajućih znakova u pogledu prisustva jugoslovenskog pokreta među iseljenicima u severnoj Americi i prisustva i promocije jugoslovenske ideje, ključna poimanja i shvatanja budućnosti te države, njenog uređenja, rešenja nacionalnog pitanja, prepoznavanja nacionalnih interesa i sigurnosti bila su različita. Sa tim razlikama ali i već prisutnim nezadovoljstvom i osećanjem izneverenih očekivanja ušlo se i u posleratni peripod kada nova država započinje svoj život a kao jedan segment aktivnosti, ostvaruje i izgrađuje odnos sa iseljeničkom zajednicom u Americi.

* * *

Prvi svetski rat je svakako otvorio prostor intezivnom angažovanju iseljenika, on je otvorio nove perspektive za oblikovanje tog odnosa ali i postavio osnove jednako saradnji i razilaženju. Događaji i saradnja ostvarena tokom Prvog svetskog rata ukazali su na postojanje obostranog interesa za uspostavljanje veze i otvorili nove perspektive u percepciji kakva bi ta saradnja mogla biti. Događaji tokom rata ukazali su na velike mogućnosti koje daje saradnja sa iseljeništvom ali isto tako ukazali su na razlike koje su u političkom i nacionalnom smislu postojale predstvaljajući nepremostivu prepreku stvaranju jedinstvenog, jugoslovenskog iseljeništa. Međutim iskustvo saradnje tokom Velikog rata ostaje i u potonjim decenijama kao svojevrsna vodilja i primer za budućnost u ocenama značaja iseljeničkog pitanja za jugoslovensku državu odnosno poimanju, sa iseljeničke strane, sopstvenog značaja u odnosima sa novom državom. Negativne pojave pa i sporenja koja su takođe bila deo ovog iskustva nestajali su i gubili se pred idejom i slikom o veličanstvenim godinama kada se u punoj snazi pokazala privrženost iseljenika domovini.

¹⁰⁴ Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, 56.

¹⁰⁵ Ivan Čizmić, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država*, 284; Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 168-169.

Tako iskustvo Prvog svetskog rata dobija vremenom dimenziju propagandnog alata u pokušajima realizacije posebnih interesa vezanih za odnos država-iseljenici kao i u pogledu definisanja odnosa države prema iseljenicima. U pokušajima održavanja iseljeničkog pitanja na površini javnog interesa jedan od argumenata postaje upravo ponašanje iseljenika tokom ratnih godina. U godinama Velike ekonomske krize kada se država suočavala sa povratkom velikog broja osiromašenih iseljenika pozivalo se na kontinuitet odnosa sa iseljeničkom zajednicom i uspostavljanjem intezivne saradnje. U želji da se ukaže na značaj iseljenika nije se libilo od povremenih preterivanja a iskustvo Prvog svetskog rata bio je neizbežan oslonac. Tako je Ivan Lupis Vukić govorio o čak dva miliona dolara koje su iseljenici poslali u domovinu¹⁰⁶ dok se Milostislav Bartulica zapitao “kako bi bila svršila narodna borba za narodno oslobođenje i okupljanje?” da nije bilo iseljenika iz Sjedinjenih Država.¹⁰⁷ Ivan Leontić ustvrdio je „Nijedna se akcija nije preduzela u ratu a da nisu u njoj uzeli učešća emigranti“.¹⁰⁸ Ivan Pucelj, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja na Iseljeničkoj nedelji 1932. godine podsetio je da su iseljenici „dali svoje živote na oltar Otadžbine“.¹⁰⁹ Konačno iskustvo Prvog svetskog rata postaje važno u percepcii i oceni koristi koju bi država mogla imati u novom velikom iskušenju koje je predstavljao Drugi svetski rat. I tih godina sa raznih strana pozivalo se na odnose koje su dve decenije ranije uspostavljeni nekada kao podsetnik značaja i pozitivnog iskustva a nekada kao opomena zbog počinjenih grešaka i propusta koji se više ne smeju ponoviti. Političko, nacionalno i ideološko opredeljenje jednako tako je opredeljivalo odnos prema ovim ratnim godinama s početka XX veka. U budućim sporenjima, debatama, političkim obračunima događaji iz perioda Prvog svetskog rata percipirani na osoben način, uz prilagođavanje trenutnim političkim, nacionalnim i ideološkim potrebama, postaju argument u opravdanost

¹⁰⁶ Lupis Vukić je tom prilikom rekao da je iz Amerike došlo preko 15000 dobrovoljaca ali naglašava i doprinos iseljenika nakon okončanja rata. *Iseljenička nedelja 27. XII- 4. XII 1932* (dalje: Iseljeničke nedelja 1932.), priredio Nebojša Travica, Iseljenička biblioteka br. 12, 119.

¹⁰⁷ Bartulica je tom prilikom zaključio „Naročito za vrijeme rata je iseljeničstvo koliko hrvatsko, toliko srpsko i slovensko, pokazalo neizrecivu aktivnost i organizatorsku sposobnost, iskazavši se u tuđem svijetu kao naš vrlo važan narodni i državni faktor“. Milostislav Bartulica, *Iseljenička politika*, Iseljenička biblioteka br. 1, 8.

¹⁰⁸ “Za vreme rata organizovani, naši su iseljenici otpremali na ratište dobrovoljačke čete iz Severne i Južne Amerike, iz Kanade, iz Australije, Nove Zelandije i Južne Afrike, a ogromne svote, brižno su sabirane od skromne nadničarske uštednje, u sve ratne fondove: za Crveni krst, za udovice i siročad, za invalide i dobrovoljce, za sve što je otadžbina od njih tražila”. Ljuba Leontić, “*Naši zanemareni iseljenici*”, Nova Evropa 3, 72-76.

¹⁰⁹ *Iseljenička nedelja 1932*, 8.

stajališta i pozicija, politike novog vremena. Obmana kojoj su Hrvati bili izloženi i nametanje onoga što je okarakterisano kao oblik novog ugnjetavanja potvrđivao je ili opravdavao nove političke ideje i pravce delovanja koji su u novim ratnim godinama trebali da hrvatski narod zaštite od sličnih grešaka.¹¹⁰ S druge strane, podsećanje na ponašanje Slovenaca ali pre svega Hrvata tokom godina Velikog rata, insistiranje na neiskreno prihvatanje zajedničke države, politički neaktivizam, ali i kao primer nejedinstva, gotovo potpuni izostanak odaziva u redove dobrovoljaca bili su argumenti srpske strane u prilog tezi o konstantnoj političkoj neiskrenosti Hrvata i njihovoj stvarnoj želji za posebnom hrvatskom a ne zajedničkom jugoslovenskom državom. Opet, insistiranje na važnosti brojki, kod Srba o masovnom odazivu pozivima za pomoć srpskoj državi a kod Hrvata, potpunom odsustvu ili zanemarljivom odazivu bio je u stvari pokušaj jačanja moralne pozicije u novim političkim iskušenjima koja je pred jugoslovenske narode postavio novi svetski rat.¹¹¹ Upravo će godine Drugog svetskog rata ponuditi jedno novo specifično i nadasve snažno iskustvo u odnosima države i iseljenika koje postaje novi izvor tumačenja i ocena odnosa i određivanja budućih koraka u izgradnji veze iseljenika i države porekla. Snaga iskustva Velikog rata opstala je međutim kao svojevrsni orijentir u regulisanju odnosa sa dve strane Okeana.

¹¹⁰ *Kratki pregled povijesti Hrvatske bratske zajednice 1894-1949*, 46.

¹¹¹ *Spomenica Četrdesetogodišnjice Srpske Narodne Odbrane*, Čikago, 1950, 44-46.

I. Jugoslovenski iseljenici i nova država (1919-1929)

Ko su “naši” iseljenici?

Kraj rata i konačno formiranje jugoslovenske države kao i preduzimanje prvih koraka u pravcu konsolidacije prilika unutar zemlje i određivanja smernica budućeg razvoja društva i države, bili su ujedno i prilika da se i pitanju iseljništva pristupi sa novih pozicija. Činom proglašenja Kraljevine SHS 1. decembra 1918. godine odnosi iseljenika i matice smeštaju se u nove okvire, političke ali i ideološke, i u tom smislu dobijaju nov kontekst u odnosu na period koji je prethodio formiranju zajedničke države. Svakako neposredna posledica bila je činjenica da je za iseljenike najvećim delom poreklom sa teritorije nekadašnje Austrougarske, politički okvir koji je obuhvatio i mesta njihovog porekla izmenjen. Samo ime nove države upućivalo je na promenu pozicije naroda poreklom sa ove teritorije i sa novih pozicija određivalo je, ili je to moglo, njihov odnos prema starom kraju, uticalo na oblike i nivoe saradnje, menjalo političke i nacionalne prioritete. Nova država takođe nastupala je sa novih pozicija profilišući odnos prema iseljenicima sa političkih i nacionalnih polazišta koje su se umnogome razlikovale od pozicija Austrougarskih vlasti, na taj način unoseći nove momente u građenje odnosa sa iseljeničkom zajednicom i više ili manje direktno utičući na pozicije iseljenika prema državi.

Nagoveštaj da će nova jugoslovenska vlast i po okončanju ratnih sukoba usvojiti aktivni pristup u odnosu na iseljeničku zajednicu u Americi mogao se videti u izvesnim aktivnostima ali i razmišljanjima jugoslovenskih političara u Americi tokom rata, kao i u izraženim namerama koje su prevazilazile potrebe ratnog trenutka i nisu se mogle isključivo dovesti u vezu sa ratnim događajima i neposredno uočenim potrebama. Izvesne intencije koje su upućivale na nameru da se momenat uspešno ostvarene saradnje tokom rata održi i u posleratnom periodu iskazane su i pre stvaranja zajedničke države. U trenucima kada se i konačno rešavalo pitanje ratnog ishoda a u političkom fokusu bilo postavljeno pitanje stvaranja nove jugoslovenske države, iz redova srpske vlade čuli su se

izvesni predlozi koji su svedočili o želji da iseljenička zajednica ostane spona i saradnik i u budućem vremenu. Avgusta 1918, na Krfu je istaknuto da “državni interesi zahtevaju” da se za Srbe u Americi odredi episkop Srpske pravoslavne crkve.¹¹² U sferi uspostavljanja odnosa i regulisanja pitanja srpske crkve ovo nije bila novost. Slične inicijative javljale su se i ranije ali isključivo inicirane iz srpske iseljeničke zajednice. I pored činjenice da je došlo do izvesnog zastoja u realizaciji ove ideje, izneti stav upućuje na zaključak da je u vrhu srpske vlade postojala ne samo svest već i namera da se obezbedi kontinuitet ali i proširi i učvrsti prisustvo države među iseljeničkom zajednicom u Americi. Istina, ovom prilikom govorilo se o srpskoj zajednici ali je polazište bilo važno za razumevanje kasnijih principa koji će oblikovati jugoslovensku iseljeničku politiku i odrediti njen odnos prema ukupnom jugoslovenskom iseljeništvu. Nikola Pašić je od srpskog poslanstva 1917. godine i poslanika Lj. Mihailovića očekivao da organizuje Srbe, Hrvate i Slovence sa ciljem da služe srpskoj ideji i jugoslovenskom jedinstvu.¹¹³ Dakle, svakako je iskazana namera o kontinuitetu saradnje i štaviše, da se to želelo sa pozicije procene interesa države. Kraj rata a zatim i formiranje jugoslovenske države i konačno je otvorilo prostor za sprovođenje konkretnih mera koje bi mogle predstavljati materijalizaciju ovih stavova. Kakvi odnosi će biti ostvareni odnosno u kom pravcu će se kretati razmišljanje a zatim i angažman države i kakav sadržaj će taj angažman imati određivali su pre svega prepoznati interesi kao i slika iseljenika, njihovog statusa i mesta u odnosu na novu državu. U stvari može se reći da je stav koji se formirao u pogledu mesta iseljenika u ukupnom društveno-političkom i nacionalnom kontekstu nastalom formiranjem jugoslovenske države, predstavljao ključno mesto i polazište svih ostalih razmišljanja i preduzetih radnji. Zaključci o interesima države, mogućnostima i načinima njihove realizacije i konačno krajnja valorizacija učinjenog pratiće ovo, može se reći polazište svih razmišljanja i u krajnjem ishodu formirati ili odrediti odnos prema iseljeničkoj zajednici u Americi.

Godine Velikog rata otvorile su prostor razumevanju ili sagledavanju potencijalnog značaja brojne iseljeničke zajednice na tlu severne Amerike koje mlada država može imati i u narednom vremenu. Ovaj dramatični period svakako je ukazao da saradnja iseljenika i

¹¹² AJ, 14-11, Arhiepiskop beogradski Dimitrije za predsednika kraljevske vlade 7. januar 1919.

¹¹³ Ubavka Ostojić Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, 80.

starog kraja može biti ostvarena na više načina kao i da pomoć iseljenika i odgovor potrebama države može biti svakovrstan. Ratne godine su ukazale i na niz potencijalnih problema koji su nastajali u odnosima sa iseljenicima. Ova razmimoilaženja bila su vidljiva prvenstveno u sferi politike, u pitanjima budućeg izgleda zajedničke države pa u krajnjem slučaju i kroz stavove o opravdanosti stvaranja te države. Ipak uočena korist i značaj iseljenika ali i, čini se, nedovoljno duboko sagledavanje prirode raspoloženja unutar iseljeničke zajednice nije dalo puno prostora analizama ove vrste te tako polazišta budućih razmatranja iseljeničkog pitanja, predlozi i ponuđena rešenja uglavnom nisu sagledavali ovo pitanje uzimajući u obzir i negativne pojave koje su bile prisutne. Kako je jugoslovenska država započela svoj život, 1. decembra 1918, odnos prema iseljeništvu počeo je da se formira i dobija konture isključivo iz prepoznatih potreba datog trenutka.

Nova država, novi društveno politički kontekst zahtevali su preciziranje onoga šta se želi, zašto i na koji način se misli ostvariti. Konačno bilo je neophodno određivanje prema iseljeničkoj zajednici u ovim novim okolnostima. Polazište je bilo opredeljeno odnosom nove države prema iseljenicima ne samo u pogledu prepoznavanja koristi koja je donekle već bila prisutna tokom ratnih godina, već određivanjem njihovog mesta u novom političkom i nacionalnom okviru nastalom nakon okončanja rata. Nemoguće je zanemariti uticaj ukupnog raspoloženja i razmišljanja u kontekstu stvaranja nacije-države odnosno stvaranja snažne države koja je, kao jedan od uslova te snage, i nacionalno homogena i povezana. Stav o jakoj državi koja se tumačila i sa pozicije nacionalnog, svoje mesto našla je i u odnosu te države prema iseljenicima poreklom sa njene teritorije. Ne treba zanemariti ni činjenicu da se iz rata izašlo sa ljudskim gubicima gotovo zastrašujućih razmera. Više stotina hiljada sunarodnika na strani nije bio broj koji se mogao u tom smislu prenebregnuti. Kada se postavilo pitanje velikog broja povratnika iz Amerike neposredno nakon okončanja ratnih sukoba poruka jugoslovenske vlade glasila je “Vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, veoma je zainteresovana za ovo pitanje i sa odobravanjem gleda na povratak ovih ljudi njihovim domovima, gde su, usled velikih gubitaka života kao

posledice rata, ljudi potrebni i dobrodošli”.¹¹⁴ Stoga nije čudilo gotovo nepodeljeno opredeljenje političkih i javnih faktora u novoj državi u oceni mesta iseljenika u novom vremenu i prema novoj državi.

Kroz posleratne debate prisutne u krugovima državnih predstavnika i administracije ali i unutar javnosti zainteresovane za iseljeničko pitanje, zatim i kroz zakonska rešenja koja su pratila ove rasprave, postignuta je nepodeljena saglasnost o mestu iseljenika u odnosu na državu i jugoslovensko društvo, ili preciznije jugoslovenski narod. Već u prvim raspravama došlo se do zaključka koji je na izvestan način sublimirao osnovne postavke na kojima će se graditi politika države prema iseljenicima. Tokom debate o pitanju definisanja odnosa prema iseljenicima a u pravcu formulisanja onoga što će činiti zakonsku regulative Kraljevine zaključeno je “ Država ne treba nikad da izgubi svog državljanina iz očiju ni ako je daleko preko okeana, ona ne sme nikad da izgubi vezu s njim treba da ga smatra i u tuđini svojim sinom i da mu ukaže put u otadžbini kad to sam zaželi”.¹¹⁵ Tako, iseljenici i pored fizičkog odsustva i odluke o traženju budućnosti na nekom drugom mestu, iz perspektive jugoslovenskih zvaničnika ali i javnosti nisu bili nešto što je izgubljeno odlukom o iseljavanju, naprotiv. Iseljenici su percipirani kao deo narodnog jedinstva, organski deo nacije i jugoslovenske države, istina fizički odsutan. U svakom drugom smislu ta veza se potvrđivala. Ovakvo mišljenje ali i formulisanje u vidu zvaničnog stava države izraženo je u raspravama o iseljeničkom pitanju ali će svoje mesto naći i kroz zakonske akte i konkretne poteze koje je država preduzimala. Radilo se o stavu ili percepciji iseljenika koji je, kao retko koji, opstao i odoleo svim promenama i iskušenjima kroz koja su jugoslovensko država i društvo prolazili tokom dve decenije međuratnog života. Ovaj stav se nije promenio ni uprkos često razoračavajućim ishodima kao posledici odnosa države i iseljenika u Americi. Percepcija iseljenika kao dela narodnog jedinstva bila je zajednička i jednodušno prihvaćena kako od države i njenih zvaničnih tela tako i od strane javnosti, pojedinaca, organizacija. Tako ne samo što se zauzela pozicija da je neophodno pristupiti uspostavljanju čvrstih veza sa iseljeničkom zajednicom u Americi,

¹¹⁴ “The Government of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes is greatly interested in this question and views favorably the return of these people to their homes, where owing to the great losses of lives caused by the war, men are needed and welcome”. AJ, 371-50, Aide Memoire, 23. april 1919.

¹¹⁵ AJ, 14-34-524, O emigraciji i emigracionom pravu, bez datuma

čitav odnos podignut je na viši nivo. Dakle iseljenici nisu bili samo pojedinci ili zajednica poreklom sa jugoslovenskih prostora sa očekivanom emotivnom vezanošću za stari kraj, što opet samo po sebi nije isključivalo potrebu ili želju za saradnjom. Za novu jugoslovensku državu, oni činom iseljenja i opredeljenjem da svoj život i egzistenciju vežu za neku drugu zemlju, nisu prestajali da budu deo narodnog i državnog jedinstva. Tako su se politika jednog naroda sa tri imena ali i poimanje onoga šta čini nacionalni korpus i nacionalno jedinstvo proširili, ne samo deklarativno, i daleko van granica Kraljevine Jugoslavije na sve one koji su poreklom bili sa prostora nove države a ulazili su u kategoriju nacionalnog elementa. U skladu sa ovakvim razmišljanjima i shvatanjima o nacionalno homogenoj državi, iz ove politike isključeni su svi oni koji su pripadali drugim narodima. Stoga iseljenici nemačke, mađarske pripadnosti nisu bili deo ovih razmatranja i na njih se nisu odnosila očekivanja i nastojanja koja će biti izražena kroz zakonska akta i konkretna postupanja jugoslovenske države. Kao što je rečeno ovakav stav državnih vlasti u pogledu iseljenika kao dela narodnog jedinstva delila je i javnost direktno zainteresovana ili uključena u pitanje iseljništva. Razlika između iseljenika i podanika u Kraljevini ogledala se isključivo u njihovoj fizičkoj odsutnosti. Kroz ovaj stav provejavala je i dalje ideja o privremenosti iseljeničkog statusa i očekivanom povratku u domovinu. O iseljenicima u Americi govorilo se kao o desetoj banovini, “nedeljivom delu naroda”, “braći”, “našim zemljacima”. Milan Pribićević, sa dragocenim iskustvom rada među iseljenicima zaključio je “Pitanje iseljenika je pitanje o najmanje 1 milionu našeg naroda koji živi u Americi...”¹¹⁶ Milostislav Bartulica isticao je da iseljenike treba shvatiti “kao deo živog naroda i kao dio njegove države” pa je iseljništvo bilo “dio našeg života”.¹¹⁷ Prema Bartulici, rešavanje iseljeničkog pitanja je važno “jer to zahtjevaju naši životni, državni i narodni interesi” dok su iseljenici “jedan narodni sastavni dio, bez čijeg se opstanka ne da zamisliti opstanak i razvoj cijelog našeg državnog doma”.¹¹⁸ Nije se dakle dovodila u pitanje veza države i iseljenika, pitanje je bilo na koji način i u kom obliku i obimu će se taj odnos realizovati.

¹¹⁶ *Diskusija Milana Pribićevića*, Стенографске белешке, год. II Бг. 42, 4. април 1922. , Београд 1922., 162.

¹¹⁷ Milostislav Bartulica, *Iseljenička politika*, Iseljenička biblioteka br. 1, 5

¹¹⁸ *Iseljeničko pitanje s osobitim obzirom na Dalmaciju*, napisao M. Bartulica, Iseljenička biblioteka br. 10, Zagreb 1928, 1-2.

Onaj važan korak koji je vodio od jednog često emotivno obojenog doživljaja iseljenika ka osećanju potrebe angažovanja i pokretanja ličnih i administrativnih mehanizama u tom pravcu, načinjen je prepoznavanjem važnosti, značaja ove zajednice na severnoameričkom kontinentu.

Neizbežan utisak je da je broj iseljenika ali i prostor na kome je živela najbrojnija iseljenička zajednica opredelilo, ako ne stav prema iseljenicima, onda svakako povećani interes države i javnosti. Ovakav stepen saglasnosti u pogledu mesta iseljenika u kontekstu ukupnog narodnog jedinstva većim delom je postignut i kada su se postavila pitanja u pogledu broja i socijalno ekonomskog statusa jugoslovenskih iseljenika u Americi. Slika položaja jugoslovenskih iseljenika, onog materijalnog i socijalnog, nije bila tako laskava.¹¹⁹ Opravdano, oni su percipirani kao pre svega fizički radnici zaposleni u američkoj automobilskoj, metalnoj industriji, kao radnici u rudnicima, kao ribari i mornari na prostoru Kalifornije, zemljoradnici u Kanadi, sa manjom zastupljenošću zanatlija, trgovaca a još manjom onih koji su se svrstali u red intelektualne i ekonomske elite u američkom društvu.¹²⁰ Opet u formi zvaničnih podataka jugoslovenska vlada je u Ženevi izašla sa podacima koji su govorili o jugoslovenskim iseljenicima kao primarno pripadnicima kategorije nekvalifikovanih i kvalifikovanih radnika, angažovanih u američkoj teškoj industriji, železnici, rudnicima. Samo manji broj ulazio je u kategoriju zanatlija i trgovaca dok je broj pripadnika tzv. slobodnih profesija bio zanemarljiv.¹²¹ Oni se svakako nisu

¹¹⁹ B. Adžemović zaključuje “naši ljudi ne znaju za racionalnu štednju, za osnovne uslove higijenskog života, i podmirujući samo osnovne instinktivne potrebe, bivaju ne samo tretirani kao polukulturna nacija, već i iskorišćavana u svakom pogledu” kao i da “U Americi najveći deo naših ljudi radi, spava, jede a ostatak slobodnog vremena upotrebljuje u negativnom radu ili ubitačnoj zabavi”. AJ, Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Čikagu (414), f. 2, Pov.br.36, B. Adžemović za Generalni konzulat u Čikagu, 14. jul 1924; I Milada Paulova u analizi rada Jugoslovenskog odbora, o jugoslovenskim iseljenicima u severnoj Americi kaže “Najznatniji dio toga žiteljstva bio je bez ikakvog političkog odgoja, narodna svijest ne bijaše razvijena, obrazovanje bilo je maleno”. Milada Paulova, *Jugoslovenski Odbor*, 66.

¹²⁰ U ovim analizama uočene su regionalne razlike koje su izdvajale pojedine naseobine kao više ili manje napredne. Tako se izdvajalo iseljeničtvo nastanjeno na području Kalifornije koje se navodilo kao primer uspešnih pojedinaca i čak pojedinaca koji su ulazili u kategoriju uspešnih poslovnih ljudi. Takođe uočene su i razlike u položaju pojedinih nacionalnih zajednica. Slovenački iseljeici su u tom smislu isticali kao deo jugoslovenskog iseljeničtva koji je uspešniji i ekonomski napredniji. Samostalne trgovinske radnje zanatske radionice ali i prodor u svet bankarstva vezivali su se upravo za ove iseljenike.

¹²¹ Prema podacima koje je jugoslovenska delegacija iznela na VIII Međunarodnoj konferenciji rada u Ženevi 1926, u SAD je 42% jugoslovenskih iseljenika bilo zaposleno u industriji i rudnicima gvožđa, 12% u rudnicima uglja, 6,5% u industriji drva, 6% u odgajanju stoke, 5% u gajenju voća, 4% u hemijskoj industriji, 4% na železnicama, 4% u električnoj industriji, 3% u poljoprivredi, 3% u rudnicima bakra, 2% bavilo se

svrstali u imućnije slojeve američkog društva ali je B. Purić ipak primetio da je iseljenik u Americi “mnogo napredniji i kulturniji od svog najbližeg zemljaka u “starom kraju””.¹²² Pa stoga ni ova, ne uvek laskava slika socijanog položaja iseljenika nije delovala obeshrabrujuće. Država koja je izašla iz rata prepoznala je svoj interes u ovim radnicima koji su svoje iskustvo sticali u najrazvijenijoj privredi i industiji sveta. U skladu sa tim namerama treba posmatrati i spremnost jugoslovenske države da olakša dolazak kvalifikovanih radnika u zemlju za “podizanje naše domaće industrije”.¹²³ Kada se pokazalo da su očekivanja u pogledu njihovog angažovanja u zemlji porekla nerealna, ostala su ona vezana za njihov materijalni doprinos kroz pružanje materijalne podrške jugoslovenskoj privredi i društvu. Može se reći da je ispravna konstatacija jugoslovenskog ministra socijalne politike 1927. godine da je jugoslovenski iseljenik radnik a ne preduzetnik. Ali i kao takav on je percipiran kao “materijalno obezbeđen”¹²⁴ a o njemu se jednom prilikom govorilo kao o najbistrijem, najpoduzetnijem, privredno stabilnom i vaspitanom državljaninu.¹²⁵

Znatno impresivnije delovale su procene o broju sunarodnika preko okeana. Procene u pogledu broja prekomorskih iseljenika, uključujući i onu najbrojniju zajednicu u Sjedinjenim Državama, kretale su se u rasponu od nekoliko stotina hiljada pa čak do million iseljenika jugoslovenskog porekla. Međutim, svakom pokušaju da se dođe do preciznih podataka o broju jugoslovenskih iseljenika u severnoj Americi kao i o broju

ribolovom, 2% u automobilskoj industriji, 1,5% u brodogradilištu, 1% u trgovini, 0,5% u trgovini ostrigama, 3,5% u slobodnim profesijama i dr. U Kanadi iseljenici su u najvećoj meri bili angažovani u poljoprivredi, nekoliko hiljada angažovano je u rudnicima i industriji. Svega nekoliko stotina, prema ovom izveštaju, bavilo se zanatima i trgovinom. AJ, 371-59, Razno broj 8, Ministarstvo inostranih dela, obaveštajni osek za Kraljevsko poslanstvo, 16. jun 1926; Kada je književnica Jelena dimitrijević prilikom boravka u Americi izrazila želju da poseti jugoslovenske iseljenike dobila je odgovor od Amerikanca “Taj vaš svet koji živi ovde, nije svet iz vašeg staleža”. Јелена Ј. Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд 1934, 240.

¹²² Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 15. Uprkos saglasnosti u pogledu socijalno ekonomske slike nije bilo strano i prisustvo izvesnih romantičnih predstava koje su izmicale realnom sagledavanju stanja među iseljenicima. Tako Branko Lazarević sa iskustvom rada među iseljenicima ustvrdio je “Taj naš narod je najjači i najlepši deo našeg naroda”. Бранко Лазаревић, “*Број Југословена у Америци*“, Нова Европа 2, 1921, 10.

¹²³ Bio je to nalog Ministarstva spoljnih poslova koje je tražilo da se takse za ove potencijalne povratnike naplaćuje po najnižoj tarifi, u iznosu od 10 dinara. AJ, Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Njujorku (449), f. 4, Broj 201, S. Grujić za Generalni konzulat u Njujorku, 3. maj 1921.

¹²⁴ AJ, 14-39, “Naši u Americi”, Beogradske Novosti, 25. januar 1924.

¹²⁵ AJ, 14-34-530, Pravci domaće emigracione politike, bez datuma

pojedinih nacionalnih zajednica, na putu je stajalo niz prepreka, objektivnih i subjektivnih. Već 8. novembra 1922, jugoslovenski poslanik u Vašingtonu Ante Tresić Pavičić morao je da konstatuje da je “svaka statistika nemoguća” zato što “naš narod ili ne zna ili neće da reče kojoj državi pripada”.¹²⁶ Gotovo dve decenije kasnije 1938. godine, jedan drugi poslanik u Vašingtonu, Konstantin Fotić poslao je odgovor jugoslovenskom Ministarstvu spoljnih poslova da je za Sjedinjene Američke Države nemoguće uraditi statistiku a kao glavni razlog navodi da se jugoslovenski iseljenici ne registruju kod jugoslovenskih konzulata.¹²⁷ Razlozi zbog kojih se nikada nije došlo do preciznih podataka a koji su se pominjali između ostalog bila je pojava da se iseljenici izjašnjavaju kao Austrijanci ili Mađari, odbijanje iseljeničkih organizacija da dostave podatke o članstvu ali i veliki broj iseljeničkih naseobina na severnoameričkom kontinentu, njihova rasutost i nestalnost kao i odsustvo kadrova i materijalnih sredstava da se dođe do ovih podataka. I sa svešću o nemogućnosti dolaska do precizne slike o brojnosti jugoslovenske iseljeničke zajednice u Americi preovladao je utisak da se radi o zamašnom delu naroda čiji značaj se ne može i ne treba zanemariti. Bila je to “dvanaestina našeg naroda u emigraciji”,¹²⁸ “cela jedna naša pokrajina šesta...”¹²⁹ Ipak to nije značilo da se određenim brojkama i procenama nije raspolagalo. Ivan Mladineo istražujući ovo pitanje izašao je sa brojkom od 615039 Jugoslovena u SAD, odnosno 293500 Hrvata, 252202 Slovenaca i 69337 Srba.¹³⁰ Na međunarodnoj konferenciji rada u Ženevi održanoj 1926 godine, jugoslovenska delegacija izašla je sa podacima o 743 300 prekomorskih iseljenika. Od tog broja, prema ovoj proceni, u SAD je živelo 600000 iseljenika ili oko 82,7% od ukupnog broja, i 30000 iseljenika u Kanadi odnosno 4.04% od ukupnog broja prekomorskih iseljenika.¹³¹ Podaci Ministarstva socijalne politike iz 1939. godine govorele su o 752000 iseljenika jugoslovenskog porekla u

¹²⁶ I bivši jugoslovenski konzul u SAD zaključio je da u pogledu broja jugoslovenskih iseljenika, tačnih podataka nema “niti ima načina sastaviti ih”. Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 7-8.

¹²⁷ AJ, 371-59, Pov.br. 731, 7. decembar 1938.

¹²⁸ Љуба Леонтић, „*Наши занемарени исељеници*“, 74.

¹²⁹ Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 7.

¹³⁰ AJ, 14-35, Saopćenje o radovima po pitanju selenja, God. I, br. 2, april 1927; U pismu Anti Trumbiću 17. februara 1919, grupa iseljenika iz SAD (Mardarije Uskoković, Ivan Mladineo, Ante Bjankini, Petar Mladineo, John R. Palandech, Stephen D. Ratkovich) izneli su procenu o oko 700000 jugoslovenskih iseljenika u Americi, odnosno oko 100000 Srba, 200000 Slovenaca i 400000 Hrvata. AJ, 371-62, 17. februar 1919.

¹³¹ AJ, 371-59, Razno broj 8, Ministarstvo inostranih dela, obaveštajni odsek za Kraljevsko poslanstvo, 16. jun 1926.

Sjedinjenim Državama i 18000 jugoslovenskih iseljenika na prostoru Kanade.¹³² Ovo svakako nije bila konstanta i nepromenljivi broj bar kada je Kanada u pitanju. Ako se za Sjedinjene Države, koje su nakon Prvog svetskog rata uvele oštre restrikcije u svojoj useljeničkoj politici, i može govoriti o gotovo zaustavljenoj imigraciji, uključujući i onu iz Jugoslavije to svakako nije bio slučaj sa Kanadom. Upravo u međuratnom periodu, kao posledica američkih imigracionih zakona, struja iseljavanja se okreće novim teritorijama uključujući i prostor Kanade. Međutim podaci Artura Benka Grada, nekadašnjeg šefa iseljeničke službe govore o oko 30000 iseljenika jugoslovenskog porekla pre izbijanja Prvog svetskog rata, na prostoru Kanade. Međutim deceniju i po kasnije taj broj se smanjio na oko 20000 iseljenika 1930. godine.¹³³ Objašnjenje ovoj pojavi A. Benko Grado traži u izbijanju rata 1914, koji je nagnao mnoge iseljenike pre svega one koji su došli sa prostora Austrougarske da, u cilju izbegavanja rata i moguće internacije, pređu na prostor SAD, kao i usled posleratne ekonomske krize.¹³⁴ Nauka je dala svoje odgovore na ovo pitanje i oni, oslanjajući se na zvanične popise i podatke američkih imigracionih vlasti ili procene iz drugih izvora, nisu u većoj meri odstupali od ranije iznetih pretpostavki.¹³⁵ Međutim iz perspektive analize i posmatranja odnosa države i iseljenika, uzimajući u obzir važnost procena o broju iseljenika na formulisanje pozicija i prepoznavanje interesa države, svakako važno mesto upravo imaju one procene kojima su se služili jugoslovenski zvaničnici u ovom periodu. U svakom slučaju bez obzira na nepostojanje preciznijih podataka o broju iseljenika u severnoj Americi, činjenica o postojanju više stotina hiljada sunarodnika van zemlje privlačila je pažnju i vlasti i javnosti. Dodatno saznanje da se radi o iseljenicima u jednoj od ekonomski najrazvijenijih zemalja (Sjedinjenim Državama) sa sve važnijim mestom i ulogom u svetskoj političkoj areni nikako nije moglo biti zanemareno od

¹³² Prema popisu iz 1921. godine u Kanadi je bilo svega 1946 registrovanih Jugoslovena. Sofija Škorić, *Serbs in Canada and their Cultural Life in Ontario*, U: *Diaspora Serbs: A Cultural Analysis*, edited by Earle H. Waugh and Milan V. Dimic, University of Alberta, 2004, 231; Ukupni broj jugoslovenskih iseljenika bio je prema ovim podacima 1182500 lica. *Izvešća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922-1939*, priredili Pavao Jonjić i Ante Laušić, Zagreb 1998, (u daljem tekstu: *Izvešća Iseljeničkog komesarijata*), 137; Prema podacima Jugoslovenske sekcije FLIS (Foreign Language Information Service) na osnovu popisa 1920. godine na prostoru SAD živelo je 52 208 Srba i 4533 Crnogoraca. *Izvešća Iseljeničkog komesarijata*, 28.

¹³³ Artur Benko Grado, *Migraciona enciklopedija*, 189.

¹³⁴ Artur Benko Grado, *Migraciona enciklopedija*, 189.

¹³⁵ Prema podacima američkog senatskog komiteta 1929. godine u SAD je živelo 504203 iseljenika I, II i III generacije, jugoslovenskog porekla. Gerald Gilbert Govorchin, *Americans from Yugoslavia*, Gainesville, 1961, 64.

strane novih jugoslovenskih vlasti. I upravo činjenica da se govorilo o najbrojnijoj iseljeničkoj zajednici na tlu Sjedinjenih Država, bila je presudna u određivanju i definisanju ciljeva i u velikoj mjeri je uticala na percepciju potencijalne koristi koju država može imati. Može se reći da je, pored brojnosti, ono što je iseljenike činilo, pre svega u ekonomskom ali i u političkom pa i kulturnom smislu, interesantnim bila upravo zemlja imigracije. Njihova organizovanost kroz potporne saveze sa respektabilnim kapitalom davala im je dodatno značaj potencijalnog ekonomskog faktora.¹³⁶ Stoga ni socijalno-ekonomska slika koja je o iseljenicima preovladala u javnom diskursu nije delovala obeshrabrujuće niti je uticala na smanjivanje interesa kako privatne inicijative tako i sa stanovišta državne politike. Utisak je da se ipak radilo o želji da se utiče na promenu odnosa države prema iseljenicima i stoga se ukazivalo neretko na zasluge i (ne) realne kvalitete iseljenog naroda.

Pitanje pripadnosti nije bilo pitanje koje je izazivalo nedoumice, sporove ili žučne debate. Nije se razilazilo na poimanju mesta iseljenika u ukupnom narodnom korpusu čak ni kod onih čija politička delatnost pa i ideološko opredeljenje nisu išli pratili zvanično postavljenu politiku nove države. Bio je to svojevrsan prirodni nastavak do tada izraženog shvatanja i percipiranja iseljenika. Uostalom, različite političke struje, politički predstavnici jugoslovenskih naroda zatim i sam politički vrh Srbije i Crne Gore, tokom ratnih godina od tih iseljenika nisu očekivali samo moralnu ili materijalnu i političku podršku, od njih se očekivalo da uzmu direktno učešće u borbi za stvaranje nove države odnosno očekivala se lična žrtva za ideju zajednice južnoslovenskih naroda. Stoga su i prve mere bile logičan nastavak ovakvog razmišljanja i ranije izraženih očekivanja. Zakonske pretpostavke

¹³⁶ Na prostor Sjedinjenih Država delovalo je više potpornih organizacija jugoslovenskih iseljenika koje su svoje ogranke imale i na prostoru Kanade. Dvadesetih godina XX veka došlo je do izvesnog povezivanja pojedinih organizacija unutar srpskog i hrvatskog iseljeničkog korpusa. Ivan Mladineo navodi 1932. godine ukupno 16 potpornih organizacija jugoslovenskih iseljenika. Među najznačajnijim slovenačkim organizacijama isticale su se Slovenska Narodna Potporna Jednota (SNPJ) iz Čikaga, Kranjsko Slovenska Potporna Jednota (KSKJ) iz Džolijeta; Zapadna Slovenska Zveza iz Denvera, Slovenska Ženska Zveza iz Denvera. Najveća srpska organizacija bila je Srpski narodni savez u Pitsburgu nastala 1929. godine povezivanjem više manjih srpskih organizacija (Srbobran-Sloga, Srbadija, Sloboda), dok je manji broj srpskih iseljenika bio deo potpornog saveza Jedinstvo iz Klivlenda. Među hrvatskim potpornim organizacijama najznačajnije su Hrvatska Bratska Zajednica sa sedištem u Pitsburgu nastala 1926. udruživanjem više manjih organizacija u Hrvatsku Narodnu Zajednicu, Hrvatska Katolička Zajednica (Geri, Indijana), Hrvatska Sveza na Pacifiku (San Francisko). Hrvatska Bratska Zajednica imala je 1932. godine 91724 članova, SNPJ-59586, KSKJ-34646, SNS-20706. AJ, 371-59, Jugoslovenske potporne organizacije u Sjedinjenim Američkim Državama, april 1932.

stvorice se donošenjem propisa koji su imali za cilj povezivanje države i iseljeničke zajednice ali i propisa koji su i iseljenike stavljali u krug podanika nove države.

Zakonske pretpostavke povezivanja države i iseljenika

Interes jugoslovenske države za iseljenike bila je nesporna činjenica. Taj interes se stoga nije ograničio na debate i rasprave niti je prepušten angažovanju pojedinaca i privatnih organizacija već je pretočen u postupanja sa vrha koja su vodila izradi zakonskih akata, propisa, naredbi i uputstava. Tek ovim zvaničnim aktima davao se okvir i utvrđene su smernice za potencijalne aktivnosti na terenu ili u praksi. Zakoni su sa istraživačkog aspekta zanimljivi jer predstavljaju izvor saznanja o očekivanjima i namerama koje je jugoslovenska država imala prema iseljenicima. S obzirom da su se celokupna javna rasprava kao i zakonsko formulisanje vodili imajući na umu pre svega iseljenike u SAD, ovi akti odražavaju prvenstveno odnos zvaničnih vlasti prema iseljenicima u severnoj Americi. Nova država se nakon rata suočavala sa nizom problema i nerešenih pitanja, opasnostima i nesigurnostima i na unutrašnjem i na spoljnjem planu. To je bilo društvo (i država) koja se gradila uz proces "upoznavanja" njenih novih pokrajina i građana.¹³⁷ Uprkos izazovima u unutrašnjem životu i spoljnoj politici, jugoslovenska država pristupila je definisanju osnovnih principa i donošenju zakonskih akata koji će činiti njenu iseljeničku politiku. Da se radi o pitanju koje, uprkos svim izazovima pred kojima se mlada država nalazila, zavređuje pažnju i angažovanje najviših državnih vlasti, postalo je jasno već u prvim posleratnim godinama. Suočavanje sa velikim brojem povratnika i nizom problema kao proizvod toga, ali ubrzo i kontinuitetom iseljavanja na izvestan način "primoralo" je vlasti da se pozabave ovim problemom i učinilo iseljeničko pitanje predmetom interesa i prostorom delovanja novih vlasti.

¹³⁷ O tome: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije knj. I*, Beograd 1988; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb, 1985, 8-28, 18; Љубодраг Димић, *Срби и Југославија, простор, друштво, политика (Поглед с краја века)*, Београд 1998, 17-145; Мари Џанин Чалић каже „Суштину југословенског проблема у међуратном периоду чинио је sukob između centralista i federalista, između srpske državne ideje i hrvatske nacionalne politike“. Мари - Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20 веку*, Београд 2013, 106, 103-167; Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008, 261-287.

Vrlo brzo pokazalo se da će do izvesne mere romantizovana predstava o iseljenicima iz Amerike kao neupitnoj podršci koja zaslužuje, u skladu sa tim, i adekvatno postupanje novih vlasti i otvorenost nove države prema njima, biti pretočena i u odluke sa zakonskom i izvršnom snagom. Da bi se ovaj naizgled logičan nastavak dotadašnjih odnosa mogao razumeti potrebno je imati na umu neposredni interes države ali i “podsticaj” koji je na izvestan način došao sa iseljeničke strane. Kraj rata značio je ponovo otvaranje mogućnosti, istina usporeno, za slobodno kretanje ljudi. Iseljenički proces, zaustavljen samo privremeno tokom četiri godine, nastavljeno je sa novim iseljenicima koji su pratili želju a zatim i pravce dotadašnjeg iseljeničkog iskustva evropskih i jugoslovenskih naroda. Novi pristup pojedinih zemalja, pitanju ili bolje reći problemu migracija i novih imigranata, uspostavljanje novih barijera podstaknutih starim predrasudama, učinilo je pitanje migratornih kretanja kako iz perspektive zemlje imigracije tako i zemlje emigriranja, kao pitanje koje zahteva aktivni pristup države i zvaničnih struktura.¹³⁸ Jugoslovenska država sa zamašnim iskustvom emigriranja građana sa svojih novopriključenih teritorija neizbežno postaje država koja je i sama morala posvetiti pažnju ovom pitanju. S druge strane, vesti koje su stizale iz Amerike, jednako od strane jugoslovenskih diplomata i iseljenika, govorile su o masovnom povratku iseljenika i njihovoj želji za trajnim nastanjivanjem u Kraljevini. Govorilo se o spremnosti desetina hiljada iseljenika da se zapute u stari kraj,¹³⁹ posebno se naglašavala spremnost srpskih iseljenika da se vrate.¹⁴⁰ Potvrda ovih vesti dolazila je i kroz konkretne brojke onih koji su se u prvim posleratnim godinama vratili u Kraljevinu. Prema podacima Iseljeničkog komesarijata tokom 1919. godine vratilo se iz

¹³⁸ U nameri da se zaštititi od “neželjenih” imigranata sa prostora južne i jugoistočne Evrope, Azije, SAD su uvele tzv. useljeničke kvote za evropske države sa jasnim favorizovanjem imigranata iz severne i zapadne Evrope. Za Kraljevinu SHS/Jugoslaviju godišnja kvota iznosila je 6426 lica godišnje odnosno, od 1924. godine, 671 lice godišnje. Vesna Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslovensko iskustvo 1918-1941.*, Beograd 2012, 135-146; Sjedinjene Američke Države nisu bile usamljene u ovoj pojačanoj kontroli obima useljenika. Kanada je vršila proveru pismenosti za starije od 15 godina, Australija je uvela mesečnu kvotu za jugoslovenske građane od 100 lica koja su se mogla useliti. Ministarstvo socijalne politike-Kraljevina SHS, Iseljenički osek, Iseljenička služba; *Izveštaj Narodnoj skupštini za 1925/1926*, Beograd, 1926, 4-5.

¹³⁹ Grupa iseljenika obavestila je A. Trumbića februara 1919. godine da se samo u prvih šest meseci te godine očekivao povratak oko 75000 iseljenika iz Amerike. AJ, 371-62, Pismo za A. Trumbića, ministra spoljnih poslova, 17. februar 1919.

¹⁴⁰ AJ, 371-50, 9/22. januar 1919.

Sjedinjenih Država 3397 lica a već sledeće 1920. godine vratilo se 32858 iseljenika.¹⁴¹ Ne treba zanemariti iskrenu želju jednog broja iseljenika da se vrate i učestvuju u izgradnji nove države kao konačne realizacije političkog ali i nacionalnog cilja. Kratka ekonomska kriza koja je neposredno po završetku rata pogodila prostor severne Amerike nesumnjivo je imala uticaj na odluku o povratku.¹⁴² Ipak činjenica je bila da su godine rata obustavile bilo kakvu komunikaciju a svakako onemogućile kretanje ljudi, oduzimajući mogućnost posete starom kraju. Četiri godine bile su dovoljne da se akumulira jedan znatan broj iseljenika koji su konačno bili u mogućnosti da posete svoje rođake, svoja imanja i napuštene krajeve.¹⁴³ Emocija prema mestu porekla, prema porodici nije obavezno nosila, mada nije ni isključivala, oduševljenje prema novom političkom rešenju ali ni želju da se povratak pretoči u stalni ostanak u jugoslovenskoj državi. Ali je ovaj povratak bio u skladu sa prvim idejama i razmišljanjima koja su dolazila iz redova jugoslovenskih zvaničnika. I aprila 1920. godine sa jednogodišnjim iskustvom kontakta sa iseljeničkom zajednicom Ministarstvo inostranih dela zaključilo je da “broj naših iseljenika u Americi iznosi više od pola miliona od kojih veliki deo namerava vratiti se u domovinu...Povratak tih iseljenika mogao bi samo koristiti našoj zemlji”.¹⁴⁴ Išlo se i korak dalje pa je tako “jedan od zadataka agrarne reforme” bio i “naseljenje onih naših državljana koji su sada u inostranstvu na zemlju koju će oni sami obraditi”.¹⁴⁵ Na molbu jugoslovenskog dobrovoljca Đure Dragovića iz Stiltona da mu se dodeli zemlja u Kraljevini, Ministarstvo za agrarnu reformu dalo je negativan odgovor ali samo “dok ne počne opšte repatriranje, tj. povraćanje naših iseljenika pomoću države u našu Domovinu”.¹⁴⁶ Dakle prva rešenja, odluke ali i inspiracija za zakonsko regulisanje ukupnog iseljeničkog pitanja, dolazilo je iz percepcije ali i očekivanja povratka iseljenika u novu domovinu. Već je pomenuta spremnost da se toj želji

¹⁴¹ Broj povratnika 1921. godine iznosio je 14155 ljudi, 1922. godine vratilo se 10423 iseljenika. Broj povratnika je zatim naglo opao pa se 1923. godine vratilo 2298 iseljenika, 1924. vratilo se njih 2108 a 1925. godine 2975. Izveštaj Narodnoj skupštini 1925/1926, 53; Preko konzulata u Njujorku 1920. godine, prema Ministarstvu spoljnih poslova, pasoše za povratak je zatražilo 17255 osoba. AJ, 14-35, Br. 902, Ministarstvo spoljnih poslova za Ministarstvo unutrašnjih dela, 14. februar 1921.

¹⁴² Henri Bemford Parks, *Istorija Sjedinjenih Američkih Država*, Beograd 1985, 594.

¹⁴³ Milenko Karanović, *Povratak jugoslovenskih iseljenika iz SAD neposredno posle Prvog svetskog rata*, U: *Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, Zagreb 1978, 357-358.

¹⁴⁴ AJ, 371-50, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 16. april 1920.

¹⁴⁵ AJ, 371-50, Br. 17984, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 4. januar 1920.

¹⁴⁶ AJ, 371-59, Br. 10360, Ministarstvo za agrarnu reformu za Ministarstvo inostranih dela, 28. mart 1921.

izađe u susret delom kao odraz odnosa prema iseljenicima kao sunarodnicima, delom podstaknuto objektivnim potrebama države i datog trenutka.

Kroz zakonska akta doneta u prvim posleratnim godinama jugoslovenska država definisala je osnovne postavke svoje iseljeničke politike. Najvećim delom ova zakonska rešenja bavila su se pitanjima iseljavanja i njegovim regulisanjem i stavljanjem pod punu državnu kontrolu. Da se ne radi isključivo o politici nastaloj kao odgovor na postavljene izazove, kakvi su bili iseljevanje i povratak iseljenih, već takođe o aktivnom pristupu pitanju iseljeničtva i uočenoj potrebi i želji za sadržajnijim odnosom prema i sa iseljenicima bilo je jasno iz sadržaja prvih akata koji su pratili izgradnju iseljeničke politike. Polazište i oslonac ovakva rešenja imala su u stavovima i zaključcima proizašlim iz debate o iseljeničkom pitanju koje je pratilo proces usaglašavanja i iznalaženja rešenja u cilju donošenja zakonskog okvira koji bi i konačno odredio zvaničnu politiku i usmerio je prema iseljeničkoj populaciji.¹⁴⁷ Zaključcima ovih debata a zatim i zakonskim rešenjima u prvim posleratnim godinama postavljeni su temelji iseljeničke politike koji tokom međuratnog perioda neće doživeti bitnije izmene.

Definisano kao radničko pitanje, pitanje migracija i iseljenika našlo se u sferi delovanja Ministarstva socijalne politike, odnosno Iseljeničkog odseka u okviru ministarstva.¹⁴⁸ Da je aktivan pristup iseljeničkom pitanju u sferi odnosa sa iseljeničkom zajednicom u prekookeanskim zemljama deo i nove jugoslovenske politike, postalo je jasno već nakon objave Naredbe 12. maja 1920. godine. Ovom Naredbom uspostavljen je odsek za doseljavanje i iseljavanje a među glavnim zadacima Odseka, pored organizovanja repatriranja, bilo je i sprovođenje propagande među iseljenicima, organizacija kapitala kao i

¹⁴⁷ Zakonska rešenja kojima je jugoslovenska država pribegla nisu bila autentično delo jugoslovenskih zakonodavaca. Pojedina rešenja i u sferi regulisanja odnosa države i iseljenika preuzeta su iz zakonodavstva Austrougarske monarhije dok je veliki uticaj na ukupno iseljeničko zakonodavstvo Kraljevine SHS (Jugoslavije) imalo italijansko iskustvo na koje se često pozivalo kao na „najsavršenije“.

¹⁴⁸ U Ministarstvu socijalne politike formiran je nakon izvesnih birokratskih lutanja i traženja adekvatnog rešenja, Odsek za iseljavanje dok je u Zagrebu, kao organ ministarstva delovao Iseljenički komesarijat. Izveštaj Narodnoj skupštini za 1925/1926, 8-9.; O tome i : Организација Министарства Социјалне Политике, *Годишњак о раду Министарства Социјалне Политике у год. 1918-1921, I део*, Загреб 1922; Složenost ovog pitanja uključuje međutim i rad niza drugih ministarstava i službi u Kraljevini, svakako najistaknutije mesto zauzelo je Ministarstvo inostranih poslova i diplomatska mreža na prostoru severne Amerike.

uređenje pravnih odnosa između iseljenika i njihovih rođaka u zemlji.¹⁴⁹ Pored jasno izražene namere da se uspostavi sveobuhvatna saradnja sa iseljeničkom zajednicom u prekookeanskim zemljama (mislilo se prvenstveno na Sjedinjene Države), ukazalo se i na sfere interesa države u pogledu izgradnje tih odnosa. Potvrda aktivnom pristupu i postojanju, pored interesa za regulisanjem iseljavanja i repatrijacije, i jednako tako važnog interesa za uspostavljanje veze i dinamičnih odnosa sa iseljeničkom zajednicom, došla je iz kroz zakonska rešenja koja je ponudio Zakon o iseljavanju iz 1921. godine. Samo manji segment odnosio se na pitanje odnosa prema iseljeničkoj zajednici van zemlje ali su i ta rešenja ukazala na postojanje zavidne ambicije da se postigne čvrsta i sveobuhvatna veza.¹⁵⁰ U članu 3 Zakona navodi se da se diplomatskim i konzularnim zastupništvima “mora” dodeliti izaslanik za iseljavanje koji bi predstavljao vezu između Odseka za iseljavanje i iseljenika “radi staranja o njima”.¹⁵¹ Odgovornost i dužnosti iseljeničkih izaslanika bile su široke. Tako su izaslanici trebali da održavaju veze sa američkim vlastima, da u Americi dostavljaju korisne informacije o Kraljevini (način slanja novca, dovođenja članova porodice u Ameriku, o pitanjima naplate odšteta), da vrši posredovanje u slučajevima razdvojenih članova porodice (u Americi i Kraljevini), pružanja pomoći prilikom deportacija građana jugoslovenske države iz Amerike da intervenišu kod američkih vlasti u pravcu zaštite jugoslovenskih iseljenika, da jugoslovenskom ministarstvu socijalne politike šalju redovne izveštaje o stanju u Americi, među iseljenicima i o rezultatima učinjenog.¹⁵² Institucija iseljeničkih izaslanika je svakako bila odraz interesa jugoslovenske države za iseljeničku zajednicu i odraz želje da se uspostavi kontakt i saradnja. Planom o uspostavljanju iseljeničkih odbora išlo se i korak dalje. To je bila još

¹⁴⁹ *Организација Министарства Социјалне Политике*, 39.

¹⁵⁰ Zakon je sa posebnom ozbiljnošću tretirao pitanje samog iseljavanja. Tako je od 40 članova Zakona čak 24 bilo posvećeno regulisanju prevoza iseljenika. Iseljeničke vlasti, *Zakon o iseljavanju 1921*, Iseljenički propisi, svezak I, službeno izdanje GIK Kraljevine SHS, Zagreb 1922. (u daljem tekstu Zakon o iseljavanju 1921.)

¹⁵¹ Iseljeničkog izaslanika postavljao je Ministra socijalne politike u sporazumu sa Ministarstvom spoljnih poslova. Zakon je propisivao da će izaslanik biti potčinjen u svom radu dotičnom konzulu ili diplomatskom predstavniku. Zakon o iseljavanju 1921, Iseljeničke vlasti, 6.; Nejasnost u pogledu odnosa između diplomatskih predstavnika i iseljeničkih izaslanika ali i nezadovoljstvo zbog postojanja ove dužnosti u više navrata rezultiralo je protestima jugoslovenskih diplomata u Americi. AJ, 371-49, Pov.br. 2, 6. januar 1923; Ante Tresić Pavičić reći će „Poslanstvo misli da je odašiljanje iseljeničkih komesara u Ameriku bilo pogreška“. AJ, 371-49, Br. 2485, 11. februar 1923; Ovaj stav jugoslovenske diplomate zadržale su i u kasnijim godinama. AJ, 371-49, Pov.br, 121, 16. jul 1928.

¹⁵² *Izveštaj Narodnoj skupštini za 1925/1926*, 56-60.

jedna potvrda politike o uspostavljanju saradnje sa iseljeničkom zajednicom, ali se kroz nameru stvaranja ovih organa manifestovao glavni činilac ili princip jugoslovenske iseljeničke politike koja je iseljeničtvo posmatrala kao deo narodnog jedinstva. Uspostavljanje iseljeničkih odbora na tlu država sa brojnom iseljeničkom kolonijom predviđeno je Zakonom o iseljavanju. Članom 3 predviđalo se osnivanje odbora u svim većim iseljeničkim naseobinama. Ovi odbori, kako se propisivalo, bili bi sastavljeni od predstavnika jugoslovenskih iseljeničkih organizacija sa sekretarom, a saradnju bi ostvarivali sa konzulatima i diplomatskim vlastima.¹⁵³ Pored drugih organa oni bi, na izvestan način, bili produžena ruka jugoslovenske države i na terenu među iseljenicima realizovali ideju o iseljenicima kao delu jugoslovenskog naroda.

Ova razmatranja kao i ukupno zakonodavstvo prilikom stvaranja regulative pre svega na umu je imalo iseljeničtvo u Sjedinjenim Državama. O značaju Sjedinjenih Država za jugoslovensku državu govori i činjenica da je prvi iseljenički izaslanik postavljen u Njujorku krajem 1922. godine, za prostor severne Amerike.¹⁵⁴ Nekoliko godina kasnije, 1927, imenovan je iseljenički izaslanik za Kanadu.¹⁵⁵ S obzirom na širinu iseljeničkog pitanja oni su bili predmet rada i interesa više ministarstava i državnih organa. Pored Ministarstva socijalne politike, u kontekstu odnosa sa iseljenicima u prekomorskim zemljama, na terenu primat je preuzelo Ministarstvo inostranih poslova kroz delovanje diplomatskih predstavništava u Americi.¹⁵⁶

Zakonska rešenja nastala u prvim posleratnim godinama, uprkos kasnijem iskustvu koje je ukazivalo na niz manjkavosti, pa čak nemogućnosti realizovanja pojedinih

¹⁵³ *Zakon o iseljavanju 1921*, Iseljeničke vlasti, 6; Zakonom je predviđeno i osnivanje iseljeničkog fonda koji bi se punio od različitih taksi, kazni a služio je „za podmirenje izdataka oko državne iseljeničke službe koji nisu predviđeni budžetom“ poput subvencija potpornim organizacijama, pružanju pomoći siromašnim iseljenicima, za podizanje iseljeničkih domova i sl. *Zakon o iseljavanju 1921*, Iseljenički fond, 15-16.

¹⁵⁴ Iseljenički izaslanik za južnu Ameriku imenovan je 1926. godine sa sedištem u Buenos Airesu (Argentina). Ministarstvo socijalne politike-Kraljevine SHS, Iseljenički odsek, Iseljenička služba, *Izveštaj Narodnoj skupštini za 1925/1926*, Beograd 1926, 16; Finansijski odbor je 1927. godine iz budžeta izbrisao stavku o finansiranju iseljeničkih izaslanika u inostranstvu ipak usled intervencija da „političko nacionalni momenat iseljeničtva“ zahteva postojanje ove institucije, posebnim amandmanom je odobreno finansiranje ove službe ali iz sredstava Iseljeničkog fonda. Ministarstvo socijalne politike Kraljevine SHS, Iseljenički odsek, Iseljenička služba; *Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/1927*, Beograd 1928, 5-6.

¹⁵⁵ Iste godine imenovan je i iseljenički izaslanik za Nemačku. Ministarstvo socijalne politike-Kraljevine SHS, Iseljenički odsek, Iseljenička služba, *Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/1927*, Beograd 1928, 6.

¹⁵⁶ Izvesna pitanja vezana za iseljeničtvo ulazila su u domen interesa i rada Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva vera, Ministarstva prosvete, Ministarstva Saobraćaja, Ministarstva finansija i drugih.

zakonskih propisa, nisu se menjala tokom čitavog međuratnog perioda. Novim izazovima odgovorilo se pojedinačnim zakonskim propisima, naredbama, nalogima i uputstvima, ali iseljenički zakon kao takav ostao je na snazi tokom čitavog međuratnog perioda. To nije značilo da nedostaci postojećeg zakonskog okvira nisu uočeni. Može se reći da su upravo teme prilagođavanja zakonski rešenja novim okolnostima, uočenim problemima i prepoznatim interesima, bile srž budućih razmatranja i debata koje su se ticale iseljeničkog pitanja. One su istina bile ograničene na uzan krug onih koji su direktno bili involvirani u probleme iseljeničkog karaktera bilo zauzimanjem određenih službi ili usled ličnog iskustva i zainteresovanosti. Ali se kao jedan od glavnih problema koji će pratiti ove debate koje su ponekad, iako samo sporadično, izlazile iz okvira samo stručne i zainteresovane javnosti, isticala neadekvatnost postignutih zakonskih rešenja. Modifikacija u pogledu rešavanja konkretnih izazova prepoznatih u odnosima sa iseljeničkom zajednicom, bile su reklo bi se neizbežne. Ubrzo nakon donošenja Zakona, sazvana je Anketa o iseljeničkom pitanju na inicijativu ministra socijalne politike Behmena.¹⁵⁷ Anketa je ocenjena kao “prvi ozbiljni pokušaj da se ovaj važni problem iznese javno na pretres otkako je stvorena ova naša država”.¹⁵⁸ Konferencija je trajala tri dana uz prisustvo predstavnika iseljeničke službe, ministarstva inostranih poslova, ministarstva saobraćaja, Saveza novčanih zavoda, udruženja iseljenika. Ovom prilikom posebno je istaknut nacionalni princip u odnosima sa iseljenicima. Baron Benko je između ostalog naglasio važnost pitanja iseljeničkih naselja “sa kojima imamo da računamo te da održavamo što tešnji kontakt”.¹⁵⁹ Brzina promena u iseljeničkom iskustvu nastale kao posledica prvenstveno američkih imigracionih zakona i uvedenih ograničenja, uslovila je da se već u prvoj deceniji odnosa države i iseljenika na izvestan način modifikuju i izmene prioriteta od onih koji su se odnosili na sam proces iseljavanja ka pitanju odnosa sa već iseljenima. Naime, ograničenje useljavanja u SAD, smanjenje broja iseljenika stavljali su postepeno proces iseljavanja u drugi plan pa se već tokom 1926/1927 naglašava da je upravo pitanje odnosa države i već iseljenih postalo

¹⁵⁷ Anketa o iseljeničkom pitanju održana je u Zagrebu 18-20. septembra 1924. i bila je “informativnog karaktera”. Raspravljalo se o smernicama buduće iseljeničke politike o merama “za očuvanje našeg iseljeničkog sveta” o pojavi “odnarodovanja i amerikanizacije”. *Izveštaj Narodnoj skupštini 1925/1926*, 24-25.

¹⁵⁸ “Anketa o iseljeničkom pitanju”, *Nova Evropa* 10, 361-362.

¹⁵⁹ “Anketa o iseljeničkom pitanju”, *Nova Evropa* 10, 361.

primarno u vođenju iseljeničke politike Kraljevine. Ministar socijalne politike Milan Simonović u obraćanju Narodnoj skupštini marta 1926, uz konstataciju da je iseljavanje u Sjedinjene Države okončano istakao je da sada “naša bi dužnost bila da nastojimo svim sredstvima bar preko te naše iseljeničke službe, a i svim drugim putevima da se što tešnja i čvršća veza održava između naše iseljene braće i između nas koji smo ovde u starom zavičaju”.¹⁶⁰ U trenucima kada se došlo najbliže ideji iznalaženja novog zakonskog rešenja koje bi regulisalo iseljeničko pitanje, avgusta 1929. godine glavne teme na konferenciji u Splitu te godine nisu više bila pitanja regulisanja iseljavanja, već pitanje pojačane veze države i iseljenika.¹⁶¹ Novih zakonskih rešenja neće biti, bar ne u formi okvirnog zakona koji tretira ovo pitanje na celovit i sveobuhvatan način, promene će se odraziti kroz pojedinačna rešenja i odluke koje su se donosile uglavnom kao odgovor na prepoznate izazove ili kao pokušaj formiranja boljeg pristupa u cilju realizovanja ranije prepoznatih interesa. Jedna od najvećih promena desila se međutim ne zbog uočenih potreba redefinisanja odnosa države i postojeće zakonske regulative prema iseljeništvu, već kao posledica unutarpolitičkih kretanja u Jugoslaviji. Tek kada je kao rezultat sporazuma postignut dogovor o Banovini Hrvatskoj avgusta 1939. godine, posledice će osetiti i iseljeništvo kroz nova rešenja u pogledu nadležnosti.¹⁶²

Zakonski propisi koji su na direktan način definisali iseljeničko pitanje (Zakon o iseljavanju, Pravilnik) potvrdili su osnovne principe i stavove o iseljeničkom pitanju koji su se mogli čuti u javnim raspravama. Ali istovremeno te odredbe polazile su od pretpostavljene saradnje sa iseljeničkom zajednicom, slobodnoj volji i izboru druge strane da uđe u ovu vrstu interakcije sa novom državom i njenim organima. Nije bilo mehanizama koji su samo sa ovog zakonskog polazišta mogli da utiču ili prisile iseljenike na prihvatanje ponuđenog oblika saradnje. Međutim, položaj iseljenika kao nerazdvojnog dela narodnog bića i formalno potvrđivali su neki drugi zakonski propisi Kraljevine SHS (Jugoslavije).

¹⁶⁰ *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, god. V, br. 73, LXXIII Redovni sastanak, 20. mart 1926, Beograd 1926, 289.

¹⁶¹ *Iseljenička konferencija u Splitu (održana dne 5. 6. i 7. avgusta 1929.)*, Iseljenička biblioteka Br. 6, Zagreb 1929,

¹⁶² *Uredbe o Banovini Hrvatskoj*, I sv., Vanredni dodatak „Pravosuđa“ br. 11-12 za 1939. god., Beograd 1939; Neposredno pre ulaska Jugoslavije u rat, januara 1941, F. Aranicki izašao je sa predlogom o organizaciji iseljeničke službe ali su objektivne okolnosti sprečile bilo kakve aktivnosti ili mere u tom smislu. AJ, 845, f. 1, Predlog za reorganizaciju iseljeničke službe obzirom na ratno stanje u svetu, 25. januar 1941.

Dakle, nije se radilo samo o svojevrsnoj romantizovanoj percepciji iseljene “braće”, već je to bio stav koji je svoje utemeljenje našao u zakonskim propisima nove države. Ti propisi podrazumevali su sprovođenje u praksi određene politike. Naredbe u godinama neposredno nakon rata zatim i jedinstveni Zakon o državljanstvu 1928. godine sadržali su odredbe koje su trebale da pruže odgovor na pitanje ko se ima smatrati državljaninom nove Kraljevine.¹⁶³ Propisi, odluke i rešenja nastali kao odgovor na različite izazove nastale u odnosima sa iseljeničkom zajednicom iznova će potvrđivati principe jugoslovenske iseljeničke politike koji su postavljeni neposredno nakon rata i koji će opstati i u narednim decenijama. Pitanje pripadnosti nije bilo pitanje koje je izazivalo nedoumice, sporove ili žučne debate. Nije se razilazilo na poimanju mesta iseljenika u ukupnom narodnom korpusu čak ni kod onih čija politička delatnost pa i ideološko opredeljenje nisu pratili zvanično postavljenu politiku nove države. Bio je to svojevrsan prirodni nastavak do tada izraženog shvatanja i percipiranja iseljenika. Ti propisi bili su slika odnosa države prema iseljeničkoj zajednici, pojedinačne odluke i mere predstavljale su odgovor na isto tako pojedinačne izazove koji nisu doveli u pitanje okvir u kojem se delovalo.

Pitanje podanstva ili državljanstva, odnosno zakonsko uobličavanja ovog pitanja postavljalo se neposredno nakon rata i proglašenja Kraljevine SHS, ali se do konačnog rešenja došlo tek deset godina kasnije. To nije značilo da se, vrlo brzo, nije zauzeo stav ko se ima smatrati podanikom nove države, odnosno ko može dobiti zvanična dokumenta nove države. Neposredno nakon okončanja rata državljanima Kraljevine SHS, prema zakonskom projektu od juna 1919. godine, smatrala su se sva lica koja su na dan 1. decembra 1918. godine imala državljanstvo Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore kao i “zavičajnici u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, pripadnici Bosne i Hercegovine i zavičajnici u

¹⁶³ Zakoni koji su regulisali pitanje državljanstva u Kraljevini, prvenstveno jedinstveni zakon za celu Kraljevinu koji je donet 1928. godine, rešavao je pitanje koje se postavilo kao primarno i prioritarno ne samo usled činjenice da je formiranjem nove države nastala potreba da se ovo pitanje reguliše, već i zbog činjenice da se nije mogla zamisliti funkcionalna pravna državna tvorevina koja ovo pitanje ne bi regulisala posebnom zakonskom regulativom. Stoga Zakon je donet kao potreba pravnog uobličavanja ovog pitanja ali i upotpunjavanja zakonskih principa na temelju kojih je funkcionisala država. Izvesne odredbe Zakona odnosile su se i na lica koja su živela van njene teritorije, kao uostalom što su činili i zakoni ostalih evropskih država. Čvrsta veza na kojoj se insistiralo a koja je u kontekstu do tada izrečenih stavova i određivanja pozicija prema iseljenicima potvrđivala odnos prema iseljenicima kao delu jugoslovenskog naroda, svoje mesto našla je i u ovom Zakonu kroz propisane uslove za gubitak državljanstva koji su bez obzira na stvarno raspoloženje ili trenutni status iseljenih, njih ostavljali u položaju državljana Kraljevine SHS (Jugoslavije).

svim drugim srpskim, hrvatskim i slovenačkim zemljama što su pripale u oblast Kraljevine”.¹⁶⁴ Preciznije, ovo pitanje razjašnjeno je, u slučaju iseljenika u Americi, kroz uputstva koja su neposredno nakon rata stizala od strane jugoslovenskih vlasti. U prvi mah otvorenost nove države prema svim potencijalnim povratnicima iz Amerike bila je gotovo potpuna. To su bili sunarodnici koji su svoju privrženost pokazali tokom teških godina rata ali bila je to i snaga od koje je zemlja razorena ratnim stradanjima puno očekivala. Kako je jednom prilikom rečeno Kraljevina SHS “sa odobravanjem je gledala na povratak ovih lica njihovim domovima” gde su imajući u vidu velike ratne gubitke “muškarci su potrebni i dobrodošli”.¹⁶⁵ Stoga nije ni čudila otvorenost koju je jugoslovenska država pokazivala. Na vest da se veliki broj “naših podanika” želi iz Amerike vratiti u stari kraj iz Ministarstva spoljnih poslova stigao je telegram “da svi oni naši podanici koji žele vratiti se u stari kraj to mogu učiniti”.¹⁶⁶ I posle niza loših iskustava, na iseljenike se računalo pa je iz jugoslovenskog poslanstva u Vašingtonu upućen poziv iseljenicima da je “dužnost i u interesu svakog od njih” da bez obzira na odluku o povratku u stari kraj, nabave ili produže pasoš nove države.¹⁶⁷ Da se ipak radi o složenom pitanju pokazalo se vrlo brzo. Isprva radilo se o preprekama praktičnog karaktera, nastalim kao posledica još uvek nesređenih prilika u Evropi, zakonskih propisa drugih država uključujući i onih američkih.¹⁶⁸ Kada je

¹⁶⁴ Tek mirovnim ugovorima sa Austrijom, Mađarskom, Bugarskom, Italijom, kao i ugovorom o zaštiti manjina upotpunili su odgovor na pitanje ko se može smatrati državljaninom Kraljevine SHS. Kako O. Pirkmajer tumači “primarni državljanini” bili su državljani kraljevina Srbije i Crne Gore kao i lica koja su ugovorima o miru i međunarodnim ugovorima “punopravno stekli državljanstvo Kraljevine SHS”. *Закон о држављанству са тумачењем, Уредба о извршењу закона, Одредбе мировних уговора, Међунар. конвенције, остале досадашње законске одредбе у погледу држављанства односно завичајности*, обрадио за практичну употребу Др. Отомар Пиркмајер, Збирка закона за управну службу, св.2, Београд 1929, 15, 16-17.

¹⁶⁵ Od povratnika se očekivalo da pomognu u obnovi, njihovim angažovanjem u poljoprivredi očekivao se porast proizvodnje hrane. AJ, 371-50, Aide Memoire, 23. april 1919.

¹⁶⁶ AJ, 371-50, Pbr.69, Poslanik za Generalni konzulat u Njujorku, 1. februar 1919; Za dobijanje pasoša bilo je potrebno priložiti popunjenu i potpisanu prijavu koja se dobijala u konzulatu, priložiti jedan dolar na ime takse, staru putnu ispravu ili neki drugi zvanični dokument, vojnička knjižica, krštenica, venčanica, vojnički papir iz rata, uverenje opštinskih vlasti iz starog kraja, dve slike. Ukoliko lice ne bi imalo nikakav validan dokument, bila je potrebna potvrda ili preporuka nekog društva čiji je bio član ili crkvene opštine ili neke druge “narodne organizacije”. Takođe bila je neophodna i dozvola američkih vlasti za napuštanje Amerike u ovim prvim mesecima. AJ, 371-50, Uputstvo za dobijanje putne isprave, februar 1919.; AJ, 414-9, Uputstvo za dobijanje pasoša, 1923.

¹⁶⁷ AJ, 371-50, 12. februar 1921.

¹⁶⁸ Rešavala su se pitanja obaveze plaćanja godišnje takse za pasoš za Makedonce koji su se iselili sa starim turskim pasošima 1912. godine. Predlog konzulata u Njujorku bio je da plate 6 dinara godišnje počev od 1913. godine odnosno od godine kada su postali srpski podanici. AJ, 371-50, Pr.br.1424, 30. jun 1919;

povratak velikog broja iseljenika na koji se računalo, postalo ne samo pitanje prevoza, zaštite sunarodnika već i svojevrsno bezbedonosno pitanje ili jednostavnije, zapitanost ko se u stvari vraća, preduzete su i izvesne mere zaštite interesa države.¹⁶⁹ Ispred ideje o iseljenicima kao braći našla se pragmatična potreba o zaštiti bezbednosti države. Izvesna ograničenja su uspostvaljena. Pojedine restriktivne mere bile su odraz brige za bezbednost samih iseljenika i mogućnosti da dođu do Kraljevine. Uputstvo jula 1919. godine da se zaustavi “za izvesno vreme” ukrcavanje povratnika u Njujorku, bio je odgovor na uočene probleme u procesu prevoza ali i prelaska preko teritorije određenih evropskih zemalja.¹⁷⁰ Još restriktivnije delovala je naredba decembra 1919. godine da se jugoslovenski iseljenici obaveste da se ne vraćaju u stari kraj “dok se pitanje o povraćanju iseljenika ne uredi”.¹⁷¹ Ministarstvo inostranih dela Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca avgusta 1919. godine naložilo je poslanstvu u Vašingtonu da može da izdaje pasavan “pa čak i pasoš” svim Jugoslovenima “koji su rođeni na teritoriji našeg Kraljevstva” i koji su “ispravni građani”

Reagovalo se na pojavu uskraćivanja dozvola za povratak u Evropu od strane američkih vlasti te se tražio izuzetak za jugoslovenske građane. (AJ, 371-50, Aide Memoire, 23. april 1919.); Prema Kostu Unkoviću, nortaru i prevodiocu iz Pitsburga i kasnijem jugoslovenskom počasnom konzulu, lica rođena u Srbiji dobijala su od američkih organa dozvole za povratak bez zastoja dok su oni poreklom iz krajeva koji su bili u sastavu Austrougarske čekali i duže od mesec dana za iste. AJ, 371-50, K. Unković za S. Grujića, poslanika Kraljvine SHS u Vašingtonu, 4. jun 1919; Pojašnjenje je ubrzo došlo od strane američkih vlasti. Tako specijalna dozvola za napuštanje američke teritorije nije bila potrebna za ona lica koja su nekada bila podanici neprijateljskih država a koja su posle rata u posedu pasoša prijateljskih država (Čehoslovačka, Poljska) uključujući i Kraljevinu SHS. AJ, 371-50, Departmental Ordet No. 144, od 11. jula 1919.

¹⁶⁹ Pred nove jugoslovenske vlasti postavilo se i pitanje izdavanja pasoša pojedincima koji su bili druge nacionalnosti. Na pitanje da li izdavati pasoše Rumunima, Grcima i Bugarima sa teritorija koje su se našle u okviru nove države, stigao je odgovor “samo ako dokažu da su nesumnjivo naši podanici”. AJ, 371-50, C 13/106, Generalni konzulat u Njujorku za Poslanstvo Kraljevine SHS u Vašingtonu, 10. april 1919; AJ, 371-50, A.N.4976, 4. jun 1919; Novembra 1919. preneto je uputstvo da se “viza na pasošima podanicima neprijateljskih država ne sme izdavati, bez prethodnog odobrenja Ministarstva Spoljnih Poslova”. AJ, 371-50, Broj 1794, 17. novembar 1919.

¹⁷⁰ Problem je bio manjak brodova za prevoz i problemi na železnici koje su pravili Italijani. AJ, 371-50, Vesnić iz Pariza, 18. jul 1919; AJ, 371-50, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo spoljnih poslova Beograd; M. Vesnić je savetovao da se koriste stari pasoši sa oznakom Srbija a ne država SHS. Iseljenici, na osnovu ovih informacija, koji su išli preko Francuske trebali su da poseduju i italijansku vizu. AJ, 371-50, Vesnić iz Pariza za Vašington, 28. jul 1919; AJ, 371-50, N. 2729, 17. avgust 1919; Iseljenici koji su se vraćali preko Francuske upućivali su se da idu ili preko Švajcarske i Italije ili morem ka dalmatinskim lukama ili ka Solunu. AJ, 371-50, Br. 2996, 26. avgust 1919; AJ, 371-50, No 3821, 3. oktobar 1919; Konzulat u Njujorku izvestio je da agenti uzimaju po 50, 70 i više dolara od onih koji nisu mogli da dokažu da su jugoslovenski državljani. AJ, 371-50, Broj 1716, 25. oktobar 1919.

¹⁷¹ AJ, 371-50, Broj 1775, 8. decembar 1919.

kao podanicima Kraljevine.¹⁷² Ovo je bila izvesna naznaka da su interesi Kraljevine, njen bezbednosti ipak ona tačka koja će određivati postupanje države u odnosu na iseljeničku zajednicu. Dve godine kasnije, stigla je naredba da se preko novina pozovu svi oni koji pretenduju na jugoslovensko podanstvo da se jave u cilju dobijanja pasoša. Opet, posle izvesnog lutanja ovaj postupak prepušten je diplomatskim predstavnicima. Ovoga puta međutim izuzetak je napravljen u slučaju osoba koja su “dobro poznata po svom neprijateljskom držanju i radu”, u kom slučaju bi se dozvola tražila od organa u Kraljevini.¹⁷³ Primećene su zloupotrebe u korišćenju pasoša Kraljevine, što je posredno uticalo na uvođenje povećane kontrole.¹⁷⁴ Odlukom od januara 1921. godine da se pre svakog izdavanja pasoša iseljenicima, mora prethodno dobiti saglasnost Ministarstva inostranih poslova u Beogradu i konačno je stavila tačku na ovu svojevrsnu punu otvorenost države za svoje prekomorske iseljenike.¹⁷⁵ Pokušaj da se uvede izvesna kontrola donošenjem ove odluke pokazala se međutim kao potencijalni izvor problematizovanja i kvarenja odnosa iseljenika i države. Niz zamerki na ovu odluku koje su stigle od strane jugoslovenskih diplomata ubrzo su usloveli izvesno modifikovanje prvobitne zamisli pa su tako iz nje isključeni oni koji su već kupili putne karte i koji su se mogli naći u neprilici, pre svega materijalnoj u slučaju poštovanja ovog propisa.¹⁷⁶ To ipak nije menjalo činjenicu

¹⁷² Onim “Jugoslovenima” koji nisu rođeni na teritoriji nove države mogao se, prema ovom uputstvu izdavati samo pasavan umesto pasoša opet uz uslov “da su ispravni građani”. Ukoliko neko lice nije imalo dokaz o mestu rođenja taj predmet bi se slao MID-u koje bi to proverilo. Takođe, prema ovom uputstvu lica koja su stekla državljanstvo neke druge države nisu mogla dobiti bilo kakvu legitimaciju. AJ, 371-50, Br. 8987, 22. avgust 1919; Da sticanje državljanstva druge, u ovom slučaju američke države, nije obavezno bio način sigurnog gubitka jugoslovenskog državljanstva, pokazaće kasniji propisi pre svega oni iz domena vojnih propisa koji su preciznije regulisali obaveze pojedinaca kao uslov za legalni otpust iz jugoslovenskog državljanstva.

¹⁷³ Povratnicima je trebalo izdati vizu ali bi se odmah moralo obavestiti Ministarstvo spoljnih poslova. AJ, 371-50, Br. 5407, Pašić iz Beograda maja 1921.

¹⁷⁴ Primećeno je da iz Montreala dolaze lica među kojima je bilo Poljaka i Slovaka a koji su posedovali jugoslovenske pasoše dobijene u Njujorku. Oni su se hvalili da su pasoše dobili u roku od 6 dana od “nekih agenata”. AJ, 371-50, Konzulat u Montrealu za Poslanstvo Kraljevstva SHS, 1. septembar 1919.

¹⁷⁵ Prema naredbi N. Pašića zbog pojave sumnjivih osoba sa pasošima ili vizom jugoslovenskih predstavnika u inostranstvu, pasoš se nije smeo izdavati „bez specijalnog dopuštenja Ministarstva“. AJ, 371-50, Pov.br. 940, Pašić za Poslanstvo u Vašingtonu, 25. januar 1921.

¹⁷⁶ Konzul u Njujorku V. Savić skrenuo je pažnju na pogubne posledice te naredbe po siromašne iseljenike koji su već kupili karte za povratak i zatražio je da se izvršenje naredbe pomeri za 15. mart 1921. Savić je takođe istakao da bi to “rđavo ... uticalo na ugled same države”. AJ, 371-50, P. Br. 9, 27. januar 1921; Branko Lazarević, konzul u Denveru istakao je da bi zbog te naredbe iseljenici morali da čekaju najmanje 3 meseca za pasoš što bi uticalo na njihovu egzistenciju. AJ, 371-50, Br. 880, 4. februar 1921; Konzul Savić naveo je

da se od stava da svi koji to zatraže mogu da se vrate u Kraljevinu SHS, posle dve godine došlo do uvođenja mera kontrole i nadzora. Izvesni ustupak načinjen je odlukom da se bez posebne dozvole iz Beograda mogu vizirati pasoši jugoslovenskim podanicima koji su “u teškom položaju i neprilikama zbog zastarelosti karata”.¹⁷⁷ Takođe iz sada već čisto pragmatičnih razloga koji su zadirali u pitanje nacionalnog interesa i izmicali čisto birokratskom traženju rešenja, izuzetak je napravljen i kod bivših dobrovoljaca koji su želeli da se vrate u novu domovinu. Kako je B. Lazarević primetio bili su to “naši najbolji i najsavejniji ljudi ovde” te stoga je bilo potrebno da se izuzmu iz ranije pomenute naredbe.¹⁷⁸ Promena u stavu, nestanak pune otvorenosti prema iseljeničkoj zajednici, uvođenje restriktivnih mera i mera opreza, pravljenje izuzetaka bili su potezi koji su pokazivali da se napravio važan iskorak iz romantične percepcije i donekle naivnih razmišljanja u godini neposredno posle rata i načinio prelazak na polje pragmatizma u oceni i proceni odnosa sa iseljeničkom zajednicom. Stoga, otvorenost za prijem “braće” iz Amerike ali i svojevrsan oprez u pogledu karaktera velikog broja povratnika postepeno je uobličavao ono što će u krajnjoj liniji predstavljati osnove jugoslovenske politike prema jugoslovenskim iseljenicima. Bilo je to i vreme izvesnih lutanja, prilagođavanja trenutnim izazovima. Neka su se ticala proceduralnih pitanja, traženja adekvatnih administrativnih rešenja, većina se odnosila na pokušaj postizanja pune kontrole nad samim procesom kao način zaštite interesa nove države.¹⁷⁹ Načelno ostalo se pri stavu o iseljenicima kao jugoslovenskim građanima, ali su isto tako pojedinim merama i naredbama uspostavljeni mehanizmi koji su davali mogućnost kontrole.¹⁸⁰ Mere opreza nisu bile neočekivane ali one

situaciju više stotina građana iz unutrašnjosti Amerike, nekih i iz Aljaske, kao i korist agenata koji zloupotrebljavaju nastalu situaciju. AJ, 371-50, Telegram, 5. februar 1921; AJ, 371-50, 7. februar 1921.

¹⁷⁷ AJ, 371-50, P.Broj 1691, Telegram, Pašić za Poslanstvo u Vašingtonu, 2. februar 1921.

¹⁷⁸ AJ, 371-50, Br. 1595, 9. mart 1921; Ubrzo je stigla odluka o izdavanju pasoša dobrovoljcima a ova odluka odnosila se na one koji nisu imali jugoslovenske odnosno srpske pasoše. AJ, 371-50, R. T. Pov.Br. 1527, Pašić iz Beograda marta 1921.

¹⁷⁹ Jedan od problema koji se javio već u prvim mesecima bilo je naplaćivanje taksi za izdavanje putne isprave. U uputstvu konzulata u Njujorku i konzula M. Pupina kao i u praksi, izdavanje pasoša naplaćivano je jedan dolar što je bilo više od iznosa propisanog zakonom o taksama. Tako je taksa za pasoše na 6 meseci iznosila 60 centi a za molbu za pasoš 10 centi. AJ, 371-50, Za generalni konzulat u Njujorku, 1. april 1919; AJ, 371-50, No 2197, 1. april 1919;

¹⁸⁰ U slučaju pripadnika nacionalnih manjina bila je potrebna nov domovnica iz opštine porekla uz overu Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu. Tek uz tu potvrdu mogli su od jugoslovenskih konzula da dobiju pasoš. AJ, 371-72, 4421, 10. jun 1928.

nisu značile i odustajanje od politike koja je svoje obrise dobila tokom rata i neposredno po njegovom završetku.

Deset godina kasnije Zakonom o državljanstvu 1928. i konačno jugoslovenska država je dobila jedan zakonski akt koji je definisao ovo pitanje.¹⁸¹ Država je već pokazala da se ni u novom vremenu ne podriče svojih iseljenih sunarodnika ali je sada taj stav dobilo i formalnu potvrdu. Odredbe Zakona o državljanstvu doticale su jugoslovenske iseljenike definisanjem i njihovog statusa uprkos fizičkoj odsutnosti. Ovim aktom formalizovan je njihov status i načinjen je korak ka potvrdi obaveza i dužnosti koje nisu podrazumevale tzv. pretpostavljenu i voljnu saradnju. Državljanstvo Kraljevine sticalo se poreklom, rođenjem na teritoriji Kraljevine, udajom, prirođenjem.¹⁸² Predviđena je i mogućnost gubitka državljanstva ali su za to morali biti ispunjeni određeni uslovi.¹⁸³ Tek ispunjenjem svih obaveza prema državi državljani su mogli “slobodno istupiti” iz jugoslovenskog državljanstva.¹⁸⁴ Tako osobe koje nisu ispunile vojnu obavezu nisu mogle istupiti iz državljanstva Kraljevine.¹⁸⁵ Ostavljena je mogućnost gubitka državljanstva odsutnošću ali tek nakon 30 godina od navršene 21 godine života pod uslovom da u tom periodu nije ispunjavao nikakve obaveze prema Kraljevini.¹⁸⁶ Ovim zakonom takođe isključivala se mogućnost posedovanja dvojnog državljanstva.¹⁸⁷ Ovo su bili propisi koji su konačno uneli

¹⁸¹ Zakon o državljanstvu donet je 21. septembra 1928. godine a obnarodovan je 1. novembra 1928. godine. *Zakon o državljanstvu sa tumačeњem*, 37.

¹⁸² Kako je propisano članom 6 “Poreklom stiče se državljanstvo Kraljevine rođenjem ili pozakonjenjem”. Članom 7 propisano je da rođenjem državljanstvo imaju “zakonito dete državljanina bez obzira na mesto rođenja” kao i “nezakonito dete državljanke bez obzira na mesto rođenja”. Čл. 5, 6, 7 Zakona o državljanstvu Kraljevine Срба Хрвата и Словенаца, *Zakon o državljanstvu sa tumačeњem*, 48.

¹⁸³ Državljanstvo Kraljevine SHS gubilo se otpustom, odsutnošću, udajom, pozakonjenjem, odricanjem i oduzimanjem. Чл. 21 Zakona o državljanstvu Kraljevine Срба Хрвата и Словенаца, *Zakon o državljanstvu sa tumačeњem*, 73

¹⁸⁴ Чл. 22 Zakona o državljanstvu Kraljevine Срба Хрвата и Словенаца, *Zakon o državljanstvu sa tumačeњem*, 74.

¹⁸⁵ Чл. 23 Zakona o državljanstvu Kraljevine Срба Хрвата и Словенаца, *Zakon o državljanstvu sa tumačeњem*, 76.

¹⁸⁶ Чл. 28 Zakona o državljanstvu Kraljevine Срба Хрвата и Словенаца, *Zakon o državljanstvu sa tumačeњem*, 85-86; Ostavljena je i mogućnost državljanima koji nakon navršene 21 godine života podnesu dokaz da su ili će biti primljeni u strano državljanstvo ukoliko su ispunili predviđene uslove uključujući i onu koja se tiče vojne obaveze. Чл. 25 Zakona o državljanstvu Kraljevine Срба Хрвата и Словенаца, *Zakon o državljanstvu sa tumačeњem*, 80.

¹⁸⁷ Чл. 2 Zakona o državljanstvu Kraljevine Срба Хрвата и Словенаца, *Zakon o državljanstvu sa tumačeњem*, 42.

zakonsku regulativu ovog važnog pitanja ali su se posledice ranijih propisa kao i ovog konačnog zakonskog uobličavanja osetiti na ukupne odnose iseljenika i države.

Iza suvoparnih zakonskih propisa nalazila se realnost da, sudeći prema nameri zakonodavca, većina iseljenika se i dalje smatrala jugoslovenskim državljanima. U stvari tek se drugim propisima koji su upotpunili ovu zakonsku regulative i zaista potvrdila percepcija iseljenika kao dela jugoslovenskog naroda. Svoj više nego konkretan izraz ovo shvatanje podanstva dobilo je kroz vojne propise koji su regulisali pitanje vojne obaveze državljana i koji su se odnosili kako na građane unutar Kraljevine, tako i na iseljenike poreklom sa prostora nove države. Dakle, ako bi se tražilo ono što je, kao posledica jugoslovenskih propisa o podanstvu, predstavljalo najkonkretniji izraz te politike i iz teorijskog dobilo vidljive posledice na svakodnevni život, vojni propisi dobijaju poseban značaj. Na izvestan način upravo ovim vojnim propisima koji su definisali poziciju iseljenih građana neposredno nakon završetka rata, već je postavljen temelj za buduća rešenja pitanja državljanstva. Odluke o dodeli pasoša zatim i vojni propisi prejudicirali su ono što će Zakon o državljanstvu i formalno potvrditi.

Oprez i pojačana kontrola pratili su odnos države prema iseljenicima ali to nije menjalo suštinu percepcije ove zajednice. S obzirom da je posedovanje državljanstva podrazumevalo dobijanje određenih prava ali i preuzimanje određenih obaveza, vojni propisi i obaveza služenja vojske koja se protezala i na iseljene stanovnike, bili su više nego jasna potvrda ukupnog stava države prema ovoj zajednici. Nije se dugo čekalo da se izraze očekivanja nove države i prema iseljenim podanicima. Naređenjem od 4. decembra 1919. propisano je da se pasoš Kraljevine ne treba izdavati licima koja su u inostranstvu a nisu regulisala vojnu obavezu.¹⁸⁸ Već 6. decembra 1920. godine Naredbom Ministarstva Vojnog i Mornarice predviđeno je produženje pasoša za mladiće-vojne obveznike koji su se nalazili u inostranstvu ali i obavezu povratka u Kraljevinu u cilju ispunjenja vojne obaveze. To je značilo da svi oni koji nisu posedovali potvrdu o izvršenju vojne obaveze a nalazili su se van jugoslovenske države, bili su u obavezi da se vrate u domovinu i izvrše svoju obavezu

¹⁸⁸ Весна Ђикановић, *Исељеници као предмет војног интереса југословенске државе у периоду између два светска рата (Прилог истраживању односа југословенске државе и исељеништва у Сједињеним Америчким Државама)*, Војноисторијски Гласник, бр. 2/2009, Београд 2009, 133.

prema novoj državi.¹⁸⁹ Da se na iseljenike kao potencijalne obveznike računa potvrdilo je i pitanje Ministarstva vojske upućeno jugoslovenskim diplomatama u SAD o broju regruta koji bi se iz Amerike trebali da vrate u Kraljevinu na odsluženje vojnog roka “koji im po zakonu pripada”.¹⁹⁰ Nije se ostalo samo na formalnim propisima, preduzeti su i konkretni koraci u pravcu realizovanja ovih vojnih propisa koji su i iseljenike u severnoj Americi uključivali kao jugoslovenske državljane. Pri jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima u Americi obrazovane su regrutne komisije a pozivi za služenje vojnog roka upućivani su na adrese potencijalnih regruta. Radilo se o zahtevu koji je bio neraskidivo spojen sa principom o pripadnosti i bila je to očekivana obaveza koju su svi, uključujući i one koji su živeli u inostranstvu, morali da ispune. Odnosno kao što se polazilo od principa da državljanin ima određenu zaštitu i prava tako su za taj status bile vezane i određene obaveze. Upravo iz tog razloga, s obzirom na kasnije definisanje principa državljanstva, neće se odstupati od insistiranja na ispunjavanju određenih obaveza bez obzira na mesto prebivanja. Izvesni ustupci biće učinjeni ali se sam princip ni u jednom trenutku neće dovesti u pitanje. Dakle davale su se mogućnosti istupanja iz državljanstva, ali su uslovi koji su u tom slučaju postavljeni, pre svega u kontekstu ispunjavanja vojne obaveze, u praksi ostavljali jedan deo iseljenika i njihovih potomaka u statusu jugoslovenskih državljana. Uzimanje američkog državljanstva stoga nije bio čin koji je mogao izuzeti pojedince iz propisa nove države. Za jugoslovensku državu bilo je irelevantno da li je pojedinac na zakonit način dobio državljanstvo SAD ukoliko na isto tako zakonit način nije dobio otpust iz jugoslovenskog. Sve dok se nije dobio zakoniti otpust, iseljenik poreklom sa prostora Kraljevine bio je posmatran kao jugoslovenski građanin. Išlo se i korak dalje, pa su i deca tih iseljenika čak i kad su rođena na tlu

¹⁸⁹ Uputstvo je izdato na osnovu Zakona o ustrojstvu vojske a u vezi naređenja Ministarstva vojnog od 4. decembra 1920. godine. S obzirom da se ovaj propis odnosio na lica koja su se iselila sa prostora Kraljevine Srbije u granicama 1912, odnosno 1914. godine kao i sa teritorija prisajedinjenih posle 1918. a rođenih 1894/95 bilo je jasno da je jedan broj iseljenika potpadao pod ovu naredbu. Takođe sva ona lica koja nisu podlegala kadrovskoj službi zbog godina ali su ipak bila u obavezi služenja u pozivima, bila su u obavezi da o svom statusu izveste poslanstva i konzulate i dostave lične podatke pukovskim okružnim komandama u cilju dobijanja obaveštenja o rasporedu. Весна Ђикановић, *Исељеници као предмет војног интереса*, 133; AJ, 371-49, F. Đ. Br. 48212, 6. decembar 1920.

¹⁹⁰ AJ, 371-61, 1751, Poslanik za Ministarstvo spoljnih poslova, 19. jun 1924.

Amerike, posmatrani kao jugoslovenski državljani.¹⁹¹ Uzimanje američkog državljanstva shvatano je kao odgovor na egzistencijalna pitanja ne obavezno izraz raspoloženja prema jugoslovenskoj državi. Ali je insistiranje jugoslovenske države na principima sticanja i gubljenja državljanstva i obaveza koje su sa tim bile povezane, postale jedan od faktora koji će delom određivati raspoloženje iseljenika prema novoj državi.

Propisi koji su se kontinuirano donosili i pratili angažovanje jugoslovenskih vlasti nisu se odnosili samo na pojedine kategorije iseljenika one voljne i spremne da prihvate ovu vezu sa Kraljevinom, već ukupnu jugoslovensku iseljeničku zajednicu poreklom sa njene teritorije. Pojedini propisi koji su se u svojoj suštini ticali pitanja pripadnosti poput propisa o državljanstvu žena bili su iznuđeni potrebom reagovanja i premošćavanja problema nastalih zakonodavnim propisima drugih država, u ovom slučaju onih Sjedinjenih Država. Činjenica da su žene udate za američke državljane usled novih imigracionih zakona SAD mogle doći, a to se i dešavalo, u poziciju da udajom izgube jugoslovensko a ne dobiju američko državljanstvo, i na taj način postaju osobe bez državljanstva, zahtevala je donošenje zakonskih rešenja koja će stati na put ovom apsurdnom zakonskim propisu čija je jedina žrtva postajala žena.¹⁹² Međutim, odnos prema iseljenicima kao zajednici nije nosio samo i isključivo potvrdu odgovora na pravne nedoumice i potrebu određenja dometa zakonskih propisa jedne države, bio je to i odraz ideologije i shvatanja nacionalnog bića i nacionalnog interesa ideje o snazi države kroz snagu naroda koji je predstavlja. Kasnija prilagođavanja i modifikacije nastale kao potreba odgovora na postavljene izazove ili izmenjene prilike ni jednog trenutka neće dovesti u pitanje smernice postavljene na početku posmatranog perioda.

Uloga iseljenika u ovom procesu definisanja njihove pozicije kroz zakonske propise u odnosu na matičnu državu, odnosno državu koja je uključivale krajeve iz kojih je većina iseljenika bila poreklom ili se neposredno iselila, bila je isključivo pasivna. Iseljenici su živeli u Americi i stoga oni su bili u poziciji posmatrači mera koje je Kraljevina SHS

¹⁹¹ AJ, 371-72, 4421, 10. jun 1928.

¹⁹² Zakonom o državljanstvu Kraljevine SHS zadržan je propis o gubitku jugoslovenskog državljanstva udajom ali je napravljen izuzetak u slučajevima da zakonima muževljeve države nije stekla njegovo državljanstvo. Državljanstvo Kraljevine žena je mogla zadržati i bračnim ugovorom ili davanjem izjave prilikom sklapanja braka. Чл. 29 Закона о држављанству Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, *Zakon o državljanstvu sa tumačenjima*, 87-88.

sprovodila. Oni su mogli prihvatiti ovaj princip ili ne ali su bili u potpunosti isključeni kao aktivni učesnici formulisanja zakonskih propisa. To nije značilo da na posredan način, svojim ponašanjem i aktivnostima nisu uticali na pravac razmišljanja i u krajnjem ishodu na pojedina rešenja koja su doneta u jugoslovenskoj državi. Ono što su oni imali bio je izbor na koji jugoslovenske vlasti su samo delom mogle da utiču. Njihovo neprihvatanje da uzmu učešće u obrazovanju iseljeničkih odbora učinilo je ovu odredbu iseljeničkog zakona bespredmetnom. Percepcija i prva razmišljanja o iseljenicima koji se nalaze preventivno na severnoameričkom kontinentu potvrdila su da uočavajući višestrukki značaj ove zajednice, prevladava mišljenje o njima kao delu narodnog jedinstva. Razmišljanja i idealizovane predstave bile su međutim jedno a stvarnost nešto sasvim drugo. Opet, namera da se pristupi stvaranju ovakvog tela bio je i odraz stvarnog nepoznavanja i nerazumevanja prilika u iseljeništvu od strane jugoslovenskih vlasti. Vrlo brzo postalo je jasno da je u praksi ostvarenje ove mere nemoguće bar iz dva razloga. Broj i rasutost jugoslovenskih kolonija na severnoameričkom kontinentu kao i nestalnost tih naseobina nisu ni finansijski ni organizaciono mogle biti pokrivena iseljeničkim odborima. S druge strane, predviđeno je da u odbore uđu predstavnici jugoslovenskih organizacija a gubilo se iz vida isključivo nacionalno obeležje ovih organizacija kao što se i prenebregnulo pitanje želje i volje iseljenika da uđu u ovakve organizacije. Na svu uzaludnost insistiranja na ovom propisu i na stvarnu nemogućnost realizacije ideje upozorenja su stizala i od strane jugoslovenskih zvaničnika u Americi.¹⁹³ Uprkos činjenici da do realizacije ovog propisa iz Zakona o iseljeništvu nije došlo od njega se nije odustalo.

Još vidljiviji bio je stav u pogledu jugoslovenskog propisa o državljanstvu uključujući i obaveze koje su ti zakonski propisi podrazumevali. U Americi oni su imali izbor uzimanja američkog državljanstva. Sticanje američkog državljanstva nije međutim ili svakako ne na prvom mestu bilo i određenje pojedinaca prema staroj domovini. U prvom redu radilo se o postupku koji je nosio egzistencijalno značenje za iseljene. Odnos prema ovom naizgled administrativnom pitanju mogao je nositi i određeni politički stav. Nerešena

¹⁹³ Kako je jednom prilikom istaknuto “Ko i malo poznaje prilike naših iseljenika u Americi, njihovu rasturenost po gradovima, njihov način života i međusobne odnose, kao i njihove odnose prema našoj državi znaće koliko je ustanova tih odbora nemoguća”. AJ, 371-49, Izveštaj Generalnog konzulata u Čikagu, bez datuma.

pitanja, i izvesna lutanja u definisanju propisa koji bi jednoobrazno pratili izdavanje jugoslovenskih pasoša iseljenicima koji su se smatrali podanicima nove države, otvorio je prostor nizu zloupotreba ili zaobilaženja u cilju dolaska do stare domovine. Javili su se slučajevi pojedinaca koji su putovali sa “afidativima” sa kojima se moglo doći do jugoslovenske granice gde su granične vlasti stavljane pred svršen čin. Prema jugoslovenskom konzulu u Čikagu, to su pre svega koristili tzv “austrijaki”, koji su tako izbegavali da putuju “sa pasošima kralja Petra”.¹⁹⁴ Mere jugoslovenske države koje su išle u pravcu postizanja veće kontrole, i nekada opravdane, brige za bezbednost države, bile su izvor nezadovoljstva i u krajnjem ishodu delom su uticale na iseljeničku percepciju nove države.¹⁹⁵ Kada je u Srbobranu osvanulo uputstvo za jugoslovenske iseljenike u Americi o načinu dolaska do pasoša neophodnog za povratak ili posetu starog kraja, reakcija na isti bila je izraz nezadovoljstva i ogorčenja jednog dela iseljenika. U proglasu koji je potpisao M. Pupin, ne kao konzul već kao predsednik Saveza Sjedinjenih Srba Sloga, uslovljavalo se izdavanje pasoša “čim se dokaže, da onaj, koji putnu ispravu traži, istu zaista i zaslužuje”. Zainteresovani iseljenici upućivali su se na odlazak u Srpski dom u Njujorku, u cilju dobijanja informacija ali i usluga koje bi plaćali po jedan dolar.¹⁹⁶ U odgovoru na ovu informaciju u Jugoslovenskom Svijetu nekada glasilo Jugoslovenskog narodnog vijeća, dat je komentar “Da nismo pod njim vidjeli potpis g. M. I. Pupina, mi ne bismo vjerovali, da se još danas, ovdje u Americi, može netko našem narodu ovako izrugivati”. Poziv u Srbobranu bio je u stvari poziv na “izrabljivanje”.¹⁹⁷ Ovo je bila i reakcija usmerena između ostalog i direktno na činjenicu da je potpisnik ovog uputstva Pupin. Politička razilaženja tokom poslednjih godina rata ostavila su više nego vidljive posledice i na posleratne odnose ne

¹⁹⁴ AJ, 371-50, Broj 3289, 21. april 1921; Javljali su se slučajevi da su iseljenici poreklom iz Južne Srbije uzimaju pasoše kod bugarskog konzulata u Njujorku. Kako primećuje jugoslovenski konzul, od otvaranja bugarskog konzulata „malo naših građana iz Južne Srbije obraća za naše pasoše“. AJ, 371-34, Broj 7532, 11. avgust 1921.

¹⁹⁵ AJ, 371-50, Pismo V. Pekovića iz Detroita za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 23. maj 1920; AJ, 371-50, Pismo Henrija C. Zara, bankara za Poslanstvo u Vašingtonu, 28. mart 1921.

¹⁹⁶ AJ, fond Vojislav Jovanović Marambo (335), f. 72, „Jugoslovenski Svijet“, 25. februar 1919.

¹⁹⁷ Da se radilo i o nekim drugim razlozima, ne samo o onim materijalne prirode pokazuje i komentar “Naši ljudi nisu krdo blaga bez osjećaja i ponosa, oni znadu koliko pogrda se je na njih sasulo iz onog tako zvanog “srpskog doma” u kojem je konzulat i srpski nekulturni fond njima su se te uvrede i pogrde duboko u srce urezale i oni neće preko praga onog doma gdje su se okupili ljudi koji su snovali i kovali a i danas snuju i kuju najpodlije spletke proti svakome, tko neće da se klanja grđemu od sebe”. AJ, 335-72, „Jugoslovenski Svijet“, 25. februar 1919.

samo unutar iseljeničke zajednice. Sada, M. Pupin istupa, makar i u kratkom vremenu, kao zvanični predstavnik nove države i kao reprezent politike te države. Nije uvek po sredi bila politička poruka. Nekada se jednostavno radilo o (ne)svesnom zanemarivanju ili odsustvu potrebe da se poštuju propisi nove države. Po zakonu svi jugoslovenski građani u Americi bili su dužni da poseduju pasoš te države, da se registruju i redovno obnavljaju putnu ispravu ali “Niko to ovde ne čini” i zato “Osam godina posle rata, mi ni približno ne znamo koliko imamo podanika u ovoj zemlji...”¹⁹⁸ Pasoši su se tražili bez potrebnih dokumenata a ukoliko jedan konzulat to odbije pasoš se tražio od drugog.¹⁹⁹

Već 1923. godine bilo je primetno smanjenje poseta iseljenika iz Amerike. Razlog se nije video u novim američkim imigracionim zakonima već je to bio, kako se primetilo, “strah da će im naše vlasti otežavati i sprečavati povratak u Ameriku bilo dugom procedurom oko dobijanja novog pasoša...bilo zahtevom da regulišu vojnu obavezu”.²⁰⁰ Potomci iseljenika pripadnici tzv. druge i treće generacije svoje opredeljenje bazirali su na stvarnom osećaju pripadnosti u kojoj emocija, ako je postojala prema starom kraju roditelja nije mogla imati važniju ulogu. Pa čak ni stariji iseljenici koji su dobili američko državljanstvo nisu tražili otpust iz jugoslovenskog. Kako kaže konzul u Njujorku, R. Janković, “Prethodan istup iz našeg podanstva do sada još niko nije tražio...”²⁰¹ Ovo sporenje dva shvatanja onog jugoslovenske države i realnosti opredeljenja iseljenika ostaje kao ključni problem koji je opterećivao odnose dve strane bio uzrokom mnogih problema izazivajući čak i osećaj neprijateljstva a svakako nezadovoljstva, a povremeno bio dobar alat u rukama političkog suprotstavljanja i angažmana. Zakon o državljanstvu i konačno je regulisao ovo pitanje kojim je na simboličan način okončana i ova prva decenija uspostavljanja međusobnih odnosa države i iseljenika ali je iskustvo na terenu pokazalo da su teorija i praksa često na suprotnim stranama a posledice su se odražavale na kvalitativni karakter odnosa države i iseljenika.

¹⁹⁸ AJ, 414-9, Pov.No 23, Generalni konzulat u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 1. avgust 1926.

¹⁹⁹ AJ, 414-9, Pov.No 23, Generalni konzulat u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 1. avgust 1926.

²⁰⁰ AJ, 14-35, Pov.br. 73, 23. mart 1923.

²⁰¹ AJ, 371-72, 4421, 10. jun 1928.

Uzimanje pasoša nove države neposredno nakon rata kao neophodnog dokumenta za napuštanje Amerike i posetu starom kraju, bio je pre izraz pragmatične potrebe kojom se premošćivao problem prevazilaženja administrativnih prepreka. Glas iseljenika u kontekstu onog shvatanja i percepcije koja je dolazila iz starog kraja sada u granicama nove države jasnije se čuo kroz odgovor na prvu obavezu koja se pred njih kao, jugoslovenske državljane postavljala. Jugoslovenska politika u pogledu vojnih propisa vrlo brzo se suočila sa ne tako pozitivnom reakcijom unutar iseljeničtva. Odaziv iseljenika na vojne pozive koje su upućivali jugoslovenski konzulati bio je moglo bi se reći nepostojeći. Tokom 1922 i 1923. godine na području SAD odazvalo se svega deset mladića i to oni “koji su bili sigurni radi izvesnih telesnih nedostataka da neće trebati ići u stari kraj na osluženje roka”.²⁰² I nekoliko godina kasnije jugoslovenski poslanik konstatovao je da su rezultati poziva bili “posve slabi” odnosno “Mali broj se javljao i to mahom oni koji su bili, s pogledom na njihovo fizičko stanje, unapred sigurni da će od vojne obaveze biti oslobođeni”.²⁰³ Iz konzulata u San Francisku 1926. godine čulo se da vojsku “niko ne služi” dok se za poslednje dve godine javio “jedan mladić i taj tuberkulozan te je komisijski na licu mesta oslobođen” uz zaključak “Zato se i javio”.²⁰⁴ U Sjedinjenim Državama smatralo se bilo je hiljade vojnih obveznika ali “Kos u oni niko ne zna. Mi nemamo spiskove. Ministarstvo

²⁰² AJ, 371-61, 1751, Poslanik za Ministarstvo inostranih poslova, 19. jun 1924; Njujorški konzulat uputio je 292 poziva a vojnoj komisije javilo se pet mladića. dvojica su proglašeni privremeno a trojica trajno nesposobnim. AJ, 371-61, Br. 258, Generalni konzul P. Karović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 5. januar 1923; U Čikagu od 750 pozvanih decembra 1922 javila su se tri mladića koji su bili sposobni za služenje vojske. Radilo se o mladićima čiji je maternji jezik bio nemački. AJ, 371-61, No.213, Konzul B. Purić za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 12. januar 1923; I 1925. godine od dostavljenih 283 poziva iz konzulata u Njujorku javilo se dvadeset mladića pred regrutnom komisijom 10. maja 1925. Svi koji su proglašeni sposobnim tražili su odlaganje služenja vojske (odazvali su se Johan Jakob Beker, Ludvig Brod, Nikola Bućer, Filip Gerber, David Hes, Jakob Hes, Jakob Krist, Filip Neuman, Johan Rajer, Nikola Sajtz, Jakob Sandes, Heinrich Wahl). AJ, 371-61, Broj 7509, Konzulat u Njujorku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 21. maj 1925; Konzulatu u Čikagu maja 1925. javilo se od 291 pozvanih, 12 obveznika ali su ili proglašeni nesposobnim, ili su izjavili da su američki državljani ili suviše siromašni da bi se vratili u Kraljevinu. AJ, 371-61, No. 4619, Konzul u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 8. jun 1925; Na 322 konzulata u Čikagu 1926. godine odazvala su se svega dva mladića obojica američki građani. AJ, 371-61, No. 8013, Konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 18. oktobar 1926; Iz konzulata u Njujorku za 1927. godinu dostavljeno je 311 poziva a prijavila su se svega četvorica pozvanih, trojica trajno nesposobnih i jedan ograničeno sposoban. AJ, 371-61, 1854, Generalni konzul Đ. Todorović za Ministarstvo inostranih dela januar 1928.

²⁰³ AJ, 371-61, Poslanik za Ministarstvo Vojske i Mornarice, 31. oktobar 1926.

²⁰⁴ AJ, 414-9, Pov.No 23, Generalni konzulat u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 1. avgust 1926.

vojno ih nema...”²⁰⁵ Direktno suočeni sa raspoloženjem iseljenika i svrsishodnosti nastavka ovakve prakse upućivanja vojnih poziva ali i politike države prema iseljenicima, jugoslovenske diplomate slale su upozorenja državnim telima, davali predloge, tražili izmenu dotadašnje prakse.²⁰⁶ B. Purić u osvrtu na naređenje vojnih vlasti Kraljevine SHS da se svi podanici između 20 i 28 godina starosti vrata u otadžbinu i regulišu vojnu obavezu primetio je da bi tim naređenjem postigli “vrlo negativne rezultate” i zaključuje “Očigledno je da se niko tom pozivu ne bi odazvao”.²⁰⁷ Božidar Purić i u kasnijem osvrtu na jugoslovenski zakon o državljanstvu zaključio je „Naše iseljene državljane ne možemo ničim primorati na vršenje obaveza prema državi, naročito vojne...”²⁰⁸ Ono što je međutim na tlu Amerike postajalo očigledno, nije bilo dovoljno za vlasti u zemlji da prilagode ili izmene postojeće propise, svakako ne u prvoj deceniji međusobnih odnosa. Ovo će postati obrazac koji će pratiti odnose dve strane tokom čitavog međuratnog perioda a svoju specifičnu manifestaciju naći će i u godinama novog ratnog sukoba.

Da li u tome treba tražiti sliku raspoloženja prema jugoslovenskoj državi kao političkoj ideji. Sudeći prema jugoslovenskim diplomatama, ne isključivo. Prema Pavlu Karoviću, konzulu u Njujorku, neodazivanje nije obavezno bio odraz neloyalnosti prema državi. Troškovi dolaska u Njujork kao i u vezi sa tim, siromaštvo iseljenika uticali su na visok stepen neodazivanja.²⁰⁹ Branko Adžemović, jugoslovenski konzul u Denveru, istakao je da regruti u Americi nisu želeli da zbog odsluženja vojnog roka napuste svoj posao u Americi i primećuje “Oni se boje da ako napuste svoje mesto i rad da ga više neće dobiti...”²¹⁰ B. Purić primetio je strah iseljenika od mogućnosti povratka u Ameriku usled

²⁰⁵ AJ, 414-9, Pov.No 23, Generalni konzulat u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 1. avgust 1926.

²⁰⁶ AJ, 371-72, 4421, 10. jun 1928.

²⁰⁷ Poseban problem bilo je proširenje obaveze na lica starija od 30 godina od koji se očekivalo takođe da se obrate konzulatima u cilju regulisanja vojne obaveze u svojstvu rezervista. AJ, 371-50, Pov.br.1862, 29. mart 1921.

²⁰⁸ Purić je kritikovao odredbu ovog zakona koja nije dozvoljavala posedovanje dvojnog državljanstva. Kako zaključuje, to je opterećivalo administraciju, iseljenici su podsticani na uzimanje američkog državljanstva i sprečavale su se posete starom kraju. Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 98.

²⁰⁹ AJ, fond Generalni konzulat Kraljevine SHS (Jugoslavije) u Denveru (772), f. 1, Broj 561/24, dr. Pavle Karović za Ministarstvo spoljnih poslova, 15. januar 1924.

²¹⁰ I dalje “...ili ako su farmeri, onda im je još teže ostaviti kuću ili posao”. AJ, 371-61, Br. 3889, 20. jun 1924.

novih američkih imigracionih propisa.²¹¹ Čak je i način pozivanja obveznika od strane jugoslovenskih konzulata ocenjen kao “neumesan”.²¹² Imajući u vidu američke propise 20-ih godina XX veka koji su postepeno uveli sve veće restrikcije i ograničenja u pogledu useljavanja novih imigranata, zasigurno jedan od razloga neodazivanja ovoj obavezi treba tražiti u tim propisima. Naime, američke vlasti nisu dozvoljavale povratak emigranata koji bi napustili prostor SAD na period duži od šest meseci. Ta lica bila bi u obavezi da ponovo zatraže ulaznu vizu što je u vremenu kada su uvedene kvote, dovelo u pitanje mogućnost da se ponovo vrate u Ameriku.²¹³ Odsustvo od dve godine prekidalo je veze različitog karaktera sa američkom sredinom. Ostajalo je i pitanje uticaja služenja vojske na kasniju mogućnost dobijanja američkog državljanstva. Svakako da su ovo bili dovoljni razlozi da odvrate potencijalne vojne obveznike od povratka u novu državu i prihvate obavezu služenja vojske. Nemoguće je međutim zanemariti i raspoloženje iseljenika prema novoj državi. Iza lične odluke pojedinca u ovom slučaju jedini vidljivi gest prema državi bilo je nepojavljivanje u jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima. Motivi pojedinaca stoga su ostajali nepoznanica pa se i tumačenje i traženje razloga ovom postupanju mora posmatrati u kontekstu faktora koji su mogli uticati na ovaj ipak lični stav. Prostor prepoznavanja i nekih drugih motiva nalazi se u reakcijama koje su se pratile kroz komentare pojedinaca, u iseljeničkoj štampi ili kroz stavove iseljeničkih organizacija. Prema jugoslovenskom konzulu u Čikagu B. Puriću, “Tri četvrtine našeg naroda u Americi neprijateljski je raspoložen prema našoj državi” pa je naredba vojnih vlasti Kraljevine SHS, mogla samo da pojača “i inače veliku antipatiju ovdašnjeg naroda prema državi...”²¹⁴ Svakako da se izvesni politički i ideološki motivi posredno prepoznaju kroz zauzimanje neprijateljskog stava prema državi. S druge strane političko opredeljenje pojedinaca i organizacija u iseljeništvu kao argument svojim stavovima moglo je pridružiti i ovo iskustvo vojnih poziva i odgovora na iste, bez stvarnog uporišta u objektivnost motiva pojedinaca, odnosno hiljade anonimnih iseljenika. U svakom slučaju posledice su bile vidljive. One vrlo praktične ticale su se sve većoj strepnji iseljenika od posete starom kraju.

²¹¹ AJ, 371-61, No. 4128, 19. jun 1924.

²¹² AJ, 371-61, 8013, Predmet: Pitanje pozivanja vojnih obveznika koji žive u Americi, 18. oktobra 1926.

²¹³ AJ, 371-52, Executive Order. Documents Required of Aliens Entering the United States 20. avgust 1930.

²¹⁴ AJ, 371-50, Pov.br.1862, 29. mart 1921.

Dva zakonska propisa, onaj američki koji je ograničavao useljavanje i onaj jugoslovenski koji je insistirao na vojnoj obavezi stavljali su iseljenike pred izborom koji možda i nisu želeli da učine, da li ostati u Americi ili posetiti stari kraj.²¹⁵ To je bila i odluka koja ako i nije u konačnom vidu uticala onda je svakako ubrzala i učvrstila odluku o stalnom iseljenju i konačnom prihvatanju Amerike kao nove domovine.

Neizbežan susret

Novembra 1920. godine Kata Mihalj iz sela Turjaci (Sinj) uputila je molbu jugoslovenskom Ministarstvu spoljnih poslova interesujući se za sudbinu svog supruga Blaža Mihalja koji je živio u Vašingtonu.²¹⁶ Kata Babić iz Velikog Drenovca (Glina) u pismu konzulatu Kraljevine SHS u Njujorku februara 1921. godine molila je za pomoć sinu Stanku koji se nalazio u zatvoru u Pitsburgu pošto je “u svojoj mladosti i ludosti zabludio”.²¹⁷ Grupa jugoslovenskih iseljenika iz Rivertona (Vajoming) tražila je angažovanje jugoslovenskog konzula u San Francisku u cilju dobijanja odštete od američkih vlasti zbog, kako su smatrali, nepravednog ubistva Nikole Ciganovića od strane lokalnog zamenika šerifa.²¹⁸ Ovo je samo mali deo molbi i obraćanja koja su stizala iz Kraljevine ali i severne Amerike a koja su zahtevala intervenciju jugoslovenskih vlasti kao novog državnog i pravnog subjekta. Bila je to takođe dovoljna potvrda da odnos koji se gradio sa iseljeničkom zajednicom neće ostati u domenu teorijskih debata i zakonskog regulisanja. Nije se radilo samo o pojedinačnim molbama i zahtevima, pitanja ove prirode dolazila su i od strane službi i organa uprave unutar Kraljevine SHS.²¹⁹ Da to postaje i

²¹⁵ Izveštavalo se o vestima koje su se širile među iseljenicima u Freznu, Los Anđelesu i San Francisku da svako ko ode u domovinu biće u obavezi da služi vojsku dve godine. AJ, 371-50, Pov.no. 3847, 27. maj 1921.

²¹⁶ Kata Mihalj pošto je dobila vest da je suprug umro tražila je potvrdu te informacije. Ona je tom prilikom postavila i pitanje potencijalne zaostavštine pokojnog supruga. AJ, 371-67, A. Br. 26887, Pismo Kate Mihalj za Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine SHS, 16. novembar 1920; U odgovoru je stigao 6 meseci kasnije, saopšteno je da je B. Mihalj umro ali i da je bio “u tako siromašnom stanju” da sui sahranu morale da plate gradske vlasti. AJ, 371-67, Br. 4715, konzul Branko Lazarević za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 26. maj 1921.

²¹⁷ AJ, 371-61, Pismo Kate Babić za konzulat Kraljevine SHS u Njujorku, 10. februar 1921.

²¹⁸ AJ, 371-61, No 3144, Generalni konzul u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 11. maj 1921.

²¹⁹ Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu tražila je da se omogući naslednicima pokojnog Todora Miličevića omogući dolazak do pokojnikove imovine. AJ, 371-67, Br. 14086, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 16. novembar 1919.

predmet svakodnevnog rada, spuštanja na teren praktičnog rešavanja problema i pitanja, nije bila stvar samo odluke državnih službi i smera zvanične iseljeničke politike. Veze sa dve strane okeana bile su one porodične, bračne, rođачke, ekonomske ali i političke prirode, a njihova snaga uvlačila je i državu u ono što je bilo deo svakodnevnog života kako podanika u Kraljevini tako i lica jugoslovenskog porekla u Americi. Potreba rešavanja životnih problema praćenih birokratskim i administrativnim procedurama neophodnih za postizanje poželjnog ishoda, s druge strane, uvodila je pojedince tzv “obične ljude” u neizbežnu interakciju sa predstavnicima nove države. I bez ovih pojedinačnih molbi, poziva za pomoć, zahteva za intervencijama različitog karaktera, dolazilo je do susreta dve strane, jugoslovenske države i iseljenika, kao neizbežna i očekivana posledica postojanja i rada državnog aparata na prostoru severne Amerike.

Ministarstvo inostranih dela 1918. godine uputilo je zemaljskim vladama na prostoru nove države obaveštenje “da će interese građana Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca u buduće u opšte, a posebice još u pitanjima nasleđa i osiguranja u Americi zastupati Kralj. Misije koje u Americi imamo”.²²⁰ To je uostalom bila i obaveza svake državne administracije naspram svojih državljana bilo da su se oni nalazili u zemlji ili inostranstvu. Odlukama, pojedinačnim uputstvima i naredbama, zatim i zakonima, jugoslovenske vlasti jasno su stavile do znanja kakva je pozicija nove države prema iseljenicima u Americi. To je bio i razlog uvođenja institucije iseljeničkih izaslanika i imenovanja istih za područja Sjedinjenih Država 1922. i Kanade 1927. godine. Potreba ostvarenja kontakta sa ukupnom iseljeničkom zajednicom na prostoru severne Amerike dobila je svoj vidljivi znak i osnivanjem ili izraženom namerom za otvaranjem niza diplomatskih predstavništava. Nije se ostalo samo na postojanju poslanstva u Vašingtonu i konzulata u Njujorku kao neizbežne potrebe dipolomatskog prisustva u zemlji od političke i ekonomske važnosti kakve su bile Sjedinjene Države. Osnivanjem diplomatskih službi u Čikagu, San Francisku, Denveru, Montrealu, predlozima za osnivanje niza počasnih konzulata od kojih su neki doživeli realizaciju a neki ne, samo su još jednom potvrđivali želju države da svojim prisustvom postane vidljiva za iseljeničku zajednicu koju je

²²⁰ AJ, 371-65, A. Br. 3368, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, (datum nečitak) 1918.

percipirala kao deo jugoslovenskog naroda, ali i da obezbedi osetan uticaj na iseljeničku zajednicu.²²¹ Gotovo formalan čin dobijao je dublji značaj. Kako je jugoslovenski poslanik u Vašingtonu Tresić Pavičić primetio bilo je potrebno otvoriti veći broj konzulata na prostoru Severne Amerike “jer to zahteva nužda naših iseljenika a i potreba Države, da joj od ovamo ne dolaze anarhisti nego verni građani i da donose i šalju u domovinu što više kapitala, te da natpisuju državne zajmove”.²²² Nije to bio samo stav diplomata. Grupa iseljenika iz Puebla u protestu zbog ukidanja konzulata u Denveru 1924. godine isticalo je “nepravdu” ovog čina koja im se čini. Naime, kroz otvaranje konzulata nakon rata videli su “da opet naša država vodi brigu” o svom narodu iako su “u tuđini”.²²³ Dakle, posredno odnosom prema samom činu postojanja jugoslovenskih predstavništava u Americi iseljenici su na izvestan način manifestovali i svoj odnos prema državi. Nije bila stoga neutemeljena osnova jugoslovenske iseljeničke politike i njen nastup prema iseljeničkoj zajednici u Americi kao delu narodnog jedinstva. Istina, teško je kroz ovakve komentare iseljenika razlikovati istinsku vezanost i doživljaj jugoslovenske države kao domovine od ponekad prisutnog pragmatizma u postupanju. Nova diplomatska mreža bila je prilika za pojedince da zauzimanjem određenog mesta u novoj birokratskoj strukturi iznađu rešenje za svoje egzistencijalne probleme. Kada se saznalo 1920. godine da su osnovani konzulati u San Francisku i Čikagu, ali i nameri da se otvore nova diplomatska sedišta u Americi “razni

²²¹ Konzulat u San Francisku započeo je sa radom 1. oktobra 1920. godine (AJ, 371-66, Pov.br.36, 17. maj 1922.), ukazom kralja od 18. marta 1933. godine ovaj konzulat je ukinut. (AJ, 414-9, Pov.br. 1435, 10. april 1933.); Konzulat u Čikagu osnovan je 13. septembra 1920. godine (AJ, 371-72, No. 172, 9. januar 1924.); Kraljevskim ukazom od 16. februara 1923. godine osnovani su konzulati u Denveru, Pitsburgu i Čikagu. Ukazom od 1. marta imenovani su Branko Adžemović za vice konzula I klase u Denveru, Ivan Perne za vice konzula I klase u Klivlendu i Filip Dominiković za vice konzula II klase u Pitsburgu. (AJ, 371-71, K.T.br. 1221, 13. mart 1923.); Konzulat u Denveru, otvoren 4. juna 1923. ugašen je svega godinu dana kasnije, rešenjem Ministarstva spoljnih poslova od 30. juna 1924. godine. Razlozi zatvaranja bili su, mali obim posla kao i veća potreba za otvaranjem konzulata u Pitsburgu. Arhiva konzulata predata je konzulatu u San Francisku. (AJ, 371-71, Pov.br.49, 19. avgust 1924.); Do otvaranja konzulata u Klivlendu i Pitsburgu sa karijernim diplomatama nije ni došlo. U ovim gradovima biće otvoreni počasnici konzulati. Do otvaranje počasnog konzulata u Sijetlu takođe nije došlo pošto se veći deo iseljenika sa ovog područja u potrazi za poslom raselio. (AJ, 371-73, Pov.Br. 709/34, 21. mart 1935.); Konzulat u Montrealu ukazom od 31. decembra 1935. godine podignut je u rang Generalnog konzulata. AJ, 414-9, Pov.br. 10/1936, 12. februar 1936.

²²² AJ, 371-71, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo spoljnih poslova, 8. novembar 1922; Postojala sui nešto drugačija mišljenja. Konzul u Čikagu smatrao je da nije potrebno otvoriti nove konzulate s obzirom na veliki trošak a relativno malu korist. AJ, 371-72, Pov.br.66, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo spoljnih poslova, 14. mart 1923.

²²³ I dalje “Sa osnivanjem konzulata u Denveru narod se počeo sve više oduševljavati za svoju državu”. Izražena je želja da se pomogne Kraljevini ali “želimo da između nas vidimo što više predstavnika naše države”. AJ, 371-71, Pismo grupe iseljenika Poslanstvu u Vašingtonu, Pueblo, Kolorado, novembar 1924.

naši ljudi počeli (su) da upućuju Poslanstvu molbe da budu postavljeni za počasne konzule”.²²⁴ Biće to pojava koja će pratiti ovo naizgled formalno pitanje stvaranja diplomatske mreže, i narednih decenija. Već pomenute institucije iseljeničkog komesara i iseljeničkih odbora trebale su da potvrde blisku saradnju sa dve strane Okeana i u praksi omoguće da zaživi ideja i politika zajedništva i narodnog jedinstva.

Ulazak jugoslovenske države u život iseljeničke zajednice bio je dakle delom određen obavezama koje je ona kao država imala prema svojim državljanima. Činjenica da su se u okviru nove države našli i krajevi bivše Austrougarske monarhije, značilo je da je taj broj znatno uvećan u odnosu na zajednicu koja je mogla da interesuje predratnu Kraljevinu Srbiju. Rešavanja pitanja poput nasledstva, kompenzacija, osiguranja, izdavanje dokumenata, potvrda ali i u nešto direktnijem obliku, rešavanje molbi i zahteva pojedinaca iz redova iseljenika i državljana u starom kraju, postaju obaveze državnih predstavnika na tlu Amerike.

Izvesne obaveze nastale su kao direktna posledica priključivanja delova Austrougarske novoj jugoslovenskoj državi. Pred novu državu i njene službe, postavilo se pitanje rešavanja zaostavština i kompenzacija odnosno imovine koja je ostala iza umrlih iseljenika poreklom sa prostora bivše monarhije tokom Prvog svetskog rata. Odlukom američkih vlasti 1917. godine, bilo je onemogućeno upućivanje svakog oblika materijalnih dobara licima koja su živela na prostoru tzv. neprijateljskih zemalja. Ta imovina sekvestrirana je i nalazila se pod nadzorom Čuvara neprijateljske imovine (Alien Property Custodian).²²⁵ Jednom kada se rat završio postavilo se pitanje ove imovine i njenog vraćanja zakonitim naslednicima. S obzirom da je najveći broj jugoslovenskih iseljenika poticao sa prostora Austrougarske, bila je prirodna zainteresovanost ali i obaveza nove države da se pozabavi rešavanjem ovog pitanja. Ovo je mogla biti i prilika da se pokaže vidljiva korist od političke promene koja se desila na prostoru jugoistočne Evrope. Činjenica da je Srbija bila zemlja saveznica, bila je dovoljna da se ovaj status prenese i na

²²⁴ AJ, 371-71, Br. 2915, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo inostranih dela, 13. oktobar 1920.

²²⁵ AJ, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (65), f. 1010, „Alien Property Custodian u Washingtonu i naši interesi“, Saopćenja o radovima po pitanju selenja, god. I, br. 3, 1927. godina; AJ, 371-65, PBr. 149, Poslanik za Ministarstvo inostranih dela, 8. mart 1929.

noviformiranu Kraljevini SHS te je stoga i potraživanje koje je dolazilo iz Kraljevine imalo mogućnost konačne realizacije. Naslednika ovih iseljenika bilo je i u Americi pa se korist od pripadnosti jugoslovenskoj državi i na ovom prostoru mogla osetiti. Prve mere američke vlade kao i pokretanja ovog pitanja od strane jugoslovenskih diplomata stvorili su okvir za konačno rešavanje pitanja zaplenjene imovine i njenog vraćanja zakonitim naslednicima.²²⁶ Odlukom američkog kongresa od 5. juna 1920. godine, data je mogućnost raspolaganja imovinom koja je zadržana pri APC za državljane onih zemalja koje su imale status saveznika tokom godina rata. Ta mogućnost proširena je i na one pojedince koji su postali državljani ovih zemalja čak i ako su tokom rata imali državljanstvo tzv. neprijateljskih zemalja (npr. Austrougarske Monarhije). Američke vlasti su međutim od zainteresovanih država zahtevale zvaničnu saglasnost o reciprocitetu.²²⁷ To je u praksi značilo da su građani Kraljevine SHS koji su se pre rata nalazili u sastavu Monarhije, mogli zatražiti isplatu sekvestrirane imovine svojih rođaka u Americi. Za jugoslovensku državu, pored ovog na izvesni način moralnog i političkog dobitka, otvorena je mogućnost i ostvarenja izvesne materijalne i političke koristi. Činjenica da će se u ratom razorenu zemlju sa vidnim ekonomskim i privrednim padom, doći izvesna suma novca nije se mogla zanemariti. Procene o vrednosti zaplenjene imovine državljana SHS govorile su o oko 5 miliona dolara.²²⁸ Pojedinačni iznosi kretali su se od svega nekoliko stotina pa do nekoliko hiljada dolara.²²⁹ Takođe, upravo u ovoj sferi odnosa, kao posledica prirode iseljeničkog procesa koji je učinio da najveći deo jugoslovenskih iseljenika u severnoj Americi bude poreklom sa prostora nekadašnje Austrougarske monarhije, jugoslovenska država dolazila

²²⁶ Poslanstvo Kraljevine SHS u Vašingtonu pokrenulo je inicijativu februara 1920. godine i, zajedno sa izaslanstvima Poljske, Čehoslovačke i Rumunije, postavila je pitanje imovine jugoslovenskih građana. (AJ, 371-65, PBr. 149, Poslanik za Ministarstvo inostranih dela, 8. mart 1929.); U odgovoru američkih vlasti na Memorandum poslanika od 20. februara 1920. godine, iskazana je spremnost da se ovo pitanje razmotri i preporuči američkom kongresu usvajanje odgovarajućih zakonskih rešenja. (AJ, 371-65, Department of State, Washington, 23. mart 1920.);

²²⁷ AJ, 371-65, Državni sekretar SAD za dr Slavka Grujića, kopija odluke od 5. juna 1920., 15. jul 1920.

²²⁸ Procenjivalo se da je ukupna imovina zaplenjena kod APC iznosila 623 600 000 dolara. AJ, 65-1010, „Alien Property Custodian u Washingtonu i naši interesi“, Saopćenja o radovima po pitanju selenja, god. I, br. 3, 1927. godina

²²⁹ Iznosi kompenzacija koje su se nalazile kod APC za 47 lica jugoslovenskog porekla kretali su se od svega nekoliko desetina dolara (najmanja suma pripadala je Džonu Maliću od 11,10 dolara) pa do nekoliko hiljada dolara (na ime Pola Gavronića tražilo se 3500 dolara, za Vicka Krznarića 4000, Toma Dorčića 3561,14 dolara itd.). Ukupno za 47 lica potraživalo se preko 60000 dolara. AJ, 772-1, No. 2160, 20. avgust 1923, Spisak kompenzacija po kojim Alien Property Custodian novac kod sebe ima.

je pre svega u kontakt sa slovenačkim i hrvatskim iseljenicima. Iako će raspoloženje ovih iseljenika prema novoj državi opredeliti niz faktora, onih proizašlih prvenstveno iz nacionalne i političke pripadnosti i opredeljenja, ne treba zanemariti ni uticaj ovog kontakta koji se ostvarivao sa onim što je predstavljalo službenu Kraljevinu SHS (Jugoslaviju). Bila je ovo prilika za susret velikog broja iseljenika kao i njihovih porodica u starom kraju sa službama nove države.

Koraci koji su preduzimani prema američkim vlastima, način rešavanja pojedinih predmeta ostavljaju utisak da se ova prilika nije na najbolji način iskoristila. Izvesni problemi bili su objektivne prirode. Manjak osoblja-činovnika, zastarelost predmeta u sferi kompenzacija, nemogućnost uticaja na brzinu rada američkih službi, nepostojanje podataka o broju državljana koji su obuhvaćeni merama zaplene imovine, problem i sporost prilikom preuzimanja arhive od švedskog odnosno austrijskog i mađarskog poslanstva u SAD, bili su neki od razloga koji su otežavali rad jugoslovenskih službi u Americi. Postizanje sporazuma sa američkom vladom, odnosno APC, kasnio je u odnosu na druge države poput Čehoslovačke i Poljske.²³⁰ Iako je inicijativa pokrenuta na proleće 1920. godine, bilo je potrebno godinu dana da jugoslovenske vlasti pošalju saglasnost o reciprocitetu kao uslov američke strane za skidanje sekvestra sa imovine jugoslovenskih iseljenika.²³¹ Neki drugi razlozi, ili pojave učinili su posredovanje države u ovim predmetima primerom loše prakse koja je ostavljala utisak da je materijalna i lična korist pojedinaca ispred interesa iseljenika i njihovih porodica. Angažovanje advokata nije bila neuobičajena praksa ali se kroz naplate

²³⁰ Iz poslanstva se moglo čuti da je neaktivnost jugoslovenskih vlasti izazivala nezadovoljstvo iseljeničke javnosti koje "izjavljuju čuđenje i negodovanje zbog toga što stvar nije regulisana" i istican je primer drugih poslanstva, poput čehoslovačkog, koje je već počelo sa naplatom imovine. I samo poslanstvo urgiralo je da se ovo pitanje pokrene pošto je vrednost zaplenjene imovine "vrlo velika" ali je isto tako bio veliki broj ljudi koji su čekali da dođu do te imovine. AJ, 371-65, Pismo za dr. A. Trumbića, ministra inostranih dela, 18. oktobar 1920.

²³¹ Februara 1921. poslanik u Vašingtonu poručio je "Napominjem da su sve zainteresovane sile dale odgovor tako da se njihovim podanicima vraćaju sekvestrovane imovine, samo smo mi jedini ostali, čiji su podanici još smatrani kao državni neprijateljske teritorije". I zaključuje "Nije potrebno naročito naglašavati koliko to nanosi uštrba našem ugledu i prema našim građanima i prema vladi Sj. Država...". (AJ, 371-65, Poslanstvo u Vašingtonu za N. Pašića, predsednika Ministarskog saveta, ministru spoljnih poslova, 2. februar 1921.); Da bi se imovina stavila na raspolaganje naslednicima bilo je potrebno dostavljanje uverenja o podanstvu od strane jugoslovenske vlade ali i uverenje o reciprocitetu. (AJ, 371-65, No. 498, 27. jul 1920.); Tek 7. marta 1921. godine iz Beograda stigla je izjava o prihvatanju američkog zahteva o reciprocitetu što je bio uslov američkih vlasti da započne sa oslobađanjem zaplenjene imovine. AJ, 371-65, 9. mart 1921; AJ, 371-65, K.Br. 2114, Pašić, bez datuma; AJ, 371-65, Za Čarlsa E. Hjuza (Charles Evans Hughes), državnog sekretara SAD, 29. mart 1921.

nagrada za učinjen posao otvarao prostor za svakovrsne manipulacije i zloupotrebe. Loše obavljen posao odražavao se loše na jugoslovenske službe, posredno i samu državu, ne na same advokate kao unajmljene posrednike. Prema odluci jugoslovenskog ministarstva finansija 19. maja 1921. godine jugoslovensko poslanstvo u Vašingtonu moglo je da naplaćuje po jedan procenat od naplaćenih suma jugoslovenskih državljana.²³² Nagrade za advokate bil su daleko veće. Opterećenost malih suma koje su se naplaćivale od APC-a nagradama za advokate bila je i do 75% od ukupnog iznosa.²³³ Kritika na račun ugovora Poslanstva sa APC stigla je od strane Ministarstva inostranih poslova. Istaknuta je “nelogičnost” u zaključenom sporazumu pa je “učinjeno da ekonomski slabiji plate za račun ekonomski jačih, a to je nepravda, koja se po svojoj prilici potkrala nehatom poslanstva”.²³⁴ Da se radilo o pitanju koje je ostavljalo posledice po odnose države i iseljenika u ovim prvim godinama ukazivala su iskustva u pokušajima ostvarivanja saradnje sa pojedinim iseljeničkim organizacijama. Već je sporost jugoslovenskih vlasti bila uzrokom nezadovoljstva iseljenika u Americi. Kako se moglo čuti iz jugoslovenskog poslanstva u Vašingtonu jugoslovenski građani bili su “vrlo nezadovoljni” zbog sporosti i neangažovanja Kraljevine za razliku od drugih država koje su “pohitale” da zaštite interese svojih državljana.²³⁵ Mnogo ozbiljniji bili su problemi nastali zbog neadekvatne ili čak i nepostojeće saradnje jugoslovenskih diplomata i iseljeničkih organizacija u Americi. Pokušaj ostvarenja saradnje sa pojedinim iseljeničkim organizacijama dao je različite rezultate. Do kontakta i izvesne saradnje moralo je doći pošto je jedan od uslova isplate novca kod APC-a bilo podnošenje dokaza o državljanstvu naslednika. Ovaj dokaz iseljeničke organizacije mogle su dobiti isključivo od zvaničnih jugoslovenskih vlasti.²³⁶ Van tog, na izvestan način formalnog razloga saradnje, po svemu sudeći veće koordinacije i

²³² AJ, 371-65, Pov.broj 6516, Telegram Pašića za Poslanstvo u Vašingtonu, 23. maj 1921.

²³³ Kritika na račun Poslanstva odnosila se na sporazum koji je ono postiglo sa upravom APC-a u pogledu nagrade advokatima za isplatu pojedinih suma. Kako je rečeno “vidi se da Poslanstvo nije najsrećnije rešilo problem naaplata...”. AJ, 371-65, A.No 35477/22, Ministarstvo spoljnih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 21. januar 1923; AJ, 371-65, P.Br.217, 20. jun 1922.

²³⁴ AJ, 371-65, P.Br. 217, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo inostranih poslova, 20. jun 1922.

²³⁵ AJ, 371-65, Poslanstvo u Vašingtonu za N. Pašića, predsednika Ministarskog saveta, ministru spoljnih poslova, 2. februar 1921.

²³⁶ AJ, 371-65, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Hrvatsku zajednicu Ilinoj, 26. april 1921; AJ, 371-65, Pismo Hrvatske zajednice Ilinoj, za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 22. april 1921.

usaglašenosti nije bilo. Kada je iseljeničkim potpornim savezima upućena molba za dostavljanje popisa zaplenjenih osiguranja odgovor je, kako navodi konzul u Njujorku Savić, stigao od srpskog saveza Sloboda koji je izjavio da nema takvu imovinu pri APC. Savez S.P.S. Srbobran, iz Pitsburga, Hrvatska zajednica iz Pitsburga i Zveza Jugoslavenske Katoličke Jednote u Džolijetu (Ilinoj), kako navodi, nisu dostavili odgovor.²³⁷ Bio je to ipak preuranjen zaključak konzula Savića. Odgovori pojedinih organizacija su stigli ali to nije značilo da su jugoslovenske vlasti sa istim mogle biti zadovoljne. U prvi mah slovenačka Kranjsko-slovenska katolička jednota pokazala je otvorenost za saradnju sa jugoslovenskim poslanstvom u Vašingtonu.²³⁸ Kada je međutim stigla vest iz Kraljevine SHS da je glasilu te organizacije zabranjen ulaz u zemlju, poslanstvu je poručeno da se svaki oblik saradnje obustavlja.²³⁹ Saradnja hrvatske organizacije Hrvatske zajednice Ilinoj svela se na traženje potvrda o državljanstvu. Nepoverenje ove organizacije prema državnim vlastima jasno je iskazano odgovorom na molbu poslanstva da mu se dostave podaci o zaplenjenoj imovini njihovih članova. Hrvatska zajednica isplaćivala je porodice svojih članova “bez ikakova troška za iste” pa stoga “ne možemo dati one podatke koje tražite dok ne znamo, da li ćete računati kakove troškove baštinicima za podignuće tog novca”.²⁴⁰ Zajednica je imala 70000 dolara zaplenjene imovine i odluka je bila da se ona šalje direktno naslednicima.²⁴¹ Svojevrsan izraz nepoverenja došao je i od strane najveće hrvatske organizacije Hrvatske Narodne Zajednice koja je tražila da dokumenta koja dolaze iz Kraljevine a u vezi potraživanja imovine kod APC, imaju i pečat američkog konzulata u jugoslovenskoj državi. I pored uveravanja jugoslovenskog poslanstva da to više nije potrebno usledio je odgovor da su to pravila Glavnog odbora HNZ pa “Dok bude današnja pravila u krijeposti, tako

²³⁷ Hrvatska Zajednica “Ilinoj” iz Čikaga odgovorila je da se podaci nalaze u njenom glasilu “Glasnik”, ali prema rečima konzula Savića, takvi podaci nisu se mogli naći. Konzulat je do ovog datuma raspolagao sa imenima 116 lica čija imovina je bila zaplenjena kod APC-a u vrednosti od 63818 dolara. AJ, 371-65, Br. 3248/21, Generalni konzul V. Savić za Kr. poslanstvo u Vašingtonu, 10. mart 1921.

²³⁸ AJ, 371-65, Pismo Ivana Zupana, urednika glasila KSKJ (Džolijet) za Poslanstvo Kraljevine SHS, 24. mart 1921.

²³⁹ Kako je rečeno taj potez jugoslovenskih vlasti “neprocenjivo” je škodio ugledu Jednote i zato dok se ta odluka ne izmeni “odklanjamo vsako korespodenco z zastupniki Kraljevine S.H.S.”. AJ, 371-66, Kranjsko Slovenska Katolička Jednota za Generalni konzulat u Čikagu, 10. mart 1922.

²⁴⁰ AJ, 371-65, Hrvatska zajednica Ilinoj za Poslanstvo Kraljevine SHS, 21. veljače 1921.

²⁴¹ AJ, 371-65, Pismo Hrvatske Zajednice Ilinoj za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 22. april 1921.

dugo će se zahtjevati “formalnosti” o kojima je riječ”.²⁴² U stvari iseljeničke organizacije, prema saznanju B. Lazarevića, konzula u Čikagu, odlučile su se na direktno dostavljanje novca naslednicima u starom kraju.²⁴³ Uprkos ovim ne uvek pozitivnim iskustvima činjenica je bila da su čak i kada to nisu želele iseljeničke organizacije morale da se obrate zvaničnim predstavnicima jugoslovenske države s obzirom da je potvrda o državljanstvu naslednika bila uslov za dobijanje zaplenjene imovine. Takođe stav jugoslovenske države bio je da se saradnja sa ovim organizacijama treba uspostaviti i stoga, bila je voljna da im dostavi ova uverenja.²⁴⁴ Konačno, iseljeničke organizacije su same rešile pitanje imovine svojih članova i to čini se uspešnije nego jugoslovenske vlasti. Dok su ove organizacije došle do novca zaplenjenog kod APC-a²⁴⁵ postignuti rezultati jugoslovenskih službi bili su prema B. Lazareviću “nikakvi”.²⁴⁶ Da su ipak i sa državne strane postignuti izvesni rezultati pokazale su kasnije ocene o učinjenom. U izveštaju Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu marta 1927. godine, navodi se procena Milana Marjanovića o oko 200-250000 dolara zaplenjene imovine jugoslovenskih građana koja je do jula 1926. godine ostala kod APC i zaključuje “da je veliki dio te zaplenjene imovine vraćen našim državljanima”.²⁴⁷

Sudbina imovine kod APC bilo je specifično pitanje koje se postavilo kao obaveza nove države. Rešavanje pitanja zaostavština, kompenzacija i drugih administrativnih predmeta postaje sastavni deo aktivnosti jugoslovenskih službi u Americi tokom čitavog

²⁴² AJ, 371-66, Pismo Hrvatske Narodne Zajednice za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 27. mart 1922; Ministarstvo inostranih poslova izvestilo je maja 1922. godine da potvrda američkog konzulata u Kraljevini nije potrebna u slučajevima ostavština is l. AJ, 371-66, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 23. maj 1922; Ipak, Generalni konzulat u Čikagu izveštava i nekoliko meseci kasnije da mnogi američki sudovi i dalje insistiraju na ovoj overi američkih konzula. AJ, 371-66, A.Br. 3327, 9. oktobar 1922.

²⁴³ Prema Branku Lazareviću razlog takvog postupanja bio je u pokušaju da se pribavi materijalna korist kroz promenu kursa dolara. AJ, 371-65, Broj 2224, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo spoljnih poslova, 11. mart 1922.

²⁴⁴ AJ, 371-65, Hrvatska Zajednica Ilinoj za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 21. veljače 1921; Poslanstvo je izrazilo spremnost da dostavi Zajednici ova uverenja uz naplatu takse od 40 centi za molbu i po 60 centi za potvrdu državljanstva svakog pojedinačnog naslednika. AJ, 371-65, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Hrvatsku Zajednicu Ilinoj, 25. april 1921.

²⁴⁵ AJ, 371-65, Broj 2224, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo spoljnih poslova, 11. mart 1922; Hrvatska Narodna Zajednica naslednicima je isplatila 483027,41 dolar zaplenjene imovine. Ivan Čizmić, *Pvijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 180.

²⁴⁶ Razlozi lošim rezultatima tražili su se u proceduri i lošoj praksi APC-a. AJ, 371-65, Broj 2746, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 28. mart 1922.

²⁴⁷ AJ, 371-65, Šef Iseljeničkog komesarijata Fedor Aranicki za Ministarstvo socijalne politike, iseljenički odsek, 17. mart 1927; Oktobra 1924. godine saopšteno je da je veći deo novca kod APC naplaćen i dostavljen naslednicima. AJ, 371-66, 3442, 18. oktobar 1924.

međuratnog perioda. Bavljenjem ovim pitanjem jugoslovenska država nedvosmisleno je ulazila u svakodnevni život iseljeničke zajednice, postajala je vidljiva a na ovaj način otvorena je mogućnost da i bez povratka u stari kraj najveći deo iseljeničke zajednice dođe u dodir sa novom državom i na izvestan način oseti ili bude svestan njenog postojanja. Izvesna materijalna dobit ostvarivala se kroz ovo angažovanje diplomata. Ona je bila dvostruka i podrazumevala je, posredno, dobit koju su ostvarivali naslednici u Kraljevini i direktnom onu koju je ostvarivala sama država naplatom raznih taksi prilikom obrade ovih predmeta. Nije se radilo o velikim iznosima ali to takođe nisu bile sume koje su se mogle zanemariti, svakako ne od strane države koja je tek izašla iz rata. Konzulat u San Francisku naplatio je u periodu od 1. oktobra 1920. godine do 1. januara 1922. 13672 dolara na ime 29 zaostavština.²⁴⁸ Ukupna vrednost naplaćenih zaostavština, osiguranja i kompenzacija njujorškog konzulata do aprila 1922. godine iznosio je 270785,69 dolara.²⁴⁹ Konzulat u Čikagu od 13. septembra 1920. (godine otvaranja) do 2. oktobra 1922. na ime naplaćenih odšteta, zaostavština, osiguranja, dostavio je Ministarstvu spoljnih poslova 121867,33 dolara.²⁵⁰ Tokom tri godine rada (1921-1923) konzulat u Čikagu dostavio je naslednicima 268951,33 dolara od zaostavština i naplaćene odštete.²⁵¹ U periodu od 1924. do 1926. godine isti konzulat poslao je ukupnu sumu u iznosu od 347521,64 dolara na ime kompenzacija, odšteta i nasledstva.²⁵² Veće sume, očekivano, dolazile su kroz rad konzulata u Njujorku kao mesta obraćanja najvećeg broja jugoslovenskih iseljenika. Samo tokom 1926. godine ovaj konzulat ne ime kompenzacija, osiguranja i zaostavština naplatio

²⁴⁸ AJ, 371-66, Pov.br. 36, Konzulat u San Francisku za Ministarstvo spoljnih poslova, 17. maj 1922; Podaci do 15 septembra 1922. godine govorili su o 90 442,14 dolara naplaćenih zaostavština, odšteta, osiguranja i osmrtnina. AJ, 371-67, Br.4204, Generalni konzulat u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 18. septembar 1922.

²⁴⁹ Naplaćeno je 102 711,48 dolara zaostavština, od osiguranja 114 461,49 dolara, kompenzacija 53 612,72 dolara. Kada se tome dodao iznos kompenzacija u vrednosti od po 1500 dolara ukupan iznos u gotovom novcu i kompenzacijama penjaio se na 663 785,69 dolara. AJ, 371-67, Broj 5889, Generalni konzulat u Njujorku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 19. april 1922; Prema izveštaju istog konzulata, od 20. aprila 1920. (datum otvaranja konzulata) do 25. septembra 1922. godine, na ime ostavština, kompenzacija i osiguranja naplaćeno je 156 053,27 dolara. AJ, 371-67, No 14454, Generalni konzulat u Njujorku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 25. septembar 1922.

²⁵⁰ AJ, 371-67, 8537, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 7. oktobar 1922.

²⁵¹ Tokom 1921. godine naplaćeno je 42930 dolara, 1922 godine 111659,24 dolara i 1923 naplaćeno je 114362,09 dolara. AJ, 371-72, No. 172, Predmet: Statistika rada ovog Generalnog konzulata, 9. januar 1924.

²⁵² AJ, 371-67, No. 5177, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 29. jun 1927.

je 240776,65 dolara.²⁵³ Naredne 1927. godine na ime zaostavština, kompenzacija i osiguranja naslednicima u Kraljevini SHS preko konzulata u Njujorku dostavljeno je 175571,92 dolara.²⁵⁴ Deo naplaćene sume odlazio je jugoslovenskoj državi kroz naplaćivanje taksi po raznim osnovama. Za izdavanje pasoša, legalizaciju molbi i izdavanje viza konzulat u Čikagu naplatio je takse, u periodu od 1920. do 1923. godine, u iznosu od 64623,05 dolara.²⁵⁵ Od naplaćene sume po osnovama zaostavštine, kompenzacija i osiguranja u iznosu od 90442,14 dolara u periodu od oktobra 1920. do 15 septembra 1922. godine, konzulat u San Francisku na ime taksi naplatio je 9221,58 dolara.²⁵⁶ Iz konzulata u Njujorku tokom 1926. godine na ime taksi naplaćeno je 14183,78 dolara.²⁵⁷ Naredne 1927. godine od naplate taksi iz istog konzulata dostavljeno je Ministarstvu inostranih poslova 16288,28 dolara.²⁵⁸ Ipak imajući u vidu da je postojanje jednog broja diplomatskih predstavništava zahtevalo i finansijski napor za osiromašenu Kraljevinu, ta materijalna korist nije bila tako velika svakako ne u poređenju sa nekim drugim izvorima iseljeničkog novca koji su nalazili ili su to mogli, put ka jugoslovenskoj državi (npr. iseljenička štednja).²⁵⁹ Takođe, ukupna količina isplaćenog novca delovala je impresivno. Međutim ukoliko se pogledaju pojedinačni iznosi koji su pripali naslednicima utisak je znatno skromniji. U proseku naslednici su dobijali nekoliko stotina dolara od svojih preminulih rođaka iz Amerike. Od naplaćenih iznosa u njujorškom konzulatu u periodu 1920-1922. godine prosečno nasplaćeno nasledstvo iznosilo je 618,56 dolara, prosečna kompenzacija

²⁵³ AJ, 371-67, 9455, Predmet: Statistika priliva iseljeničkog novca, 11. jul 1927.

²⁵⁴ AJ, 371-71, Broj. 3266, Generalni konzulat Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Njujorku. Godišnji izveštaj za 1927. godinu, 2. mart 1928.

²⁵⁵ Naplaćeno je 1920. godine- 4137,08, 1921- 23011,37, 1922- 16154,56, 1923- 21320,04 dolara. AJ, 371-72, No. 172, Predmet: Statistika rada ovog Generalnog konzulata, 9. januar 1924.

²⁵⁶ AJ, 371-67, Br.4204, Generalni konzulat u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 18. septembar 1922.

²⁵⁷ AJ, 371-67, 9455, Predmet: Statistika priliva iseljeničkog novca, 11. jul 1927.

²⁵⁸ Najveći iznos, 14759,16 dolara dobijen je naplatom takse za pasoše, vize, overu dokumenata i ostavština, dok je od predmeta iz sfere osiguranja, kompenzacija i zaostavština dobijeno 1529,28 dolara. AJ, 371-71, Broj. 3266, Generalni konzulat Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Njujorku. Godišnji izveštaj za 1927. godinu, 2. mart 1928.

²⁵⁹ Božidar Purić navodi da ukupni iznosi naplaćenih taksi nisu pokrivali realne troškove rada konzulata. Konzulat u Njujorku godišnje je naplaćivao takse u vrednosti od oko 15000 dolara godišnje dok je trošak za rad konzulata na godišnjem nivou iznosio oko 30000 dolara. Još nepovoljniji odnos beležili su konzulati u Čikagu i San Francisku. Konzulat u Čikagu naplaćivao je oko 6000 dolara na ime taksi a beležio je trošak od 26000 dolara. U San Francisku naplata taksi iznosila je 2000 dolara dok su troškovi rada konzulata iznosili 14000 dolara. Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 85.

iznosila je 764,22 dolara a osiguranje 459,54 dolara.²⁶⁰ Nešto bolja slika bila je u slučaju naplaćenih suma na području konzulata u San Francisku. U periodu oktobar 1920-15. septembar 1922. godine prosečna zaostavština iznosila je 901,99 dolara, odšteta 1414,41 dolara, osiguranje u iznosu od 555,26 dolara.²⁶¹ Sa područja konzulata u Čikagu prosečni iznosi dostavljeni naslednicima tokom 1921. godine bili su 1129,73 dolara, 1922. godine 725,08 dolara i 1923. godine 628,36 dolara.²⁶² Na izvestan način i ovo je bila svojevrsna potvrda utiska da su u ekonomskom pogledu iseljenici na području Kalifornije stajali bolje u odnosu na iseljenike u ostatku Sjedinjenih Država. To nije značilo da ovaj iseljenički novac nije imao značaj posebno za egzistenciju pojedinaca, samim tim posredno on je činio ukupnu sliku materijalnog stanja u Kraljevini nešto boljom. Ali se nije radilo o sumama koje su mogle na jedan vidljiviji način da promene utisak o teškom materijalnom i ukupnom ekonomskom stanju u kojem se nalazila nova država i njeni stanovnici. Očekivano najveći deo novca odlazio je u krajeve koji su dali najviše iseljenika. Tako je u Hrvatsku odlazilo i do dve trećine svih naplaćenih iznosa dok je Srbija (bez Vojvodine) učestvovala sa manje od 10 procenata svih naplaćenih iznosa.²⁶³

Svakako da je znatno veći značaj potencijalno bio onaj politički koji se u prvom redu ogledao kroz približavanje nove države iseljenim podanicima. Kako je primetio jugoslovenski konzul u Njujorku P. Karović, naplata ostavština i kompenzacija bila je od

²⁶⁰AJ, 371-67, No 14454, Generalni konzulat u Njujorku za Poslanstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Vašington, 25. septembar 1922.

²⁶¹ AJ, 371-67, Br.4204, Generalni konzulat u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 18. septembar 1922.

²⁶² AJ, 371-72, No 172, Predmet: Statistika rada ovog Generalnog konzulata, 9. januar 1924.

²⁶³ Broj predmeta i učešće pojedinih krajeva Kraljevine tiče se samo onih koji su nastali radom jugoslovenskih konzulata. Treba imati na umu da je jedan broj predmeta posebno u slučaju slovenačkih i hrvatskih iseljenika dostavljan direktno naslednicima preko potpornih organizacija kojima su pripadali. Od 248 predmeta naplaćenih na području konzulata u Njujorku april 1920-septembar 1922. 164 ili 66,13% odlazilo je na područje Hrvatske, 26 ili 10,48% na Dalmaciju, 21 ili 8,47% na BiH, 13 predmeta ili 5,24% na Srbiju, 7 odnosno 2,82% za Vojvodinu i 3 ili 1,21% za Crnu Goru. (AJ, 371-67, No 14454, Generalni konzulat u Njujorku za Poslanstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Vašington, 25. septembar 1922.); Sa područja konzulata u San Francisku u periodu oktobar 1920. do septembar 1922. godine od 93 predmeta 39,78% odlazilo je u Hrvatsku, 2,15 u Srbiju, 4,30 u Crnu Goru, 5,38% u Sloveniju, 27,96% u BiH i 17,20% u Dalmaciju. (AJ, 371-67, Br.4204, Generalni konzulat u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 18. septembar 1922.); Sa područja u nadležnosti konzulata u Čikagu u periodu 13 septembar 1920-2. oktobar 1922. od 182 rešena predmeta na Hrvatsku je otišlo 53,3% predmeta, Srbiju 7,14%, u Crnu Goru 8,24% predmeta, isto i u Sloveniju, za Vojvodinu 2,20%, Dalmaciju 5,49% i na BiH 15,38% predmeta. AJ, 371-67, 8537, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 7. oktobar 1922.

interesa za iseljenike “a i za samu Državu”.²⁶⁴ Pozitivan odgovor na molbe iseljenika, stvaranje utiska da nova država brine o svojim iseljenim podanicima i da je spremna da se za njih i na prostoru Amerike založi dobijali su mesto pozitivne propaganda u korist Kraljevine. Kako se primetilo novembra 1919. godine “nastupilo je vreme da je Kraljevska Vlada dužna radi same stvari i radi svog ugleda pred našim iseljenicima da preduzme na sebe što uspešnije njihovu zaštitu i da to pokaže i vidnim načinom”.²⁶⁵ Potrebu da izađe u susret ranije pomenutoj molbi iseljenika iz Vajominga, jugoslovenski konzulat u San Francisku pravdao je potrebom potiskivanja prisutnog mišljenja o konzulatu “da je ovde samo da kupi takse i pristojbe a da za čast i pravicu svojih podanika ni malo ne brine”.²⁶⁶ Radilo se o komentaru iz 1921. godine i bilo je to poražavajuće za novu državu koja je pravila prve korake u iseljeničkom svetu koji je smatrala svojim. Kada je jugoslovenski konzul P. Karović obrazlagao potrebu za osnivanjem jednog fonda za istupanje pred američkim sudovima u korist jugoslovenskih građana on je to pravdao činjenicom da se bez toga nije mogla pružiti adekvatna zaštita jugoslovenskim iseljenicima u Americi “a tim trpi ne samo ugled ovog nadležstva, već što je gore, ljudi gube veru u državnu moć da ih uzme u zaštitu”.²⁶⁷ Ovakav susret je zaista omogućio povezivanje dve strane i otvorio mogućnost pozitivnog oblikovanja međusobnog odnosa, ali je isto tako mogao uticati i na stvaranje ne tako pozitivnih sentimenata prema novoj državi. Ako je angažovanje države u ovom smislu moglo približiti iseljenike Kraljevini, jednako tako loše iskustvo sa radom jugoslovenskih diplomata moglo ih je od nje udaljiti. Kada su se pojavile indicije da se prilikom naplate nasledstva i kompenzacija od strane državnih predstavnika vrše i različite zloupotrebe reakcije su bile prisutne. Slovenačka Narodna Potporna Jednota reagujući na pritužbe svojih članova poručila je “V interesu države in v interesu naše organizacije je, da ima narod poverenje v zastopnike države”, da je Jednota pokušala da pridobije iseljenike za državne predstavnike u čemu su i uspeli “pa bi radi...da so konzulati aktivni in da se v

²⁶⁴ AJ, 371-66, Br. 15844121, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo spoljnih poslova, političko odeljenje, 28. novembar 1921.

²⁶⁵ AJ, 371-65, Br. 14193, 22. novembar 1919.

²⁶⁶ AJ, 371-61, No 3144, Generalni konzulat u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 11. maj 1921.

²⁶⁷ Karović je predložio osnivanje fonda u iznosu od 10000 dolara. AJ, 371-66, Broj 17460, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo spoljnih poslova 24. novembar 1925.

instini brigajo za interese naroda vobće ne samo za interese gospode, kako to narod misli in sadi”.²⁶⁸ Možda podstaknut i ovim kritikama, iz konzulata u Čikaga potekao je predlog da se u iseljeničkoj štampi objavi spisak naplaćenih zaostavština da bi iseljenici stekli “bolje poverenje u naša predstavništva u ovoj zemlji”.²⁶⁹ I zaista, ovaj tzv. neizbežan susret u svojoj formalnosti obavljanja administrativnih procedura nosio je izvesne sadržaje koji su bili daleko od običnih birokratskih suvoparnih odnosa i dobijali su značaj važnog faktora koji oblikuje kvalitativno odnos iseljenika prema jugoslovenskoj državi.

Svakodnevna praksa rada jugoslovenskih službi doprinela je stvaranju ne uvek povoljne slike diplomatskih službi, posredno i jugoslovenske države. Problemi različitog karaktera pratili su rad jugoslovenskih službi. Radilo se često o objektivnim teškoćama sa kojima su se diplomate suočavale a prostor za njihovo prevazilaženje bio je sužen. U prvom redu, američki zakoni i sudska praksa postavljali su jasne granice za angažovanje treće strane po raznim pitanjima koja su se ticala jugoslovenskih iseljenika. Svakako da je najvidljivije ograničenje bilo u sferi pokušaja intervencija u prilog osuđenika jugoslovenskog porekla. Čak i kada je postojalo razumevanje jugoslovenskih diplomata za pojedine prestupe pa čak i ozbiljna kriminalna dela pojedinaca nije bilo stvarne mogućnosti da se na odluke američkih sudova utiče.²⁷⁰ Jugoslovenske diplomate suočavale su se sa nedostatkom informacija o pogibiji ili smrti jugoslovenskih iseljenika samim tim bili su onemogućeni da preduzmu korake u prilog naslednika, praksa američkih sudova nije uvek išla u korak sa interesima jugoslovenske države i njenih predstavnika a različitost zakonskih procedura zbunjivala je jugoslovenske diplomate.²⁷¹ Različiti zakonski principi,

²⁶⁸ AJ, 371-66, Pismo SNPJ za Generalni konzulat u Čikagu, 21. avgust 1923; Beleži se i nezadovoljstvo pojedinaca načinom rada jugoslovenskih diplomata u ovoj sferi delovanja. Pominje se sudbina nasledstva Petra Kurelića koji je umro u Njujorku i ostavio nasledstvo svojoj ženi i deci u iznosu od 2733,91 dolara. Izvršilac testamenta, njegov rođak likvidirao je ovaj predmet u Americi i nakon odbijanja troškova za advokata poslao konzulatu u Čikagu iznos od 1885,73 dolara za naslednike. Međutim naslednicima je dostavljena januara 1929. suma od 1734,10 dolara. Iznos je umanjen pošto je konzul Đorđe Todorović isplatio svog advokata uprkos činjenici da je predmet bio okončan. Josip Forić, izvršilac testamenta kaže da je rad Todorovića “prosta krađa i otimačina novca građana Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”. AJ, 371-66, Pismo J. Forića, 14. mart 1929.

²⁶⁹ AJ, 371-66, Br. 2355, 3. oktobar 1923.

²⁷⁰ Osvrćući se na molbu Kate Babić da interveniše za oslobađanje njenog sina osuđenog na 8 godina zatvora, iz konzulata u Njujorku moglo se čuti da su mali izgledi da se izdejstvuje pomilovanje. AJ, 371-61, Pismo Kate Babić konzulatu u Njujorku, 10. februar 1921.

²⁷¹ AJ, 371-65, Br. 4873/20, Generalni konzulat u Njujorku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 18. decembar 1920; Karović navodi da „skoro nikad“ ne dobija informacije od američkih vlasti o pogibiji

određivanja prava nasleđstva i direktno su doticali živote pojedinaca. Tako je u očima američkih sudova nakon smrti Janka Furača jedini legitimni naslednik bila njegova supruga Kata, dok je prema važećim zakonima na prostoru Hrvatske i Slavonije to pravo pripadalo i bratu i sestri pokojnog Janka.²⁷² Materijalne teškoće kroz koje je prolazila jugoslovenska država neizbežno su se odrazile i na rad diplomatskih predstavništva u inostranstvu. Nije se moglo očekivati da će zemlja koja je prošla kroz teško ratno iskustvo moći da ponudi mnogo i u svom nastupu na međunarodnom planu. Ambicije su bile velike ali ne i mogućnosti. Stalne žalbe na mali broj činovnika a veliki obim posla,²⁷³ na teško materijalno stanje zaposlenih u konzulatima,²⁷⁴ nemogućnost obavljanja obaveza usled manjka novca²⁷⁵ pratile su rad jugoslovenskih diplomata ne samo u ovoj prvoj posleratnoj deceniji, to na izvestan način postaje konstanta u radu tokom međuratnog perioda. Ipak, i sama praksa jugoslovenskih službi u Americi ali i ona jugoslovenske države postala je izvor nezadovoljstva i ostavljala je loš utisak na iseljeničku javnost ali i naslednike na prostoru Kraljevine. Sporost u realizovanju i isplati odštetnih zahteva bila je tolika da je

jugoslovenskih iseljenika. AJ, 371-66, Br. 15607, P. Karović, konzul u Njujorku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 21. novembar 1921; AJ, 371-66, Ano 12898, Ministarstvo spoljnih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 27. novembar 1922; Konzulat u San Francisku isticao je probleme nastale zbog nedostatka informacija o smrti iseljenika jugoslovenskog porekla, činjenicu da pojedini američki sudovi odbijaju da daju pravo jugoslovenskim konzulatima da zastupaju interese naslednika ali i problem različite zakonske prakse pa se tako navodi da američki sudovi priznaju „divlji brak“ dok jugoslovenski ne. AJ, 371-66, 570, Generalni konzulat u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 10. januar 1926; Stizale su žalbe zbog odsustva jedinstvenog pravila prilikom vođenja sudskih procesa u različitim američkim državama „jer pojedine Države propisuju pravila kako hoće“. AJ, 371-66, P.Br. 314, 8. jul 1922; Na probleme nastale usled različite prakse sudova u američkim državama žalbe su stizale i kasnijih godina. AJ, 371-66, 782, 8. april 1927.

²⁷² U takvim slučajevima prednost je ipak imalo američko zakonodavstvo. AJ, 371-66, Br. 60791, Ministarstvo pravde za Ministarstvo spoljnih poslova 27. septembar 1926.

²⁷³ Zbog povećanja obima posla konzulat u Njujorku tražio je od Beograda kredit od 200 dolara mesečno za potrebe angažovanja dodatnog osoblja. AJ, 371-66, Br. 15844/21, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo spoljnih poslova, 26. novembar 1921; AJ, 371-67, Broj 5889, Generalni konzulat u Njujorku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 19. april 1922; Međutim i samo Ministarstvo inostranih dela žalilo se na manjak osoblja. AJ, 371-66, A.Br. 1361, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 23. januar 1922.

²⁷⁴ AJ, 371-72, Pov.br. 528, 9. oktobar 1922; Iznoseći “materijalne nevolje” zaposlenih, konzul u Čikagu navodi da su niži činovnici “u savršeno bednom položaju” da “činovnici nemaju sredstva da kupe zimski veš i čarape” i da “Beda i sirotinja su stalni razgovori među činovnicima”. AJ, 371-72, Pov.br. 242, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 20. novembar 1927.

²⁷⁵ AJ, 371-72, 4421, R. Janković, konzul u Njujorku za Ministarstvo inostranih dela, 10. jun 1928.

izazivala nezadovoljstvo i samih jugoslovenskih konzula.²⁷⁶ Procedura isplate čekova naslednicima prolazila je kroz niz službi što je dovelo do dugotrajnog čekanja da se konačno dođe do novca koji je ostavljen iza umrlih rođaka. Kako se jednom prilikom primetilo postupak je bio “dug, nepraktičan i nimalo koristan”.²⁷⁷ Po svemu sudeći radilo se o problemu koji je ozbiljno shvaćen i od strane jugoslovenskih organa pa su preduzete izvesne mere da se čitava procedura ubrza. U prostorijama Ministarstva inostranih dela održana je konferencija u prisustvu predstavnika tog ministarstva, Ministarstva pravde, Narodne banke i Iseljeničkog komesarijata, na kojoj se razmatralo uvođenje nove procedure kojom bi se ubrzala naplata čekova koji su iz Amerike stizali naslednicima u Kraljevinu.²⁷⁸ Sukobi unutar jugoslovenskih službi, borba za primat i prvenstvo ali i različitost stavova u pogledu načina rada u Americi predstavljali su opterećenje za svakodnevni praktični rad. Neslaganje proizašlo iz različitih percepcija, ponuđenih rešenja nisu bili strani iskustvu rada u Americi. Ta neslaganja i nerazumevanje koje se u krajnjem ishodu odražavalo na ukupnu politiku i praksu u odnosima države i iseljenika, nalazila su se na onim mestima koja su bila izvor inicijativa, odluka i praktičnog postupanja. Božidar Purić zamerao je Ministarstvu inostranih dela da traži ispunjavanje nekih administrativnih formi “nepoznavajući dovoljno prilike pod kojima radimo i ne vodeći računa o brzini i efikasnosti našeg rada”. Zatim sledi savet u formi deljenja lekcije. Purić traži da Ministarstvo “i ne pokušava svojim naredbama iz Beograda da uniformiše i regulisava te sitne i tehničke detalje našeg rada za koje ono

²⁷⁶ Od poslanih 29 čekova po naplaćenim zaostavštinama iz konzulata u San Francisku do 1. januara 1922. konzulat je dobio samo jednu priznanicu od Ministarstva spoljnih poslova, dok je za ček koji je direktno dostavljen naslednicima u kraj Trebinja, dobijena je priznanica u roku od tri meseca. Takođe, ovaj konzulat poslao je Ministarstvu spoljnih poslova zaostavštinu Đure Vignovića 22. novembra 1921. godine. Taj predmet Ministarstvo je primilo 26. decembra 1921. ali ni do 8. aprila 1922. godine ta zaostavština nije stigla Pokrajinskoj upravi u Sarajevu. Navodi se i da je Ministarstvo spoljnih poslova često pitalo za status pojedinih predmeta a isti su već ranije bili dostavljeni tom ministarstvu. AJ, 371-66, Pov.br.36, Generalni konzulat u San Francisku za Ministarstvo spoljnih poslova, 17. maj 1925.

²⁷⁷ Ček koji je u Americi bio naplaćen bio bi dostavljan Ministarstvu inostranih dela u Beogradu. To ministarstvo bi zatim taj ček dostavljalo Ministarstvu pravde ili Iseljeničkom komesarijatu, a oni Narodnoj banci. Narodna banka bi taj ček slala ponovo u Njujork svom korespondentu pa tek posle informacije o pokrivenosti slao bi se sudovima ili drugim službama u cilju isplate naslednicima. AJ, 371-66, A. Br. 27004, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 22. oktobar 1925.

²⁷⁸ Konferencija je održana 10. oktobra 1925. godine. Uvedena je nova procedura po kojoj bi sve naplaćene sume u Americi bile dostavljene kod National City Company za račun National City Bank u Njujorku u korist Narodne banke Kraljevine SHS. Iznos bi se odmah odobravao za isplatu stranki. O svakoj položenoj sumi poslanstvo je bilo dužno da obavesti Ministarstvo inostranih dela, Ministarstvo pravde, Iseljenički komesarijat ili Narodnu banku. AJ, 371-66, A.Br. 27004, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 22. oktobar 1925.

nema mogućnosti da ih dobro upozna i da tromašću i glomaznošću administrativnih form ii tendencija ne komplikuje jedan posao koji mi i inače teško otaljavamo”.²⁷⁹ Ništa bolja nije bila situacija ni u Americi. Sukobi među jugoslovenskim diplomatama, borba oko primata, prvenstva i poštovanja autoriteta, bila je slika rada jugoslovenskih službi u severnoj Americi.²⁸⁰

Svakako da svi ovi problemi koji su se u krajnjem ishodu odrazili na efikasnost u radu nisu mogli ostaviti dobar utisak na iseljeničku javnost. Međutim ovo je bio i prostor gde se manifestovao ali isto tako i gradio odnos iseljenika i nove države. Nije se bezpogovorno pristajalo na saradnju čak i kada se kako se činilo radilo o stvarima koje su spadale u domen formalnog i administrativnog. A to formalno i administrativno postajalo je još jedan elemenat koji je u krajnjem ishodu oblikovao ukupne odnose dve strane.

Slučaj konzula V. Savića

Namera da se, u skladu sa osnovnim pravcima iseljeničke politike i percepcije iseljenih sunarodnika, i na prostoru severne Amerike država preko svojih diplomata aktivno uključi u život jugoslovenske iseljeničke zajednice, da prati ali i utiče na raspoloženje iseljenika, bila je prisutna od samog početka građenja ovog odnosa. Angažovanje unutar iseljeničke zajednice značilo je međutim i delovanje na prostoru gde su mogućnosti delovanja, kontrole i preduzimanja aktivnosti bile ograničene i određene ne samo namerama i sposobnošću državnih predstavnika i raspoloženjem samih iseljenika, već prvenstveno mogućnostima koje su američke države, njihovi zakoni dozvoljavali. Još uvek bez dovoljnog poznavanja iseljeničkog sveta sa kojim se ostvarivala ili se to svakako želelo, veza kao sa iseljenim građanima, jugoslovenska država tj. njene službe ulazile su u prostor drugačijeg političkog sistema, shvatanja slobode javnog angažovanja i rada. Po svemu sudeći ove razlike i specifičnost rada u novim okolnostima i na stranom prostoru nisu bile uvek na pravi način shvaćene a godine neposredno nakon rata bile su one kada su

²⁷⁹ AJ, 371-66, No81, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 30. januar 1923.

²⁸⁰ Posebno izražena netrpeljivost vladala je između jugoslovenskog poslanika A. Tresića Pavičića i jugoslovenskog konzula B. Purića. Suštinska neslaganja koja su se reflektovala kroz različite ocene situacije među iseljenicima i u skladu sa tim različite pristupe prerasla su u otvoren sukob u koji je uključeno i jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova.

se često na teži način učile prve lekcije o mogućnosima i granicama jugoslovenskog delovanja među iseljenicima u Americi. Ponašanje jugoslovenskog konzula u Njujorku Vladislava Savića primer je ovog početnog suštinskog nerazumevanja prostora na kome se delovalo, prenebrgavanja činjenice o razlikama u političkoj praksi u Kraljevini SHS i onoj u američkom društvu, svojevrsne nespretnosti u radu unutar iseljeničke zajednice. Ako se zna da su upravo kroz rad prvih jugoslovenski diplomata posredno sticala slika o novoj državi koja je pravila svoje prve političke i državne korake jasno je da su „ekscesi“ i nesnalaženja ostavljali ili mogli ostaviti dublje posledice na ukupne odnose i percepcije koje su se sticale u odnosima države i iseljenika.

Nije bila nepoznanica kako na početku uspostavljanja odnosa sa iseljenicima u Americi tako i tokom čitavog međuratnog perioda, da se podrška ostvarenju i promociji interesa jugoslovenske države tražila i u redovima samih iseljenika. To je uostalom bilo jasno vidljivo tokom godina Velikog rata. Godine mira nisu suštinski izmenile i ovo shvatanje uloge iseljnih sunarodnika sada u izmenjenim okolnostima i sa drugačijim prioritetima i interesima. Takođe nije bila nepoznata namera ali i praksa da se tzv. neprijateljski glasovi koji su se mogli čuti na tlu severne Amerike žele utišati i ukoliko je to bilo moguće potpuno ugušiti. Pokazalo se međutim da se ti neprijateljski tonovi mogu čuti ne samo iz sredine onih koji su zastupali ineterse drugih država (Italije, Mađarske, interesa habsburške dinastije), već u sve većoj meri i iz redova samih iseljenika. Tako je odbrana državnih interesa ubrzo poprimila potrebu intezivnog angažovanja unutar samog korpusa jugoslovenskih iseljenika. Ono što je bila posledica ovakvog rada bila je njegova povećana vidljivost za same iseljenike što je neminovno za sobom povlačilo pojavu novih savezništava, opredeljenja, nasleđenih i novih sukoba. Jugoslovenski konzul u Njujorku V. Savić smatrao je da je njegova dužnost da spreči i stane na put svakom obliku javnog angažovanja koje je bilo neprijateljsko prema Kraljevini SHS. Mogućnost da za jugoslovensku stvar pridobije jednog od najvećih protivnika nove države Franka Zottija hrvatskog preduzetnika i vlasnika Narodnog lista, ukazala se kao potencijalna realnost početkom 1920. godine. To je bila šansa da se istovremeno i konačno utiša jedan od najvećih kritičara i neprijatelja stvaranja nove države, ali i da se u istoj osobi dobije koristan saveznik za promociju interesa te iste države pre svega među hrvatskim

iseljenicima. Zoti je naime bio jedan od nosilaca antijugoslovenskog raspoloženja i veliki protivnik ujedinjenja tokom godina Prvog svetskog rata. Zabrinjavala je činjenica da se radilo o svojevremeno uglednom i uticajnom članu hrvatske iseljeničke zajednice čije glasilo Narodni list sa tiražom od nekoliko hiljada primeraka je ostvarivalo uticaj na hrvatsku javnost koji se nije mogao ignorisati. Svoje aktivnosti Zoti je nastavio i neposredno nakon rata a Narodni list je i dalje dopirao do respektabilnog broja hrvatskih iseljenika što je predstavljalo izvor zabrinutosti jugoslovenskih diplomata u Americi. Prema rečima konzula Savića to je bio „jedan od najviše čitanih listova među našim Jugoslovenima, a poglavito među Hrvatima“.²⁸¹ Činjenica koja je dodatno zabrinjavala bila je veza koju je ovaj hrvatski iseljenik ostvario sa vođstvom Hrvatske Republikanske Seljačke Stranke. Stoga kada se po svemu sudeći pojavila mogućnost da se od suparnika, Zoti pretvori u saveznika nije čudilo zadovoljstvo jugoslovenskog diplomate Savića. Naime konzul je izvestio jugoslovenskog poslanika Slavka Grujića da je F. Zoti za izvesnu novčanu naknadu od 6-7000 dolara godišnje spreman da list uređuje „u pravcu povoljnom našim nacionalnim i državnim interesima“.²⁸² Pokazalo se međutim da od saradnje nema ništa. U želji da onemogući dalji rad Zotija i pisanje ovog lista, konzul Savić je odlučio da pribegne drugim sredstvima. Finansiranje iseljeničke štampe, uslov njihovog opstanka, teklo je putem pretplata, oglasa i reklama. Poseban značaj imali su oglasi parobrodskih kompanija koji su predstavljali siguran izvor prihoda. Upravo ovi oglasi bili su prema jugoslovenskom konzulu glavni izvor prihoda Zotijevog Narodnog lista. Stoga je jugoslovenski konzulat u Njujorku „na diskretan način“ stavio oglašivačima do znanja da će saradnici sa Zotijem biti smatrani „kao otvoreni neprijatelji Kraljevine SHS“ kao i „da im je ostavljen jedan kratak rok da iz tog izvuku konsekvencije“.²⁸³ Ono što je konzul Savić

²⁸¹ Prema rečima konzula Savića list je bio ispunjen „najodvratnijim neistinama o prilikama u našoj zemlji, pozivajući Hrvate da svojim priložima omoguće „oslobođenje Hrvatske ispod Srpske nasilničke vladavine““. AJ, 371-79, V. Savić za Ministarstvo spoljnih poslova, političko odeljenje, 30. mart 1921.

²⁸² Prema Saviću list bi se uređivao u skladu sa instrukcijama koje bi stizale iz poslanstva u Vašingtonu. AJ, 371-79, Lično, Pov.br. 31, Generalni konzul V. Savić za poslanika s. Grujića, 1. septembar 1920; Jugoslovenski poslanik pokazao je izvestan oprez i tražio je imenovanje izvora ove informacije. AJ, 371-79, Predmet: Propaganda (Subvencija „Narodnom Listu“), Poslanik Grujić za V. Savića, 2. septembar 1920; Savić je u izveštaju od 5. jula 1921. naveo da je ova ponuda učinjena preko Bože Rankovića vlasnika Srpskog Dnevnika. AJ, 371-79, Br. 9537, Konzul V. Savić za Poslanstvo Kraljevine SHS u Vašingtonu, 5. jul 1921.

²⁸³ Prema podacima konzulata od oglasa Kunrad linije Narodni list dobijao je godišnje 8000 dolara. AJ, 371-79, V. Savić za Ministarstvo spoljnih poslova, političko odeljenje, 30. mart 1921.

zanemario ili prenebregnuo bila je činjenica da se čitava poslovna aktivnost vezana za funkcionisanje Zotijevog lista dešavala na tlu Sjedinjenih Država, kao i činjenicu da je F. Zoti bio američki državljanin. Posledice ovakvog previda ili nepoznavanja prilika vrlo brzo su se osetile. Reakcija je stigla iz američke vlade. Savićevo upozornje pojedinim parobrodskim kompanijama, agencijama za prodaju karata i novčanim zavodima ocenjeno je kao „nedolična upotreba službenog položaja“ (improper use of his officila position) ali i aktivnost koja uzrokuje „finansijski gubitak američkim poslovnim interesima“ (financial loss to American business interests).²⁸⁴ Pomenuta aktivnost odnosila se na pretnju da ukoliko ne povuku svoje oglase iz Zotijevog lista, neće se izdavati vize i pasoši osobama koje su koristile usluge tih kompanija.²⁸⁵ Prema američkim zvaničnicima ove optužbe na račun konzula Savića bile su potkrepljene dokazima kao i učinjenom istragom. Jugoslovenska strana upozorena je da se razmatra pokretanje tužbe te stoga „Vaša vlada bi možda želela da smeni gospodina Savića sa položajaa generalnog konzula“.²⁸⁶ Ovaj prostor za izlazak iz ovog svojevrsnog kompromitujućeg događaja nije u prvi mah iskorišćen. D. M. Stanojević, je izneo mišljenje da bi „u interesu naše države trebalo raditi na tom da Savić i dalje ostane“ pošto bi njegovo uklanjanje značilo da jugoslovenski predstavnici u SAD „ne bi mogli ništa preduzimati protiv onih, koji rade protiv interesa naše države“ dok bi Zoti „uvideo...da ga ne možemo ničim sprečiti u njegovom radu...“²⁸⁷ Tako je čitava afera poprimila znatno šire značenje i postala problem pozicije države i njenog ugleda u Americi i među iseljenicima. U skladu sa ovakvim stavom, dostavljen je i odgovor američkim vlastima u kojem su se negirale iznete optužbe na račun Savića.²⁸⁸ Ovo svakako nije bio

²⁸⁴ AJ, 371-79, Department of State, Washington za D. M. Stanojevića Charge d'Affaires ad interim of the Kingdom SHS, 10. jun 1921.

²⁸⁵ Radilo se o nezakonitoj pretnji kako Zotiju tako i dotičnim kompanijama. Pomenuto upozorenje dobili su, kako se navodi, kompanija Cunrad Line, The International Mercantile Marine Company, The Slavonic Immigrant Bank, Alexander Advertising Agency, Emil Kiss, John Marsich, Morris Engel, Monchilovich Brothers. Pomenut je i pokušaj da se Zoti prisili da proda svoj list jugoslovenskom konzulu. AJ, 371-79, Department of State, Washington za D. M. Stanojevića Charge d'Affaires ad interim of the Kingdom SHS, 10. jun 1921.

²⁸⁶ „Your Goverment may desire to relieve Mr. Savic of his position as Consul General“. AJ, 371-79, Department of State, Washington za D. M. Stanojevića Charge d'Affaires ad interim of the Kingdom SHS, 10. jun 1921.

²⁸⁷ AJ, 371-79, Predmet: Narodni list u Njujorku, 11. jun 1921.

²⁸⁸ Poslanstvo je 16. juna 1921. godine uputilo odgovor State Departmentu u kome je negiralo da je konzulat odbijao izdavanje viza ili izdavanje pasoša zbog obraćanja pojedinaca pojedinim kompanijama, negirale su se optužbe kompanije Cunrad Line kao i da je A. Petrović kao agent konzulata nudio otkup Narodnog lista.

odgovor koji su američki organi želeli da čuju. Nisu prihvaćeni jugoslovenski argumenti i stav američke vlade bio je da je konzul V. Savić „prestao da bude persona grata“ (ceased to be persona grata) kao i da je potrebno da se okonča njegova služba u Americi.²⁸⁹ Sam Savić negirao je svoju odgovornost ali je čitavom slučaju dao važnost odbrane interesa države na tlu Amerike. Tako su Frank Zoti i njegov Narodni List bili „živa rana na životu naših iseljenika u Americi, to je bio list koji je nazivao jugoslovensku vladu „razbojnicima iz Beograda“ za kralja tvrdio „da je gori od svakog afričkog potentata“ kao i da ako bi kralj došao u Njujork „bio bi pogubljen na električnoj stolici kao razbojnik i ubica“.²⁹⁰ Konzul je negirao da je bilo kome pretio ali navodi da je predstavniku Kunrad linije rekao „da Konzulat ne želi da oni čine nekakve žrtve samo ih moli da ocene da li prijateljstvo jednog naroda od 15 miliona nije dragoceniji poslovni interes za njih a da će Konzulat upotrebiti sva legalna sredstva u odbrani interesa svoje Države“.²⁹¹ Savić na ovaj način posredno potvrđuje optužbe koje su protiv njega iznete ali jednako tako pokazuje koliko je praksa poslovna i javna u Americi predstavljala nepoznanicu za jugoslovenske diplomate ali i izvesnu naivnost u postupanju koju su protivnici mogli da iskoriste pa i zloupotrebe. Naime pojedine kompanije poput Slavonik Imigrant Bank negirale su da su primili pretnju ili upozorenje jugoslovenskog konzula. Savić je međutim išao i korak dalje. Ono što je on radio u Americi bilo je inspirisano „jedino odbranom časti i interesa naše Države“ i zaključuje „Ako potpisati ne bi imao prava ustati u zaštitu tih ustanova ovuda i na ovakvom mestu načinom koji je on upotrebio i taktom i obazrivošću onda potpisati ne vidi nikakvog smisla u njegovoj funkciji i ne bi zaželio ni jednog dana ostati na dosadanjem mestu“.²⁹² Sa

Naglašeno je i da je „Politika predstavnika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Sjedinjenim Državama u svakom poslu bilo političkom bilo ekonomsko-finansijskom..da zadobije što veće poverenje vlade Sjedinjenih Američkih Država i njenih poslovnih krugova“. AJ, 371-79, No. 292, 30. jun 1921.

²⁸⁹ Jugoslovenskim vlastima je poručeno da „cearful consideration of all the evidence before the Department relating to the charges against the Consul General ...leads to the conclusion that these charges have been fully proven“. AJ, 371-79, Department of State za D. M. Stanojevića, 27. jun 1921; Stanojević je obavestio jugoslovensku vladu da je američka vlada posedovala dokaze da je Savić odbijao da vizira pasoše onih koji su bili u vezi sa Zotijevim listom. Stoga, kako ističe, nije ništa mogao da učini za Savića. AJ, 371-79, 29. jun 1921.

²⁹⁰ AJ, 371-79, Br. 9537, Konzul V. Savić za Poslanstvo Kraljevine SHS u Vašingtonu, 5. jul 1921.

²⁹¹ AJ, 371-79, Br. 9537, Konzul V. Savić za Poslanstvo Kraljevine SHS u Vašingtonu, 5. jul 1921.

²⁹² Savić je ovom prilikom optužio i vladu Sjedinjenih Država koja „gleda prekim okom na svaku akciju koja bi išla na podizanju ugleda naše Države i zaštitu naših iseljenika. AJ, 371-79, Br. 9537, Konzul V. Savić za Poslanstvo Kraljevine SHS u Vašingtonu, 5. jul 1921.

ovim se složio i Nikola Pašić pa je ubrzo naložio Saviću da napusti severnu Ameriku.²⁹³ Savić se nije vratio u Kraljevinu već se sklonio u Kanadu a u SAD je poveden sudski postupak protiv njega, Ace Petrovića i činovnika iz konzulata Stanislava Vukovića.²⁹⁴ Štaviše, konzul je bio mišljenja da bi se neodazivanjem na poziv suda mogla prejudicirati čitava stvar što je bilo štetno za optužene ali i za državu.²⁹⁵ Sledila je nova naredba N. Pašića i zahtev da se Savić vrati u Evropu uz obaveštenje da je imenovan za generalnog konzula u Beču.²⁹⁶ Već narednog meseca činovnik S. Vuković dobio je informaciju da je Savić otputovao u Evropu.²⁹⁷ Čitav ovaj slučaj uneo je svojevrсну pometnju u redovima jugoslovenskih diplomata u Americi. Po svemu sudeći postojala je praksa ili namera da se i kroz izdavanje potrebnih dokumenata kakvi su bili pasoši i vize utiče na iseljeničku javnost. To je bilo percipirano kao još jedno sredstvo u rukama jugoslovenskih službi koje se moglo iskoristiti za promociju ili odbranu interesa jugoslovenske države na ovom prostoru. Da se ipak radi o opasnom terenu koji pretilo ne samo ugledu države među iseljenicima već dovodi u pitanje i odnose države sa važnim saveznikom kakve su Sjedinjene Države bile, slučaj Savić je na jasan način pokazao. Stoga je iz Poslanstva, uz saglasnost Ministarstva inostranih dela, stigla naredba konzulatima avgusta 1921. godine „da se ni u kom slučaju ne meša u pitanje karata“, da se „učini kraj“ slučajevima vezivanja pasoša za putničke karte koji mogu izazvati sumnju američkih vlasti i zainteresovanih lica. Od konzulata se takođe zahtevalo da se izbegne favorizovanje pojedinih agenata na račun drugih.²⁹⁸ Koliko je ovo bilo neprijatno iskustvo za jugoslovensku državu i diplomate u Americi pokazuje nalog iz

²⁹³ Pašić je ovom prilikom tražio od Savića da ne pokreće nikakav proces. Takođe, Pašić je tražio da se iz Amerike ukloni i činovnik konzulata Stanislav Vuković koji je takođe bio upleten u čitavu aferu sa Zotijem. AJ, 371-79, Pov.br. 9055, N. Pašić za Poslanstvo u Vašingtonu, 29. jul 1921.

²⁹⁴ Velika porota u Njujorku optužila ih je da su pokušali da počine zločin iznude. Optužba protiv Vukovića je međutim ubrzo odbačena. AJ, 371-79, Department of State, Memorandum, 8. septembar 1921.

²⁹⁵ Savić poručuje „Svestan da nisam učinio nikakvu krivicu ja sam se izložio ličnim neprijatnostima da budem lišen slobode, ali da time pripomognem odbrani državnih interesa u Americi“. AJ, 371-79, V. Savić za Generalni konzulat u Njujorku, 4. avgust 1921.

²⁹⁶ AJ, 371-79, Pov.Broj. 9783, Nikola Pašić za Poslanstvo u Vašingtonu, 20. avgust 1921.

²⁹⁷ AJ, 371-79, Br. 12570, 12. septembar 1921.

²⁹⁸ AJ, 371-79, Poslanstvo u Vašingtonu za konzulat u Njujorku, 15. avgust 1921; Vršilac dužnosti generalnog konzula u Njujorku Branko Adžemović smatrao je da ova naredba otvara prostor mnogim zloupotrebama od strane parobrodskih kompanija i agenata na račun iseljenika. Naredba poslanstva da se izuzimaju slučajevi u kojima bi se sami građani obraćali konzulatu za savet dodatno je unela konfuziju. Kako Adžemović navodi „Znači prema gornjoj naredbi Konzulat mora ili sasvim preći preko navedenih slučajeva agentskih izrabljivanja, ili nastaviti sistem odbrane. Međutim naredba predviđa i jedno i drugo istovremeno“. AJ, 371-79, P. Br. 86, 12. avgust 1921.

poslanstva u Vašingtonu da se čitava arhiva koja se odnosila na rad F. Zotija uništi.²⁹⁹ Konzul Savić je morao da napusti Ameriku, bila je to i svojevrsna bruka za jugoslovenske diplomate ali i državu. Ipak izvesni rezultati koji su se želeli postići, ipak su postignuti. Početkom 1922. godine list F. Zotija Narodni list prestao je da izlazi. Razlog je bio prestanak oglašavanja većeg broja parobrodskih društava i drugih kompanija čime je finansiranje lista dovedeno u pitanje.³⁰⁰

Teško je proceniti posledice iskustva konzula Savića ali ovaj događaj svakako nije bila ona slika koju je jugoslovenska država na samom početku svog postojanja želela da ostavi u Americi kao i među jugoslovenskim iseljenicima od koji se već tada mnogo očekivalo. Ipak u osvrtu na ovaj slučaj B. Purić je zaključio da se Savić „zbog neobazrivosti i rđavo izvedenog posla morao ukloniti ali je zato srušio poznatog Zotija“.³⁰¹

Ekonomska saradnja - propuštena prilika

Država koja je izlazila iz Velikog rata sa ljudskim gubicima, gotovo razorenom privredom, uništenom industrijom, nije mogla zanemariti onaj značaj iseljeničke zajednice koji je ulazio u domen moguće ekonomske saradnje i potencijalne materijalne koristi. Rat je potvrdio spremnost iseljenika da pruže materijalnu pomoć starom kraju i da kroz ovaj oblik angažovanja izađu u susret potrebama starokrajskih oblasti. Potrebe zemlje, pre svega Srbije, bile su takve da se ova pomoć nastavljala i nakon okončanja ratnih sukoba. Pošiljke humanitarne pomoći pristizale su tokom čitave 1919. godine sa prostora severne Amerike. U periodu od 15. juna 1919. godine do 1. septembra 1920. godine Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu sakupilo je dobrovoljne priloge u ukupnom iznosu od 18920,25 dolara. Prilozi

²⁹⁹ AJ, 371-79, Br. 14157, Generalni konzul Karović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 18. oktobar 1921.

³⁰⁰ U izveštaju se kaže “Pisanje “Narodnog Lista” i njegov razorni rad i suviše su dobro poznati i zbog toga se mi možemo samo radovati ovoj vesti”. AJ, 371-79, Izveštaj Momčilu Ninčiću, Ministru spoljnih poslova, 19. januar 1922.

³⁰¹ AJ, 371-77, Pov.No. 150, Poslanstvu u Vašingtonu od B. Purića, generalnog konzula u Čikagu, 2. novembar 1922; U kasnijem osvrtu na ovaj događaj Purić je na izvestan način potvrdio optužbe koje su na račun konzula Savića iznele američke vlasti. Naime, Purić navodi da je jugoslovenski konzul uputio jednom broju parobrodarskih firmi pismo zahtevajući od njih da prestanu da se oglašavaju preko jednog lista a u cilju sprečavanja pisanja protiv države. Konzul je stavio do znanja da će u protivnom praviti smetnje prilikom izdavanja pasoša onim licima koja bi kupila karte kod ovih firmi. Kako Purić na kraju zaključuje, zbog tužbe vlasnika lista Zotija, konzul je morao da napusti Ameriku. Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 90.

su bili namenjeni srpskom Crvenom krstu, Domu siročadi, školi siročadi, vojnicima³⁰² Tokom 1919. godine iz Amerike dostavljena je humanitarna pomoć postradalom stanovništvu koja je sadržala obuću, odeću, hranu, sredstva za higijenu. Radilo se o pomoći koja je sakupljena uglavnom zahvaljujući sredstvima koja je prikupila Srpska Narodna Odbrana.³⁰³ Ova organizacija je novembra 1919. godine namenila 15000 dolara za podizanje Doma srpske ratne siročadi. Taj novac je međutim novembra 1923. godine kada je doneta odluka o prestanku rada SNO preusmeren na više drugih organizacija.³⁰⁴ Međutim, kao izraz nove stvarnosti ali i primer saradnje i duha zajedništva, u sakupljanu pomoći neposredno nakon rata uključila se i organizacija „Yugoslav Relief“.³⁰⁵ Organizacija je osnovana 12. januara 1919. godine u Čikagu i predstavljala je 17 iseljeničkih organizacija. Ipak ako se pogledaju učesnici u ovoj organizaciji (regionalni predstavnici) kao i iseljenički listovi koji su podržali akciju primetno je odsustvo većih

³⁰² Radilo se o priložima od nekoliko desetina do nekoliko stotina dolara. Najveći prilog došao je od strane Srpske narodne odbrane namenjen Domu siročadi u iznosu od 15000 dolara. Darodavci su bili i pojedinci, iseljenička društva, crkvene opštine. Priloženo je i 2775 franaka i 1249,22 funti. AJ, 371-60, Spisak dobrovoljnih priloga koje je Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu primilo od 15. juna 1919 godine pa do 1. septembra 1920. godine

³⁰³ Srpskom Crvenom krstu preko Kraljevske srpske trgovinske agencije u Njujorku dostavljena je pomoć u tri navrata. Prva pošiljka od 30. januara 1919. godine, sadržala je 102 sanduka u vrednosti od 18028,65 dolara, sa 3535 pari muške i ženske i dečje obuće, 2010 džempera, 6792 para čarapa, 1848 kompleta rublja, 300 funti čaja, 1020 funti sapuna, 30000 tableta kinina. (AJ, 414-5, Kraljevska srpska trgovačka agencija za Srpski Crveni krst, 30. januar 1919.); Marta 1919. godine lađom Medina (766 sanduka) i Izabela (3 sanduka) poslato je 769 sanduka robe u vrednosti od 30 736,35 dolara. U pošiljci su se nalazili cipele, čarape, rublje, bluže, džemperi, platno, konac, igle, kondenzovano mleko, šećer u kockama, čaj, kafa, sapun. (AJ, 414-5, Kraljevska srpska trgovačka agencija za Srpski Crveni krst, 11. mart 1919.); Lađom Tolard maja 1919. dostavljeno je 14 sanduka pomoći u vrednosti od 1241,23 dolara koju su činili pertle, kaiševi, odela, rublje, čaršavi. (AJ, 414-5, Kraljevska srpska trgovačka agencija za Srpski Crveni krst, 3. maj 1919.).

³⁰⁴ Novac koji je od 1919. godine bio pohranjen u Upravi fonsova odnosno Hipotekarnoj banci Kraljevine SHS, odlukom sa sednice 10. novembra 1923. godine podeljen je Kolu Srpskih Sestara u Beogradu, Privredniku iz Beograda, Jadranskoj straži u Splitu, Domu siročadi ubijenih sveštenika u Nišu, Narodnoj odbrani u Beogradu. AJ, 371-51, Pov.br.264, 19. novembar 1923.

³⁰⁵ Ovu organizaciju činila su po tri člana iz redova srpskog, hrvatskog i slovenačkog iseljeničtva. Srbe su zastupali L. R. Grković, John R. Palandech i George Rapaich, Hrvate A. Bjankini, Peter Mladineo, John Zagar a Slovence Vincent Cankar, Major Francis Jager i Walter Predovich. AJ, 371-60, Report of the Yugoslav Relief, Chicago; Iz Amerike je 15. juna 1919. godine dostavljeno 1774 sanduka raznog materijala (1616 za pojedina lica, 66 za pojedine opštine i 18 za podelu po uočenim potrebama) ukupne vrednosti 225615,57 dolara. Deo pomoći, 31 sanduk ukraden je u Trstu. Deo novca koji je sakupljen ukupno 6685,80 dolara podeljen je Srpskom pomoćnom društvu u Beogradu (2227,96 dolara), Hrvatskom Radiši (2228,97 dolara) i Domu slepih u Ljubljani (2228,97 dolara). Čitava akcija bila je međutim, kako se primećuje, opterećena unutrašnjim sukobima koji su nastali posle primirja. AJ, 414-5, Pripomoćna akcija „Yugoslav Relief“ u Americi, bez datuma.

hrvatskih organizacija i novina.³⁰⁶ Pomoć koja je stizala od strane ove organizacije bila je sačinjena u najvećoj meri od pojedinačnih paketa namenjenih rođacima u starom kraju.³⁰⁷ Kako je primetio poslanik u Vašingtonu glavni zadatak ovog odbora bio je „da omogući pojedincima Jugoslovenima u Americi šiljanje odeća, obuće i hrane svojim rođacima odnosno prijateljima...“³⁰⁸ To ipak nije značilo da od strane hrvatskih organizacija iz Amerike nije stizala pomoć za ugrožene u starom kraju. Pomoć najveće hrvatske organizacije, Hrvatske Narodne Zajednice bila je usmerena ka starokrajskim organizacijama i društvima hrvatskog predznaka.³⁰⁹ Hrvatska narodna zajednica za hrvatsku siročad sakupila je neposredno posle I svetskog rata 78 000 dolara a izglasano je i 5000 dolara za srpsku.³¹⁰ Akcijom Jugoslovenskog republikanskog udruženja okupljene su veće slovenačke organizacije u Americi koje su „na traženje svoga članstva“ odlučile da organizuju slanje pomoći jugoslovenskim narodima u novoj domovini.³¹¹ Još jednom, u ovoj prvoj deceniji postojanja zajedničke države, jugoslovenske iseljenike mobilisaće nova nesreća koja je zadesila Kraljevinu SHS. Vesti o poplavama tokom leta 1926. godine, sa razarajućim posledicama po svakodnevni život ljudi ali i privredu, iznova su pokrenule iseljeničko angažovanje i potvrdile spremnost da se kada je to bilo potrebno pruži pomoć

³⁰⁶ Akciju su podržali vodeći srpski i slovenački iseljenički listovi (Amerikanski Srbobran, Ujedinjeno srpstvo, Jugoslavija, Amerikanski Slovenec, Ameriška Domovina, Glasilo KSKJ, Sloga, Glas Naroda, Slovenija) dok je od hrvatskih naveden samo list Jugoslovenska Zastava. AJ, 371-60, Report of the Yugoslav Relief, Chicago

³⁰⁷ Ukupna vrednost pomoći koju je ova organizacija poslala u stari kraj iznosila je oko 250000 dolara. Vrednost paketa iznosila je 222905,35 dolara. AJ, 371-60, Report of the Yugoslav Relief, Chicago

³⁰⁸ Rođacima u starom kraju pored odeće i obuće dostavljeno je i 30 sanduka slanine. AJ, 371-60, Br. 958, Poslanik za Ministarstvo inostranih dela, 23. jun 1923.

³⁰⁹ Hrvatska Narodna Zajednica na XIV konvenciji 1923. godine dodelila je 2500 dolara Hrvatskom Radiši u Zagrebu, 6187,50 dolara pomoći majkama i deci preko Narodne zaštite i ista suma namenjena je i ratnim invalidima. Ovom prilikom 11000 dolara namenjeno je gladnima u Rusiji. I na narednoj XV konvenciji, septembra 1924. određena je pomoć za postradale od suše u Hrvatskoj u iznosu od 23000 dolara. Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 180, 200.; *Kratki pregled povijesti Hrvatske bratske zajednice 1894-1949*, 125.

³¹⁰ Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, 100; Hrvatska Bratska Zajednica je odlukom XIII konvencije donela odluku o pomoći od 50000 dolara za organizaciju Crveni krst. Od te sume 15000 dolara je, kako se navodi bilo namenjeno jugoslovenskom crvenom krstu. *Kratki pregled povijesti Hrvatske bratske zajednice 1894-1949*, 119.

³¹¹ AJ, 371-51, Yugoslav Republican Alliance za Poslanstvo Države Srba, Hrvata i Slovenaca, 10. novembar 1919; U akciji slanja pomoći uzele su učešće i druge slovenačke organizacije poput Slovenske Narodne Sveze iz Klivlenda koja je 1919. organizovala slanje odeće i hrane Srbima, Hrvatima i Slovencima u Kraljevini. AJ, 371-60, Slovenska Narodna Zveza za Slavka Grujića, 7. oktobar 1919.

starom kraju.³¹² Formiran je Centralni Odbor u Njujorku sastavljen od jugoslovenskih diplomata u SAD i Kanadi i istaknutih iseljenika.³¹³ Da se na iseljenike računalo pokazao je proglas odbora upućen „našem narodu“ u Americi jula 1926. godine. Poplave su, kako se ističe, bile katastrofalne i pogodile su celu teritoriju Kraljevine i stoga „sveta je dužnost svih Jugoslovena u Americi da u ovim teškim časovima priteknu svojoj braći u pomoć kao što su i do sada činili za napredak naše zajedničke domovine i blagostanje naše troimene braće“.³¹⁴ Radom ovog odbora, kroz organizovanje prikupljanja priloga na skupovima, namenskim zabavama, pojedinačnim priložima iseljenika sakupljala su se sredstva u SAD i Kanadi za ugrožene u domovini.³¹⁵ Učešće u akciji slanja priloga od svega nekoliko pa do nekoliko stotina dolara, uzele su iseljeničke organizacije, istaknuti pojedinci ali i veliki broj iseljenika na prostoru severne Amerike.³¹⁶ Za pomoć ugroženom stanovništvu Sjedinjeni Savez Srbobran-Sloga priložio je avgusta 1926. godine 500 dolara³¹⁷ a tu sumu priložili su i srpski savez Sloboda i iseljenik Vaso Ćuković.³¹⁸ Glavni odbor Hrvatske Bratske Zajednice

³¹² Jugoslovenski konzul u Njujorku Stanojević, izneo je podatak o 50 miliona dolara vrednoj šteti od poplava. AJ, 449-10, Telegram, konzul Stanojević za Beograd, 23. jul 1926; Prema podacima jugoslovenskog Ministarstva poljoprivrede procena štete iznosila je 600000000 dinara. AJ, 449-10, Br. 5726, Ministarstvo inostranih dela za Generalni konulat u Njujorku, 4. avgust 1926.

³¹³ Predsednik Centralnog Odbora bio je jugoslovenski konzul u Njujorku D. Stanojević, a podpredsednik iseljenički izaslanik Etbin Kristan. Počasni predsednici bili su jugoslovenski poslanik u Vašingtonu A. Tresić Pavičić, episkop Mardarije, M. Pupin, N. Tesla, P. Radosavljević, članovi su bili predstavnik HBZ, predsednik SNPJ Vincent Cankar, Sima Vrlinić predsednik S. S. “Sloboda”, J. Vukobratović predsednik S. S. “Srbobran Sloga”. AJ, 414-5, Proglas našem narodu u Americi, jul 1926; Avgusta iste godine među počasnim članovima našli su se i bankar Frank Sakser, Vaso Ćuković, predsednik Central Saveings Bank i Boža Ranković, predsednik Century Bank u Njujorku. AJ, 449-10, Proglas našem narodu u Americi, avgust 1926.

³¹⁴ AJ, 414-5, Proglas našem narodu u Americi, jul 1926.

³¹⁵ AJ, 414-5, „South Chicago u radu za poplavljene“, Hrvatski Glasnik, 26. avgust 1926; U Čikagu je organizovana zabava 12. septembra 1926. na kojoj su se sakupljali prilozi za pomoć poplavljenim područjima. Tom prilikom sakupljeno je 340 dolara. Bio je to skup srpskih društava iz Čikaga. AJ, 414-5, 311, Generalni konzulat u Čikagu za generalni konzulat u Njujorku, 6. oktobar 1926.

³¹⁶ Tako je N. Tesla priložio jula 1926. godine 200 dolara, F. Sakser 50 dolara koliko je dala i banka Sakser, dok je I. Lupis Vukuć priložio 5 dolara. Prosečne donacije iznosile su od jednog do deset dolara. (AJ, 449-10, Za postradale od poplave, 31. jul 1926.; AJ, 449-10, Za postradale od poplave, spisak priloga, 9. avgust 1926); Iz Kanade su stizali pojedinačni prilozi uglavnom u iznosu od 5 kanadskih dolara. (AJ, 449-1, Br. 13465, 6. avgust 1926; AJ, 449-1, Br. 13467, 6. avgust 1926; AJ, 449-1, Br. 13737, 11. avgust 1926); Putem konzulata Kraljevine SHS u Vankuveru u periodu od 25. avgusta do 8. septembra 1926. dostavljeno je ukupno 51 kanadskih dolara pomoći postradalima. (AJ, 449-1, V-392, Listina br. 2 za postradale od poplava, 9. septembar 1926.); Prema izveštaju konzula Stanojevića do 24. septembra 1926. sakupljeno je preko Centralnog odbora 8831,60 dolara. AJ, 449-10, 15905, 24. septembar 1926.

³¹⁷ AJ, 414-5, Za postradale od poplave, 9. avgust 1926.

³¹⁸ Sumu od 500 dolara dao je i imućni iseljenik crnogorskog porekla Vaso Ćuković. AJ, 414-5, Za postradale od poplave, 7. avgust 1926.

poslao je sa svoje strane 5000 dolara Hrvatskom Radiši i Hrvatskoj Zaštiti.³¹⁹ Do 27. oktobra 1926. godine Narodni odbor Crvenog krsta SHS primio je iz severne Amerike preko Centralnog odbora u Njujorku 13028 dolara.³²⁰ Akcija prikupljanja pomoći okončana je 31. decembra 1926. godine.³²¹ Ovo je svakako bio vanredni događaj koji je okupio i mobilisao celokupno severnoameričko iseljeničtvo. Nije međutim nedostajalo primera pojedinačnog angažovanja u cilju pružanja pomoći starom kraju u prvoj posleratnoj deceniji, ali i tokom čitavog međuratnog perioda. Bilo da se radilo o pojedinačnim primerima humanosti poput one M. Pupina i crnogorskog iseljenika Vase Čukovića³²² ili konstantne pomoći koja je stizala od strane iseljeničkih organizacija, bili su to pozitivni primeri odnosa dve strane. Ovo su bile vredne akcije, korisne i plemenite u svojoj suštini ali i izraz još uvek prisutne čvrste veze iseljenika i domovine.³²³ Pomoć i akcije ove vrste nisu obavezno nosile opštejugoslovenski karakter, radilo se o ciljanoj podršci krajevima i ustanovama iz krajeva iz kojih su iseljenici poticali. Ipak, izvesna „zamorenost“ iseljeničke javnosti nije ostala neprimećena. Kako se jednom prilikom primetilo „previše se iz domovine apeluje na naše iseljenike, te se sakuplja za svašta, i neprestano“.³²⁴ U svakom slučaju, svaka akcija ove prirode svakako je predstavljala i izvesnu potvrdu državne politike i percepcije iseljeničke populacije kao one na koju se može računati posebno u

³¹⁹ AJ, 414-5, Društvo Crvenog krsta Kraljevine SHS, Glavni odbor za konzula u Njujorku D. Stanojevića, 31. avgust 1926.

³²⁰ AJ, 449-10, Br. 11921, Narodni odbor Crvenog krsta SHS za Generalni konzulat u Njujorku, 16. novembar 1926.

³²¹ Centralni odbor je prestajao sa radom poslednjeg dana 1926. godine a kako je rečeno, prilozi su se mogli poslati najkasnije do 1. januara 1927. godine. AJ, 449-5, D.M. Stanojević, predsednik Centralnog odbora, 2. decembar 1926.

³²² Pomoć V. Čukovića bila je usmerena na Risan. Iz fonda od 5 miliona dolara pružena je pomoć siromašnim đacima, finansirana je izgradnja vodovoda, elektrifikacija. „*Naše iseljeničtvo. Njegovo ekonomsko stanje i njegov uticaj na otadžbinu*“ (svršetak), Dr. Bogdan L. Novković, advokat, Zagreb, Narodno blagostanje, br. 6, 4. februar 1933.

³²³ Iz Amerike su stizali prilozi Anke Sretkov- Konstantinov za podizanje dečje bolnice u Melencima. (AJ, 414-5, 311, Generalni konzulat u Čikagu za Generalni konzulat u Njujorku, 6. oktobar 1926.); Iseljenici su sakupljali priloge za Dom slepih u Zemunu (AJ, 414-7, Br. 6905, Dom slepih „Kralj Aleksandar“ za Ministarstvo inostranih dela, 20. XII 1928.)

³²⁴ AJ, 371-60, Poslanik za Odbor za Strossmayerov spomenik, Zagreb, 16. oktobar 1926.

vremenima krize i pored izvesnih zadržki u pogledu ocene o bezrezervnoj spremnosti u davanju pomoći.³²⁵

Slanje pomoći, podrška organizacijama, društvima, institucijama socijalnog predznaka, bio je svakako važan segment u međusobnim odnosima države i iseljenika, nešto na šta je i nova jugoslovenska država računala. To su međutim, bili potezi inicirani trenutnim potrebama jugoslovenske države i društva, postupci inicirani humanošću nekada usmereni ka pojedincima nekada opet ka celoj državi kao u slučaju poplava 1926. godine. Interes države u sferi materijalnog, nije se međutim ograničavao samo na ovaj vid saradnje. Odnos države i iseljenika odnosno države prema iseljenicima bio je i u ovoj sferi složen i višeznačan. Ekonomska saradnja otvarala je prostor prepoznavanju interesa države s jedne strane, ali je spremnost iseljenika na ovu vrstu saradnje i intezitet iste, ukazivao na dubinu veze iseljeničke zajednice sa jugoslovenskom državom. Interes države bio je jasan i prepoznatljiv. Ali ulazak iseljenika u ovu vrstu odnosa nosio je mnogo više. Novac na koji se računalo i koji u suštini predstavlja centralno mesto u ovoj dvosmernoj komunikaciji, bio je teško zarađen, često uz velika lična odricanja dolazilo se do izvesnih suma koje su predstavljale životnu ušteđevinu pojedinaca. Njegovo svesno usmeravanje i poveravanje starokrajским ustanovama nosilo je snagu, ne toliko poslovne promišljenosti, već pre emotivnog odnosa i percepcije sopstvene budućnosti koja se često videla u povratku u mesto porekla. Opet, izbor onih ustanova kojima se novac poveravao nosio je značaj prepoznavanja vezanosti za institucije koje su imale nacionalni predznak i predstavljalo je svojevrsno nasleđeno ponašanje, opredeljivanje iz predratnog vremena ali i novi odnos prema jugoslovenskoj državi.

Kako je već istaknuto jugoslovenska država ali i stručna javnost pokazivali su veoma otvoren i nedvosmislen interes za materijana dobra iseljenika i ekonomsku snagu koju su oni posedovali. Već u Naredbi od 12. maja 1920. kao jedan od zadataka ustanovljenog Iseljeničkog odseka bilo je bavljenje “organizacijom kapitala naših iseljenika...”³²⁶ Dužnost iseljeničkih izaslanika bila je i “organizacija novčanog saobraćaja

³²⁵ Jugoslovenski Crveni krst pokušao je da obezbedi konstantnost u slanju pomoći iseljenika domovini odnosno “da se i u vreme mira seti svoga nacionalnog crvenog krsta”. AJ, 371-60, Pov.br.2184, 20. mart 1923.

³²⁶ *Годишњак о раду Министарств Социјалне Политике у години 1918-1921*, I део, Загреб, 1922, 39.

između iseljenika i domovine“.³²⁷ Ministar socijalne politike Kraljevine SHS Andrija Gosar, govoreći o iseljeničkom pitanju u obraćanju Narodnoj skupštini novembra 1927, zaključio je da je dužnost domovine „da njihove uštedene kapitale nastojimo preneti u domovinu“.³²⁸ Jugoslovenski poslanik u Vašingtonu A. Tresić Pavičić išao je i korak dalje i tvrdio je da je dužnost iseljenika da na ovaj način pomognu državi. Naime iseljavanjem oni su pored radne snage lišili domovinu i kapitala i zato „Da se ta šteta naknadi treba nastojati, da bar jedan deo svojih prištednja šalju u otadžbini svojoj rodbini i da svoje prištednje ulažu u domaće novčane zavode a naročito da kupuju obveznice državnih dugova“.³²⁹ Očekivanjima koja je država već u prvim posleratnim godinama otvoreno iskazala suprotstavljala se donekle slika socijalnog i materijalnog položaja severnoameričkih iseljenika.³³⁰ Oni su u trezvenijim analizama objektivno sagledani kao uglavnom nekvalifikovani radnici sa skromnim zaradama koje mesečno nisu prelazile iznose od par stotina dolara.³³¹ Ali je, još jednom, snagu utiska i podsticaj očekivanjima dolazio iz svesti o brojnosti iseljeničke populacije. Skromne zarade postajale su privlačni novčani iznosi kada su se posmatrali kao skupni zbir prihoda i imovine. To više nisu bile skromne dnevnice od svega nekoliko dolara pa ni jednako tako skromne procenjene godišnje uštede od nekoliko stotina dolara. Objedinjeno posmatrane one su prikazivale sume od nekoliko desetina i stotina miliona dolara. Tako su se iznosile procene ekonomske snage

³²⁷ *Годишњак о раду Министарств Социјалне Политике у години 1918-1921*, 40-41.

³²⁸ Ministarstvo socijalne politike Kraljevine SHS, Iseljenički odsek, Iseljenička služba; *Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/27*, Beograd 1928, 6.

³²⁹ Prema poslaniku Pavičiću to bi podiglo cenu jugoslovenskih obveznica što bi omogućilo kupovinu novih zajmova pod povoljnijim uslovima. AJ, 371-59, Pov.Br. 184, A. Tresić Pavičić za Ministarstvo spoljnih poslova, političko odeljenje, 2. jul 1925.

³³⁰ Iz Narodne banke tražila se pojačana aktivnost jugoslovenskih diplomata u pravcu privlačenja iseljeničkog novca u Kraljevinu SHS. Kako je rečeno “u interesu što intezivnijeg šiljanja danas najzdravije valute na svetu-dolara u stari kraj, izvolite preduzeti mere, da se naši Konzulati u Americi i inače u novom svetu što bolje upoznaju sa sadržajem priloženog oglasa i da se stave u službu propagande, koja bi imala zadatak da se emigrantima po mogućstvu što više olakša šiljanje novca- dolara- svojim porodicama u domovini”. AJ, 371-59, Narodna banka za Ministarstvo finansija, generalnom inspektoratu, 3. mart 1921.

³³¹ Prema podacima konzulata u Čikagu, na području ovog dela SAD, dnevnice nekvalifikovanih radnika iznosile su 4-5 dolara a kvalifikovanih 7-14 dolara. Kelneri, prodavci nedeljno su zarađivali 15 do 25 dolara, šoferi 10 dolara dnevno. Radnici na farmama dobijali su 50 centi na sat a toliko su iznosile i nadnice za nekvalifikovane radnike. Ovo su bili iznosi koji su se dobijali u većim gradskim centrima dok se u manjim naseljima dobijalo 10-25% manje. AJ, 371-72, No. 4877, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 23. jun 1927.; U Kanadi dnevnicama zemljoradnika iznosila je 2-3 dolara, mesara 4, stolara 4, zidara 3 dolara, fabrički radnici su dnevno zarađivali u zavisnosti od kvalifikovanosti 3-5 dolara. To su bili podaci saopšteni 1931. godine. *Izvešća Iseljeničkog komesarijata*, 60.

iseljenika od oko 750 miliona dolara (45 milijardi dinara) u periodu pre izbijanja ekonomske krize tridesetih.³³² One racionalnije procene o ekonomskoj snazi iseljenika nudile su znatno skromniju sliku. Nikola Đonović naveo je da je procena Iseljeničkog komesarijata o vrednosti imovine iseljenika u SAD od 300 miliona dolara “proizvoljna i nesigurna”.³³³ Nije se toliko radilo o pogrešnim procenama samih iznosa već o procenama moguće koristi od tog novca. Tako N. Đonović iznosi procenu da vrednost imovine nije prelazila 100 miliona dolara a da je samo za povratak svih iseljenika u domovinu trećom klasom bilo potrebno 78 miliona dolara.³³⁴ Pored kritike iznetih procena državnih tela, Đonović je u stvari ukazivao na nerealnu sliku imovinske snage iseljenika. On je potvrdio impresivne sume koje su se odnosile na imovinu potpornih organizacija i osiguranja iseljenika, ali istovremeno napominje da je od tih suma na svakog iseljenika pojedinačno dolazilo svega 55 dolara u slučaju ukupne imovine potpornih organizacija, odnosno oko 600 dolara osigurane sume.³³⁵ I ocene nekih drugih poznavalaca iseljeničkih prilika bile su jednako kritički nastrojene. Milan Marjanović je razmišljanje o ulaganje iseljeničkog kapitala u jugoslovensku državu osenio kao “upravo smiješno” dok su ocene o milionima dolara iseljeničke imovine bile “fantaziranje”.³³⁶ To ipak nije uticalo na konstantnost jugoslovenskih očekivanja prema iseljenicima kao izvoru zdrave valute ali i kao osloncu ekonomskim interesima zemlje. Kako je M. Marjanović na kraju svojevrstne kritike odnosa

³³² Ovu procenu, na osnovu podataka iseljeničkog komesarijata, B. Purića, I. Lupisa Vukića i barona Benka, izneo je B. Novković. On navodi da su godišnji prihodi iseljenika iznosili 24 milijardi dinara što je bila trećina godišnjeg nacionalnog dohotka Kraljevine koja je 1927. godine iznosila 1,2 milijardi dolara ili 72 milijardi dinara. Vrednost iseljeničkih domova u SAD procenjuje na 4 miliona dolara a ostale nekretnine (crkve, škole) na 5 miliona dolara. Imovina potpornih organizacija u 1931. godini kako navodi iznosila je 20 miliona dolara. “*Naše iseljeničtvo. Njegovo ekonomsko stanje i njegovoj uticaj na otadžbinu*”, Dr. Bogdan L. Novković, advokat, Zagreb, Narodno blagostanje, br. 5, 28. januar 1933, 70-71.

³³³ Никола Ђоновић, *О југословенској емиграцији у Сједињеним Америчким државама (Подаци о њеном духовном и материјалном животу)*, Српски књижевни гласник, књ. XXVIII, бр. 2, 16. септембар 1929, 132-139.

³³⁴ Никола Ђоновић, *О југословенској емиграцији*, 137-138.

³³⁵ Kako Đonović navodi imovina potpornih saveza prema podacima Centralnog presbira iznosila je 14094110 dolara, osigurana suma iznosila je 175 miliona dolara. Никола Ђоновић, *О југословенској емиграцији*, 135-137.

³³⁶ M. Marjanović navodi da je kapital iseljeničkih potpornih organizacija iznosio 8608817 dolara (hrvatske-3057240 dolara, slovenačke- 5298526 i srpske 253049 dolara). Međutim to su bila društva koja su delovala po američkim zakonima dok je imovina odnosno osigurane svote novca bio u stvari “vezani kapital” sa kojim se nije moglo proizvoljno postupati. Милан Марјановић, *Наши исељеници у Сјеверној Америци*, Српски књижевни гласник, књ. 17, бр. 7 (1926), 539-542.

države prema iseljenicima zaključio “No šta koristi govoriti. Brojke su dosadne i nijeme za slijepe pak će zato i ove ovdje ostati mrtve”.³³⁷

Putevi kojima je iseljenički novac dolazio do jugoslovenske države bili su različiti. Ranije pomenuti tzv “neizbežan susret” kroz naplatu različitih taksi donosio je izvesnu sumu novca državnim službama. Međutim ti iznosi nisu bili takvi da bi mogli na značajniji način uticati na privredu zemlje. To ipak nije bio beznačajan prihod. On je mogao poslužiti za pokrivanje tekućih troškova rada jugoslovenskih diplomata dok je prihod od iseljeničke glavarine predstavljao glavni izvor novca koji se slivao u iseljenički fond i koji je omogućavao funkcionisanje Iseljeničke službe.³³⁸ Mnogo relevantnije bile su iseljeničke doznake. To je bio jedan oblik konstantnog i stabilnog priliva novca koji je dolazio na adrese pojedinaca u Kraljevini. Sume koje su se prikazivale u godišnjim izveštajima konzulata i Iseljeničkog komesarijata bile su impresivne. Tokom 1928. godine iseljenici su poslali 12452414 dolara rodbini u starom kraju.³³⁹ Prema proceni B. Novkovića, od Ujedinjenja do 1933. godine u Kraljevini SHS (Jugoslaviju) ušlo je 250 miliona dolara (15 milijardi dinara) iseljeničkog novca.³⁴⁰ Pojedinačno, one su potvrđivale skromno materijalno stanje u kome su živeli jugoslovenski iseljenici na severnoameričkom kontinentu. Radilo se o pošiljkama od nekoliko desetina dolara a to je bilo često i četvrtina ukupne mesečne zarade iseljenika.³⁴¹ Nesumnjivo to su bili važni novčani podsticaji individualnim domaćinstvima, posredno i onom lokalnoj, oblasnoj i regionalnoj

³³⁷ Милан Марјановић, Наши исељеници у Сјеверној Америци, 542.

³³⁸ Iseljenički fond punio se sredstvima naplaćenim od iseljeničke glavarine i nalazio se u Državnoj Hipotekarnoj banci uz 5% kamate. U 1921. godini na Iseljenički fond raspolagao je sa 84350 dinara, 1922- 281394 dinara, 1923- 2032451 dinara, 1924- 8286865 dinara, 1925- 14202331 dinara, 1926- 16181820 dinara. To su međutim bila sredstva namenjena za potrebe funkcionisanja iseljeničke službe i nisu bila namenjena za komercijalne potrebe države. *Izveštaj Narodnoj skupštini za 1925/26*, 25.

³³⁹ Никола Ђоновић, *О југословенској емиграцији*, 135-137.?

³⁴⁰ Ova procena izneta je na osnovu podataka Narodne banke, barona Benka, I. Lupisa Vukića i B. Purića. To je bila impresivna suma s obzirom da je u Kraljevini, prema ovim podacima, do 1931. godinedošlo 208 miliona dolara inostranih zajmova. . Kako Novković ocenjuje, priliv iseljeničkog novca odgovarao je dobijanju godišnjeg zajma od 15 miliona dolara. Dr. Bogdan L. Novković, “*Naše iseljenišтво. Njegovo ekonomsko stanje i njegovoj uticaj na otadžbinu*”, 71; M. Ž. Čalić navodi podatak da je u celom međuratnom periodu u Jugoslaviju ušlo 250 miliona dolara iseljeničkog novca, Mari Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941, Usporeni napredak u industrijalizaciji*, Beograd, 2004, 268.

³⁴¹ Preko Poštanske štedionice prosečni iznosi uplatnica iseljenika iz SAD i Kanade nisu prelazilinekoliko desetina dolara. Tako je 1925. godine prosečan iznos uplatnice iz SAD bio 28,69 dolara a 1926. godine 27,48 dolara. Dr. Milorad Nedeljković, gen. direktor Poštanske štedionice „*Isečljjeničke uštede*“, Iseljenički Magazin, mesečnik za održavanje veze s našim iseljenicima, god. 1, br. 2, Sarajevo, novembar, 1927, 19.

ekonomiji.³⁴² Kako navodi Mari Žanin Čalić priliv ukupnog iseljeničkog novca uticao je na stabilizovanje dinara, ravnotežu platne bilanse i na povećavanje investicione kvote.³⁴³ Korist koju država može imati od iseljenika zasigurno je prepoznata upravo praćenjem ovakvog priliva novca u zemlju.³⁴⁴ Kako se jednom prilikom konstatovalo “Danas, naročio, dolari iseljenika iz Amerike popravljaju našu valutu i olakšavaju plaćanje naših dugova na strani”.³⁴⁵ Prema I. Lupisu Vukiću u zemlju je u vidu iseljeničkih doznaka godišnje ulazilo između 14 i 20 miliona dolara i taj novac “podržavao je dinar, izjednačavao našu plaćevnu bilancu”.³⁴⁶ Posebno impresivno su delovale sume koje su ušle u zemlju neposredno nakon završetka ratnih sukoba. U periodu od 1919. do novembra 1921. godine 23277 povratnika, prema proceni Artura Benka- Bojničkog, na osnovu podataka Državnog Konačišta u Zagrebu, uneli su 31738500 dolara.³⁴⁷ Ovaj iznos koji je podrazumevao da su pojedinci doneli između 1500 i 2000 dolara na izvestan način doprineo je stvaranju pomalo nerealne slike o iseljenicima iz Amerike i njihovoj stvarnoj ekonomskoj snazi. Zanimljivo je činjenica da se radilo o licima koja su se vraćala posle četiri godine rata dakle perioda kada je svaka komunikacija i obavljanje novčanih transakcija sa starim krajem bilo onemogućeno što je doprinelo akumuliranju većih suma novca kod pojedinaca. To su takođe bila lica koja su imala nameru da se trajno vrata u novu domovinu i novac koji su nosili sa sobom bila je njihova životna ušteđevina. Ipak, kako se videlo, iseljeničke doznake postaju retko prisutna konstanta u odnosima iseljenika i starog kraja i one su stizale bez prekida tokom čitavog međuratnog perioda. To je takođe bio i znak o konstantnosti veze

³⁴² Prosečna nominalna radnička nadnica u Kraljevini SHS tokom treće decenije XX veka nije prelazila 26 dinara (1923-20,24 dinara, 1924-22,21, 1925-23,37, 1926-24,11, 1927-25,04, 1928-25,82, 1929-26,32 dinara). Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941.* Zagreb 1950, 46. Tako da je i najskromnija pošiljka od svega nekoliko desetaka dolara pokrivala mesečnu zaradu radnika u Kraljevini.

³⁴³ Mari Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije*, 268.

³⁴⁴ Značaj iseljeničkog novca iz perspektive jugoslovenske države postaje još jasniji ako se ima u vidu da je dug Kraljevine SHS prema Sjedinjenim Državama iznosio 64139050,82 dolara prema proceni novembra 1924. (AJ, 37-33, Obligations of Foreign Governments held by the United States treasury, together with interest accrued and remaining unpaid thereon, as of the last interest period prior to or ending with November 15, 1924.); odnosno 62850000 dolara 1925. godine. (AJ, 37-33, Pov.br.120, Ministar finansija M. Stojadinović, 17. februar 1926, Dug Kraljevine SHS na dan 15. jun 1925.); O tome i: Aleksandar R. Miletić, (Extra-)Institutional Practices, Restrictions, and Corruption, Emigration Policy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918-1928), *Transnational Societies, Transterritorial Politics*, Minhen 2009. 115.

³⁴⁵ Tom prilikom istaknuto je i da svega 10% iseljeničkog novca ulazi u Kraljevinu. AJ, 414-5, Pov.br. 106, 7. septembar 1922.

³⁴⁶ I. F. Lupis Vukić, “*Naši iseljenici i kriza*”, *Nova Evropa* 24, 1931, 268.

³⁴⁷ Љубомир Ст. Коснер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци*, 390.

koja je postojala između dve strane okeana, istina one porodične, ali sa začajem ostanka u sferama starokrajskog života makar i na posredan način. Kako je istaknuto, za državu koja je izlazila iz rata, ali i u kasnijim godinama, ovo je bila značajni priliv “najzdravije valute na svetu” pa stoga i ne čudi pažnja koja se ovom pitanju posvetila neposredno nakon okončanja ratnih sukoba. Preduzele su se mere u cilju povećane zvanične kontrole, ne samo načina dostavljanja i slanja novca, već i transakcija koje su slanje doznaka pratile, prvenstveno one koje su se odnosile na menjačke poslove. Jugoslovenska država iskazala je jasnu nameru da postane ne samo prisutan već i glavni akter u ovim novčanim transakcijama. To međutim nije bilo podstaknuto samo interesom za ovaj iseljenički novac. Ne treba zanemariti ni potrebu države da zaštiti svoje iseljene sunarodnike od različitih oblika eksploatacije koja je čini se bila neizbežna posebno u ovim prvim posleratnim godinama. Promena zarađenih dolara u dinare i krune postaje za neke odličan način zarade a za većinu izvor velikih gubitaka. Brzina kojom se kurs starokrajskih valuta menjao u odnosu na američki dolar bila je takva da nije bilo teško zaraditi na neupućenim iseljenicima. Tako se aprila 1919. godine jedan dolar menjao za 7 dinara ili 17,5 kruna a već decembra iste godine za jedan dolar dobijalo se 23 dinara odnosno 92 krune.³⁴⁸ Menjanje iseljeničkih dolara u Americi za daleko niži kurs starokrajskih valuta (dinara i kruna) od realnog nanosio je velike štete iseljenicima ali posredno i samoj državi s obzirom da u nju nije dolazio dolar već dinari i krune i to u iznosima koji su bili daleko manji od realnih i očekivanih.³⁴⁹ Informisanjem iseljeničke javnosti o realnom kursu, pokušajima da se sa američkim vlastima postigne sporazum o načinu slanja iseljeničkih doznaka, konačno i nastojanjem da se uključe domaće novčane ustanove u ove aktivnosti pratili su

³⁴⁸ Zvanične vlasti u SAD aprila 1919. godine obračunavale su kurs evropskih valuta u cilju kontrole organizovanog slanja doznaka ali ne kao novca već kroz kupovinu hrane na prostoru Amerike. Prema tom kursu jedan dolar menjao se za 7 dinara odnosno 17,5 kruna. (AJ, 371-59, American Relief Administration, Remittances to Central Europe, 22. april 1919.). Radilo se o srednjem kursu na Beogradskoj berzi. AJ, 371-59, Br. 146641, Ministarstvo finansija za Poslanstvo Kraljevine SHS, 29. decembar 1919; Ovo će biti osnov za manipulisanje iseljeničkim novcem od strane pojedinaca ali i novčanih zavoda koji su se držali ovog kursa i pored činjenice da je on ubrzo postao nerealan i daleko niži od realne vrednosti koju je dolar imao na tlu Kraljevine; AS, ASNO-60, Pismo Nikole Polzovića iz Akrona za Amerikanski Srbobran, 9. mart 1919.

³⁴⁹ Tako se pominje primer The Farmes National Bank iz Los Anđelesa koja je i pored promene kursa dolara u odnosu na starokrajске valute, menjala iseljenički novac po ranije utvrđenom kursu. Navodi se primer da je banka za 400 dolara davala 3126 kruna umesto realnih 24000 kruna. AJ, 371-59, Br. 13757, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 14. novembar 1919.

angažovanje države na tlu severne Amerike.³⁵⁰ Problemi su se javljali i u samoj Kraljevini. Zabeležen je niz slučajeva da su primaoci novca iz Amerike dobijali u pismimaa rođaka umanjene sume novca ili novčanih pošiljki u vidu čekova nije ni bilo.³⁵¹ Već septembra 1919. godine pokazala se namera da se u posredovanju slanja novaca u Kraljevinu SHS uključi Privilegovana Narodna banka u Beogradu³⁵², a četiri godine kasnije posebnim ugovorima sa poštama Sjedinjenih Država i Kanade, tu ulogu pokušala je da preuzme Poštanska štedionica Kraljevine SHS.³⁵³ Iseljenički komesar Fedor Aranicki od jugoslovenskog poslanstva u Vašingtonu zamolio je “da bi se shodnim načinom pokušalo reklamirati kod našeg tamošnjeg živilja, da svoj novac šalju u Stari Kraj putem pošte, jer je to najsigurniji, najjeftiniji i najbrži način dostave”.³⁵⁴ Uprkos ovim pokušajima jedan deo novca slao se preko privatnih novčanih zavoda dok se veći deo novca dostavljao rođacima u starom kraju u običnim pismima. Ni Narodna banka ni, nekoliko godina kasnije Poštanska štedionica nisu uspele da zauzmu vodeće mesto posrednika prilikom slanja

³⁵⁰ Jugoslovensko Ministarstvo finansija pokušalo je da preuzme direktnu posredničku ulogu u novčanoj transakciji koja je u ovim prvim mesecima 1919. godine bila pod kontrolom američkih vlasti na način da bi Ministarstvo finansija obezbeđivalo krune i dinare, po kursu koji bi bio utvrđen, koji bi služili kao pokriće za dolare koji bi od strane iseljenika bili pohranjeni u američkim bankama. Radilo se o novcu koji je bio namenjen za kupovinu robe na tlu Amerike i koja bi se zatim slala u domovinu. AJ, 371-59, 8. maj 1919; AJ, 371-59, Ministar finansija Ninčić za Poslanstvo, 31. maj 1919.

³⁵¹ Tako je Ivan Crnić dobio u pismu rođaka iz Amerike svega 5 dolara iako su mu poslali ček u iznosu od 105 dolara. Rozalija Strlec dobila je svega jedan dolar umesto 50 dolara a na čeku je bila primetno brisanje prave cifre i prepravljane na iznos od jednog dolara. U nekim slučajevima čekovi su jednostavno izvađeni i naplaćeni od strane nepoznatih lica. Jugoslovenske vlasti su stoga apelovale na iseljenike da novac i čekove ne šalju u pismima već isključivo preko banaka. AJ, 371-59, No 632, Iseljenički komesar Baton za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 10. novembar 1923.

³⁵² Ova namera odnosila se na srpske iseljenike. Planiralo se da iseljenici polože novac korespondentima Narodne banke u Americi (Columbia Trust Company, NY i American Express Company, NY). Filijale bi za taj novac, uz proviziju, izdavale čekove koji bi se donosiocima u Kraljevini naplaćivali za dinare. U tom trenutku zvanični srednji kurs dolara iznosio je 16/17 dinara ili 48/51 kruna. AJ, 371-59, Br. 80.485, Ministarstvo finansija Kraljevine SHS za Poslanstvo Kraljevstva SHS, 14. septembar 1919; AJ, 371-59, Br. 146641, Ministarstvo finansija za Poslanstvo Kraljevine SHS, 29. decembar 1919; Posle postignutog sporazuma Narodne banke i Ministarstva finansija, iseljenici su informisani preko iseljeničke štampe. Od poslanstva se tražilo da ovu informaciju dostavi redakcijama Srpskog Dnevnika, Ujedinjenog Srpstva, Srpskog Glasnika, Jadrana i Srbobrana. AJ, 371-59, No. 572.a. Narodna banka za Poslanstvo u Vašingtonu, 11. februar 1920; Sa američkim bankama na sličan način već su saradivale neke privatne banke u Kraljevini pa je tako Srpska banka imala sličan ugovor sa Columbia Trist Co.

³⁵³ Љубомир Ст. Косиер, Срби, Хрвати и Словенци у Америци, 343; AJ, 371-59, Dr. Milorad Nedeljković, generalni direktor Poštanske štedionice „Iseljeničke uštede“, (Izvadak iz „Iseljeničkog Magazina“ za novembar 1927.)

³⁵⁴ AJ, 371-59, Dr. Milorad Nedeljković, generalni direktor Poštanske štedionice „Iseljeničke uštede“, (Izvadak iz „Iseljeničkog Magazina“ za novembar 1927.); Broj 31412/1928, Iseljenički komesarijat Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za Poslanstvo u Vašingtonu, 3. novembar 1928.

iseljeničkih doznaka.³⁵⁵ U jednom trenutku ove novčane transakcije postale su i bezbedonosni problem. Kada je došlo do opasnosti da država bude preplavljena lažnim krunama ali i ogromnom količinom ovog novca, reagovalo se januara 1920. godine objavom upozorenja da je uvedena zabrana slanja i unosa ovog novca u Kraljevinu SHS.³⁵⁶ Nije to bila mera koja je isključivo trebala da zaštiti novčano tržište Kraljevine. Bio je to takođe način da se zaštite i sami iseljenici. Upozoravale su se iseljeničke organizacije i pojedinci o pojavi miliona krunskih novčanica kao i lica koja su “po kolonijama od kuće do kuće” nudili iseljenicima ovaj novac za američke dolare. Radilo se o novcu koji je u Kraljevini, kako se navodi, izgubio svaku vrednost.³⁵⁷ Bili su ovo problemi koji su pratili slanje iseljeničkih doznaka u stari kraj ali oni nisu ni u jednom trenutku uticali na prekid ovih novčanih transakcija i novac ovako dostavljen u Kraljevinu zauzimaće i u buduće važno mesto u ekonomskom životu jugoslovenske države.

Bio je to svakako značajan priliv novca ali ne obavezno onakav i ne onako usmeren da bi se posledice osetile na ukupan privredni razvoj države, uprkos konstantnosti priliva i ukupnim iznosima koji su ulazili u Kraljevinu svake godine. Tek bi usmeravanje većih novčanih pošiljki (brojnih i većih iznosa) ka domaćim novčanim zavodima i ka samoj jugoslovenskoj privredi predstavljalo ostvarenje onih ciljeva iseljeničke politike koji su na samom početku i definisani. Ovaj podsticaj mogao je doći na više načina. Angažovanjem iseljenika-povratnika u industrijskom razvoju države ali i kao nosilaca modernih načina privređivanja u poljoprivrednoj proizvodnji, smatralo se, mogao se podići nivo efikasnosti i ići ka modernizaciji proizvodnje. Mali broj povratnika, posle svojevrsnog ekscesa u prve dve-tri posleratne godine, nepostojanje stvarnog kapaciteta jugoslovenske privrede da apsorbuje ovu radnu snagu, učinili su da ova sfera iskorišćenosti iseljenika ne bude

³⁵⁵ Razlozi su se tražili u neobaveštenosti iseljenika, nedovoljnoj angažovanosti konzulata i sl. AJ, 371-59, Br. 9789, Narodna banka Kraljevine SHS za Ministarstvo finansija, generalni inspektorat, 3. mart 1921; Ministarstvo socijalne politike Kraljevine SHS, Iseljenički odsek, Iseljenička služba; *Izveštaj Narodnoj skupštini za 1925/26*, Beograd 1926, 66.

³⁵⁶ Zbog priliva velike količine krunskih novčanica žigosanih lažnim žigom u Ameriku “u cilju prodaje našim državljanima” obavestena su sva jugoslovenska diplomatska predstavništva da je “unošenje krunskih novčanica svih vrsta u naše Kraljevstvo zabranjeno” kao i da se krunske novčanice u inostranstvu koje su žigosane jugoslovenskim žigom “ne smatraju kao naš novac” čak i ako se radi o urednim žigovima. Preporučeno je da iseljenici ne kupuju krune već čekove za banke u Kraljevini. AJ, 371-59, Ka.br. 642, Davidović za Poslanstvo, 20. januar 1920.

³⁵⁷ AJ, 371-59, Cirkular 5, American Red Cross, Bureau of Foreign Language Information Service, jun 1920.

ostvarena. Učešće iseljeničkog kapitala u jugoslovenskoj privredi njegovim direktnim angažovanjem i uključivanjem u privredne tokove takođe nije bilo nepoznanica. Najvećim delom radilo se o kupovini nekretnina na području Dalmacije ali je zabeleženo i prisustvo iseljeničkog kapitala u rudniku Trepča (oko 20% kapitala), u fabrikama cementa u Dalmaciji (Majdan kod Solina), u rudniku Venčac u Srbiji.³⁵⁸ Međutim nije bilo sistemskog pristupa koji bi ovakvu vrstu angažovanja iseljeničkog novca izmestio iz okvira pojedinačnih slučajeva. Jugoslovenski poslanik u Vašingtonu A. Tresić Pavičić navodi odsustvo trgovačkog predstavništva u SAD kome bi se pojedinci mogli obratiti, dok se na odgovor Ministarstva Trgovine čekalo i po dva meseca.³⁵⁹ Glavni akcenat od strane države stavljen je međutim na iseljeničku uštedevinu koja bi završila najvećim delom u domaćim jugoslovenskim bankama. Praksa slanja novca u domaće starokrajske banke nije bila nepoznata i u vremenu pre izbijanja Prvog svetskog rata profilisali su se pojedini novčani zavodi, pre svega u Hrvatskoj i Sloveniji, u koje se slivao i deo iseljeničke štednje.³⁶⁰ Pokušaj da se privuče što veći deo ovog novca nastavljen je i u godinama posle okončanja rata. Uroš Dučić, direktor Amerikansko-Srpske banke predlagao je osnivanje centralnog novčanog zavoda-banke koja bi svoj kapital bazirala na mesečnim ulozima iseljenika. Korist od ovakvog poduhvata, po Dučiću, imali bi pre svega iseljenici ali posredno i država.³⁶¹ Do realizacije ovih predloga u ovim godinama nije došlo ali su ostale domaće banke na tlu Kraljevine koje su privlačile iseljeničke uloge. Prva Hrvatska Štedionica, Srpska banka, Jadransko-podunavska banka, Hrvatska eskontna banka, Ljubljanska kreditna banka, Mestna Hranilnica, Zadružna gospodarska banka i niz drugih deo svog novčanog salda dugovale su iseljeničkom novcu. I ovom prilikom neoizbežno je bilo nacionalno opredeljivanje pa je tako Srpska banka u Zagrebu akumulirala najveći deo

³⁵⁸ „Naše iseljeničtvo. Njegovo ekonomsko stanje i njegovoj uticaj na otadžbinu” (svršetak), Dr. Bogdan L. Novković, advokat, Zagreb, Narodno blagostanje, br. 6, 4. februar 1933; O tome i : Mari Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije*, 268.

³⁵⁹ AJ, 371-59, Pov.br. 184, Ante Tresić Pavičić za Ministarstvo spoljnih poslova, 2. jul 1925; N. Đonović kritikujući iseljeničku politiku i njeno svođenje na pasoše i zaostavštine zaključuje „...nema jednog određenog plana po kome bi naša emigracija imala da uzme značajnog učešća u privrednom podizanju naše zemlje”. Никола Ђонових, *O jugoslovenskoj emigraciji*, 138.

³⁶⁰ Do 1914. godine iseljenici su poslali 20 milijardi dinara u domovinu. Mari Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije*, 267.

³⁶¹ Uroš Dučić, „*Jedan predlog našima u Severnoj Americi*“, *Iseljenički Magazin*, mesečnik za održavanje veze s našim iseljenicima, god. 1, br. 2, Sarajevo, novembar, 1927, 20-23.

ušteđevina srpskih iseljenika (oko 70%), Prva Hrvatska Štedionica kao najveća jugoslovenska depozitna institucija bila je izbor hrvatskih iseljenika sa čak 200 miliona dinara (oko 4 miliona dolara), novca hrvatskih iseljenika, dok su se Slovenci u Americi obraćali isključivo novčanim zavodima u Ljubljani.³⁶² Da je prisutan veliki interes za ovu vrstu odnosa sa prostorim severne Amerike potvrđuje i osnivanje Srpsko-Amerikanske banke u Beogradu 1921. godine kao i Amerikansko-Srpske banke u Sarajevu 1923. godine.³⁶³ Državne institucije su više nego jednom pokazivale interes da i same privuku deo ovog iseljeničkog novca. To nije čudilo ako se uzme u obzir procena da je do kraja 1923. godine u Kraljevinu SHS ušlo 130 miliona dolara iseljeničke štednje, dok se godišnja štednja iseljenika u Americi procenjivala na dvadeset miliona dolara.³⁶⁴ Prema N. Donoviću ukupan ulog iseljenika u domaćim bankama iznosio je više od milijardu dinara.³⁶⁵ Benko Grado navodi da je učešće iseljeničke štednje u aktivni Kraljevine SHS (u platežnoj bilansi) 1924. godine iznosilo je 10,31% a 1927. godine 30%. To nije bila slika povećanog priliva iseljeničkog novca već odraz nepovoljnije ukupne platežne bilanse države zbog čega je učešće iseljeničkog novca bilo veće.³⁶⁶ Artur Benko Grado navodi da je u Kraljevinu SHS (Jugoslaviju) u periodu od 1918. do 1931. godine ušlo oko 12 milijardi dinara iseljeničke štednje.³⁶⁷ U cilju ostvarenja pune kontrole nad novčanim pošiljkama iz severne Amerike ali i obezbeđivanja lakšeg i sigurnijeg slanja iseljeničkog novca u Kraljevinu, Poštanska štedionica je krajem 1923. godine uspostavila konvenciju sa poštom SAD a nakon toga 1925. godine i sa poštom Kanade.³⁶⁸ Zakonskom reformom od 18.

³⁶² Љубомир Ст. Косиер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци*, 328-335.

³⁶³ Љубомир Ст. Косиер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци*, 326-327.

³⁶⁴ Љубомир Ст. Косиер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци*, 390.

³⁶⁵ Никола Ђоновић, *О југословенској емиграцији*, 13.

³⁶⁶ Tokom 1927. godine od 3404000000 dinara iseljeničkog novca je bilo 1023000 dolara. Artur Benko Grado, *Iseljenički problem Kraljevine Jugoslavije*, U: *Jugoslovenski Državni Almanah*, Prvi deo, Socijalni almanah Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1930.154.

³⁶⁷ AJ, Centralni presburo (38), f. 736, "Migracioni zastoj i njegove posljedice", Jutarnji List, Zagreb 17. jul 1932; Artur Benko Grado međutim, nekoliko godina kasnijedaje nešto skromniju procenu. Prema Benku Gradu od Ujedinjenja do 1934. godine u Jugoslaviju je ušlo 10 milijardi dinara iseljeničkog novca. Benko Grado primećuje da od 1925. godine priliv iseljeničkog novca opada što pripisuje pojavom ekonomske krize ali i nepoverenju iseljenika prema jugoslovenskim institucijama. Hrvatski državni arhiv (HR- HDA), Inventar rukopisne ostavštine Artur Benko Grado 1894-1946 (790), kutija 75, V/2 (g. 1924-1940) (Br. 1-58), Možemo li pojačati opadajući priliv iseljeničkog novca, Benkov referat.

³⁶⁸ Tokom 1925. godine preko pošte iseljenici su poslali 30 miliona dinara. To nije bio zadovoljavajući rezultat a razlozi malom korišćenju ovog načina slanja novca tražili su se u neobaveštenosti iseljenika,

januara 1929. godine Poštanskoj štedionici data je mogućnost da akumulira iseljeničke štedne uloge. Do tada, postojalo je ograničenje jednog štednog uloga na 50000 dinara sa godišnjom kamatom od 4%, dok je novim zakonom ulog postao neograničen a kamatna stopa je povećana na 6% godišnje.³⁶⁹ Za iseljeničku štednju interes je pokazala i Uprava fondova Kraljevine SHS, kao Hipotekarna kreditna državna ustanova koja je od jugoslovenskih diplomata u Americi očekivala da informiše iseljenike o snazi i solventnosti ove ustanove.³⁷⁰

Da ova vrsta saradnje ne postane i primer uspeha u odnosima iseljenika i države i simbol čvrste veze iseljenika sa domovinom, i da u stvari postane suprotnost ovome, svojevrsni kamen spoticanja koji će pratiti odnose iseljenika i države ne samo u ovim godinama već tokom čitavog međuratnog perioda, doprinela je sudbina pojedinih banaka koje su posegle za iseljeničkim novcem ali i pojedini “poslovni poduhvati” koji se nisu najsrećnije završili.

Naime, materijalni značaj iseljenika nije prepoznala samo država. Bila je to privlačna zajednica za različite aspirante koji su želeli ostvarenje materijalnog uspeha koristeći se iseljeničkim novcem . Nije bila neobična i nepoznata pojava da se unutar iseljeničtva pojavljuju pojedinci koji su na različite načine želeli da se domognu iseljeničkog novca. Dolazilo se pod maskom humanosti, traženja pomoći ugroženim sunarodnicima, apelovanjem na patriotizam iseljenika, nacionalnu svest i odanost pojedinim političkim idejama i ideologijama. Problem se pojavljivao kada su te aktivnosti imale direktnu ili posrednu podršku državnih struktura. Tada to više nije bila stvar pojedinačnih poduhvata već problem ugleda države i slike koju je ona ostavljala u iseljeničkoj sredini. Svakako najeklatantniji primer bila je sudbina Prve srpske

nepoznavanju engleskog jezika neophodnog za popunjavanje uplatnica. Ministarstvo socijalne politike Kraljevine SHS, Iseljenički odsek, Iseljenička služba; Izveštaj Narodnoj skupštini za 1925/26, Beograd 1926, 66; Preko uplatnica Poštanske štedionice iz severne Amerike dostavljeno je u Kraljevinu SHS 1925: 547548,23 dolara (31929871,73 dinara), 1926: 583705,01 dolara (583705,01 dinara); Iz Kanade iseljenici su poslali 1926: 2512487,46 dinara; 1927: 576348,10 dinara. Dr. Milorad Nedeljković, gen. direktor Poštanske štedionice „*Isečljjeničke uštede*“, Iseljenički Magazin, mesečnik za održavanje veze s našim iseljenicima, god. 1, br. 2, Sarajevo, novembar, 1927, 19.

³⁶⁹ AJ, 449-4, Br454, Poštanska štedionica za Generalnog konzula u Njujorku Đorđa Todorovića, 23. januar 1929; Ovaj potez Poštanske štedionice I. Lupis Vukić okarakterisao je kao “prvi korak” u pravcu osiguranja iseljeničkih uloga. *Iseljenička konferencija u Splitu (održana dne 5. 6 i 7. avgusta 1929.)*, Izveštaj napisao Milostislav Bartulica, Iseljenička biblioteka br. 6, Zagreb, 1929, 17-18.

³⁷⁰ AJ, 371-59, Uprava Fondova za Delegaciju Kraljevine SHS u Vaašingtonu, 1920.

zemljoradničke banke. Otvorena 1912. godine, ova banka imala je nameru da deo svoje novčane solidnosti bazira i na iseljeničkom novcu. Rat je privremeno prekinuo rad ove banke ali je već 1919. godine on obnovljen. Iseljenički novac, pre svega onaj srpskih iseljenika, obezbedio je neprekidan rast ukupne štednje i solventnost ove banke u periodu od 1919 do 1922. godine.³⁷¹ Međutim već 1922. godine došlo je do krize u poslovanju. Unutrašnji sukobi vodećih lica banke, zatim i informacije da banka ne može da ispunjava svoje finansijske obaveze doveli su u pitanje rad same banke.³⁷² Oprez iseljenika ograničio se na obustavljanje slanja novca ovoj novčanoj ustanovi ali su štedni ulozi ostali na računima banke. Da to ne bude problem jedne privatne novčane ustanove već problem države pobrinule su se same državne strukture Kraljevine. Svojevrсна slika da je ova banka zapravo pod zaštitom i pokroviteljstvom države stavrala se od prvih dana njenog rada. U Americi nastupalo se sa pozivima na patriotizam. Slala su se pisma koja su počinjala sa “Dragi brate Srbije” apelovalo se da se pomogne obnovi Srbije i podizanju njene privrede, slale su se slike kralja Petra I ali i one sa prikazoima “kako Srbin baca Švabu preko Save”.³⁷³ U upravnom odboru bili su bivši i trenutni državni službenici.³⁷⁴ Kada su se pojavile prve vesti o potencijalnim problemima u poslovanju, uveravanja da je sve u redu stigla su od strane državnih organa.³⁷⁵ Konačno banci nije bilo spasa a ni iseljeničkim ušteđevinama. Odlukom beogradskog Trgovačkog suda 3. avgusta 1927. godine otvoren je stečaj banke.³⁷⁶ Prema nekim procenama u ovoj banci nalazilo se 29 miliona dinara (510000 dolara) iseljeničkih štednih uloga.³⁷⁷ Utisak da su iseljenici prevareni, obmanuti ne

³⁷¹ Banka koja je započela sa skromnim kapitalom, 1919. godine raspolagala je sa 1,5 miliona dinara, 1920. godine sa 17,5 a 1922. godine sa 40,5 miliona dinara. Ovaj rast bio je isključivo posledica priliva novca uglavnom srpskih iseljenika. Љубомир Ст. Косиер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци*, 312.

³⁷² Љубомир Ст. Косиер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци*, 313.

³⁷³ AJ, 335-19, Vidak K. Novaković, bankara za kralja Aleksandra I, 26. decembar 1928.

³⁷⁴ V. Novaković navodi da je 1922. godine Nikola Pašić odlikovao sve one koji su propagirali ovu banku pa se i to navodi kao argument u prilog odgovornosti same države za sudbinu ove banke i iseljeničke štednje. AJ, 335-19, Vidak K. Novaković, bankara za kralja Aleksandra I, 26. decembar 1928.

³⁷⁵ Kada su se pojavile prve vesti o krizi u poslovanju banke Ministarstvo Trgovine i Industrije izdalo je komunikе o povoljnom stanju u banci kao i da ne postoji razlog za povlačenje novca iz banke. Љубомир Ст. Косиер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци*, 314-315.

³⁷⁶ AJ, 335-19, Vidak K. Novaković, bankara za kralja Aleksandra I, 26. decembar 1928; Službene novine objavile su ovu vest 3. septembra 1927. Navodi se „Pad ove banke izazvao je čitav jedan pokret među našim iseljenicima ovde...“. AJ, 371-59, 2502, 27. septembar 1927.

³⁷⁷ AJ, 371-59, Američki ulagači u Prvoj srpskoj zemljoradničkoj banci. Upozorenje državnog departmenta, 14. septembar 1927.

od strane banke već od strane države bio je neizbežan. Kako Vidak K. Novaković kaže “U ovim ljudima naša država izgubila je svoje najvernije sinove”.³⁷⁸ Ovo razočaranje svakako je pojačano odlukama da svi zahtevi i potraživanja moraju biti dostavljeni sudu do 1. oktobra 1927. godine³⁷⁹ što je nepovoljno odjeknulo među ulagačima iz Amerike.³⁸⁰ Slična sudbina zadesila je i neke druge banke. Propale su Balkanska, Jadranska, Beogradska Ujedinjena, Dobrovoljačka, Slovenska banka i Štedionica za Primorje.³⁸¹ Andrija Gosar, ministar socijalne politike, u izveštaju novembra 1927. godine primetio je da je propast banaka nanela iseljenicima materijalnu štetu a državi moralnu.³⁸² Stečaj banaka i pitanje zloupotreba bila je tema i skupštinskih rasprava.³⁸³ Mate Drinković bio je mišljenja da je propast iseljeničke štednje u domaćim bankama glavni uzrok nepoverenja iseljenika prema državi.³⁸⁴ Uzroci negativnog odnosa dela iseljeničke javnosti prema državi bili su znatno složeniji ali se svakako može reći da je sudbina iseljeničke štednje doprinela neraspoloženju dela iseljenika kao i stvaranju negativne slike u iseljeničkoj javnosti. Da je i u državi prepoznat značaj ovog iskustva u budućim odnosima sa iseljenicima pokazala su kasnija nastojanja da se nađe rešenje za uništenu štednju iseljenika. Biće međutim potrebno više od decenije da se dođe do izvesnih rešenja.

Posledice ovog iskustva bile su dugotrajne i vidljive. One se nisu odrazile na iseljeničke doznake koje su išle ka članovima porodice u starom kraju. Na ovaj vid priliva materijalnih sredstava u Kraljevinu uticaj je isključivo imala ekonomska snaga iseljenika i osećaj porodične vezanosti. Neke druge sfere u kojima se jugoslovenska država javljala kao potencijalni partner osetiće posledice dotadašnjeg iskustva. Kada je jugoslovenska država posegla za novim zajmom u Americi, kao i mnogo puta do tada računalo se na iseljeničku podršku. Kupovina državnih obveznica mogla je pomoći finansijskoj stabilizaciji države.

³⁷⁸ AJ, 335-19, Vidak K. Novaković, bankara za kralja Aleksandra I, 26. decembar 1928.

³⁷⁹ AJ, 371-59, Američki ulagači u Prvoj srpskoj zemljoradničkoj banci. Upozorenje državnog departmenta, 14. septembar 1927.

³⁸⁰ Kratak rok nije ostavljao prostor iseljenicima da na vreme podnesu svoje zahteve zbog čega je došlo i do svojevrsnog organizovanja ulagača iz San Franciska koji su bili spremni da ovo pitanje pokrenu i pred američkim Kongresom i američkom vladom. AJ, 371-59, Pismo Ilije T. Bašića i Vidaka Novakovića za Poslanstvo u Vašingtonu 21. septembar 1927.

³⁸¹ *Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/27*, 36.

³⁸² *Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/27*, 36.

³⁸³ AJ, 335-19, Vidak K. Novaković, bankara za kralja Aleksandra I, 26. decembar 1928.

³⁸⁴ *Iseljenička konferencija u Splitu*, 6.

Ali je odaziv iseljenika bio razočaravajući. Objašnjenje ovome tražilo se upravo u iskustvu sa iseljeničkom štednjom. Pokušaj jugoslovenske države da mobiliše američko iseljeničstvo u cilju obezbeđivanja što povoljnijeg zajma od američke vlade doživeo je potpuni neuspeh. Jedno od objašnjenja bilo je i negativno iskustvo iseljenika sa bankama u starom kraju. Da li je ovo i zaista bio jedini razlog neuspeha državnog poduhvata nije moguće sa sigurnošću utvrditi. Bile su to godine kada su i političke napetosti u Kraljevini postajale očigledne i u iseljeničkoj sredini. Upisivanje zajma bila je u stvari i direktna pomoć ne starom kraju već jugoslovenskoj državi i režimu koji je njom upravljao. Poslanik A. Tresić Pavičić, upozorio je jugoslovenske vlasti na delovanje Lj. Kežmana u SAD koji je “savetovao svojim pristašama da ne potpisuju zajma Jugoslaviji...dok ne dođe do hrvatsko srpskog sporazuma”.³⁸⁵ Ubistvo u Narodnoj skupštini 1928. godine bio je povod hrvatskim novinama u Americi da pozovu iseljenike da ne šalju uštedevine u Kraljevinu.³⁸⁶ Iskustvo u godinama neposredno nakon rata takođe nije dalo dobre rezultate iako se tada još uvek nije moglo govoriti o tako negativnom iskustvu iseljenika sa domaćim bankama. Upis zajma 1921. godine pokazao se kao veliko razočaranje. Svakako da je ponašanje iseljenika tokom godina rata i iskazana spremnost da se pomogne delovala podsticajno na buduća očekivanja jugoslovenskih vlasti. Kada je Kraljevina SHS započela sa upisom novog investicionog zajma sredinom 1921. godine izražena su otvorena očekivanja prema iseljeničkoj zajednici u Americi. Nikola Pašić uputio je nalog poslanstvu u Vašingtonu da se “u Americi jakom reklamom i agitacijom” plasiraju obveznice ovog zajma “kod tamošnjeg našeg življa”.³⁸⁷ Upis zajma namenjenog obnovi saobraćajne infrastrukture, u severnoj Americi trebao je da se vrši preko Jugoslovenske bankarske agencije u Njujorku (za južnu Ameriku određena je Slovenska bankarska agencija u Buenos Airesu).³⁸⁸ Da se ne radi samo o čisto ekonomskom potezu i poslovnom pragmatizmu, koji je svakako bio

³⁸⁵ AJ, 371-59, Pov.br. 184, A. Tresić Pavičić za Ministarstvo spoljnih poslova, 2. jul 1925.

³⁸⁶ AJ, 335-19, Vidak K. Novaković, bankara za kralja Aleksandra I, 26. decembar 1928.

³⁸⁷ Radilo se o zajmu u iznosu od 500 miliona dinara sa rokom otplate od 50 godina uz 7% godišnje kamate. Zajam je bio namenjen obnovi saobraćajne infrastrukture u Kraljevini, odnosno za “opravke, dovršenja, proširenja železničkog saobraćaja” kao i za “podizanje novih pruga, uređenje i podizanje pristaništa i drumova”. AJ, 371-59, Pov.br. 9753, N. Pašić za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 18. avgust 1921; Rok upisa zajma bio je mesec dana (od 1. do 30. septembra 1921.) uz naknadno produženje do 7. oktobra 1921. AJ, 371-59, Ministarstvo spoljnih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 15. avgust 1921; AJ, 371-59, Pno. 505, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo spoljnih poslova, 4. novembar 1921.

³⁸⁸ AJ, 371-59, Pov.br. 9753, N. Pašić za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 18. avgust 1921.

prisutan i neizbežan, pokazuje i konstatacija Ministarstva spoljnih poslova da će upis zajma biti “od neprocenjene vrednosti i političkog značaja kako za unutrašnjost zemlje tako isto i za inostranstvo”.³⁸⁹ Ovo je svakako bila ispravno tumačenje jer je ovo bio poduhvat koji je otvarao prostor za iskazivanje stava prema jugoslovenskoj državi kao novom političkom i državno-pravnom subjektu. Nije se radilo o humanosti kao primarnom porivu za upis zajma, već o angažovanju u pravcu jačanja nove države, njenom podizanju, posredno o potvrdi vere u njenu opravdanost ali i uspeh budućeg razvoja. Zajam se nije davao nacionalnim subjektima ili starokrajskim regijama iz kojih se vuklo poreklo, već jugoslovenskoj državi kao celini. Stoga je sledilo i uputstvo da se nastoju “kod našeg tamošnjeg življa” da se što veći broj upiše za zajam “čijem se uspehu pridaje osobit značaj”.³⁹⁰ Naznaka izvesnih problema javila se i pre početka upisa zajma. Pokazalo se da sam naziv bankarske agencije kao jugoslovenske dovodi u pitanje uspeh celog poduhvata. Iz jugoslovenskog konzulata u San Francisku moglo se čuti da se ne može očekivati upis zajma preko ove agencije od strane jugoslovenskih iseljenika u Kaliforniji pošto ona nije poznata ali i “iz iskustva, skupo plaćenog, nema poverenja u američko-naše firme...pošto ga je varao kako je ko stigao”.³⁹¹ Ozbiljnije su delovale pretpostavke da će samo Srbi kupovati obveznice države “pošto jugoslovenska štampa radi protiv njega” ali i da Srbi “neće da čuju za ime “Jugoslovenska””.³⁹² Da ovo nisu bila neosnovana predviđanja pokazali su rezultati čitavog poduhvata na prostoru severne Amerike. Upisano je svega oko 4 miliona dinara zajma (ukupan zajam iznosio je 500 miliona dinara) a preko Jugoslovenske banke u Njujorku upisano je 57000 dinara za jugoslovenski zajam. Najveći iznos nije upisan preko neke starokrajske banke ili Beogradske i Zagrebačke berze, već preko iseljeničke banke u Americi, Slavonic Immigrant Bank.³⁹³ Rezultat je bio “vrlo

³⁸⁹ AJ, 371-59, Ministarstvo spoljnih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 15. avgust 1921.

³⁹⁰ AJ, 371-59, Ministarstvo spoljnih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 15. avgust 1921.

³⁹¹ AJ, 371-59, P.Br. 5996, V.D. konzula u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 31. avgust 1921.

³⁹² AJ, 371-59, P.Br. 5996, V.D. konzula u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 31. avgust 1921.

³⁹³ Preko Slavonic Immigrant Bank, iseljeničke banke u Njujorku koja je takođe dobila pravo vršenja upisa zajma upisano je 3818000, dok je na području konzulata u San Francisku upisano 250000 dinara zajma. Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu upisalo je 48000 dinara, Generalni konzulat u Njujorku 8000 a u Čikagu 95000 dinara zajma. Razočaranje je bilo tim veće s obzirom na podatak da su jugoslovenski iseljenici

nepovoljan” a to se pripisivalo, ograničenom vremenu za upis zajma, nedovoljnoj propagandi koja je obuhvatala slanje “patriotskih” poziva, objavljivanje oglasa, držanje skupova, nedostatku dobre organizacije ali i činjenici da je srpska iseljenička štampa objavljivala ove oglase dok su neki hrvatski i slovenački listovi “pisali protiv upisa”.³⁹⁴ I nekoliko godina kasnije tumačilo se da je na neuspeh prodavanja jugoslovenskih obveznica uticala “propaganda naših neprijatelja” kao i širenje vesti o opasnosti izbijanja rata na Balkanu.³⁹⁵

Kako je već istaknuto, iz jugoslovenskog konzulata u San Francisku primetilo se i nepoverenje iseljenika prema starokrajskim ustanovama i poslovnim inicijativama zbog lošeg iskustva koje su do tada imali. A raspisivanje jugoslovenskog zajma došlo je svega dve godine nakon jednog takvog poduhvata među jugoslovenskim iseljeništvom u Americi. Ne može se sa sigurnošću utvrditi koliko je taj poduhvat uticao na ponašanje iseljenika tokom upisa državnog zajma ali zasigurno nije doprineo učvršćivanju poverenja iseljenika u starokrajske institucije pa i samu državu. Predstava o jugoslovenskim iseljenicima kao dovoljno imućnim sunarodnicima koji mogu predstavljati dobar izvor materijalne koristi bila je dovoljan motiv za mnogobrojne “poslovne” poduhvate koji su dolazili iz Kraljevine ili su nastajali unutar same iseljeničke zajednice. Različite manipulacije i pronevere nisu bile strane ni unutar samog američkog društva ali je problem nastajao kada su ti poduhvati nosili obeležje umešanosti države i zvaničnih vlasti. U Politici od 30. septembra 1926. godine u rubrici “Među nama” pojavilo se pismo Petra V. Samardžića sa Aljaske koji ukazuje na proneveru iseljeničkog novca od strane Jovana Miloševića koji je u ime države sakupljao zajam 1919. a zatim nestao pa se “ danas nalazi u našoj slavnoj prestonici Beogradu i kupuje agiluke i čitluke”.³⁹⁶ Bio je to poduhvat koji je doveo do pronevere iseljeničkog novca, uveo državu kao odgovornog činioca u celoj aferi i, posredno uveo iseljenike u izvesne privredne poduhvate u Kraljevini. Jovan Milošević iz Beograda

u SAD tokom rata upisali 10 miliona dolara vredan ratni zajam Amerike. AJ, 371-59, Pno. 505, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo spoljnih poslova, 4. novembar 1921.

³⁹⁴ AJ, 371-59, Pno. 505, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo spoljnih poslova, 4. novembar 1921; AJ, 371-59, O zajmu od 500000000 dinara

³⁹⁵ AJ, 371-59, Pov.br. 184, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo spoljnih poslova, 2. jul 1925.

³⁹⁶ AJ, 414-5, Pov.br. 9596, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 6. oktobar 1926.

osnovao je u SAD 19. septembra 1919. godine, Prvo američko-jugoslovensko izvozno uvozno društvo u Čikagu (First American Yugoslav Export Import Cooperation).³⁹⁷ Cilj društva bio je poboljšanje robne razmene Amerike i Evrope odnosno jugoslovenske države i, kao akcionarsko društvo, ponudilo je prodaju akcija u vrednosti od pola miliona dolara.³⁹⁸ Ovaj poduhvat bio je prvenstveno namenjen jugoslovenskim, odnosno srpskim iseljenicima pa je njihovom uključivanju dat značaj patriotskog čina. U odboru Udruženja uključeni su i istaknuti iseljenici poput Anta Bjankinija, Sime Vrlinića. Nudila su se dva paketa akcija u vrednosti od 25 odnosno 10 dolara po jednoj akciji. Međutim, akcije čija je nominalna vrednost iznosila 10 dolara prodavala se iseljenicima za 12,5 i 17, 5 dolara i tim putem došlo se do sume od 158644,9 dolara. Milošević je međutim prisvojio deo akcija a sumu Udruženja od 46000 dolara izgubio je na berzi, i nakon toga krajem 1919. godine napustio je Ameriku.³⁹⁹ Prema nekim procenama šteta naneta iseljenicima iznosila je između 113000 i 190000 dolara.⁴⁰⁰ Potraga za Miloševićem i pokušaj naplate ovog novca započela je neposredno nakon njegovog napuštanja Amerike, a u čitavu stvar angažovani su i američki advokati. S obzirom da je J. Milošević bio vlasnik jednog broja deonica rudnika Venčac, pojavila se mogućnost da se tim putem izvrši naplata. Posle niza pokušaja Mihailo Dučić kome je Udruženje dalo punomoćje,⁴⁰¹ uspeo je da koncesiju rudnika prenese na sebe i na Udruženje 1930. godine.⁴⁰² Čitava ova poslovna avantura mogla je biti ograničena na problem lične pohlepe i nepoštenja i s druge strane, naivnosti iseljenika da se svojim postupcima sama država nije uključila, makar i posredno. Jovan Milošević je naime

³⁹⁷ M. Mitrović navodi da je društvo zvanično priznato od strane američkih vlasti 26. juna 1919. Момчило Митровић, *Венчац 1881-1981*, Аранђеловац 1985, 25.

³⁹⁸ AJ, 414-5, Pov.br. 36, Predmet: Prevara Jovana Miloševića i kompanije u Čikagu, Izveštaj konzulata u Čikagu Ministarstvu inostranih dela, 21. april 1928.

³⁹⁹ AJ, 414-5, Pov.br. 36, Predmet: Prevara Jovana Miloševića i kompanije u Čikagu, Izveštaj konzulata u Čikagu Ministarstvu inostranih dela, 21. april 1928; AJ, 414-5, 2243, Đ. Kolombatović, konzul u Čikagu za Ministarstvo inostranih dela, 4. maj 1933.

⁴⁰⁰ AJ, 414-5, Pov.br. 73, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 18. jul 1928.

⁴⁰¹ Ante Bjankini je u ime Udruženja dao M. Dučiću punomoć 8. avgusta 1930. AJ, 414-5, K.P.Br. 10161, Ministarstvo inostranih poslova za Generalni konzulat u Čikagu, 5. oktobar 1933.

⁴⁰² Ovaj prenos odobrilo je jugoslovensko Ministarstvo Šuma i Ruda. Društvo je tom prilikom preuzelo i dugove rudnika u iznosu od 8 miliona dinara a samo Društvo je uložilo više od 2 miliona dinara, a M. Dučić kako se navodi 75000 dolara, da bi spasili Venčac. U cilju daljeg podizanja rada rudnika od jugoslovenskih vlasti tražio se zajam. AJ, 414-5, 2243, Đ. Kolombatović, konzul u Čikagu za Ministarstvo inostranih dela, 4. maj 1933; Promene vlasništva nad ovim rudnikom nastavljene su i u kasnijim godinama. tek je 1958. godine došlo do okončanja spora delimičnim obeštećenjem Mihaila Dučića. Момчило Митровић, *Венчац*, 29-30.

novembra 1917. godine došao u Ameriku rešenjem Kraljevske vlade kao šef Kraljevske Srpske Trgovinske Agencije u Čikagu. On je stoga u Americi dočekan “vrlo lepo” a zatim se i sam potrudio da svom poduhvatu da zvaničan karakter a prema rečima jugoslovenskog konzula “Narod srpski u ondašnjem patriotskom zanosu lako je poverovao ovom državnom eksponentu”.⁴⁰³ Stvaranju takve slike doprinela je i jugoslovenska država. Depešom od 19/20 septembra 1919. godine Ministarstvo trgovine “pozdravlja” osnivanje ovog društva iako na sebe ne preuzima moralnu i materijalnu garanciju, dok Ministar saobraćaja 11. septembra iste godine poručuje da će “vredan rad” Miloševića naići na “moralnu potporu vlade”.⁴⁰⁴ Septembra 1919. godine u telegramu J. Miloševiću jugoslovenski poslanik Grujić poručio je da će se rad na organizaciji Udruženja “susresti sa moralnom podrškom Vlade uz želje za uspešan rad”.⁴⁰⁵ Uprkos ovoj podršci jugoslovenska država nije smatrala da je dužna da snosi materijalnu odgovornost i obavezu nadoknade štete ali kako je primetio konzul u Čikagu, država zakonski nije odgovorna ali je “moralno odgovorna”.⁴⁰⁶

Ekonomska saradnja je bila jedna sfera koja je na ovom pragmatičnom nivou mogla povezati institucije države i iseljenike i, kroz postizanje obostranog interesa, podići ovaj odnos na viši nivo ili mu dati jedno složenije i dublje značenje. Ali je iskustvo ovog odnosa postalo jedno od onih koja su opterećivali odnose iseljenika i države tokom čitavog međuratnog perioda. Ako je na drugim planovima i poljima, postojala razlika u pristupu iseljenika različitog nacionalnog porekla prema državi, u ovom slučaju postignuto je neželjeno jedinstvo svih iseljeničkih zajednica. Razočaranje, nezadovoljstvo pa i očaj i kritika stizali su jednako iz srpske, hrvatske i slovenačke iseljeničke sredine. Odgovor države bio je zakasneo, nesiguran i nedovoljan. Nove napetosti prouzrokovane političkim

⁴⁰³ AJ, 414-5, Pov.br. 36, Predmet: Prevara Jovana Miloševića i kompanije u Čikagu, Izveštaj konzulata u Čikagu Ministarstvu inostranih dela, 21. april 1928; Vidak Novaković u opširnom izveštaju kralju Aleksandru navodi da su se J. Milošević i njegov saradnik Ivan Lakić služili državnim grbom, da ih je preporučivalo poslanstvo u Vašingtonu. Posle pronevere Milošević se nastanio u Beogradu „Kreće se u otmenim društvima. Nikad nikome nije polagao račun“. AJ, 335-19, Vidak K. Novaković, bankar, San Francisko za NjKV Aleksandra I, 26. decembar 1928.

⁴⁰⁴ Po svemu sudeći nije se ograničilo samo na davanje moralne potpore već je država Miloševiću u više navrata davala i subvencije čak i nakon njegovog napuštanja Amerike. AJ, 414-5, Pov.br. 36, Predmet: Prevara Jovana Miloševića i kompanije u Čikagu, Izveštaj konzulata u Čikagu Ministarstvu inostranih dela, 21. april 1928.

⁴⁰⁵ AJ, 414-5, Telegram, Grujić (Vašington) za John Miloshevich, 13. septembar 1919.

⁴⁰⁶ AJ, 414-5, Pov.br. 36, Predmet: Prevara Jovana Miloševića i kompanije u Čikagu, Izveštaj konzulata u Čikagu Ministarstvu inostranih dela, 21. april 1928.

dogadajima u domovini ali i globalni udar ekonomske depresije koja je pogodila obe strane okeana, prostor za oporavak i nastavak ekonomske saradnje dodatno su ograničili.

Između željenog...

Januara 1919. godine jugoslovenski konzul u Njujorku V. Savić zaključio je “Prestankom vojnih operacija završena je takođe jedna faza našeg rada na propagandi u Americi. Nova situacija zahteva reviziju našeg dosadašnjeg programa i novu organizaciju”.⁴⁰⁷ Šta se pod tim novim pristupom misli pojasnio je jedan drugi jugoslovenski diplomata u Americi, jugoslovenski konzul u Denveru, Branko Adžemović koji je zaključio “Koliko će naša država imati koristi od svoje emigracije kako danas tako i u budućnosti zavisiće od toga koliko je ona osjećajem srodstva vezana za stari kraj”. Ideja o iseljenicima kao delu narodnog jedinstva imala je i zaista jedino smisla ukoliko je ta zajednica očuvala nacionalni identitet i nacionalnu svest koji bi je povezivali sa starim krajem i novom državom i činili je aktivnim, istina udaljenim i posrednim učesnikom u izgradnji i razvoju jugoslovenskog društva i države. Značaj očuvanja nacionalne svesti iseljenih sunarodnika uočen je vrlo brzo i postaje cilj sam po sebi. Ali to je istovremeno bio i preduslov za ostvarenje svih ostalih želja i očekivanja koja su se mogla čuti iz redova državnih zvaničnika ali i jugoslovenske javnosti. Tek se od iseljenika sa jakim osećajem nacionalnog identiteta i postojanjem veze sa jugoslovenskom državom, moglo očekivati da voljno učestvuju u podizanju i razvoju nove države. Uspostavljen je zakonski okvir koji je na jedan formalan način iseljenike prepoznavao kao integralni deo jugoslovenskog naroda sa određenim obavezama i dužnostima prema jugoslovenskoj državi. Volja da se uđe u neki oblik saradnje sa jugoslovenskom državom i činionicima unutar nje, spremnost da se izade u susret očekivanjima koja su se mogla čuti iz redova jugoslovenske javnosti, da se na tlu same Amerike podrži interes nove jugoslovenske države, nije se određivala niti je mogla biti nametnuta formalnim zakonskim propisima kakvi su bili propisi o državljanstvu iseljenih sunarodnika. Tek je postojanje osećaja i ideje o jugoslovenskoj državi kao staroj domovini sa kojom, pored nove američke, postoji kulturna ali i nacionalo-politička identifikacija, opravdavalo ideju o narodnom jedinstvu ali i očekivanja države od

⁴⁰⁷ AJ, 371-77, konzul V. Savić za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 5. januar 1919.

iseljениčke zajednice činilo utemeljenim. Nacionalna prepoznatljivost iseljenika u Americi postojala je. Društva, potporne organizacije, kulturne ustanove, konačno i novine koje su objavljivali, svedočili su o postojanju osećaja pripadnosti određenom narodu, baštinjenju kulture i tradicije, pokušaju da se u novom okruženju i u novim okolnostima ono neguje i očuva. Godine rata su potvrdile, čak i kada političko opredeljenje dela iseljenika nije odgovaralo postignutim rešenjima u starom kraju, da ta veza zasnovana na nacionalnoj pripadnosti, i još važnije, na snazi nacionalne svesti postoji. Novo posleratno vreme donelo je međutim nova iskušenja i stvorilo nove okolnosti. Jezik, pismo, običaji potvrđivali su snagu identiteta koji je postojao i opstao uprkos svim iskušenjima i opasnostima da se i on konačno izgubi. A ta iskušenja u novom vremenu i na američkom prostoru bila su velika. Zahuktala amerikanizacija sa uporištem u odlukama američke vlade ali i sa podrškom američkog društva, težila je da opravda sliku tog društva kao svojevrsnog melting pot-a, gde se nacionalno gubilo ustupajući mesto stvaranju američkog čoveka. Suočavalo se sa posledicama američke imigracione politike koja je postepeno preobrazila iseljeničko iskustvo naroda jugoistočne Evrope pretvarajući privremenost u trajno iseljavanje a nekada pojedinačni poduhvat pretvarala u iseljavanje čitavih porodica. Utapanje novih imigranata u američko društvo i svodenje odnosa sa starim krajem na povremene posete koje su možda zadržavale i održavale emociju prema zemlji porekla, promena odnosa broja pripadnika prve i druge generacije iseljenika u korist ovih drugih, bile su posledice ali i direktna namera američkih propisa i ideje amerikanizacije. Gotovo zastrašujuće delovala je brzina transformacije i promene strukture iseljeničke zajednice u Americi ali i njihova vidljivost za savremenike, odnosno svest o nezaustavljivosti ovog procesa. Na drugoj strani nalazila se jugoslovenska politika prema iseljenicima koja se zasnivala i gradila na primarnoj ideji o pola miliona iseljenka kao delu jugoslovenskog naroda.⁴⁰⁸ Izazov je za novu državu dolazio i na drugoj strani. Očuvanje nacionalne svesti i identiteta jeste bila primarna potreba, ali želelo se iseljeničstvo svesno svog porekla i nacionalne pripadnosti, istovremeno iseljeničstvo

⁴⁰⁸ U godinama posle okončanja rata javile su se izvesne inicijative jugoslovenskih diplomata koje su išle u pravcu postizanja sporazuma o državljanstvu sa američkom vladom. Insistiralo se na sklapanju Konvencije o naturalizaciji kojom bi se tretiralo pitanje “ko su naši građani u Americi” i pitanje prelaska iz jugoslovenskog u američko podanstvo. Cilj je bio “sprečiti i otežati amerikanizaciju naših građana”. Ipak istovremeno se zaključilo da je to “ za nas donekle izgubljena igra”. AJ, 414-1, Pov.br.133, 17. oktobar 1922.

koje tu svoju pripadnost vezuje ne isključivo za narod iz koga su potekli, već za zajednicu koja je proklamovala ideju o jednom narodu sa tri imena, za ideju i državno političku realnost kakva je bila jugoslovenska država. Šta se u stvari želelo, čini se najbolje je izrazio jugoslovenski konzul u Denveru Branko Adžemović. U Americi trebalo je osnovati organizaciju “koja ne bi imala u sebi ni Srpstvo, ni Hrvatstvo, ni Slovenstvo, ni pravoslavlje, ni katoličanstvo, ni radikale ni konzervativce – jednom reči organizaciju Jugoslovenstva na osnovi kulturno nacionalnoj”. Bilo je potrebno “usaditi onaj minimum svesti o Jugoslovenskom poreklu i Jugoslovenskoj kulturi”.⁴⁰⁹ Iskustvo Prvog svetskog rata, angažovanje iseljenika kroz humanitarne akcije, njihovo uključivanje u političke procese koji su pratili izgradnju jugoslovenske države, nije ovo razmišljanje činilo neutemeljenim. Na izvestan način sami iseljenici doprineli su ovakvoj percepciji i shvatanju koje je preovladalo u jugoslovenskoj politici i političkoj praksi. U novom vremenu očuvanje nacionalne svesti kao cilja ali i polazišta za ostvarenje drugih interesa, postaje uočena potreba i prostor delovanja. Tek bi realnost slike o pola miliona i više “sunarodnika” u Americi opravdalo i ostala očekivanja prema iseljeničkoj zajednici u severnoj Americi. Povezanost dva interesa bila je jasna ili kako je jednom prilikom istaknuto “Kraljevstvo S.H.S. interesirano je dakle u stvari naših iseljenika u dvojakoj meri, i to u prvom redu sa stanovišta nacionalnog, da se spreči denacionalizacija ovolikog broja naših ljudi, i drugo sa stanovišta narodno-gospodarstvenog koje traži, da se ova odlična radna snaga i ogroman kapital upotrebi pri ustanovi naše države”.⁴¹⁰

Da prihvaćene konstatacije o iseljenicima kao delu naroda i terminološko određenje iseljenika kao “braće” i “sunarodnika” ipak nije nešto što se podrazumeva već zahteva i određeno angažovanje i napor potvrđivalo je konstantno naglašavanje potrebe da se preduzmu mere upravo u pravcu očuvanja te nacionalne svesti. Opet, mislilo se na nacionalno svesno jugoslovenski orijentisano i državi lojalno iseljeničtvo.⁴¹¹ Stoga

⁴⁰⁹ AJ, 772-1, Pov.br. 36, 14. jul 1924.

⁴¹⁰ AJ, 371-59, „Pitanje naših iseljenika u Americi“, referat Povereništva za socijalnu skrb, bez datuma

⁴¹¹ I pre stvaranja jugoslovenske države na tlu Amerike delovale su organizacije koje su u svom imenu nosile i pridev jugoslovenski. To je nekad imalo i političko određenje (Jugoslovenski republikanski savez) ali je uglavnom to bio izraz regionalne identifikacije. Za novu državu prioritet je bilo lojalno iseljeničtvo pa je korišćenje naziva “jugoslovenski” bio samo prvi korak. Onaj drugi podrazumevao je da pojam jugoslovenski korespondira sa lojalnošću prema novoj državi. Stoga nije bilo neobično da su pojedine organizacije koje su

jugoslovenske službe u zemlji i, primarno, one u Americi imale su pred sobom jedan složen i važan zadatak. Ministar socijalne politike A. Gosar naglasio je krajem 1927. godine da je najvažniji zadatak iseljeničke službe “širenje nacionalne svesti među iseljenicima” ali i da “političko-nacionalni momenat iseljeničtva” uslovljava potrebu za posebnom brigom prema ovoj zajednici.⁴¹² Tokom skupštinske debate, Srđan Budisavljević posle posete severnoj Americi 1925. godine, insistirao je na potrebi da iseljenici ostanu “nacionalno svesni”.⁴¹³ Prepoznata je opasnost da se iseljenici otuđe ali kako je profesor Pavel Brežnik zaključio “na nama je da ih spasimo za otadžbinu dok se još može”.⁴¹⁴ U pogledu prve generacije iseljenika neposredna opasnost nije bila tako uočljiva. Upravo je to bila ona generacija koja je bila nosilac angažovanja i aktivnosti tokom rata koje su se odnosile na zbivanja u starom kraju, i još važnije koje su definisale odnos iseljeničkih zajednica prema ideji stvaranja jugoslovenske države. Bila je to i generacija koja je osnivanjem niza organizacija različitog karaktera, na tlu Amerike održavala jezik i tradiciju stare domovine. Nisu to bile samo potporne organizacije nastale kao potreba vremena i obezbeđivanja izvesne egzistencijalne sigurnosti iseljenika. Osnivana su pevačka društva, pozorišne trupe, orkestri, škole sa kulturno prosvetnim sadržajima koji su ispunjavali svakodnevicu iseljeničkog života.⁴¹⁵ I pored ponekad omalovažavajućih i sumornih ocena o kvalitetu i značaju ovih društava, ona su ipak predstavljala osnov za svaki budući rad otvarajući prostor za realizaciju onih namera koje su se mogle čuti u redovima jugoslovenskih zvaničnika.⁴¹⁶ Ako je strah od odnarođavanja iseljenika postojao, u pogledu pripadnika tzv. II generacije on je bio još izraženiji. Bila je to generacija rođena ili odrasla u Americi, okružena američkim načinom

nosile naziv “jugoslovenski” iz ugla jugoslovenske države posmatrane kao neprijateljske dok su pojedine sa jasnim nacionalnim određenjem (srpski savezi) bile prihvaćene kao lojalni saveznici i oslonac politici države među iseljenicima.

⁴¹² *Izveštaj Narodnoj skupštini 1926/1927*, 6.

⁴¹³ *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, god. V, br. 74, LXXIV redovno zasedanje, 21. mart 1926, Beograd 1926, 312.

⁴¹⁴ Pavel Brežnik, *Naši Amerikanci i naša iseljenička politika*, Nova Evropa XIII, 286.

⁴¹⁵ Prema podacima iz 1931. godine na tlu Sjedinjenih Država delovalo je 15 potpornih organizacija, 39 listova sa procenjenim tiražom od 270000 primeraka (dnevni, nedeljni, mesečni). Iseljeničke škole delovale su kao konfesionalne. Redovnih škola bilo je 37 na tlu SAD. Pevačkih društava bilo je 65, diletantsko-dramatskih udruženja oko 50, više sportskih udruženja, sokolska organizacija kojih je bilo 1931. godine 20 sa oko 2500 članova. AJ, 38-111, Jugoslovenski Almanak, New York 1931.

⁴¹⁶ AJ, 414-2, Pov.br. 36, Branko Adžemović za Generalni konzulat u Čikagu, 14. jul 1924; AJ, 414-9, Pov.No 23, Generalni konzulat u San Francisku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 1. avgust 1926.

života i integrisana u isti. Pesimizam u pogledu očuvanja nacionalne svesti kod ovog dela jugoslovenskog iseljništva gotovo da je preovladao u komentarima koji su se mogli čuti. Za njih je Srđan Budisavljević tvrdio “ne znaju našim jezikom da govore ili ako znaju, govore vrlo slabo i vrlo rđavo”. Bila su to deca, kako primećuje ministar socijalne politike Simonović, koja su možda i razumela jezik svojih roditelja ali su na pitanja roditelja odgovarala na engleskom jeziku.⁴¹⁷ Iseljenički izaslanik u Americi potvrdio je ovaj preovlađujući pesimizam. On navodi da deca rođena ili doseljena u Americi “po svom mentalitetu, po svojim interesima i po svom shvatanju, sa malim izuzetcima, jesu Amerikanci, koji nemaju ni najmanjeg pojma o domovini svojih roditelja. Njih ne interesuje “stari kraj” jer o njemu ništa ne znaju, a često se i srame svog rasnog porekla i svojih roditelja”.⁴¹⁸ To je bio problem koji je doticao i potencijalnu ekonomsku korist koja se očekivala od iseljenika. Kako se jednom prilikom primetilo “Druga generacija nema više smisla za podupiranje svoje svojte u otadžbini a još će manje smisla imati kasnije generacije”.⁴¹⁹ Zaključak Ministarstva inostranih dela bio je “Gotovo je pravilo, da naši iseljenici u Severnoj Americi već u trećoj generaciji ne znaju svog maternjeg jezika”.⁴²⁰ Krivac je prepoznat i u Sjedinjenim Državama. Prema Puriću u pogledu dece Amerika je bila “bezobzirna i neprincipijelna u svom zakonodavstvu”. Prvenstveno ta primedba odnosila se na praksu SAD da deci rođenoj na njenoj teritoriji prizna američko državljanstvo. Deca rođena u inostranstvu čiji su roditelji američki državljani, takođe su se smatrala građanima SAD.⁴²¹ Zabrinutost je bila tim veća što je broj pripadnika mlađe generacije ubrzano rastao u odnosu na pripadnike prve generacije iseljenika. Tako su prema podacima Ivana Mladinea 1925. godine Jugosloveni (kako su označeni u ovom saopštenju) rođeni van Sjedinjenih Država činili 43,44 % od ukupnog jugoslovenskog iseljništva u Americi.⁴²² Dva izazova, dve generacije, koje su na svoj način zauzimale mesto u

⁴¹⁷ *Izveštaj Narodnoj skupštini 1925/1926*, 61.

⁴¹⁸ *Izveštaj Narodnoj skupštini 1926/1927*, 44-45.

⁴¹⁹ AJ, 14-36, Broj 15132/28, Iseljenički komesarijat za Ministarstvo socijalne politike, 15. avgust 1928.

⁴²⁰ AJ, 371-58, Pov.br. 4255, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 6. april 1921.

⁴²¹ AJ, 414-1, Pov.br. 145, B. Purić za Ministarstvo spoljnih poslova, 16. maj 1923.

⁴²² Ta prevaga onih koji su rođeni u Americi posebno je bila izražena kod slovenačkih iseljenika. Od 252202 Slovenaca u SAD, 127967 (49,26) rođeno je u Americi i 124235 (50,74%) van SAD. U pogledu srpskih iseljenika od 69337 iseljenika njih 19643 (28,33%) rođeno je u Americi a 49694 (71,67%) van nje. Od

američkom društvu postavljale su se naspram države porekla i njenih interesa. Uočavajući možda i uzaludnost pokušaja da se proces amerikanizacije zaustavi ili spreči, iseljenički izaslanik u Americi zaključio je “Ako treba da postanu Amerikanci od velike je važnosti, da budu Amerikanci, koji gaje simpatije za naš narod i za našu zemlju”.⁴²³ Ovo je ipak bila i svojevrsna potvrda da, uprkos izazovima i nepovoljnim okolnostima, neće se odustati od aktivnog nastupa u iseljeničkoj sredini i pokušaja približavanja uspostavljanje dve strane.

Prostor uspostavljanju saradnje i svojevrsnog približavanja u nameri očuvanja veze iseljenika i starog kraja i održavanja nacionalno svesnog iseljenika prepoznat je u sferi kulturno prosvetnih aktivnosti. Prvim zvaničnim aktom koji je definisao osnovne pravce jugoslovenske iseljeničke politike, Naredbom iz 1920. godine predviđeno je da se novoustanovljeni Iseljenički odsek bavi i narodnom propagandom među iseljenicima.⁴²⁴ Delovanje u toj sferi bile su i obaveze iseljeničkih izaslanika propisane Zakonom o iseljavanju. U procesu uspostavljanja i razvijanja odnosa sa iseljeničkom zajednicom nije nedostajalo predloga i ideja o najboljim načinima da se ostvari saradnja i postigne rezultat u održanju veze iseljenika i domovine. Razmišljanja koja su prvih godina dolazila iz redova pojedinaca i službi unutar jugoslovenske države bila su ambiciozna i, može se reći, u skladu sa osnovnim principima politike i percepcije iseljeničke zajednice, ali su jednako svedočila o stvarnom nepoznavanju prilika koje su u Americi vladale ali po svemu sudeći i sopstvenim mogućnostima. Tako se iz jugoslovenskog Ministarstva inostranih dela moglo čuti da se prepoznaje potreba “da se iseljenici iz naših krajeva kojih najviše ima u Severnoj Americi jače vežu za narodnu celinu i što bolje očuvaju svoje nacionalno obeležje”. To se moglo učiniti kroz “vaspitanje u nacionalnom duhu” otvaranjem, tamo gde je to bilo moguće, narodnih škola u kojima bi se izučavali maternji jezik, istorija, geografija.⁴²⁵ Bio

293500 hrvatskih iseljenika 119572 (40,74%) rođeno je u SAD a 173928 (59,26%) izvan Amerike. AJ, 14-35, Saopćenja o radovima po pitanju selenja, god. I, br. 2, april 1927.

⁴²³ *Izveštaj Narodnoj skupštini 1925/1926*, 61.

⁴²⁴ *Организација Министарства Социјалне Политике*, Годишњак о раду Министарства Социјалне Политике у год. 1918-1921, I део, Загреб 1922.

⁴²⁵ U tom cilju Ministarstvo je od diplomatskih predstavništva u Americi tražilo podatke o iseljenicima, broju, organizovanosti. Tražile su se informacije o broju školske dece, postavljala pitanja da li je bolje osnovati nove škole ili imenovati nastavnike u već postojećim, tražili su se podaci o mestima gde je potrebno osnovati tečajeve za nepismene, otvoriti narodne biblioteke, pokrenuti narodne listove “za pouku i odgoj u narodnom i državnom jedinstvu”. AJ, 371-58, Pov.br. 4255, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 6. april 1921.

je to široko i ambiciozno zamišljen poduhvat koji bi uvodio državu na direktan način u svakodnevicu iseljenika. Ubrzo, stigli su odgovori jugoslovenskih diplomata koji su u sebi nosili realnost sagledavanja prilika u Americi za razliku od ove idealizovane predstave o mogućnostima činjnja na tlu severnoameričkog prostora. Nije se samo ukazivalo na nemogućnost realizovanja predloga iz Ministarstva, već je ponuđena sumorna slika ukupnog prosvetnog stanja u iseljentištvu. Konzul u Čikagu Branko Lazarević izvestio je da na području tog konzulata “uređenih prosvetnih organizacija...nema”. Škole su bile privremenog karaktera sa sveštenicima kao učiteljima.⁴²⁶ Iz San Franciska, B. Purić javio je o postojanju nekih škola ali i “ove škole ukoliko postoje, i ukoliko i kada rade, nisu škole u pravom smislu, već se deca skupljaju jedan put ili dva puta nedeljno posle podne kada ih učitelj uči azbuci, istoriji itd.” Purić zaključuje “Konzulat gleda vrlo pesimistično na mogućnost osnivanja škola po našim kolonijama”.⁴²⁷ Stoga on predlaže uvođenje institucije putujućih učitelja koji bi posećivali iseljeničke kolonije i držali predavanja o domovini, njenoj istoriji, geografiji “održavajući u njima ljubav za rodnu grudu i budeći u njima želju da se vrate natrag”.⁴²⁸ Uprkos ovim može se reći nepovoljnim odgovorima, ostaje razmišljanje o prosvetnom radu kao primarnom u pokušaju očuvanja nacionalne svesti iseljenika i njihovih potomaka. Ne samo što je prepoznat taj nacionalni značaj već je upravo prosvetna akcija, pored one humanitarnog karaktera, ocenjena kao jedina koja može da obuhvati iseljentištvo kao celinu dajući mu na taj način i onu nacionalnu povezanost ka kojoj se težilo. I posle nekoliko godina iskustva rada među i sa iseljenicima, dolazili su predlozi, o potrebi postavljanja prosvetnih delegata u pojedinim državama SAD. Oni bi radili na povezivanju sa prosvetnim organizacijama, školama i pojedincima, dostavljali bi vesti o kulturno-prosvetnim događajima u Kraljevini, držali predavanja, nabavljali knjige za škole, za biblioteke ali bi i brinuli o iseljeničkoj deci koja su završavala američke škole. Tu decu trebalo je upoznavati sa dostignućima domovine njihovih roditelja. Zaključuje se “Ovakvim radom i dokazom ovakvog interesa od strane delegata naše države, interes iseljenika biće skrenut na prosvetno polje, a time će porasti i njihova nacionalna svest i

⁴²⁶ AJ, 371-58, Broj 8340, B. Lazarević za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 13. septembar 1921.

⁴²⁷ AJ, 371-58, Broj 7455, 25. novembar 1921.

⁴²⁸ Purić je ovom prilikom stavio akcenat na uspostavljanje saradnje sa već postojećim iseljeničkim organizacijama, sokolskim, dobrotvornim, potpornim. AJ, 371-58, Broj 7455, 25. novembar 1921.

njihov i njihovog naroda ugled pred vlastitom decom ovde rođenom, što će ih sve zajedno jače vezati međusobno i sa vlastitim narodom, a odvratiti od štetnih političkih borbi i uticaja”.⁴²⁹ Tako, prosvetna akcija u novom vremenu sa novim izazovima dobija ovom prilikom ne samo značaj nacionalnog već i političkog uticaja na iseljenike. Prioritet u tom pogledu bilo je očuvanje nacionalne svesti kroz poznavanje jezika i pisma pa i tradicije domovine roditelja. Kroz knjigu, pesmu, živu reč, ukupna iseljenička zajednica mogla je i trebala je da oseti stalno prisustvo stare domovine i sačuva onu emociju koja je mogla biti polazište za znatno konkretnije povezivanje sa starim krajem. U nedostatku organizovanih škola iniciranih od strane države, poslužili su i manje formalni susreti poput sakupljanja dece dva puta nedeljno god gđe Adžemović na čaju gde su deca imala časove istorije, geografije “a naročito jezika”.⁴³⁰ Adela Milčinović, književnica i učiteljica kao uposlenik pri jugoslovenskom iseljeničkom izaslanstvu u Njujorku pokazivala je spremnost da drži predavanja iseljenicima ali i Amerikancima o kulturnim dostignućima jugoslovenskih naroda.⁴³¹ Njen rad će, kako će se videti, biti mnogo širi. Nešto konkretnije bile su mere jugoslovenskog Ministarstva socijalne politike koje je isticalo potrebu osnivanja narodnih biblioteka i čitaonica po iseljeničkim kolonijama. U tu svrhu iseljeničkim izaslanicima u Americi dostavljena je suma od 300000 dinara.⁴³² Na prostoru Kanade uprkos relativno skromnom broju iseljenika osnovano je i subvencionisano od strane jugoslovenskog Ministarstva socijalne politike nekoliko iseljeničkih biblioteka.⁴³³ Ipak naglašeno je “Predstavnicima države dužni su, da daju inicijativu, da sudeluje i pomaže iseljenike u svim tim granama nacionalno-prosvetnog rada, no glavni trud ipak...ostaje na samim iseljenicima”. Suma koja je izdvojena za ove svrhe ipak nije bila velika ako se uzme u obzir da je na dan 30. juna 1927, Iseljenički fond namenjen za potrebe iseljeničtva imao

⁴²⁹ AJ, 371-51, Pov.br. 67, Konzul u Njujorku Stanojević za Ministarstvo prosvete, 17. avgust 1926.

⁴³⁰ AJ, 772-1, Pov.br. 40, B. Adžemović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 30. jul 1924.

⁴³¹ A. Milčinović je po sopstvenoj želji zaposlena pri iseljeničkom izaslanstvu u Njujorku od 1924. godine. Pored kancelarijskog rada ona se bavila i jugoslovenskim iseljenicima koji su bili zadržani na ostrvu Elis. Kao svoj pravi poziv ona je videla mogućnost da drži predavanja deci iseljenika ali i ukupnoj iseljeničkoj i američkoj javnosti o narodnom vezivu, narodnoj poeziji, kulturnom životu. AJ, 66-2340, Adela Milčinović za Ministarstvo prosvete, 23. septembar 1925.

⁴³² *Izveštaj Narodnoj skupštini 1926/27*

⁴³³ Iseljeničke biblioteke delovale su, prema podacima Benka Grada, u Torontu, Vindzoru, Šumaheru, Regini i Vankuveru. Artur Benko Grado, *Migraciona enciklopedija*, 229-230.

20651387 dinara.⁴³⁴ Očuvanje nacionalne svesti jeste bilo primarno i svakako potrebno ukoliko se želelo ostvarenje bilo kojih drugih interesa prepoznatih iz ugla jugoslovenske države. Ali, kako je istaknuto, to više nije bila ili ne isključivo identifikacija iseljenika sa prostorom i narodom porekla. Kada se govorilo o nacionalnoj svesti mislilo se na onu koja će iseljeničtvo vezati i okrenuti novoj jugoslovenskoj ideji odnosno političkoj realizaciji te ideje, jugoslovenskoj državi. Nacionalno svestan iseljenik trebao je stoga da bude iseljenik koji je u novom vremenu osećao novu jugoslovensku državu kao svoju prvu domovinu. Želelo se uzgajanje pozitivnih sentimenata prema toj državi i društvu, iskreno prihvatiti ideju jugoslovenstva ili drugačije rečeno ideju jedinstva jugoslovenskih naroda. To su trebali da budu ako ne Jugosloveni onda zasigurno, Srbi, Hrvati, Slovenci čija veza sa starim krajem je u stvari bila ona sa jugoslovenskom državom. Prosvetne aktivnosti koje su bile u planovima jugoslovenskih organa u zemlji i u Americi nosili su ovu nameru predviđajući one sadržaje koji su kroz prikazivanje geografije jugoslovenskog prostora, zajedničke istorije ali i nacionalnih vrednosti, davali sliku nacionalne ravnopravnosti ali i jedinstva naroda i prostora. Činilo se to i drugim sredstvima. Susreti putem gostovanja umetnika iz Kraljevine SHS, podržavanjem filmskih projekcija sa sadržajima nacionalnog karaktera, davali su jednu neposredniju i manje formalnu dimenziju odnosima koji su se uspostvaljali između države i iseljenika. Nisu ni do tada iseljeničkim organizacijama, pojedincima i ukupnoj zajednici bili strani susreti ove prirode. Hrvatske organizacije ostvarivale su blisku i prisnu saradnju sa pojedinim hrvatskim kulturnim i privrednim organizacijama poput Hrvatskog radiše, Narodne zaštite, Slovenci su imali konstantnu saradnju sa starokrajskim organizacijama poput Družbe sv. Rafaela, održavane su kulturne veze i saradnja. Ali novo vreme i nove političke okolnosti tražile su da se tim kontaktima da jugoslovensko obeležje. Umetnici su gostovali u Americi predstavljajući, ne dostignuća nacionalnog elementa, ili ne isključivo, već ukupnog jugoslovenskog društva i države. Pozdravljen je dolazak fotografa iz Beograda Milana Simića i njegova namera da u Americi načini snimke o životu iseljenika Zaključeno je da bi to bilo “od nesumnjive koristi za našu zemlju i za još tešnje zблиženje između rasturenih njenih sinova”.⁴³⁵ Od konzulata u

⁴³⁴ *Izveštaj Narodnoj skupštini 1926/1927*, 11.

⁴³⁵ AJ, 371-58, Po naredbi poslanika Prvi sekretar za konzulate u SAD i Kanadi, 13. oktobar 1924.

Njujorku, Montrealu, Čikagu i San Francisku tražila se podrška Žarku Saviću, iz Narodnog pozorišta u Beogradu tokom njegovog boravka u Americi. Kako je istaknuto on je trebalo da održi niz koncerata “u cilju državne propagande”.⁴³⁶ Išlo se i korak dalje pa je iz Ministarstva inostranih dela pokrenuta ideja da Ž. Savić osnuje nacionalno pozorište u Americi koje bi sa “narodnim repertoarom” davalo predstave po mestima gde su živeli jugoslovenski iseljenici.⁴³⁷ Značaj filma u propagandi i promociji države i njenih interesa prepoznat je vrlo brzo i film je našao mesto u ukupnim naporima jugoslovenske države u Americi. To je bio način ne samo upoznavanja iseljeničke javnosti sa dostignućima jugoslovenske države, već i one američke.⁴³⁸ Živorad Pavlović dobio je dozvolu Ministarstva Vojske i Mornarice decembra 1926. godine da kopira “nacionalne filmove” i prikazuje ih “u cilju naše nacionalne propagande”.⁴³⁹

Direktniji pokušaj učinjen je nastojanjem da se uvedu nove organizacije jugoslovenskog karaktera.⁴⁴⁰ Kako je jednom prilikom zaključio B. Purić, “Jedini način da se to zbliženje i bratstvo ojača, ma i kod najmanjeg broja, je stvaranje organizacija sa

⁴³⁶ AJ, 371-58, Pov.br. 482, Poslanik za konzulate u Njujorku, Čikagu, San Francisku i Montrealu, 7. avgust 1924.

⁴³⁷ Pozorište je trebalo da nosi naziv “Narodni Amerikanski Teatar” a u cilju podsticanja ove namere Ministarstvo inostranih dela ustupilo je Saviću narodne kostime kao i pozorišne komade koji su se prikazivali u Kraljevini. AJ, 371-77, Direktor odeljenja za štampu ministarstva spoljnih poslova, M. Ivković za Ž. Savića, direktora pozorišta Njujork, 18. avgust 1925.

⁴³⁸ Biro za trgovačku ekonomiju iz SAD tražio je od Ministarstva Trgovine i Industrije nekoliko filmova u cilju upoznavanja američke javnosti sa jugoslovenskom državom, kulturom i načinom života. AJ, 371-77, 951, Otpisnik poslova za Ministarstvo inostranih dela, 3. jul 1928; Društvo Putnik obavezalo se da pripremi ove filmove. AJ, 371-77, Br. 5197, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 11. avgust 1928.

⁴³⁹ Filmovi su trebali da se prikazuju u Americi u cilju “održavanja i buđenja nacionalne svesti i propagande u tom smislu”. Stoga je i samo poslanstvo učinilo korake u Americi da bi omogućilo neometano prikazivanje ovih filmova. (AJ, 371-58, Poslanik za Generalni konzulat u Njujorku, 18. mart 1927.); Došlo je do izvesnog sukoba Pavlovića i jugoslovenskog poslanika oko troškova prikazivanja filmova ali je po svemu sudeći do realizacije ove ideje ipak došlo. (AJ, 371-58, No. 4535, Generalni konzul u Njujorku za Poslanika, 30. mart 1927; AJ, 371-58, K.br. 658, Poslanik za Živorada Pavlovića, 1. april 1927.); Filmovi sa kojima je Ž. Pavlović raspolagao bili su Srpska vojska na solunskom frontu, Ustoličenje pečkog patrijarha, Nj.S. Patrijarha Dimitrija, film Velike poplave 1926. godine u Jugoslaviji (1. deo), filmovi o sahrani Nikole Pašića, oslobođenju Srbije od Turaka, o životu Karađorđa. AJ, 371-58, Ž. Pavlović za Poslanstvo u Vašingtonu, 28. april 1928.

⁴⁴⁰ Insistiranje na terminu jugoslovenski imalo je i svoju praktičnu stranu. A. Tresić Pavičić istakao je “Državno ime Srba, Hrvata i Slovenaca nije podesno za skupno ime ovakvih društava, a opet nametanje jednog od ovih triju imena odbijalo bi druge. Stoga bilo lepo filološki ili ne, jugoslovensko ime mora da posluži ovoj suštini, jer je ime samo jedna reč, a narodno jedinstvo jest jedna konkretna velevažna sila sa kojom mora da računa sva svetska politika, i istom će onda u njoj doći do potpune važnosti, kada celi narod bude vezan jednim osećajem i jednom svešću, kao sve psihičke pojave pojedinca jednom individualnom svešću”. AJ, 371-78, Pov.br. 16, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu Generalnom konzulatu, 18. januar 1923.

opštim zajedničkim ciljevima”.⁴⁴¹ Želela se iskoristiti već prisutna pojava (i potreba) organizovanog delovanja iseljenika u severnoj Americi. Potreba za ovakvim organizacijama koje bi svedočile o jugoslovenskom jedinstvu i nadasve, bile lojalni saveznici i saradnici jugoslovenske države isticana je u više navrata. Ministarstvo inostranih dela tražilo je od jugoslovenskog poslanstva u Vašingtonu da ispita mogućnost okupljanja “zdravih elemenata” u pojedinim centrima koji bi ohrabreni od Poslanstva osnivali zajednice, udruženja, čitaonice “propovedajući trpeljivost, bratstvo, jedinstvo i patriotizam”.⁴⁴² Trebale su to da budu organizacije “na bazi jugoslovenske jednokrvnosti i solidarnosti”.⁴⁴³ Nije se ostalo samo na predlozima. U skladu sa izraženom namerom osnovano je više organizacija koje su trebale da svedoče o jedinstvu naroda i njegovoj podršci zajedničkoj jugoslovenskoj državi. Septembra 1923. godine konzul B. Purić pokrenuo je inicijativu za osnivanje Jadranske straže u Americi.⁴⁴⁴ Inicijativa je podržana od strane poslanstva i ubrzo su usledila osnivanja odbora i pododbora ove organizacije.⁴⁴⁵ Akcija je trebala da ima privid spontanosti, želje samih iseljenika dok je vođstvo jugoslovenskih diplomata trebalo da ostane u senci. Tako se vicekonzulu Adžemoviću savetuje da ne nastupa kao konzul već kao “rodoljub”,⁴⁴⁶ dok se konzulatu u San Francisku

⁴⁴¹ AJ, 371-72, Pov.br. 19, B. Purić za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 2. februar 1925.

⁴⁴² AJ, 371-51, Pov.br. 12781, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 24. novembar 1922; Jedan od zadataka iseljeničkih izaslanika u Americi trebao je da bude podsticanje stvaranja jedinstvene organizacije među iseljenicima. AJ, 371-59, Pitanje naših iseljenika u Americi, Povereništvo za Socijalnu Skrb, bez datuma

⁴⁴³ Adžemović je ovom prilikom predlagao osnivanje jugoslovenskih kulturnih klubova. Postojeće nacionalne organizacije u Americi nisu bile pogodne za propagandni rad zbog podela koje su među njima vladale. AJ, 772-1, Pov.br. 33, Branko Adžemović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 12. jul 1924; Sam Adžemović izašao je sa niz predloga o načinu rada i približavanja iseljeničkoj zajednici. Očuvanje narodnog jezika, upoznavanje iseljenika sa istorijom naroda SHS, popularisanje kulture, informisanje iseljeničkih organizacija, bili su ciljevi koji su se trebali ostvariti organizovanim radom državnih institucija. Kako kaže “Prosvećivanje našeg naroda...mora biti prva briga naših zvaničnih i nezvaničnih institucija”. (AJ, 772-1, Pov.br. 33, V.D. Konzul B. Adžemović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 12. jul 1924.); Ti predlozi naišli su na odobravanje poslanika koji je zamolio Adžemovića da započne akciju u Denveru, Pueblu, Rok Springsu i Omahi. AJ, 772-1, Pov.br. 399, 17. jul 1924.

⁴⁴⁴ AJ, 371-58, Pov. 225, Konzul u Čikagu B. Purić za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 16. septembar 1923.

⁴⁴⁵ Poslanstvo je uputilo odgovarajuće naloge konzulatima u pravcu osnivanja Jadranske Straže. AJ, 371-58, A. Tresić Pavičić za B. Purića, 18. oktobar 1923; AJ, 772-1, No. 2852, A. Tresić Pavičić za B. Adžemoviću vicekonzulu u Denveru, 29. oktobar 1923; AJ, 371-58, 2214, Poslanik za konzulat u San Francisku, 16. jul 1924.

⁴⁴⁶ AJ, 772-1, No. 2852, A. Tresić Pavičić za B. Adžemoviću vicekonzulu u Denveru, 29. oktobar 1923; Proglas koji je poslanik uputio iseljeničkoj štampi nije nosio njegov potpis „jer za to nemam ni naputaka, ni ovlašćenja, i mislim da je opreznije ovako“. AJ, 371-58, A. Tresić Pavičić za B. Purića, 18. oktobar 1923.

savetuje da propaganda u korist Jadranske straže “ne bude u javnosti vođena direktno od naših državnih organa već kao spontano od samog našeg ovdašnjeg sveta...”⁴⁴⁷ Do osnivanja jednog broja odbora Jadranske straže je došlo. Pominje se glavni odbor u Vašingtonu, dok je spremnost da osnuje Jadransku stražu u Pitsburgu pokazao srpski iseljenik Branko Dajčić.⁴⁴⁸ Odbor ove organizacije osnovan je juna 1924, u St. Luisu a za predsednika je imenovan Vinko Budrović, hrvatski iseljenik.⁴⁴⁹ Opravdanost očekivanja da će se na ovaj način propagirati jugoslovenstvo i lojalnost državi potvrdila se prilikom otvaranja skupštine Jugoslovenske straže u St. Luisu oktobra 1924. Na skupštini, pored prigodnih govora američkih zvaničnika i jugoslovenskog poslanika kao i predstavnika Jadranske straže, mogle su se čuti američka himna kao i himna Kraljevine SHS.⁴⁵⁰ To je bila i prilika da se pred iseljenicima argumentuje ne samo ispravnost stvaranja jugoslovenske države već i oblik njenog ustrojstva.⁴⁵¹ Pored Jadranske straže, osnovani su i Jugoslovenski klub Njujorku,⁴⁵² u Detroitu,⁴⁵³ Jugoslovenski klub u St. Luisu kao i Udruženje jugoslovenskih trgovaca.⁴⁵⁴ Iza ovih organizacija nalazila se takođe ruka jugoslovenskih diplomata i činovnika u Americi. Već pomenuta Adela Milčinović uzela je

⁴⁴⁷ AJ, 371-58, 2214, Poslanik za konzulat u San Francisku, 16. jul 1924.

⁴⁴⁸ AJ, 371-58, Pismo B. Dajčića za Glavni odbor Jadranske straže u Vašingtonu, 20. april 1924; AJ, 371-58, 1301, Poslanik za B. Dajčića, 16. maj 1924.

⁴⁴⁹ Zasluge za osnivanje ove organizacije preuzeo je konzul Purić. Podpredsednici su bili bivši predsednik srpskeopštine Stanisavljević i predsednik hrvatskog društva “Svetog Nikole”, Piškulić. AJ, 371-51, Pov.br. 203, B. Purić, konzul u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 20. jun 1924.

⁴⁵⁰ AJ, 371-58, Pov.br. 616, Poslanik za Ministarstvo spoljnih poslova, 27. oktobar 1924.

⁴⁵¹ AJ, 371-58, Pov.br. 616, Poslanik za Ministarstvo spoljnih poslova, 27. oktobar 1924; Rad u prilog Jadranske straže nije se završavao samo na osnivanju odbora u Americi već i na sakupljanju pomoći za ovu organizaciju u Kraljevini. Poslanstvo u Vašingtonu se direktno angažovalo na obezbeđivanju prodaje Almanaha Jadranske straže za 1927. godinu. AJ, 371-58, Br. 224, Pismo jugoslovenskog poslanika u Vašingtonu, 10. mart 1927; AJ, 371-58, Voja Jovanović za Poslanika A. T. Pavičića, 15. mart 1927; Ono je kontaktiralo pojedine knjižare koje su držali jugoslovenski iseljenici i postiglo saglasnost da se u njima vrši prodaja Almanaha. Saglasnost je poslanstvo dobilo od Voje Jovanovića iz Stiltona, Petra Ginovića iz Njujorka, Janka Vukobratovića iz Džonstauna. AJ, 371-58, 689, Poslanik za Glavni odbor Jadranske straže, 9. maj 1927.

⁴⁵² U Njujorku je osnovan prvi jugoslovenski klub 1922. godine, a zatim su osnovani klubovi u San Francisku, Klivlendu, San Pedru, Freznu, Vilmerdingu, Pitsburgu, Čikagu, Kupertinu. AJ, 38-111, Jugoslovenski Almanak, New York 1931.

⁴⁵³ AJ, 371-72, Pov.br. 19, B. Purić za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 2. februar 1925.

⁴⁵⁴ AJ, 371-51, Pov.br. 94, B. Purić za S. Grujića, poslanika u Vašingtonu, 21. avgust 1922; Inicijativom M. Pupina osnovano je Jugoslovensko-američko društvo (America-Yugoslav Society) koje je prevashodno percipirano kao način kontriranja italijanskoj propaganda u Americi neposredno nakon završetka rata. AJ, 371-51, Poslanik za Ministarstvo spoljnih poslova, 26. decembar 1922.

učešće u organizovanju Jugoslovenskog prosvetnog kola (Yugoslav Circle) u Njujorku.⁴⁵⁵ Kolo je imalo za cilj da upozna američku javnost sa delima jugoslovenskih umetnika, vajara, muzičara, dramskih umetnika, književnika ali i da pokrene prosvetnu akciju među iseljenicima kroz predavanja, prosvetne klubove, tečajeve za odrasle. Učešće u radu Jugoslovenskog prosvetnog kola uzeli su istaknuti iseljenici poput naučnika M. Pupina, violiniste Zlatka Balokovića, zatim Rainera Hlača, novinara i reditelja, Ivana Mladinea, novinara i šefa jugoslovenskog odeljenja FLIS (Foreign Language Information Service), i dr.⁴⁵⁶ Ove organizacije imale su ulogu, pored okupljanja iseljenika iza jugoslovenske ideje, i svojevrsne poveznice iseljenika sa jugoslovenskim predstavnicima u Americi. Rezultati međutim nisu davali povod za zadovoljstvo. Ove organizacije jugoslovenskog karaktera nisu uspele da okupe značajniji broj iseljenika niti su postigle onu rasprostranjenost koje su imale druge autohtone iseljeničke nacionalne organizacije. Neke su vremenom iščezle dok su druge može se reći ostale više kao trag jednog pokušaja nego što su stvarno ostvarivale neki uticaj na iseljeničku sredinu. Ono što su jugoslovenski zvaničnici želeli, povezivanje iseljeničkih organizacije, zaista se u ovoj prvoj deceniji i desilo ali ne na onakav način kako su oni to želeli. To nije bilo ujedinjenje na jugoslovenskoj osnovi već na onoj nacionalnoj. Do ujedinjenja hrvatskih potpornih organizacija došlo je 1925. godine povezivanjem Hrvatske narodne zajednice, Hrvatske zajednice Ilinoj i Društva sv. Josipa iz Kansas Sitija u jedinstvenu Hrvatsku bratsku zajednicu koja je postala najveća jugoslovenska iseljenička organizacija.⁴⁵⁷ Nekoliko godina kasnije 1929. godine došlo je do ujedinjenja srpskih potpornih organizacija, Srpskog saveza Sloboda, Saveza Srbadija i Srbobran Sloga u Srpski narodni savez (van tog saveza ostala je srpska organizacija Savez Jedinstvo). Do sličnog ujedinjenja na jugoslovenskoj osnovi nije došlo niti je ozbiljnih inicijativa unutar iseljeničke zajednice bilo u ovoj prvoj posleratnoj deceniji.

⁴⁵⁵ AJ, 66-2340, Iseljenički izaslanik Etbin Kristan za Ministarstvo prosvete, 31. jul 1926; AJ, 66-2340, Br. 51249, Ministar prosvete za Ministarski savet, 1928.

⁴⁵⁶ U odboru su se našli i književnica Adela Milčinović, iseljenički izaslanik Etbin Kristan, književnik Milan Marjanović, vajar Ivan Meštrović, književnik Srđan Tucić, Konstantin Joksimović, predsednik Jugoslovenskog kluba i urednik Jugoslovenskog Foruma. AJ, 66-452, Pov.br. 67, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo prosvete, 17. avgust 1926.

⁴⁵⁷ Krajem 1925. godine došlo je do ujedinjenja ovih organizacija u novu Hrvatsku bratsku zajednicu. Juna 1926. godine održana je prva konvencija Hrvatske bratske zajednice koja u tu godinu ušla sa 55646 odraslih članova i 22366 mladih, dok je ukupna imovina Zajednice iznosila 3628932,8 dolara. Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske bratske zajednice*, 247.

U izveštaju Ministarstvu spoljnih poslova u Beogradu, jugoslovenski poslanik A. Tresić Pavičić ukazuje na potrebu neposrednog dodira sa iseljeničkim kolonijama i kaže da je "...potrebno da ja putujem ako ću da se naš element osvesti, i da se probudi u njenu interes i ljubav za otadžbinu".⁴⁵⁸ Bila je to reakcija na komentar koji se mogao čuti iz istog ministarstva da je poseta kolonijama obaveza konzula a ne toliko poslanika. Ali nekoliko godina kasnije percepcija u tom pogledu će se promeniti pa je 1926. godine iz Ministarstva spoljnih poslova poslata poruka "da je neposredan dodir Kr. predstavnika u Sjedinjenim Državama sa hrvatskom, slovenačkom i srpskom kolonijom od osobitog značaja za sprovođenje državne politike. Poglavitno u onim delovima emigracije, gde postoji ne samo očigledna ravnodušnost, nego i dokazana netrpeljivost prema našoj Kraljevini, često prisustvo kr. predstavnika nesumnjivo bi povoljno dejstvovalo u pravcu potrebnog formiranja nacionalne svesti".⁴⁵⁹ Kontakt koji se na taj način ostvarivao bio je u stvari za najveći deo iseljenika prvi kontakt sa onim što je zvanično predstavljalo jugoslovensku državu. Jugoslovenske diplomate imale su stoga ozbiljan i odgovoran zadatak da predstave posredno ono što je zvanična država i njena politika u stvari bila. Posete nisu nosile u sebi onu birokratsku prirodu odnosa koja je svakako bila prisutna, već su davale ovim kontaktima državnih službenika i iseljenika jednu drugačiju dimenziju. One su trebale da svedoče o iskrenoj brizi i interesu države za iseljenike, spremnost da pomogne i podrži iseljeničke organizacije i društva različitog karaktera, da učestvuje kao aktivni akter u svakodnevici iseljeničkog života. Jugoslovenske diplomate od 1921. godine započele su sa redovnim posetama iseljeničkim organizacijama, oblastima i gradovima sa najbrojnijim iseljeničkim zajednicama.⁴⁶⁰ To je bila prilika da se direktno upoznaju sa životom ali i raspoloženjem iseljenika ali i prilika da se vrši propaganda u prilog jugoslovenske države. Na poziv ogranka Hrvatske zajednice u Votsonvilu (Kalifornija) upućen jugoslovenskom

⁴⁵⁸ AJ, 371-51, Poslanik u Vašingtonu A. Tresić Pavičić za Ministarstvo spoljnih poslova, 26. decembar 1922.

⁴⁵⁹ AJ, 371-51, Pov.br. 4423, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu, 24. april 1926.

⁴⁶⁰ Vice konzul B. Adžemović sredinom 1921. godine posetio je u Pitsburgu redakcije Srbobrana i Zajedničara, i kako se kaže bio je to "prvi slučaj" da činovnik konzulata poseti Hrvatsku Narodnu Zajednicu. (AJ, 371-69, Pov.br. 66, Generalni konzulat V. Savić za Poslanstvo u Vašingtonu, 15. jul 1921.); Tokom 1922. godine B. Purić posetio je St. Luis, održao sastanaki inicirao osnivanje Jugoslovenskog kluba. (AJ, 371-51, Pov.br. 94, 21. avgust 1922.); Jugoslovenski poslanik Tresić Pavičić posetio je 1924. godine Klivlend najznačajniji centar slovenačkih iseljenika koji su ga primili "hladno kao čoveka sebi ravna bez ceremonija, po socijalističkom običaju". AJ, 371-51, Pov.br. 108, 12. mart 1924.

knzulu u San Francisku odgovoreno je pozitivno uprkos konstataciji da su to “Austrijaki”. Važniji je bio utisak “da bi češći dodir naših predstavnika u Sjed. Američkim Državama sa našim svetom bio od velike koristi za opštu stvar...”⁴⁶¹ Upravo su se ove posete koristile za osnivanje novih jugoslovenskih organizacija, pridobijanje pojedinaca iz redova iseljeničkog života za ove poduhvate. Bila je to i prilika da se kroz javna obraćanja, formalna i manje formalna predavanja iseljenicima približi politički i društveni život u starom kraju ali i pokuša argumentovati prihvatanje određenih rešenja kao najboljih za prosperitet mlade države. Komentarišući put poslanika kroz jugoslovenske kolonije u Americi, prvi sekretar poslanstva dr. D. Marinović zaključio je da to “pokazuje šta nam treba u Americi da ovaj deo našeg naroda u inostranstvu učinimo privrženim državi i jedinstvu...”⁴⁶² Jugoslovenski poslanik Tresić Pavičić, tokom četiri godine rada u Americi posetio je Njujork u više navrata, Detroit, Kaliforniju, St. Luis, Klivlend, Pitsburg.⁴⁶³ Tresić Pavičić tokom posete Pitsburgu prisutnim Srbima i Hrvatima isticao je “važnost prošloga rata” na povezivanje dva naroda,⁴⁶⁴ u St. Luisu je obrazlagao opravdanost monarhističkog uređenja jugoslovenske države “jer nam je monarhički osećaj u krvi”⁴⁶⁵ Odgovaralo se na pozive samih iseljenika i uzimalo se učešće u proslavama, obeležavanju važnih datuma. Bilo je važno pokazati spremnost na saradnju i podržati one manifestacije koje su išle u prilog politici koju je zastupala i jugoslovenska država. Stoga nije bilo neočekivano učešće jugoslovenskih diplomata na obeležavanju godišnjeg parastosa kralju Petru organizovanom u pravoslavnim crkvama u St. Luisu, Geri, Čikagu.⁴⁶⁶ Opet, kada je poslanik Tresić Pavičić nameravao da poseti Detroit i tamnošnji Jugoslovenski klub, lokalna srpska i hrvatska društva negodovala su zbog posete klubu koji je okupljao pedesetak članova a zaobilaznje ostalih organizacija sa više hiljada članova.⁴⁶⁷ Onoliko koliko su materijalna sredstva sa

⁴⁶¹ Korist od ovih posetai promocije državne politike bila je važna, kako se navodi i radi prevazilaženja “podvojenosti” Srba i Hrvata u Americi. Utisak koji konzul prenosi bio je da se oni “danas mrze, jedan drugog ne pozdravljaju kad se vide a o nekom zajedničkom radu i da ne govorim”. AJ, 414-2, Pov.br. 59, Generalni konzulat u San Francisku za poslanika S. Grujića, 27. jul 1922.

⁴⁶² AJ, 371-51, P.Br. 478, 14. decembar 1923.

⁴⁶³ AJ, 371-51, P.Br. 276, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo inostranih dela, 27. maj 1926.

⁴⁶⁴ AJ, 371-51, Pov.br. 5, 6. januar 1926.

⁴⁶⁵ AJ, 371-58, Pov.br. 616, A. Tresić Pavičić za Ministarstvo spoljnih poslova, 27. oktobar 1924.

⁴⁶⁶ AJ, 414-2, Pov.br. 93, Predmet: Godišnji parastos Kralju Petru, 15. avgust 1922.

⁴⁶⁷ AJ, 414-2, Pov.br. 76, Generalni konzul u Čikagu za poslanika Tresića Pavičića, 23. mart 1923.

kojima su jugoslovenske diplomate raspolagale toliko je i bilo moguće odgovoriti ovim pozivima

Izražene namere prepoznate u osnovnim principima jugoslovenske iseljeničke politike, zatim i potezi u sferi organizacije, vidljivosti države kao i konkretni potezi na terenu imali su za cilj uspostavljanje pozitivne atmosfere u odnosima sa iseljeničkom zajednicom. Na drugoj strani nalazile su se prepreke koje su ometale ili onemogućavale ostvarenje željenog i nudile neka druga iskustva u odnosima države i iseljenika. Snaga nacionalne svesti, odsustvo one jugoslovenske, političko opredeljivanje prema nacionalnoj pripadnosti ali i preovlađujuće poruke koje su dolazile iz svakodnevnog javnog i političkog života Kraljevine SHS koje su slale poruke sukobljenosti i podela a ne harmoničnog jedinstva, uticali su zasigurno na konačne ishode ovih napora jugoslovenske države i njenih predstavnika u Americi. Na drugoj strani nalazila se iseljenička zajednica sa već formiranim organizovanim životom, profilisanim političkim stajalištima, osećanjem nacionalnog identiteta. Kako se jednom prilikom primetilo kod jugoslovenskih iseljenika “osećaj jugoslovenskog državljanstva još mu je tuđ”.⁴⁶⁸ Međutim neuspeh je takođe dolazio i usled nekih drugih problema koji su se javljali tokom prvih godina. Objektivni problemi sa kojima se jugoslovenska država suočavala nakon završetka rata, siromaštvo i hroničan nedostatak materijalnih sredstava neminovno se odrazio i na pokušaje intezivnijeg rada na prostoru Amerike. Jednom drugom prilikom kada se postavilo pitanje obračuna sa otvorenim antijugoslovenskim delovanjem u Americi konstatovano je “Žalibože naša država se nalazi u tako lošem finansijskom stanju da se s njene strane za sada ne možemo nadati nijednoj ozbiljnoj potpori”.⁴⁶⁹ Zamisli koje su se mogle čuti iz jugoslovenskih ministarstava bile su više nego ambiciozne ali kada se postavilo pitanje preduzimanja konkretnih mera realnost je slala drugu poruku. Na molbu srpske škole u Vilmigtonu u Kaliforniji, da se ovoj školi dostave knjige za učenike,⁴⁷⁰ Ministarstvo prosvete zatražilo je od Ministarstva spoljnih poslova da pošalje određenu količinu knjiga u Ameriku. Međutim stigao je odgovor da je to za ovo ministarstvo skupo i preporučilo se Ministarstvu prosvete

⁴⁶⁸ AJ, 14-34-530, Pravci domaće emigracione politike, bez datuma

⁴⁶⁹ AJ, 371-78, Pov.br. 16, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za konzulate u severnoj Americi, 18. januar 1923.

⁴⁷⁰ AJ, 66-2305, Serbian Home, Wimington, California za Ministarstvo prosvete, bez datuma.

da knjige pošalje redovnim putem.⁴⁷¹ Beleška Ministarstva prosvete glasila je “u nedostatku kredita za ove svrhe” nabavka knjiga se nije mogla izvršiti.⁴⁷² Kada je Srpski savez Sloboda pokazao spremnost da u potpunosti finansira dolazak i rad učiteljice iz Banata, birokratske prepreke u Kraljevini onemogućile su realizaciju upravo onog što je postavljeno kao jedan od primarnih ciljeva iseljeničke i državne politike prema iseljenicima. Ispunjenost kvote za iseljenje bilo je zvanično obrazloženje koje se ponudilo ovom srpskom savezu.⁴⁷³ Prosvetni rad bio je apostrofirao kao najvažniji ali su utisci sa starne takođe davali nezadovoljavajuću sliku. Milan Marjanović, duboko involviran u pitanja iseljeničtva i upoznat sa životom i raspoloženjem iseljenika primećuje “Stalna je pako kuknjava za notama i novim pesmama, i ne bih vjerovao da nisam vidio u više slučajeva kako ne mogu pojedina društva da od domovine dobiju ni odgovora, a kamo li nota, uputa i učitelja”.⁴⁷⁴ Obustavljeno je davanje sredstava za objavljivanje reklama u američkoj i iseljeničkoj štampi,⁴⁷⁵ ali još važnije, nedostajala su sredstva za pokrivanje troškova za aktivnosti poslanika u Americi. Posete iseljeničkim kolonijama koje su u više navrata i sa raznih mesta ocenjene kao jedan od važnih segmenata u pravcu jačanja uticaja jugoslovenske države i uticaja iste na iseljeničku populaciju, zahtevale su određena materijalna sredstva. Međutim, česte su bile žalbe poslanika Tresića-Pavičića na nedostatak novca, i štaviše, na pojavu da lično finansira ova putovanja.⁴⁷⁶ Loša komunikacija na nivou poslanstva i Ministarstva, poslanstva i konzulata, svakako nije doprinosila ujednačenom delovanju i zadovoljavajućim ishodom. Država je želela narodno jedinstvo iseljenika, jačanje jugoslovenskog duha i zajedništva. Međutim tu istu politiku u Americi sprovodili su

⁴⁷¹ AJ, 66-2305, Br. 56487, Ministarstvo prosvete za Ministarstvo spoljnih poslova, 21. septembar 1925; AJ, 66-2305, Pov.br. 6709, Ministarstvo inostranih dela za Ministarstvo Prosvete, 6. oktobar 1925.

⁴⁷² AJ, 66-2305, Pov.br. 6709, Ministarstvo inostranih dela za Ministarstvo Prosvete, 6. oktobar 1925.

⁴⁷³ AJ, 371-58, Srpski savez Sloboda za A. Tresića Pavičića, 18. jun 1925;

⁴⁷⁴ Marjanović kaže da se od iseljenika mnogo očekuje a “mi ne dajemo njemu ama ničega što bi moglo da mu omogući da se nacionalno održi...”, i dalje “ne šaljem mu ni knjiga, ni nota za pjevanje, ni podataka, ni uopće materijala kojim bi se mogao i sam u svojoj nacionalnoj samosvijesti da digno i pred strancima podiči, a našoj zemlji učini malu propagandu”. Милан Марјановић, *Наши иселјеници у Сјеверној Америци*, 540-542; Pavel Brežnik bio je jednako oštar konstatujući “Ni živa duša se ne stara za njihovo okupljanje, za njihove škole ili uopšte za prosvetu među njima”, Pavel Brežnik, *Naši Amerikanci i naša iseljenička politika*, 286.

⁴⁷⁵ AJ, 371-77, Pov.br. 496, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo spoljnih poslova, 20. avgusta 1924.

⁴⁷⁶ AJ, 371-51, PBr. 276, Kraljevsko poslanstvo za Ministarstvo inostranih dela, 27. maj 1926; AJ, 371-51, Pov.br. 12781, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 24. novembar 1922.

pojedinci koji su i sami nosili teret nacionalnih podela i svojevrsnog tereta neprestanog tumačenja pojava kroz nacionalnu prizmu. Sukob jugoslovenskog poslanika A. Tresića Pavičića i konzula Božidara Purića nije se završavao samo na pojavi neposlušnosti i povremene samovolje podređenog diplomate. Ona je nosila jednu dublji sukob koji je bio nacionalno obojen.⁴⁷⁷ Poslanik Pavičić kritikovao je Purićev komentar u izveštaju jugoslovenskom Ministarstvu spoljnih poslova sa se ništa ne može učiniti “sladunjavim pričama o bratstvu i jedinstvu, ili nerazmišljenim koncesijama plemenskoj osetljivosti”.⁴⁷⁸ Da i Ministarstvo ne prihvata ovaj Purićev stav po Tresiću-Pavičiću dokaz je bilo naimenovanje Hrvata i Slovenca za mesta konzula u SAD. Sledile su i znatno ozbiljnije optužbe na račun B. Purića. Tresić Pavičić kaže “Vi se jasno odričete delovanja da pridobijete za državnu ideju Hrvate i Slovence ter velite da je sumnjivo bi li se što postiglo, da se kojega od njih smesti u državnu službu na konzulatima u Americi” kao i da takva imenovanja ne bi dobro delovala ni na srpske iseljenike.⁴⁷⁹ Nije bilo moguće odmaknuti se od realnosti koju je činio život iseljenika u Americi. Amerikanizacija je bila jedan problem ali s druge strane bila je to i snaga nacionalnog identiteta, srpskog, hrvatskog, slovenačkog. To je bila očigledna stvarnost i za jugoslovensku politiku u Americi. Ali kada su se te podele prenosile i na one koji su trebali da zastupaju politiku jedinstva onda je i ukupni nastup među iseljenicima mogao biti pogođen. Ovo su bili zasigurno problemi koji su u najmanju ruku slabili pokušaje koji su se činili u Americi u pravcu zblizavanja nove države i iseljenika. Istovremeno bili su to i problemi koji su se mogli prevazići. Ono što je međutim zabrinjavalo bila je pozicija onih državnih organa od kojih se očekivala ne samo podrška već i inicijativa i na izvestan način usmeravanje rada u Americi. Ministarstvo socijalne politike imalo je na raspolaganju svega dve iseljenička izaslanika. Stvarna težina rada padala je na organe i predstavništva Ministarstva spoljnih poslova u Americi. Upravo

⁴⁷⁷ Jugoslovenski poslanik je optužio Purića i za neposlušnost, ignorisanje instrukcija, direktno obraćanje Ministarstvu. AJ, 371-69, Pov.br. 73, A. Tresić Pavičić za B. Purića, 20. mart 1923; Žalbe Tresića Pavičića odnosile su se i na saradnju sa drugim konzulima u Americi, npr. sa konzulom u Njujorku Pavlom Karovićem, ali i na saradnju sa samim Ministarstvom spoljnih poslova. Kao suprotnost B. Puriću, poslanik navodi mandat Branka Lazarevića u Čikagu kada, kako kaže, “Hrvati su bili ogromnom većinom odani Konsulatu i Državi”. Kao primere dobrih konzula on navodi D. Stanojevića i B. Adžemovića. AJ, 371-69, Pov.br. 337, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo inostranih dela, 2. avgust 1926.

⁴⁷⁸ AJ, 371-69, Pov.br. 73, A. Tresić Pavičić za B. Purića, 20. mart 1923.

⁴⁷⁹ AJ, 371-69, Pov.br. 73, A. Tresić Pavičić za B. Purića, 20. mart 1923.

je ovo ministarstvo bilo ono od koga su se tražile sugestije, nalozi, uputstva. Kako je jednom prilikom rečeno, svega tri godine posle okončanja rata, “Od osnivanja Poslanstva i Konsulata u Americi Ministarstvo Spoljnih Poslova nikad ih nije izrično obavestilo, niti se to iz drugih akata moglo posredno zaključiti, kakva je politika Ministarstva, pa prema tome i Kraljevske Vlade, u odnosu na iseljeničko pitanje”.⁴⁸⁰ Šest godine kasnije, kriza u srpskoj episkopiji u Americi bila je povod da Radoje Janković, konzul u Čikagu zameri ministru spoljnih poslova V. Marinkoviću neaktivnost ali i zaključi “Iseljeničko pitanje, kao naše nacionalno pitanje nije od strane Ministarstva nikad dodirnuto nijednom napomenom, nijednim jedinim aktom za poslednjih 15 meseci”.⁴⁸¹ Komentar iz redova jugoslovenskih službenika u Americi na izvestan način, ukazao na svest o nedovoljno učinjenom. Kako je 1926. godine, iseljenički izaslanik u Americi zaključio “do sada nije bilo toliko učinjeno koliko bi trebalo u interesu iseljenika i države. Ali je s druge strane svestan, da je učinio maksimum od onoga, što je u danim prilikama bilo moguće”.⁴⁸²

...I realnog

Politički cilj koji se profilisao tokom ratnih godina, stvaranje zajedničke južnoslovenske države, postaje tačka određivanja i političkog opredeljenja. Iseljenici, koji su se iznenada našli u poziciji da su percipirani kao respektabilni politički faktor koji nije samo podrška već i aktivni učesnik u iznalaženju političkih rešenja za posleratno vreme, nisu se libili da svoj politički stav iskažu i daju mu formu opredeljenja naroda sa prostora bivše Austrougarske monarhije. Nije se prihvatilo bespogovorno ono što bi došlo kao opredeljenje od strane tzv. starokrajskih političara, izlazilo se sa sopstvenim uverenjima, stavovima i projekcijama kako buduća zajednička država treba da izgleda, i da li uopšte treba da dođe do stvaranja jedne takve političke zajednice. Ono što je do izražaja došlo tokom godina rata, manifestovanje jasnog političkog stava prema ideji stvaranja zajedničke jugoslovenske države, nastavljeno je i u godinama posle rata. Na izvestan način bio je to

⁴⁸⁰ AJ, 414-5, Pov.br. 106, Predmet: Politika Kraljevske Vlade u iseljeničkom pitanju, 7. septembar 1922.

⁴⁸¹ Prema Jankoviću nacionalni rad u Americi bio je u rukama u države ali njegova kritika nije bila ograničena samo na državne strukture. On primećuje “Dnevna štampa u našoj državi ne poklanja iseljeničkom pitanju gotovo nikakvu pažnju. Više ju interesuje razvod braka kakve filmske glumice nego život čitave desetine iseljenog naroda”. AJ, 414-3, Pov.No. 9, Generalni konzul u Čikagu za V. Marinkovića, (2)3. januar 1928.

⁴⁸² *Izveštaj Narodnoj skupštini 1925/1926*, 61.

kontinuitet političkog angažovanja koje je uvek, u većoj ili manjoj meri, pratilo život iseljeničke zajednice u Americi. Sada u novim političkim okolnostima sa novim državno-pravnim subjektom ovo angažovanje dobija novi podsticaj i svakako nov sadržaj. Iskustvo političkog i javnog angažovanja tokom godina rata i pažnja koja je dolazila od strane političara sa prostora Srbije i Austrougarske uticali su podsticajno na ovakvu vrstu javnog delovanja. I kada je rat okončan iz starog kraja stigla je poruka iseljenicima “Pomozite moralno i fizički tako da možemo odmah da postavimo našu domovinu na čvrste temelje”.⁴⁸³ Specifičnost vremena, političkog projekta ka kome se težilo, iznenadni značaj ili važnost iseljeničke zajednice kao glasa naroda sa prostora Monarhije bilo je međutim upravo samo izuzetak, posebnost i potreba datog istorijskog trenutka. Biće potrebno novo ratno iskustvo sa svojim posebnostima i tragikom koja je na nov način pogodila prostor jugoslovenske države, da se iseljenička populacija iznova pojavi kao bitan politički faktor koji dobija mesto u starokrajskoj politici. Međutim iskustvo neposredno nakon okončanja Prvog svetskog rata donelo je nešto drugačiju sliku. Ako je i postojala nedoumica u pogledu stvarne političke snage iseljeničke javnosti i mogućeg uticaja na razvoj događaja u starom kraju, ona je vrlo brzo iščezla. Otrežnjenje je vrlo brzo došlo. Ključni događaji, proglašenje Kraljevine SHS 1. decembra 1918. godine, političko organizovanje, stranački život, politička rešenja u Kraljevin (Ustav 1921. godine, zakonska rešenja) odvijali su se mimo bilo kakvog uticaja iseljeničke javnosti. Ova činjenica ipak nije dovela u pitanje potrebu, želju i odlučnost iseljeničke javnosti da učini sve da se i njihov glas čuje u pogledu promena i događaja koji su pratili život mlade države. Uticaja nije bilo ali to takođe nije značilo da se angažman iseljenika od strane državnih struktura i jugoslovenske javnosti ignorisao. Stepenn zainteresovanosti i reagovanja zavisio je od prepoznatih ciljeva države u odnosu na iseljenike i potencijalne ugroženosti istih, kao i od procena stepena ozbiljnosti pojedinih pojava po bezbednost države. Postojala su izvesna očekivanja države od iseljenika, materijalna pre svega, a za realizaciju tih očekivanja želela se lojalna i

⁴⁸³ Upućen je i poziv “da dođete i proučite stanje naše domovine, te domovine koja želi da se konstituiše tako da može opet da nas sve prigrlji na zemlju našeg porekla” (We invite you to come and look into the conditions of our homeland, that homeland wich wishes to be formulated so that it may again greet us all and embrace us on our native soil”. AJ, 371-51, A Message from the President of the „National Council“ of Zagreb /Agram/, as President of the Yugoslav Government, to the Yugoslavs of America, dr. Anton Koroshec, Pariz, 18. novembar 1918.

naklonjena zajednica na američkom kontinentu. Stoga su i pojave koje su tu lojalnost ugrožavale dovodile ih u pitanje postajale predmetom interesa ali i podsticaj za reagovanje, u prvom redu onih službi i pojedinaca koji su bili direktno involvirani u iseljeničko pitanje.

Izvesna “spoticanja” u pogledu harmonične saradnje starokrajskih političara i iseljeničke javnosti bila su jasno vidljiva tokom ratnih godina kada se podrška ideji jugoslovenske države tražila i na prostoru severne Amerike. Nacionalne razlike u prihvatanju predloženih političkih rešenja, priklanjanje političkim predstavnicima iz sopstvenog nacionalnog korpusa ili sa prostora porekla, nisu bile skrivene niti su bile nezapažene. Različiti stavovi nisu delili samo iseljenike i starokrajske političare, bili su to razlozi i dubokim podelama unutar same iseljeničke javnosti. Pomenuta je Krfska deklaracija koja postaje predmetom oštih debata i političkih sukoba. Na kakvim temeljima će počivati buduća zajednička država, ko će biti vrhovni nosilac vlasti, pitanje budućeg uređenja, mesta dinastije Karađorđević, ovlašćenja Ustavotvorne skupštine, postaju teme koje su ispunjavale javni život jugoslovenskih iseljenika. Opet, bilo je to praćenje političkih signala koji su dolazili iz Evrope. Sprovođenje odluka Krfske deklaracije doveo je već svojim izjavama u pitanje Hinko Hinković, a Jugoslovensko narodno vijeće u Vašingtonu, kao predstavnik naroda sa prostora Monarhije, odbacilo je ovaj dokument i politička rešenja koja su tu definisana.⁴⁸⁴ Da li je monarhija političko rešenje koje se već prihvatilo ili je pitanje budućeg uređenja jugoslovenske države predmet budućeg rešavanja u kojem će isključivo Ustavotvorna skupština imati poslednju reč, postaje tema koja nalazi mesto u iseljeničkom javnom angažmanu i pozicionira iseljenike prema nacionalnoj pripadnosti i mestu rođenja.⁴⁸⁵ Ipak mimo uticaja iseljenika ali i stvarne mogućnosti da se on na bilo koji način materijalizuje, do proglašenja nove države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca je došlo. Jugoslovenska država kao Monarhija sa dinastijom Karađorđević kao vladajućom,

⁴⁸⁴ H. Hinković je tako izjavio “Mi želimo da osnujemo NOVU državu, u koju će sve grane našega naroda ući kao bezuvjetno ravnopravni čimbenici, dočim se ustavotvornoj skupštini prepušta suverena odluka o ČITAVOM ustavu, uključujući – kako je prirodno – i pitanje republike ili monarkije”. AJ, 335-72, Jugoslovenska Republika, 24. novembar 1918; AJ, 335-72, „Rasap Krfske deklaracije“, Jugoslovenski Svijet, 26. novembar 1918.

⁴⁸⁵ Čvrsto uz Monarhiju kao neupitnog rešenja stajalo je srpsko iseljeničtvo. Amerikanski Srbobran, SNO, M. Pupin prepoznati su kao nosioci ideja koje je zastupala Krfske deklaracija. AJ, „Ko je izdajnik našeg narodnog ujedinjenja?“, Jugoslovenski Svijet, 14. novembar (studeni)1918; AJ, 335-72, „Rasap Krfske deklaracije“, Jugoslovenski Svijet, 26. novembar 1918.

postaje politička činjenica koja je svoje priznanje dobila na mestima koja su bila relevantna, uključujući i ono američke države i američkog predsednika.⁴⁸⁶ Nezadovoljstvo postignutim pre svega uređenjem države kao monarhije opstalo je. Ono je svoje mesto našlo i u zvaničnim obraćanjima američkim vlastima. Sa srpske strane stizala je podrška učinjenom⁴⁸⁷ ukazivalo se na teško stanje otadžbine koja je izašla iz rata ali se i zaključilo “Uprkos svoj nevolji narod je srećan i veseo jer se oslobodio i ujedinio.⁴⁸⁸ U izdanju najvećeg srpskog lista Amerikanskog Srbobrana pojavila se brošura “Za Ujedinjenje”, jugoslovenskog diplomate Branka Lazarevića koja je predstavila istorijske, političke, nacionalne razloge koji su opravdavali stvaranje jugoslovenske države. Sa oduševljenjem poručivalo se “Jugoslovensko Delo je tu. Neka je veliko, neka je sjajno, neka je trajno!”.⁴⁸⁹ Ali čuli su se i drugačiji glasovi. Još uvek je tinjala nada da je Monarhija samo privremeno rešenje pa tako Jugoslovenski Svijet, glasilo Jugoslovenskog narodnog vijeća, list jasne jugoslovenske orijentacije navodi “I Vlada i regent upravljaju SAMO PRIVREMENO sa ujedinjenim zemljama- dotle, dok se ne provedu izbori i ne sastane velika nar. ustavotvorna skupština, na kojoj će se konačno riješiti o obliku i cijelom uređenju naše ujedinjene države”.⁴⁹⁰ Kada je američki komitet za spoljne poslove omogućio predstavnicima različitih nacionalnih grupa da iznesu svoja stajališta u pogledu rešenja na Konferenciji mira u Parizu, pred ovaj komitet nastupila je Jugoslovenska republikanska zajednica (Jugoslav

⁴⁸⁶ Notom od 6. februara 1919. državni sekretar SAD Robert Lansing izvestio je A. Trumbića da vlada SAD pozdravlja ujedinjenje Srba Hrvata i Slovenaca, dok se pitanje granice buduće države ostavlja mirovnoj konferenciji. Notom od 10. februara 1919. američka vlada primila je k znanju ujedinjenje Države SHS sa Srbijom kao i odluku Velike crnogorske skupštine o ujedinjenju sa Kraljevinom SHS. Takođe primljeno je k znanju da će srpsko poslanstvo u Vašingtonu u buduće delovati kao Poslanstvo Kraljevine SHS. *Југословенско-амерички односи 1918-1945. (Документа о спољној политици Југославије)*, Приредили Предраг Крејић, Митар Тодоровић, Београд 2015. 8-10.

⁴⁸⁷ Istog dana kada je proglašena Kraljevina SHS, srpski iseljenici održali su dve skupštine, u Čikagu i Pitsburgu, na kojima su uz proslavu pobjede, pozdrav Srbiji donete odluke da “učvrste i odrede pravac” daljim aktivnostima u Americi. Takođe izneta je ideja da se srpski savezi ujedine u jedan srpski Savez. AJ, 335-72, “Dvije skupštine”, Jugoslovenski Svijet, 1. decembar 1918; AJ, 335-73, “Demokratska Srbija. Odjeci proklamacije prestolonaslednika Aleksandra”, Amerikanski Srbobran, 18. januar 1919.

⁴⁸⁸ Razorena zemlja, veliki broj ubijenih, deca “koja u tri godine nisu okusila mleko”, bila je slika koja se predočila srpskom iseljeništvu na prostoru SAD. AJ, 335-73, “Patnje u oslobođenoj Srbiji”, Amerikanski Srbobran, 22. januar 1919; Nove teme postale su predmet interesa pa se između ostalog ukazivalo na nove pretnje koje su dolazile od suseda mlade države. AJ, 335-73, “Talijanski teror u Dalmaciji”, Amerikanski Srbobran, 13. januar 1919.

⁴⁸⁹ Бранко Лазаревић, *За Уједињење, чланци и расправе*, 173; Lazarević poručuje „Posle Golgote, strašnije od Hristove, noseći herojski svoj krst kroz celu našu istoriju, dočekasmo Vaskrs samo velikih naroda dostojan...Slovenac iz Celovca i Srbin iz Bitolja, danas su građani jedne njive“. *Isto*, 7.

⁴⁹⁰ AJ, 335-72, „Ujedinjene jugoslovenske guvernije“, Jugoslovenski Svijet, 1. decembar 1918.

Republican Alliance).⁴⁹¹ Političko opredeljenje saveza bilo je jasno ali su oni išli i korak dalje u odbijanju monarhističkog rešenja za jugoslovensku državu. Jugoslovensko poslanstvo u Vašingtonu bilo je za njih poslanstvo Države SHS, dok je u zvaničnom Memorandumu upućenom Komitetu za spoljne poslove Sjedinjenih Američkih Država istaknuto “Jugoslovenska država takođe poznata kao Država Srba, Hrvata i Slovenaca nova je tvorevina i proizvod je ovog velikog rata...”⁴⁹² Ogranak Jugoslovenske republikanske zajednice (JRZ) uputio je javni poziv hrvatskim iseljenicima na Veliku javnu skupštinu 29. juna 1919. sa pozivom “Naša domovina je u opasnosti, imperijalistička i monarhistička politika ugrožava našu slobodu” uz geslo “Na stranu sa monarhizmom! Jugoslaviju Jugoslavenima!”.⁴⁹³ Kada je članovima JRZ pred senatskim odborom za spoljne poslove postavljeno pitanje da li žele ujedinjenje sa Srbijom odgovor je bio potvrđan. Na pitanje kakvo uređenje buduće države žele odgovorili su- republikansko.⁴⁹⁴ Bilo je i onih radikalnijih stavova. Suprotstavljanje samoj ideji zajedničke države nije bila strana pojava u iseljeništvu, a godine rata pokazale su snažni otpor ideji koja je postojala kod jednog kruga iseljenika prevashodno iz redova hrvatskog sveštenstva. Ovakvi sentimenti nisu nestali posle proglašenja Kraljevine SHS. Poslanstvo u Vašingtonu izveštava da je deset hrvatskih sveštenika sazvalo za 1. april 1919. godine skup Hrvata u Klivlendu sa ciljem „sastaviti memorandum o pravima Hrvatske“ uložiti oštri protest „ protiv aspiracija srpskog

⁴⁹¹ Radilo se o udruženju koje je najvećim delom okupljalo slovenačke iseljenike. Prema Presbirou u Vašingtonu bila su zastupljena i dva Srbina, Lazarević-Hrebeljanović i Josip Mihailović. AJ, 335-72, 4. septembar 1919; AJ, 371-51, Jugoslav Republican Alliance za Poslanstvo u Vašingtonu, 22. avgust 1919; U izvršnom komitetu između ostalih nalazili su se istaknuti slovenački iseljenici Etbin Kristan, Janko N. Rogelj, ali i hrvatski iseljenik Ivan Krešić, jedan od nosilaca političkog života hrvatskih iseljenika u Americi u međuratnom periodu. AJ, 335-71, Jugoslav Republican Alliance za Vojislava Jovanovića, direktora Biroa za Informacije Kraljevine SHS u Vašingtonu, 20. septembar 1919; Ivan Molek navodi da je vođa pokreta bio za Slovence Etbin Kristan, za Hrvate Ivan Krešić, dok je Srbe zastupao Lazar Hrebeljanović. Ivan (John) Molek, *Slovene Immigrant History 1900-1950*, Dover, Delaware, 1979, 194.

⁴⁹² AJ, 335-72, Memorandum. United Sates Senate's Committee on Foreign Relations, *The Jugo-Slav Review*, official organ of Jugoslav Republican Alliance, Vol. III, No. 8, 30. septembar 1919; Kako je američka štampa pisala ovaj savez želeo je da se ustanovljeno monarhijsko uređenje promeni u republikansko. AJ, 371-51, „Jugoslavs Wire Wilson and Paris“, 9. oktobar 1919; AJ, 335-72, „Iz urada izvrševalnoga odbora S.R.Z.“, Enakopravnost, 19. april 1919.

⁴⁹³ AJ, 371-51, Poziv na javnu skupštinu, 29. juna 1919.

⁴⁹⁴ Na čelu udruženja nalazio se poznati slovenački socijalista Etbin Kristan. AJ, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije (334), f.1, jed. 203, Br. 834, S. Grujić za A. Trumbića, 6. septembar 1919.

Aleksandra i njegovih slugu da zauvek nestane svetog imena Hrvatske“.⁴⁹⁵ Očekivano, jedan od zastupnika stava protiv zajedničke države bio je i Narodni list i njegov vlasnik F. Zoti koji je prihvatio činjenicu da je Kraljevina stvorena ali i da „Hrvatski seljak...svakako neće sa veseljem niti sa oduševljenjem i opet šiju pod koji bilo kraljevski jaram stavljati, jer jedva se je riješio takovog jarma“ kao i da je „ta objavljena „činjenica“ „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca“- preuranjena.⁴⁹⁶ Bile su to ipak reakcije pojedinih političkih ili interesnih organizacija i struja. Jugoslovensko narodno vijeće 1919. godine prestalo je da postoji a njen predsjednik dr. Ante Bjankini postaje saradnik jugoslovenske države i promoter njenih interesa u Americi.⁴⁹⁷ F. Zoti je ubrzo, nakon sukoba sa jugoslovenskim poslanikom V. Savićem, bankrotirao i nestao sa javne scene, dok se Jugoslovenska republikanska zajednica pred kraj svog postojanja 1919. godine, okrenula pitanjima teritorijalnog zaokruživanja jugoslovenske države.⁴⁹⁸ Velike iseljeničke organizacije ostale su na poziciji uzdržanosti, ipak pozdravljajući osnivanje jugoslovenske države. Prihvaćena su diplomatska predstavništva Kraljevine, jednako tako prihvaćena je i, u manjoj ili većoj mjeri, saradnja sa njima, ona administrativne prirode ali i druga, koja je svedočila da je najveći deo iseljeničke zajednice preko svojih nacionalnih organizacija prihvatio novo državno rešenje, odnosno novu jugoslovensku državu.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ Planirano je dostavljanje memoranduma američkom predsjedniku Wilsonu, Konferenciji mira u Parizu. AJ, 371-51, Poslanstvo u Vašingtonu za srpsko izaslanstvo u Parizu, bez datuma

⁴⁹⁶ AJ, 335-73, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca“, Narodni list, 12. januar 1919; Na antijugoslovensko pisanje Zotijevog lista jugoslovenski zvaničnici u SAD skrenuli su pažnju i agenciji Associated Press, ukazujući na zloupotrebu agencijskih vesti od strane Narodnog lista. AJ, 335-72, Director of the Official Bureau of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes za Menadžera AP, 16. decembar 1919; F. Zotti je za vreme rata kupio list „Slovenski narod“ koji je postao, kako navodi Molek „the most chauvinistic „austrian“ paper among us in America“. Ivan (John) Molek, *Slovene Immigrant History 1900-1950*, 188.

⁴⁹⁷ A. Bjankini nekadašnji predsjednik Jugoslovenskog narodnog vijeća, kao urednik lista Jugoslovenska Zastava primao je novčanu pomoć jugoslovenske vlade za izdavanje ovog lista. Sredino 1919. godine njemu je određena pomoć u iznosu od 3000 dolara (15540 dinara). AJ, 371-78, Br. 6701, Ministarstvo inostranih dela za raljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 11. septembar 1919.

⁴⁹⁸ Ivan (John) Molek, *Slovene Immigrant History 1900-1950*, 196; Jugoslovenska Republikanska zajednica na konferenciji održanoj 1921. godine ocenila je da je u tom trenutku ideja o jugoslovenskoj državi kao republici mrtva i kako navodi M. Klemenčić, ova politička organizacija praktično prestaje da postoji. Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci in NOB*, 134.

⁴⁹⁹ Josip Marohnić predsjednik Hrvatske narodne zajednice potvrđujući spremnost da jugoslovenskom Presirou u Vašingtonu šalje listove „Hrvatski Glasnik“ i „Zajedničar“, takođe „iskreno“ zahvaljuje na slanje informacija „tičući se naše narodne stvari“ i traži da se ta praksa i u buduće nastavi. AJ, 335-71, Pismo J. Marohnića za V. Jovanovića, direktora Presbira u Vašingtonu, 4. septembar 1919; Slovenska narodna Zveza u Klivlendu na konvenciji 26/27. februara 1919. donela je odluku da stupi direktno u vezu sa vladom

Kraj rata nije značio i predah za mladu državu. Niz izazova, unutrašnjih ali i onih bezbedonosnih, nerešena granična pitanja, u sve većoj meri postaju predmet interesa iseljeničke javnosti. Pitanje ostrva, Rijeke, Istre i prava jugoslovenskih naroda na priključenje ovih oblasti novoj jugoslovenskoj državi, bila su ona koja su na izvestan način učinila bar u ovoj prvoj posleratnoj godini pitanje uređenja, ako ne nebitnim onda svakako ne prioritarnim. Bila je to još jedna potvrda primetnog i nakon rata opstalog interesa iseljeničke javnosti za sudbinu sada nove države. ali i činjenice da je najveći deo iseljeničke javnosti stao iza političkog rešenja koje postignuto nakon rata.⁵⁰⁰ Konferencija mira u Parizu dala je priliku da se makar i posredno još jednom čuje glas i onih jugoslovenskih naroda koji su živeli u iseljeništvu. Iz najveće hrvatske organizacije u severnoj Americi, Hrvatske narodne zajednice upućen je apel američkom predsedniku da spreči italijansko zauzimanje ostrva Vis naseljen Hrvatima „koji žele da budu zajedno sa njihovom braćom u slobodnoj i ujedinjenoj Jugoslaviji“.⁵⁰¹ Na američkog predsednika apelovali su u zajedničkom pismu i srpski sveštenik arhimandrit Mardarije Uskoković i istaknuti hrvatski iseljenik dr. Ante Biankini, ističući loše stanje u Rijeci, Istri, Dalmaciji i ostrvima pod italijanskom upravom.⁵⁰² Bilo je to i pitanje koje je još jednom objedinilo napore jugoslovenskih iseljenika. Tako „Apel predsedniku i narodu Sjedinjenih Američkih Država u odbranu jugoslovenskih naroda“ potpisuju M. Pupin, J. Marohnić predsednik Hrvatske narodne zajednice, E. Kristan ispred Jugoslovenske republikanske zajednice, V. Cankar predsednik Slovenske narodne potporne jednote, I. J. Grgurevič ispred Hrvatskog sokola.⁵⁰³ Bila je to dobrodošla podrška na tlu zemlje koja je percipirana kao ključna u iznalaženju budućih političkih rešenja. Bila je to svakako i važna dopuna onih nastojanja i argumentacije koja je dolazila i od strane jugoslovenskih diplomata i službenika u

Kraljevine SHS. AJ, 371-51, Slovenska Narodna Zveza u Americi za S. Grujića, poslanika u Vašingtonu, 23. april 1919.

⁵⁰⁰ AJ, 335-73, „Rijeka Gorica i Istra su po svemu jugoslovenske“, Aamerikanski Srbobran, 16. april 1919; U obraćanju američkom senatskom komitetu i republikanski orijentisani iseljenici akcentirali su stavili na pitanje severozapadnih granica jugoslovenske države. Dokazivalo se da Trst, Gorica, Istra, Rijeka, Dalmacija, kako se navodi po nacionalnoj strukturi bili su prirodni deo jugoslovenske države. AJ, 335-72, Memorandum. United States Senate's Committee on Foreign Relations, The Jugo-Slav Review, official organ of Jugoslav Republican Alliance, Vol. III, No. 8, 30. septembar 1919.

⁵⁰¹ AJ, 371-51, Telegram predsednika HNZ, Josipa Marohnića predsedniku V. Vilsonu, 10. maj 1919.

⁵⁰² Apel je upućen u ime Jugoslovena u Čikagu i okoline koji su svoj protest izrazili na skupu u ovom gradu. AJ, 371-51, Pismo Arhimandrita M. Uskokovića i A. Bjankinija za V. Vilsona, bez datuma.

⁵⁰³ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, 131.

Americi.⁵⁰⁴ Svakako najvidljivije angažovanje iz iseljeničke sredine došlo je kroz aktivnosti i učešće na Konferenciji u Parizu srpskog naučnika M. Pupina. Pomoć srpskog naučnika se očekivala i na ta očekivanja je pozitivno odgovoreno.⁵⁰⁵ Pitanje granica i pozivanje na narodno pravo tako je još jednom uključilo iseljenike u ono što bi se moglo okarakterisati kao pokušaj odbrane političkog i nacionalnog interesa, ovoga puta nove jugoslovenske države. Jednom kada se rat okončao a pitanje posleratnih rešenja ušlo u tokove međudržavnih sporazuma, pitanje budućeg razvoja mlade države, konsolidacije unutrašnjih prilika, problemi političkog ali i nacionalnog sporazumevanja u cilju postizanja unutrašnje stabilizacije postaju pitanja od interesa unutar same jugoslovenske države ali i pitanja koja u sve većoj meri privlače pažnju iseljeničke javnosti.

Prostor Amerike nije bio onaj iz koga se mogao vršiti bilo kakav osetan uticaj na politička kretanja u Kraljevini SHS (Jugoslaviji), ali je to bio svojevrsan poligon slobodnog političkog i nacionalnog izraza pa i onog usmerenog ka novoj jugoslovenskoj državi. Jednom kada se rat završio, kada se prošlo kroz prve izazove teritorijalnog, bezbednosnog i političkog uobličavanja jugoslovenske države ostalo je pitanje njenog daljeg funkcionisanja i života. Država je prolazila kroz dinamiku unutrašnje konsolidacije, nikada do kraja završene, a ono što je ispunjavalo njen politički i javni život postaje predmetom interesa i reagovanja i iseljeničke javnosti. Sama činjenica da je do takvog reagovanja dolazilo donekle je opravdavalno i stav države da su iseljenici deo narodnog jedinstva. Pitanje stvarnog jedinstva diskutabilno je ali ono što je nesumnjivo, bilo je svakako postojanje veze koja je nekada jače, nekada sa znakovima slabljenja, povezivala dve strane, državu i iseljenike.

⁵⁰⁴ V. M. Jovanović iz jugoslovenskog Presbira u Vašingtonu, u pismu poslanstvu u Vašingtonu navodi da italijanska propaganda u Americi nastoji da proturi vest da je jugoslovenska država voljna da pristine da Rijeka pripadne Italiji i kaže "Propaganda tvrdi Predsednik Vilson danas jedini čovek koji se tvrdoglavo opire Talijanima jer su Jugosloveni gotovi popustiti". AJ, 335-72, Pismo V. M. Jovanovića Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu, 25. septembar 1919.; AJ, 335-72, Washington Post, 6. avgust 1919.

⁵⁰⁵ Nikola Pašić poručio je poslanstvu u Vašingtonu marta 1919. godine "Molim zamolite od moje strane Pupina da ga molim da dođe odmah u Pariz i to prvom lađom te da mi pomogne svojim vezama i poznanstvima američkim u korisnim poslovima a naročito u pitanju Banata". AJ, 371-71, No 2, N. Pašić za Poslanstvo u Vašingtonu, 19. mart 1919; Stigao je pozitivan odgovor Pupina koji je izrazio spremnost da krene za Pariz već 29. marta. AJ, 371-71, Poslanstvo u Vašingtonu za Pašića, 21. mart 1919; O Pupinovom angažovanju na Konferenciji u Parizu videti i: *Михаило Пупин, Национално-политички рад 1908-1935*, приређивач проф. др Драгољуб Р. Живојиновић, Београд, 1998; Andrej Mitrović, *Mihajlo Pupin na konferenciji mira u Parizu, 1919*, 399-424.

Da iseljenici, jednom uvedeni u sferu “starokrajske politike” neće ostati pasivni posmatrač događaja u staroj domovini bilo je jasno kako tokom godina rata tako i u godinama neposredno nakon njegovog završetka. Jednom prilikom rečeno je da je politički život iseljenika refleksija političkih dešavanja u domovini.⁵⁰⁶ I u ovom periodu ova konstatacija dobila je svoje opravdanje. Kao što je prostor Amerike bio otvoren za traženje podrške ideji jugoslovenske zajednice, ta otvorenost postojala je i za manifestovanje nekih drugih politika i ideja. To je bilo vidljivo tokom ratnih godina, a svoj puni izraz, bar u odnosu na novu političku realnost kakva je bila jugoslovenska država, dobila je u godinama nakon završetka rata. Jednom kada se na tlu Evrope smanjila mogućnost političkog delovanja, kada su se izgubila neka savezništva, a pored političke ideje novac postao važan faktor za održavanje političke akcije, prostor Amerike postaje mesto otvorenog političkog rada samih iseljenika, ali i prostor sticanja političke i materijalne podrške i utočište različitih političkih i ideoloških opcija. Prostor severne Amerike sa brojnom iseljeničkom populacijom različitog nacionalnog porekla stoga postaje posebno privlačna sredina. Na prostoru gde je živelo preko pola miliona iseljenika jugoslovenskog porekla nije bilo neobično da utočište pronađu političke opcije koje su stvaranje jugoslovenske države posmatrale kao svojevrsan poraz nacionalne politike i nacionalnog interesa. Predstavnici raznih struja, kao reakcija na ishod Prvog svetskog rata i formiranje Kraljevine SHS, postaju deo iseljeničke javnosti, upotpunjavajući već složeni mozaik različitih nacionalnih, političkih, ideoloških struja. Njihova sudbina bila je određena nizom faktora, utemeljenošću i snagom političke ideje, sposobnošću da se pridobije podrška relevantnog broja iseljenika, realnošću političkih ciljeva i konačno međunarodnim okolnostima datog trenutka. Neke od ovih političkih opcija, poput one crnogorske bile su kratkog daha. Bez političkog utemeljenja, bez podrške iseljeničke javnosti, u odsustvu relevantnih i kontinuiranih političkih savezništava na međunarodnoj sceni, a svakako na prostoru Amerike, prepušteno pojedinačnim akcijama razjedinjene i međusobno sukobljene crnogorske političke emigracije, crnogorska politička akcija bila je kratkog trajanja. Neuspeh da se podrška obnovi nezavisne Crne Gore stekne na prostoru Evrope, međusobni sukobi, gubitak

⁵⁰⁶ “Političke borbe među našim iseljenicima oduvek su bile samo senka i odjek onoga što se događa u domovini”. Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 33; Kako je M. Paulova primetila „tamnošnje prilike bijahu refleks situacije kod kuće“. Milada Paulova, *Jugoslovenski odbor*, 66.

podrške, političke i materijalne dotadašnjih saveznika, pre svega Italije,⁵⁰⁷ uticali su na odluku jednog broja crnogorskih političara da se u Americi potraži novi prostor za politički rad.⁵⁰⁸ Podrška političkim ciljevima tražila se u američkim političkim i javnim krugovima, predstavnicima katoličke crkve, italijanskim diplomata⁵⁰⁹ ali i u malobrojnoj crnogorskoj emigraciji koja je trebala da manifestuje želju crnogorskog naroda za obnovu crnogorske države. Prostor severne Amerike, prvenstveno Sjedinjenih Država postaje stecište crnogorskih političkih emigranata poput Vladimira Petrovića Saksa,⁵¹⁰ Jovana Radomana, sveštenika Nikodima Janjuševića⁵¹¹ i konačno Jovana Plamenca, bivšeg crnogorskog

⁵⁰⁷ Драгољуб Р. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914-1925. Студија о изневереном савезништву*, Београд 1998, 347-418.

⁵⁰⁸ Na ovu odluku po svemu sudeći izvestan uticaj imala je i nada da će se, imajući u vidu izvesnu naklonost koju je V. Wilson američki predsednik iskazao na Konferenciji mira u Parizu, u Americi naići i na potrebnu političku podršku. Драгољуб Р. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914-1925*, 327-328, 337; Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, knj. 1, Podgorica 2004, 56-57; I pre dolaska crnogorske političke emigracije u Ameriku bilo je pokretanja pitanja budućnosti Crne Gore. Pominje se iseljenik Janko Brajević koji je sakupljao potpise za peticiju predsedniku Vilsonu u kojoj se protivi ujedinjenju Crne Gore i Srbije i zalaže se za crnogorsku samostalnost. AJ, 334-1, Broj 619, S. Grujić za A. Trumbića, 16. jun 1919.

⁵⁰⁹ Ta očekivanja nisu bila neosnovana. Jugoslovenski konzul u Montrealu A. Seferović pominje aktivnosti kanadskog brigadnog generala Bernhama, koji se 1915. godine nalazio na čelu vojne bolnice u Crnoj Gori, koji je i posle rata agitovao za nezavisnost Crne Gore. (AJ, 449-1, Pov.br. 88, 18. april 1923.); U kanadskom časopisu *The Gazette*, objavljen je članak u kome se tvrdi da je 90% Crnogoraca protiv srpske vlasti. AJ, 449-1, *The Gazette*, "Montenegro Victim of Serbian Rule", 18. april 1923; Na skupovima humanitarnog karaktera koje su u Americi organizovali crnogorski emigranti okupljali su se istaknuti Amerikanci italijanskog porekla. Među pokroviteljima Centralnog Crnogorskog Potpornog Društva (Montenegrin Central Relief Association), organizacije osnovane u Rimu koja je želela da priznanje dobije i u Americi, nalazili su se kongresmen F. la Guardia, senator S. Cotille, sudija J. Freschi, F. Viteli predsednik italijanske trgovačke komore, Whitney Warren arhitekta. AJ, 449-6, Montenegrin Central Relief Association, 25. novembar 1922.; Na koncertu za pomoć deci i ženama u Crnoj Gori u organizaciji Montenegrin Central Relief Association, u stvari organizaciji sa jasnom političkom agendom, oktobra 1922. govorili su F. la Guardia, sudija I. I. Freschi a učesnici na koncertu bili su isključivo italijanski umetnici. (AJ, 449-6, Montenegrin Central Relief Association, New York, 1. oktobar 1922; Apostolski delegate u Sjedinjenim Državama izdao je preporuku da Vladimir Petrović i Jovan Radoman ispred Montenegrin Central Relief Association borave u Americi u cilju prikupljanja pomoći "for their suffering countrymen". AJ, 449-6, 7. novembar 1922.

⁵¹⁰ V. Petrović bio je član odbora Centralnog Crnogorskog Potpornog Društva. AJ, 449-6, Pov.br. 18, 16. jun 1922; V. Petrović i J. Radoman došli su u SAD sredinom 1922. godine uz zvanično obrazloženje da je cilj boravka sakupljanje pomoći za ugrožene sunarodnike u Crnoj Gori. AJ, 449-6, Pov.br. 45, Konzulat u Njujorku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 4. oktobar 1922; V. Petrović se predstavljao američkoj javnosti kao rođak crnogorske kraljevske porodice, bivši ministar i delegat Centralnog dobrotvornog društva u Rimu. (414-7, Pov.br. 103, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo spoljnih poslova, 13. april 1923; Za njega je jugoslovenski konzul u Njujorku P. Karović rekao "niti je doktor niti bivši ministar niti Crnogorac. AJ, 449-6, Pov.br. 45, Konzulat u Njujorku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 4. oktobar 1922.

⁵¹¹ N. Janjušević koji je došao u SAD krajem 1922. godine dobio je 1923. godine čin arhimandrita od predstavnika grčke crkve u Americi vladike Aleksandra Radostolova iz Njujorka. (AJ, 414-7-16, Generalni konzulat u njujorku za konzulat u Čikagu, 12. maj 1923; Administracija srpske Eparhije u Americi smatrala je ovo postavljenje nekanonskim i neobavezujućim za srpsku crkvu. AJ, 371-51, Eparh.br. 26, Pismo Arhimandrita Mardarija za poslanika Tresića Pavičića u Vašingtonu, 12. april 1923.

ministra, vođe Božićne pobune januara 1919.⁵¹² Osnivanjem političkog organa Federacije Nezavisnih Crnogoraca sa sedištem u Detroitu,⁵¹³ propagandom u američkoj javnosti, pokušajem osnivanja crnogorske crkve u Americi, pokušalo se sa stvaranjem političkog i organizacionog okvira za promociju ideje o obnovi nezavisne Crne Gore. Pokazalo se međutim da ova akcija i sama ideja nije imala stvarnog uporišta ni u američkoj javnosti a svakako ne u iseljeništvu. Zvanična Amerika, uprkos izvesnim nedoumicama u pogledu statusa Crne Gore,⁵¹⁴ priznala je novu jugoslovensku državu i nije bilo prostora nadama da bi se taj stav mogao promeniti.⁵¹⁵ Državni sekretar SAD Čarls Hjuž (Charles Hughes) u odgovoru na pismo J. K. Duletića, urednika lista “Srbadija” naglasio je “Ova vlada ne priznaje nezavisno postojanje Crne Gore, već je smatra sastavnim delom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”.⁵¹⁶ Nije postignuto veće uporište ni u redovima iseljenika. Kako navodi B. Purić, Savez nezavisnih Crnogoraca u trenutcima najveće političke snage okupljao je oko 600 članova ili oko 5% ukupnog crnogorskog iseljništva u SAD.⁵¹⁷ Sukob u redovima samih crnogorskih emigranata doprineo je brzini gašenja ove akcije.⁵¹⁸ Koliko je kratkog

⁵¹² Jugoslovenski konzul u Njujorku P. Karović ocenio je J. Plamenca kao spremnog i energičnog čoveka “koji će razviti živu i energičnu akciju ne samo među Crnogorcima nego i među Hrvatima i svim antidržavnim elementima”. Smatrao je da je, pored već prisutnog rada Petrovića i Janjuševića, dolaskom Plamenca čitava crnogorska akcija u Americi zaokružena. AJ, 371-49, Izveštaj konzula P. Karovića za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu; Pokušaj jugoslovenskih diplomata da spreče ulazak Plamenca na teritoriju SAD doživeo je neuspeh. AJ, 449-6, Pov.br. 118, Poslanstvo u Vašingtonu za Generalni konzulat u Njujorku, 24. april 1923.

⁵¹³ Savez Nezavisnih Crnogoraca osnovan je 1922. godine sa glasilom Crnogorski Glasnik koji je pokrenut za vreme Prvog svetskog rata, 1917. godine, kao organ “slobodoumnih Crnogoraca”. Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, 93-94; Prema informaciji jugoslovenskog konzulata u Čikagu delovalo je ukupno 11 ogranaka Federacije nezavisnih Crnogoraca. Centrala se nalazila u Detroitu i imala je oko 100 članova. AJ, 371-51, Pov.br. 103, Predmet: Crnogorska propaganda u Americi, 13. april 1923.

⁵¹⁴ Poslanik Antonijević obavestio je Ministarstvo inostranih dela da se američki poslanik interesuje za sudbinu Crne Gore i smatra da ona treba da ima neku vrstu autonomije. AJ, 334-1, Pov.br. 3, 12. januar 1919; Poslanik u Vašingtonu Slavko Grujić, izvestio je da je američki pomoćnik državnog sekretara pokrenuo razgovor o Crnoj Gori i pitanju njene budućnosti kao nezavisne Kraljevine ili autonomne oblasti. Grujić mu je odgovorio da je to pitanje rešeno na skupštini u Podgorici i da su “Crnogorci i Srbi jedan narod”. AJ, 334-1, Br. 44, S. Grujić Poslanstvu, Pariz, vrlo hitno, 26. januar 1920.

⁵¹⁵ Američka vlada je u pismu Vilijemu Frederiku Diksu, počasnom konzulu Crne Gore u Njujorku, 21. januara 1921, istakla da u pogledu statusa Crne Gore ne smatraju potrebnim da priznaju konzularne službenike te zemlje. AJ, 449-6, State Department za Mr. Charles L.T. Pichel, 10. januar 1931.

⁵¹⁶ AJ, 449-6, Department of State, Washington, odgovor na pismo J. K. Duletića, 23. februar 1924.

⁵¹⁷ Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 39.

⁵¹⁸ Do podele među vođstvom Saveza nezavisnih Crnogoraca došlo je avgusta 1923. godine kada je na tajnoj sednici u South Chicago odlučeno da se J. Plamenac imenuje za regenta Crne Gore i predsednika Vlade. Izdvojila se frakcija koja je podržavala vladu dr. A. Gvozdrenovića. AJ, 371-51, Pov.br. 231, 21. septembar 1923; Posle rascepa Crnogorski Glasnik postaje ponovo glasilo slobodoumnih Crnogoraca (AJ, 414-7, Pov.

daha bila ova aktivnost crnogorske političke emigracije ali i očigledno odsustvo podrške u delu iseljništva poreklom sa prostora Crne Gore pokazuje podatak da je već u drugoj polovini 1923. godine ona gotovo prestala. Ne samo što se crnogorska akcija u Americi završila nakon svega nekoliko godina trajanja, sudbine njenih aktera ali i kasnije reminiscencije na ovo iskustvo potvrdile su potpuni poraz ove političke opcije. J. Plamenac vratio se u Kraljevinu SHS,⁵¹⁹ arhimandrit Nikodim Janjušević postaje sveštenik Srpske pravoslavne crkve u Americi.⁵²⁰ On se takođe 1926. godine vratio u Kraljevinu.⁵²¹ Izvesni pokušaji obnavljanja čitave akcije bili su prisutni ali često nosioci tih akcija nisu bili Crnogorci niti je postojalo bilo kakvo uporište u iseljenicima poreklom sa prostora Crne Gore.⁵²² Svakako da je angažovanje jugoslovenskih diplomata doprinelo ovom porazu crnogorskog pokreta u Americi. Uprkos odsustvu bilo kakve realne opasnosti od nosilaca

233, 27. septembar 1923.) dok Svez nezavisnih Crnogoraca počinje da izdaje Američki Glas Crnogoraca koji se štampao u Čikagu. Prvi broj izašao je 25. oktobra 1923. AJ, 371-79, Pov.br. 254, 2. novembar 1923.

⁵¹⁹ J. Plamenac zapao je u finansijske teškoće a prema izveštaju Ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine SHS, ponudio je da tom ministarstvu dostavi podatke o svom dotadašnjem političkom saradniku i savezniku Luidiju Kriskoulu. AJ, 449-6, Pov.br. 5820, Ministarstvo inostranih dela za Generalni konzulat u Njujorku, 21. avgust 1925; Ubrzo Plamenac je odustao od daljih političkih aktivnosti i uz pokajanje vratio se u Beograd. Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, 409; I nakon povratka u Beograd, J. Plamenac je bio pod nadzorom jugoslovenskih vlasti. AJ, 449-6, Pov.br. 35, 12. mart 1931; AJ, 449-6, St.Pov.br. 358, 14. maj 1931.

⁵²⁰ Oktobra 1923. godine, Nikodim Janjušević odlučio je da prizna SPC u Americi. Zauzvrat tražio je od Mardarija da mu poveri jednu parohiju na upravu. Poslanik Tresić Pavičić bio je mišljenja da odluku treba da donese Mardarije ali je on sam bio mišljenja da Janjuševića na taj korak ne tera pokajanje već "da ga nužda na taj korak goni". Tresić je zaključio da je "uvek opasno stavljati vuka u tor ma koliko se puta pokrstito". Episkop Mardarije je ipak odlučio da prihvati ovu ponudu i iskazano pokajanje N. Janjuševića. AJ, 371-51, Pov.br. 404, Predmet: Arhimandrut Janjušević, 23. oktobar 1923.

⁵²¹ Janjušević je tražio garancije dap o povratku u Kraljevinu neće biti izložen progonu od strane vlasti i tražio je zvanični akt amnestije od kralja Aleksandra. AJ, 414-3, Pismo N. Janjuševića za konzula B. Purića, 7. maj 1926.

⁵²² Glavni nosilac ovih aktivnosti postao je Luidi Kriskoulo koji je osnovao Komitet za crnogorsku nezavisnost i počeo da izdaje list Montenegro sa ciljem "da pomogne crnogorskom narodu da dobije pravo na samoopredeljenje". AJ, 371-79, P.Br. 74, Predmet: Crnogorska propaganda u SAD, 6. avgust 1924; On je 1925. godine izdao proglas kojim traži da se crnogorsko pitanje održi otvorenim pred međunarodnom javnošću. (AJ, 371-49, Pov.br. 46, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 9. februar 1925.); Kriskoulo je 1928. godine štampao knjigu "Pravo Crne Gore na život" koja je sadržala pisma i dokumenta nastala za vreme i posle rata a koja su se odnosila na Crnu Goru. AJ, 449-6, Pov.br. 165, Predmet: Duka Luidi Kriskoulo, 10. novembar 1931; Pored L. Kriskoula kao zagovornici crnogorske nezavisnosti javljaju se i Janko Brajović (AJ, 449-6, Pov.br. 4021, 20. april 1928; AJ, 449-6, Pov. br. 26, 30. januar 1928; AJ, 449-6, Pov.br. 183, 2. decembar 1928), Nikola Petanović Najad koji je izdavao list Crnogorsko ogledalo (Montenegrian Mirror). AJ, 371-79, Pov.br. 40, 13. septembar 1928; Petanović je umro 25. januara 1932. Prema izveštaju on nije bio sahranjen pet dana dok za troškove sahrane knez Milo Petrović Njegoš iz Londona nije poslao ček od 200 dolara. Opelo je izvršio ruski sveštenik. Jugoslovenski diplomata smatrao je da njegovom smrću sahranjeno i Crnogorsko Ogledaalo. AJ, 371-79, Pov.br. 103-31, Konzulat u San Francisku za Poslanstvo u Vašingtonu, 5. februar 1932.

ideje o crnogorskoj samostalnosti reakcija države bila je brza i oštra. Zabrana ulaska crnogorskih listova na prostor Kraljevine, angažovanje na tlu Amerike bile su mere usmerene za gušenje ove političke akcije.⁵²³ Juna 1923. godine jugoslovensko Ministarstvo spoljnih poslova iniciralo je pokretanje akcije u cilju suzbijanja delovanja crnogorske političke emigracije. Predloženo je formiranje odbora sastavljenih od crnogorskih iseljenika lojalnih jugoslovenskoj državi koji su preko štampe trebali da napadaju Plamenca ukazivanjem na njegove veze sa Italijanima. Tražilo se da područni konzulati “najdiskretnije” opet preko pouzdanih iseljenika sa američkim državljanstvom upute protest američkoj vladi zbog dopuštanja delovanja J. Plamenca.⁵²⁴ Saradnja sa srpskom crkvom u Americi pokazala je svoj puni značaj. Neutralisanje aktivnosti N. Janjuševića, marginalizovanje njegovog uticaja na iseljenike postalo je domen rada episkopa Mardarija.⁵²⁵ Nesumnjivo da je izvesnih zasluga za brzi kraj crnogorske akcije u Americi imala i jugoslovenska kontraakcija. Ipak čini se da je sama ideja o samostalnoj crnogorskoj državi bila bez uporišta u redovima iseljeničtva a uz odsustvo ove podrške nije se moglo računati ni na onu drugu, materijalnu kao ni na realnu mogućnost vidljivosti ideje u američkoj pa i međunarodnoj javnosti. Kada su se izgubili politički saveznici u krugovima italijanskih i katoličkih krugova u Americi, izgubljena je i realna mogućnost da pokret crnogorskih aktivista zadrži bilo kakav značaj. Kasnijih godina sporadično su se pojavljivale naznake života ove ideje u Americi ali su one bile svedene na angažovanje pojedinaca koji su na ovaj način pre pokušavali da reše svoje egzistencijalne probleme. Kako je B. Purić zaključio, već 1924. godine “Komediya je bila završena”.⁵²⁶

⁵²³ Odlukom ministarstva unutrašnjih dela zabranjen je ulazak i rasturanje u Kraljevini SHS listovima Crnogorski Glasnik i Amerikanski Glas Crnogoraca. AJ, 14-87, Br.Pov. 560, Ministarstvo pošta i telegrafa za Ministarstvo unutrašnjih dela, 12. septembar 1924; AJ, 14-106, Spisak listova, knjiga, časopisa kojima je zabranjen ulazak u Kraljevinu SHS, bez datuma.

⁵²⁴ AJ, 371-51, Pov. 316, Otpравниk poslova Kraljevskog poslanstva u Vašingtonu za konzulate u Njujorku, Čikagu, Denveru, San Francisku, 21. jul 1923; AJ, 371-49, Pov.br. 338, 17. avgust 1923.

⁵²⁵ Episkop Mardarije bio je iskreno zabrinut i za jedinstvo srpske crkve u Americi te stoga nije oklevao u preduzimanju akcija protiv rada N. Janjuševića u Americi. U Detroitu centru delovanja crnogorske emigracije, postavio je protosindela Nestora Vukičevića za paroha srpske crkvene opštine u tom gradu “u interesu i po potrebi crkveno-nacionalnoj...”. Mardarije je naime smatrao da Vukičević kao “jedan od naših najspremnijih sveštenika” može da suzbije rad Janjuševića. AJ, 414-7, Br. 47, Episkop Mardarije za vice konzula u Čikagu, Ž. Tomaševića, 25. maj 1923.

⁵²⁶ Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 43.

Neke druge političke opcije pokazale su znatno veću žilavost i dugovečnost. Makedonsko pitanje kao ozbiljan politički i bezbednosni izazov za mladu državu svoje mesto u formi respektabilnog političkog organizovanja, našlo je svoje mesto i na prostoru severne Amerike. Kao u slučaju crnogorske akcije, ni ova makedonska nije mogla računati na brojnu iseljeničku zajednicu.⁵²⁷ Za razliku od crnogorske, bar u kratkom vremenskom periodu, ona na prostoru severne Amerike nije ostvarivala jaka savezništva ni u krugovima američkog političkog establišmenta niti je privlačila pažnju važnih javnih i političkih aktera. Ipak bila je to aktivnost ili pitanje koje je opstalo tokom čitavog međuratnog perioda, osiguravajući stalnu prisutnost ali još važnije, postigavši povezanost i saradnju sa pokretom na tlu evropskog kontinenta. Ovaj pokret je prolazio kroz političke krize, krize uzrokovane pitanjem identiteta (bugarskog tj. makedonskog), ali je uprkos tome i lomovima koji su se dešavali unutar samog pokreta, makedonsko pitanje ostalo kao jedno od onih koji su upotpunjavali javni život iseljenika ali i zahtevali konstantnu pažnju i angažovanje jugoslovenske države. Stavovi pokreta koji je sa novom snagom nastupio 1920ih bili su jasno antijugoslovenski. Bugarsko makedonski komitet koji je delovao na tlu severne Amerike od 1914. godine prestao je da postoji početkom 1921. godine⁵²⁸ ali to nije značilo i okončanje delovanja ove političke opcije. Već 1922. godine nakon višemesečnih priprema i dolaska istaknutih ličnosti iz Bugarske poput prote Cenova⁵²⁹, došlo je do organizovanja nove Makedonske Političke Organizacije oktobra 1922. godine u Fort Vejnu

⁵²⁷ B. Purić navodi broj od oko 30000 iseljenika sa prostora grčke i jugoslovenske Makedonije. Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 57.

⁵²⁸ U Americi je 1914. godine osnovan Bugarsko-makedonski komitet sa sedištem u Čikagu u cilju zastupanja interesa Bugarske na tlu SAD. Predsednik komiteta bio je sveštenik poreklom iz Velesa, David Nakov. Komitet je 6. decembra 1918. uputio rezoluciju Konferenciji Mira u Parizu i V. Vilsonu pod nazivom "Za slobodu Makedonije i ujedinjenje bugarskog naroda". Posle rata došlo je do podele i prestanka rada ovog komiteta 1921. godine. AJ, 371-34, Br. 2653, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 4. april 1921; Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 50-51.

⁵²⁹ Cenov je stigao septembra 1922. u Njujork (AJ, 449-13, K.Pov. 33, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 9. septembar 1922.), Prema izveštaju Ministarstva inostranih dela on je upućen iz Sofije u cilju organizovanja Makedonaca u Americi. AJ, 449-13, P.Br. 408, 24. avgust 1922; Ministarstvo spoljnih poslova upozoravalo je na pojačanu bugarsku akciju u prvoj polovini 1922. godine. Navodi se da je sveštenik Nakov ostvario kontakt "sa nekima od hrvatskih separatista u Americi", pominje se dolazak dr. Irine V. Šišmanove Stefanove koja je davala intervjuje američkoj štampi o uspešnoj saradnji SAD i Bugarske. Kako Ministarstvo zaključuje "oseća se živ rad i na organizovanju Mačedonaca u Americi", a inicijativa je dolazila iz Bugarske. AJ, 371-34, Pov.br. 3335, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 30. mart 1922.

(Indiana).⁵³⁰ Prostor intezivnog rada postaje i Kanada. Konzul A. Seferović izvestio je o delovanju protojereja D. Nakofa avgusta 1922. godine.⁵³¹ U Torontu juna 1923. godine održan je zbor Makedonsko-bugarskog bratstva "Pravda". Mihailo Nikolov na ovom zboru tražio je da Makedonci u Kanadi pruže pomoć Makedoncima koji se bore protiv Srba i Grka.⁵³² On je poručio da "svi Makedonci u Kanadi moraju i trebaju da pruže svoju pomoć, moralnu i materijalnu, onim Makedoncima, koji vode borbu protiv Srbije i Grčke...za autonomnu Makedoniju".⁵³³ Projekat samostalne Makedonije u nekoj budućoj balkanskoj federaciji postaje osnova politike novoformirane organizacije MPO. Cilj ove organizacije postaje borba "legalnim sredstvima za ostvarenje jedne autonomne države od Makedonije u njenim geografskim i ekonomskim granicama" zatim i da "kulturno i prosvetno podigne emigraciju kao i da probudi njenu političku i socijalnu svest".⁵³⁴ Insistiralo se na rešenju koje bi podrazumevalo stvaranje autonomne i nezavisne Makedonije u okviru Balkanske federacije.⁵³⁵ Zbog međunarodnih prilika, smatralo se, nije se mogla očekivati pomoć velikih sila već se moralo računati na unutrašnju situaciju u Kraljevini SHS. Stoga Makedonci su jugoslovensku državu trebali da ruše iznutra i spremaju federalnu Republiku.⁵³⁶ Prema oceni jugoslovenskih diplomata to je bila iznuđena ideja "jer zbog međunarodnih prilika ne mogu da izađu otvoreno sa željom prisajedinjenja Makedonije

⁵³⁰ Makedonska bratstva u Americi održala su kongres od 1. do 4. oktobra 1922. godine i tom prilikom je odlučeno da centar Komiteta bude u Fort Vejnu, za predsednika Centralnog komiteta izabran je A. Stefanov, za potpredsednika Trajan Nikolov. Izabrana je i tročlana komisija u sastavu L. Kiselinčev, P. Angelov i Popov da izrade ustav organizacije. Sa kongresa poslani su telegrami vladama SAD, V. Britanije, Francuske, Italije, Bugarske, Sovjetske Rusije, Turske, Ligi naroda u Ženevi ali i vođama Hrvatskog bloka u Zagrebu. AJ, 371-34, Pov. br. 140, Predmet: Bugarska propaganda među Makedoncima u Americi, 20. oktobar 1922.

⁵³¹ Radilo se o, kako navodi konzul Seferović, čuvenom komiti iz Makedonije. AJ, 414-8, Pov.br. 102, 30. avgust 1922.

⁵³² AJ, 414-8, Pov.br. 110, Konzulat u Montrealu za Ministarstvo spoljnih poslova, 12. jun 1923.

⁵³³ AJ, 449-1, Pov.br. 110, 12. jun 1923.

⁵³⁴ AJ, 371-34, Pov.br. 7, Predmet: Ustav Makedonske političkog saveza u Sjedinjenim Državama i Kanadi, 9. decembar 1923.

⁵³⁵ Kaže se "Jedino moguće i pravično rešenje makedonskog pitanja i balkanskog pitanja kao jedne celine ne može se postići bratoubilačkim ratovima, koji pod današnjim režimom međunarodnih odnosa izgledaju kao jedini izlaz iz situacije, već stvaranjem Balkanske federacije sviju balkanskih pokrajina kao Makedonije, Trakije, Albanije, Hrvatske, Crne Gore itd. koje bi bile na osnovi jednakosti i bratstva autonomne federativne države". AJ, 449-13, Pov.br. 242, Rezolucija kongresa MPO od 20. septembra 1923, 18. oktobar 1923.

⁵³⁶ AJ, 449-13, Pov.br. 274, Izveštaj sa Trećeg kongresa MPO održanog od 31. avgusta do 4. septembra 1924. 9. septembar 1924.

Bugarskoj”.⁵³⁷ Organizacija MPO obuhvatila je prostor SAD i Kanade i već 1923. godine, pominje se postojanje 13 bratstava u severnoj Americi.⁵³⁸ Politička stajališta ove organizacije uz punu podršku bugarskog elementa, periodično i zvanične Bugarske⁵³⁹ dodatno su profilisana putem redovnih godišnjih konvencija i kroz zvanično glasilo organizacije, Makedonsku tribunu.⁵⁴⁰ Svakako da je sama činjenica da deluje organizacija koja je za cilj imala rušenje jugoslovenske države bila zabrinjavajuća iz ugla jugoslovenskih vlasti. Pojava makedonstvujućih na tlu severne Amerike bila je zabrinjavajuća sa nacionalnog, političkog i bezbedonosnog aspekta. Uvodila se i kroz aktivnosti ovog pokreta odnosno kroz rad organizacije MPO ideja o nacionalnoj posebnosti Makedonaca koji su i u Americi iz ugla jugoslovenske politike percipirani kao Srbi iz Južne Srbije. Uprkos izvesnim lutanjima MPO i njenog vođstva između makedonskog i bugarskog identiteta,⁵⁴¹ onaj srpski nije postojao, štaviše bio je to još jedan pokušaj, kako se smatralo, nacionalnog i političkog ugnjetavanja makedonskog naroda. Bilo je to i pitanje sigurnosti države. Organizacija koja je ostvarivala direktan kontakt sa komitama u samoj zemlji bila je izvor materijalne podrške pokretu u Evropi.⁵⁴² Bio je to i politički izazov. Sama činjenica da se programom MPO uvodilo novo političko rešenje koje je negiralo opravdanost postojanja jugoslovenske države u postojećem obliku, tražilo uvođenje novog makedonskog nacionalnog i državnog subjekta sa otvorenom namerom da tom projektu da međunarodnu vidljivost. Iskazana je i jasna namera da se u ovom novom političkom

⁵³⁷ AJ, 772-1, Pov. 229, Godišnja konvencija na Makedonskija Političeski Sojuz u Americi, 20. septembar 1923.

⁵³⁸ AJ, 772-1, Pov. 229, Godišnja konvencija na Makedonskija Političeski Sojuz u Americi, 20. septembar 1923; Već 1927. godine taj broj je porastao na 30 organizacija, 28 u SAD i 2 u Kanadi (obe u Torontu). Ukupan broj članova MPO prema proceni B. Purića iznosio je oko 1500 članova. Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 56; R. Janković navodi broj od oko 2000 Makedonaca organizovanih u Makedonstvujuće u severnoj Americi. AJ, 414-8, Str.pov.no 10, 3. mart 1928.

⁵³⁹ Prema R. Jankoviću, Bugari i Makedonci su primali instrukcije od bugarskog poslanstva. AJ, 414-8, Str.pov.No 10, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih dela, 3. mart 1928.

⁵⁴⁰ U Njujorku je 1927. godine osnovan i Makedonski presbiro. Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 55.

⁵⁴¹ Inicijativa ali i sam proces organizovanja makedonske organizacije u Americi, dolazili su iz Bugarske. Na drugoj konvenciji MPO 1923. godine, iznete su kritike na račun Kraljevine SHS, Grčke ali i Bugarske koje su se proširile na račun Makedonije. Mirovni ugovori, kako se navodi, doveli su makedonski narod u “današnje snemoguće stanje koje ovaj herojski narod ne može više podneti”. (AJ, 449-13, Pov.br. 242, 18. oktobar 1923.). Već sledeće godine na III konvenciji MPO protestuje se zbog nasilnog iseljavanja Bugara iz Makedonije. AJ, 449-13, Pov.br. 274, 9. septembar 1924.

⁵⁴² Konzulat u Čikagu došao je u posed informacija da se iz Sofije šalju listovi Ilinden, Makedonija i Autonomna Makedonija na adrese Makedonaca poreklom iz Kraljevine SHS i Grčke. AJ, 371-34, Pov.br. 157, 13. novembar 1922.

trenutku traže saveznici u drugim političkim opcijama koje su postojale u Kraljevini, odnosno na prostoru severne Amerike. Već prilikom osnivanja MPO pokazala se spremnost na saradnju sa hrvatskim političarima pre svega sa HRSS. Stjepanu Radiću upućen je Memorandum sa osnivačkog kongresa MPO oktobra 1922. godine sa pozdravom i zahvalnošću “za blagorodnu i odličnu uslugu koju čine svojoj otadžbini i uopšte balkanskim narodima...” Izlazak iz “današnjeg haosa” video se u Federaciji svih država Balkanskog poluostrva. Radiću je ponuđena pomoć, moralna i materijalna.⁵⁴³ U ukupnoj borbi za bezbednost i stabilizaciju prilika u južnoj Srbiji jugoslovenske vlasti su sa posebnim zanimanjem pratile dešavanja u Americi. Za razliku od crnogorske akcije koja je kratko trajala bez uticaja na stanje u Kraljevini, makedonski pokret pokazao se kao dobro organizovan sa jednom konstantom političkog aktivizma. Bila je to svojevrsna borba za uticaj ne samo na iseljenike i njihovo političko opredeljenje već u velikoj meri i na stanje svesti, odnosno osećaj pripadnosti i identitet pojedinaca. Stoga i ne čudi širina predloženih aktivnosti koje je jugoslovenska država trebala da učini prema pokretu Makedonaca, a koje je predlagao konzul B. Purić. Prema njemu trebalo je pratiti rad organizacije, hvatati agente u zemlji preko kojih su makedonstvujušći slali novac, pratiti agente u Americi, ukrasti arhivu i korespondenciju makedonstvujušćih iz njihovih američkih organizacija, rasturati im zborove, štampati letke i brošure na bugarskom jeziku i objasniti “rđave posledice iste za njih same i njihove porodice”.⁵⁴⁴ I nekoliko godina kasnije ovoga puta iz Ministarstva inostranih dela predlagala se opsežna akcija protiv makedonskog pokreta u Americi. Dosledno pristupanje sistematskoj propagandi kroz zborove, angažovanjem istaknutih pojedinaca, slanje brošura i informisanji američke javnosti, osnivanje društva kao pandana Makedonskoj političkoj organizaciji u cilju “odvajanja iseljenika iz Južne Srbije od makedonstvujušćih, ubacivanje poverljivih ljudi u redove makedonskog pokreta, bili su neki od predloga jugoslovenskog ministarstva.⁵⁴⁵

⁵⁴³ AJ, 371-34, Pov.br. 7, Predmet: Ustav Makedonske političkog saveza u Sjedinjenim Državama i Kanadi, 9. decembar 1923.

⁵⁴⁴ AJ, 449-13, Pov.No. 149, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 26. oktobar 1922.

⁵⁴⁵ Za potrebe propagande odobren je kredit 6. decembra 1927. godine. AJ, 449-13, Pov.br. 6977, Ministarstvo inostranih dela za Generalni konzulat u Njujorku, 11. jun 1928; B. Purić predlagao je angažovanje M. Pupina i P. Radosavljevića koji bi držali predavanja o satnju u Jugoslaviji i na taj način

Ozbiljnost sa kojom je se obratila pažnja na pojavu a zatim i delovanje makedonstvujušćih u Americi ubrzo se pokazala i na terenu, angažovanjem jugoslovenske države i njenih predstavnika u Americi na suzbijanju ovog pokreta. Preduzimale su se mere u zemlji kontrolom iseljavanja sa prostora Južne Srbije, u Americi vršeno je konstantno praćenje aktivnosti makedonstvujušćih, izlazilo se sa kontrapropagandom. Pokušalo se i sa uključivanjem američkih vlasti u onemogućivanju delovanja Makedonskog pokreta ukazivanjem na revolucionarni karakter pokreta.⁵⁴⁶ Međutim, još jednom pokazalo se da prostor delovanja pa i onog političkog na prostoru Amerike ostaje slobodan sve dok nisu bili ugroženi interesi američke države. Ipak, donekle su propisi pre svega Sjedinjenih Država uspeali da posluže u obračunu sa makedonstvujušćima. Usled američkih useljeničkih propisa, bila je sve prisutnija pojava ilegalnog prelaska iz susednih država, Meksika, Kube, Kanade na tlo SAD. Upravo put preko Kanade postaje jedan od glavnih za ubacivanje građana sa prostora Južne Srbije na prostor SAD, a sve pod kontrolom makedonskog komiteta. Ukazivanjem na ilegalne prelaske, prijavom pojednaca američkim vlastima, jugoslovenske diplomate uspevale su da izdejstvuju povremene deportacije članova ili simpatizera makedonstvujušćih. Saradnja sa iseljenicima, pre svega srpskim, kao i saglasnost i koordinacija delovanja diplomata i srpske crkve u Americi dobija poseban značaj u ovom svojevrsnom sukobu. Koristili su se pojedinci poput B. Markovića u Torontu,⁵⁴⁷ ali i srpski sveštenici koji dobijaju ulogu tzv. poverenika.⁵⁴⁸ Njihovim uključivanjem u makedonske organizacije omogućen je uvid u dešavanja u istim, dok je delovanjem srpske crkve, organizovanjem novih crkvenih sedišta, slanjem sveštenika u krajeve sa brojnom populacijom poreklom sa prostora Južne Srbije, učinjen pokušaj da se suzbijanjem uticaja bugarske crkve u stvari suzbije uticaj makedonstvujušćih.

suzbijali propagandu makedonstvujušćih. AJ, 449-13, Pov.br. 265, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 28. avgust 1924.

⁵⁴⁶ AJ, 449-13, Pov.br. 265, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 28. avgust 1924.

⁵⁴⁷ AJ, 772-1, Pov.br. 374, 6. jul 1924; Jugoslovenski konzul u Montrealu, Seferović isticao je saradnju sa srpskim iseljenicima u Kanadi, Božom Markovićem i Đorđem Jonićem iz Toronta u suzbijanju delovanja sveštenika Nakova. AJ, 449-1, Pov.br. 86, Generalni konzulat u Montrealu za Generalni konzulat u Njujorku, Čikagu, 14. april 1923

⁵⁴⁸ Purić je naglašavao potrebu rada preko poverenika u konfrontaciji sa makedonskim pokretom u Americi. On sam je koristio usluge dva srpska sveštenika-poverenika. Jedan od njih bio je poreklom iz Skoplja i član Centrale MPO. AJ, 449-13, Pov.br. 265, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 28. avgust 1924.

U slučaju makedonskog i crnogorskog elementa u severnoj Americi bila je prisutna svojevrsna borba koja je uključivala političke ciljeve ali i pitanje identiteta. Svaka je na svoj način nastupala tražeći oslonac pre svega u saveznicima na tlu Evrope pa i u samoj jugoslovenskoj državi, ali s obzirom na prostor delovanja, i na iseljeničku zajednicu. “Uvezene” sa strane ideje obnove nezavisne Crne Gore i uspostavljanja nezavisne Makedonije imale su različita polazišta i sadržaje ali sa zajedničkom politikom negiranja opravdanosti postojanja jugoslovenske države, svakako ne onakve kakva je uspostavljena nakon Velikog rata. Jedan pokret oslanjao se na državnost koja je izgubljena posle rata, drugi je tu državnost nastojao da ostvari insistiranjem na nacionalnu posebnost i pozivajući se na prava naroda na samoopredeljenje. Crnogorski bez podrške na međunarodnom planu, bez uporišta u iseljeničkoj zajednici ugasio se posle svega par godina postojanja. Onaj makedonski uspeo je da odoli izazovima promena političkih prilika na tlu Evrope, iako iniciran i pomagan od strane Bugarske ili bugarskih elemenata, on je unutar jugoslovenskog iseljeničtva oslonac i bazu našao u iseljenicima poreklom sa prostora Južne Srbije. Uprkos naizgled malobrojnom članstvu, bio je to dovoljan broj koji je omogućio postojanje i političku vidljivost pokreta ali i potvrdu neuspeha utapanja ovog dela iseljeničtva u korpus jugoslovenske odnosno srpske zajednice u severnoj Americi. Da li je presudna bila kontinuirana podrška i politički impuls koji je dolazio sa prostora Bugarske i iz Jugoslavije na opstanak pokreta makedonstvujućih u Americi za razliku od crnogorskog koji se jednom izgubivši potporu Italije raspao? Svakako da je važno mesto u opstanku makedonske akcije u Americi imala činjenica da je ona dobijala i u novcu i u kadrovima stalnu pomoć iz Evrope. Nemoguće je međutim izbeći činjenicu da ako se posmatra podrška iseljenika idejama samostalne Crne Gore odnosno Makedonije, ona je vremenom u pogledu crnogorske državnosti gotovo nestala opstajući kroz delovanje pojedinaca bez ikakvog oslonca u čak i manjem broju emigranata sa prostora Crne Gore. Ona makedonska uspevala je da uključi iseljenike sa prostora južne Srbije, održi svoju organizaciju, angažuje pojedince iz iseljeničke sredine. Njeni članovi nisu ili ne u većoj meri, činili bugarski iseljenici već upravo oni koji su došli sa prostora Kraljevine SHS. R. Janković u prikazu makedonskog pokreta u Americi primetio je “Ova moć nije ni brojna ni materijalna. Ona je

idejna”.⁵⁴⁹ Organizovanost, snaga političke ideje ali i posebnost osećanja nacionalnog identiteta doprineli su da akcija makedonstvujućih ne bude kratkog veka već neizbežan deo javnog i političkog života jugoslovenskih iseljenika i još jedan izraz odnosa dela iseljeničke javnosti prema jugoslovenskoj državi. Za kraljevinu bio je to specifičan izazov koji je izmicao čisto političkom kvalifikovanju već zadirao duboko u shvatanje pripadnosti ovog dela iseljeničtva. Njihovo određivanje kao dela srpskog naroda u velikoj meri odredio je i način suprotstavljanja idejama ovih političkih (i nacionalnih) struja. Uspeh je kako se videlo bio polovičan. Kraj prve decenije međusobnih odnosa dočekan je, sa zadovoljstvom, bez ozbiljnog pokreta crnogorskog predznaka ali i sa već utemeljenom organizacijom makedonstvujućih koja svoj oslonac nalazi i među iseljeničkom zajednicom u severnoj Americi.

Kraljevina SHS nastupala je sa pozicija narodnog jedinstva tri naroda. Podrška projektu zajedničke države koja se tokom rata tražila i očekivala u Americi bila je podrška Srba, Hrvata i Slovenaca koja je trebala pred evropskom i američkom javnošću da posluži kao dokaz iskrenog opredeljenja ova tri naroda za zajednički život u jednoj državi. I kada se taj cilj ostvario ova tri naroda ostaju važan faktor potvrde slike jedinstva koja se želela. Realnost iseljeničkog raspoloženja nije međutim odgovorila ovim očekivanjima jugoslovenske države. Ako su nacionalne i političke aspiracije crnogorskog, makedonskog pa i albanskog elementa bile potiskivane, neke i neutralisane, negiranjem samog nacionalnog identiteta a pokreti stavljeni u kontekst politike neprijateljski nastrojenih suseda (Bugarske, Italije), opredeljenje srpske, hrvatske i slovenačke zajednice moglo je narušiti sliku zajedništva i opravdanosti formiranja jugoslovenske države. Raspoloženje srpskih, hrvatskih i slovenačkih iseljenika i njihovih organizacija malo je značilo a još manje uticalo na politička kretanja unutar jugoslovenske države. Zabrinutost i pojačana pažnja javljali su se onda kada je to raspoloženje predstavljalo podsticaj ili bilo izvorom materijalne i političke podrške političkim snagama u zemlji. Mogućnost davanja unutrašnjim jugoslovenskim sporenjima i političkim tenzijama važnost međunarodne teme i na bilo koji način uvođenje jugoslovenske politike u okvir međunarodnog, pa i kroz povezivanje sa različitim iseljeničkim grupama, bila je pojava koja se nije želela.

⁵⁴⁹ AJ, 414-8, Str.pov.no, 10, 3. mart 1928.

Raspoloženje iseljenika prema novoj državi i načinu njenog daljeg razvoja, događaja unutar javnog i političkog života, posredno je moglo odrediti i njihovu spremnost na neke druge oblike saradnje, pa bi negativni sentimente takve interese mogli dovesti u pitanje. Odnos iseljeničke javnosti prema stvaranju zajedničke države bio je samo jedan izraz raspoloženja prema novoj stvarnosti. Dalji razvoj prilika unutar sada već formirane zajedničke države bilo je nešto drugo. Unutrašnje političke krize koje su poprimale izrazito obeležje ne samo političke i ideološke već prvenstveno nacionalne polarizacije postaje slika koja nije bila skrivena ni pred iseljničkom zajednicom. Veći deo iseljenika bez obzira na trazlike u pogledu uređenja buduće države, dao je svoju saglasnost i pozdravio je ujedinjenje i stvaranje jugoslovenske države. To jedinstvo u pogledu konačnog cilja bilo je i poslednje za jedno duže vreme koje se postiglo na tlu Amerike. Ono što je postalo obeležje svakodnevnog političkog iskustva u Kraljevini SHS, postaje slika iseljeničkog opredeljenja u narednoj deceniji.

Po svemu sudeći nije postojala iluzija u pogledu postojanja jedinstvenog i državi potpuno lojalnog jugoslovenskog iseljeničtva na tlu Amerike. Teorija i debate sa strane bez jasnog uvida u ono što je činilo tako heterogenu zajednicu kakva je bila iseljenička, mogli su posezati za floskulama i idealizovanom slikom o jednom narodu, iseljenicima kao najboljem delu narodnog jedinstva, koje je podnelo veliku i ličnu žrtvu za postizanje primarnog političkog cilja, ujedinjenja u zajedničku državu. Znatno trezveniji i pragmatičniji a reklo bi se i realniji bili su pogledi, opservacije koje su dolazile od strane onih koji su imali priliku da se u svakodnevnom radu i kroz redovne kontakte u praksi i “na terenu” uvere u istinsko raspoložemnje iseljeničke javnosti. Iskustvo poslednje godine rata ali i meseci koji su prethodili konačnim političkim rešenjima postignutoim na konferenciji mira pokazali su da i iseljenici pripadnici tzv. troimenog naroda zauzimaju pozicije koje su pocrtavale duboke ideološke i političke razlike ali i razlike koje su se mogle pratiti prema nacionalnoj pripadnosti. Izvresnih iskakanja u tom pogledu je bilo. Nije bilo neobično da se pojave pojedinci pa čak i grupe koje su pristajanjem ili zastupanjem određene političke ili ideološke opcije prelazili granice ove svojevrsne nacionalne podeljenosti ali su to pre bili izuzeci nego pravilo. Komunistički, radnički pokret koji je svoje uporište našao i u redovima jugoslovenskog iseljeničtva svakako je bio primer ove nadnacionalne saradnje ali

je uporište, u ideološkom smislu, u velikim iseljeničkim zajednicama bilo zanemarljivo. Povremeno postizanje izvesnog uticaja pre svega u domenu opredeljivanja po socijalnim pitanjima i pitanjima radničkih interesa na tlu same Amerike nije značilo da je taj uticaj postignut i u kontekstu političkog opredeljenja a svakako ne u pogledu osećanja ideološke pripadnosti.

Prvi utisci a zatim izveštaji jugoslovenskih diplomata o raspoloženju iseljeničke javnosti slali su poražavajuću sliku. Zaključilo se da je “naš svet u Americi” prema novoj državi “prilično hrđavo raspoložen”.⁵⁵⁰ Ona se nije u velikoj meri razlikovala u odnosu na onu koje je sama jugoslovenska starokrajaska politička scena nudila. Podele na nacionalnoj osnovi, političkom opredeljenju, verskoj pripadnosti bila je slika koja se slala iz Amerike. B. Purić u odgovoru na akt poslanstva kaže “Ne vidi se tačno šta Kralj. Poslanstvo misli: bratstvo naših državljana-podanika, ili bratstvo plemena- Srba, Hrvata i Slovenaca”, ukazujući na regionalnu, nacionalnu političku podeljenost iseljeničtva u Americi.⁵⁵¹ I sam poslanik Tresić-Pavičić primetio je “Upravo je neverovatan bes i mržnja kojom se naše novinstvo kipi na našu državu, te se može pouzdano reći da slične pojave nema ni kod jedne druge narodnosti”.⁵⁵² Nije tu, činilo se, bilo traga od jedinstvenog jugoslovenskog iseljeničtva. Ipak stanje unutar jugoslovenskog iseljeničtva nije bilo tako jednostavno. Nije bilo neobično da nakon godina rata i rada na stvaranju zajedničke države susret sa američkim iseljeničtvom, glasilima iseljeničkih organizacija i neometanog javnog izraza, pažnju privuku upravo one manifestacije protiv jugoslovenske države. Dobro je zapaženo praćenje političkih kretanja u starom kraju i njegov svojevrsan transfer na prostor Amerike. Slika političkog života mlade države u prvim posleratnim godinama bila je daleko od jedinstva i duha zajedništva i sloge a političke i nacionalne suprotnosti pa i otvoreni sukobi ostaju neizbežan sadržaj i slika unutrašnjeg života Kraljevine. Stoga ne može se reći da je iznenađenje mogla biti slična podvojenost unutar jugoslovenskog iseljeničtva u Americi. Razlog svojevrsnom razočaravajućem utisku koji je iseljenička stvarnost ostavljala na posmatrača sa strane ili one tek pridošle kao zastupnike

⁵⁵⁰ AJ, 14-34-530, Pravci domaće emigracione politike, bez datuma

⁵⁵¹ AJ, 371-72, Pov. br. 19, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 2. februar 1925.

⁵⁵² AJ, 371-78, Pov.br. 16, 18. januar 1923.

jugoslovenske države, možda pre treba tražiti u nerealnoj slici raspoloženja iseljenika tokom godina rata. Politička podrška, zajedništvo, podrška moralna i materijalna ali i dobrovoljci koji su uzeli učešće u ratnim sukobima mogli su stvoriti utisak o iskrenom zajedništvu i jedinstvu na jugoslovenskoj bazi koji su vladali na prostoru Amerike. S druge strane, postojala je jedna rigidnost u tumačenjima i ocenama raspoloženja iseljenika od strane jugoslovenskih diplomata pa i službi u Kraljevini. Svaka akcija, javna manifestacija, javno izražen stav koji su sadržali izvesnu kritiku postojećeg stanja, političkog pre svega, u jugoslovenskoj državi, dobijalo je etiketu antidržavnog i neprijateljskog delovanja. Tek će analize delovanja pojedinačnih organizacija i stavljanje njihovog rada u kontekst opšteg raspoloženja u iseljeništvu, doneti nešto realnije i trezvenije ocene i tumačenja. Realnost posleratnog vremena je samo sledila već postojeće podele i razlike koje su se javile tokom rata i koje su na nove načine u novom vremenu ukazivale na heterogenost onoga što je percipirano ne samo kao jugoslovensko iseljništvo već i kao zajednicu nedeljivu od naroda u domovini.

Opređenje prema nacionalnom poretku, vezivanje za političke opcije koje su dolazile iz isto tako nacionalno opredeljenih političkih struja u zemlji postaje praksa u ovoj sferi javnog života iseljenika u Americi. Tako najbrojnije hrvatsko iseljništvo u Americi kretalo se od ekstremnih, istina malobrojnih, pozicija neprihvatanja jugoslovenskog državnog i političkog rešenja, preko traženja oslonca u politici radićevske političke opcije.⁵⁵³ Izrazi lojalnosti, razumevanja političkog delovanja pa i pružanje otvorene podrške, pokazivali su se političkim subjektima hrvatskog predznaka. Snaga hrvatske političke opcije u Kraljevini određivala je i stepen mobilisanosti hrvatskih iseljenika iza iste. Kada je najjača hrvatska stranka HRSS ustala protiv događaja i političke prakse odnosno postignutih rešenja u Kraljevini SHS ona je podršku našla i u iseljeničkoj javnosti. Kritika sa stranica najtiražnijeg lista Zajedničara ali i sa konvencija najvećih hrvatskih iseljeničkih organizacija išla je u korak i pratila je stavove ove stranke. Najveća hrvatska i

⁵⁵³ F. Zoti bio je jedan od predstavnika ekstremnog dela hrvatskog iseljništva i otvoren protivnik jugoslovenske države za vreme i posle Prvog svetskog rata. Zabrinutost jugoslovenskih vlasti izazvale su i vesti o pojavi nove organizacije u Americi pod vođstvom dr. Krasa koji je bio u vezi sa "Odborom Hrvata u inostranstvu" iz Graca. Nije se našlo traga delovanju ovog odbora u međuratnom periodu na tlu Amerike. AJ, 371-51, Pov.br. 348, Diplomatsko predstavništvo u Beču za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 1. maj 1920.

jugoslovenska iseljenička organizacija Hrvatska narodna zajednica u rezoluciji sa XIV konvencije održane 1921. godine “najoštrije osuđuje način vladanja i izražava duboki prezir onima koji radni narod prevarom i silom u tmini i sužanjstvu drža i izrabljuju”.⁵⁵⁴ Bio je to i svojevrsan izraz socijalnog protesta koji je dolazio iz organizacije u kojoj je u prvim posleratnim godinama snaga levice ostvarivala primetan uticaj.⁵⁵⁵ Kritika stanju u jugoslovenskoj državi ponovljena je i tri godine kasnije. Na XV konvenciji održanoj septembra 1924. godine u Detroitu, izrečen je protest “protiv nasilja, vršenog od strane vlasti nad radnim i seljačkim narodom Jugoslavije...”⁵⁵⁶ Išlo se i korak dalje pa je tako stvaranjem svojevrsne političke saradnje starokrajskih političara i hrvatskog iseljeničtva trebalo dati i konkretan formalni i institucionalni okvir. Stvaranje Republikanske lige u Americi, dolazak predstavnika HRSS u SAD i pokušaj ostvarenja uticaja i traženja uporišta unutar hrvatskog iseljeničtva bio je pokušaj jačanja ove opcije ali i postizanja osnove za internacionalizaciju hrvatskog pitanja uz traženje podrške američke demokratije. Svojevrsan nastavak političkog angažovanja dela hrvatskih iseljenika protivnika ujedinjenja ali i bio kakve forme jugoslovenske države nastavljeno je neposredno posle rata osnivanjem Hrvatske Republikanske Lige 1921. godine.⁵⁵⁷ Vođena od strane sveštenika D. Krmptića, Liga je nastojala da pred međunarodnom javnosti ukaže na hrvatsko pitanje kao nerešeno, a pred američkom da je stanje u jugoslovenskoj državi suprotno načelima V.

⁵⁵⁴ *Kratka povijest Hrvatske bratske zajednice*, 49; Zaključuje se “da će rečju i djelom podupirati borbu svoje braće u staroj domovini, kojoj je konačna svrha oslobođenje danas bespravnog i izrabljivog djela našeg naroda te njegovo ujedinjenje u takovom društvenom uređenju, po kojem će zakonodavnu, izvršnu i sudbenu vlast imati vršiti radni narod po svojim zakonito izabranim predstavnicima”. *Isto*, 50.

⁵⁵⁵ Očiglednu prevagu levičara i socijalista u NHZ potvrdio je izbor vrha Zajednice na XIV konvenciji održanoj septembra 1921. godine u Pittsburgu. Konvencijom je predsedavao socijalista Milan Kirin koji je izabran i za podpredsednika organizacije. Za predsednika je izabran takođe socijalista Tomo Benešić. Na ovoj konvenciji je između ostalih doneta i odluka da se pošalje 11000 dolara gladnima u Sovjetskoj Rusiji. U znak protesta iz Zajednice je istupila grupa sveštenika i desničara i osnovala Hrvatsku katoličku zajednicu koja je ubrzo pokrenula i svoje glasilo “Naša Nada”. Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, 103-105; Hrvatska katolička zajednica osnovana je u Geri (Indijana) 1921. godine. Među istaknutim članovima nalazili su se D. M. Krmptić Dragutin Ješić, rev. Stipanović idr. Ova organizacija je 1925. godine imala oko 2000 članova. Jure Prpić, *n. d.* 207.

⁵⁵⁶ *Kratka povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 51.

⁵⁵⁷ Ivan Čizmić navodi da je Hrvatska republikanska liga osnovana aprila 1921. godine u Klivlendu kao i da je Liga pratila u potpunosti program HRSS. (Ivan Čizmić, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država*, 284-285.); B. Purić navodi da je Liga osnovana u Pittsburgu aprila 1921. godine. Божидар Пурић, *Науку исељеници*, 45.

Vilsona.⁵⁵⁸ Postojale su informacije da se nije radilo samo o nameri pružanja političke podrške pa se navodi udruženje u Grinsbergu (Greensburgh) čiji je cilj “da skuplja priloge za nabavku oružja i municije za pristalice St. Radića”.⁵⁵⁹ Istinitost ovih tvrdnji nije potvrđena ali je sama vest bila dovoljna da zabrine jugoslovenske diplomate i zahteva pojačanu budnost na prostoru Sjedinjenih Država. Nije se ostalo samo na tome. Dolaskom Ljudevita Kežmana u Ameriku krajem marta 1922. godine preduzeti su i konkretni koraci ka organizovanju američkog iseljništva u pravcu pružanja podrške politici HRSS.⁵⁶⁰ Osnivanjem republikanskih klubova, pokretanjem lista “Neutralna Seljačka Hrvatska Republika”, Lj. Kežman nastojao je da i organizaciono obezbedi prisustvo stranke na tlu Amerike. Do 1925. godine osnovano je 35 organizacija sa oko 3000 članova.⁵⁶¹ Na sastancima organizacija HRSS u Americi, Kežman je isticao borbu hrvatskog naroda za

⁵⁵⁸ Ivan Čizmić, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država*, 284-284; Na skupštini održanoj 1922. godine u prisustvu 36 delegata doneta je odluka o prikupljanju priloga za izborni fond Hrvatskog bloka u Zagrebu. Prema Puriću slali su “nezatne sume” Radiću ali zbog njegovog odnosa prema crkvi i sveštenstvu doneli su rezoluciju protiv njega. Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 45; Na zboru u Bryant Hall-u 8. februara 1924. odbor omladine “Jadran”, sekcije Hrvatske Republikanske Lige, izražen je protest protiv režima u Kraljevini SHS. Na zboru je prisustvovalo oko 5000 lica a među njima i Ivan Grgurović, bivši član Jugoslovenskog narodnog vijeća, Ivan Krešić urednik Hrvatskog lista, predstavnici Jugoslovenske radničke organizacije ali i Ivan Mladineo bivši predsednik JNV. AJ, 449-6, Generalni konzulat u Njujorku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 9. februar 1924.

⁵⁵⁹ AJ, 371-51, Pov.br. 14702, Ministarstvo spoljnih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 13. decembar 1921; Prema srpskom svešteniku Danilu Kozomari, Davorin Krmpotić i grupa katoličkih sveštenika održavala je tajne konferencije na kojima su sakupljali novac za Stjepana Radića. AJ, 371-51, Pismo sveštenika D. Kozomare Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu, 12. mart 1921.

⁵⁶⁰ Ovo je bila još jedna međunarodna misija Lj. Kežmana sekretara glavnog odbora HRSS i odanog saradnika S. Radića. Kežman je po svemu sudeći ilegalno napustio Kraljevinu u cilju traženja podrške politici HRSS i internacionalizaciji hrvatskog pitanja. Posle posete Ženevi i Parizu usledio je njegov odlazak u SAD. Zlatko Matijević, *Prilozi za političku biografiju dr. Ljudevita Kežmana: od “Memoranduma” za Mirovnu konferenciju u Parizu do odlaska u Sjedinjene Američke Države (1919.-1922.)*, Časopis za suvremenu povijest 38 (2006), 3, Zagreb, 2006, 775-777; Ivan Čizmić, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država*, 285; Jugoslovenski poslanik B. Purić navodi da je Kežman u Ameriku doputovao sa mađarskim pasošem. AJ, 334-17, Pov.br. 153, B. Purić za Ministarstvo spoljnih poslova, 28. mart 1925; Spekulisalo se i sa vestima o mogućem dolasku Stjepana Radića u SAD, a jugoslovensko Ministarstvo spoljnih poslova je naložilo praćenje Radića u slučaju da dođe u Amerike. Do njegovog dolaska ipak nije došlo. AJ, 449-6, Pov.br. 393, A. Tresić Pavičić za konzula P. Karovića, 4. oktobar 1923.

⁵⁶¹ AJ, 371-51, Pov.br. 361, Otpравниk poslova poslanstva u Vašingtonu za Ministra inostranih dela Vojislava Marinkovića, 20. decembar 1928; Божидар Пурић, *Наши исељеници*, 46; Prema izveštajima jugoslovenskih diplomata u Americi, nije došlo do saradnje Kežmana i predstavnika Hrvatske republikanske lige. Pokušaj Kežmana da preuzme vođstvo prema izveštaju jugoslovenskog poslanika završio se neuspešno. Kežman je naime uspeo da zadobije samo jedan pododbor. AJ, 371-51, Poslanik za Ministarstvo inostranih dela, 7. jul 1922.

samostalnost koju predvodi Stjepan Radić i HRSS.⁵⁶² Na optužbu Ivana Lupisa Vukića za veleizdaju Lj. Kežman je, kako prenosi jugoslovenski poslanik, odgovorio “Oni misle da nam je neugodno, kad nam se kaže da smo separatisti. Pa nego da jesmo. Ili da smo veleizdajnici Jugoslavije. Pa nego da jesmo”.⁵⁶³ Kada je ista stranka ušla u proces traženja a zatim i postizanja kompromisa u Kraljevini 1925. godine, i snaga ove političke opcije presahla je i utihnula u Americi. Aktivnost organizacija HRSS u Americi je iste godine okončana.⁵⁶⁴ Lj. Kežman je iste godine napustio severnu Ameriku⁵⁶⁵ Hrvatska Bratska Zajednica, tako otvorena do tada u kritici stanja u Kraljevini SHS, na svojoj prvoj konvenciji održanoj posle ujedinjenja više hrvatskih organizacija, juna 1926. godine nije se ni jednim istupom osvrnula na dešavanja u Jugoslaviji.⁵⁶⁶ U nekim kasnijim godinama, u vremenu političke homogenizacije hrvatskog naroda neće izostati, još jednom, identična politička i nacionalna homogenizacija na prostoru Amerike. Još jednom potvrđivala se konstatacija o političkom životu iseljenika kao ogledalu onih događaja na tlu Kraljevine. U ovoj prvoj posleratnoj deceniji još uvek nije bilo te političke snage koja je uspela da objedini politički život hrvatskih iseljenika i kanališe njegovo delovanje. Ali ono što je bilo jasno iz iskustva ovog perioda, bilo je prisustvo kritičkog odnosa hrvatskih iseljenika prema događajima u starom kraju, prepoznavanja krivca u beogradskoj vladi, a kada nije bilo dovoljno jakog autoriteta u hrvatskoj političkoj eliti on se nije tražio ni u onoj

⁵⁶² AJ, 371-51, Pov.br. 177, Predmet: Dr. L. Kežman, 19. jun 1919; U jednom trenutku postojala je informacija da će i sam Stjepan Radić doći u Ameriku pa se u cilju praćenja njegovih aktivnosti tražio poseban kredit. AJ, 371-51, Str.Pov.Br. 62, 28. avgust 1923; AJ, 371-69, Pov.br. 393, 4. oktobar 1923.

⁵⁶³ AJ, 14-87, K.Pov.Br. 363, Poslanik A. Tresić Pavičić za Ministarstvo spoljnih poslova, 26. novembar 1923.

⁵⁶⁴ Juna 1925. godine održana je poslednja sednica HRSS u Americi u prisustvu 17 delegata a jula iste godine prestaje da izlazi list Neutralna Seljačka Hrvatska Republika. Божидар Пурић, Наши исељеници, 46; AJ, 371-51, Pov.br. 361, Otpравnik poslova poslanstva u Vašingtonu za Ministra inostranih dela Vojislava Marinkovića, 20. decembar 1928; Poslanik u Vašingtonu Tresić Pavičić navodi da je već 1924. godine prestalo da izlazi glasilo HRSS u SAD. AJ, 371-51, Pov.br. 573, Predmet: Petnaesta konvencija Nar. Hrvatske Zajednice i komunistička propaganda, 5. oktobar 1924.

⁵⁶⁵ B. Purić navodi da su američke vlasti zapretile Kežmanu sa deportacijom “zato što se bavio u Americi revolucionarnom propagandom za nasilnu promenu vladavine u Jugoslaviji, a u vezi sa boljševičkom propagandom iz Moskve”. Srpski iseljenici su kako se navodi, pisali američkim zvaničnicima protestujući zbog Kežmanovog delovanja u Americi. Sam Lj. Kežman izjavio je da će napustiti Ameriku do 7. aprila 1925. AJ, 334-17, Pov.br. 153, B. Purić za Ministarstvo spoljnih poslova, 28. mart 1925.

⁵⁶⁶ Ujedinile su se Hrvatska Narodna Zajednica, Hrvatska zajednica Ilinoj i Društvo sv. Josip u Kansas Sitiju. Ova konvencija i njen odnos prema događajima u Jugoslaviji ocenjen je negativno u ovom osvrtu na istoriju ove organizacije. Kako je istaknuto I konvencija je “napisala jednu negativnu stranicu u sjajnoj povijesti naše Zajednice”. *Kratka povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 52.

jugoslovenskoj ili zvaničnoj, vladajućoj. Sličnog političkog aktivizma koji je predstavljao produženu ruku važnijim političkim strujama u zemlji kod slovenačkog iseljništva nije bilo. Svojevrnsne nacionalne homogenizacije koja je išla paralelno sa onom političkom, kod slovenačkih iseljenika nije bila prisutna. Godine rata potvrdile su izvesnu uzdržanost ovog dela jugoslovenskog iseljništva prema novom državnom konceptu, potrebu posebnog rada i propagiranja ideje zajedničke države. Jugoslovenska država kao politička činjenica prihvaćena je ali je izraženi republikanizam slovenačkih iseljenika bio gotovo politička konstanta koja je pratila njihov javni angažman kako u poslednjoj godini rata tako i u godinama koje su sledile. Kako je Ivan Molek, urednik Prosvete, glasila najveće slovenačke organizacije Slovenske Narodne Potporne Jednote i jedan od pristalica republikanskog pokreta rekao “Nismo mogli da se pomirimo sa idejom nove monarhije u Jugoslaviji...za nas Jugoslavija je bila druga Austrija”.⁵⁶⁷ To nije značilo da je unutar slovenačkog iseljništva postojao jasno prepoznatljiv antagonizam prema novoj državi ili jugoslovenskoj političkoj stvarnosti. Pre bi se moglo reći da je vladala svojevrsna uzdržanost, okrenutost životu u Americi sa potrebom održavanja konstantnih i dobrih odnosa sa Slovencima sunarodnicima u starom kraju. Božidar Purić u jednom trenutku čak je konstatovao “Slovinci su neverovatno i neshvatljivo ravnodušni spram naše države”.⁵⁶⁸ Da ta konstatacija ipak nije bila u potpunosti tačna pokazala je potreba i ovog dela iseljništva da se odredi prema novoj državi ali i da kroz pojedinačne akcije uzme aktivno učešće u njenom daljem političkom životu. Može se reći da svakako nije bilo one strasti i žestine političkog delovanja, nije bilo “teških reči” koje su pratile aktivnosti nekih drugih struja i grupa unutar jugoslovenske zajednice u Americi. Ali su bile prisutne ocene pa i potezi koji su stavljali do znanja kakvo je raspoloženje Slovenaca prema novoj državi. Republikanski savez (Yugoslav Republican Alliance) bio je predvođen slovenačkim socijalistom Etbinom Kristanom koji je i tokom rata nedvosmisleno odredio kao pristalica jugoslovenske države ali kao republike. Upravo Kristan svoj politički život prenosi na teritoriju Kraljevine SHS i uzima učešće na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1921. godine. Kristan je ušao u skupštinu ali je poraz socijalista bio očigledan. Konačno, nekada glavna ličnost

⁵⁶⁷ Ivan (John) Molek, *Slovene Immigrant History*, 215.

⁵⁶⁸ AJ, 371-72, Pov.br. 66, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih dela, 14. mart 1923.

republikanskog pokreta u Americi postaje, na zaprepašćenje socijalista u Americi, državni službenik izborom za prvog iseljeničkog izaslanika u SAD 1922. godine.⁵⁶⁹ Otpor monarhiji ali ne i jugoslovenskoj državi ostaje deo političkog izraza dela slovenačkih iseljenika okupljenih oko pojedinih organizacija poput najveće slovenačke organizacije Slovenske narodne porporne jednote. Svega godinu dana od izraženog razočaranja stavom slovenačkih iseljenika B. Purić izneće ponešto drugačiji zaključak. Na konvenci SNPJ 18. aprila 1924. godine jugoslovenski konzul Purić bio je gost i održao je govor. Tom prilikom on je primetio “Interesantno je da ova socijalistička organizacija je jedna od najpatriotskijih ustanova u Americi i da od sviju naših narodnih organizacija najviše poštuje autoritet naše države i njenih predstavnika...”. Na drugoj strani nalazile su se i struje koje su izražavale otvorenu spremnost na saradnju poput Slovenske narodne Zveze iz Klivlenda ali i, manje deklarativno i od strane KSKJ, konzervativne klerikalne organizacije. Dužnost SNZ bila je “pomagati domovini, da prebije teške ure sedanjega časa, kakor tudi izseljencem v Americi, učito jih in vzgojevati v narodnem duhu ter jih pozivati, da se podrede konačnemu odliku celokupnega zjedinjenja naroda SHS”.⁵⁷⁰ Reagujući na zabranu ulaska glasila KSKJ u Kraljevinu SHS iz redakcije lista poručeno je “Odkar naš list izhaja, je bil vedno za našo veliko Jugoslovansko idejo in hud nasprotnik, sedaj poginule Austrije”.⁵⁷¹ Nije tu bilo velikih izazova za jugoslovensku državu na koje se moralo reagovati ili koji su izazivali zabrinutost ali isto tako nije tu bilo ni prostora za uspostavljanje one saradnje kakvoj je jugoslovenska država težila. U oceni situacije u Americi iz konzulata u Čikagu moglo se čuti da u pogledu Slovenaca “stvari stoje dobro”.⁵⁷² Ovaj utisak nije u većoj meri promenjen ni nekoliko godina kasnije pa se uz konstataciju o podeljenosti slovenačkih iseljenika na socijaliste i klerikalce zaključuje da su socijalisti “oduvek bili za jednu i nedeljivu Jugoslaviju” dok klerikalci slede politiku Slovenske ljudske stranke.⁵⁷³ Čini se da

⁵⁶⁹ Kristan je otišao u Kraljevinu SHS na proleće 1920. godine noseći 5000 dolara kao pomoć socijalističkom pokretu u Kraljevini. Posle izbora socijalisti su međutim uspeali da dobiju svega 10 mesta u skupštini. Ivan (John) Molek, *Slovene Immigrant History*, 199-200; Na mestu iseljeničkog izaslanika on je ostao do 1927. godine. Kristan ostaje jedan od aktivnih političkih aktera u Americi i deo kasnijih aktivnosti vezanih za odnose sa jugoslovenskom državom. Matjaž Klemenčič, *Slovinci in NOB*, 135.

⁵⁷⁰ AJ, 371-51, Slovenska Narodna Zveza v Americi (Klivilend) za poslanika S. Grujića, 23. april 1919.

⁵⁷¹ AJ, 371-78, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo spoljnih poslova, 9. januar 1923.

⁵⁷² AJ, 371-51, Broj 5257, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo spoljnih poslova, 14. jun 1921.

⁵⁷³ AJ, 371-51, Pov.br. 238, 27. avgust 1928.

je suština raspoloženja slovenačkih iseljenika sadržana u jednoj kratkoj opservaciji P. Hlača iz slovenačkog lista Glas Naroda “De facto, slovenski del našeg naroda predstavlja morda oni element, ki je najbolj predisponiran za državnišku čut nasproti ujedinjeni državi-bez obzira na politične ideale glede državne oblike”. Isti autor poručio je i da je “V interesu države same je, da se neguje ta predispozicija, zlasti v sedanji prehodni dobi”.⁵⁷⁴ Stalni oprez u pogledu delovanja iseljenika, i reklo bi se izvesna nespretnost i prenatrpanost u reagovanju sa zvanične jugoslovenske strane učinila je međutim da se naznake neprijateljstva ili sukoba jave i u odnosima sa slovenačkom zajednicom. Nisu bili retki glasovi iz redova slovenačkih iseljenika koji su ukazivali na potrebu prisustva predstavnika slovenačkog naroda u redovima jugoslovenskog diplomatskog činovništva, očekivala se zvanična komunikacija i na slovenačkom jeziku.⁵⁷⁵ Međutim stvari su se u tom pogledu sporo razvijale. Za prvog iseljeničkog izaslanika Kraljevine SHS imenovan je Slovenac E. Kristan, ali su zahtevi da se u gradu sa najbrojnijom slovenačkom iseljeničkom zajednicom, Klivlendu postavi konzul Slovenac ostali uzaludni. I kada se to bude učinilo nakon jedne decenije, to neće biti Slovenac već konzul hrvatskog porekla.⁵⁷⁶ Imenovanje činovnika i diplomata iz redova slovenačkog naroda mogao se činiti kao potez birokratske prirode, iako u ovom odnosu iseljenika i države on to nikako nije bio a simbolika poteza postajala je važna u tumačenjima i procenama sa obe strane. Znatno ozbiljnije posledice ostavila je praksa jugoslovenske države da uvodi zabranu ulasku listovima i publikacijama koje su ocenjene kao neprijateljske. U atmosferi stalnog opreza i realnih opasnosti nije čudilo ponekad i prenatrpano i oštro reagovanje države na događaje i pojave u zajednici hiljade kilometara udaljene. Priležno i dosledno sprovođenje mera zabrana poput sprečavanja ulaska pojedinih iseljeničkih listova u Kraljevinu čije pisanje je dobilo ocenu kao neprijateljsko nije bila nepoznanica u praksi postupanja jugoslovenskih službi.⁵⁷⁷ Teško je izbeći utisak da se u tom pogledu često prekoračivala granica realnog opreza, pa su ista

⁵⁷⁴ AJ, 335-71, P. Hlača za V. Jovanovića (Yugoslav Information Bureau), 15. decembar 1919.

⁵⁷⁵ AJ, 371-51, Slovenska Narodna Zveza v Ameriki (Klivilend) za poslanika S. Grujića, 23. april 1919.

⁵⁷⁶ Za počasnog konzula imenovan je Mihailo Cerezin, hrvatski iseljenik, uprkos ranijem insistiranju da na to mesto bude imenovan Slovenac. AJ, 371-73, Pov.br. 398, 3. oktobar 1929; Tek 1939. godine za počasnog konzula u Klivilendu imenovan je Slovenac Džejs V. Mejli (James W. Mally), bivši aktivista Slovenske narodne zveze tokom I svetskog rata. Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, 136.

⁵⁷⁷ U periodu 1920. do 1922. godine zabranjen je ulaz za 142 lista iz i van Evrope. AJ, 14-106, Spisak listova, knjiga, časopisa kojima je zabranjen ulazak u Kraljevinu SHS, bez datuma.

mera zabrane izricala listovima sa otvoreno neprijateljskim sadržajima ali i onima čiji sadržaj je bio u granicama umerene kritike pojedinih pojava i događaja u Kraljevini. Bilo je dovoljno da se pojavi jedan kritički intoniran tekst da bi se izrekla zabrana ulaska čitavog lista. Ovo su bile mere koje su imale posledice na finansijsku sferu iseljeničkog izdavaštva i kao takve bile su primećene i izazivale su reakcije iseljeničkih porganizacija i pojedinaca. Sa posledicama ovakvih poteza države, morali su da se izbore njeni predstavnici u Americi koji su bili svedoci nezadovoljstva iseljeničke javnosti ali su uočavali i posledice ovakvih mera po ukupne odnose države i iseljenika. Kada je iz Jugoslavije stigla zabrana ulaska za glasilo slovenačke organizacije KSKJ,⁵⁷⁸ neposredna posledica bila je odbijanje ove organizacije da nastavi sa saradnjom u pogledu praktičnih i životnih pitanja koja su se ticala iseljenika ali su zadirala u rad i dužnosti jugoslovenskih diplomata (slanje zaostavština). Bio je potreban apel jugoslovenskih diplomata da se ovo pitanje reši. Prema oceni jugoslovenskog poslanika taj korak je bio “prenagao”.⁵⁷⁹ Zabrane su uvedene i za slovenačke listove Prosveta i Edinost iz Čikaga. Zabrana je ukinuta za list Edinost pošto je, kako se navodi, urednik ovog lista Kazimir Zakrajšek uvek radio na “širenju ideje o narodnom jedinstvu”.⁵⁸⁰ Uprkos povlačenju zabrana koje su uvedene neposredno nakon rata, činjenica da su tim zabranama pogođena glasila dve najveće slovenačke organizacije SNPJ i KSKJ svakako nije mogla naići na dobar odjek u slovenačkom delu jugoslovenskog iseljeničtva. Takođe, ovako brzo reagovanje jugoslovenskih vlasti u Kraljevini išlo je protiv, reklo bi se, opšte prihvaćenog mišljenja o potrebi približavanja jugoslovenskom iseljeničtvu i uspostavljanju saradnje sa ovom zajednicom. Ove mere nove države pogadale su iseljeničku svakodnevicu ali su izazivale i nerazumevanje i čuđenje imajući u vidu da se ovakva delatnost iseljenika odvijala u okvirima američkog društva sa visokim stepenom

⁵⁷⁸ Rešenjem Ministarstva unutrašnjih dela od 19. decembra 1921. godine zabranjen je ulaz i rasturanje slovenačkih listova “Amerikanski slovenec” glasilo Zapadno-slovenskog udruženja iz Denvera i Glasilo KSKJ, druge po veličini slovenačke organizacije Kranjsko Slovenske Katoličke Jednote “jer pišu protivu interesa naše države”. AJ, 14-106, Pov.broj 21, 12. januar 1922.

⁵⁷⁹ AJ, 371-78, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo spoljnih poslova, 9. januar 1923.

⁵⁸⁰ Za list Prosvetu kaže se “taj je list u pogledu narodnog jedinstva uglavnom ispravan”. Ministarstvo unutrašnjih dela skinulo je zabranu na distribuciju lista Edinost 18. aprila 1921. godine. Ovom prilikom nije se pominjala sudbina lista Prosveta. AJ, 14-87, Pov.br. 8592, Ministarstvo spoljnih poslova za Ministarstvo unutrašnjih dela, 15. jul 1921.

slobode javnog izražavanja samim tim i javnog angažovanja. Takve mere Kraljevine SHS dakle nisu mogle naići na razumevanje a svakako su izazivale neraspoloženje i osudu.

U oceni raspoloženja iseljenika prema jugoslovenskoj državi B. Purić je rekao “Jedino su 70000 Srba iz krajeva preko Save i Drine koji su odani našoj Kraljevini i na koje uvek možemo potpuno računati”.⁵⁸¹ I zaista, podrška ovog dela jugoslovenskog iseljništva, istina najmalobrojnijeg, bila je višestrana i intezivna. Vodeće ličnosti srpskog iseljništva poput M. Pupina nisu bili samo oslonac politike u Prvom svetskom ratu i u godinama nakon njegovog završetka. Pupin postaje deo zvanične jugoslovenske diplomatske mreže u Americi, a u posleratnom vremenu važan saradnik u promociji državnih interesa u Americi. Tražila se Pupinova podrška u realizaciji pomoći i dobijanju donacije Karnegijeve fondacije za podizanje Univerzitetske biblioteke,⁵⁸² Pupin je bio učesnik u pregovorima sa američkim vlastima po pitanju odobravanja zajma Kraljevini SHS, a 1927. od Pupina se tražila pomoć u sferi vojnog jačanja i bezbednosti države.⁵⁸³ Nije se radilo samo o podršci koja se tražila i koja je pružena od strane istaknutih pojedinaca. Srpske organizacije bile su one sa kojima se odvijao intezivni kontakt, sa oblicima saradnje koji su ulazili u domen političkog, kulturnog, prosvetnog pa i ekonomskog. Bio je to odnos u koji su obe strane

⁵⁸¹ AJ, 371-72, Pov.br. 66, Konzul B. Purić za Ministarstvo inostranih poslova, 14. mart 1923.

⁵⁸² U pogledu korišćenja donacije fondacije Karnegi došlo je do izvesnog razilaženja između poslanika Grujića i Pupina. Iz Njujorka u Beograd stigao je telegram septembra 1919. godine kojim Pipin obaveštava vladu da je fondacija Karnegi odobrila njegovu molbu da se pruži pomoć Akademiji nauka i traži saglasnost vlade. (AJ, 334-33, Broj 124, Njujork 4. septembar 1919.); Ubrzo je iz vlade stigla saglasnost za korišćenje sredstava fondacije za dovršenje doma Akademije nauka. (334-33, Br. 22522/19, 11. novembar 1919.); S. Grujić je međutim izvestio predsednika Ministarskog saveta i zastupnika Ministarstva inostranih dela Lj. Davidovića, januara 1920, da su on i njegova supruga po dolasku u SAD izdejstvovali od Karnegijeve fondacije da se sredstva u iznosu od 100000 dolara dodeli Srbiji. Fond jet a sredstva odredio za izgradnju Univerzitetske biblioteke u Beogradu što je u Kraljevini SHS prihvaćeno. Mimo konsultacija sa poslanstvom, kako navodi Grujić, Pupin se obratio Fondu sa predlogom da se novac dodeli Akademiji za dovršenje zgrade. Grujić je stoga tražio od vlade da ponovo razmotri to pitanje. (AJ, 334-33, S. Grujić za Lj. Davidovića, 30. januar 1920.); Vlada je potvrdila da se ostaje pri ideji o finansiranju izgradnje biblioteke kao i da su pogrešno razumeli da Pupin misli na drugih 100000 dolara. (AJ, 334-33, Pov.br.2391, 6. mart 1920.); Kako poslanik Grujić izveštava 14. marta 1920. Fond je i konačno odlučio 29. februara 1920 da se donacija upotrebi za izgradnju biblioteke. AJ, 334-33, Br. 672, S. Grujić za Ministarstvo inostranih dela, 14. mart 1920.

⁵⁸³ Zabeležena je molba jugoslovenskih vlasti odnosno Ministarstva inostranih poslova u ime Ministarstva Vojnog upućena M. Pupinu januara 1927. godine kojom se traži pomoć Pupina kao naučnika. Naime, pojava novih ratnih izuma, upotreba otrovnih gasova izazivala je zabrinutost jugoslovenskog vojnog vrha. Postavljalo se pitanje mogućnosti odbrane od ovih otrova te je stoga Pupinu upućena molba da razmotri ovo pitanje i kaže svoje mišljenje. Od njega se tražilo da dođe do saznanja o vrstama otrovnih gasova koja su pronađena kao i o načinima zaštite, odnosno makama koje se koriste kao i mogućnosti da se one nabave i za jugoslovensku vojsku. AJ, 371-62, 2. januar 1927.

predstavljale voljne učesnike. Neposredno nakon okončanja rata iz jugoslovenskog poslanstva u Vašingtonu moglo se čuti da Amerikanski Srbobran “ najbolje zastupa ovde naše interese”.⁵⁸⁴ S druge strane arhimandrit Mardarije Uskoković, budući prvi episkop srpske crkve u Americi izražavajući spremnost pružanja aktivne podrške novoj državi, istakao je “Prvenstvo Srbije u Jugoslaviji i na buduća vremena, po mome i mojih jednomišljenika, zahtevaju interesi te same Jugoslavije i sviju njihovih delova”.⁵⁸⁵ Ova konstatacija Mardarija u stvari, moglo bi se reći bila je slika onog raspoloženja srpskih iseljenika prema novoj državi koja u izvesnoj meri objašnjava konstantnost podrške i lojalnosti koja se i prema novoj jugoslovenskoj državi pružala od strane ovog dela jugoslovenskog iseljništva. Nije tu bilo nezadovoljstva dinastijom koja je bila i srpska. Zamerke koje su se mogle čuti sa drugih strana u pogledu uspostavljanja srpske političke pa i ekonomske dominacije u novoj državi, u srpskoj zajednici nisu bile prisutne. Izazova i u ovom delu iseljništva je svakako bilo. Izvesni sukobi nisu bili strani ni unutar srpske zajednice u Americi. Ulazilo se u složeni svet srpskog iseljništva čije aktivnosti u Americi su pratili međusobni sukobi i podele. Te podele nisu prevaziđene ni u danima svetskog rata kada je postojala nepodeljena podrška srpskih iseljenika staroj domovini. Bila je potrebna intervencija Milana Pribićevića da se ti sukobi utišaju i bar privremeno potisnu. Kraj rata izneo je ovu duboku podeljenost na površinu koje će konačno rezultirati gašenjem društva Sloga koje prestaje posle deset godina da postoji 28. februara 1921. godine.⁵⁸⁶ Problemi odnosa srpskih organizacija bili su oni u koje se svojevoljno uključila i zvanična jugoslovenska diplomatija u Americi. Arbitriranje i posredovanje samo je međutim predstavljalo još jednu potvrdu bliske veze i odnosa srpskog iseljništva prema onom što je predstavljalo zvaničnu jugoslovensku državu. Dok je proces približavanja i konačno, ujedinjenja hrvatskih saveza u Americi tekao u potpunosti nezavisno od uticaja

⁵⁸⁴ S obzirom da je, kako je rečeno, list bio u finansijskim problemima tražilo se odobravanje mesečne pomoći od 250 dolara. AJ, 371-79, Str.pov. šifra 16. jul 1919.

⁵⁸⁵ Tom prilikom je ukazao na “potrebu izdavanja jednog nacionalističkog lista u Čikagu”. M. Uskoković istakao je i da je grupa Srba mislila da samostalno pokrene “nacionalistički” list. AJ, 371-77, Br. 233, Arhimandrit Mardarije Uskoković, za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 22. novembar 1919.

⁵⁸⁶ Deo članova društva Sloga, 2800 članova) prišao je savezu Srbobran (5200 članova) i na taj način formiran je Savez Srbobran-Sloga u Pitsburgu. Pod uticajem M. Pupina formiran je rivalski Srpski Savez Svesna Srbadija u Njujorku sa oko 3000 članova. Na prostoru severne Amerike delovala su i srpska društva Sloboda i Jedinstvo.

jugoslovenskih zvaničnika i diplomata, u slučaju srpskih organizacija konzuli Kraljevine SHS uzimaju aktivno učešće. Aktivnim zauzimanjem jugoslovenskih diplomata postignuto je povezivanje srpskih organizacija Ujedinjene Srbije na čelu sa M. Pupinom i Slobode koju je predvodio Sima Vrlinić 1924. godine. Tu se ambicija jugoslovenskih diplomata ali ni raspoloženje srpskih iseljenika za povezivanjem nije zaustavilo. Namera je bila da se ovom svazu priključi i najveća srpska organizacija Srbobran.⁵⁸⁷ Kada je 1929. godine konačno i ostvareno ujedinjenje srpskih saveza u jedinstveni Srpski Narodni Savez, to je bio savez u potpunosti lojalan državi i njenoj zvaničnoj politici.⁵⁸⁸ Nova država prihvaćena je kao političko rešenje a zvanična politika države bila je ona kojoj se davala podrška. Svojevoljno i spremno ulazilo se u različite oblike saradnje sa zvaničnim jugoslovenskim organima. Jugoslovenska država naišla je u srpskom iseljentištvu i srpskim organizacijama lojalnog saveznika. Štaviše, inicijativa je često dolazila upravo iz redova srpskog iseljentištva. Potvrda čvrste veze srpskog iseljentištva i jugoslovenske države ostvarena je i na još jednom planu. Pomenuta je spremnost srpskih zvaničnika izražena tokom Prvog svetskog rata da se konačno odgovori molbama srpskih sveštenika za stvaranjem srpske crkvene organizacije na prostoru severne Amerike. U novom vremenu srpska crkva u Americi dobija novi značaj. On je prepoznat i od strane jugoslovenskih zvaničnika. B. Purić zaključuje “Uvidelo se da se od stabilizacije crkvenog pitanja ima koristiti ne samo crkva nego i država i uopšte nacionalna stvar”.⁵⁸⁹ Verska funkcija bila je samo jedna može se reći čak sporedna komponenta u oceni značaja crkvene organizacije u Americi. Nastup države među srpskim iseljenicima počeo je kako se jednom prilikom istaklo “pod formom eparhije jer je to neutralna i opšta platforma”.⁵⁹⁰ Odnosno “Pravoslavlje se pojavilo kao jedan opšti omotač svih srpskih organizacija u iseljentištvu” ili kako je R. Janković zaključio “Srpstvo kroz Pravoslavlje”.⁵⁹¹ Lojalnost i saradnja potpornih i drugih organizacija kao i pojedinaca, bila

⁵⁸⁷ AJ, 414-3-6, Pov.br. 30, Generalni konzulat u Čikagu za V. Marinkovića, 24. maj 1918.

⁵⁸⁸ Van ovog saveza ostalo je srpsko potporno društvo Jedinstvo iz Klivlenda koje je okupljalo oko 1500 članova. Ono će zadržati svoju samostalnost tokom međuratnog perioda ali i tokom godina Drugog svetskog rata.

⁵⁸⁹ AJ, 371-63, Pov.br. 302, B. Purić za Ministarstvo spoljnih poslova, 19. decembar 1923.

⁵⁹⁰ AJ, 414-3-6, Pov.br. 30, Generalni konzulat u Čikagu za V. Marinkovića, Ministarstvo inostranih dela, 24. maj 1928.

⁵⁹¹ AJ, 414-3-6, Pov.No. 9, Generalni konzulat u Čikagu za V. Marinkovića, Ministarstvo inostranih dela, 3. januar 1928.

je važna ali je ona bila zasnovana na principu dobrovoljnosti. Bile su to organizacije na tlu Amerike, koje su funkcionisale po američkim zakonima, predvođene licima koja su ili kao američki građani ili sa mogućnošću da to postanu, ipak bili suštinski izvan uticaja i mera jugoslovenske države. Eparhija i versko povezivanje nudilo je mnogo više. Ona je bila organski deo Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini. Ustavom Eparhije iz 1927. taj status je i potvrđen.⁵⁹² Na taj način vršio se svojevrsan transfer autoriteta države preko autoriteta Eparhije i episkopa. Kako je Ministarstvo vera zaključilo “Nacionalni interesi zahtevali su da Srpska Pravoslavna Crkva u Americi bude organizovana i da se pošalju tamo sveštenici-osvedočeni nacionalni radnici”.⁵⁹³ Zapažanja i opservacije koje su se mogle pratiti iz izveštaja jugoslovenskih diplomata svedočile su o prepoznavanju koristi koju jugoslovenska država može imati od srpske crkve i sveštenstva u Americi. Na tu podršku se računalo već prilikom suočavanja sa prvim izazovima na tlu severnoameričkog kontinenta. Otuda je čudila svojevrsna sporost i reklo bi se oprez državnih organa u procesu uspostavljanja jurisdikcije SPC nad srpskim sveštenstvom u Americi a zatim i u procesu organizacije Eparhije. U stvari inicijativa kao i mnogo puta ranije, došla je upravo iz redova srpskog sveštenstva u Americi. Mardarijevu inicijativu početkom 1919. godine da sazove sabor na kome bi bio izvršen izbor srpskog episkopa u Americi jugoslovenski poslanik S. Grujić prokomentarisao je rečima da po njegovom mišljenju “treba sačekati uputstva iz Beograda...”⁵⁹⁴ Do sazivanja sabora je ipak došlo 28. februara 1919. u Pittsburgu i 12. marta iste godine u Čikagu.⁵⁹⁵ Ipak još jednom potvrđena je lojalnost srpskog sveštenstva novoj državi ali i pragmatična ocena da vrednost izbora dolazi tek potvrdom SPC. Stoga se sa posvećenjem čekalo na dozvolu iz domovine a ona je stigla tek četiri godine kasnije.⁵⁹⁶ Neizbežan je utisak da je delom u strahu da se ne izgubi kontrola nad događajima u Americi došlo i do reakcije državnih i crkvenih struktura u Kraljevini SHS. Eparhija

⁵⁹² U Libervilu od 1. do 5. septembra 1927. godine održan je Srpski eparhijski sabor na kome je donet eparhijski ustav. Saborom je predsedavao episkop Mardarije a prisustvovalo je oko 80 delegata iz srpskih kolonija na prostoru SAD. Generalni konzul postao je savetodavni član saveta. AJ, 371-63, Pov.br. 223, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih dela, politička direkcija, 20. oktobar 1927.

⁵⁹³ U skladu sa tim episkop Mardarije poslao je sveštenika Davida Popovića u Kraljevinu SHS u cilju nalaženja “nekoliko dobrih sveštenika”. AJ, 14-11, Br. 54, Ministarstvo vera za Ministarstvo socijalne politike, 12. oktobar 1927.

⁵⁹⁴ AJ, 371-63, S. Grujić za Mardarija, 1919.

⁵⁹⁵ AJ, 371-63, Arhimandrit Mardarije Uskoković za Upravu pravoslavne crkveno školske opštine

⁵⁹⁶ AJ, 371-63, Arhimandrit Mardarije za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 18. mart 1919.

Amerikansko kanadska proglašena je 1923. godine a za administratora, nakon povlačenja sa tog mesta Nikolaja Velimirovića, imenovan je arhimandrit Mardarije.⁵⁹⁷ Konačno ukazom kralja Aleksandra 1926. godine je za episkopa Eparhije Amerikansko-Kanadske postavljen Mardarije.⁵⁹⁸ Donošenjem Ustava Eparhije 1927. godine potvrđeno je jedinstvo sa SPC.⁵⁹⁹ Bez obzira na sporost u proceduralnim stvarima saradnja na samom terenu nije izostala. Saradnja je učvršćena uključivanjem jugoslovenskih diplomata kao predstavnika države u zvanične organe koji su upravljali srpskom crkvom u Americi. Kada je osnovano sirotište manastira sv. Save u Čikagu na zahtev jugoslovenskog konzula u Čikagu pristupilo se izradi pravila ustanove. Ustanovljena su tela, Upravni i nadzorni odbor, bez čije saglasnosti se imanje nije moglo otuđiti. Predsednik nadzornog odbora postao je konzul u Čikagu čime je obezbeđen direktan državni nadzor. Kako B. Purić ističe “Ovo je naročito potrebno za slučaj ako bi ikada našim sveštenicima u Americi, od kojih su većina američki građani i od kojih mnogi pate od nediscipline, palo na pamet da se odvajaju od Pravoslavne crkve u starom kraju i osnivaju nezavisnu Eparhiju u Americi”.⁶⁰⁰ Nije bilo opasnosti od ovakvog odvajanja u ovim prvim godinama, pa ni u čitavom međuratnom periodu bar u pogledu većeg dela srpskog sveštenstva u Americi. To međutim nije značilo da izvesnih disonantnih tonova nije bilo. Upravo je prostor Amerike i specifičnost života iseljenika na ovom prostoru nudio osnov za istupanja koja nisu uvek išla linijom zvanične jugoslovenske politike niti su bila u skladu sa prepoznatim državnim interesima. U svojevrsnoj kritici ponašanja episkopa Mardarija, konzul R. Janković primetio je “On je izgubio iz vida, da Amerika nije što i Srbija, gde iza vladike stoji vlast državna”.⁶⁰¹ Episkopija jeste bila deo Srpske pravoslavne crkve, plata episkopa i administracije Eparhije dolazila je iz

⁵⁹⁷ AJ, 371-63, No. 783, 15. januar 1923; U Geri (Indijana) 21. februara 1923. izabrana je Eparhijska Konzistorija AJ, 371-63, Eparh.Br. 9, 5. mart 1923; AJ, 371-63, Pov.br. 11808, 20. decembar 1923.

⁵⁹⁸ AJ, 371-63, Pov.br. 6210, 30. jun 1926; Prema statistici američkog ministarstva trgovine koju navodi jugoslovenski otpravnik poslova u Vašingtonu, 1926. godine u SAD je bilo 17 srpskih crkava sa 13 775 članova. AJ, 371-63, P.Br. 142, 2. jul 1926.

⁵⁹⁹ Сава, епископ шумадијски, *Историја Српске православне цркве*, 409; AJ, 371-63, Pov.br. 223, 20. oktobar 1927.

⁶⁰⁰ AJ, 14-11, Pov. 220, B. Purić za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 14. septembar 1923.

⁶⁰¹ AJ, 414-3-6, Pov.No. 9, Generalni konzulat u Čikagu za V. Marinkovića, Ministarstvo inostranih dela, 3. januar 1928.

Kraljevine.⁶⁰² Međutim srpska episkopija u Americi bila je mlada ustanova koja je okupljala sveštenike neke sa američkim državljanstvom, neke već etablirane sa izgrađenim odnosima unutar pojedinih srpskih kolonija. Episkopija nije imala tu finansijsku moć da ih kroz redovne plate i držanjem u svojevrsnoj finansijskoj zavisnosti održi u stanju lojalnosti. Plate sveštenika obezbeđivale su crkveno-školske opštine. Američki zakoni, sloboda verskog organizovanja stvarali su dovoljno prostora za samostalnost u radu ukoliko bi iz sveštenika stala i iseljenička kolonija. Nije stoga bilo iznenađujuće da je sveštenik A. Savić uspešno odolevao svim pritiscima srpske episkopije u Americi, uključujući i zvanično raščinjene, i održao se do smrti na mestu sveštenika pitsburške crkveno školske opštine. Slična istupanja iz zvaničnih pozicija episkopije ali i državne politike beležili su i sveštenici Jovan Krajnović, Jovan Smiljanić, Danilo Kozomara i drugi. U pojedinim slučajevima poput onog D. Kozomare ti sukobi su prevaziđeni, u nekim drugim, poput slučaja J. Krajnovića oni su samo produbljeni. To međutim nisu bila ona istupanja koja će dovesti u pitanje ukupan ili većinski odnos srpskog iseljeničtva i srpskih organizacija prema jugoslovenskoj državi. Izmenjen okolnosti će u nekom kasnijem vremenu ranije izraženu bojazan srpskog konzula učiniti realnom i stvarnom.

Koliki je bio značaj episkopije, ne sa verskog, već pre svega sa nacionalnog stanovišta za jugoslovensku državu, pokazala je kriza u čijem središtu se našlo pitanje manastirskog imanja Libertvil.⁶⁰³ Imanje koje je za potrebe episkopije kupio episkop Mardarije bilo je opterećeno dugovima prema američkim bankama koje episkop ali ni eparhija nisu mogli da otplaćuju. Jedno na prvi pogled imovinsko pitanje dobilo je međutim razmere prvorazrednog političkog i nacionalnog problema. Pitanje opstanka ili prodaje imanja poprima obeležje opstanka ili nestanka autoriteta Episkopa, episkopije, posredno i jugoslovenske države među srpskim iseljenicima. Zabrinutost zatim i angažovanje jugoslovenskih diplomata, pre svega R. Jankovića na očuvanju imanja u vlasništvu Episkopije Američko-kanadske svedočili su o prepoznavanju važnosti ovog pitanja. Bolest

⁶⁰² Mardarije je od jugoslovenske države dobijao 500 dolara mesečno a za sekretara eparhije odobreno je 250 dolara mesečno. AJ, 414-3, Pov.br. 62, 6. jun 1929.

⁶⁰³ Сава, епископ шумадијски, *Историја Српске православне цркве*, 412-415.

episkopa Mardarija,⁶⁰⁴ nasleđeni sukobi unutar eparhije u Americi, izdvajanje pojedinaca, poput sveštenika J. Krajnovića koji su kritiku prema episkopu pretvarali u politički stav, učinili su da dug kupljenog imanja postane ne finansijsko već političko.⁶⁰⁵ Opstanak imanja u sastavu eparhije značilo je sprečavanje stvaranja slike o slabosti eparhije, slabosti države da tu eparhiju pomogne. Konačno bila je to i zaštita episkopa Mardarija ali ne njega kao osobe već Mardarija kao nosioca vrhovne crkvene vlasti i autoriteta srpske crkve na prostoru severne Amerike. R. Janković je izjavio “Ja sam u fundiranju eparhijske vlasti video jedno moćno sredstvo naše iseljeničke politike”.⁶⁰⁶ Ako se prihvati da je jedan od ciljeva te politike bilo očuvanje lojalnosti iseljenika prema jugoslovenskoj državi i njenim interesima jasna je važnost očuvanja ugleda episkopa. Otuda nije čudila agilnost i spremnost jugoslovenskog konzula da sopstvenim angažovanjem očuva ugled samog Mardarija i spase imanje od prodaje. Nije se uvek na pravi način nalazio sagovornik u samoj Kraljevini pa čak ni u redovima srpske patrijaršije i crkve u staroj domovini. Načelno važnost pojedinih pitanja i inicijativa iz Amerike se prepoznavala, ali to razumevanje, ni u slučaju imanja u Libervilu, nisu pratile adekvatne akcije.⁶⁰⁷ Imanje je opstalo kao deo srpske eparhije u Americi ali pre svega zahvaljujući finansijskoj pomoći M. Pupina.⁶⁰⁸

⁶⁰⁴ Usled bolesti Mardarije se nakon izbora za episkopa praktično povukao iz javnog života ostavljajući i tek osnovanu eparhiju bez čvrstog autoriteta i vodstva. AJ, 414-3, Pov.br. 30, Generalni konzulat u Čikagu za V. Marinkovića, 24. maj 1928.

⁶⁰⁵ R. Janković naveo je da nije stanje imanja Libervil bilo razlog razdora unutar eparhije već je to samo bio povod za napad na Episkopa u Americi. Sveštenici J. Krajnović, J. Smiljanić, Đ. Petrović u stvari, po Jankoviću nisu želeli Eparhiju. U jesen 1928. J. Krajnović je sa J. Duletićem pokrenuo list “Branik” koji je otvoreno napadao Mardarija i R. Jankovića. Bez veće podrške list je ubrzo ugašen. AJ, 414-3, Pov.br. 22, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih dela, 26. februar 1929; o tome: Сава епископ шумадијски, Историја Српске православне цркве, 416, 419.

⁶⁰⁶ AJ, 414-3, Pov.br. 84, Generalni konzulat u Čikagu za V. Marinkovića, MID, 12. septembar 1928.

⁶⁰⁷ Zahvaljujući iscrpnim i stalnim izveštajima jugoslovenskih diplomata, službe u Kraljevini bile su upoznate sa događajima u Americi i srpskoj eparhiji. Sa svoje strane Sveti arhijerejski sabor odobrio je ustav Eparhije americko-kanadske smatrajući da će se tim činom i stanje u eparhiji smiriti. Istovremeno od državnih vlasti očekivalo se da će platiti dug eparhije u iznosu, u tom trenutku, od 20000 dolara. AJ, 414-3, Pov.br. 13457, 5. decembar 1928; AJ, 414-3, Pov.br. 3778, Ministarstvo inostranih dela za Generalni konzulat u Čikagu, 24. april 1929.

⁶⁰⁸ Dug imanja 1926. godine iznosio je 30000 dolara, da bi 1929 smanjen na 14500 dolara. M. Pupin je dao 10000 dolara a zatim i 12000 dolara za eparhijski dom. To je i likvidiralo dug manastira. AJ, 414-3, R. Janković za Ministarstvo inostranih dela, 1. maj 1929; M. Pupin je u ranijem periodu već uplatio 3640 dolara za isplatu duga imanja. AJ, 414-3, Pov.br. 22, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih dela, 26. februar 1929.

Sabor 1927. zatim i Drugi sabor eparhoije američko kanadske 1931. godine⁶⁰⁹ načelno je potvrdio jedinstvo u Eparhiji, postignuta je i saglasnost o saradnji sa srpskim potpornim organizacijama. Nije se radilo o postizanju apsolutnog jedinstva, niti su već postojeća neprijateljstva prevaziđena. Ipak, nakon deset godina moglo je da se ustvrdi da je Kraljevina SHS uspjela, pre svega angažmanom svojih diplomata, ne samo da očuva lojalnost najvećeg dela srpskog iseljništva već i da tom odnosu da institucionalnu snagu.

Nije se ostalo samo na lojalnom odnosu srpskih iseljenika prema jugoslovenskoj državi. Srbi u Americi, postaju važan oslonac države u njenim odnosima prema ostalim iseljeničkim zajednicama a to je kako se videlo bilo i očekivanje državnih predstavnika u Americi. U redovima srpskog iseljništva, posebno sveštenstva tražila se saradnja u cilju suprotstavljanja prepoznatim antijugoslovenskim pojavama. U pokušaju slabljenja pokreta poput crnogorskog s početka 20ih, makedonskog tokom čitavog međuratnog perioda, podrška srpskih sveštenika pa i srpske crkve u Americi postaje ključna. Božidar Purić je zaključio da “organizacija crkve dobro djeluje i preko nje se može mnogo uraditi među raznim antidržavnim elementima iz Crne Gore i Južne Srbije”.⁶¹⁰ Kako je B. Purić primetio. arhimandrit Mardarije mogao se “vrlo dobro upotrebiti” za suzbijanje crnogorske akcije.⁶¹¹ I zaista, angažovanjem M. Uskokovića pa čak i njegovom inicijativom onemogućen je rad crnogorskog sveštenstva i ustanovljenje crnogorske crkve a sveštenik Nikodim Janjušević je pruženim utočištem u srpskoj crkvi uklonjen kao problem iz javnog života. Upravo je primer obračuna sa crnogorskom akcijom pokazao sadejstvo države i crkve odnosno sveštenstva u Americi ali je pokazao i tendenciju ostvarenja ključnog uticaja države na kretanja unutar srpske crkve. Svojevoljno, ličnim inicijativama ili angažovanjem od strane jugoslovenskih diplomata, srpski sveštenici u Americi dobijaju ulogu poverenika i postaju izvorom informacija o raspoloženju iseljenika, događajima u iseljeničkim kolonijama, političkim kretanjima. Osnivanjem Eparhije postignuta je čvrsta veza sa domovinom ali još važnije postavljen je dobar osnov za vršenje uticaja na raspoloženje pa i svakodnevni život srpskih iseljenika. S druge strane, ujedinjenjem srpskih saveza u jedinstven Srpski narodni

⁶⁰⁹ Drugi redovni sabor održan je od 7. do 8. septembra 1931. godine u manastiru Sv. Save u Libertvilu. Сава, епископ шумадијски, *Историја Српске православне цркве*, 426-428.

⁶¹⁰ AJ, 371-63, Pov.br. 302, B. Purić za Ministarstvo spoljnih poslova, 19. decembar 1923.

⁶¹¹ AJ, 371-63, B. Purić za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 30. januar 1923.

savez stvorena je osnova za nacionalnu homogenizaciju unutar jednog saveza i jednog dela jugoslovenskog iseljništva čija lojalnost prema zvaničnoj državi je postignuta.

Vesti o ubistvu hrvatskih zastupnika u Narodnoj skupštini 20 juna 1928. godine ustalasala je iseljeničko javno mnjenje, pokrenula stare antagonizme i unela nove političke izraze. Događaji u Skupštini jednodušno su osuđeni⁶¹² ali sve ono što je usledilo nakon toga pocrtalo je podvojenost i različiti odnos iseljenika prema jugoslovenskoj državi i događajima u njoj. Svi naponi da se srpsko iseljništvo, kroz očuvanje ugleda i autoriteta Eparhije ali i insistiranjem na slozi i povezivanju srpskih organizacija, održi kao istinski lojalan deo jugoslovenskog iseljništva, ovom prilikom pokazali su se kao uspešni. Izvesni glasovi u prilog Seljačko-demokratske koalicije bili su prisutni. Štaviše, upravo je najveće glasilo srpskih iseljenika Amerikanski Srbobran u prvi mah zauzeo stav u prilog politike S. Pribičevića i SDK.⁶¹³ Brzom reakcijom jugoslovenskih diplomata, pritisak ostalih srpskih organizacija pre svega Srbadije iza koje je stajao M. Pupin, kao i pojedinih članova saveza Srbobran, ovo svojevrsno političko iskakanje je zaustavljeno je a Amerikanski Srbobran, kako je konstatovano “vraća se polako na svoje ranije linije”.⁶¹⁴ Ako se i moglo zaključiti da je konstatacija konzula Jankovića o prebrođenoj krizi i očuvanju jedinstva među iseljenicima⁶¹⁵, u slučaju srpskih iseljenika pa čak i slovenačkih koji zadržavaju svojevrsnu uzdržanost u reakcijama ali i javnom angažovanju, bila ispravna, to svakako nije bilo tačno u pogledu hrvatskih iseljenika. Događaji u Kraljevini dali su svojevrsan podsticaj novom angažovanju ali i obnovi političkog rada unutar ovog dela iseljeničke zajednice. Opet, iseljenici dobijaju mesto oslonca različitim političkim strujama iz stare domovine ali i

⁶¹² AJ, 371-78, Pov.br. 188, Ovdašnja jugoslovenska štampa o događajima u Kraljevini, 25. jul 1928.

⁶¹³ AJ, 371-78, Pov.br. 188, Ovdašnja jugoslovenska štampa o događajima u Kraljevini, 25. jul 1928; AJ, 371-51, Pov.br. 238, Američki Jugosloveni i događaji u zemlji, 27. avgust 1928.

⁶¹⁴ AJ, 371-78, Pov.br. 188, Ovdašnja jugoslovenska štampa o događajima u Kraljevini, 25. jul 1928; Nastupilo se sa argumentom da “Srbobran ne sme biti partijski već isključivo savezni i nacionalni list”. AJ, 371-51, Pov.br. 238, Američki Jugosloveni i događaji u zemlji, 27. avgust 1928; Konstatovalo se da pristalice Pribičevića na čijem čelu se nalazio J. Krajnović pošto su izgubili uticaj na Amerikanski Srbobran, nisu preduzimali nikakvu akciju. AJ, 371-51, Pov.br. 287, Otpisnik poslova u Vašingtonu za Iliju Šumenkovića, zamenika ministra inostranih dela, 19. septembar 1928; Ipak ova podela unutar srpskog iseljništva opstala je i svoj izraz dobiće u nekim budućim događajima. Ali je činjenica ipak bila da je najveći deo srpskih iseljeničkih organizacija stao uz zvaničnu jugoslovensku vlast i odobravalo postupke zvanične vlasti, uključujući i uvođenje diktature.

⁶¹⁵ AJ, 414-7, P.Br. 221, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 20. avgust 1928;

sredina iz koje dolaze autonomne političke inicijative. Hrvatska Bratska Zajednica kao najveća hrvatska i jugoslovenska iseljenička organizacija, osudila je događaje u Narodnoj skupštini, dala podršku Seljačko-demokratskoj koaliciji i izrazila spremnost da pomogne ovu političku opciju “moralno i materijalno”.⁶¹⁶ Obnovljena je i politička aktivnost hrvatskih iseljenika. Davorin Krmpotić vođa Hrvatske Republikanske Lige iz 1921. godine, pozivao je na stvaranje Hrvatskog saveza i pružanje pomoći sunarodnicima u borbi za nezavisnu Hrvatsku.⁶¹⁷ Pristupilo se osnivanju nove organizacije Kola hrvatskih sinova i kćeri, koja je trebala da predstavlja pokušaj nacionalnog okupljanja Hrvata odnosno narodnu organizaciju koja je prevazilazila postojeće političke podele. Kolo koje je trebalo da objedini Hrvate na prostoru severne Amerike imalo je za cilj “nacionalno osvešćivanje i kulturno podizanje”, Hrvata, rad za braću u Hrvatskoj i borba za slobodu hrvatskog naroda. Politička platforma bila je “pravo samoopredeljenja hrvatskog naroda, potpunu slobodu i ravnopravnost Hrvata u zajedničkoj državi” a ukoliko to nije bilo moguće “osnivanje zasebne i neovisne države hrvatske”.⁶¹⁸ Vest da je SDK donela odluku o širenju akcije i na prostor inostranstva slanjem proglasa i emisara,⁶¹⁹ zatim i vest o dolasku Stanka Hranilovića u Sjedinjene Države,⁶²⁰ potvrdile su da se još jednom, kao i mnogo puta ranije,

⁶¹⁶ AJ, 371-51, Pov.br.287, 19. septembar 1928; AJ, 371-51, Pov.br. 238, Američki Jugosloveni i događaji u zemlji, 27. avgust 1928.

⁶¹⁷ AJ, 371-78, Pov.br. 188, Ovdašnja jugoslovenska štampa o događajima u Kraljevini, 25. jul 1928.

⁶¹⁸ Definisanje ciljeva kao i rezolucija Hrvatskog Kola doneti su na zboru održanom 22/23. novembra 1928. godine. Vodeće ličnosti Kola bili su Ivan Krešić urednik Hrvatskog lista i Danice Hrvatske, Ante M. Došenfra Ivan Stipanović župnik u Jangstonu i jedan od pokretača Kola, Božo Jonić koji je izabran za vrhovnog starešinu. Prema pravilima Kola sedam Hrvata i Hrvatica mogli su da obrazuju Kolo a mesečna članarina iznosila je 0,50 dolara. Kolom su upravljali starešina, čuvar (blagajnik), pisar (sekretar) i odbor od 15 odbornika. AJ, 371-51, Pov.br. 361, Osnivanje “Hrvatskog Kola” u Americi i Kanadi, 20. decembar 1928. Početkom septembra 1928. godine već je osnovana organizacija u Njujorku sa 72 člana. Prema poslanstvu u Vašingtonu tada je sačunjen i nacrt ustava organizacije koji je u cilju odobrenja dostavljen V. Mačeku. AJ, 371-51, Pov.br. 258, Otpравниk poslova u Vašingtonu za Iliju Šumenkovića, zastupnika ministra inostranih dela, 4. septembar 1928; Već sredinom istog meseca, 16. septembra 1928. godine održan je zbor kolaša u Njujorku na kome je uz prisustvo 500 lica. U izveštaju otpravnika poslova poslanstva u Vašingtonu pominje se da je osnovano 7 kola sa oko 800 članova. AJ, 371-51, Pov.br. 287, Otpравниk poslova u Vašingtonu za Iliju Šumenkovića, zastupnika ministra inostranih dela, 19. septembar 1928; Do kraja 1928. godine u SAD je delovalo je četrnaest organizacija Hrvatskog Kola. AJ, 371-51, Pov.br. 361, Osnivanje “Hrvatskog Kola” u Americi i Kanadi, 20. decembar 1928.

⁶¹⁹ AJ, 414-7, P.Br. 221, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Generalni konzulat u Čikagu, 20. avgust 1928.

⁶²⁰ AJ, 414-7, P.Br. 221, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Generalni konzulat u Čikagu, 20. avgust 1928; S. Hranilović je 1927. bio član Saveza hrvatske pravaške republikanske omladine koja je delovala u sklopu Hrvatske stranke prava, zatim i član domobranskog pokreta u Argentini. On postaje istaknuti pripadnik ustaškog pokreta, osoba od povrenja Ante Pavelića do razlaza sa ustaškim vođom 1934. godine. Mario Jareb,

oslonac političkom delovanju traži i među brojnom iseljeničkom zajednicom. Iznova prostor Amerike postaje prostor političkog delovanja Hrvatske Seljačke Stranke koja obnavlja rad na stvaranju organizacija ove stranke u Americi.⁶²¹ Kada je održan zbor Hrvatskog kola novembra 1928. godine na njemu su prisustvovali pored delegata Kola, i predsednik HBZ A. Gazdić, monsijor Davorin Krmpotić, fra Blaž Jerković.⁶²² Novi događaji dali su nov impuls pokušajima uspostavljanja saradnje makedonskog pokreta sa hrvatskim iseljenicima. Novi saveznik prepoznat je u Hrvatskom kolu pa je tako na zboru od 16. septembra 1928. godine govorio i predstavnik makedonstvujućih Nazimov.⁶²³ Događaji u Kraljevini SHS daće podsticaj i za pokušaj internacionalizacije makedonskog pitanja.⁶²⁴

Atentat u Skupštini 1928. godine zatim i uvođenje diktature januara 1929. godine stavili su tačku na iskustvo međusobnih odnosa dugo jednu deceniju. Ovi događaji uvode odnose države i iseljenika u jedan novi okvir. On će biti ispunjen i neočekivanim spoljnim izazovom za iseljenike i za državu u vidu Velike ekonomske krize. U novo vreme ulazilo se sa novim podelama, bez političkog ideološkog a svakako bez nacionalnog jedinstva. Kada je stigla vest o ubistvu u skupštini Kraljevine SHS, zatim i vesto novom političkom rešenju, uvođenju diktature kralja Aleksandra, jugoslovensko iseljeničtvo već je manifestovalo svoje unutrašnje razlike koje su ga delile u odnosu na percepciju jugoslovenske države. Između

Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine, Zagreb, 2007, 52, 98, 270, 423; Jugoslovenske diplomate tražile su od američkog Ministarstva rada da deportuje Hranulovića, navodeći da je on u Kraljevini SHS više puta osuđivan kao i da je u Ameriku doputovao, iako jugoslovenski državljanin, sa bugarskim pasošem i američkom vizom do koje je došao prevarom. AJ, 449-6, P.Br. 227, Vršilac dužnosti konzula Stojanović za američko Ministarstvo rada, 4. januar 1929.

⁶²¹ Procene članova organizacija HRSS do 1925. kada se organizacija rasformirala, na prostoru severne Amerike procenjivao se na oko 5000 članova. AJ, 371-51, Pov.br. 258, Otpравниk poslova kraljevskog poslanstva u Vašingtonu za Iliju Šumenkovića zastupnika Ministra inostranih dela, 4. septembar 1928; Hrvatska Seljačka Stranka je do kraja 1928. godine osnovala 9 organizacija. Kao vođa pokreta navodi se Vjekoslav Maler koji je kupio list "Hrvatska". Razlika između Kola i HRSS u Americi, prema jugoslovenskim diplomatama, bila je u tome što je Kolo želelo da utiče na političke događaje u Kraljevini a HRSS da obezbedi podršku iseljenika poltici stranke koja se vodila u Kraljevini SHS (Jugoslaviji). AJ, 371-51, Pov.br. 361, Osnivanje "Hrvatskog Kola" u Americi i Kanadi, 20. decembar 1928; Organizacije HSSa u Americi radile su "po instrukcijama partijske centrale u Zagrebu". AJ, 371-51, Pov.br. 287, 19. septembar 1928.

⁶²² Posebno je bilo vidljivo prisustvo hrvatskih sveštenika. Tako su zboru prisustvovali i župnici Albert Žagar, Josip Sorić, Bono Andačić, Bosiljko Bekavac, Milan Hranilović. AJ, 371-51, Pov.br. 361, Osnivanje "Hrvatskog Kola", u Americi i Kanadi, 20. decembar 1928.

⁶²³ AJ, 371-51, Pov.br. 287, 19. septembar 1928.

⁶²⁴ Sa kongresa MPO 9-13. septembra 1928. godine upućen je memorandum francuskom Ministru spoljnih poslova i uspeo da zainteresuje francusku diplomatiju za ovo pitanje. AJ, Str. pov.br. 29, 17. maj 1929.

republikanizma i monarhizma, nacionalnog i jugoslovenskog, sa prisutnim razočaranjima, onim političkim pre svega, sa lošim iskustvima saradnje u pogledu iseljeničke štednje, nasleđenim i novostečenim otvorenim pitanjima ulazilo se u period novih iskušenja.

* * *

Svojom politikom narodnog jedinstva ali i kroz obaveze države prema onima koje je smatrala svojim državljanima, jugoslovenska država uključivala je posredno i iseljeničku javnost u procese koji su pratili razvoj nove države. Pored već pomenutih veza ostvarenih neizbežnim susretom administrativne prirode, to se dešavalo i kroz pokušaje stvaranja jedne povoljne atmosfere i raspoloženja iseljeničke zajednice prema jugoslovenskoj državi u cilju ostvarenja prepoznate koristi koju je država mogla imati od više stotina hiljada sunarodnika na severnoameričkom kontinentu. Bili su to ambiciozno zamišljeni planovi ali u praksi, na terenu nije bilo velikog angažovanja države i njenih organa. Ovo je bila pre svega obaveza ali i domen delovanja jugoslovenskih diplomata i donekle iseljeničkih izaslanika koji su, sa osobljem i novcem koji su im bili na raspolaganju, pokušavali da prate i sprovedu osnovne smernice iseljeničke politike formulisane u Kraljevini SHS. Bili su to i pokušaji uvođenja ovih smernica i ideja u okvire mogućeg i realno ostvarljivog. Politika je formulisana u Kraljevini, izvesni nalozi i uputstva dolazili su iz redova službi koje su imale malo ili su bile bez iskustva u pogledu pitanja iseljeničke stvarnosti. To nije značilo da interes države nije iskazan. Takođe to nije značilo da se iz same države nije reagovalo. Želela se ekonomska podrška, priliv novca, želeo se politički oslonac, želelo se lojalno iseljeničtvo koje će tu lojalnost iskazivati putem simbolike i relnog postupanja. Političke borbe bile su one u Evropi i Kraljevini, tu se uticaj iseljeničke javnosti nije osećao. To međutim nije značilo da država nije reagovala na svaku pojavu koja se mogla učiniti opasnom ili biti okarakterisana kao potencijalna pretnja. Mere države u tom smislu, nisu mogle pomoći u nastojanju da se postigne ne samo poverenje i saradnja celokupne iseljeničke zajednice sa novom državom. Slabili su se efekti onog rada koji se sprovodio u Americi. Utisak svojevrsne konfuzije i nepovezanosti nastupa jugoslovenske države prema iseljeničkoj zajednici ostavljali su potezi i mere koje su se tokom ove prve posleratne decenije sprovodili na tlu severne Amerike. Želela se utemeljenost politike narodnog jedinstva kroz kulturno i institucionalno povezivanje ali je vladalo potpuno odsustvo

sagledavanja realne situacije u Americi. Mere poput podanstva umesto povezivanja dovele su do stvaranja novih antagonizama i nezadovoljstava iseljenika. Želela se ekonomska saradnja ali državnom umešanošću u pojedine finansijske i poslovne neuspehe čije su žrtve bili iseljenici tu vrstu odnosa, ako nije zaustavilo, nije dovelo na nivo koji se priželjkivao. Jugoslovenska država želela je lojalno iseljeničtvo odano novoj državi ali su mere već u prvim godinama, poput zabrane ulaska listova u Kraljevinu, imale suprotan efekat i izazivale nezadovoljstvo i onog dela iseljeničtva koje nije bilo suprotstavljeno jugoslovenskoj državi. Opravdanost ovih represivnih mera iz ugla države izložene stalnoj pretnji i opasnostima na svojoj teritoriji ali i od strane ne uvek prijateljski nastrojenih suseda, nije međutim bila vidljiva i za iseljenički sredinu koja je delovala na jednom drugom političkom i javnom prostoru koji je nudio slobode izražavanja tako strane staroj domovini. Čak i u domenu kulturne saradnje stalo se na pola puta. Izražene namere s početka ovog perioda svedočile su o zainteresovanosti i spremnosti države da i u praksi primeni ideju narodnog jedinstva. Međutim bez sagledavanja realnosti života u Americi ali i bez dobre procene sopstvenih mogućnosti, ni u ovom domenu saradnje nije se mnogo učinilo. To nije značilo da ništa nije učinjeno ali bile su to pojedinačne mere i potezi bez sistemskog pristupa i bez kontinuiteta. S druge strane iseljenici su u svom odnosu prema novoj državi već u prvoj posleratnoj deceniji potvrdili snagu nacionalnog identiteta s jedne strane i odsustvo onog jugoslovenskog s druge. Opređljivo se na osnovu nacionalne pripadnosti pa tek zatim i na osnovu političkih naklonosti ali i na osnovu prepoznate lične koristi pojedinaca. Ispravno je rečeno da je javni i politički život iseljenika u Americi u odnosu na politički život u Jugoslaviji bio u najvećoj meri refleksija starokrajske politike. Bez jedinstva i političke saradnje u staroj domovini, nije je bilo ni među iseljenicima. Politički život ali i politička razmimoilaženja prenosila su se i na iseljenike dobijajući mesto u javnom životu ove zajednice na prostoru severne Amerike. Slabljenje efekata aktivnosti na tlu Amerike stoga bila je neminovna posledica sudara dve politike, one željene i zamišljene i one praktične ispunjene neposrednim i trenutnim reakcijama pojedinih organa u zemlji koje su dovodile u pitanje ostvarenje ukupne jugoslovenske iseljeničke politike. Može se reći da su događaji u Kraljevini s jedne strane i potezi države prema iseljenicima s druge, ali i već izgrađen autonomni život iseljeničke zajednice i uticaj

nove sredine, predstavljali okvir koji je u krajnjem ishodu oblikovao poziciju iseljeničke javnosti prema državi.

II. Vreme krize (1929-1935)

Na iseljeničkoj nedelji održanoj u Kraljevini Jugoslaviji 1932. godine, Uroš Dučić ispred Amerikansko-srpske banke zaključio je “Velika svetska kriza koja u Americi vlada već tri godine ... i našoj emigraciji je dala novo lice a našem iseljeničkom pitanju nov oblik i pravac”.⁶²⁵ I zaista kriza koja je pogodila Sjedinjene Države krajem 1929. godine, ostavila je duboke posledice na svakodnevnicu, materijalno stanje i položaj jugoslovenskih iseljenika, kao uostalom i na ukupno stanovništvo ove zemlje. Finansijski krah berze oktobra 1929, zatim i opšta ekonomska kriza, na pojedince obične radnike odrazila se gubitkom zaposlenja, gubitkom osnovnih sredstava za život, zatim i padanjem u duboko siromaštvo.⁶²⁶ Jugoslovenske iseljenike, kao fizičke radnike u najvećem broju slučajeva, ekonomska kriza pogodila je svom silinom ostavljajući poražavajuće posledice. Deo iseljenika našao se na ivici bede ali i u stanju sasvim uništene egzistencije.⁶²⁷ Nije bila nepoznanica niti su bili retki slučajevi da se položaj iseljenika kao radnika menjao i ustupao mesto položaju siromaha koji su zavisili od javne i državne pomoći. Nezaposlenost, rad za mizerne nadnice i pokušaj da se izlaz pronade u napuštanju kanadske teritorije, pratilo je isustvo jugoslovenskih iseljenika u Kanadi u godinama ekonomske krize.⁶²⁸ Jedan deo iseljenika izlaz je tražio u napuštanju industrijskih centara i odlasku na farme,⁶²⁹ u povratku u staru domovinu, pa čak i u odlasku u Sovjetsku Rusiju.⁶³⁰ Jedan broj utonuo u potpuno

⁶²⁵ *Iseljenička nedelja 1932*, 140.

⁶²⁶ H. B. Parks, *Istorija SAD*, 626-629.

⁶²⁷ Kriza se odrazila na rad potpornih organizacija koje usled krize nisu bile u mogućnosti da odgovore svojim obavezama prema članovima. Kako navodi Mira Kolar Dimitrijević, prema podacima Adele Milčinović 1931. godine oko 120000 jugoslovenskih radnika bilo je bez posla i duže od godinu i po dana. Mira Kolar Dimitrijević, *Djelovanje Velike ekonomske krize na migraciona kretanja jugoslovenskih naroda*, U: *Svetska ekonomska kriza 1929-1934 i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, V, Beograd 1976, 344.

⁶²⁸ U periodu od 1924-1928. iz Kanade se vratilo 1580 lica. U periodu ekonomske krize 1929-1933 vratilo se 4759 iseljenika iz Kanade. Mira Kolar Dimitrijević, *Djelovanje Velike ekonomske krize*, 345-346; O ekonomskoj krizi u Kanadi: Desmond Morton, *A Short History of Canada*, 173-187.

⁶²⁹ Ipak postavilo se i pitanje realne mogućnosti da se dođe do komada zemlje na tlu Amerike, a javljali su se i problemi u samom privređivanju na farmama. AJ, 38-736, “Nazad na farmu...?”, Narodni Glasnik, Los Anđeles 6. oktobar 1932.

⁶³⁰ Ivan Očak, *Jugoslovenski emigranti iz Amerike u Sovjetskom Savezu (između dva rata)*, Zagreb 1985, 57-73; Veći deo onih koji su se odlučili na odlazak u Sovjetski Savez bili su pripadnici radničkog pokreta. AJ,

siromaštvo nije imao ni snage ni sredstva da preduzme i ovaj put povratka u stari kraj. Većina je ostala deleći sudbinu ostalih američkih građana u nadi da će do oporavka izvesno doći. Bila je to nova borba za ekonomski oporavak ali i, još jednom u novom obliku, borba protiv sve jačih predrasuda i antiimigrantskog raspoloženja u američkom društvu.⁶³¹ Kako piše Amerikanski Srbobran, između vremena pre krize i u godine ekonomske depresije “kad zavirimo u život naših naseobina u Americi” slika je porazna “Onda beše sve veselo i bujno, puno nade u život, u veseli povratak na stara ognjišta. Danas, skoro sve zbunjeno, u strahu pred sutrašnjicom. Oni koji nemaju ništa stradaju i preživljuju teške dane, oni koji još po nešto imaju strahuju da će doživiti sudbinu prvih”.⁶³² Pomoć se očekivala od potpornih saveza i samih izloženih krizi.⁶³³ U Detroitu zajedničkim nastupom srpskih, hrvatskih i slovenačkih društava maja 1931. organizovana je zabava “u korist besposlenih radnika” ovog grada.⁶³⁴ Jugoslovenski iseljenici, čak i oni u Kaliforniji nalazili su se “u jednom kritičnom stanju” koji ukoliko “i pregore svoj urođeni ponos i potraže pomoć kod raznih humanitarnih ustanova, rijetko je dobiju”. Rođeni Amerikanci, smatralo se, bili su

38-1323, “Russia Has Planty Jobs for Reds Now in U.S.”, The Chicago News, Chicago 18. oktobar 1930; “Svijet” iz Njujorka prenosi da je iz Klivlenda u Rusiju otišlo 80 jugoslovenskih iseljenika. AJ, 371-59, Pov.br. 2512, 14. februar 1932.

⁶³¹ Luj Adamič pominje zahteve američkih građana da se ustanovi porez za pojedine grupe imigranata, govori o manjim američkim organizacijama koje su širile netoleranciju. Američka štampa donosila je tekstove o imigrantima koji se brzo “razmnožavaju” pa zbog toga američki građani moraju da plaćaju veće poreze za školstvo i zdravstvo. Pojavljivali su se naslovi poput “Nearly all aliens are criminally inclined and our prisons are full of them”. Luj Adamič, *My America 1928-1938*, New York 1938, 191, 204-205.; Pored javnosti i američka država pokazivala je spremnost da uvede mere koje su bile usmerene protiv imigranata. Američki predsednik Huver septembra 1932. objavio je plan o odbijanju viza za sve imigrante za koje se proceni da neće moći da nađu posao u Americi. (AJ, 38-1323, “U.S. to restrict jobless Aliens before they sail”, The New York Herald, 11. septembar 1930); Uvedeni su stroži propisi u pogledu izdavanja dozvola imigrantima koji su išli u posetu starom kraju. Posle 31. decembra 1931. godine stranac je morao da podnese lično molbu doseljeničkom odeljenju najkasnije 30 dana pre planiranog putovanja. Navodi se da je ova mera bila posledica raznih prevara koje su se dešavale sa izdavanjem dozvola. (AJ, 38-735, “Problemi iseljenika”, Narodni Glasnik, Los Anđeles, 24. decembar 1931.) Ipak donete su i izvesne mere koje su išle u prilog imigranata. Tako je američki kongres doneo propis po kome muževima američkih državljanke daje pravo vankvotnog statusa ukoliko je venčanje obavljeno pre 1. jula 1932. (AJ, 38-1323, “Kongres i doseljavanje”, Jugoslavija, Čikago 6. avgust 1932).

⁶³² AJ, 38-735, “Nekad i Sad”, Amerikanski Srbobran, Pitsburg 30. mart 1932.

⁶³³ Broj članova potpornih organizacija se smanjivao, s obzirom na nezaposlenost, smanjivao se prilikom uloženog novca dok su se isplate osiromašenim radnicima uvećavale. AJ, 38-735, “Številke kažu o vplivu krize na jugoslovenske potporne organizacije”, Enakopravnost, Klivlend, 18. maj 1932; AJ, 38-738, “Križa in slovenske organizacije v Ameriki”, Slovenec, Ljubljana 15. septembar 1932; Navodi se podatak da su jugoslovenske potporne organizacije tokom 1931. godine imale gubitak od 5590 članova, odnosno ukoliko se posmatra broj koji je iz omladinskih odeljaka prešao u odrasle, čak 7979 članova. AJ, 38-735, “Naše potporne organizacije”, Enakopravnost, Klivlend 18. maj 1932.

⁶³⁴ AJ, 38-735, “Jugoslaveni Detroita za besposlene radnike”, Amerikanski Srbobran, Pitsburg 29. april 1931.

oni koji su i u tom slučaju imali prioritarno mesto.⁶³⁵ Novo lice emigranata postajalo i lice istrošenog i materijalno upropašćenog sunarodnika koji nije više bio izvor nade u ekonomsku dobit za državu već pojedinac koji je i sam nadu za pomoć usmerio ka staroj domovini. Ipak i ovom prilikom snaga ukorenjenih percepcija i predstava još jednom je došla do izražaja. Uprkos činjenici o donekle izmenjenom materijalnom položaju iseljenika u Americi koja nije izmicala ni jugoslovenskoj javnosti i političkom vrhu, ipak je bilo tu dovoljno prostora da se iznose razmišljanja o potencijalnoj moralnoj i materijalnoj koristi koju bi domovina imala od iseljenika⁶³⁶ ali i prostor za prepoznavanje moguće odlične diplomatije u iseljentištvu.⁶³⁷ Tako, uprkos okolnostima Velike ekonomske krize, ekonomski ali i politički značaj iseljenika kao i izvesna očekivanja u tom pogledu neće biti nepoznanica ni u ovom periodu.⁶³⁸ Opstanak starih i prepoznavanje novih interesa značili su da aktivna iseljenička politika i aktivni pristup iseljentištvu na američkom kontinentu neće, ni u ovim godinama ekonomskih i političkih izazova, biti napušten.

Novi “oblik i pravac” odnosa jugoslovenske države i iseljenih sunarodnika nije zaista mogao da ostane nedodirnut postojećim ekonomskim stanjem koje je određivalo ponašanje iseljenika ali i uticalo na nove prioritete same države. Ali taj “novi” pravac još više postaje određen unutrašnjim kretanjima u samoj Kraljevini, novim političkim i ideološkim pravcem koji se u ovim godinama zauzima. Pokušaji prevazilaženja krize koja je svoju kulminaciju doživela ubistvom u Skupštini, uvođenjem diktature januara 1929,

⁶³⁵ AJ, 38-735, “Teška vremena za nas”, Narodni Glasnik, Los Anđeles 28. april 1932.

⁶³⁶ Ovu ocenu Konstantin Joksimović izneo je na osnovu zapažanja da je masovni povratak kao i mogućnost da do istog dođe, završen te da zato akcenat u budućim odnosima iseljenika i države treba bazirati na ove dve koristi koje bi Jugoslavija mogla imati od iseljenika. Константин С. Јоксимовић, *Исељенички проблеми*, U: *Југословенски државни алманах*, први део: социјални алманах Краљевине Југославије, Београд 1930, 149.

⁶³⁷ Jugoslovenski konzul u Njujorku Radoje Janković prepoznao je ovu ulogu iseljenika u prvoj generaciji dok je u onoj drugoj video buduće advokate Jugoslavije na prostoru Amerike. Радоје Јанковић, *Краљевина Југославија и наше исељеништво*, U: *Југословенски државни алманах*, први део: социјални алманах Краљевине Југославије, Београд 1930, 152.

⁶³⁸ Državna hipotekarna banka tražila je podatke od Ministarstva inostranih poslova podatke o broju jugoslovenskih iseljenika u SAD i Kanadi kao i o mestima gde žive. AJ, 371-51, Br. 1105, 14. februar 1931; Adolf Cuvaj izradio je referat o mogućnostima plasmana iseljeničkog kapitala u privredu Jugoslavije. AJ, 38-736, “Iseljenički capital i naša privreda”, Jugoslovenski lojd, 28. jun 1931; Dr. Milan Ivšić, uprkos svesti o promeni kraktera iseljeničkog pitanja usled ekonomske krize, izneo je niz predloga o načinima angažovanja iseljeničkog kapitala u domaćoj privredi (npr. u turizmu kroz izgradnju hotela). Hrvatski državni arhiv (HR-HDA) fond Inventar rukopisne ostavštine Artur Benko grado 1894-1946 (790), kutija 75, V/2 (g. 1924-1940)(Br. 2-58), Dr. Milan Ivšić, Finansiranje naše privrede putem iseljeničkog kapitala.

zatim i nastojanjem da se nacionalna, zatim i politička podela u državi, društvu, političkom i javnom životu, potisne nametanjem politike centralizma i ideologije integralnog jugoslovenstva obeležili su jedno novo vreme za državu koja u novo doba ulazi sa novim imenom.⁶³⁹ Iseljenici su bili deo narodnog jedinstva stoga ni nova politika i ideologija nisu ih mogli zaobići. Nasleđeni odnosi, stari interesi i prepoznavanje novih, oblikovaće odnose dve strane delom predstavljajući kontinuitet postojećeg iskustva ali i sa uvođenjem novih elemenata sa specifičnostima vremena u kojem su se ti odnosi razvijali.

Novе inicijative za novo vreme

Bilo je jasno još sredinom dvadesetih godina da se akcenat iseljeničkog pitanja pomerio sa procesa iseljavanja i potrebe njegovog nadzora, na pitanje odnosa sa iseljeničkom zajednicom koja je svoju budućnost vezala za jedan novi prostor. Ekonomska kriza unela je izvesne nove elemente. Suočavanje sa novim talasom povratnika tražilo je odgovore države pre svega u pogledu finansijske podrške njihovog povratka zatim i spremnosti da se oni prihvate u jugoslovenskoj državi. To nisu više bili oni željeni povratnici u prvim posleratnim godinama koji su sa sobom donosili ušteđevinu ali i radnu veštinu od koje se očekivala podrška planovima industrijalizacije zemlje. Sada, vraćali su se osiromšeni pojedinci koji nisu imali dovoljno novca ni za povratnu kartu do domovine. Ipak za razliku od prvih posleratnih godina i predviđanja koja su tada izražena, nije se radilo ni o masovnom povratku iseljenika u Jugoslaviju. Ukupan broj povratnika iz prekomorskih zemalja nije prelazio nekoliko hiljada lica godišnje i taj broj se nije mnogo razlikovao od iskustva sa povratnicima u godinama pre izbivanja ekonomske krize.⁶⁴⁰

⁶³⁹ O jugoslovenskoj državi za vreme diktature pogledati: Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, Beograd 2006; Branislav Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević, I-III*, Beograd 2002; Ljubo Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji 1928-1936*, Zagreb 1973; Ljubo Boban *Maček i politika HSSa 1929-1941*, Zagreb 1974; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, 1929-1935*, Beograd 1969.

⁶⁴⁰ U ukupan broj povratnika uključeni su svi prekomorski iseljenici koji su određene godine došli u Kraljevinu. Jedan broj tih lica dolazio je u posetu nakon čega su se vraćali u zemlju prvobitnog useljenja. U broj povratnika uključena su i lica koja su vraćena iz Amerike zbog pokušaja ilegalnog prelaska granice, lica ocenjena kao kriminalci, deportovana su lica osumnjičena za komunistički rad. Tako da se ovi brojevi mogu uzeti samo uslovno i nikako nisu odražavali stvarni interes iseljenika za konačnim povratkom u staru domovinu u novim teškim ekonomskim trenucima. Tokom 1925. godine zabeležen je povratak 5691 osobe iz prekomorskih krajeva, 1927. vratilo se 5753, 1929 zabeleženo je 5992 povratnika, 1930. godine 7607, 1931.

Činjenica je bila da je jedan broj povratnika dolazio potpuno osiromašen. Prve godine ekonomske krize, 1930. od 7607 prekomorskih povratnika, najviše se vratilo iz SAD, njih 3887 (51,1 %) dok se iz Kanade vratilo 1115 (14,7%). Od 1651 iseljenika koji su repatrirani, iz SAD je došlo 146 (8,84%) a iz Kanade 235 lica (14,23%).⁶⁴¹ Tokom 1931. godine od 2556 dobrovoljnih povratnika iz Sjedinjenih Američkih Država, 998 (39,05%) se vratilo zbog nezaposlenosti a od tog broja 690 (26,99%) vratilo se bez ikakve imovine. Od 395 repatriranih lica 216 (54,68%) vratilo se zbog nezaposlenosti a 82% je došlo potpuno osiromašeno.⁶⁴² Iz Kanade iste godine se dobrovoljno vratio 631 iseljenik od koji 320 (50,71%) zbog nezaposlenosti a 300 (47,54%) iseljenika je ocenjeno kao potpuno siromašno. Iste godine repatrirano je 529 iseljenika iz ove države, zbog nezaposlenosti (66%) a 90% je bilo potpuno siromašno.⁶⁴³ I 1932. godine najveći broj povratnika poticao je iz SAD njih 3265 ili 54,14%, dok se iz Kanade vratilo 1057 (17,53%) iseljenika.⁶⁴⁴ Broj povratnika tokom godina ekonomske krize nije se drastično povećao ali je struktura ovih povratnika zabrinjavala. To više nisu bili iseljenici koji sa svojim životnim ušteđevinama dolaze u stari kraj već iseljenici bez ikakve imovine koji očekuju podršku i pomoć stare domovine. Vesti koje su stizale iz Amerike potvrđivale su teško stanje jugoslovenskih iseljenika u ovom vremenu depresije. Na ukupno osiromašenje iseljenika upućivao je i primetan pad u iznosima iseljeničkog novca koji je ulazio u Kraljevinu. Prema podacima Artura Benka Grada, priliv iseljeničke štednje tokom 1928. godine iznosio je 900 miliona dinara, 1929. godine iznosio je osamsto miliona dinara. Već naredne, 1930. godine, umanjen je na šesto miliona dinara a toliki iznos zabeležen je i 1931. godine.⁶⁴⁵ Prema podacima Narodne banke novčane pošiljke iseljenika 1928. godine iznosile su 703,4

vratilo se 3169 lica, 1932. njih 6031 dok se 1934. godine vratilo 2500 prekomorskih iseljenika. *Izvešća iseljeničkog komesarijata*, 36, 41, 47, 95, 103.

⁶⁴¹ *Izvešća iseljeničkog komesarijata*, 48.

⁶⁴² Ukupan broj povratnika iz SAD, 1931. godine bio je 3427 lica. *Izvešća iseljeničkog komesarijata*, 55-56.

⁶⁴³ Ukupan broj povratnika iz Kanade, 1931. godine bio je 1265 iseljenika. *Izvešća iseljeničkog komesarijata*, 59-61.

⁶⁴⁴ *Izvešća iseljeničkog komesarijata*, 95.

⁶⁴⁵ Benko Grado iznosi i procenu o posledicama umanjenja ovog priliva iseljeničkog novca "Tim novcem izgradiše se kuće i gospodarstvene zgrade, izvršiše mnoge privredne investicije, podignu se standard života i unije u tamošnje žiteljstvo neka zdrava samosvijest koju daje čovjeku uspjeh u velikom svijetu, u utakmici s jačima, iskusnijima i obrazovanijima. Investicije će prestati". Benko Grado zaključuje da će se u novim okolnostima ići obrnutim putem pa će pomoć ići iz starog kraja ka iseljenicima. AJ, 38-736, "Migracioni zastoj i njegove posljedice", *Jutarnji List*, Zagreb 17. jul 1932.

miliona dinara, 1929. godine 887,6 mil dinara, 1930. godine 739,5 miliona dinara a 1932. godine svega 573,1 dinara.⁶⁴⁶ Ali je čini se zabrinutost izazivao broj iseljenika na severnoameričkom kontinentu i pretpostavka o mogućem povratku jednog većeg dela ovih osiromašenih iseljenika. To se međutim u stvarnosti nije desilo. Broj povratnika neće se približiti ciframa iz prvih posleratnih godina i ostaće u granicama do tada prisutnog vraćanja dela sunarodnika, privremenog ili stalnog. U svakom slučaju, u skladu sa principima postavljenim na početku građenja iseljeničke politike zemlje ali i prihvaćenim stavom u jugoslovenskoj javnosti, država je imala obavezu i dužnost da te svoje unesrećene sunarodnike prihvati, obezbedi im povratak u domovinu. Tačnije, kako je jednom prilikom rečeno bila je to “sveta dužnost domovine”,⁶⁴⁷ ili kako je Jovan Banjanin rekao, dužnost Jugoslavije bila je da vrati svoje osiromašene iseljenike.⁶⁴⁸ Pitanje povratka iseljenika i uloga države u tom procesu postaje jedna od dominirajućih tema koje su pratile susrete posvećene iseljeničkom pitanju. Kako je minister socijalne politike i narodnog zdravlja Marko Kostrenčić zaključio, cilj Ministarstva bio je “da se ta stvar ne birokratizira, nego da ju se vodi sa ljubavlju i osjećajem prema našim ljudima u tuđini”.⁶⁴⁹ Spremnost na prihvrat ugroženih iseljenika bila je dakle izražena ali u praksi po svemu sudeći iskustva su bila i nešto drugačija. Iseljenički list “Hrvatska” iz Čikaga navodi primer da je na molbu iseljenika da se vrate u staru domovinu stizao odgovor konzula “Nema fonda i, država nema novca”.⁶⁵⁰ Ova konstatacija nije morala obavezno da odgovara istini, imajući u vidu da su i ovi slučajevi mogli da nose i svojevrsnu političku poruku i da još jednom potvrde

⁶⁴⁶ AJ, 38-736, “Stanje i zarade naših iseljenika”, Jugoslovenski Lojd, 8. septembar 1932.

⁶⁴⁷ AJ, 38-736, “Problem naših iseljenih povratnika”, Novosti, Zagreb 3. decembar 1931.

⁶⁴⁸ AJ, 38-736, “Iseljeničko pitanje pred Narodnom skupštinom”, Hrvatska, Čikago 28. april 1932.

⁶⁴⁹ AJ, 38-736, “Problemi našeg iseljeničtva”, Novo Doba, Split 26. novembar 1931.

⁶⁵⁰ U istom članku konstatuje se “Fonda ili ne, mi vjerujemo da je dužnost naše države da se brine za ove bijednike i da im pomogne”. AJ, 38-738, “Za repatrijaciju naših iseljenika”, Hrvatska, Čikago 20. oktobar 1932. U članku “Vraćanje u Jugoslaviju” iskazana je namera odvratanja iseljenika od povratka ali ne iz političkih razloga, već onih kulturološke i ekonomske prirode. Stečene navike, način života ali i buduće perspektive života u Americi, prema ovom članku, činile su povratak u staru domovinu nepoželjnim i štetnim po same iseljenike. Kako se navodi “Ljepo je i pohvalno biti oduševljen za Staru Domovinu, biti dobar rodoljub i Jugosloven, ali to ne znači da će pojedinca, naročito ako je siromah, radnik, dočekati u Jugoslaviji raširenih ruku” kao i da “život u Staroj Domovini može samo da mu se učini još težim i on može da zažali za Amerikom. Bez pretjerivanja se može reći da je Amerika, i pored ove krize i nestašice, ipak raj radnika i raj siromaha...Ne treba zaboraviti da ovdje još može radnik za jedan ili dva dana rada zaraditi dovoljno da živi skromno, bolje nego u Starom Kraju, čitavu sedmicu dana”. AJ, 38-738, “Vraćanje u Jugoslaviju...”, San Francisko, 22. oktobar 1932.

negativnu sliku i nemarnost jugoslovenske države. Isti list pisao je o 32 miliona dinara u iseljeničkom fondu i postavio pitanje “Kud se djede to iseljeničko blago?” i zaključuje “Ako je ikad i bilo vrijeme da se dokaže da je domovina iseljenicima prava majka, a ne maćeha, to je vrijeme sada u ovoj golemoj bijedi ove iseljene sirotinje naše”.⁶⁵¹ U celini izlazilo se u susret molbama iseljenika i oni su prihvatani kao sunarodnici koji imaju puno pravo da izlaz iz nevolje potraže u starom kraju. Koliko je to bilo dovoljno bilo je drugo pitanje. Kako je izjavio ministar Kostrenčić, na povratak iseljenika tokom 1931. godine potrošeno je 3 miliona dinara (53571,43 dolara) iz iseljeničkog fonda.⁶⁵² S druge strane i I. Lupis Vukić govorio je o iznosu od oko 30 milona dinara koji su sami iseljenici uplatili u ovaj fond od formiranja jugoslovenske države. Po njemu trebalo je bar sa 15 miliona dinara pomoći iseljenike zaključivši “ja ne znam kad i za koju svrhu da se iseljenički fond cjelishodnije i pravednije upotrebi”.⁶⁵³ I ovom prilikom država je preduzela izvesne mere ali iznova one su ocenjene kao nedovoljne.⁶⁵⁴

Otvorenost jugoslovenske države za ugrožene iseljenike ipak nije bila potpuna iz drugih razloga. Izuzeci su pravljani pa su tako postojali oni manje poželjni i oni sasvim nepoželjni kojima se povratak različitim merama administrativne prirode taj povratak onemogućavao. Kako je jednom prilikom konstatovala Adela Mičinović “Naša država želi povratnike zdrave i imućne koji će joj biti na korist, a ne stotine nemoćnih i bijednih, da joj padnu na teret”.⁶⁵⁵ Komunisti, lica kriminalne prošlosti takođe nisu bili poželjni povratnici. Kako je konzul Janković zaključio “Razume se das vim silama i otežavanjima treba stati na put repatriranju kriminalnih, tuberkuloznih, leutičara i umobolnih, čak i onda kad ne samo naše vlasti već i američke vlasti teže da ih o svome trošku pošalju u Jugoslaviju”.⁶⁵⁶ Merama uskraćivanja izdavanja putnih isprava, pokušalo se sa sprečavanjem njihovog

⁶⁵¹ I dalje:” Prema onome što domovina učini danas za iseljenu sirotinju svoju može se nadati da će domovini, u jednako mjeri, biti uzvraceno- sa kamatom”. AJ, 38-738, “Za ovu sirotinju našu”, Hrvatska, Čikago, 18. maj 1933.

⁶⁵² AJ, 38-736, “Problemi našeg iseljništva”, Novo Doba, Split 26. novembar 1931.

⁶⁵³ AJ, 38-738, “Pitanje repatrijacije naših iseljenika”, Hrvatska, Čikago 29. septembar 1932.

⁶⁵⁴ Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja, Ivan Pucelj u obraćanju Narodnoj skupštini izneo je podatke o broju repatriiranih i troškovima repaturjacije. Tako je 1929. godine repatriirano 672 lica uz trošak od 656500 dinara, 1930. njih 1479 (975987 dinara), 1931-3344 (1095975 dinara), 1932-1029 (million dinara). *Стенографске белешке Краљевине Југославије*, год. 2, књ. 5, XLIII редовни састанак, Београд 1933, 208-209.

⁶⁵⁵ AJ, 371-50, 2467, Adela Mičinović za Konzulat u Pitsburgu, 7. novembar 1930.

⁶⁵⁶ AJ, 371-50, No. 17417, 11. novembar 1930.

dolaska u Kraljevinu.⁶⁵⁷ Ipak za većinu iseljenika koji su se našli u nevolji, zvanično je izražena otvorenost za prijem.

Ovaj odnos prema nevoljnim povratnicima, makar on bio i delom deklarativan, bio je u skladu sa principom jugoslovenske iseljeničke politike o iseljenicima kao delu narodnog jedinstva. Nepromenjen u novom vremenu opstao je i stav o potrebi očuvanja nacionalne svesti iseljenika i u skladu sa tim, o potrebi održavanja aktivnog odnosa sa iseljeničkom zajednicom. Ovo pitanje postaje tim više značajno s obzirom na uočenu promenu karaktera iseljeničkog pitanja. Novo iskustvo sa povratnicima bilo je prisutno, ali je i dalje najveći deo iseljenika jugoslovenskog porekla ostao na prostoru severne Amerike a ta činjenica stavljala je nove izazove pred državnu iseljeničku politiku. Kako je Fedor Aranicki, načelnik ministarstva socijalne politike zaključio, završilo se vreme iseljavanja dok je teška ekonomska kriza dovela do pojave odnarođavanja i zato je zadatak da “održimo kod naših iseljenika osjećaj prema rodnoj grudi”.⁶⁵⁸ Ivan Hribar, bivši ministar socijalne politike rekao je “Dužnost je naime naša, da učinimo sve što je moguće, da se naši iseljenici ne otuđe, nego da na svojim novim boravištima ostaju svesni Jugosloveni”.⁶⁵⁹ Proces iseljavanja nije više bio onaj koji je privlačio pažnju kao najvažnije pitanje iseljeničkog karaktera. To nije bilo ni pitanje povratka koje iako primetno i pojačano ipak nije imalo one obrise masovnosti da bi zauzelo primarno mesto u angažovanju države i javnih radnika. Ostala je zajednica od više stotina hiljada iseljenika u severenoj Americi koja se uprkos iskušenjima i izazovima zadržala mesto važnog subjekta koji dolazi na prvo mesto u debatama ali i aktivnostima vezanim za pitanje iseljeničtva. Principi su opstali a po svemu sudeći postojala je i iskrena namera da se u novim okolnostima definiše i novi pristup ukupnom iseljeničkom pitanju, odrede novi prioriteti i definišu smernice budućeg rada. Postojala je namera da se u skladu sa izmenjenim prilikama pristupi izradi novog iseljeničkog zakona. Kako se jednom prilikom zaključilo “Kroz ovo se je vrijeme tok naše

⁶⁵⁷ Ministarstvo spoljnih poslova poručilo je poslanstvu u Vašingtonu “Ministarstvu je čast umoliti Kraljevsko poslanstvo da svima mogućim sredstvima onemogućuje povratak u domovinu komunistima i ostalim subverzivnim elementima, što će biti u toliko lakše, što većina od njih neće biti u stanju dokazati da su naši državljani”. Istovremeno se poručuje “svim mogućim sredstvima zauzeti se za ispravne naše podanike”. AJ, 371-50, Pov.br. 10605, Ministarstvo spoljnih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 2. jun 1931.

⁶⁵⁸ AJ, 38-736, “Problemi našeg iseljeničtva”, Novo Doba, Split 26. novembar 1931.

⁶⁵⁹ Ivan Hribar, *Naše iseljeničko pitanje*, U: *Jugoslovenski državni almanah*, prvi deo: socijalni almanah Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1930, 147.

emigracije znatno promijenio, pa su mnoga pitanja postala jasnija i vidljivija. I kada bi sadanji zakon bio još bolji nego što je, bila bi se kroz ovo šest godina pokazala potreba njegove temeljite revizije”.⁶⁶⁰ Nisu samo nove okolnosti uticale na pojavu ideje i namere da se stvori novi zakonski okvir. Nezadovoljstvo do tada postignutim postaje još jedan podsticaj. Ministar socijalne politike dr Mate Drinković je primetio “Naš iseljenik je bio do sada uglavnom prepušten samom sebi i zato izložen raznim opasnostima...”, dok su loša iskustva u dodiru sa strukturama jugoslovenske države ostavile posledice po raspoloženje iseljenika prema njoj odnosno, zato je “vjera u naših iseljenika u samu državu bila pokolebana i treba poduzeti sve da se to poverenje u državu povrati”.⁶⁶¹ Novi zakon mogao je biti prvi korak u pravcu vraćanja izgubljenog poverenja. Da se radilo o ozbiljnoj nameri potvrdilo je održavanje trodnevne konferencije u Splitu na kojoj su se, uz prisustvo niza pojedinaca i predstavnika ustanova zainteresovanih za iseljeničko pitanje, razmatrali različiti aspekti problema iseljeničtva, njihove veze sa starom domovinom, i pitanje odnosa stare domovine prema njima.⁶⁶² Iseljenička konferencija 1929, bila je još jedna prilika da se novim uvidom i analizom problema iseljeničtva pristupi izradi nove zakonske regulative koji bi poslužio kao osnov novom pristupu iseljeničkom pitanju. Radilo se o prvom značajnijem susretu na kome su predstavnici države, banaka, iseljeničkih udruženja, pojedinaca razmatrali iseljeničko pitanje. Motiv za održavanje ove konferencije bila je kako je već istaknuto, promena prioriteta u vođenju iseljeničke politike. Zakonski akt iz 1921,

⁶⁶⁰ Milostislav Bartulica koji je izneo ovu konstataciju dalje primećuje da je dotadašnji zakon bio preuzak da bi se dprovela načela i namere. Kako ističe “Osjetičla se je manjkavost baš u ideološkim smjericama zakona...”. Milostislav Bartulica, *O novom iseljeničkom zakonu*, Iseljenička biblioteka Br. 3, Zagreb 1929, 12-13.

⁶⁶¹ I dlaje “I sami naši ljudi kojima je bila povjerena briga nad našim iseljeničkim elementom nisu odgovorili svojoj svrsi te su velike štete pretrpeli i padom nekih domaćih banaka kojima je propalo kojih 100 miliona iseljeničkog novca. ”. *Iseljenička konferencija u Splitu (održana dne 5. 6. i 7. augusta 1929.)*, Iseljenička biblioteka Br. 6, Zagreb 1929. 6.

⁶⁶² U Splitu je od 5. do 7. avgusta 1929. godine održana Iseljenička konferencija na kojoj su se raspravljala “sva pitanja koja stoje u vezi sa našim iseljeničkim problemom”. Na konferenciji su učestvovali ministar socijalne politike i narodnog zdravlja dr. Mate Drinković, načelnik tog ministarstva Dušan Jeremić, šef iseljeničkog odseka dr. Stjepan Baton, šef iseljeničkog komesarijata u Zagrebu dr. Fedor Aranicki, šef Centralnog presbiroa i predsednik Saveza organizacija iseljenika Milan Marjanović, dr. Milorad Nedeljković direktor Poštanske štedionice, predstavnici ministarstva prevde, unutrašnjih poslova, spoljnih poslova, ministarstva poljoprivrede, Petar Kvaternik direktor Hrvatskog Radiše iz Zagreba, Kazimir Zakrajšek predsednik društva sv. Rafael u Ljubljani, predstavnici saveza brodovlasnika, trgovačko-zanatskih komora, zatim predstavnici iseljeničkih organizacija poput Milostislava Bartulice, Ivana Lupisa Vukića, Stjepana Jobsta, Frana Miklavčića i dr. *Iseljenička konferencija u Splitu*, 3, 8-9.

bio je prvenstveno okrenut problemu iseljavanja i uspostavljanju državne kontrole nad procesom migratornog kretanja. Rešenja u pogledu odnosa države prema iseljenicima pokazala su se kao manjkava. Redosled tema koje su razmatrane na ovoj konferenciji kao i njihov sadržaj, jasno su ukazivali na ovu promenu. Tako se kao prvi oblik manifestacije problema iseljništva navodi “održanje, pojačanje...veza između domovine i onih koji su u inostranstvu” a kao drugi “staranje za one koji se iseljavaju”.⁶⁶³ Kao prioriteti istaknute su namere “da se naš nacionalni element ne prevede u tuđe podanstvo i da se zadrži i dalje u neposrednoj vezi sa svojom zemljom” kao i sprečavanje zloupotreba prema iseljenicima.⁶⁶⁴ Ipak do donošenja novog zakona nije ni ovom prilikom došlo. I pored toga, razmatranja 1929. godine, potvrdila su opstanak osnovnih principa iseljeničke politike usvojenih neposredno nakon rata. Iseljenici kao deo narodnog jedinstva, potreba za aktivnim pristupom države u odnosu na iseljenike ali i potvrda ciljeva iseljeniček politike (ekonomski i politički) opstaju i deceniju posle formulisanja a zatim i usvajanja zakonskih propisa.⁶⁶⁵ Na ovoj konferenciji od deset pitanja koja su se razmatrala, polovina se odnosila direktno ili indirektno na problem odnosa države i iseljenika. Izrađen je i nacrt novog zakona ali je tu i stavljena tačka u pogledu izrade novog zakonskog okvira koji bi na nov način tretirao pitanje iseljništva.⁶⁶⁶ Novog zakona nije bilo a ta situacija se neće ni ubuduće promeniti. Ostavljeno je zainteresovanim ministarstvima i državnim organima kao i pojedincima na terenu da pojedinačnim odlukama i naredbama odgovore na prepoznate izazove i uočene probleme.

Iseljenici i politika integralnog jugoslovenstva

Kada je Ivan Hribar govorio o opstanku nacionalno svesnog iseljništva 1930. godine on je govorio o jugoslovenki svesnom iseljeniku u Americi. Bila je to ideja koja je pratila politiku jugoslovenske države koja je islazala nameru da održi aktivan odnos prema iseljeničkoj zajednici, unapredi međusoban odnos ali i novoproklamovanu politiku koja je

⁶⁶³ *Iseljenička konferencija u Splitu*, 4.

⁶⁶⁴ *Iseljenička konferencija u Splitu*, 4.

⁶⁶⁵ *Iseljenička konferencija u Splitu*, 11-35.

⁶⁶⁶ AJ, 38-736, “Nacrt novega izseljeniškega zakona v Jugoslaviji”, Hrvatski Tednik, Buenos Aires 1. februar 1930.

budućnost države posmatrala kroz prizmu utemeljenja integralnog jugoslovenstva. Ovaj suštinski idejni princip koji je pratio dalji politički život jugoslovenske države, konačno nalazeći mesto i u imenu te države, nije mogao zaobići ni politiku Jugoslavije prema iseljenicima. Oni su percipirani kao deo narodnog jedinstva pa u tom pogledu i ideja o integralnom jugoslovenstvu morala je naći mesto kako u odnosima sa njima, tako i u podsticanju ovog osećanja unutar njih samih. Novi zakon koji bi iseljeničko pitanje stavio u jedan novi okvir nije donet. Snaga iseljeničkog pitanja nije bila dovoljna da bi se došlo do zakonske regulative koja je prepoznata kao potrebna. Politička kretanja na unutrašnjem planu vezana za dalji razvoj jugoslovenske države, biće ona snaga koja će uneti nov sadržaj u pristupu iseljeništvu, utičući na mere i prioritete u građenju tog odnosa. Manifestacije tog novog odnosa svoje mesto naći će na prostoru jugoslovenske države kao i na prostoru severne Amerike.

Činilo se da postoji iskrena želja države i državnih službi kao i privatne inicijative da se želji za povezivanjem iseljenika i države da konkretan izraz. Iseljenički kongresi na kojima se uz učešće predstavnika države, privatnih organizacija, novčanih zavoda, razmatraju aktuelna pitanja vezana za iseljenički problem postaju redovna pojava u javnom životu Kraljevine. Nosilac ovih aktivnosti postaje Organizacija iseljenika⁶⁶⁷ u Kraljevini Jugoslaviji ali vođstvo ove organizacije kao i učešće državnih zvaničnika u radu ove organizacije potvrđuju da se radilo o interesu države za ovo pitanje.⁶⁶⁸ Oktobra 1931. godine u Zagrebu je održana godišnja skupština Organizacije iseljenika u Zagrebu.⁶⁶⁹ Održan je i poseban sastanak o problemu povratka iseljenika,⁶⁷⁰ aprila 1932. godine u

⁶⁶⁷ Potreba za pokretanjem privatne inicijative u kontekstu bavljenja iseljeničkim pitanjem u jugoslovenskoj državi javila se posle okončanja Prvog svetskog rata, kada se država suočila sa povećanjem broja povratnika. Prva organizacija osnovana je 1924. godine u Splitu zatim i u Zagrebu. Ubrzo je došlo do osnivanja niza iseljeničkih organizacija i inicijativom organizacije u Zagrebu početkom 1928. njihovog povezivanja u Savez organizacija iseljenika sa sedištem u Zagrebu. Osnovane su organizacije u Ljubljani, Sarajevu, Splitu, Osijeku, Trebinju, dok su u nizu mesta i gradova osnovana dopisništva. Prvi predsednik Saveza bio je dr. Milorad Stražnicki a od 1929. godine, Milan Marjanović. AJ, 38-736, "Za organizovanje iseljenika povratnika u domovinu", Hrvatska Sloga, Buenos Aires 19. decembar 1929.

⁶⁶⁸ Cilj ove organizacije bio je "da štiti i unapređuje interese iseljenika u stranim zemljama i u Kraljevini Jugoslaviji kao i interese iseljenika-povratnika u Kraljevini Jugoslaviji". To se činilo kroz popularizaciju iseljeničkog pitanja, osnivanjem novih organizacija, informativnim radom i sl. Pojedinačni savez iseljenika imali su istu dužnost. *Pravila Saveza organizacija iseljenika u Zagrebu (Pravilnik za Organizacije iseljenika u Kraljevini Jugoslaviji)*, Iseljenička biblioteka Br. 7, Zagreb 1929.

⁶⁶⁹ AJ, 38-736, "Glavna godišnja skupština organizacije iseljenika, Novost, Zagreb, 4. oktobar 1931.

⁶⁷⁰ AJ, 38-736, "Anketa o iseljenicima povratnicima", Novosti, Zagreb 30. novembar 1931.

Ljubljani održan je skup delegate iseljeničkih organizacija.⁶⁷¹ Na ovim skupovima učešće su uzimali predstavnici ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, vodeće ličnosti banovina dok se na čelu ORISa nalazio M. Marjanović koji je istovremeno bio i šef Centralnog presbira. Vrhunac ovog novog interesa za iseljeničko pitanje bila je Iseljenička nedelja održana krajem 1932. godine. Uz učešće predstavnika vlasti, iseljeničkih organizacija, banaka, bivših iseljenika, održano je niz predavanja o iseljeničkom pitanju. U cilju veće vidljivosti ovog pitanja i za jugoslovensku javnost organizovana su predavanja u školama kao i u pravoslavnim i katoličkim crkvama koja su trebala običnom građanini da približe ovo kako se smatralo važno pitanje.⁶⁷² Razmatranje iseljeničkog pitanja u novim političkim i ekonomskim okolnostima ostaje i stvar državnih organa. Kao nikad pre toga ostvaren je direktan kontakt države i iseljenika ne u Americi, već upravo na prostoru stare domovine. Nije se radilo o samoinicijativnim, individualnim, nekada i grupnim posetama starom kraju koje su i do tada bile deo iseljeničke svakodnevice i dovodile posredno do izvesnog susreta iseljenika i jugoslovenske države, a koji su tekli spontano, kao iseljenička inicijativa sa tek administrativnim uključivanjem državnih struktura.⁶⁷³ Te individualne posete nastavile su da povezuju pre svega pojedince sa starim krajem, sa članovima porodice i zajednicom iz koje su potekli. Međutim novo vreme uvodi novi oblik ovakvih susreta koji dobijaju mesto državne i javne stvari, sa uključivanjem čitave zajednice, iseljeničkih organizacija i konačno državnih struktura. Isključujući svaki oblik spontanosti započelo se sa aktivnim učešćem u organizovanju poseta velikih grupa iseljenika staroj domovini. Te posete iseljenika nisu trebale da prođu neprimećeno, naprotiv. Suština je upravo bila u vidljivosti i javnom upoznavanju sa ovim događajem u kojoj država preko svojih struktura postaje aktivni učesnik. Dolazak iseljenika značio je samo početak održavanja niza manifestacija, kongresa, konferencija, proslava. Prvi Iseljenički kongres održan je juna 1931. a učesnici su bili i sami iseljenici. Oko 200 jugoslovenskih iseljenika iz severne Amerike je tokom pet dana, od 25. do 29. juna 1931. godine, posetilo Ljubljanu,

⁶⁷¹ AJ, 38-736, "Skrb za brate v tujini", Jutro, Ljubljana, 24. april 1932; AJ, 38-736, "Iseljenička konferencija u Ljubljani, Jugoslavija, Buenos Aires, 28. maj 1932.

⁶⁷² *Iseljenička nedelja 27. XI-4. XII 1932*, Predavanja i članci o iseljeničkom problemu, priredio Nebojša Travica, Iseljenička biblioteka Br. 12, Zagreb 1933.

⁶⁷³ Posete starom kraju nisu bile retkost. Dolazilo se uglavnom u grupama od oko pedesetak iseljenika. Izveštaj *Narodnoj skupštini 1925/1926*

Zagreb i Beograd. To je bila prilika da se pokrene javna rasprava o trenutnim problemima jugoslovenskih iseljenika.⁶⁷⁴ Cilj kongresa bio je “da se na njemu upoznaju predstavnici iseljenika i da se porazgovara o svemu što je u interesu iseljenika” ali i stvaranje “stalne veze” sa Otadžbinom.⁶⁷⁵ Bila je to i prilika da “da se sačuva njihov nacionalni duh i osećanje za zemlju njihovih otaca”.⁶⁷⁶ Dva cilja su se želela postići kroz ovako organizovane dolaske iseljenika. Ovakvim susretom države i iseljenika ostvarivao se jedan od osnovnih ciljeva iseljeničke politike koji je pratio državnu politiku od prvih posleratnih debata kao i razmišljanja tokom prve decenije uspostavljanja odnosa dve strane. To je bio cilj i sredstvo povezivanja, upoznavanja i postizanja saradnje i poverenja. Međutim iseljenici kroz ove posete koje poprimaju obrise svetkovina, dobijaju mesto aktera u unutarpolitičkom kretanju u jugoslovenskoj državi. Oni dobijaju mesto posrednog učesnika u promociji jedne politike koja je prvenstveno bila namenjena unutrašnjim potrebama. Potvrda ispravnosti ali i prihvaćenosti politike i ideje integralnog jugoslovenstva ali i političkog rešenja stvorenog uspostavljanjem diktature, dolazila je i ovim svojevrsnim voljnim učešćem jugoslovenskih iseljenika, ona se prepoznavala u izjavama, manifestovala simbolikom ponašanja koje su ove posete pratile. Sa proslave organizovane u Ljubljani⁶⁷⁷ upućen je telegram kralju Aleksandru “Jugoslovenski iseljenici okupljeni na prvom iseljeničkom kongresu...razdragani ne samo lepotama nego i velikim napretkom drage i velike Jugoslavije, obraćaju svoje misli i svoje najiskrenije želje viteškom kralju ujedinitelju, radosni zbog procvata Jugoslavije i ponosni što su Jugosloveni”.⁶⁷⁸ Sa susreta u Zagrebu, kako se navodi “predsednik naših iseljeničkih organizacija u Americi”, Juraj

⁶⁷⁴ Iseljenike su predvodili profesor Juraj Dević, predsednik Jugoslovenskog kluba u Pitsburgu, Anton Grdina, predsednik Jugoslovenskog kluba u Klivlendu, Ivan Mladineo, starešina Sokola u Njujorku, Mihajlo Rokić, urednik Narodnog Glasnika u Los Anđelesu. Sa iseljenicima je doputovao i Berislav Anđelinović, ataše za štampu pri jugoslovenskom poslanstvu u Vašingtonu. AJ, 38-736, “Doček na stanici”, Vreme, Beograd 30. jun 1931.; Iseljenici su posetili 25. juna Ljubljanu, 26. i 27. juna boravili su u Zagrebu a 28. i 29. juna u Beogradu. Raspravljalo se o pitanjima iseljavanja u SAD i u Južnu Ameriku, o problemima povratnika, odnosima države i iseljenika. Priredeni su izleti po južnoj Srbiji, organizovani obilasci Topole, Vrnjačke Banje, Banja Luke. AJ, 38-736, “Izeljenički kongres u Jugoslaviji”, Slovenski Narod, Ljubljana 12. jun 1931.; Prema pisanju Politike, iz Amerike je došlo 110 iseljenika. AJ, 38-736, “Kongres naših iseljenika iz Amerike, Politika, Beograd, 27. jun 1931.

⁶⁷⁵ AJ, 38-736, “Kongres naših iseljenika iz Amerike, Politika, Beograd, 27. jun 1931.

⁶⁷⁶ AJ, 38-736, “Kongres naših iseljenika iz Amerike”, Politika, Beograd, 28. jun 1931.

⁶⁷⁷ AJ, 38-736, “Kako je našim iseljenicima u Americi”, Novosti, Zagreb 28. jun 1931.

⁶⁷⁸ Telegram je upućen i američkom predsedniku H. Huveru a potpisali su h Milan Marjanović, Anton Grdina i Juraj Dević. AJ, 38-736, “Telegrami Nj. V. Kralju i g. Huveru”, Vreme, Beograd 27. jun 1931.

Dević predložio je slanje telegrama i predsedniku vlade Petru Živkoviću što je i prihvaćeno.⁶⁷⁹ P. Živkovića iseljenici su pozdravili kao “pretsjednika kr. vlade koji predvodi u djelo program Nj. V. Kralja o obnovi i ujedinjenju države i naroda od čega iseljenici povratnici očekuju najveću blagodat”.⁶⁸⁰ Iseljenici-posetioци dobijaju značaj kao nosioci propagande na prostoru Amerike. Kako su sami posetioци poručili kralju Aleksandru “Vraćamo se u Ameriku kao vesnici sreće i zadovoljstva u kojima živi naša otadžbina pod mudrom i očinskom upravom Vašeg Veličanstva”.⁶⁸¹ Bilo je to potencijalno korisno propagandno sredstvo.⁶⁸² Nije se radilo o informacijama koje bi došle od jugoslovenskih diplomata već od samih iseljenika koji su svojim kontaktima i susretima unutar iseljeničke zajednice mogli da predstavljaju nemerljivo propagandno sredstvo. I juna/jula 1932. godine došla je velika grupa iseljenika koja je naišla na prijem iseljeničkih organizacija i predstavnika države prilikom poseta Ljubljani, Zagrebu i Beogradu. I ovoga puta isticalo se oduševljenje iseljenika onim što su videli u Jugoslaviji.⁶⁸³ Koliko je bilo uspeha da se ovim putem predstavi lepša slika stanja u Kraljevini Jugoslaviji bilo je drugo pitanje. Pored priliva informacija koje su nosile nešto drugačiji opis stanja u staroj domovini, manjkavost ovakvog načina propaganda bilo je i odsustvo autoriteta predvodnika

⁶⁷⁹ AJ, 38-736, “Kongres naših iseljenika iz Amerike, Politika, Beograd 28. jun 1931.

⁶⁸⁰ AJ, 38-736, “Kako je našim iseljenicima u Americi”, Novosti, Zagreb 28. jun 1931.

⁶⁸¹ AJ, 38-736, “Iseljenici iz Amerike u audijenciji kod Nj. V. Kralja”, Politika, Beograd 2. jul 1930.

⁶⁸² Prepoznavanje turizma i poseta Jugoslaviji kao odličnog propagandnog sredstva nije bilo vezano samo za iseljenike jugoslovenskog porekla. Velike nade polagale su se u turizam kao način privlačenja Amerikanaca i stvaranja pozitivne slike o zemlji. Kako je dopisnik pri jugoslovenskom poslanstvu u Vašingtonu Gordon Gordon Smit zaključio “najbolji oblik propagande bio bi poseta velikog broja američkih turista Kraljevini, psebno dalmatinskoj rivijeri”. U skladu sa tim on je izneo niz predloga za poboljšanje jugoslovenskog nastupa u američkoj javnosti, ali i ukazao na niz problema koji stoje na putu uspešnoj propagandi ove vrste poput političke situacije, neupućenost u lepote jugoslovenske države ali i odsustvo direktne parobrodске linije koja bi spajala američke i jugoslovenske luke. To je bio jedan od razloga odustajanja grupe od oko 180 jugoslovenskih iseljenika iz Ohaja od posete Kraljevini. (AJ, 38-61, G.G. Smit za J. Marjanovića, 5. avgust 1929.) G. G. Smit delovao je u pravcu praćenja pisanja američke štampe o Jugoslaviji, na popularisanju jugoslovenske države kao turističke destinacije u Americi ali i u pravcu stvaranja pozitivne slike stanja u zemlji, političkog i ekonomskog. AJ, 38-61, “Propaganda by tourism in Jugoslavia”, G. G. Smit, bez datuma; AJ, 38-61, G. G. Smit za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 17. jun 1931; AJ, 38-61, G. G. Smit za M. Marjanovića Šefa CPB, 20. jun 1930; AJ, 38-61, G. G. Smit za šefa Centralnog presbiroa, 22. mart 1933; AJ, 38-61, G. G. Smit za Šefa Centralnog presbiroa, 31. jul 1933; AJ, 38-61, G. G. Smit za Šefa Centralnog presbiroa, 26. jun 1935.

⁶⁸³ Radilo se o 260 iseljenika uključujući i 70 omladinaca. Grupu iseljenika predvodili su Mihajlović i Sodnikar iz Klivlenda. Iseljenike su dočekali predstavnici iseljeničkih organizacija, predstavnici banskih uprava, gradskih opština. Iseljenici su posetili grob Neznanoг junaka na Avali, Dubrovnik, Split, Plitvička jezera, Bled, Bohinj. AJ, 38-736, “Iseljenički izlet u Domovinu”, Amerikanski Srbobran, Pitsburg 27. jul 1932; AJ, 38-736, “Dolazak omladinaca iseljenika u Zagrebu”, Novosti, Zagreb 1. jul 1932.

ovog poduhvata. Oni su bili predstavljeni na jedan način kroz jugoslovenske listove ali njihova stvarna pozicija unutra iseljeničke zajednice bila je dobro poznata samim iseljenicima. Stoga utisak je da se ipak na ovaj način pre svega, kroz iscrpno praćenje jugoslovenske štampe, želela upotreba i ovog čina za potrebe unutrašnje propagande.

Napori da se, ne samo stvori pozitivna slika promena u Jugoslaviji, već da se i neki osnovni principi te politike implementiraju i unutar iseljeničke zajednice učinjeni su i na prostoru severne Amerike. Nije se zadržalo samo na informisanju, posredno preko jugoslovenskih službi ili znatno direktnije, preko samih iseljenika, već su učinjeni koraci koji su tu politiku i novi ideološki pravac trebali da učine prihvatljivim i prihvaćenim od strane iseljeničke javnosti. Bila je to ambiciozna i moglo bi se reći nerealna zamisao, imajući u vidu dotadašnje iskustvo odnosa sa iseljenicima, odnosno iseljeničkog odnosa prema jugoslovenskoj državi. U svakom slučaju u Americi nova politika integralnog jugoslovenstva i zajedništva dobija novi impuls. Nisu bili nepoznati pokušaji jugoslovenskog faktora da i u američkoj sredini ostvari blisku vezu sa iseljenicima, ali i tu vezu ispuni sadržajem koji će podsticati patriotizam i obezbediti lojalnost iseljenika kao pojedinaca ali iseljeničkih organizacija prema zvaničnoj jugoslovenskoj državi. Delovanje kroz formiranje novih organizacija poput jugoslovenskih klubova, Jadranske straže ipak nije odgovorilo na izražena očekivanja jugoslovenskih diplomata. Novo doba nosilo je nove pokušaje prodora u iseljeničko javno mnjenje, iseljeničke organizacije i društva. Transfer priincipa starokrajske politike čiji je nosilac bio sam kralj na iseljeničku sredinu, pojačan uticaj i stvaranje slike zajedništva i opravdanosti jugoslovenske politike narodnog jedinstva našli su i na američkom prostoru svoje mesto.

Kontinuitet dotadašnjih oblika saradnje i nastupa u iseljeničkoj javnosti, nove inicijative koje su predstavljale odgovor na izmenjene okolnosti i promenu političke stvarnosti u Kraljevini obeležili su zvanične jugoslovenske aktivnosti u Americi. Već postojeći oblici saradnje i angažovanja jugoslovenske države i njenih diplomata našli su mesto i u ovom novom vremenu. Posete iseljeničkim kolonijama, davanje potpore pojedinim iseljeničkim listovima ostaje praksa delovanja jugoslovenskih diplomata u Americi. Predlozi koji su se mogli čuti u redovima jugoslovenskih diplomata podrazumevali su i širi oblik delovanja koji bi obuhvatio pored iseljeničke i onu američku

javnost. Tako je Đorđe Todorović iz konzulata u Njujorku predlagao osnivanje “poluslužbene” jugoslovenske revije koja bi “upoznavala američki svet sa našom zemljom”.⁶⁸⁴ Koristili su se različiti načini približavanja starog kraja i na taj način očuvanje interesa ali i veze iseljenika i stare domovine. Emitovanje radio programa,⁶⁸⁵ prikazivanje filmova na jedan nov način približavali su Jugoslaviju običnim iseljenicima, odnosno ostvarivali su dodir sa brojnijom iseljeničkom zajednicom.⁶⁸⁶ S druge strane propagandi koja je dolazila od strane jugoslovenske države želelo se takođe dati privid poduhvata pojedinaca iz američke i iseljeničke sredine. Emitovanje filma o Kraljevini Jugoslaviji “u svrhu propagande među ovdašnjim našim iseljenicima” prpušteno je Stjepanu Vrančiću, vlasniku lista “Hrvatska” čije je pisanje ocenjeno kao “patriotsko”.⁶⁸⁷

Nova politika zahtevala je međutim i neke druge i drugačije načine rada među iseljenicima. U prvoj posleratnoj deceniji beleže se pojedinačne inicijative koje su dolazile od strane srpskih iseljenika da se na svečan način obeleži praznik ujedinjenja. Jugoslovenske diplomate odazivale su se pozivima na ove proslave ali su oni sami takve proslave obeležavali u okvirima diplomatskih predstavništava za diplomatski kor i istaknute javne ličnosti. U ovim godinama insistiranja na snazi Jugoslavije i zajedništvu njenih naroda proslava Dana ujedinjenja postaje neizbežan opštenarodni praznik u godišnjem kalendaru jugoslovenskih diplomata. Proslava Dana ujedinjenja nije više imalo isključivo značaj obeležavanja značajnog datuma stvaranja jugoslovenske države. To postaje važna

⁶⁸⁴ Đ. Todorović je predložio G. G. Smita za urednika ove revije koja bi po njegovim procenama koštala oko 180 dolara mesečno. Deo namenjen jugoslovenskim iseljenicima uređivao bi sam konzul. AJ, 38-61, Pov.br. 45, Generalni konzul Đ. Todorović za Predsedništvo Ministarskog Saveta, Kabinet Predsedništva, 20. mart 1929; U pravcu pojačanog rada ne samo među iseljenicima već i u američkoj javnosti, Ante Pavelić, iz konzulata u Čikagu preduzeo je aktivnosti u pravcu osnivanja kluba “American friends of Yugoslavia” koji bi okupio uticajne Amerikance. To bi, smatrao je Pavelić, omogućilo pojačan uticaj na američku javnost. Očekivalo se da će u ovaj klub ući Čarls Djuj (Charles Dewey), bivši pomoćnik sekretara trezora u vladi predsednika Kulidža, vladika Mardarije, M. Swift (M. Swift), profesor Losvel (Losswell) sa univerziteta u Čikagu, Rufus Dejvis (Rufus Dawes) predsednik izložbe u Čikagu, i dr. AJ, 371-62, A. Pavelić za poslanika L. Pitamica, 29. decembar 1932.

⁶⁸⁵ Program emitovan iz Beograda obuhvatao je nastupe prvaka Beogradske Opere. AJ, 371-77, Yugoslav Broadcast Scheduled by CBS, 14. decembar 1934.

⁶⁸⁶ AJ, 371-72, “Prirodne krasote naše stare domovine iz svih krajeva Jugoslavije u izvanredno finim pokretnim slikama”; Centralni presburo dostavio je na traženje Berislava Anđelinovića atašea za štampu pri poslanstvu u Vašingtonu, 441 fotografije iz cele države za propagandu u Americi. AJ, 38-61, G. P.pov.br. 2234, Zamenik šefa CPB za B. Anđelinovića, 20. maj 1931.

⁶⁸⁷ Tom prilikom konzul je tražio da se ovom listu dozvoli ulazak u Kraljevinu ali i da se odobri stalna mesečna pomoć samom Vrančiću. Urednik ovog lista bio je u tom trenutku filip Vukelić. AJ, 371-79, Pov.br. 97, Generalni konzul Đ. Kolombatović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 16. april 1930.

manifestacija jedinstva i podrške iseljenika toj državi. Ona je pred iseljeničkom ali i pred američkom javnošću trebala da pokaže jedinstvo i podršku koja se od strane jugoslovenskih iseljenika davala ne samo državi već i političkom pravcu koji se u ovim godinama zauzeo. Kako je jugoslovenski konzul Kolombatović zaključio bio je to dan kada su se morale potisnuti razmirice i sukobi među jugoslovenskim narodima odnosno “stavljajući Vam na srca jednu veliku istinu za kojom može i mora poći svaki pravi sin našeg naroda bio on Hrvat, Srbin ili Slovenac a ta je: JEDAN NAROD, JEDAN KRALJ I JEDNA DRŽAVA”.⁶⁸⁸ Proslava Dana ujedinjenja bila je “svetkovina našeg narodnog i državnog ujedinjenja”.⁶⁸⁹ Stoga, od neprocenjive važnosti bilo je davanje opštejugoslovenskog karaktera obeležavanju ovog datuma. One će kao takve opstati kao jedan od važnih simbola jedinstva i u narednim godinama, posebno u vremenu novog rata kada dobijaju značaj jugoslovenske opstojnosti i simbol podrške državi i vladi koja je tu državu predstavljala. U izveštaju sa proslave u Čikagu 1. decembra 1929. godine pominje se prisustvo oko 2000 građana “koji su zajedno manifestovali Jedinstvu, Nj. Veličanstvu Kralju i Vladi”.⁶⁹⁰ Bila je to ujedno i prva godina da se na ovakav način obeležio državni praznik.⁶⁹¹ I naredne godine Dan ujedinjenja je proslavljen “s neopisivim oduševljenjem”. U prisustvu 6000 ljudi u Čikagu kralju Aleksandru saopštena je poruka “o dubokoj odanosti iseljeničtva”.⁶⁹² U Njujorku iste godine konstatovano je “Ova proslava otkrila je jasno da se u iseljeničtvu napuštaju raspoloženja koja su sejali pojedini iseljenički separatistički listovi”.⁶⁹³ Na obeležavanju Dana ujedinjenja 1932. godine u Njujorku, Dalmatinac Emil Blažević pevao

⁶⁸⁸ AJ, 38-738, “Poruka iseljenoj Jugoslaviji”, Hrvatska, Kalmet 22. decembar 1932.

⁶⁸⁹ AJ, 371-52, Pov.br. 84, Konzul R. Janković za Ministarstvo inostranih poslova, 3. decembar 1930.

⁶⁹⁰ Na proslavi su bili prisutni predsednik hrvatskog pevačkog društva “Zora”, g. Halaus, zatim generalni sekretar KSKJ g. Zalar, Risto Nogulica, predsednik srpske crkveno-školske opštine u Čikagu, Božo Martinović, predsednik srpske crkveno-školske opštine u Geri. AJ, 371-51, Pov.br. 134, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 18. decembar 1929.

⁶⁹¹ Inicijativom jugoslovenskog konzula Đure Kolombatovića 1929. godine obeležen je Dan ujedinjenja okupljanjem predstavnika sva tri naroda na zajedničkoj proslavi. AJ, 38-738, “Poruka iseljenoj Jugoslaviji”, Hrvatska, Kalmet 22. decembar 1932.

⁶⁹² AJ, 371-52, Telegram, konzul Đ. Kolombatović, 2. decembar 1930; Kako se navodi, aklamacijom je pozdravljen telegram upućen kralju Aleksandru “o dubokoj odanosti tamošnjih iseljenika”. Službe su obavljene u katoličkoj i pravoslavnoj crkvi, a istog dana je održana i svečana proslava. Zaključuje se “Cela svečanost ostavila je na naš tamošnji narod dubok utisak”. AJ, 38-61, Pov.br. 24144 Am.-7-01, Predmet: Proslava dana Ujedinjenja u Čikagu.

⁶⁹³ Na proslavi je zabeleženo učešće sva tri naroda koji su izrazili solidarnost sa “današnjim režimom u Domovini”. AJ, 371-52, Pov.br. 84, Konzul R. Janković za Ministarstvo inostranih poslova, 3. decembar 1930.

je je dalmatinske pesme, nastupili su violinista “Hrvat” Vlado Kolić, i guslar P. Perunović.⁶⁹⁴ Iste godine na proslavi u Čikagu učešće su uzeli hrvatsko pevačko društvo “Zora”, slovenačko pevačko društvo “Prešern”, nastupila je Ljubica Koenig iz Hrvatskog narodnog kazališta iz Zagreba, govorio je srpski sveštenik Andra Popović.⁶⁹⁵ Ovim pojedinačnim primerima prisustva predstavnika sva tri naroda davala se poželjna slika jedinstva jugoslovenskih naroda ali je činjenica bila da je tek učešće i stav velikih reprezentativnih iseljeničkih organizacija uistinu svedočilo o pravom raspoloženju iseljeničkih zajednica. Nije se odustajalo ni od obeležavanja datuma koji su nosili nacionalno obeležje. Ali u novom vremenu i oni su trebali da posluže kao potvrda zajedništva i jednakosti svih naroda unutar jedne države. Proslava dana Zrinskog i Frankopana poslužila je kao još jedna potvrda tog narodnog jedinstva, odnosno kako je R. Janković rekao “I ovo što slavimo ovaj hrvatski praznik, kao državni praznik, znak je našeg zajedničkog uskrsnuća. Mi smo našli naš, davno prekinuti put zajednice, i sada ostvarujemo ujedinjenje”.⁶⁹⁶ Da su Hrvati aktivni činioци u funkcionisanju Kraljevine trebali su da posluže podaci da finansijama, industrijom i trgovinom, socijalnom politikom upravljaju Hrvati. Konačno, “Eto ga Generalni konzul, Hrvat, u Čikagu”.⁶⁹⁷

Podrška pojedinim inicijativama koje su imale jugoslovenski karakter, organizovanje proslava poput proslave Prvog decembra, imale su zajednički cilj, promocija jugoslovenstva i posredno ili direktno podrška politici te države. Nije se tu stalo. Cilj je bilo jugoslovenstvo koje potiče iz same iseljeničke zajednice odnosno kao izraz razmišljanja i osećanja iseljenika sva tri naroda. Stoga se još jednom pristupilo organizovanju društava jugoslovenskog predznaka. Novo vreme nosilo je i nove inicijative. Te organizacije trebale su same po sebi da svedoče o jugoslovenskom opredeljenju i zajedništvu ali i da u iseljeničkoj sredini budu ona snaga koja će svojim radom i angažovanjem sprovesti

⁶⁹⁴ AJ, fond Dvor Kraljevine Jugoslavije (74), f. 192, “Svetkovanje dana jugoslovenskog ujedinjenja u Njujorku” Amerikanski Srbobran, Pitsburg 6. decembar 1932.

⁶⁹⁵ Proslavi su prisustvovali konzuli Poljske, Čehoslovačke, predstavnici Američke legije, S. Trklja u svojstvu predsednika Saveza Jugoslovenskih ratnih dobrovoljaca, predstavnici Jugoslovenske Centralne Organizacije. AJ, 38-738, “Sa proslave Dana Ujedinjenja”, Hrvatska, Kalmet 22decembar 1932.

⁶⁹⁶ AJ, 38-735, “Jugoslovenski dan u Njujorku”, Amerikanski Srbobran, Pitsburg 8. maj 1931.

⁶⁹⁷ Konzul Janković poručio je na ovoj proslavi “Mi težimo jednakosti u punoj spravedljivosti i ostvarujemo jednu jedinu i nedeljivu državu, koju će moći čuvati i braniti jedino ista sila koja se oduprla našoj propasti u istoriji- ta sila je naša jugoslovenska krv. AJ, 38-735, “Jugoslovenski dan u Njujorku”, Amerikanski Srbobran, Pitsburg 8. maj 1931.

politiku jugoslovenstva. Stvarna snaga iza ovih organizacija bila je jugoslovenska diplomatija u Americi ali je javna slika morala ukazivati da se radilo o svojevnoj želji i nameri iseljenika u Americi. Tako oktobra 1931. godine dolazi do osnivanja Jugoslovenske centralne organizacije (JCO). Organizacija koja je trebala da predstavlja izraz jugoslovenskog osećanja samih iseljenika, želje da se i na ovaj način potvrdi jedinstvo tri naroda, u stvari bio je projekat i zamisao jugoslovenskog konzula u Čikagu, Đure Kolombatovića. JCO nije trebala da potisne ili zameni postojeće nacionalne organizacije, ona je imala za cilj da poveže aktivnosti jugoslovenskih iseljenika i iseljeničkih organizacija i postane svojevrsna krovna organizacija jugoslovenskih iseljenika u severnoj Americi.⁶⁹⁸ Prema pravilima organizacije osnovna svrha bila je “da štiti i unapređuje interese iseljenika” kao i “uzajamno upoznavanje i podupiranje” pomoć u nalaženju posla, zaštita povratnika u Jugoslaviju ali i “Održavanje narodne svesti i sloge među Jugoslovenima u emigraciji”.⁶⁹⁹ Predviđalo se široko polje delovanja ove organizacije na prosvetno-kulturnom, sportskom, ekonomskom, propagandnom planu.⁷⁰⁰ Opređenje ove organizacije pratila je i simbolika njenog predstavljanja. Tako se rad organizacije vršio na engleskom i “jugoslovenskom” jeziku,⁷⁰¹ glasilo organizacije bio je list “Jugosloven” (Yugoslav)⁷⁰², dok je za društveni praznik JCO izabran Dan Ujedinjenja, 1. decembar.⁷⁰³ Cilj je bio da se postigne jedna sveobuhvatnost u prisustvu i radu. Stoga paralelno sa

⁶⁹⁸ Kao inicijatori za osnivanje JCO navode se Jurica Bjankini, Frank Paulić, Laza Todorović, Rista Nogalić. AJ, 38-735, “Akcija za osnutak Jugoslovenske centralne organizacije u Čikagu”, Obzor, Zagreb 24. mart 1931.

⁶⁹⁹ Geslo JCO bilo je Saradnja i uzajamna pomoć jugoslovenskih iseljenika”. U pogledu rada organizacije predviđalo se organizaciono jačanje, rad na popularisanju iseljeničkog pitanja, prikupljanjem informacija o zakonima i situaciji na tržištu rada, informisanju o stanju u Jugoslaviji, pomaganje akcije iseljenika i sl. AJ, 371-52, Pravila Jugoslovenske centralne organizacije. Čikago, oktobar 1931.

⁷⁰⁰ Prilikom formiranja organizacije predviđeno je njeno učešće u organizovanju jugoslovenskog odbora za Svetsku izložbu u Čikagu 1933. godine, svesokolski slet na svetskoj izložbi, na svečanom otkrivanju Meštrovićeve skulpture na izložbi, planirano je osnivanje jugoslovenskog doma, narodnog kluba i čitaonice u Čikagu. Na čelu organizacije nalazio se predsednik a organizacijom su upravljali Glavni odbor, Nadzorni odbor i Glavna skupština. Održavanje skupštine trebalo je da bude godišnje. AJ, 371-52, Pravila Jugoslovenske centralne organizacije. Čikago, oktobar 1931; Predsednik organizacije postao je dr. Frank Paulić. AJ, 38-735, “Jugoslovenska centralna organizacija u Čikagu”, Amerikanski Srbobran, Pitsburg, 22. januar 1932.

⁷⁰¹ AJ, 371-52, Pravila Jugoslovenske centralne organizacije, Čikago, oktobar 1931.

⁷⁰² AJ, 371-52, Pov. Br. 46, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 28. februar 1933.

⁷⁰³ Odluka o izboru Prvog decembra za dan JCO doneta je novembra 1932. AJ, 38-738, “Proslava Prvog decembra u Chicagu, Ill.”, Jugoslavia, Čikago 12. novembar 1932. AJ, 371-52, Pov. Br. 46, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 28. februar 1933.

osnivanjem JCO osnovana je i organizacija Jugoslovenska Žena.⁷⁰⁴ Bila je to organizacija koja je svojim radom trebala da potencira jugoslovenstvo, osećaj pripadnosti istom narodu, u stvari da odgovori politici koja se sprovodila u Kraljevini Jugoslaviji. U glasilu organizacije bila je “isključena svaka polemika” a ono je moralo “propagirati samo narodnu ideju u najširem jugoslovenskom smislu, isključujući svaki separatizam i versku nesnošljivost”.⁷⁰⁵ Objašnjenje osnivanja JCO ležalo je u nepostojanju organizacije koja bi obuhvatila sva tri naroda i zato je osnovana JCO “u kojoj je mesto svakom iskrenom, poštenom, čestitom, valjanom Srbinu, Hrvat i Slovincu svakom rodoljubu koji voli svoju staru otadžbinu, svakom dobrom Jugoslovenu kome u srcu leži sloga, napredak i blagostanje Jugoslovenskog naroda i njegove domovine Jugoslavije”.⁷⁰⁶ Bila je to i potreba novog vremena. Preko ove organizacije, kako se isticalo, štitili su se interesi jugoslovenskih iseljenika u američkom društvu kroz snagu zajedničkog istupanja. Konačno, postavilo se pitanje “Šta je pogrešno u imenu Jugoslavenskom? Zar se nisu za to ime zalagali najbolji naši umovi i najverniji sinovi našeg troimenog naroda još onda, kada su stenjali pod tuđim ropskim pritiskom?”.⁷⁰⁷ Pored faktičkog sprovođenja politike jugoslovenstva u onoj formi u kojoj je ta politika bila zastupljena u Kraljevini, bila je to i organizacija koja je trebala da se suprotstavi onim, kako se smatralo, antidržavnim pokretima. Ili kako zaključuje konzul Kolombatović ove dve organizacije (JCO i Jugoslovenska žena) su “najozbiljnija protuteža i odbrana narodnih i državnih interesa, jer smišljenim i organiziranim radom samoga naroda onemogućuje i preči razvitak tog novog zajedničkog fronta razornih i antidržavnih

⁷⁰⁴ Jugoslovenska žena bila je sastavni deo JCO ali je imala autonomiju u radu. Njena uloga bila je, zvanično, pre svega humanitarna i podrazumevala je pružanje pomoći osiromašenim porodicama, održavanje javnih kuhinja, obezbeđivanje prenoćišta za siromašne iseljenike. Njen rad je uključivao i organizovanje zabava, predavanja u cilju “kulturnog podizanja” naroda. AJ, 371-52, Pravila Jugoslovenske centralne organizacije, Čikago, oktobar 1931; Na čelu organizacije Jugoslovenska žena u Čikagu, nalazile su se Ana Dilić kao predsednica, Helena Kušar kao glavna tajnica i Danica Simić, blagajnica. Do aprila 1932. godine ova organizacija imala je 180 članica. AJ, 38-735, “Organizacija “Jugoslavenska Žena” u Chicagu”, Hrvatska, Čikago 16. april 1932; U SAD je delovao i Jugoslovenski prosvetni klub za koji se navodi da ima značaj i program kao JCO. Svrha ovog kluba kako se navodi u iseljeničkom listu Hrvatska bila je “prosvetovanje Jugoslavena” kroz predavanja različite kulturne manifestacije i sl. AJ, 38-738, “Sjajan uspeh Jugoslovenskog Prosv. Kluba”, Hrvatska, Čikago 1. septembar 1932.

⁷⁰⁵ AJ, 371-52, Pravila Jugoslovenske centralne organizacije, Čikago, oktobar 1931.

⁷⁰⁶ AJ, 371-52, “O nuždi naše sloge”, Jugoslaven, Detroit, 15. mart 1933.

⁷⁰⁷ AJ, 371-52, “O nuždi naše sloge”, Jugoslaven, Detroit, 15. mart 1933.

elemenata”.⁷⁰⁸ Boravak u Indijanapolisu, jugoslovenski konzul Kolombatović iskoristio je za organizovanje JCO i JŽ “jer je u Indijanapolisu centar rada makedonstvujućih...”.⁷⁰⁹ Štaviše, jugoslovenski konzul savetovao je rad na osnivanju ovih organizacija na području ostalih jugoslovenskih konzulata u Americi kako bi se mogao pobijati rad antidržavnih faktora “jer nije dovoljno samo konstatovati rad antidržavnih elemenata i izveštavati Ministarstvo o njihovom radu...”.⁷¹⁰ Aktivnosti ove organizacije podrazumevale su učešće u organizovanju proslave Dana ujedinjenja, priređivanju zabava, pripremi jugoslovenskog paviljona na izložbi u Čikagu, organizovanje sportskih manifestacija. Takođe, preduzeto je osnivanje organizacija JCO u gradovima severne Amerike. Osnovane su organizacije Milvokiju,⁷¹¹ Sent Luisu, Detroitu, Flintu, Vindzoru.⁷¹² Kako je već istaknuto, stvarni pokretač i snaga iza ove akcije nove organizacije bio je jugoslovenski konzul u Čikagu. Đ. Kolombatović bio je inicijator osnivanja podružnih organizacija JCO, učesnik njihovih proslava. Stvaranje i rad organizacija JCO i JŽ, pratili su pokušaji jačanja prisustva udruživanja na bazi jugoslovenstva koordinisani i nadzirani od strane jugoslovenskih diplomata. Osnivanje Jugoslovenske omladine, osnivanje jugoslovenskih domova, bili su pokušaji da se obezbedi kontinuitet organizovanog rada, sveprisutnost organizacija jugoslovenskog predznaka, i konačno usadivanje onog jugoslovenstva koje je stajalo kao podrška jugoslovenstvu koje je propagirala zvanična država. Preduzimane su i druge aktivnosti u pravcu promocije jugoslovenstva. Osnivani su jugoslovenski klubovi koji su organizovali društvene događaje obojene podrškom Kraljevini i novom političkom pravcu u njoj.⁷¹³ U Indijanapolisu je podignut prvi Jugoslovenski dom koji je osvećen 27. septembra

⁷⁰⁸ AJ, 371-52, Pov. Br. 46, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 28. februar 1933.

⁷⁰⁹ AJ, 371-52, Pov. Br. 46, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 28. februar 1933.

⁷¹⁰ AJ, 371-52, Pov. Br. 46, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 28. februar 1933.

⁷¹¹ AJ, 371-52, Pov. Br. 46, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 28. februar 1933.

⁷¹² AJ, 38-738, “Nacionalni rad naših iseljenika u U. S. A.”, Novi List, Sušak 20. oktobar 1932.

⁷¹³ AJ, 38-735, “Jugoslovenski klub u Čikagu”, Srpski Dnevnik, Njujork 25. septembar 1930; U Akronu jugoslovenski narodni zbor organizovan je od strane Amerikansko Jugoslovenskog Kluba iz ovog grada. Predsednik kluba bio je advokat Žarko M. Bunčić. Posebno je istaknuto učešće dr. Josipa Medina, katoličkog sveštenika, Hrvata koji je tom prilikom izjavio “Ja sam Jugosloven zato jer sam Hrvat i jer ne bih želio da mi moja draga Hrvatska propadne”. AJ, 38-738, “Jugoslovenski zbor u Akronu”, Amerikanski Srbobran, 23. septembar 1932.

1931. godine.⁷¹⁴ Dom je otvoren u prisustvu jugoslovenskog poslanika L. Pitamica, konzula Đ. Kolombatovića, dok je službu vršio episkop Mardarije.⁷¹⁵ Ovaj čin nosio je pre svega politički značaj s obzirom da se radilo o gradu koji je važio kao centar delovanja MPO. Iz istog razloga inicirano je osnivanje jugoslovenskog udruženja “Prilep” u Vokigamu (Čikago) koje je trebalo da okuplja iseljenike poreklom sa prostora Makedonije (Južne Srbije) i na taj način bude protivteža organizacijama makedonstvujućih na ovom prostoru.⁷¹⁶ Na prostoru Kanade osnovano je Jugoslovensko-kanadsko udruženje u cilju promocije politike i interesa jugoslovenske države.⁷¹⁷ Tako je ovo udruženje trebalo “da na skupovima i kroz štampu, brani i štiti ugled i dostojanstvo naše stare domovine Jugoslavije i jugoslovenskog kralja od raznih napada i kleveta”.⁷¹⁸ Iz jugoslovenskog konzulata u Montrealu moglo se čuti konstatacija da je ovo udruženje “čisto političko za odbranu naše Domovine i Jugoslovenstva uopšte”.⁷¹⁹

Na izvestan način u prilog jugoslovenskoj politici u Americi, išla je novoustanovljena praksa Sjedinjenih Država, da u pokušaju neutralizacije sve prisutnijeg antiimigrantskog raspoloženja, uvede promociju različitosti nacionalnog kulturnog nasleđa koje u stvari samo obogaćuje ukupno američko društvo. Približavanjem različitih kultura novih Amerikanaca ali i potenciranjem onih pojava i pojedinaca koji su doprineli daljem razvoju američkog društva i države, američka država je u vremenu ekonomske krize želela da potisne one pojave koje su dodatno mogle da ugroze unutrašnju stabilnost. Stoga, ove

⁷¹⁴ Naglašeno je da je najveću zaslugu za podizanje ovog doma imao Jugoslovenski prosvetni klub iz istog grada. AJ, 38-738, “Naši u Americi”, Vardar, Skoplje 3. novembar 1932.

⁷¹⁵ AJ, 38-735, Poziv na svečano osvećenje Jugoslovenskog doma u Indijanapolisu, Ind, u nedelju 27-og septembra”, Srpski Dnevnik, Njujork, 18. septembar 1931; Konzul Kolombatović, između ostalog je zaključio “može se utvrditi, da je jedna od važnijih uloga naše Eparhije u U. S. A. i Kanadi baš i borba protiv makedonsko-bugarskog sveštenstva, koje je direktne upravljano i plaćeno od bugarske Patrijaršije u Sofiji” i zaključuje “Srpsko- Pravoslavnoj Eparhiji u U. S. A. i Kanadi predstoji sada još ozbiljniji zadatak i borba. AJ, 371-52, Pov.Br. 250, Konzul Đ. Kolombatović za Ministarstvo inostranih poslova, 9. oktobar 1931.

⁷¹⁶ Za predsednika udruženja imenovan je Kosta Veljković iz Prilepa. AJ, 38-738, “Jugoslovensko udruženje Vardaraca u Vokigamu u Americi”, Vardar, Skoplje 3. novembar 1932.

⁷¹⁷ AJ, 449-1, Pov.br.99, N. Perazić za konzula R. Jankovića, 7. jun 1935; Inicijativa ili podsticaj za osnivanje ovog udruženja došao je takođe od strane jugoslovenskog konzulata u Montrealu. AJ, 449-1, Pov.br.51, Žeran konzulata u Montrealu Perazić za konzula R. Jankovića, 14. decembar 1934.

⁷¹⁸ Prva konvencija održana je septembra 1934. godine u Torontu kada su usvojena i pravila udruženja. AJ, 449-1, „Delegatima Druge konvencije J. K. U.“ Glas Kanade, 29. avgust 1935; Druga konvencija udruženja održana je 31. avgusta 1935. godine u prostorijama Srpskog narodnog doma, Ontario. AJ, 449-1, Yugoslav Canadian Association za R. Jankovića, 14. avgust 1935.

⁷¹⁹ AJ, 449-1, Generalni konzulat Montreal za dr. Anta Pavelića, 20. avgust 1935.

godine ekonomske krize obeležene su i proslavama organizovanim na prostoru cele Amerike koje su slavile kulturnu različitost američkog društva. Za iseljenike sa prostora jugoslovenske države koristilo se jedinstveno jugoslovensko ime i u skladu sa tim proslave su imale primarno jugoslovensko obeležje. Inicijativom lista Chicago Daily News organizovano je niz proslava 1932. godine sa ciljem da svaka narodnost pomogne prikupljanje priloga za ugrožene sunarodnike u Americi. Jugoslovenski iseljenici svoju proslavu na ovom Karnevalu naroda (Carnival of Nations) održali su 27. novembra 1932. godine.⁷²⁰ U San Francisku proslavljen je slovenski dan uz prisustvo više hiljada Rusa, Ukrajinaca, Čeha, Poljaka, Jugoslovena.⁷²¹ U Njujorku u organizaciji Foreign Language Information Service (FLIS), priređen je Narodni festival (Folk Festival) na kome su nastupili i predstavnici jugoslovenskih iseljenika. Cilj festivala bio je da se pruži prilika građanima Njujorka da uživaju u doprinosu imigranata narodnoj umetnosti.⁷²² U Klivlendu održana je 4. decembra 1932. godine proslava Jugoslovenskog dana uz učešće Američko-jugoslovenskog kluba, Jugoslovenskog progresivnog kluba, kluba Jugoslovenskih žena, pevačkih društava “Vojvoda Putnik”, “Zvono”, “Zarje”, i uz prisustvo jugoslovenskog poslanika Leonida Pitamica.⁷²³ Tom prilikom gradske vlasti ustupile su deo gradskog parka pojedinim etničkim grupama za uređenje sopstvenog kulturnog vrta. Tako je i jugoslovenskim iseljenicima ustupljen prostor za uređenje Jugoslovenskog kulturnog vrta koji bi bio ukrašen skulpturama istaknutih predstvanika jugoslovenskih naroda. Inicijativa američkih gradskih vlasti na ovaj način išla je u korak sa onom politikom koju su jugoslovenske diplomate sprovodile od Ujedinjenja a koja je u ovim godinama postala i politički, nacionalni i ideološki prioritet. Nije stoga čudno da je ovom događaju

⁷²⁰ AJ, 38-738, “Svečani koncert i ples jugoslovenskog naroda u La Salle Hotel”, Jugoslavija, Čikago 3. decembar 1932; AJ, 38-738, “Carnival of Nations. Danish-tonight, Polish and Yugoslav-Tomorrow”, The Chicago Daily News, Chicago novembar 1932; AJ, 38-738, The Chicago Daily News, Čikago 27. novembar 1932; Planirano je učešće jugoslovenskih umetnika Glorije Strmić, Ljubice Koenig-Miljanić, Doroti Šubert, Katarine Brajak, Ivana Rarića, i dr. Umetnički program osmislio je kompozitor Aleksandar Savina. AJ, 38-738, “Zajednički istup Jugoslovena u Čikagu”, Jugoslavija, Čikago, 12. novembar 1932.

⁷²¹ AJ, 38-738, “Sjajan uspeh slavenskog dana”

⁷²² Odnosno “to give the people of New York an opportunity to enjoy the contribution of foreign-born groups to the folk arts”. Učešće na ovom festivalu uzeli su predstavnici 24 etničke zajednice. AJ, 66-2340, “The Dance: Folk Art as Inspiration”, prepis iz New York Times, 3. januar 1932.

⁷²³ AJ, 38-738, “Jugoslovanski dan v Clevelandu”, Jutro, Ljubljana 24. decembar 1932.

prisustvovao i jugoslovenski poslanik.⁷²⁴ Proslavu dva veka od rođenja Džordža Vašingtona organizovali su zajedno Amerikanci grčkog i jugoslovenskog porekla. Ispred Jugoslovena organizator je bila i Jugoslovenska Centralna Organizacija.⁷²⁵ Svetska izložba u Čikagu 1933. godine bila je namenjena učešću država ali usled ekonomske krize, i nemogućnosti državnog učešća, ulogu organizatora preuzeli su jugoslovenski iseljenici uz aktivno učešće jugoslovenskih diplomata. Organizovan je Jugoslovenski Komitet Svetske izložbe na čelu sa J. Palandačićem, koji je pripremao proslavu Jugoslovenskog dana određenu za 2. jul 1933.⁷²⁶ Kako će reći, odgovarajući na optužbe konkurentskih odbora, “ovo će biti jedini dan na koji će Jugoslovenima biti dozvoljeno da učestvuju u svečanostima Izložbe”.⁷²⁷ Američke vlasti, gradske, državne, percipirale su iseljenike sa jugoslovenskog prostora kao jednu celinu sa nacionalnim specifičnostima i u proslavama etničke raznolikosti tako su i tretirani. Bila je to simbolika pozdravljena od predstavnika jugoslovenske države ali i ona koja će izazvati nezadovoljstvo i reakciju njenih protivnika. I sledeće 1934. godine održana je Svetska izložba i održan Jugoslovenski dan. Prisutni narod je “oduševljeno manifestovao privrženost Otadžbini i Nj. V. Kralju”.⁷²⁸

Jugoslovenski karakter pojedinih inicijativa delovao je podsticajno na izražavanje spremnosti jugoslovenskih vlasti da uzmu učešće ili pomognu te inicijative. Kada je novoosnovani univerzitet u Pitsburgu odlučio da u univerzitetskoj zgradi posveti pojedine sobe kulturi i dostignućima različitih nacija uključujući i jugoslovensku, podrška se tražila od jugoslovenske iseljeničke zajednice. Formiran je jugoslovenski odbor koji je uputio molbu jugoslovenskim organizacijama u Kraljevini da pošalju određeni broj predmeta i

⁷²⁴ AJ, 38-738, “Jugoslovanski dan v Clevelandu”, Jutro, Ljubljana 24. decembar 1932; AJ, 38-738, “Cankarjev spomenik v Clevelandu”, Slovenski Narod, Ljubljana 10. maj 1933.

⁷²⁵ AJ, 38-735, “Groups to hold events in honor of Washington”, The Chicago Daily News, 1. april 1932.

⁷²⁶ AJ, 38-738, “Jugoslovenskom narodu”, Ujedinjeno Srpstvo, Čikago 6. jun 1933.

⁷²⁷ AJ, 38-738, “Jugoslovenskom narodu”, Ujedinjeno Srpstvo, Čikago 6. jun 1933; Odgovor Palandačića bio je usmeren na jugoslovenskog konzula Kolombatovića i JCO koji su želeli da preuzmu vođstvo u organizovanju Jugoslovenskog dana. Stoga na ovoj proslavi, prema kasnijim izveštajima, učešće nije uzeo nijedan jugoslovenski diplomatski predstavnik. AJ, 371-72, Pov. 153, Đura Kolombatović za Ministarstvo inostranih poslova, 23. avgust 1934.

⁷²⁸ Ovoga puta na čelu jugoslovenskog komiteta našao se E. Škubić “pročelnik američko jugoslovenske legije” inače rođen u Americi. Njegovi roditelji bili su Slovenci a on se, kako se navodi, “potpuno narodno jugoslovenski oseća”. AJ, 371-72, Pov. 153, Đura Kolombatović za Ministarstvo inostranih poslova, 23. avgust 1934.

knjiga za opremanje ove sobe.⁷²⁹ Soba u tzv “Cathedral of Learning”, morala je biti jugoslovenska i zajednički uređena od strane Srba, Hrvata i Slovenaca.⁷³⁰ Ova želja američkog univerziteta bila je u potpunosti u skladu sa politikom zvanične Jugoslavije te stoga nije čudno što je doneta odluka da se ova inicijativa podrži. Ministarstvo prosvete donelo je odluku o dostavljanju određenog broja knjiga⁷³¹, a to je učinila i Srpska kraljevska akademija.⁷³² Ministarstvo prosvete je takođe donelo odluku o otkupu kolekcije narodnog veza Udruženja za izučavanje i unapređenje narodne umetnosti u Cavtatu,⁷³³ dok je na osnovu odobrenja Ministarskog Saveta doneta odluka da se odobri isplata od 5000 dolara (284000 dinara) Jugoslovenskom odboru za uređenje jugoslovenske sobe u Pitsburgu.⁷³⁴ Jugoslovenskom Radio Času u Čikagu isplaćena je suma od istina skromnih 10 dolara ali sa porukom podrške koju ovaj poduhvat ima kod jugoslovenske države.⁷³⁵ Inicijativa koja je dolazila od strane pojedinaca ukoliko je procenjeno da je ozbiljna i korisna za jugoslovensku stvar nailazila je na podršku jugoslovenskih diplomata. Nije međutim svaka inicijativa jugoslovenskog karaktera nailazila na podršku. Nije se prihvatila molba za pomoć kompaniji “Yugoslavian Picture Inc” koju je vodila Rrakela Davidović. Kako je rečeno “Sa obzirom na sastav kompanije i na njenu siromaštinu, teško da možemo ma ukoliko preporučiti ovaj pokušaj za Domovinu”.⁷³⁶

⁷²⁹ Tražila se saradnja od Prosvetnog saveza u Zagrebu koji je izradio nacrt za uređenje sobe. AJ, 66-452, Pov.Br. 5421, Ministarstvo inostranih dela za Božidara Maksimovića, ministra prosvete KJ, 31. maj 1929.

⁷³⁰ AJ, 66-452, Pov.Br. 5421, Ministarstvo inostranih dela za Božidara Maksimovića, ministra prosvete KJ, 31. maj 1929.

⁷³¹ AJ, 66-452, K.Pov.br.1623, 23. septembar 1929.

⁷³² Akademija je ovom prilikom piložila 278 svojih izdanja. AJ, 66-452, Pov.No 483, Aleksandar Belić, sekretar SKA za Ministarstvo prosvete, 30. septembar 1929.

⁷³³ Za ove potrebe izdvojeno je 15000 dinara. AJ, 66-452, Pbr. 22559, 11. oktobar 1929.

⁷³⁴ AJ, 66-452, PBr. 24091, Rešenje Ministarskog Saveta, 21. oktobar 1929; Pošiljka koja je upućena za potrebe opremanja sobe u “Cathedral of Learning”, sadržala je izdanja Gece Kona kao poklon ovog beogradskog izdavača, zatim 359 knjiga kao poklon različitih prosvetnih i kulturnih institucija, pirotski ćilimi “batal”, “staza”, “jan. bosanska šara”, “smetenik”, “šestak”. AJ, 66-452, P.br. 25114, Ministarstvo prosvete za Jugoslovenskom odboru za Katedralu nauke, 5. jul 1930; U opremanju sobe aktivno učešće uzeli su i sami iseljenici. Jugoslovenska ženska liga i predsednica Lige Ana Pekić, organizovala je 1932. prikupljanje sredstava za opremanje jugoslovenske sobe u Pitsburgu. AJ, 38-738, “Yugoslav womens league organized for Cathedral of Learning”, The Cleveland Journal, 25. novembar 1932.

⁷³⁵ Od strane predstavnika ovog poduhvata T. Dominisa radio čas je predstavljen kao “veoma uspešan” i “na opću korist našeg naroda”. AJ, 371-77, Pismo Tomasa Dominisa menadžera kompanije Jugoslovenski radio čas za poslanika L. Pitamica, 23. decembar 1933; AJ, 371-77, Pov.br 9, Generalni konzl Đ. Kolombatović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 18. januar 1934.

⁷³⁶ Radilo se o kompaniji koja je osnovana u Njujorku a na čijem čeli su se nalazili glumica Rakela Davidović, njen suprug Frenk Melford, Ben Berk, Samjuel Levit, Jozef Nadel, Bernard Rozenhaus i dr.

Stvarni dometi pokušaja jugoslovenske države da usadi osećaj zajedništva posredstvom novih organizacija, proslava na tlu Amerike zatim i kroz posete iseljenika domovini, i stvori sliku podrške političkom kursu koji se zauzeo posle uvođenja diktature, najblaže rečeno bili su ograničeni. Posete grupe iseljenika domovini naišle su na pozitivne reakcije jugoslovenske štampe i zvaničnika. Predstavljeno je to kao podrška iseljenika staroj domovini. Vođe iseljeničkog izleta dobile su mesto predstavnika jugoslovenskih iseljenika. Ipak čini se da je ovakvo tumačenje iseljeničkih poseta zatim i isticanje reprezentativnosti iseljeničkih vođa u jugoslovenskoj štampi imalo pre svega značaj za propagandu unutar same jugoslovenske države. Ovu tvrdnju da se radi o predstavnicima jugoslovenskih iseljenika u Americi, slovenačka Prosveta iz Čikaga ispratila je rečima “da niso reprezentirali nikogar le sebe...” dok je susret sa iseljenicima u Zagrebu juna 1931. ispraćen člankom “Farsa v Zagrebu”.⁷³⁷ U hrvatskom “Svijetu” iz Njujorka, održavanje iseljeničke nedelje 1932. godine propraćeno je komentarom “Među mnogobrojnim paradama i maškaradama, koje su prošle godine priređene u Jugoslaviji, bila je jedna od najbesmislenijih t.z. Iseljenički Tjedan”.⁷³⁸

Proslave na tlu Amerike trebale su da svedoče o jedinstvu tri naroda ali je neizbežan utisak da su srž učesnika u tim proslavama činili srpski iseljenici i srpske organizacije. Na obeležavanj hrvatskog praznika Zrinsko Frankopani 2. maja 1931. u Njujorku, pored jugoslovenskog konzula R. Jankovića učešće su uzeli i V. Radmanović iz Beograda, Ivan Mladineo ispred organizacije Sokola u Njujorku. Predstavnik najvećih hrvatskih organizacija međutim nije bilo.⁷³⁹ Proslava Jugoslovenskog dana u Čikagu 1933. godine bila je u stvari u rukama srpskih iseljenika. Na čelu Jugoslovenskog komiteta 1933. godine

Snimljen je i film koji je angažovao jugoslovenske glumce amatere u Americi. Radilo se o zvučnom filmu “Ljubav i strast” u trajanju od oko 25 minuta. Po oceni konzula Jankovića film je “jedna opšta ljubavna istorija, banalna, puna krpeži. S toga nije uspela”. AJ, 38-61, Pov.br. 9, R. Janković za Ministarstvo inostranih poslova, 13. januar 1933; U iseljeničkoj štampi ovaj poduhvat ispraćen je sa pohvalnim rečima, Rakela Davidović je predstavljena kao uspešna glumica “filmska zvezda” koja je pod umetničkim imenom Raket Davidov nastupala sa Garijem Kuperom, Klodet Kolber. AJ, 38-738, “Prvi jugoslovenski ton-film u Americi”, Srpski Dnevnik, Njujork 10. decembar 1932; AJ, 38-738, “Pred premijero prvoga jugoslovenskega zvočnega filma v New Yorku”, Enakopravnost, Klivlend 7. novembar 1932.

⁷³⁷ AJ, 38-736, “Zastopnici, ki niso zastopali”, Prosveta, Čikago 4. septembar 1931.

⁷³⁸ Istaklo se da od ovih manifestacija najmanje koristi će imati sami iseljenici ili “Od svih molitva, govora i predavanja neće se ni jedan zagladnjeli nahraniti...”. AJ, 38-736, “Samozvani prijatelji našeg iseljeničtva”, Svijet, Njujork 1. februar 1933.

⁷³⁹ AJ, 38-735, “Jugoslovenski dan u Njujorku”, Amerikanski Srbobran, Pitsburg 8. maj 1931.

nalazio se srpski izdavač J. Palandačić. Jedini suparnik koji je pretendovao da organizuje ovu manifestaciju bila je organizacija JCO upravljana od strane jugoslovenskog konzula. Za ekstremnu hrvatsku štampu, Jugoslovenski dan u Čikagu bio je “Beogradsko-Kolumbatovićev balkanski dan”.⁷⁴⁰ U izveštajima “patriotske” štampe istup Jugoslovena na ovoj izložbi ocenjen je kao jedan od najznačajnijih događaja za jugoslovensku zajednicu na kojoj je učešće uzelo preko 10000 jugoslovenskih iseljenika.⁷⁴¹ Kada se pogleda spisak učesnika primetno je odsustvo većih slovenačkih i hrvatskih organizacija. Učestvovalo je osam srpskih i jedno hrvatsko pevačko društvo, kao i jedno grčko-katoličko društvo. Učešće su uzela i društva poput Kola Srpskih Sestara, Jugoslovenske Žene, sokolska udruženja.⁷⁴²

Veći uspeh nije postignut ni nastojanjima da se pokrenu nove jugoslovenske organizacije. Ovi pokušaji učinjeni su u jednom specifičnom okruženju. Stvarni uspeh niti prihvaćenost ovih novoosnovanih jugoslovenskih organizacija tu nije ostvaren. To nisu bile organizacije koje su okupljale veći deo iseljništva, one nisu imale snagu da utiču na raspoloženje jugoslovenskih iseljeničkih zajednica. Istinsko raspoloženje slovenačkih i hrvatskih iseljenika do izražaja će doći kroz rad nacionalnih organizacija ali i onih nastalih kao reakcija na promene u jugoslovenskoj državi. Izazov radu ovih organizacija dolazio je i sa srpske strane. Sukob nastao oko preuzimanja primata povodom organizovanja proslave Dana ujedinjenja 1932. godine, između JCO s jedne i Jovana Palandačića, istaknutog srpskog izdavača u Čikagu, biće dovoljan da dođe do razlaza dela srpskih iseljenika i ove jugoslovenske organizacije. Ulazilo se u svet iseljeničkog života, ispunjenog posebnim interesima, svet u kome jugoslovenska država nastoji da ostvari ulogu aktivnog učesnika. Svet jugoslovenskih iseljenika bio je svet rasutih kolonija, čestog opredeljivanja, pored onog nacionalno određenog, na osnovu prepoznatih interesa pojedinaca ili pojedinih grupa. Čak i da se nije suočavalo sa već izgrađenim sistemom nacionalnih organizacija različitog karaktera, posebni interesi ali i sloboda rada u cilju realizacije istih, na koju jugoslovenske diplomate pa i jugoslovenska država nisu mogli da utiču, činili su svaki pokušaj usmeravanja tako heterogenog iseljeničkog javnog mnjenja teškim zadatkom. Palandačić je

⁷⁴⁰ AJ, 38-738, “Jugoslavenski Dan u Chicagu”, Hrvatska, Čikago 27. jul 1933.

⁷⁴¹ AJ, 38-736, “Jugoslovenski uspeh u Americi”, Jugoslovenski Dnevnik, Subotica 13. avgust 1933.

⁷⁴² AJ, 38-738, “Jugoslovenski dan na Svetskoj izložbi.-Veličanstveni program.-Govori”, Jugoslavija, Čikago, 8. jul 1933.

poručio da se na kampanju JCO protiv njegovog komiteta neće osvrtni pošto “Jugoslovenska centralna organizacija ne predstavlja ništa”.⁷⁴³ Opstanak organizacija u iseljeničkom svetu pokazatelj je njihovog značaja i prihvaćenosti. Nijedna od ovih organizacija jugoslovenskog imena neće biti dugog veka. U pogledu organizacija JCO i Ž može se reći da je Palandačićeva konstatacija bila ispravna.

Ovakav odnos iseljenika prema inicijativama koje su dolazile iz Jugoslavije ili su pokrenute od strane jugoslovenskih diplomata nije značilo da osećaja zajedništva i čak svojevrsne jugoslovenske identifikacije nije bilo. Tačnije nije se unutar iseljeničke zajednice bežalo od “jugoslovenskog” određenja. I pre stvaranja jugoslovenske države ovaj pojam koristio se u nazivima pojedinih organizacija i društava uprkos činjenici da one po svom nacionalnom sastavu to nisu bile. Slične inicijative i realizacija istih bile su prisutne i u posleratnim godinama. Obrazovanje organizacija jugoslovenskog imena, inicijativom samih iseljenika, poput Jugoslovensko-američkog udruženja, jugoslovenskih klubova, Jugoslovenskog sokola i sl. pratili su javni život iseljenika. Nekada se radilo o inicijativama koje su ishodište imale u zvaničnim jugoslovenskim krugovima, ali su pojedine bile podstaknute raspoloženjem samih iseljenika. U svakom slučaju ni one prve ne bi mogle zaživeti da se nije našao odgovor bar dela iseljenika u Americi. Onivanje društva “Jugoslovenski omladinski venac” iako je u svom sastavu uključivao i bivšu predstavnicu iseljeničkog izaslanstva, Adelu Milčinović, kao i njene dve ćerke Veru koja je bila inicijator stvaranja ovog udruženja i Dašu, pre je bio izraz raspoloženja jednog broja njujorških Jugoslovena odnosno iseljeničke omladine koja je na taj način želela da odgovori novom interesu za etničku raznolikost i kulturu različitih naroda koji se podsticao u Americi kao odgovor na sve jače antiimigrantsko raspoloženje.⁷⁴⁴ Bila je to organizacija

⁷⁴³ AJ, 371-52, Pismo J. Palandačića (John R. Palandech) za B. T. Stojanovića, poslanstvo u Vašingtonu, 3. oktobar 1933.

⁷⁴⁴ Jugoslovenski omladinski venac osnovan je u Njujorku 16. juna 1931. godine. Na čelu se nalazila Vera Milčinović, Borivoj Petrović je bio podpredsednik, Sava Trifković, sekretar. Među odbornicima se nalazila i Deša Milčinović dok su savetujući članovi bile Adela Milčinović i Ema Petrović. (AJ, 66-2340, Adela Milčinović za Ministarstvo prosvete, 17. jun 1932.); Društvo je nastalo organizovanjem jugoslovenske grupe koja je nastupala na manifestaciji u Njujorku, koju je organizovao FLIS osnivanjem Folk Festival Council-a za promociju kultura različitih etničkih grupa. AJ, 371-58, No 10008, R. Janković za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 8. jul 1932.

jugoslovenskog određenja sa ciljem promocije jugoslovenskog kulturnog nasleđa.⁷⁴⁵ I u godinama ekonomske krize slične inicijative potekle od samih iseljenika bile su prisutne. Na prvi pogled bila je to kontradiktorna pojava u odnosu na odgovore i stavove koji su se iz sredine istog tog iseljništva mogli čuti na slične napore koji su dolazili od strane jugoslovenske države. Međutim postojala je suštinska razlika između onoga što je povezivanje na bazi jugoslovenstva značilo za same iseljenike u odnosu na ono što je to povezivanje značilo za državu i njene predstavnike u Americi. Kada se pojavila inicijativa slovenačkih iseljenika za povezivanjem potpornih organizacija tri naroda u jedan savez to nije bila posledica praćenja politike stare domovine, već odgovor na uočene pragmatične potrebe u Americi. Potreba jačanja pozicije iseljeničkih saveza ali i svojevrsna brana sve rasprostranjenijem otporu prema imigrantima unutar američke javnosti, doveli su do pojave inicijative Vincenta Cankara, predsednika SNPJ, za spajanjem srpskih, hrvatskih i slovenačkih saveza u jednu organizaciju. Bila je to ideja koja se prvi put javila 1928. godine ali je obnovljena u godinama ekonomske krize.⁷⁴⁶ Posle prve konferencije održane u Klivlendu 1929. godine, održana je i druga 27-28. oktobra 1930. godine u Milvokiju. Na konferenciji koja je okupila predstavnike iseljeničkih potpornih organizacija sva tri naroda, donete su odluke o osnivanju “Jugoslovenske bratske federacije” (Yugoslav Brotherhood Federation).⁷⁴⁷ Tri godine kasnije prihvaćen je predlog J. Lotrica iz SNPJ da se sve jugoslovenske potporne organizacije ujedine.⁷⁴⁸ Do opstanka ove federacije nije došlo. Postepeni izlazak Amerike iz krize, traženje drugih načina za opstanak nacionalnih organizacija učinili su da ova inicijativa postepeno zamre i ugasi se.

⁷⁴⁵ Cilj društva bio je “Promicanje maternjega jugoslavenskoga jezika, narodnih običaja, narodne pjesme, narodnog kola i drugih narodnih igara, te jugoslavenske narodne nošnje”. Službeni jezik udruženja bio je jugoslovenski. AJ, 66-2340, Pravila udruženja “Jugoslavenski omladinski venac”, Njujork, 16. jun 1932.

⁷⁴⁶ Bio je to kako primećuje jugoslovenski konzul predlog ne za ujedinjenje saveza već za stvaranja federacije ili svojevrsne poslovne sardanje. Jugoslovenski diplomata ocenio je ovu akciju kao korisnu “sa gledišta državnog” uočavajući i materijalnu korist. AJ, 371-52, Pov.br. 179, Generalni konzulat u Njujorku za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu. 20. novembar 1930.

⁷⁴⁷ U Federaciju su ušle organizacije Slovenska Narodna Potporna Jednota, Hrvatska Bratska Zajednica, Srpski Narodni Savez, Slovenska Svobodomislena Zveza i Jugoslovenska Potporna Sveza Sloga. AJ, 371-52, Pov.br. 277, Konzul Đ. Kolombatović za Ministarstvo inostranih poslova, 12. novembar 1930; Na konferenciji Jugoslovenske Bratske Federacije u Milvokiju 24. aprila 1933. godine, u Federaciji su se nalazile i Jugoslovenska Katolička Jednota i Slovensko Hrvatska Zveza i Zapadna Slovenska Zveza. AJ, 371-52, Pov.br. 109, Konzul Đ. Kolombatović za Ministarstvo inostranih poslova, 6. jun 1933.

⁷⁴⁸ AJ, 371-52, Pov.br. 109, Konzul Đ. Kolombatović za Ministarstvo inostranih poslova, 6. jun 1933.

Ovom ukupnom iskustvu gde se (ne)uspeh pojedinih inicijativa određivao prvenstveno raspoloženjem samih iseljenika prema jugoslovenskoj državi odnosno vladajućem režimu, treba dodati i izvesne teškoće koje su bile posledica delovanja (ili odsustva istog) državnih službi u zemlji i na severnoameričkom kontinentu. Ekonomska kriza, siromaštvo Kraljevine ali i složenost unutrašnjih i spoljnopolitičkih prilika svakako nisu ostavljali dovoljno prostora za bavljenje pitanjem iseljenika. Verbalno, taj interes države nije se ni u jednom trenutku gubio a povezanost iseljeničtva i države tj. naroda u zemlji, potenciran je u državnim krugovima i u javnosti. Praksa je međutim nudila i nešto drugačiju sliku. Žalbe o neredovnom, zakasnelom dostavljanju propagandnog materijala stizale su iz jugoslovenskih konzulata. Još ozbiljnije zvučale su žalbe da se pojedini materijali nisu ni slali u Ameriku a da toga oni čija je to dužnost bila nisu bili ni svesni.⁷⁴⁹ Tražio se materijal o jugoslovenskom turizmu, “podaci ekonomskog i obavještajnog karaktera” ali “mi tog materijala redovito nemamo ili, ukoliko ga imamo nije dostatno upotrebljiv i pregledan, stiže ovamo kasno...”⁷⁵⁰ I dve godine kasnije B. Anđelinović, ataše za štampu pri poslanstvu u Vašingtonu, poručuje “Mnogo ima stvari koje bi trebali da imamo i koje smo od Presbira-a tražili, ali niti odgovora dobili nismo”.⁷⁵¹ Kada se zatražilo slanje filmova o Jugoslaviji stigao je odgovor “da Vam takvih filmova za sada ne može ustupiti, jer ih nema”.⁷⁵² S druge strane ocena rada onih koji su poslani u Ameriku, ne obavezno diplomata, a koja se mogla čuti u Kraljevini, nije bila pohvalna. Na interministerijalnoj konferenciji u Beogradu decembra 1930, u prisustvu predstavnika ministarstva spoljnih poslova, ministarstva unutrašnjih poslova, ministarstva vojske, ministarstva socijalne politike, mogla se čuti i sledeća ocena “Naši ljudi koji po dužnosti idu preko oceana, nemaju onu potrebnu školu koju bi morali imati. Oni idu ili radi obične

⁷⁴⁹ Centralni presbira slao je dnevno materijal jugoslovenskim predstavništvima u inostranstvu međutim iz konzulata u Njujorku moglo se čuti da taj materijal nije primljen. AJ, 38-61, Ivan Frangeš za Milana Marjanovića, 5. novembar 1929; Ubrzo je stigla reakcija iz Centralnog presbira i naređeno je da se redovno dostavljaju bilteni domaće i strane štampe konzulatu. Kako se kaže “Mislio sam da Vi ove biltene dobijate jer mi dostavljamo Ministarstvu Spoljnih Poslova ove biltene u 70 primeraka koje ih šalje raznim poslanstvima i konsulatima”. AJ, 38-61, Šef Centralnog presbira za I. Frangeša, 25. novembar 1929.

⁷⁵⁰ Anđelinović navodi potrebu uticaja na pisanje iseljeničke štampe tako što bi joj se plasirao adekvatan materijal To je bilo “apsolutno nužno” posebno “u političkoj orijentaciji našeg iseljenika”. AJ, 38-61, B. Anđelinović za M. Marjanovića, direktora CPB, 2. septembar 1929.

⁷⁵¹ Ovom prilikom od CPBa su se tražili fotografije, slike Jugoslavije, filmovi iz raznih krajeva zemlje i sl. AJ, 38-61, 28. februar 1931.

⁷⁵² AJ, 38-61, G.p.pov.br. 2234, Zamenik šefa CPB-a za B. Anđelinovića, 20. maj 1931.

šetnje ili naprosto “idu u Ameriku” i da se tamo izgube ili da im se daje kakvo nameštenje”.⁷⁵³ Da li bi bolja koordinacija između jugoslovenskih vlasti u zemlji i njenih službenika u Americi uticala na uspješnije usmeravanje raspoloženja iseljenika prema Kraljevini, nije moguće utvrditi. Žalbe na nedostatak materijalnih sredstava, propagandnog materijala bile su konstanta u diplomatskim izveštajima tokom čitavog međuratnog perioda. Stoga, problemi koji su se i ovom prilikom, posle deset godina prisutnosti jugoslovenske države među iseljenicima javili, neće biti izuzetak već pravilo. Opet, uprkos svim maanama nastupa jugoslovenskih službi u Americi, pozitivni odgovor koji je dolazio od strane srpskih iseljenika nije se ozbiljnije dovodio u pitanje. Odgovor drugih iseljeničkih zajednica, s druge strane, nosio je sadržaje koji su zadirali u suštinu poimanja nacionalnog interesa, opredeljenja političkog i nacionalnog. Teško se moglo očekivati da bi uspješnija propaganda u Americi mogla uneti izmene u njihovom raspoloženju bez željenih promena u samoj jugoslovenskoj državi.

Izazovi novog vremena – politički život

Posete iseljenika Jugoslaviji, odnosno slika koja se nudila jugoslovenskoj i iseljeničkoj javnosti, osnivanje novih organizacija i udruženja na platformi jugoslovenstva, kontinuitet delovanja među iseljenicima kroz posete iseljeničkim kolonijama, upotreba starih i uvođenje novih načina propagandnog rada, imali su za cilj postizanje povoljnije atmosfere u odnosima države i iseljenika, ponekad i samo kroz stvaranje slike dobrog odnosa bez stvarnog sadržaja koji bi ga ispunjavao. Dometi ovih nastojanja i pokušaja bili su vidljivi već kroz praćenje reakcija i odgovora samih iseljenika na ove inicijative. Politika države, uz izvesne izuzetke, prihvaćena je i podržana i promovisana isključivo u redovima srpskog iseljeničtva i to je u stvari bio samo kontinuitet dotadašnjih odnosa koji su uspostavljeni u protekloj deceniji. Nije ni ta činjenica bila razlogom za nezadovoljstvo. Ova saradnja srpskih iseljenika, organizacija uključujući i Eparhiju, potvrdila je uspeh u prevazilaženju izazova koji su se u prethodnom vremenu pojavili i u redovima samih srpskih iseljenika. Izvesna istupanja iz te primetne atmosfere saradnje, bila su prisutna. Imajući u vidu hetreogenost i čak fizičku razdvojenost i rasutost iseljenika na prostoru

⁷⁵³ AJ, 38-111, St. Br. 42845, 16. decembar 1930.

severne Amerike ova pojava nije bila neobična, čak pre bi se moglo reći bila je očekivana. Simpatije dela srpskih iseljenika za politiku Udružene opozicije, odnosno za politički pravac Svetozara Pribićevića nije bila nepoznanica. I u godinama diktature pojedinci iz redova srpskog iseljništva pokazivali su otvorene simpatije za ovog jugoslovenskog političara. Prota Jovan Krajnović je svakako bio jedan od najistaknutijih unutar srpske zajednice i jedno od najzvučnijih imena.⁷⁵⁴ Izvesna zabrinutost u redovima jugoslovenskih diplomata je postojala posebno u momentima kada su se pojavile informacije o dolasku Svetozara Pribićevića u Ameriku.⁷⁵⁵ Do toga nije došlo ali je u Ameriku došao njegov sin Stojan Pribićević, prvi put krajem 1932. godine⁷⁵⁶ zatim i 2. marta 1934.⁷⁵⁷ Spekulacije o namerama Stojana Pribićevića, o vezama prote Krajnovića i Svetozara Pribićevića bile su konstanta u izveštajima jugoslovenskih diplomata.⁷⁵⁸ Čak se u glasilu srpskog potpornog društva Jedinstvo mogla pročitati kritika na račun stanja u Kraljevini. Ali je na zvaničnoj konvenciji Jedinstva, koja je održana 5. septembra 1932. godine, usvojen predlog da se pošalje pozdrav Jugoslovenskoj Vladi u Beogradu.⁷⁵⁹ Ipak, uprkos zabrinutosti koja se pokazivala, do stvaranja šire akcije nije došlo niti se uspelo sa prodorom u veće srpske organizacije. Odstupanje od dominantnog raspoloženja unutar srpskog iseljništva imalo je više značaj pojedinačnih istupa a ne kolektivnih akcija. Najveća potporna organizacija SNS ali i Episkopija ostaju dva stuba državne politike na prostoru severne Amerike. Opet, raspoloženje pojedinih iseljenika, sa izuzetkom onih istaknutih poput M. Pupina⁷⁶⁰ i N.

⁷⁵⁴ Mirko Marković, vođa srpskih komunista u SAD, naveo je za J. Krajnovića da je bio vođa SDS-a u Americi. Mirko Marković, *O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanađana jugoslovenskog porijekla*, U: *Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi*, Toronto 1983, 33.

⁷⁵⁵ AJ, 371-52, Str.pov. 325, 30. decembar 1931.

⁷⁵⁶ AJ, 371-52, Pov.br. 21404, 20. decembar 1932.

⁷⁵⁷ Pribićević je boravio kod svog sestra Vase Trivanovića. AJ, 371-53, Pov.br. 125, Radoje Janković za Ministarstvo inostranih poslova, 1. maj 1934; U Sjedinjenim Državama Stojan Pribićević radio je kao dopisnik pojedinih listova u Francuskoj. AJ, 371-53, Pov.br. 7981, 17. april 1934.

⁷⁵⁸ Jugoslovenski poslanik Pitamic prenosi vest o poruci Svetozara Pribićevića svojim pristalicama u Americi da započnu sa jačom akcijom. Kao centralna figura ove akcije pominje se prota Jovan Krajnović. AJ, 371-52, Šifrovano pismo, Str.pov.br. 9; AJ, 371-52, Šifrovano pismo, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu lično za Ministra, bez datuma

⁷⁵⁹ AJ, 38-738, "Sa konvencije srpskog potpornog saveza "Jedinstvo" u Klivlendu, Ohajo, Amerikanski Srbobran, Pitsburg 27 septembar 1932.

⁷⁶⁰ M. Pupin je sredinom 1932. godine poklonio knjige u vrednosti od 30000 dinara Univerzitetskoj biblioteci. AJ, 38-738, "Dobrotvor svoga naroda g. Mihailo Pupin", AJ, 38-738, Vreme, Beograd 16. jul 1932; Njegov patriotski rad vezuje se i za prostor Amerike. Novčana pomoć za manastirsko imanje u Libertvilu sačuvalo je ovaj posed u vlasništvu Eparhije ali je očuvalo i ugled ove institucije.

Tesle, nije bilo vidljivo izuzev onog koje se manifestovalo preko glasila i društvenih organizacija. Vreme krize i postavljanja pitanja opstanka i očuvanja kakve takve egzistencije nisu ostavljali puno prostora za politički aktivizam. S druge strane i u tim godinama krize, saradnja sa srpskim organizacijama potvrdila se u raznim prilikama. Srpski iseljenici, bili su nosioci aktivnosti koje su inicirali jugoslovenski konzuli. Glasilo SNS-a Amerikanski Srbobran prema rečima Koste Unkovića “postojano stoji na jugoslovenskoj bazi”.⁷⁶¹ Neizostavni gosti na manifestacijama, proslavama ali i službenim susretima i konvencijama srpskih iseljenika bili su jugoslovenski zvaničnici u Americi. Na proslavi povodom ujedinjenja srpskih saveza u jedinstveni Srpski narodni savez, gosti su bili jugoslovenski poslanik L. Pitamic i konzul u Njujorku R. Janković.⁷⁶² Upravo u ovom vremenu krize ali i primetnih političkih napetosti, najveća srpska organizacija pokrenula je inicijativu koja je ovu ukupnu saradnju trebala da podigne na viši nivo. Stvarnost života u Americi stavljala je iseljenička društva i organizacije pred niz iskušenja. U vremenu ekonomske depresije ali i deceniju nakon zaustavljanja masovnog useljavanja, ove organizacije suočavale su se sa pitanjem opstanka. Izlaz se tražio u udruživanju sa ostalim iseljeničkim organizacijama ali i u nastojanju da se očuva članstvo u matičnim društvima. Primetno smanjivanje učlanjenja mladih, ali i još izrazitija amerikanizacija ili, kao rođenih Amerikanaca, udaljavanje od roditeljskog nasleđa, tražili su nova rešenja.⁷⁶³ Prosvetno pitanje postaje u ovim godinama, a to mesto zadržava i kasnije, jedno od gorućih pitanja i problema, predmet rasprava i odluka saveza i srpske crkve u Americi.⁷⁶⁴ U pokušaju da se nađe rešenje za problem koji je percipiran kao pretnja opstanku nacionalnih organizacija,

⁷⁶¹ AJ, 371-53, Ref.P-592/2171, 24. oktobar 1934.

⁷⁶² AJ, 38-735, “Kako je provedena fuzija srpskih društava u Americi”, Obzor, 21. oktobar 1929.

⁷⁶³ U apelu da se novim omladinskim organizacijama da srpsko obeležje kaže se „Danas vidimo da ta naša omladina za kojom ćemo nekog dana plakati, osniva svoje klubove, i umesto da priređuje Svetosavske besede, ona priređuje proslave ili „parti“ za Sv. Patrika, Sv. Valentina i slavi „halovin“-sve sa karakterističnim nakitima koji pripadaju tim danima. Na njihovim zabavama čuju se sve manje i manje naš govori, naša pesma i sve manje se igraju naša kola. Na programima, umesto srpske pesme, pevaju se crnački „bluz“ i igra se „tep denc“...Sve strano i neuzvišeno! Sve prosto i nedostojanstveno!“ AJ, 38-735, „Naše omladinske organizacije“, Amerikanski Srbobran, Pitsburg 5. januar 1932.

⁷⁶⁴ Od strane vodećih ličnosti SNS-a, Branka Pekića, Branka Dajčića, i Nikole Vurdelje stigao je predlog za osnivanje prosvetnih odbora preko kojih bi se vršilo osnivanje čitaonica, biblioteka, priređivale zabave i sl. AJ, 38-735, “Za osnivanje prosvetnih odbora”, Amerikanski Srbobran, Pitsburg; AJ, 38-735, “Naše prosvetno pitanje”, Amerikanski Srbobran, Pitsburg, 12. januar 1932; AJ, 38-738, “Čuvajmo vjeru, jezik, narodnost!”, Amerikanski Srbobran, Pitsburg 6. oktobar 1932.

srpski iseljenici saradnju traže u zvaničnim jugoslovenskim vlastima. Odluka saveza SNS 1934. godine da svake godine pošalje jedan broj svojih pitomaca na studije u Kraljevinu još jednom, na nov način potvrdila je čvrstu vezu ovog dela jugoslovenskog iseljništva i jugoslovenske države.⁷⁶⁵

Stvarni izazov u međusobnim odnosima ležao je u ostatku onoga što je označeno kao jugoslovensko iseljništvo. Događaji u Kraljevini Jugoslaviji nisu ostali neskriveni pred iseljeničkom javnošću. Takođe severna Amerika postaje prostor novog političkog i nacionalnog aktivizma. Taj prostor nije bio zanimljiv samo zvaničnoj jugoslovenskoj državi. Interes i uočavanje potencijalne koristi koja se iz saradnje sa brojnim sunarodnicima na prostoru slobodnog političkog delovanja može imati nije bila strana ni nekim drugim političkim faktorima i interesnim grupama iz stare domovine. Bio je to u stvari kontinuitet dotadašnjeg odnosa starokrajske politike i političkih, javnih subjekata i iseljeničke zajednice u Americi. Novo vreme, nove okolnosti donele su jednako tako i novo iskustvo u tim odnosima. Stoga prostor Amerike postaje polje živog političkog rada na kome su se sukobljavali različiti politički i nacionalni interesi koji će u krajnjem ishodu odrediti dalji tok odnosa iseljenika i jugoslovenske države.

Opet je starokrajska politika našla svoje mesto i u iseljeničkoj javnosti. I još jednom nije se ograničilo na iseljeničko praćenje događaja i političkih kretanja subjekata prepoznatih kao predstavnika nacionalnih interesa. Politički život iz Jugoslavije delom se prenosi i na američki prostor a iseljenici se kao aktivni činilac političkog i nacionalnog rada uvode u politiku stare domovine. I na prostoru severne Amerike jugoslovensko pitanje dobija obrise srpsko-hrvatskih odnosa dok intezitet i širina hrvatske politike u Americi gotovo potiskuju interes jugoslovenskih diplomata prema drugim pokretima i zajednicama. To nije značilo da takav interes nije postojao, kao što nije značilo da određivanja, političkog, nacionalnog i ideološkog, unutar ostatka jugoslovenskog iseljništva nije bilo.

Okrenutost životu u Americi, suočavanje sa novim izazovima koji su prepoznati ne u odnosima sa jugoslovenskom državom, već u pitanjima opstanka i očuvanja postojećih organizacija u Americi, bili su oni koji su reklo bi se određivali ponašanje slovenačkih iseljenika. Nije bilo velikih istupa slovenačkih organizacija, nije zabeleženo političko

⁷⁶⁵ AJ, 38-736, "Dom studenata iseljenika", 1. oktobar 1934.

organizovanje koje bi izazvalo veću pažnju i zahtevalo angažovanje jugoslovenskih vlasti. Istina, u slučaju slovenačkih iseljenika nije bilo podsticaja koji bi dolazili od strane političkih subjekata iz Kraljevine. Zabeležena je pojava pokreta slovenačkih katoličkih sveštenika koji su izražavali protest zbog, kako su isticali, progona katolika u Jugoslaviji.⁷⁶⁶ Kritika stanja u Jugoslaviji bila je prisutna ali se ostajalo na verbalnom izrazu koji nije dobijao svoju političku i organizacionu formu. Prioriteti angažovanja su se tražili na drugom mestu. Upravo SNPJ, organizacija jasno socijalistički i republikanski profilisana, postaje inicijator stvaranja saveza jugoslovenskih potpornih organizacija. Slovenačko učešće u manifestacijama jugoslovenskog karaktera nije bila nepoznanica, naprotiv. Već je pomenuta inicijativa o stvaranju jugoslovenskog kulturnog vrta u Klivlendu. U gradu u kome je dominiralo upravo slovenačko iseljništvo nije bilo protesta ove zajednice zbog upotrebe termina “jugoslovenski”. Izvesna kritička nastrojenost prema događajima u jugoslovenskoj državi bila je konstanta kod slovenačkih iseljenika, ali ne i prepreka za ostvarenje različitih oblika saradnje sa zvaničnim predstavnicima jugoslovenske države u Americi ali i sa državom kao takvom.⁷⁶⁷ Ipak, upravo iz sredine slovenačkih iseljenika izdvojio se jedan glas i stav koji će izazvati pažnju i reakciju ne samo jugoslovenskih zvaničnika već i ukupne iseljeničke zajednice. Luj Adamič, Amerikanac slovenačkog porekla, novinar i pisac, privukao je pažnju američke javnosti svojim radovima u kojima je prikazao život imigranata uključujući i sopstveno iskustvo. U vremenu kada ovo pitanje u sve većoj meri zauzima važno mesto u američkom javnom i političkom životu interes za Adamičeve knjige postaje приметniji. Pažnju jugoslovenskog faktora Adamič je takođe privukao. Kada je objavljena knjiga “Smeh u džungli”, svojevrsni prikaz surove realnosti imigrantskog života, slika autora ove knjige u jugoslovenskoj javnosti bila je ona uglednog i poznatog Amerikanca jugoslovenskog porekla.⁷⁶⁸ Kada je objavljena Adamičeva knjiga

⁷⁶⁶ Članci obojeni ovom kritikom izlazili su u slovenačkim glasilima Amerikanskom Slovenecu i Glasilu KSKJ. AJ, 371-52, Pov.br. 60, Konzul Đ. Kolombatović za Ministarstvo inostranih poslova, 14. mart 1933.

⁷⁶⁷ Ivan Molek urednik Prosvete, glasila SNPJ, ukazuje na ovaj neblagonaklon odnos Slovenaca u Americi prema stanju u jugoslovenskoj državi. Štaviše on tom odnosu daje karakter neprijateljstva i kaže “Vlade u Beogradu menjale su se često, i svaki režim je, na svoj način, pojačavao mržnju američkih sunarodnika” (The governments in Belgrade changed frequently, and every regime, in its own way, increased the hatred of the American country-men toward it”. Ivan Molek, *Slovene Immigrant History*, 215.

⁷⁶⁸ Prema pisanju Jutarnjeg lista Luj Adamič kao iseljenik “izvanredna je pojava” a njegovu knjigu jednom kad se otvori “ne možemo je odložiti iz ruke”. AJ, 38-738, “Optužba naše savesti”, Jutarnji List, Zagreb 25.

“The Native's Return”,⁷⁶⁹ u kojoj je izražena kritika jugoslovenskog društva, države i kralja Aleksandra, i slika poznatog pisca iz ugla jugoslovenskih zvaničnika se izmenila. Adamič je sada bio “po osećajima vrlo slab ili nikakav Sloven” koji je “izložio ruglu i podsmehu našu zemlju i njene autoritete”.⁷⁷⁰ Neprijateljstvo je Adamič osetio i u iseljeničkoj sredini a reakcija jugoslovenskih iseljenika na sadržaj jedne knjige postaje slika raspoloženja samog tog iseljeničtva. Kritika i napad je po svemu sudeći došao sa svih strana. Za komuniste Adamičeva kritika jugoslovenske vlasti nije bila dovoljno jaka, hrvatskim iseljenicima smetalo je njegovo jugoslovenstvo, za klerikalce on je bio liberal i komunista a iseljenici naklonjeni Kraljevini izražavali su neraspoloženje zbog loše slike Jugoslavije u njegovoj knjizi.⁷⁷¹ Kako sam Adamič ističe nezadovoljstvo srpskih iseljenika je bilo izazvano njegovom kritikom diktature Beograda ali i predviđanjem atentata na kralja Aleksandra. Preteća pisma, optužbe da je “lažov, izdajica” dolazile su od strane ovog dela jugoslovenskog iseljeničtva.⁷⁷² Adamičeva knjiga jeste bila kritika stanja u Jugoslaviji ali ona koja je bila usmerena ka postojećim političkim prilikama i prvenstveno prema kralju Aleksandru. To nije negiralo njegovo jugoslovensko opredeljenje odnosno naklonost prema ideji jugoslovenstva i zajedničke države naroda na ovom prostoru. Kako navodi konzul Kosta Unković, Adamič je izjavio “da je ponosan na svoje jugoslovenske pretke a da svaki Jugosloven treba da je ponosan što pripada tom narodu”.⁷⁷³ Kada je ubijen kralj Aleksandar, Adamič je to prokomentarisao rečima “Ne znam ko je ubica, ali verujem da su

oktobar 1932; Kada je izašla knjiga Dinamit u zagrebačkim Novostima pisalo je “Svakako treba da čestitamo našem sunarodnjaku na ovako sjajnom literarnom uspjehu”. AJ, 38-735, “Iz života naših iseljenika”, Novosti, Zagreb 22. novembar 1931.

⁷⁶⁹ Adamič je ovu knjigu napisao posle posete Jugoslaviji 1932. godine. Kao stipendista Gugenhajmove fondacije on je u Kraljevini doputovao 13. maja 1932, i tom prilikom obišao veći deo zemlje. Izabrana pisma Louisa Adamiča, Izabral in uredil Henry A. Christian, Ljubljana 1981, 214; Razlog odlaska u Jugoslaviju bio je jer je “Jugoslavija nekako najbolj zanimiva dežela v Evropi”. *Izabrana pisma Louisa Adamiča*, 195.

⁷⁷⁰ AJ, 371-62, Pov.br. 740, Poslanstvo za Bogoljuba Jevtiča, ministra inostranih poslova, 27. septembar 1933; Kosta Unković je godinu dana kasnije izrazio znatno povoljnije mišljenje o ovom piscu. Po njegovom mišljenju Adamič je činio veliku uslugu “narodu u celini a posebno iseljenicima”. AJ, 371-62, Ref.P-592/758, Kosta Unković za Poslanstvo u Vašingtonu, 28. mart 1934.

⁷⁷¹ AJ, 371-62, Pov.br. 90, Konzul Đ. Kolombatović za Ministarstvo inostranih poslova, 30. april 1934.

⁷⁷² On takođe navodi i nezadovoljstvo slovenačkih iseljenika koji su bili nezadovoljni njegovim prikazom Slovenaca i Slovenije. Luj Adamic, *My America 1928-1938*, New York 1938, 135-136.

⁷⁷³ AJ, 371-62, Ref.P-592/758, Kosta Unković za Poslanstvo u Vašingtonu, 28. mart 1934.

njegovi motivi čisto patriotski kao i oni Principovi u Sarajevu 1914”.⁷⁷⁴ Ubistvo kralja za njega bilo je ubistvo tiranina. Svojim knjigama Adamič istupa u javni život a taj svojevrsni politički i društveni aktivizam biće nastavljen i u godinama koje su sledile i neće se ograničiti samo na literarni izraz. Može se reći da je na velika vrata, primećen od svih, Luj Adamič ušao u prostor starokrajske politike koja postaje okvir koji će u budućnosti odrediti njegov život i rad na prostoru Sjedinjenih Američkih Država.

U komentaru raspoloženja iseljenika na prostoru severne Amerike, dr. Berislav Anđelinović, dopisnik za štampu pri Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu zaključio je septembra 1929. godine “U hrvatskom delu našeg iseljenog naroda u U. S. A. oseća se u poslednje vreme početak jednog povoljnijeg raspoloženja”.⁷⁷⁵ Ovakav optimizam u tumačenju hrvatskog raspoloženja nije imao utemeljenja ni u dotadašnjem iskustvu a svakako ne u vremenu kada je ova konstatacija nastala. Uticaj na ovo tumačenje mogla je imati inicijativa koju i sam Anđelinović ističe, o povezivanju jugoslovenskih potpornih saveza a koju je i najveća hrvatska organizacija, Hrvatska Bratska Zajednica, prihvatila. Međutim sve ostalo što se moglo videti u kretanju raspoloženja i delovanja unutar hrvatske zajednice bilo je suprotno ovom “povoljnijem raspoloženju”. Reakcija na atentat u Skupštini pokazala je zavidnu homogenizaciju hrvatskog iseljništva ali i spremnost na obnovu političkih aktivnosti koje su posle 1925. godine donekle zamrle. Ta spremnost svakako nije iščezla proglašenjem diktature u Kraljevini, naprotiv. Ali je uvođenje diktature i zabrana političkog rada u Kraljevini učinila nešto drugo. Prostor Amerike iznova postaje mesto prenošenja dela političkog života i aktivnosti hrvatskih političara. Ponovo se iseljenička zajednica javlja kao ona od koje se očekuje materijalna podrška ali i sredina koja će političkim i nacionalnim ciljevima dati glas i međunarodnu vidljivost. Obnovljen je

⁷⁷⁴ Za Adamiča, kralj Aleksandar bio je vladar “tiranskog karaktera i terorističkih metoda”. Ipak kaže da je u ličnim kontaktima kralj Aleksandar ispoljavao demokratsko ponašanje što po Adamiču nije bilo bez iskrenosti “jer on je bio Srbin a Srbi su istinski i duboko demokratski narod”. AJ, 371-62, Daily News, Los Angeles 10. oktobar 1934.

⁷⁷⁵ Anđelinović bazira ovu svoju tvrdnju i na dolasku Đ. Kolombatovića na mesto konzula, na aktivnostima poslanika L. Pitamica ali i na uvođenje diktature u Kraljevini. Kako kaže diktatura je uklonila dva faktora koja su bila izvorom sukoba: parlament i “ekstremno šovinističko plemensko novinstvo”. AJ, 38-61, B. Anđelinović za Ministarstvo inostranih dela, odeljenje za štampu, 30. septembar 1929.

rad Hrvatske seljačke stranke u SAD i Kanadi. Dolazak Ljudevita Kežmana⁷⁷⁶ ali pre svega Avgusta Košutića sredinom 1931. godine⁷⁷⁷ potvrdio je značaj koji ovaj deo hrvatskog naroda ima za hrvatsku politiku. Prostor severne Amerike bio je međutim privlačan i za neke ekstremnije struje. Domobranski pokret i na ovom prostoru pronalazi poželjno mesto za svoj rad. Osnivanje prvih domobranskih organizacija 1933. godine u SAD, pokretanje glasila “Nezavisna Hrvatska Država” zatim i dolazak Branimira Jelića 1934. godine,⁷⁷⁸ učinio je pored južne Amerike i Sjedinjene Države mestom stvaranja organizacija, prikupljanja novca i političkog rada ustaškog pokreta.⁷⁷⁹ Pokušaj stvaranje jedinstvenog hrvatskog fronta nije postignut uprkos pokušajima predstavnika različitih struja. Sukob oko primata pojedinih organizacija i pretenzija za zauzimanjem pozicije predstavnika glasa hrvatskog naroda učinio je ove pokušaje neuspelim. Kada je sredinom 1928. godine stvoreno Hrvatsko kolo ono je istupilo sa idejom stvaranja opštehrvatskog pokreta koji bi se izdigao iznad političkih podela. Hrvatsko kolo “mora da bude svehrvatska narodna organizacija, da obuhvati dušu cjelokupnoga naroda hrvatskoga ovkraj i onkraj oceana, a napose dušu Iseljene Hrvatske”.⁷⁸⁰ Sličnu zamisao imala je i Hrvatska Seljačka Stranka. Kako je istakao prof. Ivan Horvat, glavni sekretar HSS za Ameriku “ko je protiv HSS, taj je protiv Hrvatske, jer je ta stranka predstavica borbe za slobodnu Hrvatsku”.⁷⁸¹ Međutim, ako se i nije postiglo jedinstvo političkog delovanja, ono je postignuto u stavu prema Kraljevini Jugoslaviji i trenutnom političkom stanju. Uz izvesne razlike u pogledu budućnosti jugoslovenske države, metoda za ostvarenje političkih ciljeva, postignuto je jedinstvo u kritici postojećeg stanja u kome se hrvatski narod nalazio i prepoznavanju krivca u “beogradskom režimu”. Izraz raspoloženja pokreta oko Hrvatskog kola

⁷⁷⁶ Ljudevit Kežman došao je sa suprugom u SAD 10. decembra 1930. sa redovnim pasošem. AJ, 371-52, Strogo pov.br. 301, Đ. Kolombatović lično za Ministra, 19. decembar 1930; Februara 1932. godine pominje se da je Kežman napustio Sjedinjene Države. AJ, 371-52, Str. Pov. 26, 10. februar 1932.

⁷⁷⁷ A. Košutić je pokušao da uđe u Sjedinjene Države avgusta 1930. godine ali usled intervencije jugoslovenskih diplomata u tome nije uspeo. AJ, 371-52, Pov.br. 247, 22. septembar 1930; Već sledeće godine Košutić je uspeo da uđe u SAD. AJ, 371-52, Pov. br. 192, 4. avgust 1931.

⁷⁷⁸ AJ, 371-53, 21. avgust 1934; AJ, 371-53, “Croat Freedom Leader Here”, The New York Sun 19. oktobar 1934.

⁷⁷⁹ M. Jareb vezuje osnivanje Domobranskog pokreta na prostoru SAD za pokretanje glasila Hrvatska Nezavisna Država sredinom 1933. Prvi ogranak „Dr. Ante Pavelić“ osnovan je 21. avgusta u Njujorku. Mario Jareb, Ustaško-domobranski pokret, 370.

⁷⁸⁰ AJ, 38-735, “Hrvat-Hrvatima”, Hrvatski list i Danica hrvatska, 6. oktobar 1931.

⁷⁸¹ AJ, 38-111, “Veličanstvena protestna skupština u Pittsburghu”, Kanadski Glas, Vinipeg 21. april 1930.

predstavljao je svehrvatski skup održan u Detroitu 15. do 17. oktobra 1931. Tom prilikom je obrazovano Hrvatsko narodno vijeće koje je imalo zadatak da organizuje referendum među hrvatskim iseljenicima u SAD o Memorandumu kojim se tražila nezavisnost Hrvatske.⁷⁸² Cilj okupljanja bio je jasan odnosno “Mi smo se sastali kao Hrvati, a cilj nam je bio i morao biti: Naša američka pomoć za uspostavu Samostalne Države Hrvatske”.⁷⁸³ Narodno Vijeće od sedam članova prihvatilo je deklaraciju “Svehrvatske lige za oslobođenje Hrvatske”, doneta je odluka o imenovanju predstavnika za celu severnu Ameriku a kao narodni praznici određeni su 29. oktobar kao Dan oslobođenja i 2. jun kao Dan Ubistva Hrvatskih Mučenika.⁷⁸⁴ Pristalice Hrvatske Seljačke Stranke održale su skup 30. marta 1930. godine “da dignu glas protesta protiv tiranije, koja njihove očeve i majke, braću i sestre strahovito gnjavi i zlostavlja”.⁷⁸⁵ Bio je to skup protiv “srbijanske diktature nad Hrvatskom” dok je glavni sekretar HSS za Ameriku prof. Ivan Horvat pozvao hrvatski narod u redovima HSS “da pokažemo tiranima das mo u slobodnoj Americi jedinstveni...”⁷⁸⁶ Već na II konvenciji HSS u Čikagu od 10. do 12. oktobra 1931. bilo je ukupno 21 organizacija HSS u SAD i Kanadi.⁷⁸⁷ Obrazovanjem političkih organizacija na tlu severne Amerike iseljništvo se na direktan način uključivalo u politički život a kroz skupove i deklaracije trebala je da se obezbedi vidljivost u iseljeničkoj zajednici ali i u američkoj i međunarodnoj javnosti. Manifestacije na prostoru Amerike koristile su se za isticanje posebnosti hrvatskog naroda ali i da se još jednom ukaže na težak položaj u kom se on nalazio. Kada je Jugoslovenski klub u Pitsburgu proslavljao Zrinsko-Frankopanski dan 30. aprila 1933. godine, hrvatski sveštenik Sorić predvodio je kontraproslavu.⁷⁸⁸

⁷⁸² Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 368-369; Memorandum su na skupu u Jangstonu od 20. septembra 1933. potpisali Ivan Stipanović, Ivan Krešić, Milan Bilić, Kuzma Kuharić. Memorandum je dostavljen američkom predsedniku Ruzveltu, , Društvu Naroda i papi. Jure Prpić, *n.d.* 212-214.

⁷⁸³ Na Zboru su bili prisutni predstavnici Hrvatskog kola, HRSS, Hrvatske Katoličke Zajednice, Hrvatske Župe, Hrvatskog Radiše, Hrvatskog Sokola. AJ, 38-735, “Glasovnica H.N.V. i ciljevi hrvatskog naroda”, *Naša Nada*, 7. april 1932.

⁷⁸⁴ Prema ovom izveštaju skupu se obratio i Ivan Butković kao predstavnik HBZ. AJ, 371-52, *Str.pov.br*, 270, 6. novembar 1931

⁷⁸⁵ AJ, 38-111, “Veličanstvena protestna skupština u Pittsburgu”, *Kanadski Glas*, Vinipeg, 21. april 1930.

⁷⁸⁶ AJ, 38-111, “Veličanstvena protestna skupština u Pittsburgu”, *Kanadski Glas*, Vinipeg, 21. april 1930.

⁷⁸⁷ Za predsednika glavnog odbora HSS izabran je Blaž Kaušić, prvi potpredsednik bio je Frano Salopek a drugi potpredsednik P. M. Stanković. Jugoslovenski konzul izneo je procenu da organizacija okuplja 400 organizovanih članova. AJ, 371-52, *Str.pov.br*, 270, 6. novembar 1931

⁷⁸⁸ AJ, 38-61, *Pov.br.93*, 9. maj 1933.

Odgovarajući na pripreme organizovanja jugoslovenskog dana na proslavi u Čikagu 1933. godine HRSS i druga hrvatska društva u Čikagu uputila su proglas pozivajući hrvatske iseljenike da “istupimo za vrijeme svetske izložbe i da održimo manifestaciju i protestnu skupštinu u prosvjed nepravde beogradske vlade koja je dala zatvoriti Dr. Vlatka Mačeka”.⁷⁸⁹ I zaista, 2. jula 1933. godine u Čikagu održan je skup hrvatskih iseljenika “protestna manifestacija” na kojoj se pozivalo na oslobođenje Hrvatske. Blaž Kaušić, glavni predsednik američkog HRSS iz Klivlenda poručio je “Hrvatsko pitanje nije više samo hrvatsko pitanje unutar “Jugoslavije”, nego je to postalo i svjetsko pitanje”.⁷⁹⁰ Bilo je primera saradnje hrvatskih organizacija i pojedinaca sa zvaničnicima jugoslovenske države ali su to bile pojedinačne i često marginalne pojave koje nisu svedočile o stvarnom stanju unutar hrvatske zajednice.⁷⁹¹ Kada su predsednik HBZ A. Gazdić i Jonić kao učesnici u odboru za uređenje jugoslovenske sobe na Univezitetu u Pitsburgu, dobili orden sv. Save IV stepena u jugoslovenskom poslanstvu, prihvatanjem ordena stavljena je tačka na njihov položaj u Zajednici. Odlukom Glavnog odbora njima je izrečena kazna a na sledećim izborima za vođstvo HBZ-a njih u vrhu ove organizacije više nije bilo.⁷⁹²

Prostor Amerike postaje i mesto obnove starih, stvaranja novih ali i prenošenje starokrajskih savezništava. Političko približavanje pokreta makedonstvujućih i hrvatskih političkih struja na tlu severne Amerike nije bila nepoznanica. Ponuda takve saradnje došla je iz redova MPO, početkom 20-ih Stjepanu Radiću i HRSS u Americi. Već avgusta 1929. godine Ministarstvo inostranih poslova raspolagalo je informacijom da su nezvanično glasilo HSS u SAD, “Narodni Glasnik” i “Makedonska Tribuna” “u stalnoj vezi”.⁷⁹³

⁷⁸⁹ I dalje “Hrvatski narod znade za sve zločine, koji su počinjeni nad braćom u domovini, pak zato neće niti da čuje o tom lažnom jugoslavenskom danu, već pozivamo sve, da se odazovu, kad ga potpisani priređivački odbor sazove na okup da manifestiramo u Chicago”. AJ, 38-738, “Hrv. Republikanske Seljačke Organizacije Iseljenoj Hrvatskoj”, Naša Nada, 26. maj 1933.

⁷⁹⁰ AJ, 38-738, “Velika manifestacija hrvatske svijesti u Chicago, Ill.”, Naša Nada, 27. jul 1933.

⁷⁹¹ Jedan od oslonaca jugoslovenske politike u SAD bio je list “Hrvatska” vlasništvo S. Vrančića sa urednikom Filipom Vukelićem. Uređivanje ove novine vršilo se u koordinaciji sa jugoslovenskim diplomatama. Kako je B. Anđelinović izvestio nadležne u Kraljevini, Vukelić “radi prema instrukcijama samog Konsula g. Kolombatovića”. AJ, 371-79, B. Anđelinović za Ministarstvo inostranih poslova, 10. januar 1930.

⁷⁹² Glavni odbor HBZ usvojio je 31. marta 1930. godine rezoluciju kojom se Gazdić i Jonić osuđuju zbog primanja ordena. AJ, 371-52, Pov.br. 102. Konzul Đ. Kolombatović za Ministarstvo inostranih poslova, 25. april 1930.

⁷⁹³ AJ, 38-61, Pov.O.Š.Br. 3214, Ministarstvo inostranih dela za Centralni presbiri, 30. avgust 1929.

Skupovi različitih hrvatskih struja koji su se održavali kao izraz protivljenja stanju u Kraljevini, postaju mesta redovnog prisustva predstavnika Makedonske Političke Organizacije. Na protestnoj skupštini Hrvata u Pittsburgu 30. marta 1930. godine, drugi govornik bio je izaslanik MPO, Popov. On je, kako prenosi Kanadski Glas, pozvao Hrvate “neka se bore za slobodu svoju, jer samo slobodna Hrvatska i slobodna Makedonija mogu ovu državu srediti, a narode spasiti od propasti”.⁷⁹⁴ U Njujorku, u zgradi gde se nalazila štamparija Hrvatskog Kola nalazila se i ona Makedonske Tribune.

Kada se saznalo za ubistvo kralja Aleksandra, reakcije u Americi bile su očekivane. Srpski Narodni Savez “predvodio je narodne mase u ovoj golemoj tuzi”, slovenački deo iseljeničtva “u velikoj većini žali” ubistvo kralja.⁷⁹⁵ Očekivano u redovima ekstremnih pokreta, poput domobranskog pa i hrvatskog Kola vest o ubistvu dočekana je sa odobravanjem. Međutim istaknuto je i da je vođstvo najveće hrvatske organizacije, predvođeno Ivanom Butkovićem i Milanom Petrakom izrazilo “svoje veselje”, dok samo “manji dio...iskreno i gorko žali”.⁷⁹⁶ Smrt jugoslovenskog kralja nije značila i prekid političkog prestrajavanja i angažovanja iseljenika, naprotiv. Učvršćene su mreže političkih organizacija, jednako tako utvrđene su pozicije iseljeničkih zajednica prema jugoslovenskoj državi. Stanje u Kraljevini i praćenje starokrajske politike (i političara) ostaju primarni u opredeljivanju kretanja raspoloženja iseljenika u Americi. Međutim nove političke prilike i nove ideologije koje su menjale evropski kontinent postaju u sve većoj meri onaj određujući faktor koji će u prvo vreme posredno usmeravati odnose iseljenika prema državi i iseljenika i države porekla.

* * *

Ekonomska kriza svakako je postavila odnos države i iseljenika u novi kontekst, sa jačanjem očekivanja s jedne, iseljeničke strane, prema državi porekla ali i kroz davanja prostora državi da iznova preispita svoj odnos sa iseljeničkom populacijom. U trenucima, tačnije godinama, kada se gubila ona do tada dominantna privlačnost iseljeničtva kao

⁷⁹⁴ AJ, 38-111, “Veličanstvena protestna skupština u Pittsburgu”, Kanadski Glas, Vinipeg 21. april 1930.

⁷⁹⁵ AJ, 371-53, Ref.P-592/2171, Kosta Unković za Otpravnika poslova Kraljevskog poslanstva u Vašingtonu, B. P. Stojanovića, 24. oktobar 1934.

⁷⁹⁶ AJ, 371-53, Ref.P-592/2171, Kosta Unković za Otpravnika poslova Kraljevskog poslanstva u Vašingtonu, B. P. Stojanovića, 24. oktobar 1934.

potencijalnog izvora ekonomskog i materijalnog, i kada je nju zamenila drugačija stvarnost, ona koja je iseljenike činila ugroženom kategorijom koja je trebala i očekivala pomoć stare domovine, na iskušenju je stavljen ovaj odnos sa dve strane okeana. Potvrda da jugoslovenska država neće odustati od osnovnih principa iseljeničke politike, štaviše, da je spremna da preduzme korake ka jačanju neposrednog kontakta, što je i činila kroz susrete poput tzv. iseljeničke nedelje, stigla je i u ovim teškim godinama, kako za iseljenike, tako ništa manje i za jugoslovensku državu. Ipak glavno obeležje ili glavni ton ovim odnosima davala je politika države koja je kroz dekrete, naredbe i potiskivanje nacionalne posebnosti i političkog delovanja, nastojala da uvede državu i društvo u stanje unutrašnje stabilnosti ali i nametnutog zajedništva kroz politiku integralnog jugoslovenstva.

Međutim ishodi nisu nudili razlog za zadovoljstvo. Iako su u ovom kratkom periodu ispunjenom teškim ekonomskim stanjem i ništa manje teškim političkim dešavanjima, otvorene mogućnosti za ostvarenje prisnije saradnje čak i kada je ona podstaknuta nesrećnim okolnostima u kojima se prevashodno našlo jugoslovensko iseljeničtvo, do ključnog povezivanja i promena u percepciji nije došlo. Politička stvarnost započeta jednim atentatom, onim u skupštini Kraljevine Jugoslavije, a okončana drugim na ulicama Marselja, unosila je nove podele ali je jednako tako na površinu iznela stara nezadovoljstva koja su težila novim rešenjima. Jugoslovenska država i sama u nezavidnom ekonomskom položaju i sa osećanjem stalnog opreza i straha od potencijalnih pretnji, nije mogla odgovoriti na potrebe iseljenika, one egzistencijalne pre svega. S druge strane, ideje integralnog jugoslovenstva i njima suprotstavljene ideje nacionalne posebnosti ispunjavale su ideološki i politički život još uvek mlade državne zajednice. Ove pojave koje nisu tekle neskrivene od iseljeničke zajednice, svojom snagom zasenile su i potisle one pokušaje i inicijative koje su išle ka povezivanju iseljenika i države uz unošenje novog sadržaja koji bi i kvalitativno taj odnos okrenuo ka punoj saradnji. Politička razmimoilaženja, nacionalna (i politička) homogenizacija iza nacionalnih lidera i stranaka, pojava ekstremizama raznih oblika i iz raznih izvora, karakterisali su i javni život iseljenika okrenut ka događajima u starom kraju. Izvesne inicijative poput onih vezanih za kulturno-prosvetnu saradnju, ostvareni kontakti kroz projekat iseljeničkih nedelja, održavao je vezu i opstanak ideje o iseljenicima kao delu narodnog jedinstva, ispunjavajući jedan od glavnih ciljeva iseljeničke

politike, održavanje veze države i iseljenika i kroz to očuvanje nacionalne svesti iseljenog dela naroda. Pronalaženje voljnih sradnika sa različitim motivima, spremnih na saradnju ostavljao je utisak bar delimičnog uspeha pojedinih inicijativa. Ta iskustva svakako su poslužila i u kasnijim godinama kao dobra osnova za nove pokušaje postizanje povezanosti države i iseljenika.

III. IZGUBLJENE ILUZIJE (1935–1939)

Posle četiri godine ekonomske depresije, svet je polako izlazio iz krize ali jednako tako, ulazilo se u doba novih izazova, pre svega onih političkih podstaknutih pojavom ekstremnih i isključivih ideologija koje su sigurnim koracima vodile Evropu a zatim i svet ka novom sukobu sa tragičnim posledicama. Jugoslavija, nakon ubistva kralja Aleksandra, ušla je u proces traganja za novim političkim rešenjima koja bi umirila unutrašnje sporove i razilaženja. Međunarodne okolnosti činile su ovo još potrebnijim. Političke i nacionalne turbulencije, ali i nacionalna homogenizacija pratili su politički i javni život Kraljevine a konačni pokušaj iznalaženja prihvatljivog rešenja, sporazumom o banovini Hrvatskoj, učinjen je svega nekoliko dana pre početka Drugog svetskog rata. Ni odnos iseljenika i države nije mogao ostati van uticaja ovih promena, onih u Jugoslaviji ali i svakako onih koje su se dešavale na međunarodnom planu. Zvanična jugoslovenska vlast ali i ostali jugoslovenski politički činiooci, u atmosferi unutrašnje nestabilnosti ali i novih spoljnopolitičkih izazova nisu mogli zanemariti potencijalna savezništva pa i ona koja se odnosila na severnoamerički kontinent. Kako je Konstantin Fotić primetio, značaj iseljenika nije ležao samo u činjenici da “predstavlja zamašan nacionalni elemenat” već i da “može biti odsudan u najvažnijim političkim momentima i za naš odnos sa Sjedinjenim Američkim Državama”.⁷⁹⁷ Dr. Lazar Prokić, publicista i iseljenički radnik zaključio je “naša država mora računati sa svojim iseljeničkim elementom kao uvek aktivnim faktorom”.⁷⁹⁸ Značaj iseljenika u tom smislu u sve većoj meri, čak i kada u početku to nije bilo tako vidljivo, izlazio je iz okvira odnosa matice i njenih iseljenih podanika. Potencijalni značaj iseljenika kao propagandnog ali ne samo takvog oslonca prepoznat je i pre stvaranja jugoslovenske države. Opet, iskustvo Prvog svetskog rata a svakako sećanja

⁷⁹⁷ AJ, 371-54, Pov.br.549, Izveštaj K. Fotića za predsednika Ministarskog saveta M. Stojadinovića, 14. jul 1936.

⁷⁹⁸ „U ratu, oni hitaju majci otadžbini kao dobrovoljci ili redovni vojni obveznici. U miru oni šalju zamašne svote dobre valute od čega celo nacionalno društvo ima koristi. A u oba slučaja oni svedoče u dalekim zemljama da mi postojimo, da umemo postojati, da imamo prava postojati“. „*Jugosloveni u Otadžbini i van nje*“, Iseljenički svet, Br. 2 i 3, God. III, februar/mart 1940, 5.

sa već idealizovanom slikom prošlog vremena, javljalo se kao oslonac za nadanja i uzor moguće saradnje. Nažalost, tragični događaji u Marselju oktobra 1934. godine pokazali su da je iseljeničtvo oslonac i nekim drugim političkim opcijama čije angažovanje ostavlja duboke posledice i po samu jugoslovensku državu.

I dalje broj iseljenika bio je onaj primarni faktor koji je upućivao na ocenu važnosti ove zajednice za državu odnosno “nijedan narod pa bio on velik ili malen, ne može a da ne vodi računa o tolikom broju svojih građana, koji za našu državu predstavljaju celu iseljenu banovinu”.⁷⁹⁹ Uprkos ekonomskoj krizi i dalje ocena o ekonomskoj snazi iseljeničkih organizacija,⁸⁰⁰ primarno onih u SAD, značaj iseljenika za ekonomski razvoj Kraljevine⁸⁰¹, njihov politički značaj u novom vremenu ali i važnost kulturne saradnje ostavljali su ovu zajednicu u sferi zanimanja i rada službene Jugoslavije. S druge strane odnos iseljenika prema državi u sve većoj meri postaje opredeljen ne samo događajima unutar Kraljevine, već i onim na međunarodnoj sceni. Prepoznavanje novih izazova pre svega onih koji su dovodili u pitanje nacionalne interese naroda kome su pripadali, ostavilo je neizbežan uticaj na opredeljenje i ponašanje iseljenika i oblikovaće njihov odnos prema jugoslovenskoj državi.

Nove inicijative

Na izvestan način, ishodi nakon više od jedne decenije zajedničkog života u jugoslovenskoj državi zatim i ishodi postavljenih ciljeva, očekivanja i želja definisanih jugoslovenskom iseljeničkom politikom u prvim posleratnim godinama, nude opravdanje pomalo sumornog označavanja poslednjih godina odnosa države i iseljenika pre izbivanja Drugog svetskog rata kao vreme gubljenja iluzija. Principi koji su činili osnov i temelj

⁷⁹⁹ „*Brojna ekonomska snaga našeg iseljeničtva*“, Iseljenički svet, Br. 2 i 3, God. III, februar/mart 1940, 7.

⁸⁰⁰ Procene o ekonomskoj snazi iseljeničkih organizacija iznete 30. juna 1937. godine (imovina 16 iseljeničkih organizacija u SAD i Kanadi) odnosno imovina njihova iznosila je milijardu i petsto miliona dinara. HBZ je raspolagala sa 9 miliona dolara, slovenačka društva u severnoj Americi preko milijardu dinara, a SNS i Jedinstvo, kao dve najveće srpske organizacije preko sto miliona dinara. „*Brojna ekonomska snaga našeg iseljeničtva*“, Iseljenički svet, Br. 2 i 3, God. III, februar/mart 1940, 7.

⁸⁰¹ Posebno se isticao značaj poseta iseljenika starom kraju koje su same po sebi donosile materijalnu korist ali su imale i posredan značaj. Ovi iseljenici bili bi nosioci propagande u američkoj javnosti za jugoslovenski turizam odnosno oni bi bili “najefikasnija turistička propaganda”. Posete bi imale značaj i za očuvanje nacionalnog duha kod pripadnika mlađih generacija i te posete bile bi “deo spone između otadžbine i njene emigracije”. “*Učešće iseljenika u razvoju našeg turizma*”, Iseljenički svet, Br. 2 i 3, God. III, februar/mart 1940, 8-10.

jugoslovenske politike prema iseljenom delu naroda nisu se napuštali ali su svi ostali potezi i mere pre bili odraz mirenja sa realnošću nego dosledno sprovođenje politike koja bi potvrđivala postavljene i definisane smernice i ideje jugoslovenske iseljeničke politike. Ambiciozno zamišljeni planovi s početka građenja odnosa sa iseljeničkom zajednicom, ideje o stvaranju veza koje bi i kroz institucionalno prisustvo države među iseljeništvom, opravdale stav o iseljenicima kao delu narodnog jedinstva, ideje o ovoj zajednici kao jedinstvenom jugoslovenskom faktoru u Americi, morali su ustuknuti pred realnošću koja je dovela u pitanje realnu mogućnost ostvarenja nekih od osnovnih principa jugoslovenske iseljeničke politike. Konstatacije koje su stizale iz redova jugoslovenskih diplomata ali i pojedinaца iz iseljeničke zajednice u Americi o postignućima države, raspoloženju iseljenika, o izazovima koji nisu nestajali već su, čini se, opstajali i uvećavali se, ne samo što su ostavljale utisak o neuspehu izgradnje željenih odnosa već su govorile o svesti samih aktera o tom neuspehu. Jugoslovenski konzul u Čikagu V. Vukmirović izneo je sledeću konstataciju “Danas kada mi ne možemo da utvrdimo čak ni koliko ima našeg življa u Americi, još je teže imati sliku o njegovom socijalnom položaju ili o njegovom kulturnom razvitku a po gotovu nemoguće zamisliti šta treba činiti da se jednoj masi koja predstavlja petnaesti deo našeg naroda, pomogne normalno ostvarivanje njegovih težnji, skupno u Americi a paralelno sa četrnaest drugih delova u zavičajju”.⁸⁰² S druge strane konzul u Pitsburgu Kosta Unković zaključio je da “činjenice koje bolno deluju na naš narod ovdje i stvaraju neko općenito uverenje da se za iseljenika ništa ne brine i da ga se na svakom koraku izrabljuje i da on mora biti svačija žrtva”.⁸⁰³ Slične ocene koje su ostavljale utisak nedovoljno učinjenog iznosili su i pojedinci koji su bili deo života iseljeničke zajednice. Milovan Šundić, srpski sveštenik zaključio je “ipak još danas nije uspelo da se rad unificira nacionalno”. Uzrok se nije tražio samo u raspoloženju iseljenika, kriv je bio i “rđav primer nereda i političkih trzavica koje vladaju u Jugoslaviji”.⁸⁰⁴ Nikola Drenovac srpski sveštenik koji je u Njujork došao jula 1938. godine, posle sedam meseci boravka u Americi zaključio je “Ali žalosno je istina da zvanična domovina slabo vodi računa o svojim iseljenim

⁸⁰² AJ, 414-7, Pov.189, Generalni konzul u Čikagu V. Vukmirović za K. Fotića, 14. maj 1936.

⁸⁰³ AJ, 371-73, Godišnji izveštaj, Kosta Unković za Ministarstvo inostranih poslova u Beogradu, 21. februar 1940.

⁸⁰⁴ AJ, 371-54, Izveštaj sveštenika Milovana P. Šundića, 12. novembar 1935.

sinovima...”⁸⁰⁵ Bila su to poražavajuća razmišljanja posle gotovo dve decenije građenja odnosa iseljenika i države porekla.

Oktoobra 1935. godine na dužnost novog poslanika u Vašingtonu stupio je Konstantin Fotić.⁸⁰⁶ Još jednom, kao više puta ranije, to je značilo i iznošenje novih procena i sudova o jugoslovenskom iseljentištvu, prepoznavanje izazova i iznošenje predloga kao odgovor na iste. I posle gotovo dve decenije građenja odnosa sa iseljenicima, iz Ministarstva unutrašnjih poslova je ponovo stigla molba da se dostave podaci o stanju i prilikama među jugoslovenskim iseljenicima.⁸⁰⁷ Ti podaci vrlo brzo su dostavljeni i nisu bitnije menjali sliku koja je više puta do tada već bila predočena jugoslovenskim ministarstvima i službama. Struktura, pre svega ona socijalna i ekonomska, uprkos velikim iskušenjima koja je donela ekonomska kriza tridesetih nije doživela bitnije promene. Iseljenici kao prvenstveno radnici, sa malobrojnim primerima poslovnog uspeha i sticanja ekonomske moći, bila je slika koju je potvrdio i novi poslanik i ostali predstavnici jugoslovenske diplomatske mreže u Americi. Procene o oko million iseljenika jugoslovenskog porekla, odnosno one preciznije o 700 000 u SAD, odnosno oko 20000 u Kanadi,⁸⁰⁸ o iseljenicima kao pre svega manuelnim radnicima zaposlenim u industriji,

⁸⁰⁵ Drenovac nastavlja „Kad bi uporedili aktivnu propagandu drugih evropskih država za svoje iseljenike sa akcijom naše domovine u tom pogledu, ostali bi u poređenju s njima jadni i žalosni“. „Pismo iz Amerike“, Iseljentički svet, br. 3, god. II, april 1939, 6; Razlozi ovakvom stanju tražili su se i u radu iseljentičke službe za koju se isticalo da je „rob administracije, teške, glomazne, konzervativne administracije. Božidar M. Gruičić, „Organizacija državne iseljentičke službe“, Iseljentički svet, br. 3, god. II, april 1939, 11.

⁸⁰⁶ Konstantin Fotić, karijerni diplomata, rešenjem od 7. avgusta 1935. godine postavljen je za novog poslanika u Vašingtonu a tu dužnost je preuzeo 25. oktobra 1935. godine. Nataša Milićević, *Konstantin Fotić – diplomata od karijere*, Istorija 20. Veka, Časopis Instituta za savremenu istoriju, Beograd, 1998,(143-162) 151.

⁸⁰⁷ Ministarstvo unutrašnjih poslova tražilo je od Ministarstva inostranih poslova da se „pribave izveštaji o svim našim kolonijama u Americi sa kratkim i preglednim opisom stanja u njoj, kao i spiskovi glavnijih vodećih ličnosti, kako bi moglo imati tačan pregled srtanja našeg tamošnjeg življa“. AJ, 371-51, Pov.br. 5567/VI/, Predmet: Pregled naših kolonija u Americi, 26. mart 1938.

⁸⁰⁸ AJ, 371-59, Br. 4247/38, Predmet: Statistika naših manuelnih radnika zaposlenih u stranim evropskim zemljama, 2. maj 1938; Ipak, još jednom i novi jugoslovenski poslanik morao je da konstatuje „da se tačan broj svih naših ovde nastanjenih iseljenika tačno uopšte ne može utvrditi“. Razlozi koje navodi Fotić bili su nepotpuna državna statistika ali i još uvek prisutno izjašnjanje dela iseljenika kao Austrijanaca ili Mađara. AJ, 371-59, Pov. br.731, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 7. decembar 1938; Prema podacima Iseljentičkog komesarijata u SAD je živelo 752000 iseljenika a u Kanadi 18000. Izvešća Iseljentičkog komesarijata u Zagrebu 1922.-1939.. priredili Pavao Jonjić, Ante Laušić, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 1998 (Eugen Quinz za Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja, Odsek za zaštitu iseljenika, 16. septembar 1938.), 137; Procene iz 1939. godine govorele su o 750-800000 iseljenika u SAD (uključujući i treću generaciju) i između 20 i 25 hiljada iseljenika jugoslovenskog porekla na prostoru Kanade. Iseljentički muzej, br. 16, God. V, jul 1939; U pogledu nacionalne strukture Fotić je izneo procene o

rudnicima, na železnici⁸⁰⁹ sa malobrojnim ali važnim i sa ponosom isticanim uspehom pojedinaca ili pojedinih naseobina,⁸¹⁰ pratilo je opis stanja u kome se jugoslovensko iseljništvo nalazilo. Ekonomska kriza je svakako ostavila posledice na percepciju iseljenika kao potencijalne finansijske snage ali su novčane pošiljke iz Amerike i dalje tekle kontinuirano iako skromnije od željenog i mogućeg.⁸¹¹ Takođe, procene o vrednosti imovine iseljeničkih organizacija upućivale su na opstanak interesa i u tom kontekstu prepoznavanje značaja iseljeničke zajednice. Procene imovine 16 jugoslovenskih društava na teritoriji SAD juna 1937. godine, govore su o oko milijardu i po dinara (oko 25 miliona dolara) vrednosti te imovine.⁸¹² Stoga iseljništvo ostaje prepoznato kao važan izvor priliva “zdrave” valute i skromna podrška posustaloj privredi Jugoslavije. Ako se može govoriti o nekim novim momentima u strukturi jugoslovenskih iseljenika, to je svakako bilo povećanje pripadnika druge i treće generacije iseljenika u ukupnom broju jugoslovenskog iseljništva u Americi. Deceniju i po nakon uvođenja restriktivnih imigracionih zakona od strane Sjedinjenih Država posledice su se mogle videti. Tako je K. Fotić primetio da u

oko 400000 Hrvata, 250000 Slovenaca i 60-70000 Srba. AJ, 371-54, Pov. br. 549, Izveštaj K. Fotića za predsednika Ministarskog saveta M. Stojadinovića, 14. jul 1936.

⁸⁰⁹ AJ, 371-59, Br. 4247/38, Predmet: Statistika naših manuelnih radnika zaposlenih u stranim evropskim zemljama, 2. maj 1938; AJ, 371-73, Izveštaj konzula Koste Unkovića Ministarstvu inostranih poslova, 15. februar 1937.

⁸¹⁰ K. Fotić prilikom obilaska iseljeničkih kolonija u prvim mesecima 1936. godine zaključio je da iseljenici na području Kalifornije ekonomski stoje znatno bolje od ostatka iseljništva u Americi odnosno da su “najbolje ekonomski situirani”. Tako on za iseljenike u Los Angelesu kaže da su imućniji kao i da su “mnogi samostalni i poznati poduzetnici” koji poseduju “lepe i bogate kuće i posede”. Posebno su se isticali uspešni poslovni ljudi poput Martina Bogdanovića vlasnika fabrike sardina u San Pedru i Josip Mardešić takođe vlasnik manje fabrike, obojica poreklom sa ostrva Vis. AJ, 371-54, Izveštaj K. Fotića predsedniku Ministarskog saveta M. Stojadinoviću, 30. maj 1936; “Naš veliki industrijalac Bogdanović”, Iseljenički muzej, br.7, god.III, 5. april 1937, 5; “Predavanja o uglednim i zaslužnim jugoslovenskim iseljenicima u Americi”, Iseljenički muzej, br. 16, god.V, jul 1939; AJ, 38-736, “Jugoslovenski iseljenici najbolje su uspeli u južnim krajevima Sjedinjenih Američkih Država”, Politika, 8. 11. 1937.

⁸¹¹ Smanjenje novčanih pošiljki u ovom periodu beleže sve zajednice na tlu SAD. Tako je tokom 1939 iz SAD u Evropu poslato oko 137 miliona dolara što je bilo smanjenje za oko 10% u odnosu na 1938. godine kada je u Evropu pristiglo oko 150 miliona dolara. Učešće jugoslovenskih iseljenika bilo je skromno. Prema podacima jugoslovenskog konzulata u Njujorku poštanskim novčanim uplatnicama u Jugoslaviju iz Sjedinjenih Država uplaćeno je: 1. 8. 1937.do 30.6.1938- 320598,53 dolara; 1.7.1938.do 30.6.1939.-282 917,20dolara; 1.7.1939. do 31.3.1940.- 256 113,76 dolara. AJ, 449-4, K.Pov.br.81, Predmet: Novčane pošiljke iseljenika iz USA, 13. jun 1940.

⁸¹² Prema ovim podacima vrednost Hrvatske bratske zajednice procenjena je na više od 9 miliona dolara, kapital slovenačkih organizacija na preko 1 milijarde dinara (oko 17 miliona dolara), dok je imovina srpskih organizacija SNS i društva „Jedinstvo“ procenjena na sto miliona dinara (oko 1,7 milion dolara). „*Više od jednog miliona naših iseljenika živi i stvara na svih pet kontinenata*“, Iseljenički svet, br.1, god. I, Beograd, oktobar 1938, 2.

ukupnom broju jugoslovenskog iseljništva u severnoj Americi 50% čine potomci iseljenika, odnosno pripadnici druge i treće generacije.⁸¹³ Posledice američkih useljeničkih zakona i nametnuta ograničenja neminovno su se odrazile na ovaj segment u strukturi jugoslovenskih iseljenika.

Ni u novim okolnostima nije se odstupilo od osnovnih principa jugoslovenske iseljeničke politike, pre svega u pogledu percepcije iseljenika kao dela narodnog jedinstva. Kada se dr. Želimir Mažuranić, predsednik Senata Kraljevine Jugoslavije obratio iseljništvu putem radio prenosa, 1. maja 1937. godine, on im se obratio kao “braći”, “sunarodnicima”, “zemljacima”.⁸¹⁴ Ukazujući na ekonomsku i političku važnost iseljenika i stoga opravdanost pokretanja novog specijalizovanog časopisa koji bi se bavio iseljeničkim pitanjem, uredništvo lista “Iseljenički svet” u uvodnom obraćanju čtaocima zaključuje “Iseljena Jugoslavija predstavlja na taj način celu našu desetu banovinu” a na jedan million iseljenika ne gleda se samo kao na hranioca porodice već on “spasava cele krajeve naše zemlje...” Iseljenici su važni i “kao naša najbolja ambasada” i zato “Otadžbina treba da stoji u najtešnjoj vezi s tim velikim ogrankom svog naroda”.⁸¹⁵ Jednako tako opstala je i slika iseljenika kao zajednice vezane za zemlju porekla, emotivno, ekonomski, politički, a ta činjenica opravdavala je i, štaviše, činila potrebnim akciju i inicijative koje su dolazile od strane jugoslovenske države usmerene ka iseljništvu. I novi poslanik Fotić posle nekoliko meseci boravka u Americi i nakon posete iseljeničkim kolonijama zaključio je da “naše iseljništvo u Americi je jedan živi organizam koji se još uvek oseća sastavnim delom zemlje iz koje vuče poreklo...”.⁸¹⁶ I godinu dana kasnije Fotić je bio mišljenja da “daleko od toga da se narodno osećanje gubi u našim naseljima u koliko su ona starija u Sjedinjenim Državama, ono se naprotiv može, čuvano i negovano sa pažnjom, uputiti

⁸¹³ AJ, 371-54, Pov. br. 549, Izveštaj K. Fotića za predsednika Ministarskog saveta M. Stojadinovića, 14. jul 1936; U opširnom izveštaju o stanju među iseljenicima sveštenik Ž. Negovanović govoreći o potrebi većeg angažovanja među iseljeničkom omladinom primetio je “Ona već danas predstavlja dobru ako ne veću polovinu našeg iseljništva. AJ, fond Milan Stojadinović (37), f. 23, Izveštaj sveštenika Ž. P. Negovanovića, 21. maj 1938.

⁸¹⁴ AJ, 371-77, G.Dr. Želimir Mažuranić, predsednik Senata Kraljevine Jugoslavije pozdravlja preko kratkotalasne radio stanice Centralnog presbiroa naše iseljenike u Americi, 1. maj 1937.

⁸¹⁵ “Značaj našeg iseljništva”, Iseljenički svet, br.1, god. I, Beograd, oktobar 1938, 1.

⁸¹⁶ AJ, 371-54, Izveštaj poslanika K. Fotića predsedniku Ministarskog saveta M. Stojadinoviću, 30. maj 1936.

jednoj istinskoj ljubavi za sve što pripada opštoj sudbini našeg plemena”.⁸¹⁷ Konzul u Čikagu V. Vukmirović išao je i korak dalje ustvrdivši “da u stvari ne postoji opasnost da bi naš narod u USA izgubio svoje narodnosne osobine da bi se odrodio i prestao da misli na svoj zavičaj”.⁸¹⁸ Nezadovoljstvo do tada učinjenim i postignutim rezultatima bilo je prisutno ali stav o iseljeništvu odnosno njegovom mestu u ukupnom jugoslovenskom nacionalnom korpusu nije se menjao, ipak po svemu sudeći postojala nedoumica o načinima i mogućnostima rada unutar iseljeničke zajednice, tj. daljim načinima i pravcima delovanja. Stoga, uprkos gotovo nepromenjenom odnosu prema onome što jugoslovensko iseljništvo čini i predstavlja, nije se moglo zanemariti iskustvo prošlog vremena. To iskustvo na površinu je iznelo niz suprotnosti i osećaje nepoverenja koji nisu bili samo nacionalno obojeni već su proizilazili iz niza nerešenih pitanja, poput iseljeničke štednje, problema nastalih različitim poimanjem obaveza i dužnosti, iz razlika nastalih kao posledice usvajanja različitih vrednosti ili svojevrsnog sudara različitih kultura posebno u kontekstu odnosa sa predstavnicima mlađih generacija. Bila su to pitanja koja su remetila odnose čak i sa onima koji su ocenjeni kao lojalni prema jugoslovenskoj ideji i zajednici. Da li se u novom vremenu sa novim političkim prioritetima i novim izazovima mogao očekivati bitniji iskorak iz ovog odnosa koji nije odgovorio postavljenim ciljevima i željama, zasigurno ne kada je u pitanju bila jugoslovenska država? Koliko je zaista bilo prostora za povlačenje poteza koji bi doveli do različitih prihvatljivijih ishoda od dotadašnjih? Vreme i događaji na međunarodnom planu svakako nisu bili saveznik mladoj državi ni u pogledu ovog pitanja odnosa sa iseljenicima. Nije se, kao ni ranijih godina, radilo o pitanju koje je zauzimalo prioritarno mesto u razmišljanjima i aktivnostima javnog i političkog života Kraljevine. Ali je to i dalje bio deo ukupne jugoslovenske politike koji zadržava važnost sa političkog i ekonomskog gledišta. Novo vreme i nove političke prilike neminovno su se odrazile i na percepciju iseljenika kao potencijalnog faktora u budućoj jugoslovenskoj politici i zaštiti interesa zemlje. Dakle ako bi se tražio odgovor na pitanje da li je jugoslovenska država preduzela neke mere koje bi vodile ka jačanju uticaja na iseljništvo svakako bi se moglo reći da je inicijativa i namere bilo. Nije bilo novih zakona

⁸¹⁷ AJ, 371-55, Pov.br.120, Izveštaj poslanika K. Fotića za predsednika Ministarskog saveta M. Stojadinovića, 12. mart 1937.

⁸¹⁸ AJ, 371-54, Pov. 68, konzul V. Vukmirović za poslanstvo u Vašingtonu, 25. februar 1936.

koji bi na sveobuhvatan način regulisali ovo pitanje. Najvidljivija promena desila se u organizacionom smislu. To nije međutim bila posledica uočenih nedostataka i prepoznatih potreba za novim pristupom ovom pitanju već se javila kao posledica unutrašnjih reformi i traženja političkog kompromisa unutar Kraljevine. Sporazum o Banovini Hrvatskoj avgusta 1939. godine odrazio se i na iseljeničko pitanje. Izvršen je prenos niza nadležnosti na novoustanovljenu Banovinu a van toga nije ostalo ni pitanje iseljavanja i odnosa sa iseljeničkom populacijom. Izbijanje Drugog svetskog rata svega nekoliko dana nakon donošenja ovog sporazuma a zatim i ulazak Jugoslavije u rat nisu ostavili prostor za dalju analizu i praćenje razvoja novog pristupa pa makar se radilo i o novoj organizaciji iseljeničke službe.⁸¹⁹

Spremnost da se odgovori na prepoznate probleme da se pokuša sa iznalaženjem rešenja koja bi uklonila razloge, ili bar neke od njih, nezadovoljstva iseljeničke zajednice, potvrđivali su i dalje prisutan interes države za iseljeničku zajednicu. Dakle namera da se načine izvesni koraci postojala je i ti koraci su i učinjeni. Oni najvažniji učinjeni su u pogledu rešavanja pitanja državljanstva, s jedne strane odraza poimanja mesta iseljeničtva u političkom i nacionalnom okviru onoga što je predstavljao jugoslovenski narod, ali s druge, stalnog izvora nezadovoljstva i nerazumevanja od strane iseljenika sa posledicama koje su se odražavale na odnose dve strane ali i sa posledicama na svakodnevicu iseljeničkog života. Opterećenost međusobnih odnosa koja je proizilazila iz insistiranja Jugoslavije na zakonu o državljanstvu koji je povlačio i obaveze poput one vojne, bila je vidljiva i predmet

⁸¹⁹ Na tlu Hrvatske, nadležnosti iz oblasti iseljeničkog pitanja preuzeo je ban, osoblje, inventar, budžet iz Iseljeničkog fonda podeljeni su između bana i Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja. Iseljenički komesarijat u Zagrebu postaje Iseljenički odsek odeljenja socijalne politike banske vlasti dok se odsek pri Ministarstvu bavio opštim pitanjima iseljeničke službe u Jugoslaviji. Ova promena odradila se i na tzv. privatnu inicijativu. Do tada jedinstveni iseljenički savez podeljen je na tri nacionalna saveza. Radilo se na izvestan način i o okončanju jedinstvene jugoslovenske iseljeničke politike. Godinu dana nakon sporazuma o Banovini, u Zagrebu se razmatralo pitanje hrvatske iseljeničke politike i hrvatske iseljeničke službe. Vesna Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslovensko iskustvo 1918-1941*, Beograd, 2012, 105-107; 121-123; Takođe sledeći korak bilo je formiranje nacionalnih saveza iseljenika. Marta 1940. godine osnovan je i Srpski iseljenički savez u Beogradu. Savez je osnovan u prostorijama Srpsko-amerikanske banke u prisustvu episkopa Dionisija, profesora Beogradskog univerziteta dr Vasilja Popovića, direktora Srpsko-amerikanske banke Pavla Hadži-Pavlovića, Vlade Konstantinovića iz Njujorka, blagajnika Srpsko-amerikanske banke D. Milićevića i jednog broja studenata iz Amerike. Istaknuto je da je jglavni cilj Saveza kulturno-nacionalna i privredna sardanja Srba iz Jugoslavije i iseljenika u Americi. Za predsednika Saveza izabran je dr Vasilj Popović. „*Osnovan je Srpski iseljenički savez u Beogradu*“, *Iseljenički svet*, br. 2 i 3, God. II, februar/mart 1940, 6.

različitih opservacija i predloga jugoslovenskih zvaničnika, odnosno izraza nezadovoljstva i protesta sa iseljeničke strane. Ne želeći da dovede u pitanje osnovne principe svoje iseljeničke politike ali i poimanje nacionalne i državne pripadnosti iseljenika, Kraljevina je ipak načinila izvesne ustupke pre svega imajući u vidu poziciju iseljeničke populacije zatim i sopstvene interese koji su mogli biti ugroženi. Bilo je to delikatno pitanje. Nije se radilo ili ne primarno, o isključivo zakonskom, normativnom regulisanju pitanja državljanstva i pitanja vojne obaveze. Ova zakonska regulative duboko je zadirala u suštinu odnosa države i iseljenika. Stav prema državljanstvu iseljenika ukazivao je na stav države prema iseljenicima kao delu narodnog jedinstva koji se nije završavao samo na verbalnim diskusijama i debatama već je postajao princip koji svoje mesto nalazi u zakonskim propisima. Ali to je bio i zakon koji je, kako se videlo, otvarao niz problema u odnosu države i iseljenika. Država nije bila voljna da se odrekne svog zakonskog principa koji definiše ko se smatra delom narodnog jedinstva, ali je bila spremna na izvesne ustupke i prilagođavanja novim okolnostima. A okolnosti, odnosno odnosi između dve strane, ekonomski, kulturni, politički ali i odnosi sa američkom državom iznova su ovo pitanje iznosili na površinu. Pa i ministar unutrašnjih dela A. Korošec zaključio je “pitanje državljanstva naših sunarodnika koji su se iselili u Ameriku, zadaje nam brige a i nepoželjne sporove sa američkim vlastima”.⁸²⁰ Izvesne mere u tom pogledu učinjene su i tokom godina ekonomske krize. Pozne tridesete sa već izvesnim i jasno vidljivim napetostima i na međunarodnoj sceni zasigurno su menjale i percepciju sunarodnika sa druge strane okeana. Već je prepoznat značaj direktnog susreta iseljenika i domovine kao jedan od sigurnih načina održavanja veze iseljenika i države. To je bio i način postavljanja odnosa u okvire poželjnih oblika saradnje a samim tim i postavljanja osnova za ostvarenje drugih ciljeva, ekonomskih, nacionalnih ali i političkih. Opet, kao pitanje ili tačnije problem javila se obaveza služenja vojske koja je bila neraskidivo vezana za jugoslovenski zakon o državljanstvu. Nije se radilo o novom ili nepoznatom problemu koji je opterećivao

⁸²⁰ Ovi sporovi odnosili su se pre svega na pitanje deportacija i razilaženja u željama koga Amerika želi da deportuje a Jugoslavija ne želi da prihvati. Takođe, i ovom prilikom ministar je ukazao na „smetnje“ koje jugoslovenske vlasti čine iseljenicima koji dođu u posetu starom kraju čak i kada su u posedu američkog državljanstva. AJ, 38-736, „Riješeno pitanje državljanstva za naše predratne i poratne iseljenike“, Novi iseljenik, Zagreb, 1. februar 1937; AJ, 371-49, Cirkular No.4, Predmet: Državljanstvo naših iseljenika, 25. januar 1937.

odnose dve strane. Na loše posledice jugoslovenskih zakona o državljanstvu a sa tim u vezi i obavezom služenja vojske ukazivalo se iz redova jugoslovenskih diplomata u godinama neposredno nakon okočanja Prvog svetskog rata. Volja i spremnost da se pronade zadovoljavajuće rešenje pokazala se tek posle petnaest godina lošeg iskustva. Uzaludnost insistiranja na ovim obavezama postala je očigledna i službama u Kraljevini. Nije se želela izmena postojećeg zakona ali se pokazala volja da se on donekle ublaži. Ta spremnost pokazala se i od strane jugoslovenskih vojnih vlasti. Podsticaj da se učine izvesne izmene u odnosu na obaveze iseljenika kao i ranijih godina dolazile su od diplomata koji su neposredno mogli da se uvere u svu uzaludnost insistiranja na poštovanju vojne obaveze, ali i na pogubnost pozivanja na zakon o državljanstvu i njegovo rigidno poštovanje. Konzul V. Vukmirović istakao je “Šteta koju naša nacionalna stvar zbog ovoga ovde ima da pretrpi vrlo je velika”.⁸²¹ Neizbežno je posmatranje ovog stava u kontekstu međunarodnih prilika i događaja u Evropi a na to upućuje i sam Vukmirović koji zaključuje “najveća je korist, ako postignemo da kod naših sunarodnika u USA sačuvamo patriotsko raspoloženje takvo da su oni u slučaju kakvog zapleta spremni da lično i imovno priteknu u pomoć svome zavičaju a dotle da sačuvaju svoja zaposlenja...”⁸²² Pored isticanja egzistencijalnih razloga, činjenica je bila da se radilo u većem broju o deci iseljenika koji su ili rođenjem ili boravkom već stekli američko državljanstvo i, kako ističe konzul u Njujorku, B. P. Stojanović “oni ne nalaze za potrebno ni da traže otpust iz našeg državljanstva ni da regulišu vojnu obavezu”.⁸²³ Rezultati regrutacije u jugoslovenskim konzulatima i tridesetih kao i ranijih godina dali su poražavajuće rezultate. Sa teritorije generalnog konzulata u Njujorku, na pregled vojnih obveznika od 140 pozvanih iseljenika, pred regrutnom komisijom nije se pojavio nijedan vojni obveznik.⁸²⁴ Slično iskustvo ponovljeno je i 1938. godine. Njujorški

⁸²¹ Vukmirović navodi razloge zbog kojih je nerealno očekivati odaziv iseljenika. Iseljenik “ne raspolaže dovoljnim sredstvima da preduzme jedan dulji put” ali i “napuštajući svoj posao za nekoliko dana gubi mesto do koga u današnje vremenu nezaposlenosti, uopšte ne može ponoivo da dođe”. AJ, 371-61, Pov.No.57/36, konzul V.Vukmirović za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 6. februar 1936.

⁸²² AJ, 371-61, Pov.No.57/36, konzul V.Vukmirović za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 6. februar 1936.

⁸²³ AJ, 371-61, Br. 14225, Sadržaj: Izveštaj o rezultatu regrutacije vojnih obveznika u 1938. godini, 12. novembar 1938.

⁸²⁴ Pozive je primilo ali nije ih vratilo niti je došlo na pregled 106 obveznika, 27 je vratilo poziv zbog netačne adrese, njih pet je javilo da su američki državljani, jedan da je bolestan, jedan je primio poziv vratio ga i nije

konzulat je uputio 233 poziva a odazvalo se pet mladića, od toga samo jedan je ocenjen sposobnim za vojnu službu.⁸²⁵ Državljanstvo je podrazumevalo određena prava i obaveze. Upravo ova vojna, bila je posledica zakona o državljanstvu koja je neposredno dirala svakodnevicu iseljenika i uticala na njihov odnos prema državi porekla. Kako je istaknuto, to nisu bili novi problemi, ali su oni iznova aktuelizovani. Nije se radilo samo o omladini koja je trebala da pristupi regrutaciji, problem se odnosio i na iseljenike u poznijim godinama koji nisu izgubili državljanstvo, niti su regulisali vojnu obavezu pa su u očima zakona postali vojni begunci. Izvesne mere su donete kao odgovor na uočene probleme. Izmenama i dopunama Zakona o ustrojstvu vojske omogućeno je iseljenicima da posete domovinu svake treće godine i borave do šest meseci za koje vreme neće biti pozivani na služenje u kadru.⁸²⁶ Upravo u godinama neposredno pre izbijanja novog svetskog rata, jugoslovenska država preduzela je dodatne korake ka ublažavanju svog stajališta. Izvršeno je modifikovanje stava ko se može smatrati državljaninom Kraljevine. Aktom Ministarstva unutrašnjih poslova od 6. februara 1937. (kao dopune akta od 22. decembra 1936. godine) učinjene su značajne izmene u poimanju državljanstva iseljenika. Tako su se i bez formalnog otpusta ili odricanja isključili svi koji su se iselili pre 1. decembra 1918. godine a po zakonima Austrougarske izgubili su državljanstvo monarhije i stekli novo američko.⁸²⁷ Ta odluka proširila se i na one koji su se iselili posle decembra 1918. godine a do 1928. godine su, takođe po zakonima Monarhije, izgubili njeno državljanstvo.⁸²⁸ Izuzetak je važio za iseljenike koji su se iselili posle 1918. godine sa onih teritorija Kraljevine gde je primenjivan srpski građanski zakon a to je uključivalo i prostor Vojvodine. Ova lica iako su se iselila do dana stupanja na snagu jugoslovenskog Zakona o državljanstvu 1928. godine,

se pojavio pred komisijom. AJ, 371-61, Br.2670-36, R. Janković, generalni konzul u Njujorku za Ministarstvo vojske i mornarice, ađutantsko odeljenje, 3. mart 1936.

⁸²⁵ Čak 150 poziva iako su uručeni ostali su bez odgovora ili formalnog opravdanja. AJ, 371-61, Br. 14225, Sadržaj: Izveštaj o rezultatu regrutacije vojnih obveznika u 1938. godini, 12. novembar 1938.

⁸²⁶ Do tada je taj period bio tri meseca. AJ, 371-61, A. Br. 350, Cirkular No 1, 5. januar 1932

⁸²⁷ Iseljenici koji su se iselili pre stupanja na snagu mirovnih ugovora postignutih posle okončanja Prvog svetskog rata a koji su državljanstvo Monarhije izgubili na osnovu sporazuma Austrougarske i SAD (konvencija između SAD i Austrougarske 20. septembra 1870.), ili na osnovu zakona Monarhije (iseljenički patent 24. marta 1832. godine, propisi zakona iz 1879. godine), gubili su državljanstvo Monarhije pa stoga nisu ni imali mogućnost, čak ni opcijom, da steknu državljanstvo nove jugoslovenske države. Samim tim i njihovi potomci nisu mogli posedovati državljanstvo Kraljevine. AJ, 371-49, Cirkular br. 1, Sadržaj: Državljanstvo naših iseljenika, 22. februar 1937.

⁸²⁸ AJ, 371-49, Cirkular br. 1, Sadržaj: Državljanstvo naših iseljenika, 22. februar 1937.

mogla su izgubiti državljanstvo samo redovnim putem sticanja državljanstva zemlje useljenja a na osnovu člana 56 jugoslovenskog Zakona o državljanstvu.⁸²⁹ Svi koji su se iselili posle donošenja jugoslovenskog zakona o državljanstvu 1928. godine, mogli su izgubiti državljanstvo samo uz poštovanje odredbi ovog zakona.⁸³⁰ Ovo je svakako bio ustupak iseljeničkoj populaciji, prvenstveno onoj u Americi. Naime, na prostoru pre svega Sjedinjenih Država, najvećim delom radilo se upravo o iseljenicima sa prostora bivše Austrougarske koji su se iselili pre početka Prvog svetskog rata. Takođe, upravo je najmasovnije iseljavanje zabeleženo u poslednjoj deceniji XIX i prvoj deceniji XX veka. Stoga je ovim zakonom najveći deo jugoslovenskog iseljeničtva na prostoru Amerike oslobođen obaveza prema jugoslovenskoj državi uključujući i obavezu regrutacije odnosno regulisanja vojne obaveze. Išlo se i korak dalje u relaksaciji jugoslovenskih propisa. Važno pitanje koje se pre svega postavljalo iz iseljeničke sredine, bilo je pitanje državljanstva dece iseljenika.⁸³¹ Ona su, bilo dužinom boravka u Americi bilo činom rođenja na američkoj teritoriji stekla američko državljanstvo. Ukoliko su se njihovi roditelji smatrali jugoslovenskim državljanima ona su takođe, na osnovu jugoslovenskog zakona bila tretirana kao državljani Kraljevine. Međutim, jugoslovenska država ostavljala je prostor za odricanje od jugoslovenskog državljanstva, ukoliko se takav zahtev podnese u roku od tri godine posle navršene 21 godine života.⁸³² Ovo je međutim bila opcija koja se po svemu sudeći nije koristila bilo zbog neupućenosti ali češće zbog odsustva bilo kakve potrebe da se preduzme ovakav jedan čin iz perspektive samih iseljenika. Stoga je jugoslovensko Ministarstvo unutrašnjih poslova dalo novo uputstvo juna 1937. godine po kome se “trogodišnji rok za podnošenje izjave kojima će se odreći državljanstva Kraljevine Jugoslavije, ima računati od dana kada je objavljen ovdašnji normativni raspis...bez obzira

⁸²⁹ Radilo se o području Vojvodine odnosno, u užem smislu oblast Banata i Bačke. AJ, 371-49, Cirkular br. 1, Sadržaj: Državljanstvo naših iseljenika, 22. februar 1937.

⁸³⁰ AJ, 371-49, Cirkular br. 1, Sadržaj: Državljanstvo naših iseljenika, 22. februar 1937.

⁸³¹ AJ, 371-61, K. Fotić za Srpski narodni savez, 10. februar 1937.

⁸³² Prema članu 31 Zakona o državljanstvu, državljani Kraljevine po poreklu (rođenjem ili pozakonjenjem) mogao je da davanjem izjave u roku od tri godine od navršene 21 godine starosti odrekne se državljanstva Kraljevine ukoliko su rođeni u inostranstvu ili su tamo stalno nastanjeni i dokažu da su dobili državljanstvo dotične zemlje. Закон о држављанству са тумачењем, 90-91.

na godine starosti”.⁸³³ To je značilo da je trogodišnji rok za odricanje od jugoslovenskog državljanstva počeo da teče od decembra 1936. godine.⁸³⁴ Ovo je svakako bio važan korak koji je jugoslovenska država napravila u pravcu uređivanja pitanja koje je, kako se isticalo, stajalo na putu ostvarenja dobre saradnje između iseljenika i države. Kakvi su zaista bili dometi ovih rešenja bilo je već drugo pitanje. Jugoslavija je ustupke činila čvrsto se držeći zakonskih okvira i procedure. S druge strane nalazila su se lica koja su sebe smatrala američkim državljanima pa samim tim bez obaveze na bilo kakvo postupanje prema jugoslovenskim zakonima. Kako je jugoslovenski konzul u Njujorku, Stojanović istakao “Ovakvi mladići ne samo što stalno žive u Americi, već nemaju nameru da se uopšte vraćaju u Jugoslaviju bilo na kraći ili duži boravak. Stoga oni neće da se odazivaju vojnim pozivima niti pak da se izlažu troškovima oko nabavke dokumenata na osnovu kojih...imaju pravo da budu brisani iz našeg državljanstva...”⁸³⁵ Inicijativom jugoslovenskih diplomata ove odredbe trebale su da budu predočene iseljentištvu u cilju otklanjanja bilo kakvih rezervi pre svega u pogledu želje iseljenika da posete stari kraj. Tako, značajnim se smatralo objavljivanje i odredbe kojom su iseljenici, odazivanjem na poziv jugoslovenskih vojnih odnosno civilnih predstavnika u inostranstvu, oslobođeni službe u kadru tokom perioda mira, a od njih se očekivalo odazivanje pozivu samo u slučaju rata.⁸³⁶ Učinjene su i neke druge izmene postojećih propisa. Ministarski savet doneo je odluku “da se naši emigranti koji su iz političkih razloga izbegli iz zemlje a nisu regulisali vojnu obavezu a koji bi sada želeli da se vrate, ne uzimaju na odgovor radi izbegavanja vojne obaveze već da se za prva tri meseca po povratku ostave na miru” a

⁸³³ AJ, 371-49, Cirkular br. 4, Predmet: Državljanstvo i viziranje pasoša naših iseljenika u Americi, 19. jul 1937.

⁸³⁴ Razlog ovakvog postupanja, prema ovom raspisu, bio je neinformisanost iseljenika. Naime kako je rečeno, iseljenici nisu na vreme bili upoznati sa jugoslovenskim zakonom o državljanstvu pa stoga nisu na vreme mogli da iskoriste njegove pogodnosti. AJ, 371-49, Cirkular br. 4, Predmet: Državljanstvo i viziranje pasoša naših iseljenika u Americi, 19. jul 1937; AJ, 414-6, Za štampu, 24. avgust 1937.

⁸³⁵ AJ, 371-61, Br.14225, Sadržaj: Izveštaj o rezultatu regrutacije vojnih obveznika u 1938 godini, 12. novembar 1938.

⁸³⁶ Kako je propisivao član 43 Zakona o ustrojstvu vojske od 30. septembra 1931. godine “Na slučaj mobilizacije i rata sva ova lica dužna su da se odmah vrate u Otadžbinu i prijave se svojim komandama ako i dalje podležu obavezi služenja po odredbama ovog Zakona i ako su sposobna za službu u vojsci”. AJ, 371-61, Pismo K. Fotića B. Pekiću, 19. maj 1937.

nakon tog perioda bi bili upućeni na odsluženje vojnog roka.⁸³⁷ U godini kada je Evropa bila već uveliko zahvaćena ratom doneta je Uredba o izmenama i dopunama Zakona o ustrojstvu vojske i mornarice.⁸³⁸ Član 45 predviđao je da iseljeni jugoslovenski državljani se neće smatrati da izbegavaju službu ukoliko se “u vremenu njihovog regrutovanja pa najdalje do 27 godine starosti” jave jugoslovenskim vojnim ili diplomatsko-konzularnim predstavnicima i daju izjavu da su “kao jugoslovenski državljani i vojni obveznici spremni da se u slučaju mobilizacije kao i u slučaju rata odazovu pozivu jugoslovenskih državnih vlasti i postupe po njihovom naređenju”. U slučaju rata ostala je obaveza povratka u Jugoslaviju i prijave komandi.⁸³⁹ Dakle davanje izjave u novim okolnostima bilo je dovoljan čin za formalno regulisanje vojne obaveze. Poseta domovini omogućena je bez obaveze služenja vojske svake treće godine uz boravak u trajanju do šest meseci.⁸⁴⁰ U posmatranju i oceni spremnosti države da pristupi izvesnoj modifikaciji i prilagođavanju propisa o državljanstvu iseljenika ne treba zanemariti ni iskustvo jugoslovenske države sa “neželjenim” povratnicima. Ekonomska kriza ali i politički razlozi (komunističke aktivnosti pojedinaca) kao i kriminalni prestupi doveli su do povećanog broja deportacija koje su vršile američke vlasti. Uslov za proterivanje pojedinaca u zemlju porekla bio je dokaz da pojedinac poseduje državljanstvo dotične države. U više navrata jugoslovenske diplomate apelovale su i predlagale izmenu jugoslovenskog Zakona o državljanstvu to argumentujući kao načinom sprečavanja dolaska nepoželjnih iseljenika u Jugoslaviju. Samo dokazom da iseljenici određeni za deportaciju ne poseduju ili su izgubili jugoslovensko državljanstvo mogla se sprečiti njihova deportacija.⁸⁴¹ Svakako da ovaj razlog nije bio primaran ni

⁸³⁷ AJ, 371-49, Pov.br.6992/V1/2, Predmet: vojna obaveza političkih emigranata koji se vraćaju u zemlju, 14. april 1938.

⁸³⁸ Uredba je objavljena u Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije 31. avgusta 1940. AJ, 371-61, Regulisanje vojne obaveze jugoslovenskih državljana u inostranstvu prema novoj Uredbi, bez datuma.

⁸³⁹ Ukoliko se državljanin nije vratio u Jugoslaviju do navršene 27 godine života oslobađao se službe u kadru za vreme mira. AJ, 371-61, Regulisanje vojne obaveze jugoslovenskih državljana u inostranstvu prema novoj Uredbi, bez datuma

⁸⁴⁰ U slučaju dužeg boravka od šest meseci osoba bi bila podvrgnuta služenju u kadru. AJ, 371-61, Regulisanje vojne obaveze jugoslovenskih državljana u inostranstvu prema novoj Uredbi, bez datuma.

⁸⁴¹ Radoje Janković jugoslovenski konzul u Njujorku, upravo podstaknut potrebom sprečavanja dolaska neželjenih povratnika u Jugoslaviju, predlagao je izmenu člana 28 Zakona o državljanstvu koji je propisivao da se državljanstvo gubilo nakon 30 godina neprekidnog odsustva posle navršene 21 godine života. Janković je predlagao smanjenje tog perioda na svega deset godina. AJ, 371-50, Pov.br.202, R. Janković za Ministarstvo inostranih pslova, 28. jul 1936; AJ, 371-50, Br. 9719, R. Janković za Kraljevsko poslanstvo u

presudan u spremnosti koja se pokazala da se unesu izmene u sferi pitanja državljanstva, ali je mogao poslužiti kao još jedan argument u prilog ovoj nameri.

Novim zakonskim rešenjima Kraljevina Jugoslavija pokušala je da otkloni i neke druge tačke sporenja ili u najmanju ruku uzroke nezadovoljstva iseljeničke populacije. Regulisanje pitanja iseljeničke štednje i pokušaj konačnog rešavanja pitanja obaveza države odnosno prava dobrovoljaca u Americi pratili su rad državnih službi usmeren ka iseljeničkoj zajednici. Pitanje dobrovoljaca postavljalo se kao jedno od nerešenih pitanja koje je, pored neispunjavanja materijalnih obaveza države prema ovoj kategoriji, imala i dublje moralne implikacije. Kada se govorilo o vezi iseljenika i države svakako da je najjači izraz te povezanosti bilo postojanje onih koji su svojim životima svedočili o odanosti iseljenika starom kraju. A upravo neispunjavanje obaveza prema njima država je slala pogrešnu poruku ukupnoj iseljeničkoj zajednici. Nezadovoljstvo odnosom države prema onima koji su podneli žrtvu za njeno stvaranje tinjalo je tokom čitavog međuratnog perioda. U trenucima ekonomske krize kada se za jedan deo dobrovoljaca izlaz video u odlasku u stari kraj i u dobijanju obećane zemlje, došlo je novo razočaranje. Iznova se tražilo podnošenje molbe za dobrovoljačko uverenje a njihovo dodeljivanje dobrovoljcima u Americi išlo je veoma sporo.⁸⁴² Kako se primetilo u Savezu dobrovoljaca u Čikagu za tri godine dodeljeno je od strane Ministarstva vojnog svega trideset uverenja. Nezadovoljstvo je bilo toliko da je 1931. godine doneta odluka da se u Beograd pošalje poseban delegat koji bi izneo zahteve američkih dobrovoljaca najvišoj vlasti u Kraljevini.⁸⁴³ Pokušaj da se i ovo pitanje reši načinjen je decembra 1938. godine kada je Uredbom doneta odluka da se dobrovoljcima umesto zemlje prepusti 4% državnih obveznica. To pravo stekli su i jugoslovenski dobrovoljci koji su živeli u Sjedinjenim Državama i Kanadi.⁸⁴⁴

Vašingtonu, 10. avgust 1936; AJ, 371-50, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za počasne konzulate u Pitsburgu i Klivlensu, 14. avgust 1936.

⁸⁴² Nezadovoljstvo je izazvala vest o novom zakonu o dobrovoljcima od 31. avgusta 1928. godine koji je poništio do tada izdata dobrovoljačka uverenja i tražio izdavanje novih. Jedino posedovanje ovakvog uverenja moglo je da obezbedi eventualno dobijanje zemlje u Kraljevini. AJ, 38-645, "Dobrovoljcima širom Amerike i Kanade", Ujedinjeno Srpstvo, Čikago, 24. novembar 1931.

⁸⁴³ AJ, 38-645, "Dobrovoljcima širom Amerike i Kanade", Ujedinjeno Srpstvo, Čikago, 24. novembar 1931.

⁸⁴⁴ Uredba o izdavanju državnih obveznica doneta je decembra 1938. godine i odnosila se samo na one dobrovoljce koji su posedovali dobrovoljačko uverenje koje je izdalo Ministarstvo vojske i mornarice u periodu od januara 1929. godine do 8. decembra 1938. godine. Zakonski rok za podnošenje molbi bio je određen zaključno sa 8. junom 1939. godine. AJ, 371-59, Sadržaj: Zakonska uredba o izdavanju 4% držav.

Ovo su međutim bile i godine kada je iz redova jugoslovenskih dobrovoljaca u Americi zatražena pomoć od države za koju su se nekada borili. Molba dobrovoljaca međutim ovu kategoriju iseljenika udaljavala je makar i formalno od jugoslovenske države. Naime, američke vlasti ostavile su mogućnost bržeg sticanja američkog državljanstva za one koji su mogli da dokažu da su časno otpušteni iz neke od savezničkih vojski u Prvom svetskom ratu. Jugoslovenska država se susrela sa nizom zahteva za dostavljanjem ovih potvrda. Bio je to međutim i znak sve manje privlačnosti starog kraja ali i pokazatelj gubljenja tzv. privremenosti iseljenja i prelaska na trajni karakter iseljavanja. Nije se radilo, ili ne isključivo, o licima koja su svoju egzistenciju i život osigurali na američkom tlu i stoga, u nameri da zadrže stečeno, posegli za državljanstvom nove domovine. Bili su to dakle zahtevi onih koji su bili na ivici siromaštva, osobe koje su ostale bez posla i samim tim bez izvora prihoda. Upravo oni izlaz nisu videli u povratku u Jugoslaviju, već u pokušaju da dobijanjem američkog državljanstva dobiju novu mogućnost da u Americi potraže novu šansu za svoju budućnost.⁸⁴⁵

Pitanje koje se postavljalo kao prepreka postizanja boljih odnosa iseljenika i države, tačnije pitanje koje je u velikoj meri određivalo iseljeničko raspoloženje prema onoma što je predstavljalo zvaničnu državu Jugoslaviju, bio je problem neisplaćenih štednih uloga iseljenika u starokrajskim bankama. U slučaju dobrovoljaca radilo se o moralnoj obavezi prema onima koji su svoj život stavili u službu domovine. U slučaju štednje, radilo se o isključivo materijalnoj obavezi koju je država dugovala onima koji su slanjem novca u domaće banke pokazali poverenje prema starokrajskim institucijama i ustanovama. Ova druga kategorija iseljenika bila je brojnija i stoga problem iseljeničke štednje poprimio je

obveznica ratnim dobrovoljcima, 15. mart 1939.; AJ, 371-59, Pov.br.10559/VI, Predmet: Pretstavka Organizacije ratnih dobrovoljaca iz Pitsburga, 31. maj 1939; Ono što bivši dobrovoljci nisu mogli da očekuju od jugoslovenske vlade bile su penzije za bivše učesnike rata. Penzije su bile predviđene isključivo za slučajeve invaliditeta nastalog kao posledica učešća u ratu. AJ, 449-8, V. Vukmirović za Department of Cherities, Los Angeles, 25. avgust 1936.

⁸⁴⁵ Vinko Stanfel koji je primao socijalnu pomoć želeo je američko državljanstvo da bi izbegao deportaciju. AJ, 449-8, Br. 3346, Predmet: Vinko Stanfel regulisanje vojne obaveze, 24. mart 1936; Mića Varićaka iz Čikaga posle 15 godina rada u fabrici bio je otpušten „zato što nisam Američki građanin“. To je i bio razlog traženja američkog državljanstva i molbe da mu se dostavi uverenje o časnom otpustu iz srpske vojske. AJ, 449-8, Pismo Miće Varićaka za jugoslovenskog konzula u Čikagu, 27. avgust 1936; Aj, 449-8, Certificate, V. Vukmirović za M. Varićaka, 29. avgust 1936; Razlog uzimanja američkog državljanstva, koji bivši jugoslovenski dobrovoljac Mihailo Zoroje navodi bio je da bez istog „ne može dobiti zaposlenje“. AJ, 449-8, Br. 13867/36, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 30. novembar 1936.

znatno veće razmere i javljao se kao izrazitiji problem u odnosima države i iseljenika. Pokušaj rešavanja ovog pitanja učinjen je u godinama ekonomske krize. Zakonom o isplati iseljeničkih uloga od 15. januara 1931. godine regulisana je isplata štednih uloga u Prvoj srpskoj zemljoradničkoj banci.⁸⁴⁶ Zakon je predvideo i donošenje Uredbe kojom bi se na isti način regulisalo pitanje štednje ostalih novčanih zavoda.⁸⁴⁷ Ovo rešenje koje je obuhvatilo samo jednu banku izazvalo je nezadovoljstvo u iseljeničkoj zajednici a sve je poprimilo i nacionalno obeležje.⁸⁴⁸ Poslednji pokušaj da se nađe rešenje učinjen je odlukom ministra finansija koji je propisao 14. decembra 1939. godine, Pravilnik o isplati iseljeničkih uloga i imenovao posebnu Državnu komisiju koja se bavila pitanjem isplate iseljeničkih uloga.⁸⁴⁹ Radilo se o štednim ulozima kod jugoslovenskih banaka koje su pale pod stečaj u periodu od 1. januara 1925. godine do 3. februara 1931. godine.⁸⁵⁰ Isplata je trebala da se vrši iz državnih sredstava na način kako je to učinjeno u slučaju Prve srpske zemljoradničke banke. Da bi se moglo računati na povraćaj uloženog novca iseljenici su morali da podnesu prijavu Državnoj komisiji a krajnji rok je bio 31. decembra 1940. godine.⁸⁵¹ Ovo je svakako bila vest koja je mogla naići na pozitivan odjek među iseljenicima a potencijalni propagandni značaj ove odluke prepoznao je i jugoslovenski

⁸⁴⁶ AJ, 371-59, Broj 2212/31, 23. februar 1931; AJ, 371-49, Br. 1566, 27. februar 1931; Iseljenicima koji su imali štedne uloge u ovoj banci isplaćeno je do kraja 1932. godine 31 265 110,67 dinara a do kraja 1935. godine još 4 567 673,20 dinara. AJ, 37-23, 17. novembar 1938.

⁸⁴⁷ AJ, 74-6, Br. 1171, 31. oktobar 1932.

⁸⁴⁸ Iznet je stav da bi država trebala da na sebe preuzme isplatu uloga i kod ostalih banaka. AJ, 38-736, "Pjesak u oči", Zajedničar 13. maj 1931.

⁸⁴⁹ AJ, 38-736, Pravilnik o isplati iseljeničkih uloga, Naša Sloga, Buenos Aires, 29. februar 1940; AJ, 371-59, Broj.2, Predsednik državne komisije za isplatu iseljeničkih uloga dr. Miljenko Marković za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 30. decembar 1939.

⁸⁵⁰ Prema podacima Poštanske štedionice radilo se o bankama: Beogradska ujedinjena banka u Beogradu, Banka i štedionica za Primorje na Sušaku sa filijalom u Bakru, Srpska zadružna banka u Novom Sadu, Srpska prometna banka u Sarajevu, Hrvatska seljačka zadružna banka u Zagrebu, Banka „Vojvodina“ u Novom Sadu, Prva lička štedionica u Gospiću. Isplata uloga trebala je da se izvrši u skladu sa Zakonom o isplati iseljeničkih uloga od 15. januara 1931. godine, Pravilnikom od 26. marta 1931. godine, Uredbom sa zakonskom snagom o isplati iseljeničkih uloga objavljenoj u Službenim novinama 11. novembra 1939. godine i Pravilnikom o isplati iseljeničkih uloga obnarodovanom u Službenim novinama 15. decembra 1939. godine. AJ, 371-59, Broj.2, Predsednik državne komisije za isplatu iseljeničkih uloga dr. Miljenko Marković za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 30. decembar 1939; AJ, 449-4, Br.83, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Generalni konzulat u Njujorku, 18. januar 1940; AJ, 449-4, Isplata iseljeničkih uloga kod novčanih zavoda koji su pali pod stečaj u vremenu od 1. januara 1925. do 3. februara 1931.

⁸⁵¹ AJ, 449-4, Br.83, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Generalni konzulat u Njujorku, 18. januar 1940; AJ, 371-59, Broj.2, Predsednik državne komisije za isplatu iseljeničkih uloga dr. Miljenko Marković za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 30. decembar 1939.

poslanik u Vašingtonu. Značaj ove mere nije bio samo u činjenici da se ispravlja svojevrsna nepravda prema iseljenicima, već je ona bila i svedočanstvo o “žrtvi” države koja je spremna da preuzme na sebe nadoknadu materijalne štete učinjene iseljenicima u Americi. Ta slika koju je putem iseljeničke štampe poslanik pokušao da predstavi iseljeničkoj javnosti ipak nije prihvaćena. Čak i lojalni listovi poput Srbobrana i Jugoslovenskog glasnika, koji su preneli vest dostavljenu od strane poslanstva, prema rečima Fotića, u objavljenom članku zadržali su utisak “koji postoji u iseljeništvu“ da je iseljenicima dotadašnjom sudbinom štednih uloga “učinjena nepravda”.⁸⁵² I nova mera, ma kako u početku izgledala kao pozitivan pomak, nosila je određene obaveze koje su mogle izazvati nezadovoljstvo iseljenika. Da bi se podneo zahtev za isplatu štednog uloga bilo je neophodno platiti niz taksi u ukupnom iznosu od 3,5 dolara (192,50 dinara). Naša Nada, list Hrvatske katoličke zajednice, kako prenosi jugoslovenski konzul u Čikagu, propratio je to rečima”...nakon toliko godina kroz koje iseljenik nije imao nikakvog dohotka na svoj ulog još tražite da plaća porez na svoj novac”.⁸⁵³ Od iseljenika se tražilo i dostavljanje niza potvrda i dokumenata. Za dokazivanje propale štednje morali su se dostaviti potvrda o državljanstvu (u vreme polaganja uloga), uverenje o iseljeničkom statusu (dokaz o boravku u inostranstvu u cilju zarade “umnim ili ručnim radom” u vreme kada je novac uložen) kao i uložna knjižica.⁸⁵⁴ Prema uputstvu iz ministarstva finansija kao dokaz o državljanstvu moglo je poslužiti i uverenje konzularno-diplomatskih predstavništava.⁸⁵⁵ Ali u praksi pokazalo se da je i u ovom slučaju od iseljenika zahtevano da učine korak više. Tako je konzul P. Cabrić savetovao Ceciliji Arsenović iz Milvokija da uverenje o državljanstvu i potvrdu iseljeničkog statusa zatraži od sreskog načelstva i gradskog poglavarstva u Jugoslaviji. Uz molbu morala je da priloži i jedan dolar na ime takes za uverenje. Uložnu

⁸⁵² AJ, 371-77, Br. 85, Poslanik K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 6. februar 1940; AJ, 38-736, „Isplata iseljeničkih uloga kod novčanih zavoda u Jugoslaviji palih pod stečaj“, Amerikanski Srbobran, 15. avgust 1940.

⁸⁵³ Vlasnici štednih uloga morali su prilikom podnošenja zahteva Državnoj komisiji da dostave i dokaze da su bili ili su to još uvek, jugoslovenski državljani, kao i dokaz da su položili novac u vreme kada su se nalazili u statusu iseljenika. Ove odredbe bile su novi izvor potencijalnog nezadovoljstva pošto se postavljalo pitanje mogućnosti iseljenika da podnesu ove dokaze. AJ, 371-59, Pov.21, Generalni konzulat u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 31. januar 1940.

⁸⁵⁴ AJ, 449-4, Državna komisija za isplatu iseljeničkih uloga za Generalni konzulat u Čikagu, 30. decembar 1939; AJ, 38-736, Pravilnik o isplati iseljeničkih uloga, Naša Sloga, Buenos Aires, 29. februar 1940.

⁸⁵⁵ AJ, 449-4, Državna komisija za isplatu iseljeničkih uloga za Generalni konzulat u Čikagu, 30. decembar 1939.

knjižicu dostavljala je Poštanska štedionica Kraljevine Jugoslavije.⁸⁵⁶ Krajnji rok za podnošenje prijave bio je 3. decembar 1940.⁸⁵⁷ U svakom slučaju bilo je ovo važno pitanje koje je zahtevalo rešenje. Za državu, radilo se ne samo o načinu uklanjanja izvora postojećeg nezadovoljstva iseljeničke zajednice već je to bio preduslov ostvarenja prepoznatog interesa u pogledu iseljništva kao potencijalnog izvora ekonomske pomoći.⁸⁵⁸ Iseljenici su u toj meri videli mogućnost da konačno dođu do svoje teško stečene zarade koja je propala u jugoslovenskim bankama. Ovo je bilo jedno, istina najvažnije pitanje koje se postavljalo kao do tada nerešeno. Takođe iseljenički novac i njihova potraživanja u jugoslovenskim bankama izuzeti su iz odluke o obaveznoj konverziji uloga i potraživanja u stranoj moneti u dinare po službenom kursu.⁸⁵⁹ Utisak je međutim bio da je pitanje novca i ekonomskih odnosa dve strane isključivo imalo negativnu konotaciju. Nije bilo ostvarenja velikih planova o ulaganju iseljeničkog novca u privredu Jugoslavije, takvi pokušaji u ovim godinama nisu ni zabeleženi. Ostalo se na ekonomskom značaju iseljenika i saradnji koja je proizilazila iz iseljeničkih novčanih pošiljki. Razloge tome pokušao je da prepozna srpski iseljenik i privrednik Đorđe Kovačević u stalnim promenama vlada u Kraljevini ali ipak je zaključio “da još nijedna vlada nije poklonila dovoljno pažnje, bolje reći nije imala sreće da potpuno uredi pitanje iseljeničkog novca”.⁸⁶⁰ Ipak preduzeti potezi države svakako su

⁸⁵⁶ AJ, 449-4, Konzul P. Cabrić za Ceciliju Arsenović, 30. januar 1940.

⁸⁵⁷ AJ, 38-736, Pravilnik o isplati iseljeničkih uloga, Naša Sloga, Buenos Aires, 29. februar 1940.

⁸⁵⁸ K. Fotić video je u ovoj odluci države povolji uticaj na planiranu akciju Hipotekarne banke da podstakne slanje iseljeničkih uloga u Kraljevinu. AJ, 371-77, Br. 85, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 6. februar 1940; U cilju privlačenja iseljeničkog novca a u svetlu početka ratnih sukoba, Devizna direkcija Narodne banke Kraljevine Jugoslavije donela je odluku da se uvede poseban kurs za dolare koje iseljenici šalju svojoj rodbini. Umesto 55 dinara za dolar dobijalo bi se 70 dinara za dolar ukoliko se doznake vrše u korist Narodne banke kod njenih korespondenata u Njujorku. AJ, 371-59, Predmet: Ustanovljenje “iseljeničkog dinara”, 3. septembar 1940; Indikativan je i naslov članka u Jugoslovenskom Lojdu „Najvažnija strana našeg iseljeničkog pitanja. Cjelokupna imovina naših iseljenika vrijedi oko 300 milijarda dinara“. AJ, 38-736, Jugoslovenski lojd, Zagreb, 4. avgust 1940.

⁸⁵⁹ AJ, 38-736, O konverziji svih uloga i potraživanja u stranoj moneti, Amerikanski Srbobran, Pitsburg, 27. mart 1936.

⁸⁶⁰ Ovom prilikom on je istakao problem stavljanja iseljeničkog novca u jugoslovenske banke ne samo zbog dotadašnjeg iskustva sa propašću pojedinih banaka, već i zbog problema koji se javljao usled konverzije deviza koje su uložene u dinare prilikom isplate. Takođe isticao je problem sporosti isplate novca kao i prisutan problem zarobljenih štednih uloga. AJ, 38-736, Veći priliv iseljeničkog novca u Jugoslaviju, Amerikanski Srbobran, Pitsburg, 6. novembar 1936; Tek u trenucima kada je evropski kontinent bio zahvaćen ratnim sukobom, u pokušaju da osnaži svoju ekonomsku poziciju, Devizna direkcija Narodne banke Kraljevine Jugoslavije donela je odluku da ustanovi „iseljenički dinar“. Devize koje bi stizale u zemlju od strane iseljenika obračunavale bi se po kursu od 70 dinara za dolar umesto berzanskog od 55 dinara za dolar. Na taj način, kako se isticalo, smanjio bi se rizik za iseljenike koji su čekovima slali novac usled vremena

trebali da otvore prostor za intezivniju saradnju i otkloni bar deo nezadovoljstva iseljenika. Mere su bile neophodne ukoliko se želela realizacija drugih ideja i pokušaja da se postigne veći uticaj države na iseljeničku zajednicu.

Jugoslovenska država svakako je preduzela važne korake u pravcu postizanja bolje atmosfere u građenju odnosa sa iseljeničkom zajednicom. radilo se o svojevrsnom ispravljanju “nepravdi” ranije učinjenih ili uklanjanju prepreka za ostvarenje bliže saradnje iseljeničke zajednice i stare domovine. Prostor neposrednog dodira sa iseljeničkom zajednicom, prostor Amerike ostaje međutim primaran u ostvarenju veze i pokušaju ostvarenja postavljenih smernica i realizovanju ciljeva iseljeničke politike. Jugoslavija je svoj odnos sa iseljeničkom populacijom gradila poslednjih petnaest godina, u tom periodu angažujući svoj diplomatski aparat, mrežu državnih i privatnih ustanova u Jugoslaviji, ali i kroz uključivane samih iseljenika i njihovih organizacija. Ipak, i posle petnaest godina sa nastupom novog poslanika i zahtevom za novim ocenama učinjenog, izneta razmišljanja bila su poražavajuća. Neizbežan utisak je da se opet prave početni koraci u procenama, zaključcima i konačno predlozima. Ocene koje su se mogle čuti iz redova iseljenika ali i jugoslovenskih diplomata vodile su zaključku da postoji nezadovoljstvo učinjenim čak i utisku da se ništa nije ni učinilo. Već su pomenute ocene konzula V. Vukmirovića i K. Unkovića. Ništa bolji utisak nije stekao ni novi jugoslovenski poslanik u Vašingtonu. Konstantin Fotić posle upoznavanja sa prilikama u Americi došao je do zaključka da “ne postoji u stvari neki utvrđen plan i neki utvrđen sistem, po kome bi, sve ono što izražava još uvek živo osećanje naše ovdašnje imigracije za domovinu, bilo iskorišćeno u jednom širem smislu”.⁸⁶¹ Još oštrij bio je jugoslovenski konzul u Njujorku sa dugogodišnjim iskustvom rada u Americi, Radoje Janković koji je zaključio “Naše iseljeničtvo nije osetilo nikakvu pažnju iz domovine”.⁸⁶² Tražili su se novi načini da se uđe u iseljenički svet, utiče na njihov odnos prema starom kraju, na stvaranje pozitivnog odnosa prema jugoslovenskoj zajednici kao preduslovu ostvarenja ostalih interesa države. Milan Stojadinović poručio je poslaniku Fotiću “Uopšte gledajte da iskoristite svaku priliku radi dolaženja u kontakt sa našim

koje je prolazilo do isplate tih čekova porodicama iseljenika. AJ, 371-59, K. P. Br. 8365-203 Devize, 3. septembar 1940.

⁸⁶¹ AJ, 371-54, Izveštaj K. Fotića predsedniku Ministarskog saveta M. Stojadinoviću, 14. jul 1936.

⁸⁶² AJ,371-54, Pov.br.104, konzul R. Janković za K. Fotića, 21. mart 1936.

emigrantima i radi unošenja nacionalnog i patriotskog duha kod njih”.⁸⁶³ Sudeći prema prvim koracima koje je jugoslovenski poslanik u Vašingtonu načinio, Fotić je i sam bio svestan neophodnosti kontakta ali i novog nastupa među iseljenicima.

Konstantin Fotić podržao je zatim i inicirao jačanje jugoslovenske diplomatske mreže u Americi kao neposrednog i za iseljenike vidljivog prisustva jugoslovenske države na tlu severne Amerike. Poslanik Fotić savetovao je ponovno otvaranje generalnog konzulata u San Francisku⁸⁶⁴, podržao je ili je i sam inicirao otvaranje novih počasnih konzulata.⁸⁶⁵ Konzulat u Montrealu podignut je na stepen generalnog konzulata ukazom od 31. decembra 1935. godine.⁸⁶⁶ Da razlozi nisu bili birokratske i administrativne prirode, vidljivo je iz Fotićeve argumentacije o potrebi otvaranja konzulata u San Francisku. Činjenica je bila da je, prema procenama jugoslovenskog poslanika, na Pacifiku živelo oko 150 000 jugoslovenskih iseljenika. Ali isto tako, činjenica je bila da je sve poslove administrativnog karaktera, bez većih teškoća obavljao jugoslovenski konzulat u Čikagu.⁸⁶⁷ Obnova ovog konzulata bila je međutim po Fotiću “jedna državna i nacionalna potreba”,

⁸⁶³ AJ, 371-54, Pov.br.9409, M. Stojadinović za K. Fotića, 25. april 1936.

⁸⁶⁴ Ukazom kralja Aleksandra 18. marta 1933. godine ukinut je konzulat u San Francisku. AJ, 449-9, Pov.br.1453, 10. april 1933.

⁸⁶⁵ K. Fotić protivio se ideji o imenovanju Mijomira Ilića, bankara iz Los Andelesa za počasnog konzula u tom gradu upravo ističući argument o potrebi otvaranja konzulata u San Francisku. AJ, 371-73, Pov.br.459, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, konzularno-privredno odeljenje, 19. jun 1939; Konstantin Fotić predložio je osnivanje počasnog konzulata u Oregonu i imenovanje Franka Franciskovića, predsednika Senata države Oregon, za konzula (AJ, 371-73, Br.611, Predmet: potreba počasnog konzulata u državi Oregon, 20. maj 1938.). Ovaj predlog je usvojen pa je ukazom Namesnika od 15. juna 1938. godine Francisković postavljen za počasnog konzula u Astoriji (AJ, 371-73, Br.6447-312, 24. jun 1938.). Rešenjem Ministarstva inostranih poslova od 19. jula 1937. godine za počasnog konzula u Nju Orleansu postavljen je industrijalac Basil Rusovic, čija nadležnost se prostirala na prostor celog Meksičkog zaliva. (AJ, 371-73, K. Fotić za konzule u Čikagu i Njujorku, 11. oktobar 1937; AJ, 371-73, Br.257, Predmet: Delokrug kraljevskog konzulata u New Orleansu, 28. mart 1938.); Počasni konzuli nisu raspolagali sa istim ovlašćenjima kao generalni konzulati. Oni nisu rešavali privatno pravne predmete poput odšteta, nasleđivanja, prenosa imovine, nisu mogli da viziraju i izdaju pasoše i sl. Oni su brinuli o vezanim za uslove jugoslovenske trgovine u Americi, štitili su jugoslovenske građane pred američkim vlastima u pitanjima koja nisu imala imovinski karakter. AJ, 371-73, Br.257, Predmet: Delokrug kraljevskog konzulata u New Orleansu, 28. mart 1938; Ipak izvesne zloupotrebe nisu mimoišle ni rad ovih konzulata poput pokušaja naplaćivanja taksi za rešavanje predmeta za koje nisu imali ovlašćenja. AJ, 371-73, 30. decembar 1937.

⁸⁶⁶ AJ, 449-9, Pov.br. 10/1936, 12. februar 1936.

⁸⁶⁷ AJ, 371-71, Pov.br.14, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo inostranih poslova, upravno odeljenje, 4. januar 1937.

odnosno bio bi to “najbolji način da se spreči širenje antidržavne akcije kod tog dela naše emigracije” i tako bi se “pojačale veze sa našom emigracijom”.⁸⁶⁸

Znatno konkretnija bila su razmatranja i mere koje su preduzete sa jasnom namerom da se pojača propagandna aktivnost u cilju stvaranja pozitivnog odnosa iseljenika prema državi ali i stavore uslovi za pojačani uticaj na iseljeničku javnost. Milan Stojadinović pozvao je Fotića da, kako poslanik primećuje, “potražim put i način kojim bi se što dulje mogla da sačuva njihova saradnja i njihova sadanja privrženost staroj otadžbini...”⁸⁶⁹ Nije nedostajalo predloga, ideja prvenstveno onih iz Amerike. Tražili su se međutim novi načini da se uđe u iseljenički svet, utiče na jačanje veze sa Jugoslavijom, stvori povoljna atmosfera za trenutnu i buduću saradnju države i iseljenika. Polazišta su bila nova i gotovo da nije bilo produženja sprovođenja ranije učinjenih mera. Iznova su iznošene opservacije u pogledu stanja u iseljeništvu, davale su se inicijative i predlozi od strane jugoslovenskih diplomata ali i samih iseljenika. Odgovor države na izazove koje je pred nju postavljalo pitanje državljanstva i vojne obaveze, sledilo je kao logična reakcija na ranije uočene probleme i prepoznatu potrebu reagovanja. Međutim, sadržaj predloga o nastavku rada u Americi ostavljao je, uprkos dotadašnjim merama koje su bile preduzete, utisak ponovnog započinjanja rada među iseljenicima. To se moglo tumačiti ili kao odraz nezadovoljstva i nedovoljnosti ranije učinjenog ili kao nedoslednost i odsustvo kontinuiteta koji se javljao sa svakom promenom diplomatskog kadra u Americi. Neposredno po dolasku u Vašington, Fotića je zateklo više predloga, onih iz iseljeničke sredine⁸⁷⁰ i od strane zvaničnih

⁸⁶⁸ Ukidanje konzulata, kako navodi Fotić, tumačilo se od strane iseljenika “da se stara domovina za njih ne interesuje”. AJ, 371-71, Pov.br. 504, K. Fotić za predsednika Ministarskog saveta, M. Stojadinovića, 6. jul 1936.

⁸⁶⁹ AJ, 37-31, Pov.br.413, Izveštaj K. Fotića predsedniku Ministarskog saveta Milanu Stojadinoviću, 30. maj 1936.

⁸⁷⁰ Predloge o načinu rada među iseljenicima izneo je i sveštenik Milovan Šundić. On je predložio slanje „bar“ 50 sveštenika i učitelja (20 Hrvata, po 15 Srba i Slovenaca). Akcenat bi se stavio na kulturno-prosvetni rad. On je takođe predlagao školovanje iseljeničke dece na jugoslovenskim univerzitetima koji bi se vratili u Ameriku, osnivanje centralne biblioteke u Americi sa knjigama „za nacionalno vaspitanje omladine“, slanje neoženjenih i mlađih učitelja i sveštenika koji su „oprobane patriote“. Šundić je smatrao da je za obavljanje ovog posla dovoljan rad preko Ministarstva inostranih poslova uz saradnju sa Ministarstvom prosvete i Ministarstvom socijalne politike uz saradnju rimokatoličke i pravoslavne crkve kao i rektorata beogradskog, zagrebačkog i ljubljanskog univerziteta. U Americi po njemu dovoljno je bilo prisustvo poslanstva i konzulata. Na ovaj način kako ističe Šundić, Jugoslavija bi „stekla...čitav milion odanih prijatelja“, uz osetnu materijalnu korist. AJ, 371-54, Izveštaj sveštenika Milovana P. Šundića, 12. novembar 1935; Svoje predloge

jugoslovenskih predstavnika u Americi. Konzul u Njujorku Radoje Janković, sa višegodišnjim iskustvom rada u Americi, smatrao je da je potrebno razvijati “tvoračko jugoslovenstvo”. Da bi se to učinilo bilo je neophodno pokrenuti, kako je smatrao, “dobre jugoslovenske novine” ali i “raditi knjigom i rečju, udruživanjem, pesmom i sportom”.⁸⁷¹ Sa njim se delom složio i jugoslovenski konzul u Čikagu V. Vukmirović. Kako je istakao “biće svakako dobro osnovati ovde jedan veliki list koji bi širio jugoslovensku ideologiju”.⁸⁷² Po njemu, osnivanje lista bila je “neophodnost” a on bi bio neka vrsta “Narodnog univerziteta za naš živalj u Americi”.⁸⁷³ Vukmirović zaključuje da je “danas najbolji i jedini način uspešnog rada sa našim iseljeništvom u USA, ostati prema njemu u stavu budne pažnje, opšteći sa njim s vrlo mnogo takta i rezervisanosti i odstranjujući mogućnost bilo kakve prerane manifestacije suviše širokih razmera...”⁸⁷⁴ I dve godine kasnije novi konzul u Čikagu P. Cabrić u razmatranju mogućeg rada na teritoriji severne Amerike, akcenat je stavio na upotrebu vizuelnih metoda putem slika i filma ali i korišćenje još jednog “modernog sredstva” radija.⁸⁷⁵ Cabrić je posebno istakao značaj filma zaključivši “Evropske države koje žele da među svojim iseljenim življem u Americi podržavaju nacionalni osećaj i interes za “stari kraj” šalju preko dotičnih konzulata ili poslanstava filmove o važnijim aktualitetima u zemlji...”⁸⁷⁶ Cabrić je bio uverenja “da je propaganda filmom od najveće važnosti za naš turizam a isto toliko za našu nacionalnu

izneo je i sveštenik Ž. P. Negovanović koji je poseban akcenat stavio na rad sa jugoslovenskom omladinom u Americi. AJ, 37-23, Izveštaj Ž. P. Negovanovića, 21. maj 1938.

⁸⁷¹ AJ, 371-54, Pov.br.104, 21. mart 1936.

⁸⁷² Vukmirović je ovom prilikom istakao i potrebu pružanja pomoći jugoslovenskim crkvenim organizacijama u Americi. AJ, 371-54, Pov. 69, V. Vukmirović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 25. februar 1936.

⁸⁷³ Vukmirović je takođe izneo predlog o osnivanju jednog nepolitičkog društva koje bi bilo u vezi sa kulturnim činiocima u zemlji a postepeno bi bio prihvaćen i od strane iseljenika. AJ, 414-7, Pov.189, V. Vukmirović za kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 14. maj 1936.

⁸⁷⁴ AJ, 371-54, Pov. 69, V. Vukmirović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 25. februar 1936.

⁸⁷⁵ AJ, 371-77, Pov.75, Konzul P. Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 4. mart 1938.

⁸⁷⁶ AJ, 371-77, Pov. 189, Konzul P. Cabrić za predsedništvo Ministarskog saveta, 3. jul 1938; Konzul P. Cabrić je načinio i konkretne korake u pravcu distribucije i prikazivanja jugoslovenskih filmova u Americi. Traženje pogodnih osoba koje bi bile angažovane na organizovanju prikazivanja filmova iseljenicima, ispitivanje kakvi sadržaji bi najviše odgovarali iseljeničkoj sredini bile su neke od mera koje je konzul preduzeo. Prema Cabriću, „filmovi za propagandu“ mogli su se svrstati u 4 kategorije: istorijski-nezvučni (manastiri, džamije, kulturni spomenici), turistički-nezvučni (primorje, banje, jezera), folkloristički-zvučni (narodni običaji, muzika, igre, verski običaji), moderni i napredni položaj zemlje (Beograd, Zagreb, Ljubljana, industrija, vojska, dvor i život kralja Petra II). AJ, 371-77, Pov. 58, Konzul P. Cabrić za Predsedništvo ministarskog saveta, za Centralni presbiro, 28. februar 1939.

stvar među iseljenicima...”⁸⁷⁷ Konačno i sam Fotić istupio je sa određenim predlozima. Radilo se o obimnom izveštaju koji je upućivao na zaključak o ozbiljnosti shvaćenog zadatka ali i želji da se na jedan sveobuhvatan način pristupi radu među iseljenicima i iskoriste svi oblici propagande u radu sa njima. S druge strane opet se neminovno nametao utisak odsustva kontinuiteta u radu jugoslovenskih zvaničnika i jugoslovenskih diplomata u Americi. Fotićevi predlozi odnosili su se na propagandu i aktivnosti u sferi ekonomskog i posebno kulturnog života. Poseban značaj imala je tzv. kulturna propaganda koja je trebala “da poveže najpre naše iseljenike između sebe a onda sa domovinom”.⁸⁷⁸ Razmena đaka i profesora, povezivanje muzičkih škola, muzičke akademije, pevačkih društava u Jugoslaviji i iseljeništvu, snabdevanje onih iseljeničkih sa svakovrsnim muzičkim materijalom, povezivanje pozorišta sa dve strane okeana, distribucija i prikazivanje filmova, organizovanje predavanja, bile su neke od ideja koje je izneo K. Fotić.⁸⁷⁹ Poseban značaj Fotić je prepoznao u pružanju pomoći iseljeničkim školama kroz slanje školskog materijala.⁸⁸⁰ Fotić je takođe podržao inicijativu osnivanja iseljeničkog lista sa zadatkom “ne samo informisanje iseljeničke publike” već i “stvaranja uslova i organiziranja jedne široke akcije u njihovim redovima”.⁸⁸¹ Rezultat ovih razmišljanja bilo je održavanje sednice u Ministarstvu inostranih poslova 3. septembra 1938. godine.⁸⁸² Cilj sastanka prema rečima

⁸⁷⁷ AJ, 371-77, Pov. 58, Konzul P. Cabrić za Predsedništvo ministarskog saveta, za Centralni presbiro, 28. februar 1939.

⁸⁷⁸ AJ, 371-54, Pov.br.549, K. Fotić za predsednika Ministarskog saveta M. Stojadinovića, 14. jul 1936;U pogledu ekonomskog rad Poslanik je predložio osnivanje Jugoslovensko-američkih komora u cilju regulisanja privrednih odnosa dve države te se ona odnosila prvenstveno na odnose Amerike i Jugoslavije, manje na iseljenike. AJ, 371-54, Pov.br.549, K. Fotić za predsednika Ministarskog saveta M. Stojadinovića, 14. jul 1936.

⁸⁷⁹ K. Fotić takođe je smatrao da je potrebno osnivanje turističkog biroa. AJ, 371-54, Pov.br.549, K. Fotić za predsednika Ministarskog saveta M. Stojadinovića, 14. jul 1936.

⁸⁸⁰ Fotić je predložio da se pri Ministarstvu prosvete obrazuje poseban odsek „koji će se starati za narodno prosvetovanje naše emigracije u Americi“. AJ, 371-54, Pov.br.549, K. Fotić za predsednika Ministarskog saveta M. Stojadinovića, 14. jul 1936.

⁸⁸¹ Redakciju ovog lista trebali su da čine sami iseljenici kao i poznavaoi prilika u iseljeništvu. AJ, 371-54, Pov.br.549, K. Fotić za predsednika Ministarskog saveta M. Stojadinovića, 14. jul 1936.

⁸⁸² Na sastanku su bili prisutni K. Fotić, poslanik u Vašingtonu, F. Aranicki, viši savetnik Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja i šef odseka za zaštitu iseljenika pri ovom ministarstvu, K. Luković, šef Centralnog presbiroa, dr. Božić savetnik u Ministarstvu inostranih poslova, Đ. Janković bivši minister, M. Smiljanić, v.d. Načelnika političkog odeljenja, g. Sokolović, savetnik Ministarstva inostranih poslova, g. Kozomarić, pomoćnik direktora agencije “Avala”, B. Krstić, načelnik odeljenja za prosvetovanje u Ministarstvu prosvete, R. Kulić, sekretar Ministarstva inostranih poslova, g. Grujičić, činovnik Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja. AJ, 334-33-50, 2. septembar 1938; AJ, 371-77, Sednica 3. septembra 1938. u Min. inostr. poslova.

K. Fotića bio je “da se posavetujemo o propagandnom radu među našim iseljenicima stvarajući jednu celinu od svega onoga što smo danas pojedinačno preduzimali u tom cilju”.⁸⁸³ Ovom prilikom tražili su se novi načini za uspostavljanje veze države i iseljenika. Akcenat je stavljen na propaganda putem radija, zatim i putem štampe i filma. Razmatrali su se i oni načini koji su vodili istinskom i neposrednom dodiru iseljenika i države kroz organizovanje turističkih putovanja, kroz slanje učitelja i uspostavljanjem saradnje preko studentskih udruženja i kroz boravak studenata u Jugoslaviji.⁸⁸⁴

Važan je međutim bio iskorak iz teorijskog razmatranja u svet praktičnog postupanja. Nije ni ranijih godina nedostajalo ideja, predloga i opservacija zatim i praktičnog rada sa raznih strana u pogledu pitanja na koji način nastupati, šta ponuditi, koje mere preduzeti da bi se ostvarili željeni ishodi odnosa sa iseljeničkom zajednicom. Uticaj na iseljenike zahtevao je potrebu dubljeg prodora. Svako vreme nudilo je svoje izazove a ove poslednje godine mira uvodile su nove a da se ni na stare nije našlo odgovora. Pokušaj boljeg povezivanja države i iseljenika ali i potreba da novi angažman “stvari pravu sliku o životu u Kraljevini” učinjen je preko rada Centralnog presbira. Osnovan je poseban servis krajem 1935. godine sa zadatkom “da preduzme sve korisne mere za tačno obaveštavanje naše štampe u Americi s jedne strane, i za suzbijanje zlonamernih uticaja u njoj, druge strane”.⁸⁸⁵ Odluka je bila, a realizacija iste započela je novembra 1935. godine, da se konzulatima redovno šalju članci “sa ciljem da se našim novinama u iseljeništvu pomaže koliko toliko u tom pravcu”.⁸⁸⁶ U trenucima već intezivnog ratnog sukoba u Evropi doneta

⁸⁸³ AJ, 371-77, Sednica 3. septembra 1938. u Min. inostr. poslova.

⁸⁸⁴ I pored odobravanja do tada učinjenog istaknuta je potreba direktnije i češće veze sa iseljenicima. Zaključilo se da je neophodno povećanje radio emisije, pronalaska načina da i siromašni iseljenici dođu do radio aparata, da se sadržaj emisija pored onih iz Beograda dopuni i sadržajima iz same amerike. Pokrenuto je i pitanje slanja biltena a poslanik Fotić još jednom ponovio je stav o potrebi slanja svršenih studenata iz Amerike u Jugoslaviju koji bi se u Jugoslaviji “spremali za kulturni i nacionalni rad među iseljenicima”. AJ, 371-77, Sednica 3. septembra 1938. u Min. inostr. poslova; Kratko-talasna stanica Beograd II već je funkcionisala pod nadzorom Centralnog presbira i emitovala je programe svaki dan. Odluka marta 1936. bila je da se program emituje na engleskom jeziku. AJ, 414-7, Pov.br.7100/11-Ac-14, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 28. mart 1936.

⁸⁸⁵ Servis je trebalo da dostavlja informacije o političkim, ekonomskim i kulturnim problemima u Jugoslaviji. Od jugoslovenskog poslanstva u Vašingtonu očekivalo se da te informacije plasira u iseljeničku štampu. AJ, 449-11, Pov.br. 26260/II-Ac-7, Ministarstvo inostranih poslova za Generalni konzulat u Njujorku, 8. novembar 1935.

⁸⁸⁶ AJ, 449-11, Šef Informativnog odevka Branko Bogdanović za konzulat u Njujorku, Službeno, 20. novembar 1935.

je odluka da se poslanstvu u Vašingtonu dostave dva sanduka propagandnog materijala o Jugoslaviji.⁸⁸⁷ Kosta Luković, šef Centralnog presbiroa sklopio je aranžman sa nekoliko evropskih radio stanica za emitovanje, dva puta mesečno, programa beogradske kratkotalasne stanice za iseljenike u prekookeanskim zemljama. Prva emisija emitovana je marta 1937. godine obraćanjem predsednika kraljevske vlade Milana Stojadinovića.⁸⁸⁸

Utisak je da je postignuta opšta saglasnost oko potrebe pokretanja jednog lista među iseljenicima. Nije to bila nova ideja i zamisao a kako će se videti, i kasnije u znatno složenijim okolnostima to je ostala mera kojoj će se pribegavati svaki put sa mišlju da se radi o najboljem načinu za postizanje uticaja ili načina dopiranja do najvećeg broja iseljenika. Po svemu sudeći, za razliku od kanadskog primera, u Sjedinjenim Državama nisu postojale povoljne okolnosti da pojedina iseljenička glasila na sebe preuzmu ulogu nosioca propagande jugoslovenske države i jugoslovenskog sadržaja. Vodeći listovi i novine iseljenika bili su nacionalno obojeni i, u slučaju slovenačkih i posebno hrvatskih, zatvoreni za uticaj jugoslovenskih zvaničnika onih u Jugoslaviji kao i u Americi.⁸⁸⁹ Stoga se potreba pokretanja novog glasila pokazala kao jedan od prioriteta. Upravo u tom pogledu načinjeni su i konkretni koraci. Radoje Janković je u više navrata slao opširne izveštaje u kojima je obrazlagao potrebu pokretanja jugoslovenskih novina u Americi.⁸⁹⁰ K. Fotić je već 1936. godine, dakle posle nepune godine provedene na mestu poslanika, pokrenuo inicijativu u pravcu osnivanja lista i nalaženja adekvatne osobe iz redova iseljeničtva koja bi u tom pravcu bila angažovana.⁸⁹¹ Političke okolnosti u Evropi učinile su ovu meru izvesnijom. Konačno početkom 1939. godine u SAD je ustanovljen Jugoslovenski Kurir

⁸⁸⁷ AJ, 74-194, Br. 1919, Ministar Dvora za Ministarstvo inostranih poslova, 7. decembar 1939.

⁸⁸⁸ „Razvoj naše radiodifuzije učvršćuje vezu otadžbine i njenih iseljenih sinova“. Iseljenički svet, br. 1, god. I, oktobar 1938, 19.

⁸⁸⁹ AJ, 449-11, Pov.br.515, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, 29. novembar 1935.

⁸⁹⁰ AJ, 449-11, Pov.br. 180, R. Janković za B. Jevtića predsednika Ministarskog saveta, 4. april 1935; AJ, 449-11, Br. 238, R. Janković za šefa Centralnog presbiroa Đurovića, 10. maj 1935.

⁸⁹¹ K. Fotić je od konzula Vukmirovića tražio da se sastane sa istaknutim iseljenicima povodom osnivanja lista kao i da izradi proračun troškova za njegovo izdavanje. AJ, 414-7, Pov.br.531, R. Petrović, otpravnik poslova poslanstva u Vašingtonu za konzula u Čikagu V. Vukmirovića, 15. jul 1936; V. Vukmirović je održao sastanak sa J. Bjankinijem koji mu je predočio da bi troškovi iznosili oko pet hiljada dolara i predložio da se čitava stvar drži u tajnosti. AJ, 414-7, Pov.264, V. Vukmirović za R. Petrovića, 22. jul 1936.

koji je imao obavezu dostavljanja vesti iz Jugoslavije jugoslovenskoj štampi u Americi.⁸⁹² Na čelo Jugoslovenskog Kurira imenovan je Jurica Bjankini.⁸⁹³ K. Fotić, čijom preporukom je J. Bjankini postavljen na ovo mesto⁸⁹⁴, istakao je da je on prepoznat kao “pobornik jugoslovenske ideje i narodnog jedinstva”, kao osoba koja se izdvajala “svojom kulturom, oštromnošću i neposrednošću duha”.⁸⁹⁵ J. Bjankini je svoju lojalnost pokazao svojim angažovanjem u ustanovama jugoslovenskog karaktera poput Jugoslovenske centralne organizacije. Nastavljena je i dotadašnja praksa pružanja finansijske pomoći pojedinim iseljeničkim listovima čije pisanje je ocenjeno kao patriotsko a vlasnici i urednici kao lojalni i pouzdani.⁸⁹⁶ Tako se stvarao privid postojanja projugoslovenskih novina koje su bile rezultat delovanja samih iseljenika a ne propaganda jugoslovenskih diplomata. Ovaj princip primenjen je već u Kanadi gde je nastavljena saradnja sa Božom Markovićem koji je pokrenuo krajem 1934. godine list Glas Kanade u Torontu.⁸⁹⁷

Pored organizacionih promena bila je prisutna i izvesna promena u sadržaju onoga što se iseljeničkoj zajednici nudilo. Još početkom 1935. godine, akcentat je stavljen na sadržajima koji su promovisali politiku integralnog jugoslovenstva i jugoslovenskog

⁸⁹² Između Jugoslovenskog kurira u Beogradu i Jurice Bjankinija, novinara iz Čikaga potpisan je ugovor 25. januara 1939. godine. Jugoslovenski kurir u beogradu imao je obavezu svakodnevnog dostavljanja vesti iz Jugoslavije i iz balkanskih zemalja J. Kuriru u Čikagu. Bjankini se obavezao da će te vesti dostavljati iseljeničkoj štampi u SAD, poslanstvu u Vašingtonu i konzulatima u Americi. AJ, 371-77, Ugovor (prepis), bez datuma.

⁸⁹³ Jurica Bjankini poticao je iz porodice Bjankini koja je dala nekoliko istaknutih pojedinaca. On je bio sinovac dr Anta Bjankinija lekara i istaknutog jugoslovenskog iseljenika. Posle neuspešnih studija medicine u Americi, J. Bjankini se bavio poslovima sekretara, savetnika u raznim iseljeničkim društvima. AJ, 334-33-44, Poverljivo, bez datuma

⁸⁹⁴ AJ, 371-62, K. Fotić za J. Bjankinija, 25. maj 1940.

⁸⁹⁵ AJ, 371-62, Pov.br.300, Poslanik K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 8. jul 1937.

⁸⁹⁶ Tražila se i dobila manja novčana pomoć za list Domovina iz Los Andelesa. (AJ, 371-79, Pismo R. A. Porubovića za K. Fotića, 10. januar 1938; AJ, 371-79, K. Fotić za Porubovića, 5. april 1938.); List Jugoslovenski Glasnik dobijao je 200 dolara mesečne pomoći od jugoslovenskih diplomata u Americi ali kada je utvrđeno “da list ne može da odgovori postavljenom zadatku” pomoć je uskraćena. (AJ, 371-79, Pov.No. 52/36, V. Vukmirović za K. Fotića, 3. februar 1936.); Kada je list preuzeo J. Bjankini J. Glasnik je iznova dobijao pomoć jugoslovenskih vlasti. AJ, 371-79, Pov. No. 197, 13. jun 1938.

⁸⁹⁷ Novina je prema Markoviću trebala da “posluži narodu i domovini”. AJ, 449-1, Pismo B. Markovića A. Paveliću, vice-konzulu u Njujorku, 26. decembar 1934; Tražila se saradnja pojedinaca poput novinara Mirka Dominisa. Na tzv. Podunavskom kongresu na Fordham Univerzitetu u Njujorku upravo Dominis je govorio, kako se navodi, prema instrukcijama poslanstva u Vašingtonu. AJ, 449-11, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, 27. maj 1938.

identiteta i političke snage.⁸⁹⁸ Nekoliko godina kasnije akcenat je stavljen na sadržaje kulturnog karaktera, na one koji su promovisali prirodne lepote Kraljevine, dakle sadržaje koji su trebali da pobude emotivnu vezanost iseljenika za stari kraj i na taj način podstakne ovu vezu sa domovinom, zainteresuju ih za zbivanja u njoj ali i ojačaju osećaj podrške staroj domovini. Odmicalo se od isključivo političkih tema koje su mogle podstaći političke debate ili suprotstavljanja. Više mesta posvećeno je temama koje su svojim sadržajima budile emocije ali isključivo one ispunjene nostalgijom. Aprila 1935. godine tražili su se članci sa sadržajima iz spoljne i unutrašnje politike Kraljevine,⁸⁹⁹ a dve godine kasnije u radio obraćanju “dragim zemljacima preko okeana” između ostalog se o stanju u Jugoslaviji govorilo “Kod nas je proleće...Cvetaju voćke, raskošno trepere cvetici badema, razlivaju se vode, trava zeleni. Pravo pravcato proleće vašeg lepog kraja...Divan je sada vaš stari kraj”.⁹⁰⁰ Sadržaj druge prekookeanske emisije kratkotalasne stanice u Beogradu emitovane 15. aprila 1937. godine obuhvatio je emitovanje narodnih pesama bosanskih i južnosrbijanskih, recitovanje pesama jugoslovenskih pesnika, izvođenje slovenačkih pesama, izvođenje “Primorske popevke” Stevana Mokranjca.⁹⁰¹

Vidljivost države opstala je i u ovim godinama aktivnostima jugoslovenskih diplomata u javnom životu iseljenika u Americi. Kroz posete iseljeničkim kolonijama, organizovanjem proslava povodom obeležavanja državnih praznika, pružanjem podrške radu pojedinih ustanova poput iseljeničkih škola, aktivnim učešćem i podrškom aktivnostima koje su nosile obeležje jugoslovenskog nastupa i predstavljale sliku jedinstva i

⁸⁹⁸ Tako su iseljeničkoj štampi namenjeni sadržaji: Jugoslavija u srednjoj Evropi, Jugoslavija na Balkanu, Dokumenti jugoslovenskog narodnog jedinstva, Oplenac, jugoslovenski Sinaj, Jugoslovensko nacionalno jedinstvo i sl. AJ, 371-77, 7867/II, Predmet: Članci za emigrantsku štampu, 16. mart 1935; Plasman ovih članaka vršio se u najvećoj meri u srpskim iseljeničkim listovima poput Glasa Kanade, Srbobrana, Srpskog glasnika, Ujedinjenog srpstva ali i Jugoslavije, Jugoslavenskog glasnika. AJ, 371-77, Pov.br. 462, Predmet: Članci za emigrantsku štampu, 4. april 1935.

⁸⁹⁹ AJ, 371-77, Pov.br. 462, Predmet: Članci za emigrantsku štampu, 4. april 1935.

⁹⁰⁰ Ovom prilikom nastupili su prvaci opere u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, Josip Rijavec, Žarko Cvejić, Pavla Lovše, Frana Golob, Izvedena je pesma Milana Rakića “Na Gazimestanu”, pesme Alekse Šantića, vesti o uspesima vlade Milana Stojadinovića. AJ, 37-23, Spikerski tekst za emisiju u noći između 31. marta i 1. aprila 1937. u 0,1 čas za iseljenike.

⁹⁰¹ Prva emisija kratkotalasna stanica u Beogradu emitovala je 1. aprila 1937. godine. AJ, 371-77, 2. april 1937; Tokom juna, jula i avgusta 1937. godine planirano je i emitovanje obraćanja ministara prosvete, finansija, fizičkog vaspitanja, šuma i rudnika kao i emitovanje predavanja sa naslovima „Glasovi iz Gorskog Kotara“, „Ostrva preseljena u Ameriku“, „Glasovi iz Šumadije“... AJ, 371-77, Šef Centralnog presbira Kosta M. Luković za Poslanstvo u Vašingtonu, 14. jun 1937.

zajedništva, država je preko svojih predstavnika u Americi ostajala aktivni učesnik iseljeničkog života. Prisustvo jugoslovenskih diplomata na pojedinim svečanostima i događajima bilo je samo po sebi potvrda veze iseljenika i države ali je to takođe ostavljalo prostor i davalo podsticaj javnom izricanju lojalnosti staroj domovini. Kada je Božidar Sarić, izaslanik poslanika u Vašingtonu uručio srebrni pehar, dar jugoslovenskog ministra za fizičko vaspitanje, pobedničkom timu srpskog nacionalnog turnira u košarci u Sjedinjenim Državama, klicalo se kralju i otadžbini.⁹⁰²

Svojim angažovanjem, posetama iseljeničkim kolonijama i sam poslanik doprineo je vidljivosti države ali je to bio i način za novog poslanika da se upozna sa prilikama koje su vladale u iseljeništvu. Fotić je već na početku svog rada obišao niz gradova i manjih mesta u kojima je živela jugoslovenska iseljenička zajednica. Nakon poseta Njujorku i Pittsburgu, tokom aprila i maja 1936. godine, Fotić je posetio niz gradova. Tako se sa jugoslovenskim iseljenicima novi poslanik susreo u Čikagu, San Dijegu, Los Anđelesu, San Pedru, San Francisko, Oklandu.⁹⁰³ I naredne godine, poslanik Fotić nastavio je sa obilaskom kolonija pa je tako tokom februara i marta 1937. godine posetio St. Luis, Nju Orleans.⁹⁰⁴ Izvesni potezi Konstantina Fotića svakako su mogli doprineti poboljšanju odnosa sa iseljenicima i stvaranju humane slike jugoslovenskog diplomate ali i države koju je predstavljao. Svega nekoliko meseci od dolaska K. Fotića u Vašington, oblast Pittsburga pogodile su velike poplave. Poslanik je obišao marta 1936. godine nekoliko mesta u kojima su živeli jugoslovenski iseljenici i tom prilikom predao novčanu pomoć od po sto dolara katoličkom svešteniku ocu Žagaru i Srpskom narodnom savezu.⁹⁰⁵ Da je ovo mogućnost da Jugoslavija prikaže svoje humano lice pred iseljeničkom zajednicom smatrao je i Fedor Aranicki, službenik u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja. On je predložio da država uputi pomoć ugroženim iseljenicima zaključivši da će taj gest “najljepše

⁹⁰² Iseljenički svet, br. 3 i 4, god. II, maj/jun 1939, 16.

⁹⁰³ AJ, 37-31, Pov.br.413, Izveštaj K. Fotića predsedniku Ministarskog saveta Milanu Stojadinoviću, 30. maj 1936.

⁹⁰⁴ AJ, 371-55, Pov.br.120, Izveštaj K. Fotića predsedniku Ministarskog saveta M. Stojadinoviću, 12. mart 1937.

⁹⁰⁵ Poslanik je posetio predgrađe McKees Rock i mesto Etna u kome je živela pretežno hrvatska kolonija. AJ, 371-54, Pov.br.281, K. Fotić za M. Stojadinovića, 1. april 1936.

odjeknuti među našim iseljenicima”.⁹⁰⁶ Odobravanje je došlo i od Milana Stojadinovića.⁹⁰⁷ Tako je jedan humani gest u svojoj suštini ali jednako tako i ograničen u obimu, dobio značaj važnog koraka ka potvrđivanju brige države za sve iseljenike ali i potencijalni osnov i primer za budući rad.

Nastavljena je saradnja sa iseljeničkim organizacijama, davanje podrške prilikom održavanja različitih manifestacija, ali utisak je da je su svi ovi pokušaji bili ograničenog dometa bez planskog rada, sistemskog pristupa koji bi otvorio prostor realizaciji planova i ciljeva koji su se iznova postavljali i često bili još jednom ponovljena želja iz ranijih vremena. Pozitivno se odgovorilo na molbe pojedinih iseljeničkih škola za pružanje materijalne pomoći ali je to bila uglavnom jednokratna pomoć malih novčanih iznosa.⁹⁰⁸ Usvojeno je mišljenje poslanika Fotića da je najbolji način prosvetnog rada u Americi putem saradnje sa sveštenstvom kao nosiocima duhovnog i prosvetnog života, uz slanje nekolicine učitelja koji bi držali kurseve širom severne Amerike.⁹⁰⁹ Prilika da se pošalje jedan broj učitelja ukazala se prijemom molbe kolonije u Manahoju (Pensilvanija). Američko jugoslovenski klub iz ovog mesta tražio je od jugoslovenskih vlasti da im pošalje učitelja i knjige za školu u njihovoj zajednici.⁹¹⁰ Prilikom razmatranja ovog pitanja pokrenuta je i inicijativa slanja jednog broja učitelja. Činjenica da je ubrzo stigao predlog o slanju 6 neoženjenih učitelja Hrvata koji su kako je ocenjeno bili “naročito i potpuno

⁹⁰⁶ Ovaj predlog je prihvaćen pa je ministar socijalne politike i narodnog zdravlja Dragiša Cvetković doneo odluku da se iz iseljeničkog fonda isplati 718.02 dolara za potrebe iseljenika. AJ, 371-59, Br. 29137, 18. april 1936.

⁹⁰⁷ AJ, 371-54, Pov.br.9409, 25. april 1936.

⁹⁰⁸ Na molbu Jugoslovenske škole u Njujorku da se pomogne „s jednim obolom u naš fond“, koju je podržao konzul Radoje Janković ističući da se u upravi nalaze “ljudi koji su dobri patrioti” i „poštenu i vredni“, odgovorilo se pozitivno slanjem 25 dolara pomoći. AJ, 371-58, Pismo Anke Sarape i Danice Nikčević K. Fotiću 19. april 1936; AJ, 371-58, Br. 1040, Odgovor K. Fotića Ani Sarapi, predsednici Jugoslovenske škole, 24. jun 1936; Pomoć od 50 dolara zatim i 25 dolara namenjena je i školi u Millvale (Pensilvanija) kojom su upravljale časne sestre sv. Franje. AJ, 371-58, fra Ante Nižić za K. Fotića, 3. mart 1937; AJ, 371-58, Pismo predstojnice sestre M. Amati za K. Fotića, 4. jun 1937.

⁹⁰⁹ K. Fotić smatrao je da zbog rasutosti i broja kolonija akcenat treba staviti na rad sveštenika koji već ostvaruju dodir sa iseljenicima i da u tom pogledu iz Jugoslavije treba slati spremne sveštenike u Ameriku „čije bi sposobnosti najbolje odgovarale misiji koju će imati u iseljeništvu, sadašnje potrebe na polju prosvetnog vaspitanja našeg sveta ovde bile bi ako ne rešene onda bar na pravome putu“. On je ipak ostavio mogućnost za slanje 5-6 učitelja koji bi držali prosvetne kurseve među iseljenicima. AJ, 371-58, Br.852, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 20. decembar 1937; Ovo gledište usvojilo je i jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova. AJ, 66-7, Pov.br.682, Ministarstvo prosvete za Ministarstvo inostranih poslova, 27. septembar 1938.

⁹¹⁰ AJ, 66-7, Pov.br.987/VI/87, 14. januar 1938.

nacionalno ispravni”⁹¹¹ mogla je podstaći i konačnu realizaciju jednog aktivnog pristupa države prosvetnom pitanju. Međutim bila je dovoljna vest da se kolonija u Manohoju raselila pa je i potreba za slanjem učitelja nestala, da se od čitavog plana odustane.⁹¹² Primera uspešne saradnje ipak je bilo. Na molbu Srpskog Narodnog Saveza, Milici Lazić profesorki Ženske realne gimnazije u Novom Sadu odobreno je odsustvo od godinu dana u cilju rada u Americi gde bi ”njena misija bila da širi nacionalnu svest među našim iseljenicima”.⁹¹³ Takođe kao odgovor na molbu iz Amerike⁹¹⁴ Ministarstvo prosvete odobrilo je aprila 1936. odlazak učitelja Tome Randelovića u San Dijego.⁹¹⁵ Saradnja sa Rađelovićem ali i školom koju je vodio u San Dijegu mogla je biti primer dobre saradnje. Ministarstvo prosvete poslalo je maja 1936. deset knjiga za školu u San Dijegu⁹¹⁶, a dve godine kasnije čak 700 knjiga za “obuku iseljeničke dece” u Kaliforniji.⁹¹⁷ Značaj ovakvog kontakta i saradnje prepoznao je i jugoslovenski poslanik koji je istakao da je to “svakako jedan od najdirektnijih i najefikasnijih načina rada na čuvanju nacionalne svesti u iseljeništvu...” i stoga zalagao se za nastavak ove saradnje.⁹¹⁸ Podrška je pružena i Mihailu

⁹¹¹ AJ, 66-7, Ministarstvo prosvete za Kraljevsku bansku upravu, prosvetno odeljenje, 4. februar 1938; AJ, 66-7, IV Pov.br. 238/38, 9. mart 1938.

⁹¹² AJ, 66-7, IV Pov.br. 238/38, 9. mart 1938; AJ, 66-7, Pov.br. 6640/VI, 8. april 1938; AJ, 66-7, Pov.br.682, Ministarstvo prosvete za Ministarstvo inostranih poslova, 27. septembar 1938.

⁹¹³ AJ, 66-452, Referat, Referent za budžet sred. škola, 29. avgust 1940.

⁹¹⁴ Molbu je uputio Vasa Anđus predsednik kolonije u San Dijegu. AJ, 371-58, Pov.br. 26629/III-MAV, 18. novembar 1935.

⁹¹⁵ AJ, 66-452, Pr. 16495, 1. maj 1935; Randelovićeva uloga nije međutim bila samo prosvetna. On je u Americi nastupio i kao nosilac propagandnog rada među iseljenicima. Kontakte sa iseljenicima koristio je da ih uveri „da domovina sve njih smatra svojim i da sa najvećim zadovoljstvom prati njihov rad i napredak kao i njihovu odanost staroj grudi...” AJ, 66-7, T. Randelović za Ministarstvo prosvete, Odeljenje za osnovnu nastavu, 5. april 1937; AJ, 66-7, „Proslava sv. Save u San Dijegu, Amerikanski Srbobran, 4. februar 1937; AJ, 66-7, Sa izložbe u San Dijegu“, Amerikanski Srbobran, 26. avgust 1936.

⁹¹⁶ AJ, 66-452, Br.18708, 16. maj 1936.

⁹¹⁷ Toma Randelović uputio je molbu Ministarstvu prosvete, koju je podržao i generalni konzulat u Čikagu, da mu se pošalje 200 primeraka udžbenika, latiničnih i ćiriliničnih, čitanke, bukvari, zbirke narodnih pesama, za potrebe rada škole. AJ, 371-58, 7565, P. Cabrić za Ministarstvo prosvete, Odeljenje za narodno prosvetovanje, 19. jul 1938; Ministarstvo prosvete poslalo je po 200 primeraka Bukvara od Milana Dukića na latinici i ćirilici, 200 primeraka čitanke za IV razred osnovne škole (Stojanović-Stefanović), 50 primeraka knjige Pesme i dečje igre za I i II razred osnovne škole (D. P. Ilića) i 50 primeraka za III i IV razred osnovne i građanske škole. AJ, 371-58, Pov. br. 24021/VI-Ac 18, 16. novembar 1938; Knjige su podeljene školama u San Dijegu, San Pedru ali jedan deo dostavljen je i konzulatu u Čikagu i Jugoslovenskoj školi u Njujorku. AJ, 371-58, Br. 1333/38, Predmet: Dostavljanje školskih knjiga za našu iseljeničku decu u Kaliforniji, 15. mart 1935.

⁹¹⁸ Fotić je tražio najmanje 500 primeraka bukvara za potrebe pravoslavnih i katoličkih škola pošto je sve zalihe već razdelio. To je bio odgovor na zahtev iseljeničkih škola. AJ, 371-58, Br.228, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, konzularno privredno odeljenje, 12. mart 1940.

Rokiću iz San Pedra u pokušaju da održi subotnje tečajeve srpskohrvatskog jezika u ovom mestu. Ipak ona nije bila dovoljna da očuva brojnost polaznika ovih kurseva.⁹¹⁹

Manifestacije koje su inicirane od strane američke države a u cilju promocije jedinstva različitosti i prevazilaženja osećanja antiimigrantskih podstaknutih pre svega ekonomskom krizom mogle su u ovim godinama, a to je u pojedinim slučajevima i činjeno, poslužiti kao dobar osnov za uspostavljanje saradnje države i iseljenika ali i način da se promoviše zajedništvo iseljenika i njihov jugoslovenski identitet. Kada su članovi Jugoslovenskog kluba iz San Dijega uputili molbu jugoslovenskom konzulu u Čikagu da im se pruži novčana pomoć za izgradnju i uređenje Jugoslovenskog doma u San Dijegu, opet su se realne materijalne mogućnosti bar one jugoslovenskih diplomata u Americi, isprečile ostvarenju pune saradnje.⁹²⁰ Nije bilo moguće poslati novčanu pomoć ali je doneta odluka da im se "najhitnije dostavi literatura"⁹²¹ a poslanik Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu prihvatio je da bude počasni član.⁹²² Činilo se da je opet pravljen raskorak u oceni važnosti angažovanja jugoslovenske države između onih koji su tu državu zastupali u Americi i onih koji su odluke donosili u službama unutar Kraljevine. Svojevrsna prilika za ostvarenje saradnje sa iseljenicima ali i stvaranje slike zajedništva i čvrste spona države i sunarodnika u Americi pružila se i prilikom održavanja Svetske izložbe u Njujorku 1939. godine. Iako se radilo o mestu predstavljanja pojedinih država, od iseljenika se tražila podrška i pomoć u opremanju jugoslovenskog prostora. Tražili su se oni predmeti i sadržaji koji su potvrđivalu čvrstu vezu stare domovine i njenih iseljenih građana ali i oni koji su

⁹¹⁹ M. Rokić, bivši novinar pokrenuo je uz podršku gradskih vlasti Los Anđelesa a inicijativom Jugoslovensko-američkog prosvetnog društva, kurs srpskohrvatskog jezika u San Pedru 1937 godiine. (AJ, 38-376, „Kulturni i nacionalni rad naših iseljenika u Los Anđelesu“, Politika, 17. novembar 1937). Škola je dobila podršku Iseljeničkog komesarijata koji je dostavio 27 latiničnih i ćirilčnih knjiga (početnica, bukvar, čitanka, karta Jugoslavije, pesmarica o Kraljeviću Marku, 15 dopisnica, knjige „Naši historijski velikani“, „Istra zemlja muka“), kao znak podrške radu ove škole. (AJ, 371-58, K. P. Br. 45173/37, 24. februar 1937); Od samog početka pomoć se tražila od jugoslovenskog poslanstva posebno u trenucima kada je izostala pomoć vlasti u Los Anđelesu. (AJ, 371-58, Pismo M. Rokića K. Fotiću, bez datuma; AJ, 371-58, Pismo M. Rokića K. Fotiću, 5. jul 1937; AJ, 371-58, Pismo M. Rokića K. Fotiću, 30. januar 1938; AJ, 371-58, Pismo M. Rokića K. Fotiću 25. novembar 1938.); Posle svega nekoliko godina rada škola je beležila vidljivi pad u broju dece koja su je pohađala pa je tako u školskoj 1937/38 školu pohađalo 71 dete a već sledeće 1938/39 svega 38. AJ, 371-58, Popis školske dece u školi Jugoslovenskog američkog prosvetnog društva u San Pedru, Kalifornija 1937/38; AJ, 371-58, Popis školske dece u školi Jugoslovenskog američkog prosvetnog društva u San Pedru, Kalifornija 1938/39.

⁹²⁰ AJ, 414-1, Yugoslav Society of San Diego za V. Vukmirovića, 11. januar 1936

⁹²¹ AJ, 414-1, V. Vukmirović za Yugoslav Society of San Diego, 17. januar 1936.

⁹²² AJ, 414-1, Yugoslav Society of San Diego za V. vukmirovića, 27. januar 1936.

ukazivali na prisustvo duha zajedništva unutar same iseljeničke zajednice. Opet, pokazala se snaga događaja iz Velikog rata. Tako su prikazani fotografije dočeka srpske misije u Americi 1918, skupovi iseljenika u Čikagu 1915. godine i Pitsburgu 1916. godine⁹²³, fotografije hrvatskih sokola iz Čikaga, dobrovoljačke čete Tomislav sa zastavom, sliku starešine Jugoslovenskog sokolskog saveza u Klivlendu⁹²⁴, slike srpskih dobrovoljaca iz Amerike.⁹²⁵

To su međutim bili pojedinačni primeri i mere koje nisu mogle odgovoriti ni ambicioznim planovima koje su postojali u redovima jugoslovenskih zvaničnika ali ni objektivnim potrebama pa i željama iseljenika u Americi. One su obuhvatale jedan domen iseljeničkog života, i svakako su potvrđivale postojanje veze države i iseljenika i obostranog interesa bar u sferi obrazovanja i želje da se ta veza i održi. Drugo pitanje je bilo u kojoj meri je ovaj aspekt mogao odgovoriti onim višim interesima države koja je želela naspram sebe jednu lojalnu i privrženu zajednicu bez obzira na nacionalno poreklo, sa kojom bi se odvijala saradnja koja je izlazila iz okvira kulturno-prosvetnog karaktera. Pa čak i u ovoj sferi međusobnog odnosa isuviše je bilo drugih primera koji su svedočili više o razilaženjima nacionalno obojenim nego o prisnom odnosu dve strane.

Ove ponovljene pokušaje jačanja prisustva države među iseljenicima pratile su objektivne teškoće i problemi koji su dovodili u pitanje uspeh i realizaciju zamišljenog. Pitanje mogućnosti praćenja radio programa usled neposjedovanja radio aparata ili raspolaganja aparatima koji nisu mogli da prime emisije,⁹²⁶ slab, loš kvalitet emitovanja ali i neadekvatan sadržaj koji se nudio,⁹²⁷ sukobi sa novostečenim saradnicima,⁹²⁸ umanjivali

⁹²³ AJ, 414-1, Priznanica, predmeti primljeni od Jurice Bjankinija, 6. maj 1939.

⁹²⁴ AJ, 414-1, P. Cabrić za Milana Banića pomoćnika komesara Jugoslovenskog odeljenja na Svetskoj izložbi u Njujorku, 27. april 1939.

⁹²⁵ AJ, 414-1, Priznanica, 6. maj 1939; AJ, 414-1, Pomoćnik komesara Jugoslovenskog odeljenja na svetskoj izložbi u Njujorku 1939.

⁹²⁶ AJ, 371-77, Sednica 3. septembra 1938. u Min. inostr. poslova; AJ, 371-77, Pov.br. 100/37, Generalni konzul V. Vukmirović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 22. mart 1937.

⁹²⁷ M. Cerezin, počasni konzul u Klivlendu izneo je sumnju da je jedini slušao prvi radio program iz Jugoslavije na području Klivlenda kao i da je prema Jugoslovenskom glasniku u Čikagu program slušala samo jedna porodica. Takođe on je zamerio zbog prisustva horskog pevanja kao i dugih obraćanja. AJ, 371-77, Br.398, Predmet: Emisija radio programa iz Jugoslavije u Sjedinjenim Državama, 26. april 1937.

⁹²⁸ U trenucima bitno izmenjenih međunarodnih okolnosti, K. Fotić izrazio je nezadovoljstvo ponašanjem novog saradnika J. Bjankinija. Po svemu sudeći Bjankini je, zbog neispunjavanja određenih uslova materijalne prirode, obustavio slanje komunikea Jugoslovenskog kurira poslanstvu. Fotić je to protumačio kao pritisak na poslanstvo. Stoga, Fotić je poručio "da Jugoslovenski kurir ima da funkcioniše da bi odgovorio

su potencijalne efekte preduzetih mera. Pitanje načinjenih izbora u pogledu sastava jugoslovenske diplomatije, u odnosima sa iseljenicima, potvrdilo je i do tada uočenu činjenicu da su ova imenovanja izmicala isključivo birokratskoj prirodi i postajala političko pitanje. I dalje su bila prisutna nezadovoljstva povezana sa diplomatskim radom pa čak i kada se radilo o pitanjima na prvi pogled formalnog karaktera. Predsednik najveće slovenačke potporne organizacije V. Cankar zamerio je iseljeničkom komesaru Slaviju Troštu da se korespodencija sa slovenačkim iseljenicima ne vodi na slovenačkom jeziku. i pita “kako je to da jugoslovenska vlada nema za slovensko korespodenco na svojih konsulatih v Zjedinjenih Državah slovenščine zmožnih uradnikov v govoru in pisavi?” i postavlja pitanje “Kaj smo mi sinovi Jugoslavije ali ne?”.⁹²⁹ Bio je to problem koji nisu primećivali samo slovenački iseljenici. jugoslovenske diplomate pozdravile su slanje članaka od strane CPBa ali je iz Njujorka konzul Janković zatražio slanje članaka i na slovenačkom jeziku pošto u konzulatu nije bilo nikoga ko bi ih preveo.⁹³⁰ Nisu se mogle prenebregnuti ni objektivne slabosti države koje su sprečavale ambicioznije zamišljene mere. Ekonomska kriza nije ostavila samo svoj trag na iseljenike, ona je oslabila i jugoslovensku privredu. S druge strane u ovim godinama, prioriteti državne politike su se nalazili na drugoj strani. Stalne žalbe zbog nedovoljnih materijalnih sredstava, pratile su rad jugoslovenskih diplomata ali su uticali i na nemogućnost reagovanja na pojedine inicijative i potrebe samih iseljenika. Zamisao o pojačanom radu Centralnog presbiroa pozdravljena je i to je stvarno bio odgovor na stalne predloge i molbe koje su se mogle čuti iz redova jugoslovenskih diplomata u Americi. Ali u svom radu diplomate su se suočavale sa problemima nedovoljnog propagandnog materijala, bilteni CPBa nisu stizali, Avala je svoje

ciljevima za koje je ustanovljen po instrukcijama Poslanstva i Konzulata, a u protivnom biću primoran da celu organizaciju posla uzmem ponovo u razmatranju”. AJ, 371-62, K. Fotić za J. Bjankinija, 25. maj 1940.

⁹²⁹Trošt je sa svoje strane pomenuo da je upravo Slovenac Leonid Pitamic zauzimao položaj kraljevskog poslanika u Vašingtonu. AJ, 371-54, Pov.br.24649/VI/, Predmet: Prilike naših iseljenika Slovenaca u S. Americi, 14. oktobar 1936; I jugoslovenskie diplomate izražavale su nezadovoljstvo pojedinim izborima. Poslanik Fotić tražio je promenu počasnog konzula u Klivlendu, odnosno smenu dotadašnjeg konzula M. Cerezina i imenovanje dr. James S. Mally-a. Razlog je bio da Cerezin „nije za vreme vršenja dužnosti pokazivao mnogo zanimanja za naše iseljenike i nije bio skoro u dodiru sa njima“. AJ, 371-73, Pov.br.687, 16. septembar 1939; Jedan od razloga Fotić navodi i činjenicu da u SAD „nema nijednog počasnog konzula Slovenca“. AJ, 371-73, Pov.br.150, 29. mart 1940.

⁹³⁰ AJ, 449-11, Pov.br.548, Generalni konzulat u Njujorku za Centralni presbiro, 14. januar 1936.

biltene dostavljala na francuskom jeziku.⁹³¹ Ni rad Jugoslovenskog Kurira nije odgovorio očekivanjima pa su se već u prvim mesecima od njegovog uspostavljanja javile primedbe zbog nedovoljnog prenošenja vesti preko iseljeničke štampe.⁹³² Ipak, u konačnom sudu uspeha nastupa države među iseljenicima u godinama neposredno pre izbijanja Drugog svetskog rata znatno važniji biće oni izazovi koji su se javili tokom samog procesa uspostavljanja međusobnog odnosa, pokušaja i ostvarenja različitih oblika saradnje čiji rezultati nisu uvek odgovorili očekivanjima jugoslovenske države, ali su otvarali prostor iseljeničkom demonstriranju odnosa prema staroj domovini.

Prostor gde se prepoznao odnos države i iseljenika odnosno ono raspoloženje iseljenika na osnovu koga se od strane jugoslovenske države mogao steći utisak o odnosu različitih zajednica prema državi, ideji i konačno ideologiji, nisu bile pojedinačne manifestacije saradnje i zajedništva. Stvarna priroda odnosa prepoznavala se još jednom kroz ponašanje vodećih iseljeničkih organizacija uključujući i poziciju crkve kao neizostavnog autoriteta u usmeravanju raspoloženja iseljenika.

Susreti i ishodi

Mere države, aktivnosti jugoslovenskih diplomata, preduzeti u godinama neposredno pre izbijanja Drugog svetskog rata svakako su otvarali mogućnost poboljšanja saradnje ili bar stvaranja pogodnije atmosfere u odnosima dve strane. Stvarni dometi međutim bili su vidljivi tek kroz svakodnevni kontakt koji se ostvarivao, kroz (ne)prihvatanje ponuđene saradnje ali i kroz simboliku postupanja i ponašanja iseljeničtva. Ona konkretnija i nedvosmislenija slika biće stvorena, kao i mnogo puta do tada, kroz politički aktivizam iseljenika i njihove reakcije na politička zbivanja u staroj domovini.

Sa konvencije Srpskog narodnog saveza održanoj u Milvokiju jula 1935. godine, poslani su telegrami “u znak duboke odanosti i ljubavi” kralju Petru II, knezu namesniku Pavlu, Narodnoj skupštini, vladi. Konvencija je tom prilikom “manifestovala svoj srpski, odnosno jugoslovenski karakter i svoju nepokolebljivu odanost našim narodnim idealima, osudivši najoštrije i javno stav antidržavne i separatističke štampe u emigraciji kao i sve

⁹³¹ AJ, 449-11, Pov.br. 515, R. Janković za Ministarstvo inostranih poslova, 29. novembar 1935.

⁹³² AJ, 371-77, 27. februar 1939.

protiv narodne i protiv državne pokrete među našom emigracijom”.⁹³³ I četiri godine kasnije, Treća konvencija SNS potvrdila je ovo stajalište najveće srpske iseljeničke organizacije. Podržana je politika jugoslovenske vlade i kako je zaključio jugoslovenski konzul u Njujorku D. M. Stanojević “Srpski Narodni Savez, u prošlosti rodoljubiva i nacionalna srpska organizacija u Americi ostaje i dalje rodoljubiva i nacionalna...”⁹³⁴ Prema rečima čelnika ove organizacije, SNS kao najveća srpska organizacija u Americi “trudi se već skoro četrdeset godina da održi u ovom novom svetu naše narodno ime, našu narodnu svest i ljubav za svoju staru otadžbinu”.⁹³⁵ Ovo su svakako bile poruke koje su potvrđivale odanost i lojalnost najveće srpske organizacije jugoslovenskoj državi ali se nije ostalo samo na verbalnim izrazima. Nije manjkalo primera u pogledu saradnje koji su potvrđivali ovu vezu države i srpskog iseljeničtva u severnoj Americi. Inicijative koje su dolazile od strane države prihvatane su, ali su se istovremeno izražavala očekivanja i od strane iseljenika koja su takođe ulazila u okvire potvrđivanja dobrih odnosa i štaviše bliske saradnje. Srpski iseljenici percipirani su i kao uvek pouzdan oslonac u promociji interesa jugoslovenske države na tlu severne Amerike i posebno unutar ukupne jugoslovenske iseljeničke zajednice. Na prostoru Kanade nezamenjivo mesto, u tom smislu, dobija Boža Marković i Kanadski Glas, glasilo koje je on pokrenuo a jugoslovenska država finansirala. Marković je od samog početka list stavio u službu interesa jugoslovenske države, kao sredstvo promocije jugoslovenske ideje, politike ali i kao način suprotstavljanja onima koji su stajali na suprotnim pozicijama.⁹³⁶ Podrška je stigla od strane jugoslovenskih diplomata,

⁹³³ U svom izveštaju Stojanović navodi da je kroz celu Konvenciju “provejavao čist nacionalni duh” kao i da je Konvencija “sa dubokim pijetetom” odala poštu kralju Aleksandru I. AJ, 371-53, Pov.br.806, B. Stojanović za M. Stojadinovića, predsednika Ministarskog saveta i ministru spoljnih poslova, 24. jul 1935; Slični tonovi mogli su se čuti i na konvenciji drugog srpskog saveza Jedinstvo. Na VI konvenciji održanoj u Akronu 8. septembra 1935. godine uprkos pokušajima političkog prodora tzv. pribićevićevaca, sa Konvencije je upućen pozdrav Kralju, Kraljevskom domu, vladi. Priložen je i dar od po 25 dolara za spomenike kralju Aleksandru i kralju Petru I. AJ, 371-53, Izveštaj sa konvencije saveza Jedinstva, Izveštaj Dušana D. Silaškog, Akron 10. septembar 1935.

⁹³⁴ AJ, 371-56, Str.pov.10, D. M. Stanojević za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 19. jul 1939.

⁹³⁵ AJ, 371-58, Simo Vrlinić i Branko Pekić za Dragišu Cvetkovića, 6. oktobar 1939.

⁹³⁶ B. Marković upravo je ovaj argument navodio u molbama za finansijsku pomoć. Propast lista doveo bi u pitanje i Jugoslovensko-kanadsko udruženje koje je takođe osnovao. Stoga ukoliko bi list prestao da izlazi „propala bi i naša Organizacija. Narod bi se ohladio i antidržavni elementi dobili bi kuraži mnogo više“. AJ, 449-1, B. Marković za konzula R. Jankovića, 27. mart 1935; Drugom prilikom Marković isticao je „strašnu

ona verbalna ali i materijalna. Za Radoja Jankovića bila je to “rodoljubiva novina” za kojom je bila “davna potreba”.⁹³⁷ Konzul Ante Pavelić poručio je Markoviću da “List treba pomoći, i radi Vas i radi samih ciljeva”.⁹³⁸ Rad Glasa Kanade bio je usko povezan sa organizacijom Jugoslovensko-kanadskog udruženja osnovanog 1934. godine. Od osnivanja ovaj list postaje službeni glasnik tog udruženja.⁹³⁹

Smrt Mihajla Pupina 1935. lišila je jugoslovensku državu jednog od najvažnijih saradnika ali i autoriteta čiji uticaj je izlazio van okvira iseljeničke zajednice. Podrška jednog drugog srpskog naučnika, Nikole Tesle pokazala se u vremenu novih izazova kao poželjna i štaviše potrebna. Nove okolnosti menjale su i percepciju pojedinaca od strane jugoslovenske države. Nikola Tesla, uvek cenjen i uvažavan od strane jugoslovenskih diplomata ali i zvanične Jugoslavije,⁹⁴⁰ u svetu koji je ubrzano išao ka novom svetskom sukobu postaje iznova predmet interesa. Nije se, kao kod M. Pupina dve decenije ranije računalo na njegov uticaj u američkim političkim krugovima, na prijateljstva sa istaknutim Amerikancima i mogućnost upliva i uticaja na odluke zvanične Amerike. Tesla je privlačio svojim sposobnostima naučnika i izumitelja. Uprkos svim diplomatskim pokušajima, merama koje su trebale da održe Jugoslaviju van sukoba, mogućnost da ona ipak bude izložena opasnosti nije se mogla ignorisati. Stoga sve što je moglo pomoći jačanju države i njene snage bilo je dobrodošlo. Inicijativa za saradnju došla je od samog Nikole Tesle, sudeći prema izveštaju K. Fotića. Tesla je ponudio izum koji bi predstavljao svojevrstu apsolutnu zaštitu od neprijateljskog delovanja u čijoj izradi bi učestvovali jugoslovenski stručnjaci. Namera Tesle, kako prenosi jugoslovenski poslanik bila je “da jednim definitivnim pronalaskom učini iluzornim sva sredstva koja služe ratovanju”.⁹⁴¹ Da su

borbu sa antidržavnim elementima naročito sa komunistima“. AJ, 449-1, Pismo B. Markovića za A. Pavelića, 25. maj 1935.

⁹³⁷ AJ, 449-1, Radoje Janković za Božu Markovića, 3. januar 1935.

⁹³⁸ AJ, 449-1, Konzul A. Pavelić za B. Markovića, 29. mart 1935.

⁹³⁹ AJ, 449-1, Pov.br.99, N. Perazić za konzula R. Jankovića, 7. jun 1935.

⁹⁴⁰ Tesla je 1926. godine odlikovan ordenom Sv. Save 1 stepena od strane jugoslovenske države. AJ, 371-62, Pov.br.422, Predmet: Predaja ordena Sv. Save G. N. Tesli, 1. oktobar 1926; Jugoslovenski konzulat u Njujorku je takođe u više navrata isplatio novčane pozajmice naučniku ali je bilo isključeno svako nastojanje da se insistira na vraćanju istih. AJ, 371-62, Pov.br.743, K. Fotić za Ivu Andrića, 21. decembar 1938; Uvažavanje Tesle kao naučnika dolazilo je i od strane drugih država. Predsednik Čehoslovačke odlikovao je N. Teslu ordenom Belog lava I reda. AJ, 371-62, Miloš A. Tošić za K. Fotića, 2. decembar 1936.

⁹⁴¹ Radilo se o pronalasku „koji pomoću kosmičkih zrakova može da zaustavi svaku mašinu u vazduhu, na zemlji ili vodi bilo da njom upravlja čovek ili da je njeno kretanje regulisano automatski“. AJ, 371-62,

jugoslovenski diplomata ali i jugoslovenske vlasti ozbiljno shvatile ovu ponudu pokazala je brza pozitivna reakcija. Dodatan podsticaj prihvatanju ove inicijative bila je tvrdnja da je Tesla već kontaktirao vladu Velike Britanije koja je, kako navodi Fotić, “zamolila stručnjake iz Kanade da u njeno ime stupe u vezu sa G. Teslom i ispituju praktičnost njegovih pronalazaka”.⁹⁴² Odobrena je suma od 2500 dolara i predviđeno je slanje dva stručnjaka.⁹⁴³ Realizacija predloženog izuma se očekivala sa nestrpljenjem ali je autoritet naučnika i visok stepen uvažavanja i poštovanja prema njemu sprečavao preduzimanje bilo kakvih mera koje bi nalikovale na nepoverenje ili pritisak.⁹⁴⁴ Razvoj situacije u Evropi samo je potvrđivao korist ovakvog izuma pa je interes za Teslinu zamisao opstao uprkos izostanku rezultata. Ministar Vojske i Mornarice pitao je februara 1939 “ne bismo li mogli dobiti podatke koji su nam od G. Tesle nagovešteni bili, a koji bi nam danas svakako vrlo potrebili bili”.⁹⁴⁵ I juna iste godine, ovoga puta od divizijskog generala Maksimovića stigao je sličan predlog.⁹⁴⁶ Do realizacije ove Tesline zamisli nije došlo ali je ova kratka epizoda bila potvrda interesa države, koji je uprkos svim manjkavostima, za saradnju sa istaknutim pojedincima iz iseljeničke sredine ali i pokazatelj odnosa srpskog naučnika prema jugoslovenskoj državi.

Jugoslovenske diplomate bili su redovni gosti na proslavama i društvenim događajima koje su organizovale organizacije srpskih iseljenika. Ovi stalni i intenzivni susreti svakako su bili dobar pokazatelj ukupnih odnosa srpskog iseljeničtva i države,

Str.pov.br.440, K. Fotić za M. Stojadinovića, predsednika Kraljevske vlade i ministra inostranih poslova, 20. oktobar 1937.

⁹⁴² AJ, 371-62, Str.pov.br.440, K. Fotić za M. Stojadinovića, predsednika Kraljevske vlade i ministra inostranih poslova, 20. oktobar 1937.

⁹⁴³ AJ, 371-62, Šifrovani telegram, Str.pov.br.1480, M. Stojadinović za Poslanstvo u Vašingtonu, iz Beograda 25. jul 1938.

⁹⁴⁴ U pismu Aleksandru B. Damjanoviću sa Beogradskog univerziteta, K. Fotić kaže „S obzirom na njegove (Tesline prim. V. Đ.) velike zasluge i na njegovu veliku ljubav za Domovinu, kojoj želi da posluži, svim svojim mogućnostima, mislim da ne bi bilo celishodno tražiti od njega da ubrzava i pojačava svoj rad, koji je, po svemu što vidim i znam jedino što ispunjava njegov život. Ako bi se dogodilo da u krajnjem slučaju naš stari naučnik ne bi mogao dovesti do realizacije svoje poslednje zamisli, mi ne bi ništa dobili od toga što bi ga prisilili da to prizna i sebi i nama i time doživi razočarenje na kraju svoga velikog naučnog rada“. AJ, 371-62, Pismo K. Fotića A. Damjanoviću, 16. decembar 1938.

⁹⁴⁵ Predlagalo se da se realizacija čitavog plana premesti u Jugoslaviju a da Tesla uputi jugoslovenske stručnjake u sadržaj projekta i način njegove realizacije. AJ, 371-62, Str.Pov. br. 274/VI, Ministarstvo inostranih poslova za Poslanstvo u Vašingtonu, 28. februar 1939.

⁹⁴⁶ General Maksimović pitao je da li bi se od Tesle mogli dobiti nešto što bi koristilo državi i njenoj odbrani. U slučaju Tesline smrti, on je predlagao da se uzmu njegovi naučni radovi i pronalasci koji nisu objavljeni. AJ, 371-62, Str.pov.br.25, 26. jun 1939.

međutim ono što je tu saradnju činilo suštinskom bila je saradnja države sa vodećim organizacijama iseljenika u Americi. Kroz njih država je mogla “dopreti” do hiljade iseljenika u Americi i ostvariti osetan uticaj na iseljeničku zajednicu. Stoga je ostanak ovih organizacija, potpornih, verskih, na pozicijama lojalnosti i poverenja bio i državni prioritet. Svojim odlukama Srpski narodni savez potvrdio je da ostaje oslonac i podrška interesima zavnične Jugoslavije na tlu Amerike. I drugi “stub” srpskog naroda u Americi ostao je u okvirima poželjnog i očekivanog odnosa sa jugoslovenskom državom. Eparhija u Americi jeste bila deo crkve u domovini, to je uostalom definisao i Ustav Eparhije određujući je kao “organski deo Srpske Patrijaršije u Kraljevini Jugoslaviji”.⁹⁴⁷ Izazova je međutim bilo. Eparhija je bila i organizacija koja je delovala na tlu Amerike. Iskustvo funkcionisanja crkve na ovom prostoru pokazalo je da nije samo udaljenost činila crkvu u Americi samostalnijom. Američki zakoni i američko društvo ostavljali su prostor osamostaljenju i postizanju osećaja samodovoljnosti i suštinske nezavisnosti. Međuratni period video je primere pojedinačnog izlaženja iz okvira Eparhije ali i zadržavanju položaja sveštenika sa odanim parohijanima. Neka kasnija vremena pokazaće da dovoljno duboki lomovi politički i ideološki mogu i samu Eparhiju odvesti na put samostalnosti.⁹⁴⁸ Ipak godine pred Drugi svetski rat nisu dovele do tako radikalnog razilaženja što nije značilo da razloga za zabrinutost nije bilo. Konstanta u percepciji značaja Eparhije ne samo sa verskog već često i na prvom mestu sa nacionalnog stanovišta nije se izmenila. Kako jugoslovenski konzul u Čikagu V. Vukmirović primećuje “važnost koju eparhija ima, ne ograničava se samo na pravoslavni deo našeg življa, već, u negativnom ili pozitivnom smislu na celokupni naš narod u USA i Kanadi”.⁹⁴⁹ Smrt episkopa Mardarija krajem 1935. godine na izvestan način otvorilo je prostor za preispitivanje stanja u Eparhiji, prepoznavanja problema i traženja načina za njihovo prevazilaženje. Postavilo se pitanje izbora novog episkopa, rešavanja

⁹⁴⁷ Ustav je donet 1927. godine ali se ova pozicija nije izmenila ni izmenama učinjenim 1931. i 1938. godine i potvrđeno je odlukom Svetog Arhijerejskog Sabora Srpske crkve od 24/11. maja 1939. godine. AJ, 371-64, Ustav Srpske pravoslavne eparhije u Sjedinjenim Državama Severne Amerike i Kanadi, Srpska manastirska štamparija, Sremski Karlovci, 1939.

⁹⁴⁸ O tome: Radmila Radić, Država i verske zajednice 1945-1970. Drugi deo: 1954-1970. Beograd, 2002, 295-358.

⁹⁴⁹ AJ, 371-63, Str.pov. 444, V. Vukmirović za Milana Stojadinovića, 26. decembar 1935.

finansijskih problema u kojima se Eparhija nalazila.⁹⁵⁰ Trebalo je sačekati dve godine do imenovanja novog episkopa a za četiri godine od smrti Mardarija, Eparhija je promenila čak trojicu episkopa.⁹⁵¹ S druge strane, stalni apeli za slanjem novih, mlađih sveštenika⁹⁵² naišli su na pozitivan odgovor Patrijaršije pa se u ovim godinama beleži dolazak nekolicine mladih sveštenika poput Nikole Drenovca, Strahinje Maletića i Emilijana Glocara 1938. godine.⁹⁵³

Nasleđeni su izvesni problemi, prvenstveno oni koji su se ticali samostalnog delovanja pojedinih sveštenika poput A. Savića, zatim i postojanja simpatizera Svetozara Pribičevića unutar srpskog sveštenstva. Pokazaće se da ni crkva ni država nemaju snage da prevaziđu ove podele koje nisu u suštini dovodile u pitanje ukupno opredeljenje eparhije i većine srpskih iseljenika ali su svakako izazivale nervozu i osećaj nelagodnosti kako unutar eparhije tako i kod predstavnika jugoslovenske države u Americi. Nije se radilo o svojevoljnom ponašanju i stavu pojedinaca koji su se suprotstavljali vođstvu srpske crkve u Americi. Zabrinjavao je politički stav koji se iza tog odvajanja pojedinaca nalazio ali i pristajanje dela iseljenika iza tih pojedinaca samim tim i pozicija koje su zauzimali. Nakon smrti A. Savića februara 1937. godine, nada i možda očekivanje da će se pitsburška parohija vratiti pod okrilje Eparhije⁹⁵⁴ vrlo brzo morala je da ustukne pred realnošću istinskog raspoloženja članova ove opštine. Na vest o smrti Savića, jugoslovensko

⁹⁵⁰ AJ, 371-64, 17. januar 1936.

⁹⁵¹ Nakon smrti episkopa Mardarija upravu nad Eparhijom preuzeo je patrijarh Varnava a za administratora Eparhije imenovan je sveštenik Živojin Ristanović, sekretar Eparhije. (Sava, episkop šumadijski, Istorija Srpske pravoslavne crkve, 452, 458; AJ, 371-63, Pov.br.2, 8. januar 1936; AJ, 371-63, Pov.br. 7258/III/Ac.12, 26. mart 1936.). Odlukom Svetog Arhijerejskog Sabora na sednici od 8/21. juna 1936 doneta je odluka o ne popunjavanju upražnjenog mesta u eparhiji do narednog zasedanja a za to vreme Eparhijom je trebalo da administrira episkop dalmatinski Irinej (Đorđević) (AJ, 371-63, Pov.br. 16653/VI/Ac 13, 7. jul 1936.). Godinu dana kasnije Sveti arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve 22. juna 1938. izabrao je episkopa Damaskina za novog episkopa Američko-kanadske Eparhije. (Sava, episkop šumadijski, Istorija Srpske pravoslavne crkve, 481). Konačno, 8. decembra 1939. godine za novog episkopa američko kanadske eparhije imenovan je episkop Dionisije (Sava, episkop šumadijski, Istorija Srpske pravoslavne crkve, 503)

⁹⁵² Izražena je molba da se u Ameriku pošalju sveštenici "mlađi, aktivniji, agilniji" sa poznavanjem engleskog jezika što je bio preduslov bilo kakve komunikacije sa mlađim generacijama. Istovremeno izraženo je mišljenje da se stariji sveštenici vrate u Jugoslaviju pošto ne odgovaraju „duhu vremena“. AJ, 371-58, St.broj 85322, Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja Dragiša Cvetković za Ministru prosvete Dimitrija Magaraševića, 12. novembar 1937.

⁹⁵³ Irinej, episkop dalmatinski i administrator Eparhije Američko-kanadske postavio je N. Drenovca i S. Maletića za parohie u mestima Alikvipa odnosno u Jangstonu. AJ, 371-64, Pov.br. 11058-III-Ac.18, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 6. jun 1938.

⁹⁵⁴ AJ, 371-64, Pov.Br. 91/37, V. Vukmirović za K. Fotića, 17. mart 1937; AJ, 371-64, Pismo K. Fotića za Ž. Ristanovića, 18. mart 1937.

poslanstvo poslalo je venac u znak poštovanja ali odbornici “ekstremistički raspoloženi” su ga odbili. Telegram saučešća protumačen je kao potvrda ispravnosti stavova pokojnog Savića.⁹⁵⁵ Pokušaj da se na čelo parohije postavi sveštenik, lojalan Eparhiji nije uspeo. Nije se uspelo ni sa pridobijanjem Jovana Krajinovića koji je ostao na svojim pozicijama koje će obeležiti i budući politički i javni angažman ovog sveštenika. Komentarišući želju parohijana u Pitsburgu da za novog sveštenika dovedu J. Smiljanića, sveštenik Ž. Ristanović zaključuje “Nikad se oni neće vratiti ni Dinastiji ni Crkvi ni Državi sa sveštenikom kao što je Smiljanić.”⁹⁵⁶ Stoga nije čudila poruka koju je poslanik Fotić uputio jugoslovenskim vlastima da se “nijednom sadašnjem ili bivšem sveštenom licu ne izdaje dozvola za odlazak u Ameriku bez prethodnog povoljnog mišljenja Patrijaršije”.⁹⁵⁷ Pojave “neposlušnih” sveštenika svakako su zabrinjavale ali se ipak ostalo na ograničenom dometu njihovog uticaja te stoga oni neće dovesti u pitanje preovlađujući stav u Eparhiji prema jugoslovenskoj državi niti omesti do tada uspostavljene oblike saradnje sveštenika u Americi sa SPC u Kraljevini kao i sa jugoslovenskim diplomatama u severnoj Americi.

Čvrsta veza države i crkve u Americi oduprla se i iskušenju konkordatske krize. Ona nije bila neprimećena i Konkordat je izazvao reakcije. Sukob koji se oko ovog pitanja desio u Kraljevini preneo se i u iseljeničku sredinu izazivajući pažnju crkvenih krugova ali i ukupnog srpskog iseljeničtva. Unutar vrha Srpskog narodnog saveza vodila se debata kakav stav treba zauzeti u pogledu konkordatske krize. Tako Amerikanski Srbobran u prvi mah nije objavio ekspozé Milana Stojadinovića pred skupštinom Kraljevine Jugoslavije⁹⁵⁸ Bila je potrebna intervencija jugoslovenskih diplomata zatim i glavnog odbora SNS da uredništvo Srbobrana pristane da objavi delove govora M. Stojadinovića.⁹⁵⁹ Konkordat je bila tema koja se nije mogla ignorisati pa se tako i Pravoslavni Glasnik, službeni organ

⁹⁵⁵ AJ, 371-64, Pov.br.137, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 23. mart 1937.

⁹⁵⁶ AJ, 371-64, Pismo Ž. Ristanovića za K. Fotića, 26. mart 1937.

⁹⁵⁷ AJ, 371-64, Pov.br.145, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 29. mart 1937.

⁹⁵⁸ Sukob je nastao između dve struje kaako prenosi B. Marković član Nadzornog i Glavnog odbora SNS. S jedne strane nalazili su se Branko Dajčić, urednik Amerikanskog Srbobrana, prota Milovan Šundić, protosindel Danilo Kozomara i sveštenik David Popović a sa druge Milan Marković pomoćnik urednika Srbobrana. AJ, 37-23, Boža Marković, urednik Glasa Kanade za Milana Stojadinovića, 11. avgust 1937.

⁹⁵⁹ B. Marković poručuje „Glavni Odbor Srpskog Narodnog Saveza jednoglasno je bio uz Vašu vladu, Gospodine Predsedniče“. On je ustvrdio „Ovaj list vrši svoju nacionalnu ulogu i do sada je mnogo učinio za iseljeni narod i za otadžbinu“. Odmah zatim sledila je žalba na materijalnu situaciju i teške ekonomske prilike u kojima list izlazi. AJ, 37-23, Boža Marković, urednik Glasa Kanade za Milana Stojadinovića, 11. avgust 1937.

američko kanadske Eparhije u svom prvom broju bavio pitanjem konkordata ali na “najkoncilijantniji” način.⁹⁶⁰ Živojin Ristanović, sekretar Eparhije kaže da je posle vesti o smrti patrijarha Varnave “postojala je ozbiljna opasnost da se u srpskom delu naše emigracije raspale one iste strasti koje su pričinile dosta neprijatnosti Domovini...”⁹⁶¹ Ali je svako podvajanje ili veći protest potisnut, ostavljajući saradnju jugoslovenskih diplomata, saveza i episkopije izvan bilo kakve opasnosti. Ristanović, i sam akter u procesu smirivanja stanja u iseljeništvu zaključio je da je uprkos svemu “naš narod i ovoga puta ostao dostojanstven i ...sačuvao ne samo mir i spokojstvo, već i staru veru i ljubav kako prema Kraljevskoj vladi tako isto i prema svojoj Svetosavskoj Crkvi”.⁹⁶² Pokazala se i konkretna korist od pomoći iseljeničkoj štampi pa je tako Glas Kanade stao iza odluke jugoslovenske vlade.⁹⁶³ Eparhija u Americi je, kako je već istaknuto, bila organski deo Srpske pravoslavne crkve, ali ona je bila čvrsto povezana i sa jugoslovenskom državom. Za državu, još od početnih razmatranja pitanja osnivanja eparhije u severnoj Americi, dominirao je argument prepoznatih interesa koje bi nova država imala od jedne verske organizacije koja je delovala u iseljeničkoj sredini istovremeno bivajući čvrstim vezama povezana sa njihovom starom domovinom. Eparhija je bila deo SPC i kao takva očekivano, bila je materijalno podržana od strane jugoslovenske države. Plate episkopa, finansiranje eparhijske administracije teklo je iz budžeta Kraljevine.⁹⁶⁴ Troškove sahrane episkopa

⁹⁶⁰ AJ, 371-64, Pov.br.242, Generalni konzul P. Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 9. septembar 1937.

⁹⁶¹ AJ, 371-64, Ž. Ristanović za K. Fotića, 4. novembar 1937.

⁹⁶² Ipak Ristanović navodi primer opštine u Stiltonu koja je kako kaže podlegla “neprijateljskoj propagandi” i poslala protestna pisma vladi u Jugoslaviji. AJ, 371-64, Ž. Ristanović za K. Fotića, 4. novembar 1937.

⁹⁶³ B. Marković tako obaveštava jugoslovenskog predsednika vlade „U vezi Konkordata i poslednjih događaja ja sam u „Glasu Kanade“ donosio sve što sam mislio da je najbolje a pored toga napisao sam tri uvodnika koji su objasnili narodu sve događaje“. AJ, 37-23, Boža Marković, urednik Glasa Kanade za Milana Stojadinovića, 11. avgust 1937.

⁹⁶⁴ Odlukom predsednika Ministarskog saveta i ministra inostranih poslova od 30. aprila 1936. godine odobreno je da preko poslanstva se Ž. Ristanoviću kao administratoru Eparhije mesečno isplaćuje 250 dolara za lične potrebe i 15000 dinara za pomoć u organizovanju Eparhije u severnoj Americi. (AJ, 371-63, Pov.br. 3395, Ministarstvo inostranih poslova za K. Fotića, 13. jun 1936.); Ministarstvo inostranih poslova rešenjem od 1. jula 1938. godine odobrilo je 750 dolara mesečno za administraciju Eparhije (AJ, 371-64, Pov.br. 4883, Ministarstvo inostranih poslova za K. Fotića, 26. jul 1938.), a novom episkopu Eparhije gospodinu Damaskinu mesečnu pomoć od 600 dolara. (AJ, 371-64, Pov.br. 4881, 26. jul 1938.). Na traženje Patrijaršije SPC za odobrenje isplate od 6000 dolara za zidanje episkopske rezidencije u Libertvilu, odgovor Ministarstva inostranih poslova bio je da će „blagonaklono uzeti u razmatranje“ taj zahtev. Druga molba odnosila se na davanje specijalne mesečne pomoći sveštenstvu od 3000 dolara. Ministarstvo je razmatralo moguću isplatu od 1500 dolara a ostatak od 1500 dolara bi bio namenjen isplati poverljivih kredita ili za pomoć katoličkom

Mardarija pokrila je jugoslovenska država, jugoslovenskim vlastima se obraćalo sa molbama za plate i penzije srpskih sveštenika u Americi. Ali je ova čvrsta veza dobijala i dublji značaj. On je prepoznat od osnivanja Eparhije i gotovo neizmenjenog karaktera tekao je tokom čitavog međuratnog perioda. Sveštenici srpske eparhije nisu imali ulogu samo duhovnih pastira koji su brinuli za iseljene sunarodnike, njihov verski život pa i nacionalni duh. Oni dobijaju mesto poverljivih saradnika čiji rad ulazi u domen političkog i propagandnog karaktera. Tako i u ovim godinama sa novim i nasleđenim političkim izazovima nalazimo na prisutan kontinuitet usaglašavanja delovanja, izveštaja sa političkih skupova, uputstava i planiranja radnji isključivo u cilju promocije onih interesa koji su prepoznati kao interesi države. Sveštenik David Popović nastavio je intezivnu saradnju i sa novim jugoslovenskim poslanikom u Vašingtonu, sveštenik Andra Popović vodio je organizovanje Dana Ujedinjenja kao državnog praznika koji je dobijao politički značaj manifestacije zajedništva i bliskosti jugoslovenskih iseljenika. Milovan Šundić, srpski sveštenik iz Vilmerdinga, izlagao je pred kraljevskim domom potrebe iseljenika u Americi,⁹⁶⁵ blisko sarađivao sa poslanstvom u Vašingtonu a za svoje usluge 1936. dobio povećanje novčane nagrade za rad koji je vršio u Americi.⁹⁶⁶ Ovu potrebu za bliskom saradnjom nisu prepoznali samo predstavnici države ona je bila prihvaćena pa i inicirana od strane samog sveštenstva. Gotovo prekorno su zvučale reči sveštenika Davida Popovića zbog nedolaska konzula R. Jankovića na proslavu u Jangstonu “iako je važno da se toga dana u Jangstonu pojavi jedan predstvanik naše Domovine”.⁹⁶⁷ I godinu dana kasnije, ovaj srpski sveštenik isticao je potrebu prisustva poslanika Fotića na proslavi jugoslovenskog dana “radi naše nacionalne propagande”. Kako navodi “Kada narod sam, svojom ličnom

sveštenstvu oba u cilju „pojačanja nacionalne i kulturne propagande među iseljenicima“. AJ, 334-33-59, VI Politički odsek, 22. oktobar 1938.

⁹⁶⁵ Na prijemu kod kneza Pavla i kraljice majke, Šundić je izneo očekivanja iseljenika u Americi koja su se odnosila na unutrašnje funkcionisanje Kraljevine. Stvaranje samouprave, postojanje građanskih i političkih sloboda koje su postojale u Kraljevini Srbiji 1904-1914, zaštita državne imovine, sprečavanje zloupotrebe vlasti i verskih trvenja, bili su neki od želja iseljenika. U Americi, kako je Šundić smatrao bilo je potrebno pojačati nacionalni rad preko poslanstva. AJ, 74-75-495, Izveštaj Milovana Šundića

⁹⁶⁶ Jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova predlagalo je decembra 1935. povećanje pomoći svešteniku Šundiću sa 70 dolara koliko je bilo odobreno 1932. na 150 dolara „kako bi mogao svoju dužnost obavljati bez oslonca na iseljenike u jednoj koloniji“. AJ, 371-63, Pov.br. 27914/6, Ministarstvo inostranih poslova za K. Fotića, 13. decembar 1935; Poslanik fotić saglasio se sa predlogom o povećanju pomoći ali na sto dolara. AJ, 371-63, Pov.br. 79, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 10. februar 1936.

⁹⁶⁷ AJ, 371-53, Pismo d. Popovića za B. Stojanovića, 10. oktobar 1935.

inicijativom žrtvuje da radi za dobro našeg narodnog jedinstva, zaslužuje moralnu pomoć i potporu svoje domovine”.⁹⁶⁸ Kada je Sveti Arhijerejski Sinod Srpske Patrijaršije od Ministarstva inostranih poslova KJ tražio pomoć od 1700 dolara za plate i lične i porodične penzije sveštenika u Americi, to je opravdano potrebom učvršćivanja discipline koja je popustila i usled toga, neispunjavanja zadataka “a njihov zadatak nije samo verski već ujedno i nacionalni”.⁹⁶⁹

Pokazaće se da i srpski deo iseljništva percipira državu porekla kao saveznika i saradnika u realizaciji planova koji su u konačnom smislu imali prioritetni zanačaj za zajednicu u Americi. Kada se postavilo pitanje opstanka organizacija sa nacionalnim predznakom rešenje se nije tražilo unutar same iseljeničke zajednice, ili bar ne isključivo. Podrška koja bi nosila konkretne mere u postupanju, tražila se od najviših organa i tela jugoslovenske države. Pomenuta je inicijativa srpske organizacije za uspostavljanje čvrste prosvetne saradnje sa jugoslovenskom državom. Sama činjenica da se srpska organizacija odlučila i na ovaj potez potvrđivala je čvrstu vezu dve strane koja je ostvarena u proteklim godinama. Ali je potvrdila i da se na tu vezu računa i u budućnosti. Gorine krize samo su potvrdile ovakav pravac razmišljanja unutar najveće srpske iseljeničke organizacije, SNS-a. Srpska organizacija, kao uostalom i ostale iseljeničke organizacije, suočavala se sa promenom odnosa pripadnika starije i mlađe generacije u korist ovih drugih. Za jednu organizaciju sa jasnim nacionalnim predznakom pitanje broja članova u stvari bilo je pitanje opstanka. Samo je svest o svom poreklu i osećaj izvesne nacionalne svesti, vezanosti za poreklo i nacionalno biće bila garancija opstanka ovako nacionalno definisanih organizacija. Ekonomska kriza ukazala je na opasnosti sa kojima se organizacije ovog profila mogu suočiti u slučaju gubitka članstva. Tridesete su usled ekonomskih nedaća dovele do izvesnog smanjivanja broja članova i uplata koje su organizacije održavale u životu. Rizik da se ovo opadanje broja članova nastavi usled nezainteresovanosti mlađe generacije bila je vidljiva i nje su bili svesni predstavnici svih iseljeničkih zajednica. Jedan od načina održavanja nacionalne svesti i kod potomaka iseljenika kao i mnogo puta do tada prepoznat je u prosvetnom i kulturnom radu. Ovo je bilo pitanje koje je dakle zadiralo u srž

⁹⁶⁸ AJ, 371-54, Pismo D. Popovića K. Fotiću, 20. jun 1936.

⁹⁶⁹ AJ, 371-64, Pov.br. 10803-III-2-Ac, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 14. jul 1939.

iseljeničkog života i dobijalo je mesto prioriternog pitanja i problema sa kojim su se iseljeničke, pa i ove srpske organizacije suočavale. A upravo oslonac u rešavanju ovog pitanja i suprotstavljanja procesu amerikanizacije i gubitka mladih za nacionalne organizacije, srpske organizacije videle su u strukturama jugoslovenske države. Inicijative u sferi obrazovanja i prosvetne sradnje nisu bile nove i one su predstavljale jedan od bitnih sadržaja odnosa iseljenika i države. Jednako tako ideja školovanja dece iseljenika u staroj domovini nije bila nova. Pojedinačne inicijative bile su prisutne ali i one koje su predstavljale želju za stvaranjem sistema koji bi u toj sferi obezbedio kontinuitet.⁹⁷⁰ Primer jedne uspele inicijative koja je došla iz Kraljevine bila je ideja Milice Lazić, profesorke gimnazije u Sremskim Karlovcima početkom 1939. godine o povezivanju omladine u Jugoslaviji i one iseljeničke u Americi putem dopisivanja. To bi kako je smatrala imalo dvostruku korist, za đake u Jugoslaviji bila bi to vežba i učenje pisanja a za one u Americi to je bio način učenja jezika. Saradnja je uspostavljena sa redakcijom Amerikanskog Srbobrana koji je otvorio i novu rubriku „Krv nije voda“ gde su se objavljivala pisma iseljenika vršnjacima u Jugoslaviji. Srbobran i SNS bili su spremni da ovaj oblik saradnje prošire i na druge škole i mesta u Jugoslaviji i uključi omladinu u SAD i Kanadi.⁹⁷¹ U samoj Americi podpredsednik Srbobrana i blagajnik SNS-a pokrenuo je marta 1939. godine list American-Yugoslav Reflector koji je upravo bio namenjen omladini rođenoj u Americi u cilju održavanja nacionalne svesti.⁹⁷² To je bilo pitanje koje je zauzelo važno mesto na

⁹⁷⁰ Desanka i Marko Franović iz San Dijega interesovali su se za mogućnost školovanja dece iseljenika na Vojnoj akademiji u Jugoslaviji kao i na moguće povlastice za decu srpskih dobrovoljaca (AJ, 371-59, Pismo Desanke i Marka Franovića za poslanika K. Fotića, 20. april 1936.); Poslanstvo je istaklo da deca dobrovoljaca „imaju izvesnu prednost...ali ne na samom ispitu“ Takođe se navodi da će se „deci naših iseljenika u Americi činiti izvestne olakšice u granicama zakona“. Od kandidata se očekivalo da je uspešno završio 4 razred srednje škole, da je stariji od 14 a mlađi od 17 godina i navedena je obaveza polaganja usmenog i pismenog ispita. (AJ, 371-59. Sekretar poslanstva za Gospodina i gospođu Franović, 24. april 1936.); Molbu za upis sina na Vojnu akademiju podnela je i Rozalija Šiprak poreklom iz Bjelovara. (AJ, 371-58, Pismo Rozalije Šiprak za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 9. maj 1936.); (AJ, 371-58, Br. 1426/36, Otpравниk poslova Kraljevskog poslanstva za Počasnog konzula u Pitsburgu Kostu Unkovića, 3. oktobar 1936); Porodica Mandić iz Galvestona izrazila je želju da se starija ćerka Marija-Jelena upiše u muzičku školu u Beogradu ili Zagrebu. (AJ, 371-55, Pismo konzula P. Cabrića V. Ribaržu, 19. januar 1938.); Ovu molbu podržao je i poslanik Fotić istakavši da se radi o uglednoj porodici koja se „ističe svojim nacionalnim i patriotskim radom“. AJ, 371-58, Br. 149, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 4. mart 1938.

⁹⁷¹ „Naša najmlađa generacija u Americi“, Iseljenički Svet, br. 3, god. II, april 1939, 14.

⁹⁷² „American-Yugoslav Reflector“, Iseljenički Svet, br. 3, god. II, april 1939, 15; Ovaj list ocenjen je i kao vredan način promocije jugoslovenskog turizma. Ipak svega godinu dana kasnije ovaj list i čitava zamisao

Konvenciji SNS-a 1939. godine a može se reći i gotovo apsolutnu pažnu Crkveno-narodnog sabora Eparhije Američko-kanadske. One inicijative i mere koje su preduzete tokom ekonomske krize podignute su na jedan viši nivo. Radilo se o inicijativi koja je potekla ne od države uprkos stalnom proklamovanju želje za ostvarenjem bliske saradnje sa iseljeničkom zajednicom, nego od iseljeničke organizacije, u ovom slučaju SNS. Kako je već istaknuto opstanak nacionalne svesti kod omladine pa makar to bilo i u okvirima emocije i površne zainteresovanosti, bilo je pitanje od životne važnosti za iseljeničke organizacije u Americi. Stoga ne čudi ozbiljnost s kojom se pristupilo pitanju obrazovanja i vaspitavanja potomaka iseljenika. To pitanje zauzelo je dominantno mesto na konvencijama Srpskog Narodnog Saveza ali je to bilo i glavno pitanje kojim se bavio Narodno crkveni sabor SPC u Americi i Kanadi 1938. godine.⁹⁷³ Pitomci SNS već su se nalazili u Kraljevini ali je srpska organizacija želela ovaj proces da podigne na viši nivo i da mu da obeležje institucionalne saradnje. Naziv predloga SNSa bio je sugestivan “Šta bi trebala Kraljevina Jugoslavija da uradi za svoje iseljenike u Severnoj Americi, da bi buduće generacije bile sačuvane za Otadžbinu i Veru pradedovsku” uz napomenu “za srpski deo jugoslovenskih iseljenika”.⁹⁷⁴ Bio je to sveobuhvatan plan koji je podrazumevao osnivanje biblioteke pri Savezu, slanje više školskih udžbenika za škole ali i druge organizacije u SAD i Kanadi, slanje učitelja i sveštenika koji bi radili među iseljenicima. Ovom prilikom predloženo je i školovanje više mladića i devojaka na univerzitetima u Jugoslaviji “o državnom trošku” kao i slanje po dva mladića rođena u Americi u Karlovačku bogosloviju. Oni bi se zatim vratili u Ameriku i radili na očuvanju vere i narodne tradicije.⁹⁷⁵

našli su se pred otovo uobičajenim problemom, nedostatkom novca zbog čega je L. Kristiforović bio prisiljen da obustavi izlaženje ovog lista. „*Nasušna potreba održanja „American-Yugoslav Reflector-a“*“, Iseljenički Svet, god. III, br. 2 i 3, februar/mart 1940, 18.

⁹⁷³ U prisustvu 83 delegata sveštenika ali i predstavnika srpskih svazeta u Americi razmatrala su se pitanja srpskih crkvenih škola u Americi, obrazovanja dece, školskih planova, učila, kao i načini saradnje sa ustanovama u Jugoslaviji. AJ, 371-64, Zapisnik Crkveno-narodnog sabora Srpske pravoslavne Eparhije Američko-Kanadske održanog u Čikagu od 17.(30) novembra do 19. XI (2 XII) 1938. godine

⁹⁷⁴ AJ, 66-72, Predlog i molba SNS, 25. septembar 1935.

⁹⁷⁵ AJ, 66-72, Predlog i molba SNS, 25. septembar 1935; U izveštaju ministru prosvete D. Magaraševiću, ministar socijalne politike D. Cvetković novembra 1937. godine pominje da se u tom trenutku u Jugoslaviji nalazilo četrnaest pitomaca SNS, 11 mladića i tri devojke. Dvanaest se nalazilo u Beogradu a dvoje u Zagrebu. AJ, 371-58, St.broj 85322, Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja Dragiša Cvetković za Ministru prosvete Dimitrija Magaraševića, 12. novembar 1937; Decembra 1937. godine u pismu SNS-a Ministru socijalne politike i narodnog zdravlja govori se o 10 pitomaca, 8 mladića i 2 devojke na

Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije prihvatilo je predloge srpske organizacije ali je odmah zatim izneta neobična konstatacija “da u budžetu Ministarstva prosvete nije ništa predviđeno za prosvetni rad među iseljenicima uopšte”.⁹⁷⁶ Istina, iseljeničko pitanje nalazilo se u domenu rada Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja ali je bilo jasno da je širina pitanja ovog odnosa uključivala i niz drugih službi i ministarstava. Predstavnici raznih organa učestvovali su u debatama o iseljeničkom pitanju i nije bila nepoznanica da se i od njih očekivala podrška u cilju sprovođenja uspešne iseljeničke politike. Stoga je ova informacija koju je Ministarstvo prosvete dalo posle deceniju i po rada među iseljenicima razotkrivala realnost te iseljeničke politike koja se nije mogla ulepšati ili popraviti deklarativnim zalaganjem za održavanje čvrste veze sa iseljeničkom zajednicom u Americi. Slala se poruka o, istina, nepobitnom prisustvu i spremnosti za pojedinačnim aktima koji su davali sliku stalne brige i spremnosti na saradnju jugoslovenske države ali i po svemu sudeći odsustva jednog ciljanog, organizovanog i sistematskog pristupa ukupnog državnog aparata pitanju odnosa sa iseljeništvom. Predlog srpskih iseljenika, angažovanje i postupanje sa iseljeničke strane ali i dinamika postupanja jugoslovenskih organa na plastičan način pokazivali su stvarnu prirodu odnosa dve strane, iskrenost u stavu i želji ali i probleme koji su postajali vidljivi.

Sa dve strane okeana nalazile su se dve voljne strane sa neupitnim osećanjem povezanosti i poverenja. Izloženi plan, predlog srpske organizacije, mogao se činiti kao konačno otvaranje prostora za realizaciju toliko puta ranije izrečenih planova i ideja, način da se proklamovani ciljevi ostvare bez nametanja već naprotiv otvaranjem za iseljeničke potrebe. Međutim to je bila i prilika da se u praksi vidi rezultat jedne takve saradnje. Činilo se na osnovu prvih reakcija koje su se mogle čuti iz Jugoslavije da je uspeh ostavrenju ove saradnje siguran. Svest o značaju očuvanja nacionalne svesti omladine iz redova iseljenika bila je prisutna i unutar onog dela jugoslovenske javnosti involvirane u pitanja i probleme iseljeničkog karaktera. Upravo je vaspitanje i obrazovanje bio način da se ta svest očuva i kako je jednom prilikom rečeno “problem vaspitavanja naše iseljeničke omladine u cilju da ona što bolje posluži kulturnoj i nacionalnoj misiji među našim iseljenicima te da bi se što

Beogradskom Univerzitetu. AJ, 74-194, Srpski narodni savez za Milana Antića, ministra Dvora, 21. decembar 1937.

⁹⁷⁶ AJ, 66-72, Pov.br.626, Ministarstvo prosvete za Ministarstvo inostranih poslova, 23. oktobar 1935.

jače stalo na put inače neizbežnoj asimilaciji naših građana u tuđem svetu, uvek je na dnevnom redu” ali i da se radi o “ne samo iseljeničkom, već državnom, nacionalnom problemu”.⁹⁷⁷ Upravo ono što je želelo Srpski Narodni Savez korespondiralo je sa stalnim idejama, i predlozima koji su se mogli čuti i iz redova jugoslovenskih diplomata. To je u krajnjem smislu bila i politika države, na izvestan način otvarao se prostor realizaciji onih ideja i namera koje su tako ambiciozno iznošene neposredno nakon Prvog svetskog rata a zatim pritisnute političkim i ekonomskim problemima potisnute i zamenjene znatno skromnijim obimom saradnje. Ubrzo je stigao i pozitivan odgovor Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja na inicijativu SNS.⁹⁷⁸ Nakon ovog nadasve optimističnog početka, nastao je period razmene ponovljenih molbi, izraza načelne saglasnosti državnih organa. Prilikom posete izletnika SNS Jugoslaviji leta 1937. godine predsedniku kraljevske vlade predat je Memorandum koji je sadržao već ranije izrečene predloge Saveza.⁹⁷⁹ Ovome je posebnim dopisom od 28. septembra 1937. godine dodata i molba da se svake godine “o državnom trošku” tokom školskih praznika dovede jedna grupa mladih iz Amerike u Jugoslaviju i na taj način upozna sa domovinom svojih roditelja. Dve godine kasnije na Trećoj konvenciji SNS usvojena je rezolucija kojom se još jednom ponavlja molba za stvaranjem uslova za školovanje jednog broja studenata na jugoslovenskim univerzitetima.⁹⁸⁰ Podrška ovoj inicijativi došla je sa više strana. Grupa pitomaca SNS-a

⁹⁷⁷ “Naša omladina iz Amerike na studijama u Domovini”, *Iseljenički Svet*, br. 3, god. II, april 1939, 13.

⁹⁷⁸ Ministarstvo je pristalo na osnivanje Centralne biblioteke za srpske iseljenike u SAD, na dostavljanje udžbenika, nota, pozorišnih komada. Načelnoo je prihvaćen i predlog slanja učitelja i sveštenika ali se očekivalo da Savez predloži za koje naseobine bi to bilo potrebno. Prihvaćen je i predlog da Ministarstvo o svom trošku školuje jedan broj pitomaca SNS. Od Saveza se očekivalo da svake godine organizuje izlet svojih članova pre svega omladine, u Jugoslaviju. Ministarstvo je na sebe preuzelo i trošak školovanja dva bogoslova koja su rođena u Americi. *AJ*, 371-58, St.br.68866, F. Aranicki, šef odseka za zaštitu iseljenika za Generalni konzulat u Njujorku, 26. februar 1936.

⁹⁷⁹ U Memorandumu je ponovljena molba za osnivanje centralne biblioteke, dostavljanja školskih udžbenika za dečje i omladinske organizacije i škole, slanje nekoliko putujućih učitelja sa muzičkim obrazovanjem is a sposobnostima učitelja Sokola kao i primanje nekoliko mladića iz Amerike kao pitomce na jugoslovenskim univerzitetima. *AJ*, 371-58, St.broj 85322, Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja Dragiša Cvetković za Ministru prosvete Dimitrija Magaraševića, 12. novembar 1937; SNS je dostavio Memorandum i knezu Pavlu. *AJ*, 74-194, Srpski narodni savez za Milana Antića, ministra Dvora, 21. decembar 1937.

⁹⁸⁰ „Delegati Treće konvencije SNS, kao predstavnici celokupnog članstva SNS u Sjedinjenim Državama Amerike i Kanade, u dubokom uverenju da Jugoslovenska Vlada vodi računa o svojim iseljenicima i da ceni žrtve koje je taj iseljenički narod prineo za slobodu i ujedinjenje svoje mile domovine jednodušno i jednoglasno mole Kraljevsku Jugoslovensku Vladu da ista odobri nekoliko stipendija za našu omladinu ovde rođenu a koja bi želela da...produži školovanje na visokim jugoslovenskim školama“. Na kraju izražava se lojalnost Jugoslaviji. *AJ*, 371-58, SNS za D. Cvetkovića, ministra predsednika kraljevske vlade, 6. oktobar;

koja je već studirala na jugoslovenskim univerzitetima podržala je ovu molbu.⁹⁸¹ Oni su osnovali 1937. godine Udruženje američkih studenata “Mihailo Pupin” a jedan od zadataka ovog udruženja bio je rad “na ostvarenju razmene studenata” između Jugoslavije i Amerike.⁹⁸² Sa Prve godišnje skupštine ovog Udruženja knezu Pavlu studenti su poručili “Nestaće naša “deseta banovina” u moru amerikanizama”.⁹⁸³ Jugoslovenske diplomate u Americi i sami su podržali ovu ideju i izrazili uverenje o njenoj korisnosti po interese države. I ranije su stizali predlozi koji su se ticali rada u sferi obrazovanja i prosvete, te tako nije čudilo pozitivno reagovanje diplomata u Americi. K. Fotić podsetio je na svoje ranije inicijative istakavši da je “u nacionalnom interesu” slanje djaka iz Amerike u Jugoslaviju a “Onda bi ti omladinci, vrativši se u Ameriku, postali naši najbolji nacionalni propagatori koji bi mogli najlakše suzbijati subverzivnu i antidržavnu propaganda izvesnih elemenata”.⁹⁸⁴ On se založio za obrazovanje stalnih školskih stipendija u cilju završavanja studiranja u Kraljevini.⁹⁸⁵ Kosta Unković, konzul u Pitsburgu sa iskustvom višedecenijskog života u Americi isticao je niz prednosti dolaska jednog broja studenata iz Amerike u Jugoslaviju. Studenti kao buduća “spona između domovine i emigracije”, kao nosioci propaganda u korist jugoslovenske države i kao osnov za stvaranje čvrste organizacije intelektualaca jugoslovenskog porekla koja bi “u dogledno vreme mogla biti od velike koristi našoj domovini i narodu u svakom pogledu” bile su neke od prednosti koje je konzul ovom prilikom istakao.⁹⁸⁶ Ali do realizacije suštine predloga i uvođenja politike dodele stipendija studentima iz Amerike nije dolazilo. Tim pitanjem bavila su se ministarstva

AJ, 371-56, St.pov.br.10, Predmet: Izveštaj o radu i rezultatima III Konvencije Srpskog narodnog saveza u Youngstown-u, Ohio, 19. jul 1939.

⁹⁸¹ AJ, 74-228, Velimir M. Nikolin i Mihailo Rajačić ispred Udruženja američkih studenata „Mihailo Pupin“ za Maršalat Dvora njegovog veličanstva kralja Petra II, 6. jun 1938.

⁹⁸² AJ, 38-73, Predmet: Izveštaj o osnivačkoj skupštini Udruženja američkih studenata, 31. decembar 1937.

⁹⁸³ AJ, 74-228, Memorandum Udruženja američkih studenata „Mihailo Pupin“ u Beogradu Njegovom Kraljevskom Visočanstvu knezu namesniku Pavlu, bez datuma.

⁹⁸⁴ AJ, 371-58, Br.149, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 4. mart 1938; Fotić je od Ministarstva inostranih poslova tražio da shvati pitanje iseljeničkih pitomaca „kao vrlo hitno i za našu nacionalnu propagandu neophodno potrebno“. AJ, 371-58, Pov.br.483, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 26. jun 1939.

⁹⁸⁵ Fotić je ovom prilikom predložio slanje bar šest pitomaca koji bi proveli godinu dana u Kraljevini koji bi studirali etnologiju, istoriju. Njima bi, kako smatra, trebalo osigurati bolje uslove studiranja i života u Jugoslaviji prvenstveno zbog utiska koji bi poneli iz Jugoslavije. Tako on predlaže da im se mesečno isplaćuje 3000 dinara što je odgovaralo primanjima profesora u gimnaziji. AJ, 371-58, Pov.br. 387, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 24. jun 1938.

⁹⁸⁶ AJ, 371-58, K. Unković za K. Fotića, 25. februar 1937.

inostranih poslova, prosvete, socijalne politike i narodnog zdravlja. Izvesna rešenja učinjena su u pogledu statusa već prisutnih studenata u Jugoslaviji, njihovog položaja, stvaranja boljih uslova za njihov svakodnevni i studentski život.⁹⁸⁷ Međutim pitanje stipendija ni do početka novog rata nije bilo rešeno. Sporost u realizovanju ove inicijative nije bio jedini problem koji se ovom prilikom javio. Čitav proces razotkrio je stvarnost susreta dva sveta, dve kulture i dva načina razmišljanja. Inicijativa vezana za stipendije trebala je da ovoj prosvetnoj saradnji da jedan novi ton, podigne proces na nivo institucionalne saradnje i ništa manje važno, olakša materijalni trošak koji je Savez imao samostalno finansirajući svoje pitomce-studente. Bez obzira na nezadovaljavajuću dinamiku u rešavanju ovog pitanja, jedan broj studenata nalazio se već na jugoslovenskim univerzitetima a njihovo iskustvo bilo je međutim slika nedovoljnog razumevanja, nesnalaženja pa i svojevrsnog nezadovoljstva. Nedovoljno poznavanje sistema školovanja u Jugoslaviji⁹⁸⁸, nerazumevanje na univerzitetima u Kraljevini⁹⁸⁹, problemi zbog neadekvatnog smeštaja⁹⁹⁰, bili su neki od problema na koje se ukazivalo od strane studenata ali i jugoslovenskih organa. Možda o stvarnom utisku najbolje govore reči samih studenata. Oni su poručili knezu Pavlu “Naš dolazak nije bio uočen, a cilj našeg dolaska nije niko razumeo. Na prve prepreke smo naišli već pri samom upisu na ovdašnje univerzitete kada smo morali da čekamo po šest, osam pa i više meseci. Već sama različitost u školskim sistemima, kao i naše nepoznavanje jezika bili su naša brana u postizavanju našeg određenog i velikog cilja. Posle su se pojavile i materijalne poteškoće. Usled ovakvih i sličnih uzroka i razloga jedna četvrtina se je razočarala i vratila natrag”. Sledila je sumorna

⁹⁸⁷ U trenutku nastanka ovog izveštaja u Jugoslaviji je bilo 15 studenata, dvanaest u Beogradu, dva u Zagrebu i jedan u Sremskim Karlovcima. AJ, 371-58, Pov.br.3536/VI, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo, 2. mart 1939.

⁹⁸⁸ AJ, 371-58, Pov.br.3536/VI, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo, 2. mart 1939.

⁹⁸⁹ Kako se poručuje iz SNS-a “mnogo je učinjeno pogrešaka i nerazumevanja od strane gospode profesora koji umesto da pomognu ovim mladićima, teraju mak na konac i traže gramatiku, tačke i zapete. Međutim mi nismo poslali našu decu sa potpunim znanjem našeg jezika nego smo ih poslali zato da tamo nauče naš jezik i sve drugo”. Tom prilikom tražilo se da se imenuje jedan profesor koji bi bio tutor ovim studentima. AJ, 371-58, St.broj 85322, D. Cvetković Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja za Ministra prosvete, D. Magaraševića, 12. novembar 1937; Ministarstvo inostranih poslova u sporazumu sa Ministarstvom prosvete i Univerzitetom, imenovalo je dr Vasilja Popovića za tutora pitomecima SNS. AJ, 371-58, Pov.br.3536/VI, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo, 2. mart 1939.

⁹⁹⁰ AJ, 371-58, St.broj 85322, D. Cvetković Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja za Ministra prosvete, D. Magaraševića, 12. novembar 1937.

konstatacija “naši u Americi su se razočarali u ovdašnje nerazumevanje našeg dolaska i postoji bojazan da smo mi poslednja generacija koja dolazi ovamo na svoje studije”.⁹⁹¹ Da se nije radilo o subjektivnoj oceni iz redova iseljenika pokazao je osvrt na ovaj “susret” države i iseljenika u listu *Iseljenički svet* aprila 1939. godine. Kako se navodi “Sami su o sebi vodili računa u zemlji gde nikoga nisu poznavali. Bez saveta, bez kontrole, bez očekivane pomoći...ovi sinovi i kćeri naše iseljene braće nisu nigde mogli naći razumevanja za njihov težak položaj”.⁹⁹² Da to ipak nisu bili faktori koji su delovali obeshrabrujuće sa negativnim uticajem na čitavu ideju pokazala je aktivnost američkih studenata jugoslovenskog porekla, obrazovanje udruženja “Mihailo Pupin” kao i njihov angažman u pravcu nastavka saradnje na prosvetnom polju. I odgovor države, iako ne u potpunosti, izašao je u susret zahtevima SNS i studenata iz Amerike. Određen je tutor dr. Vasilj Popović za studente, ali se pitanje stipendija koje bi obezbedila država nije rešilo do početka novog rata kada su usled objektivnih okolnosti takve aktivnosti bile onemogućene.⁹⁹³

Objašnjenje ove sporosti u reagovanju možda treba potražiti i u nekim drugim razlozima pored prostog nesnalaženja ili finansijske oskudice. Jugoslovenski zvaničnici i diplomate prepoznali su korist ovakvog jednog poduhvata za šire nacionalne interese. Ostvarenje prosvetne saradnje u različitim oblicima bila je tema niza predloga i izveštaja koje su jugoslovenski diplomati slali u zemlju. I jugoslovenski poslanik K. Fotić ponovio je

⁹⁹¹ AJ, 74-228, Memorandum Udruženja američkih studenata „Mihailo Pupin“ u Beogradu Njegovom Kraljevskom Visočanstvu knezu namesniku Pavlu, bez datuma.

⁹⁹² I dalje “Ovaj pohvalni poduhvat Srpskog Narodnog saveza mogao se završiti katastrofalno i za njega i za studente, a pravo da kažemo i za prestiž države”. “*Naša omladina iz Amerike na studijama u Domovini*”, *Iseljenički Svet*, br. 3, god. II, april 1939, 13.

⁹⁹³ AJ, 371-58, Pov.br. 3536/VI, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 2. mart 1939; U Jugoslaviji se u tom trenutku nalazilo 15 studenata, 12 u Beogradu (na Filozofskom fakultetu studirali su Nenad Marić, Velimir Nikolin, Nikola Marunić, Draga Trbović i Marija Svorak, na medicinskom fakultetu Vasa Purlija, Đorđe Vujnović, Slobodan Pekić, Daroslav Vlahović, Petar Jovanović i Mihailo Petrović, na tehničkom fakultetu studirao je Petar Svorak, 2 u Zagrebu (Mihailo Vrlinić na medicinskom fakultetu i Blažo Vuksanović na Višoj komercijalnoj školi) i jedan u Sremskim Karlovcima (Mladen Trbuhović u Bogosloviji sv. Save). AJ, 371-58, Pov.br. 3536/VI, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 2. mart 1939; Prema izveštaju od 22. avgusta 1940. Mihailo Vrlinić posle završenog fakulteta započeo je staž u Zagrebu a dovršio ga kao i specijalizaciju u Beogradu, Blažo Vuksanović nastavio je studiranje u Zagrebu, Nenad Marić postao je diplomirani filozof istorijske grupe, Mladen Trbuhović kao diplomirani bogoslov vratio se u Ameriku, studije su nastavili Vaso Purlija, Daroslav Vlahović, Đorđe Vujnović, Marija Elen Mandić. Na ispitima nisu zadovoljili Petar Jovanović i Slobodan Pekić a Petar Sorak bez završenih studija želeo je da se vrati u Ameriku „ali su ga događaji ratni sprečili“. AJ, 371-58, Pov.br. 22910/VI-Ac.21, 22. avgust 1940.

potrebu obrazovanja stalnih školskih stipendija za pitomce iz redova iseljništva ali je čitavoj ideji dao širi, jugoslovenski karakter. To je bila stvar pragmatičnog pristupa i postizanja stalno prisutne potrebe za nacionalnom ravnotežom pa stoga i Fotić zaključuje “da su pojedine organizacije, u nacionalnom pogledu, vrlo osjetljive i da toga radi ne bi trebalo da se favorizira jedna organizacija pred drugom”.⁹⁹⁴ Predlog koji je došao inicijativom Srpskog Narodnog Saveza učinio se kao dobro polazište za realizaciju saradnje sa ukupnim jugoslovenskim iseljništvom koja bi podigla i odnose države i iseljenika na viši nivo. Posle sumornog iskustva i ne uvek pozitivnih odgovora iseljenika na inicijative jugoslovenskog faktora, ovo se činilo kao nova mogućnost koja je otvarala prostor saradnji sa dve strane okeana ali i osnov za postizanje ostalih ciljeva jugoslovenske države prema iseljeničkoj populaciji. Iz ministarstva za socijalnu politiku i narodno zdravlje mogla se čuti ocena predloga srpskog saveza kao pohvalnog i korisnog, ali istovremeno i zapitanost zašto tu vrstu saradnje ne bi ostvarili i sa hrvatskim i slovenačkim organizacijama.⁹⁹⁵ Saglasnost da se uspostavi ova vrsta saradnje postojala je i kod organizacije Rafaelova Družba iz Ljubljane i njenog predsednika Kazimira Zakrajšeka.⁹⁹⁶ Međutim, inicijative ove vrste nije bilo sa hrvatske i slovenačke strane. Ni odgovor na one predloge koji su došli sa jugoslovenske strane nije bio pozitivan. Konkretni predlog je došao od strane jugoslovenskih činovnika a odgovor nije nudio razlog za zadovoljstvo. Kada je iseljenički izaslanik Slavoj Trošt predložio predsedniku Hrvatske Bratske Zajednice Ivanu Butkoviću da ova organizacija pošalje jedan broj đaka na školovanje u Jugoslaviju po ugledu na SNS⁹⁹⁷, sledio je odgovor da i pored prepoznavanja koristi od upoznavanja mladih sa

⁹⁹⁴ AJ, 371-58, Pov.br.483, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 26. jun 1939.

⁹⁹⁵ AJ, 449-4, Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja za iseljeničkog komesara Slavoja Trošta, 31. januar 1935.

⁹⁹⁶ AJ, 449-4, Rafaelova Družba iz Ljubljane za Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja, 14. februar 1935.

⁹⁹⁷ AJ, 449-4, Slavoj Trošt za Ivana Butkovića, 27. maj 1935; AJ, 371-54, Pov.br.2468/VI, 13. oktobar 1936; Ova inicijativa S. Trošta nije pozdravljena od strane jugoslovenskog poslanika Fotića koji je ukazao na samovoljnost izaslanika. Naime kako je Fotić istakao I. Butković je svojim postupcima već pokazao neprijateljstvo prema jugoslovenskoj državi pa stoga nije se trebalo izaći sa ovakvom inicijativom pred njega. Ovo je bio još jedna prilika da se od strane diplomata ukaže na potrebu jasnog određivanja nadležnosti iseljeničkih izaslanika. (AJ, 371-54, Pov.br.716, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 3. novembar 1936); Ipak Trošt nije nastupio samostalno. Naime još početkom 1935. godine Ministar socijalne politike savetovao je Troštu da u dogovoru sa konzulatom zainteresuje vodeće ljude hrvatske i slovenačke iseljeničke zajednice za ovu prosvetnu akciju. AJ, 449-4, Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja za Slavoja Trošta, 31. januar 1935.

maternjim jezikom, istorijom i tradicijom “svoga hrvatskoga naroda” to se pitanje nije ozbiljno razmatralo i zaključuje “Dvojim da će konferencija ili gl. Odbor poduzeti bilo šta u ovome pitanju, ne bar tako dugo dokle se političke prilike u našoj Domovini ne srede”.⁹⁹⁸ Odgovor slovenačkih organizacija nije sadržao tako decidno odbijanje ali i svojevrsno određenje prema stanju u Jugoslaviji ali nije nudilo očekivani pozitivni odgovor. Dok je Kranjska Slovenska Katolička Jednota prihvatila da razmotri ovu ponudu, od najveće slovenačke organizacije Slovenske Narodne Potporne Jednote odgovor nije ni stigao.⁹⁹⁹ Neuspeh da se ovom obliku saradnje da jugoslovenski karakter čini se da je uticao gotovo demoralizujuće na jugoslovenske zvaničnike. U svakom slučaju ostvarenje pune saradnje sa srpskim Savezom sa obostranim angažovanjem tekao je usporeno i izazivao nezadovoljstvo i ovog dela jugoslovenskog iseljništva. Slična iskustva međutim pratila su i neke “susrete” sa iseljenicima.

Posete iseljenika domovini već su pokazale svoj potencijalni propagandni značaj kako za prostor unutar Kraljevine, tako i za iseljeničku sredinu. Uspeh, posebno u pogledu uticaja na iseljenike nije postignut. To međutim nije značilo da se ova vrsta “susreta” nije iznova pokušala iskoristiti u cilju stvaranja slike o srdačnim odnosim iseljenika i države. Kada je Odbor za doček iseljenika iz Amerike zatražio podršku i pomoć upravnika Dvora, pukovnika Jovana Leka juna 1937. godine, ta molba argumentovana je konstatacijom da je poseta “od velikog značaja za našu nacionalnu stvar da naša braća i sestre iz Amerike osete svu toplinu i srdačnost bratskog prijema”.¹⁰⁰⁰ Ovakva percepcija i ocena koristi od poseta iseljenika starom kraju nije bila usamljena. Jednom drugom prilikom razmatrajući pitanje dolaska hrvatskog pevačkog društva Zora iz Čikaga, g. Denić ispred Centralnog presbira izrazio je spremnost ovog tela da podrži slične inicijative “kako bi se našem iseljništvu pružio što vidniji dokaz našeg staranja o njima, koje nažalost ne može preći granice jedne

⁹⁹⁸ Butković je tom prilikom naveo da Zajednica svake godine daje deset stipendija svojim siromašnim članovima za školovanje na teritoriji sjedinjenih država. AJ, 449-4, Ivan Butković za Slavoj Trošta, 3. jun 1935.

⁹⁹⁹ AJ, 449-4, Slavoj Trošt za V. Cankara, predsednika SNPJ, 27. maj 1935; Kazimir Zakrajšek govoreći o neuspešnim inicijativama Rafaelove Družbe kao razlog neuspeha navodi za SNPJ „so vsi ekstremni socijalisti ali vođe komunisti“ koji su raspoloženi protiv države. Kao razlog postojanja nezadovoljstva u drugoj slovenačkoj organizaciji KSKJ zakrajšek navodi zabranu ulaska glasila ove organizacije u jugoslovensku državu. AJ,449-4, Rafaelova Družba iz Ljubljane za Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja, 14. februar 1935.

¹⁰⁰⁰ AJ, 74-272, Odbor za doček iseljenika iz Amerike za Jovana Leka, 20. jun 1937.

moralne potpore”.¹⁰⁰¹ Jugoslovenski konzul P. Cabrić zaključio je da je od interesa za zemlju da iseljenici “donesu ne samo prijatne utiske” već i da se upoznaju sa jugoslovenskom privredom a to “može biti korisno našem izvozu i unapređenju trgovačkih veza između naše Kraljevine i sj. Država”.¹⁰⁰² Ponovljen je i ranije uočen značaj ovakvog susreta dve strane. Korist poseta iseljenika domovini bila je, kako se smatralo, obostrana pošto “Domovina na taj način upoznaje iz direktnog kontakta svoje iseljene sinove, njihove potrebe i težnje, a iseljenici-turisti, na samom vrelu prilike i stanje svoje zemlje. Oni će biti najefikasnija turistička propaganda za našu državu...”¹⁰⁰³ Leo Zakrajšek isticao je važnost utiska koji će slovenačke iseljenice, članice Slovenske Ženske Zveze iz SAD poneti iz domovine zaključivši “in po povrnitvi bo vsaka od njih ali dobra in navdušena agitatorica za našo novo nacionalno državo, ali pa bo enaka agitatorica proti njej”.¹⁰⁰⁴ U tom smislu treba razumeti i predlog koji je došao od strane jugoslovenskog konzula u Njujorku da Mariju Prislend, članicu Slovenske ženske zveze koja je organizovala izlet u Jugoslaviju juna 1938. godine treba odlikovati jugoslovenskim ordenom.¹⁰⁰⁵ Tako je događaj koji se mogao posmatrati kao izraz sentimentalnih osećaja iseljenika prema starom kraju iznova dobijao značenje prvorazredne društvene, posredno i političke manifestacije. I zaista, susret države i iseljeničke zajednice, ili bar dela njenih predstavnika, nudio je jedinstvenu mogućnost ostvarenja direktne veze lišene posrednika i isto tako posrednih tumačenja. Da je gotovo nemoguće izbeći politički aspekt u odnosima dve strane postalo je jasno i ovom prilikom. Na izvestan način i pre realizacije poseta iseljenika mogli su se nazreti obrisi budućih iskustava sa ovim oblikom susreta države i iseljenika. Kada se postavilo pitanje zajedničke posete Srba i Hrvata Jugoslaviji iz Srpskog Narodnog Saveza stigao je odgovor “o tom za sad nema ni govora” zatim i pojašnjenje “Dosadanji odnosi između nas i Hrvata

¹⁰⁰¹ AJ, 334-33, Zapisnik sa sednice održane u Ministarstvu inostranih poslova na dan 28.IV 1938 god. a u vezi sa dolaskom u našu zemlju Hrvatskog pevačkog društva „Zora“ iz Čikaga

¹⁰⁰² Konzul je predložio da se M. Prislend odlikuje ordenom Jugoslovenske krune IV stepena. AJ, 371-58, P. Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, konzularno-privredno odeljenje, 6. mart 1939.

¹⁰⁰³ I dalje „Dobili bi odličnu i živu propagandu u stranom svetu za našu zemlju i stvorili tešnju vezu s našom velikom desetom banovinom“. „Značaj iseljeničtva u razvoju našeg turizma“, Iseljenički svet, br. 1, god. I, oktobar 1938, Beograd, 15-17.

¹⁰⁰⁴ AJ, 371-55, Pismo Lea Zakrajšeka dr Vladimiru Ribaru savetniku pri poslanstvu u Vašingtonu, 21. januar 1938.

¹⁰⁰⁵ Radilo se o izletu 75 članica slovenačke organizacije koja je okupljala 10000 članova. AJ, 74-194, Pov. 193, P. Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 2. jun 1938.

takvi su da je zajedničko putovanje nemoguće izvesti, a mi Srbi bili bi najsretniji da oni hoće da s nama zajedno dođu”.¹⁰⁰⁶ Vrlo brzo pokazao se da ono što je trebalo, bar onako kao je to zvanična Jugoslavija želela, da bude manifestacija jedinstva i potvrda čvrste veze narodnog bića pretočilo se u manifestaciju politički obojenu, u sredstvo demonstriranja nacionalnog identiteta, svakako ne jugoslovenskog, ali i pokazivanja lojalnosti političkim strujama opet ne obavezno onim jugoslovenskog opredeljenja. Od strane državnih vlasti učinjeno je sve da bi se stvorili poželjni okviri za saradnju i izašlo u susret posetiocima iz Amerike. Spremno je prihvaćena molba iseljenika da se odobre popusti a u nekim slučajevima i potpuno oslobađanje od plaćanja viza, železničkih karata, odobreni su popusti za putovanje brodom.¹⁰⁰⁷ Nije bilo razlike u pristupu iseljenicima različite nacionalne pripadnosti štaviše ovaj potez smatrao se, pored izlaženja u susret sunarodnicima u Americi, i svojevrsno propagandno sredstvo koje doprinosi stvaranju pozitivnih osećanja kod iseljenika. I u Jugoslaviji državni organi, službe i pojedinci nizom poteza i koraka pokazali su želju da ovi susreti dve strane potvrde stav države prema iseljeničkoj zajednici ali i doprinese poboljšanju međusobnih odnosa. Takvo ponašanje nije bila novina, naprotiv, otvorenost domovine posebno u prilikama susreta na jugoslovenskom tlu bila je prisutna i ranijih godina. Stoga ni u ovim godinama nije bilo neobično obrazovanje tela poput Odbora za doček iseljenika iz Amerike početkom aprila 1937. godine.¹⁰⁰⁸ Nije čudilo ni održavanje posebnog sastanka u prostorijama Ministarstva inostranih poslova povodom dolaska

¹⁰⁰⁶ AJ, 371-58, Branko Pekić za K. Fotića, 19 april 1937.

¹⁰⁰⁷ Ministarstvo finansija odobrilo je izletnicima SNS-a izdavanje besplatnih viza. AJ, 371-58, Branko Pekić za K. Fotića, 19. april 1937; AJ, 371-58, Franjo Halauš, predsednik i Leo M. Till, sekretar, ispred društva „Zora“ za Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Čikagu, 20. septembar 1937; Ministarstvo inostranih poslova izvestilo je kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu da je preduzelo korake da se pevačkom društvu Zora iz Čikaga omogući besplatno putovanje jugoslovenskim železnicama i odobri potrebna novčana pomoć. AJ, 334-33-35.

¹⁰⁰⁸ Odbor je osnovan na inicijativu Društva za upoznavanje anglosaksonske kulture i engleskog jezika u Jugoslaviji kao i uredništva časopisa “The Anglo Yugoslav Review”. AJ, 74-272, Pismo Odbora za doček naših iseljenika iz Amerike za Jovana Leku, upravnika Dvora, 20. jun 1937; U počasnom odboru Odbora nalazili su se episkop dr Nikolaj Velimirović, Ela Hadžić, dvorska dama kraljice Natalije, Stevan Ćirić, predsednik Narodne Skupštine i Vlada Ilić predsednik Beogradske opštine. Odbor su činili predstavnici raznih državnih ustanova, ministarstva, Narodne banke, Industrijske komore (Milan Marjanović, predsednik iseljeničkog saveza u Jugoslaviji, Fedor Aranicki, načelnik Ministarstva socijalne politike, Dragan Miličević, sekretar industrijske komore), novinari (Svetozar Popović, Petar Milivojević, publicista), profesori (Jelenko Mihajlović, rektor Više pedagoške škole, dr Dušan Glumac, dr Vladeta Popović, M. Antinović-Kobliška), arhimandrit Sebastijan Dabović, kompozitor Kosta Manojlović, Nikola Kušević, direktor “Putnika”, Mihailo Rajačić američki student na Beogradskom univerzitetu, advokati, narodni poslanici. AJ, 371-58, Odbor za doček naših iseljenika iz Amerike za Srpski narodni savez, 29. april 1937.

hrvatskog pevačkog društva “Zora”. Ishodi ovih poseta nudili su međutim različito iskustvo. Kada je grupa srpskih iseljenika posetila Jugoslaviju juna 1937. godine ostvarena je puna saradnja sa jugoslovenskim službama, sačinjen je specijalan program posete koji je obuhvata obilazak Oplenca, Narodne skupštine, poseta muzeju kneza Pavla, poklonjenje spomeniku Neznamom junaku na Avali. Predviđeni su prijemi kod predsednika vlade, kraljice-majke Marije, kneza namesnika Pavla, čaj u Dvoru, prijem kod srpskog patrijarha.¹⁰⁰⁹ Srpske iseljenike na beogradskoj železničkoj stanici dočekalo je 3500 Beograđana, bila je postrojena vatrogasna četa od sto ljudi a Jelenko Mihajlović ispred Odbora za doček pozdravio ih je rečima “Ovo je vaša otadžbina”.¹⁰¹⁰ I naredne 1938. godine ponovila se ista slika. Program posete srpskih iseljenika članova SNS iz SAD i Kanade, od 23-25. juna 1938. godine podrazumevao je posetu Vojnom muzeju, zakusku u Poglavarstvu grada Beograda, obilazak Avale i Oplenca.¹⁰¹¹

Kad je međutim Odbor za doček iseljenika iz Amerike postavio pitanje upravniku Dvora da li su grupe iseljenika Hrvata članova Hrvatskog Radiše i Slovenaca članova društva “Sv. Rafaela” iz Amerike posetile Oplenac i položile venac na grob kralja Aleksandra,¹⁰¹² stigao je sledeći odgovor “28. juna ove godine (1937. prim VĐ) posetilo je Oplenac 130 Srba iz srpskog saveza u Americi i položilo srebrni venac”¹⁰¹³ ali i da članovi društava Hrvatski Radiša i Sv. Rafael “nisu bili u toku meseca jula o.g. na Oplencu niti je od ovih društava položen kakav venac u ovome vremenu.”¹⁰¹⁴ To je svakao bila u najmanju

¹⁰⁰⁹ Predviđala se i poseta Vojnom muzeju, razgledanje Kalemegdana, Vračara. AJ, 371-58, Odbor za doček naših iseljenika iz Amerike za Srpski Narodni Savez, 29. april 1937; Tokom ove posete iseljenici su posetili Oplenac, Arandelovac, Mladenovac, obišli Muzej kneza Pavla, bili primljeni u Patrijaršiji, posetili Narodnu skupštinu a u pPredsedništvu ih je primio Milan Stojadinović. „*Drugi dan boravka naših iseljenika iz Amerike u prestonici*“, Politika, 30. jun 1937.

¹⁰¹⁰ „*Sto trideset naših iseljenika iz Amerike stiglo je sinoć u Beograd*“, Politika, 28. jun 1937.

¹⁰¹¹ Gosti iz Amerike bili su smešteni u hotelu Palas. Tokom boravka predviđen je i obilazak Beograda, igranka u bašti Oficirskog doma. AJ, 37-23, Program boravka u Beogradu naših iseljenika članova Srpskog Narodnog Saveza iz S. A. D. i Kanade, 23-25. jul 1938. godine u Beogradu

¹⁰¹² AJ, 74-272, Odbor za doček naših iseljenika iz Amerike za Jovana Leko, 2. avgust 1937.

¹⁰¹³ AJ, 74-272, Direkcija zadužbinskog imanja kralja Petra na Oplencu, 14. avgust 1937.

¹⁰¹⁴ AJ, 74-272, Upravnik Dvora Jovan Leko za Odbor za doček naših iseljenika iz Amerike, 20. avgust 1937; AJ, 74-272, Direkcija zadužbinskog imanja kralja Petra na Oplencu, 14. avgust 1937; Ipak prema izveštaju jugoslovenskog konzula u Čikagu P. Cabrića članice Slovenske Ženske Zveze koje su planirale posetu Jugoslaviji juna 1938. godine iskazale su očekivanje da će ih primiti kraljica majka Marija i kneginja Olga. AJ, 74-194, Pov. 193, P. Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, političko oselenje, 2. jun 1938.

ruku razočaravajuća informacija s obzirom na simboliku ovog mesta i prostora.¹⁰¹⁵ Ishod posete hrvatskih iseljenika u organizaciji Hrvatske Bratske Zajednice nije nudio ništa bolji utisak u pogledu odnosa iseljenika prema Kraljevini. Poseta iseljenika, onako kako je to percipirano u redovima zvaničnih službi bila je mogućnost da se direktnim susretom podstakne pozitivna percepcija domovine kod iseljeničkih zajednica. Tako je za jugoslovenske zvaničnike ova poseta bila mogućnost da hrvatski iseljenici “steknu ubeđenje da prilike u našoj zemlji nisu onakve kakvim ih predstavljaju naši neprijatelji...u američkoj emigraciji”.¹⁰¹⁶ Međutim posete većih grupa iseljenika domovini, pored prisutnog faktora sentimentalne vezanosti za stari kraj, nosila je i mogućnost manifestovanja stavova kroz simboliku poteza druge prirode. Bilo je može se reći delom naivno razmišljanje da će jedan kratak boravak u Jugoslaviji uz različite geste dobrodošlice moći da potisne raspoloženje koje je postojalo unutar iseljeničtva prema staroj domovini.¹⁰¹⁷ Povremena nespretnost u postupanju, sporost prihvatanja inicijativa SNSa, žalbe na iskustvo boravka studenata u Kraljevini, nisu ni jednog trenutka u pitanje doveli lojalnost srpskih iseljenika. Tako ni dotadašnje iskustvo u pogledu preovlađujućeg raspoloženja hrvatskog iseljeničtva svakako nije moglo odgovoriti pozitivnim očekivanjima jugoslovenskih zvaničnika. Sam početak nije obećavao. Prema rečima jugoslovenskog poslanika prilikom pripreme dolaska oko 200 iseljenika u Jugoslaviju, izbegavala se svaka pa čak i ona formalna komunikacija sa jugoslovenskim službama.¹⁰¹⁸ Do kontakta je ipak došlo sa konzulatom u Njujorku gde su dobijene vize za put. Prema rečima jugoslovenskog konzula bilo je 148 putnika, većinom američkih državljana, većinom pristalica V. Mačeka ali pojedini i za Pavelića. Prilikom posete konzulatu, I. Butković, kako navodi konzul Stojanović, dao je izjave u prilog jedinstva i jugoslovenske zajednice.¹⁰¹⁹ Međutim sve ono što je pratilo ovu posetu slalo je drugačiju poruku. Sama poseta bila je manifestacija

¹⁰¹⁵ Oplenac je okarakterisan kao „mesto hodočašća naših iseljenika“ odnosno „hadžiluk iseljene Jugoslavije“ gde se pohodio grob kralja Ujedinitelja. *Iseljenički Svet*, br. 1, god. I, Beograd, Oktobar 1938, 5.

¹⁰¹⁶ AJ, 371-55, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 21. avgust 1937.

¹⁰¹⁷ Jugoslovenski vlasti su sa određenom dozom ozbiljnosti i pažnje ispratile ovu posetu. Održana je interministerijalna konferencija u Ministarstvu spoljnih poslova 26. juna 1937. godine posvećena dolasku hrvatskih iseljenika. Posetiocima su učinjene „sve moguće olakšice“, dočekani su „najsrdanije“ a samom Butkoviću ukazana je „na svakom koraku lepa pažnja“. AJ, 371-55, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 21. avgust 1937.

¹⁰¹⁸ AJ, 371-55, Pov.br.238, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 29. maj 1937.

¹⁰¹⁹ AJ, 449-4, Pov.br. 132, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, 30. jun 1937.

hrvatskog jedinstva, veze iseljene Hrvatske i hrvatske domovine. Išlo se i korak dalje u političkom izrazu. Nastupi vođe puta i predsednika HBZ Ivana Butkovića nisu nosili samo poruku hrvatskog jedinstva već su dobijali izrazito antijugoslovenski ton. Govor Butkovića 15. avgusta 1937. godine u Zagrebu bio je u stvari, kako se izveštava, optužba na račun režima u Jugoslaviji. Ispraćen povocima “dole Jugoslavija” “dole krvavi Beograd” on postaje i svojevrsna politička manifestacija Hrvata. Skup je rasturen a I. Butković je proteran iz Jugoslavije.¹⁰²⁰ Ovo iskustvo boravka nije moglo predstavljati preveliko iznenađenje izuzev možda stepen otvorenosti sa kojom se nastupilo. Ta otvorenost u političkom nastupu Butkovića delom se mogla zahvaliti i činjenici da je on bio američki državljanin te su na izvestan način posledica ovakvog postupanja bile ograničenog dometa. Uostalom sam Butković bodrio je svoje saputnike konstatacijom da su kao američki građani oni u Jugoslaviji zaštićeni.¹⁰²¹

Poseta hrvatskog pevačkog saveza “Zora” iz Čikaga predstavljala je poseban izazov ali i izazivala veliki interes jugoslovenske države. Činilo se da je postignuta obostrana saglasnost u pogledu karaktera i svrhe ove posete. Najveće hrvatsko pevačko društvo u Americi želelo je da proslavi 35 godina postojanja u Jugoslaviji održavanjem niza koncerata širom zemlje. Kako je uprava ovog društva poručila, “Zora” je želela da “pred našim narodom u Jugoslaviji donese dokaz osjećaja naših iseljenika prema voljenoj zemlji Jugoslaviji...”¹⁰²² I sa jugoslovenske strane prepoznat je značaj ove posete. Načelnik ministarstva prosvete V. Velmar Janković bio je još konkretniji istakavši da “se mora obezbediti uspeh turneje...” i zaključio “Turneja mora uspeti, jer je ona jedna važna naša nacionalna manifestacija-i njen eventualni fujasko mogao bi imati nedogledne reprekusije na naše iseljeničko pitanje i stav naših iseljenika prema našoj Kraljevini”.¹⁰²³ Koliko je sa jugoslovenske strane pridavan značaj ovoj poseti pokazala je i sama činjenica da je ovom

¹⁰²⁰ AJ, 371-55, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 21. avgust 1937; Prema izveštaju konzula u Njujorku i po povratku Butković je nastavio sa obraćanjem sličnog sadržaja. On je „napadajući Srbe i današnji režim“ uveravao da je otcepljenje Hrvatske „samo pitanje kratkog vremena“ i da su Hrvati bez obzira na političko opredeljenje „uz Mačeka“. AJ, 371-55, , Pov.br.181, Generalni konzul u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, 25. avgust 1937.

¹⁰²¹ AJ, 371-55, K. Fotić za Ministarstvo, 21. jun 1937.

¹⁰²² AJ, 371-58, Franjo Halauš, predsednik i Leo M. Till, sekretar, ispred društva „Zora“ za Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Čikagu, 20. septembar 1937.

¹⁰²³ AJ, 334-33, Zapisnik sa sednice održane u Ministarstvu inostranih poslova na dan 28.IV 1938 god. a u vezi sa dolaskom u našu zemlju Hrvatskog pevačkog društva „Zora“ iz Čikaga

pitanju bilo posvećen sastanak koji je okupio predstavnike Centralnog presbira, predstavnike ministarstava prosvete, socijalne politike i narodnog zdravlja, inostranih poslova. Ishod ove posete bio je međutim razočaravajući, svakako za predstavnike jugoslovenskih vlasti. “Zora” je posetila Jugoslaviju i održala niz koncerata ali to nije bila ni izdaleka poseta kakvoj su se jugoslovenski zvaničnici nadali. Pevačko društvo “Zora” učestvovalo je 11. juna 1938. godine na proslavi rođendana braće Radić koju su organizovale pristalice HSS u Splitu. Štampa je tom prilikom istakla važnost dolaska Hrvata iz Amerike a grad je bio okićen hrvatskim zastavama. “Zora” je uzela učešće na smotri hrvatske seljačke kulture 12. juna na Duvanjskom polju kod Tomislavgrada u prisustvu zastupnika HSS-a.¹⁰²⁴ Do posete pevačkog društva ostalim delovima Jugoslavije nije došlo a u kasnijim izveštajima navodi se da je tadašnja uprava “Zore” postupila “pod uticajem direktiva datim im od izvesnih krugova u Zagrebu...”¹⁰²⁵ Nekako u senci ovih događaja ostala je poseta T. Blažine, hrvatskog iseljenika i komandanta Američko-jugoslovenske legije koji je bio primljen od strane kneza Pavla i čija poseta je bila praćena pozitivnim komentarima i među iseljenicima u Americi.¹⁰²⁶

Ove manifestacije raspoloženja hrvatskih iseljenika bile su samo još jedna potvrda suštinskog neuspeha projekcije jugoslovenstva i postavljanja Kraljevine Jugoslavije kao mesta obraćanja, subjekta koji oličava “stari kraj”, subjekat na koji se misli kada se govori o staroj domovini. To svakako nije bilo prihvaćeno političko rešenje sigurno ne u smislu unutrašnje politike i mesta hrvatskog naroda u jugoslovenskom političkom okviru. Nije to bila nova slika. Decenija i po potvrđivala je ovaj odnos hrvatskog iseljeničtva a politička kriza 30-ih pojačala je ovu sliku kako u izrazu tako i u pogledu sve izrazitije političke i nacionalne homogenizacije. Tome je svakako doprinela činjenica da je tokom čitavog međuratnog perioda, a svakako tokom godina novog rata, jugoslovenska politika i na tlu Amerike imala otvorenu političku alternative koja se ogledala kroz delovanje hrvatskih političkih stranaka, posebno Hrvatske seljačke stranke. Obraćanje hrvatskoj zajednici u

¹⁰²⁴ AJ, 334-33, „Smotra hrvatske seljačke kulture na Duvanjskom polju“, 21. jun 1938.

¹⁰²⁵ Prema K. Fotiću, članstvo nije podržalo ovakvo ponašanje uprave što je dovelo do smene uprave i izborom novog predsednika M. Kirina, koga je Fotić označio kao “nesumnjivo jugoslovenski orijentisanog”. AJ, 371-58, Pov.br.38, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 18. januar 1939.

¹⁰²⁶ AJ, 38-111, Pov.br. 11977/VI/ Ac.18, 17. jun 1938.

Americi nije bila novina, to je činio i Stjepan Radić kada se podrška tražila za borbu unutar jednog drugog, Austro-Ugarskog političkog okvira. Ta praksa nastavljena je i nakon formiranja Kraljevine SHS (KJ). Tridesete su potvrdile ovu sponu i štaviše unele nove momente koji će HSS učiniti i u emigraciji dominantnu političku snagu. To nije bila nepoznanica ni za jugoslovenske diplomate pa je K. Fotić mogao samo da konstatuje “Kao i u domovini pretežni broj Hrvata u iseljeništvu orijentiran je radićevski” kao i da su radićevci “sigurno najjača politička organizacija među Hrvatima”.¹⁰²⁷ U pogledu raspoloženja prema jugoslovenskoj državi, zvaničnoj vlasti, režimu i politici, poslednje godine mira u Evropi nisu donele veće promene. Stavovi ekstremnih političkih struja poput one domobranske, bile su jasne i očekivane. Ali su slične poruke, ako ne u oštini onda svakako u suštini, dolazile i od tzv. umerenih struja, posebno iz redova najveće organizacije HBZ. Nije se u tim porukama obavezno dovodila u pitanje jugoslovenska država kao ideja i politički, državni okvir ali sadržaj te države nalazio se pod konstantnom kritikom. Takođe, krivac za ovo nezadovoljavajuće strane vrlo jasno je apostrofirano i prepoznato u srpskoj politici i “beogradskom režimu”. Sa konvencije HBZ u Milvokiju juna 1935. poslat je otvoreni protest Beogradu i osuđeno je stanje u Jugoslaviji.¹⁰²⁸ Sa skupova hrvatskih iseljenika, ogranaka HBZ čule su se osude stanja u Jugoslaviji, izricali zahtevi, izražavala spremnost da se pomogne hrvatskom vođstvu. Dotadašnji zajednički život tako je, prema ovim tumačenjima, bio obeležen ubistvom “hrvatskih zastupnika u beogradskoj skupštini”, diktaturom “da takove svijet ne pamti”, a vlada “obrušavaviše hiljada četnika i šalje ih u Hrvatsku, da ubijaju sve one, koji su na putu beogradskoj velikosrpskoj hegemoniji”.¹⁰²⁹ Tvrdilo se “Nema već skoro sela ni grada hrvatskog, da nasilje vladajućeg režima u njem nije prolilo krv hrvatskih sinova”,¹⁰³⁰ dok se Stojadinoviću poručivalo da je zaveo veći

¹⁰²⁷ AJ, 371-54, Pov.br.131, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 10. februar 1936.

¹⁰²⁸ Konvencija je održana od 10. do 22. juna 1935. AJ, 371-53, Pov.193, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 22. jun 1935.

¹⁰²⁹ “U toj zajedničkoj državi hrvatski je narod umjesto pravde i slobode, dobio nepravdu, dobio je tamnicu, dobivao je batine, dobio je vješala i sva druga bezakonja, koja se nisu dala zamisliti a kamo li provadati nad hrvatskim narodom od tuđih neprijatelja kroz prošlih stotine godina”. AJ, 37-23, Javna protestna skupština protiv beogradske hegemonije nad hrvatskim narodom i protiv talijanskog fašizma održana u Duquesne, Pensilvanija

¹⁰³⁰ AJ, 37-23, Hrvatsko radničko potporno društvo „Sveti duh“ za Milana Stojadinovića, Rezolucija, 13. septembar 1936.

terror “nego su to vršili Pera Živković i Jevtić”.¹⁰³¹ Zahtevi su stoga bili, održavanje slobodnih izbora, puštanje političkih zatvorenika, ali i da Hrvati “u svom domu i na svom pragu bude isključiv gospodar svojih čini i svoje sudbine”.¹⁰³² Američki Hrvati sa svoje strane nudili su podršku i pomoć. Kako je jednom prilikom rečeno “zato je dužnost sviju Hrvata u Americi i drugdje da se složimo, pa da pomognemo pravednu borbu naše braće u domovini” ali i “pozivamo braću Srbe da se pridruže s nama pa da zajednički na javnim i protestnim skupštinama pred cijelim svjetom dignemo gromoviti glas protesta protiv onih koji sišu krv hrvatskom, srpskom i slovenskom narodu”.¹⁰³³ Ako je i bilo neke nedoumice u pogledu političkog opredeljenja i sklonosti iseljenika određenoj političkoj opciji u staroj domovini, te nedoumice su u poznim tridesetim godinama XX veka potpuno nestale. Svakako, postojale su različite političke struje unutar zajednice koja je brojala više stotina hiljada lica, ali je opredeljenje vodećih organizacija postepeno ipak bilo opredeljeno ka politici HSS-a, u Vlatku Mačeku prepoznat je istinski nacionalni vođa i autentični zastupnik interesa hrvatskog naroda. Jugoslovenska država, autoritet njenih diplomata, nastojanja i pokušaji da se ostvari saradnja već su se suočili sa odbijanjem većine hrvatskih organizacija. Godine neposredno pre izbijanja Drugog svetskog rata potvrdile su odsustvo uticaja zvanične Jugoslavije ali i postepenu homogenizaciju hrvatskog iseljeničtva oko jedne političke opcije koju je predstavljao HSS. Stoga kada su se Jugoslaviji upućivale kritike, kada se kritikovala politika “beogradskog režima” u unutrašnjoj ali i spoljnjoj politici, paralelno isticale su se vrline Mačeka, sa nadom se gledalo na politički aktivizam HSS-a, a ostvarenje bolje budućnosti nije iz ove perspektive bilo u rukama nosilaca vlasti u Kraljevini već isključivo u hrvatskom političkom vođstvu. Mačeku se slala pomoć za siromašne krajeve u domovini,¹⁰³⁴ izlet u domovinu 1937. organizovan je na Mačekov

¹⁰³¹ AJ, 37-23, Rezolucija za Milana Stojadinovića, 26. jun 1938.

¹⁰³² AJ, 37-23, Hrvatsko radničko potporno društvo „Sveti duh“ za Milana Stojadinovića, Rezolucija, 13. septembar 1936; AJ, 37-23, Rezolucija za Milana Stojadinovića, 26. jun 1938; AJ, 371-54, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, Pov.br.1077, 5. novembar 1935.

¹⁰³³ AJ, 37-23, Javna protestna skupština protiv beogradske hegemonije nad hrvatskim narodom i protiv talijanskog fašizma održana u Duquesne, Pensilvanija

¹⁰³⁴ HBZ je donela odluku februara 1936. da pošalje 5000 dolara za pomoć gladnima u Jugoslaviji ali je ta pomoć namenjena Mačeku da je podeli. AJ, 371-54, Pov.br.139, Poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvu inostranih poslova, 12. februar 1936; Bio je to odgovor na vesti o velikom stradanju seljaka pre svega iz Like, Dalmacije, primorja, Hercegovine nastalo zbog suše i već prisutne ekonomske krize. Došlo je do pojave gladi a HSS je reagovao osnivanjem Gospodarske sloge kao ekonomske organizacije ove stranke koja je osnovana

poziv. Na skupovima hrvatskih organizacija isticala se lojalnost Mačeku i HSS-u. Ni V. Maček i HSS nisu dozvolili da se podrška na severnoameričkom kontinentu dovede u pitanje. Politika okupljanja hrvatskog naroda iza jednog političkog vođstva nije stoga bila ograničena na teritoriju jugoslovenske države, ona je trebala da obuhvati i iseljenu Hrvatsku. Pokazalo se još jednom da je svaki pokušaj jugoslovenskih vlasti da različitim merama onemoguće delovanje političkih subjekata iz Jugoslavije na tlu Amerike u krajnjem ishodu bilo neuspešno.¹⁰³⁵ HSS je radio na učvršćivanju svoje organizacije na tlu severne Amerike,¹⁰³⁶ posete prvaka ove političke organizacije bile su stalne. Jugoslovensko Ministarstvo unutrašnjih poslova izveštavalo je da J. Krnjević, “Stoji u pismenoj vezi sa predstavnicima hrvatske emigracije” da ih “upućuje...na rad, bodri i hrabri da ostanu dobri Hrvati”.¹⁰³⁷ J. Krnjević je i posetio Kanadu tokom 1938. godine, zatim i prisustvovao na konvenciji Hrvatske Katoličke Zajednice septembra iste godine.¹⁰³⁸ Kada je Maček primio pomoć američkih Hrvata za gladne u domovini on im je uputio poruku koja je bila nešto više od uljudne zahvalnosti. V. Maček tako poručuje “U danima teških političkih borba hrvatskog naroda i materijalnoga stradanja u krajevima Krša, ovakova bratska pomoć od iseljenih Hrvata i to u danima opće svjetske krize-znak je velikoga hrvatskog rodoljublja i visokih moralnih svojstava svih Hrvata, gdje god ih u svijetu ima”.¹⁰³⁹ Išlo se i korak dalje.

5. jula 1935. godine. U početku njeno angažovanje bilo je u okvirima humanitarnog rada ali zatim se proširila na angažovanje u pravcu unapređenja proizvodnje, produkcije seoskih gazdinstava, pomoći u plasmanu robei proizvoda. O tome: Ivica Šute, „*Amerikanski fond dr. Mačeka“ i pomoć Gospodarske sloge pasivnim krajevima 1936. godine*“, Časopis za suvremenu povijest 3, Zagreb, 2008, 1045-1066.

¹⁰³⁵ Milan Stojadinović tražio je od jugoslovenskih diplomata da odbiju izdavanje bilo kakvih dokumenata, uključujući i pasoš licimakoja su se, kako kaže isticala separatističkim ili „oštrim opozicionim stavom“. Tu je pomenupo A. Košutića, J. Krnjevića, Vladka Radića, S. Pribičevića. AJ, 371-53, Šifrovano pismo, Pov.br.17461, 29. jul 1935.

¹⁰³⁶ Potpuna dominacija ove političke opcije ostvarena je na teritoriji Kanade. Petar Stanković “čovjek inteligentan i dosta spreman” izdavao je list Hrvatskog glasa u Kanadi, on sam je bio pristalica HSS-a i kako se navodi, u stalnoj vezi sa J. Krnjevićem. Prema izveštaju jugoslovenskog poslanika u Kanadi se nalazilo 30-40 organizacija HSS a u SAD preko 30. AJ, 371-54, Pov.br.131, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 10. februar 1936.

¹⁰³⁷ AJ, 371-53, Pov. I br.32446, Ministarstvo unutrašnjih poslova, inspektor D. L. Tadić za Ministarstvo inostranih poslova, 29. jun 1935.

¹⁰³⁸ AJ, 371-55, Pov.296, Predmet: Konvencije hrv. kat. Zajedn. u Detroit-u, 6. oktobar 1938.

¹⁰³⁹ Pomoć koja je stigla marta 1936. godine iznosila je 7200 dolara. AJ, 37-23, „Na velikom i bratskom daru, hvala od svih Hrvata, kojima će pomoći“, pismo Dr. Mačeka, izvod iz štampe, 8. april 1936; HBZ, odgovarajući na izveštaj o potrošenom novcu koji im je poslao V. Maček, poručila je „...glavni odbor zaključio je i primio rezoluciju u kojoj Vam se izražava zahvalnost i priznanje za Vaš rad u kojoj Vam se obećaje da uvijek možete računati na našu moralnu i materijalnu pomoć u pitanju borbe hrvatskog naroda“.

Maček je ovom prilikom tražio saglasnost HBZ da sa njihovim prilogom osnuje posebni Fond Amerikanskih Hrvata¹⁰⁴⁰ sa zadatkom uspostavljanja privredne saradnje.¹⁰⁴¹ Ni naklonost vodećih hrvatskih organizacija, ni javno izrečeni stavovi, zaključci i ocene, nisu bili slika podrške jugoslovenskoj državi odnosno zvaničnoj vlasti i politici ove države.

Stoga ova iskustva svakako bacaju drugačije svetlo na niz izveštaja o proslavama državnih praznika u Americi. Pokušavalo se da se ovim proslavama da opštejugoslovenski karakter, slali su se izveštaji koji su govorili o uspešno održanim proslavama, velikom odazivu iseljenika, zastupljenosti svih jugoslovenskih naroda na njima.¹⁰⁴² Ali trenutna iskustva a zatim i kasnija priznanja i osvrti pokazali su da je malo opštejugoslovenskog bilo u tim manifestacijama. Sveštenik A. Popović predsednik Odbora za proslavu Dana ujedinjenja u Južnom Čikagu (South Chicago) pisao je poslaniku Fotiću “Sva tri naša plemena su dobro zastupljena”.¹⁰⁴³ Svega nekoliko meseci ranije jugoslovenske diplomate izveštavale su sa proslave Jugoslovenskog dana u ovom gradu da su Hrvati odbili da učestvuju i da je HBZ priredio “Hrvatski narodni dan” a prihod namenio fondu V. Mačeka.¹⁰⁴⁴ I prilikom organizovanja povorke svih učesnika, Hrvati su odbili zajednički nastup sa Srbima već su išli odvojeno od njih.¹⁰⁴⁵ Nije bilo mesta zajedništvu ni prilikom otvaranja Jugoslovenskog kulturnog vrta u Klivlendu. Ovoga puta nije se radilo o odbijanju inicijative jugoslovenskih zvaničnika već one koja je došla od strane američkih zvaničnika i

citirano prema: Ivica Šute, „*Amerikanski fond dr. Mačeka“ i pomoć Gospodarske sloge pasivnim krajevima 1936. godine*“, Časopis za suvremenu povijest 3, Zagreb, 2008, 1053.

¹⁰⁴⁰ I. Šute navodi da su Amerikanski fond dr. Vladimira Mačeka stvorili hrvatski iseljenici u Americi. U ovaj fond slivala se pomoć namenjena gladnima, ugroženima i osiromašenim u Hrvatskoj ali i delovima Bosne. Prilozi su stizali iz SAD i Kanade od strane pojedinaca i organizacija, poput podružnica HSS ali i Hrvatskog kola, Hrvatske žene. Prilagalo se od nekoliko dolara do nekoliko desetina pa i stotina dolara. Ivica Šute, „*Amerikanski fond dr. Mačeka“ i pomoć Gospodarske sloge pasivnim krajevima 1936. godine*“, 1050-1052.

¹⁰⁴¹ AJ, 37-23, „Na velikom i bratskom daru, hvala od svih Hrvata, kojima će pomoći“, pismo Dr. Mačeka, izvod iz štampe, 8. april 1936.

¹⁰⁴² AJ, 371-53, Pov.br.410, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 2. decembar 1935; AJ, 371-54, Pov.No 237, Vice konzul R. Petrović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 29. jun 1936; AJ, 371-54, Pov.br. 349, Generalni konzul u Čikagu v. Vukmirović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 20. oktobar 1936, AJ, 371-55, Pov.311, Generalni konzul u Čikagu P. Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, 8. decembar 1938; AJ, 371-55, Pov.337, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 12. decembar 1938.

¹⁰⁴³ AJ, 371-54, Pismo sveštenika A. Popovića K. Fotiću, 2. novembar 1936.

¹⁰⁴⁴ AJ, 371-54, Pov. No 243, Vice konzul Rastko Petrović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 6. jul 1936.

¹⁰⁴⁵ R. Petrović navodeći ovaj ovojeni nastup, iipak naglašava “tako da je je cela povorka ispala impozantna svojom veličinom”. AJ, 371-54, Pov.No.237, Vice konzul Rastko Petrović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 29. jun 1936.

slovenačke iseljeničke zajednice. Kao jednoj od najbrojnijih iseljeničkih zajednica u Klivlendu, američke gradske vlasti ponudile su prostor u okviru tzv. Cultural Gardens (vrtova kultura) u ovom gradu namenjenih različitim imigrantskim zajednicama koje su živele na ovom prostoru.¹⁰⁴⁶ Slovenci su, kao najbrojnija jugoslovenska zajednica, doneli odluku da u uređenje ovog vrta uključe i svoje sunarodnike, srpske i hrvatske iseljenike.¹⁰⁴⁷ Srpski iseljenici su sa zadovoljstvom prihvatili ovaj poziv, hrvatski nisu. Kako je počasni konzul M. Cerezin primetio Hrvati su “po običaju odbili da sarađuju samo zato što se ime “Jugoslavija” pojavljuje umesto imena “Hrvatska”” i zaključio “Ovo me naravno ne iznenađuje”.¹⁰⁴⁸ Opasnost od potencijalne identifikacije sa jugoslovenstvom bila je tolika da je protojerej Boro Petrović u komentaru hrvatskog stava primetio “Ima jedan mali broj kog bi se nekim jadom dalo nekako pojugoslaveniti ali ti ljudi imaju svoje radnje i boje se bojkota”.¹⁰⁴⁹ Tako je u ovom Vrtu kultura u Klivlendu podignuta statua P. P. Njegoša, biskupa Barage, pisaca Ivana Cankara i Simona Gregorčiča.¹⁰⁵⁰ Predviđeno je postavljanje spomenika J. J. Štrosmajera ali zbog odbijanja Hrvata da uzmu učešće i maja 1938. to nije učinjeno.¹⁰⁵¹ Reči poslanika Fotića da je proslava Dana Ujedinjenja 1938. godine protekla “veoma svečano”, da su “manifestovani jednodušnost i ljubav iseljenika prema Njegovom Veličanstvu Kralju, Kraljevskom Domu, Knezu Namesniku i Jugoslaviji”,¹⁰⁵² stvarale su sliku željenog odnosa i raspoloženja ukupnog jugoslovenskog iseljeničtva ali u stvarnosti one su bile daleko od realnog stanja.

¹⁰⁴⁶ AJ, 371-58, M. Cerezin za otpravnika poslova poslanstva u Vašingtonu B. P. Stojanovića, 12. april 1935.

¹⁰⁴⁷ AJ, 371-58, Slovenski dan in odkritje spomenikov Ivana Cankarja in Simona Gregorčiča v Jugoslovanskem kulturnem vrtu, 26. novembar 1936.

¹⁰⁴⁸ AJ, 371-58, M. Cerezin za otpravnika poslova poslanstva u Vašingtonu B. P. Stojanovića, 12. april 1935.

¹⁰⁴⁹ Ovom prilikom protojerej je od poslanika tražio pomoć za uređenje vrta. Kako kaže “Verovalo se, da će nam Stari Kraj priskočiti u pomoć” ali “ostali smo prepušteni sami sebi”. Predviđeno je da svaki narod postavi bistu istaknutog predstavnika svog naroda. Srpski iseljenici odlučili su da to bude bista Njegoša. AJ, 371-58, Pismo protojereja Bore Petrovića, K. Fotiću, poslaniku u Vašingtonu, 7. jul 1936.

¹⁰⁵⁰ Na otkrivanju statue biskupa Barage 22. septembra 1935. prisustvovao je nadbiskup dr. G. Rožman koji je doputovao iz Ljubljane, statua Njegoša otkrivena je 6. septembra 1936. godine u prisustvu jugoslovenskih diplomata a nekoliko meseci kasnije 26. novembra 1936. otkrivene su i statue Cankara i Gregorčiča u prisustvu Nikole Perazića ispred poslanstva u Vašingtonu a pisma pozdrava poslao je, između ostalih nadbiskup Rožman. AJ, 371-58, Slovenski dan in odkritje spomenikov Ivana Cankarja in Simona Gregorčiča v Jugoslovanskem kulturnem vrtu, 26. novembar 1936;

¹⁰⁵¹ AJ, 371-58, Br. 605, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 19. maj 1938.

¹⁰⁵² AJ, 371-55, Pov.br.716, K. Fotić za M. Stojadinovića, 6. decembar 1938.

Makedonstvujušci, domobrani, komunisti- izraz otvorenog neprijateljstva

Kao i mnogo puta ranije konkretan izraz raspoloženja dela iseljeničke javnosti prema jugoslovenskoj državi dolazio je, ne kroz postupke koji su se često služili simbolikom izraza, već kroz politički aktivizam kojim se slala jasna poruka o stavu prema državi, politici i u krajnjoj liniji ideji koja je stajala iza jugoslovenske države. Izjavama, manifestima, skupovima, konvencijama, stav o nizu političkih pitanja koja su se u krajnjoj liniji odnosila na pitanje funkcionisanja pa i postojanja jugoslovenske države, slala se politička poruka jugoslovenskoj ali i svetskoj javnosti. Dometi ovih političkih pokreta, gotovo bez uticaja na javno mišljenje ili politiku američkih država, mogli su se pratiti pre svega percepcijom ozbiljnosti kojom su one prihvatane od strane jugoslovenskih zvaničnika u Americi i van nje. Jugoslovenska država, ministarstva i diplomatija sa pažnjom su pratili politička kretanja među iseljenicima i kako se i ranije videlo umeli su, sa manje ili više uspeha, da reaguje. Ali nakon ubistva kralja Aleksandra oktobra 1934. godine, kada su se na izvestan način ogoleli i ukazali dometi i granice delovanja ekstremističkih pokreta, ali kada se pokazala i snaga međunarodne mreže delovanja ovih organizacija, politički rad različitih struja u inostranstvu uključujući i onaj u Americi ostaje u domenu prioriternih tema od interesa za državu. S druge strane svet je ulazio u četvrtu deceniju XX veka sa novim politikama i novim ideologijama. Sve prisutnije osporavanje postignutih političkih rešenja posle Velikog rata, traženje novog prostora političkog delovanja i novog mesta u konstelaciji snaga na međunarodnoj sceni, sa postojanjem političkih i ideoloških krajnosti koje su brisale ideje demokratije i prava i uvodile principe totalitarizma, nisu mimoišle ni politički život preko okeana. Politički angažman iseljenika i izražavanje političkih stavova nisu bili strani jugoslovenskom iseljeništvu. Ono je pratilo i političko organizovanje iseljenika koje u novim okolnostima dobija i nove obrise delovanja. U godine neposredno pre izbijanja novog svetskog sukoba ušlo se sa starim političkim strujama i organizacijama ali i sa onim koje su u godinama ekonomske krize postale deo političke scene javnog života iseljenika. Upravo su turbulentna dešavanja na tlu jugoslovenske države dala podsticaj nastanku pojedinih poput Hrvatskog kola, ili pojavi drugih na tlu Amerike poput domobranskog pokreta. Organizovanja kroz postojanje političkih stranaka ili političkih

organizacija koje bi delovale u prilog prodržavnih struja ili zvanične vlasti nije bilo. Podrška te vrste davala se kroz postojeće potporne, kulturno-prosvetne organizacije, kroz pristajanje na saradnju, javnim davanjem podrške putem iseljeničkih glasila. Otuda je i prepoznavanje stava najvećeg dela iseljništva bilo moguće praćenjem njihovog pristajanja na različite oblike saradnje sa zvaničnom Jugoslavijom. Političko organizovanje pratilo je one struje koje su istupale kao oponenti postojećoj jugoslovenskoj vlasti, politici, kao reakcija na stanje u jugoslovenskoj državi ili konačno, kao oponenti samoj jugoslovenskoj ideji. Komunisti, makedonstvujući i u novije vreme domobrani, svojim dotadašnjim delovanjem izazivali su pojačani nadzor i praćenje od strane jugoslovenskih diplomata u Americi. Na izvestan način ekstremizam njihovih pozicija tridesetih, umanjio je ili, bar u očima jugoslovenskih diplomata, ublažio je oštricu kritike i političkog izraza ostalih struja poput Hrvatskog kola i pristalica HSSa u Americi. Pažnja kako diplomata tako i jugoslovenskih vlasti u Kraljevini bila je okrenuta prevashodno ovim ekstremnim pokretima. Milan Stojadinović poručivao je K. Fotiću da se primećuje “naročito pojačana aktivnost komunista iz inostranstvu protiv jugoslovenske države”.¹⁰⁵³ Stojadinović je pre svega mislio na aktivnosti u Austriji i Italiji i na indicije o povezivanju ustaša i komunista. Ipak sledilo je i upozorenje da je verovatno “da će se ova akcija sprovesti i na području Vaše nadležnosti, naročito među tamošnjim iseljenicima iz naših južnih krajeva bilo u sporazumu sa poznatim pristalicama Pavelića, bilo zasebno”.¹⁰⁵⁴ Slično upozorenje stiglo je i u pogledu domobranskog pokreta. Jugoslovensko ministarstvo inostranih poslova dostavilo je poslanstvu u Vašingtonu jula 1936. godine informaciju o saznanjima “da će akcija ustaša biti u znatnoj meri pojačana u Evropi i Sjedinjenim Državama” uz zahtev da se domobranski pokret prati.¹⁰⁵⁵ Činjenica koja je mogla radovati jugoslovenske diplomate zatim i jugoslovensku vlast, bila je da suštinskog prodora ekstremnih ideologija u glavne iseljeničke organizacije nije bilo. Pokušaja da se to učini svakako je bilo. Pokušaj srpskih komunista da pridobiju vodeću srpsku organizaciju Srpski narodni savez pokazao se kao

¹⁰⁵³ AJ, 371-54, Šifrovano pismo, Str.pov.br.13, 9. januar 1936.

¹⁰⁵⁴ Stojadinović stoga traži od poslanika da obrati “najveću pažnju na rad tamošnjih komunista”, da vodi kontrolu nad njima kao i nad simpatizerima Pavelića. Zahteva se “najhitnije” informisanje Ministarstva ali i onemogućavanje ove “razorne” akcije. AJ, 371-54, Šifrovano pismo, Str.pov.br.13, 9. januar 1936.

¹⁰⁵⁵ AJ, 371-54, Str.pov.br.29, K. Fotić za konzulate u Čikagu i Njujorku, 9. jul 1936.

uzaludan što su odluke Saveza i ishodi konvencija potvrdili.¹⁰⁵⁶ Ova organizacija ostala je verni oslonac jugoslovenske države na tlu Amerike i inicijator različitih oblika saradnje koji će ovu vezu samo učvrstiti. Slično je prošao pokušaj hrvatskih komunista ali i domobrana u pogledu Hrvatske bratske zajednice. Odluke Zajednice 1935. godine, zatim i sve vidljivije približavanje političkoj opciji koju je predstavljala HSS i V. Maček ostavila je Zajednicu van stvarnog uticaja ove dve politike.¹⁰⁵⁷ To nije značilo da među članovima, pa čak i visoko pozicioniranim nije bilo simpatizera čak i pristalica ovih ideologija. Ali se ona nije prelila na postupke same Zajednice niti se odrazila na zvaničnu liniju pisanja njenog glasila. Zvaničnom odlukom konvencije 1935. godine Zajednica se jasno distancirala od domobranskog pokreta.¹⁰⁵⁸ Izvesnu zabrinutost moglo je izazvati ponašanje predsednika HBZ Ivana Butkovića koji je može se reći koketirao sa domobranskim pokretom.¹⁰⁵⁹ Ostala je primećena njegova donacija za ustaško glasilo Nezavisnu Hrvatsku Državu.¹⁰⁶⁰

Neuspeh proširenja uticaja na veće iseljeničke organizacije nije međutim značio i usporavanje rada ovih političkih struja, još manje prestanak angažovanja u pokušajima širenja baze podrške na tlu severne Amerike. Naprotiv, upravo u godinama pred Drugi

¹⁰⁵⁶ Jedna od vodećih ličnosti jugoslovenskih odnosno srpskih komunista Jozo Rajnović je tako odlukom SNS izbačen iz nadzornog odbora, čin koji je konzul R. Janković prokomentarisao rečima "dobro što je tako urađeno jer je on oduvek širio komunistički uticaj u Savezu". AJ, 371-53, Pov.br.308, Generalni konzul u Njujorku R. Janković za Poslanstvo u Vašingtonu, 18. jun 1935; AJ, 371-53, Telegram Dušana Silaškog za Božidara Stojanovića 7. jul 1935.

¹⁰⁵⁷ Jugoslovenski konzul u Čikagu Đuro Kolombatović upozoravao je na pokušaj domobrana da utiču na odluke konvencije HBZ u Milvokiju stvaranjem tzv. narodnog bloka. AJ, 371-53, Pov.br.94, Đ. Kolombatović za Ministarstvo inostranih poslova, 2. jun 1935.

¹⁰⁵⁸ Na IV konvenciji HBZ u Milvokijupored osude politike beogradske vlade osuđena je i politika ustaša. U izglasanoj rezoluciji, kako prenosi S. Lojen između ostalog je rečeno „Konvencija istom žestinom osuđuje Paveličeve fašističke organizacije i druge Musolinijeve agente...Konvencija ustaje protiv uvlačenja bilo kojih fašističkih agenata u redove HBZ...“. Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, Zagreb, 1963, 188.

¹⁰⁵⁹ Stjepan Lojen navodi da je su domobrani u Americi pokušali u dogovoru sa Butkovićem i urednikom Zajedničara Petrakom, da smeste redakciju svog glasila u prostorije HBZ. Međutim usled nepristajanja Zajednice do toga nije došlo. Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, Zagreb, 1963, 189; Jugoslovenski konzul u Čikagu P. Cabrić u izveštaju sa skupa domobrana u St. Luisu za Butkovića kaže „aktivno radi protiv naše države i preporučuje revolucionarne metode za obaranje postojećeg poretka u našoj zemlji“. AJ, 371-55, Pov.br.6329/V1/2, Ministarstvo inostranih poslova za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 1. april 1938; Kosta Unković, konzul u Pitsburgu upozoravao je na povezanost I. Butkovića sa Branimirom Jelićem tokom njegovog boravka u SAD 1939. godine. AJ, 371-73, K. Unković za Ministarstvo inostranih poslova, 21. februar 1940.

¹⁰⁶⁰ R. Petrović navodi da je I. Butković uprkos rezolucije Zajednice i odluke da se rad ustaša ne podrži, 4. jula priložio 10 dolara za glasilo Hrvatsku nezavisnu državu. Usledio je niz optužbi hrvatske štampe zbog ovog čina, sa izuzetkom Zajedničara što je Butkovića nateralo da se 12. avgusta preko glasila HBZ opravda pokušavajući da poveže rad domobrana sa politikom HSS. AJ, 371-54, Str.pov.br.31, Predmet: Teroristički rad ustaša, Izveštaj Rastka Petrovića Ministarstvu inostranih poslova, 29. avgust 1936.

svetski rat načinjeni su koraci u pravcu prilagođavanja trenutnim uslovima ili u pravcu jačanja postojeće političke strukture. Domobranska je išla ka daljem učvršćavanju organizacije i pojačanog prisustva na tlu Amerike, ona komunistička ulazila je u proces unutrašnjih reformi koja je trebala da osigura pojačani uticaj na jugoslovensko iseljeničtvo u Americi. I komunistička i domobranska i makedonska pokazivale su tendenciju traženja političkih saveznika i kroz to jačanja svoje političke snage i političke argumentacije. U pogledu domobranske i makedonske organizacije odnos prema jugoslovenskoj državi nije se promenio. Nestanak te države, podrška političkim akterima u Evropi koji su zastupali ove ciljeve i pokušaj stavljanja pitanja, kako se smatralo, nacionalnog oslobođenja u sferu međunarodne politike pratili su javno angažovanje ovih političkih struja. Komunisti su išli putem pristajanja na jugoslovensku zajednicu ali potpuno izmenjenog sadržaja. Spoljnopolitički potezi Milana Stojadinovića u pravcu poboljšanja odnosa sa susedima, nisu uticali na političke pozicije i orijentaciju ekstremnih pokreta kakvi su bili domobranski i pokret makedonstvujućih.

Neposredni politički odgovor na zbivanja u Jugoslaviji nakon događaja u skupštini 1928. godine bilo je formiranje Hrvatskog kola. Radikalnije političko opredeljenje moglo se prepoznati već tokom godina ekonomske krize a svoj konačni politički izraz ono dobija formiranjem domobranskog pokreta na tlu Sjedinjenih Država sredinom 1933. godine.¹⁰⁶¹ Za razliku od Hrvatskog kola koje je suštinski predstavljalo politički izraz samih iseljenika, domobranski pokret u Americi predstavljao je samo deo ukupne mreže ustaškog pokreta sa centralom u Evropi. Podsticaj daljem jačanju domobranskog pokreta došao je nakon dolaska u SAD Branimira Jelića maja 1934. godine i Anta Valente, vođe domobrana u južnoj Americi, septembra iste godine.¹⁰⁶² Do maja 1941. godine, prema procenama M. Jareba, u SAD je delovao najmanje 51 ogranak sa oko 2-2500 članova.¹⁰⁶³

¹⁰⁶¹ M. Jareb vezuje početak delovanja domobranskog pokreta u SAD za trenutak izlaženja prvog broja Nezavisne hrvatske države, glasila ovog pokreta, sredinom 1933. godine i osnivanja prvog ogranka „dr. Ante Pavelić“, avgusta 1933. godine u Njujorku. Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb, 2007, 370-371.

¹⁰⁶² Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 380-381.

¹⁰⁶³ Jareb procenjuje da se verovatno radilo o većem broju članova domobranskog pokreta. Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 380, 385-386.

Izvesna politička lutanja pratila su ovaj pokret u SAD, u prvim godinama delovanja, tačnije u procesu postepenog političkog i ideološkog odvajanja od Hrvatskog kola i pune političke i javne emancipacije. Raskid je bio potpun već početkom 1935. godine.¹⁰⁶⁴ Politički stavovi, kritika beogradske vlade, jugoslovenske države, zahtevi za samostalnom Hrvatskom nisu bili daleko od onih zahteva koji su se mogli čuti u redovima Kola, ali za razliku od ove organizacije koja se politički sve više približavala politici HSS i V. Mačeka, domobranski pokret sledeći politiku centrale, isticao je vođstvo A. Pavelića. Popularnost Mačeka, neoportunističke kritike političkog vođe Hrvata u Jugoslaviji, posebno tokom godina diktature i stvaranje slike mučeništva V. Mačeka, donekle čine razumljivim prve nastupe domobrana na kojima su pored slika Pavelića bile istaknute i slike vođe HSS-a.¹⁰⁶⁵ Ova politička nedoumica vrlo brzo je nestala te je jedini politički autoritet ostao lider ustaškog pokreta što će i domobrani u Americi svojim političkim delovanjem slediti. Nije bilo nedoumica u pogledu politike koju je ova organizacija zastupala u odnosu na jugoslovensku državu. Nestanak Jugoslavije, stvaranje nezavisne Hrvatske bili su osnovni politički zahtevi. Iako je na konvenciji novembra 1935. godine istaknuto da domobranska borba “nije borba protiv Srba već protiv Beograda”¹⁰⁶⁶ bilo je jasno gde se tražio glavni “krivac” i prepreka ostvarenja političkih ciljeva ovog pokreta. Tako se osuđivala “barbarska srpska vladavina” nad hrvatskim narodom¹⁰⁶⁷, optuživala se politika beogradske vlade koja je od početka imala za cilj da “Hrvatsku izrabi gospodarski, da spreči njen kulturni razvoj i odgojne prilike...” dok se novac trošio “za kulturni i ekonomski razvitak Srbije”.¹⁰⁶⁸ Ubistvo Radića organizovala je beogradska vlada, lozinka diktature kralja Aleksandra bila je “uništiti i izbrisati Hrvatsku s lica zemlje”, a dvadeset godina zajedničkog života Hrvata sa Srbijom beleže “tisuće umorstava, počinjenih bez ikakvog političkog, kulturnog i

¹⁰⁶⁴ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 373.

¹⁰⁶⁵ Na II saboru hrvatskih domobrana 30. novembar 1935. godine bile su istaknute slike Pavelića i Mačeka a takođe prihvaćeno je slanje pozdrava i Mačeku i Paveliću. AJ, 371-53, Pov.No. 405, Predmet: Domobranska konvencija u Čikagu, 30. novembra 1935, 2. decembar 1935.

¹⁰⁶⁶ Tom prilikom rečeno je i da je “Jugoslavija lopovska država”. AJ, 371-53, Pov.No. 405, Predmet: Domobranska konvencija u Čikagu, 30. novembra 1935, 2. decembar 1935.

¹⁰⁶⁷ AJ, 371-55, Rezolucija hrvatskog domobranskog Sabora u Čikagu, 4-5. septembar 1938.

¹⁰⁶⁸ AJ, 37-23, Spomenica hrvatskoga narodnoga predstavništva svim vladama vodećim državniciima i publicistima svijeta, odnosno borbe Hrvata za nezavisnost, bez datuma

humanoga prava”.¹⁰⁶⁹ I konačno, beogradska vlada u borbi protiv Hrvata koristi se “bizantinskim metodama- laže, spletkari, podvaljuje i kleveće”.¹⁰⁷⁰ Da je Srbija zemlja terora dokaz je, prema domobranima, bilo i iskustvo drugih naroda. Tako je Croatiapress, domobranksko glasilo na engleskom, pisalo o srpskom paklu i teroru u Makedoniji gde “Srpski vojnici tuku i zlostavljaju Makedonce i Albance”.¹⁰⁷¹ gde “čitave jedinice srpske žandarmerije i “četnika” dnevno maltretiraju lokalno stanovništvo” a svojom brutalnošću nadmašuju i patnje Makedonaca za vreme Turaka.¹⁰⁷² Stoga, jedino pravedno rešenje i ispravljanje nepravdi učinjenih mirovnim sporazumima posle Prvog svetskog rata, bilo je osamostaljenje naroda koji su činili Jugoslaviju. Pozivajući se na američke vrednosti i demokratske principe zahtevalo se uspostavljanje “slobodne i nezavisne Hrvatske nad svim hrvatskim narodnim i povjesnim zemljama”.¹⁰⁷³ To je trebala da bude nezavisna Hrvatska “u kojoj će biti gospodar nitko drugi nego samo hrvatski seljak”¹⁰⁷⁴ a u toj borbi “Hrvati će biti prisiljeni okoristiti se svakim sredstvom koje će im osigurati slobodu i nezavisnost”.¹⁰⁷⁵ Osuđivao se svaki pokušaj sporazuma i u tom smislu osuđena je i politika HSS i Mačeka. Izražen je protest “protiv svih onih koji sada vode pregovore i prave sporazume sa srpskim političarima” i ti se sporazumi proglašavaju “ništetnim”.¹⁰⁷⁶ Na saboru 1938. godine, kako prenosi konzul Cabrić, Maček je napadnut “da je Kranjac pa da kao takav ne može predstavljati Hrvate”.¹⁰⁷⁷ K. Fotić izveštavajući o pojačanoj akciji domobrana istakao je februara 1938. godine da “napadaju i Košutića, Krnjevića...”, kao i da vode “ogorčenu borbu...i protiv pokreta dr. Mačeka”.¹⁰⁷⁸ Stvarni vođa Hrvata, za domobranski pokret, bio

¹⁰⁶⁹ AJ, 37-23, Spomenica hrvatskoga narodnoga predstavništva svim vladama vodećim državicima i publicistima svijeta, odnosno borbe Hrvata za nezavisnost, bez datuma.

¹⁰⁷⁰ AJ, 37-23, Spomenica hrvatskoga narodnoga predstavništva svim vladama vodećim državicima i publicistima svijeta, odnosno borbe Hrvata za nezavisnost, bez datuma.

¹⁰⁷¹ AJ, 37-35, Serbian Hell in Macedonia, Croatiapress, No.3, Year II, april 1935.

¹⁰⁷² AJ, 37-35, Serbian Terrorism in Macedonia Croatiapress, No.3, Year II, april 1935; Pisalo se o ustanku Crnogoraca, pobuni u Dalmaciji, Bosni, protestima u Zagrebu. AJ, 37-35, Croatiapress, No.3, Year II, april 1935.

¹⁰⁷³ I dalje: Hrvatska “mora da bude samostalna te ne smije biti u sklopu sa drugim državama...”. AJ, 371-55, Rezolucija hrvatskog domobranskog Sabora u Čikagu, 4-5. septembar 1938.

¹⁰⁷⁴ AJ, 371-54, Prvi hrvatski domobranski dan, bez datuma.

¹⁰⁷⁵ AJ, 37-23, Spomenica hrvatskoga narodnoga predstavništva svim vladama vodećim državicima i publicistima svijeta, odnosno borbe Hrvata za nezavisnost, bez datuma

¹⁰⁷⁶ AJ, 371-55, Rezolucija hrvatskog domobranskog Sabora u Čikagu, 4-5. septembar 1938.

¹⁰⁷⁷ AJ, 371-55, Pov.246, konzul P. Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, 8. septembar 1938.

¹⁰⁷⁸ AJ, 371-55, Pov.br.114, 22. februar 1938.

je Ante Pavelić. Stoga izražava se “poverenje vođi hrvatske oslobodilačke borbe dr. Anti Paveliću koji ustrajno predvodi hrvatski oslobodilački pokret za uspostavu slobodne i nezavisne države Hrvatske”.¹⁰⁷⁹ Kroz rad domobrana u Americi, trebalo se pokazati da iseljena Hrvatska stoji iza Pavelića i politike ustaškog pokreta u Evropi. Stoga se slala poruka da u ime “iseljene Hrvatske obećajemo moralnu i materijalnu pomoć hrvatskom narodu i domovini u borbi za slobodu i nezavisnost”.¹⁰⁸⁰ U cilju promocije ideja i samog pokreta na tlu severne Amerike koristila pored pokretanja glasila, preduslova vidljivosti svake akcije bez obzira na njenu prirodu, održavale su se priredbe, piknici, javni zborovi, domobranski dani, oglašavalo se preko radija, dok su centralni događaji koji su okupljali pristalice domobranskog pokreta bili Sabori ili Konvencije,¹⁰⁸¹ prikazivale su se pozorišne predstave.¹⁰⁸² Od svakog ogranka domobrana tražilo se da tokom godine organizuju izlet i “jednu i više zabava” za koje je neophodna pravovremena priprema “pak će uspjeh biti polučen”.¹⁰⁸³

Identični stavovi domobranskim, pratio je i rad makedonstvujućih u SAD i Kanadi. Može se reći da je političko delovanje MPO u ovim godinama neposredno pre izbivanja novog rata u stvari bilo dosledno praćenje osnovnih stavova zauzeti na samom početku rada ove organizacije. Organizacija je prolazila kroz promene, čak i one identitetske prirode sa stalnim unutrašnjim sukobima i dilemama u pogledu bugarske ili makedonske identifikacije. Ali su stavovi prema jugoslovenskoj državi i srpskom faktoru u njoj ostali nepromenjeni. Stvaranje nezavisne Makedonije ostaje politički imperativ a za ostvarenje tog cilja Makedonci u Americi, prema rečima Petra Aceva sekretara MPO, bili su spremni “za borbu do kraja, za borbu do potpune pobeđe...”¹⁰⁸⁴ Predsednik MPO Pandil Šanev pozdravio je dolazak delegate na XVI konvenciju 1937. godine kao znak “da će produžiti veliku borbu za oslobođenje naše mile domovine koja još produžuje da strada pod grčkim i srpskim

¹⁰⁷⁹ AJ, 371-55, Rezolucija hrvatskog domobranskog Sabora u Čikagu, 4-5. septembar 1938.

¹⁰⁸⁰ AJ, 371-55, Rezolucija hrvatskog domobranskog Sabora u Čikagu, 4-5. septembar 1938.

¹⁰⁸¹ Mario Jareb, Ustaško-domobranski pokret, 393-398.

¹⁰⁸² U Čikagu je 6. februara 1938. godine prikazan komad „Prevara nad hrvatskim narodom“, (AJ, 371-55, Pov.br.41, 11. februar 1938.), dok je na saboru 4-5. septembra 1938. godine prikazan komad „Smrt kralja Aleksandra“. AJ, 371-55, Pov.246, P. Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, 8. septembra 1938.

¹⁰⁸³ AJ, 371-54, Okružnica, 21. srpnja 1936, Pitsburg.

¹⁰⁸⁴ AJ, 449-13, XVI kongres Makedonske političke organizacije u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi održan od 5-9. septembra 1937. godine u Indijanapolisu (Indijana).

ropstvom”.¹⁰⁸⁵ Oštrica kritike bila je usmerena prema Jugoslaviji i Grčkoj ali, u trenucima političkog približavanja sa jugoslovenskom vladom, i politika zvanične Bugarske. Ipak stvarni suparnik prepoznat je pre svega u Jugoslaviji i srpskom elementu u njoj. Na nedoumice zašto više napadaju Srbiju od Grčke, Hristo Nizamov, zamenik urednika Makedonske Tribune, odgovorio je “Razlog je prost. Mi sa Grcima možemo lako da se obračunamo, jer su slabi. Pored toga oni su drugi narod i govore drugim jezikom...Sa Srbima je stvar drukčija. Oni su naš glavni neprijatelj. Vojnički su jaki. Govore sličnim jezikom te imaju dobrih uslova da mogu lako da asimiluju narod u Makedoniji. Zato smo mi za 16 godina u Srbiji bacili 3000 bombi a u Grčkoj nijednu...”¹⁰⁸⁶ Stoga nije bilo čudno da je upravo kao primarni politički cilj isticana potreba rušenja Jugoslavije u kojoj je makedonsko stanovništvo, kako se isticalo “lišeno...svih prava za slobodu i legalnu zaštitu” odnosno “porobljeno makedonsko stanovništvo lišeno je svojih političkih, ljudskih, nacionalnih i religioznih prava”.¹⁰⁸⁷ Zato se MPO u Sjedinjenom Državama i Kanadi i Australiji bori za “slobodnu i nezavisnu Makedoniju”.¹⁰⁸⁸ Nije stoga bilo neobično da su se dve organizacije, ustaška i MPO, sledeći iste ideje ali i metode delovanja, povezale i pokazivale spremnost na zajednički rad. Ta bliskost nije se prikrivala i izražavala se i preko simbolike poteza. Hrvatski domobran je tako nekim ograncima u Americi dao ime po Vladi Černozemskom.¹⁰⁸⁹ Njihova glasila pisala su o teškom stanju u Makedoniji. S druge strane Makedonstvujušci su pocrtavajući teške prilike u Jugoslaviji, isticali da i u Hrvatskoj “vlada inkvizicija” da Srbi “traže sve za sebe” i zato su se Makedonci udružili sa “braćom Hrvatima”.¹⁰⁹⁰ U Americi, Hrvati i Makedonci stoga “zajednički ruše temelje

¹⁰⁸⁵ AJ, 449-13, XVI kongres Makedonske političke organizacije u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi održan od 5-9. septembra 1937. godine u Indijapolisu (Indijana).

¹⁰⁸⁶ AJ, 449-13, XVI kongres Makedonske političke organizacije u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi održan od 5-9. septembra 1937. godine u Indijapolisu (Indijana).

¹⁰⁸⁷ AJ, 449-13, Deklaracija donešena na 17 godišnjem kongresu Makedonske političke organizacije od 4-7. septembra 1938. godine u Bafalu (Njujork).

¹⁰⁸⁸ AJ, 449-13, Deklaracija donešena na 17 godišnjem kongresu Makedonske političke organizacije od 4-7. septembra 1938. godine u Bafalu (Njujork).

¹⁰⁸⁹ Tim imenom nazvani su ogranci u Akronu (Ohajo) i Barbertonu (Ohajo). AJ, 371-53, Prilog 1, Ogranci hrvatske domobranske organizacije u severnoj Americi, bez datuma.

¹⁰⁹⁰ I dalje “Mi ćemo s njima raditi sporazumno, ruka pod ruku, žrtvujući sve što imamo za slobodu naše Makedonije i Hrvatske”. AJ, 449-13, XVI kongres Makedonske političke organizacije u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi održan od 5-9. septembra 1937. godine u Indijapolisu (Indijana).

Jugoslavije”.¹⁰⁹¹ Ovo zajedništvo iskazivalo se kroz zajedničke nastupe, prisustva na konvencijama i paradama.¹⁰⁹²

Nove političke okolnosti u Evropi, urušavanje poretka uspostavljenog nakon Velikog rata, uspeh totalitarnih država koje su ideje o dominaciji počele da sprovode u praksi, davali su podsticaj i budili novu nadu u mogućnost skore realizacije političkih ciljeva domobrana i makedonstvujućih. Iz redova makedonstvujućih moglo se čuti “Mi se borimo sada u važnim i sudbonosnim danima kada se ruše temelji onih nepravdi koje okaljaše delo Pariske konferencije mira”¹⁰⁹³ dok su hrvatski domobrani za rešenje hrvatskog pitanja pomoć tražili od novih totalitarnih režima u Evropi.¹⁰⁹⁴ Zaista, promene u Evropi i konačno su izbrisale tzv. Versajski poredak, i kako će se pokazati ni Jugoslavija neće biti pošteđena u nastupajućem procesu stavljanja nove Evrope. Ali politička i ideološka pozicija novih domovina Sjedinjenih Država i Kanade neće dozvoliti nikakav oblik slavodobitnog ponašanja naprotiv, dovešće se u pitanje i sam opstanak ovih organizacija.

Kada je Milan Stojadinović poslao svojevršno upozorenje poslanstvu u Vašingtonu u pogledu pojačanog komunističkog delovanja u Americi, on je izrazio bojazan zbog moguće saradnje i povezivanja komunista i ustaških pristalica.¹⁰⁹⁵ Ipak ovaj strah ili bolje reći oprez nije bio opravdan. Tačka gde je, može se reći, postignuta saglasnost komunističke opcije sa domobranskom i makedonskom, bila je osuda jugoslovenskog

¹⁰⁹¹ AJ, 449-13 XVI kongres Makedonske političke organizacije u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi održan od 5-9. septembra 1937. godine u Indijanapolisu (Indijana).

¹⁰⁹² Na Drugom domobranskom saboru maja 1937. u Akronu očekivalo se prisustvo “braće Makedonaca” na domobranskoj parade. (AJ, 371-55, Okružnica 19. ožujka 1937.); Pitsburg; Hristo Nazimov kao predstavnik MPO uzeo je učešće na saboru u Akronu. (AJ, 371-55, Pov.br.251, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 3. jun 1937.); Nazimov je tom prilikom ponudio domobrancima na raspolaganje i Makedonsku Tribunu koja bi se štampala “pola bugarski pola hrvatski”. Kako se navodi tom prilikom javile su se i ideje o stapanju domobrana i MPO. AJ, 371-55, Pismo za Božidara Stojanovića, 14. jun 1937; Kada je Branimir Jelić zadržan na ostrvu Elis i našao se procesu moguće deportacije, kao svedoci u prilog Jelića pored Anta Došena i fra Bonifacija Sorića bio je prisutan i član MPO. AJ, 371-56, Pov.No. 32/39, 7. februar 1939.

¹⁰⁹³ AJ, 449-13, XVI kongres Makedonske političke organizacije u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi održan od 5-9. septembra 1937. godine u Indijanapolisu (Indijana).

¹⁰⁹⁴ AJ, 371-55, Pov.246, P. Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, 8. septembra 1938.

¹⁰⁹⁵ Stojadinović je upozoravao na pojačanu aktivnost komunista prvenstveno u Evropi ali je upozoravao i na moguću akciju u severnoj Americi „naročito među tamnošnjim iseljenicima iz naših južnih krajeva“ i to „bilo u sporazumu sa poznatim pristalicama Pavelića bilo zasebno“. Stoga traži „najefikasniju kontrolu“ nad komunistima i simpatizerima Pavelića u Americi. AJ, 371-54, Šifrovano pismo, Str.Pov.br.13, Stojadinović za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 9. januar 1936.

režima, izricanje optužbi na račun “beogradske vlade” i u prvom redu osuda srpskog faktora u jugoslovenskoj politici. Tu je međutim prestajala sličnost političkog stajališta komunista i ove druge dve ekstremne politike. Stojadinović je međutim imao pravo u pogledu pojačane aktivnosti jugoslovenskih komunista na prostoru severne Amerike. Dotadašnji neuspeh u pridobijanju većeg broja simpatizera nije delovao obeshrabrujuće, naprotiv. Tražili su se novi načini koji bi omogućili prihvatljivost ideja i politike koju su jugoslovenski komunisti zastupali. Sledeći odluke VII kongresa Kominterne izmenjeni su metodi rada i taktika jugoslovenskih komunista u Americi.¹⁰⁹⁶ To je značilo i pažljivije osluškivanje stvarnog raspoloženja iseljenika i, u skladu sa tim, prilagođavanje političkog rada bez napuštanja osnovnih ideoloških principa. To “osluškivanje” dovelo je do, u prvom redu, transformacije pokreta koji od jedne jugoslovenske organizacije prerasta u tri nacionalne sekcije komunističkog pokreta. Na izvestan način, spremnost jugoslovenskih komunista da se prilagode stanju u iseljeništvu još jednom potvrdilo je suštinski neuspeh ideje stvaranja jedinstvenog jugoslovenskog iseljništva. Prihvatanjem stvarnosti nepostojanja “jugoslovenskog” iseljništva, odnosno prisutnosti isključivo nacionalne identifikacije iseljenika, jugoslovenski komunistički pokret u Americi krenuo je putem delovanja kroz nacionalne sekcije ili saveze. Ova promena bila je delom i odgovor na uočene slabosti u radu jugoslovenskih komunista odnosno odsustvo bilo kakvog uticaja na jugoslovenske iseljenike. Nikola Kovačević Stari (Klajn) prilikom dolaska u Sjedinjene Države 1934, postavio je pitanje, kako prenosi Stjepan Lojen “kako to da je naš radnički pokret organizovan na jugoslovenskoj bazi dok su mase iseljenika organizirane na nacionalnoj bazi: Hrvati posebno, Srbi posebno i Slovenci posebno”.¹⁰⁹⁷ Ova “greška” vrlo bzo je ispravljena. U Sjedinjenim Američki Državama od 1936. godine se obrazuju posebne nacionalne sekcije hrvatskih komunista sa glasilom Radnički glasnik, srpske čije glasilo

¹⁰⁹⁶ Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, Zagreb, 1963, 160-161; Mirko Marković, *O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanadana jugoslovenskog porijekla*, U: *Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi*, Toronto, 1983, 26-30.

¹⁰⁹⁷ Lojen kaže da su se komunisti u Americi do tada držali jugoslovenskog imena zbog izvesnog ustručavanja da se nacionalno odrede “Vjerovali smo da je to skretanje u nacionalizam”. Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, 160, 161.

postaje Slobodna Reč i slovenačke sa glasilom Naprej.¹⁰⁹⁸ Istovremeno u Kanadi na IV konvenciji Radničko prosvetnih klubova (RSPK) 1936. godine izvršena je reorganizacija na nacionalnoj osnovi. Ustanovljeni su Hrvatski prosvetni savez sa glasilom Borba, odnosno Slobodna misao, Srpski napredni pokret čije glasilo je postao list Pravda i Slovenska progresivna zveza.¹⁰⁹⁹ Reorganizovanje na nacionalnoj bazi nije značilo napuštanje koncepta postojanja jugoslovenske države, naprotiv. U novim okolnostima, sekcije i glasila jugoslovenskih komunista stali su iza podrške ideji postojanja jugoslovenske države ali to nije značilo i podrška trenutnom stanju i političkim strukturama u Jugoslaviji. U proglasu sa II konferencije hrvatskih komunista održane jula 1937. godine, istaknuto je da “demokratska federativna državna zajednica” treba da “osigura nacionalnu jednakopravnost, slogu i bratstvo među narodima Jugoslavije i da stvori uvijete za brzo poboljšanje očajnog položaja radničkog i seljačkog naroda”.¹¹⁰⁰ Takođe, kritika ukupnog stanja u Jugoslaviji opstala je. Komunistička stranka je u prvim mesecima 1935. godine poslala dopise organizacijama u Americi za sakupljanje sredstava za slanje izaslanika u Jugoslaviju “da istraži političke progone ukoliko takovih ima”.¹¹⁰¹ Na skupu u Pitsburgu 2. februara 1936. godine, u prisustvu predstavnika srpskih i hrvatskih komunista ali i Hrvatskog kola tražila se amnestija za političke i vojne zatvorenike i protestovalo se “protiv “fašističkog” nasilja i terora u Jugoslaviji”.¹¹⁰² Kako navodi Milena Šotra Gaćinović, u prvom broju Slobodne Reči decembra 1934. godine izražen je protest zbog stanja u

¹⁰⁹⁸ Nalog da se jugoslovenski komunistički pokret u Americi transformiše u nacionalne sekcije došao je po svemu sudeći iz Kominterne. Prema S. Lojenu tu inicijativu preneo je Nikola Kovačević Stari (Klajn) dok je M. Marković tvrdio da je on inicijator ove reorganizacije. Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, Zagreb, 1963, 160-162; Mirko Marković, O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanađana jugoslovenskog porijekla, *Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi*, Toronto, 1983, 28-30; Rukovodstvo hrvatskog pokreta činili su Toni Majnerić, Stjepan Lojen, Franjo Borić, Leo Fišer, Nikola Kovačević, S. Miroković, dok su u srpskom bili Mirko Marković, Jozo Rajnović, Marko Godić, Jovan Radoman. Odlukom M. Markovića u redakciju Slobodne reči primljen je Stevan Dedijer koji će ubrzo postati i urednik lista. Kako M. Marković navodi formiranje slovenačkog rukovodstva teklo je sporije. Mirko Marković, *O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanađana jugoslovenskog porijekla*, U: *Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi*, Toronto, 1983, 30.

¹⁰⁹⁹ Miloš Grubić, *Kratak opis istorije radničkog pokreta doseljenika iz Jugoslavije u Kanadu*, U: *Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi*, Toronto, 1983, 163-164.

¹¹⁰⁰ Navedeno prema: Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, Zagreb, 1963, 195.

¹¹⁰¹ AJ, 371-53, K. Unković za B. Stojanovića otpravnika poslova u Vašingtonu, 9. maj 1935.

¹¹⁰² AJ, 371-54, Pov.br. 132, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 8. februar 1936.

Jugoslaviji.¹¹⁰³ Pored transformacije pokreta u nacionalne sekcije, usvojene su i druge preporuke koje su se ticale prilagođavanja rada novom vremenu. Preduslov uspeha bio je širenje baze podrške na tlu Amerike. Upravo razlog uspostavljanja sekcija po nacionalnom ključu bio je stvaranje osnove za prodor u vodeće nacionalne organizacije jugoslovenskih iseljenika. Tako je u Americi, u cilju proširenja podrške i u procesu traženja novih saveznika usvojena je politika stvaranja “demokratskog i antifašističkog fronta” kao i spremnost na saradnju sa “naprednim snagama u društvu”.¹¹⁰⁴ Na Prvom kongresu hrvatskih komunista u SAD maja 1936. godine pokrenuto je pitanje stvaranja jedinstva američkih Hrvata, istaknuta je potreba osnivanja Hrvatskog narodnog kongresa koji bi predstavljao ceo hrvatski narod u Americi.¹¹⁰⁵ Za okupljanje hrvatskih iseljenika korišćene su i manifestacije poput Hrvatskog dana u Čikagu juna 1937. godine ali je uspeh bio polovičan. Predsednik HBZ Ivan Butković ostao je izvan ovih događaja a to je posredno značilo i da je Zajednica u najvećoj meri van uticaja levičarskih snaga.¹¹⁰⁶ Srpski komunisti sa svoje strane u cilju približavanja srpskom iseljeništvu, svoje godišnje kongrese odražavali su na Vidovdan i prigodno ih nazvali Vidovdanskim.¹¹⁰⁷ Cilj kongresa, kako primećuje K. Fotić, bio je “obrazovanje neke vrste “ujedinjenog fronta”“ levičarskih snaga.¹¹⁰⁸ Takođe saradnjom sa pojedinim srpskim sveštenicima i javnim ličnostima pokušalo se širenje uticaja na srpsku zajednicu u Americi.¹¹⁰⁹ Prvi predsednik

¹¹⁰³ Milena Šotra Gaćinović, n.d. 270.

¹¹⁰⁴ Mirko Marković, *O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanađana jugoslovenskog porijekla*, U: *Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi*, Toronto, 1983, 26-27.

¹¹⁰⁵ Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, Zagreb, 1963, 187.

¹¹⁰⁶ V. Vukmirović je ovom prilikom ocenio da je S. Lojen “odličan organizator”. AJ, 371-55, Pov.106/37, Konzul V. Vukmirović za Ministarstvo inostranih poslova, 23. mart 1937.

¹¹⁰⁷ Mirko Marković, vođa srpske komunističke sekcije navodi da kada se videlo da će se rok za održavanje kongresa poklopiti sa Vidovdanom doneta je odluka o korišćenju tog imena za buduće kongrese. Kako kaže “došli smo na ideju, da bi reakciji trebalo oduzeti dotadašnji monopol na Vidovdan kao i na slične događaje iz istorije srpskog naroda i zaključili da prvi antifašistički kongres Srba u SAD zakažemo baš na sam Vidovdan”. Mirko Marković, *O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanađana jugoslovenskog porijekla*, U: *Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi*, Toronto, 1983, 32.

¹¹⁰⁸ Fotić takođe navodi “Dok je još pre kratko vreme Slobodna reč bila čisto komunističko internacionalno glasilo i o patriotizmu i patriotskim osećajima govorila sa podsmehom, sada namerno izabiru Vidovdan za ovu njihovu proslavu dajući joj relativno jak nacionalistički karakter”. AJ, 371-54, Pov.br.467, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 25. jun 1936.

¹¹⁰⁹ Saradnja je ostvarena sa sveštenicima Jovanom Krajnovićem, Aleksijem Savićem, Jovanom Smiljanićem, Mirkom Vujisićem, sa advokatom Žarkom Bunčićem. Pokušalo se sa uspostavljanjem saradnje sa Stojanom Pribičevićem ali po svemu sudeći u tom trenutku do nje ipak nije došlo. Mirko Marković, *O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanađana jugoslovenskog porijekla*, Jugoslovenski napredni pokret u

Vidovdanskog kongresa postao je sveštenik Jovan Krajnović.¹¹¹⁰ S druge strane, jugoslovenski komunisti postaju otvoreni za saradnju sa drugim iseljeničkim organizacijama. Na već pomenutoj konferenciji u Pitsburgu 2. februara 1936. godine, na istom mestu našli su se hrvatski i srpski komunisti ali i predstavnici Hrvatskog kola koji su se i konačno udaljili od domobranskog pokreta i svoje političko opredeljenje vezali za V. Mačeka.¹¹¹¹ Ono što je zabrinjavalo jugoslovenske vlasti bila je povezanost ovih pokreta sa organizacijama u Evropi i Jugoslaviji. Događaji od oktobra 1934. godine delovali su opominjuće te se nije mogla prenebregnuti veza koja je postojala sa dve strane okeana. Pokreti u Americi služili su pre svega kao izvor materijalne pomoći.¹¹¹² Radom ovih pokreta u Americi dobijala se i mogućnost internacionalizacije političkih pitanja koja su zastupali. Sloboda štampe i javnog govora obezbeđivala je veću vidljivost ideja i politika dok je brojnost iseljeničtva jugoslovenskog porekla mogla stvoriti utisak o snazi i popularnosti pojedinih političkih organizacija.

Ovakva politička kretanja unutar jugoslovenske iseljeničke zajednice nisu se mogla ignorisati i na njih se vrlo brzo reagovalo. Radoje Janković, konzul u Njujorku, osvrćući se na rad domobrana u Americi zaključio je “Ako se stvari ostave same po sebi, neće biti neke teške opasnosti za Jugoslaviju, ali će ostati duge mržnje prema Jugoslaviji kod iseljenih

SAD i Kanadi, Toronto, 1983, 31, 33; Мирко Марковић, *Одабрани нум*, Подгорица 1997, 130: AJ, 371-54, Pov.br.467, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 25. jun 1936; Milena Šotra Gaćinović kao pribećevičevce navodi sveštenike Jovana Krajnovića, Aleksija Savića, Jovana Smiljanića, Dušana Trbuhovića, Boru Petrovića, Danila Kozomaru. Milena Šotra Gaćinović, *n.d.*, 246. Međutim nisu svi oni pristali na saradnju sa komunistima. D. Trbuhović i D. Kozomara nisu se našli u krugu onih koji su odbili tu saradnju.

¹¹¹⁰ Srpski komunisti u Americi pokušali su da uspostave saradnju sa SDS preko Krajnovića i Stojana Pribećevića. Pribećević je međutim od toga u ovim godinama odustao. J. Krajnović ostaće na čelu Vidovdanskog kongresa do svoje smrti 1943. godine. Njega je tada zamenio advokat Žarko Bunčić. Mirko Marković, O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanađana jugoslovenskog porijekla, 33-37.

¹¹¹¹ AJ, 371-54, Pov.br.132, 8. februar 1936.

¹¹¹² Jedna od odluka II kongresu hrvatskih komunista u Klivlendu maja 1937. doneta je između ostalog i odluka o organizovanju specijalnog fonda za pomoć Komunističkoj partiji Jugoslavije. (AJ, 371-55, Pov.br.330, Otvornik poslova R. Petrović za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 21. jul 1937.). Josip Broz Tito uputio je Srđu Pricu u Ameriku 1937. godine „za političku pomoć drugovima koji rade među jugoslovenskom emigracijom...“. Tito je u jesen 1937. godine poslao apel „drugovima u Americi i Kanadi“ da organizuju pomoć za Partiju. Mesečno je iz Amerike stizalo oko 200-250 dolara „ali je to sve bilo suviše malo“. Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, I tom, Beograd 1982? Domobrani su osnovali tzv. „Narodni fond“ namenjen za pružanje pomoći uhapšenim domobranima. (AJ, 371-55, Pov.br.251, Predmet: Skupština domobranaca u Akronu 31. maja o.g., 3. jun 1936); Na skupovima su se sakupljali prilozi pa su tako na saboru u Akronu maja 1937. napravljeni „tiketi“ za igranje. Dobitak je namenjen za fond hrvatske oslobodilačke vojske. AJ, 371-55, Okružnica, 19. ožujka 1937.

Hrvata”.¹¹¹³ Jugoslovenske diplomate nisu ostavljale “stvari same za sebe” ni u manje izraženim pojavama unutar iseljeničke zajednice koje su ocenjene kao protivne interesima Kraljevine. To svakako nije bio slučaj ni u odnosu na pokrete koji su nosili izrazito neprijateljsku poruku i dovodili u pitanje opstanak jugoslovenske države. Standardni nastup, postojeći oblici propagandnog delovanja nisu po svemu sudeći bili dovoljni. Dobijanje pouzdanih informacija o stanju i radu ovih pokreta, pokušaj uticaja na iste zatim i pokušaji onemogućavanja ili bar ograničavanja, kako je ocenjeno, neprijateljskih aktivnosti činili su osnove nastupa jugoslovenskih diplomata u Americi. Prostor gde kako se vrlo brzo pokazalo, nije bilo razloga za preveliku zabrinutost, bilo je opredeljenje vodećih srpskih organizacija. Pretnja je dolazila isključivo od strane srpske sekcije komunističkog pokreta čiji zadatak je upravo bio pokušaj jačanja uticaja na srpsko iseljništvo. Već je pomenut izbor Vidovdana kao dana održavanja konvencije srpskih komunista. Načinjeni su i pokušaji pojačanog uticaja na Srpski Narodni Savez. Međutim još jednom pokazalo se da je srpsko iseljništvo odnosno srpske organizacije pre svega SNS i episkopija, čvrsto uz zvaničnu vlast u Jugoslaviji. Deo srpskih sveštenika koji je ostvario saradnju sa grupom oko Slobodne Reči nije imao većeg uticaja na stanje u Episkopiji i znatno ranije prepoznati su kao protivnici zvanične Jugoslavije. Ni u novim okolnostima nije se mnogo postiglo. Poslanstvo je grupu oko srpskog komunista Josipa Rajnovića inače predsednika nadzornog odbora u SNS-u, ocenio kao “mala i neznatna grupica...bez ikakvog uticaja”.¹¹¹⁴ Sam J. Rajnović izgubio je mesto u nadzornom odboru a sumnja je postojala da je inspirator za ovaj potez Saveza bio Radoje Janković, jugoslovenski konzul.¹¹¹⁵ Kada su srpski komunisti oko Slobodne Reči doneli odluku o održavanju kongresa na Vidovdan, poslanik K. Fotić je uticao na vođstvo Saveza da istog dana održe proslavu u Pitsburgu.¹¹¹⁶ Ova inicijativa je

¹¹¹³ AJ, 371-54, Str.pov.br. 215, R. Janković za Ministarstvo inostranih poslova, 25. avgust 1936.

¹¹¹⁴ AJ, 371-53, Pov.br.93, Predmet: pismo konferencije Progresivnih srpskih radnika u Pitsburgu, 29. januar 1935.

¹¹¹⁵ AJ, 371-53, Pov.br.308, R. Janković za otpravnika poslova poslanstva u Vašingtonu, Božidara P. Stojanovića, 18. jun 1935.

¹¹¹⁶ Fotić kaže “Sugerirao sam im da istoga dana kad i grupa oko “Slobodne Reči” prirede veliku Vidovdansku proslavu u Pittsburgu, na kojoj će se sakupiti svi oni koji patriotski misle i osećaku...”. Ali i dodaje “Naročito sam insistirao da ova proslava i pojačana aktivnost u vezi sa time bude čisto njihova stvar”. Fotić je tim povodom razgovarao sa predsednikom SNS. S. Vrlinićem, sekretarom B. Pekićem, urednikom Srbobrana B. Dajčićem, srpskim sveštenicima. AJ, 371-54, Pov.br.467, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 25. jun 1936.

prihvaćena i Branko Dajčić, urednik Srbobrana, poručio je Fotiću “Da bi naš narod okupili na jedan rodoljubivi sastanak rešili smo da održimo veliku proslavu Vidov-Dan 28. juna...”¹¹¹⁷ Ovaj prvi pokušaj srpskih komunista vrlo brzo je zaustavljen i u narednim godinama srpske organizacije i najveći deo srpskog iseljništva zadržaće mesto stvarnog oslonca državnoj politici u Americi. Tek će godine koje su svet i Jugoslaviju uvele u novi ratni sukob, radikalno izmenivši poziciju države ali i iseljništva u Americi, uticati na izmenu ovog odnosa srpskih iseljenika prema zemlji porekla. Za sada srpsko iseljništvo ostalo je u okvirima željenog odnosa sa državom, ali su izazovi bili daleko veći kada se govorilo o ostalim nacionalnim zajednicama koje su činile jugoslovensko iseljništvo. Pomno praćenje političkih aktivnosti i pokušaj da se ono onemogući ili bar koliko je to bilo moguće, sputa postaju prioritetni zadaci jugslovenskih diplomata. Već uhodana isntitucija poverenika nastavila je da igra važnu ulogu u prikupljanju informacija,¹¹¹⁸ dok se kroz poverljive kredite nastojalo doći do članova “neprijateljskih” organizacija i na taj način želeo se otvoriti prostor za vršenje direktnog uticaja na ove pokrete. U pokušajima sprečavanja i ograničavanja delovanja neprijateljskih organizacija pokušalo se i sa intervencijama kod američkih vlasti. Ni ranijih godina nije se libilo od intervencija kod američkih organa. U vremenu obeleženom ubistvom kralja sa umešanošću upravo ekstremnih elemenata hrvatskog i makedonskog predznaka, apeli na američku administraciju da onemogući delovanje ovih organizacija ostaje kao jedno od sredstava koje jugoslovenske diplomate koriste. Međutim uspeh ovih metoda bio je uslovljen američkim propisima. To nije bilo novo iskustvo i ovo svojevrsno sukobljavanje jugoslovenskog interesa i metoda rada sa političkom praksom Amerike pratilo je jugoslovenski nastup od prvih godina. Nije bilo moguće “utišati” glas protivnika. Konstatacija da se u Americi “ne pamte slučajevi o zabrani listova “ pa stoga “nema mogućnosti da se ta štampa zabrani”, u velikoj meri ograničila je mogućnosti rada

¹¹¹⁷ AJ, 371-54, Pismo B. Pekića K. Fotiću, 24. maj 1936.

¹¹¹⁸ Otpравниk poslova u Vašingtonu R. Petrović očekivao je od oca Davida (Popovića) da dostavi informacije o konferenciji hrvatskih komunista u Klivlendu kao i da prati gostovanje bugarskog narodnog pozorišta koje je bilo na turneji po severnoj Americi. AJ, 371-55, Rastko Petrović za sveštenika Davida Popovića, bez datuma

jugoslovenskih diplomata.¹¹¹⁹ Izvestan prostor ostavljali su strogi useljenički zakoni SAD. Ukazivanjem na izvesne nepravilnosti i nedostatke u pogledu dokumenata ili navedenih razloga posete, jugoslovenske diplomate pokušale su da sa američkog tla uklone nepoželjne pojedince. To nije bilo novo u postupanju jugoslovenskih diplomata u Americi. Treba se prisjetiti slučaja Avgusta Košutića ali i nekih drugih. Ovaj metod korišćen je iznova te su tako preduzeti koraci u cilju deportacije Anta Valente,¹¹²⁰ vođe ustaškog pokreta u Južnoj Americi, Branimira Jelića¹¹²¹ jednog od vodećih ličnosti ustaškog pokreta u Evropi, ali i Stojana Pribićevića¹¹²² koji se nalazio u procesu dobijanja američkog državljanstva.

Ako su američki zakoni i priroda američkog društva predstavljali prepreku u nastojanjima jugoslovenskih diplomata da onemoguće delovanje neprijateljskih iseljeničkih organizacija i pojedinaca, upravo će vrednosti i principi američkog društva u nekim drugim, ratnim okolnostima, postati saveznici u suprotstavljanju politikama koje su se identifikovale sa ideologijama fašizma i nacizma. Vreme kada Amerika postaje saveznica u suprotstavljanju ovim pokretima unutar jugoslovenskog iseljništva, biće međutim i vreme novih izazova koji će tražiti nove i delotvornije odgovore jugoslovenskih diplomata ali i jugoslovenske države.

Početak Drugog svetskog rata ali i proces reformi kroz koje će prolaziti jugoslovenska država uvešće nove momente u definisanju odnosa jugoslovenskih iseljenika prema Kraljevini ali i prepoznavanje novog interesa za iseljeničku zajednicu od strane jugoslovenskih političkih činilaca. Nasleđeni odnosi, saradnja, antagonizmi pa i otvoreno neprijateljstvo s jedne strane kao i nove političke okolnosti koje su pratile događaje u

¹¹¹⁹ AJ, 371-53, Pov.br.240, Otpравниk poslova poslanstva u Vašingtonu R. Petrović za Bogoljuba Jevtića, 8. mart 1935.

¹¹²⁰ Nastojalo se da se iz SAD ukloni Valenta koji je u SAD došao krajem 1934. godine u cilju organizovanja domobranskog pokreta. Kako je rečeno „nastojalo se da se nađe puta i načina, bez sudskih procesa i bez učešća javnosti, diskretno, da se Valenta ukloni iz Sjedinjenih Država“. AJ, 371-53, Pov.br.240, 8. mart 1935.

¹¹²¹ AJ, 371-56, Pov.No. 32/39, 7. februar 1939; AJ, 371-56, Pov.br.258, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova 11. april 1939; AJ, 371-56, Str.pov.br.273, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 14. april 1939.

¹¹²² Stojan Pribićević koji je za vreme Velike ekonomske krize došao u Ameriku dobio je tzv. prvi papir, korak u pravcu dobijanja američkog državljanstva. Jugoslovenske vlasti prvo su od Pribićevića tražili podatke o vojnoj službi ali se Pribićević nije javio na pismeni poziv. Procenjujući da nije u državnom ali ni u „političkom i partijskom“ interesu da Pribićević reši svoj status u Americi, konzul nudi svoje usluge u cilju sprečavanja Pribićevića u tom pokušaju. AJ, 37-31, Božidar Stojanović za Milana Stojadinovića, 17. novembar 1938.

Evropi i Jugoslaviji sa druge, u krajnjem slučaju odrediće buduće odnose sa dve strane okeana.

IV. Svet ulazi u rat (1939-1941)

“Vreme dvostruke neutralnosti”¹¹²³

Paralelno sa događajima koji su Evropu i svet uvodili u doba novih ratnih sukoba, u Kraljevini Jugoslaviji tekao je proces korenitih unutrašnjih reformi kroz pokušaj promocije a zatim i realizaciju politike sporazuma a u cilju smirivanja unutrašnjih napetosti i prevazilaženje podela, pre svega onih srpsko-hrvatskih. Stabilizacija prilika u Kraljevini i postizanje bar privida jedinstva pokazalo se kao neophodnost u trenucima opšte nesigurnosti u svetu. Postizanje sporazuma trebalo je dakle da obezbedi stabilniju, politički snažniju državu a samim tim i otvori put jačanju njene pozicije u novim političkim okolnostima. Ove promene, kako u Evropi tako i u starom kraju, nisu ostale bez odjeka među jugoslovenskim iseljenicima u severnoj Americi. Aneksija Austrije, komadanje i konačno nestanak Čehoslovačke, nezadrživo i gotovo neometano jačanje pozicija Nemačke i Italije na evropskom kontinentu praćeni su sa pažnjom i zabrinutošću sa druge strane okeana. Američka javnost, uključujući i jugoslovenske iseljenike, pokazivala je veliki interes za dešavanja u Evropi istovremeno profilišući svoje pozicije prema događajima koji su se velikom brzinom odvijali kao i prema akterima događaja i njihovim ideološkim razlikama.¹¹²⁴ Napredovanje Nemačke ka Istoku Evrope i dolazak na same granice stare domovine, učinli su jugoslovenske iseljenike posebno zainteresovanim za budući razvoj događaja i za poziciju koju je Kraljevina Jugoslavija u političkom smislu zauzimala ili je pretendovala da zauzme. U pogledu dešavanja na evropskom kontinentu jugoslovenska

¹¹²³ Izraz koji je upotrebio jugoslovenski konzul u Čikagu Petar Cabrić (AJ, 38-61, Pov.br.248, 14. decembar 1939.). Radi se o kratkom periodu kada uprkos početku Drugog svetskog rata, jugoslovensko iseljeničtvo nije ni preko matične države ni preko države boravka, uključeno u ratne sukobe. Nešto drugačiji bio je položaj iseljenika u Kanadi koja se u rat uključila od samog početka njegovog izbijanja. Međutim s obzirom na malobrojnost jugoslovenskih iseljenika u Kanadi i njihovu stvarnu vezanost za političke i svake druge aktivnosti iseljeničkih organizacija u Sjedinjenim Državama kojima su u najvećem broju pripadali, ovaj izraz koji bi odredio status iseljenika u Americi, odnosno dominantnog dela, činio se prikladnim. U svakom slučaju promena konteksta ostavlja primetne posledice na opredeljenje i ponašanje iseljenika u odnosu na jugoslovensko pitanje.

¹¹²⁴ AJ, 38-61, Predmet: Američko javno mnjenje i rat, 30. jul 194; AJ, 38-61, Str.pov.br. 61, D. M. Stanojević, generalni konzul u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, 11. jun 1940.

iseljenička javnost pratila je zvanične stavove SAD i Kanade kao i osnovne linije reagovanja američke javnosti. To je bio slučaj i sa organizacijama koje su, poput domobranske ili makedonstvujušćih, politički i ideološki naginjale silama Osovine i u njihovom napredovanju videle rešenje sopstvenih političkih i nacionalnih ciljeva. Ove organizacije su sa većim oprezom, uz pozivanje na principe i vrednosti američkog društva pokušavale da iznesu svoje političke i ideološke stavove.¹¹²⁵ Takođe, događaji u Evropi koji su usledili i svojom brzinom, intezitetom i značajem ispunili ovo kratko vremensko razdoblje, učinili su da javni izraz iseljeničke javnosti okrenut dešavanjima i promenama u Jugoslaviji ne bude isključivo opredeljen i određen nacionalnim, političkim i ideološkim pozicijama zauzetim u međuratnom periodu. Promene u Evropi kao i definisanje pozicija novih severnoameričkih domovina, unosili su nov sadržaj i ponekad imali preovlađujući uticaj na javno proklamovane stavove koje su iznosili iseljenici jugoslovenskog porekla. Nova politička realnost kao i politike novih domovina dakle postavljaju okvire i različitom snagom utiču na sadržaje onoga što bi se moglo okarakterisati kao stav i raspoloženje jugoslovenskog iseljeničtva prema zemlji porekla. Ukoliko je pozicija iseljenika u kontekstu praćenja događaja u Evropi bila ograničena na ulogu pasivnog posmatrača nešto drugačiji položaj zauzet je u pogledu praćenja dešavanja unutar stare domovine. Razumljiv je bio svakako veći interes i veće angažovanje na pitanjima nagoveštenih reformi zatim i promena u Jugoslaviji i ono je predstavljalo kontinuitet dotadašnje zainteresovanosti kao i, u tom pogledu, konstantnog aktivnog odnosa iseljenika u severnoj Americi u odnosu na stanje i događaje u starom kraju. Proces postizanja sporazuma a zatim i njegova promocija i primena angažovali su iseljenike na direktniji način. Rešenja koja su postala sastavni deo postignutog sporazuma o Banovini Hrvatskoj, prvenstveno u sferi promena poverenih nadležnosti, neposredno su doticala svakodnevicu iseljenika. Ipak, učešće iseljeničke javnosti kao i istaknutih iseljenika u samom procesu koji je prethodio a zatim i doveo do postizanja sporazuma bilo je potpuno isključeno. To je bila stvar političkih elita unutar jugoslovenskog društva.

¹¹²⁵ Izvesnu specifičnost u tom smislu predstavljala je komunistička organizacija među iseljenicima čije aktivnosti su pre svega bile određene politikom Sovjetskog Saveza.

U pogledu odnosa prema promenama koje su se dešavale unutar jugoslovenske države svakako su preovladali nasleđni odnosi formirani tokom perioda između dva svetska rata. U ovo doba novih izazova jugoslovensko iseljništvo ulazi bez jedinstvenog jugoslovenskog identiteta sa jasnim nacionalnim osećanjima ali i podelama koje su jednako tako nosili nacionalno obeležje. Odnos prema jugoslovenskoj državi bio je opredeljen prvenstveno nacionalnom pripadnošću pa su se rešenja budućeg političkog ustrojstva države tražila u okvirima prepoznatih interesa sopstvenog nacionalnog korpusa a oslonac nacionalnim i političkim težnjama tražio se u redovima pojedinih nacionalnih elita i njihovih političkih organizacija. Pokazalo se da su svi pokušaji i naponi tokom dve decenije trajanja jugoslovenske države da se jugoslovenska ideja i identitet prenesu na iseljenike doživeli neuspeh, koji je uostalom pratio te pokušaje i unutar samog jugoslovenskog društva. Svaki vid interakcije, svaki pokušaj saradnje iseljeničke zajednice i jugoslovenske države, van okvira administrativnih i službenih odnosa, nosili su teret tumačenja i vrednovanja sa stanovišta nacionalne pripadnosti, dok se uspeh onako kako ga je jugoslovenska država videla merio opet nacionalnošću iseljenika sa kojima se uspostavljala, ili pokušavala uspostaviti saradnja. Nacionalni faktor postajao je ključni kriterijum za ocenu i vrednovanje postignutog i učinjenog. Ovo je bio aspekt koji ne samo da se nije izgubio tokom međuratnog perioda, naprotiv, on čini se postaje neizbežan u tumačenjima i vrednovanjima planiranog i postignutog ali i jedan od ključnih faktora u određivanju budućeg angažovanja, njegovog obima i sadržaja. Stoga nasleđe međuratnog perioda nije ostavljalo prostor većem optimizmu u pogledu budućih odnosa. Međutim nove političke okolnosti i razvoj događaja u Evropi učinili su da do tada izgrađeni stavovi ne budu i jedini koji će odrediti poziciju iseljenika prema državi porekla, ali jednako tako i jugoslovenske države prema iseljeničkoj zajednici. Ono što je novo vreme donelo bio je pojačan uticaj pozicija i politike SAD i Kanade na stavove ili bar na način artikulisanja pozicija različitih iseljeničkih grupacija i struja. Taj uticaj pojačavao se u kontekstu tumačenja spoljne politike Jugoslavije u svetlu promena u Evropi. Iseljenici, u najvećem broju američki građani lojalno su pratili preovlađujuće stavove i dominantno raspoloženje američke javnosti. Prepoznavanje novih opasnosti i pojačan osećaj ugroženosti nacionalnog interesa na tlu Evrope u svetlu ukupne krize kroz koju je stari kontinent prolazio, dobijaju

važno mesto u oblikovanju stavova iseljeničkih organizacija i pojedinaca. S druge strane, u ocenjivanju unutrašnjih promena i reformi koje su se odvijale unutar starog kraja pozicija iseljenika bila je manje određena stavovima dve nove domovine. Uostalom stvarni interes američkih demokratija odnosno američke javnosti za promene unutar Jugoslavije gotovo da nije ni postojao. Taj interes postaje primetan tek u odnosu na spoljnopolitičko opredeljenje Jugoslavije i korake koje je jugoslovenska vlada preduzimala. Uočivši ovu razliku jugoslovenski konzul u Čikagu Pavle Cabrić zaključio je da “jugoslovenskim problemima iseljeništvo opredeljuje se izvan uticaja svoje, njemu strane okoline, koja o tim problemima nema nikakav ili vrlo nejasan pojam” dok je u slučaju međunarodnih pitanja iseljeništvo “pod refleksijom američke prizme”.¹¹²⁶ Ova autonomnost u tumačenjima unutrašnje jugoslovenske politike mogla se zadržati samo do onog trenutka kada spoljnopolitičko opredeljenje Jugoslavije postaje glavni i reklo bi se jedini faktor u formiranju i artikulisanju stavova prema državi i vladi kao takvoj. Stoga, može se reći da je ovaj kratak vremenski period tzv. “dvostruke neutralnosti” obeležila svojevrsna dvojnost u raspoloženju prema staroj domovini. Nestajao je (gubio se) prostor ekskluzivnosti u posmatranju i oceni događaja u domovini i ustuknuo je pred snagom novog doba koje je sve više brisalo liniju u posmatranju unutrašnjih promena i spoljnopolitičkog opredeljenja Jugoslavije. Može se reći da su nasleđeni stavovi i pozicije zauzete u dve decenije međuratnog perioda, ali i novi kontekst koji nastaje sa početkom ratnih sukoba, neizbežno oblikovali i usmeravali kako aktivnosti iseljenika tako i njihov odnos prema jugoslovenskoj državi, prema pitanjima njenog uređenja, spoljnopolitičkog opredeljenja i konačno, prema pitanju njenog opstanka.

I sa druge strane Okeana, novo vreme unosi i nov interes za ovaj deo iseljenog naroda. U godinama kada ratna opasnost postaje realnost a spoljnopolitička pozicija Jugoslavije predmet nedoumica i spekulacija, iseljeništvo u Americi ponovo postaje faktor od interesa za državu i jugoslovensku političku elitu. Značaj, pre svega Sjedinjenih Američkih Država, u političkom zatim potencijalno i vojnom smislu, koji se pojačavao kako su se ratni sukobi u Evropi intezivirali, iznova je fokus interesovanja prebacio na,

¹¹²⁶ AJ, 371-56, Pov.br.81, Predmet: Događaji u Evropi i iseljeništvo, Konzul Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 30. mart 1939.

kako se procenjivalo, gotovo million iseljenika jugoslovenskog porekla.¹¹²⁷ Potencijalna snaga i značaj iseljenika, kao mogućeg izvora političke i materijalne podrške na tlu moćne američke države nisu ostali neprimećeni i svakako ne zanemareni od strane jugoslovenskih zvaničnika i političkih subjekata.¹¹²⁸ To je pretpostavljalo i stvaranje pozitivnog odnosa prema staroj domovini, sada u kontekstu promena koje su se u njoj dešavale. Postizanje podrške iseljenika sporazumu ka kome je jugoslovenska država išla i koji je konačno i realizovan, stvaralo je sliku podrške samoj državi. S druge strane, ova podrška čak i tako daleke zajednice, potvrdila bi usaglašenost i jedinstvo jugoslovenskih naroda u pogledu postignutih političkih rešenja. Tako, iseljeničtvo u kontekstu političkih promena na tlu Jugoslavije nije predstavljalo isključivo i jedino pasivnog posmatrača čije su se reakcije mogle pratiti sa stubaca iseljeničkih listova i štampe. Aktivnost jugoslovenskih političara, diplomata, javnih ličnosti, ponovo ih uvode u politički život Kraljevine, istina još uvek na distanci i bez realne mogućnosti vršenja uticaja na događaje u zemlji.

Početak rata u Evropi i jugoslovenski iseljenici

Vesti iz Evrope delovale su uznemiravajuće i među jugoslovenske iseljenike unosile su sve veći nemir i zabrinutost. Pisanje iseljeničke štampe, stavovi iseljeničkih organizacija i udruženja ali i istaknutih pojedinaca, pratili su i slagali se sa osnovnim pravcem koji je zauzela američka vlada i američka javnost. A interesovanje američke javnosti bilo je veliko pa su dešavanja na evropskom kontinentu, kako marta 1939. primećuje jugoslovenski konzul Cabrić, bila predmetom “najbrižljivije opservacije, strastvene diskusije i otvorene ili

¹¹²⁷ U izveštaju Ministarstvu inostranih poslova u Beogradu, Fotić je neposredno po izbijanju rata istakao da zbog situacije u svetu „potrebno obratiti naročitu pažnju obaveštavanju Amerike“ i u tom smislu zatražio slanje informacija preko agencije Avala. (AJ, 371-77, Šifrovani telegram K. Fotića Ministarstvu inostranih poslova, političko odeljenje, 4. septembar 1939). U svojim memoarima Fotić takođe navodi poseban interes jugoslovenske vlade za nabavkom oružja iz SAD kao, u tom trenutku, jedinom mogućem izvoru ove vrste pomoći. Po povratku iz Jugoslavije u Vašington početkom septembra 1939. Fotić se posebno angažovao na ovom pitanju. Константин Фотић, Рат који смо изгубили. Трагедија Југославије и погрешка Запада, Мемоари, Београд 1995, стр.22.

¹¹²⁸ Jugoslovenski konzul u Čikagu P. Cabrić, istakao je potencijalni moralni i materijalni značaj iseljenika za jugoslovensku državu ali ne i vojni. AJ, 371-56, Pov.br.81, Konzul P. Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, 30. mart 1939; Poslanik Fotić istakao značaj iseljenika u Americi u sferi pružanja pomoći izbeglicama kao i moguću korist države za potrebe političke propaganda. Naime i pored javno proklamovane politike neutralnosti Fotić je razmatrao mogućnost da Jugoslavija ipak bude uvučena u ratne sukobe te je savetovao iseljenike “da budu u pripravnosti za ovakvu akciju ako zato momenat nastupi”. AJ, 371-60, Pov.br.350, 1. jun 1940.

podmukle propagande”.¹¹²⁹ I gotovo dve godine kasnije jugoslovenski dopisnik u Vašingtonu Bogdan Radica¹¹³⁰ konstatovao je “duboko interesovanje američke javnosti i američke štampe za Evropu i za njene probleme”. Pažnja javnosti bila je “usredsređena” na prilike i na događaje u Evropi. To je bilo pitanje koje, po Radici, američku javnost “lično i direktno interesuje”.¹¹³¹ Ovaj razumljivi interes ali i raspoloženje u Americi pratilo je i jugoslovensko iseljništvo. Kako je poslanik Konstantin Fotić primetio, događaji u Evropi ali i “unutrašnji i spoljni problemi naše Kraljevine” su “zatalasali javno mišljenje naših iseljenika u S.A.D.” Fotić takođe primećuje da je stav jugoslovenkih iseljenika “određen stavom ovdašnjeg javnog mišljenja”.¹¹³² Slično zapažanje izneo je i jugoslovenski konzul u Njujorku Dragiša Stanojević koji je konstatovao da je pisanje jugoslovenske iseljeničke štampe “u stvari prepričavanje ili ponavljanje svega onoga što američke raznih pogleda i pravaca svakodnevno, u vezi sa događajima u Evropi, donosi i piše”.¹¹³³ Razloge svakako treba tražiti u činjenici da su iseljenici u najvećem broju bili američki građani i samim tim deo američke javnosti. Tako je poslanik Fotić u kontekstu praćenja događaja u Evropi primetio i da “naš narod ovde...zadovoljen američkim demokratskim doktrinama deli ovo raspoloženje američke javnosti kao svoje sopstvene osećaje”.¹¹³⁴ Svakako da je život u Americi i usvajanje vrednosti nove sredine svoj izraz našlo i kroz ovu “refleksiju” stavova američkog javnog mnjenja. Uostalom iseljništvo posebno kroz drugu i treću generaciju i čini ovu američku javnost odnosno postaje njen organski deo. U stvari, javno mnjenje Amerike oblikuje ali i biva oblikovano stavovima i raspoloženjem brojne iseljeničke zajednice na svom tlu, te stoga nije bilo mesta začuđenosti ili bilo kakvom iznenađenju ni za jugoslovenske diplomate u pogledu stavova koje su iseljenici jugoslovenskog porekla izražavali. Ipak postojali su i neki drugi razlozi koji su u krajnjem ishodu uticali na razmišljanja iseljenika posebno ona javno izrečena. Izvesne mere koje su vlade Sjedinjenih

¹¹²⁹ AJ, 371-56, Pov.br.81, Predmet: Događaji u Evropi i iseljništvo, Konzul Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 30. mart 1939.

¹¹³⁰ Bogdan Radica zauzeo je položaj atašea za štampu jula 1940.godine. Njegov pomoćnik u poslanstvu u Vašingtonu bio je Srđan Krizman. Nataša Milićević, *Konstantin Fotić-diplomata od karijere*, 153.

¹¹³¹ AJ, 38-61, Str.pov.br. 88, B. Radica za Centralni presburo, 25. novembar 1940.

¹¹³² AJ, 371-56, Izveštaj K. Fotića Ministarstvu inostranih poslova, 21. april 1939.

¹¹³³ AJ, 38-111, Pov. br.49, Generalni konzul Stanojević za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 21. oktobar 1939.

¹¹³⁴ AJ, 371-56, Pov.br.325, K. Fotić Ministarstvu inostranih poslova, političko odeljenje, 28. april 1939.

Američkih Država i Kanade donele pod uticajem ratnih sukoba u Evropi, upućivale su iseljništvo, ne samo jugoslovensko, na izvestan oprez u radu i javnom izrazu. Iako u tzv. stanju dvostruke neutralnosti mere SAD i Kanade, ali i one u starom kraju, činile su da se rat neposrednije oseti. Jačanje atmosfere vanrednog stanja i nesigurnosti svakako su izazivale odluke američkih vlada koje su trebale da obezbede sigurnost na severnoameričkom kontinentu. Uvođenje restrikcija u oblasti izdavanja pasoša, mere u pravcu pojačane kontrole političkog delovanja učinile su da rat ne bude daleka opasnost o kojoj se samo čita ili sluša. Ove restriktivne mere kao i ukupno raspoloženje američkog političkog vrha i javnosti uticali su na činjenicu da otvorene podrške nemačkoj politici u Evropi nije bilo iako su među jugoslovenskim iseljenicima delovali pokreti bliski nacističkoj ideologiji. Pozicija Kanade bila je jasna. Njenim uključivanjem u rat i malobrojna jugoslovenska zajednica postala je uključena u novi svetski sukob te stoga je i svaki javni nastup i opredeljenje bilo određeno pozicijom države u kojoj su živeli.¹¹³⁵ U Sjedinjenim Državama preduzet je niz mera koje su upućivale na vanrednost prilika u kojima se svet nalazio. Između ostalih, uvedena je pojačana kontrola izdavanja pasoša za putovanje u Evropu, mera koju su neposredno osetili i jugoslovenski iseljenici. Posete, tradicionalno organizovanje izleta u stari kraj, morali su ustuknuti pred novom realnošću. Sudbine i životi pojedinaca iznenada su dobijali nov tok a reakcije su bile ispunjene nevericom i bezuspešnim pokušajima da se sve vrati u pređašnje “normalno” stanje. Jugoslovenski poslanik u Vašingtonu morao je objašnjavati zašto je nemoguće nastaviti školovanje u Jugoslaviji sinu protojereja Đorđa Petrovića iz Milvokija. Upornost i insistiranje obeleženi strahom za buduću egzistenciju sina pokazali su se uzaludnim.¹¹³⁶ Šta je uostalom bila sudbina jednog čoveka, jedne porodice, u svetlu promena koje su menjale svet. Za najveći deo jugoslovenskih iseljenika poseban interes ali moglo bi se reći i strah, izazvalo je donošenje Zakona o registraciji stranaca u Sjedinjenim Državama 1. jula 1940.

¹¹³⁵ Ulazak Velike Britanije u rat 3. septembra 1939. godine faktički je značilo ulazak u rat i kanadske države. Zvanično Kanada je u rat ušla 10. septembra 1939. godine. Desmond Morton, *A Short History of Canada*, 192.

¹¹³⁶ Naime Petrovićev sin Miodrag student medicine u Beogradu vratio se u SAD juna 1939. godine ali mu je zatim bio onemogućen povratak u Jugoslaviju zbog nastalih ratnih prilika. AJ, 371-58, Pismo protojereja Đorđa Petrovića za poslanika K. Fotića, 2. januar 1940; U odgovoru Fotić navodi “Principijelno američki državljani za sada ne mogu dobiti pasoš odnosno dozvolu za putovanje u Evropu”, kao i da bi to bilo moguće samo u slučaju hitne i neodložne potrebe. AJ, 371-58, Odgovor poslanika Fotića Đ. Petroviću, 9. januar 1940.

godine.¹¹³⁷ Gotovo jedinstven poziv iseljeničke štampe bio je upućen iseljenicima da poštuju američke zakone i pristupe registraciji.¹¹³⁸ Srđan Krizman iz jugoslovenskog dopisništva u Vašingtonu, istakao je da su srpska, slovenačka i hrvatska iseljenička štampa ovaj zakon komentarisale kao “potrebno sredstvo za povećanje sigurnosti S. D.” kao i da stranci i ne-građani koji deluju u skladu sa zakonom “ne treba da vide nikakvu opasnost po njihova prava i slobodu”.¹¹³⁹ I zaista iseljenicima su upućivane umirujuće poruke sa konstatacijama da “nema nikakvog razloga zašto ta kontrola ne bi bila izvršena na pristojan uspešan i odlučan način”,¹¹⁴⁰ ali i da je ovaj zakon potreban zbog sigurnosti Amerike.¹¹⁴¹ Od iseljenika se očekivala puna saradnja i izlaženje u susret zahtevima američke administracije te im je tako i savetovano “da ostanu mirni i da je najvažnije da istinu kažu kod ispitivanja i da nikako ne nastoje da nešto zataje ili izvrnu”.¹¹⁴² Ipak upućene su i izvesne kritike ovakvom ponašanju vlade SAD. Jugoslovenski Američki Glasnik, uz poziv da se pomogne rad Komiteta, istovremeno konstatuje da je Amerika “danas zemlja hysterije” usmerene ka strancima.¹¹⁴³ Slovenačka Prosveta ocenila je Zakon kao nedemokratski i neozbiljan.¹¹⁴⁴ Posebno oštra bila je komunistička Slobodna reč koja je u tekstovima ovaj zakon uporedila sa merama koje je Hitler sprovodio protiv Jevreja.¹¹⁴⁵ Ipak, lojalnost prema SAD i Kanadi nije se dovodila u pitanje. U trenucima kada je Nemačka, posle pada Francuske, praktično gospodarila Evropom, a rat se činio mnogo bližim kako staroj domovini tako i Americi, jugoslovenski iseljenički listovi stavili su jasno do znanja kome duguju lojalnost. Hrvatski list i Danica hrvatska pozivao je čitaoce 28. maja 1940 “američki Hrvati na oprez! Daleko od onih koji su u službi bilo Moskve, bilo Berlina, bilo Torina! Mi ovde imamo samo Washington! Slušajmo predsednika Roosevelta,

¹¹³⁷ AJ, Br.15, Predmet: Zakon o strancima u S. D. i naša štampa, 17. jul 1940.

¹¹³⁸ Iseljenička štampa, prema Krizmanovom izveštaju, pozivala je iseljenike da poštuju američke zakone. AJ, br. 15, Predmet: Zakon o strancima u S. D. I naša štampa. 17. jul 1940.

¹¹³⁹ AJ, 38-61, Br.15, Predmet: Zakon o strancima u S. D. I naša štampa. 17. jul 1940.

¹¹⁴⁰ AJ, 38-61, Glas Naroda, Slovenačka štampa, maj 1940.

¹¹⁴¹ AJ, 38-61, Glas Naroda, Slovenačka štampa jul 1940.

¹¹⁴² AJ, 38-61, Ameriška domovina, Slovenačka štampa, jul 1940.

¹¹⁴³ AJ, 38-61, Jugoslovenski američki glasnik, Jugoslovenska štampa, jul 1940.

¹¹⁴⁴ AJ, 38-61, Prosveta, Slovenačka štampa, jul 1940.

¹¹⁴⁵ AJ, 38-61, Slobodna reč, Komunistička štampa, maj 1940. U Slobodnoj reči se kaže “ovakvi nedemokratski zakoni postoje u fašističkim zemljama i protivni su Ustavu ove zemlje“. I S. Krizman navodi da je Zakon posebno kritikovala komunistička štampa. AJ, 38-61, Br.15, Predmet: Zakon o strancima u S. D. I naša štampa. 17. jul 1940.

koji zna što radi!”¹¹⁴⁶ Jedan drugi list “Sloga Hrvata” iz San Franciska bio je još eksplicitniji apelujući na hrvatske iseljenike “iznad svega držite na umu da je ovo zemlja u kojoj živite i da je pored svih svojih mana ali i vrlina ona sama gospodarica svoga života i svoje sudbine dok ste vi samo gosti koje sa punim pravom mogu ili dalje zadržati u svojoj kući ili im pokazati vrata. To su fakta prema kojima treba da se vladamo. Zbog svega toga pamet u glavu”.¹¹⁴⁷ Srpske iseljenike Amerikanski Srbobran je pozvao da “sačuvaju svoje svetlo ime u Americi i da odbiju svakog ko bi i najmanje bio protiv ustanova S. D.”¹¹⁴⁸ Prenoseći vest o zabrani komunističkog pokreta u Kanadi upozoravalo se “čuvajte se braćo i sestre jer Kanada i Amerika imaju mnogo mudrije ljude da vode državnu brigu nego smo mi”.¹¹⁴⁹ Jugoslovenski konzul u Montrealu V. Vukmirović je prilikom proslave jugoslovenskog dana na Nijagarinim vodopadima 30. juna 1940. godine, posebno istakao lojalnost Jugoslovena u Kanadi.¹¹⁵⁰ I pokreti sa političkim opredeljenjem i aspiracijama koje ih nisu obavezno svrstavale u protivnike razvoja događaja u Evropi, poput pokreta makedonstvujućih, nisu propustili priliku da pre iznošenja političkog programa, prvo izraze svoju odanost novim američkim domovinama. Na Osamnaestom kongresu MPO septembra 1939. godine, u uvodnom delu usvojene Deklaracije konstatovalo se “sa najvećim zadovoljstvom iskreno i duboko poštovanje” makedonske emigracije “novim i ljubljenim otadžbinama” Sjedinjenim Državama, Kanadi i Australiji.¹¹⁵¹ Na kongresu održanom svega godinu dana ranije ovakvih eksplicitnih izjava lojalnosti nije bilo. Komentarišući preovlađujuće raspoloženje među iseljenicima Jutarnji list iz Zagreba primećuje da iseljeničtvo “bez izuzetka izražuje potpunu lojalnost i odanost Sjedinjenim Državama ali ujedno se izjasnuju za neutralnost i zahtevaju da Amerika ne ulazi u rat”.¹¹⁵² Poziv na poštovanje zakona američke države istovremeno je bio i poziv i manifestacija lojalnosti iseljenika prema američkim vlastima i američkoj i kanadskoj državi. U svetlu

¹¹⁴⁶ AJ, 38-61, Hrvatski list i Danica hrvatska, Hrvatska štampa, maj 1940; Isti list je svega nekoliko dana po donošenju Zakona o registraciji stranaca konstatovao da pošto ga je potpisao predsednik Ruzvelt “pak mu se prema tome, moramo pokoravati bili građani ili ne”. AJ, 38-61, Hrvatski list i Danica hrvatska, Hrvatska štampa jul 1940;

¹¹⁴⁷ AJ, 38-736, „Ratna psihoza i naša iseljenička štampa“, Jutarnji list Zagreb, 21. oktobar 1940.

¹¹⁴⁸ AJ, 38-61, Amerikanski srbobran, Srpska štampa, jun 1940.

¹¹⁴⁹ AJ, 38-61, Amerikanski srbobran, Srpska štampa, jun 1940.

¹¹⁵⁰ AJ, 38-61, Glas Kanade, Srpska štampa, jul 1940.

¹¹⁵¹ AJ, 449-13, Deklaracija sa XVIII kongresa MPO, 3-6. septembra 1939.

¹¹⁵² AJ, 38-736, „Ratna psihoza i naša iseljenička štampa“, Jutarnji list, Zagreb, 21. oktobar 1940.

dogadaja u Evropi, brzini kojom su se odvijali ali i sve prisutnijem utisku o nemogućnosti potpunog izolovanja Amerike od onoga što se dešava na evropskom kontinentu, činilo je ove izraze lojalnosti potrebnim i neizbežnim.

Vesti koje su dolazile iz Evrope unosile su zabrinutost i zahtevale određeni vid izjašnjavanja i opredeljenja. Postepeni a sve ubrzaniji priliv izbeglica, političara, javnih ličnosti na tlo severne Amerike, pre svega u Sjedinjenim Državama, davali su događajima preko okeana konkretni izraz, lik i reč. Događaji su se pratili sa zanimanjem ali i osećanjem strepnje, tumačila se pozicija Amerike, iznosila različita mišljenja o mogućem ili potrebnom stepenu i obimu njenog angažovanja, vodile su se debate o razlozima sukoba, davala različita objašnjenja brzom napredovanju Nemačke, tražili razlozi isto tako brzog pada čitavog niza evropskih demokratija. Tom prilikom nije se dovodio u pitanje moralna osuda nemačkih akcija niti su slabile simpatije za zemlje koje su postale žrtve nacističke ekspanzije. Jugoslovenska iseljenička javnost nije bila izuzetak i sama je postajala deo ukupnog raspoloženja prateći osnovne i glavne linije reagovanja američkog javnog mnjenja. Aneksija Austrije izazvala je zabrinutost posebno imajući u vidu dolazak Trećeg Rajha na granice starog kraja. Nestanak Čehoslovačke izazvao je nevericu i tugu. Ne samo da je komadanje ove države značilo još jedan korak u pravcu jačanja Nemačke kao i pomeranje Evrope sve bliže ka velikom sukobu, iz perspektive jugoslovenskih iseljenika i drugih slovenskih naroda u Americi, to je bio i nestanak jedne prijateljske slovenske države ali i siguran znak da je poredak ustanovljen po okončanju Velikog rata nepovratno nestao. Prema rečima jugoslovenskog konzula u Čikagu P. Cabrića događaji u Čehoslovačkoj izazvali su “zaprepašćenje” kod jugoslovenskih iseljenika.¹¹⁵³ Cabrić je zaključio da događaj koji je uzbudio celokupnu američku javnost “duboko je dirnuo i naše ljude”.¹¹⁵⁴ Dolazak čehoslovačkih političara u Ameriku dodatno je približilo događaje u Evropi

¹¹⁵³ Izuzetak su predstavljale prema Cabriću, komunističke grupe u iseljeništvu koje su bile okrenute Sovjetskom Savezu, kao i domobrani koji su očekivali “dalje komplikacije u srednjoj Evropi i Jugoslaviji”. AJ, 371-56, Pov. br. 67, Predmet: odjek događaja u Čehoslovačkoj kod naših iseljenika, 16. mart 1939; Ipak godinu dana ranije podršku Čehoslovačkoj dali su i komunisti u Americi uključujući i jugoslovenske sekcije. U Njujorku je 1. oktobra 1938, održan skup podrške a građani su pozvani plakatima sa natpisom Save Czechoslovakia. Na zboru je između ostalih govorio i Vojta Beneš, brat predsednika Edvarda Beneša. Prema ovom izveštaju na skupu je bilo oko 60 osoba “od kojih je bilo 99 po sto komunista ili simpatičara njihovih, to jest ponajviše Hrvata...”. AJ, 449-6, Pismo Luke Mićovića konzulu B. P. Stojanoviću, bez datuma.

¹¹⁵⁴ AJ, 371-56, Pov.br.81, Predmet: Događaji u Evropi i iseljeništvu, 30. mart 1939.

američkoj javnosti i mobilisalo pre svega Amerikance slovenskog porekla. Na skupovima, zborovima, priredbama, u govorima i kroz rezolucije jednodušno se osuđivala podela Čehoslovačke i pozivalo se na otpor.¹¹⁵⁵ Jugoslovensko iseljništvo, prema izveštajima jugoslovenskih diplomata, i pored izraženih simpatija nije uzelo aktivnijeg učešća u ovom uzletu slovenske uzajamnosti i solidarnosti. Ocena konzula Cabrića bila je da se to verovatno neće ni dogoditi “sem ako događaji u Evropi ne budu primali jedan opasan tok za interese nacije i slovenstva uopšte”. On je smatrao da je ovo naizgled pasivno držanje jugoslovenskih iseljenika poželjno iako veoma teško održivo.¹¹⁵⁶ Ipak, ne bi se moglo reći da su jugoslovenski iseljenici bili pasivni. Nizom aktivnosti pa i simboličnim gestama iskazana je simpatija za Čehoslovačku. Stjepan Lojen pominje konferenciju održanu u Pitsburgu 3. decembra 1938. godine održanu uz saglasnost predstavnika najvećih iseljeničkih saveza, HBZa i SNSa, kao i poljskih, slovačkih, čeških saveza i predstavnika. U prisustvu više od 400 delegata osuđena je Hitlerova agresija na ovu slovensku državu.¹¹⁵⁷ Jugoslovenski iseljenici kako navodi poslanik K. Fotić, bili su “na strani Zapadnih sila a protiv totalitarnih država”.¹¹⁵⁸ Srpski narodni savez je i pre napada na Poljsku, na Trećoj konvenciji saveza između ostalog doneo odluku da se na stranicama Amerikanskog Srbobrana, glasila Saveza, ne napada nijedna slovenska država.¹¹⁵⁹ Svakako primer slovenske povezanosti i solidarnosti dao je jugoslovenski umetnik, violinista Vlado Kolitsch koji je otvoreno stao uz Čehoslovačku, aktivno se uključivši u pokret pružanja podrške ovoj zemlji. Ovaj nekadašnji praški đak, održavao je koncerte, organizovao skupove i mobilisao jugoslovenske iseljenike za čehoslovačku stvar.¹¹⁶⁰ Zahvalnost za

¹¹⁵⁵ AJ, 371-56, Pov.br.81, Predmet: Događaji u Evropi i iseljništvo, 30. mart 1939; AJ, 449-6, Pismo Luke Mićovića konzulu B. P. Stojanoviću, bez datuma.

¹¹⁵⁶ Cabrić objašnjava ovu donekle prisutnu uzdržanost jugoslovenskih iseljenika “spoznaji da Čehoslovačka nije dala sav mogući otpor”. AJ, 371-56, Pov.br.81, Predmet: Događaji u Evropi i iseljništvo, 30. mart 1939.

¹¹⁵⁷ Stjepan Lojen, Uspomena jednog iseljenika, 198-199.

¹¹⁵⁸ AJ, 371-56, Predmet: Naši iseljenici u SAD i njihov stav prema događajima u Evropi a naročito u našoj državi, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 21. april 1939.

¹¹⁵⁹ AJ, 371-56, Str.pov.br.10, Predmet: Izveštaj o radu i rezultatima III konvencije Srpskog narodnog saveza u Yungstownu, Ohio, 19. jul 1939.

¹¹⁶⁰ Kolić je održao dobrotvorni koncert u Njujorku 14. maja 1939 “for liberation of Czechoslovakia” a prihod sa koncerta bio je namenjen opstanku čehoslovačkog poslanstva i konzulata u SAD (AJ, 371-56, “Kolitsch in Recital for Cause of Czechoslovakia”, Sunday Worker, Njujork, 14. maj 1939.). Kolić je takođe apelovao na jugoslovenske iseljenike da podrže njegov rad u pravcu borbe za oslobođenje Čehoslovačke. (AJ, 371-56, Pismo v. Kolića za predsednika Srpskog pevačkog društva “sv Nikola” u Vilmerdingu).

njegov angažman stigla je od čehoslovačkog poslanika u Vašingtonu, Vladimira Hurbana¹¹⁶¹ kao i od dr Edvarda Beneša koji je Koliću izrazio zahvalnost za prijateljsko stajalište “jugoslovenske braće”.¹¹⁶² Jasan antifašistički stav, kako navodi Matjaž Klemenčič, izneli su i istaknuti Amerikanci slovenačkog porekla, Etbin Kristan i Luj Adamič.¹¹⁶³

Napad Nemačke na Poljsku, odnosno početak Drugog svetskog rata septembra 1939. godine, samo je dodatno produbio zabrinutost kako u američkoj tako i iseljeničkoj javnosti. Prema rečima poslanika Fotića većina iseljenika bila je “svojim simpatijama na strani Francuske i Engleske” a “protiv nemačke ekspanzije”.¹¹⁶⁴ Iseljenička štampa gotovo jednodušno, osudila je napad na Poljsku¹¹⁶⁵ dok je u ukupnoj američkoj javnosti uključujući i jugoslovenske iseljenike napad na Holandiju, Belgiju i Luksemburg izazvao “mučan utisak”.¹¹⁶⁶ Pad Francuske ostavio je jednako težak i može se reći poražavajući utisak. Tako se Glas naroda prenoseći vest o kapitulaciji Francuske zapitao “Šta bi se desilo kada bi Hitler pobedio u Britaniji?”, i zaključuje “Amerika mora potrebnim odlukama osigurati Engleskoj postojanje, ne toliko radi prijateljstva već radi sigurnosti Amerike same”.¹¹⁶⁷ Svoje razočaranje izrazila je i slovenačka Prosveta konstatujući “ogromna većina Slovenaca, Hrvata i Srba uzdala se u snagu Francuske i Engleske...”¹¹⁶⁸ Glasilo Srpskog narodnog saveza, Amerikanski Srbobran 15. jula 1940. pisao je o tužnoj proslavi francuskog nacionalnog praznika 14. jula koji je proslavljen u Engleskoj ali ne i u okupiranoj Francuskoj¹¹⁶⁹ ali se krivica za brzi poraz Francuske tražila i u francuskoj vladi, političarima i vojnim faktorima.¹¹⁷⁰ Isticalo se da se vodi “borba ideologija” s jedne strane diktatora koji oduzimaju pravo na slobodu mišljenja i sa druge, demokratije “koja čoveku daje pravo da bude čovek”.¹¹⁷¹ U trenucima kada je rat zahvatio veći deo evropskog

¹¹⁶¹ Aj, 371-56, Pismo V. Hurbana Vladi Koliću, 4. april 1939.

¹¹⁶² AJ, 371-56, Pismo Edvarda Beneša Vladi Koliću, 4. maj 1939.

¹¹⁶³ Matjaž Klemenčič, Ameriški Slovenci in NOB, 159-162.

¹¹⁶⁴ AJ, 38-111, Pov.br.811, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 14. oktobar 1939.

¹¹⁶⁵ AJ, 38-111, Str.pov.br. 49, 21. oktobar 1939.

¹¹⁶⁶ AJ, 38-61, Str.Pov.br.61, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, 11. jun 1940; AJ, 38-61, Hrvatska štampa Hrvatski list i Danica hrvatska, Hrvatska štampa, maj 1940; AJ, 38-61, Amerikanski Srbobran, Srpska štampa, 28. maj, 30. maj 1940.

¹¹⁶⁷ AJ, 38-61, Glas Naroda, Slovenačka štampa jun 1940.

¹¹⁶⁸ AJ, 38-61, Prosveta, Slovenačka štampa jun 1940.

¹¹⁶⁹ AJ, 38-61, Srpska štampa jul 1940, Amerikanski Srbobran, 15. jul 1940.

¹¹⁷⁰ AJ, 38-61, Srpska štampa septembar 1940, Amerikanski Srbobran 11. septembar 1940.

¹¹⁷¹ AJ, 38-111, Pov.br.49, Stanojević za Ministarstvo spoljnih poslova, 21. oktobar 1939.

kontinenta a napredovanje Nemačke se činilo nezaustavljivim, Luj Adamič je uputio juna 1940 apel američkom predsedniku Ruzveltu “kao građanin Sjedinjenih Država... urgiram svaki mogući napor naših sposobnosti da se Saveznicima pomogne čak i do tog stepena da im se odmah pošalju naši vojni i navalni avioni...”. On dalje kaže “Sklon sam i tome, da se izmeni naš status neutralnosti i status neratovanja”.¹¹⁷² Nesumnjivo iseljenička javnost pratila je raspoloženje ukupne američke javnosti koja je osuđivala akcije Nemačke i Italije a bila na strani Francuske i Velike Britanije.¹¹⁷³ Tu jednodušnost u osudi donekle je remetio stav takozvane levičarske štampe od koje se, imajući u vidu političko opredeljenje, nije ni mogla očekivati osuda poteza Sovjetskog Saveza. Početni stavovi, osuda fašizma i nacizma, podrška malim državama, menjali su se ili bivali modifikovani sa promenom politike Moskve. Sa velike skupštine održane u Njujorku u znak podrške Čehoslovačkoj, američki i jugoslovenski komunisti poručili su septembra 1938 godine da se “svjetska civilizacija nalazi u opasnosti i na raskršću”.¹¹⁷⁴ Ali svega godinu dana kasnije, novembra 1939. godine, sa skupa hrvatskih komunista u Njujorku moglo se čuti da “naša parola nije više u borbu protiv fašizma” već “u borbu protiv imperijalističkog rata”.¹¹⁷⁵ Specifičnost u prikazu događaja u Evropi komunistička glasila i organizacije pokazivale su i u ukupnim ocenama događaja i kvalifikaciji ratnog sukoba koji se odvijao. Levičarska štampa među jugoslovenskim iseljenicima pratila je opšti ton osude Nemačke ali je tome priključila i osudu Velike Britanije i Francuske. Preko stubaca ovih listova upućena je kritika imperijalizmu i opštoj eksploataciji radnika.¹¹⁷⁶ Tako za komuniste rat su vodile imperijalističke sile jednako Nemačka i Francuska i Velika Britanija. Jedino se ispravno

¹¹⁷² Adamič je bio član William Allen White Committee, udruženja koje je g. White, publicista i izdavač, obrazovao za rad na pružanju pomoći saveznicima od strane SAD. AJ, 449-5, Str.pov.br. 60, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo spoljnih poslova, političko odeljenje u Beogradu, 7. jun 1940; Adamič je zauzimao istaknuto mesto u američkoj administraciji. On je imenovan za člana Savetodavnog odbora za narodnu odbranu u Vašingtonu (Consultant to the Advisory Commission of the Council of National Defence). AJ, 449-5, Str.pov.br. 69, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova u Beogradu, 8. jun 1940.

¹¹⁷³ AJ, 38-61, Str.pov.br. 61. Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova u Beogradu, 11. jun 1940.

¹¹⁷⁴ AJ, 449-4, Plakat- poziv na Veliku skupštinu u Njujorku u znak podrške Čehoslovačkoj, zakazano za 30. septembar 1938.

¹¹⁷⁵ Tom prilikom istaknuto je i da je u komunističkom interesu da Amerika i Jugoslavija ostanu neutralne. AJ, 449-6, Str.pov. 55, Predmet: Skupština hrvatskog odeljenja komunističke partije u New York-u, 9. novembar 1939.

¹¹⁷⁶ AJ, 38-61, Slobodna reč, Komunistička štampa, maj 1940.

držala Rusija koja “nema nikakve imperijalističke težnje”.¹¹⁷⁷ Krivica za poraz Francuske ležala je upravo na francuskim kapitalistima dok se u Engleskoj sprovodila diktatura lordova.¹¹⁷⁸ Glasilo srpskih komunista u Americi “Slobodna reč” ulazak Sovjetskog Saveza u Poljsku prikazala je kao “oslobodilačku akciju za potlačene Beloruse i Ukrajince”.¹¹⁷⁹ Upad u Poljsku opravdavao se rečima da je Sovjetska Rusija “pomogla žrtvama fašističke agresije uzimajući ih pod svoju moćnu slovensku zaštitu”,¹¹⁸⁰ dok je zauzimanje Besarabije i Bukovine prikazano kao “oslobođenje...ispod žandarmske čizme i veleposedničkog biča rumunjskih kraljevih vlastodržaca...”¹¹⁸¹ Prisvajanje Ukrajine opravdavallo se obrazloženjem da Rusiji ona pripada “kao njezina nacionalna manjina” a dokaz sovjetske miroljubive politike predstavljalo je rusko ustupanje Vilne Litvaniji.¹¹⁸² Tek će ulaskom Sovjetskog Saveza u rat, očekivano promeniti ton i karakter pisanja levičarske štampe ali isto tako stav levičarskog pokreta među jugoslovenskim iseljenicima doživeo je u celini korenite promene. Ovi stavovi komunistički opredeljenog iseljništva nisu ni u kom pogledu bili preovlađujući među većinom jugoslovenskih iseljenika. Kritici su bili stoga izloženi jednako i sovjetska politika i sovjetsko vođstvo. Iseljenička glasila isticala su “boljševičku opasnost koja preti prodiranjem Rusije u Evropu i predstavlja njenu akciju kao inspirisano jedino željom da širi komunizam”.¹¹⁸³ Tražili su se međutim i objektivni razlozi koji bi objasnili ovakvo ponašanje sovjetske države. Tako je Slovenačka Enakopravnost tumačila rusko zauzimanje Besarabije i Bukovine kao i okupaciju baltičkih država kao

¹¹⁷⁷ AJ, 449-6, Str.pov. 55, Predmet: Skupština hrvatskog odeljenja komunističke partije u New York-u, 9. novembar 1939.

¹¹⁷⁸ U broju od 29. maja 1940. Slobodna reč komentarišući pozive na pružanje pomoći Engleskoj i Francuskoj piše „setimo se da demokratija u Engleskoj i Francuskoj ne postoji, da engleski i francuski radnici su u ropstvu kao i nemački radnici“. AJ, 38-61, Slobodna reč, Komunistička štampa maj 1940.

¹¹⁷⁹ AJ, 38-111, Pov.br.8111, K. Fotić za Ministarstvo spoljnih poslova, političko odeljenje, 14. oktobar 1939.

¹¹⁸⁰ AJ, 38-111, Pov.br.49, Stanojević za Ministarstvo spoljnih poslova, 21. oktobar 1939.

¹¹⁸¹ AJ, 38-61, Slobodna reč, Komunistička štampa, jul 1940,

¹¹⁸² AJ, 449-6, Str.pov. 55, Predmet: Skupština hrvatskog odeljenja komunističke partije u New York-u, 9. novembar 1939.

¹¹⁸³ AJ, 38-111, Pov.br.8111, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 14. oktobar 1939. Ocenjujući pisanje iseljeničke štampe a kroz to i stav iseljenika, jugoslovenski konzul u Njujorku D. M. Stanojević naglašava da je štampa u pogledu događaja u Evropi “jednodušna...u pitanju slobode i nezavisnosti južnih Slovena”, ali su “pojmovi i shvatanja o slobodi i nezavisnosti kod nekih javnih glasila i pojedinaca nejasni i pobrkani”. AJ, 38-111, Pov.br.49, Stanojević za Ministarstvo spoljnih poslova, 21. oktobar 1939.

pokušaj Sovjetskog Saveza da se osigura. Ovaj list navodi da je “strah pred Nemačkom jedini razumljiv motiv”.¹¹⁸⁴

I pored pojedinih disonantnih tonova može se reći da je najveći deo jugoslovenskih iseljenika u severnoj Americi pokazao nesvakidašnje jedinstvo i saglasnost u pogledu stava prema događajima u Evropi. I pored izvesne i razumljive zadržke u pogledu ocene i kvalifikovanja politike Sovjetskog Saveza posebno u prvoj godini rata, i levičarska štampa među jugoslovenskim iseljenicima nije se libila da akcije Nemačke i Italije stavi u izrazito negativan kontekst. Osuda Nemačke i Italije, podrška otporu Velike Britanije bile su zajedničke najvećem delu iseljeničke javnosti a u saglasnosti sa preovlađujućim stavom zvanične Amerike. Možda ništa tako slikovito nije pokazivalo istinsko raspoloženje iseljeničtva kao kvalifikacije pojedinih aktera sukoba u Evropi koje nisu ostavljale prostor bilo kakvim nedoumicama na čijoj strani su njihove simpatije. Napad Nemačke na Belgiju praćen je komentaram “nacistička neman, pomanhitali pruski barbarizam je i opet pokazao svoju pravu ćud” upoređujući pri tom Hitlera sa Atilom.¹¹⁸⁵ Za Hrvatski list i Danicu hrvatsku Hitler je bio “suludi gangster”, “vrhovni bandit nad banditima” ali epitetom “bandit” počašćeni su i Staljin i Musolini.¹¹⁸⁶ Jugoslovenski glasnik maja 1940. godine, opisuje Nemačku i italiju kao “naše najveće vanjske neprijatelje.”¹¹⁸⁷ Ameriška Domovina maja 1940. postavila je pitanje “Šta će biti ako Hitler pobedi?” i odmah nudi odgovor “povratiće se Srednji vek”.¹¹⁸⁸ Hrvatski Svijet sa nipodaštavanjem je pisao o italijanskoj vojsci koja napada neprijatelja “kad se dotični više ne odupire” a front probiju “kada fronta više nema”.¹¹⁸⁹ Za Glas Naroda Musolini je bio “jedan od najbeznačajnijih i nepouzdanih političara sviju vremena”¹¹⁹⁰ dok Amerikanski Srbobran naziva Musolinija “razbojnikom koji je kukavički oglasio rat Engleskoj i Francuskoj”.¹¹⁹¹ Kada je Nemačka izvršila napad na Belgiju taj čin je ispraćen komentaram “taj gnusni austrijski kaplar koji se na bunjištu podigo...zbilja hoće da dokaže svetu da je on neki anti-Hrist i da ga je sam

¹¹⁸⁴ AJ, 38-61, Slovenačka štampa jun/jul 1940, Enakopravnost 19. jun 1940. Enakopravnost 2. jul 1940.

¹¹⁸⁵ AJ, 38-61, Hrvatska štampa maj 1940. Hrvatski glas 14. maj 1940.

¹¹⁸⁶ AJ, 38-61, Hrvatska štampa, maj 1940, Hrvatski list i Danica hrvatska

¹¹⁸⁷ AJ, 38-61 Jugoslovenska štampa maj 1940, Jugoslovenski glasnik 30. maj 1940.

¹¹⁸⁸ AJ, 38-61, Slovenačka štampa maj 1940, Ameriška domovina, 17. maj 1940.

¹¹⁸⁹ AJ, 38-61, Hrvatska štampa, jul 1940, Hrvatski Svijet, 9. jul 1949.

¹¹⁹⁰ AJ, 38-61, Glas naroda, Slovenačka štampa, maj 1940.

¹¹⁹¹ AJ, 38-61, Srpska štampa, jun 1940, Amerikanski Srbobran 11. jun 1940,

Demon poslao da njegovu misiju na ovoj čudnoj zemlji vrši”.¹¹⁹² Čak i one struje među iseljenicima poput domobrana i Makedonske Političke Organizacije koje su ideološki ali i politički i interesno bile bliske silama Osovine pokazivali su oprez pri iznošenju stavova i pokušavali da svojim stavovima daju oslonac u američkim idejama i principima koje je zagovaralo američko društvo.¹¹⁹³ Istovremeno kroz pisanje iseljeničke štampe se izražavalo razočaranje savezničkim vojskama i njihovom spremnošću da se suprotstave Nemačkoj.¹¹⁹⁴ To, međutim nikako nije dovodilo u pitanje poziciju i opredeljenje koje se od samog početka sukoba zauzelo.

O Banovini Hrvatskoj

Ova može se reći preovlađujuća saglasnost i jedinstvo iseljeničke javnosti u pogledu ocene događaja u Evropi nije na isti način bila prisutna kada su se donosile ocene i kvalifikovali događaji u Jugoslaviji, odnosno reforme koje su se sprovodile u Jugoslaviji. Svakako da su dolazak Nemačke na granice Jugoslavije 1938. godine, zatim i sudbina Čehoslovačke i konačno izbijanje rata i njegov tok, imali neupitan uticaj na stavove i ponašanje iseljenika u Americi a njihov angažman stavili u potpuno nov kontekst. Unutrašnja pitanja, pitanje rešavanja političkih i nacionalnih sukoba u zemlji, odnos prema inicijativama i predlozima koje su se mogle čuti iz domovine, izazivali su kod iseljenika veći oprez i uzdržanost. Teško je bilo tako brzo i naglo, ako je uopšte i bilo moguće, prevazići postojeću nacionalnu ušančenost koja se negovala protekle dve decenije. Tako, uprkos zabrinjavajućim vestima iz Evrope, u trenucima kada je svet sigurno koračao ka novom sukobu, kod jugoslovenskih iseljenika nije se u prvi mah mnogo odmaklo od pozicija koje je ono, u smislu političkog i nacionalnog opredeljenja, već zauzelo. Stavovi pojedinih pokreta među iseljenicima poput domobranskog i pokreta makedonstvujućih, bili su jasni. Nestanak jugoslovenske države i stvaranje samostalnih nacionalnih političkih subjekata bio je program od koga se nije odstupalo. Tako nedoumice nije ostavljala konstatacija glasila domobranskog pokreta da je zahtev hrvatskog naroda “da po principima

¹¹⁹² AJ, 38-61, Srpska štampa maj 1940, Glas Kanade, 30. maj 1940.

¹¹⁹³ AJ, 38-61, Str.pov.br. 15, Predmet: Pisanje “Nezavisne hrvatske države” o prilikama i događajima u Jugoslaviji, 10. februar 1940.

¹¹⁹⁴ AJ, 38-61, Slovenačka štampa maj 1940, Ameriška domovina 24. maj 1940.

američke nacije uspostavi se slobodna i nezavisna Hrvatska država – Hrvatska Republika”.¹¹⁹⁵ Međutim za većinu iseljenika okupljenih oko velikih potpornih organizacija, nova situacija u Evropi ali pre svega promene koje su se dešavale u Jugoslaviji, zahtevale su izvesno određenje i izjašnjavanje.

U godini početka Drugog svetskog rata, Jugoslavija, delom podstaknuta ukupnim stanjem na međunarodnoj sceni, ulazila je u proces unutrašnjih reformi koje su trebale da donesu stabilnost državi. Kako je već istaknuto, iseljeničtvo u Americi nije igralo ulogu u političkim procesima koji su prethodili i zatim doveli do sporazuma 26. avgusta 1939. godine, ali u novim političkim okolnostima, ono postaje bitan faktor za promovisanje ideje jedinstva i jačanja pozicije države na severnoameričkom kontinentu. Ne može se reći da je veći deo iseljeničke sredine bio blagonaklon prema jugoslovenskoj državnoj zajednici. Pokazalo se da ne samo što se nije uspelo sa stvaranjem homogenog jugoslovenskog iseljeničtva već je čini se jasnije nego ikada nacionalni momenat preovladavao u ukupnoj slici iseljeničke zajednice. Pored nacionalno podeljenog, što samo po sebi nije uvek povlačilo negativne konotacije, među iseljenicima dejstvovalo i ono koje se isticalo po svom radikalizmu i isključivosti. Iseljenici su ostali nacionalno podeljeni a političko opredeljenje u stvari je prvenstveno bilo odraz i izraz nacionalne pripadnosti a manje slika ideologije i političke ideje. Izuzetak su predstavljale pojedine istaknute ličnosti koje su svojim radom izgradile autoritet svog imena i postale ne samo elitni reprezentivi jugoslovenskog iseljeničtva već i snaga na koju se potencijalno računalo unutar američkog javnog mnjenja. Pojedinci poput L. Adamiča, N. Tesle Z. Balokovića, uspeli su da naprave otklon od isključivo nacionalne identifikacije svojih stavova i javnih nastupa, bez obzira na prirodu i karakter istih, i postanu politički, stvaralački ili naučni autoriteti čije delovanje nisu tražili objašnjenje u njihovoj nacionalnoj pripadnosti već u autentičnim uverenjima, idejama, ideologijama. U prvom redu to je bio Luj Adamič idejno i kroz svoj rad vezan za jugoslovensko pitanje sa jednako intezivnim angažovanjem unutar američkog javnog

¹¹⁹⁵ AJ, 38-61, Str.pov.br. 15, Predmet: Pisanje “Nezavisne hrvatske države” o prilikama i događajima u Jugoslaviji, 10. februar 1940.

mnjenja i unutar američkog političkog establišmenta.¹¹⁹⁶ Takođe, komunističke struje među iseljenicima, prevazilazile su delom nacionalni okvir čvrsto se držeći instrukcija i praćenja politike i ideologije Sovjetskog Saveza. Međutim, istinski reprezentivi većine iseljenika, potporne organizacije i njihova glasila, pratili su izraze glavnih političkih snaga u okviru sopstvenog nacionalnog korpusa. Tako, Hrvatska Bratska Zajednica ostaje verni sledbenik politike Hrvatske Seljačke Stranke i V. Mačeka. Političko pristajanje uz HSS bilo je još izraženije unutar istina malobrojnije hrvatske iseljeničke zajednice u Kanadi. Slovenačka emigracija različitog opredeljenja čvrsto je stajala iza interesa slovenačke jedinice u Jugoslaviji, njene teritorijalne celovitosti i bezbednosti, dok je srpsko iseljeničtvo u više navrata, pa i u ovom periodu opravdalo sliku stvarnog stuba državne politike i interesa u Americi. Saradnja Srpskog Narodnog Saveza sa jugoslovenskom državom bila je konstantna i višestrana, i može se reći to je bio model odnosa države i iseljenika ka kome je jugoslovenska država težila od samog početka. Analizirajući odnos pojedinih iseljeničkih zajednica prema Jugoslaviji njujorški konzul D. Stanojević zaključio je da su srpske organizacije “čvrsto na terenu narodnog i državnog jedinstva”, Hrvatska bratska zajednica “uglavnom zastupa ideologiju gna. V. Mačeka” dok je slovenačko držanje “korektno prema našoj državi”.¹¹⁹⁷ Po Fotiću, samo su domobranci tražili potpunu nezavisnost Hrvatske dok je među Makedoncima vladala “izvesna dezorijentacija” između želje za samostalnom Makedonijom i, u svetlu novih događaja, zahtevom da se pripoje Bugarskoj.¹¹⁹⁸ Zajedničko ovim glavnim reprezentivima iseljeničkog mišljenja bilo je prioritarno zalaganje za odbranu nacionalnog interesa. Ostale vrednosti društvenog i državnog života, uključujući i unutrašnje uređenje, bile su sekundarne i vrednovane su kroz procene njihovog uticaja i odraza na interes sopstvene nacije i njenog položaja.

Sporazum o uspostavljanju Banovine Hrvatske konačno je trebalo da uvede izvesnu stabilnost u unutrašnjoj jugoslovenskoj politici koja se, u trenucima evropske krize činila neophodnom. Vesti o pregovorima u pravcu postizanja sporazuma kojim bi se rešila

¹¹⁹⁶ Adamič je bio angažovan u organizaciji Common Council for American Unity a od jula 1940 postaje savetnik komisije za narodnu odbranu pri vladinoj komisiji. Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*. str. 161.

¹¹⁹⁷ AJ, 371-56, Pov.br.107, Izveštaj D. Stanojevića A. Cincar Markoviću, 12. jun 1939.

¹¹⁹⁸ AJ, 371-56, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 21. april 1939.

unutrašnja podeljenost jugoslovenskog društva stizale su do iseljenika izazivajući interes i reagovanje.¹¹⁹⁹ Konačno jednom kada je do sporazuma došlo, njegov tekst objavila je celokupna iseljenička štampa.¹²⁰⁰ Sporazum o preuređenju jugoslovenske države i stav političkih elita iznova će opredeljavati iseljenike i definisati njihov odnos prema jugoslovenskoj državi i sopstvenom nacionalnom subjektu unutar nje. Paralelno, vesti o sukobima na evropskom kontinentu i spoljnopolitičkim izazovima pred kojima se nalazila domovina oblikovali su u konačnom ishodu poziciju iseljenika u Americi. Tako su informacije o skorom postizanju sporazuma srpske i hrvatske strane stizale jednako sa vestima o brzom napredovanju Nemačke i jačanju njenog uticaja u Evropi. Novi strahovi, pojava nove opasnosti po interes pojedinih nacionalnih grupa, opravdani osećaj o ugroženosti starog kraja odrazili su se na raspoloženje iseljenika. Na proslavi Dana ujedinjenja decembra 1939. godine, župnik crkve sv. Ćirilo i Metodije P. Petrič pozvao je na jedinstvo tri naroda uz konstataciju da je to jedini garant opstanka Jugoslavije i jedino tako “niko nas ne može uništiti”.¹²⁰¹ Ovakva konstatacija župnika je svakako bila utemeljena imajući u vidu položaj slovenačkog naroda. Naime, pozicija i stavovi slovenačkih iseljenika bili su možda u najvećoj meri određeni, ne toliko nagoveštenim reformama i ponuđenim rešenjima, koliko spoljnopolitičkom situacijom i uviđanjem sasvim realne opasnosti koja se postepeno nadvijala nad interesom slovenačkog naroda. U datom istorijskom trenutku uz izloženost sa više strana samo je Jugoslavija garantovala opstanak slovenačke teritorije i naroda. Jugoslovenski poslanik Fotić je posebno istakao stav slovenačkog dela iseljeničtva ističući da “Slovenački listovi podvlače da Slovencima ima spasa i razvitka narodnog i kulturnog života samo u granicama zajedničke Jugoslavije, dok bi svako drugo rešenje bilo porazno za ceo narod”.¹²⁰² Ovo svakako nije bila konstatacija bez osnove. Dolazak Nemačke na severozapadne granice Jugoslavije direktno

¹¹⁹⁹Hrvatsko srpska sekcija Međunarodne radničke organizacije (International Workers Order) uputila je maja 1939. godine, Fotiću pismo zahtevajući demokratsko rešenje unutrašnjeg jugoslovenskog pitanja kao i priključenje Jugoslavije “demokratskim silama”. AJ, 371-56, 15. maj 1939; Sa zбора održanog u Klivlendu 14. aprila 1939. godine, okupljeni Srbi, Hrvati i Slovenci uputili su rezoluciju K. Fotiću zahtevajući rešavanje slovenačkog i hrvatskog pitanja na način koji su predlagali Maček i Udružena opozicija, kao i prekid odnosa sa fašističkim vladama Nemačke i Italije. Jedan od potpisnika rezolucije bio je P. Margetić, inače pripadnik komunističkog pokreta u Americi. AJ, 371-56, Pismo i rezolucija 14. aprila 1939.

¹²⁰⁰ AJ, 38-111, Pregled štampe jugoslovenske u S. D. A., oktobar 1939.

¹²⁰¹ AJ, 449-4, Proslava Dana Ujedinjenja u Njujorku, 3. decembra 1939.

¹²⁰² AJ, 371-56, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 21. april 1939.

je ugrožavao prvenstveno slovenački nacionalni interes. Jugoslavija je morala biti dovoljno jaka, a to je značilo i jedinstvena, da bi omogućila onu sigurnost i zaštitu koja je, činilo se nestajala pred novim opasnostima koje su pretile. Nešto drugačije bilo je raspoloženje drugih iseljeničkih zajednica u Americi. I pre konačnog postizanja dogovora i objave sporazuma o Banovini Hrvatskoj, najave i nagoveštaji mogućih rešenja izazivali su komešanje u iseljeničkoj javnosti. Poslanstvo u Vašingtonu isticalo je “uznemirenost u našoj emigraciji” a posebno “kod srpskog dela”.¹²⁰³ Jedan od razloga Fotić je video u činjenici da je veći deo srpskog iseljeničtva poreklom bio sa teritorije buduće Banovine Hrvatske a do njih su stizale vesti o velikim hrvatskim teritorijalnim zahtevima. Kako Fotić izveštava “to je među njima nastao pokret da drže zborove i dostave rezolucije vođama u Beogradu i Zagrebu protestujući [protiv] takvog nameravanog državnog uređenja i da u tom slučaju oni traže autonomiju za Srbe u Hrvatskoj”.¹²⁰⁴ U Geri, u državi Indijana, održana je skupština srpskih društava u tom mestu i tom prilikom izražen je protest protiv zahteva Hrvata i stvaranja Banovine.¹²⁰⁵ Suočavanje sa rešenjima koja bi uputila u budućnosti veći deo srpskih iseljenika u rešavanjima svakodnevnih pitanja, makar i administrativne prirode, ka Zagrebu i ka banskoj vlasti, ne više ka Beogradu, izazivalo je nervozu i nezadovoljstvo. Po svemu sudeći ovi protesti bi se nastavili ali je prema rečima poslanika Fotića, njegovim posredovanjem a preko Srpskog narodnog saveza i srpskih sveštenika ovaj pokret zaustavljen.¹²⁰⁶ Još jednom se pokazalo da je srpsko iseljeničtvo ne samo glavni oslonac državne politike u Americi već i zajednica na koju se moglo uticati i privoleti da sledi politiku jugoslovenskih vlasti u domovini čak i kada se ona činila suprotna interesima ili shvatanjima samih iseljenika. I pored izraženog nezadovoljstva ni ovom prilikom nije dovedena u pitanje saradnja i podrška koja se očekivala od srpskih iseljenika. Vrlo brzo uspostavljen je poželjni odnos i ubrzo se manifestovala sloga srpskog iseljeničtva i jugoslovenske države. Tako je konvencija srpskih organizacija iz SAD i Kanade okupljenih u najveći potporni savez SNS bila je prava manifestacija jedinstva i lojalnosti. Naime na Trećoj konvenciji Srpskog narodnog saveza koja je održana u

¹²⁰³ AJ, 371-56, Pov.br.325, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 28. april 1939.

¹²⁰⁴ AJ, 371-56, Pov.br.325, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 28. april 1939.

¹²⁰⁵ AJ, 371-56, Pov.br.325, K., Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 28. april 1939.

¹²⁰⁶ AJ, 371-56, Pov.br.325, K., Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 28. april 1939.

Jangstonu (Youngstown) od 28. juna do 8. jula 1939, jedinstvo i podrška državnoj politici nisu dovođeni u pitanje. Tako je “ustajanjem i velikim aplauzom” pozdravljen jugoslovenski konzul Dragiša Stanojević dok je govor Vasilja Popovića, profesora Beogradskog univerziteta, tutora pitomaca SNSa i budućeg predsednika srpskog iseljeničkog saveza, “prekidan aplauzom”.¹²⁰⁷ Još jednom je naglašena politika jedinstva a konzul Stanojević istakao je patriotizam SNSa i izrazio “nadu i uverenje da će delegate takvog rodoljubivog i nacionalnog saveza u ovim teškim vremenima rešavati važna pitanja i problem u duhu velikih ciljeva koje imaju pred sobom...”¹²⁰⁸ Prema izveštaju konzula Stanojevića, govor Vasilja Popovića je naišao na odobravanje prisutnih posebno kada je govorio o sporazumu “koji će po njegovom mišljenju ojačati državu i učvrstiti njene granice”.¹²⁰⁹ Jasno je bilo da je i ova konvencija bila prilika za jugoslovenske zvaničnike da približe ideju sporazuma srpskim iseljenicima i održe podršku koju su imali u prethodne dve decenije. Tako je i konzul Stanojević iskoristio ovu priliku da pred delegatima konvencije sporazum koji još uvek nije bio i konačno postignut, prikaže u pozitivnom svetlu. Već ranije izražene sumnje i nezadovoljstvo ali i strah srpskih iseljenika od rešenja koja je Sporazum nudio, pokazali su da se ovom prilikom nije moglo računati na bezuslovnu podršku srpskih iseljenika. Stanojević je zato u govoru pred delegatima između ostalog rekao “I ta rabota narodna -sporazum- završiće se na isti način kao i sve druge narodne rabote na opšte zadovoljstvo svih Jugoslovena, i da se tamo u Domovini ne rešava ni hrvatsko ni srpsko pitanje već jugoslovensko pitanje. Ovakvih dogovora i sporazuma bilo ih je i do sada i biće ih u buduće, ali sav taj i takav rad ide na to da učvrsti Jugoslaviju a ne da je oslabi” i zaključuje “ne može se očekivati ni od Jugoslavije da nakon 20 godina zajedničkog života jednako misle i rade Srbi i Hrvati i ostali. Ali će to jednog dana biti, u to sam ubeđen”.¹²¹⁰ Jugoslovenske diplomate svakako su mogle biti zadovoljne postignutim.

¹²⁰⁷ AJ, 371-56, St.pov.br. 10, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, Predmet: Izveštaj o radu i rezultatima III konvencije Srpskog narodnog saveza u Youngstownu, Ohio, 19. jul 1939.

¹²⁰⁸ AJ, 371-56, St.pov.br. 10, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, Predmet: Izveštaj o radu i rezultatima III konvencije Srpskog narodnog saveza u Youngstownu, Ohio, 19. jul 1939.

¹²⁰⁹ AJ, 371-56, St.pov.br. 10, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, Predmet: Izveštaj o radu i rezultatima III konvencije Srpskog narodnog saveza u Youngstownu, Ohio, 19. jul 1939.

¹²¹⁰ AJ, 371-56, St.pov.br. 10, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, Predmet: Izveštaj o radu i rezultatima III konvencije Srpskog narodnog saveza u Youngstownu, Ohio, 19. jul 1939.

Na konvenciji je, između ostalih zaključaka, jednoglasno usvojena rezolucija “u prilog narodnog jedinstva i sporazuma između Srba i Hrvata”. Stanojević je na kraju sa olakšanjem mogao da zaključi da SNS “ostaje i dalje rodoljubiva i nacionalna na čelu sa ljudima odanim jugoslovenskoj državnoj i nacionalnoj misli...”¹²¹¹ Ipak, kada su se slali pozdravi sa Konvencije oni su upućeni kralju Petru II, knezu Pavlu, predsedniku Ruzveltu, kraljevskom poslaniku u Vašingtonu K. Fotiću, episkopu Damaskinu, Nikoli Tesli, generalnom konzulu u Montrealu V. Vukmiroviću. Predlog da se pozdrav uputi vođi HSS Vlatku Mačeku “odbijen je kao neumesan”.¹²¹² Podrška vladinoj politici došla je i od strane srpskog društva Jedinstvo. Sa VII konvencije saveza održane u Klivlendu upućen je telegram konzulu Stanojeviću u kojem se od njega traži “da na najvišem mestu podnesete uverenja naše trajne odanosti mladom kralju i otadžbini”.¹²¹³ Posle vesti o konačnom postizanju Sporazuma, prema rečima konzula Stanojevića, srpska štampa je “najpovoljnije” ocenila ovaj čin.¹²¹⁴ S druge strane, reakcije hrvatskih iseljenika bile su znatno uzdržanije. Očekivano, vest o donošenju Sporazuma naišla je na negativan odjek kod ekstremnih delova emigracije. Hrvatski iseljenici okupljeni oko domobranskog pokreta izrazili su nezadovoljstvo i odbacili bilo kakvu ideju sporazuma koji je ostavljao Hrvatsku unutar granica jugoslovenske države. Preko stubaca glasila Nezavisna Hrvatska Država osvanuli su članci u kojima se kritikovao postignuti dogovor. Sporazum je tako bio “velika prevara počinjena nad hrvatskim narodom” dok obećana autonomija “i nije ništa drugo nego prebojadisana forma dosadašnjih banovina u Jugoslaviji”¹²¹⁵ te tako samo u “slobodnoj i nezavisnoj državi Hrvatskoj, hrvatski narod doći će do svoje potpune slobode,

¹²¹¹ AJ, 371-56, St.pov.br. 10, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, Predmet: Izveštaj o radu i rezultatima III konvencije Srpskog narodnog saveza u Youngstownu, Ohio, 19. jul 1939.

¹²¹² Sam rad konvencije bio je posvećen pitanjima prosvete, načinu finansiranja škola i plaćanja školarina članovima Saveza. Pored toga sam rad i zaključci konvencije bili su odraz novog vremena. Tako su na konvenciji jednoglasno usvojene rezolucija o politici predsednika Ruzvelta, doneta je odluka da se na stranicama Amerikanskog Srbobrana ne napada nijedna slovenska država. Svoje projugoslovensko opredeljenje SNS je pokazao odlukom da se osnuje odbor “za zbliženje i eventualno ujedinjenje jugoslovenskih organizacija”. Na čelu SNS posle ove konvencije ostali su Simo Vrlinić kao predsednik, Branko Pekić, sekretar i Luka Kristiforović, podpredsednik Saveza. AJ, 371-56, St.pov.br. 10, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, Predmet: Izveštaj o radu i rezultatima III konvencije Srpskog narodnog saveza u Youngstownu, Ohio, 19. jul 1939.

¹²¹³ AJ, 74-6-429, Pov.br.157, D. Stanojević za Kancelariju Dvora Nj. Vel. Kralja, 8. septembar 1939.

¹²¹⁴ AJ, 38-111, Pregled štampe u SAD, oktobar 1939.

¹²¹⁵ AJ, 38-111, Pregled štampe u SAD, oktobar 1939.

sreće i blagostanja”.¹²¹⁶ Jedna od vodećih ličnosti domobranskog pokreta u SAD, urednik Nezavisne Hrvatske Države i sekretar pokreta, Luka Grbić u članku “Obnavlja se stari trik srpske propagande” poziva se na iskustvo Prvog svetskog rata i kaže “Ova prošlost treba da je pouka Iseljenoj Hrvatskoj i da služi kao gorko iskustvo”.¹²¹⁷ Bila je to ujedno i prilika da se još jednom obračuna sa političkim protivnikom, Hrvatskom seljačkom strankom i Vlatkom Mačekom. Vođe HSSa optužene su da su “čistokrvni Jugosloveni”, Maček je bio “srpski eksponent” a sporazum su potpisali “skutonoše hrvatske sa licemjercima beogradskim”. Išlo se i korak dalje pa se objašnjenije pristajanja na Sporazum tražilo u navodnom ne-hrvatstvu potpisnika. Tako se u članku “Hrvati i komunizam” ističe da su u vrhu HSSa uglavnom ljudi koji “nijesu čistokrvni Hrvati”.¹²¹⁸ Maček je bio “kranjac”, J. Šutej “oženjen Srpkinjom”, Šubašić “srpski dobrovoljac”, sporazum je prema ovoj novini bio “izdajstvo” i još jedna “podla bizantinska varka”.¹²¹⁹ Članovi ustaškog pokreta u SAD pokušali su ovom prilikom da hrvatsko pitanje stave u okvire glavnih principa američke politike. Urednik Nezavisne Hrvatske Države, Luka Grbić, pozivajući se na pravo naroda na samoopredeljenje, istakao je i ovo pravo Hrvatske kao i opravdanost zahteva “iseljene Hrvatske” za potpunom nezavisnošću Hrvatske.¹²²⁰ Konkretnim potezima domobranski pokret je iznosio politički program pokušavajući da ga uključi u sferu međunarodne politike. U Jangstonu (Youngstown, Ohio) 3. septembra 1939. godine, održan je Hrvatski narodni sabor na kojem je doneta rezolucija protiv Jugoslavije. Na Saboru su bili i predstavnici Makedonske političke organizacije. U zajedničkoj deklaraciji istaknuto je “U ovim teškim vremenima predstavnici Hrvata i Makedonaca žele naglasiti i manifestovati

¹²¹⁶ AJ, 38-111, Pregled jugoslovenske štampe u SAD, oktobar 1939. AJ, 38-111, Pov.br.40, Generalni konzul D. Stanojević za Ministarstvo inostranih poslova, 30. septembar 1939.

¹²¹⁷ AJ, 38-111, Pov.br.40, Generalni konzul D. Stanojević za Ministarstvo inostranih poslova, 30. septembar 1939.

¹²¹⁸ AJ, 38-61, Str.pov.br.15, Predmet: Pisanje „Nezavisne Hrvatske Države“, o prilikama i događajima u Jugoslaviji, 10. februar 1940.

¹²¹⁹ AJ, 38-61, Nezavisna hrvatska država, Ustaško-domobranska štampa, maj 1940. Hrvatska štampa, maj 1940.

¹²²⁰ Komentarišući poziciju Jugoslavije i Hrvatske u novim okolnostima i svetlu događanja u Evropi Grbić kaže “Kako svi znakovi kažu ratni plamen zahvatit će cijelu Evropu, a u tom ratnom vrtlogu bez sumnje naći će se i takozvana Jugoslavija”. AJ, 38-111, Pov.br.40, Generalni konzul D. Stanojević za Ministarstvo inostranih poslova, 30. septembar 1939; U tim okolnostima “Iseljena Hrvatska sada ima dužnost da u ime hrvatskog naroda koji je u iznimnom stanju i nema slobode da istakne svoje zahtjeve, preuzme njegovu ulogu i da bude vjernim tumačem njegovih težnji pred celim svijetom”. AJ, 38-111, Pregled jugoslovenske štampe u SAD, oktobar 1939.

međusobno prijateljstvo i savezništvo kome Hrvati i Makedonci ostaju verni, i zajedničku odluku da verni pravednom principu narodnog samoopredeljenja, traže vaspostavljanje slobodnih država za sve narode na jugoistoku Evrope koji su bili ugovorima o miru prevareni, i naročito ostvarenja slobodne države Hrvatske i slobodne Makedonije, i svečano se obavezuju da će se protivu zajedničkog neprijatelja boriti za zajedničke ideale, sve dok te ideale i ne ostvare”.¹²²¹ U cilju ostvarenja tih “ideala” pokušalo se apelovati na američkog predsednika Ruzvelta slanjem Memoranduma ali su i vođe sila Osovine pozvane da se u budućem prekomponovanju Evrope zauzmu za hrvatsko pitanje.¹²²² Makedonska politička organizacija takođe u Deklaraciji sa XVIII kongresa održanog u Jangstonu početkom septembra 1939, ponovila je da se nikada neće odreći “načela slobodne i nezavisne Makedonije”.¹²²³ Ovakve reakcije ekstremnih pokreta među iseljenicima nisu bile neočekivane niti su predstavljale iznenađenje. Ostale hrvatske organizacije i pokreti pokazivali su izvestan oprez i uzdržanost u oceni političkih dešavanja u domovini. Ukupno raspoloženje na izvestan nači oslikao je natpis u listu Hrvatski list i Danica hrvatska. U članku “Prvi šančevi su osvojeni” prihvaćeni su pozitivni pomaci koje je sporazum doneo Hrvatima ali se istaklo da se radi samo o početku ostvarivanja pune autonomnosti.¹²²⁴ Izvesno priznanje dalo se u konstataciji da će “hrvatski narod sada imati više slobode i više prava u svojoj domovini, nego što je imao u sklopu Austro-Ugarske monarhije pre rata”, ali i da će “hrvatski narod morati i dalje da se bori za svoja prava”.¹²²⁵ Pokazalo se međutim da su i u iseljensktvu očekivanja bila veća od ponuđenog. Tako se u hrvatskoj isljensktvoj štampi moglo pročitati da “Autonomna hrvatska nije ni izdaleka ono što smo očekivali i čemu smo se nadali”, navodeći da su mnogi Hrvati i dalje ostali van Banovine i ističu glavne ciljeve “Hrvatski novac za hrvatske potrebe i hrvatska vojska za hrvatske

¹²²¹ AJ, 38-111, Američka iseljensktva štampa, 31. oktobar 1939.

¹²²² U telegramu upućenom grofu Čanu i A. Hitleru domobrani su tražili da se na budućoj konferenciji mira zauzmu za formiranje nezavisne hrvatske države. AJ, 371-56, 8. maj 1940.

¹²²³ AJ, 449-13, Pov.br.24472, Izveštaj Generalnog konzula u Njujorku, izveštaj primljen od Ministarstva unutrašnjih poslova, Prilog: Deklaracija sa XVIII kongresa MPO, 12. novembra 1939.

¹²²⁴ Istaknuto je da je od dve ključne stvari, novca i vojske, jedna, finansije, dobijena. AJ, 38-111, Pov.br.40, 30. septembar 1939.

¹²²⁵ Isti list u članku “I sporazum i demokracija” je postavio pitanje “Hoće li zbilja da se sve ovo ispuni? Hoće li narodi Jugoslavije moći opet slobodno disati ili su ovo tek pusta obećanja?”. AJ, 38-111, ST.pov.br.33, 23. septembar 1939; Istaklo se između ostalog pravo da hrvatski vojnici služe vojsku na teritoriji Hrvatske. AJ, 38-111, Pov.br.40, Predmet: Pisanje jugoslovenske iseljensktva štampe u SAD o rešenju hrvatskog pitanja, 30. septembar 1939.

krajeve”.¹²²⁶ Zaključilo se da “mi u iseljenoj Hrvatskoj nijesmo i ne možemo biti zadovoljni sa onime, što je već postignuto i osvojeno. Jer pored drugih sitnijih stvari, hrvatski narod se mora boriti i pobijediti za svoju vlastitu hrvatsku vojsku na teritoriji Banovine hrvatske, kao i zato da Banovina Hrvatska bude obuhvaćala sve krajeve uz Hrvatsku, u kojima je većina hrvatskog življa”.¹²²⁷ Ipak, u opštem sagledavanju sporazuma provejavao je donekle pozitivan kontekst i stav o postignutom. Sa stranica Hrvatskog Svijeta stigao je komentar u kojem, uz ukazivanje na manjkavosti Sporazuma, se zaključuje “ipak mi nećemo dvojiti o tome da je put pravog narodnog sporazumijevanja pravi put za riješenje hrvatskog pitanja” kao i da je sporazumom priznat “i hrvatski narod i hrvatska domovina”.¹²²⁸ S druge strane, Hrvatski list i Danica hrvatska, osvrćući se na sporazum, vidi u njemu osnov za pružanje otpora Nemačkoj i zaključuje “Bilo, međutim kako bilo, stvar je ispala mnogo bolje, nego što je itko od nas u iseljenoj Hrvatskoj očekivao. Pravi, pošteni i iskreni hrvatski rodoljubi mogu s veseljem pozdraviti izmirenje Hrvata i Srba te slobodnu i autonomnu Hrvatsku”.¹²²⁹ Sagledavanje Sporazuma u pozitivnom kontekstu nastavlja i Hrvatski Svijet koji je poručio: “Ovaj novi sporazum i ova nova vlada imaju zadatak da očuvaju Jugoslaviju, njene granice i njenu neutralnost. Želimo da im to i uspije”.¹²³⁰ Uticaj međunarodnih prilika na ocene vrednosti i značaja postignutog Sporazuma bio je potpuno jasan. Tako i Zajedničar u proglasu članstvu naglašava “Za nas kao sinove hrvatskog naroda i decu zemlje koja je tako blizu razbojišta, ne mogu ti događaji da budu bez posebnog značenja i mi kao zajedničari, kao Hrvati moramo da računamo sa budućnošću koju nosi nova krv u Evropi i Hrvatskoj...”¹²³¹ Stav najveće hrvatske iseljeničke organizacije Hrvatske bratske zajednice u oceni raspoloženja hrvatskih iseljenika prema promenama u domovini bio je svakako najvažniji.¹²³² Međutim reakcija ove organizacije koja se smatrala umerenom u svojim

¹²²⁶ Iza ovih stavova stajala je izrazito konzervativna Naša nada, glasilo katoličkih krugova u hrvatskom iseljeničkom korpusu. AJ, 38-111, Pov.br.40, Naša nada „O sporazumu“, 30. septembar 1939.

¹²²⁷ AJ, 38-111, Hrvatski list i Danica hrvatska „Prvi šančevi su osvojeni“, 30. septembar 1939.

¹²²⁸ AJ, 38-111, Pov.br.40, Hrvatski svijet „Sporazumske poteškoće“, 30. septembar 1939.

¹²²⁹ AJ, 38-111, Str.pov.br.33, “I sporazum i demokracija”, Hrvatski list i Danica hrvatska, 23. septembar 1939.

¹²³⁰ AJ, 38-111, Str.pov.br.33, “Novi hrvatsko-srpski sporazum”, Hrvatski svijet, 23. septembar 1939.

¹²³¹ AJ, 371-56, Str.pov.br.34, Generalni konzulat u Njujorku za ministarstvo spoljnih poslova, 23. septembar 1939.

¹²³² Zajednica je okupljala pred izbijanje Drugog svetskog rata oko 91 000 članova i predstavljala je najveću iseljeničku organizaciju među jugoslovenskim iseljenicima. Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske*

političkim stavovima ipak je izazvala izvesno razočaranje jugoslovenskih diplomata u Americi. Tek bi saglasnost i podrška Sporazumu, samim tim i podrška politici Kraljevske vlade, dala osnov za nadu u moguće postizanje jedinstva jugoslovenskih iseljenika. Međutim prve reakcije bile su uzdržane. Peta Konvencija Hrvatske bratske zajednice održana od 5 do 17. septembra 1939. godine, bila je prilika da se rukovodstvo Zajednice javno deklarirše o postignutom Sporazumu. Za razliku od konvencije Srpskog narodnog saveza, na konvenciji Zajednice nije bilo diplomatskih predstavnika jugoslovenske države. Bili su međutim prisutni predstavnici raznih hrvatskih društava i organizacija uključujući i predstavnike domobranskog pokreta. Konvenciji je prisustvovao i Rudolf Petek, ispred “Hrvatskog dnevnika” iz Zagreba.¹²³³ Pozdrav je poslao i predsednik Hrvatske seljačke stranke Vlatko Maček.¹²³⁴ Već u uvodnim rečima predsednika Zajednice, Ivana Butkovića, pocrtane su pozicije i opredeljenje HBZ. Kako je Butković naglasio, Zajednica je “vodila računa o našim narodnim pitanjima u staroj domovini i podupirala pravednu i ljudsku borbu svoga naroda i njegovog vodstva pod vodstvom dr Vlatka Mačeka i osuđivala je svaku diktaturu i krvave temelje na kojima su počivale razne vladavine”. Poruka upućena članstvu bila je jasna “da prvu obavezu dugujemo svom članstvu...da drugu obavezu dugujemo hrvatskim iseljenicima u Americi i Kanadi...da treću obavezu dugujemo dragoj zemlji Hrvatskoj”.¹²³⁵ Sporazum svakako nije uticao na buđenje osećanja bliskosti prema jugoslovenskoj državi, ali je učvrstio pozicije HSS i učinio stranku centrom okupljanja iseljenih Hrvata. Može se reći, svojevrsan poraz jugoslovenska diplomatija u Americi je doživela i činjenicom da je na Konvenciji ponovo izabrano staro rukovodstvo na čelu sa Butkovićem i pored svih nastojanja da do toga ne dođe.¹²³⁶ Izvesno razočaranje predstavljala je Rezolucija usvojena na V konvenciji HBZ. Jugoslavija se nijednom rečju

Zajednice, 258; AJ, 371-56, St.pov.br.34, Generalni konzulat u Njujorku za ministarstvo spoljnih poslova, 23. septembar 1939.

¹²³³ AJ, 371-56, St.pov.br.34, Generalni konzulat u Njujorku za ministarstvo spoljnih poslova, Predmet: Izveštaj o radu i rezultatima V konvencije Hrvatske bratske zajednice u Pittsburgu, Pa, 23. septembar 1939.

¹²³⁴ Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, str.270.

¹²³⁵ AJ, 371, 56, St.pov.br.34, Generalni konzulat u Njujorku za ministarstvo spoljnih poslova, 23. septembar 1939.

¹²³⁶ Nezadovoljstvo jugoslovenskih diplomata i službenika izazivalo je pisanje Zajedničara inspirisano stavom vodstva Zajednice, prvenstveno Ivana Butkovića kao predsednika HBZ. Otuda je već početkom 1939. izražena želja, a po svemu sudeći, prema rečima K. Unkovića jugoslovenskog konzula u Pittsburgu, su preduzeti i neki koraci, da se na V konvenciji dođe do izbora rukovodstva koje bi imalo pomirljiviji stav prema jugoslovenskoj državi. AJ, 371-56, K. Unković za ministarstvo inostranih poslova, 7. februar 1939.

nije spominjala niti je postojao bilo kakav stav o njoj kao domovini iseljenika. Rezolucija je međutim bila odraz zebnji i straha od novih previranja u Evropi i pozicije hrvatskih krajeva u novom vremenu. U rezoluciji je izražena želja “da nam naš hrvatski narod i domovina Hrvatska budu sačuvani teških kušnji i opasnosti tuđe prevlasti koja bi taj narod i tu zemlju možda nanovo lišili svake slobode”. Još jednom je naglašena privrženost politici HSS pa se pozivalo “da hrvatski narod bude složan iza svog narodnoga vodstva kako bi složnim nastupima ishodio sebi punu narodnu slobodu, političku kao i gospodarsku a u zemlji svojoj Hrvatskoj u kojoj može da bude suveren tek jedan, a to je – cjelokupan hrvatski narod”.¹²³⁷ Ovom rezolucijom nije ostavljen prostor bilo kakvim dilemama ko ostvaruje stvarni uticaj na veći deo hrvatskog iseljeničtva u Americi kao i ka kome je usmerena lojalnost hrvatskih iseljenika. Sa konvencije su upućeni pozdravi Vlatku Mačeku “vođi hrvatskog naroda”, hrvatskom narodu i “majci domovini Hrvatskoj”.¹²³⁸ Homogenizacija iseljenika oko HSS i Mačeka bila je očigledna. Ipak, podrška Mačeku, posredno je značila i prihvatanje ponuđenih rešenja do kojih se došlo sporazumom između HSS i predstavnika jugoslovenske države. U pogledu Sporazuma, glavni odbor HBZ uputio je Mačeku poruku u kojoj se ukazuje na pozitivan pomak uprkos neispunjavanja svih zahteva ali i ističe potreba za daljom borbom.¹²³⁹ Izvestan oprez pokazala je i druga hrvatska organizacija, Hrvatsko kolo. Glasilo Hrvatski list i danica hrvatska u članku od 2. septembra “I sporazum i demokratija”, kaže “Pošto još nisu stigle potankosti o sporazumu, te kakovu i koliku autonomiju je Hrvatska dobila, gdje će joj biti granica i koliku će površinu imati, na ovo ćemo se naknadno, kad potonje vijesti stignu, opet osvrnuti”.¹²⁴⁰ Međutim uz politiku HSS stali su, kako zaključuje Jure Prpić, i Ivan Krešić i Hrvatsko kolo.¹²⁴¹ Objašnjenje ove početne suzdržanosti najveće iseljeničke organizacije u Americi a svakako najuticajnije u okviru hrvatskog iseljeničtva treba tražiti i u po svemu sudeći odsustvu jačeg podsticaja iz

¹²³⁷ AJ, 371-56, St.pov.br.34, Generalni konzulat u Njujorku za ministarstvo spoljnih poslova, Predmet: Izveštaj o radu i rezultatima V konvencije Hrvatske bratske zajednice u Pittsburghu, Pa, 23. septembar 1939.

¹²³⁸ AJ, 38-61, Str.pov.br.34, D. Stanojević Ministarstvu spoljnih poslova, 20. oktobar 1939.

¹²³⁹ U poruci Glavnog odbora HBZa V. Mačeku kaže se “Iako sporazum ne uključuje sve zahtjeve hrvatskog naroda, mi smatramo da će izvođenje zahtjeva iznešenih u sporazumu značiti veliki dobitak za hrvatski narod i jednu od velikih pobjeda u njegovoj borbi za potpunu slobodu”. Zapisnik Glavnog odbora HBZ, 11. septembar 1939. Citirano prema: Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 269.

¹²⁴⁰ AJ, 38-111, Pov.br.33, Generalni konzul u Njujorku Stanojević za Ministarstvo inostranih poslova, 23. septembar 1939.

¹²⁴¹ J. Prpić, *n. d.*, str.218

zemlje odnosno od strane predstavnika Hrvatske seljačke stranke. U Americi je boravio predstavnik HSS Petrak a u drugoj polovini 1939. godine u SAD je došao i Dinko Tomašić. Međutim sudeći po komentarima i izveštajima jugoslovenskih diplomata u prvim mesecima nakon donošenja Sporazuma ali i na osnovu pisanja hrvatske iseljeničke štampe očekivani pozitivni uticaj sporazuma je izostao. To nije značilo da je on odbačen. Naprotiv. Ali je prihvaćena politika iz zemlje kojom je Sporazum očigledno predstavljao samo prvi korak u realizaciji onoga što je bilo puno ostvarenje hrvatskog interesa.¹²⁴²

Ono što nije pošlo za rukom dvodecenijskim naporima jugoslovenske države činilo se uspeli su da promene dramatični događaji koji su se velikom brzinom odvijali na evropskom kontinentu. Septembra 1939. godine jugoslovenski poslanik u Vašingtonu K. Fotić morao je da konstatuje da sporazum nije na pravi način prihvaćen od strane iseljenika. Svega godinu dana kasnije jugoslovenski činovnici u dopisništvu u Vašingtonu, Srđan Krizman i Bogdan Radica sa zadovoljstvom su konstatovali da je došlo do zbližavanja iseljenika i primetili njihov pozitivan odnos prema Jugoslaviji to pripisujući postignutom Sporazumu o Banovini Hrvatskoj.¹²⁴³ Neminovno se postavlja pitanje šta je uticalo na takvu promenu u raspoloženju iseljenika. postojanje atmosfere sporazumevanja i saglasnosti političkih elita u Jugoslaviji svakako je mogao imati pozitivan odjek među iseljenicima. Međutim, u prvom redu neizbežan uticaj na stavove ukupne iseljeničke javnosti imali su događaji u Evropi koji su svaki oblik političkih aktivnosti stavjali u nov kontekst i tako ga određivali.¹²⁴⁴ Reforme kroz koje je jugoslovenska država prolazila

¹²⁴² Izvesno nezadovoljstvo postignutim sporazumom iseljenička hrvatska štampa izražavala je zbog nerešenog pitanja vojske i finansija. Naša nada list Hrvatske katoličke zajednice navodi da dva glavna zahteva "Hrvatski novac za hrvatske potrebe i hrvatska vojska za hrvatske krajeve". AJ, 38-111, Br. 40, Predmet: Pisanje jugoslovenske štampe u SAD o rešenju hrvatskog pitanja, 30. septembar 1939; Sličan stav izneo je Hrvatski list i Danica hrvatske zaključivši "Ipak će hrvatski narod morati, da se i dalje bori za svoja prava, a naročito za pravo da u banovini Hrvatskoj služe hrvatski vojnici..." Pozivalo se i na izjavu V. Mačeka da postignutim sporazumom nije rešeno do kraja pitanje teritorije Hrvatske. AJ, 38-111, Br. 40, Predmet: Pisanje jugoslovenske štampe u SAD o rešenju hrvatskog pitanja, 30. septembar 1939; I u kasnijim osvrtima na postignuti sporazum ocena iz HBZa bila je da je organizacija dala podršku postignutom dogovoru ali kako se nekoliko godina posle okončanja rata zaključilo „ni ovaj sporazum nije bio ono što je tražio i očekivao hrvatski narod, jer se nije riješilo najvažnija sporna pitanja“. *Kratka Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 64-65.

¹²⁴³ AJ, 371-78, Br.5, 10. jun 1940.

¹²⁴⁴ Ivan Čizmić zaključuje "bezrezervna i snažna politička podrška narodu i domovini u kasnim 30im godinama bila je rezultat spoznaje članova Zajednice da se svijetom događaji nepovoljno razvijaju i vode

tumačile su se kao odgovor na događaje u Evropi ali istovremeno ti događaji uticali su na odnos iseljenika prema ovim reformama. Ova povezanost novih političkih rešenja u Jugoslaviji i događaja u Evropi nije izmakla iseljeničkoj javnosti. U listi prokatoličke orijentacije "Naša Nada" ustvrdilo se "Trebalo je tamnih ratnih oblaka, da diktaturaše zastraše te su...popustili. da vidimo kako će sve to dalje ići".¹²⁴⁵ U članku od 7. septembra ističe se da su "Ratni oblaci pospešili sporazum a Jugoslavija je tom promjenom stupila u kolo demokratskih država i biti će glavni stup da okupi druge balkanske države da se odupru navali Nemačke na Istok. Rat je međutim započeo i što će biti kad se svrši-ne zna nitko".¹²⁴⁶ Jugoslovenski konzul u Čikagu, P. Cabrić istakao je da je Sporazum, sem u hrvatskom, u iseljeništvu dočekan sa "iskrenom radošću i olakšanjem" posebno u svetlu događaja u Evropi i zaključuje "Svakako da je brzi nestanak dveju slovenskih država...ispunio naše rodoljubive iseljenike mnogim crnim slutnjama za budućnost".¹²⁴⁷ Ipak ovo povezivanje ili uočavanje bliske veze reformi u Jugoslaviji i promena koje su se dešavale u Evropi imale su neke druge posledice. Ustupci, kako se smatralo, beogradske vlade i postizanje dogovora o formiranju Banovine, samim tim i osnov za preduzimanje daljih reformi u pogledu unutrašnje transformacije zemlje nisu se smatrali kao autonomni izraz političke volje vlade ili političkih struktura u Jugoslaviji. Mere su prepoznate kao najvećim delom iznuđene usled tragičnih promena koje su potresale evropski kontinent. Stoga bilo kakvo očekivanje da će se ponuđene reforme reflektovati pozitivno na samu vladu ili politički establišment bilo je nerealno. Nije se verovalo u dobru volju političkih elita već u prinudu delovanja što je ostavljalo prostor sumnjama da li bi, sa izostankom opasnosti koja je bila pred vratima, izostala i volja da se pronađu kompromisna rešenja kojima se prevazilazila nacionalna i politička napetost u zemlji. Jugoslovenska vlast i

velikom ratu koji, predosjećali su, neće mimoići ni njihovu staru domovinu". Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 270-271.

¹²⁴⁵ AJ, 38-111, Str.pov.br.33, Naša nada „Najnovije o sporazumu“, 23. septembar 1939.

¹²⁴⁶ AJ, 38-111, Pov.br.33, Generalni konzul u Njujorku Stanojević za Ministarstvo inostranih poslova, Naša Nada "Najnovije o sporazumu", 23. septembar 1939.

¹²⁴⁷ AJ, 38-61, Pov.248, P. Cabrić za Ministarstvo inostranih poslova, 14. decembar 1939.

zvanični politički establišment stoga ni tada ni kasnije nisu mogli da računaju na političke plodove nastale pristankom na Sporazum 1939. godine.¹²⁴⁸

Svakako da je više od ličnog utiska veći značaj ili reprezentativnost imalo konkretno ponašanje pojedinaca i organizacija iz redova iseljeničtva. Prva provera stvarnog učinka vesti o Sporazumu na odnos iseljenika prema jugoslovenskoj državi i mogući znak omekšavanja stavova pre svega hrvatskih iseljenika, bila je proslava Prvog decembra kao Dana ujedinjenja i državnog praznika Kraljevine Jugoslavije. Proslava u Čikagu održana je 3. decembra 1939. godine u organizaciji odbora pod predsedništvom Antuna Kamenjarina iz Splita. Blagodarenja su održana u katoličkoj i pravoslavnoj crkvi a proslave praznika održane su u Geri (Indijana) i u Istočnom Čikagu. Ipak i ove godine konzul P. Cabrić morao je da konstatuje da je i u godini postizanja Sporazuma primećena “apstinencija onog dela Hrvata koji se smatraju sledbenicima Hrvatske seljačke stranke” te da je, pored prisustva pojedinaca “masa izostala”.¹²⁴⁹ Objašnjenje se tražilo u nedostatku podsticaja od strane HSS u pravcu popularizovanja sporazuma. Rudolf Petek koji je prisustvovao Petoj konvenciji HBZ tokom tri meseca svog boravka u Americi, po rečima konzula Cabrića, bavio se isključivo ekonomskim pitanjima “prelazeći šutnjom preko političkih događaja velikog zamašaja koji su se u međuvremenu odigrali u Domovini”. Kako Cabrić primećuje te aktivnosti započele su tek “u poslednje vreme...verovatno po dobivenim instrukcijama”.¹²⁵⁰

Prilika da se ponovo oceni raspoloženje iseljenika pružila se već naredne godine. Ovoga puta mapa Evrope doživela je bitnu transformaciju a pitanja vezana za Jugoslaviju sve više su se okretala njenom spoljnopolitičkom opredelenju a sve manje onome što se ticalo unutrašnjih reformi. Opet, glavni test ili primer manifestacije zajedništva ili

¹²⁴⁸ Uprkos kasnijim tvrdnjama i konstatacijama koje nisu bile bez osnova o zbližavanju jugoslovenskih iseljenika i povećanoj podršci jugoslovenskoj državi, ne može se zanemariti utisak B. Radice svega nekoliko meseci pre napada Nemačke na Jugoslaviju. Radica, uočivši nepoverenje hrvatskih iseljenika prema jugoslovenskoj državi zaključuje “daleko su hrvatske mase od toga da se izjašnjavaju za Jugoslaviju sporazuma. Oni znaju da je bilo više puta ...sporazuma pa ih sve to drži u nepoverenju i u hladnoći prema Jugoslaviji”. Krivac po Radici bio je jasan. Dotadašnja praksa i postupanje jugoslovenskih vlasti bili su po njemu zaslužni za ovakvo stanje. B. Radica je između ostalog zamerao jugoslovenskim vlastima što nisu u Americi sprovodili kadrovsku politiku u skladu sa brojnošću pojedinih nacionalnih grupa među iseljenicima, odnosno što među diplomatskim osobljem nije bilo više Hrvata. AJ, 334-33, Pov.br.176, 8. januar 1941.

¹²⁴⁹ AJ, 38-61, Pov.br.248, P. Cabrić Ministarstvu inostranih poslova, 14. decembar 1939.

¹²⁵⁰ AJ, 38-61, Pov.br.248, P. Cabrić Ministarstvu inostranih poslova, 14. decembar 1939.

blagonaklonijeg odnosa prema Jugoslaviji bile su proslave državnih praznika. Proslava rođendana kralja Petra II, 6. septembra, 1940. godine obeležen je i u Americi. Rođendan je obeležen širom severne Amerike a čestitke povodom praznika Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu stigle su od Srpskog narodnog saveza, Hrvatske Bratske Zajednice. Na proslavi u Klivlendu, prema K. Fotiću, prisutni su bili predstavnici srpske i hrvatske kolonije. Kolika se važnost pridavala stajalištu hrvatskih iseljenika, pokazuje i podatak da je Fotić dostavio ministarstvu spoljnih poslova samo kopiju pisma Hrvatske bratske zajednice.¹²⁵¹ Zasluge za kako se činilo, promenu stava hrvatskog iseljništva odnosno onog dela okupljenog oko HBZ, jugoslovenski konzul Cabrić pripisao je pozitivnom uticaju profesora Dinka Tomašića. On je tokom boravka u Americi održao niz predavanja sa temom Sporazuma i političke situacije u Jugoslaviji i po Cabriću “njegov boravak i rad u hrvatskom delu našeg iseljništva imali su vrlo jakog i korisnog dejstva jer su poslužili smirivanju duhova, konstruktivnoj orijentaciji i suzbijanju plaćeničke propaganda protiv Kraljevine među samim iseljenicima”.¹²⁵² Radilo se o potpuno novoj oceni rada predstavnika HSS u Americi od one koju je svega godinu dana ranije izneo konzul Cabrić. Potvrda promocije pozitivnog sagledavanja postignutog sporazuma stigla je i od strane potpredsednika HSS Ivana Cvitkovića koji je na skupu u Čikagu jula 1940. godine, istakao politički uspeh Mačeka u pogledu osnivanja Banovine Hrvatske.¹²⁵³ Jugoslovenski konzul u Čikagu P. Cabrić ocenio je skup u Čikagu kao dokaz “da sporazum postignut u Domovini i razvoj prilika u njoj nailazi na shvatanje u iseljništvu stvarajući mogućnost šire kooperacije među Jugoslovenima u Americi”. Ipak izrazi ovog jedinstva dolazili su godinu dana nakon postignutog sporazuma ali i godinu dana od početka rata u Evropi kada je

¹²⁵¹ AJ, 371-56, Br.470, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za Ministarstvo inostranih poslova, 12. septembar 1940; U Njujorku praznik je obeležen u Ruskoj crkvi, Slovenačkoj rimokatoličkoj crkvi a SPC je obeležila dan u Hartley house gde je službu držao Vojislav Gaćinović. Učešće u proslavi uzeli su predstavnici Jadranske Straže, Dobrovoljačkog udruženja i Kola srpskih sestara. AJ, 371-56, Pov.br.93, 9. septembar 1940?

¹²⁵² Ovom prilikom Cabrić je uputio molbu da se Tomašiću produži boravak u Americi na četiri do šest meseci. AJ, 371-56, Pov.206, Generalni konzulat u Čikagu za Ministarstvo inostranih poslova, 14. oktobar 1940; O pozitivnoj ulozi D. Tomašića govori i B. Radica, šef dopisništva CPB u Vašingtonu koji zasluge za promociju Sporazuma pripisuje Tomašiću ali i sopstvenom uticaju. Kako kaže “Tek dolaskom g. dra Tomašića i mojim počelo se iseljeniku govoriti o sporazumu između Srba i Hrvata. AJ, 334-33, Pov.br.176, Predmet: Položaj iseljništva, 8. januar 1941.

¹²⁵³ Na istom skupu Nikola D. Šarić, glavni tajnik HSS ukazao je na potrebu sradnje Srba, Hrvata i Slovenaca. AJ, 371-56, Pov.br.147, Predmet: Hrvatski dan u Čikagu, 16. jul 1940.

percepcija u pogledu događaja u domovini i njenog položaja u Evropi bila znatno izmenjena. Novi strahovi i nova nesigurnost prevladali su ali ne i potisnuli do tada izražena očekivanja. Nekoliko meseci kasnije obeležen je Dan ujedinjenja praznik koji je u svakom pogledu predstavljao najjasniju manifestaciju ideološkog, političkog i nacionalnog stave i u tom smislu je i korišćen u prethodnim decenijama. Svega godinu dana od razočaravajućeg iskustva 1939. godine, proslava jugoslovenskog državnog praznika poprimila je bitno drugačiji karakter. Skromniji oblik proslave, usled ratnih događaja, nadomestio je odaziv iseljenika sva tri naroda što je iz perspektive jugoslovenskih interesa konačno predstavljalo ostvarenje višedecenijskih nastojanja i želja. Pokazalo se da je prvenstveno promena političkih okolnosti, primarna podela sveta i građana na protivnike i pristalice fašizma i Nemačke presudno uticala na ponašanje jugoslovenskih iseljenika. Dotadašnje nacionalne razlike i političke podele potisnula je, iako ne i uklonila, nova podela i identifikacija. Stav Amerike i nedvosmisleno stavljanje države i javnosti na stranu Velike Britanije i antinemačkih i antifašističkih pokreta opredelili su i stav najvećeg dela jugoslovenskog iseljeničtva. Ovaj stav se manifestovao kroz pisanje štampe, u javnim nastupima i javnim iznošenjem pozicija društava i pojedinaca. Na isti način odnos prema Jugoslaviji u ovim mesecima nije više bio isključivo odnos prema nacionalnom pitanju i političkim rešenjima unutrašnjeg uređenja jugoslovenske države, već je taj odnos dobio okvir podrške jugoslovenskoj neutralnosti i održanju izvan sfere Nemačkog uticaja. Nove svetske okolnosti nametnule su da se u američkoj javnosti, prioritetno pokaže stav iseljenika prema spoljnopolitičkom pravcu jugoslovenske države dok su do tada glavna pitanja koja su dominirala proteklih decenija potisnuta privremeno u drugi plan. Upravo je to razlog promene ponašanja iseljenika. Svojom podrškom neutralnosti jugoslovenske države oni su se uklapali u opšte raspoloženje američke javnosti i glavne pravce američke politike i na taj način još jednom je posredno manifestovana lojalnost američkoj državi. Đorđe Kovačević organizator proslave Dana ujedinjenja primetio je “Srbi su uvek bili lojalni i odani dok su Hrvati u velikom broju bili po strani i neopredeljeni do pomenutog sporazuma (Sporazum o Banovini Hrvatskoj prim. VĐ). Kovačević je međutim novembra 1940. mogao sa zadovoljstvom da saopšti Fotiću “da su se hrvatska društva ovog puta skoro sva odazvala i

odredila svoje predstvanike i izaslanike u dočekni Odbor i za proslavu”.¹²⁵⁴ Glavna proslava Dana Ujedinjenja održana je u St. Luisu. Na njoj je prisustvovao i poslanik Fotić a prema izveštaju sa proslave prvi put su učešće uzela srpska, hrvatska i slovenačka udruženja.¹²⁵⁵ Konstantin Fotić je sa svoje strane istakao da je proslava bila “izvanredan dokaz solidarnosti Jugoslovena jer su prvi put aktivno učestvovala sve hrvatske organizacije s svojim predsednicima i odbornicima”.¹²⁵⁶ Slično iskustvo ponovljeno je i na drugim proslavama i kako Fotić kaže “na svim tim svečanostima ove godine naročito, narodno ujedinjenje proslavljeno je u znaku solidarnosti i ljubavi Srba, Hrvata i Slovenaca prema zajedničkoj domovini”.¹²⁵⁷ Tako, na proslavi u Njujorku učešće je uzelo niz iseljeničkih društava sva tri naroda.¹²⁵⁸ Međutim poruke upućene jugoslovenskim zvaničnicima sa ovih proslava jasno su pokazale da se ovaj i slični skupovi iseljenika kao i poruke koje su se upućivale, nisu više mogle tumačiti kroz pitanje prihvatanja ili odbijanja sporazuma o Banovini. Duboko se zašlo u sferu spoljne politike, tumačenja, sa strepnjom, opredeljenja jugoslovenskog vrha u novoj konstelaciji snaga, te su se tako i poruke i ponašanje iseljeničkih organizacija, pojedinaca pa i zajednica morali posmatrati i vrednovati. Sa proslave upućeni su telegram knezu Pavlu, Dragiši Cvetkoviću i američkom predsedniku Ruzveltu. Cvetkoviću je poručeno da jugoslovenski iseljenici “odobravaju Vašu miroljubivu politiku neutralnosti i apeliraju da saradujete za sveslovensku uzajamnost” a predsedniku Ruzveltu “obećavamo lojalnu potporu i saradnju u ogromnom poslu sa kojim se ova demokracija suočava”. Na proslavi je doneta zajednička rezolucija kojom je potencirana jedinstvenost Jugoslavije ali i sveslovenska uzajamnost.¹²⁵⁹ Proslave

¹²⁵⁴ AJ, 371-56, Pismo Đ. Kovačevića K. Fotiću, 16. novembar 1940.

¹²⁵⁵ AJ, 38-61, Izveštaj B. Radice Centralnom presbirou, 2. decembar 1940.

¹²⁵⁶ AJ, 371-56, Br.576, Predmet: Proslava Dana ujedinjenja u S. D., 4. decembar 1940.

¹²⁵⁷ Proslava državnog praznika proslavljena je i u Vašingtonu, Čikagu, Nju Orleansu. AJ, 371-56, Br.576, Predmet: Proslava Dana ujedinjenja u S. D., 4. decembar 1940.

¹²⁵⁸ Između ostalih učestvovali su društva „Dalmatinske kćeri“, „Petar Preradović“, „Ujedinjeni Srbi“, „Jugoslovenski Sokol“, „Kolo srpskih sestara“, „Jadranska Straža“, „Slovenija“, „Slovensko pevačko društvo Slovan“ i dr. Na kraju programa svirali su „Tamburaški zbor“ iz Bruklina i „Jazz Orchestra“ Harry Sara. AJ, 371-56, Pov.br.112, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova-političko odeljenje, 3. decembar 1940.

¹²⁵⁹ AJ, 371-56, Pov.br.112, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova-političko odeljenje, 3. decembar 1940.; Proslava je obeležena i u Ruskoj pravoslavnoj crkvi, slovenačkoj rimokatoličkoj crkvi sv. Ćirila, i Hartley House-u. AJ, 371-56, Telegram Generalnog konzula u Njujorku Stanojevića, 1. decembra 1940.

su održane i u Vašingtonu, Čikagu, Detroitu, Klivlendu i Pitsburgu. U Čikagu pored dvadesetak iseljeničkih organizacija učešće u proslavi Prvog decembra uzela je i jedna od najvećih i najznačajnijih kulturno umetničkih društava, hrvatsko pevačko društvo "Zora".¹²⁶⁰ Prema izveštaju Bogdana Radice, celokupna iseljenička štampa prenela je vest o proslavi "i ističe potrebu da Jugoslavija u današnjim vremenima istraje u otporu i odvažno brani samostalnost i nezavisnost zemlje".¹²⁶¹

Događaji u Evropi odnosili su postepeno prevagu nad unutrašnjopolitičkom situacijom u Jugoslaviji, tačnije u okvirima ovih događaja posmatrali su se i tumačili koraci unutar jugoslovenskog političkog života. Istovremeno, pažnja iseljenika u sve većoj meri postaje usredsređena ne samo na reforme kroz koje su jugoslovensko društvo i država prolazili već i na poziciju Jugoslavije u novim okolnostima. Da li će se uspešno zadržati neutralnost, da li postoji opasnost približavanja Kraljevine Trojnom paktu, procene izvesnosti ulaska Jugoslavije u ratni sukob, postala su pitanja i dileme koje su zaokupljale interes iseljenika i uticale na njihove aktivnosti. U kontekstu odnosa sa iseljenicima, očekivanja od Sporazuma iz jugoslovenske perspektive bila su velika. Uspešnom akcijom Konstantina Fotića svaki oblik nezadovoljstva sa srpske strane, bar u prvo vreme, potisnut je. S druge strane uspeh dogovora sa HSS i političkom elitom Hrvatske, očekivalo se, trebalo je da omekša stavove hrvatskih iseljenika u Americi i učini od njih, ako ne zagovornike jugoslovenske ideje, onda bar da umanja antagonizam i neprijateljski stav prema jugoslovenskoj državi. Izvesni pomaci su u tom smislu učinjeni ali ne u obimu i obliku kakvom su se jugoslovenski političari nadali. Umesto pozdrava dogovora došlo je do izražavanja sumnje, umesto očekivanog zadovoljstva postignutim rešenjima isticana su nova očekivanja. Javno manifestovanje jedinstva, u prvim mesecima od objave Sporazuma,

¹²⁶⁰ U proslavi su učestvovala i organizacije Jugoslovenska straža, America- Yugoslav Legion, Kolo Srpskih Sestara, Crnogorsko društvo Njegoš, Srpska pevačka društva Sloboda i Branko Radičević, Slovene Roman Catholic Church Parish, Slovenačko pevačko društvo Adrija itd. AJ, 414-2, American Yugoslav Day u Čikagu, 1. decembra 1940.

¹²⁶¹ AJ, 38-111, Radio telegram dopisnika Radice, 2. decembar 1940; Nešto drugačiji odjek bio je u američkoj štampi. Naime ona nije ispratila proslavu praznika što je po Radici bilo dobro pošto je na taj način izbegnuta i potencijalna debata u američkoj štampi o poziciji Jugoslavije i njenom opredeljivanju u novoj političkoj i ideološkoj podeli u svetu. Naime Bogdan Radica naglašava da su simpatije američke štampe na strain zemalja koje su se suprotstavile silama Osovine a pošto iz Jugoslavije nisu stizale nikakve informacije o otporu "to je bolje da se u američkoj štampi nije mnogo isticalo naše pitanje jer bi to bilo dalo povoda samo da se novine otvoreno bace na nas i da nas optuže umesto da nas uzmu u odbranu". AJ, 38-61, Pov.br.117, B. Radica za CPB, 1. decembar 1940.

izostalo je a saradnja sa državom ali i unutar iseljeničke zajednice opstalo je u granicama postojećeg. Angažovanje predstavnika Hrvatske seljačke stranke u Americi od kojih se očekivalo propagiranje i približavanje Sporazuma iseljeničkoj javnosti, pre svega hrvatskoj, nije zadovoljilo očekivanja jugoslovenskih dilomata u Americi. Tek nekoliko meseci kasnije, u tencijama kada je rat već uveliko zahvatio evropski kontinent, javile su se prve pozitivne konstatacije jugoslovenskih diplomata u pogledu aktivnosti hrvatskih političara. Stvarne domete Sporazuma i njegov uticaj na iseljeničku javnost i njen odnos prema jugoslovenskoj ideji, političkoj, nacionalnoj, državnoj, međutim nemoguće je oceniti. Izbijanje Drugog svetskog rata, brzina širenja ratnih dešavanja i jednako brzo napredovanje Nemačke otvorilo je niz novih pitanja i nedoumica, izazvalo nove strepnje i strahove koji postaju važan faktor u određivanju i usmeravanju ponašanja iseljenika i njihovog političkog opredeljivanja. Pitanja političkog opstanka Jugoslavije, njenog spoljnopolitičkog opredeljenja, opstanka celovitosti države, nova realnost ugroženosti nacionalnih interesa, pretnje starokrajskim teritorijama, učinili su da najvažnije pitanje unutrašnje reforme jugoslovenske države, stvaranje Banovine, postane u iseljeničkoj javnosti ne prioritarno već deo mozaika ukupnih političkih i vojnih dešavanja u svetu, Evropi i konačno Jugoslaviji. To nije značilo da je ovo pitanje nestalo iz fokusa iseljeničkog interesovanja. Ono postaje deo ukupnih analiza o poziciji Jugoslavije, faktor u oceni njene snage, ali u budućnosti i važni politički oslonac u budućim analizama pitanja političkog opstanka jugoslovenske države i njenog ustrojstva (unutrašnje organizacije). U godinama tzv “dvostruke neutralnosti” odnos prema sporazumu postaje određen stavom prema zaraćenim stranama, strahom od ugroženosti sopstvenog nacionalnog interesa. U krajnjoj liniji stav prema jugoslovenskoj državi uz opstanak nasleđenih podela, doživljava modifikaciju i oblikuje se u skladu sa promenama stanja na evropskom kontinentu. Osećanje, opravdano, ugroženosti nacionalnih interesa, većinsko antifašističko stajalište iseljenika, ali i praćenje zvaničnog stava Sjedinjenih Država i Kanade učinili su da odnos prema Jugoslaviji kao političkom i državnom subjektu postane blagonakloniji i povoljniji. Potezi jugoslovenske vlade merili su se i vrednovali prema tome koliko državu udaljavaju ili vode ka savezu sa Nemačkom. U tom smislu ideološke pozicije padale su u drugi plan sem one prioritarnе koja je određivala ukupno držanje iseljeničtva, pozicija antifašizma.

Jugoslovenski iseljenici i spoljnopolitički položaj Jugoslavije

Unutrašnja reforma u Jugoslaviji samim tim što je u osnovi imala pokušaj rešavanja i prevazilaženja pojačane napetosti koja je ugrožavala stabilnost države stavljajući pod znak pitanja i samu mogućnost njenog opstanka, uključila je iseljenike kao zainteresovane učesnike ako ne u donošenju odluka ili uticaju na njih, onda kao glas javnosti i odraz raspoloženja svake nacionalne ili političke grupacije ponaosob. Druga sfera angažovanja odnosila se na spoljnopolitičko opredeljenje jugoslovenske države. Možda čak i više nego u pogledu pitanja postignutog Sporazuma, da zainteresovanost države ali i drugih starokrajskih političkih faktora, za držanje i stavove iseljeničke zajednice postoji, svoju potvrdu našlo je upravo u trenucima kada se odmeravalo i spekulisalo kojim putem će jugoslovenska država krenuti u novim političkim okolnostima. Da će dramatičnost događaja na tlu Evrope i pokušaji jugoslovenskog vrha da nađu najmanje loše rešenje, u sve većoj meri upućivati jugoslovensku državu i na iseljeničku zajednicu u Americi, ali sve više kao aktera a ne samo u kontekstu posmatrača i daleke podrške, pokazali su meseci koji su polako ali sigurno uvodili Jugoslaviju u sferu ratnih sukoba koji su već izbili na tlu Evrope. A zanimanje na iseljeničkoj strani bilo je primetno. Nije se radilo, ili ne isključivo, o prirodnoj zainteresovanosti za opredeljenje bivše domovine u opštem političkom komešanju u Evropi. Ovo zanimanje proizilazilo je i iz prepoznavanja sopstvenog interesa odnosno potencijalnom uslovljenošću političkog i ekonomskog položaja iseljenika u Americi opredeljenjem bivše domovine. U tom smislu iskustvo iz Prvog svetskog rata svakako je moglo poslužiti kao dobro naučena lekcija. Antifašistički stav, simpatije ali i konkretne mere podrške državama koje su se suprotstavile nacističkoj agresiji postavili su iz američkog ugla, okvir poželjnog i prihvatljivog opredeljenja evropskih država. Otuda i jugoslovenski iseljenici i iseljeničke organizacije u javnim nastupima kretali su se u zadanim okvirima prihvatljivog artikulisanja političkih stavova u pogledu dešavanja u Evropi pa u skladu sa tim i spoljnopolitičkoj poziciji jugoslovenske države. Ipak primetna je izvesna dvojnost u izražavanju stavova i definisanju odnosa prema Jugoslaviji. Podrška celovitosti zemlje, očuvanju njene neutralnosti i njenih granica bila je izraz opšteg raspoloženja u kontekstu međunarodnih događaja i potrebi izjašnjavanja i zauzimanja pozicija ne samo političkih i ideoloških već i onih sa moralnog aspekta. To međutim nije

bio odraz iznenadne privrženosti jugoslovenskoj ideji, politici ili samoj jugoslovenskoj državi kao takvoj, bar ne od strane jednog dela iseljenika. Raspoloženje u tom smislu i može se reći intimniji, iskreniji stav prema onome što je jugoslovenska država predstavljala svoj izraz nalazilo je tek u odnosu i reakcijama prema unutrašnjim kretanjima kroz koje je stara domovina prolazila. Tek tu se otvarao prostor prepoznavanja raspoloženja iseljenika u odnosu na pitanja nacionalnog ali i ideološkog karaktera.

Dramatični događaji u Evropi čiji su, i Jugoslavija s jedne i Sjedinjene Države na drugoj strani, bili još uvek samo posmatrači, sudeći prema utisku jugoslovenskih diplomata uneli su izvesne promene u ponašanju iseljeničke javnosti. Već marta 1939. godine konzul Cabrić primećuje da je veći deo iseljeničke štampe prestao sa napadima i negativnim stavom prema Kraljevskoj vladi.¹²⁶² S druge strane Konstantin Fotić, konstatujući da je veza iseljenika i domovine, i pored udaljenosti i amerikanizacije “duboko ukorenjena” zaključio je da “naši iseljenici bez razlike ispoljavaju želju da se Jugoslavija održi u sadašnjim granicama”.¹²⁶³ Uticaj spoljnopolitičkih događaja na ponašanje iseljenika i pre konačnog izbivanja Drugog svetskog rata nije ostao neprimećen kod jugoslovenskih diplomata. Fotić je takođe podvukao razliku između srpskog i slovenačkog iseljeničtva s jedne i hrvatskog sa druge strane. Za Srbe i Slovence poslanik kaže da su “bezuslovno za održavanje današnjeg stanja”, dok za Hrvate, uglavnom pristalice Mačeka, ističe promenu u stajalištu posle proglašenja nezavisne Slovačke 15. marta 1939. Kako navodi “javno mišljenje” među hrvatskim iseljenicima “počelo je sve više da se ispoljava u smeru državne zajednice sa Srbima i Slovencima...”¹²⁶⁴

Većina iseljeničkih organizacija, pre svega one najveće pokazivale su izvesnu uzdržanost pažljivo prateći vesti iz domovine o pregovorima za postizanje političkog sporazuma, istovremeno sa zebnjom prateći promene u srednjoj Evropi. Upravo promene na evropskom kontinentu, činilo se, mogle su da dovedu do onoga što dvadesetogodišnji napori jugoslovenskih diplomata nisu uspeali. Zabrinutost iseljenika u Americi, pored dešavanja u Evropi, izazivale su vesti o aktivnostima jugoslovenskih zvaničnika koje su na izvestan način mogle biti najava mogućeg opredeljivanja Jugoslavije u nastupajućem

¹²⁶² AJ, 371-56, Pov.br.81, Predmet: Događaji u Evropi i iseljeničtvo, 30. mart 1939.

¹²⁶³ AJ, 371-56, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 21. april 1939.

¹²⁶⁴ AJ, 371-56, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 21. april 1939.

evropskom i svetskom sukobu. Razloge je potrebno tražiti kako je već rečeno u činjenici da su nove domovine, SAD i Kanada, zauzele nedvosmisleni stav u pogledu događaja u Evropi. Otvorene simpatije i zatim i konkretna podrška, u slučaju Kanade i uključivanje u rat na strani Saveznika od trenutka njegovog izbijanja, pratile su angažovanje javnosti i vlada dve severnoameričke države. Otuda je svakako razumljiva uznemirenost iseljenika nakon vesti američke novinske agencije United Press International News Service da je Jugoslavija “sada definitivno vezala svoju sudbinu sa osovinom Rim- Berlin...” Jugoslovenski poslanik K. Fotić je tražio od uredništva Amerikanskog Srbobrana da ovu vest demantuje uz obrazloženje da je “politika Jugoslavije određena na prvom mestu njenim sopstvenim interesima i njenim geografskim položajem a da politika prijateljskih odnosa sa Nemačkom i Italijom ne znači definitivno spajanje Jugoslavije sa osovinom Rim Berlin”.¹²⁶⁵ Poseta Aleksandra Cincar Markovića Veneciji i Rimu, poseta kneževskog para Nemačkoj ali i, kako Fotić ističe “netačne ali alarmantne vesti” izazivale su “zabrinutost i uznemirenost” kod iseljenika. Od jugoslovenskog poslanstva tražile su se informacije o spoljno političkoj situaciji, poziciji Jugoslavije. K. Fotić zaključuje “Svi su mi isticali svoju odanost starom kraju i gotovost, ako to događaji budu zahtevali, da opet, kao i za vreme Svetskog rata, priteknu u pomoć staroj Domovini”.¹²⁶⁶ Ipak, ovo je bio, može se reći isuviše optimističan zaključak jugoslovenskog poslanika. Njegov optimizam u pogledu raspoloženja iseljenika ubrzo je demantovan a utisak o još uvek prisutnoj podeljenosti iseljenika nije se mogla zaobići ni u prilici kada se upravo trebala prikazati i manifestovati jedinstvenost u pružanju podrške staroj domovini. Naime u trenucima kada se u Evropi i konačno urušio Versajski sistem, jugoslovenski iseljenici u SAD zajedničkim nastupom trebali su da iskažu jedinstvenu podršku jugoslovenskoj državi, njenoj nezavisnosti ali i nastojanju da se na unutrašnjem planu postigne sporazum. Zajednički nastup najvećih iseljničkih organizacija sva tri naroda, činilo se, bio je gotovo izvestan. Nije se radilo o manifestaciji kulturne sradnje ili zajedničko obeležavanje istorijskih događaja, već artikulisanje zajedničkog političkog stava. Naime dogovorom tri najveće iseljeničke potporne organizacije, Hrvatske Bratske Zajednice, Kranjske Katoličke Jednote, Srpskog

¹²⁶⁵ AJ, 371-56, Pov.br.325, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 28. april 1939.

¹²⁶⁶ AJ, 371-56, Pov.br.325, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 28. april 1939.

Narodnog Saveza, 7. maja 1939, planirano je održavanje zajedničke skupštine svih jugoslovenskih iseljeničkih organizacija u Pittsburgu u nameri manifestovanja jedinstva i podrške staroj Domovini. Značaj ove skupštine nije se ogledao samo u smislu pokazivanja jedinstva iseljenika u datom istorijskom trenutku. Jugoslovenski poslanik primetio je “ovo je za dugi niz godina prva zajednička velika manifestacija Jugoslovena u Americi”, i zaključuje da je glavni pokretač ovog događaja situacija u Evropi.¹²⁶⁷ Značaj skupa bio bi tim više reprezentativniji s obzirom da je u Pittsburgu i okolini živela najbrojnija hrvatska i srpska iseljenička kolonija. U proglasu od 26. aprila, koji su potpisali predsednik HBZ Ivan Butković, predsednik SNS Simo Vrlinić i član glavnog odbora KSKJ Džon A. Dečman poručivalo se da “...samo jedinstvom i bratskom slogom Hrvata, Srba i Slovenaca naša će zajednička domovina biti pošteđena od katastrofe” kao i da “sada više nego ikad pre, mi američki Srbi, Hrvati i Slovenci treba da stanemo bratski jedan uz drugog...i da zajedno pokažemo celom svetu da stojimo odlučno na braniku svoje zajedničke domovine”. Braći u Jugoslaviji trebalo je pokazati “da smo u času iskušenja, mi ovde u velikoj demokratskoj Americi sjedinjeni i da zajednički stojimo na braniku jedinstva, slobode i nezavisnosti naše stare lepe i slavne domovine”. Planirana skupština je trebala da bude “tumač želja celokupnog našeg iseljenog naroda, sviju Hrvata, Srba i Slovenaca”. Od sunarodnika u domovini očekivalo se postizanje sporazuma i uspostavljanje jednakosti svih jugoslovenskih naroda a “Mi odavde obećavamo svaku pomoć za sretniju i lepšu budućnost”.¹²⁶⁸ Značaj ovog događaja Srbobran je još jednom pocrtao istakavši “Prvi put posle toliko godina, braća daju zajedničke potpise i iskreno bratski trče jedan uz drugoga da dignu svoj zajednički bratski glas, da zajednički doviknu našim dušmanima K SEBI RUKE! JUGOSLAVIJA JE NAŠA ZAJEDNIČKA MAJKA I MI ĆEMO JE BRANITI SVI BEZ RAZLIKE PLEMENSKE PODELE, VERE I PARTIJE,- DO ZADNJE KAPI

¹²⁶⁷ AJ, 371-56, Telegram K. Fotića, 28. aprila 1939.

¹²⁶⁸ Pored čelnika iseljeničkih organizacija proglas su potpisali i članovi Jugoslovenskog odbora Sveslovenskog kongresa Branko M. Pekić, Jovo Vrlinić, Stevan Dedijer, Stjepan Lojen i dr. Amerikanski Srbobran, “Proglas Srbima, Hrvatima i Slovencima u Pittsburgu i okolini”, 26. april 1941; Fotić komentarišući ovaj proglas navodi da “oni obećavaju staroj domovini svoju pomoć za sretniju i lepšu budućnost” dok su ovim skupom želeli da pokažu “da stojimo odlučno na braniku svoje stare domovine njenog jedinstva, slobode i nezavisnosti”. AJ, 371-56, Telegram K. Fotića, 28. aprila 1939.

NAŠE KRVI”.¹²⁶⁹ Ipak i ovog puta potcjenjene su očigledno jake nacionalne i političke razlike ali i oprez pre svega hrvatskog dela iseljništva od eventualnog tumačenja njihovog učešća u zajedničkim manifestacijama kao dokaz jugoslovenskog opredeljenja ili promena dotadašnje politike i stava društva. Vođstvo Hrvatske bratske zajednice već dugi niz godina u raznim prilikama stavljalo je do znanja pre svega jugoslovenskim vlastima da odbija bilo kakvo učešće u bilo kom obliku saradnje koje bi se moglo tumačiti kao podrška ili pristajanje na saradnju sa zvaničnim jugoslovenskim institucijama. I ovog puta, kada se činilo da će opšte priklive pre svega u Evropi nadjačati uskonacionalni interes, HBZ se odlučila na uzdržanost i neučestvovanje. Po svemu sudeći bila je to odluka koja je doneta u poslednjem trenutku ili je bar bila objavljena tek po okončanju priprema za održavanje ovog skupa. Svakako da je u početku postojao pristanak ove organizacije da uzme učešće u planiranom skupu. Poslanik Fotić svega nedelju dana pre održavanja skupštine, 28. aprila 1939. godine, obavestio je vlasti u Beogradu o planiranoj skupštini na kojoj bi učestvovala sva tri saveza.¹²⁷⁰ Da se i u Beogradu uvidela važnost ovog događaja pokazuje zahtev A. Cincar Markovića da poslanstvo dostavi “opširan izveštaj radi obaveštenja naše javnosti”.¹²⁷¹ Zbor je održan ali bez predstavnika HBZ o čemu je Fotić obavestio Beograd sa obrazloženjem da se to “objašnjava vestima o odlaganju objavljivanja Sporazuma”(Sporazuma o Banovini Hrvatskoj. prim.VĐ).¹²⁷² Vođstvo Hrvatske bratske zajednice stavilo je do znanja da će u političkom smislu slediti politiku HSSa. Zvanični izgovor predsednika Zajednice Ivana Butkovića za nedolazak bili su “drugi iznenadni poslovi”.¹²⁷³ Na skupštini, koja je uprkos ovom otkazu održana, a čiji je predsednik bio Branko Pekić doneta je Rezolucija i upućeni su telegrami predsedniku jugoslovenske vlade Dragiši Cvetkoviću, predsedniku HSS Vlatku Mačeku i američkom predsedniku F. D. Ruzveltu. Cvetkoviću je poručeno “da je jedini spas naše zajedničke domovine u potpunoj snazi i sporazumu nas Srba, Hrvata i Slovenaca” i mole ga “da se postigne što pre pravedan i stalan sporazum naročiti između Hrvata i Srba, u zajednici sa našom braćom Slovencima”.

¹²⁶⁹ Zaključilo se “Sedmi maj zapisuje nova zlatna slova u već slavnoj iseljeničkoj istoriji”. Amerikanski Srbobran, „*Sedmi maj u Pitsburgu*“, 3. maj 1939.

¹²⁷⁰ AJ, 371-56, Telegram K. Fotića, 28. april 1939.

¹²⁷¹ AJ, Telegram A. Cincar Markovića za K. Fotića 1. maj 1939.

¹²⁷² AJ, 371-56, Telegram K. Fotića, 9. maj 1939.

¹²⁷³ AJ, 371-56, Pov.br.367, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 13. maj 1939.

I Mačeku je upućena molba “da učinite sve što je moguće da do konačnog stalnog sporazuma što pre dođe”. S druge strane američkom predsedniku skup je obrazložen namerom ohrabrenja braće s druge strane okeana “da se ujedine u demokratskoj Jugoslaviji i odupru svakom pokušaju agresorskih sila da ih porobe”.¹²⁷⁴ Na Skupštini je, prema izveštaju K. Fotića prisustvovalo oko sto ljudi “većinom Srba, nešto Slovenaca i malo Hrvata”.¹²⁷⁵ Tako pored razočaravajućeg odsustva predstavnika HBZ ni sama skupština nije se mogla pohvaliti reprezentativnošću i svakako nije mogla zadovoljiti očekivanja jugoslovenskih diplomata u Americi ali ni vlasti u Kraljevini.

Do sporazuma u Jugoslaviji je ubrzo došlo ali je svega nekoliko dana kasnije Evropa i konačno ušla u rat. Nije više bilo prostora ni mogućnosti odvojiti ova dva događaja koja su jednako izazivala interes, određivala ponašanje, uticala na stavove i konačno određivala odnos na relaciji država-iseljenici.¹²⁷⁶ Početak rata a zatim i munjevito napredovanje Nemačke kao i sve jasnija pretnja koja je dolazila od strane drugog velikog suseda Italije nisu više ostavljali prostor ovakvoj vrsti oklevanja. Sudbina malih država i naroda koji su nestajali pred naletom nacističke Nemačke svakako su uticali na stavove u pogledu sagledavanja najboljeg rešenja za sopstveni narod i postepeno prednost opstanka Jugoslavije postajala je uočljivija. Tako se došlo do stavova koji su se svega godinu dana ranije činili gotovo nezamislivim. Saradnja među iseljeničkim zajednicama ali i ponešto izmenjeni odnos prema događajima u Jugoslaviji, u kontekstu njenih spolnopolitičkih poteza, postaju obeležje ponašanja na tlu Amerike. Da je došlo do izvesnog zbližavanja iseljenika jugoslovenskog porekla primećuje i Srđan Krizman. U izveštaju Centralnom presbirou 10. juna 1940. on kaže “Veza među našim iseljenicima izgleda da se u poslednje

¹²⁷⁴ Odnosno “to unite in a democratic Yugoslavia and to resist every attempt of the aggressor powers to enslave them”. „Rezolucija usvojena na velikoj narodnoj skupštini Hrvata, Srba i Slovenaca“, Amerikanski Srbobran, 9. maj 1939.

¹²⁷⁵ AJ, 371-56, Pov.br.367, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 13. maj 1939.

¹²⁷⁶ Sporazum i događaji u Evropi doveli su se u vezu i pre avgusta 1939. Svojevrsno vezivanje spremnosti vlasti za unutrašnjom reformom sa karakterom njenog spolnopolitičkog opredeljenja načinjeno je u rezoluciji donetoj u Klivlendu 14. aprila 1939. Ispred zbora koji je, prema ovom pismu Fotiću okupio Srbe, Hrvate i Slovence, P. Margetić je izneo zahteve da se da „odmah hrvatskome i slovenskome natodu njegova nacionalna sloboda“ a hrvatsko i slovenačko pitanje reši „kako to zastupa dr. Vladko Maček i Udružena opozicija. Istovremeno ovom rezolucijom od jugoslovenskih vlasti traži se da „smjesta prekine svakoja veza i suradnja sa fašističkim napadačima i krvopijama malih naroda“. AJ, 371-56, Pismo P. Margetića poslaniku Fotiću.

vreme pojačava. Osećaju se prelaženja preko izvesnih momenata, koji su, iako beznačajni, bili često razlog izvesnih razmimoilaženja”. I sa zadovoljstvom konstatuje “Naš iseljeni svet počeo je da se zblizava”.¹²⁷⁷ Prema izveštaju konzulata u Čikagu 7. jula 1940, na pikniku u Forest Reserv-u u organizaciji ogranka HSS i učešće oko 100 članova, održano je više govora “koji su bili zadojeni duhom bratske sloge i opšte jugoslovenske zajednice”. Prema oceni konzula skup se odlikovao “redom i bratskim osećanjem među prisutnim”.¹²⁷⁸ Mere jugoslovenske države koje su išle ka poboljšanju odnosa sa Sovjetskim Savezom, kroz potpisivanje ugovora o trgovini maja 1940, i konačnog priznavanja i razmene diplomata juna iste godine, stoga naišlo je na odobravanje među iseljenicima. Pored očekivane podrške komunističkih krugova¹²⁷⁹ podrška je došla i od stane ostatka iseljeničke zajednice. Ovi potezi jugoslovenske države tumačili su se kao način da se ojača pozicija Jugoslavije i osigura njen neutralan položaj u jeku ratnih događaja.¹²⁸⁰ Nada u opstanak i očuvanje Jugoslavije uprkos širenju rata bila je prisutna, ali je realnost događaja ipak upućivala na ponešto drugačije ocene i zaključke. Tako se maja 1940, Hrvatski list pitao “koliko će još vremena ostati Jugoslavija kao nezavisna zemlja?”. Glas Kanade upozoravao je na opasnost od Italije i njenih teritorijalnih aspiracija. Nije se ostalo samo na spekulacijama i dilemama. Javili su se i konkretni predlozi i razmišljanja šta bi iseljeničtvo moglo učiniti ukoliko bi Jugoslavija bila uvučena u rat. Pitanje spremnosti iseljenika da pruži pomoć domovini kao i dileme kako to učiniti postaju jedna od tema javnih

¹²⁷⁷ Krizman je ov promenu odnosa među iseljenicima objašnjavao pozitivnim uticajem Sporazuma iz 1939. godine. Ovu promenu on je uočio kroz promenu pisanja iseljeničke pre svega hrvatske štampe. Za srpsku štampu kaže „oseća se izvesno pocrtavanje srpstva ali u duhu Jugoslavije“. AJ, 371-78, Br.5, 10. jun 1940.

¹²⁷⁸ Govore na ovom skupu održali su Nikola D. Šarić koji je „naglasio potrebu uzajamnog pomaganja Hrvata, Srba i Slovenaca kao i slovenske solidarnosti u opšte“. AJ, 371-56, Pov.br.147, Predmet: hrvatski dan u Čikagu, 16. jul 1940.

¹²⁷⁹ Štaviše listovi poput Slobodne Reči zagovarali su ne samo trgovinski sporazum i uspostavljanje diplomatskih odnosa već i postizanje vojnog sporazuma. AJ, 38-61, Komunistička štampa maj 1940/ jun 1940.

¹²⁸⁰ Tražeći raztlog priznanja Sovjetskog Saveza od strane Jugoslavije Hrvatski list i Danica hrvatska zaključuje da jugoslovenska država to ne bi učinila „da joj nije zaprijetila opasnost od nacističke Njemačke i Fašističke Italije“ i pita se „Da li će joj ovaj lkporak donijeti sigurnost“. AJ, 38-61, Hrvatska štampa jun 1940. Jugoslovenski Glasnik komentarišući trgovinski sporazum između Jugoslavije i Rusije završava „Neka je sretno“. AJ, 38-61, Jugoslovenska štampa maj 1940. List Jugoslavia 29. juna 1940. piše „postigli smo jedan uspjeh koji nam još jače krijepi duh, koji nam daje još više garancije, da ćemo boiti kadri oprijeti se svakom nasrtaju ma odakle on dolazio jer nas i braće Rusa ima 200 miliona“. AJ, 38-61, Srpska štampa, maj 1940.

diskusija.¹²⁸¹ Javili su se različiti predlozi i ideje o načinu pružanja pomoći domovini, bilo da se radilo o Kraljevini Jugoslaviji ili starokrajskoj jedinici porekla. Ova razmišljanja pokazivala su takođe da iseljenici nisu bili sasvim uvereni u mogućnost Jugoslavije da ostane netaknuta u vojnim sukobima i da će svakako doći do njenog uključivanja u evropski rat. Slovenačka Prosveta tako postavlja juna 1940. pitanje kako slovenački iseljenici mogu pomoći Jugoslaviji ukoliko bude napadnuta. Zaključuje se da pomoć mora biti isključivo humanitarna a akcija zajednička i demokratska. Odbijala se bilo kakva pomoć političkim akcijama i naglašeno je da svaka akcija iseljenika mora da se odvija u okvirima američkog zakona.¹²⁸² Još eksplicitnija bila je slovenačka Ameriška domovina. Potpuno se saglasivši sa pisanjem Prosvete, ovaj list je zaključio da ukoliko bude potrebna pomoć “tada ćemo zapaliti kresove u srcima svih naših ljudi u Americi i pozvati svakoga na rad za pomoć, za našu rođenu zemlju za naše drage. Ako će naša Domovina biti u potrebi neće joj trebati politike nego hleba i to ćemo im dati”.¹²⁸³ Srbobran je poručio “srpsko srce! Zlatno je to srce kad opasnost počne da dovikuje:”Srbine otvaraj oči”! Tu smo kao jedan” i zaključuje “Iseljenom Srbinu spade jedna velika čast a to je da je on odlično organizovan za svaku potrebu. Čeka kao zapeta puška samo treba povući za obarač”.¹²⁸⁴ I hrvatski list Zajedničar je pozivao hrvatske iseljenike 5. juna 1940. godine da daju priloge američkom Crvenom krstu za pružanje pomoći narodima zahvaćenim ratom ali se i konstatuje “da braća u domovini još nisu pogođena ratnim strahotama ali da ne treba čekati da se to desi”.¹²⁸⁵ Sa ovih debata i razmatranja prešlo se uskoro i na konkretne akcije. Pad Francuske i ulazak Italije u rat svakako su delovali podsticajno na preduzimanje konkretnih

¹²⁸¹ Jugoslovenski Glasnik je 16. maja 1940 postavio pitanje „Jesmo li mi Hrvati, Srbi i Slovenci išta preuzeli ovdje, da u Americi u granicama njenih zakona započnemo bar pomoćnu akciju u korist svoje stare domaje i naroda našeg ako i njih zahvati krvavo vrzino kolo? Na posao pozvani svi da se ne stigne kasno na Kosovo“. S druge strane Glas Kanade ukazao je na izvesni zamor iseljenika i kraj herojskih vremena i dana „velikog i herojskog mučeništva slave i smrti“. AJ, 38-61, Jugoslovenski glasnik, Jugoslovenska štampa, maj 1940.

¹²⁸² Ovom prilikom istaknuta je i čvrsta veza iseljenika sa starim krajem „Mi iseljeni slovenački radnici u ogromnoj većini (95%) imamo nepokolebljive tesne veze sa našim starim krajem, bez obzira šta oni tamo misle o nama, da se veselimo svakom pravom napretku u starom kraju...“. AJ, 38-61, Prosveta, Slovenačka štampa jun 1940.

¹²⁸³ AJ, 38-61, Ameriška domovina, Slovenačka štampa jun 1940.

¹²⁸⁴ Ipak se upozorava ovom prilikom da narod ne želi stvaranje zasebnih organizacija kao u Prvom svetskom ratu. AJ, 38-61, Srpska štampa, maj 1940, Amerikanski Srbobran 20. maj 1940.

¹²⁸⁵ AJ, 38-61, Zajedničar, Hrvatska štampa, jun 1940.

mera i aktivnosti uprkos činjenici da Jugoslavija još uvek nije ušla u rat. Pokazalo se da su upravo ove okolnosti uticale na pojavu onoga što je bila višedecenijska želja i jugoslovenskih zvaničnika a to je bila ostvarenje saradnje među iseljenicima u odnosu na događaje u Jugoslaviji. Konstantin Fotić je juna 1940 godine naveo da su “iz svoje vlastite inicijative“ iseljenici sva tri naroda počeli da obrazuju zajedničke odbore.¹²⁸⁶ Svestan ozbiljnosti istorijskog trenutka, pravilno ocenjujući značaj SAD u budućem razvoju prilika ali i iz pozicije interesa države koju je zastupao, poslanik ide i korak dalje u nastojanju da ponovo uključi iseljeničku zajednicu u sferu jugoslovenskih političkih planova. Kratak boravak u Jugoslaviji sredinom 1939. godine, poruke koje je u pogledu rada u Sjedinjenim Državama dobio u pokušajima dobijanja vojne pomoći, prirodno su upućivale na zajednicu koja je još jednom nakon dvadeset godina mogla da odgovori potrebama starog kraja. Stoga je Fotić smatrao da bi pomenuti iseljenički odbori u slučaju ulaska Jugoslavije u rat mogli da deluju kao centri za prikupljanje pomoći, za sakupljanje priloga za Crveni krst. Fotić u njima međutim prepoznaje nešto više i vidi ih kao sredstvo za vršenje političke propagande.¹²⁸⁷ Podrška iseljenika se u tom pogledu tražila za dva osnovna principa sa kojima je jugoslovenska država istupala, ideji Sporazuma i politici neutralnosti. Uspeh promocije postignutog sporazuma, dobijanje podrške i u iseljeničkoj zajednici, stavljao je iseljenike u poziciju potencijalnog oslonca za promociju ostalih prepoznatih interesa države. Politika neutralnosti Jugoslavije u novom svetskom sukobu, na drugoj strani, postaje glavni sadržaj spoljnopolitičkog nastupa jugoslovenskih zvaničnika ili glavni spoljnopolitički princip, samim tim i glavna politička ideja zastupana i promovisana od zvaničnih jugoslovenskih subjekata u Americi. To je bio princip koji je K. Fotić zastupao neposredno nakon prvih zabrinjavajućih događaja u Evropi, aneksije Austrije i uništenja Čehoslovačke.¹²⁸⁸ Upravo potreba doslednog i autentičnog zastupanja ove politike sprečavala je jugoslovenskog poslanika da preduzme aktivnosti koje bi vodile organizovanju iseljenika u cilju pružanja vidljivije pomoći staroj domovini.¹²⁸⁹ Početak rata

¹²⁸⁶ AJ, 371-60, Pov.br.350, K. Fotić za Aleksandra Cincar Markovića, 1. jun 1940.

¹²⁸⁷ AJ, 371-60, Pov.br.350, K. Fotić za Aleksandra Cincar Markovića, 1. jun 1940.

¹²⁸⁸ AJ, 371-56, Pov.br.325, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 28. april 1939.

¹²⁸⁹ Fotić obrazlažući ovu svojevrstu uzdržanost kaže „nisam ništa preduzeo u tom pravcu pošto smatram da dok se naša država nalazi u današnjem neutralnom stanju ne bi bilo oportuno da se počne sa ma kojom

i sve izvesnije zaokruživanje Jugoslavije učinilo je zastupanje ove politike i insistiranje na neutralnosti, neophodnim. To je uostalom bila i dužnost jugoslovenskih diplomata u Americi, koji su prenosili zvanično izrečen stav jugoslovenske vlade. Obraćanjem na javnim skupovima, preko iseljeničkih glasila potvrđivala se doslednost sprovođenja ove politike. Generalni konzul u Njujorku D. Stanojević na proslavi srpskog pevačkog društva u Džonstaunu 29. oktobra 1939. poručio je da je Jugoslavija “neutralna i za mir i dobre odnose sa svima a naročito sa susedima”.¹²⁹⁰ Pa i posle dramatičnih događaja sredinom 1940. godine, kada se činilo da je premoć Nemačke izvesna a njen prodor nezaustavljiv, jugoslovenska država se u zvaničnim obraćanjima držala ovog principa. Insistiranje na posvećenosti politici neutralnosti zadržalo se i u trenucima potpunog zaokruživanja Kraljevine Jugoslavije zemljama koje su ili postale deo Rajha ili su pristupile Trojnom paktu. U Americi neutralnost kao jugoslovensko opredeljenje je dodatno naglašeno i ona je može se reći bila usklađena sa politikom Amerike i dominantnim stavom američke javnosti. Takođe, ovakva politika Jugoslavije odgovarala je i većinskom opredeljenju jugoslovenskog iseljeničtva u severnoj Americi koja svakako nije želelo da se nađe u poziciji da politika zemlje porekla čije državljanstvo su pojedinci još uvek posedovali, politički i ideološki bude na suprotnoj strani od nove domovine. Treba se prisetiti položaja iseljenika Austrougarske tokom Prvog svetskog rata i problema sa kojima su se suočavali bivajući identifikovani u Americi i Kanadi kao podanici neprijateljske države.¹²⁹¹ Prošlo je svega nešto više od dvadeset godina od poslednjeg Velikog rata i sećanja i iskustva tog vremena nisu nestala. Konstantin Fotić primetio je osnovanost strepnje iseljenika od potencijalnog približavanja Jugoslavije Trojnom paktu. Kako zaključuje, negativan odnos Amerike prema Jugoslaviji očekivano se mogao reflektovati i na jugoslovenske iseljenike čak i one koji su bili američki državljani. To bi kako primećuje poslanik moglo pogoršati

akcijom ovde među našim iseljenicima“ pošto bi se takva akcija „mogla iskoristiti protiv naše države“. AJ, 371-60, Pov.br. 350, K. Fotić za Aleksandra Cincar- Markovića, 1. jun 1940.

¹²⁹⁰ Tom prilikom konzul je dodao da ukoliko Jugoslavija bude morala da se brani „nju će svom snagom braniti svi njeni građani: Hrvati kao i Srbi, i Slovenci kao i Srbi i Hrvati“. AJ, 38-61, St.pov.br.56, Predmet: Proslava Srpskog Crkvenog Pevačkog Društva u Johnstown-u, 10. novembar 1939.

¹²⁹¹ Radilo se o konfiskaciji imovine, zapleni kroz rad Čuvara neprijateljske imovine, dok su se iseljenici u Kanadi suočavali sa internacijama, zaplenama imovine i sl.

njihov položaj ne samo kako kaže u moralnom “nego i u materijalnom pogledu”.¹²⁹² Bogdan Radica, u svojstvu jugoslovenskog šefa dopisništva CPB-a svega, nekoliko nedelja pre napada Nemačke na Jugoslaviju zaključio je “Ovo je slobodna i nezavisna zemlja, u kojoj više nije moguće braniti totalitarne sisteme i namere i planove Nemačke” i nastavlja “niti jedan iseljenički list ne bi primio niti objavio članke u kojima bi se pokušalo da brani Nemačku ili zagovara germanofilsku politiku”.¹²⁹³ Na izvestan način ovakva pozicija američkih država ali i preovlađujuće raspoloženje iseljenika, uslovili su da i promocija politike neutralnosti ne bude puko zagovaranje ostanka Jugoslavije van nastalog sukoba. Neutralnost onako kako su je zastupali jugoslovenski predstavnici u Americi bila je samo način očuvanja nezavisnosti ali se stvarne simpatije i naklonost države nisu dovodili u pitanje. U javnim nastupima nije se ostavljao prostor sumnji kakvo je iskreno opredeljenje jugoslovenskih naroda i vlasti a ono je korespondiralo sa onim preovlađujućim raspoloženjem u Americi. Još aprila 1939. godine poslanik Fotić je objašnjavao da neutralnost ne znači vezivanje uz Berlin. Šta stvarno predstavlja jugoslovensko spoljnopolitičko opredeljenje na izvestan način obrazložio je šef jugoslovenskog dopisništva u Vašingtonu B. Radica u tekstu o proslavi Prvog decembra namenjenom pre svega iseljeničkoj štampi. U novom sukobu u Evropi Jugoslavija je postupala “trezno, hladnokrvno i mirno”. Ona je “zahvaljujući dinastiji i njenom predstavniku knezu Pavlu” rešila unutrašnje pitanje između Srba i Hrvata. Kada se rat približio njenim granicama, Jugoslavija je “pokazala mnogo smisla da sačuva neutralnost i da u neutralnosti nastavi svoju politiku narodne i državne samostalnosti”. Međutim to je bila neutralnost koja nije skrivala istinsko opredeljenje jugoslovenske države. Radica stoga zaključuje “Jasno je danas svima da Jugoslavija neće pristati na nikakva rešenja koja bi značila kapitulaciju, nego da će se braniti svom silom, ako i kada bi bila ugrožena njena državna i nacionalna individualnost”.¹²⁹⁴ Neutralnost je dakle bila uslovna i nije isključivala otpor u cilju odbrane demokratskih načela. To je bio i stav Amerike ali i iseljeničstva koje nije želelo da

¹²⁹² AJ, 371-56, Pov.br.325, Izveštaj K. Fotića Ministarstvu inostranih poslova, 28. april 1939.

¹²⁹³ AJ, 38-61, Pov.br.246, 7. mart 1941.

¹²⁹⁴ Radica takođe ističe da „Jugoslavija ostaje uvek čvrsta, ujedinjena i danas složnija nego ikad pre, na opšte iznenađenje svojih neprijatelja a na punu satisfakciju svih svojih prijatelja i svog naroda“. AJ, 38-61, Pov.br.117, Predmet: Članak o Prvom decembru, 1. decembar 1940.

vidi svoju staru domovinu pod okriljem Trojnog pakta. Stoga Radica i kaže “iseljeništvu treba neprestano isticati da neutralnost Jugoslavije ne znači kapitulaciju, kompromis i protektorat.”¹²⁹⁵

Bez obzira na stvarnu uverenost u realnost ovakvog spoljnopolitičkog opredeljenja ono ostaje osnov zvaničnog spoljnopolitičkog opredeljenja vrha jugoslovenske države. Štaviše u Americi su preduzeti koraci ka pojačanoj prisutnosti jugoslovenske države. Inicijativom Konstantina Fotića a uz punu saglasnost srpske crkve u Americi i episkopa Dionisija, krajem 1940. godine doneta je odluka o slanju sveštenika Živojina Ristanovića u Kanadu u cilju prikupljanja informacija o stanju među iseljenicima ali i postavljanju temelja stvaranju crkvene organizacije među srpskim iseljeništvom.¹²⁹⁶ U SAD je stavljen akcenat na pojačanoj informisanosti iseljeničke javnosti. Pomenut je ugovor između Jugoslovenskog kurira u Beogradu i Jurice Bjankinija, novinara iz Čikaga u cilju plasiranja vesti preko ispostave Jugoslovenskog Kurira u Čikagu. Iz Beograda su se trebale dnevno dostavljati vesti o Jugoslaviji ili one od interesa za iseljeničku javnost. Obaveza J. Bjankinija bila je da plasira te vesti jugoslovenskoj štampi u Americi, ali i da ih dostavi poslanstvu u Vašingtonu i jugoslovenskim konzulatima u Americi.¹²⁹⁷ To po svemu sudeći nije bilo dovoljno. Gotovo apelujući Fotić je septembra 1939. godine poručio Beogradu da usled političkih okolnosti, događaja u Evropi smatra da “potrebno obratiti naročitu pažnju obaveštavanju Amerike”.¹²⁹⁸ U trenucima pune dominacije Nemačke na evropskom kontinentu, sve izvesnijeg zaokruživanja Jugoslavije ali i pojačanog pritiska koji je dolazio sa raznih strana, u Americi je jula 1940. godine za šefa dopisništva Centralnog Presbira postavljen Bogdan Radica.¹²⁹⁹ Razlozi ovog pojačanog prisustva u Americi mogu se tražiti u sve kritičnijoj poziciji za jugoslovensku državu i potrebi da ojača svoju prisutnost na

¹²⁹⁵ AJ, 334-33, Pov.br.176, Predmet: Položaj iseljeništa, 8. januar 1941.

¹²⁹⁶ Fotić je predložio slanje dva misionara pod vođstvom sveštenika Živojina Ristanovića i zaključio da bi se uz male izdatke moglo organizovati “prvo jezgro naše pravoslavne crkve u tome delu Severne Amerike” i zaključio da bi to bilo “od neobične koristi i po same iseljenike i po nacionalni ugled među njima”. AJ, 371-64, Pov.br.582, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, političko odeljenje, 16. decembar 1940.

¹²⁹⁷ Ugovor je zaključen 25. januara 1939. AJ, 371-77, Prepis Ugovora, bez datuma

¹²⁹⁸ AJ, 371-77, Šifrovani telegram, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova 4. septembar 1939.

¹²⁹⁹ Dolazak Radice u Vašington i rad na pojačanoj propagandi, prema Radici, pozdravio je i poslanik K. Fotić. AJ, 38-61, B. Radica za šefa CPB Predraga Milojevića, 1. novembar 1940; Saradnik Radice bio je Srđan Krizman koga je Radica ocenio kao lojalnog i dragocenog saradnika. AJ, B. Radica za šefa CPB Predraga Milojevića, 1. novembar 1940

teritoriji zemlje od koje se mnogo očekivalo. Stoga je rad novoustanovljenog organa bio namenjen prevashodno iseljeničkoj ali delom i američkoj javnosti. Trebalo je naći način da se “slika “ jugoslovenske politike, u američkoj i iseljeničkoj javnosti formira više pod uticajem Jugoslavije i ne prepusti slobodnim spekulacijama na osnovu drugih izvora. Opet se međutim pribeglo rešenjima propagandnog delovanja koja ostaju obeležje gotovo svake inicijative ove prirode koja se mogla čuti iz redova jugoslovenskih diplomata ili činovnika od početka njihovog delovanja na tlu severne Amerike. Bogdan Radica pokrenuo je inicijativu za osnivanjem jednog iseljeničkog lista koji bi po njemu imao nacionalni duh “poput Nove Evrope” kao centar propagande u severnoj i južnoj Evropi ali “tako da se oslanja na politiku severne Amerike”. Podrška ovoj inicijativi došla je i od poslanika u Vašingtonu. U novim političkim okolnostima i novi list trebalo je da odgovori novim izazovima. Tako je, pored Jugoslovenskog kurira koji je plasirao članke u američkoj i iseljeničkoj štampi, na ovaj način želeo da se pojača segment propagande i rada na planu informisanja javnosti u Americi. Od ove ideje se vrlo brzo odustalo štaviše glavni pokretač zamisli, Radica je svega mesec dana kasnije izneo stav o potpunoj kontraproduktivnosti ovakvog novog lista. Rad se stoga ograničio na plasiranje članaka i dopisa, informacija već postojećoj štampi u Americi. Tako je dopisništvo u Vašingtonu pratilo pisanje iseljeničke i američke štampe i plasiralo je članke u istu. Kroz pisma i dopis namenjene iseljeničkoj štampi plasirane su teme o trenutnom položaju Jugoslavije na Balkanu, njenoj spoljnoj politici, potrebi očuvanja neutralnosti i samostalnosti al ii o unutrašnjim odnosima i saradnji naroda unutar zemlje.¹³⁰⁰ Članci su plasirani bez potpisa “da bi oni imali više karakter jednog nezavisnog a ipak nacionalnog obaveštavanja iseljeničke štampe”.¹³⁰¹ I kroz rad ovog dopisništva okosnica jugoslovenske politike u Americi, pre svega među iseljeništvom, bila su dva principa: popularizacija postignutog sporazuma 1939. godine u pogledu unutrašnje politike, i princip neutralnosti u pogledu spoljne politike. U članku o Prvom decembru i njegovom značaju koji je Radica preko jugoslovenskog kurira plasirao iseljeničkoj štampi akcenat je upravo stavljen na postignutom Sporazumu o Banovini Hrvatskoj, neutralnosti Jugoslavije ali i negodovanju jugoslovenskih vlasti zbog dešavanja

¹³⁰⁰ AJ, 38-61, B. Radica za šefa CPB Predraga Milojevića, 1. novembar 1940.

¹³⁰¹ AJ, 38-61, Str.pov.br.83, B. Radica za CPB, 23. novembar 1940.

u susedstvu. Između ostalog u članku se kaže da je sa postignutim sporazumom Jugoslavija “mogla mirno sačekati razvoj događaja u Evropi i u svetu čuvajući Balkan od rata. Kada je došlo do rata na Balkanu ona je i tu pokazala mnogo smisla da sačuva neutralnost i da u neutralnosti nastavi svoju politiku narodne i državne samostalnosti...Jasno je danas svima da Jugoslavija neće pristati na nikakva rešenja koja bi značila kapitulaciju, nego da će se braniti svim silama ako i kada bi bila ugrožena njena državna i nacionalna individualnost. Hrvati, Srbi i Slovenci svesni su jedne pozitivne i glavne činjenice: da im nema opstanka ni napretka ni blagostanja nego u usedinjenoj otadžbini, Kraljevini Jugoslaviji”.¹³⁰² Vesti iz Evrope i povećane spekulacije u Americi u pogledu jugoslovenske spoljne politike po svemu sudeći uticale su na pojačavanje aktivnosti jugoslovenskih službenika i diplomata u Americi. U odsustvu instrukcija CPBa glavne smernice propagande davalo je Poslanstvo a sprovodilo ga je Dopisništvo na čelu sa Bogdanom Radicom.¹³⁰³ Fotić je bio u stalnom kontaktu sa jugoslovenskom vladom i uveravanja koja je dobijao potvrđivali su princip neutralnosti kao glavni sadržaj jugoslovenskog javnog nastupa u Americi i među iseljenicima. Po nalogu K. Fotića, Radica je ubrzo započeo sa posetama redakcija iseljeničkih listova.¹³⁰⁴ Opet, ove posete iskorišćene su prvenstveno u cilju promocije ideje Sporazuma i objašnjavanja pozicije Jugoslavije odnosno insistiranje na njenoj neutralnosti. Radica je posetio redakcije Naše Nade u Geriju, Amerikanskog Srbobrana i Zajedničara u Pitsburgu, Prosvete, Proletereca, Američkog Slovenca, Jugoslovenskog Glasnika i Jugoslovenskog kurira u Čikagu.¹³⁰⁵ U Čikagu Radica je održao predavanje u Jugoslovenskom klubu 10. decembra 1940. godine i u Pitsburgu u hrvatskoj dvorani Javor 15. decembra 1940. godine. Na skupu u Pitsburgu bio je prisutan i Ivan Butković i 200 iseljenika a Radica je davao objašnjenja “u vezi sa sporazumom”.¹³⁰⁶ Prilikom posete slovenačkim redakcijama Radica se susreo sa predsednikom SNPJ V. Cankarom i urednikom glasila Prosveta I. Molekom. Tom prilikom on im je izložio stanje u Jugoslaviji

¹³⁰² AJ, 38-61, Bilten jugoslovenskog kurira „Prvi decembar. Značaj proslave 1. decembra 1940, 28. novembar 1940.

¹³⁰³ B. Radica je plasirao članke u iseljeničku štampu, držao predavanja, obilazio iseljeničke zajednice i organizacije. AJ, 38-61, 14. januar 1941; AJ, 38-61, 2. februar 1941.

¹³⁰⁴ AJ, 38-61, Pov.br.140, 20. decembar 1940.

¹³⁰⁵ AJ, 38-61, Pov. br. 140, 20. decembar 1940.

¹³⁰⁶ AJ, 38-61, Pov.br.153, 27. decembar 1940.

i dobio obećanje da će objaviti članke koje im je poslao. Pristanak je dobio i od uredništva Američki Slovenec. Nešto teži razgovor bio je sa urednikom hrvatske Naše nade Kalendarom, i objašnjenje nalazi u tome da se “sa Hrvatima do sada nije radilo”. Ipak i tu su stvorene mogućnosti za saradnju. Radica je takođe “kao Hrvat posetio glavno glasilo Hrvata i Hrvatsku Bratsku Zajednicu”. U Pittsburgu je razgovarao sa urednikom Zajedničara Petrakom koji je predložio izdavanje biltena sa vestima iz zemlje. Radica je zajedno sa Butkovićem posetio redakciju Amerikanskog Srbobrana.¹³⁰⁷ Posebno dobra saradnja ostvarena je sa listom Hrvatski glas iz Kanade i urednikom P. Stankovićem koji je postao prema rečima Radice tumač zvanične jugoslovenske politike i iseljeništvu pojašnjavao jugoslovensku politiku neutralnosti “kao jednu veću potrebu naroda i države...”¹³⁰⁸

Međutim u ovim intezivnim nastojanjima da se, pre svega iseljeničko javno mnjenje uveri u ispravnost politike u Jugoslaviji, da se ukaže na postizanje stabilnosti na unutrašnjem planu kao i sigurnosti zemlje mudrim spoljnopolitičkim potezima kneza i vlade, jugoslovenski predstavnici u Americi nailazili su na niz problema. Još septembra 1939. godine poslanik Fotić je ukazivao na nedostatak vesti iz Jugoslavije.¹³⁰⁹ U trenucima punog zaokruživanja Jugoslavije i sve prisutnijih spekulacija u pogledu konačnog pristajanja jugoslovenske države uz trojni pakt, iz Amerike od strane dopisništva su stizale žalbe na nedostatak instrukcija, zvaničnih izjava koje bi potvrdile dotadašnje političko opredeljenje.¹³¹⁰

Bilo je jasno da uprkos insistiranju jugoslovenskih diplomata u Americi ali i zvanične jugoslovenske politike neutralnosti, okolnosti i širenje rata u Evropi kao i

¹³⁰⁷ Za redakciju Amerikanskog Srbobrana Radica kaže da je “najbolja naša redakcija” sa dva “najbolja naša novinara” misleći na Mijatovića iz Politike i M. Truhovića. Radica kaže da su oni napravili od ovog lista “najpismeniji i najnovinarskiji naš list u Sjedinjenim Američkim Državama”AJ, 38-61, Pov.br.164, 31. decembar 1940.

¹³⁰⁸ AJ, 334-33, Pov.br.176, Predmet: Položaj iseljništva, 8. januar 1941.

¹³⁰⁹ Fotić se žalio zbog odsustva vesti preko Agencije Avala i tražio je slanje emisija preko kratko-talasne stanice. AJ, 371-77, Šifrovani telegram, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 4. septembar 1939.

¹³¹⁰ AJ, 38-61, B. Radica za šefa CPB u Beogradu, Milojevića, 12. januar 1941; B. Radica je savetovao da „s obzirom na neodređeno držanje naše zemlje i s obzirom na to, što iz Beograda, posle vladine deklaracije, nema nikakvih izjava niti uputstava“ bi bilo korisno da vodeće ličnosti, Dragiša Cvetković, V. Maček, A. Korošec daju „za našu iseljeničku javnost i štampu jednu zajedničku izjavu u kojoj bi trebalo precizirati gledište naše zemlje na današnju situaciju u Evropi, posebno na Balkanu“ i zaključuje „Takav jedan glas naših odgovornih faktora jako bi u ovo vreme obodrio iseljeničku javnost i digao prestiž naše zemlje ovde...“. AJ, 38-61, Str.pov.br.110, Predmet: Potreba objašnjenja našeg držanja, 1. decembar 1940; Radica se takođe žalio na mala materijalna sredstva koja su stizala u Dopisništvo CPBa u Vašingtonu. AJ, 38-61, 31. decembar 1940.

nezahvalna pozicija jugoslovenske države nisu ostavljali mnogo prostora za veru u sposobnost države da izbegne ulazak u rat. Uostalom jasno je izražena i sumnja u mogućnost da i Sjedinjenih Država ostanu van novog svetskog sukoba. Već u prvim danima rata uprkos proglašenju neutralnosti od strane jugoslovenske vlade, kako Fotić ističe, u iseljeništvu “izražava se bojazan da naša država u daljem razvoju konflikta neće moći ostati neutralna i da će biti primorana da se pridruži jednoj od zaraćenih strana”.¹³¹¹ Otvoreno se postavljalo pitanje “koliko će još vremena ostati Jugoslaviji kao nezavisnoj državi”,¹³¹² a javile su se nedoumice u pogledu volje Hrvata da brane Jugoslaviju u slučaju napada.¹³¹³ Amerikanski Srbobran postavljao je pitanje da li će Srbi u Americi ostati odani Jugoslaviji ukoliko ona postane protektorat Nemačke.¹³¹⁴ I ranije pomenuta razmatranja u pogledu načina na koji bi iseljništvo pomoglo domovinu osvetljavalo je stvarno raspoloženje iseljništva i stvarnu nesigurnost da Jugoslavija može ostati van svetskog sukoba. Ponašanje jugoslovenskog poslanika u Vašingtonu K. Fotića ukazivalo je na činjenicu da i unutar jugoslovenske diplomatske mreže ne postoji uverenje u uspešnost održavanja Jugoslavije van rata. Ako su trenutne političke okolnosti i zahtevale uzdržanost u konkretnim akcijama i sprečavale otvoreno angažovanje u Americi, postupci Fotića i njegova razmatranja o mogućoj saradnji sa iseljenicima u slučaju ulaska Kraljevine u ratni sukob ukazivali su da je opravdana zebnja prisutna i jasno izražena u iseljeničkoj štampi jednako tako porisutna i među zvaničnim predstavnicima jugoslovenske države u Americi.¹³¹⁵

Vesti iz zemlje pojačale su neuverljivost politike neutralnosti Jugoslavije i njeno zastupanje u Americi. Da Jugoslavija polako klizi ka savezu sa Nemačkom postalo je jasno krajem 1940. godine. Događaji koji su sledili samo su potvrđivali strahove i sumnje u skori ulazak Kraljevine pod okrilje Nemačke. Ipak diplomate i ostalo osoblje pri konzulatima,

¹³¹¹ AJ, 371-56, Pov.br.811, Predmet: Naši iseljenici i evropski konflikt, 14. oktobar 1939.

¹³¹² AJ, 38-61, Hrvatska Štampa, Hrvatski list i Danica hrvatske, maj 1940.

¹³¹³ Naša Nada je 16. maja 1940. postavljala pitanje „Bi li se Hrvati borili protiv Nijemaca da tobože brane državu kakova je do sada bila i tako spašavaju dosadašnje tlačitelje i beogradske diktaturaše? Ili bi se pomirili sa sudbinom poput ostalih do sada od Nijemaca pregaženih naroda i pustiti da Hitler i Muso zaposijednu Hrvatsku i cijelu Jugoslaviju? Pak da onda čekaju kako će rat završiti...“. AJ, 38-61, Hrvatska štampa, maj 1940.

¹³¹⁴ AJ, 334-33, Pov.br.176, 8. januar 1941.

¹³¹⁵ AJ, 371-60, Pov.br.350, Konstantin Fotić za A. Cincar Markovića, 1. jun 1940.

poslanstvu i ostalim službama nije odustajalo od zvanične jugoslovenske politike koja je insistirala na očuvanju nezavisnosti države i njenog neutralnog položaja, ali zastupanje politike neutralnosti postajala je sve komplikovanija. Vesti iz Evrope i Jugoslavije učinile su da je ovaj stav bilo teško braniti. Politički potezi jugoslovenskih vlasti demantovali su političke aktivnosti predstavnika države u Americi.¹³¹⁶ Jugoslovenskoj stvari u Americi svakako nisu mogle koristiti ni pomoći vesti koje su dolazile iz Evrope u pogledu koraka koje je činila jugoslovenska vlada i knez Pavle. Vest o poseti jugoslovenskog državnog vrha Berhtesgadenu izazvalo je “veliko komešanje” među iseljenicima.¹³¹⁷ Ni kontinuitet zastupanja politike neutralnosti i insistiranje na ovom principu od strane jugoslovenskih diplomata i službenika u Americi, kao i iznošenje floskula o “naporima Jugoslavije da bude Švedska Balkana” nisu mogle umiriti i utišati uznemirene glasove iseljenika.¹³¹⁸ Bez obzira na pokazane razlike u svom odnosu prema Jugoslaviji i promenama unutar nje, celokupno jugoslovensko iseljništvo bilo je jedinstven u pogledu stava prema poziciji jugoslovenske države u novom svetskom konfliktu. Čak i one struje koje su bile izrazito profašističke utihnule su a pojedine, poput ustaške organizacije ubrzo su i obustavile svoj rad na tlu Amerike.¹³¹⁹ Lojalnost Americi, više puta izrečena, svoju potvrdu dobila je i u ovim mesecima posebne napetosti i iščekivanja. Postepeno, od prihvatanja politike neutralnosti kao manjeg zla u postojećim međunarodnim prilikama, sa sve izvesnijim približavanjem Jugoslavije Trojnom paktu, prelazi se, kako prenosi B. Radica, ka sve glasnijim pozivima da se politika neutralnosti zameni politikom otpora i odbrane nezavisnosti. B. Radica u svom izveštaju o stanju među iseljenicima svega nekoliko meseci pre uključivanja Jugoslavije u rat saopštava da je raspoloženje iseljenika bilo takvo da je i neutralnost prihvatana samo kao poželjnije opredeljenje u odnosu na moguće pristajanje uz Nemačku. Ističe se da Slovenci “bi želeli da smo u ratu na strani Velike Britanije, jer bi to značilo biti

¹³¹⁶ Milena Šotra Gaćinović, *n.d.* str.185.

¹³¹⁷ Kako Radica primećuje “Iseljenička javnost i njena štampa nalazi se u velikoj psihozi zbog događaja na Balkanu i naročito je zabrinuta za sudbinu Jugoslavije”. Radica je uz konsultacije sa poslanikom Fotičem a usled odsustva instrukcija iz zemlje, sastavio pismo o Jugoslaviji posle ove posete i dostavio ga iseljeničkoj štampi. AJ, 38-61, Pov.br.245, Predmet: O položaju Jugoslavije posle Berhtezgadena u iseljeničkoj štampi, 26. februar 1941.

¹³¹⁸ AJ, 38-61, Pov. Br.245, Predmet: O položaju Jugoslavije posle Berhtezgadena u iseljeničkoj štampi, 26. februar 1941.

¹³¹⁹ Domobranski pokret je maja 1941. doneo odluku o prestanku delovanja na tlu SAD (u Kanadi nije ni postojao). M. Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 380, 407-408.

na strani Amerike”.¹³²⁰ Svesno ugroženosti starog kraja i slovenačkih teritorija, slovenačko iseljništvo bilo je uostalom od početka širenja nemačkog uticaja jasno opredeljeno. U tom smislu značaj opstanka Jugoslavije za očuvanje etničkog i političkog prostora Slovenaca bio je jasno vidljiv i kako Radica primećuje “Slovenci u jednu reč, žele da se pred Amerikom manifestuje jugoslovenstvo”. Srpsko iseljništvo, po Radici, bilo je nezadovoljno jugoslovenskom spoljnom politikom “traže intervenciju na strani Velike Britanije, napadaju našu neutralnost...”. Savez sa Rusijom, pružanje pomoći Grčkoj, bili su neki od zahteva srpskog iseljništva.¹³²¹ Posebno aktivno pokazalo se levičarski opredeljeno iseljništva. Na skupu 29. novembra 1940. u Njujorku levičarske grupe sva tri naroda uz učešće predstavnika Bugara manifestovali su slovensku uzajamnost. Skup je sazvan “u prilog odbrane slobode i nezavisnosti naših zemalja”. U govorima se ukazivalo na opasnost od fašizma, pretnji nezavisnosti Jugoslavije ali i kritikovala ranija i trenutna jugoslovenska vlast uz insistiranje na traženje oslonca u savezu sa Sovjetskim Savezom.¹³²² Promena koju je nova situacija u Evropi i svetu donela a prvenstveno u kontekstu američke pozicije u odnosu na rat i samu Jugoslaviju, odnosila se na stav o opstanku Jugoslavije kao celovite i jedinstvene države. U novim uslovima nijedna iseljenička grupacija nije sebi mogla dozvoliti slobodu da zagovara bilo kakvo rešenje koje ne bi podrazumevalo jedinstvenu jugoslovensku državu.

Kako je situacija u Evropi postajala sve dramatičnija a rat se sve više približavao staroj domovini, intezitet angažovanja ali i snaga izraza iseljeničke javnosti pojačavala se. Iseljenici se nisu ograničili samo na praćenje i komentarisanje situacije u Evropi i Jugoslaviji. Jugoslovensko poslanstvo i predstavništva bili su zasuti pismima i telegramima

¹³²⁰ Radica navodi „problem daljeg opredeljenja naših iseljenika prema Jugoslaviji zavisice od razvoja naše spoljne politke“ i zaključuje da su iseljenici „odani idealima demokratije“. AJ, 334-33, Pov.br.176, 8. januar 1941.

¹³²¹ AJ, 334-33, Pov.br.176, 8. januar 1941.

¹³²² Skup je sazvaio “Odbor za zaštitu Jugoslavije”. Na skupu su govorili srpski sveštenik Vojislav Gaćinović, H. Justić, A. Jurić. Lazar Balić, V. Milson, Šarenkov ispred Bugara. Milena Šotra Gaćinović, n.d. 185-189; Konzul Stanojević ističe da skup nije bio posećen odnosno da je bilo prisutno oko 130 lica kao i da su se čuli uzvici „Dole vlada“, „Dole princ Pavle“ “Živeo drug Staljin“, da je narodu upućen poziv da se grupiše u cilju odbrane Jugoslavije. Sa skupa su upućene rezolucije predsedniku Ruzveltu, Kraljevskoj vladi, poslanstvu u Moskvi. AJ, 371-56, St.pov.br.117, 4. decembar 1940.

sa zahtevima da se iznese precizan stav o poziciji Jugoslavije.¹³²³ Svest o ozbiljnosti trenutka navela je sve iseljeničke grupe na aktivniji pristup. Izvestan podsticaj došao je i od strane K. Fotića. Kako u svojim memoarima navodi, on je savetovao srpske iseljeničke organizacije da pošalju telegram beogradskoj vladi zahtevajući da se ne potpisuje pakt sa Nemačkom.¹³²⁴ U trenucima kada je jugoslovensko pristupanje Trojnom paktu postalo izvesno, neutralnost u svetskom sukobu ostaje kao poželjna politika iz perspektive iseljenika. Tako je iseljenička štampa u uvodnicima izražavala nadu da će Jugoslavija ostati neutralna.¹³²⁵ Hrvatski iseljenici, pristalice HSSa u Kanadi i SAD izdali su proglas u kojem se naglašava lojalnost Americi ali i izražava uverenje da će Maček “spasti dostojanstvo Hrvatske i Jugoslavije”.¹³²⁶ U telegramu upućenom V. Mačeku vrh HBZa, kako prenosi Radica, tražio je odbranu granica Hrvatske i Jugoslavije.¹³²⁷ Apel slične sadržine uputio je P. Stanković sa stranca Hrvatskog glasa “u ime million Hrvata, Srba i Slovenaca u Severnoj Americi”.¹³²⁸ Svega nekoliko dana pre ulaska Jugoslavije u Trojni pakt, 20. marta 1941, Jugoslovensko-kanadsko udruženje pozivalo je kneza Pavla da ostane veran tradiciji predaka i nastavi borbu “za slobodu i nezavisnost Jugoslavije”.¹³²⁹ Prema rečima B. Radice širom SAD i Kanade jugoslovenski iseljenici pokazuju “nepokolebljivu veru u odbranu jugoslovenske samostalnosti” pri tom ističući spremnost da materijalno pomognu staru domovinu.¹³³⁰ Telegrame jugoslovenskih iseljenika objavila je kanadska i američka štampa uz komentar “milioni američkih i kanadskih Jugoslovena traži od beogradske vlade da odbrani nezavisnost i slobodu Jugoslavije i da ne popusti presijama Nemačke”.¹³³¹ U telegram K. Fotiću, episkop Dionisije kaže “Posetih mnoge naše kolonije. Sav naš narod

¹³²³ AJ, 38-61, Pov. Br.245, Predmet: O položaju Jugoslavije posle Berhtezgadena u iseljeničkoj štampi, 26. februar 1941; K. Fotić takođe navodi da su mu stizala pisma iseljenika u kojima se izražavala zabrinutost zbog sve očiglednijeg opredeljenja Jugoslavije u pravcu pristupanja Trojnom paktu. Konstantin Fotić, n.d. 49.

¹³²⁴ Kako ističe “Bio sam ubeđen da vlada ne može prečuti niti prenebregnuti njihove glasove”. Константин Фотић, n.d. 49.

¹³²⁵ AJ, 38-61, 8. mart 1941; AJ, 38-61, 7. mart 1941.

¹³²⁶ AJ, 38-61, 8. mart 1941.

¹³²⁷ AJ, 38-61, 11. mart 1941.

¹³²⁸ AJ, 38-61, 11. mart 1941.

¹³²⁹ “The Yugoslav Canadian Association firmly believes the leaders of the Yugoslav government, and the nation will live up to the glorious tradition of our forefathers and continue their fight for Yugoslavia's liberty and independence, by closely co-operating with the Great Democracies of the World”. “*Jugoslovenski iseljenici u Kanadi progovorili su kroz svoju organizaciju*”, Glas Kanade, 20. mart 1941.

¹³³⁰ AJ, 38-61, 7. mart 1941.

¹³³¹ AJ, 38-61, 13. mart 1941.

odobrava otpor koga pruža kraljevska jugoslovenska vlada Hitleru i ne veruje da Jugoslavija može pristupiti osovini Rim, Berlin Tokio. Ovako misli i naše sveštenstvo. Ovako mislimo i mi. Naš narod gotov je da podnosi nove žrtve”.¹³³² Činilo se da više nego ikada jugoslovensko iseljništvo stoji na zajedničkim pozicijama i da pokazuje do tada neviđeno jedinstvo u odnosu na svoju nekadašnju domovinu. Ovi izrazi i manifestacija jedinstva svakako su samo mogle goditi jugoslovenskim diplomatama u Americi. Radilo se međutim između ostalog, o reakcijama na neposrednu opasnost, odraz zabrinutosti i u kontekstu sopstvenog položaja i interesa. Zanemarene su međutim duboke podele koje su određivale i bojile svaku dotadašnju aktivnost i ponašanje iseljeničkih zajednica. Pokazaće se da su one znatno jače i postojanije od ovih površnih, dramatikom događaja izazvanih, iako ne i neiskrenih, izraza podrške koja je dolazila od gotovo celokupnog iseljništva u Americi.

Vrlo brzo u svega nekoliko dana vesti koje su stizale iz Jugoslavije biće uzrokom prvo ogorčenja i neverice a zatim i potpunog oduševljenja i ushićenosti. Vest da je Jugoslavija pristupila Trojnom paktu, primljena je sa velikim nezadovoljstvom.¹³³³ Ubrzo stigla je vest o prevratu 27. marta. Ovoga puta u Americi, kako među iseljenicima tako i u američkoj javnosti zavladao je opšte oduševljenje.¹³³⁴ Američka štampa je između ostalog, kako navodi Radica, akcenat stavila na učešće Hrvata i Slovenaca u novoj vladi čime je “sačuvano narodno jedinstvo”.¹³³⁵ Američka javnost “manifestuje svoje duboke simpatije Jugoslaviji” dok je američka štampa objavila da je “Jugoslavija voljom svoga naroda i svoje vojske odbila kapitulaciju rešena da očuva samostalnost, nezavisnost i mir”.¹³³⁶ New York Times u članku “Yugoslav Coup Seen As ‘Dream Come True’“ navodi reči jugoslovenskog konzula Oskara Gavrilovića koji je izrazio zadovoljstvo zbog puča i zaključio “Lično govoreći, radije bih ostao bez posla nego uz zemlju koja je partner

¹³³² Dionisije je od Fotića tražio da obavesti vladu u Beogradu o ovakvom raspoloženju u Americi. AJ, 371-64, Telegram episkopa Dionisija poslaniku K. Fotiću, 15. mart 1941.

¹³³³ T. Budisavljević ispred srpskog narodnog kluba u Njujorku izražava „svoje najdublje ogorčenje nad izdajom Jugoslavije sa strane njene Vlade. AJ, 371-72, 25. mart 1941.

¹³³⁴ Milan Koljanin, *Pogled iz Vašingtona na martovske događaje 1941. u Beogradu*, Istorija XX veka, god XXX, br. 1, Beograd 2012, 85; Milan Koljanin, *Druga misija Dr. Dvaida Albale u Sjedinjenim Američkim Državama 1939-1942. godine*, Zbornik 8, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 2003, 36-37.

¹³³⁵ Radica prenosi pisanje američke štampe da je „Jugoslavija voljom svog naroda i svoje vojske odbila kapitulaciju rešena da očuva samostalnost, nezavisnost i mir“. AJ, 38-61, 28. mart 1941.

¹³³⁶ AJ, 38-61, 28. mart 1941.

Nemačkoj” zaključivši “Ponosan sam i veoma, veoma srećan”.¹³³⁷ Jednako zadovoljstvo izražavalo je i jugoslovensko iseljništvo. Iseljenici “manifestuju neopisivo zadovoljstvo” u Pitsburgu i Čikagu “gde je svet od radosti plakao”, a pozdravi su se upućivali kralju Petru II, generalu Simoviću, novoj vladi. Poslanstvo i konzulati bili su zasuti telegramima podrške od strane pojedinaca, iseljeničkih i američkih organizacija.¹³³⁸ Prema S. Lojenu, vesti o demonstracijama 27. marta “ispunjavale su naše iseljenike ponosom”.¹³³⁹ Američka javnost izražavala je spremnost da pomogne otporu Jugoslavije, objavljen je telegram podrške koji je predsednik Ruzvelt uputio kralju Petru II, dok su Jugosloveni u američkim gradovima (Čikagu, Pitsburgu) bili “predmet su velikih ovacija građanstva”. Međutim kako Radica primećuje, “ozbiljnija štampa uviđa težinu situacije”.¹³⁴⁰ U telegram Hrvatske Bratske Zajednice Fotiću kaže se “mi se možemo ponositi da su naši u domovini odlučili ovako sudjelovati u stvaranju ove historije...Svaki zdravo-misleći Jugoslaven a tih je ogromna većina, bio on makar koje grane, potpuno odobrava nastup naših vođa u staroj domovini...”¹³⁴¹ Radica navodi da Hrvati u Americi “mole Mačeka da bude u odbrani i časti Hrvatske banovine”i pomogne generalu Simoviću dok Luj Adamič kliče “živela Jugoslavija”.¹³⁴² New York Journal preneo je reči Nikole Tesle “Sva tri naroda- Srbi, Hrvati i Slovenci- isti su u osećanjima i razmišljanjima, i ogorčeni protivnici Nacista”.¹³⁴³

¹³³⁷ “Speaking for myself, I would rather be without job than with a country that has Germany as a partner...I am proud and very, very happy”. AJ, 449-12, „Yugoslav Coup Seen As ‚Dream Come True,“, 28. mart 1941; Izjave O. Gavrilovića preneo je i New York Post (AJ, 449-12, New York Post, 27.mart 1941.); New York Journal navodi i reči konzula Gavrilovića „We Slavs would rather die to a man than be humiliated“, AJ, 449-12, New York Journal, 27. mart 1941.

¹³³⁸ Константин Фогић, Рат који смо изгубили, 64; AJ, 371-72, Telegram Associated Yugoslav Americans of Washington, 27. mart 1941; AJ, 371-72, Telegram Adele Milčinović i Tašamire, 27. mart 1941; AJ, 371-72, Telegram Srba i Grka Dalasa, 27. mart 1941; AJ, 371-72, Telegram Aleksandra Savine, 27. mart 1941; Stizali su telegrami podrške od urednika Kanadskog Glasa, Bože Markovića, a sliku kralja Petra II na naslovnoj strani Kanadskog Glasa, pratio je naslov “Živeo kralj Petar II! Živela Jugoslavija”. *Kanadski Glas* 3. april 1941.

¹³³⁹ Stjepan Lojen, Uspomene jednog iseljenika, 207; Božo Prpić prenosi raspoloženje iseljenika u Kanadi kada su vesti o događajima 27. marta stigle. Kako kaže“Oko devet sati uveče dvoranom se proneo glas, da je zbačena vlada Cvetković-Maček. Među ljudima je nastalo neko spontano veselje i uzbuđljivo iščekivanje novih događaja“. Božo Prpić, *Preko Atlantika u partizane*, 15.

¹³⁴⁰ AJ, 38-61, 30. mart 1941

¹³⁴¹ AJ, 371-72, Telegram HBZ Kraljevskom poslaniku Fotiću, 31. mart 1941.

¹³⁴² AJ, 38-61, 30. mart 1941

¹³⁴³ “All three peoples – the Serbs, the Croatians and the Slovenes – are alike in feeling and thought, and bitterly opposed to the Nazis”. Dalje Tesla nastavlja „Perhaps the Serbs are most violent in that sentiment, and as they occupy the eastern territory, close to Greece, they will cause serious and continuous trouble to any effort of the Nazis to benefit by the pact“. AJ, 449-12, New York Journal 27. mart 1941.

O oduševljenju iseljenika razvojem događaja piše i srpski sveštenik Živojin Ristanović koji kaže “Duh našeg naroda i njegovo viteštvo uzdigli su se iznad straha i kukavičluka današnjice...Mi smo pred novim naporima i teškim žrtvama ali uzdignute glave i čista obraza”. Među iseljenicima oduševljenje je “spontano i neprekidno” a “gotovost da se pomogne čime god se može u narodu je jača nego ikada i vera u Jugoslaviju nije u našoj emigraciji nikada bila čvršća nego što je danas”.¹³⁴⁴

Kraljevski poslanik Fotić je i sam pozdravio ovaj razvoj događaja. U telegram kralju Petru II, Fotić izražava “podaničku odanost i vernost” i prenosi osećaje “svih jugoslovenskih iseljenika” koji su “u ovim časovima iskušenja za zavičaj bili brižno okupljeni oko kraljevskih predstavništava i koji danas sa radošću pozdravljaju stupanje Vašeg Kraljevskog Veličanstva na svetli presto Karađorđevića”.¹³⁴⁵ U telegram upućenom Simoviću Fotić izražava uverenost da će general odbraniti dostojanstvo i nezavisnost zemlje i nudi punu saradnju svih jugoslovenskih diplomata i službenika u Americi i kaže “istovremeno možete računati na moralnu potporu svih patriotskih jugoslovenskih iseljenika i naših bezbrojnih američkih prijatelja...”¹³⁴⁶ Fotić je pred američkom štampom izjavio da je Jugoslavija “rešena da očuva mir u nezavisnosti i državnom suverenitetu”.¹³⁴⁷

Događaji koji su usledili pokazali su da se neutralnost nije mogla očuvati a nezavisnost odbraniti. Napad Nemačke koji je ubrzo usledio a zatim i potpuna okupacija, otvorili su novo poglavlje u odnosima iseljenika i jugoslovenske države iz osnovne menjajući njihove pozicije, snagu i ulogu. Pokušaj praćenja starih šablona, pojava novih ideja i ideologija, nasleđeni i neprevaziđeni antagonizmi i nepoverenje, nove podele i sukobi obeležiće godine rata.

¹³⁴⁴ Ristanović posebne pohvale upućuje Fotiću i očekuje da poslanik, zbog svog držanja tokom ovih kriznih meseci ostane na tom položaju “do kraja rata”. sam Ristanović zbog novih okolnosti izrazio je svoju nedoumicu u pogledu odlaska u Kanadu. Smatrao je da je bolje da ostane u SAD u cilju odbrane nacionalnih interesa. AJ, 371-64, Pismo Ž. Ristanovića K. Fotiću, 2. april 1941.

¹³⁴⁵ AJ, 371-69, 27. mart 1941.

¹³⁴⁶ AJ, 371-69-457, 27. mart 1941.

¹³⁴⁷ AJ, 38-61, 28. mart 1941.

V. Godine rata (1941-1945)

Polazišta

Poraz Kraljevine Jugoslavije posle nepune dve nedelje otpora nije značio i prestanak učešća jugoslovenske države u ratu. Poraz je bio brz i demorališući i na površinu je izneo sve političke, vojne i konačno, nacionalne slabosti jugoslovenske države i društva. One su opterećivale život ove zajednice tokom dve decenije njenog trajanja a svoj vidljiv i tragičan izraz su dobile u ovim prvim danima vojnog sukoba.¹³⁴⁸ Ipak, Vlada u emigraciji nizom odluka, deklaracija i uredbi stavila je do znanja da ne namerava da poraz i okupaciju prihvati kao konačni ratni ishod niti da pristane na ulogu pasivnog posmatrača budućih događaja. Naprotiv, jugoslovenska država svoj politički život nastavila je i nakon aprilskog sloma i okupacije matične teritorije, istina u bitno izmenjenim ali ne i sasvim nepoznatim okolnostima. Na izvestan način situacija u kojoj su se država i vlada našli mogla je nalikovati, i jednim delom svakako jeste, sudbini Srbije u Prvom svetskom ratu. Međutim, dužina suprotsavljanja nadmoćnijem neprijatelju, snaga pruženog otpora, stepen političkog jedinstva, autoritet političke i intelektualne elite koje su zastupale interese poražene domovine činili su da se sličnost ova dva iskustva završavala na činjenicama da je u oba rata došlo je do pune okupacije, a politički život je izmešten van matične teritorije.¹³⁴⁹ Ipak, Prvi svetski rat ponudio je jednu korisnu lekciju. Politički rad i van domovine, mere koje ostavljaju državu makar i na simboličan način uz ratne saveznike, nudili su mogućnost realizovanja političkih ciljeva u posleratnom raspletu. Sa kojim ciljevima istupa jugoslovenska vlada u emigraciji naznačeno je deklaracijom od 4. maja 1941. godine. Određeni su ciljevi koji su obuhvatali obnovu jugoslovenske države, njenog teritorijalnog integriteta, nezavisnosti i slobode Srba, Hrvata i Slovenaca.¹³⁵⁰ Odlukama o formiranju

¹³⁴⁸ Jozo Tomaševich, *Četnici u Drugom svetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 1979, 79-88.

¹³⁴⁹ Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд, 2007, 378.

¹³⁵⁰ Deklaracijom je potvrđen i sporazum o Banovini Hrvatskoj kao temelju državne politike. Takođe u deklaraciji je osuđeno stvaranje Nezavisne Države Hrvatske. Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd, 1988, 120-121; Kako navodi Branko Čubrilović,

sopstvenih vojnih jedinica u emigraciji jasno se stavilo do znanja da je namera jugoslovenske vlade da, i vojnim angažovanjem makar to imalo i simboličan značaj, obezbedi mesto aktivnog učesnika u savezničkoim ratnim naporima i obezbedi jednako tako aktivnu zastupljenost Jugoslavije u posleratnim rešenjima.¹³⁵¹ U pravcu ostvarenju svojih političkih, državnih i nacionalnih ciljeva očekivala se pomoć saveznika ali i svih onih snaga koje su mogle doprineti jačanju pozicije države. Proklamovani ciljevi, očekivanja od saveznika, izražena namera kontinuiranog otpora uprkos tužnoj sudbini domovine ali i slabostima iskazanih tokom njene odbrane, značili su da Jugoslavija preko kralja, vlade, političkih subjekata, svoj politički život nastavlja van matične teritorije. Ona se stoga svrstala u red država koje deo političkog delovanja prenose van sopstvenog državnog teritorija u potrazi za materijalnom, političkom, vojnom i konačno moralnom podrškom. Konkretna podrška saveznika pre i tokom napada Nemačke na Jugoslaviju nije došla ali su opstala nadanja i očekivanja jugoslovenske vlade, sada u emigraciji, koja su se zasnivala na moralnim zaslugama stečenim iskazanim otporom 27. marta, uprkos snazi neprijatelja sa kojim se zemlja suočavala. Obećanja podrške i pomoći koja su stizala mesecima pre napada sada su trebala dobiti svoju materijalizaciju konkretnim postupcima i

deklaracija vlade predstavljala je nastavak borbe za oslobođenje i obnovu jugoslovenske države, Бранко Чубриловић, *Заниси из туђине*, Сарајево, 1946, 27.

¹³⁵¹ Potreba vojnog angažovanja kroz formiranje jedinica u emigraciji izražavali su predsednik jugoslovenske vlade Dušan Simović, ban Šubašić a to je bila i jedna od glavnih tema pojedinih zasedanja vlade u emigraciji neposredno nakon napuštanja zemlje (Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti 1941-1944*, Beograd, 1983, 38-39); Sava Kosanović iznosi epizodu o poseti članova vlade logoru jugoslovenskih pilota u Amanu. Predsednik vlade Simović je tom prilikom izneo stav o potrebi prebacivanja pilota u Kanadu gde bi se izgradila avijacija koja bi zatim učestvovala u borbama za Jugoslaviju. Kosanović međutim navodi ovaj događaj u želji da ilustruje prisustvo oklevanja u jugoslovenskoj vladi koja nije bila za aktivan otpor već za politiku mirovanja i čekanja. Sa svoje strane, Kosanović je kako navodi pred pilotima izneo stav o potrebi trenutnog nastavka borbe zaključivši „Mi smo izašli napolje ne da spasavamo glave, nego da se borimo...Vi ste profesionalni vojnici, vaša je dužnost borba – a ja sam spreman da sa prvim avionom, koji bude išao u akciju protiv neprijatelja, pršem s vama“ (Сава Н. Косановић, *Шта се могло видети из емиграције (неколико докумената)*, Београд 1945, 6-7).; Vlada je računala na članove i osoblje diplomatsko konzularnih predstavništava u inostranstvu, na lica jugoslovenskog porekla prvenstveno Slovence iz redova zarobljenih vojnika italijanske vojske u severnoj Africi, na jugoslovenske državljane u preokookeanskim zemljama i konačno na jugoslovenske iseljenike.; Uredbom kralja Petra II donetom 26. maja 1941. u Jerusalimu određeno je da svi Srbi, Hrvati i Slovenci, koji kao državljani neprijateljskih zemalja pristupe dobrovoljno jugoslovenskoj vojsci i polože zakletvu kralju tim činom stekli bi jugoslovensko državljanstvo. AJ, 371-59-575, Ministarstvo unutrašnjih poslova br.1, bez datuma; V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, 39.

merama.¹³⁵² Jugoslovenskoj vladi i narodu pomoć je bila potrebna i ta pomoć se očekivala od novostečenih ratnih saveznika.

U razmatranjima i debatama jugoslovenskih političara u emigraciji o budućim potezima vlade i merama koje je neophodno preduzeti u novim, nezavidnim okolnostima, prostor severne Amerike zauzeo je važno mesto kako u pogledu trenutnih ratnih potreba, tako i u pogledu budućih posleratnih rešenja. U skladu sa ciljevima vlade o nastavku borbe, potrebi obrazovanja vojnih jedinica ali i u pogledu dobijanja materijalne, vojne i političke podrške, nezamenjivo mesto dobile su Sjedinjene Države i, u pogledu vojnih planova, Kanada.¹³⁵³ Ovo nisu bila neutemeljena očekivanja. Podrška američke vlade koja se mogla čuti neposredno pre, a zatim i nakon napada na Jugoslaviju otvarala je prostor nadama u nastavku podrške. S druge strane iskustvo prethodnog svetskog sukoba pokazalo je stvarnu snagu Amerike ne samo kao materijalnog i vojnog oslonca, već i kao važnog arbitra za postizanje budućih političkih rešenja. Još uvek je bilo prisutno živo sećanje na godine Prvog svetskog rata čiji su ishodi pokazali svu nestabilnost političkog i teritorijalnog pejzaža evropskog kontinenta. Samo podrška velikih sila davala je nadu u mogućnost ostvarenja političkih i teritorijalnih ciljeva ali je, na kraju, pružala i sigurnost za obnovu izgubljenog u ratnim godinama. Imajući u vidu deklarisanu ciljevu jugoslovenske vlade i nakon pretrpljenog poraza, takva podrška bila je neophodna. A obnova države, njenog

¹³⁵² Jugoslovenska vlada dobijala je uveravanja od američkog vrha da će joj biti dostupna pomoć ukoliko se suprotstavi pokušajima Nemačke da je uključe u Trojni pakt. Војислав Г. Павловић, *Од Монархије до Републике. САД и Југославија (1941-1945)*, Београд, 1998. 14; В. Ћубриловић prenosi optužbe D. Simovića na prvoj sednici vlade, na račun generala, mobilizacije, ali je konstatovano da nikakva pomoć od saveznika nije stigla a da se nije ni pokušalo da ona stigne. Бранко Чубриловић, *Записи из туђине*, 26; Američki predsednik je 3. aprila, svega nekoliko dana pre bombardovanja Beograda, prema K. Fotiću, obećao „punu pomoć“ u slučaju da Jugoslavija bude napadnuta. АЈ, фонд Сава Косановић (83), ф. 16, Извештај Константина Fotićа М. Ninčićу, ministru spoljnih poslova, 20. јул 1941.

¹³⁵³ Aprila 1941. godine poslanik Fotić izvestio je jugoslovensku vladu da Sjedinjene Države “neće praviti teškoće” kod prikupljanja dobrovoljaca ali, zbog američke neutralnosti, istovremeno očekuju diskretnost u tom procesu. Војноисторијски архив (АVII) Емигрантска влада (ЕV), Извештај К. Fotićа, 29. април 1941; О важности канадске територије у будућим војним плановима југословенске владе говорио је још априла 1941 К. Fotić. Он је између осталог истакао да ће сви који желе да ступе у југословенску војску морати да иду на обuku у Канаду уколико би та земља била за то одређена али чак и у случају да избор буде нека друга држава превоз доброволјаца би се svakako морао вршити преко канадске територије. АVII, ЕV к-174, Br.Reg. 7/2-1, Pov.br. 1229, 15. август 1942; К. Fotić је маја 1941. обавестио југословенску владу о разговорима у Канади “по питању обuke доброволјаца”. Том приликом југословенски посланик разговарао је са председником канадске владе, министром иностраних послова и енглеским војним комесаром који су изразили симпатије за Југославију...; I у плановима председника југословенске владе D. Simovića Kanada се наводи као земља у којој би се вршила обuka југословенских pilota. АVII, ЕV, 29. јул 1941.

teritorijalnog integriteta, nezavisnosti i slobode jugoslovenskih naroda bili su ciljevi sa kojima je jugoslovenska vlada nastupila na početku svog delovanja u emigraciji. Kanada je svoje opredeljenje uključivanjem u rat 1939. godine već iskazala.¹³⁵⁴ Mere američke administracije nedvosmisleno su stavile do znanja na čijoj strani se nalaze simpatije američke javnosti i države. Konkretnim merama pružena je podrška Velikoj Britaniji ali je pomoć stavljena u izgled i ostalim vladama koje su se odlučile na otpor nemačkom i italijanskom ekspanzionizmu. Američka politika prema Jugoslaviji posebno u poslednjim mesecima 1940. i početkom 1941. godine, izrazi divljenja i reči podrške predsednika Ruzvelta, izrečene 8. aprila, upućene jugoslovenskom kralju i vladi zatim odluka o dozvoli prikupljanja pomoći za Jugoslaviju od 11. aprila 1941. godine nisu ostavljali prostor nedoumicama da li se od Amerike može očekivati podrška.¹³⁵⁵ Uostalom, u novim međunarodnim prilikama SAD su, pored Velike Britanije, okupirane sopstvenim problemima i nešto kasnije Sovjetskog Saveza, saveznika ali ideološki udaljenog, predstavljale važnog saveznika i bile, činilo se, pouzdani oslonac od koga se očekivala podrška.¹³⁵⁶ Momčilo Ninčić je na sednici Ministarskog saveta 29. aprila 1941, izneo mišljenje o potrebi da vlade SAD, Kanade i Britanije daju izjave „koje bi umirile naš narod“.¹³⁵⁷ To „umirenje“ je ubrzo i došlo odlukom vlade SAD 25. aprila 1941, da prizna legitimitet jugoslovenske vlade kao predstavnika jugoslovenske države.¹³⁵⁸ Iz perspektive jugoslovenskog vrha severna Amerika postaje potencijalni izvor materijalne pomoći, prostor stvaranja vojnih snaga kojima bi se ojačao autoritet vlade, prostor pridobijanja političkih simpatija za planove posleratne obnove države kao i mesto živog političkog rada, susreta i uspostavljanja saradnje sa predstavnicima američke i evropskih vlada. Značaj severne Amerike u ovom novom ratnom vremenu postaje neupitna činjenica, predmet

¹³⁵⁴ Kenet Meknot, *Istorija Kanade*, Beograd, 2003, 199-200.

¹³⁵⁵ D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata*, Beograd, 1962, 35.

¹³⁵⁶ Na sednici Ministarskog saveta od 12. maja, kako navodi D. Plenča, zaključeno je da sudbina Jugoslavije zavisi od Kanade i SAD. D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije*, 13.

¹³⁵⁷ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta kraljevine Jugoslavije 1941-1945*. Priredili Komnen Pijevac, Dušan Jončić, Beograd 2004. Sednica Ministarskog Saveta, 29. april 1941, 14.

¹³⁵⁸ D. Plenča, *Međunarodni odnosi*, 30; Od britanske i američkih vlada očekivalo se priznanje legitimiteta ali i izjave o garantovanju teritorijalnog integriteta. M. Ninčić, ministra spoljnih poslova dao je 20. aprila 1941. godine nalog jugoslovenskim poslanicima u Londonu i Vašingtonu da od američke i britanske vlade zatraže ove garancije. Dve vlade priznale su legitimitet jugoslovenske vlade u emigraciji ali su odbile da pruže garancije po pitanju teritorijalnog integriteta. Mira Radojević, *Naučnik i politika*, 375; Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 84.

nedoumica i debata predstavljalo je samo pitanje na koji način obezbediti jugoslovensko prisustvo na ovom prostoru.¹³⁵⁹

Pored jasnog političkog i vojnog značaja koje je Amerika nesumnjivo imala, severnoamerički kontinent privlačio je interes jugoslovenske vlade, još jednom nakon dvadeset godina, i zbog iseljeničke populacije koja je ovde živela. Vlada bez države i naroda nije mogla zanemariti snagu više stotina hiljada sunarodnika koji su živeli na tlu jednog od najvažnijih saveznika u novom ratu. Sa velikim očekivanjima ulazilo se u javni život Amerike i život jugoslovenskog iseljeničtva na tlu severnoameričkog kontinenta. Saradnja i podrška iseljenika uzimala se kao datost, nešto što se podrazumevalo. I pored određenog opreza u pogledu raspoloženja iseljenika suštinski zanemarile su se godine i decenije iskustva u međusobnim odnosima koje su pre ukazivale na niz problema i spornih momenata koji se nisu prevazišli. Vlada generala Simovića, ukazi kralja Petra II ali i početna razmatranja i planovi diplomata u Americi uključivali su iseljeničtvo kao integralni deo planiranog angažovanja u cilju jačanja pozicije jugoslovenske vlade i podrške jugoslovenskoj politici u emigraciji.¹³⁶⁰ Loša iskustva u odnosima države sa iseljenicima, žalbe, protesti ali i otvorena neprijateljstva koja su dolazila iz redova ove populacije ustuknula su pred dramatičnim događajima koji su i konačno Jugoslaviju uveli u rat. Na izvestan način i sami iseljenici može se reći bili su "krivci" za ovakav nastup jugoslovenskih političara i diplomata. Mesecima pre napada Nemačke u vremenu vaganja i nedoumica u pogledu konačnog opredeljenja jugoslovenske države, iseljeničtvo severne Amerike kroz natpise u štampi, telegramima upućenim jugoslovenskim zvaničnicima, na

¹³⁵⁹ Amerika kao prostor delovanja postaje stalno mesto u debatama jugoslovenskih političara u emigraciji, a razlike među njima javljale su se na pitanju u kakvom formatu i kakvog obima bi trebali jugoslovenski interesi da budu zastupljeni na ovom kontinentu. Tako je na sastanku 8. maja 1941, M. Ninčić izneo stav da u Americu treba da idu predsednik vlade i ministar vojni dok je B. Jevtić smatrao da sedište vlade treba da bude London. Sa Jevtićem se složio i Banjanin s tim da, kako je dodao, u Americi treba da bude i vojna i politička akcija. B. Čubrilović zaključio je da se politički mora raditi i u Londonu i Vašingtonu i Moskvi, dok je Simović smatrao da vlada treba da bude u Londonu a misije u severnoj i južnoj Americi čak i na Dalekom istoku. Konačno B. Marković je istakao da u svakom slučaju mora biti „jednodušnosti“ svih a u vojnom pogledu da moraju biti dva centra, u Americi i na Mediteranu. Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta, 8. maj 1941, 23-25; Milan Grol je smatrao da je u Americi pre svega potrebna politička akcija a ne vojna ili kako je istakao akcija u Americi treba da bude politička a zatim vojno-politička. *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta*, 8. maj 1941, 22.

¹³⁶⁰ AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića M. Ninčiću, 20. jun 1941.; AJ, 371-81, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za F. Cvetišu, kraljevskog poslanika u Rio de Žaneiru, 7. maj 1941.

javnim zborovima, kroz deklaracije, izražavalo je otvoreno političke stavove koji su ih uključivali kao aktivne i svojevoljne aktere onoga što se moglo definisati kao jugoslovenski politički život. Pozivi jugoslovenskoj vladi da ostane van Trojnog pakta, izrazi spremnosti da se staroj domovini pruži podrška uvodili su iseljeničku zajednicu na najdirektniji način u okviru jugoslovenske politike. Oni su na taj način zauzimali ne samo poziciju zainteresovane strane prateći opšte raspoloženje američke javnosti i posebno interes američke politike, već su potvrđivali poziciju zajednice koja, sem porekla i emotivne veze, poseduje i dalje čvrstu vezu sa starom domovinom ali i izražava spremnost da učestvuje u onome što bi predstavljalo nastavak političkog života jugoslovenske države. Uprkos činjenici da se uglavnom radilo o američkim državljanima jugoslovenskog porekla stavovi i konkretne akcije izmestile su ih iz pozicije pasivnih posmatrača i učinile zajednicom na koju se moglo osloniti. Izrazi spremnosti da se staroj domovini pruži pomoć i podrška bili su signali da se na tu zajednicu u budućnosti, posebno nakon političke odluke za koju su se i sami zalagali, može računati. Snaga reagovanja iseljeničke zajednice u Americi na martovske događaje i u praksi je još jednom potvrdila jaku sponu iseljenika i zemlje porekla. U rat se dakle ušlo uz postojanje obostrane zainteresovanosti i voljnog angažovanja. Ostalo je otvoreno pitanje kakav zaista oslonac država svedena na grupu političara u egzilu može imati od nacionalno heterogene zajednice u daljem političkom delovanju i pokušaju promocije određene politike i interesa. Raspoloženje iseljenika koje je pratilo ukupno antifašističko raspoloženje u Americi, sa simpatijama okrenutim ka Velikoj Britaniji a uz osudu politike Nemačke i Italije, bio je samo jedan politički izraz. Iz njega je u konačnom smislu i proizilazila iznenadna jedinstvena podrška jugoslovenskom otporu i osuda napada i okupacije Kraljevine. Pitanja budućnosti zajedničke države, opredeljenja u pogledu uređenja zemlje, forme vladavine, pozicije naroda unutar jugoslovenskog političkog okvira, biće one tačke na kojima su se različitost i podeljenost iseljeničtva ali i jugoslovenske političke elite mogle u punom obliku videti. Ova različita stajališta nisu bila ništa novo niti su proizvod ratnih godina, naprotiv. Radilo se o razlikama koje se nikada nisu izgubile i koje su u velikoj meri određivale međuratni odnos jugoslovenske države i iseljenika u severnoj Americi.

Prvi svetski rat mogao je poslužiti kao dobar primer moguće koristi koju država, tada u nastajanju sada pod okupacijom, može imati od iseljeničke zajednice u Americi. Iznova ona postaje oslonac, snaga na koju se računa. Potvrda takvog stava u redovima jugoslovenskih političara došla je vrlo brzo. Na sastanku Ministarskog saveta 28. aprila 1941, izneta je konstatacija o potrebi davanja uputstva konzularnim vlastima „da sa našim sunarodnicima ne državljanima postupa kao našim“.¹³⁶¹ Kralj Petar II u govoru preko BBCja 28. juna 1941, obraćao se i „Slovenima“ u SAD i Kanadi¹³⁶² dok je u izjavi specijalnom dopisniku Rojtersa rekao da jugoslovenska vlada „računa na potporu svih Jugoslovena koji žive u tuđini“.¹³⁶³ Na kakvu se pomoć misli odgovor su dala već prva razmišljanja članova jugoslovenske vlade i jugoslovenskih političara u emigraciji. Polazeći od potrebe jačanja buduće političke i pregovaračke pozicije, među prioriternim zadacima pokazala se potreba stvaranja sopstvenih vojnih snaga. U tom smislu jugoslovenski iseljenici postaju važan činilac kao potencijalni izvor dobrovoljaca a severna Amerika mesto njihovog prikupljanja ali i regrutovanja vojnih obveznika. U pogledu ovih drugih nedoumica nije bilo. Učešće jugoslovenskih državljana u ratu je uostalom, kako se smatralo, bila njihova obaveza ili kako je jednom prilikom rečeno „Jugoslavija je u ratu prema tome svaki njen državljanin potpada pod obavezu opšte mobilizacije“.¹³⁶⁴ Jugoslovenskih državljana na prostoru severne Amerike bilo je svega nekoliko desetina hiljada¹³⁶⁵ a broj iseljenika jugoslovenskog porekla se procenjivao na gotovo milion. Jasno je stoga da je važno mesto u kontekstu jačanja vojne snage upravo imalo iseljništvo na koje se računalo kao na potencijalne dobrovoljce. Vojni značaj iseljenika prepoznat je vrlo brzo i bio je predmetom interesa, očekivanja i konkretnih radnji jugoslovenskih

¹³⁶¹ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta*, 28. april 1941, 13

¹³⁶² Petar II Karađorđević, *A King's Heritage. The Memoirs of King Peter II of Yugoslavia*, London, 90-91.

¹³⁶³ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta*, 30.

¹³⁶⁴ AJ, fond Kraljevsko poslanstvo u Otavi (439), f. 3, 20. novembar 1941.

¹³⁶⁵ Prema podacima američkog Ministarstva pravde, koje je izneo konzul Stanojević u Sjedinjenim Državama nalazilo se 55904 jugoslovenskih državljana. Taj broj se dodatno umanjivao neračunanjem žena i dece kao i iseljenika koji su bili u posedu tzv. prvog papira (first paper) prvog koraka u pravcu dobijanja američkog državljanstva. AJ, 449-8, 3. oktobar 1942; Konstantin Fotić navodi da, prema podacima vojnog izaslanika, u Americi se nalazilo 2372 jugoslovenska državljana između 20 i 50 godina a jugoslovenskih građana do 77 godina ukupno 17947. AVII EV, Izveštaj K. Fotića, 3. novembar 1941.

političara.¹³⁶⁶ Kao prioritetne zadatke u prvim nedeljama rata K. Fotić je pored potrebe prikupljanja materijalne pomoći naznačio i potrebu regrutovanja dobrovoljaca u Americi.¹³⁶⁷ Već septembra 1941. godine u SAD je formiran Centar za sakupljanje dobrovoljaca, vojno izaslanstvo i vojna misija sa sedištem u Vašingtonu.¹³⁶⁸ Percepcija jugoslovenskih iseljenika kao potencijalnog izvora vojne snage nije bila ekskluzivno ona jugoslovenske vlade. Ideje o angažovanju iseljenika izneće i poznati pisac L. Adamič u razgovoru sa američkim predsednikom Ruzveltom.¹³⁶⁹

U pogledu sprovođenja propagandnog rada u cilju dobijanja podrške za politiku vlade ali i za učvršćivanje pozicija koje je vlada zauzela, iseljenici dobijaju mesto oslonca jugoslovenskom političkom radu prema američkim vladama.¹³⁷⁰ Svakako primarna očekivanja koja su bila usmerena ka iseljeničkoj zajednici odnosila su se na pomoć koju bi i njihovim angažovanjem bila usmerena ka stanovništvu okupirane Jugoslavije i jugoslovenskim ratnim zarobljenicima. Javljale su se izvesne nedoumice o prioritetima u pogledu angažovanja iseljenika, redu poteza, izražene su razlike u procenama o realnim mogućnostima njihovog angažovanja, ali to ni u kom pogledu nije dovelo u pitanje ideju oslanjanja na iseljeničku javnost. Pitanje je bilo samo na koji način i u kojoj meri.¹³⁷¹ Koraci koji su preduzeti u prvim mesecima posle aprilskog rata potvrđivali su značaj koji se davao ovoj zajednici bilo kao osloncu samom po sebi ili kao podršci ostvarenju političkih ciljeva jugoslovenske vlade. Percepcija iseljenika kao potencijalnog izvora svakovrsne pomoći, kao podrške ratnim naporima jugoslovenske države, neće se napustiti tokom četiri

¹³⁶⁶ Već krajem aprila 1941, jugoslovenski ministar spoljnih poslova M. Ninčić razmatrao je pitanje obrazovanja korpusa sastavljenog od jugoslovenskih iseljenika u SAD i Kanadi. Ta ideja ponovljena je u više navrata i kasnije i konačno postojala je saglasnost jugoslovenskog vrha da se pristupi prikupljanju dobrovoljaca na tlu severne Amerike. V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, 19-20.

¹³⁶⁷ AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića M. Ninčiću, 20. jun 1941.

¹³⁶⁸ Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, 43-44.

¹³⁶⁹ Luj Adamič je u pismu predsedniku Ruzveltu 3. februara 1942, izložio plan da se od iseljenih Jugoslavena, Grka, Bugara i Jevreja u SAD i na Bliskom Istoku formiraju oružane jedinice na čijem čelu bi se nalazili američki oficiri. I predstavnik OSS Donovan je takođe načinio plan o formiranju jedinica sastavljenih od iseljenika. Oba plana su odbijena. Војислав Павловић, *Од Монархије до Републике*, 31-34.

¹³⁷⁰ AJ, 371-81, Izveštaj poslanstva u Vašingtonu F. Cvetiši, jugoslovenskom poslaniku u Rio de Žaneiru, 7. maj 1941.

¹³⁷¹ Prilikom razmatranja pitanja stvaranja vojnih jedinica i uloge jugoslovenskih iseljenika u tom pogledu 6. maja 1941, izvesnu skepsu izrazili su Srđan Budisavljević i Juraj Krnjević posebno se osvrćući na činjenicu da je većina emigranata amerikanizovana. Krnjević je istakao da emigracija može da da moralnu pomoć domovini. *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta*, 6. maj 1941, 21.

godine rata. Politička kretanja, izmenjene okolnosti i ishodi ratnih događaja ovaj odnos će oblikovati, menjaće se prioriteti i intezitet u odnosima sa iseljeničkom zajednicom ali živa komunikacija i permanentnost kontakta opstali su do kraja ratnih sukoba. U svakom slučaju objektivna važnost Amerike s jedne strane i prepoznat značaj iseljenika s druge otvaraju novo poglavlje u odnosima jugoslovenske države i iseljenika.

Prvi izazovi

Osnovni princip iza koga se stalo nakon poraza i okupacije Jugoslavije bila je neophodnost obnove jugoslovenske države. To je bio zvanično izrečen stav uz saglasnost svih članova vlade i političkih subjekata u emigraciji. A sprovođenje te politike i načine njenog prezentovanja u Americi bili su bar u prvim mesecima od jugoslovenske kapitulacije u rukama Konstantina Fotića, jugoslovenskog poslanika u Vašingtonu. Usled odsustva stalne komunikacije i preciznijih instrukcija vlade koja se nakon aprilskog sloma našla u bekstvu i zatim, procesu konsolidacije, Fotić u ovim prvim mesecima nove političke realnosti postaje tumač jugoslovenske politike američkoj i iseljeničkoj javnosti. Da se poraz neće prihvatiti od strane jugoslovenskog vrha, Fotić je nagovestio već 17. aprila 1941. godine. U uskršnjoj čestitki upućenoj preko lista Amerikanski Srbobran poslanik je zaključio “Yugosloveni znaju više nego ijedan narod da vaskrsenje dolazi posle Golgote” i izrazio uverenje “da će iz sadašnjeg Kosova naše Golgote da nastane novo Vaskrsenje”.¹³⁷² Posle vesti o kapitulaciji Fotić je dao izjavu koja je dostavljena većim iseljeničkim listovima u SAD i Kanadi. On je tom prilikom naglasio da je uveren “da će jugoslovenski kralj i vlada nastaviti borbu...Oni će ostati verni idealima Slobode i Nezavisnosti i boriti se svim sredstvima makar i izvan nacionalne teritorije”. Kako primećuje, kratki Aprilski rat bio je samo prva faza u otporu nacizmu pošto “Jugoslovenska vlada i narod ostaće nepokolebljivi u svojoj odluci da ovu borbu produže do krajnje pobede uz Englesku, bratsku Grčku i ostale saveznike računajući na moralnu i materijalnu pomoć velike Američke Demokratije”.¹³⁷³ To je bila poruka američkoj ali i jugoslovenskoj

¹³⁷² AJ, 371-69, Konstantin Fotić za Amerikanski Srbobran, 17. april 1941.

¹³⁷³ Izjava jugoslovenskog poslanika dostavljena je redakcijama Amerikanskog Srbobrana, Zajedničara, Hrvatskog glasa, Hrvatskog svjeta, Jugoslovenskog američkog glasnika, Glasa Kanade, Jugoslovenskog glasnika. AJ, 371-81, Izjava K. Fotića, 18. april 1941.

javnosti, uključujući i onu iseljeničku. Ne bez osnova iseljeničkoj zajednici u Americi je iz poslanstva ipak upućena i molba da svoje snage usmere ka pružanju pomoći a da manje ističu nacionalno.¹³⁷⁴ Fotić je svakako bio svestan podela koje su oslikavale javni život jugoslovenskih iseljenika i bio je svedokom snage nacionalnog osećaja ali i gotovo potpunog odsustva jugoslovenskog duha unutar iseljeničke zajednice. Takođe, dvodecenijski život Kraljevine i teškoće koje su se javile u njenom funkcionisanju nisu bile strane ni američkoj javnosti i svakako ne jugoslovenskom poslaniku. Po svemu sudeći Fotić je uočio da nacionalna raznolikost Jugoslavije i argumenti bazirani na nacionalnom pravu predstavljaju ne prednost, već slabost u odbrani i zastupanju jugoslovenske politike u Americi. Sprovodeći dosledno politiku odbrane interesa jugoslovenske države i neophodnosti njene obnove u prvim mesecima posle poraza Kraljevine, Fotić je nastupio sa argumentima koji su trebali da ojačaju poziciju zemlje i osiguraju povoljan ishod po okončanju rata. On se nije odricao nacionalnog principa ali se prednost davala drugim razlozima koji su činili obnovu Jugoslavije neophodnom i potrebnom. Prvi svetski rat i politička rešenja po njegovom okončanju opominjuće su pokazali da celovitost država koje su uključene u ratni sukob nije datost kao i da ne postoji garancija da će, jednom uvučene u rat države na isti način iz rata i izaći. Nepredvidljiv tok rata, promene političkih interesa i, konačno, neizvesni posleratni ishodi ostavljali su dovoljno prostora osećanju nesigurnosti što je uslovljavalo potrebu kontinuirane borbe i na političkom planu u cilju ostvarenja interesa sopstvene države. Otuda ni garancije date Jugoslaviji na početku rata nisu obavezno značile da se ne može pribeci drugim i drugačijim političkim rešenjima. Stoga se u promociji jugoslovenskog interesa i pokušaju utvrđivanja osnovnih smernica za budući rad Fotić pokušao odmaći od insistiranja na pravima proizašlim iz nacionalnog principa. Opravdanje ovakvog stava jugoslovenskog poslanika nalazilo se u slici o Jugoslaviji koja je formirana u proteklm decenijama u Americi. Tako, kako Fotić primećuje, za Amerikance Jugoslavija je predstavljala “najkomplikovaniju tablu državne kapricioznosti, nezrelosti i nasilja svih vrsta” uz nerazumevanje nacionalnog mozaika koji je tu državu činio.¹³⁷⁵ Takođe, po Fotiću, upravo su revizionističke struje unutar Amerike potencirale nacionalne

¹³⁷⁴ AJ, 371-81, Izveštaj poslanstva u Vašingtonu F. Cvetiši kraljevskom poslaniku u Rio de Žaneiru, 7. maj 1941.

¹³⁷⁵ AJ, 83-16, K. Fotić za ministra inostranih poslova M. Ninčića, 20. jun 1941.

suprotnosti unutar Jugoslavije posebno one između Srba i Hrvata, sukob koji je konačno u očima američke javnosti “oličavao samu zemlju”.¹³⁷⁶ Jedina svetla tačka bilo je “sećanje na srpsko junaštvo iz svetskog rata...” ali je i ono stavljano u kontekst pokušaja nametanja srpske dominacije drugim narodima. Da je potrebno braniti ideju jugoslovenske države na drugim i širim osnovama Fotić argumentuje konstatacijom da je u prethodnom vremenu “propaganda revizionista, specijalno Mađara” tvrdila da je “posao pobjednika u Svetskom ratu bio nepravičan i promašen, a da su Sjedinjene Države bile materijalno iskorišćene i moralno zaludene...” kao i da je bila “prava šteta što je tako savršena tvorevina kao Austro Ugarska uništena”. Upravo to je bio “jedan od uzroka što nema nikoga u Evropi da se stavi nasuprot boljševičkoim i fašističkim ideologijama...”. Države nastale Versajskim ugovorom bile su prema ovim tvrdnjama “leglo takmičenja u korupciji, ubistva i političkih tiranija”.¹³⁷⁷ Po Fotiću, zabrinjavala je činjenica da je ovakvo mišljenje bilo rasprostranjeno i u intelektualnim krugovima. Stoga se ovakvoj nasleđenoj slici ali i nastavku delovanja tzv. revizionističkih snaga u Americi moralo suprotstaviti jačim argumentima od čisto nacionalnog principa koji je uostalom upravo predstavljao najslabiji argument na koji se u tom trenutku moglo pozvati. Brzi poraz Jugoslavije, spekulacije o razlozima poraza, stvaranje Nezavisne Države Hrvatske mogle su samo potvrditi ovo stajalište jugoslovenskog poslanika. Bilo je stoga kako navodi Fotić potrebno “iskorišćavanje pogodne atmosfere, dok ova još postoji, za utvrđivanje moralnih data, kojima ćemo braniti svoje aspiracije prilikom obnove zemlje”. Morala se zato stvoriti “moralna podloga” za rad u budućnost. Otuda i insistiranje na upotrebi događaja od 27. marta kao ključnog momenta, kao kako Fotić kaže “polazna tačka za naš rad u inostranstvu i glavni kapital za obnovu narodnog života”.¹³⁷⁸ U tom smislu Fotić je ustao protiv svih pokušaja koji su doveli u pitanje autentičnost otpora pokazanog u Beogradu i pokušaja da se puč prikaže kao proizvod manipulacije svetskih obaveštajnih službi. Politiku obnove Jugoslavije Fotić je

¹³⁷⁶ AJ, 83-16, K. Fotić za ministra inostranih poslova M. Ninčića, 20. jun 1941.

¹³⁷⁷ AJ, 83-16, K. Fotić za ministra inostranih poslova M. Ninčića, 20. jun 1941.

¹³⁷⁸ AJ, 83-16, K. Fotić za ministra inostranih poslova M. Ninčića, 20. jun 1941; Fotić svakako nije bio usamljen u oceni značaja ovog datuma za poziciju jugoslovenske stvari u novim okolnostima. I Sava Kosanović, Fotićev ogorčeni protivnik u kasnijim godinama, u prvim nedeljama rada vlade u emigraciji, smatrao je da je u Americi potrebno iskoristiti kapital 27. marta i da bi svako odugovlačenje sa akcijom dovelo do gubljenja ovog kapitala. *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta*, 6. maj 1941, 21.

stoga bazirao na istorijskom, pravnom ali i sve više moralnom principu. Jugoslovenski poslanik nije odustao od istorijskog značaja stvaranja jugoslovenske države, u opravdavanju okolnosti koje su do toga dovele. Međutim u pokušaju pridobijanja ali i zadržavanja simpatija američkog javnog mnjenja Fotić potiskuje nacionalnu argumentaciju tako dominantu posle Prvog svetskog rata već uvodi tzv. moralnu opravdanost borbe za Jugoslaviju kao primarni razlog za potrebu njene obnove posle rata. Tačnije, nacionalno nije izgubilo svoje mesto u odbrani jugoslovenskih interesa ali je sada poslanik prvenstvo dao isticanju moralnih zasluga Jugoslavije i jugoslovenskih naroda koje opravdavaju i njihove političke zahteve. Neposredno nakon napada na Jugoslaviju Fotić je pred američku javnost istupio sa pet principa ili postavki. Među glavnim bile su činjenice da je Jugoslavija bila napadnuta kao i da je Jugoslavija bila jedina zemlja koja je svojevolumeno odlučila da se suprotstavi Nemačkoj ali i ustane u odbranu demokratije što je i učinila. Demokratsko opredeljenje Jugoslavije Fotić je argumentovao pozivanjem na istorijsko iskustvo i ponašanje pojedinih država u kriznim momentima. On je isticao razliku između zemalja koje dosledno ustaju u odbranu slobode poput Jugoslavije, Čehoslovačke, Poljske i onih koje pristaju na "vazalstvo" u slučaju Mađarske i Rumunije.¹³⁷⁹ Fotić je i činjenicu o brzom porazu Kraljevine koji su mnogi koristili kao znak i dokaz njene slabosti, koristio upravo kao argument u prilog ovoj državi. Naime, i pored svesti o vojnoj slabosti i objektivnoj inferiornosti u odnosu na Nemačku jugoslovenska država je ipak donela odluku o otporu. I konačno, potreba obnove Jugoslavije ali i podrška Amerike u tom smislu, ležala je u budućnosti. Svojim istorijskim iskustvom ali i ponašanjem u novijoj istoriji Jugoslavija je postala i jedini garant za budućnost i demokratski razvoj na području jugoistočne Evrope. Stoga insistiranje na obnovi Jugoslavije i traženje američke podrške bilo je opravdano ne samo kao obnova napadnute države već kao stvarni interes Amerike.¹³⁸⁰ Na taj način bila bi obnovljena država branilac demokratije i onih političkih i moralnih principa svojstvenih i samoj američkoj državi. Događajima od 27.marta i 6. aprila kao i odlukom o nastavku otpora njene vlade u emigraciji Jugoslavija postaje pouzdani saveznik u odbrani ovih

¹³⁷⁹ AJ, 371-81, Izveštaj poslanstva u Vašingtonu F. Cvetiši kraljevskom poslaniku u Rio de Žaneiru, 7. maj 1941.

¹³⁸⁰ AJ, 371-81, Izveštaj poslanstva u Vašingtonu F. Cvetiši kraljevskom poslaniku u Rio de Žaneiru, 7. maj 1941.

zajedničkih vrednosti. Obnova jugoslovenske države se dakle tražila zbog onoga što je učinila za odbranu demokratije ali i kao garant odbrane demokratije u budućem posleratnom svetu. Konačno, Fotić zaključuje “mi ćemo tražiti svoja prava i svoje mesto i na principima nacionalnosti i pozivajući se na istoriju ali, pošto smo stekli krvavo pravo i na bazi toga što smo kao narod pokazali da nosimo u sebi vrline koje su garantija za svaki pravičan i uređen svetski poredak”.¹³⁸¹

Može se reći da je jugoslovenski poslanik u Vašingtonu sa opravdanom ozbiljnošću shvatao svoje mesto prvog zvaničnog predstavnika interesa jugoslovenske države na tlu Amerike. Već u prvim nedeljama on je preduzeo niz koraka koji su trebali da doprinesu stvaranju pozitivne slike Jugoslavije u američkom javnom mnjenju kao i da obezbede podršku američkih vlada za budući otpor jugoslovenske vlade. K. Fotić je inicirao osnivanje organizacija American Friends of Yugoslavia (AFY) u Sjedinjenim Državama¹³⁸² i identičnu organizaciju u Kanadi, Canadian Friends of Yugoslavia (CFY).¹³⁸³ Radilo se o organizacijama koje su trebale da uključe istaknute predstavnike političkog i javnog života SAD i Kanade. Njihova primarna uloga bila je pružanje moralne i političke podrške jugoslovenskoj državi i vladi tokom rata ali je Fotić video njihov značaj i nakon okončanja ratnih sukoba. Tako je u osnovi rada ovih organizacija bilo pružanje podrške na sakupljanju pomoći, promocija i popularizacija jugoslovenske stvari u američkom javnom mnjenju. Rad ovih organizacija podrazumevao je i nastavak jačanja veza Amerike i Jugoslavije i posle

¹³⁸¹ AJ, 83-16, K. Fotić za ministra inostranih poslova M. Ninčića, 20. jun 1941.

¹³⁸² Predsednik organizacije AFY osnovane 14. aprila 1941. bio je Frenk L. Polk, podpredsednik Hamilton Fiš Armstrong, sekretar Vilijam M. Čedburn, a u organizaciji su bili i guverner Herbert H Liman, pukovnik Vilijam Dž. Donovan, Vendel Vilki Isaija Boumen i dr. Ova organizacija osnovana je kao „dokaz naklonosti“ američkog naroda prema jugoslovenskom. Zadatak AFY bio je da „na svaki raspoloživ način podrži i ojača jugoslovensku volju da pruži otpor“. Fotić navodi da je američka vlada pozdravlja osnivanje ove organizacije. Константин Фотић, рат који смо изгубили, 82-83; Sa osnivanjem Organizacije za prikupljanje pomoći za jugoslovenske potrebe, United Yugoslav Relief Fund, glavna aktivnost AFY postaje „sponsorship and managment“ ovog fonda. AJ, 448-2, Memorandum concerning the American Friends of Yugoslavia, Inc. for dr. Gavrilovich, bez datuma

¹³⁸³ Na čelu Kanadskih prijatelja Jugoslavije (CFY) nalazio se William Massey Briks, pokrovitelj je bila kraljica Marija Karađorđević a počasni članovi predstavnici različitih (denominacija)crkava u Kanadi. Zadatak CFY bio je prikupljanje novčanih sredstava za pomoć narodima Jugoslavije kao i saradnja sa kanadskim Crvenim krstom. Vladislav A. Tomović, *Kanađani prijatelji Srbije i Jugoslavije i njihova pomoć 1944-1948*, U: *Seobe Srba nekad i sad* (urednik Vladimir Grečić), Beograd 1990, 157.

okončanja rata.¹³⁸⁴ Fotić je predlagao osnivanje obaveštajnog biroa pri poslanstvu, izdavanje biltena na srpskom i engleskom jeziku u cilju informisanja američke i iseljeničke štampe “u pravcu u kome mi želimo”.¹³⁸⁵ Učinjeni su napori da se glas jugoslovenske vlade čuje u Americi putem Columbia Broadcasting Company.¹³⁸⁶ Poslanik Fotić obilazio je američke gradove gde je držao govore pred američkom i iseljeničkom publikom.¹³⁸⁷ Bile su to aktivnosti usmerene ka jačanju pozicije jugoslovenske države u Americi i održavanja jugoslovenskog pitanja na površini američkog interesa.

U prvi mah činilo se da je postavljanje jugoslovenske politike na ovakve osnove delom odgovor na pokušaje pojedinaca i organizacija da ponude drugačija rešenja za posleratno uređenje prostora jugoistočne Evrope. Postojanje takvih tendencija nije bila nepoznanica ni u međuratnom periodu a opstala je i tokom godina Drugog svetskog rata. Novi rat ukazao se kao prilika za ostvarenje novih rešenja na tlu Evrope a jugoslovenska vlada svakako nije bila jedina koja je u tom smislu tražila oslonac na prostoru severne Amerike. Aktivnosti italijanske i mađarske emigracije, političara poput Tibora Ekharta, grofa Karla Sforce, izazivali su zabrinutost jugoslovenskih diplomata.¹³⁸⁸ Da izvesna strahovanja u tom pogledu nisu bila bez osnova pokazalo je kontinuirano delovanje nadvojvode Otona Habsburškog u severnoj Americi, prvenstveno u SAD. Jugoslovenske diplomate pokazivale su zabrinutost zbog prisustva i aktivnosti Habsburgovaca u Americi od trenutka njihovog pojavljivanja na ovom kontinentu 1940. godine. Dolazak Otona, njegovog brata Feliksa i majke Zite, ali i politički rad koji je ovo prisustvo pratio bili su

¹³⁸⁴ K. Fotić je naveo da je inicirao osnivanje AFY u cilju bolje organizacije prikupljanja pomoći. Ova organizacija trebala je da podstakne davanje priloga za američki Crveni krst i sprovodi akciju za sakupljanje sredstava za specijalni fond namenjen potrebama Jugoslavije, ne samo humanitarnim već i kulturnim. Razlog je bio „radi pružanja moralne podrške našem narodu“. Između ostalih, članovi organizacije bili su i čelni ljudi univerziteta Harvard, Jejl, Kolumbija, Princeton, Džon Hopkins. AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića za M. Ninčića, 20. jun 1941; Cilj je bio „kulturna saradnja sa našom zemljom, izdavanje naših novina i publikacija, sakupljanje pomoći za naše izbegle“. AJ, 103-62, Pov.br.269, Šifrovani telegram, 17. maj 1941; AJ, 371-81, Izveštaj poslanstva u Vašingtonu za F. Cvijetišu poslanika u Rio de Žaneiru, 7. maj 1941; Konstantin Fotić, 82-83.

¹³⁸⁵ AJ, 371-81, Pov.br.246, Šifrovani telegram, 10. maj 1941.

¹³⁸⁶ AJ, 371-81, Pov.br.416, K. Fotić za Vladu u Londonu, 9. jul 1941.

¹³⁸⁷ Fotić je tokom maja i juna posetio Čikago, San Hoze, Sajkramento. Kako ističe na njegov nagovor guverner Kalifornije odredio je da se 28. jun u Kaliforniji proslavlja kao dan Jugoslavije. AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića za M. Ninčića, 20. jun 1941.

¹³⁸⁸ Mađarski iseljenici su u Njujorku osnovali “Slobodnu Mađarsku” 27. septembra 1941 na čelu sa Ekhardom dok je italijanska emigracija u Montevideu pokrenula borbu za očuvanjem jedinstva italijanske teritorije. Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije*, 37.

predmet stalnog praćenja i analiza jugoslovenskih predstavnika u Americi. Jasne su bile političke poruke bivše carske dinastije i one su opravdano uznemiravale i tražile pojačanu budnost. Osnivanje lista Voice of Austria, organizovanje Pro Austria Society predstavljalo je kontinuitet akcija Otona Habsburškog u cilju promocije drugih, alternativnih rešenja za posleratno uređenje prostora jugoistoka Evrope.¹³⁸⁹ Ako ranije aktivnosti Otona i nisu izazivale veću zabrinutost to svakako nije bio slučaj u trenucima kada se jugoslovenska država suočila sa brzim porazom a unutrašnja sporenja su već postajala vidljiva za širu, uključujući i američku, javnost. Oton je mogao računati na izvesne simpatije unutar američkih katoličkih krugova a njegovo prisustvo i prihvatanje ozbiljnosti koncepcija koje je nudio pokazalo je organizovanje debate 5. avgusta 1941. godine o jugoslovenskoj budućnosti na kojoj je, između ostalih, pored nadvojvode učestvovao i poslanik Fotić.¹³⁹⁰ Ovo angažovanje Otona Habsburškog neće posustati ni u narednom periodu delom podstaknuto sve izraženijom podelom unutar jugoslovenskog nacionalnog korpusa u Americi.¹³⁹¹ Štaviše akcija Otona dovela je do postizanja izvesnih uspeha u Americi. Svakako najveći, iako kratkog trajanja, bilo je formiranje tzv. Austrijske legije kao dela američke vojske krajem 1942. godine.¹³⁹² Ovaj uspeh mogao je dati nadu u moguću američku podršku nekim drugim rešenjima na tlu jugoistočne Evrope. Ono što će ipak ove pokušaje učiniti neuspešnim bila je retko postignuta saglasnost svih aktera jugoslovenskog političkog života u Americi, jedinstvo većine hrvatskog i slovenačkog iseljništva o

¹³⁸⁹ Oton Habsburški nalazio se u SAD od marta 1940, kao i njegov brat Feliks, u Kanad je bila udovica cara Karla, Zita a u Londonu treći brat Robert. Sava Kosanović, Jugoslavija bila je osuđena, str.165; Oton Habsburški u prvim mesecima 1941. održao je više predavanja, davao izjave štampi, o potrebi obnove "Dunavske Evrope". O poseti Čikagu izvestio je i jugoslovenski konzul Cabrić. O. Habsburški je početkom marta 1941. održao nekoliko predavanja u kojima je sukob u Evropi kvalifikovao kao sukob hrišćanskog i paganskog sveta pri čemu je Velika Britanija bila zaštitnik hrišćanstva. O. Habsburški je predlagao da, posle pobede Velike Britanije, se stvori snažan podunavski blok koji bi u jednoj od predloženih varijanti obuhvatio i balkanske zemlje. Predavanje je Oton Habsburški između ostalog održao na Lojola Univerzitetu, na Rosari Koledžu i pred članovima mađarskog udruženja. AJ, 83-16, Generalni konzul u Čikagu za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 11. mart 1941; Radica je osvrćući se na rad O. Habsburškog između ostalog rekao da Jugoslavija nije u mogućnosti da mu se suprotstavi ali zaključuje "Sreća je naša što imamo g. Fotića koji uživa vrlo veliki položaj u ovdašnjim američkim zvaničnim i novinarskim krugovima". AJ, 38-61, 12. januar 1941.

¹³⁹⁰ Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, 104-105.

¹³⁹¹ Tokom predavanja u Library of Commerce, Oton Habsburški izjavio je "Ovo je vek velikih država", kao i da narod Podunavlja želi zajedničku državu. Na pitanje o Bosni i Hercegovini i Vojvodini Oton je konstatovao "Mi ćemo ih pitati da li oni žele biti sa nama". AJ, Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije (103), f. 12, Pismo Mihe Kreka Slobodanu Jovanoviću, 24. avgust 1942.

¹³⁹² Сава Н. Косановић, *Југославија била је осуђена*, 175.

neprihvatljivosti obnove bilo kakvog državnog koncepta koji bi nalikovao nekadašnjoj Habsburškoj monarhiji. Sa jednakom indignacijom odbačeni su svi pokušaji i inicijative Otona Habsburškog da se pristupi formiranju nove srednjoevropske države te ova politička ideja ni u jednom trenutku nije predstavljala realnu opciju u budućem opredeljivanju jugoslovenskih iseljenika i nosilaca političkog života Jugoslavije u emigraciji. Ipak prisustvo austrijskog nadvojvode izazivalo je nelagodu a, kako će se videti, Otonovo javno angažovanje i njegova politika, postaju sredstvo korišćeno od strane pojedinaca unutar jugoslovenskog iseljeničtva, iz redova jugoslovenskog političkog života u Americi u cilju promocije sopstvenih političkih koncepcija i ideja u pogledu budućih političkih rešenja jugoslovenskog pitanja. Uprkos zabrinutosti koju je izazvalo delovanje tzv. revizionističkih snaga u Americi među kojima je najistaknutije mesto zauzimao Nadvojvoda, za jugoslovensku stvar mnogo važnije bilo je pitanje zajedništva i usaglašenosti njenih političkih aktera a zatim i raspoloženje unutar iseljeničke zajednice u Americi koja je mogla dati snagu jugoslovenskoj argumentaciji ali je jednako tako mogla imati i suprotan efekat i oslabiti pozicije vladine politike unutar severnoameričkog kontinenta.

Početna sloga i zajednički istupi koji su pratili javne nastupe iseljenika u mesecima pre ulaska Jugoslavije u rat, angažovanje u prvim nedeljama od ulaska Jugoslavije u rat, a posebno u danima i nedeljama obeleženim donošenjem sudbonosnih odluka u pogledu dalje sudbine zemlje otvorili su prostor nadanju i očekivanjima u mogućnosti usklađenog delovanja jugoslovenskih diplomata i iseljenika. Predstavnici države u emigraciji kao i njihovi reprezentivi u Americi očekivali su i tražili podršku i pomoć iseljeničke zajednice. Već u prvim merama i aktivnostima iseljenicima je dato mesto aktivnog učesnika u zastupanju interesa jugoslovenske države u Americi. Oni su se percipirali kao važan faktor u promociji jugoslovenskih interesa unutar američkog javnog mnjenja. Slika jedinstvene akcije jugoslovenskih političara, diplomata i iseljenika davala je snagu jugoslovenskom političkom nastupu u Americi i činila je političku argumentaciju validnom i opravdanom. To su potvrđivali i prvi koraci jugoslovenskog poslanika preduzeti u pravcu organizacionog jačanja jugoslovenskog prisustva na tlu severne Amerike. Fotić je oslonac u aktivnostima poslanstva tražio i od jugoslovenske iseljeničke zajednice u Americi. I pre ulaska Jugoslavije u rat, on je bio inicijator slanja sveštenika Živojina Ristanovića u Kanadu u

cilju jačanja prisustva zvanične Jugoslavije među tamnošnjom iseljeničkom zajednicom.¹³⁹³ Takođe, u mesecima koji su prethodili napadu Nemačke na Jugoslaviju, poslanikovi kontakti sa iseljenicima, iseljeničkim organizacijama, inicijative i ostvarena saradnja ukazivali su da iseljenička zajednica u Americi predstavlja važnu komponentu u izvedenim i planiranim aktivnostima. Sumnju nije ostavio apel K. Fotića upućen iseljenicima 10. aprila 1941. godine kojim se tražilo njihovo uključivanje u pružanju pomoći napadnutoj domovini, i tom prilikom očekivalo se njihovo zajedništvo i saradnja.¹³⁹⁴ Potvrda važne uloge iseljenika bila je uključivanje istaknutih pojedinaca ali i vodećih ličnosti najvećih iseljeničkih organizacija u već pomenute organizacije Američki prijatelji Jugoslavije (American Friends of Yugoslavia) i Kanadski prijatelji Jugoslavije (Canadian Friends of Yugoslavia). Tako su unutar organizacije Američki prijatelji Jugoslavije svoje mesto našli don Niko Gršković, Luj Adamič, Vaso Trivanović, Nikola Tesla, Vilijam Bojd Bojić ali u prvim mesecima i Ivan Butković.¹³⁹⁵

Prve reakcije iseljenika nakon vesti o puču 27. marta, a zatim i vest o napadu Nemačke i okupaciji koja je ubrzo usledila, nudile su izvesnu dozu optimizma. Činilo se da su ovi događaji konačno postigli ono što decenije napora jugoslovenskih diplomata nisu uspele. Spremnost na zajedničku akciju sva tri naroda u Americi činila se izvesnom. Prvi koraci iseljenika u Americi upućivali su na ovakav zaključak. Planovi jugoslovenskog poslanika u pogledu formiranja vojnih jedinica u koje bi bili uključeni i iseljenici delom su mogli biti podstaknuti i reakcijama samih iseljenika.¹³⁹⁶ Takođe inicijativom samih iseljenika pristupilo se brzom organizovanju odbora širom američkog kontinenta u cilju

¹³⁹³ AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića za M. Ninčića, 20. jun 1941.

¹³⁹⁴ AJ, 371-72-600, 10. april 1941; M. Klemenčić navodi dva takva poziva jugoslovenskog poslanika. Prvi je došao neposredno posle napada Nemačke na Jugoslaviju, 7. aprila. Fotić je tom prilikom predložio povezivanje iseljenika oko potpornih organizacija i upućuje na saradnju srpskih, hrvatskih i slovenačkih organizacija. Drugi poziv usledio je nekoliko dana kasnije kada je poslanik Fotić predložio sakupljanje sredstva preko Crvenog krsta, ali, kako primećuje Klemenčić, zbog želje iseljeničkih organizacija da imaju kontrolu nad korišćenjem sakupljenih sredstva ta akcija nije uspela. Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci in NOB*, 166.

¹³⁹⁵ AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića M. Ninčiću, 20. jun 1941.

¹³⁹⁶ AJ, 371-59-566, Telegram Dušana Đorića, 30. septembar 1941; AJ, 371-59-573, Telegram Marka Marušića, 27. jun 1941; Prota Živojin Ristanović u izveštaju o stanju među iseljenicima u Kanadi govori o interesovanju srpskih iseljenika za stupanje u jugoslovensku vojsku. AJ, 371-64, Protojerej Ž. Ristanović za poslanika K. Fotića, 8. jul 1941; Na pitanje Nikole Đurovića iz San Franciska o početku prikupljanja dobrovoljaca, Konstantin Fotić odgovorio je da je „to pitanje za sada u razmatranju“. AJ, 371-59-567, 4. avgust 1941.

prikupljanja pomoći za napadnutu staru domovinu.¹³⁹⁷ Tu se međutim nije stalo. Inicijativom Hrvatske Bratske Zajednice pristupilo se stvaranju zajedničke organizacije koja bi objedinila napore sva tri naroda u pravcu pružanja podrške okupiranoj Jugoslaviji i njenim narodima. Dolazak ove inicijative od strane najveće iseljeničke organizacije a k tome i hrvatske bili su pozitivni znaci za buduće planove, imajući u vidu ne baš uspele pokušaje saradnje u prethodnom periodu. Štaviše u proglasu ove iseljeničke organizacije 8. aprila 1941. godine govorilo se o napadu “vekovnih neprijatelja” na Jugoslaviju ali i o poruci naroda Jugoslavije da radije budu poraženi nego saveznici “predstavnik najcrnjeg mraka”.¹³⁹⁸ U proglasu se takođe poziva da “svagdje i na svakom mjestu, svakom zgodom i prilikom ističemo jedinstvo osjećaja Hrvata, Srba i Slovenaca - njihove zajedničke interese i težnje, te nadu i vjeru u sretniju budućnost u zajedničkoj našoj domovini Jugoslaviji”.¹³⁹⁹ Stav da je u ovom smislu saradnja potrebna iznelo je i Jugoslovenski pomoćni odbor - Slovenačka sekcija, organizacija slovenačkih iseljenika nastala 19. aprila 1941. godine u Čikagu kao izraz objedinjavanja napora slovenačkih iseljenika u cilju rada na pružanja pomoći ugroženim sunarodnicim i staroj domovini.¹⁴⁰⁰ U proglasu je istaknuta želja “da ta naša akcija doseže svoj namen, da doseže naše najpotrebnije rojake v starem kraju bez razlike, kaj so in kdo so”. Uspostavljeni odbor trebalo je da vodi akciju među američkim Slovencima za pružanje pomoći staroj domovini i u tom smislu bude veza između organizacija američkih Slovenaca kao i veza sa američkim Crvenim krstom i “sodeluje tudi z enakima odborima Hrvatov in Srbov, tako da bodo vse jugoslovanske narodnosti

¹³⁹⁷ AJ, 371-72-551, Telegram Kola srpskih sestara za Kraljevsko poslanstvo, 7. april 1941; AJ, 371-72, 8. april 1941; AJ, 371-72, Telegram SNPJ za Kraljevsko poslanstvo, 10. april 1941. Ivan Čizmić, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država. Doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom životu*, 304; Matjaž Klemenčić, *Američki Slovenci*, 165-166; Srpski narodni savez dobio je dozvolu američke vlade za prikupljanje pomoći. Prilozi su se prikupljali preko “Američko-srpskog centralnog odbora”. *Споменица Четрдесетогодишњице Српске народне одбране*, 53.

¹³⁹⁸ Ivan Čizmić, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država*, 302-303; U proglasu članstvo HBZ je pozvano “da odmah pristupe radu na sakupljanju pomoći žrtvama rata” kao i da se “udruže sa svim ostalim našim narodnim društvima i ustanovama za zajednički rad”. Taj rad, tamo gde to prilike dozvoljavaju, trebao je da se vodi “u najužoj saradnji sa takovim odborima bratskog nam srpskog i slovenačkog naroda”. *Kratki pregled povijesti Hrvatske Bratske Zajednice 1894-1949*, 65.

¹³⁹⁹ *Kratki pregled povijesti Hrvatske Bratske Zajednice 1894-1949*, 66.

¹⁴⁰⁰ Na sastanku slovenačkih iseljeničkih organizacija u SAD, 19. aprila 1941. u Čikagu formirano je zajedničko telo Jugoslovenski pomoćni odbor- slovenačka sekcija. Za predsednika je imenovan Vincent Cankar, predsednik SNPJ. Ova organizacija uključila je SNPJ, KSKJ, Američku bratsku zvezu, Jugoslovensku potpurnu zvezu Sloga, Zapadnu slovensku zvezu, Američku bratsku zvezu koja je bila i inicijator sastanka u Čikagu. Matjaž Klemenčić, *Američki Slovenci in NOB*, 165-166.

solidarne v tem oziru”.¹⁴⁰¹ Dobrovoljnim zalaganjem najvećih iseljeničkih organizacija sva tri naroda, Hrvatske Bratske Zajednice, Srpskog Narodnog Saveza i slovenačkih jednota, obrazovana je jedinstvena organizacija jugoslovenskog imena. Na sastanku u Klivlendu 10. maja 1941. godine, doneta je jednoglasna odluka o formiranju Jugoslovenskog pomoćnog odbora.¹⁴⁰² Iako se radilo o organizaciji sa isključivo humanitarnim ciljevima i opredeljenjem, koji su podrazumevali rad na koordinaciji i prikupljanju pomoći za sunarodnike u okupiranoj Jugoslaviji, ona je imala i dublji značaj. Kao izuzetak od dotadašnje prakse ovo iskazano jedinstvo, makar i kratkog veka s obzirom da organizacija nije ni započela sa radom, predstavljalo je važan gest u oceni odnosa države sa iseljeničkim zajednicama i proceni moguće saradnje sa iseljeničkim organizacijama. Radilo se o inicijativi koja je objedinila dve važne činjenice. Ovim činom ušlo se u sferu zajedničkog rada sva tri naroda kao pripadnika, bar poreklom, jedne države. Takođe, nova organizacija kao primarni cilj imala je pružanje pomoći jugoslovenskoj državi kao celini. Ovu inicijativu M. Klemenčić je okarakterisao kao “prvi poskus združitve naporov američkih Jugoslovanov za pomoć stari domovini v času druge svetovne vojne”.¹⁴⁰³ Ono što je moglo umanjiti simbolični značaj bio je prvenstveno humanitarni karakter ove akcije jugoslovenskih iseljenika koji je pratio slične napore američkih organizacija pre svega američkog Crvenog krsta i stoga nije obavezno nosio dublji politički značaj. Ipak ovo je bio važan pokazatelj spremnosti iseljenika da se angažuju, ali još važnije, spremnost za zajedništvo u odnosu na potrebe Jugoslavije kao zajedničke domovine.

Uprkos ovim prvim znacima optimizma u pogledu postizanja političkog jedinstva svih aktera jugoslovenske ratne stvarnosti u Americi vrlo brzo došlo je do svojevrsnog otrežnjenja. Kratka epizoda zajedništva ustupila je mesto obnovljenim podelama koje su pratile dotadašnje iskustvo odnosa jugoslovenske države i iseljenika kao i odnosa unutar iseljeničke zajednice. Tako je novoosnovani Jugoslovenski pomoćni odbor ostao samo kao podsetnik na jednu inicijativu a da stvarno u praksi nikada nije zaživeo. Prikupljanje

¹⁴⁰¹ Citirano prema: Matjaž Klemenčić, *Američki Slovenci in NOB*, 167.

¹⁴⁰² Ivan Čizmić, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država*, 304; Za predsednika nove organizacije imenovan je William Bojić Boyd, podpredsednik HBZ, podpredsednici su bili Vincent Cankar i Simo Vrlinić kao predstavnici slovenačkog odnosno srpskog iseljništva u Americi. Matjaž Klemenčić, *Američki Slovenci in NOB*, 169.

¹⁴⁰³ Matjaž Klemenčić, *Američki Slovenci in NOB v Jugoslaviji*, 169.

pomoći ugroženim sunarodnicima nastavljeno je ali kroz nacionalne saveze i kroz saradnju sa organizacijama Crvenog krsta.¹⁴⁰⁴ Vrlo brzo i Fotićev pokušaj da formiranjem novih organizacija i uključivanjem iseljenika objedini ali i kontroliše sve napore i akcije usmerene ka zastupanju jugoslovenskih interesa u Americi doživeo je neuspeh.¹⁴⁰⁵ Prvi koraci K. Fotića pokazivali su tendenciju jugoslovenskog poslanika da ostvari punu kontrolu ili bar najveću moguću, nad svakim oblikom političkog i javnog aktivizma koji se vodio u okvirima onoga što je prepoznato kao jugoslovenska politika u Americi. Organizacije poput AFY i CFY ali i novoosnovani Fond za pomoć Jugoslaviji¹⁴⁰⁶ koji je trebalo da predstavlja centralnu organizaciju preko koje bi iseljenici slali pomoć domovini trebale su da obezbede ukupan nadzor nad javnim angažovanjem koji se odnosio na jugoslovensko pitanje. To je bilo nespojivo sa već poznatom samostalnošću iseljeničkih organizacija koje su, delujući u skladu i po američkim zakonima ostvarivale punu samostalnost u odnosu na jugoslovenske diplomatske predstavnike i jugoslovensku državu. Međutim, da se ne radi samo o nastojanju iseljenika da očuvaju izvesnu autonomnost u radu i onemogućće kontrolu sa strane, što je svakako bio jedan od razloga neuspeha ovih pokušaja, već da odnos prema ovim inicijativama nosi i dublje političko značenje postalo je jasno iz postupaka koji su sledili. Paralelno sa vestima o porazu i novonastalim potrebama jugoslovenskog naroda pod okupacijom stizale su i različite vesti o razlozima brzog poraza i odgovornosti hrvatskog faktora. Spekulacije o odgovornosti za poraz pa čak i izdaji na površinu su iznele duboko ukorenjene razlike unutar jugoslovenskog iseljeničtva.¹⁴⁰⁷ Ponovo će podstaknutu humanist

¹⁴⁰⁴ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*, 169;

¹⁴⁰⁵ Organizacije AFY i CFY delovale su tokom čitavog perioda rata i uspele su da postignu da se ostvari prisutnost jugoslovenskog interesa u Americi. Takođe kroz Američki pomoćni odbor kontinuirano je teklo prikupljanje pomoći za jugoslovenske zarobljenike. Ali ove organizacije nisu uključile slovenačke i hrvatske napore u sakupljanju humanitarne pomoći. Ovi nacionalni savezi odnosno organizacije namenski osnovane sa početkom rata svoje aktivnosti su nastavile mimo uticaja i kontrole poslanstva i jugoslovenskih zvaničnika kako onih u Americi tako i vlade u Londonu.

¹⁴⁰⁶ United Yugoslav Relief Fund jedina organizacija privatnog karaktera koja je imala ovlašćenje američke vlade da sakuplja i distribuira pomoć za jugoslovenske ratne zarobljenike i jugoslovenske izbeglice. Ovu organizaciju sponzorirala je organizacija AFY. Obe su osnovane Fotićevom inicijativom i predstavljale su odraz pokušaja poslanika da ostvari punu kontrolu nad radom u Americi koji se odnosio na jugoslovensku državu i jugoslovensko pitanje. AJ, 83-15, Pismo Vase Trivanovića Luju Adamiću, 18. jun 1944; AJ, 83-4, 19. maj 1944.

¹⁴⁰⁷ AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića M. Ninčiću, 20. jun 1941; AJ, 371-81, Izveštaj poslanstva u Vašingtonu za F. Cvetišu, poslanika u Rio de Žaneiru, 7. maj 1941; Ove optužbe i sukobi nisu izostali ni u odnosima članova vlade u Londonu. Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija*, 119-120.

izraženu prvih dana zaseniti politika obojena osećanjem o potrebi zaštite nacionalnog interesa.

Gotovo neočekivano izazov jugoslovenskoj ideji i politici, zvanično proklamovanoj od strane vlade i Kraljevskog poslanstva, došao je iz redova Srpske pravoslavne crkve, od strane episkopa Dionisija. Svega nekoliko dana od vesti o porazu Jugoslavije, episkop Dionisije u pismu Fotiću 18. aprila 1941. godine izneo je neočekivano oštre konstatacije. Po episkopu “Niko i nikada više Hrvate neće vratiti u zajednicu sa Srbima a ona i nije potrebna na ovakav način kako su oni 23 godine razarali Jugoslaviju a danas joj zada li mučki? udarac izdajstvom”.¹⁴⁰⁸ Episkop se dalje pita “Danas je Jugoslavija raspeta. Hoće li uskrsnuti ili samo Srbija i u kakvom obliku? Bog zna.” Dionisije zaključuje da “bolesna politika Jugoslavije” od ubistva kralja Aleksandra “i nije mogla doneti neke dobre rezultate”.¹⁴⁰⁹ Tako se pitanje o opstanku države i svrsishodnosti njene obnove postavilo od strane poglavara institucije koja je osnovana a zatim i tokom dve decenije zaista i bila oslonac državne politike u Americi. Ovaj stav episkopa Dionisija zabrinjavao je tim više i zbog činjenice da se pitanje opstanka zajedničke države postavljalo u trenucima kada se iz gotovo celokupnog korpusa jugoslovenskog iseljništva mogla čuti nepodeljena podrška državi i vladi. Odgovor poslanika nije ostavljao prostor za nedoumice ili drugačije tumačenje interesa jugoslovenske države kao i politike vlade. Fotić je poručio episkopu da ne smatra da ponašanje dela Hrvata predstavlja “hrvatski narod sutrašnjice” niti “onaj deo hrvatskog naroda koji ima prava da određuje sudbinu celog plemena” i zaključuje “mislim da se ne možemo odreći jugoslovenske ideologije”.¹⁴¹⁰ Prema Fotiću “mi ne možemo produžiti drugačiju politiku nego jugoslovensku jer je to politika koja je stvorila našu zemlju i za koju se naša zemlja prihvatila oružja da je brani. Država je predstavljena svojom prošlošću, današnjošću i naročito budućnošću...Pred istorijom, pred drugim narodima, pravno i međunarodno, mi smo Kraljevina svih Srba, Hrvata i Slovenaca bilo slobodnih ili zarobljenih, bilo u Jugoslaviji ili van nje, i mi to moramo ostati u ovakvim istorijskim trenucima mnogo postojanije nego ikada”. Fotić podvlači i potrebu zajedništva

¹⁴⁰⁸ AJ, 371-64, Pismo episkopa Dionisija K. Fotiću, 18. april 1941.

¹⁴⁰⁹ AJ, 371-64, Pismo episkopa Dionisija K. Fotiću, 18. april 1941.

¹⁴¹⁰ AJ, 371-64, Pismo K. Fotića episkopu Dionisiju, 20. april 1941.

u ovim trenucima “da bi imali jedan jedinstveni stavu ovako važnim pitanjima”.¹⁴¹¹ Po svemu sudeći ovako jasno izrečen stav poslanika uticao je na episkopa Dionisija. Već naredno pismo nosi potpunu promenu stava pa tako episkop poručuje Fotiću “ja se u svemu slažem, mi Srbi moramo produžiti ideologiju jugoslovenstva i iz naših posebnih srpskih i iz opštih jugoslovenskih interesa” ali i da se “ne možemo odreći ogromnih žrtava palih za Jugoslaviju u kojoj je celo Srpstvo obuhvaćeno”. Dionisije konačno zaključuje “u Jugoslaviji je ujedinjeno i celo srpstvo”.¹⁴¹² I nekoliko meseci kasnije, septembra 1941. godine Dionisije je poručio predsedniku vlade D. Simoviću “Sav srpski deo iseljništva i veliki deo Hrvata i Slovenaca simpatiše danas Vama i Jugoslovenskoj Vladi u Londonu, a naročito se sa ponosom govori o našem mladom Njegovom Veličanstvu Kralju”.¹⁴¹³ Uprkos ovom pomirljivom stavu Dionisija sama činjenica da je raspoloženje te vrste prisutno tamo gde se tražila glavna podrška za odbranu jugoslovenskih interesa morala je zabrinuti jugoslovenske zvaničnike. Pokazalo se da je, u ovom slučaju vest o razlozima poraza jugoslovenske vojske odnosno insistiranje na izdaji hrvatskog dela naroda, bilo sasvim dovoljno da se i od do tada vernih sledbenika državne politike napusti koncepcija državnog jedinstva i ideja jugoslovenstva. Istina, radilo se o pojedinačnom aktu koji u tom trenutku nije pratio raspoloženje većeg dela srpskog iseljništva. Međutim stav je iskazivao poglavar srpske crkve u severnoj Americi čiji uticaj se nije mogao zanemariti. Autoritetom državnih predstavnika, koji je još uvek bio prisutan, uspelo se sa potiskivanjem ovih tendencija unutar srpskog dela iseljništva. Tako su i poruke sa Crkveno-narodnog Sabora SPC u Libertvilu oktobra 1941. godine, uprkos već pristiglim vestima o stradanjima srpskog naroda u NDH bile pomirljive i pratile su liniju zvanične jugoslovenske politike. Sa sabora od, kako se navodi, opunomoćenih predstavnika srpskog naroda u SAD i Kanadi, moglo se čuti da “Kao Srbi...želimo da istaknemo raspoloženje i političke poglede srpskog pravoslavnog naroda u iseljništvu...Mi znamo i osećamo bol od teškog bratoubilačkog udara jednog dela Hrvata koji su svoju izdajničku ruku digli protiv svoje rođene braće Srba kao i protiv integriteta zajedničke nam otadžbine...Njihova nedela ipak nas ne mogu odstraniti od našeg političkog i nacionalnog ubeđenja i svete istine da su Srbi, Hrvati i

¹⁴¹¹ AJ, 371-64, Pismo K. Fotića episkopu Dionisiju, 20. april 1941.

¹⁴¹² AJ, 371-64, Pismo episkopa Dionisija K. Fotiću, 25. april 1941.

¹⁴¹³ AJ, 103-11, Pismo episkopa Dionisija D. Simoviću, 4. septembar 1941.

Slovenci troimena braća, koja najbolje mogu opstati i svoju nacionalnu individualnost i egzistenciju održati i sačuvati u jednoj zajedničkoj državi”. Te stoga “nastojanja i akcija srpskog useljništva...idu k tome cilju, da se što jače i izdašnije pomognu mučna i teška borba za oslobođenje naše stara Otadžbine, pod krunom i žezlom Njegovog Veličanstva Kralja Petra II”. U tom smislu sa sabora se tražila podrška saveznika i SAD.¹⁴¹⁴ Nešto drugačije iskustvo biće sa drugim narodima koji su činili korpus jugoslovenskih iseljenika.

Ako je poslanik Fotić i uspeo da svojom nedvosmislenom reakcijom i jasnim stavom uvede srpsko iseljništvo u željeni okvir zastupanja i sprovođenja jugoslovenske politike i očuva, bar u prvim mesecima lojalnost ovog dela jugoslovenskog iseljništva to isto mu nije pošlo za rukom u slučaju hrvatskog. I posle dve decenije neuspešnih pokušaja i odbijanja na koje se nailazilo kod hrvatskih iseljenika, još jednom sada u posebnim okolnostima i za državu i za iseljenike, pređašnje iskustvo se iznova ponavljalo. Izvesna strepnja postojala je u pogledu međunacionalnih odnosa posebno između srpskih i hrvatskih iseljenika. Tome su doprinele i prve vesti nakon kapitulacije Jugoslavije o krivici hrvatskog faktora za brzi poraz. Naime kako se navodi u izveštaju iz poslanstva od 7. maja 1941. godine u američkoj javnosti Srbi su predstavljeni kao branioci demokratije a Hrvati kao kvislinzi.¹⁴¹⁵ Dublji problem od trenutne i ne obavezno trajne percepcije događaja u Jugoslaviji i ponašanja pojedinih naroda u trenucima napada Nemačke, bilo je raspoloženje hrvatskih iseljenika prema onim institucijama koje su u novim okolnostima trebale da vode politiku zemlje. Međuratni period, kako je ranije istaknuto, doneo je niz iskušenja i ne baš optimističnih iskustava u odnosima hrvatskih iseljenika i jugoslovenske države. Mislilo se

¹⁴¹⁴ U Memorandumu Sabora tražila se podrška saveznika, Sjedinjenih Država, Velike Britanije i Rusije, da posle rata “za naš narod i našu državu obnove naše zajedničke i pravedne granice Kraljevine Jugoslavije koja bi u svom vaskrsnuću i preporodu mogla ponovo biti zajednička otadžbina svih Jugoslovena i kao slobodna država pružiti mogućnosti za razvitak svoga naroda po principima najšire demokratije i u duhu Slobode, Bratstva i Jednakosti”. Ipak i ovom prilikom izražena su razmišljanja u pogledu ponašanja Hrvata a u kontekstu vesti koje su dolazile iz okupirane Jugoslavije. Vesti o ubistvima i progonu Srba činili su i srpski deo iseljništva, koji se još uvek održavao u granicama lojalnosti i predstavljao ključni oslonac državnoj politici i istinskog saveznika i saradnika jugoslovenskom poslanstvu u Vašingtonu, upitanim u pogledu zajedničke budućnosti. AJ, 371-64, Memorandum Srpskog crkveno narodnog sabora održanog 7-8-9 oktobra 1941 u Libertvilu, Čikago.

¹⁴¹⁵ AJ, 371-81, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu za F. Cvijetišu, poslaniku u Rio de Žaneiru, 7. maj 1941; O nezavidnom mestu Hrvata u američkoj štampi nakon jugoslovenskog poraza govori i D. Tomašić posebno zamerajući K. Fotiću zbog, kako je smatrao, odsustva poslanikove reakcije. Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb, 1982, 29.

da će se stvaranjem Banovine i postignutom političkom saglasnošću vrha države i političkih lidera Hrvata u Jugoslaviji, prevazići postojeći animoziteti i da će i hrvatski iseljenici postati oslonac ove sada reformisane države. Međutim iz redova pojedinaca iz korpusa hrvatskog naroda, intelektualaca, političara, moglo se čuti i posle postignutog sporazuma da mesta optimizmu nije bilo, bar ne na način koji bi obezbedio neupitnu podršku ovog dela jugoslovenskog iseljništva. U trenucima kada se činilo da je postignuto puno jedinstvo svih jugoslovenskih iseljenika u pogledu nastojanja da Jugoslavija ne krene putem saveza sa Nemačkom, B. Radica je upozoravao “daleko su hrvatske mase od toga da se izjašnjavaju za Jugoslaviju sporazuma” objasnivši to sumnjom u sprovođenje dogovorenog. Radica zaključuje da su hrvatski iseljenici “uglavnom vrlo nepoverljivi prema svemu što predstavlja službenu Jugoslaviju. Uostalom službena Jugoslavija nije niti radila sa Hrvatima. Ona je bila pasivna”. I konačno Radica prelazi na suštinu problema u Americi a po njemu on se nalazio u pogrešnom izboru diplomatskog kadra. Kako primećuje “Vlast bilo diplomatska bilo konzularna bila je uvek i sada je u rukama srpskih diplomatskih činovnika, što čini, da je Hrvat nepoverljiv”.¹⁴¹⁶ Takođe osvrćući se na pitanje angažovanja iseljenika u jugoslovenskim vojnim jedinicama prilikom razmatranja pitanja uspeha mobilizacije i odaziva iseljenika u Americi, Juraj Krnjević je istakao “neraspoloženje prema jugoslovenskim režimima” kod hrvatskih iseljenika, ukazujući na loš rad diplomatije u Americi “jer nije predstavljala Jugoslaviju”.¹⁴¹⁷ A jugoslovensku politiku u Americi upravo je trebalo da sprovodi K. Fotić. Jasno je bilo kako su ga percipirali ne samo hrvatski iseljenici već i hrvatsko političko vođstvo koje se tek u ovim godinama rata našlo u središtu emigrantskog života. Izvesnu skepsu u pogledu procene otvorenosti hrvatskog vođstva u Americi za saradnju sa jugoslovenskim predstavnicima u Americi i sam Fotić je izneo u svojim prvim izveštajima upućenim jugoslovenskoj vladi u Jerusalimu.¹⁴¹⁸ U oceni raspoloženja iseljenika u Americi, krajem aprila 1941. godine, Fotić je ukazivao na više

¹⁴¹⁶ Radica nastavlja “Ako smo mi većina, bilo bi potrebno, da bar neko od diplomatskih činovnika bude Hrvat, međutim to nikad nije slučaj”. AJ, 334-33, Pov.br.176, 8. januar 1941.

¹⁴¹⁷ *Zapisi sa sednica Ministarskog saveta*, 6. maj 1941, 21.

¹⁴¹⁸ Fotić, u izveštaju vladi 28. aprila 1941, zamerio je predstavnicima HSS u Americi da ističu samostalnost Hrvatske nasuprot Jugoslaviji prikazujući hrvatsko pitanje kao nerešeno. Posebno je zamerke uputio na delovanje D. Tomašića i P. Stankovića urednika Hrvatskog Glasa u Kanadi. Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija*, 140; Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, 28.

struja unutar hrvatskog iseljništva. Pored one ekstremne koju su predstavljali domobrani u Americi sa malobrojnim sledbenicima, istaknuta je podeljenost u samom vrhu najveće hrvatske organizacije od kojih je struja oko Williama Bojića Boyda, podpredsednika HBZ, bila otvorena za saradnju dok je predsednik Zajednice I. Butković predvodio onu grupu koja je isticala tzv. hrvatsku individualnost.¹⁴¹⁹ Ono što je ovu grupu činilo važnom bila je saradnja koja je ostvarena sa vrhom HSS u Americi i povezivanjem sa prof. Dinkom Tomašićem što je moglo implicirati da dolazi do formiranja hrvatskog političkog bloka na tlu severne Amerike i svakako je zabrinjavalo jugoslovenskog poslanika. Izvesnu nadu u mogućnost saglasnosti i političke saradnje davali su prvi potezi Zajednice poput već pomenute inicijative aprila 1941. godine. Takođe u telegramu koji je objavio Zajedničar a koje je HBZ uputila predsedniku vlade D. Simoviću jula 1941. godine, uprava ove organizacije osuđuje stvaranje Nezavisne Države Hrvatske i izražava veru u pobedu demokratije i “obnovu zajedničke i demokratske Jugoslavije”.¹⁴²⁰ Otrežnjujuće je međutim delovala poruka Hrvatske zajednice da jugoslovenski poslanik “ne može davati naloge nama to jest Hrvatskoj bratskoj zajednici šta ima činiti”.¹⁴²¹ Poruka je bila jasna, da Jugoslaviji ali ne i prihvatanje vođstva jugoslovenskog poslanika.

Hrvatsko iseljništvo nije istupalo protiv Jugoslavije, naprotiv. Ono je osudilo njenu okupaciju a prve aktivnosti i izjave išle su u prilog zajedničkoj domovini. Hrvatsko iseljništvo uključujući i vodeće ličnosti i organizacije zauzimajući ovakve pozicije pratili su politiku i opredeljenje novih domovina. A Kanada i Sjedinjene Države podržale su jugoslovensku vladu u emigraciji i dale jednako tako podršku obnovi jugoslovenske države. Stoga su i aktivnosti Zajednice i hrvatskih iseljenika bile usklađene sa ovakvim ponašanjem američke administracije i američkih organizacija. Uostalom na tlu Amerike nije ni bilo

¹⁴¹⁹ Fotić navodi formiranje Hrvatskog narodnog odbora od strane I. Butkovića, I. Krešića, F. Petraka, P. Radića, koji je delovao kao opozicija Bojiću, podpredsedniku HBZ i predsedniku Centralnog odbora za pomoć. Dragovan Šepiš, *Vlada Ivana Šubašića*, 28.

¹⁴²⁰ AJ, 103-44, Pov.br.450, Šifrovani telegram, K. Fotić za jugoslovensku vladu u Londonu, 19. jul 1941; Ovu izjavu lojalnosti potrebno je posmatrati u kontekstu atmosfere koja je valadala u Americi. Vlada SAD je jasno stavila do znanja da pruža podršku izbegloj vladi i smatra je jedinim legitimnim predstavnikom jugoslovenske države. S druge strane i sama Zajednica se suočavala sa postojanjem sumnje u pogledu njenog političkog opredeljenja. Fotić je 2. jula 1941. izvestio jugoslovensku vladu da su američki organi uspostavili zabranu fondova Hrvatskoj bratskoj zajednici dok se ne uveri u lojalnost, AJ, 103-44, Pov.br.399, Telegram K. Fotića, 2. jul 1941.

¹⁴²¹ Citirano prema: Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice 1894-1994*, Zagreb, 1994. 275.

prostora za zastupanje neke druge politike. Zagovaranje nekih drugih rešenja posebno u mesecima kada je Jugoslavija uživala nepodeljene simpatije svojih saveznika, uključujući i SAD i predsednika Ruzvelta, gotovo da nije bilo moguće. Uostalom, američka vlada jasno je stavila do znanja šta misli o NDH, političkoj tvorevini na ruševinama Jugoslavije, dajući izjavu na molbu jugoslovenske vlade kojom je osudila čin stvaranja Nezavisne Države Hrvatske. I u tom pogledu politika vodećih hrvatskih organizacija pratila je američku politiku te je osuda NDH vrlo brzo došla i od strane Hrvatske bratske zajednice. Međutim, kada se postavilo pitanje budućnosti zajedničke države, njenog ustrojstva, unutrašnje organizacije, na površinu izlaze razlike ali i neprijateljstva. U trenutcima svojevrstne jugoslovenske katastrofe, ne samo u pogledu sudbine Jugoslavije i njenog poraza i okupacije, već i u pogledu načina na koji se to desilo, prepoznavanje onoga šta je nacionalni interes i zajednička budućnost, ukazivali su na suštinske razlike u shvatanjima prioriteta u novim političkim okolnostima između poslanika i hrvatskog vođstva u Americi. Mobilizacija, odnosno objedinjavanje svih snaga, ljudskih, intelektualnih sa jednim ciljem, zastupanje i odbrana interesa Jugoslavije, ali isto tako, i sa jednim centrom koji bi vodio ovu borbu u novim okolnostima, bili su obrisi shvatanja pravca političke akcije koju je zastupao Fotić. Na drugoj strani moglo bi se reći svojevrstan strah i stalni oprez u pogledu moguće ugroženosti i potrebe odbrane hrvatskih interesa i očuvanja dobitka stečenog 1939. godine, određivali su ponašanje hrvatskih političara ali i iseljeničke javnosti. Sporazum o Banovini Hrvatskoj jeste podrazumevao prenos ovlašćenja iz sfere iseljeničkog pitanja na organe Banovine. Vladina deklaracija od 4. maja 1941. godine, je kao jedan od osnova jugoslovenske politike, pominjao i Banovinu Hrvatsku kao temelj i stub jugoslovenske države i politike vlade. Prihvatanje ove deklaracije i principa koje ona navodi, moglo je značiti da će se i u novim okolnostima poštovati sporazum i rešenja koja je on nudio. To je značilo i preuzimanje od strane vlasti Banovine, ovlašćenja održavanja kontakta, saradnje, rada među iseljenicima poreklom sa teritorije nove administrativne i političke celine. Da li je to i u novim okolnostima značilo da prioritet u kontaktima i ostvarenju saradnje sa hrvatskim iseljenicima imaju prepoznati predstavnici hrvatskog političkog korpusa a ne jugoslovenski poslanici i konzuli i da li se time može objasniti oprez i zatim odbijanje saradnje sa zvaničnim jugoslovenskim predstavnikom što je Fotić bio? Možda bi se

naznaka ovakvog razmišljanja mogla prepoznati u rečima Dinka Tomašića da i vlada u emigraciji “očekuje i smatra potrebnim da se politika hrvatsko-srpskog sporazuma provodi i među američkim iseljeništvom”.¹⁴²² Potezi, insistiranje na prisustvu hrvatskog pored zvaničnog jugoslovenskog činioca u različitim prilikama predstavljanja jugoslovenske države i zvaničnih nastupa onih koji su jugoslovensku državu zastupali, svakako su ukazivali na tendenciju da pored zvaničnih jugoslovenskih institucija postoji i paralelno hrvatsko prisustvo. Izvesno pravljenje hrvatskog bloka javilo se u severnoj Americi vrlo brzo.¹⁴²³ Insistiranje da o hrvatskim interesima pre svega treba da govore Hrvati i hrvatski politički predstavnici bilo je prisutno i dolazilo je iz redova političkog ali i iseljeničkog korpusa (Tomašić, Radica Petrinović). Već je pomenuta percepcija diplomatskog kadra u Americi, ne kao jugoslovenskog već kao srpskog. S druge strane potezi poslanika svakako su ukazivali na Fotićevo neprihvatanje podeljenog rada i rada na više koloseka. Vanredne okolnosti tražile su ujednačen i jedinstven nastup, jednako tako i jedinstveno vođen. Tako će čak i ono što je, činilo se, bilo formalnog karaktera, poput zvaničnih audijencija, činovničkih postavljenja i imenovanja, dobijati prvorazredni politički značaj. Fotićevi pokušaji da objedini jugoslovensku akciju u Americi pod nadzorom poslanstva naišlo je odmah na reakciju hrvatskog korpusa. Osnivanje Hrvatskog narodnog vijeća maja 1941. godine, bio je i konkretan korak koji je trebalo da objedini hrvatsko iseljništvo i da mu da institucionalnu vidljivost pred američkom ali i ukupnom savezničkom javnošću.¹⁴²⁴ I ovom se prilikom demonstrirala dubina podela i reklo bi se nerazumevanja između poslanstva i hrvatskog vođstva. Dok je za Fotića Vijeće bilo političko telo sa političkom agendom, za D. Tomašića, jednog od vodećih ličnosti Vijeća i aktivnog člana HSSa, je to bio način da se zaštite hrvatski interesi pošto tu zaštitu nije sproveo poslanik.¹⁴²⁵ Poziciju i opredeljenje vođstva ove organizacije na konkretan način demonstrirao je Dinko Tomašić, poručivši Fotiću “Poznato je svakome da je naša lojalnost predstavnicima hrvatskog narodnog

¹⁴²² AJ, 371-81, Pismo D. Tomašića poslaniku Fotiću, 29. jun 1941.

¹⁴²³ AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića M. Ninčiću, 20. jun 1941; Mirjana Stefanovski, Srpska politička emigracija, 127-128, 140.

¹⁴²⁴ Komentarišući osnivanje ove hrvatske organizacije, K. Fotić je konstatovao da je ona ostala “na čisto političkim linijama okupljanju hrvatstva u Sjedinjenim Državama”. AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića Ministru inostranih poslova M. Ninčiću, 20. jun 1941.

¹⁴²⁵ Takođe, za Tomašića je Jugoslovenski odbor za prikupljanje pomoći je to bio samo formalno, a u stvari osnovan je iz političkih razloga. Dragovan Šepić, *Vlada I. Šubašića*, 29-30.

vođstva bezuvjetna i nepokolebljiva”. Time je prethodno izražena lojalnost D. Tomašića jugoslovenskoj vladi u emigraciji zvučala manje ubedljivo.¹⁴²⁶

Osnivanjem Hrvatskog narodnog vijeća postavljena je važna osnova za sprovođenje politike Hrvatske seljačke stranke u Americi. U praksi to je značilo stvaranje paralelne strukture i organizacije koja je bila oslonac hrvatskom ne obavezno jugoslovenskom političkom radu. Pa i naizgled pomirljive izjave nosile su elemente koji su upućivali na tendenciju traženja nekih novih političkih rešenja za prostor jugoslovenske države. Glasilo HBZa, Zajedničar septembra 1941. godine daje podršku radu na sakupljanju pomoći narodima Jugoslavije “dok se Hrvati, Srbi i Slovenci ne oslobode svojih zakletih neprijatelja i dok oni sami-sporazumno- ne izgrade ponovo svoju domovinu, svoju državu, u kojoj će vladati demokratija za svakoga podjednako. Oblik vladavine neka odrede sporazumno kojim će biti i jedni i drugi i treći zadovoljni a tada bit ćemo i mi ovdje zadovoljni kada budemo znali da tamo vladaju Pravda i sloboda, Pravda i jednakost...”¹⁴²⁷

Da hrvatsko iseljništvo ili tačnije javno eksponirano vođstvo i njegovi predstavnici neće biti voljni da bezuslovno sarađuju sa jugoslovenskim poslanikom do punog izražaja došlo je maja 1941. godine. U skladu sa proklamovanom politikom ali i u cilju dobijanja još jedne potvrde naklonosti američke politike prema Jugoslaviji, Fotić je predočio inicijativu¹⁴²⁸ da pred čelnicima vodećih i najvećih iseljeničkih organizacija predsednik Ruzvelt da izjavu kojom bi podvukao američku podršku integritetu i obnovi jugoslovenske države.¹⁴²⁹ Prisustvom iseljenika sva tri naroda čitavom činu dalo bi se jugoslovensko obeležje a oni bi posredno predstavljali volju sva tri jugoslovenska naroda kojima je zbog okupacije bio onemogućeni bilo kakav javni izraz. Međutim ova poseta i čin mogao je da nosi i drugo važno značenje. Pored tako javnog manifestovanja jedinstva ovo bi bio i konkretan signal da čelnici iseljeničkih organizacija prihvataju jugoslovensku politiku ali i

¹⁴²⁶ Tomašić je između ostalog poručio poslaniku Fotiću “da mene vodi u mom radu samo narodni interes koji mi je pred očima i hrvatski i srpsku. Isto tako me vodi u mom radu nepokolebljiva odanost Dr. Mačeku, Dr. Krnjeviću i drugim predstavnicima hrvatskog naroda”. AJ, 371-81, Pismo D. Tomašića K. Fotiću 29. jun 1941.

¹⁴²⁷ Citirano prema: Ivan Čizmić, *Prilog za istraživanje doprinosa naših iseljenika borbi naroda Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, U: *Iseljništvo naroda i narodnosti*, 78

¹⁴²⁸ Fotić je dobio instrukcije vlade iz Jerusalima da postavi pitanje američkom predsedniku da li je Amerika voljna da pomogne obnovu nezavisnosti Jugoslavije posle rata. Američka vlada je bila saglasna sa ovom inicijativom. Kinstantin Fotić, *Rat koji smo izgubili*, 84.

¹⁴²⁹ AJ, 103-44, Pov.br.267, Šifrovani telegram, iz Vašingtona 20. maj 1941.

Fotića kao njenog reprezentanta i zastupnika u Americi. Međutim ova inicijativa doživjela je neuspeh odbijanjem hrvatskih predstavnika da uzmu učešće u onom obliku kako je sugerisao Fotić. Naime Konstantin Fotić se suprotstavio prisustvu D. Tomašića i P. Stankovića iznevši kao glavni argument činjenicu da oni nisu američki državljani i da samim tim ne ulaze u korpus jugoslovenskog iseljeničtva u SAD.¹⁴³⁰ S druge strane D. Tomašić je tvrdio da se u hrvatskoj delegaciji nisu nalazili oni Hrvati “koji slijede narodno vodstvo u domovini”.¹⁴³¹ Nepoverenje prema hrvatskom vođstvu bilo je očigledno. Izgradnji poverenja svakako nisu doprinele izjave Dinka Tomašića koji je odgovarajući na optužbe o hrvatskoj krivici za brzi poraz Jugoslavije, optužio srpsko vođstvo i srpske generale.¹⁴³² S druge strane, izjave o izdaji i ponašanju hrvatskih vojnika i političara koje su dolazile sa srpske strane, ali su bile pisutne i u američkoj javnosti, stvarale su atmosferu sukoba dve nacionalne grupe marginalizujući poteze nemačkog okupatora. Nepoverenje je bilo obeležje međusobnih odnosa tako da su i izvesni pomirljivi potezi hrvatskog vođstva stavljana u negativan kontekst. Tako se početno hrvatsko zastupanje “teze jedinstvene Jugoslavije” objašnjavalo iznuđenim zbog slike o Hrvatima kao kvislinzima u Americi.¹⁴³³ Fotić je potpis I. Butkovića na izjavi lojalnosti Zajednice upućenoj vladi D. Simovića tumačio kao “jedini način da skine sumnju američkih vlasti u lojalnost svih članova uprave”. Da bi potkrepio ovu tvrdnju Fotić navodi izjave Butkovića da je protiv

¹⁴³⁰ AJ, 103-44, Pov.br.267, Šifrovani telegram, iz Vašingtona 20. maj 1941; U izveštaju ministru Ninčiću Fotić je naveo da do izjave nije došlo “zbog želje da delegacija našeg iseljeničtva... bude sastavljena i od onih predstavnika Hrvatske bratske zajednice koji su bili u sporu sa Bojićevom grupom”. AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića M. Ninčiću, 20. jun 1941.; Fotić je kasnije opisujući ovaj događaj naveo da je vođstvo HBZ želelo da prvo vidi tekst izjave koju je američki predsednik trebao da pročita kao i da su tražili da u delegaciji budu zastupljeni politički predstavnici HSSa u Americi a da jugoslovenski poslanik ne bude u bilo kakvoj vezi sa delegacijom. Stoga do izjave na način na koji se planiralo nije ni došlo. Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 84-85.

¹⁴³¹ Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, 29.

¹⁴³² “Svu krivicu za poraz pripisuje nesposobnosti vojne uprave i generalštaba čije nedostatke bilo nemoguće kritikovati zbog političara koji se na vojsku oslanjali”. AJ, 371-82, K. Fotić za Jugoslovenski konzulat u Jerusalimu, 18. maj 1941; Radica u telegramu Konzulatu u Jerusalimu takođe pominje članak Tomašića u New York Times-u i poručuje „Zamoliti Krnjevića (da) skrene pažnju Tomašiću (da) ne daje slična saopštenja izazivaju nezadovoljstvo“. AJ, 103-62, Otvoreni telegram B. Radice, 22. maj 1941; S druge strane Tomašić je u pismu Krnjeviću objasnio ovaj javni istup potrebom da zaštiti hrvatsku zajednicu od optužbi za izdaju koje su bile prisutne u američkoj javnosti a protiv kojih poslanik nije reagovao. Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, 29?

¹⁴³³ AJ, 371-81, Pismo Frani Cvetiši poslaniku u Brazilu, bez potpisa, 7. maj 1941.

jugoslovenske vlade.¹⁴³⁴ Dinko Tomašić je i direktno optuživao poslanika Fotića za postupke koji su se mogli tumačiti kao protivhrvatski. Nereagovanje i štaviše posredno podržavanje stava o hrvatskoj izdaji aprila 1941. godine, odbijanje ponuđene saradnje sa Hrvatskim narodnim vijećem, pokušaj nametanja Jugoslovenskog centralnog odbora kao jedine organizacije preko koje bi iseljenici prikupljali pomoć za sunarodnike, bile su neke od zamerki koje je Tomašić izneo protiv K. Fotića.¹⁴³⁵ Tako Fotić koji je aprila 1941. godine konstatovao je da je većina hrvatskih iseljenika u Americi “za jugoslovensku ideologiju”,¹⁴³⁶ mesec dana kasnije uz opet optimistični zaključak da je “ogroman većina iseljenika izrazila simpatije za zavičaj i Kraljevsku vladu” ipak je morao da ustvrdi “Činim sve napore da povratim jedinstvo među iseljenicima”.¹⁴³⁷ Već juna 1941. godine, sledio je zaključak da se, kada se govorilo o pomoći iseljenika, moglo računati samo na Srbe. Razlog je Fotić video u činjenici “da su zarobljenici isključivo Srbi i da su razoreni krajevi isključivo srpski”.¹⁴³⁸ Ovo je bila sumorna konstatacija. Humanitarni aspekt angažovanja iseljenika, jedini koji je uspeo bar u jednom kraćem periodu da utiče objedinjujuće na iseljeničstvo u Americi doveden je u pitanje. Postalo je izvesno da u okvirima postojeće jugoslovenske politike a prvenstveno usled načina ili tačnije odsustva jedinstvenog zastupanja, kao i u atmosferi koju su stvarali jugoslovenski političari u Londonu jedinstvo u Americi nije bilo lako ostvariti. Neka druga politička snaga i nova ideologija pokušaće da postigne, u tom smislu, više uspeha u kasnijim godinama.

Nije međutim samo zabrinjavala potreba hrvatskog elementa u Americi da bude politički i institucionalno “vidljiv”. Veću strepnju izazivao je kontinuitet političkih zahteva koji su budućnost Jugoslavije videli u nekim drugačijim oblicima i sa izmenjenim odnosima i pozicijama jugoslovenskih naroda unutar zajedničkih granica. U pismu Fotiću D. Tomašić ustvrdio je da “Hrvatsko narodno vijeće provodi politiku sporazuma između hrvatskog naroda i srpskog naroda, a ta je politika temelj vlade u emigraciji”.¹⁴³⁹ Ovo je svakako bila tačna konstatacija sudeći prema deklaraciji vlade o ciljevima njenog rada u

¹⁴³⁴ AJ, 103-44, Šifrovani telegram Pov.br.450, 19. jul 1941.

¹⁴³⁵ Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, 28-30.

¹⁴³⁶ AJ, 371-81, Pov.br.183, Šifrovani telegram, K. Fotić za Kraljevsko poslanstvo u Atini, 18. april 1941.

¹⁴³⁷ AJ, 103-44, Šifrovani telegram, Fotić za Predsednika ministarskog saveta, 20. maj 1941.

¹⁴³⁸ AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića Ministru inostranih poslova M. Ninčiću, 20. jun 1941.

¹⁴³⁹ AJ, 371-81, Pismo D. Tomašića K. Fotiću 29. jun 1941.

emigraciji maja 1941. godine. Međutim postavljanje pitanja i naznake traženja drugačijeg rešenja u pogledu budućnosti zajedničke države, koje su se već mogle čuti iz redova hrvatskih političara u emigraciji, javilo se i u Americi našavši svoje mesto i pobornike unutar iseljeničke javnosti. Poruke koje su stizale upućivale su na nešto drugačije zaključke i izazivale nepoverenje koje je dodatno kočilo konkretne i plodotvorne oblike saradnje. U Hrvatskom listu i Danici hrvatskoj, Mirko Dominis postavio je pitanje “Pa kad svrši rat, na kakvoj će se bazi izgrađivati nova jugo-istočna Europa i u toj izgradnji, kakvu će ulogu igrati Hrvati?” i zaključuje “Poslije ovog rata, Hrvati će odabrati sebi onakvu sudbinu kakva će odgovarati interesima i aspiracijama njegovim. Za to će se već neko pobrinuti”. U tom smislu računalo se na podršku Amerike u poratnim mirovnim rešenjima.¹⁴⁴⁰ Radilo se o glasilu pokreta koji je i ranije bio poznat po antijugoslovenskim stavovima pa takva pozicija nije iznenađivala i u novim okolnostima. Ipak iznenađivalo je tako eksplicitno i decidirano odbacivanje ponuđene jugoslovenske politike posebno kada se ima u vidu da su sa stranica istog lista dolazile znatno pomirljivije poruke u dramatičnim mesecima iščekivanja novih poteza Jugoslavije suočene sa stalnim pritiscima nemačkog Rajha.

Da se sve više otvara i u Americi pitanje budućih političkih rešenja u pogledu zajedničke države kao i da pokušaji sprovođenja jedinstvene politike (a posebno primarno poslanstva u tom smislu), gube korak sa ovim tendencijama postajalo je sve očiglednije. Pozicije Hrvatskog vijeća i shvatanje jugoslovenskog pitanja iscrpno i jasno izneo je D. Tomašić. Iako se radilo o političaru iz redova HSS koji u Ameriku dolazi neposredno pre rata, njegovo uključivanje u iseljeničku javnost, angažman u iseljeničkim organizacijama činilo ga je važnim glasom koji je uticao na ponašanje i raspoloženje iseljeničke javnosti bilo artikulišući postojeće tendencije ili tim činom izazivajući reakcije. Dinko Tomašić bio je u stalnom kontaktu sa J. Krnjevićem, on je bio izvor informacija o događajima unutar američke i iseljeničke sredine.¹⁴⁴¹ Stoga ako se stav izrečen u Hrvatskom listu i mogao odbaciti kao reakcija ekstremnijeg i isključivog dela hrvatskog iseljeničtva, mišljenje i

¹⁴⁴⁰ AJ, 83-6, Hrvatski list i Danica hrvatska, Hrvati i Srbi u novoj Europi (jedan dosele neobjavljeni razgovor sa nadvojvodom Ottom Habsburškim (8. travnja 1940)), 5. jun 1941.

¹⁴⁴¹ Kako Šepić navodi, Tomašić je od Krnjevića dobijao instrukcije za rad u Americi o potrebi organizovanja opštehrvatske organizacije koja bi na prvom mestu zastupala hrvatske interese u Americi i starom kraju. Takođe ona je trebala da saraduje sa slovenačkim i srpskim organizacijama na onim pitanjima koja su bila zajednička. Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, 33.

javno izrečene pozicije članova Hrvatskog narodnog vijeća tj. Tomašića mogle su ukazati na dominirajuće političke tendencije vodećih ličnosti unutar hrvatskog iseljništva i samim tim ukazivale su na pozicije koje su se prikazivale u široj američkoj javnosti kao hrvatske. Tomašić je bi predstavnik HSSa najveće hrvatske stranke ali i istinskog reprezentanta hrvatskih interesa sa gotovo isključivim zastupanjem hrvatskog iseljništva u Kanadi i dominantnom pozicijom u SAD.¹⁴⁴² On je kao jedan od vođa Hrvatskog narodnog vijeća učestvovao u mobilizaciji vodećih Hrvata u iseljništvu a zauzimanjem pozicije sekretara bana Šubašića dobija nesumnjiv politički autoritet. Pozicije hrvatskog domobrana čiji stavovi su, nakon obustave rada maja 1941. godine, mogli čitati iz glasila Nezavisna Hrvatska Država¹⁴⁴³, pa i stavovi Hrvatskog kola nisu bile iznenađenje i na njih se računalo ali brojnost iseljenika okupljenih iza ovih organizacija nije bila povodom veće zabrinutosti. Kada se jugoslovenska politika i budućnost jugoslovenske države dovodila u pitanje od lica koja su stajala na čelu organizacija koje su okupljale desetine hiljada hrvatskih iseljenika to je svakako bio povod za pojačani oprez. Kao refleksija politike hrvatskih ministara u Londonu ovakva mobilizacija Hrvata u Americi obezbeđivala je kritičnu masu kao podršku novim kalkulacijama i idejama u pogledu budućnosti zajedničke države. Da zvanična vladina, a preko jugoslovenskog poslanstva, zastupana politika neće biti jednako i hrvatska pokazalo se vrlo brzo kao realnost. Izjavama jugoslovenskih diplomata u Americi, pojedinih članova vlade kao i članova vladine misije o obnovi i integritetu Kraljevine, o jugoslovenskom jedinstvu i zajedništvu suprotstavljale su se izjave o sporazumu kao početku redefinisanja unutrašnjih odnosa, o potrebi rešavanja spornih pitanja kao osnove budućeg zajedničkog života. Ako su se iz redova vlade i kroz zvanična saopštenja koja su stizala iz Londona mogle čuti fraze o obnovi zemlje, zajedništvu i zajedničkoj budućnosti, unutar američkog javnog života iz redova javnih ličnosti, iseljenika i novopridošlih političara mogle su se čuti nešto konkretnije ideje. Čak i kada se nije davalo rešenje i konkretan predlog o budućnosti zajedničke zemlje vrlo eksplicitno je saopštavano šta se neće dozvoliti. I pored načelne podrške vladi i politici sporazuma Dinko Tomašić ispred

¹⁴⁴² Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija*, 127-128.

¹⁴⁴³ Posle pretresa koji je u prostorijama izvršio FBI januara 1942, urednik Nezavisne Hrvatske Države Luka Grbić odlučio je da obustavi dalje izdavanje ovog lista. Poslednji broj je objavljen 21. februara 1942. Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 410-411.

Hrvatskog narodnog vijeća je poručio “Oni predstavnici srpskog naroda koji su pristali uz politiku sporazuma učinili su to jer su uvidjeli pogreške prijašnjih režima i jer su došli do zaključka da je hrvatska politika isključivo stvar Hrvata i da Srbi treba samo da se sporazume sa Hrvatima o načelima na kojima će počivati njihovi međusobni odnosi”.¹⁴⁴⁴ Bilo jasno i ko je bio zadužen da tu politiku sprovodi među hrvatskim iseljeništvom i to svakako nije bilo jugoslovensko poslanstvo. Jugoslovenska politika se tu zaustavljala i postajala je hrvatska. To je uostalom bilo samo praćenje faktičkog stanja i kako Tomašić zaključuje “sve naše iseljeničke ustanove u Americi organizirane na narodnom načelu a ne na jugoslovenskom načelu. Svi su naši iseljenici i Hrvati i Slovenci i Srbi ponosni na svoja narodna imena i svoje narodne ustanove i lako se oduševavaju za svaku akciju koja se vodi na narodnoj podlozi. Sve druge akcije su osuđene na propast...”.¹⁴⁴⁵ Na taj način se Tomašić i otvoreno suprotstavio Fotićevim naporima da kroz institucionalno organizovanje objedini aktivnosti iseljenika u humanitarnom ali i političkom radu. Ne samo što insistiranje na jugoslovenstvu nije bilo poželjno i plodotvorno štaviše ono je moglo imati i krajnje negativne posledice po ponašanje i stavove hrvatskog iseljništva u Americi, Tomašić je ukazao na potencijalno podsticanje pojave ekstremnog raspoloženja¹⁴⁴⁶ ali i potencijal guranja dela hrvatskih iseljenika u tabor pristalica Otona Habsburškog. Delovanje nadvojvode koje je samo po sebi izazivalo nervozu jugoslovenskih diplomata posebno u mesecima nakon napada na Jugoslaviju, Tomašić je upotrebio kao svojevrsnu pretnju da jugoslovensko rešenje nije datost i da postoje druge opcije koje jednako mogu privući hrvatsko političko biće uz podršku savezničkih zemalja. Gotovo preteče zvučale su reči upućene Fotiću u pogledu akcije nadvojvode. Tako u pismu Tomašić sa primesam pretnje i upozorenja Fotiću i politici koju je sprovodio kaže “Vama je valjda poznata aktivnost Otona Habsburškog...Vama je valjda poznato da se on kreće po Americi i agitira sa znanjem engleske i američke vlade i sa njihovim odobrenjem. Vama je valjda poznato da je

¹⁴⁴⁴ AJ, 371-81, Pismo D. Tomašića K. Fotiću, 29. jun 1941.

¹⁴⁴⁵ AJ, 371-81, Pismo D. Tomašića K. Fotiću, 29. jun 1941; Sličan stav izneo je Krnjević u pismu D. Tomašiću istakavši da je opravdano govoriti samo o srpskom, hrvatskom i slovenačkom narodu a ne „nekom“ jugoslovenskom narodu. Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, 33-34.

¹⁴⁴⁶ U pismu Fotiću Tomašić kaže „Vi se varate kada kažete da je Pavelić rešio pitanje domobranstva u Americi time što je predao Italiji Dalmaciju i prihvatio Talijana kao Kalja...Kada bi ste imali bolje informacije i bliže veze sa hrvatskim iseljeništvom, vidjeli bi ste da stvar drukčije stoji“. AJ, 371-81, Pismo D. Tomašića K. Fotiću, 29. jun 1941.

taj gospodin uspio da stvori vrlo dobre veze sa odlučujućim faktorima u Americi. Vama je valjda poznato da taj gospodin uključuje i Hrvate među austrijske i podunavske narode...Vama je valjda i to poznato da taj gospodin uživa pomoć i podršku katoličke crkve i da su mnogi Hrvati uvjereni katolici” i zaključuje da se sa Hrvatima u Americi ”može raditi konstruktivno samo na hrvatskoj bazi i preko ljudi koji uživaju poverenje nacionalno orijentiranih Hrvata”.¹⁴⁴⁷ Tako je Tomašić uputio poruku da se na lojalnost Hrvata u Americi ne može bezuslovno računati i da se rad unutar hrvatskog iseljeničkog korpusa mora prepustiti hrvatskim političarima i predstavnicima. Potvrda toga došla je i iz Londona. U telegramu Petru Stankoviću, uredniku Hrvatskog glasa iz Kanade, Krnjević kaže “Obavjestite Tomašića, Petra i Butkovića da je naše Poslanstvo u Vašingtonu dobilo službenu uputu da surađuje sa njima u nastupanju pred američkim vlastima i da informira američku javnost o držanju Hrvata u okviru deklaracije vlade...”¹⁴⁴⁸ Fotić je međutim negirao prijem vladine deklaracije kao i upoznatost sa izjavom ministra Krnjevića.¹⁴⁴⁹ Sukob Tomašića i Fotića poprimio je i ličnu notu. Naime Tomašić je optuživao poslanika da je onemogućio njegovo nameštenje u Columbia Broadcasting Company u Njujorku i to tumačeći iz vizure politike i međunacionalnih odnosa.¹⁴⁵⁰

Doslednost političkog stajališta u hrvatskim redovima potvrđena je stavom B. Radice vladinog službenika, činovnika koji je od kraja 1940. godine imao zadatak da upravo kao ataše za štampu promovira zvaničnu vladinu politiku. Reagujući na spor oko Trsta nastao razmenom pisama Simovića i Sforce. Radica u pismu jugoslovenskom intelektualcu, ekonomisti Nikoli Mirkoviću jula 1941. godine, iznosi mišljenje da u pitanjima teritorijalnog karaktera, u ovom slučaju Dalmacije i Primorja, jedni koji imaju pravo da govore su Hrvati i Slovenci “jer se naše kože tiče”.¹⁴⁵¹ Kritikujući dotadašnju jugoslovensku politiku u odnosima sa Italijom, u prvom redu politiku Milana Stojadinovića, Radica ukazuje da otvaranje ovakvih sporova ometa saradnju sa italijanskim

¹⁴⁴⁷ AJ, 371-81, Pismo D. Tomašića K. Fotiću, 29. jun 1941.

¹⁴⁴⁸ AJ, 103-62, Telegram Krnjevića Stankoviću, bez datuma.

¹⁴⁴⁹ AJ, 103-44, Pov.br.267, bez datuma.

¹⁴⁵⁰ Tomašić je tražio mesto koje je do tada zauzimao Vasa Trivanović ističući političku važnost njegovog imenovanja „da je iz političkih razloga važno da od dva broadcasting koja idu za Jugoslaviju barem jedno ima jedan Hrvat“. AJ, 371-81, Pismo D. Tomašića K. Fotiću 17. jun 1941.

¹⁴⁵¹ AJ, 371-81, Pismo B. Radice Nikoli Mirkoviću, 16. jul 1941.

narodom. Radica na kraju zaključuje da je on “Hrvat, Dalmatinac, Jugosloven”.¹⁴⁵² Ovakav stav zvaničnog službenika jugoslovenske države i vlade izazvao je zbunjenost i razočaranost N. Mirkovića, posebno insistiranje da samo Hrvati imaju pravo da govore o italijansko-jugoslovenskim odnosima. Nikola Mirković je stoga zapitao “Ako smo Jugosloveni, što mi svakako sa svom iskrenošću jesmo, onda su spoljno-politička prava nedeljiva”. Na izvestan način Mirković daljom argumentacijom obavijenom emotivnim izrazom reflektuje do izvesne mere preovlađujući pravac srpskog razmišljanja. U pismu Radici on nastavlja “Ja sam izgubio brata u prošlom ratu, ja sam izgubio tri člana porodice, uključivši oca, u ovome ratu, pa je red da neko i mene upita (ne mene lično, nego sve nas Srbe) šta mislimo o odnosima sa Nemačkom, Mađarskom, Italijom”.¹⁴⁵³

Politika vođena od strane hrvatskih političara u Londonu, postavljanje HSS kao objedinitelja hrvatskog korpusa i jedinog reprezentanta hrvatskih interesa naišla je na plodno tlo u Americi. Delovanje njenih predstavnika u SAD i Kanadi kao i preovlađujuće raspoloženje više puta iskazano kroz stavove hrvatskih iseljeničkih organizacija postavili su smernice zastupanja i vođenja nacionalne politike sa primarnom promocijom nacionalnih interesa nasuprot jedinstvenom jugoslovenskom stajalištu i poziciji. To svakako nije ostalo skriveno od ukupne iseljeničke javnosti i izazivalo je negativne reakcije prevashodno srpskih političara i iseljenika. Ne samo što se išlo na više koloseka u zastupanju jugoslovenske politike koja u izvesnoj meri to više nije ni bila, već je ovakvo pozicioniranje snaga u Americi doprinelo sve većem razilaženju prvenstveno Srba i Hrvata iseljenika, političara, javnih ličnosti.¹⁴⁵⁴ To je uostalom bila puna refleksija odnosa unutar jugoslovenskih političkih snaga u Velikoj Britaniji. Odjeci ovakvog stanja čuli su se i sa druge strane Okeana.

¹⁴⁵² AJ, 371-81, Pismo B. Radice Nikoli Mirkoviću, 16. jul 1941; Vasa Trivanović u ppismu K. Fotiću izneo je svoj stav o B. Radici “...he never forgets that he is a Croat...” zaključivši “That man is simply a fool”. AJ, 371-81, Pismo Vase Trivanovića Konstantinu Fotiću, 14. jun 1941.

¹⁴⁵³ AJ, 371-81, Pismo Nikole Mirkovića Bogdanu Radici, 17. jul 1941.

¹⁴⁵⁴ Nekako u opštem utisku o sve većoj podeljenosti iseljenika izgubio se jedan događaj koji je mogao da pruži i malo nade u buduće odnose jugoslovenskih iseljenika u Americi. Naime 18. oktobra 1941. godine u Pitsburgu održan je skup iseljenika. Skupu je predsedavao počasni konzul Kosta Unković, u ime Srba govorio je Nikola Vurdelja, u ime Hrvata I. Butković a u ime Slovenaca J. Desman. Pored izražene lojalnosti američkom predsedniku i saglasnosti da uzmu učešće u sveslovenskom kongresu koji je bio planiran za 16. novembar te godine, na ovom skupu usvojene su i rezolucije koje su se ticale jugoslovenskog pitanja. Osuđeno je uništavanje Užica, dalmatinske i crnogorske obale, osuđeni su režimi Ante Pavelića i Milana Nedića. AJ, 103-44, Pov.br.759, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, London, 30. oktobar 1941.

Naizgled nešto povoljnija situacija bila je u slučaju slovenačkog iseljništva. Dvodecenijsko iskustvo ukazivalo je na uvek korektne odnose, spremnost na saradnju ali i čvrstu vezanost slovenačkih iseljenika za stari kraj. Međuratni period nije poznao radikalne oblike političkog organizovanja i aktivizma među Slovencima u Americi, što nije bio slučaj kod nekih drugih naroda. Može se reći da su u prvim mesecima od poraza države jedino iz redova slovenačkog iseljništva stizale nedvosmislene poruke o potrebi obnove Jugoslavije kao i stav da je budućnosti slovenačkog naroda jedino u jugoslovenskom državnom okviru. Podrška otporu a zatim i spremnost da se pruži pomoć, bile su poruke koje su se mogle čuti iz redova slovenačkog iseljništva i od strane slovenačkih iseljeničkih organizacija. I poslanik Fotić u analizi raspoloženja jugoslovenskog iseljništva u novim okolnostima, zaključio je da se slovenačko iseljništvo drži korektno.¹⁴⁵⁵ Savetnik u jugoslovenskom poslanstvu u Vašingtonu, Vladimir Ribar zahvaljivao se Jamesu Debevecu i Ameriškoj domovini za objavljeni uvodnik “kjer branite edino mogočo tezo da je Jugoslavija edina in prava resitev naše svobode in napredka slovenskega naroda ter narodnega obstanka vseh Slovencev, Srbov in Hrvatov”.¹⁴⁵⁶ F. Snaj je takođe zaključio da su “Svi naši Slovenci za Jugoslaviju. Uopšte se ne uzima u obzir kakvo drugo rešenje slovenačkog problema” ali i “svakome je u isto vreme jasno da može jedna nova Jugoslavija da ima samo federativni oblik”.¹⁴⁵⁷ I zaista u smislu političke budućnosti slovenačkog naroda zauzet je stav da je politika Slovenaca stvaranje ujedinjene Slovenije u okviru obnovljene Jugoslavije. Ta nova Slovenija je trebala da obuhvati i one zemlje i krajeve gde su većinski živeli Slovenci a koje su se do tada nalazile van jugoslovenske države. Ovo nije bila nova politička ideja. Ona je bila prisutna manje ili više od početka formiranja zajedničke jugoslovenske države a sa početkom ratnih sukoba u Evropi ponovo se javila kao politički princip koji se zastupao. Kako navodi Mirjana Stefanovski slovenački političari u emigraciji su maja 1941. godine, formulisali političke ciljeve slovenačkog naroda koji su obuhvatali borbu za oslobođenje i ujedinjenje svih slovenačkih

¹⁴⁵⁵ Dragomir Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Izveštaj K. Fotića D. Simoviću, 28. april 1941.

¹⁴⁵⁶ AJ, 371-81, Vladimir Ribar za Jamesa Debeveca, 2. maj 1941.

¹⁴⁵⁷ AJ, 103-11, Gospodin ministar Snaj javlja iz Amerike.

krajeva koji bi se zatim našli u jedinstvenom jugoslovenskom okviru.¹⁴⁵⁸ Isti stavovi ponovljeni su i u Americi. Tako su Slovenci iz Jugoslavije, Istre, Primorske sa Trstom, Koruške, Štajerske i Mađarske trebali da se ujedine u jedinstvenu Sloveniju a takva Slovenija bila bi deo demokratske i slobodne Jugoslavije.¹⁴⁵⁹ Ovo su bili zahtevi izrečeni na skupu u Klivlendu gde je održan sastanak JPO-SS 17. oktobra 1941. godine. Tom prilikom istaknuta je želja da kraj ovog rata Slovenci dočekaju spremno i da učestvuju u posleratnom određivanju sudbine Jugoslavije i Slovenije.¹⁴⁶⁰ Miha Krek je insistirajući na javnom iznošenju ciljeva slovenačke jedinice zaključio “Bolje je propasti radeći nego da nas Slovence opet podele i zarobe uz našu pasivnu asistenciju”.¹⁴⁶¹ Ujedinjenje svih Slovenaca u jednu političku jedinicu koja bi postala deo obnovljene demokratske i slobodne Jugoslavije bio je profilisan politički zaključak slovenačke zajednice u Americi. Ovakvo političko stajalište i politički cilj neće doživeti bitnije izmene tokom čitavog perioda rata.¹⁴⁶² To je takođe bio okvir političkog rešenja koji su podržali i propagirali pojedinci i organizacije iz redova slovenačkog iseljništva ali i političkog života bez obzira na njihove političke ili ideološke razlike.¹⁴⁶³ Ono što je zabrinjavalo uprkos ovako kako se činilo povoljnoj poziciji ovog dela jugoslovenskog iseljništva bili su izvesni stavovi koji su se ticali unutrašnjeg uređenja buduće zajedničke države. Iako se u načelu podržala ideja obnove jugoslovenske države stavovi o njenom unutrašnjem uređenju ali i pitanju koji je to državni okvir kome se teži svakako nisu delovali umirujuće. Iskazana je otvorenost ka formiranju širih zajednica i unija na području jugoistočne Evrope. Jugoslavija je tako bila samo jedno polazište sa željom daljeg širenja i stvaranja balkanske, čak i federacije

¹⁴⁵⁸ M. Stefanovski pominje i Memorandum slovenačkih teritorijalnih zahteva 1. maja 1941, o proširenju granica jugoslovenske države na račun Italije, Mađarske, Austrije. Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija*, 126.

¹⁴⁵⁹ AJ, 83-15, Izveštaj F. Snoja 25. oktobar 1941.

¹⁴⁶⁰ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 172-173.

¹⁴⁶¹ AJ, Pismo Mihe Kreka K. Fotiću, 9. septembar 1941.

¹⁴⁶² Na Konvenciji Slovenske Dobrodnele Zveze u Ohaju izneti su zahtevi za ujedinjenjem svih Slovenaca u jednu autonomnu jedinicu kao deo Jugoslavije. Tom prilikom dala se podrška D. Mihailoviću a odbile su se političke ideje Otona Habsburškog. AJ, 103-44, Leopold Knoblar ispred Slovenske Dobrodnele Zveze za M. Kreka, 18. septembar 1942.

¹⁴⁶³ Mirjana Stefanovski navodi reči slovenačkog predstavnika A. Kuhara koji je, ukazujući na različite srpsko-hrvatske percepcije u pogledu zajedničke budućnosti, zaključio „Izgleda da smo mi Slovenci ponovo jedini koji se bore za Jugoslaviju iskreno i bez ikakvih zadnjih namera“. Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija*, 123.

evropskih naroda. Takođe, u zaključcima i odlukama pri pominjanju buduće zajedničke države svoje mesto našli su predlozi pre svega federalnog uređenja dok se oblik vladavine nije spominjao. Tako, uprkos činjenici da su slovenački iseljenici percipirani kao lojalni deo jugoslovenskog naroda u Americi i privrženi ideji zajedničke države, politička pozicija koja se zauzela u prvim mesecima nakon okupacije Jugoslavije ostavljala je prostor prihvatanju i nekih drugih opcija i rešenja. Ono čega nije bilo u poziciji, zaključcima pa reklo bi se i u raspoloženju Slovenaca u Americi bila je privrženost Monarhiji i dinastiji Karađorđević. Naime republikansko opredeljenje u Americi među slovenačkim delom iseljništva preovladalo je u godinama rata kada su se ponovo otvarale debate o budućnosti zajedničke države i njenom izgledu. U izveštaju 1. novembra 1941, u analizi rada među Slovencima u Americi navodi se “Naravno moramo i mi biti oprezni u našem radu i ne smemo da podvlačimo monarhiju” kao i da zbog iskustva života u Americi Slovenci su “ubeđeni republikanci”.¹⁴⁶⁴ Luj Adamič će, u već izmenjenim političkim prilikama, februara 1942. godine poručiti F. Snoju “Ako bih mogao ponovo insistirati da se zapamti da su Slovenci u Americi i američki Slovenci u većini anti- rojalisti”.¹⁴⁶⁵

Složen politički i javni život u severnoj Americi upotpunio je još jedan činilac koji se nije mogao svrstati unutar nijedne iseljeničke zajednice. Pomenuti Nikola Mirković činio je deo grupe istaknutih pojedinaca koji su uspeli da se izdignu iz mase jugoslovenskih iseljenika. Njihov položaj pisaca, intelektualaca, umetnika dao im je onu vidljivost i prepoznatljivost koja ih je činila važnim glasom unutar iseljeničkog sveta ali i američke javnosti. Njihov položaj javnih ličnosti, priznatih u svojim profesijama davalo je određenu snagu, značaj i činio validnim akcije koje su inicirali ili su bili njihov deo. Glas mase iseljenika se mogao čuti jedino preko organizacija, glasila i listova upravljanih i usmeravanih od strane vodećih ličnosti izdignutih upravo iz redova iseljeničke zajednice. Stojan Pibićević, Luj Adamič, Zlatko Baloković, Nikola Mirković, Vasa Trivanović činili su ovaj krug jugoslovenskih emigranata, starih i novih, kao i Amerikanaca jugoslovenskog porekla, koji su se svojim angažovanjem tokom ratnih godina uključili u ono što će predstavljati prostor političkog i javnog života jugoslovenskog predznaka u Americi.

¹⁴⁶⁴ AJ, 103-44, Izveštaj br. 1, 1. novembar 1941.

¹⁴⁶⁵ “May I urge again that it be remembered that Slovenians in America and American Slovenians are rather generally anti-royalist”. AJ, 83-15, Pismo L. Adamiča F. Snoju, 15. februar 1942.

Angažman koji su tokom četiri godine vodili, pratio je dosledno liniju jugoslovenske ideje. Nasuprot masi iseljenika čiji se glas nije mogao čuti, javnog mnjenja koje su oblikovali iseljeničke vođe kroz iseljeničke organizacije, potporna društva, štampu, ovi pojedinci bili su deo onoga što svakako predstavlja deo iseljeničke zajednice ali, prepoznati svojim imenom i prezimenom, predstavljali su se ličnim ubeđenjima, postajali su i sami nosioci političkog delovanja i bili podrška raznih politika i ideologija. Za razliku od jugoslovenskih političara koji usled rata postaju deo javnog života iseljenika u Americi oni su svoju javnu funkciju ispoljavali kao deo američkog i iseljeničkog društva i to su bila dva okvira koja su oblikovala specifičnost pogleda, ponašanja, razmišljanja i stavova ovih ličnosti. Stoga njihovi stavovi, ubeđenja ali i reakcije na promene koje su pratile ratne godine otvaraju prostor razumevanju političkog i javnog bića iseljenika. Radilo se o jednoj grupi reklo bi se ubeđenih Jugoslovena koji, i tokom rata, u atmosferi zatrovanih odnosa koji su povlačili jasne i duboke linije nacionalne podeljenosti, ostaju dosledno privrženi jugoslovenskoj ideji. Značaj angažovanja istaknutih javnih ličnosti iz iseljeničkog života, a njih nije bilo tako puno, u cilju promocije državnih interesa, prepoznao je i jugoslovenski poslanik. Uprkos ranijim sukobima sa nekima od njih Konstantin Fotić je očekivao njihovu saradnju uključivši ih u uorganizacije čije osnivanje je inicirao. Fotić je čak jednom prilikom istakao, komentarišući rad na formiranju Američkih prijatelja Jugoslavije, da Adamič i Pribičević “pomažu me najsrdačnije u ovoj akciji”.¹⁴⁶⁶ Oni su svoje mesto našli i u planovima jugoslovenskih zvaničnika koji su u njima videli važnu podršku u javnim nastupima i pridobijanju javnog mnjenja Amerike za jugoslovensku stvar.¹⁴⁶⁷ Opet nekako su iščezla sećanja na razmimoilaženja i političke razmirice koje su postojale između zvanične Jugoslavije i ovih pojedinaca. Zamagljeni su bili i suštinski razlozi i povodi tih razmimoilaženja.¹⁴⁶⁸ Pokazaće se da se politička ideja i ubeđenja koja su oblikovala

¹⁴⁶⁶ AJ, 103-62, Šifrovani telegram, Pov. br.269, 17. maj 1941.

¹⁴⁶⁷ AJ, 371-82, Radoje Nikolić, savetnik Kr. poslanstva u Vašingtonu za Vana Ivanovića 30. oktobar 1941; AJ, 371-81, Pismo Nikole Mirkovića Vladimiru Ribaru, 16. jun 1941; AJ, 371-81, Pismo Vladimira Ribara Nikoli Mirkoviću, 20. jun 1941; AJ, 371-81, Izveštaj Kraljevskog poslanstva u Vašingtonu za F. Cvetišu poslanika u Rio de Žaneiru, 7. maj 1941.

¹⁴⁶⁸ Ipak se na početku te saradnje konstatovalo da Adamič i Stojan Pribičević saraduju sa poslanstvom za korist Jugoslavije ali da je “naročito interesantno za sina Svetozara Pribičevića i Adamića da u Mladom Kralju vide vođu i simbol toga demokratskog liderstva”. AJ, 371-81, Izveštaj Kraljevskog poslanstva u Vašingtonu za F. Cvetišu poslanika u Rio de Žaneiru, 7. maj 1941.

političko i društveno angažovanje ovih intelektualaca nisu izgubila, naprotiv. Jugoslovenska ideja će upravo postati ona snaga vodilja koja će odrediti njihov politički pravac tokom ratnih godina, kao i odgovor na izazove koji će se postaviti, političke, ideološke, državne. U prvim mesecima od okupacije Jugoslavije saradnja je zatražena i na nju se pozitivno odgovorilo. Negativan stav prema već prisutnim uskonacionalnim podelama i iskazanom željom za ekskluzivitetom u identifikovanju i zastupanju nacionalnih interesa, više je puta izražen od strane ovih pojedinaca. Nije se zaustavilo samo na komentarima i intelektualnim debatama. Želeo se aktivan pristup u političkom životu u emigraciji, u traženju budućih rešenja. Učešćem na iseljeničkim skupovima, na konferencijama, kroz javne nastupe, javnim oglašavanjem putem iseljeničke ili američke štampe, iskazivani su stavovi, profilisane pozicije i izražavao se politički stav. Spremnost na inicijativu pokazala se vrlo brzo. Vasa Trivanović je pokrenuo ideju o osnivanju Legion for Yugoslav Unity koju su, kako navodi, podržali između ostalih Zlatko Baloković, Božo Ranković i Stojan Pribićević.¹⁴⁶⁹ Nije poznato da li je došlo i do realizacije ove ideje pošto se nije našlo traga delovanju organizacije pod ovim imenom. Avgusta 1941. godine, Luj Adamič, Stojan Pribićević, Nikola Mirković i Frano Petrinović izašli su sa konkretnim programom o budućnosti Jugoslavije. Prostor manifestovanju različitih opcija i izlaganju ideja već je bio stvoren i u taj prostor ušla je još jedna snaga oličena kroz političku aktivnost ovih pojedinaca. U svojevrsnom političkom programu “Nova Jugoslavija” iznosila se kako je i sam naslov pokazivao, ideja budućeg ustrojstva zajedničke jugoslovenske države. U programu se tražila obnova Jugoslavije u predratnim granicama a njoj bi bile priključene i teritorije nastanjene većinski hrvatskim i slovenačkim stanovništvom. Takva Jugoslavija je trebala da bude ustrojena na federalnom principu sa najvećom mogućom autonomijom za Srbe, Hrvate i Slovence. Novi liberalan ustav morao

¹⁴⁶⁹ Nova organizacija zalagala bi se za priznanje teritorijalnog integriteta Jugoslavije, jugoslovenske vlade i kralja Petra II, zahtevala obnovu Kraljevine Jugoslavije u obliku pre napada Nemačke. Istovremeno iskazivala se sklonost ka konfederaciji na prostoru centralne ili jugoistočne Evrope. Takođe, ovom prilikom istaknuta je spremnost na saradnju sa jugoslovenskom vladom u cilju pravilnog razumevanja stavova i raspoloženja američkog naroda i američke politike u vezi sa obnovom posle rata i u tom cilju planirano je ujedinjavanje svih Amerikanaca srpsko slovensčko hrvatskog porekla. Ova organizacija je trebala da deluje poput već postojeće Legion for America Unity koja je za cilj imala okupljanje svih Amerikanaca rođenih u inostranstvu i njihove dece iza politike predsednika Ruzvelta. AJ, 371-81, Pismo V. Trivanovića K. Fotiću, 14. jun 1941.

je garantovati sva građanska i politička prava.¹⁴⁷⁰ Tako, nije se samo tražila obnova jugoslovenske države, rat i okupacija otvorili su prostor razmatranjima o novim oblicima unutrašnjeg uređenja, ali i principima na kojima će buduća obnovljena država funkcionisati. Prioritet je bila obnova jugoslovenske države i to nije bilo samo političko ubeđenje već i polazna ideologija i shvatanje državno političkog rešenja na jugoistoku Evrope. Snažno jugoslovensko ubeđenje značilo je i spremnost za borbu protiv svih onih pojava koje bi mogle ugroziti ideju obnove jugoslovenske države. Već u prvim mesecima nakon poraza Jugoslavije najveći izazov tom jedinstvu postaje odnos Srba i Hrvata ispunjen međusobnim optužbama i sporenjima. Otuda ne čudi stav Nikole Mirkovića da ne treba dozvoliti stvaranje slike o nemogućnosti zajedničkog života Srba i Hrvata koja je postajala sve prisutnija u Americi. Mirković konstatuje “Mi Srbi to ne smemo da dozvolimo te ne smemo nikada posumnjati u potrebu obnove cele Jugoslavije”. Tražeći uzrok za stvaranje slike o nemogućnosti zajedničke srpskohrvatske budućnosti u delovanju Otona Habsburškog on zaključuje “moramo biti vrlo oprezni i ne dozvoliti da se u ovim trenucima odamo prenegljenim napadima na Hrvate, jer bi time branili jednu tezu koja bi definitivno upropastila Jugoslaviju a sa njom i budućnost same Srbije koja bi opet na svojim severnim granicama dobila moćnu Austriju”.¹⁴⁷¹ I Vasa Trivanović je negirao pristajanje hrvatskog naroda uz novu Nezavisnu Državu Hrvatsku istakavši “Kako bilo ko može utvrditi istinsko osećanje naroda pod vladom diktatorskog karaktera?” i zaključuje da je sukob u Hrvatskoj sukob između “grupe gangstera” i većine naroda a ne između Srba i Hrvata.¹⁴⁷² U tom smislu treba razumeti i poziciju Vase Trivanovića koji je opravdavao susret Ivana Meštrovića sa Pavelićem rečima “Činjenica da se video sa Poglavnikom ne znači da je izdao jugoslovensku stvar” i zaključuje “Meštroviću je uvek nedostajala revolucionarna

¹⁴⁷⁰ Pored principa vezanih za Jugoslaviju izneto je mišljenje o budućoj Evropi i jugoistočnoj Evropi. Mir i prosperitet bio je moguć samo garantovanjem slobodnog razvoja, poštovanjem individualnosti i poštovanjem narodnih želja. I u pogledu budućnosti evropskog kontinenta i jugoistočne Evrope zagovarao se princip federacije. AJ, 103-11, Nova Jugoslavija, 6. avgust 1941; O tome i Matjaž Klemenčič, Ameriški Slovenci, 181-182.

¹⁴⁷¹ AJ, 83-5, Pismo Nikole Mirkovića K. Fotiću, 11. avgust 1941.

¹⁴⁷² “How can anyone determine the true feeling of a people under a dictatorial form of government?”. AJ, 83-5, Pismo Vase Trivanovića K. Fotiću 11. avgust 1941.

narav”.¹⁴⁷³ Na izvestan način stav u pogledu ponašanja Hrvata i ocena srpsko- hrvatskih odnosa ukazivao je na budući angažman i opredeljenje ove grupe iseljenika, političara i javnih radnika. Prilikom objave članka Sonje Tomare u New York Herald Tribune u kojem ona akcentuje sukob Srba i Hrvata i ukazuje na nemogućnost obnove zajedničke države, vrlo brzo usledila je reakcija. U odgovoru upućenom uredništvu lista 11. avgusta 1941. godine, insistiralo se na onim argumentima koji bi učvrstili uverenje u moguću i izvesnu obnovu jugoslovenske države. Insistiralo se na činjenici da je otpor protiv okupatora prisutan jednako kod Srba i Hrvata, da su Hrvati posle više vekova borbe protiv mađarizacije i germanizacije uspeali da ostvare svoja prava u jugoslovenskoj državi. Takođe ovom prilikom izražava se i podrška stvaranju jedne široke federacije na jugoistoku Evrope i konstatuje “U Jugoslaviji Srbi ne mrze Hrvate. I Hrvati i Srbi preziru Hitlerizam i žele da Pavelić visi” kao i da iako Jugoslavija nije bila savršena, bila je neuporedivo bolja nego Pavelićeva Hrvatska ili Srbija generala Kajzenberga”. Pismo su potpisali Luj Adamič, Nikola Mirković, Frano Petrinović i Stojan Pribićević.¹⁴⁷⁴ Ipak ovako izrečen stav nije mogao prikriti činjenicu da, uprkos početnom iskazanom zajedništvu, odnos među jugoslovenskim iseljenicima prvenstveno srpskim i hrvatskim sve više poprima obrise neprijateljstva i razilaženja.

U trenucima kada je u Americi prevladala atmosfera zajedništva u pogledu davanja podrške borbi protiv fašizma i nacizma, jugoslovenski iseljenici kao lojalni američki građani svoje sukobe i podele držali su u zadatim političkim okvirima koje su nove domovine na početku rata postavile. Politika Sjedinjenih Država i Kanade, koja nije odstupala od priznanja jugoslovenske vlade u emigraciji i osude okupacije Jugoslavije uz podršku njene obnove, predstavljala je i za iseljeničku javnost politiku koja je načelno prihvaćena i od koje se u javnim nastupima nije u većoj meri odstupalo. Ne treba međutim negirati i isključiti postojanje iskrenog entuzijazma i buđenja osećaja zajedništva posebno

¹⁴⁷³ “The fact that he saw the Poglavnik does not mean that he has betrayed the Yugoslav cause... Mestrovic has always lacked revolutionary temper”. Trivanović je ovom prilikom napravio i čini se nevešto poređenje opravdavajući Meštrovićev potez. Trivanović kaže “How many Serbs bowed before Alexander Obrenovich and still remain faithful to their principles”. AJ, 83-5, Pismo Vase Trivanovića K. Fotiću 11. avgust 1941.

¹⁴⁷⁴ “In Yugoslavia the Serbs do not hate the Croats. Both the Croats and the Serbs detest Hitlerism and would like to see Pavelich hang...although Yugoslavia was not perfect, it was infinitely better than Pavelich’s Croatia and General Keisenberg’s Serbia”. AJ, 83-5, Pismo upućeno uredniku Njujork Herald Tribune, 11. avgust 1941; Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, 182-183.

podstaknutih dramatičnim vestima koje su pratile ulazak Jugoslavije u rat a zatim i njenu sudbinu nakon napada Nemačke. Ipak to po svemu sudeći nije bilo dovoljno da snaga ovih osećaja prevlada postojeće podele i nepoverenja koja su decenijama ranije nalazili mesto oblikujući odnose države i iseljenika. Sa prvim naznakama nejedinstva u redovima političkih struktura koje su predstavljale interes Jugoslavije u novim okolnostima, na površinu izbijaju stare nikad prevaziđene razlike u poimanju onoga što je bio nacionalni interes i stavova u pogledu zajedničke države i zajedničke budućnosti. Nije bilo potrebno da ta podeljenost dođe iz redova iseljništva, bilo je dovoljno pratiti sukobe između jugoslovenskih političara u emigraciji. Postalo je jasno već u prvim nedeljama da stvarnog autoriteta koji bi usmerio i zatim vodio zajedničke iseljeničke napore u Americi nema. Pokazalo se takođe da jugoslovenski diplomatski aparat nije uspeo da, kao uostalom ni u prethodnim decenijama, ostvari jedinstvo iseljenika na osnovama jugoslovenstva, niti su uspeali da pronađu zajednički imenitelj na osnovu koga bi se to jedinstvo moglo graditi, ali ni u pokušaju stvaranja saradnje i poverenja između države i iseljeničkih zajednica sva tri naroda. Nezadovoljstvo poslanikom Fotićem koji je zauzeo vodeće mesto kao predstavnik Jugoslavije u severnoj Americi, ali nezadovoljstvo i ukupnim diplomatskim aparatom, bilo je prisutno i pre napada na Jugoslaviju. Na njega je ukazivao B. Radica, u ovom nepoverenju je i J. Krnjević video prepreku u ostvarivanju jugoslovenske politike u Americi.¹⁴⁷⁵ Ovo nezadovoljstvo opstalo je i tokom rata. Ono je svoj puni izraz našlo u redovima hrvatskog iseljništva odbijanjem uključivanja u okvire rada koje je organizovao i vodio poslanik. Na Fotićevo insistiranje na isticanju moralnih zasluga jugoslovenske države a potiskivanju nacionalnog kao slabe tačke u argumentaciji za jugoslovensku stvar, sa hrvatske strane insistiralo se upravo na nacionalnom principu kao osnovi i suštini svih budućih pregovora oko zajedničke države. Na Fotićev pokušaj stvaranja jedinstvenog tela za prikupljanje i slanje pomoći jugoslovenskom narodu i zarobljenicima, odgovorilo se

¹⁴⁷⁵ Nezadovoljstvo poslanikom Fotićem ali i jugoslovenskim konzulom u Njujorku, D. Stanojevićem vrlo otvoreno iskazao je i srpski sveštenik Vojislav Gaćinović inače pripadnik levičarskih krugova u Americi. On je u pismu Dragiši Cvetkoviću, uz niz optužbi na račun poslanstva i jugoslovenskih diplomata, postavio pitanje „Misli li vlada učiniti kraj ovakvom radu u iseljništvu i misli li smeniti poslanika Fotića, konzula Stanojevića i drugo osoblje po našim konzulatima koje se ovamo meša u intrige i poslove američkih građana...“. Gaćinović je ovom prilikom jugoslovenske diplomate optužio za špijuniranje iseljenika, korupciju, novčane malverzacije i sl. AJ, 335-19, Pismo sveštenika V. Gaćinovića za D. Cvetkovića, predsednika Ministarskog saveza, 1. januar 1941.

insistiranjem na pojedinačno nastupanje preko nacionalnih (potpornih) organizacija. Pojedini postupci poslanika koji su trebali da manifestuju američku podršku jugoslovenskom narodu i državi mogli su svojom simbolikom uticati samo na učvršćivanje do tada izgrađenih stavova o tome koga u stvari poslanstvo zastupa. Fotić je tako, kao uspeh svog diplomatskog nastupa označio proglašenje 28. juna 1941. jugoslovenskim danom u Kaliforniji, što je moglo samo potvrditi sumnje ostatka jugoslovenskih iseljenika u pogledu stvarnog opredeljenje jugoslovenskog poslanika.¹⁴⁷⁶ Po svemu sudeći, ni poslanik Fotić nije razumeo da u novim okolnostima, sa nasleđenim podelama, bez izgrađenog autoriteta jugoslovenske vlade koji je, utisak je, već u prvim mesecima nepovratno izgubljen, bez jasne državne politike, snage jugoslovenske ideje, položaj poslanika kao prvog čoveka jugoslovenske diplomatije i glavnog predstavnika jugoslovenske države u Americi nije zaista nosio snagu istinskog reprezentata nacionalnih težnji, predstavnika jugoslovenske države i tumača zajedničkih interesa. To nije značilo da je poslanik Fotić bio pasivan u pogledu zastupanja interesa države u novim dramatičnim okolnostima, naprotiv. Međutim, pokušaji vođenja i usmeravanja iseljeničkih aktivnosti nailazili su na otpor i dovodili do neuspeha započetih inicijativa. Tamo gde se i nailazilo na pozitivan odgovor i volju za saradnju, predstavljalo je pre odraz dobrovoljnosti i ličnog uverenja a ne praćenje i prihvatanje autoriteta predstavnika jugoslovenske države. Kada su se interesi i razumevanje političkog trenutka razilazili, nestajala je i saradnja. U Americi koja je nudila slobodu delovanja sve dok je ono bilo u okvirima američkog interesa i zakona, to je značilo da iseljenici većinom američki državljani nisu u u tom smislu nailazili na prepreke za ostvarenje pune političke i javne aktivnosti. S druge strane izuzev ličnog i državnog autoriteta, jugoslovenski predstavnici i diplomate nisu na raspolaganju imali mnogo toga što je moglo uticati na opredeljenje iseljeničke javnosti. A taj autoritet svakao nije predstavljala ni jugoslovenska vlada. Pored odsustva objedinjujućeg autoriteta postavljalo se pitanje koliko je zaista bila jasna i jedinstvena jugoslovenska politička platforma u

¹⁴⁷⁶ Fotićev način vođenja politike u Americi izazvao je nezadovoljstvo i slovenačkog faktora. U pismu poslaniku, M. Krek 9. septembar 1941. godine, izražavao je nezadovoljstvo zbog, kako kaže, stanovišta K. Fotića da Slovenci ne smeju govoriti o Trstu, Gorici, Celovcu. Krek zato "insistira" da se ta propaganda produži.

Americi. Da vojni poraz ne znači i odustajanje od nastavka borbe bilo je jasno iz prvih deklaracija i izjava predstavnika vlade i diplomata u Americi. Jugoslovenska vlada izašla je sa jedinstvenom deklaracijom koja je obuhvatala jasno opredeljenje za obnovu jugoslovenske države. Ohrabrujuće je delovao i potez J. Krnjevića koji je uputio poruku Hrvatima u Americi da hrvatski političari podržavaju i učestvuju u novoj vladi u emigraciji.¹⁴⁷⁷ Međutim sve ostalo što se iz redova političara i članova vlade moglo čuti više je opovrgavalo ovo izraženo jedinstvo nego što ga je potvrđivalo. Deklarativno zalaganje za obnovu zajedničke države koje je uostalom u datom međunarodnom političkom trenutku bilo i jedino moguće, nije pratila jedinstvena politika u pogledu razmatranja suštinskog izgleda te države u budućnosti. U pismu I. Cankaru, Miha Krek je konstatovao “Jugoslovenska nacionalna ideja ne može se više nigde naći”.¹⁴⁷⁸ Konfuzija je bila dovoljna da Nikola Mirković konstatuje “Postoji čitava pometenost u pogledu pitanja na kojoj platformi stojimo, šta da radimo i u kome pravcu da delamo”. Izražavajući nameru da pristupi javnom radu, publikovanju materijala i sl. Mirković kaže “pa bih rad da sam načisto prema izvesnim osnovnim pitanjima jugoslovenske države, našeg stava, naših očekivanja i sličnoga”.¹⁴⁷⁹ Nastavak borbe i obnova Jugoslavije jesu bila dva stuba jugoslovenske politike. Međutim na pitanja kako će izgledati ta obnovljena Jugoslavija nije bilo jedinstvenog odgovora. Različite ideje i koncepcije preplavile su javni život iseljenika u Americi. Da je rat otvorio prostor traženju i zagovaranju novih rešenja bilo je očigledno već u prvim mesecima. Fotić tako prenosi pisanje Hrvatskog lista i članka Dominisa i Tomašića gde se “ističe još jednom da osnove buduće Jugoslavije tek ima da se postavljaju”.¹⁴⁸⁰ Svakako da je, pored nasleđenih podela, ključno mesto zauzimala činjenica da tog jedinstva nije bilo ni na mestu gde se ono primarno očekivalo. Poruke koje su stizale iz Londona, međusobne optužbe za poraz ali i sumnje u iskrenost zalaganja za jugoslovensku ideju, nisu bile skrivene pred iseljeničkom javnošću. Ličnim kontaktima, saradnjom ideološki i politički bliskih struja sa dve strane okeana, ali kasnije i preko

¹⁴⁷⁷ J. Krnjević dao je 9. maja 1941. godine izjavu za štampu, u kojoj ocenjuje da je NDH marionetska tvorevina Nemaca i Italijana kao i da Hrvati neće raditi protiv Srba. Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, 26.

¹⁴⁷⁸ Citirano prema: Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija*, 145.

¹⁴⁷⁹ AJ, 371-81, Pismo Nikole Mirkovića K. Fotiću, 9. jul 1941.

¹⁴⁸⁰ AJ, 103-44, Pov.br. 450, Šifrovani telegram kraljevskog poslanstva za Vladu u Londonu, 19. jul 1941.

iseljeničke štampe, skupova koji postaju svojevrsan poligon javnog istupanja i iznošenja različitih politika, učinili su da je javnost u Americi bila upoznata sa događajima i razmircama koje su pratile rad jugoslovenske vlade. A iseljništvo se našlo, kako se smatralo, po drugi put u istom veku u poziciji da i samo aktivno učestvuje u debatama ali i profilisanju potencijalnih rešenja za budućnost zajedničke države. Ono nije bilo samo podrška politici ono postaje njen aktivni tvorac bar u idejama i programima. U novim okolnostima, u nedostatku stvarnog političkog autoriteta koji bi stao iza zajedničke objedinjujuće politike jugoslovenskog predznaka ali i u okolnostima objektivne slabosti jugoslovenske vlade koja je ostavljena bez realnog oslonca i snage, vojne i političke, svest o značaju i novoj ulozi postaje prisutna unutar iseljeničke zajednice. Iseljenici u novim okolnostima započinju sa postepenim preuzimanjem inicijative u političkom angažovanju. Prostor za ovakvo angažovanje iseljenika stvarale su nove političke okolnosti, ponašanje jugoslovenskih političara i službenika u Americi ali i novi osećaj značaja koji se razvio kod iseljenika. Nestankom države svi instrumenti vlasti i obeležja legitimiteta preneti su na vladu u emigraciji. Ponašanje te iste vlade ali i političara nije slalo poruku jedinstva i usaglašene politike. Kroz međusobne svađe slala se poruka odsustva zajedničkog političkog cilja izuzev konstantnog deklarativnog zalaganja za obnovu Jugoslavije. Kako ta obnovljena država treba da izgleda, sa kakvim unutrašnjim uređenjem, teritorijalnom organizacijom, raspodelom ovlašćenja, bila su pitanja bez jedinstvenog odgovora. Autoritet vlade gubio se u međusobnim sporenjima a takva poruka je otvoreno predočena i iseljeničkoj zajednici. S druge strane kroz planove rada a zatim i kroz konkretne akcije sama vlada dala je na značaju jugoslovenskim iseljenicima u Americi. Uključivanje u zvanične organe i aktivnosti, poruke o iseljinstvu kao moralnom, političkom i materijalnom osloncu uticale su na pojačanu samouverenost i veru u sopstveni značaj unutar iseljeničkog korpusa sva tri naroda. Tako su M. Krek i F. Snoj trebali da objave “da će se sve želje američkih Slovenaca u pogledu posleratnog uređenja uzimati u obzir, da će predstavnici američkih Slovenaca biti pozvani u stari kraj na savetovanja i saradnju...”¹⁴⁸¹ Uverenost da se upravo u Americi odlučuje budućnost države ili bar ništa manje nego u Londonu, kao i da ponuđena politička rešenja i zaista predstavljaju realnost u posleratnim

¹⁴⁸¹ AJ, 103-44, Izveštaj br. 1, 1. novembar 1944.

razmatranjima i oblikovanju zajedničkog života bilo je uverenje prisutno kod sva tri naroda. Uostalom, Jugoslavija je bila okupirana a alternative iz domovine još uvek nije bila vidljiva. S druge strane oni koji su trebali da ponude rešenja nudili su sliku podele i političke konfuzije. Da je upravo iseljništvo svojom brojnošću i organizovanošću u Americi postalo istinski glas nacionalnih ili jugoslovenskih interesa stav je koji se mogao čuti u više navrata. Sa srpskog Crkveno narodnog sabora oktobra 1941. godine upućena je poruka da je Sabor “jedini slobodni forum u svetu na kome se može, sme i mora čuti reč naših nacionalnih verskih osećanja, želja, bola i protesta” kao i da je to mesto “na kome treba da se da odlučan izražaj osećaja celokupnog našeg naroda u iseljništvu kojega mi danas na ovom svetom mestu kao njegovi predstavnici zastupamo”.¹⁴⁸² Slične stavove izrazilo je i slovenačko iseljništvo. Tako su slovenačke organizacije u Americi preuzele na sebe da budu glas za odbranu interesa slovenačkog naroda u trenucima kada zbog rata slovenački narod u domovini to nije mogao. Na saboru u Čikagu februara 1943. godine, u već duboko izmenjenim političkim okolnostima, iz redova hrvatskog iseljništva moglo se čuti da „...američki Hrvati imaju pravo i dužnost tumačiti osjećaje hrvatskog naroda u staroj domovini kojemu je brutalna sila i bezakonje onemogućilo da pred svijetom brani svoju hrvatsku čast, ime i narodna prava“. ¹⁴⁸³ U svetlu dešavanja u Evropi, stvaranjem NDH, hrvatsko iseljništvo postaje podrška ne samo hrvatskim političarima u pokušajima očuvanja stečenih dobitaka 1939, i daljih koraka u pravcu učvršćenja hrvatske samostalnosti, oni postaju u reprezent antifašistički opredeljenog hrvatskog naroda koji kao takav s punim pravom istupa kao deo savezničke koalicije.

Poruke iseljenika, zamerke koje su se čule na račun odsustva jasne politike vlade posle svega nekoliko meseci njenog rada upućivale su na zaključak da i pored izvesnih

¹⁴⁸² AJ, 371-64, Memorandum Srpskog crkveno narodnog sabora održanog 7-8-9 oktobra 1941 u Libervilu, Čikago; Branko Čubrilović navodi da mu je marta 1942. godine prilikom posete Srpskom narodnom savez, Silaški rekao da oni izražavaju želje Srba i da žele da u budućoj državi svi Srbi budu u jednoj državnoj jedinici. Бранко Чубриловић, Записи из туђине, 110.

¹⁴⁸³ Hrvatski Državni Arhiv (HDA), fond Hrvatski iseljenici 1914-2008 (1950), Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdanje Narodnog vijeća američkih Hrvata, Pitsburg, 1943, 71; Ipak predsednik I. Butković bio je nešto drugačijeg mišljenja. On je zaključio „Mi nismo pozvani da raspravljamo i određujemo o politici hrvatskog naroda u domovini ali nam naš istinski instinkt omogućuje da da osjetimo prave interese hrvatskog naroda pa prema tome smatramo svojom dužnošću da o njima progovorimo“. HDA, 1950-Hrvatski iseljenici, Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdanje Narodnog vijeća američkih Hrvata, Pitsburg, 1943, 62.

mera koje su trebale da promovišu zvaničnu jugoslovensku politiku u Americi nije mnogo postignuto. Učinjen je ipak još jedan pokušaj da se prisustvo jugoslovenske države jače oseti a interes jugoslovenske države bolje zastupa na tlu Amerike. Ispravna ocena vlade o značaju severne Amerike u političkom i vojnom smislu, ali i posleratnim rešenjima kao i jednako tako ispravno uočavanje značaja iseljništva kao oslonca jugoslovenske politike uticala je na odluku o prisustvu i na severnoameričkom kontinentu. Posle višednevnih debata 16. maja 1941. godine doneta je odluka da se u Ameriku uputi vladina misija. U trenutku donošenja ove odluke zadatak sa kojim je misija išla u Ameriku bio je da “američke zvanične krugove i javnost priprema za ponovno uspostavljanje Jugoslavije, zatim da sakuplja dobrovoljce za oslobodilačku vojsku”.¹⁴⁸⁴ Svega dve nedelje kasnije zaključilo se da je neophodno poslati misiju zbog “usklađivanja odnosa” između Srba, Hrvata i Slovenaca uz konstataciju da su u Americi prilike “rovite” i da potrebno “učiniti sve da se poprave”.¹⁴⁸⁵ Tako misija koja je bila planirana kao deo ukupnih napora jugoslovenske vlade da obezbedi jako prisustvo u zemljama saveznicama i promoviše interes jugoslovenske države dobija sve više značaj kao snaga pomirenja i ujedinjenja iseljeničkih zajednica na prostoru severne Amerike kao i njihovog vraćanja na kolosek zajedničkog nastupanja u zastupanju interesa stare domovine. Odnosi unutar jugoslovenskog iseljništva ali pre svega manifestacije pojedinih zajednica prema budućnosti jugoslovenske države i sve zategnutiji odnosi sa Poslanstvom, učiniće da se ovaj deo zadatka misije javi kao prioritetan u trenucima kada je nakon gotovo pet meseci od odluke vlade misija i konačno došla u Sjedinjene Države. U poruci srpskom saboru oktobra 1941. godine vidljivi su razlozi dolaska članova misije u Ameriku pa je tako savetovano da “sva naša nastojanja mora da budu usmjerena vaskrsu Jugoslavije a Jugoslavije ne može biti bez zajednice i sloge srpske, hrvatske slovenačke” kao i da

¹⁴⁸⁴ Бранко Чубриловић, *Зписци из туђине* 28; Зписници са седнице Министарског савета, 16. мај 1941., 31; Душан Пленча, *n.d.*, 15, 27;

¹⁴⁸⁵ По свему судећи prilike у Америци су shvaćene озбиљно па је и председник владе Д. Симовић закључио “Неофходно је потребно да misija одмах оде у U. S. A.”. Зписници са седнице Министарског савета, 1. јун 1941, 37.

“srpstvo u emigraciji mora da prednjači rodoljubljem i pružanjem bratske ruke na slogu i zajednicu”.¹⁴⁸⁶

Sastav misije i nacionalni princip koji je bio prisutan prilikom izbora njenih članova ukazivali su na prihvatanje realnosti postojećeg stanja i svest o nacionalnoj individualnosti kojoj je i na ovaj način bilo potrebno i reklo bi se neophodno odgovoriti. Misiju su tako činili ban Ivan Šubašić, Franc Snój, Sava Kosanović, Boža Marković Bogoljub Jevtić.¹⁴⁸⁷ Stoga se i očekivalo da F. Snój ostvari uticaj među slovenačkim iseljenicima a to isto je trebalo da učini ban Šubašić među hrvatskim. Dolazak misije učinio je međutim suprotno od očekivanog. Ne samo što se nije unelo tako željeno smirivanje u odnosima srpskog i hrvatskog iseljništva, misija ili aktivnosti njenih članova postavili su osnove novim podelama i razmimoilaženjima. Da će odnosi Poslanstva i članova misije biti sve samo ne primer saradnje i uspešne koordinacije postalo je jasno i pre formalnog početka rada misije. Odlaganje dolaska članova misije u SAD posmatralo se kao direktna sabotaza i delo K. Fotića.¹⁴⁸⁸ Fotićevo obrazloženje ovog odlaganja formalnim razlozima odnosno američkim zakonskom procedurom nije bilo dovoljno uverljivo za Savu Kosanovića koji je u tome video želju poslanika da onemogući rad misije u Americi i među iseljenicima.¹⁴⁸⁹ Takođe, odbijanje Fotića da izađe u susret molbi bana Šubašića i omogući mu prijem kod američkog predsednika svakako nije moglo da ostavi dobar utisak.¹⁴⁹⁰ Fotićev argument je međutim

¹⁴⁸⁶ AJ, 83-5, Telegram B. Markovića i S. Kosanovića za Srpski crkveni narodni sabor, 6. oktobar 1941; S. Kosanović navodi da je među članovima misije postojala saglasnost da „Jugoslavija mora da postoji“. Sava N. Kosanović, *Jugoslavija bila je osuđena*, 174; Miloš Trifunović kaže „Tvrđilo se da je potrebno otići u Ameriku i Kanadu radi organizovanja našeg življa za našu vojsku i njegovo prebacivanje u Kanadu“. Miloš Trifunović, *Emigrantske uspomene*, Zemun 1998, 74.

¹⁴⁸⁷ Jugoslovensko prisustvo bilo je pojačano dolaskom Krste Miletića, Petra Živkovića, Bože Maksimovića, Franca Grabovške, Borisa Furlana, zatim nešto kasnije i Miloša Trifunovića, Branka Čubrilovića i Ivana Čoka i Grge Anđelinovića. Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija*. 137-138.

¹⁴⁸⁸ Sava Kosanović, *Jugoslavija bila je osuđena*, 25. AJ, 103-11, Str.pov.br.71, Šifrovani telegram K. Fotića za Predsednika ministarskog saveta

¹⁴⁸⁹ K. Fotić je ustvrdio da je dolazak misije “stvorio izvesne poteškoće” pošto vlada Sjedinjenih Američkih Država, još uvek u statusu neutralnosti, nije dozvoljavala formiranje izbegličkih vlada na svojoj teritoriji. Stoga je bilo potrebno da članovi misije obezbede zvanični boravak u Kanadi pa tek nakon toga uđu u Ameriku kao posetioci. Константин Фотић, Рат који смо изгубили, 88; Kosanović je u tom odlaganju video pokušaj Fotića da onemogući dolazak misije. Sava Kosanović, *Jugoslavija bila je osuđena*, 25; O tome i: Miloš Trifunović, *Emigrantske uspomene*, 93.

¹⁴⁹⁰ Ban Šubašić je od Fotića tražio da organizuje njegov prijem kod američkog predsednika. Ban je tom prilikom želeo da izrazi zahvalnost predsedniku Ruzveltu i potvrdi da je cilj da se Jugoslavija oslobodi. To bi smatrao je imalo uticaja i na hrvatsko iseljništvo čije delovanje je poprimalo separatistički karakter. AJ, 103-11, Str.pov.br.71, Šifrovani telegram iz Vašingtona za Predsednika Ministarskog saveta, 16. septembar 1941.

ukazivao i na svu ozbiljnost stanja u Americi i pozicije jugoslovenskih interesa. Razlog ove odluke koji navodi Fotić bio je da “postoji opasnost da oni krugovi koji se izdaju da uživaju hrvatskih ministara značaj ove posete ne izvnu...i da ovu posetu predstave kao priznanje hrvatske samostalnosti”.¹⁴⁹¹ Ovaj Fotićev postupak pratio je njegovo razmišljanje i može se reći strahove u pogledu delovanja predstavnika HSS u Americi koje je on video kao pokušaj predstavljanja hrvatske samostalnosti.¹⁴⁹² Opet, umesto jedinstvenog istupa jugoslovenskih zvaničnika iseljeničkoj javnosti ponuđena je slika sukoba, sporenja i različitih političkih stajališta. Tako jugoslovenskog jedinstva među iseljenicima u najvećoj meri nije ni bilo niti mu je to ponuđeno kroz ponašanje i stavove reprezenata jugoslovenske države. Promocija interesa političkih struja sada već u formi nacionalnih interesa, ali i onih ličnih i ideoloških postaju obeležje rada jugoslovenskih predstavnika u Americi.

Dolazak misije u SAD koji je konačno i realizovan oktobra 1941. godine, označio je uključivanje još jednog faktora u ukupni javni i politički život iseljenika u Americi. Međutim, dolaskom pre svega bana ali i slovenačkog ministra stvorena je vidljiva alternativa ekskluzivitetu zastupanja jugoslovenske države od strane poslanika Fotića. Sava Kosanović ustvrdiće da je misija “sprečila...da Fotić uzme monopol jugoslovenske politike u Americi...”¹⁴⁹³ Dolazak misije je dakle ponudio alternative Fotiću ali je na površinu izneo novo pitanje, ko se zaista percipira kao legitimni predstavnik nacionalnih interesa u očima iseljenika. Snaga ministara iz misije ležala je u tome što su oni bili deo vlade koja je imala puno priznanje vlada SAD i Kanade i u tom smislu njihova legitimnost na kojoj su i sami insistirali nije se mogla dovesti u pitanje. Ako se za Fotića može reći da je nesporno ostvarivao uticaj unutar srpskog iseljeničkog korpusa to svakako nije bilo tačno kada se radilo o iseljenicima slovenačkog a posebno ne hrvatskog porekla. Izjave iz redova hrvatskog iseljeničtva nisu ostavljale nedoumice u pogledu njihovog stava po tom pitanju. Petar Radić predsednik HSS za SAD i Kanadu u ime hrvatskog naroda pozdravio je Šubašića rečima “kazat ćete mu (hrvatskom narodu, prim. VĐ) pravo stanje stvari i povest

¹⁴⁹¹ AJ, 103-11, Str.pov.br.71, Šifrovani telegram iz Vašingtona za Predsednika Ministarskog saveta, 16. septembar 1941.

¹⁴⁹² Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija*. 140.

¹⁴⁹³ Sava Kosanović, *Jugoslavija bila je osuđena*, 174.

ćete ga u borbu za oslobođenje od svih Tirana”.¹⁴⁹⁴ Ivan Butković, predsednik HBZ u telegramu banu ističe “U ime cijelokupnog članstva Hrvatske Bratske Zajednice pozdravljam vas kao nosioca cijelokupne vlasti Hrvatske uvjeren da ćete braniti narodne interese kod velikih demokracija na čijoj strani se nalazi cijeli hrvatski narod do konačne pobjede nad fašizmom i nacizmom”.¹⁴⁹⁵

Podeljeno iseljništvo okrenuto svojim nacionalnim prvacima, sukobljeni zvanični predstavnici Jugoslavije u Americi zatim i slika nejedinstva vlade u Londonu trebali su da da odgovor na sve izraženije i dublje podele između, pre svega, srpskog i hrvatskog iseljništva ali i na nove izazove koji su stajali pred politikom očuvanja i obnove jugoslovenske države. Vesti koje su svojom dramatikom ustalasale javno mnjenje iseljenika stizale su kontinuirano iz okupirane Jugoslavije ne ostavljajući prostor smirivanju stanja unutar iseljeničkog korpusa. Međutim vest koje će u jesen 1941. stići do američke i iseljeničke javnosti postaviće ukupne odnose u nove okvire unoseći sadržaje koji će kao nikad ranije staviti u novo iskušenje opstojnost i snagu jugoslovenskog zajedništva.

Pod senkom Memoranduma

Amerikanski Srbobran je 4. novembra 1941. godine na naslovnoj strani objavio tekst okružen crnim florom koji će ostaviti nepovratne posledice na odnose iseljenika i jugoslovenske vlade, odnose iseljništva i predstavnika jugoslovenske države u Americi, ali i odnose unutar iseljeničke zajednice.¹⁴⁹⁶ Radilo se o Memorandumu Srpske pravoslavne crkve sa kojim su članovi vlade u Londonu već bili upoznati a koji je u punoj snazi i vidljivosti sada izašao pred iseljeničku i američku javnost. Vesti o ubistvima i zločinima na tlu NDH i unutar okupirane Jugoslavije nisu bile novina za iseljenike i jugoslovensku

¹⁴⁹⁴ AJ, 371-82-255, Izveštaj B. Radice, bez datuma

¹⁴⁹⁵ AJ, 371-82-255, Izveštaj B. Radice, bez datuma; Upravni odbor Hrvatskog kola je 25. novembra 1941. godine objavio manifest izražavajući lojalnost vladi Sjedinjenih Država ali i definišući stav o Mačeku kao vođi Hrvata. Jure Prpić. *n.d.* 233.

¹⁴⁹⁶ Споменница Четрдесетогодишњице Српске Народне Одбране, Чикаго 1950, 70, 103; O pokoljima nad Srbima u NDH svedočila su dva Memoranduma. Prvi je nastao 9. jula 1941. godine i bio je upućen generalu Šrederu dok je drugi iz avgusta 1941. godine bio namenjen generalu Dankelmanu. Oba Memoranduma u London je doneo dr. Miloš Sekulić. Kako navodi J. Tomašević, Amerikanski Srbobran objavio je prvi Memorandum 4. novembra a drugi je objavljen u brojevima 23, 27, 30. oktobar i 2, 4-6. novembra 1941. godine. Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 240.

zajednicu u emigraciji.¹⁴⁹⁷ One su stizale, izazivale žalost i osude, uticale na razmišljanja i izjašnjavanja pojedinaca.¹⁴⁹⁸ Međutim Memorandum je pred iseljeničku javnost izneo podatke koji su ukazali na nezamislive dimenzije zločina. Brojka od 180000 ubijenih Srba u ustaškoj državnoj tvorevini, o pobijenim sveštenicima, spaljenim crkvama i kućama postavili su sliku događaja koji su opravdano stvorili atmosferu zapitanosti o opstanku srpskog naroda. Efekat iznetog dokumenta na jugoslovensko iseljništvo tim pre postao je jači i porazniji imajući u vidu da je većinsko srpsko iseljništvo u severnoj Americi poreklom bilo iz krajeva gde su se pokolji dogodili. Broj koji je Memorandum izneo otvorio je nova pitanja. Pitanje opstanka Srba ali i pitanje učešća hrvatskog naroda i podrške koju je ustaška vlast imala u ovom zločinu tražila su odgovor. Kada njega nije bilo spekulacije i proizvoljna tumačenja otvorile su prostor atmosferi koja je nepovratno menjala stanje unutar iseljeničke zajednice ali stvarala nove okvire i davala nov sadržaj ukupnim društvenim, političkim pa i ideološkim kretanjima u Americi. Memorandum nije izazvao podele među jugoslovenskim iseljenicima niti je on uzrokom različitih percepcija i politika vezanih za budućnost zajedničke države. Ne može se reći ni da su i rat i sudbina Jugoslavije bili uzroci ove podeljenosti. Ona je bila nasleđena i nikada nije ni bila prevaziđena uprkos pojedinim momentima koji su iseljništvu davali opštejugoslovenski karakter. Članovi jugoslovenske misije u Americi, M. Trifunović i B. Marković primetili su “Srpskohrvatska netrpeljivost i borba, preneseni iz domovine još mnogo pre ujedinjenja, nikad nisu prestajali. Na tom pogodnom tlu pojavila se još jedna netrpeljivost posle ujedinjenja kao odjek međusobne borbe u Jugoslaviji koju ovi nikad nisu ni videli ni razumeli ni zavoleli. Uz podstrekivanja sa obe strane zagriženost dovodi do nemogućih međusobnih odnosa”.¹⁴⁹⁹ Međutim, iako Memorandum nije uzrok podelama on ih je učvrstio a linije razdvajanja pojačao do mere nemogućnosti njihovog prevazilaženja. Posle

¹⁴⁹⁷ Mirjana Stefanovski navodi da su vesti o progonima u NDH počele da pristižu već u maju 1941. godine.

Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija*, 144.

¹⁴⁹⁸ Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 91, 97; U crkvi sv. Voskresenija Hristova u Čikagu posle održanog pomena za ubijene doneta je odluka da od 30. novembra 1941. do 11. februara 1942. godine bude period opšte žalosti tokom koga se neće održavati veselja i proslave. Tom prilikom objavljen je proglas u kome je rečeno „Crkve nam ruše, manastire nam pljačkaju, sveštenike i vladike ubijaju i jednom rečju sve što je srpsko hoće da istrebe“. Stoga, kako je istaknuto, na Srbima u Americi je bilo da ustanu u odbranu srpskog naroda. *Споменица српске православне цркве Воскресенија Христова 1905-1955*, Чикаго, Издање српске православне цркве, Чикаго, Илиној

¹⁴⁹⁹ AJ, 371-82-259, M. Trifunović, B. Marković za predsednika vlade, šifra 7. decembar 1941.

objave dokumenta svaka politička akcija, javni izraz, deklaracije i saopštenja, vrednovani su i mereni pod senkom iznetih brojki ubijenih. Politički potezi tumačili su se iz perspektive odnosa prema događajima iznetim u Memorandumu. On postaje i politička alatka u rukama pojedinaca i pokreta. Memorandum postaje argument u političkom i ideološkom obračunu a od ideološkog, političkog i konačno, nacionalnog opredeljenja pojedinaca zavisilo je i njegovo tumačenje, značaj koji mu se pridavao ili kontekst u koji je stavljan. Od novembra 1941. godine u svakom slučaju Memorandum postaje nezaobilazna tema u javnom životu iseljenika ali i unutar jugoslovenske politike. Na kraju, Memorandum je i konačno uticao na političko opredeljenje bar jednog dela srpskog iseljeničtva. Izvesne najave i naznake raspoloženja među srpskim iseljenicima koje nije obavezno pratilo zvaničnu političku liniju vlade i jugoslovenskih političara, posle objave dokumenta postaju jasnije artikulisane i vidljive. Da i unutar srpskog iseljeničkog korpusa postoji prostor za podršku ponešto drugačijim rešenjima, posle Memoranduma neće više biti stvar insinucija i povremene zapitanosti već prerasta u konkretnu politiku koju prate jednako tako konkretne političke akcije. Niz događaja koji su usledili, optužbe i reakcije, komentari, ocene i kontekstualizacija, postepeno su oblikovali ukupnu političku atmosferu koja će obeležiti javni angažman i javni život iseljenika i poziciju jugoslovenske stvari u Americi.

Osuda zločina, jasna i nedvosmislena bilo je ono što je srpska strana očekivala i zahtevala od hrvatskih predstavnika. Takva osuda bar ne u obliku koji se očekivao nikada nije stigla. Vrlo brzo ovaj gest koji je, kako se činilo, trebalo da nosi moralnu dimenziju postao je prvorazredno političko pitanje i gest koji je nosio težinu odbrane ili zaštite nacionalnih interesa. Bez osude, srpska strana je smatrala, nije bilo moguće pristupiti ni drugim problemima i rešavati ostala pitanja međusobnih odnosa. Sa hrvatske, nije se radilo samo o činu izjašnjavanja u pogledu zločina već je ono moglo značiti prihvatanje one vrste odgovornosti koja bi dovela u pitanje političke ciljeve Hrvata i u krajnjoj liniji ono što je u pogledu samostalnosti Hrvatske već postignuto. Ovo je stvorilo stanje nepremostivog razmimoilaženja i nerazumevanja koje je udaljavalo srpski i hrvatske pozicije do tačke čistog i otvorenog neprijateljstva. Komentarišući pojavu Memoranduma, B. Radica je zaključio "Ne treba naročito istaći da će ovo objavljivanje pomenutih podataka dostavljenih listu iz Londona preko vladike Dionisija izazvati više nego revolt Srba te da će ono uništiti

svaku mogućnost sradnje između Srba i Hrvata u Americi i Kanadi”.¹⁵⁰⁰ Ministri Trifunović i Marković zaključili su da je objavljivanje “dokumenta o pokolju Srba” u već prisutnoj atmosferi podeljenosti “zaoštrilo odnose do nemogućnosti”.¹⁵⁰¹ Punu opravdanost ovakvog razmišljanja dali su događaji koji su usledili. Reakcije i kontrareakcije, izjave i odgovori koji su sledili, odražavali su potpuno suprotna stajališta koja ne samo što nisu davala prostor za prevazilaženje postojećih razlika već su te razlike činili još izraženijim i dubljim. Sa srpske strane isticale su se činjenice o razmerama stradanja srpskog stanovništva, sa hrvatske se dovođila u pitanje autentičnost podataka. Sa srpske strane stizali su zahtevi da se zločin osudi, sa hrvatske se ukazivalo na iskustvo zajedničkog života i represiju nad Hrvatima. Na pojavu srpskog Memoranduma odgovorilo se pojavom hrvatskog koji je nosio političke zahteve koji su neodoljivo podsećali na već ostvarenu državnu tvorevinu u okupiranoj domovini.¹⁵⁰²

Primarni zahtev upućen sa srpske strane bio je potreba jasne osude zločina, kao i odgovornih za isti, od strane hrvatskog dela iseljništva i hrvatskih političara. Kao nosilac srpskih zahteva ali i nove političke orijentacije i političkog i nacionalnog izraza istupio je Amerikanski Srbobran, glasilo SNSa. Osuda zločina postaje preduslov svakog razgovora, svakog pokušaja sporazuma i dogovora. Amerikanski Srbobran pišući o pokolju Srba zaključuje “Neka gospoda putnici počevši od Bana pa nadalje do najmanjeg člana te misije odadu prvo vernost i zakletvu onim 360 hiljada srpskih žrtava a ne samo širiti lukave fraze

¹⁵⁰⁰ Radica je istom prilikom dodao “Ekstremni elementi Tomašić, Butković, Petrak, Krešić, Dominis, vladika Dionisije i ostali uzimaju svu odgovornost za slom koji će nastati u odnosima između Hrvata i Srba”. AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaj B. Radice, 5. novembar 1941.

¹⁵⁰¹ AJ, 371-82-259, Trifunović, Marković za predsednika vlade, šifra 7. decembar 1941; Komentarišući objavljivanje memoranduma Branko Čubrilović kaže „Osjetili smo odmah da će ovi pokolji biti od sudbonosne važnosti po dalje srpsko-hrvatske odnose i samu Jugoslaviju...“, kao i da „sve je odjednom postalo narogušeno“ a atmosfera „puna elektriciteta“. Бранко Чубриловић, Записи из Туђине, Сарајево, 1946, 44-45.

¹⁵⁰² Autori hrvatskog Memoranduma bili su Rudolf Bićanić, Juraj Krnjević i Juraj Šutej. Memorandum je sadržao zahteve hrvatskog naroda u budućoj zajedničkoj državi koji su se odnosili na teritorijalno proširenje hrvatske jedinice ali i proširenje ovlašćenja te hrvatske jedinice. Mirjana Stefanovski, Srpska politička emigracija, 165-167; Suštinski ona je ovim predlogom dobijala visoki stepen državnosti a u trenucima kada je Memorandum SPC potresao javnu i političku scenu u emigraciji, objava Bićanićevog Memoranduma činila se neprimerenom. Branko Čubrilović je istakao da je ovaj Memorandum doprineo srpsko-hrvatskom sukobu ali i da “U ovom Memorandumu nije stvarno bilo ničeg tako strašnog”. Бранко Чубриловић, Записи из Туђине, 76.

protivu Hrvata i Pavelića”.¹⁵⁰³ Važnost izrečene osude isticana je i kasnije čak i kada se ona nije zaista očekivala već je poslužila kao argument drugim političkim ciljevima. U pismu banu Šubašiću, episkop Dionisije januara 1942. godine, ukazujući na pomirljivost Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini Jugoslaviji kaže “Srpska pravoslavna crkva i srpski pravoslavni narod nisu mogli ravnodušno preći preko stotina hiljada ubijenih Srba i Srpkinja u današnjoj Hrvatskoj niti mogu da pređu preko nasilnog pokatoličavanja koje se vrši nad Srbima...Ali Vaši razni govori po Americi, među Hrvatima a naročito Vaš decembarski govor u Detroitu, kojim se apsolutno odriče i mogućnost ma kakvih pokolja u Hrvatskoj...vređaju srpski pravoslavni narod i srpsku pravoslavnu crkvu uopšte”. Dionisije ističe da se srpski narod u Americi ne može umiriti uprkos Dionisijevim nastojanjima “ako sa vaše strane ne budu priznati pokolji nad Srbima u Hrvatskoj i osuđene ubice Srba Pavelić i cela njegova ganga...”¹⁵⁰⁴ I dva meseca kasnije Dionisije u pismu proti Jovanu Krajinoviću primećuje “Vi ćete mi proto, oprostiti, ako ja reknem da ban Šubašić nije dovoljno osudio pokolj koji vrši Pavelić”.¹⁵⁰⁵ Osvrćući se na događaje posle objave Memoranduma, Konstantin Fotić je pomenuo potrebu osude zločina kao uslov obnove Jugoslavije.¹⁵⁰⁶ Međutim, kako poslanik iznosi u svojim sećanjima i pored zapanjenosti vestima, Hrvati “nisu nažalost uputili nikakav izraz saučešća ožalošćenim Srbima” dok je ban Šubašić “ostao nem”.¹⁵⁰⁷ Odgovor koji je stigao sa hrvatske strane ne samo što nije nudio osnov za pomirenje već je čini se provocirao i izazivao nova nepoverenja. Dok je za Amerikanski Srbobran Dinko Tomašić bio “mentor ove ustaške rečitosti i literature...”¹⁵⁰⁸ za bana Šubašića je to bio poželjan saradnik u radu među iseljenicima.¹⁵⁰⁹ Tako je Amerikanski Srbobran pisao “Izgleda da je ban Šubašić poverio svu svoju misiju u Americi baš onim ljudima među Hrvatima koji su stalno sejali mržnju između Srba i Hrvata u

¹⁵⁰³ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaj B. Radice, 10. novembar 1941.

¹⁵⁰⁴ AJ, 371-64, Pismo episkopa Dionisija banu Šubašiću, 17. januar 1942.

¹⁵⁰⁵ AJ, 83-5, Pismo prote J. Krajinovića S. Kosanoviću, 12. mart 1942.

¹⁵⁰⁶ Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 100.

¹⁵⁰⁷ Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 99.

¹⁵⁰⁸ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 5. novembar 1941.

¹⁵⁰⁹ Kako navodi M. Trifunović Šubašićevo objašnjenje uzimanja Tomašića za saradnika bilo je “da nije mogao naići drugog čoveka a i bolje je da ga ima pored sebe nego na drugoj strani”. Trifunović međutim kaže da je Tomašić “poznat je kao Šovinist Hrvat i neprijateljski raspoložen prema Srbima i slozi Srba i Hrvata u Americi”. Miloš Trifunović, *Emigrantske uspomene*, 94; Ipak bilo je ovo očekivano povezivanje predstavnika HSS-a sada na prostoru Amerike.

Americi...”¹⁵¹⁰ pa je sledilo i pitanje “Posle ovoga treba biti načisto da li je to ban neke zasebne Hrvatske ili je to ban Hrvatske banovine sastavnog dela Kraljevine Jugoslavije”.¹⁵¹¹ A s obzirom na broj Srba u banovini pitalo se da li je Šubašić i ban Srba jednako kao i Hrvata. Hrvatskom narodnom vijeću koje je iz srpske perspektive bilo nosilac hrvatskog separatizma i koje je Srbobran optužio za “bestidno napadanje na sve što je srpsko”¹⁵¹², stizale su poruke podrške i pozdravi glavnog zastupnika HSS, J. Krnjevića.¹⁵¹³ U trenucima kada je glavna tema u iseljeništvu bio progon nad srpskim narodom u NDH, Zajedničar je objavljivao apel J. Krnjevića upućen predsedniku HBZ, I. Butkoviću “da u ime Hrvata u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi prosvjeduje kod Svetog Oca Pape i Ruzvelta za spasavanje života Vlatka Mačeka koji se nalazi u opasnosti”.¹⁵¹⁴ Razlaz je postajao sve očigledniji i potpuniji. Na stranicama najvećeg srpskog iseljeničkog lista napadale su se vodeće ličnosti hrvatske politike ali i celokupan hrvatski narod. Da se dešavanja u NDH nikako ne mogu ograničiti i svesti na delovanje A. Pavelića i ustaškog pokreta bio je stav koji se čitao sa stranica Srbobrana. Pisalo se “Oružje koje je namenjeno za odbranu neke zajedničke zemlje, neke zajedničke domovine, bez da je opalilo protivu zajedničkog neprijatelja...kolje, strelja, seče sad u rukama izdajnika i mrcvari nevine srpske žrtve...Nažalost među nama u tuđini jeste udar srpstvu od strane hrvatskih vođa koje paradiraju dužom i širom zapadne hemisfere vešto i lukavo doprinoseći svoj udeo ovom krvoproliću...Oni na drugi način žare i pale u ovoj daljini, onako kao i oni u službi Pavelića i Kvaternika i svoga roda u nezavisnoj hrvatskoj”.¹⁵¹⁵ Na koje se vođe mislilo dalo je odgovor Ujedinjeno srpstvo konstatujući da apsolutno većina Hrvata misli podjednako i na istoj liniji kao Pavelić, Šubašić, Krnjević, Maček”¹⁵¹⁶. Srbobran je takođe zaključio

¹⁵¹⁰ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 5. novembar 1941.

¹⁵¹¹ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 5. novembar 1941.

¹⁵¹² AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 5. novembar 1941.

¹⁵¹³ Naime prema izveštaju B. Radice, Krnjević je poslao poruku Hrvatskom narodnom vijeću u kojoj ističe svoju potpunu saglasnost sa ovim telom. AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 10. novembar 1941.

¹⁵¹⁴ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 10. novembar 1941.

¹⁵¹⁵ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 5. novembar 1941; I dve godine kasnije Srbobran je konstatovao „Do sada Hrvati nisu nikad osudili ove pokolje. Akcija bana Šubašića u Americi bila je takvog karaktera da pošteni Srbi ne vide nikakve razlike između njega i Pavelića u Zagrebu“. AJ, 83-2, Specijalni telegrafski izveštaji, 14. april 1943.

¹⁵¹⁶ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 13. novembar 1941.

“Zagreb nije bio nikad drugo no starčevićanski frankovački”,¹⁵¹⁷ a svega nedelju dana posle objave memoranduma Amerikanski Srbobran izneo je konstataciju “Samo političke neznalice ili zlonamerni ljudi mogu sanjati o mogućnosti da se Srbi i Hrvati ponovo sastave valjda u nekadašnjoj Cvetkovićevoj kancelariji da izgrađuju novi sporazum i komotno dele ponovo državne teritorije...Moralna atmosfera stvorena u našim zemljama pokoljima Srba u Hrvatskoj i Bosni, čije su žrtve i članovi najbolje srpske inteligencije, ne ostavlja više na žalost nikakvu iluziju da će se na našem terenu da prave novi sporazumi”.¹⁵¹⁸ Iz sredine srpskih iseljeničkih organizacija čuo se stav koji je bio u suprotnosti sa zvaničnom državnom politikom i politikom koja je bila osnov delovanja jugoslovenskih diplomata i političara u Americi. Negodovanja i nezadovoljstvo pojedinim postupcima jugoslovenskih državnih vlasti svakako je bilo u ranijem periodu ali je država preko svog diplomatskog kadra uspevala da utiša i ukloni bilo kakav javni izazov državnoj politici koji bi došao iz glavnih srpskih iseljeničkih organizacija. Sada glasilo SNS, najveće srpske iseljeničke organizacije, direktno je dovelo u pitanje mogućnost obnove zajedničke države. S druge strane sama organizacija, Srpski narodni savez, nije u prvim reakcijama zauzeo ovako isključiv stav. U rezoluciji od 8. novembra 1941. godine SNS “kao predstavnik srpske misli u Americi i predstavnik najsavesnijeg dela našeg naroda u ovoj zemlji” određujući se naspram pristiglih vesti kaže “Osudujemo i zgražamo se nad zverstvima koja čine Hitlerovi i Musolinijevi krvnici u našoj dragoj Srbiji i Crnoj Gori...i u srpskoj Vojvodini i ostalim srpskim zemljama”. Osuđuje se progon Srpske pravoslavne crkve, ubijanje sveštenika, rušenje crkava. Upućen je apel američkom predsedniku “da se spasi i sačuva ono što se moglo spasiti u porobljenim srpskim zemljama”, apel kongresu i američkom narodu i poziv da “sav civilizovani i kulturni svet da osudi zverstva koja se čine nad srpskim narodom”. Konačno upućen je i apel srpskom narodu u SAD i Kanadi “da stoički i hladnokrvno podnose ove teške udarce našeg narodnog iskušenja i da ostane priseban iako sa bolom u duši”.¹⁵¹⁹ Ovom prilikom u pogledu ocene odgovornosti za počinjeni zločin iskazana je

¹⁵¹⁷ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 17. novembar 1941.

¹⁵¹⁸ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 17. novembar 1941.

¹⁵¹⁹ Rezoluciju su potpisali Ivo Vrlinić (Simo Vrlinić prim. VĐ), Luka Hristiforović, Branko Pekić, Danilo Kovačević, Nikola Vurdelja, Bogdan Dragišić, Gruja J. AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaj B. Radice, 13. novembar 1941.

uzdržanost. Izvesnu pomirljivost Savez je pokazao i prilikom dolaska I. Šubašića u Pitsburg 15. novembra 1941. godine, kada je ban posetio velike iseljeničke organizacije. Prvi susret Šubašić je imao sa predstavnicima hrvatskog iseljeničtva kojima je, odgovarajući na pozdrav i dobrodošlicu, “duboko dirnut” izjavio da će “raditi svim svojim snagama na vaskresenju slobodne Hrvatske u slobodnoj Jugoslaviji”.¹⁵²⁰ Nakon posete sedištu Zajednice, ban je u pratnji I. Butkovića i celog odbora HBZ posetio sedište SNS gde se susreo sa članovima saveza. Kako je istaknuto, u prostorijama SNS vodio se “prijateljski i bratski” razgovor.¹⁵²¹ Ovaj potez Radica je okarakterisao kao “veliki i mudri državnički gest umirenja Srba i Hrvata u Americi”.¹⁵²² Već sledećih dana potezi I. Šubašića imali su manje državničkog i mudrog sadržaja bar u kontekstu smirivanja stanja u jugoslovenskom iseljeničtvu. Na prijemu 16. novembra 1941. godine u Pitsburgu, održanom u prostorijama HBZ pred više hiljada uglavnom hrvatskih iseljenika ban je održao govor koji je bio pozdravljen kako od prisutnih tako i od jugoslovenskih političara i članova misije. Ban se osvrnuo na zajedničku prošlost, značaj Srbije u izgradnji zajedničke države, svesno izbegavajući pominjanje loših iskustava zajedničkog života. Šubašić je takođe naglasio važnost postignutog sporazuma iz 1939. godine kao ključnog i nezaobilaznog dokumenta u budućoj obnovi zajedničke države istakavši da je “sporazum sastavni dio ustava Jugoslavije i prema tome ustavno je riješeno puno priznanje hrvatskog narodnog individualiteta”, pojasnivši “hoću reći da se cijela država ima urediti na federalnoj bazi” što je po banu bio osnov budućeg uređenja zajedničke države. Ban je zaključio “Politika hrvatskog naroda ...je slobodni hrvatski narod u slobodnoj svojoj Hrvatskoj a u velikoj i moćnoj državnoj zajednici južnih Slovena- Jugoslaviji”.¹⁵²³ Konačno, u svom govoru Šubašić se osvrnuo na vesti o zločinima počinjenim u NDH. On je ovom prilikom osudio “razbojničku organizaciju” A. Pavelića zaključivši da ustaše čine “najbestijalnije zločine nad bratskim srpskim narodom i onim div-junacima hrvatskim koji se stavljaju u odbranu svoje narodne

¹⁵²⁰ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 17. novembar 1941.

¹⁵²¹ Šubašić se, kako prenosi Radica, u Srpskom narodnom savezu zadržao “dajući savete i Hrvatima i Srbima za slogu, saradnju i mir jer to od njih iziskuje stara domovina kao i Amerika...”. Šubašić je takođe posetio i slovenačke predstavnike u Pitsburgu s obzirom da u ovom gradu nije bilo sedišta nijedne velike slovenačke organizacije. AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 17. novembar 1941.

¹⁵²² AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 17. novembar 1941.

¹⁵²³ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 17. novembar 1941.

časti i svog narodnog hrvatskog ponosa” ali i dodaje “Ja odbijam svaki pokušaj uvlačenja u zločin i optuživanja hrvatskog naroda za zverstva koja su se i ukoliko počinjaju u domovini bilo prema kome a naročito prema bratskom srpskom narodu”.¹⁵²⁴ Iste večeri, kako je primetio K. Fotić, na banketu održanom u njegovu čast, Šubašić je pročitao telegram koji je J. Krnjević poslao iz Londona u kome se dovodi u pitanje autentičnost dokumenta SPC i negira hrvatska odgovornost.¹⁵²⁵ Nezadovoljstvo političkim porukama bana Šubašića bilo je prisutno i u Kanadi. Odbor skupštine srpskog naroda osudio je “separatističko propovedanje bana Šubašića” u Kanadi uz isticanje da je ban govorio samo o interesima Hrvata “dočim nigde ni ne pominje Srbe i sve ono što je u vezi naše zajedničke države Jugoslavije”.¹⁵²⁶

Načelno zagovaranje jugoslovenstva ali bez odgovora na suštinske zahteve koji su dolazili iz redova srpskog iseljništva nije moglo delovati umirujuće. Napokon i govori drugih članova misije pre svih Save Kosanovića odvajali su članove misije od srpskih iseljenika. Tako je i pomirljivost koja je bila prisutna kod vođstva SNS nestala je vrlo brzo. Već 6. decembra 1941. godine rezolucijom usvojenom od strane upravnog odbora Saveza traži se uklanjanje članova misije iz Amerike. Rezolucijom je osuđen rad pojedinih članova kabineta jugoslovenske vlade i članova misije u SAD i Kanadi koji se kako je navedeno svesno ili ne povezuju sa pojedinim destruktivnim elementima koji napadaju američke vrednosti i američki način života. Na kraju traži se da se članovi misije liše položaja zbog saradnje sa elementima koji u Americi traže abdikaciju kralja Petra II.¹⁵²⁷ Ovom prilikom

¹⁵²⁴ Za govor bana Šubašića, Radica je rekao da “predstavlja najveći politički događaj i najkrupniju manifestaciju Hrvata za zajedničku državu Jugoslaviju otkako je napadnuta naša država”. AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 17. novembar 1941.

¹⁵²⁵ Konstantin Fotić, *Rat koji smo izgubili*, 99-102. Prema izveštaju B. Radice J. Krnjević je u telegramu poručio „Nazovi dokument objavljen u Srbobranu je jedan telegram poslan našoj vladi sa izveštajem o tragičnim događajima iskrivljenim od strane šovinista na Bliskom Istoku bacajući potpuno neopravdane napade protivu hrvatskog naroda i katoličke crkve. Ovaj telegram je objavljen protivno odluci na sednici vlade...Pozdrav vama i čitavom hrvatskom narodu u Sjedinjenim Državama i Kanadi“. Krnjević- Šutej. AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 20. novembar 1941.

¹⁵²⁶ AJ, 83-5, Pismo odbora skupštine srpskog saveza za jugoslovenskog konzula u Montrealu, 7. novembar 1941.

¹⁵²⁷ U rezoluciji se osuđuju “activities of certain exiled Yugoslav government cabinet members and other officials now on mission in the United Sates and Canada who knowingly or ignorantly are associating themselves with certain destructive elements wich for years have been openly attacking the American way of life...” i dalje šalje se “protest to Premier Simovich against the activities of these certain cabinet members and “these” missionaries” and demand, in the interest of the Serbian national and allied cause, that thay be

Savez je reagovao na, kako se činilo, svojevrsnu političku provokaciju. Reagujući na pojavu ankete koja dovodi u pitanje podršku jugoslovenskih naroda u Americi kralju Petru II i obnovi monarhije u Jugoslaviji, u ime članstva upravni odbor izražava “bezrezervno poverenje u mladog narodnog vođu, jugoslovenskog kralja Petra II i njegove velike napore da povрати slobodu svog naroda u otadžbini kao i da AMERIČKI SRBI IZRIČITO NEGIRAJU DA AMERIČKI SRBI ZAHTEVAJU NJEGOVU ABDIKACIJU” (*their unreserved confidence in the youthful national leader, the Yugoslav king Peter II and his great effort for restoration of the freedom of his people in the homeland and THAT THE AMERICAN SERBS MOST EMPHATICALLY DENY THAT AMERICAN SERBS ARE DEMANDING HIS ABDICATION*).¹⁵²⁸ Uprkos ovom izrazu vernosti rezolucija najveće srpske organizacije u severnoj Americi nosila je ozbiljnu poruku. Ova iseljenička organizacija se direktno suprotstavila politici jugoslovenske vlade, po prvi put odbila je da saraduje sa ličnostima koje su bili deo zvanično priznate jugoslovenske vlade u emigraciji. SNS je ovom prilikom preuzela i aktivnu ulogu ne ograničavajući se samo na izražavanje nezadovoljstva postupcima vlade i njenih predstavnika već insistirajući na određenim potezima koji su direktno predstavljali mešanje u politiku jugoslovenske vlade. Takođe ovo je bio i čin koji je uvodio polarizaciju unutar jugoslovenske zajednice i političkih predstavnika u Americi i svrstavanje za i protiv lica koja su u Americi predstavljala jugoslovenski državu. Ako se pisanje Srbobrana moglo objasniti stavovima pojedinaca sa ekstremnim stavovima, stav najveće srpske organizacije mogao je i potpuno uvesti najveći deo srpskog iseljeničtva u Americi van uticaja vlade. Ozbiljnost ovakvog zaključka Saveza u pogledu članova vladine misije vrlo brzo je uočena. Otuda, u cilju sprečavanja daljeg odvajanja srpskih iseljenika od misije, usledila je poruka člana Saveza advokata Žarka Bunčića Savi Kosanoviću i proti Jovanu Krajnoviću da se mora sprečiti donošenje slične

recalled from America and made to answer for their insulting and detrimental actions against the very interest of the Serbian peoples and the cause for allied victory”. AJ, 103-11, Pismo B. Pekića D. Simoviću sa prilogom, rezolucijom SNS od 6. decembra 1941, 9. decembar 1941.

¹⁵²⁸ AJ, 103-11, Pismo B. Pekića D. Simoviću sa prilogom rezolucija SNS, 6. decembra 1941, 9. decembar 1941.

rezolucije na predstojećoj sednici eparhijskog Saveta koja je trebala da se održi 16. decembra 1941.¹⁵²⁹

Glasilu Srpskog narodnog saveza, Amerikanski Srbobran postaje nosilac novog političkog kursa i zasigurno, raspoloženja jednog dela srpskih iseljenika. Odgovornost celokupnog hrvatskog naroda za dešavanja u Hezavisnoj Državi Hrvatskoj, odgovornost katoličke crkve ali i političkog vrha Hrvata bili su sadržaji koji će pratiti pisanje ovog lista. Oštrica Srbobrana nije mimoišla ni druge političare u jugoslovenskoj vladi. Tako će se u nekim kasnijim godinama u izmenjenim prilikama optužbe izricati i na račun Bože Markovića, Milana Grola, slovenačkih iseljenika i političara. Politička artikulacija stavova ovog lista nije došla preko potpornog saveza već preko novoosnovane političke organizacije srpskog iseljeništva, Srpske narodne odbrane. Tako se desilo ono što nijedan jugoslovenski političar niti javni radnik upoznat sa prilikama u iseljeništvu nije mogao ni da pretpostavi. Prvi izazovi zajedničkoj državi i otvoreno dovođenje u pitanje obnove zajedničke jugoslovenske države došlo je iz redova srpskog iseljeništva jedinog do tada pouzdanog i uvek lojalnog saveznika i oslonca politike jugoslovenskih vlasti. Postavlja se pitanje da li je i dotadašnja podrška jugoslovenskoj državi i jugoslovenskoj vlasti u stvari bila podrška konceptu koji je percipiran kao objedinjavanje srpskog naroda u jednoj državi, podrška koja je dolazila od iseljenika većinski poreklom sa područja nekadašnje Austrougarske. Da li je to bila podrška srpskoj politici u Prvom svetskom ratu, srpskoj vladi i konačno to je bila podrška srpskoj dinastiji Karađorđevića. Da li je stoga i jugoslovenska država posmatrana kao realizacija srpskog političkog cilja koji je i konačno uključio i prečanske krajeve u zajedničku državu a ne zaista podrška jugoslovenskoj ideji i jugoslovenskoj ideologiji. Iznenadjenje ovom pojavom nisu krili ni svedoci i učesnici političkih dešavanja u Americi. B. Radica je imenujući episkopa Dionisija i Jovana Dučića kao glavne aktere u politici razdvajanja Srba i Hrvata, zaključio “Ovo je prvi put da su tom kampanjom Srbi u ovoj zemlji stavljeni protiv Hrvata kao i protiv Jugoslavije”.¹⁵³⁰ I jugoslovenski konzul u Čikagu P. Cabrić u analizi stavova i raspoloženja jugoslovenskih iseljenika konstatujući da su srpski iseljenici “za poslednje 22 godine pokazali uporni u

¹⁵²⁹ AJ, 83-5, Pismo Ž. Bunčića Savi Kosanoviću, 11. decembar 1941; AJ, 83-5, Pismo Ž. Bunčića proti J. Krajnoviću, 11. decembar 1941.

¹⁵³⁰ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 11. novembar 1941.

svom rodoljubivom stavu prema domovini Jugoslaviji...” zapitao se “kako je takvo raspoloženje i ta ravnoteža naprasno kod mnogih nestala”.¹⁵³¹ Sava Kosanović u pismu Slobodanu Jovanoviću tražeći uzroke postojećem stanju u Americi, izneo je stav da se kod srpskog dela iseljništva nisu očekivali nikakvi izazovi.¹⁵³² Za razliku od Cabrića, Kosanović nije izrazio zapitanost već je izneo objašnjenje za nastalo stanje među srpskim iseljenicima u čijem središtu se pozivalo na odgovornost Fotića i posledice Memoranduma.

Srpska narodna odbrana, osnovana novembra 1941. godine, postala je nosilac nove politike među iseljenim Srbima i nova politička pojava i faktor u Americi.¹⁵³³ Razlog osnivanja jasno je izrečen u proglasu SNO “jer ne smemo i ne možemo nipošto preći preko najkrvoločnijih i najnečovečnijih pokolja u istoriji sveta, koji su izvršeni i vrše se bezdušno, nad stotinama hiljada nevinih srpskih žrtava od strane okupatorskih sila i domaćih hrvatskih izroda i izdajnika“. Stoga dešavanja u NDH nalažu „svakom istinskom Srbinu da učestvuje u zajedničkoj akciji na ostvarenje jedne vrlo potrebne i jake srpske organizacije u Americi“. ¹⁵³⁴ Cilj Odbrane stoga bio je „da združi i ujedinjene drži sve američke Srbe“. ¹⁵³⁵ Amerikanski Srbobran glasilo SNS najveće srpske iseljeničke organizacije, po svom sadržaju i stavovima koje je prenosio postaje stvarno izraz politike i stajališta Odbrane a tako je prepoznat i u Americi.¹⁵³⁶ Bez uvijenosti, dvosmislenih izraza ili politike

¹⁵³¹ AJ, 103-44, Pov.br.32, Izveštaj konzula Cabrića Ministarstvu inostranih poslova London, 7. februar 1942.

¹⁵³² AJ, 83-4, Pismo S. Kosanovića S. Jovanoviću, 5. mart 1942.

¹⁵³³ Odluka o formiranju SNO doneta je na sastanku u Geri novembra 1941, u domu Mihaila Dučića. Organizacija je konstituisana zvanično 13. novembra 1941. u Čikagu u crkvenom domu. Tom prilikom izabrano je privremeno rukovodstvo SNO. Za predsednika izabran je Mihailo Dučić, za podpredsednike imenovani su Nikola Grahovac, Luka Kristiforović i Mile Radaković, sekretari su bili Luka Pejović i Desanka Tarailo, odbornici Dušan Jablanović, Risto Nogulić, Olga Kujačić, Milovan Maksimović, Đuro Palandačić, prota Andra Popović, prota Petar Stijačić, Đorđe Skokić i Ilija Tarailo. *Споменица Четрдесетогодишњице Српске Народне Одбране*, Чикаго, 1950, 59; Državni sekretar države Ilinoj, Edvard J. Hjug je 19. februara 1942, izdao „charter“ za rad SNO u Americi. Aprila 1942. dobijena je dozvola američkih vlasti za rad na sakupljanju i primanju dobrovoljnih priloga na teritoriji SAD. *Споменица поводом 20-огодишњице обновљеног рада Српске Народне Одбране у Америци 1941-1961*. Чикаго, 45-46; Srpska narodna odbrana za Kanadu osnovana je 4-6. septembra 1943. godine u Hamiltonu. Драган Суботић, *Политичка мисао у расејању 1945-1990. Прилог историографији српске политичке емиграције на Западу*, Београд, 1994, 21; Mihailo Dučić, poreklom iz Trebinja, u Ameriku je došao 1900. godine i postaje jedan od imućnijih srpskih iseljenika. Luka M. Pejović, *Prikaz naših iseljenika*, Čikago 1939.

¹⁵³⁴ *Споменица Четрдесетогодишњице Српске Народне Одбране*, 59.

¹⁵³⁵ *Споменица поводом 20-огодишњице*, 47.

¹⁵³⁶ Srpska narodna odbrana imala je u Srbobranu stalnu rubriku, preko ovog lista iseljenici su pozivani da se učlane u novu organizaciju i daju priloge. U ovom listu 16. februara 1942. objavljena su načela SNO. *Споменица поводом 20-огодишњице обновљеног рада Српске Народне Одбране у Америци 1941-1961*, 42-43.

kalkulacija, Odbrana je izašla sa jasnim političkim pozicijama i stavovima.¹⁵³⁷ Kao organizacija nastala na tlu Amerike od strane američkih građana ona je dala podršku ratnim naporima SAD i savezničkim zemljama. Zato se se Srbi u Americi pozivaju da pokažu “svoju punu lojalnost ovoj zemlji i ostalim saveznicima u borbi za potpuno uništenje Hitlerizma, Nacizma, Fašizma i Ustaštva”.¹⁵³⁸ Pored lojalnosti novoj domovini, odbrana je među usvojenim načelima istakla i obavezu održavanja “prijateljskih veza” između SAD i “porobljene i u krvi ogrezle” stare otadžbine, obaveštavanja svetske javnosti o borbi srpskog naroda. U tom smislu zadaci Odbrane bili su i “pomaganje moralno i materijalno Srpski narod u otadžbini”, prikupljanje pomoći za srpsku vojsku i srpske četnike.¹⁵³⁹ Ovi osnovni zadaci SNO potvrđeni su i na Prvom kongresu Odbrane održanom 28. juna 1942. godine u Libervilu (Čikago).¹⁵⁴⁰ U pogledu dešavanja u starom kraju odbranaši su identifikovali neprijatelje na dva fronta, na terenu gde su se vodile borbe ali i na drugom, gde se ratovalo propagandom. Neprijatelji na drugom frontu sastojao se od “jugoslovenskih

¹⁵³⁷ Osnivanje politički profilisanih organizacija mimo već postojećih iseljeničkih organizacija i društava nije bila novina u načinu iseljeničkog organizovanja i odgovaralo je trenutnim potrebama jasnijeg političkog izraza. Kao potporne organizacije veliki iseljenički savezi okupljali su iseljenike različitih opredeljenja te tako nije bilo stvarne mogućnosti njihovog političkog angažovanja. Opasnost od podela koje bi dovele u pitanje rad potpornih organizacija i ugrozile različite interese sprečavala je, sem u vanrednim okolnostima (npr. odnos prema ratu, fašizmu i nacizmu) političko profilisanje ovih organizacija.

¹⁵³⁸ *Споменица Четрдесетогодишњице Српске Народне Одбране*, Чикаго, 1950, 59-60.

¹⁵³⁹ *Споменица Четрдесетогодишњице Српске Народне Одбране*, Чикаго, 1950, 60-61; SNO je trebala da radi na prikupljanju pomoći za srpske četnike koji „daju najdostojniji primer kako se treba boriti za svoj narod, svoju državu i svog kralja“. U pogledu informisanja o borbi srpskog naroda Odbrana je trebala „braniti njegova neosporna etnička i istorijska prava na Balkanu“. Takođe jedna od dužnosti odbrane bila je i očuvanje jedinstva srpskog naroda u Americi. *Споменица поводом 20-огодишњице обновљеног рада Српске Народне Одбране у Америци 1941-1961*. Чикаго, 1961, 42-43.

¹⁵⁴⁰ U Memorandumu donetom na ovom kongresu kao ciljevi SNO između ostalog navedeni su: širenje i podržavanje osećaja lojalnosti prema SAD, udruživanje i ujedinjavanje američkih srba, sakupljanje dobrovoljnih priloga među Srbima “i njihovim prijateljima u Americi” za pomoć četnicima i srpskom narodu u staroj otadžbini, održavanje dobrih i prijateljskih veza između Amerike i stare Otadžbine, zastupanje pred američkom javnošću interese “i sve opravdane zahteve” srpskog naroda u otadžbini, kao i dužnost Odbrane da bude “verni tumač” uloge četnika i Srba u ratu. Ovom prilikom izabrana je i nova uprava SNO. Za predsednika je izabran ponovo Mihailo Dučić, za podpredsednike Branko Pečić, Mile Radaković, Petar Stipanović, Luka Kristiforović, Đorđe Skokić, sekretar je bio Luka Pejović, blagajnik Ilija Tarailo, članovi: prota Andra Popović, prota Petar Stijačić, Milan Radaković, Stanko Simić, Danilo Kovačević, Božo Milojević, Dušan Silaški. u nadzornom odboru izabrani su Andrija Medić, Pavle Kobac, Matija Roknić. Za počasnog predsednika izabran je episkop Dionisije i predsednik SNS Simo Vrlinić. Na Prvom kongresu Odbrana je imala 43 odbora i 3479 članova. *Споменица поводом 20-огодишњице обновљеног рада Српске Народне Одбране у Америци 1941-1961*, 47-48. *Споменица Четрдесетогодишњице Српске Народне Одбране*, 78-80.

političara, raznih trgovaca sa patriotizmom i raznih međunarodnih pustolova”.¹⁵⁴¹ Ko je za SNO zaista odgovoran za zlosrećnu sudbinu srpskog naroda u NDH sumnju nije ostavljala konstatacija da su “hrvatski ustaše, u stvari hrvatski narod, poklali već preko 600000 srpskog stanovništva na teritoriji svoje razbojničke države”.¹⁵⁴² Ova organizacija svakako nije bila najveća srpska organizacija u Americi, novembra 1942. godine prema podacima iznetim u glasilu Serbian Chetniks Odbrana je imala oko 4000 članova.¹⁵⁴³ Ono što je zabrinjavalo i navodilo na pomisao da se ne radi samo o izolovanom mišljenju i stavovima jedne ekstremne organizacije bila je povezanost vrha srpskog iseljeničtva ali i srpskih političara sa ovom organizacijom. Tako su u redovima Odbrane svoje mesto našli predstavnici srpske crkve u Americi, predstavnici Srpskog narodnog saveza a jedan od gostiju na kongresu Odbrane juna 1942. godine bio je jugoslovenski poslanik K. Fotić.¹⁵⁴⁴ Namera Odbrane je i bila da pokaže da iza njenog rada stoji celokupno srpsko iseljeničtvo i politički autoriteti u Americi. Zato je, kako se kasnije isticalo, za mesto održavanja prvog kongresa Odbrane i izabrao prostor crkve sv. Save u Libertvilu. To je slalo poruku Srbima u Americi da postoji jedinstvo Odbrane i episkopije odnosno da Odbrana radi u punoj saglasnosti sa eparhijom u Americi.¹⁵⁴⁵ Autoritet Odbrani svakako je davao pesnik i diplomata Jovan Dučić.¹⁵⁴⁶ Pored autoriteta koji je imao kao intelektualac i pesnik, Dučić je bio i nekadašnji jugoslovenski diplomata koji je od jugoslovenske vlade primao penziju. Snaga njegovog imena bila je stoga velika ali je isto tako izazivala reakcije protivnika. A

¹⁵⁴¹ AJ, 103-121, “Serbian Chetniks” glasilu SNO, Godina Prva, Br. 2, novembar 1942.

¹⁵⁴² AJ, 103-121, “Serbian Chetniks” glasilu SNO, Godina Prva, Br. 2, novembar 1942.

¹⁵⁴³ AJ, 103-121, “Serbian Chetniks” glasilu SNO, Godina Prva, Br. 2, novembar 1942.; Na Drugom kongresu SNO juna 1943. govori se o 5140 članova Odbrane. Споменница поводом 20-огодишњице обновљеног рада Српске Народне Одбране у Америци 1941-1961, 49.

¹⁵⁴⁴ Споменница поводом 20-огодишњице обновљеног рада Српске Народне Одбране у Америци 1941-1961., 47; U Spomenici crkve sv. Voskresenija Hristova, navodi se da se celokupna crkveno-školska opština na čelu sa sveštenikom Petrom Stijačićem učlanila u Srpsku narodnu odbranu. Споменница српске православне цркве Воскресенија Христовог, 93.

¹⁵⁴⁵ Споменница поводом 20-огодишњице обновљеног рада Српске Народне Одбране у Америци 1941-1961, 46-47.

¹⁵⁴⁶ Mihailo Dučić, predsednik SNO, istakao je da je početkom rata „Američko srpstvo osetilo da se, ugroženo sa svih strana i napušteno sa svih strana, mora vratiti sebi...” kao i da je podsticaj za organizovanje došao spolja, odnosno „Ovo se zbio posle dolaska pesnika i diplomate Jovana Dučića u Ameriku a poglavito pod njegovim uticajem“. Споменница Српског народног савеза 1901-1951, Питсбург, 103; U Spomenici SNO navodi se da je bila Dučićeva ideja da poput Srpskog kulturnog kluba i u Americi se osnuju klubovi, kao i da su mu prijatelji sugerisali da se osnuje Odbrana s obzirom na njenu popularnost još iz perioda Prvog svetskog rata. Споменница Четрдесетогодишњице Српске Народне Одбране, 57.

Dučić se svakako nije ustručavao da iskaže svoje stavove o političkim dešavanjima u Jugoslaviji i iskaže mišljenje o odgovornosti za sudbinu Srba u okupiranoj domovini. Bivši jugoslovenski diplomata sada je u novoj zemlji i u novim političkim okolnostima istupio protiv Jugoslavije kao održive i politički moguće zajednice. Ako je u prvim danima otpočinjanja oštrog sukoba pre svega preko stubaca iseljeničke štampe i postojala kratka zadržka i sumnja u pogledu učešća poslanika Fotića u davanju tona pisanju Amerikanskog Srbobrana, takve sumnje nisu postojale kada se govorilo o J. Dučiću. B. Marković u telegramu predsedniku vlade prenosi “Mnogo se pominje ime Jovana Dučića kao učesnika svađi sa srpske strane”.¹⁵⁴⁷ Vrlo brzo u telegramu koji potpisuju Trifunović i Marković kaže se “Rašireno je mišljenje da je neke članke pisao ili inspirisao Jovan Dučić”.¹⁵⁴⁸ Bogdan Radica je otvoreno optužio episkopa Dionisija i J. Dučića da vode kampanju preko Amerikanskog Srbobrana.¹⁵⁴⁹ I zaista Dučić postaje vodeća ličnost Odrbane u Americi, autor niza članaka objavljenih u Srbobranu u kojima je iznosio stavove koji su sve više vodili ka zastupanju drugačijih političkih rešenja od onih koja je zagovarala i branila zvanična jugoslovenska vlada. Kosanović je marta 1942. godine optuživao Dučića da piše “najteže pogrde za Jugoslaviju, Hrvate, aktivnu vladu, Šubašića...”.¹⁵⁵⁰ U pamfletu *Federalism or Centralism*, čiji tekst S. Kosanović telegramom šalje S. Budisavljeviću, Dučić otvoreno istupa protiv jugoslovenske ideje. Po Dučiću, Jugoslavija predstavlja političku i nacionalnu konstrukciju za koju se znalo da neće biti dugog veka, Jugoslavija je bila nesreća za Srbe (*Misfortune for Serbs*). Kosanović je izneo tom prilikom mišljenje da Dučićeve aktivnosti imaju “katastrofalne efekte” (*disastrous effects*) i zahtevao reakciju jugoslovenske vlade u Londonu pošto “tolerisanjem ovakvog rada, sve izjave vlade u prilog Jugoslavije moraju se od strane Vašingtona smatrati kao mistifikacija” (*by tolerating such work all our governments statements in favor Jugoslavia must be considered by Washington as mystification*).¹⁵⁵¹ Dučić nije bio iseljenik niti je poznavao iseljenički život Amerike ali

¹⁵⁴⁷ AJ, 371-82-258, Marković za Predsednika vlade, bez datuma

¹⁵⁴⁸ AJ, 371-82-259, Trifunović, Marković za Predsednika vlade, šifra 7. decembar 1941.

¹⁵⁴⁹ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 10. novembar 1941.

¹⁵⁵⁰ AJ, 83-4, Pismo S. Kosanovića S. Jovanoviću, 5. mart 1942.

¹⁵⁵¹ AJ, 83-4, Telegram S. Kosanovića Srđanu Budisavljebiću, 4. novembar 1942.

je iseljništvo znalo za njega.¹⁵⁵² Ugled i uticaj pesnika stoga nisu bili zanemarljivi a njegovo vezivanje za SNO značilo je i stajanje iza stavova koji postaju sve prisutniji unutar srpskog iseljništva. Ipak ovako radikalni razlaz sa politikom jugoslovenske vlade nije pratio, bar u prvo vreme, ostatak srpskih organizacija i iseljništva. Bar načelno ili deklarativno ostalo se pri stavu o potrebnoj obnovi zajedničke države. Ipak izvesnih odstupanja od zvanične politike vlade dolazilo je i sa drugih strana. Dešavanja nakon objave Memoranduma i atmosfera stvorena u Americi pre svega u srpsko-hrvatskim odnosima unela je nove tonove i poglede na zajedničku budućnost ali i prošlost. U tom smislu stavovi episkopa Dionisija, ali i srpskog sveštenstva, upućivali su na okretanje SPC u Americi bliže struji koja je izražavala skepsu prema mogućnosti obnove zajedničke jugoslovenske države.¹⁵⁵³ Načelno se prihvatala jugoslovenska država kao politički cilj ali je ukazivanje na probleme, insistiranje na pojedinim elementima dolaska do tog cilja dovodio, u suštini, u pitanje iskrenost ovog zalaganja. Na saboru oktobra 1941. godine, eparhija u Americi i pored izvesnih saznanja o dešavanjima u NDH, stala je na poziciju obnove Jugoslavije i zajedničke budućnosti tri naroda. Posle objave Memoranduma stavovi su bili nešto drugačiji. Podrška Jugoslaviji postaje donekle uslovna i sa zadržkom. Tako i sa srpske strane stvara se raspoloženje da nasleđe zajedničkog života protekle dve decenije, ali i politički dogovori pre svega postignut sporazum 1939. godine, nisu više bile neupitne i nesporne činjenice koje se nisu dovodile u pitanje. Atmosfera započinjanja iznova i isto tako potreba zauzimanja što boljih pozicija za postizanje budućih rešenja prenela se i u Ameriku. Tražio se novi dogovor. Tako vrh srpske crkve u Americi, vođstvo SNS-a, a pre svega i najisključivije u izrazu, SNO slali su poruke osude Hrvata, u hrvatskim inicijativama posmatrao se, kao ranije, izazov zajedničkoj državi a posle memoranduma i svojevrsna uvreda srpskog naroda. I sa srpske strane dovodili su se u pitanje postignuti sporazumi a nad svim ovim političkim i javnim aktima lebdela je težina osude za sudbinu srpskog naroda u Hrvatskoj. Srpski narodni savez stavom o vladinoj misiji doveo je u

¹⁵⁵² Prilikom dolaska J. Dučića u Ameriku na naslivoj strani Amerikanskog Srbobrana 20. avgusta 1941. godine izašao je naslov „Veliki srpski pesnik Jovan Dučić stigao u Ameriku“. Александар Петров, *Мање познати Дуčić*, 9-10.

¹⁵⁵³ U pismu Savi Kosanoviću, sveštenik Jovan Krajnović prenosi da je na sednici Saveta SPC prota Milovan Šundić tražio od Eparhije da saraduje sa srpskim organizacijama uključujući i Srpsku narodnu odbranu. AJ, 83-5, J. Krajnović za S. Kosanovića, 8. jun 1942.

pitanje svoju punu lojalnost i podršku političkim potezima vlade u Londonu. Predstavnik jedne drugog “stuba” srpskog iseljništva episkop Dionisije vratio se, još uvek ne tako isključivo, svojim na početku rata izrečenim stavovima u pogledu zajedničke države. Možda stavovi episkopa najbolje govore o snazi vlade i jugoslovenske politike u Americi pošto se za Dionisija svakako nije moglo reći da je bio vođen čvrstim uverenjima i ideologijom koja bi opredeljivala njegove političke stavove. Snaga autoriteta vlasti, očekivanja od nje, opredeljivala su njegovo držanje. Stoga njegovo koketiranje sa ekstremnom SNO ukazivala je na kretanje raspoloženja kod srpskog iseljništva koje nije nosilo nikakve posledice po samog episkopa. Januara 1942. godine, Dionisije u pismu Mirku Markoviću kaže “Ja sam rešen da sve izdržim za dobro svoga naroda za dobro Jugoslavije...” ali odmah zatim dodaje “Ja se stavljam na tu zajedničku liniju u borbi protiv Hitlera ali ne mogu prenebregnuti ni naše srpske interese koje je srpska pravoslavna crkva čuvala i branila do sada, pa to mora raditi i od sada ako Bog da”.¹⁵⁵⁴ Već maja 1942. godine, u članku objavljenom u Srbobranu, Dionisije u osvrtu na memorandum Hrvata ističe “Bez širenja mržnje protiv Hrvata i čak radeći na održavanju Jugoslavije kao celine mislim da je za Srbe vreme da pođu malo unazad i da se počnu brinuti o svojim srpskim domovima i svojoj srpskoj državi na istoj osnovi kao što se Hrvati brinu o svojoj državi s razlikom da srpska država mora da obuhvata sve srpske zemlje. Kao srpska jedinica ili država Srpstvo će ući u Jugoslaviju ili Sveslovenstvo ali kao jedinica u vidu organizovane države i sa nacionalnim integritetom. A neće biti isključen sporazum sa Hrvatima o jednoj zajedničkoj državi Jugoslaviji”.¹⁵⁵⁵ I u pismu proti Krajnoviću Dionisije zauzima sličan stav. On odgovara proti “pošto očekujete od mene da povučem i jugoslovensku liniju...ja ne gledam u Jugoslovenstvo samo za sebe, ja gledam najpre u Srpstvo. Najpre se mora povući srpska linija, pa potom jugoslovenska”. Takođe Dionisije naglašava da srpska crkva “ne može biti jugoslovenska ni po imenu ni po ideologiji” pa je stoga njen cilj “ujedinjeno Srpstvo ujedinjeno i politički i nacionalno i duhovno” i zaključuje “Može se biti Jugosloven ali se mora biti prvo i najpre Srbin i srpski pastir”.¹⁵⁵⁶ Poruke koje je poglavar srpske crkve u Americi slao bile su najblaže rečeno dvosmislene. S jedne strane on je prihvatio počasno

¹⁵⁵⁴ AJ, 83-27, Pismo episkopa Dionisija Mirku Markoviću, 4. januar 1942.

¹⁵⁵⁵ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 16. maj 1942.

¹⁵⁵⁶ AJ, 103-44, 19. avgust 1942.

članstvo u Odbrani, odobravao njihove skupove u manastiru sv. Save u Libertvilu, njegove napomene i komentari upućivali su na bliskost sa idejama koje je zagovarala Odbrana.¹⁵⁵⁷ Opet, prema J. Krajnoviću, Dionisije je na zasedanju Konzistorije u Jangstonu 10. marta 1942. godine “u načelu osuđivao Dučića i njegovu Srpsku Nar. Odbranu”.¹⁵⁵⁸ On nije javno istupao protiv politike jugoslovenske vlade i svoje političko delovanje je vezivao gotovo u potpunosti za delatnost poslanika kasnije i ambasadora K. Fotića. Već septembra 1941. godine, Dionisije je poručio predsedniku vlade Dušanu Simoviću da promena poslanika Fotića “bila bi apsolutno štetna za jugoslovenske nacionalne interese i uopšte”.¹⁵⁵⁹ Pola godine kasnije episkop je bio još isključiviji pa je inicijativu bana Šubašića za smenu Fotića ocenio kao “nov napad na Srpstvo”.¹⁵⁶⁰ On će i kasnije blisko srađivati sa Fotićem, tražiti njegove savete, prihvatati preporuke. Ova saradnja bila je međutim obostrana. Fotić je u trenucima uzavrele atmosfere unutar iseljništva ali i napetih odnosa sa predstavnicima vladine misije pozivao Dionisija da se vrati iz Kalifornije pošto je “situacija ovde među našim ljudima delikatna” te je stoga bilo potrebno “da ste u direktnom dodiru sa njima”.¹⁵⁶¹ Naravno kada se posmatra opredeljenje i aktivnost episkopa treba imati na umu da su on i episkopija bili materijalno zavisni od jugoslovenske vlade i poslanstva. Plate ali i sredstva za održavanje crkvenog imanja kao i očekivana materijalnih sredstava za kupovinu ili iznajmljivanje novih verskih objekata dolazila su uz odobrenje poslanstva i vlade. Ova materijalna zavisnost ali i materijalna očekivanja ne mogu se zanemariti u oceni i razumevanju postupaka episkopa Dionisija. Stoga nije se moglo očekivati da će Dionisije otvoreno istupiti protiv politike vlade koja ga je finansirala posebno ne u trenucima kada ni poslanik Fotić, uprkos svim razmimoilaženjima sa članovima vladine misije u Americi i razumevanju pisanja Srbobrana nije istupio protiv te politike bar u ovim prvim ratnim godinama. Uostalom jedna već izrečena inicijativa episkopa protiv Jugoslavije aprila 1941.

¹⁵⁵⁷ AJ, 83-5, Pismo J. Krajnovića S. Kosanoviću, 12. mart 1942; Izbor mesta održavanja Prvog kongresa SNO, 28. juna 1942, odnosno manastirski posed u Libertvilu, imao je za cilj, kako se kasnije isticalo od strane ove organizacije, da pokaže američkim Srbima da rad SNO ima punu i potpunu saglasnost Srpske pravoslavne eparhije u Americi. *Споменица Четрдесетогодишњице Српске Народне Одбране*, Чикаго, 1950, 78.

¹⁵⁵⁸ AJ, 83-5, Pismo J. Krajnovića S. Kosanoviću, 12. mart 1942.

¹⁵⁵⁹ AJ, 103-11, Pismo episkopa Dionisija Dušanu Simoviću, 4. septembar 1941.

¹⁵⁶⁰ AJ, 371-64, Pismo episkopa Dionisija banu Šubašiću, 17. januar 1942.

¹⁵⁶¹ AJ, 371-64, Telegram poslanika Fotića episkopu Dionisiju, 24. novembar 1941.

godine bila je presečena jasnim stavom i pozicijom K. Fotića. Po svemu sudeći ta lekcija je naučena pa se slični samostalni istupi episkopa, prema raspoloživim izvorima nisu mogli čuti. Dionisije zato nije sledio isključivu politiku SNO, osudio je njene antijugoslovenske stavove, poput rezolucije iz 1943. godine, i konačno povukao se sa mesta počlasnog člana SNO. Tek izmenjene političke okolnosti, raspad starog političkog i ideološkog aparata i gubitka oslonca u jugoslovenskoj ambasadi u Vašingtonu u poslednjoj godini rata vratiće ga na put otvorene saradnje sa SNO.

Odgovor hrvatskog iseljništva na novonastalu situaciju bar u prvim mesecima obeležili su odbijanje bilo kakve odgovornosti koja se mogla pripisati hrvatskom narodu ili političkom vođstvu, ali i donekle pomirljivi tonovi koji su ostali u okvirima jugoslovenske politike u Americi, tačnije upućivali su na prihvatanje jugoslovenskog okvira kao političkog rešenja u posleratnoj Evropi. Kakvo će biti određivanje prema Memorandumu većine hrvatskih iseljenika, na izvestan način ukazala je konstatacija koju prenosi B. Radica, da se od govora bana očekuje “jedan manifest najvišeg predstavnika hrvatskog naroda u izgnanstvu i protest hrvatskog bana protiv svih onih zločina koji se danas počinjuju a pripisuju hrvatskom narodu”.¹⁵⁶² Pojedina glasila koja su se odlikovala ekstremnijim stavovima bar kada se govorilo o jugoslovenskoj državi istim tonom odgovarali su na optužbe koje su stizale iz redova srpskog iseljništva. Nezavisna hrvatska država neposredno pre konačnog obustavljanja izdavanja lista, još jednom se obušila na “velikosrpsku” politiku koja je potvrdu nalazila u sadržaju članaka koje je objavljivao Srbobran, ali i nastavila napade na Šubašića i Krnjevića koji su okarakterisani kao izdajice hrvatskog naroda.¹⁵⁶³ Hrvatski list i Danica hrvatska nastavila je sa objavljivanjem članaka M. Dominisa ali i onih sa potpisom “Hrvat na straži” koji su se pripisivali D. Tomašiću. Izjednačavanje Nedića i Pavelića uz konstataciju da je odgovornost za poraz Jugoslavije na srpskim generalima,¹⁵⁶⁴ isticanje srpske represije nad Hrvatima u Kraljevini Jugoslaviji¹⁵⁶⁵, zamerke Srbobranu da optužuje ceo hrvatski narod,¹⁵⁶⁶ ali i očekivanje od jugoslovenske

¹⁵⁶² AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 17. novembar 1941.

¹⁵⁶³ AJ 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 10. novembar 1941.

¹⁵⁶⁴ AJ 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 15. novembar 1941.

¹⁵⁶⁵ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 5. novembar 1941.

¹⁵⁶⁶ AJ 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 16. novembar 1941.

vlade da reaguje na takve optužbe “pa da se vidi da li Jugoslavija može opstati”¹⁵⁶⁷ bili su sadržaji koji su se mogli čitati u ovom glasilu Hrvatskog kola. Predstavnici najveće hrvatske iseljeničke organizacije pokazivali su veću uzdržanost. Butković je dolazak bana, po Radici, propratio rečima “da se Hrvati stavljaju na raspoloženje banu da svima svojim snagama porade na vaskrsenju porobljene domovine i zajedničke bratske države Jugoslavije u kojoj će Srbi, Hrvati i Slovenci imati ista prava i iste dužnosti” odnosno da će Šubašić raditi na “vaskrsenju slobodne Hrvatske u slobodnoj Jugoslaviji”.¹⁵⁶⁸ Povodom zbora u čast bana Šubašića 16. novembra u Pitsburgu, I. Butković je uputio poziv predstavnicima sva tri naroda koji je mogao navesti na zaključak o spremnosti na saradnju i zajedništvo.¹⁵⁶⁹ Sekretar Zajednice, Derkos na banketu u hotelu William Penn izjavio je, kako prenosi B. Radica, da Hrvati prihvataju Jugoslaviju u kojoj će im biti obezbeđena ravnopravnost, jednakost i nezavisnost. Ovaj stav su podržali i predstavnici HSS iz SAD i Kanade.¹⁵⁷⁰ Uverljivost ovakvog stava čelnika Zajednice, pre svega Butkovića nije mogla iz srpske percepcije biti velika. Iskustvo dotadašnjeg političkog delovanja predsednika HBZ, negova ranije izrečena stajališta nisu opravdavala ove stavove u prilog Jugoslaviji. Njegovo prisustvo u Hrvatskom narodnom vijeću i saradnja sa Tomašićem ukazivala su i na nešto drugačije političke stavove. Sumnje u neiskrenost predsednika Zajednice srpskoj strani mogao je potvrditi i članak u Hrvatskom listu već decembra 1941. godine u kojem se navodi da su Butković i Petrak, urednik Zajedničara napustili bana zbog neslaganja sa njegovom jugoslovenskom politikom.¹⁵⁷¹ Ova konstatacija Hrvatskog lista nije odgovarala stvarnosti i u narednom periodu Šubašić je ostvarivao dobru saradnju sa predstavnicima Zajednice ali je naslov ovog lista u atmosferi uzavrelih osećanja svakako mogao biti protumačen kao još jedan primer hrvatske neiskrenosti.

¹⁵⁶⁷ AJ 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 13. novembar 1941.

¹⁵⁶⁸ AJ 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 17. novembar 1941.

¹⁵⁶⁹ “Pozivamo sve Hrvate, Srbe i Slovence: dodite na veliki zbor i neka nam dolazak i boravak hrvatskoga Bana među nama donese bratskog i narodnog rada i saradnje i poštovanja do narodnih težnji i ideala ostvarenja slobode hrvatskom, srpskom i slovenačkom narodu...” AJ 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 16. novembar 1941.

¹⁵⁷⁰ AJ 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 17. novembar 1941.

¹⁵⁷¹ Članak koji prenosi Radica nosio je naslov “Zbogom Bane, veli Butković i ode”. AJ 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 2. decembar 1941.

Pomirljivost hrvatske strane došla je i iz Kanade. Na skupu ogranaka Hrvatske seljačke stranke u Hamiltonu juna 1942. godine uz prisustvo bana Šubašića isticala se potreba “sloge Srba, Hrvata i Slovenaca, svoju veru u vaskrs Hrvatske i Jugoslavije i vernost jugoslovenskoj državnoj zajednici”.¹⁵⁷² Petar Stanković, po Radici “najkonstruktivniji hrvatski i iseljenički novinar”¹⁵⁷³ reagujući na Memorandum, pisao je “Jugoslavije nema bez Hrvata i Srba. To treba da svak od nas upamti. Tko hoće Jugoslaviju, taj mora pa ma kakvo se sve skupa našlo, raditi na uspostavi najveće sloge i harmonije među našim narodom...”¹⁵⁷⁴ Bilo je jasno da su vesti iz okupirane Jugoslavije pokrenule debatu koja se nije želela. Da li je Jugoslavija moguća, i na kojim osnovama se može graditi u budućnosti bila su pitanja koja se nisu postavljala samo iz jugoslovenskih redova političkih, zvaničnih ili iseljeničkih. Ista zapitanost javlja se i u redovima predstavnika savezničkih država. Ovaj stav P. Stankovića urednika Hrvatskog glasa, glasila HSS u Kanadi, mogao se tumačiti kao čvrsto pristajanje ove najuticajnije hrvatske stranke uz jugoslovensku političku ideju. Međutim, kakva zajednička država se želela bilo je drugo pitanje. Stanković koji je tako čvrsto stao uz zajedništvo tri naroda, nekoliko meseci kasnije u odgovoru na pitanje jugoslovenskog konzula u Montrealu zašto umesto termina Jugoslavija koristi izraz Južni Sloveni¹⁵⁷⁵ odgovara “Mene lično ne smeta ni jedno ni drugo no čitaoca prvo ime podsjeća na koješta ružnoga iz naše nedavne prošlosti”.¹⁵⁷⁶ Dajući ocenu raspoloženja hrvatskog iseljeničtva u pogledu objavljenog Memoranduma i sadržaja koji je uznemiravao, konzul Cabrić je istakao da su reakcije bile “od glasne ili prećutne naslade manjine, od dobronamerne moguće, ali netaktične negacije- do najodlučnije osude i ograde”. Iza poslednjeg stava, po Cabriću, stajao je najveći deo hrvatskog iseljeničtva.¹⁵⁷⁷

Pozicija i javni nastupi hrvatskih političara, iseljeničkih prvaka i organizacija u Americi čak i u ovim teškim mesecima ispunjenim sukobima, međusobnim optužbama i sve sigurnijem razilaženju predstavnika srpskog i hrvatskog naroda pod senkom događaja u

¹⁵⁷² U izveštaju se ističe „Svečanost je imala potpuno hrvatski ali ne separatističan karakter, na pozornici bila je i državna zastava u sredini“. Osuđivao se Ante Pavelić i „s poštovanjem spominjao se Draža Mihailović“. AJ, 439-1, Str.pov.br. 10/42, Predmet: Svečanost HSS u Hamiltonu, 17. jun 1942,

¹⁵⁷³ AJ 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 15. novembar 1941.

¹⁵⁷⁴ AJ 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 13. novembar 1941.

¹⁵⁷⁵ AJ, 103-44, Pismo konzula V. M. Vukmirović za P. Stankovića 15.maj 1942.

¹⁵⁷⁶ AJ, 103-44, Pismo P. Stankovića konzulu Vukmiroviću, 30. maj 1942.

¹⁵⁷⁷ AJ, 103-44, Pov.br.32, Izveštaj P. Cabrića Ministarstvu inostranih poslova u Londonu, 7. decembar 1942.

okupiranoj domovini, bili su određeni i drugim faktorima. Srpsko iseljništvo tražilo je odgovore za događaje u NDH, upiralo oštricu kritike i optužbe na one koje su smatrali krivcima. Noseći simboliku otpora 27. marta, prihvaćeni u američkoj javnosti kao narod koji je ustao protiv okupatora, a od pojave Memoranduma i sa oreolom žrtve, srpska zajednica ulazila je u sferu pune slobode izražavanja političkih i nacionalnih pozicija obojenih emotivnim izrazom. Nije se uzdržavalo ni od zapitanosti o svrsi zajedničkog života sa onima koji su, kako se smatralo, odgovorni za stradanja srpskog naroda. Moralna zasluga stečena 27. marta, žrtve od 6. aprila a zatim i one pod okupacijom sa obrisima narodne katastrofe činile su se dovoljnim da opravdaju svaki politički stav pa čak i kada je on bio u suprotnosti sa politikama stare i nove domovine. Položaj hrvatskih iseljenika i političkih predstavnika bio je nešto drugačiji. Nedoumice o ponašanju Hrvata tokom napada na Jugoslaviju nisu po svemu sudeći mimoišle ni američku javnost. Stvaranje NDH kao konačnog ostvarenja hrvatske državnosti ali u novoj Hitlerovoj Evropi uslovio je potrebu brzog distanciranja hrvatskih iseljenika od ove političke tvorevine. Jugoslovenska vlada u Londonu u čijem sastavu su se nalazili i hrvatski političari postala je jedina spona sa savezničkim zemljama. Pozicije na kojima je hrvatsko iseljništvo istupilo obznanjeno je jula 1941. posebnom deklaracijom upućenom američkom predsedniku Ruzveltu u kojoj se osuđuje ustaška tvorevina, pruža podrška politici američkom predsedniku i izražava puna lojalnost i spremnost na saradnju sa ostalim južnoslovenksim iseljenicima u cilju ostvarivanja ratnog programa SAD.¹⁵⁷⁸ Izrazi ali i konkretni akti koji su svedočili o antifašističkom stavu Hrvata i njihovoj odanosti novoj domovini pokazali su se još potrebniji u danima koji su obeleženi ulaskom SAD u rat 7. decembra 1941, ali zatim i objavom rata Americi od strane NDH 14. decembra 1941. godine. Ivan Čizmić navodi da se nakon tog čina ustaških vlasti položaj Hrvata u Americi pogoršao.¹⁵⁷⁹ Svakako da su nove okolnosti pojačavale oprez u javnim nastupima. To nije značilo da se nije spekulisalo o budućim odnosima unutar zajedničke države, da nisu postojali planovi koji su suštinski

¹⁵⁷⁸ Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 276

¹⁵⁷⁹ Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 275; Jure Prpić kaže „...u tom vremenu nije bilo popularno podržavati borbu za hrvatsku neovisnost. Čak se može reći da nije bilo ni popularno biti Hrvat, a to se kasnije često ponavljalo. Zaista, bilo je odveć mnogo dana kada je bilo teško biti Hrvat i to javno očitovati.“ Jure Prpić, *n.d.* 235.

uvodili hrvatsku samostalnost u obnovljenoj Jugoslaviji. Ali se sama jugoslovenska država od glavnih i vodećih ličnosti u hrvatskom korpusu nije dovela u pitanje niti se otvoreno zalagalo za stvaranje nezavisne Hrvatske. Postojanje jedne takve države u Evropi nudilo je nepoželjne asocijacije. Ostalo se u javnim nastupima na pomirljivim tonovima ali u okvirima koji su izazivali nepoverenje srpskog dela ali nisu doveli u pitanje američku politiku, njene ciljeve i stavove. Uzimalo se učešće u manifestacijama na koje je američka vlada gledala blagonaklono i koje su davale priliku iskazivanja antifašističkog stava i spremnosti na saradnju sa drugim narodima. Stoga nije neobično prihvatanje učešća u Sveslovenskom kongresu održanom 25/26 aprila 1942. u Detroitu. Radilo se o skupu koji je trebalo da potvrdi jedinstvo slovenskih naroda u Americi, njih kako se smatralo 15 miliona, u davanju podrške američkom predsedniku ali i slovenskim narodima u Evropi. Kako se navodi od oko 2000 delegata i 1000 gostiju, više od 500 članova bili su Hrvati a vrh Hrvatske bratske zajednice ušao je i u glavne organe kongresa.¹⁵⁸⁰ Na kongresu su prisustvovali i predstavnici SNS¹⁵⁸¹ ali je iz srpskih organizacija, pre svega episkopije po svemu sudeći postojao izvestan oprez prema ovom kongresu i inicijatorima njegovog održavanja.¹⁵⁸² Hrvatska bratska zajednica učinila je i može se reći izvestan gest pomirenja porukom vođstvu SNS o potrebi međusobne saradnje u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.¹⁵⁸³ Kada je došlo do posete predstavnika SNSa 7. aprila 1942. sedištu HBZ sa takođe pomirljivom porukom,¹⁵⁸⁴ moglo se činiti da kad toga već nije bilo među jugoslovenskim političarima u Americi, da su iseljenici pronašli način prevazilaženja međusobnih sukoba. Međutim suštinski razlozi koji su izazvali nepoverenje nisu uklonjeni.

¹⁵⁸⁰ Blan F. Gunther , američki pravnik poljskog porekla predsedavao je kongresom. Za predsednika kongresa izabran je Amerikanac poljskog porekla Leo Krzycki, za glavnog sekretara predsednik slovačke evangelističke unije Stiven Zeman (Stephen Zeman), za blagajnika Vinko Vuk, blagajnik HBZ, a u glavni odbor ušao je Ivan Butković. Prema Lojenu inicijativa za održavanje kongresa postojala je još 1938. kada je na slovenskoj konferenciji koja je organizovana na inicijativu radničkog pokreta jugoslovenskih iseljenika u znak podrške Čehoslovačkoj. Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, 216-218; videti i: Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 278-279.

¹⁵⁸¹ Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, 216

¹⁵⁸² U posleratnim godinama Sveslovenski kongresi koji su se održavali u Americi bili su od strane Senatskog potkomiteta za ispitivanje ne-američkih delatnosti, ocenjeni su kao sovjetska ekspozitura preko kojih se vršila komunistička propaganda na tlu SAD.

¹⁵⁸³ Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 275.

¹⁵⁸⁴ Tom prilikom predstavnici SNS izrazili su želju za sardanjem u prikupljanju pomoći kao i zauzimanju zajedničke pozicije prema neprijatelju. Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 275.

Pozivi na saradnju, prevazilaženje nesuglasica nisu nudili, iz srpske perspektive, ono određivanje prema događajima u starom kraju kakvo je srpska zajednica očekivala. Ivan Molek, urednik slovenačke Prosvete, ocenjujući raspoloženje među Hrvatima u Americi zaključio je “Hrvatje so silno razbiti in v velikem delu zavedeni v Paveličeve vode”.¹⁵⁸⁵

Nekako izvan ovih rasprava i nacionalne i političke ustalasanosti našli su se slovenački iseljenici sa jasno profilisanim stajalištem u pogledu budućnosti i odnosa prema jugoslovenskoj državi. Kako je P. Cabrić zaključio posle izgradnje slovenačke svesti Slovenci su izgradili “svoje jugoslovenstvo koje oni prihvaćaju još jače danas, kao izraz međunarodne primljene i poštovane ideje”.¹⁵⁸⁶ U svojim izveštajima F. Snaj je javljao da su Slovenci za Jugoslaviju, kao i da osuđuju srpsko-hrvatske svađe.¹⁵⁸⁷ F. Snaj je stoga sa olakšanjem i donekle sa ponosom mogao da konstatuje da su slovenački iseljenici jedinstveni da među njima “radimo bez teškoća” pošto su “svi naši Slovenci za Jugoslaviju” koja se videla kao federalna i demokratska.¹⁵⁸⁸

Politička, nacionalna i druga dešavanja u Americi posle objave Memoranduma ukazivala su na sve dublje podele, izbacivale su na površinu dugo potiskivano nezadovoljstvo. Politička akcija koja je nastupila direktno je bila konfrontirana onom političkom stavu za koji se vlada u Londonu ali i zvanična jugoslovenska politika zalagala. Slabost jugoslovenske vlade koja se pokazala u prvim mesecima njenog emigrantskog života doprinela je da se ne ostvari čvrsto vođstvo, jasna politička i državnička ideja a samim tim, kao posledica, javilo se odsustvo jedinstva i zajedničkog nastupa u emigraciji. Ne samo što je svako krenuo svojim putem već se u redovima iseljništva akcijom pojedinaca starih ili novih emigranata javila samostalnost i inicijativa političkog angažmana lišenih vođstva ili kontrole jugoslovenske vlade. Memorandum je stavio jugoslovensku vladu i političare u novo iskušenje. Kako odgovoriti na atmosferu koja je više bila odjek emotivnog nego racionalnog ponašanja. Postavljalo se pitanje kakva reakcija je dolazila od strane vlade u Londonu ali i kakvi istinski dometi njenog političkog uticaja u Americi su

¹⁵⁸⁵ AJ, 83-15, Pismo I. Moleka Ambrožiču, 1. jul 1942.

¹⁵⁸⁶ Cabrić stoga konstatuje da ministar Snaj “dolazi na jedan pogodan teren”. AJ, 103-44, Pov.br.32, Izveštaj P. Cabrića za Ministarstvo inostranih poslova, 7. februar 1942.

¹⁵⁸⁷ AJ, 103-11, Gospodin ministar Snaj javlja iz Amerike.

¹⁵⁸⁸ AJ, 103-11, Izveštaj F. Snoja.

bili prisutni. Takođe postavlja se pitanje reakcije lica koja su bila deo političkog establišmenta Kraljevine Jugoslavije u emigraciji. Autoritet vlade ili njegovo odsustvo, jedinstvo ili nepostojanje istog, kao i političke akcije predstavnika jugoslovenske države u Americi doprinosili su ukupnoj atmosferi unutar jugoslovenske iseljeničke zajednice. Zahtev vlade u Londonu bio je jasan i nedvosmisleno je ukazivao na stajalište o političkim dešavanjima u Americi. D. Simović je Poslanstvu u Vašingtonu 17. novembra 1941. godine poručio “S banom Šubašićem i Ministrima nastojte najenergičnije obustaviti štetnu novinarsku polemiku između srpske i hrvatske štampe” pošto “kampanja samo ometa politiku vlade za čuvanje Jugoslavije i ubija naš ugled u zemlji i inostranstvu”.¹⁵⁸⁹ Međutim oni koji su trebali da pomire iseljeništvo i sprovedu zajedničku politiku već su zauzeli pozicije koje su ih politički razdvajale dajući joj podeli nacionalno obeležje. Poslanik Fotić optuživan od strane članova misije da je i sam doprineo nastalom raskolu unutar iseljeničtva, negirao je ove optužbe ali je istovremeno pokazivao puno razumevanje za pisanje Srbobrana kao i za ogorčenost unutar srpske iseljeničke zajednice. Fotić je tako tvrdio “Od ovdašnjih Srba teško je tražiti da ćutke pređu preko mnogobrojnih izveštaja američkih dopisnika i vesti koje sami dobijaju drugim kanalima o strahovitim pokoljima i progonima Srba u Bosni i Hrvatskoj Banovini”.¹⁵⁹⁰ Tolerisanje stavova srpskog iseljeničtva imalo je po Fotiću i drugu političku dimenziju i nije bilo samo stvar empatije i saosećanja sa trenutnim emotivnim ekspresijama. Šest meseci kasnije, oktobra 1942. godine, u atmosferi gotovo potpunog razlaza poslanika ali i srpskih iseljenika sa misijom, Fotić savetuje vladi Sl. Jovanovića “Čak i kad bi Srbobran i Srpski narodni savez zauzeli nepomirljivi stav ne savetujte jugoslovenskoj vladi da bilo sama bilo preko svoga predstavnika ovde istupi otvorenom izjavom. To bi stvorilo neizgladljiv jaz između nje i srpskog iseljeničtva u Sjedinjenim Američkim Državama. Srbobran je organ narodne organizacije koja obuhvata skoro celo srpsko iseljeničtvo i izražava sadašnje njegove osećaje” a ti osećaji bili su “reakcija na događaje u zemlji i političke akcije...” i zaključuje “Posledica bila bi suviše ozbiljna za našu nacionalnu i jugoslovensku stvar...”¹⁵⁹¹ Tako Fotić uprkos sve vidljivijem okretanju bar dela srpskog iseljeničtva ka političkoj i državnoj

¹⁵⁸⁹ AJ, 103-11, Telegram D. Simovića Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu, 17. novembar 1941.

¹⁵⁹⁰ AJ, 371-81, Pov.br.819, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova u Londonu, 21. novembar 1941.

¹⁵⁹¹ AJ, 103-44, Str.pov.br.101Šifrovani telegram iz Vašingtona, 2. oktobar 1942.

opciji koja nije imala mnogo zajedničkog sa idejom zajedničke jugoslovenske države ipak kao i juna 1941. godine, upravo u srpskom delu jugoslovenskog iseljništva vidi jedinog pouzdanog saveznika i stvarni oslonac za sprovođenje državne politike. Svakako treba imati na umu da je njegov uticaj i sveobuhvatna saradnja i bila prisutna gotovo od trenutka ulaska Jugoslavije u rat jedino u srpskoj iseljeničkoj zajednici. Svaki pokušaj proširenja uticaja na slovenačko i posebno hrvatsko iseljništvo nailazio je na neuspeh. Dolaskom misije a pre svega bana Šubašića, poslanikov uticaj ili prostor za isti, je i potpuno isključen bar kada se radilo o hrvatskom iseljništvu. U svakom slučaju ova pomirljivost Fotića prema ekstremnoj poziciji koju je Srbobran svakako zauzeo u napadima na hrvatski nacionalni korpus u celini nije ostavio prostor za kompromis ili neki oblik saradnje sa pojedinim članovima misije. Uostalom predmet napada i otvorene kritike Srbobrana bili su upravo članovi misije i prvensrveno ban Šubašić. Treba ipak reći da je Fotić pokazao razumevanje ali nije i sam istupio sa stavovima koji su se mogli čitati na stranicama ovog srpskog lista. Fotić je uveravao “Ja sa svoje strane insistiram da ne idu u krajnost, da ne otežavaju rad Kraljevske Vlade na čuvanju narodne zajednice i da ne optužuju sav hrvatski narod”.¹⁵⁹² Decembra 1941. godine, poslanik je posetio prostorije Srpskog narodnog saveza i redakciju Amerikanskog Srbobrana gde je, kako je izvestio Ministarstvo inostranih poslova u Londonu, izložio politiku vlade i dobio uverenje “da će pisanje lista promeniti i dovesti u sklad sa vladinom politikom i nacionalnim pitanjima”.¹⁵⁹³ Fotić je takođe savetovao protu Petra Stijačića januara 1942. godine, da na Svetosavsku proslavu u Čikagu pozove i članove misije B. Markovića, B. Jevtića.¹⁵⁹⁴ Pa i u svojim zvaničnim nastupima Fotić nije odstupao od osnovnih principa jugoslovenske politike. U Božićnoj čestitki upućenoj srpskim iseljenicima Fotić ističe da iako u mislima sa “nevinim i nebrojenim srpskim žrtvama” srpski narod “i u najstrašnijem organu besa on ostaje kao gordi stena za primer pokolenjima i kao sigurno jemstvo za vaskrs naše zajedničke domovine Jugoslavije pod vođstvom našeg mladog i viteškog kralja Petra II”.¹⁵⁹⁵ Kada je Rut Mičel, počasna

¹⁵⁹² AJ, 371-81, Pov.br. 819, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova u Londonu, 21. novembar 1941.

¹⁵⁹³ Po dogovoru sa ministrima Jevtićem i Markovićem Fotić je planirao da poseti Čikago i okolinu u cilju održavanja sastanaka sa srpskim iseljenicima. AJ, 371-81, Pov.br. 930, Šifrovani telegram iz poslanstva u Vašingtonu, 22. decembar 1941.

¹⁵⁹⁴ AJ, 371-64, Pismo prote P. Stijačića K. Fotiću, 2. januar 1942.

¹⁵⁹⁵ AJ, 371-82-151, Božićna čestitka K. Fotića, Božić 1941.

članica SNO, dovela u pitanje mogućnost obnove Jugoslavije i insistirala na pružanju pomoći isključivo Srbima, kako prenosi Rut Majer, saradnica Jugoslovenskog informacionog centra “Gdin. Fotić, je ustao i izjavio da je on sam Srbin, ali da želi da javno kaže gospođici Mičel da ukoliko voli Srbe u šta je on svakako siguran, a što je ona i izjavila, najbolji način da im pomogne je da pomogne Jugoslaviji”.¹⁵⁹⁶ Ali je po svemu sudeći sukob sa članovima misije ipak njega gurao bliže srpskom korpusu i činio ga blagonaklonijim stavovima koji su se tamo mogli čuti. Nepoverenje prema hrvatskim organizacijama ali i hrvatskom javnim i političkim subjektima u Americi bilo je prisutno i pre objave Memoranduma a nakon objave sukob je samo kulminirao. Nije se po svemu sudeći radilo samo o razočaranju poslanika zbog odsustva osude pokolja koja bi došla sa hrvatske strane. Više puta od ulaska Jugoslavije u rat, K. Fotić suočavao se sa razmišljanjima koja su dolazila iz korpusa hrvatskog naroda, ili ih je on tako tumačio, koja su dovela u pitanje obnovu Jugoslavije ili je zagovarali ali u izmenjenom obliku koji bi obezbedio samostalnost hrvatske jedinice. Odbijanje saradnje hrvatskih iseljeničkih organizacija ali još važnije stavovi pojedinaca iz hrvatskog političkog korpusa poput Dinka Tomašića, kao i glasovi koji su se mogli čuti od strane hrvatskih političara iz redova jugoslovenske vlade stvarali su kod jugoslovenskog poslanika oprez i sumnjičavost u iskrenost jugoslovenskog opredeljenja Hrvata. Te sumnje pretočile su se i u konkretne postupke i mere koje su međutim samo dodatno jačale sukob na između poslanstva i hrvatskih političkih predstavnika. Odbijanje da omogući susret političkih predstavnika iz redova HSS Tomašića i Stankovića sa američkim predsednikom, neobezbeđivanje audijencije bana Šubašića kod američkog predsednika, opstruiranje, kako se iz redova misije tumačilo, dolaska misije u Ameriku, bili su potezi koje je Fotić možda povlačio iz opreza prema političkim zahtevima hrvatskih političara ali koji su se mogli tumačiti kao ispoljavanje srpske dominacije i još jednom pokušaj marginalizovanja predstavnika hrvatskog naroda. Neuverljivost Fotićevog stava, iz percepcije hrvatskog faktora, o ličnoj neutralnosti i zastupanju jugoslovenske politike mogla je svakako proizaći i iz odsustva jasne poslanikove osude onih koji su percipirani kao glavni nosioci antijugoslovenske

¹⁵⁹⁶ “Mr. Fotitch arose and stated that he was himself a Serb, but that he wished to tell Miss Mitchell publicly that if she loved Serbs as much as he was sure she did, and as she said she did, the best way to help them was to help all Yugoslavia”. AJ, 83-5, Izveštaj Tut Mičel za S. Kosanovića, 9. septembar 1942.

politike, prvenstveno SNO i Amerikanskog Srbobrana. Kako je ranije već rečeno Fotić je oklevao da neutrališe ili od sebe odgurne one snage koje su do tada predstavljale jedini pouzdani oslonac kraljevskom poslaniku. Takođe ne treba zanemariti ni percepciju da je veća opasnost dolazila od strane hrvatske politike i da bi u budućem razvoju situacije srpski faktor izgubio prednost. U svakom slučaju bez obzira na to koji su motivi vodili Fotića razlaz sa predstavnicima vlade bio je neminovan. U Americi, ispunjenoj sukobima i manifestacijama već otvorenog neprijateljstva između, pre svega srpskih i hrvatskih iseljenika, ovo je značilo i političku podeljenost koja je jugoslovensku stvar tj. zvaničnu politiku vlade, ostavljala nebranjenu i bez čvrstog oslonca

Ni postupci članova misije nisu davali nadu u uspešno prevazilaženje nastale krize u odnosima jugoslovenskih iseljenika. Jedan od razloga slanja vladine misije bio je postizanje efektivnijeg uticaja na jugoslovensko iseljeničtvo tim pre što je sastav misije trebalo da odgovori na nacionalnu različitost iseljenika u Americi. Pojava Memoranduma usloвила je da delovanje članova misije postane složenije od planiranog. Memorandum je stvorio nove političke okolnosti koje su zahtevale odgovor. Pravač koji je mogao voditi ka pomorenju ili bar smirivanju stanja u Americi zauzeo je Boža Marković. Primer nastupa među iseljenicima, retorika koja je smirivala a ne podvajala i provocirala stigla je od ovog političara na skupu SPC u Čikagu. Poslanik Cabrić govori o nadahnutom govoru Markovića pred srpskim iseljenicima u crkvi sv Vaskresenja. B. Marković je tom prilikom, kako navodi Cabrić, “dao jedno ubedljivo znanstveno i širokogrudno tumačenje časovitoj klonulosti jugoslovenske ideje...” koju je potrebno “spasavati i održavati pored svih nedaća kroz koje ona danas prolazi usled strašne sudbine kojoj je sad izložen srpski narod”. Cabrić je istakao da je Markovićev govor “jednostavno bio izraz državničkog, dalekovitog, pravilno šumadijskog političkog shvatanja - ali, u isto vreme, odgovor onima koji se lakomisleno titraju sa životnim nacionalnim interesima...”¹⁵⁹⁷ Ali su dometi njegovog uticaja i angažovanja bili ograničeni. Dobrovoljno povlačenje, penzionerski dani i konačno nestanak iz javnog života učinili su da glas B. Markovića nestane utihne i izgubi se u buci i galami koja je pratila političko i svako drugo obračunavanje ili ideološku i političku

¹⁵⁹⁷ AJ, 103-44, Pov.br.32, Izveštaj generalnog konzula P. Cabrića Ministarstvu inostranih poslova u Londonu, 7. februar 1942.

ekspresiju u severnoj Americi.¹⁵⁹⁸ Ovako pomirljiv ton nije se mogao čuti na drugim stranama. Šubašićev govor na skupu a zatim banketu novembra 1941. godine, iako načelno držeći se okvira zvanične jugoslovenske politike nije ponudio onu vrstu osude i ograđivanja od učinjenog na tlu NDH koji se sa srpske strane očekivao. Njegovo angažovanje D. Tomašića moglo je biti samo potvrda strahovanja srpskih iseljenika ali i jugoslovenskog poslanika da je to izraz i bliskosti ideologija i politika. Stav Šubašića u kontekstu raspoloženja nakon Memoranduma, bio je da “Hrvatski narod ne sme da se uporedi sa neprijateljima i njihovim zločinima. Ako se to dozvoli onda mi sami razaravamo Jugoslaviju”.¹⁵⁹⁹ Na taj način i Šubašić je uveo novi sadržaj političkog i svakog drugog tumačenja nastale situacije. Memorandum i njegov sadržaj potiskuju se i nije više pitanje izjašnjavanja i određivanja prema onome što je ovaj dokument nosio. Glavno pitanje postaje šta predstavlja najveću pretnju odbrani jugoslovenskih interesa u Americi. Insistiranje na sadržaju Memoranduma značilo je iz ove percepcije, insistiranje na sukobu Srba i Hrvata a to je značilo i negaciju Jugoslavije. Stoga glavni uzrok antijugoslovenstva i glavna opasnost po jugoslovenski interes dolazila je ne iz onoga što se, po ovom dokumentu događalo u okupiranoj Jugoslaviji, već iz insistiranja na ovom dokumentu koji je sam po sebi bio uzrokom razdora i podela. Zato su oni koji su ga objavili i koji su insistirali na njegovom sadržaju i određivanju prema njemu kao i izvođenje političkih i drugih zaključaka pod uticajem sadržaja Memoranduma, u stvari ugrožavali ideju zajedničke države. Ovakvom tumačenju svakako su na ruku išle izjave iz redova srpskog iseljništva i zasigurno pisanje Srbobrana koje je i otvoreno nastupilo sa pozicija nemogućnosti zajedničkog života dva naroda. Ovakvo političko stajalište posebno je podržao i, reklo bi se, bio gorljivi zastupnik Sava Kosanović. Političar iz “preka”, zagovornik kompromisa sa hrvatskim političkim faktorom u Jugoslaviji, deo Seljačko demokratske koalicije, u punoj snazi nastavio je dosledno sprovođenje politike saradnje sa hrvatskim političarima i u novim okolnostima rada u emigraciji. Sporazum Srba i Hrvata

¹⁵⁹⁸ U pismu Savi Kosanoviću, Nikola Mirković izražava veliko poštovanje prema Boži Markoviću ali i konstatuje da se on „donekle povukao u mirnoću penzionerskog života što je sasvim razumljivo s obzirom na njegove godine“. AJ, 83-5, Pismo Nikole Mirkovića Savi Kosanoviću, 13. decembar 1941; O životu i političkom radu Bože Markovića videti: Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд, 2007.

¹⁵⁹⁹ AJ, 103-11, Izveštaj bana Šubašića, bez datuma.

sporazimni rad i uklanjanje svega što bi to jedinstvo moglo ugroziti vodili su politički angažman ovog političara. Pojava Memoranduma postavila je međutim ove odnose u nove okvire. Sada se srpstvo javilo kao ugroženo ne politički već suštinski a vesti o razmerama zločina neminovno su postavljali pitanje učešća hrvatskog naroda i njihov odnos prema događajima u NDH. Teško nasleđe kratkog aprilskog rata davalo je kontekst novim događajima i pojačavalo tumačenja i argumentaciju u prilog neiskrenosti hrvatskog zalaganja za zajedničku domovinu. U atmosferi napetosti i znakova već otvorenog neprijateljstva u severnoj Americi, Kosanović je vrlo brzo zauzeo poziciju koja će opredeliti njegovo političko angažovanje i budući rad među iseljenicima. U pogledu traženja političkih saradnika, Kosanović kao i ostali članovi misije potvrdio je svoju podršku banu Šubašiću. U pogledu političkog opredeljenja on zauzima čvrstu jugoslovensku liniju. Obnova jugoslovenske države i jedinstvo tri naroda bio je politički imperativ i to je bilo političko opredeljenje koje je pratilo zvaničnu politiku vlade u Londonu ali i politike koja je je dominirala unutar diplomatskog i iseljeničkog javnog izraza. Da je obnova Jugoslavije glavni politički cilj a preduslov njegove realizacije očuvanje jedinstva jugoslovenskih naroda, predstavljalo je okvir u kojem se kretalo razmišljanje i političko delovanje ovog političara. Kosanović je tako zaključio “Sa Jugoslavijom slobodnom i dobro uređenom obezbeđuje se i srpstvo i hrvatstvo i slovenstvo”.¹⁶⁰⁰ To je konačno odredilo i njegovo ponašanje i odnos prema nastaloj situaciji u Americi. Memorandum je svakako postao sredstvo za političko profilisanje stavova. Odnos prema samom dokumentu, njegovom sadržaju prerastao je, ili je tako percipiran, u određivanje prema budućnosti zajedničke države, prema pitanju osnova na kojima bi se zajednička budućnost gradila ili konačno pitanju da li je ta zajednička budućnost moguća. Kosanovićeva opredeljenje je u tom pogledu pratilo političko izjašnjavanje bana Šubašića ali je nosilo težinu nacionalne pripadnosti ovog političara. Nije trebalo dugo vremena da postane jasno kakvo je opredeljenje Kosanovića u tom pogledu. Na banketu priređenom u čast bana u hotelu William Penn u Pitsburgu 16. novembra 1941, Kosanović je rekao “Ja sam jedan od onih Srba koji je smatrao za svoju dužnost da se bori protiv nepravde koja je

¹⁶⁰⁰ I dalje “Jugoslavija mora da igra glavnu ulogu na Balkanu. Ona mora da bude kičma novog reda, anti-nacističkog, u tom delu Istočne Evrope. A Jugoslavije nema bez zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca”. AJ, 83-4, Intervju Mirka Markovića sa ministrom Savom Kosanovićem, Slobodna Reč, 16. novembar 1941.

nanošena hrvatskom narodu od bivših režima”. U novoj političkoj situaciji Kosanović se odredio prema optužbama o odgovornosti Hrvata za događaje u NDH rekavši “Hrvatski narod nije ono što su Pavelić i njegovi razbojnici”, dok je za one koji su bili nosioci optužbi na račun Hrvata rekao “To-nisu dobri Srbi. Oni ne rade ni za dobro Srba ni Hrvata”.¹⁶⁰¹ U pokušaju relativizacije i traženja svojevrsnog balansa između srpske i hrvatske pozicije, Kosanović će ići, u kasnijim mesecima i godinama, i korak dalje. Pravljenje paralele onoga što čini i predstavlja A. Pavelić u NDH i M. Nedić u okupiranoj Srbiji postaje na izvestan način u političkom radu Kosanovića glavna tačka odbrane hrvatskog naroda od nagomilanih optužbi i odbrana jugoslovenske ideje na principu ravnoteže kako u ulozi dva naroda u odbrani domovine tako i u počinjenom zločinu. U trenucima kada se politička alternativa već nazirala na tlu okupirane Jugoslavije, ali još važnije, kada je u pitanje doveden dotadašnji simbol otpora ali i izvor srpskog samopouzdanja, D. Mihailović, Kosanović je poručivao srpskim iseljenicima “Mi Srbi uistinu krivimo i hoćemo da krivimo Hrvate za raspad Jugoslavije. Ali hoću da vam kažem to da smo mi Srbi bili glavni faktor u Jugoslaviji u to doba a ne Hrvati. Ako se ima koga kriviti ima se kriviti nas”.¹⁶⁰² Glas srpskog političara koji je uz to bio poreklom iz Hrvatske bio je glas koji se nije mogao ignorisati. Oduševljeno prihvatanje od hrvatskih iseljenika, sa indignacijom odbačenost od dela srpskih, određivalo je atmosferu u kojoj je delovao ovaj političar. Kosanović je vrlo brzo čitavu polemiku oko Memoranduma postavio u kontekst ukupne borbe protiv fašizma i nacizma. Jedan od ciljeva Hitlera bilo je uništenje Jugoslavije, a insistiranje na nemogućnost srpskohrvatskog suživota bila je upravo ideja i tvrdnja Hitlera i Musolinija. Odnosno negiranje mogućnosti zajedničkog srpsko-hrvatskog života bila je “tendencija Hitlera i Musolinija...da dokažu svetu kako je Jugoslavija nemoguća”.¹⁶⁰³ Stoga svaki oblik negiranja sloge dva naroda i dovođenje u pitanje zajedničke budućnosti u stvari predstavljalo je podršku politike nacizma i fašizma. U tom kontekstu tumačila se i pojava Memorandum kao i, u vezi sa tim, tumačenja koja su dolazila sa srpske strane odnosno od

¹⁶⁰¹ AJ, 83-4-8, Intervju Mirka Markovića sa ministrom Savom Kosanovićem, Slobodna Reč, 16. novembar 1941.

¹⁶⁰² AJ, 103-47, Telegram „Ministar Kosanović govorio na skupu prijatelja jug. četnika u Čikagu“, 22. oktobar 1942.

¹⁶⁰³ AJ, 83-4, Intervju Mirka Markovića sa ministrom Savom Kosanovićem, Slobodna Reč, 16. novembar 1941.

strane srpskih iseljenika. Zato je po Kosanoviću najvažniji zadatak srpskih iseljenika u Americi bila borba protiv nacizma i podrška predsedniku Ruzveltu i predsedniku jugoslovenske vlade D. Simoviću. U toj podršci “srpstvo u Americi mora biti nosilac borbe za Jugoslaviju ne samo spolja nego i iznutra”. Glavni izazov jugoslovenskoj ideji u Americi, posle pojave Memoranduma, nije bila samo opasnost sa strane već se on javljao kroz političku ekspresiju srpskih organizacija i pojedinaca unutar srpske iseljeničke zajednice. Odgovor koji je Kosanović nudio na pitanje pojave Memoranduma bio je dvojak. On je isticao političku i nacionalnu pogubnost insistiranja na sadržaju dokumenta koji je po njemu vodio daljem deljenju i sukobima između Srba i Hrvata. Kako ističe srpske žrtve o kojima se govorilo “mesto da ostanu - kao što većinom ogromnom i jesu - žrtve pale u borbi čovečanstva protiv Nacizma, koje zadužuju čovečanstvo, one su degradirane na “balkansko” obračunavanje”.¹⁶⁰⁴ Na drugoj strani S. Kosanović je prvo u uvijenoj formi, kasnije mnogo otvorenije doveo u pitanje sam dokument njegovu autentičnost i motive koji su stajali iza njegovog publikovanja. U to smislu profilise se njegov stav da je dokument odličan adut u rukama neprijatelja Jugoslavije pa stoga se pod znakom pitanja stavlja kome je odgovaralo da taj dokument objavi ali je jednako pitanje postojalo i u pogledu stvarnih motiva i opredeljenosti onih koji su insistirali na sadržaju Memoranduma u Americi.¹⁶⁰⁵ Na taj način umesto tumačenja Memoranduma i određivanja prema onome što je taj dokument nosio, on postaje svojevrсно političko oruđe u cilju diskvalifikovanja protivnika. A snaga dokumenta bila je jaka pa je tako Kosanović i marta 1942. pisao Slobodanu Jovanoviću “nas još od oktobra drži u uzbuđenju Memorandum”.¹⁶⁰⁶ Sava Kosanović nije negirao pogibiju Srba u NDH ali je na insistiranje na odgovornosti Hrvata dao odgovor “To je apsurdno” ocenivši da ubistva vrši “Gestapo sa Pavelićem i njegovim Ustašama”, ali i da “u Pavelićevoj Hrvatskoj strada svak ko pošteno misli, ko je demokrata, ko je za otpor

¹⁶⁰⁴ AJ, 83-4, Pismo S. Kosanovića predsedniku vlade S. Jovanoviću, 5. mart 1942.

¹⁶⁰⁵ Kosanović je na pitanje novinara M. Markovića, inače vođe srpskih komunista u SAD, ko je dostavio Memorandum Srbobranu odlučno negirao da je to uradio neko iz jugoslovenske vlade. Na pitanje o umešanosti Fotića sledio je odgovor „nije mi poznato“. AJ, 83-4, Intervju Mirka Markovića sa ministrom Savom Kosanovićem, Slobodna Reč, 16. novembar 1941; Jedan drugi službenik jugoslovenske ambasade izvestio je jugoslovensku vladu 17. novembra 1941. da su mu u redakciji Srbobrana rekli da „da im je to pisanje naloženo i materijal dostavljen iz poslanstva u Vašingtonu“. AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 17. novembar 1941.

¹⁶⁰⁶ AJ, 83-4, Pismo S. Kosanovića predsedniku vlade S. Jovanoviću, 5. mart 1942.

nacizmu, ko je za zajednicu Jugoslavije”.¹⁶⁰⁷ Konačno, pojava Memoranduma, tačnije način njegovog tumačenja postaje tačka povezivanja ili razilaženja među političkim akterima u Americi. Krug oko Luja Adamića, Vase Trivanovića, Stojana Pribičevića, Nikole Mirkovića, i konačno krajem 1941. godine politički se udaljujući od K. Fotića, postaju bliski saradnici Kosanovića. U tom smislu odnos prema Memorandumu kao dokumentu koji ugrožava jugoslovensku budućnost postaje zajednički jugoslovenskom ministru i ovim intelektualcima, ali i levičarskim strujama u severnoj Americi. Pojava Memoranduma, sukobi ali i potreba izjašnjavanja, koji su ispunili javni život u Americi i konačno su opredelili ovu grupu javnih ličnosti i odredili buduća savezništva.

Ono što je svakako bilo zajedničko članovima misije bila je osuda pisanja Srbobrana, odnosno sadržaja koji su imali polazište u Memorandumu ali zatim sami po sebi postaju negacija zajedničke države. Prema Trifunoviću i Markoviću “Srbobran se izgubio i izjednačio u pisanju s hrvatskim ekstremistima”. Takođe dva ministra su istakla svoju podršku banu zaključivši “napori bana su naročito značajni i treba ga pomoći do kraja u svemu”.¹⁶⁰⁸ Međutim dok su ministri ocenili da trenutnoj situaciji u Americi “ne treba pridavati naročiti značaj”¹⁶⁰⁹ ban Šubašić je smatrao da je “Situacija među emigrantima opasna”.¹⁶¹⁰ Ta “opasna” situacija tražila je odgovor jedinih legitimnih predstavnika jugoslovenske države, odgovor i reagovanje jugoslovenske vlade u Londonu.

Jugoslovenski informacioni centar- politička snaga ili neuspeli kompromis

Umesto rada na učvršćivanju pozicije Jugoslavije i uspostavljanja različitih nivoa i različitog obima saradnje, gde bi iseljenici predstavljali valjan i koristan oslonac, delovanje jugoslovenskih diplomata i političara prerasta u međusobne sukobe, svojevrstu borbu za ostvarenje uticaja na tlu Amerike i među iseljenicima. U toj borbi prešlo se na polje međusobnog optuživanja i pokušaja marginalizacije ili uklanjanja političkih protivnika. A nosioci tih sukoba koji su tekli javno uz uključivanje jugoslovenskog korpusa na tlu

¹⁶⁰⁷ AJ, 83-4, Intervju Mirka Markovića sa ministrom Savom Kosanovićem, Slobodna Reč, 16. novembar 1941.

¹⁶⁰⁸ AJ, 371-82-259, Trifunović, Marković za kraljevsku vladu, šifre 7. decembar 1941.

¹⁶⁰⁹ AJ, 371-82-259, Trifunović, Marković za kraljevsku vladu, šifre 7. decembar 1941.

¹⁶¹⁰ AJ, 103-11, Šubašić za jugoslovensku vladu, bez datuma

severne Amerike, bile su ličnosti koje su trebali da budu nosioci napora za zastupanje interesa jugoslovenske države. Fotić se nije libio da iznese optužbe na račun članova misije i njihovih saradnika.¹⁶¹¹ S druge strane Fotićev negativan odnos prema misiji a zatim i, kako se smatralo, poslanikova pomirljivost i razumevanje prema srpskoj reakciji učinili su ga centralnom figurom koja je iz perspektive članova misije posmatrana kao uzrok i razlog postojećeg iseljeničkog razlaza i raspoloženja. S druge strane zvanični položaj koji je Fotić zauzimao ali i njegov ugled u američkoj administraciji, činio ga je osobom preko koga se isključivo obavljala svaka komunikacija sa američkim zvaničnim krugovima. Stoga odgovor misije a pre svega bana Šubašića na nastali izazov skoncentrisao se na položaj poslanika i pokušaj njegovog marginalizovanja bilo uklanjanjem sa pozicije diplomatske bilo umanjivanjem njegovog uticaja u Americi.¹⁶¹² Šubašić je tako upozoravao “Vladino neuzimanje nikakvih koraka protiv Poslanstva se smatra od cele emigracije kao saglasnost Vlade sa držanjem Poslanstva”.¹⁶¹³ I nekoliko meseci kasnije, marta 1942, Šubašić je u odgovoru predsedniku vlade Slobodanu Jovanoviću zahtevao “moraju biti odmah uklonjeni sa odgovornih i od države zavisnih položaja oni koji se ogrešavaju o taj cilj (Vaskrs Jugoslavije prim. V. Đ.)...takvi pojedinci...moraju biti eliminirani sa odgovornih položaja u diplomaciji”.¹⁶¹⁴ Na istoj poziciji nalazio se i Sava Kosanović. On je u potpunosti prišao Šubašićevoj argumentaciji, podržavajući njegove zahteve, prateći njegove političke aktivnosti u Americi. U tom angažovanj pripadnost srpskom narodu kod Kosanovića na izvestan način postaje ključni argument ispravnosti njegovih stavova. Kosanović je optuživao poslanstvo da iz posebnih fondova finansira rad pojedinaca koji produbljuje razdor u iseljeništvu. U pismu S. Jovanoviću on je i direktno optužio Fotića da je dostavio Memorandum Srbobranu i podvlači odgovornost Vlade “zar bu Poslanstvo smelo na svoju ruku ovo da radi, zar bi aktivni poslanik na dopustu Dučić smeo da pod potpisom u

¹⁶¹¹ Tako je poslanik negirao istinitost Radićinih izveštaja čiji su “intrigantstvo i neuračunljivost” poznatii. AJ, 371-81, Pov.br.819, K. Fotić za D. Simovića, 21. novembar 1941.

¹⁶¹² Nastojanje da se Fotić ukloni iz Amerike postojalo je i pre Memoranduma, ali nakon objave dokumenta pitanje Fotićevog položaja na mestu poslanika postaje jedno od prioriternih u nastupima pre svega hrvatskih političara u emigraciji.

¹⁶¹³ Šubašić istom prilikom iznosi i tvrdnju da je jugoslovenski konzul Mirković na jednom skupu izjavio da on više nije jugslovenski već srpski konzul. AJ, 103-11, Šubašić Simoviću, depeša, 11. decembar 1941.

¹⁶¹⁴ AJ, 83-5, telegram bana Šubašića Slobodanu Jovanoviću, 15. mart 1942.

Srbobranu piše najgadnije infamije o Jugoslaviji...”¹⁶¹⁵ Inicijativu za marginalizovanje uloge i pozicije K. Fotića podržao je i slovenački član misije Snaj koji je postao i nosilac inicijative novog nastupa među iseljenicima i stvaranja novog tela koje bi misiji poslužilo kao sredstvo ostvarenja uticaja na iseljenike ali i na taj način uklanjanja uticaja poslanika Fotića.¹⁶¹⁶ Tako umesto jedinstva predstavnici jugoslovenske države u Americi nudili su sliku podeljenosti i čak neprijateljstva a svako je pronašao oslonac u delu jugoslovenskog iseljeničtva koje postaje svojevrsna baza za buduće političke nastupe.

Jasno je bilo da je stanje među iseljenicima bilo sve samo ne slika jedinstva i zajedništva. Jednako tako postalo je očigledno da podsticaj zajedništvu neće doći od strane jugoslovenskih političara u Americi. Pozicije vladine misije i poslanstva našle su se na suprotnim stranama. Jednako tako delilo se i jugoslovensko iseljeničtvo. Umesto slike zajedništva pošlo se putem saradnje sa nacionalnim političkim predstavnicima. Legitimitet poslanstva i jugoslovenskih diplomata ali i vladine misije davalo je zvanični karakter i političku relevantnost svim akterima političkog života unutar severne Amerike. Ostalo je pitanje na koji način je vlada u Londonu odgovorila na ove nove izazove. Upravo se u reakcijama vlade videlo rešenje za postojeću situaciju u Americi. Iz redova misije naglašeno je “Bitno je da vlada ima jasnu, doslednu i čvrstu politiku pa će polako sve leći”.¹⁶¹⁷ Drugom prilikom zaključilo se “Najbolji i jedini siguran lek je jasna, određena, dosledna i čvrsto sprovedena politika vlade” uz zaključak “Jedinstvo gledanja u vladi je preduslov za sve”.¹⁶¹⁸ Međutim, bez jedinstva i snage unutar same vlade nije se moglo očekivati da će se takva snaga pokazati u novim okolnostima. Ni u ranijim mesecima kada su napetosti i podele bile daleko manje izražene a izazovi ne tako snažni vlada nije pokazivala autoritet niti je slala poruke koje bi upućivale na homogenost ovog jedinog legitimnog tela jugoslovenske države. A upravo se od vlade u Londonu tražilo izjašnjavanje i preuzimanje odgovornosti za činjenje pojedinaca u Americi. Zahtevi članova misije za smenom poslanika Fotića postaju konstanta u obraćanju vladi. Vladino nečinjenje tumačilo

¹⁶¹⁵ AJ, 83-4, Pismo S. Kosanovića Slobodanu Jovanoviću, 5. mart 1942.

¹⁶¹⁶ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 205-206.

¹⁶¹⁷ AJ, 371-82, 258, Šifrovani telegram, Marković za predsednika vlade, bez datuma

¹⁶¹⁸ AJ, 371-82-259, Telegram Trifunović, Marković, šifra 7. decembar 1941; U Londonu su se takođe čuli zahtevi da vlada istupi sa jasnom deklaracijom o budućem uređenju Jugoslavije. Mirjana Stefanovski, Srpska politička emigracija, 174-175.

se kao podrška poslaniku ali i stavovima koje je on zastupao. Odgovor koji je vlada ponudila bio je odraz kompromisnog stava koji je preovladao. U javnim obraćanjima ali i kroz poruke koje su dolazile iz Londona privrženost jugoslovenskoj državi kao jedinom prihvatljivom rešenju nije se napuštalo. Slobodan Jovanović je tako poručio Mihailu Dučiću, predsedniku SNO i zagovorniku nekih drugih političkih rešenja da “danas više nego ikada možemo biti ponosni što smo Srbi ali da ipak za to ne treba zaboraviti da budućnost pripada velikim zajednicama i da se Srpstvo najbolje može razvijati u velikoj i jakoj Jugoslaviji”.¹⁶¹⁹ Ali u praksi pošlo se putem kompromisa ili pre traženja izvesnog balansa između zavađenih strana. Nije se diralo mesto poslanika niti su uskraćena sredstva do tada isplaćivana pojedincima poput prote Milovana Šundića, koji su od strane vladine misije posmatrani kao nosioci srpske propaganda protiv hrvatskog naroda. Ali se sa druge strane odgovorilo na inicijative misije o potrebi pojačanog propagandnog rada u Americi. Rešenje se našlo u osnivanju Jugoslovenskog informacionog centra u Njujorku. Dakle odgovor jugoslovenske vlade bio je pokušaj uspostavljanja ravnoteže između njenih predstavnika u Americi. Osnivanje jednog informativnog centra sa jasnim propagandnom agendom bio je potez u skladu sa smernicama jugoslovenske politike formulisane neposredno nakon napuštanja zemlje. Prve mere vlade podrazumevale su upravo osnivanje propagandno informativnih tela koja su zastupala branila i propagirala jugoslovenska politička stajališta.¹⁶²⁰ Međutim, to je bio potez koji je u svetlu događaja u Americi i polarizaciji koja je postala primetna i među iseljenicima, možda jedino moguć ali koji nije zadovoljio ni jednu od sukobljenih strana. Štaviše, utisak o nesnalaženju i nemoći vlade

¹⁶¹⁹ AJ, 103-44, Pov. br.1071/XIV/42, Telegram S. Jovanovića M. Dučiću, 10. jul 1942.

¹⁶²⁰ Zapisnik sednice Ministarskog saveta 29. april 1941, *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941-1945*, 15; Sednica odbora Ministarskog saveta za propagandu 1. maj 1941. *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941-1945*, 17; Kralj Petar II potpisao je 23. februara 1942. godine Uredbu o Direkciji za informativnu službu. Direkcija je osnovana pri Predsedništvu Ministarskog Saveta kao „organ Vrhovne državne uprave za svu delatnost oko prikupljanja i rasturanja vesti i informacija u cilju obaveštavanja i propagande...“. Rad direkcije je podrazumevao saradnju sa domaćom i stranom štampom, radio-propagandu, prikupljanje i sređivanje informativnog materijala o stanju jugoslovenskog stanovništva, ekonomskim, saobraćajnim, geografskim, etničkim, strategijskim interesima, o manjinama u Jugoslaviji, jugoslovenskim iseljenicima. AJ, Informacioni centar Kraljevine Jugoslavije (448), f.1, Uredba kralja Petra sa zakonskom snagom od 23. februara 1942. godine, Službene Novine, 21. mart 1943. Odluka o osnivanju Državnog odbora za propagandu, kako ističe B. Čubrilović doneta je „za jačanje jugoslovenske državne misli u zemlji i inostranstvu“ a osnovni sadržaj propagande bilo je „obnavljanje Jugoslavije i njen integritet“. Бранко Чубриловић, *Записи из туђине*, 27.

samo je dodatno pojačan. Zanimljiva je u tom smislu konstatacija strane koja nije bila direktno uključena u nastale sukobe. Slovenački iseljenik, vođa republikanskog pokreta i nesumnjivo simpatizer levice, Etbin Kristan se zapitao sredinom novembra 1941. godine da li jugoslovenska vlada u Londonu zaista ima kredibilitet i legitimitet da predstavlja jugoslovenske narode.¹⁶²¹ Autoritet vlade nije se bitnije povećao ni posle izbora Slobodana Jovanovića za njenog predsednika uprkos ugledu koji je Jovanović uživao ne samo u redovima srpskih političara. Potez vlade može se posmatrati i kao pokušaj razdvajanja poslanstva i misije što je bar u dva segmenta i učinjeno kroz razdvajanje njihovih nadležnosti ali i kroz fizičko odvajanje. Naime Jugoslovenski informacioni centar trebalo je da zameni Jugoslovenski novinarski odsek u Vašingtonu pri poslanstvu pri čemu bi sedište nove organizacije bilo premešteno u Njujork.

Odluka o uspostavljanju JIC doneta je rešenjem kraljevske vlade 19. novembra 1941. godine, a zvanično Centar je počeo da radi marta 1942. godine.¹⁶²² Centar je obuhvatao široko polje rada koji je podrazumevao propagandne aktivnosti među iseljenicima jugoslovenskog porekla ali i delovanje unutar američkog javnog mnjenja. Pa se tako može reći da je jugoslovensko iseljništvo bilo obuhvaćeno radom Centra na dva nivoa, kao posebna grupa od interesa za jugoslovensku vlast i posredno kao sastavni deo šireg američke javnosti. Zvanično obrazloženje za početak rada JIC bilo je potreba pojačanog delovanja u severnoj i južnoj Americi, među iseljenicima i u američkoj javnosti odnosno vršenje obaveštajne i propagandne službe i obaveštavanje američke javnosti i jugoslovenskog iseljništva o događajima u okupiranoj Jugoslaviji. Svrha informisanja američkog i iseljeničkog javnog mnjenja bila je obezbeđenje razumevanja jugoslovenske politike i dobijanja podrške Srba, Hrvata, Slovenaca i američkih građana.¹⁶²³ Centar je ovu svoju ulogu ostavriovao na više načina. Pristupilo se objavljivanju dnevnog biltena na srpsko-hrvatskom i slovenačkom jeziku pod nazivom "Obaveštenja štampi".¹⁶²⁴ Aktivnosti

¹⁶²¹ M. Klemenčić, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*, 174.

¹⁶²² AJ, 371-82, Rešenje Ministarskog saveta od 19. novembra 1941, 12. april 1942. K. Fotiću je naloženo da obustavi izdavanje biltena.

¹⁶²³ AJ, 448-1, Annex to the Statement for the Registration of the Royal Yugoslav Government Information Center, bez datuma

¹⁶²⁴ Informacije i vestu su se dobijale od direkcije za informisanje pri jugoslovenskoj vladi u Londonu, od informativnih službi u Bernu, Vašingtonu, Otavi, Južnoj Americi i specijalnih obaveštajnih izvora. AJ, 448-1,

Centra obuhvatale su govore, predavanja, objavljivanje članaka u iseljeničkoj i američkoj štampi a u cilju jačanja prisustva jugoslovenske strane u Americi ustanovljena je i radio služba.¹⁶²⁵ Tako je rad Centra ostvarivao neposredan kontakt sa iseljenicima, planirao uspostavljanje saradnje preko novina i preko radija. U kontekstu rada u američkom javnom mnjenju podrazumevale su se aktivnosti na tri nivoa: neposrednim kontaktom, putem izdavanja biltena i publicističkim radom i u tom smislu Centar je planirao izdavanje biltena na engleskom jeziku. U tom radu naglašeno je da ne treba “isključiti nikoga sa posla ko može ma koliko doprineti opštoj stvari i ovde jasno postavljenom cilju”. I pored zajedničke uprave formalno administrativnu upravu nad Centrom preuzeo je Bogoljub Jevtić kao najstariji ministar.¹⁶²⁶

Odluka o osnivanju Centra svakako je bila još jedna potvrda značaja koji se pridavao iseljeništvu u Americi ali je usled ukupnog stanja unutar jugoslovenskog elementa u Americi poprimilo i drugačije obrise kao uostalom što se desilo i sa radom misije. Primarni motiv jeste bio pojačani uticaj na američku i iseljeničku javnost i u tom smislu pristupilo se uključivanju i samih iseljenika u rad ovog tela. Preko rada ovog centra vlada je želela da prevaziđe sukobe unutar svojih predstavnika u Americi ali, još važnije pojača prisustvo svojih argumenata na tlu severne Amerike. Iz perspektive članova misije, JIC postaje organ koji je trebalo da omogući pojačan uticaj ovih ministara na iseljeničku javnost prvenstveno, a onda i na američku i na taj način ograniči ili ukloni uticaj onih snaga koje su percipirane kao štetne po jugoslovensku stvar u Americi, prvenstveno uticaj poslanika Fotića. Još oktobra 1941. Boža Marković u pismu Grolu izneo je mišljenje da se Fotić ne sme ukloniti sa mesta poslanika ali “Mi ćemo ga polako odstraniti od iseljenika i ograničiti

Annex to the Statement for the Registration of the Royal Yugoslav Government Information Center, bez datuma; Urednik biltena na srpskohrvatskom jeziku bio je Branko Dajčić (zaposlen u JIC od 7. april 1942) a slovenačkog od marta do jula 1942. godine Marijan Babšek a od 2. avgusta 1942. godine Zdenko Sajović. Srpskohrvatski bilten izlazio je u 150 kopija dnevno a slovenački u 30 primeraka. AJ, 83-4, Stojan Gavrilović za Džejmsa R. Šarpa, 21. septembar 1943.

¹⁶²⁵ AJ, 448-1, Annex to the Statement for the Registration of the Royal Yugoslav Government Information Center, bez datuma; AJ, 83-4, Stojan Gavrilović za Džejmsa R. Šarpa, 21. septembar 1943.

¹⁶²⁶ Rad Jugoslovenskog informacionog centra bio je podeljen po odeljenjima: Odeljenje za informisanje na čelu sa Bogdanom Radicom, Slovenačko odeljenje pod upravom Franca Snoja (F. Snaj je zauzimao i položaj finansijskog direktora), Odeljenje za obnovu i ekonomska pitanja na čelu sa S. Kosanovićem i Radio služba kojom je rukovodio dr Svetislav Petrović. AJ, 83-4, Stojan Gavrilović za Džejmsa R. Šarpa, 21. septembar 1943; o Jugoslovenskom informacionom centru videti i: Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 205-208.

na njegove poslove”.¹⁶²⁷ Kakva je zaista bila želja članova misije rečito govori poruka F. Snoja Dušanu Simoviću 16. novembra 1941. godine “S obzirom na prilike među našom emigracijom u Americi...da naše poslanstvo u Washingtonu ubuduće ima voditi samo redovne poslove poslanika dok političku brigu oko naše tamošnje emigracije ima voditi isključivo tamošnja misija ministara, zajedno sa banom banovine Hrvatske g. dr. Šubašićem”.¹⁶²⁸ Bogdan Radica će kasnije ustvrditi “tijekom čitavog postojanja Centra njegova politika bila je suzbijanje velikosrpske delatnosti Fotićevog veleposlanstva”.¹⁶²⁹ Ono što je svakako Centar postigao, bilo je objedinjavanje onih snaga koje su se ideološki i politički slagale i u tom pogledu proširila se baza uključivanjem pojedinaca iz redova iseljeničtva ili novih emigranata poput Nikole Mirkovića i činovnika pri diplomatskim predstavništvima, poput B. Radice. Rad Centra takođe je otvorio prostor za povećanu prisutnost u javnosti odnosno veću javnu vidljivost ministara, kao i njihovo povezivanje sa javnim ličnostima u Americi. Odobrenjem a zatim i uspostavljanjem Jugoslovenskog informacionog centra na prvi pogled pojačano je prisustvo jugoslovenske države u Americi i stvorena je nova mogućnost propagandnog rada među iseljenicima ali i u američkom javnom mnjenju. Međutim, osnivanje a zatim i početak rada JIC došao je u trenutku kada su podele unutar jugoslovenskih zvaničnih predstavnika u Americi bile tako duboke a njih su pratile i jednako tako duboke podele među jugoslovenskim iseljenicima. Ako se i moglo računati na uticaj Centra na hrvatsko i slovenačko iseljeničtvo, činilo se naivnim verovanje u mogućnost ostvarenja uticaja na srpsko. Još jednom kao mnogo puta ranije, pribeglo se staroj ideji o načinu sprovođenja uticaja na iseljenike. Kao i ranijih godina i decenija i ovog puta ambiciozno su zamišljeni ciljevi i načini njihovog realizovanja. Iznova je zanemareno dotadašnje iskustvo sličnih pokušaja. Zanemarena je ili potcenjena snaga iseljeničkih glasila i organizacija koje su na svojoj strani imale tradiciju, bliskost u načinju razmišljanja, shvatanja i interesovanja iseljeničke javnosti. Konačno radilo se o glasilima koja su dopirala do širokih masa iseljeničkih zajednica zahvaljujući decenijama ranije izgrađenoj mreži organizacija ali i nasleđenoj tradiciji. Iseljeničkim glasilima ponovo se želelo parirati

¹⁶²⁷ Citirano prema: Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija*, 143.

¹⁶²⁸ Snaj je tom prilikom izneo iscrpan predlog o načinu budućeg rada misije u Americi. AJ, 103-12, Pismo F. Snoja predsedniku vlade D. Simoviću, 16. novembra 1941.

¹⁶²⁹ Citirano prema: Jure Prpić, *n.d.* 236.

jednim propagandnim pokušajem koji jeste uključivao i pojedince iz redova iseljništva ali je stvarno vođen od strane ljudi koji su se sa iseljeničkom stvarnošću susreli tek u ovim prvim godinama rata. U tom smislu može se reći, bila je naivna pomisao da se novim biltenima može potisnuti ili zameniti uticaj već etabliranih listova poput Srbobrana uprkos njegovim ekstremnim pozicijama.¹⁶³⁰ U pogledu srpskog iseljništva čiji stavovi su najviše zabrinjavali bar članove misije, uporišta u drugim glasilima nije bilo, izuzev Slobodne reči koja je imala drugačiju ideološku opredeljenost ali sa ograničenim uticajem u srpskoj iseljeničkoj zajednici. Neuspeh Centra se svakako ogledao u nemogućnosti da na bilo koji način ograniči ili onemogući uticaj K. Fotića na srpsko iseljništvo. Fotić je u svojstvu kraljevskog poslanika imao dovoljno prostora za javni rad i van okvira službenih dužnosti jednog diplomate. On je već prepoznat u redovima srpskog iseljništva kao zastupnik i branilac srpskih interesa. S druge strane stav o misiji i njenim članovima koji su se identifikovali sa radom JIC već je otvoreno izrečen zahtevom Srpskog narodnog saveza da se ovi pojedinci uklone iz Amerike. I konačno iz perspektive samog Fotića ali i kruga njemu bliskog, JIC dobija isključivo negativnu konotaciju, kao organ koji je prvenstveno u službi uskih interesa bana Šubašića i njemu bliskih ličnosti.¹⁶³¹ A ti interesi, po Fotiću svakako nisu se mogli identifikovati kao interesi jugoslovenskih naroda pre svega srpskog, naprotiv.¹⁶³² Na izvestan način neposredno po osnivanju ovog tela, započinje i Fotićev obračun sa njim i nastojanje da se on eliminiše iz javnog života Amerike.¹⁶³³ Fotićevo nastojanje da se JIC ukloni konačno je dalo rezultat. Rad članova misije koji se od kompromitujućih vesti o pokretu D. Mihailovića sve više udaljavao od politike vlade u

¹⁶³⁰ Iguman Nikodim Stojaković zaključio je „Jugoslovenski Informacioni Centar u Njujorku sa g. g. ministrima i Banom Šubašićem, ne računajući tu i njihove plate, utrošio je za nepune dve godine državnog novca-kako se čuje-preko 300000 dolara...pa ne samo da nije ničemu i nikome koristio nego je još u Jugoslovenskom narodu u Americi uneo nemir i nered, zakrvio nas i zavadio, jednom rečju napravio je ovde „vrzino kolo“...“. AJ, 103-19, Pismo igumana Nikodima Stojakovića Božidaru Puriću, predsedniku jugoslovenske vlade, 12. oktobar 1943.

¹⁶³¹ U kasnijim analizama političkog života emigracije istaknuto je „Preko Jugoslovenskog informacionog centra sprovodila se isto tako HSS-ova propaganda o dr Mačeku...“. Arhiv Srbije, fond Bezbednosno Informativna Agencija (BIA), Jugoslovenska politička emigracija u Engleskoj za vrijeme rata (fasc. 107), Vlada Slobodana Jovanovića, septembar 1944.

¹⁶³² Fotić je optuživao JIC da su dostavljali američkim novinama članke u kojima su napadani Fotić ali i članovi njegove porodice. AJ, 103-47, Parafraza telegrama, Str.pov.br. 107, 8. oktobar 1942.

¹⁶³³ Fotić je JIC označio kao „središte propagande protiv Mihailovića“ u kasnijim godinama. K. Fotić pominje da je JIC „iako agencija jugoslovenske vlade u izgnanstvu agitovao za Tita a protiv Mihailovića“. Kontantin Fotić, *Rat koji smo izgubili*, 139, 143.

Londonu i približavao političkoj alternativi u Jugoslaviji koja od sredine 1942. godine postaje sve vidljivija, stalni napadi Fotića na rad ovog vladinog tela i njegovih članova,¹⁶³⁴ doveo je prvo do kadrovske transformacije u radu Centra a zatim i njegovog potpunog ukidanja. Upravu Centra od maja 1943. godine preuzeo je Stojan Gavrilović, a već avgusta 1943. godine vlada je donela odluku o ukidanju Jugoslovenskog informacionog centra.¹⁶³⁵ Planirano je da se zatvaranje Centra izvrši 30. septembra 1943. godine.¹⁶³⁶

Slabosti u radu centra ali i opet nerealno sagledavanje odnosa i raspoloženja unutar jugoslovenskog iseljništva učinili su da i ovaj pokušaj bude u stvari promašaj koji je izdržao svega nešto više od godinu dana trajanja i rada. Autoritet vladinog tela ali i vladinih predstavnika nije bio dovoljan. Umesto pojačanog prisustva i intezivnijeg zastupanja jugoslovenskih interesa u Americi postiglo se upravo suprotno. Jednogodišnji rad ovog centra na površinu je izneo sve slabosti jugoslovenske političke prakse. Bogdan Radica je upozoravao da “usled raznih razloga” listovi nisu prenosili vesti iz Centra. Jedan od razloga Radica je video “...zato što su to iseljenički listovi koji vode svoju politiku i na svoj način”.¹⁶³⁷ Pored onih nastalih kao posledica političkih razmimoilaženja, bile su prisutne i slabosti nastale kao posledica objektivnih činilaca. M. Klemenčić kao neke od razloga neuspeha navodi nepoznavanje engleskog jezika, nepripremljenost Centra, pa tako nije održano nijedno predavanje pred američkom javnošću, nije bilo publikacija na engleskom jeziku. Angažovanje Amerikanke Rut Majer za čak 1500 dolara mesečno nije doprineo

¹⁶³⁴ U kontekstu predviđene rekonstrukcije vlade Fotić je pokrenuo početkom 1943. godine pitanje JICa. Ambasador je predložio premeštaj Centra u Vašington pošto bi „na taj način prestale razne intrige u Njujorku kao i uticaj bivših ministara“. Fotić je posebno insistirao na neutralisanju rada N. Mirkovića i B. Radice. On tako kaže „Mirkovića i Radicu trebalo bi apsolutno ukloniti sa ovog posla“. AJ, 103-12, Parafraza Fotićevog telegrama, 3-4. januar 1943; Ovom predlogu suprotstavio se Bogoljub Jevtić koji je izrazio mišljenje da JIC treba da ostane u Njujorku i da u Americi „ambasador nije dovoljan ni vrlo pogodan instrument propagande“, ali je istovremeno dopustio reformisanje Centra uklanjanjem pojedinaca. AJ, 103-12, Parafraza, Telegram Ambasade u Vašingtonu, 20. mart 1943.

¹⁶³⁵ Fotić je obavestio Gavrilovića da je od predsednika jugoslovenske vlade dobio odluku o ukidanju JIC. Služba svih zaposlenih prestajala je od 1. oktobra 1943. AJ, 371-82, K. Fotić za Stojana Gavrilovića, 27. avgust 1943.

¹⁶³⁶ AJ, 83-4, Stojan Gavrilović za Džejmisa R. Šarpa, 21. septembar 1943; Tokom procesa likvidacije Centra K. Fotić je planirao da sve u vezi sa štampom i propagandom prenese u Vašington a to je podrazumevalo i promenu dužnosti za zaposlene. Fotić za Radicu traži “molim bezuslovno ukloniti iz Sjedinjenih Američkih Država što je u interesu same Kraljevske vlade i naše stvari ovde”, dok Nikolu Mirkovića “ne mislim ni u kakvoj formi zadržati zbog štetnosti njegovog rada...”. AJ, 371-82, Pov.br.541, Šifrovani telegram K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 28. avgust 1943.

¹⁶³⁷ Radica je stoga predložio izdavanje novog lista za emigraciju koji bi se bavio pitanjem obnove Jugoslavije, njene budućnosti nakon okončanja rata. AJ, 83-16-299, 14. avgust 1942.

većem uspehu.¹⁶³⁸ Ukupni troškovi za rad JIC u toku godinu dana postojanja prema M. Klemenčiću iznosili su 150000 dolara.¹⁶³⁹

Ovaj pokušaj jugoslovenske vlade okončan je bez postizanja bilo kakvog uspeha u skladu sa planiranim ciljevima. Tako, do sredine 1942. godine mere vlade i njenih službenika u Americi nisu postigli potrebno jedinstvo među iseljenicima, odnosi poslanstva i misije pogoršani su do stanja netrpeljivosti. Lični animoziteti ali, još važnije, različita tumačenja ratne stvarnosti, razlike u shvatanju načina vođenja jugoslovenske politike činili su da slika jugoslovenske politike u Americi bude slika podela i sukoba a ne priželjkivana slika zajedništva. Poseta kralja Petra II severnoj Americi sredinom 1942. godine mogla je biti prilika za jačanje onih osećaja koji bi delovali integrativno.

Poseta Kralja Petra II severnoj Americi ili prvi susret sa kraljem

U uvodniku slovenačkog lista Enakopravnost povodom posete kralja Petra II Americi rečeno je “Kao simboličnog i vidljivog predstavnika zemlje koja se oduprla osovini i stala u red sa ostalim slobodnim narodima, pozdravljamo kraljev dolazak u ovu veliku slobodnu demokratsku zemlju. Pozdravljamo ga u demokratskom duhu”.¹⁶⁴⁰ Ovo je svakako bila autentična slika atmosfere i raspoloženja jugoslovenskih iseljenika prilikom dolaska kralja u Ameriku. Poseta mladog jugoslovenskog kralja Sjedinjenim Državama i Kanadi bila je, po prvi put, prilika da se jugoslovenski iseljenici susretnu sa monarhom, predstavnikom dinastije koja je bila simbol jugoslovenskog ujedinjenja, ali i dinastije koja u delu jugoslovenskog iseljništva nije uvek budila pozitivna sećanja i osećaje u odnosu na dotadašnje iskustvo zajedničkog života tri naroda. Međutim, snaga ratnih događaja i tragična sudbina jugoslovenske države učinili su da primarni doživljaj kralja ne bude doživljaj još jednog predstavnika dinastije Karađorđević koja u redovima hrvatskog i

¹⁶³⁸ Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci*, 206; Američka vlada izvestila je Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu da Centar može slati telegrame samo na engleskom jeziku. Takođe telefonski razgovori sa inostranstvom mogli su se voditi samo na engleskom jeziku. AJ, 371-82, Pov.br.190, 12. maj 1942.

¹⁶³⁹ Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci*, 208; Centar je pored ministara angažovao jedan broj činovnika. Prilikom preuzimanja Centra od strane Stojana Gavrilovića početkom maja 1943. godine (AJ, 448-1, Stojan Gavrilović za Vladimira Ribara, savetnika ambasade u Vašingtonu, 2. avgust 1943.), bilo je 21 zaposlenih činovnika. Mesečno se za njihove plate izdvajalo 4155 dolara. Najveća primanja imao je dr. S. Petrović koji je dobijao 550 dolara mesečno. U proseku primanja ostalih činovnika kretala su se između 150 i 200 dolara mesečno. AJ, 448-1, Platni spisak činovnika JIC (kako je zatečeno pri prijemu dužnosti), bez datuma.

¹⁶⁴⁰ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 28. jun 1942.

slovenačkog iseljništva nije uvek posmatrana u pozitivnom kontekstu. Monarh je percipiran kao glavni reprezent stare domovine, predstavnik države saveznice koja ostaje aktivna u suprotstavljanju zajedničkom neprijatelju. Kralj nije nosio teret stranačkih sukoba u Jugoslaviji, podela koje su sve više poprimale nacionalno obeležje. Petar II je takođe mogao da se distancira od teškog nasleđa političkih događaja prethodnih decenija. On je bio kralj koji je na to mesto došao posle sudbonosnog dvadeset sedmog marta. Stoga bio je to kralj koji je nosio snagu jedinstva, zajedništva, kao čuvar jugoslovenske ideje i mogao se postaviti kao retki ujedinjujući faktor i među jugoslovenskim iseljenicima u Americi. S druge strane, ovo je bila prilika da se mladi kralj susretne sa iseljenicima kao predstavnik države koja je izgradila poseban odnos prema ovoj zajednici stavljajući ga u kontekst dela državne i narodne politike. I ratne godine potvrdile su interes predstavnika jugoslovenske države za iseljništvo a oni su našli svoje mesto i u javnim obraćanjima samog kralja. Otvarala se mogućnost, bar u namerama, da se dolaskom kralja među ovaj deo iseljenog naroda pojačaju oni osećaji koji su bili preduslov ostvarenja bilo kakvih planova. Uticaj autoriteta pa i titule ovog predstavnika zemlje, na odnose među iseljencima očekivao se i u redovima iseljništva. Glasilo hrvatskih komunista u Kanadi “Novosti” od posete kralja je očekivalo “da se mnoge stvari među američkim i kanadskim Srbima isprave...da On utiče na stišavanje duhova i stvaranje boljih odnosa Srba i Hrvata”.¹⁶⁴¹ Hrvatski komunisti u Sjedinjenim Državama pozdravili su nastojanje kralja da se Srbi, Hrvati i Slovenci u Americi što više zbliže i na taj način doprinesu pobedi Amerike.¹⁶⁴²

Poseta Americi planirana je sudeći po svedočenju K. Fotića, već u prvim mesecima izbegništva jugoslovenskog kralja i vlade, u trenucima izraženih simpatija Amerikanaca prema monarhu i jugoslovenskom narodu.¹⁶⁴³ To je bilo i vreme sa već prisutnim podelama unutar iseljeničke zajednice ali sa još uvek javnim i deklarativnim izrazima lojalnosti i privrženosti jugoslovenskoj ideji i državi. Svega godinu dana kasnije kralja je čekala bitno izmenjena situacija. I dalje Kralj se svakako mogao pouzdati u pozitivno dejstvo i snažan

¹⁶⁴¹ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, Naša iseljenička štampa o poseti Nj. V. Kralja Americi, 28. jun 1942.

¹⁶⁴² AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji. Boravak Nj. V. Kralja u Americi, Pisanje iseljeničke štampe, 1. jul 1942.

¹⁶⁴³ Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 88-89.

utisak koji je ostavio 27. mart. On je u Ameriku dolazio i kao predstavnik zemlje u kojoj je izrastao aktivan vojni otpor nacističkoj okupaciji predvođen Dražom Mihailovićem. Pozitivna percepcija pokreta D. Mihailovića u Americi ali i drugim savezničkim zemljama svakako je mogla pružiti izvesno samopouzdanje u nastupu mladog kralja. Ne samo što se radilo o pokretu koji je pozdravljen od strane savezničkih zemalja to je bio pokret bar do avgusta 1942. koji je imao nepodeljenu podršku svih jugoslovenskih iseljeničkih zajednica. S druge strane to je bio monarh čija vlada je bila slika podeljenosti i međusobnih sukoba sa trvenjima koja su bila jasno vidljiva saveznicima u Evropi ali i sa druge strane okeana. Sukobi i podeljenost ispratili su kralja i iz Londona. Ko se nalazi u pratnji kralja, koliko je Srba, ima li Hrvata i Slovenaca, bile su teme na sednicama Ministarskog saveta neposredno pre kraljevog odlaska.¹⁶⁴⁴ Nejedinstvo je iskazano i u pogledu svrsishodnosti ovog puta, odnosno pitanja da li je do njega uopšte trebalo da dođe.¹⁶⁴⁵ Ništa bolja situacija nije vladala ni na prostoru severne Amerike. Poseta je došla i u trenutku oštre podeljenosti srpskih i hrvatskih iseljenika, sukoba među predstavnicima jugoslovenske države u Americi, ulazilo se u sredinu još uvek pod teškim utiskom memoranduma SPC. Ukupnoj atmosferi u Americi svakako nisu doprineli oni koji su bili pozvani da zastupaju i brane interes zajedničke domovine. Članovi misije i diplomatski predstavnici ulazili su aktivno u svet javnog života iseljenika, svojim ponašanjem doprinoseći dodatnom produbljivanju sukoba na tlu Amerike.

Glavni razlog posete mladog monarha nije bio susret sa iseljenicima, to je bila poseta jednog predstavnika države-saveznice vladama Sjedinjenih Država i Kanade. Poseta nije u tom smislu imala samo ceremonijalni značaj niti je to bila samo manifestacija, mada je i to bila, sloge i saradnje sa važnim saveznicama u ratnim godinama.¹⁶⁴⁶ Ona je nosila i

¹⁶⁴⁴ Šutej je tako na vest o pripremi posete izrazio naizgled čuđenje što su za tako važnu posetu određena samo četiri Srbina u kraljevoj pratnji dok je Krek izrazio žaljenje što u pratnji nema nijednog Slovenca. Zapisnici sednica Ministraskog saveta, 13. jun 1942. 103-104; S. Budisavljević predložio je da u pratnji budu i jedan Hrvat i Slovenac. Usvojen je predlog Krnjevića da u pratnji kralja bude Ilija Jukić ispred Hrvata. *Zapisnici sa sednica Ministraskog saveta*, 16. jun 1942. 104.

¹⁶⁴⁵ *Zapisnici sednica Ministraskog saveta*, 13. jun 1942. 104; S. Kosanović rekao je da je poseta kralja bila protiv mišljenja članova misije i većine članova vlade. Sava N. Kosanović, *Šta se moglo videti iz emigracije*, 10.

¹⁶⁴⁶ Informišući članove vlade o planiranoj poseti, ministar spoljnih poslova M. Ninčić rekao je da put ima „više manifestativni karakter“ koji je „potreban i neophodan“ zbog ostvarenja ličnog kontakta kralja i

vrlo konkretni politički sadržaj sa postojanjem određenih potreba jugoslovenske države koje su zahtevale podršku i pomoć pre svega SAD. Kako je istaknuto u diplomatskoj depeši poseta je imala “u prvom redu poslovni karakter u vezi sa vođenjem rata”.¹⁶⁴⁷ Međutim, s obzirom na brojnost jugoslovenskih iseljenika u Americi, i imajući u vidu značaj iseljenika koji je prepoznat u jugoslovenskoj vladi poseta svakako nije mogla da zaobiđe i susret sa ovom zajednicom. Očekivanja u redovima diplomata bila su nedvosmislena te se tako kaže “poseta će svakako biti najbolje primljena i od strane američke javnosti i naših iseljenika”.¹⁶⁴⁸ I zaista, poseta jugoslovenskog kralja u Americi je pozdravljena od strane američke štampe, njegovi susreti sa američkim i kanadskim zvaničnicima protekli su u srdačnoj i prijateljskoj atmosferi. Obraćanje Petra II najvišim predstavničkim telima u dve severnoameričke zemlje takođe je proteklo uspešno uz odobravanje i simpatije tamnošnjih političkih struktura.¹⁶⁴⁹ Pozitivna atmosfera u pogledu dolaska mladog kralja vladala je i među jugoslovenskim iseljenicima. Kralj je tokom nekoliko dana boravka u Americi posetio više američkih gradova gde se susreo i sa Amerikancima jugoslovenskog porekla.¹⁶⁵⁰ Tokom nekoliko nedelja trajanja posete kralj je posetio SAD i tokom nekoliko dana Kanadu. Prilikom dolaska kralja Petra II u Kanadu 10. jula 1942, u pratnji bana Šubašića i članova misije, u Montrealu, pored kanadskih zvaničnika i jugoslovenskih diplomata, poslanika u Otavi Izidora Cankara i konzula u Montrealu V. Vukmirovića,

predsednika Ruzvelta kao i jugoslovenskim predstavnicima u SAD i Kanadi. *Zapisnici sednica Ministraskog saveta*, 13. jun 1942. 103.

¹⁶⁴⁷ AJ, 439-1, Str.pov.br. 42, 1. jun 1942; Pitanja koja su se postavila tokom boravka kralja Petra II u Americi odnosila su se na obezbeđivanje podrške SAD vojnim naporima jugoslovenske vlade kroz potpisivanje sporazuma Lend-Lease, na pitanje o obuci jugoslovenskih pilota u Americi, o pomoći pokretu D. Mihailovića. K. Fotić, *n. d.* 136-137. Takođe postavilo se pitanje mogućnosti mobilizacije jugoslovenskih iseljenika za potrebe jugoslovenskih jedinica koje bi se formirale u inostranstvu. Ruzvelt je izneo stav da s obzirom da je Amerika u ratu, svi američki građani su dužni da služe američku vojsku. Ipak izrazio je spremnost da američke trupe koje budu u kontaktu sa jugoslovenskim budu sastavljene od Amerikanaca jugoslovenskog porekla. Petar II Karađorđević, *King's Heritage*, 111.

¹⁶⁴⁸ Ipak izražen je i izvestan oprez i strahovanje o mogućem korišćenju dolaska kralja za promociju pojedinih političkih ideja. Poslanik Fotić je posebno istakao domobrane, makedonstvujušće i ostale predstavnike tzv. “neprijateljskih elemenata”. Fotić je takođe strepeo od komunista, republikanaca, separatističkih organizacija da bi tokom posete kralja mogli pripremiti neki “neželjeni akt” u vidu peticije, rezolucije. Fotić je stoga uputio savet jugoslovenskim diplomatama u severnoj Americi “naš svet treba upućivati da izraze patriotizma i odanosti upućuje preko svojih saveza i onih delegacija koje će NJ. V. Kralj primiti”. AJ, 439-1, Str.pov.br. 42, 1. jun 1942.

¹⁶⁴⁹ Manje zadovoljstva kraljevim govorom u Senatu i kongresu bilo je kod hrvatskih ministara u vladi koji su zamerili izostavljanje pominjanja V. Mačeka u kontekstu pružanja otpora okupatoru.

¹⁶⁵⁰ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, 4. jul 1942.

njega su dočekali i predstavnici kolonija obučeni u nacionalne nošnje. Susret se odigrao u svega 50 minuta na železničkoj stanici dok su kralj i pratnja čekali voz za Otavu. Prema izveštaju Jugoslovenskog informacionog centra, kralja su dočekali predstavnici organizacija Hrvatske seljačke stranke, Srpskog narodnog saveza, Hrvatske bratske zajednice, slovenačkih jednota. Članovi kolonije pevali su rodoljubive pesme, četničke pesme, noseći kanadske i jugoslovenske zastave.¹⁶⁵¹ Dok je boravak u Kanadi mogao svedočiti o pozitivnom odnosu prema kralju ali i jedinstvu jugoslovenskih iseljenika nešto drugačija situacija je bila tokom boravka kralja u SAD krajem juna i u prvoj nedelji jula. Nije se radilo o otvorenim manifestacijama neprijateljstva i vidljivih sukoba. Radilo se o gestama kako unutar iseljeničke zajednice tako i onim jugoslovenskih diplomata i ministara koje su ukazivale na realnost stanja u Americi. Ceremonijalni i protokolarni susreti mogli su ostaviti utisak jedinstva jugoslovenskih iseljenika, omiljenosti i popularnosti kralja i ukupnom projugoslovenskom raspoloženju u Americi. Iseljenici sva tri naroda zaista su dočekali kralja sa uvažavanjem. I pored strahovanja jugoslovenskog poslanika u Vašingtonu, nije bilo političkih manifestacija ili aktivnosti za vreme kraljevog boravka u Americi koje bi bacile senku na ovu posetu. Sam kralj se nije susreo ni sa čim što bi moglo izazvati osećaj nelagode ili ukazati na već mesecima neskrivenu atmosferu podela i sukoba.¹⁶⁵² Izrazi uvažavanja, prihvatanje poziva i susreta, učestvovanje u manifestacijama organizovanim povodom dolaska kralja bili su posledica i nekih drugih činjenica. Kralj Petar je u Ameriku dolazio kao monarh jedne savezničke zemlje koja je lojalnost zajedničkoj stvari već jednom prilikom pokazala ali koja se mogla pohvaliti kao retko koja država u Evropi postojanjem aktivnog pokreta otpora u okupiranoj zemlji. Stoga je njegov prijem od strane američkih vlada i predsednika bio prijem prijatelja i saveznika koji je i u javnosti na taj način ispraćen. Svaka manifestacija protiv kralja mogla se stoga protumačiti i kao izraz neprijateljstva ili odsustvo potpore politikama vlada SAD i Kanade.

¹⁶⁵¹ U pratnji kralja nalazili su se pored bana Šubašića i ministar spoljnih poslova M. Ninčić, ministri B. Jevtić, S. Kosanović, M. Trifunović, B. Čubrilović, F. Snaj i dr. AJ, 448-3, Jugoslovenski informacioni Centar, 10. jul 1942. Petar II Karađorđević, *The Memoirs of king Peter II of Yugoslavia*, 114.

¹⁶⁵² Izuzetak na koji se naišlo u dostupnim izvorima bila je reakcija slovenačkog lista *Proletarec* koji je objavio izjavu Jugoslovenske socijalističke stranke u Americi kojom je upućen protest zbog pozdrava Slovenačkog narodnog odbora upućenog kralju preko Mallya. Ova stranka se inače zalagala za republikansko uređenje Jugoslavije. AJ, 103-15, Telegram poslanika Fotića o pisanju slovenačke štampe, 20. avgust 1942.

Jugoslovenski iseljenici, pre svega u SAD, bili su u najvećem broju američki državljani te je lojalnost prema američkom predsedniku, toliko puta isticana, podrazumevala i poštovanje poteza američke politike uključujući i posetu kralja jugoslovenske države. Kralj Petar II je bio predstavnik savezničke države koja je po cenu sopstvene propasti odbila ulazak u Trojni pakt, države koja je aktivno učestvovala u ratnim naporima saveznika uključujući i SAD i Kanadu. Slobodna reč, glasilo srpskih komunista pozdravila je dolazak kralja “jer On predstavlja jednu savezničku vladu nego i naš stari zavičaj” dodajući da se radi o jačanju veze između jugoslovenske države i SAD.¹⁶⁵³ Slovenački listovi Enakopravnost i Ameriška Domovina propratili su boravak kralja uz “komentare pune simpatije” ali on je pozdravljen kao “gost naše nove Domovine” kao vođa zemlje koja se oduprla Hitleru kao “sina i brata ona tri naroda koji se zajedno...bore protiv sila osovine”.¹⁶⁵⁴ Opravdavajući se zbog posete kralju i Ivan Butković je koristio argument da je kralj u Ameriku došao na poziv predsednika Ruzvelta.¹⁶⁵⁵ Otuda, kada je usledio poziv vođama i predstavnicima iseljeničkih organizacija na susret sa kraljem, on je bio prihvaćen od strane predstavnika sva tri naroda. Upravo će ovi susreti još jednom pocrtati svu podeljenost jugoslovenske političke i iseljeničke javnosti u Americi. U organizaciji Jugoslovenskog informacionog centra, na poziv bana i ministara u Njujorku organizovan je susret predstavnika sva tri naroda sa jugoslovenskim monarhom 6. jula 1942. Predstavnici sva tri naroda, I. Butković ispred Hrvata, sveštenik V. Gaćinović u ime Srba i dr Mally ispred Slovenaca posetili su kralja u Njujorku i pročitali pozdravnu adresu.¹⁶⁵⁶ Ovaj susret odigrao se bez predstavnika Amerikanskog Srbobrana a Srbobran o njoj nije ni izvestio.¹⁶⁵⁷ U Vašingtonu nekoliko dana ranije, K. Fotić organizovao je susret uprave Srpskog

¹⁶⁵³ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, „Naša iseljenička štampa o poseti Nj. V. Kralja Americi“ 28. jun 1942.

¹⁶⁵⁴ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, „Naša iseljenička štampa o poseti Nj. V. Kralja Americi“ 28. jun 1942. AJ, 103-15, Telegram poslanika Fotića o pisanju slovenačke štampe, 20. avgust 1942.

¹⁶⁵⁵ AJ, 103-62, Otvoreni telegram iz Vašingtona, 3. oktobar 1942.

¹⁶⁵⁶ AJ, 103-15, Telegram poslanika Fotića o pisanju slovenačke štampe, 20. avgust 1942; Tom prilikom urednik Slobodne reči Mirko Marković uručio je kralju ček u iznosu od 1000 dolara kao pomoć za pokret D. Mihailovića. Konstantin Fotić, *n. d.* 139; Porema rečima B. Čubrilovića kralja je „u prostorijama jugoslovenske misije dočekala sva napredna i istinski rodoljubiva američka Jugoslavija...“. Branko Čubrilović, *Zapisi iz tuđine*, 121.

¹⁶⁵⁷ Branko Čubrilović, *Zapisi iz tuđine*, 121.

narodnog saveza sa Petrom II. Tom prilikom kralju su uručeni zlatno pero, ukoričeni Srbobran sa brojevima od 27. marta 1941. do 28. juna 1942, i slika D. Mihailovića.¹⁶⁵⁸

Iseljenička štampa bez izuzetka ispratila je posetu kralja uz pohvalne komentare ili ograničavajući se na informativno praćenje posete prenošenjem vesti iz američke štampe ili informacija koje je plasirao Jugoslovenski informacioni centar. Međutim, način na koji je poseta ispraćena, teme koje su na stupcima ove štampe pokrenute ukazivale su na razlike političkih stavova ali i razlike u doživljavanju monarha kao predstavnika jugoslovenske države. Već u dočeku kralja razlike su bile vidljive. Izvestan način saopštavanja političkog stava i ranije se ogledao kroz odluke sa pojedinih skupova da li je svrsishodno, potrebno uputiti pozdrav kralju ili ne. Time se zauzimala pozicija, ne obavezno prema jugoslovenskoj državi, već prema karakteru njenog uređenja.¹⁶⁵⁹ Kraljeva poseta pokazala se kao još jedan dobar povod da se iskažu politička uverenja u pogledu budućnosti zajedničke države. Slovenački list Ameriška Domovina je pisala “Ono što je glavno u našim državnim idealima jeste da u državi vlada narod i narodni predstavnici” i dalje “Mi smo ubeđeni da će posle ovoga rata Jugoslavijom upravljati vlada koju će sam narod izabrati i u to ime pozdravljaju kralja”.¹⁶⁶⁰ Ameriška domovina je takođe konstatovala “Nama američkim Slovencima jeste jedno da li će na čelu jedne države biti čovek koga zovu bilo predsednikom bilo carem bilo kraljem...jer ono što je glavno našim državnim idealimaje da u državi vlada narod da tu državu vode predstavnici naroda” i zaključuje “Mi smo ubeđeni da će Jugoslavija posle ovoga rata biti upravljena od naroda...”¹⁶⁶¹ Sličan ton mogao se čitati sa stranica glasila HSS u Kanadi, Hrvatskog glasa koji je očekivao od posete kralja da će pod uticajem demokratije u Americi donositi adekvatne odluke u pogledu budućnosti Jugoslavije te “da će se ta budućnost temeljiti na slobodi i pravu čoveka, na načelima demokratije i pravde...”¹⁶⁶² Gde zaista leži privrženost i lojalnost slovenačkih iseljenika otkrio je jedan manji incident koji se desio tokom posete kralja

¹⁶⁵⁸ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, Boravak Nj. V. Kralja u Americi, 4. jul 1942.

¹⁶⁵⁹ Luj Adamič već februara 1942, upućuje oštru kritiku F. Snoju zbog odluke da se pozdrav uputi kralju sa slovenačkog skupa u Kluvlendu. U više navrata se naglašavalo republikansko opredeljenje Slovenaca. AJ, 83-15, 15. februar 1942.

¹⁶⁶⁰ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, „Naša iseljenička štampa o poseti Nj. V. Kralja Americi“ 28. jun 1942.

¹⁶⁶¹ AJ, 103-15, Telegram poslanika Fotića, 20. avgust 1942.

¹⁶⁶² AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, Boravak Nj. V. Kralja u Americi, 4. jul 1942.

Sjedinjenim Državama. Na vest da je u Beloj kući održana večera u čast kralja Petra a na koju nije bio pozvan nijedan predstavnik Slovenaca bio je dovoljan razlog da slovenačka štampa prestane da piše i prati posetu kralja. Tek na intervenciju F. Snoja obnovljeno je pisanje slovenačkih listova.¹⁶⁶³ Možda najjasnije raspoloženje hrvatskih iseljenika došlo je nakon posete kralja Americi. Na raspravi u vrhu HBZ 3. oktobra 1942, Ivan Butković se suočio sa nizom kritika zbog posete kralju. Članovi uprave zamerali su zbog učinjene posete i tvrdili da nije bilo saglasnosti Zajednice. Butković je upravo sumirao suštinu onoga što je karakterisalo ponašanje dela iseljenika prilikom ove posete. “Predsednik Ruzvelt je pozvao kralja Jugoslavije kao savezničke države Amerike. On je tu bio i na poziv bana i članova jugoslovenske vlade i mi smo pošli onamo...” kao i da “nitko nije išao da ga ljubav onamo vodi ili da mu je drago poći...”¹⁶⁶⁴ Velika je razlika bila u sadržaju i tonu ovog stava i onog koji se mogao čitati sa stranica Ujedinjenog srpstva gde je dolaskom kralja, srpskog iseljenika “ogrijalo sunce radosti i ponovo osvežilo svaku dušu i zagrijalo svako pravo srpsko srce ...” Poseta kralja opisana je kao “najveći je i najsjajniji događaj u istoriji nove Jugoslavije”.¹⁶⁶⁵ Sa svoje strane Srbobran je komentarišući posetu kralja prostorijama SNSa primetio “u svakom je oku zasijala je suza radosti i zadovoljstva jer je uzbuđenje bilo veliko”.¹⁶⁶⁶

Srpski narodni savez je sa oduševljenjem dočekaio monarha ali ne na prijemu u Njujorku već na posebnom sastanku u Vašingtonu. Srbobran je takođe odbio da objavi vest o prijemu u Njujorku. Butković je morao da se opravdava zbog učinjene posete u Njujorku, sa stranica hrvatske i slovenačke štampe pozdrav kralju bio je pozdrav gostu Amerike predstavniku savezničke države. Ali su istovremeno jasno iskazani stavovi o potrebi promene ustrojstva jugoslovenske države, osnova na kojima je počivala a svakako je bilo jasno da monarhija nije apriori prihvaćena kao jedina mogućnost za okvir budućeg zajedničkog života. Svakako da ni sam kralj Petar nije doprineo ublažavanju razlika i sukoba unutar iseljeničtva svojim komentarom prilikom uručivanja primeraka Srbobrana

¹⁶⁶³ AJ, 103-15, Telegram poslanika Fotića, 20. avgust 1942.

¹⁶⁶⁴ Butković je zaključio “To je bilo prema onoj narodnoj “Zlo je poći zlo je i ne poći”. AJ, 103-62, Otvoreni telegram iz Vašingtona, 3. oktobar 1942.

¹⁶⁶⁵ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, Boravak Nj. V. Kralja u Americi, 4. jul 1942.

¹⁶⁶⁶ AJ, 103-15, Telegram, 20. avgust 1942.

“To je vrlo lepo. Ja čitam Srbobran”,¹⁶⁶⁷ u trenucima kada je upravo Srbobran doživljavan kao glavni izvor širenja mržnje i sukoba unutar jugoslovenskog iseljeničkog korpusa. Zategnutost i podeljenost su u svakom slučaju bili toliko izraženi da je i ovaj pomalo naivan komentar dobio tumačenje i prostor koji je može se reći prevazilazio stvarni značaj, važnost činjenice da kralj čita Srbobran. Ali i kod srpskih iseljenika oduševljeni prijem kralja nije značio jednako oduševljenje jugoslovenskom idejom. Kralj Petar je bio izdanak srpske dinastije, još jedan simbol srpske državnosti i kao takav izazivao je simpatije među srpskim iseljenicima. Ovakva percepcija kralja možda će postati jasnija i prepoznatljivija u godinama jedne drugačije atmosfere i odnosa snaga u Americi kada će srpski iseljenici od njega kao srpskog kralja očekivati određene poteze u cilju jačanja srpskog interesa u Jugoslaviji. I kasnije u sećanjima savremenika ovih događaja nije se moglo mnogo toga reći o efektima kraljeve posete na iseljeničtvo i ukupno stanje u Americi. Strasti nisu utišane, o pomirenju se nije moglo govoriti a pozicije iseljenika srpske i hrvatske nacionalnosti bile su jednako udaljene. Ne samo što je potpuno izostao pozitivan uticaj mladog kralja već su otvorene nove teme koje su udaljavale jednako iseljenike i predstavnike države u Americi.

Poseta kralja ostala je u memoarskoj literaturi ne kao podsetnik na postignuća monarha već kao sredstvo u pokušaju obračuna sa političkim protivnicima. A sam kralj u tim sećanjima dobijao je marginalno mesto, svakako ne mesto važne političke i državne figure. Ako bi se sudilo na osnovu sećanja samog kralja utisak je da on nije pokazivao veće zanimanje za događaje unutra zajednice jugoslovenskih iseljenika. Susret sa predstavnicima srpskih organizacija i slikanje sa Srbobranom koje je izazvalo uzbuđenje ali postalo u kasnijem vremenu i sredstvo političkog obračuna, nije našlo mesto u kraljevim sećanjima. Od monarha se očekivao pozitivan uticaj na iseljenike. Neizbežan je međutim utisak gotovo osećaja dosade sa kojim kralj opisuje svoj susret sa iseljenicima u Otavi koji se odigrao tokom 50 minuta dok je monarh sa pratnjom čekao voz na železničkoj stanici. Veći utisak na kralja ostavilo je susret anegdotskog karaktera sa američkim saobraćajnim policajcem i uspešno izbegavanje plaćanja prekršajne kazne.¹⁶⁶⁸ Njegov boravak možda je mogao podstaći zajedništvo i učvrstiti saradnju bar u onim domenima gde je autoritet vladara

¹⁶⁶⁷ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, Nj. K. V. u Americi, London 4. jul 1942.

¹⁶⁶⁸ Petar II Karađorđević, *The Memoirs of king Peter II of Yugoslavia*, 113-114.

mogao da ostavi posledice prvenstveno među zvaničnim službenicima jugoslovenske države. Međutim kralj Petar ni svojim autoritetom ni sposobnostima nije odgovorio potrebama trenutka ni izazovima postojećeg stanja. Nije moguće proceniti da li bi neki iskusniji državnik, sposobniji vladar uspeo da promeni i utiče na stanje koje je stvoreno u Americi imajući u vidu već priličnu ušančenost političkih stavova i pozicija među iseljenicima koje su ratne godine samo pojačale i učinile vidljivijim. Ako ništa, boravak kralja i reakcije unutar iseljeničke zajednice pokazale su razlike među njima u odnosu na doživljavanje zajedničke države pa i onoga što su bili njeni simboli. Otuda, poseta kralja dobija značaj u ukupnoj analizi odnosa iseljenika prema jugoslovenskoj državi.

U susret novim izazovima – izmenjene prilike

Bilo je potrebno svega godinu dana od napada na Jugoslaviju i njene okupacije da u emigraciji i među iseljeničtvom do punog izražaja dođu sve suprotnosti, različiti politički i ideološki stavovi, suprotne pozicije u pogledu budućnosti zajedničke države i uopšte, forme zajedničkog života. Ne samo da su manifestovana različita viđenja budućnosti već su u pitanje dovedeni i osnovni ciljevi sa kojima je vlada istupala nakon napuštanja jugoslovenske teritorije. Te suprotnosti dolazile su iz redova vlade u Londonu, političkih činilaca u Evropi i Americi, članova vladine misije, diplomatskog aparata, javnih ličnosti. Jedinstva nije bilo ni unutar jugoslovenske iseljeničke zajednice koja je, od oduševljenja pruženim otporom stare domovine 27. marta a zatim i jedinstva iskazanog u prvim nedeljama posle napada na Jugoslaviju, za svega nekoliko meseci došlo do tačke razmimoilaženja i stvaranja atmosfere nepoverenja pa i neprijateljstva. Kako se mislilo ključ pitanja opstanka jugoslovenske države ležao je u postizanju sporazuma srpsko hrvatskog. Takav sporazum je i postignut 1939. godine. Deklarativnost, mogli bi se reći praznu, o uspešnom rešenju i prvom koraku ka boljoj budućnosti za zajedničku državu pokazali su ovi prvi meseci rata u koji je Jugoslavija vojno a očigledno i politički nespremno ušla. Na površinu su izašle sve suprotnosti međunacionalnih odnosa vidljive kroz ponašanje političke elite u emigraciji sa obe strane Okeana ali i kroz odnose među iseljenicima pre svega srpskog i hrvatskog porekla. Svakako da raspoloženje iseljenika i njihovi međusobni odnosi u nekim drugim može se reći mirnijim vremenima ne bi bili

faktor koji bi privlačio veću pažnju ili izazivao uznemirenost. Ali u situaciji kada je iseljenička sredina u severnoj Americi bila ta gde se obezbeđivala podrška, gde se videla javnost srpsko hrvatsko slovenačka koja postaje slika međunacionalnih odnosa jugoslovenskih naroda vidljiva za saveznike, kada je to glavni oslonac, materijalni, propagandni, politički angažman svake vrste, tada ova iseljenička sredina i odnosi unutar nje dobijaju svoje istaknuto mesto i značaj.

U toj i takvoj sredini nije se sticao utisak o iskrenom zalaganju za jugoslovensku ideju ili su ta zalaganja bila uslovljena promenama koje bi uticale na drugačiji karakter zajedničke budućnosti. Ekstremni hrvatske organizacije sa već poznatim stavovima protivnim jugoslovenskom jedinstvu nisu iznenađivali niti uznemiravali. Uzdržanost najveće organizacije HBZ, deklarativno pristajanje uz jugoslovensku vladu a zapravo u zvaničnim obraćanjima i izjavama pristajanje uz hrvatski deo te vlade i svrstavanje iza onoga što se prepoznavalo kao politika HSS u ratnim godinama nije nudilo političku bezbrižnost. Izjave D. Tomašića u Americi neposredno nakon napada na Jugoslaviju, izjave Krnjevića u Londonu, zamagljenost političkog izraza V. Mačeka u NDH i držanja HSS u ovoj državnoj tvorevini ostavljali su otvorenim pitanje kuda se kreće politika ove stranke. Već na početku je bilo jasno da jugoslovenska vlada i njen uticaj na hrvatsko iseljeničtvo se može okarakterisati kao simboličan i suštinski nepostojeći. Politika Amerike i Kanade i politika HSS bile su tačke koje su određivale kretanje iseljeničtva hrvatskog porekla. Prva godina rata za jugoslovensku državu donela je iskušenje i tamo gde se ono najmanje očekivalo. Srpsko iseljeničtvo uvek verni i pouzdani oslonac države u Americi počinje da se kreće nekim drugim političkim kursom. Nije se radilo o izolovanim marginalnim grupama niti o ekstremnim pojedincima. Nosilac novog kursa, a to je bio raskid sa jugoslovenskom idejom, bio je vodeći i najtiražniji list srpskih iseljenika, Amerikanski Srbobran. Izvesno koketiranje sa stavovima iznetim u ovom listu kao i politička stajališta koja su navodila i na sklonost drugim, ne obavezno jugoslovenskim rešenjima, za srpski narod posle rata mogli su se čitati iz nastupa pojedinaca poput episkopa Dionisija, članova Srpskog narodnog saveza a uz razumevanje poslanika jugoslovenske države u Vašingtonu K. Fotića. Čak i slovenačko iseljeničtvo sa jasnim i jedinstvenim stavom o Sloveniji u okviru obnovljene Jugoslavije iznosilo je političke ideje i rešenja koja nisu obavezno

značila kontinuitet Kraljevine, monarhije kao državnog uređenja, pa čak ni sa granicama sa kojima se u rat ušlo. Federacija, demokratsko uređenje, liberalni ustav, uključivanje susjednih teritorija naseljenih slovenskim stanovništvom u zajedničku državu bile su neke od ideja koje su se mogle čuti i pročitati iz zaključaka sa skupova slovenačkih organizacija. Republikanizam slovenačkog iseljništva ali i slovenačkog naroda bilo je nešto što se u više navrata isticalo kao suština njihovog političkog opredeljenja. Jedinstvo u nastupu i zastupanju interesa jugoslovenske države nije bilo ni u redovima političara koji su činili politički korpus u emigraciji. Sukobi jugoslovenskih predstavnika na tlu severne Amerike koji su poprimili i ličnu notu mogli su samo negativno uticati na ideju postizanja jedinstva političkog i nacionalnog. Nije više bilo dovoljno pozivanje na legitimitet vlasti da bi se povratio već gotovo izgubljeni autoritet vlade u emigraciji a politički sukobi koji su dobili javno lice kroz pisanje iseljeničke štampe ostavljali su utisak odsustva jedinstva i zajedničke politike u samoj vladi odnosno tamo gde je ona bila neophodna.

Sukobi nisu nestali naprotiv, ali se pozicija i percepcija pojedinih narodnih grupa menjala a time i snaga njihovih političkih argumenata. U skladu sa novim političkim i reklo bi se nacionalnim prioritetima, usledila je i američka reakcija na sukobe unutar jugoslovenskog iseljništva pre svega srpskog i hrvatskog. Da je intervencija američkih vlasti bila po svemu sudeći neophodna ukazuju i obrazloženja jugoslovenskih predstavnika u Americi. Tako K. Fotić ukazuje da je “razdor” između hrvatskih i srpskih iseljenika bio tako velik da je američka vlada morala da interveniše.¹⁶⁶⁹ Miha Krek u izveštaju Slobodanu Jovanoviću naglašava “Spor je išao tako daleko” da je bio potreban sastanak pod nadzorom predstavnika američke administracije.¹⁶⁷⁰ U izveštaju B. Radice govorilo se o “razmiricama” koje su prerasle u sukobe po fabrikama širom SAD.¹⁶⁷¹ Na inicijativu i poziv direktora ratnog biroa za informativnu službu Elmera Dejvisa predstavnici većih organizacija iseljenika jugoslovenskog porekla prisustvovali su sastanku u Vašingtonu 18. septembra 1942. godine.¹⁶⁷² Predstavnici Srba, Hrvata i Slovenaca u Americi pozvani su

¹⁶⁶⁹ Konstantin Fotić, *Rat koji smo izgubili*, 101.

¹⁶⁷⁰ AJ, 103-11, M. Krek za S. Jovanovića, 30. septembar 1942.

¹⁶⁷¹ AJ, 103-44, Str.pov.br.479, V.D. načelnik odeljenja za štampu po naredbi Ministra za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu, 30. septembar 1942.

¹⁶⁷² Na inicijativu Elmera Dejvisa direktora Office of War Information došlo je do sastanka 16 predstavnika jugoslovenskih iseljenika. Sastanak je vodio Alan Kranston (Allan Cranston), šef Odeljenje za strane jezike

“da bi proučili kako otkloniti razmirice”.¹⁶⁷³ Vođstvo HBZa, SNSa, slovenačkih jednota ali i pojedinci iz redova srpske zajednice poput advokata Žarka Bunčića i sveštenika Jovana Krajnovića odazvali su se pozivu ali ishod nije rezultirao jedinstvenim zaključkom.¹⁶⁷⁴ Elmer Dejvis je u uvodnom govoru odao priznanje pokretu D. Mihailoviću i jugoslovenskom otporu, pred prisutnima objavljeno je podizanje jugoslovenskog poslanstva u rang ambasade. Suština sastanka bila je međutim prevazilaženje postojećih sukoba između srpskih i hrvatskih iseljenika. U izveštaju predsedniku vlade S. Jovanoviću, Fotić prenosi da je neki Slovenac iz Klivlenda “izjavio da (je) Slovencima uopšte nepoznato u čemu (je) srpsko-hrvatski spor”, da bi zatim predložio izjavu koju bi svi potpisali a “kojom se proklamuje neograničena pomoć američkom ratnom naporu a osuđuje svaki pokušaj spolja da se među jugoslovenske iseljenike unese razdor”. Sa svoje strane, po Fotiću, Srbi su tražili brisanje poslednjeg stava”koji može da ponizi celo iseljeničtvo kao nedoraslo...”.¹⁶⁷⁵ Poslednji stav predložene izjave svakako je mogao biti problematičan iz perspektive srpskih iseljenika jer bi posredno mogao da se tumači kao osuda i samog jugoslovenskog poslanika i, s druge strane, na ovaj način pokuša da se ograniči ili potpuno onemogući njegovo delovanje među srpskim iseljenicima. A taj uticaj, kroz lični angažman, savete pa i konkretne instrukcije bio je prisutan i stalan. Fotićev uticaj osetio se tako i ovom prilikom. Dan pre sastanka, kako prenosi Fotić, on je posetio srpske iseljenike i uputio savet da “odgovaraju svojim obavezama američkih građana i ljubavi za zavičajje...”. Ali istovremeno sledile su i konkretne instrukcije pa je tako kako sam ističe, njegovom inicijativom pročitano pismo Adamiča kojim ovaj slovenački pisac pokušava da zastraši pojedine srpske iseljenike objavljivanjem informacija koje je dobio od zvaničnika

na podsticaj, kako navodi Klemenčić, Luja Adamiča. Matjaž Klemenčić, *Odnosi između Slovenaca i Srba u SAD krajem XIX i tokom XX veka*, U: *Seoba Srba nekad i sad*, urednik: Vladimir Grečić, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1990, 152.

¹⁶⁷³ AJ, 103-44, Str.pov.br. 94, Šifrovani telegram K. Fotić za Slobodana Jovanovića, 20. septembar 1942.

¹⁶⁷⁴ Na sastanku su prisustvovali predsednik HBZ Ivan Butković, predstavnik HSS P. Radić, član HBZ Viliam Boyd Bojić, od Slovenaca, V. Cankar, Zalar, od Srba čelnici SNSa B. Pekić, S. Vrlinić, L. Kristiforović, D. Trbuhović kao urednik Srbobrana, Žarko Bunčić, sveštenik Jovan Krajnović. AJ, 103-44, Str.pov.br. 94, Šifrovani telegram K. Fotić za Slobodana Jovanovića, 20. septembar 1942.

¹⁶⁷⁵ Fotić navodi da je posle sastanka savezovao srpske predstavnike ukoliko “diskutuju nacionalno pitanje” izbegavaju lične napade. AJ, 103-44, Str.pov.br. 94, Šifrovani telegram K. Fotić za Slobodana Jovanovića, 20. septembar 1942.

Amerike.¹⁶⁷⁶ Konačno, kako Fotić prenosi u svojim memoarima, od prisutnih se tražilo da potpišu zajedničku izjavu ili kako Fotić kaže “zakletvu” da će “slediti pravac američke vlade koja radi na jedinstvu svih Amerikanaca i, bez obzira na nacionalno i rasno poreklo, s životnim ciljem da pobedi u ovom ratu za slobodu, te da će se suprotstaviti svim pokušajima da se Amerikanci jugoslovenskog porekla okrenu jedan protiv drugih”. Hrvatski i slovenački predstavnici su potpisali izjavu, srpski nisu. Razlog koji su srpski predstavnici naveli a koje Fotić prenosi bio je “da su zakletvu vernosti već položili kad su postali državljani Amerike”.¹⁶⁷⁷ Obrazloženje koje se ponudilo ipak nije moglo da otkloni utisak da čini se po prvi put, srpski iseljenici nisu sledili želje i smernice zvanične Amerike. Opređenje srpskog naroda kao i srpskih iseljenika u antifašističkoj borbi neće se od zvanične Amerike dovoditi u pitanje ali je politička snaga srpskog faktora u Americi osetno slabila.

U atmosferi međusobnih sukoba unutar jugoslovenske iseljeničke zajednice činilo se da srpsko iseljeničtvo na svojoj strani poseduje političku pa može se reći i moralnu prednost. Atmosfera u američkoj javnosti, javna obraćanja, izjave koje su stizale iz vrha američke administracije upućivale su na utisak o percepciji srpskih iseljenika kao savezničkog naroda koji je svojom žrtvom u borbi protiv nacizma zasluživao poštovanje ali i političku podršku. Događaji od 27. marta, odluka doneta i u emigraciji o nastavku otpora a zatim i pojava pokreta Draže Mihailovića, bile su tačke oslonca Srbima u Americi koje su potvrđivale mesto srpskog naroda u antifašističkoj koaliciji koja je, opet, imala punu podršku američkih vlasti i američke javnosti. Preovlađujuću percepciju o Srbima kao nosiocima otpora posredno je potvrđivala i izjava američkog predsednika o narodima koji su se suprotstavili nacističkoj opasnosti. Isticanje Srbije i Srba umesto Jugoslavije i Jugoslovena bilo je odraz preovlađujućeg utiska u američkoj javnosti ko je zaista ustao protiv nacizma. U trenucima otvorenog razilaženja ali i sve češćeg i otvorenijeg postavljanja pitanja o budućnosti jugoslovenske zajednice reči američkog predsednika nisu unele smirenje unutar jugoslovenske iseljeničke zajednice u Americi.¹⁶⁷⁸ Činilo se da je

¹⁶⁷⁶ AJ, 103-44, Str.pov.br. 94, Šifrovani telegram K. Fotić za Slobodana Jovanovića, 20. septembar 1942.

¹⁶⁷⁷ Konstantin Fotić, *Rat koji smo izgubili*, 101-102.

¹⁶⁷⁸ Reagujući na izjavu predsednika Ruzvelta, Luj Adamić u pismu predsednikovoj supruzi poručio je „he's saying „Serbia“ disposes Yugoslavia as a state and that has caused an uproar among Yugoslavs and Yugoslav

pozicija srpskog iseljništva i organizacija kao predstvanika naroda nad kojim nije lebdela bilo kakva sumnja o potencijalnoj kolaboraciji, sa oreolom žrtve, sa “kapitalom” odanog saveznika, bila čvrsta sa pouzdanom podrškom američke javnosti ali i američkog političkog vrha. I zaista čak i septembra 1942. godine izjava predsednika Ruzvelta o Srbiji kao zemlji koja pruža otpor nacizmu i fašizmu mogla je samo potvrditi ovakav utisak.¹⁶⁷⁹ Međutim i u mesecima pre davanja ovakve izjave američkog predsednika, stvarnost ratnog stanja i politike u kojima Amerika od decembra 1941. godine postaje aktivni učesnik, razdvaja u sve većoj meri politički izraz srpskih iseljenika i ono što se moglo prepoznati kao interes zvanične Amerike. Od trenutka ulaska SAD u rat prioriteta Amerike postaju jačanje snage i spremnosti zemlje da se suprotstavi neprijatelju. Pravac političkog rada kojim se kretala većina srpskih iseljeničkih organizacija, pokazaće se, bio je suprotan onom koji je u novim okolnostima zauzimala američka država. Objedinjavanje svih narodnih snaga u cilju jačanja vojne spremnosti opredeljivala je odnos američke administracije prema javnom izrazu različitih subjekata na svom tlu. Manifestacija jedinstva dobijala je podršku, sukobi različite prirode koji su mogli negativno da utiču po to jedinstvo izazivali su reakcije i intervenciju. Otuda američka vlada daje podršku održavanju sveslovenskog kongresa u proleće 1942. godine uprkos izvesnim nedoumicama u pogledu ideološkog opredeljenja organizatora ovog skupa. Radilo se o manifestaciji sveslovenske uzajamnosti, podršci slovenskih naroda i iseljenika slovenskog porekla američkoj vladi i državi. Integrativni potezi, jedinstvo i politička sloga postaju prioriteta. To nije značilo da je onemogućena politička debata, izražavanje različitih političkih stajališta i taj prostor se koristio i od strane jugoslovenskih iseljenika.

I drugi oslonac u moralnom pa i političkom smislu postepeno je izmicao srpskom iseljništvu. Ono što se činilo kao neupitan i neosporiv doprinos srpskog naroda, prevrat od 27. marta, u javnom životu Amerike poprima drugačije značenje. Kroz javne nastupe pojedinaca poput Save Kosanovića, kruga oko komunističkog Vidovdanskog kongresa,

Americans whose number exceeds a million and ninety percent of whom are Croatian and Slovenian origin“. AJ, 83-15, Pismo Luja Adamiča za Eleonor Ruzvelt, 6. septembar 1942.

¹⁶⁷⁹ L. Adamič se povodom govora predsednika Ruzvelta i imenovanja Srbije a ne Jugoslavije u obraćanju 3. septembra, kada je navodio zemlje koje se suprotstavljaju nacijstima, obratio predsednikovoj supruzi ukazujući na problematičnost i političku štetnost takve izjave. AJ, 83-15, Pismo Luja Adamiča Eleonori Ruzvelt, 6. septembar 1942; AJ, 83-15, The Evening Star, Washington, 10. septembar 1942.

kroz pisanje Slobodne reči, nepristajanje na pakt iskazano demonstracijama 27. marta postaje simbol ne srpskog već jugoslovenskog otpora. Insistiranje na jedinstvu jugoslovenskih naroda moralo se manifestovati na svakom polju, posebno na onom gde se potvrđivao antifašizam svih jugoslovenskih naroda. Sava Kosanović stoga naglašava da su 27. marta “Srbi, Hrvati i Slovenci jedinstvenom eksplozijom revolta poštenog čovjeka smjelo odgovorili Hitleru “ne”...”¹⁶⁸⁰ Ono što je započelo sporadičnim a zatim sve prisutnijim izjavama od početka 1942. godine prerašće u svojevrsnu borbu za simbole koja svoj vrhunac dostiže u poslednjim godinama rata, kada su međutim rasplet i ishodi već bili izvesni. Kada je stigla vest koju su preneli Daily Worker, a ubrzo zatim i Slobodna Reč i Narodni glasnik u poslednjim danima jula 1942. godine koja je kompromitovala pokret D. Mihailovića i dovela u pitanje antifašistički karakter četničke borbe, postalo je izvesno da se i drugi oslonac srpskih iseljenika gubi.¹⁶⁸¹ Istovremeno vesti o drugom antifašističkom pokretu sa jasnim jugoslovenskim karakterom, postaje oslonac onim strujama i snagama u Americi koje su insistirale na opštejugoslovenskom otporu i potvrda jednako prisutnog otpora hrvatskog naroda kao i srpskog. Jedinstvena podrška četničkom pokretu do tada prisutna među jugoslovenskim iseljenicima nestala je. Najveći deo srpskog iseljeničtva istrajno je ostao uz pokret D. Mihailovića i u danima kada su se svi važniji akteri jugoslovenske politike od njega dinstancirali ili ga potpuno napustili. Ipak od sredine 1942. godine javni nastupi iz srpskih redova nisu više odisali samo ponosom zbog ovog vojnog otpora okupatoru već su poprimili nove sadržaje odbijanja i suprotstavljanja optužbama za kolaboraciju. Ekskluzivitet nosilaca pobune protiv pakta i pružanja aktivnog otpora neprijatelju nepovratno je izgubljen. Novi izazov prestaje da bude hrvatsko nastojanje za što većim stepenom samostalnosti. Ubrzo u javni život i na političku scenu istupa nova snaga koja je ponudila nove ideje, vrednosti i nova rešenja za zajedničku budućnost.

Na drugoj strani, javni, politički život hrvatskih iseljenika bio je delom određen događajima u Jugoslaviji posle okupacije. Izrazi lojalnosti koje su stizale američkoj državi od strane najveće hrvatske iseljeničke organizacije trebali su da uklone svaku sumnju u opredeljenje hrvatskih iseljenika u novom ratu. Osuda stvaranja NDH pravila je jasnu i

¹⁶⁸⁰ AJ, 83-4, Saveznička ratna izložba u Pittsburghu. Govor ministra g. Save Kosanovića, 5. jun 1942.

¹⁶⁸¹ AJ, 371-81, Pov.br.661, K. Fotić za ministarstvo inostranih poslova u Londonu, 31. jul 1942; AJ, 371-81, Pov.br.663, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova u Londonu, 1. avgust 1942.

nedvosmislenu distancu između hrvatskih iseljenika i događaja na tlu okupirane Jugoslavije. Opasnost od ponavljanja iskustva Prvog svetskog rata nije ipak postojala. Uprkos stvaranja NDH, hrvatski iseljenici bili su deo jugoslovenskog iseljeničkog korpusa a kroz opredeljenje jugoslovenske vlade i uz učešće hrvatskih ministara u njoj, oni su se vezivali za zemlju koja ostaje deo savezničke koalicije. Ipak ne treba zanemariti oprez u javnom nastupu je mogao nastati kao posledica razvoja događaja u Jugoslaviji.

Nova politička snaga ili pojava alternative

Tačke podela u Americi koje su sve više razdvajale jugoslovensku zajednicu ali su jednako tako delile i one koji su predstavljali “zvaničnu” Jugoslaviju nisu se prevazilazile, naprotiv. Suprotnosti nasleđene iz prošlosti pojačane su događajima koji su sledili nakon ulaska Jugoslavije u rat. Teško je bilo, posle jedinstva iskazanog 27. marta i zatim, u prvim nedeljama jugoslovenske ratne agonije, pronaći neku tačku povezivanja i iskazivanja jedinstva. Ipak jedna vest koja je stigla iz okupirane domovine među iseljenike izazvala je, bar u jednom kratkom periodu, gotovo puno jedinstvo u reagovanju i ocenama. Četnički pokret na čelu sa D. Mihailovićem nije bio pozdravljen samo od strane vlade u Londonu već je dobio nepodeljenu podršku svih iseljeničkih zajednica jugoslovenskog porekla. U mesecima kada su izveštaji jugoslovenskih zvaničnika u Americi bili isključivo ispunjeni žalbama ukazujući na sve veće podele, na suštinska neslaganja koja su opterećivala svaku aktivnost ali u krajnjoj meri ugrožavali osnove jugoslovenske politike, vest o pokretu otpora u Jugoslaviji postala je retka ujedinjujuća tačka koja je povezala iseljenike ali i ukupnu jugoslovensku političku javnost. Sava Kosanović u osvrtu na događaje u Americi tokom ratnih godina primetio je da je do sredine 1942. godine celokupna jugoslovenska emigracija bila uz D. Mihailovića.¹⁶⁸² Sam Kosanović u javnim nastupima doprineo je stvaranju ovakvog raspoloženja. Kosanović je američkoj ali i iseljeničkoj javnosti poručivao “Ono što je dobro u čovječanstvu vibrira jednako kad čuje ime Mac Arthura, Čankaj Šeka, Timošenka ili Draže Mihailovića” ali i da se “iz borbe koja se vodi u Jugoslaviji pod Dražom Mihailovićem rađa se velika zajednica, ne samo Južnih Slavena,

¹⁶⁸² Sava N. Kosanović, *Šta se moglo vidjeti...*, 9.

nego svih balkanskih naroda, sve istočne Evrope”.¹⁶⁸³ Razlike u oceni značaja D. Mihailovića i četničkog pokreta nije bilo, bar u prvim mesecima od saznanja o njemu, ni u redovima misije, Poslanstva, iseljeničke zajednice.¹⁶⁸⁴ Hrvatski komunista Stjepan Lojen zaključio je “Nikad prije nije vladala takva sloga između Hrvata, Srba i Slovenaca”.¹⁶⁸⁵ Srpski komunisti ispred Vidovdanskog kongresa pozivali su iseljenike na kongres jula 1942. plakatima na kojima su se nalazile slike Nikole Tesle i Draže Mihailovića¹⁶⁸⁶ dok je vođa srpskih komunista u SAD Mirko Marković sa ponosom uručio kralju Petru ček od 1000 dolara kao pomoć za četnički pokret.¹⁶⁸⁷

Kompromitujuće vesti o pokretu Draže Mihailovića koje je emitovala Slobodna Jugoslavija a prenela komunistička glasila Daily Worker, Narodni glasnik i Slobodna reč, stavile su tačku na ovo kratkotrajno ali gotovo puno jedinstvo jugoslovenskog elementa u Americi.¹⁶⁸⁸ Posledice ovih vesti bile su višestruke, neposredne ali i dugoročne. Još jedan adut u rukama srpske politike u Americi doveden je u pitanje. Otvoreno je još jedno polje za ispoljavanje nesuglasica, političkih podela i sukoba. Međutim vesti pristigle u Ameriku nosile su i znatno dublji značaj. Kompromitovanje četničkog pokreta predstavljalo je samo početak dubokih potresa koji će uneti promene u jugoslovenskom političkom životu i izneti na površinu nove aktere čineći jugoslovensko pitanje kompleksnijim. Vest o pokretu D. Mihailovića koje su dovodile u pitanje ne samo aktivnost ovog pokreta već i njegovu antifašističku prirodu bila je samo uvod u ono što će iz temelja izmeniti politički život u Americi ali i jugoslovensku stvarnost u celini. Ubrzo su pristigle informacije o jednom

¹⁶⁸³ AJ, 83-4, Saveznička ratna izložba u Pittsburgu, Govor ministra Save Kosanovića, 5. jun 1942.

¹⁶⁸⁴ Božo Prpić, srpski komunista, takođe govori o popularnosti Mihailovića među iseljenicima u Kanadi. Božo Prpić, *Preko Atlantika u partizane*, 16.

¹⁶⁸⁵ Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, 219.

¹⁶⁸⁶ Na plakatu je bilo napisano „slava novim Obilićima: Draži Mihailoviću i družini“. AJ, 83-5, Poziv za Vidovdanski kongres ujedinjenih Srba protiv fašizma, 4-5. jul 1942; Vojislav Gaćinović je sa istog skupa poručio „...danas Srbi imaju samo dva puta: put kojim je na Kosovu pošao knez Lazar i put kojim danas ide naš narod sa Dražom Mihailovićem i četnicima ili put kojim je pošao Vuk Branković i kojim danas ide general Nedić“. AJ, 103-93, Akcija pete kolone, govor sveštenika Vojislava Gaćinovića na srpskom Vidovdanskom kongresu u Detroitu, 4. jula, bez datuma

¹⁶⁸⁷ Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 139.

¹⁶⁸⁸ Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 140; Pošto su istu vest preneli Daily Worker i hrvatski komunistički list Narodni glasnik, Fotić je zaključio da je „za ovu kampanju protiv generala Mihailovića dat nalog od neke komunističke centrale“. Fotić je takođe primetio da je Slobodna reč desetak dana pre objave vesti o pokretu D. Mihailovića prestala da piše o njemu i započela da ističe partizane. AJ, 371-81, Pov.br.661, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 31. jul 1942; Slobodna reč je od kraja jula isključivo govorila o borbi partizana. AJ, 371-81, Pov br. 663, 1. avgust 1942.

drugom, partizanskom pokretu otpora ali i političkoj agendi koju je on zastupao. Postojanje partizanskih snaga na terenu svakako je moglo radovati kao prisustvo još jednog pokreta otpora. Međutim vesti o političkim porukama koje je ovaj pokret nosio pokazale su da je po prvi put stvorena konkretna alternative postojećim političkim snagama, istina jedinim legitimnim i od strane saveznika priznatim, kao i njihovim političkim rešenjima. Poruke iz Bihaća novembra 1942. godine zatim i godinu dana kasnije odluke zasedanja u Jajcu potvrdile su da na tlu okupirane zemlje niče ne samo vojna već i politička snaga suprotstavljena starim političkim strukturama u emigraciji.¹⁶⁸⁹ Poruke dve skupštine potvrdile su da se radi o respektabilnoj političkom činiocu koji je nosio određene ideje i vrednosti a u svojoj suštini bio je nezavisan od političkih snaga u Londonu. U Americi ove vesti i pojava vojne i političke alternative nisu dočekane nespremno. U danima punog političkog priznanja novih komunističkih vlasti tokom 1944/1945 godine i njihovog uvođenja u sferu legitimnog predstavljanja interesa jugoslovenske države, u Americi je izgrađena respektabilna i čvrsta mreža podrške novim vlastima sastavljena od, očekivano, komunističkih sledbenika ali i od ličnosti iz iseljeničkog i američkog javnog života, od političara predratne Jugoslavije, sa podrškom ili bar prihvatanjem saradanje pojedinih iseljeničkih organizacija u SAD i Kanadi. U poslednjoj godini rata među promoterima nove Jugoslavije, na čelu organizacija koje su stvorene a zatim i delovale u cilju pružanja podrške NOPu i politici koju je pokret zastupao nalazimo imena poput Luja Adamića, Zlatka Balokovića, Save Kosanovića, jednog broja srpskih sveštenika, I. Šubašića koji je pored lične saradnje predstavljao i vezu sa hrvatskim iseljenicima. Ono što je svakako bilo očigledno da se u tim poslednjim trenucima ratne stvarnosti na tlu severne Amerike nikako ne može govoriti o postojanju marginalnog levičarskog prisustva od koga bi se jedino očekivala podrška promenama koje su transformisale jugoslovensko društvo, naprotiv. Vojni uspesi, politička mudrost, konstelacija međunarodnih snaga, kretanje međunarodne politike, doveli su do ostvarenja političkog cilja komunističkog vođstva u Jugoslaviji,

¹⁶⁸⁹ U Bihaću gde je održano prvo zasedanje AVNOJa 26-27. novembra 1942. moglo se videti da NOP ne predstavlja samo vojni već i politički pokret. AVNOJ postaje predstavničko telo Narodnooslobodilačkog pokreta a nova vlast je bila izraz, kako je istaknuto, jedinstva Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, muslimana i dr. Na zasedanju u Jajcu je postavljen temelj federalnoj Jugoslaviji, i postavljene osnove novoj vlasti koja je nastupila kao kontravlada onoj u Londonu. Stevan K. Pavlović, *Hitlerov novi antiporedak*, 138-139, 214-215.

stvaranja nove Jugoslavije koja se kretala novim putem određenim novim ideološkim principima. Na tlu severne Amerike ovakvih prednosti u trenucima javne vidljivosti novih snaga nije bilo. Ipak jedna malobrojna i politički marginalna organizacija kakva je bila komunistička na tlu dve države krajnje neprijateljskog odnosa prema ovoj ideologiji, uspela je da ostvari ili učestvuje u formiranju dovoljno jake podrške političkim promenama u domovini koja je pored već pomenute vidljivosti postigla i punu slobodu rada na tlu severne Amerike. Imajući u vidu uspehe koji su nesumnjivo postignuti u poslednjim godinama rata svojom pronicljivošću i reklo bi se dalekovidnošću izdvajaju se reči jugoslovenskog počasnog konzula u Americi 30ih godina XX veka. Kosta Unković je februara 1939. godine primetio da su komunisti uspeli “da su danas najbolje organizirana grupa u iseljeništvu... Oni još za sada nemaju većinu među našim iseljenicima otkako ih se u njihovom radu ne bi suzbijalo to bi mogli postići u doglednoj budućnosti.”¹⁶⁹⁰ Drugi svetski rat je svakako tu mogućnost ponudio. Malobrojna ali čvrsta i organizacija, prisustvo u obe države severne Amerike uz stalnu koordinaciju aktivnosti, posedovanje glasila koja su davala mogućnost vidljivosti pokreta i njegovog prisustva u javnom životu jugoslovenskih iseljenika bila su solidna poljišta za buduću akciju. U traženju odgovora na pitanje kako se od jednog ipak politički i brojno marginalnog pokreta došlo do respektabilne podrške unutar jugoslovenskog iseljeničkog korpusa, nemoguće je zanemariti poziciju starih političkih snaga koje su stajale iza jednog koncepta jugoslovenske budućnosti ali i snagu argumenata i politike sa kojom su nove snage nastupale u Americi.

Pojava Narodnooslobodilačkog pokreta i politike koja je išla ka stvaranju neke nove Jugoslavije nije bio prvi izazov sa kojim su se na tlu Amerike suočile jugoslovenske političke snage u emigraciji. Nije to bio ni prvi put da se i unutar jugoslovenskog iseljništva tražila podrška nekim drugačijim političkim rešenjima za budućnost prostora jugoistočne Evrope. Treba se prisetiti delovanja Otona Habsburškog čije su aktivnosti u tom smislu kontinuirano tekle od početka ratnih sukoba u Evropi. Koncept podunavske federacije koja bi objedinila zemlje bivše Austrougarske monarhije sa otvorenošću za uključivanje Vojvodine i Bosne i Hercegovine u novu državu, tražio je podršku američke

¹⁶⁹⁰ AJ, 371-56, Godišnji izveštaj K. Unkovića Ministarstvu inostranih poslova, 7. februar 1939.

administracije, savezničkih vlada ali i jugoslovenskih iseljenika. Ova ideja koja je neodoljivo podsećala na pokušaj obnove nekadašnje monarhije nije naišla na dobar prijem među jugoslovenskim iseljenicima. Delovanje Otona Habsburškog i postojanje nekih drugačijih rešenja izuzev onog jugoslovenskog, koristilo se od strane pojedinaca unutar jugoslovenskog iseljeničkog korpusa ali i od strane pojedinih jugoslovenskih političara poput Save Kosanovića, kao svojevrsni argument u prilog zahtevima ili stavovima koji su se iznosili.¹⁶⁹¹ Ali ni jednog trenutka ova inicijativa ili politički projekat nije našla mesto u ozbiljnim debatama i programima koji su se ticali političke budućnosti jugoslovenskih naroda. Ideja podunavske federacije pod vođstvom nadvojvode odbačena je ne samo kao državni koncept, ona je u redovima hrvatskih i slovenačkih iseljenika percipirana kao realna pretnja njihovim nacionalnim interesima. Politika Otona Habsburškog doživeli su neuspeh i, izuzev nervoze i potrebe za reagovanjem, nisu predstavljale ozbiljan izazov autoritetu vlade niti jugoslovenskoj državnoj ideji. Sudbina ove političke inicijative čiji ishod je svakako odgovarao jugoslovenskoj vladi nije bila rezultat njene snage ili snage jugoslovenske politike koju je ona sprovođila. Bez ozbiljne političke podrške na međunarodnom planu, bez uporišta u narodima sa prostora jugoistočne Evrope, i konačno bez relevantne vojne snage na koju bi se moglo računati čitava zamisao mladog nadvojvode nije mogla računati na drugačiji ishod. Neka druga snaga i politička koncepcija predstavljajući mnogo ozbiljniji izazov. Kompromitovanje pokreta D. Mihailovića prihvaćenog kao nosioca otpora do sredine 1942. godine, vesti o drugom partizanskom pokretu i političkoj poruci koju je on nosio, jugoslovensku vladu ali i Jugoslaviju koju je ona predstavljala kao jedina legitimna i priznata politička snaga, stavljali su u poziciju ozbiljnih iskušenja a iseljeničtvo pred novim izborom.

Novi izazov jugoslovenska vlada, ili njen srpski deo, je svakako dočekala nespremno. Vlada u emigraciji nosila je politički legitimitet, ona je iznikla na otporu iskazanom 27. marta, konačno deo te vlade bio je general Mihailović do tada pozdravljen od saveznika, prihvaćen od strane iseljenika sva tri naroda ali su se tu zaustavljale njene prednosti na koje je mogla računati. Međutim, bez unutrašnjeg jedinstva koje je njen rad pratilo od početka emigrantskog života, sa sporovima koji su više govorili o njenoj

¹⁶⁹¹ AJ, 83-4, Sava Kosanović za S. Jovanovića, 5. mart 1942.

političkoj slabosti, ona svoju snagu nije mogla pokazati ni na tlu Amerike. Interes da se glas jugoslovenske vlade čuje i u Americi da se i na ovom mestu promoviraju jugoslovenska politika bio je svakako prisutan. Ali su načini i posebno ishodi sprovođenja i zastupanja jugoslovenske politike više otkrivali o stanju u kojem se ta politika nalazila nego što su vodili ka ostvarenju zamišljenog. Ocene koje su se na početku delovanja vlade iznosile o značaju SAD dovoljno su govorile o prepoznatom značaju ove države iz jugoslovenske perspektive. Jednako tako iseljenici su u prvim nedeljama rada vlade i u planovima jugoslovenske politike u emigraciji zauzeli važno mesto. Osnivanje niza službi pored prisutne diplomatske mreže u severnoj Americi, slanje vladine misije, planovi i program rada Jugoslovenskog informacionog centra, svojevrsnog kompromisnog rešenja, pokazivali su jasnu želju da se na iseljenike utiče i da se iseljenicima, kroz njihovo uključivanje u jugoslovenski politički život, koristi. Ali bez jedinstva u vladi i političkoj emigraciji u Londonu nije se moglo odgovoriti na postavljene izazove u Americi. Umesto još jednog stuba jugoslovenske politike vladina misija postaje aktivni učesnik u formiranju atmosfere sukoba i stvaranju slike podeljenosti.¹⁶⁹² U mesecima od objave Memoranduma vlada nije nalazila jedinstven odgovor kojim bi, ako ne uklonila, onda bar ublažila sve jače sukobe unutar iseljeničtva sa sopstvenim činovnicima kao aktivnim učesnicima u stvaranju ovih podela. Put kompromisa nije nikoga zadovoljio a podrška se gubila i u redovima do tada lojalnog srpskog iseljeničtva. Etbin Kristan se novembra 1941. godine zapitao koga vlada u Londonu predstavlja i doveo u pitanje njen legitimitet. To više nije bila pojedinačna zapitanost. Hrvatsko iseljeničtvo, njegov najveći deo, stalo je iza hrvatskih političkih predstavnika. Srpsko je gubilo veru da vlada u Londonu, koja se nije određivala jasnom osudom tragičnih događaja u okupiranoj domovini, tačnije nije jasno imenovala krivca, može da iskreno zastupa interese srpskog naroda. Sve više i sa srpske strane pogled se upirao ka drugim političkim autoritetima, nekada ka onima iz redova iseljeničtva poput SNO, nekada oslonac se tražio u onima koji su još uvek zahvaljujući svom statusu predstavljali vezu sa vladom. Figura koja se u sve većoj meri percipirala kao zaštitnik interesa srpskog naroda nije više bio predsednik vlade čak ni kada je na to mesto stupio

¹⁶⁹² Branko Čubrilović je ocenio rezultate rada misije kao nikakve a razlog je tražio u njenom nejedinstvu nastalom nakon vesti o stradanjima Srba u NDH kada je po njegovim rečima „nastao je pakao“, ali i posle pojave Bićanićevog Memoranduma. Бранко Чубриловић, *Зачиси из туђине*, 114.

Slobodan Jovanović već poslanik Fotić koji se svojim istupima postavio kao branilac srpske slike i tumačenja ratnih događaja. Da potezi jugoslovenske vlade nisu vodili ka poboljšanju njene pozicije i politike u Americi pokazala je i sudbina Jugoslovenskog informacionog centra. Organ koji je trebalo da ojača jugoslovensko prisustvo u Americi, ali i da utiša nezadovoljstvo misije i prevaziđe podele koje su činovnike jedne vlade stavljale u poziciju nepomirljivih odnosa i samo je postalo predmetom sukoba. Dotadašnja savezništva su opstala a jednako tako i nepoverenje i podele se produbile. Organ kojim je upravljala vladina misija usled političkih aktivnosti njenih članova, pre svega Save Kosanovića i bana Šubašića, iz perspektive srpskih iseljenika dobija izrazito negativno tumačenje. Uostalom na to je svakako uticao i odnos Fotića prema JIC-u koji je u njemu video produženu ruku politike bana Šubašića. Ni poseta kralja nije poboljšala pozicije vlade u Londonu, naprotiv dao se podsticaj dodatnim sukobima i nerazumevanju. Otuda kada se pred tu vladu postavio izazov u vidu političke i vojne alternative njene pozicije u Americi i među iseljenicima bile su uzdrmane. Ipak na napad na D. Mihailovića reagovalo se jedinstveno i brzo. Vlada je demantovala informacije koje su se pojavile i tim povodom objavila saopštenje.¹⁶⁹³ Tražila se obustava svake pomoći onim listovima koji su pisali protiv D. Mihailovića.¹⁶⁹⁴ K. Fotić je takođe odgovarajući na pitanja pojedinaca tvrdio “General Mihailović uživa puno poverenje našeg kralja i naših saveznika”.¹⁶⁹⁵ Predsednici jugoslovenske vlade Slobodan Jovanović, Miša Trifunović i Božidar Purić ostaće dosledni u odbrani D. Mihailovića od sve ozbiljnijih i raširenijih optužbi. U Americi, ne samo što je iskazana podrška ministru vojnom već se išlo i korak dalje u popularizaciji četničkog pokreta. Sa zadovoljstvom je prihvaćena inicijativa filmskih studija o snimanju jednog filma o četnicima u Jugoslaviji.¹⁶⁹⁶ Nekako kao da je sudbina filma pratila sudbinu slike D. Mihailovića u američkoj javnosti. Ambiciozno zamišljen projekat koji je u nekim predlozima trebalo da

¹⁶⁹³ Udruženju jugoslovenskih Amerikanaca u Njujorku preneto je vladino saopštenje u kojem „Kraljevska vlada zvanično demantuje sve lažne propagande uperene protiv Draže Mihailovića“ kao i da Kraljevska vlada „ima puno poverenje u vodstvo lojalnost generala Mihailovića i njegove viteške ratnike“ da je vlada u stalnoj vezi sa njim, da vojskom od 80-150000 četnika „komanduju redovni oficiri iz jugoslovenske vojske“. Jedino D. Mihailović u Evropi pod svojom komandom ima „regularno organizovanu vojsku“. AJ, 371-81, A. Br. 768, Vladimir Ribar uzva Udruženje jugoslovenskih Amerikanaca u Njujorku, 8. septembar 1942.

¹⁶⁹⁴ AJ, 103-12, M. Krek za S. Jovanovića, 24. avgust 1942.

¹⁶⁹⁵ AJ, 371-81, Odgovor K. Fotića iseljeniku Četkoviću, 29. oktobar 1942.

¹⁶⁹⁶ AJ, 371-82, Rastko Petrović za Jovana J. Kneževića, predsednika Associated District Newspapers, Los Anđeles, 24. avgust 1942; AJ, 103-12, 2. jul 1942.

angažuje svetske zvezde Vivijen Li i Lorensa Olivijea,¹⁶⁹⁷ ipak se sveo na manje značajno filmsko ostvarenje koje je ipak svoje mesto dobilo u američkim bioskopima.¹⁶⁹⁸ Ovakav stav vlade i insistiranje na odbrani stvorene slike o generalu i pokretu nije bio neočekivan niti je mogao iznenaditi. To je do tada bila retka svetla tačka koja se vezivala za jugoslovensku vladu. U prvo vreme, na unutrašnjem planu pokret D. Mihailovića delovao je ujedinjujuće na emigraciju ali i političke subjekte. Na spoljnjem to je bio adut koji je opravdavao politiku nastavka aktivnog učešća Jugoslavije u ratu ali je to moglo biti i garancija ostvarenju budućih političkih ciljeva. U očuvanju pozitivne slike četnika i njihovog vođe još jednom vlada i srpski iseljenici našli su se na istoj strani. Na premijeri filma u Čikagu aprila 1943. godine, prisutan je bio i episkop Dionisije a srpska pevačka društva pevala su “Spremite se spremte četnici”, “Planino moja starino”, “Oj Srbijo mila mati”.¹⁶⁹⁹ Četnički pokret je i do tada bio iz redova srpskih iseljenika posmatran pre svega kao izraz srpskog otpora. Nakon pojave NOPa i prestrojavanja iseljeničkih zajednica iza dva pokreta, srpski iseljenici ostali su verni D. Mihailoviću čak i kada je ta podrška nestala u redovima emigrantske vlade i kralja.

Jedan drugi potez kraljevske vlade, umesto jačanja njenog prisustva potvrdila je i dodatno pojačala podele koje su bile prisutne u Americi. U jesen 1942. godine doneta je odluka o podizanju poslanstva u Vašingtonu u rang ambasade a u sklopu reforme diplomatskih predstavništava.¹⁷⁰⁰ Ova mera koja je mogla biti protumačena kao potez u pravcu jačanja odnosa sa svaznicom u ratu. Odlukom da se na to mesto ostavi poslanik K. Fotić sada u svojstvu jugoslovenskog ambasadora, nosila je drugačiju poruku. Razlaz

¹⁶⁹⁷ Radilo se o predlogu koji je došao iz Velike Britanije o snimanju filma „The Mountaines clap their hands“. AJ, 103-12, 2. jul 1942.

¹⁶⁹⁸ Film je realizovao američki studio XXth Century Fox. Fotić je zaključio “Svi hvale film”. AJ, 371-82, Šifrovani telegram, Pov.br.868, K. Fotić za Ministarstvo inostranih poslova, 10. oktobar 1942; Prema rečima jugoslovenskog ambasadora film je do maja 1943. godine videlo 15 miliona gledalaca. AJ, 371-82, Pov.br.284, 3. maj 1943.

¹⁶⁹⁹ Film je prikazan u pozorištu Apollo. Ispred pozorišta nastupila su tri srpska hore: Karađorđe iz Gerija, Branko Radičević iz Čikaga i Sloboda iz Južnog Čikaga. Navodi se da je levičarska štampa negodovala zbog ovog nastupa. AJ, 371-82, Pov.70/43, Predmet: Chetnik Day in Chicago, V. Vukmirović za Ministarstvo inostranih poslova, 2. april 1943.

¹⁷⁰⁰ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta*, Zapisnik sjednice Ministarskog savjeta od 1. septembra 1942, 122-129.

članova misije a posebno bana Šubašića sa vladom bio je potpun.¹⁷⁰¹ Apeli, zahtevi koji su stizali iz redova vladine misije o potrebi hitne smene poslanika bili su konstanta u obraćanjima vladi od kraja 1941. godine. Ne samo što se nije postigla saradnja, iz ugla bana i članova misije na prvom mestu S. Kosanovića, Fotić je, isticali su ministri u Americi, bio glavni uzrok podelama i sukobima i štaviše on ih je, kako su smatrali, svojim delovanjem podsticao. Umesto smene Fotićev položaj je ovim imenovanjem učvršćen. Utisak da vlada na taj način staje iza politike koju je sprovodio Fotić ne samo za bana već i za druge aktere političkog života u Americi bio je potvrđen.¹⁷⁰² Udaljavanje političko i ideološko vlade u Londonu s jedne strane i bana sa pojedinim članovima misije sa druge, bilo je sve izraženije. To je međutim značilo i gubitak uticaja na jedan važan segment iseljništva ali i odsustvo jedinstvene politike na tlu Amerike. Političko angažovanje bana, Kosanovića, pojedinih činovnika okupljenih oko JIC, poput B. Radice, učinilo je i ovo telo koje je trebalo da pojača jugoslovensko prisustvo iz ugla vlade neprijatelja politici koja se zastupala u Londonu. Napadi Fotića na JIC bili su stalni a opravdanje su nalazili u javnim nastupima članova ovog tela, izjavama Šubašića i Kosanovića koje su odražavale veću bliskost novim rešenjima koja su se javila kroz pojavu NOP. Ukidanje JIC septembra 1943. godine, izgubljen je još jedan institucionalni oslonac vladinoj politici u Americi. Pojedini članovi misije, ban pre svega, koji su trebali da budu poveznica sa jugoslovenskom iseljeničkom zajednicom svoje kontinuirano nezadovoljstvo vladinom politikom postepeno pretvaraju u odvajanje od iste i započinju politički život koji ih je vodi nekim drugim savezima. Organ koji je bio još jedna potvrda vladinog interesa za iseljeničku zajednicu, koji je trebalo da promoviše i izgradi zajedništvo i usmeri ga ka jedinstvenom nastupu u promociji interesa države nakon svega godinu dana rad prestao je da postoji. I. Šubašić, S. Kosanović, članovi JICa nastavili su svoj politički život a nemogućnost vlade da utiče na njih ili na bilo koji način spreči njihovo dalje angažovanje samo je dodatno pojačalo utisak

¹⁷⁰¹ Ban Šubašić je 17. oktobra 1942. godine otvorenim telegramom kralju odbio dalju saradnju sa vladom sve dok ona ne istupi sa jasnom politikom i precizira kojim pravcem želi da ide. Vrlo brzo, 29. novembra 1942. u govoru na skupu u San Francisku on je i direktno napao jugoslovensku vladu u Londonu. Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija*, 211.

¹⁷⁰² M. Krek u pismu S. Jovanoviću prenoseći dobijene informacije iz Amerike naveo je da je imenovanje Fotića za ambasadora „delovalo...porazno za naše“. AJ, 103-11, Pismo M. Kreka za S. Jovanovića, 30. septembar 1942.

njene objektivne nemoći da deluje na prostoru Amerike. Političko jedinstvo u redovima vlade nije postojalo od početka njenog rada ali se sada suočena sa najvećim izazovom svom autoritetu ona je ostajala i bez institucionalnog prisustva. Nije više bilo većih inicijativa niti mera koji bi bili usmereni ka jačanju prisustva u Americi i pojačanog uticaja na iseljenike. Oslanjalo se na ono što je u Americi već postojalo, na diplomatska predstavništva, na tela čije osnivanje je inicirao Fotić poput AFY i CFY. Sa mnogo većim prisustvom nije se postiglo mnogo, u trenucima velikih političkih izazova od onoga što je u Americi ostalo još manje se moglo očekivati. Ako se vlada u Londonu posmatra, a ona je to i bila, kao jedini legitimni zastupnik države ali i zastupnik jednog političkog koncepta koji je uprkos svim razlikama zastupao određene vrednosti parlamentarnih demokratija i ustavnih monarhija, onda je slabost koju je pokazivala jednako bila slabost onoga što je ona reprezentovala. Ne uzimajući u obzir gubitak njenog međunarodnog uporišta što je postajalo sve vidljivije unutar Amerike, u odnosima sa iseljeničkom zajednicom, vlada u emigraciji se nije mogla pohvaliti nijednim čvrstim integrativnim elementom. Ona je sve više prestajala najpre za hrvatske a zatim i slovenačke i srpske iseljenike, da predstavlja mesto gde se tražio izvor državnog autoriteta, snaga koja bi mogla ostvariti ono što je percipirano kao nacionalni interes svakog naroda pojedinačno. Nije bilo velikih razlike u posmatranju vlade i oceni njene vrednosti. Frano Petrinović, pobornik nove Jugoslavije ocenjujući jugoslovensku vladu u Londonu kaže „veliki deo naših tamnošnjih političara su vrlo korumpirani, bez neke intelektualne vrednosti i vode ih najviše lični interesi“.¹⁷⁰³ Amerikanski Srbobran sa svoje strane, jugoslovensku vladu naziva „grupom nesrećnih i mnogo ismevanih jugoslovenskih političara“.¹⁷⁰⁴ U emigrantski život ušlo se sa formalnim deklarativnim ali ne i stvarnim ili čak iskrenim jedinstvom, posle Memoranduma to nejedinstvo pojačano je ali je tome pridodat i utisak o slabosti vlade da reaguje u složenim situacijama kakva je bila nakon novembra 1941. godine. Sa pojavom političke alternative sredinom 1942. odnosno njenom vidljivošću i u Americi gubilo se i ono malo uticaja na iseljeničku javnost. U trenucima kada je u Jugoslaviji u usponu bila vojna snaga partizana, kada je politička

¹⁷⁰³ AJ, 83-15, Frane Petrinovića Martinu Bogdanoviću, 17. mart 1943.

¹⁷⁰⁴ AJ, 82-2, Specijalni telegrafski izveštaji, 15. maj 1943; Radica komentarišući pisanje Amerikanskog Srbobrana primetio je „Nikada i niko osim Srbobrana, nije kazao protiv jugoslovenske vlade i predsednika vlade Jovanovića ono što je Srbobran napisao“. AJ, 83-2, Specijalni telegrafski izveštaji, 15. jun 1943.

alternativa postala i međunarodno prepoznatljiva, jugoslovenska vlada nije se mogla pohvaliti potpunom podrškom nijedne iseljeničke zajednice u Americi. Ona je zadržala bar još izvesno vreme, poziciju jedinog legitimnog reprezentanta jugoslovenskih državnih interesa ali je ograničenost dometa te pozicije postajala sve jasnija.

Manjak autoriteta vlade ni do tada nije bila novina ali od sredine 1942. godine u Americi je bila prisutna i ideja nove Jugoslavije koja se stvarala na tlu okupirane domovine. To nije bio politički koncept starih političkih snaga, zaboravljenih dinastija, političkih avanturista. Novu Jugoslaviju gradila je respektabilna vojna a zatim i politička snaga koja nije bila lišena svojih međunarodnih saveznika. U Americi ona je postajala vidljiva i za iseljeničku javnost. Preko listova komunističkog predznaka, ali u sve većoj meri i kroz pisanje američke štampe, stizale su vesti o pokretu otpora koji se predstavljao kao jedini istinski antifašistički na tlu Jugoslavije. Kontradiktornost informacija u prvo vreme o karakteru pokreta nije mogla da zamagli činjenicu da je on postao stvarnost koja se nije više mogla zanemariti. Američko i iseljeničko javno mnjenje bilo je upoznato i sa političkim programom novih snaga te su tako i ključne odluke donete u Bihaću i Jajcu koje su pokret pozicionirale kao političku snagu, našle mesto u javnim glasilima i postale predmetom izjašnjavanja iseljenika i novog političkog određivanja. Ove vesti o drugom, opštejugoslovenskom pokretu otpora menjale su politički pejzaž na prostoru severne Amerike. Na nedvosmislen način i sa jasnom porukom uvodila se politička alternativa emigrantskoj vladi ali i jugoslovenskoj državi koju je ta vlada zastupala. Određivanje prema novoj situaciji postao je politički pa i nacionalni imperativ kako za jugoslovensku političku elitu tako i za iseljeničku javnost. Nije se više postavljala samo dilema, ili bar ne u najvećem delu iseljeničke javnosti, za ili protiv Jugoslavije i zajedničke budućnosti tri naroda, već se pred iseljeničku javnost postavilo pitanje kojoj državnoj i političkoj koncepciji se prikloniti. Za nepune dve godine odnos iseljenika prema jugoslovenskom pitanju doživljava vidnu transformaciju. Različita gledišta, nesporazumi pa i otvorena neslaganja i sukobi jesu obeležili odnose unutar iseljeničke zajednice kao i odnos prema predstavnicima te države, i konačno odnos prema samoj jugoslovenskoj zajednici. Ali se legitimitet vlade kao predstavnika jugoslovenske države nije, izuzev u pojedinačnim osvrtima, dovodio u pitanje. To je u svetlu politike novih američkih domovina bilo gotovo i

nemoguće. Pa i nakon teških meseci od objave Memoranduma koji su obeležili javni život iseljenika njihove međusobne odnose kao i rad vlade i njenih predstavnika u Americi, jugoslovenska vlada i dalje je ostala mesto obraćanja pa čak i kada se radilo o izražanju nezadovoljstva kao jedinog zvaničnog predstavnika jugoslovenske države. Konačno, i kralj Petar dočekan je kao poglavar stare domovine bez obzira na različite percepcije, političke kontroverze koje su pratile posetu mladog monarha. Sa novim saznanjima o događajima u Jugoslaviji ovakva pozicija postepeno se gubila. Podrška međunarodnih činilaca uključujući i onu američke vlade gubila se kao posledica kretanja međunarodne politike, političkih kompromisa i realnosti na terenu. Ona iseljenička u velikoj meri već je bila izgubljena kao posledica nasleđenih suprotnosti, novih razmimoilaženja, političke prakse i ponašanja jugoslovenskih političara, ali i prepoznatih nacionalnih interesa i novog sagledavanja najboljih načina za njihovu odbranu ili promociju i konačno, novih politika koje su se pred njih postavljale. Možda najviše, podrška, lojalnost ili bar prihvatanje zavisilo je od prepoznatih nacionalnih interesa, kao mnogo puta do tada, a to u slučaju iseljenika u Americi nije bio jugoslovenski već srpski, hrvatski, slovenački interes. Tako se i zaključci o raspoloženju iseljenika u Americi neće izvlačiti iz analize zajedničkih skupova, rezolucija i odluka jugoslovenskog predznaka. Reprezentativni nacionalni skupovi tri naroda nosili su poruke koje će opredeliti političko kretanje iseljenika i odrediti njihov odnos prema nosiocima stare i nove politike, obe u svojoj suštini jugoslovenske.

U Klivlendu 5. i 6. decembra 1942. godine, nakon višemesečnih priprema održan je kongres slovenačkih iseljenika u Americi. Radilo se o reprezentativnom skupu koji je obuhvatio predstavnike najvažnijih slovenačkih društava i organizacija u Americi. Kongres je i označen kao prvi nacionalni kongres Slovenaca. Uz učešće 528 delegata profilisano je političko stajalište slovenačkih iseljenika ali, posredno, izražavala se i politička volja slovenačkog naroda.¹⁷⁰⁵ Kako je K. Fotić ocenio „ideja vodilja“ na kongresu bila je „da američki Slovenci imaju dužnost da pred američku javnost iznesu zahteve i potrebe slovenačkog naroda“.¹⁷⁰⁶ Stepem jedinstva među Slovencima i do tada bio je zavidan i za razliku od ostali iseljeničkih zajednica jugoslovenskog porekla nije bilo većih odstupanja

¹⁷⁰⁵ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 214.

¹⁷⁰⁶ AJ, 103-44, Pov.br.991, Šifrovani telegra, K. Fotić lično za ministra, iz Vašingtona 29. novembar 1942.

od principa postavljenih na početku rata. Takođe, uprkos već zaoštrenim odnosima unutar iseljeničke zajednice i sukoba koji su uključivali i predstavnike vlade u emigraciji, spisak zvanica odražavao je poslovičnu uzdržanost od radikalnih poteza i oprez u političkom izjašnjavanju što je i do tada bilo svojstveno ovom delu jugoslovenskog iseljništva. Na poziv organizatora kongresu su prisustvovali jugoslovenski ambasador u Vašingtonu K. Fotić, predstavnici jugoslovenske vlade u emigraciji, Franc Snój, Boris Furlan, kongresu je prisustvovao Ivan Čok, gradonačelnik Klivlenda Frank Lausche.¹⁷⁰⁷ Međutim predstavnici vlade nisu imali pravo da učestvuju u radu kongresa. Njima je bilo dozvoljeno samo da se obrate učesnicima uvodnim pozdravom.¹⁷⁰⁸ Rezultati kongresa bili su izraz konstantnosti i doslednosti u prepoznavanju i definisanju osnovnih nacionalnih interesa slovenačkog naroda. Cilj kongresa, kako prenosi B. Radica bio je „potpomaganje borbe Slovenaca za slobodu i njihovo okupljanje u novoj Jugoslaviji“.¹⁷⁰⁹ Na kongresu je izglasana rezolucija kojom se traži ujedinjenje svih Slovenaca u „ujedinjenoj Slovenačkoj“ koja bi postala deo „nove demokratske i federalne Jugoslavije sa jednakim pravima“. Tako ujedinjena Jugoslavija trebala je da postane „kamen temeljac novog poretka na Balkanu“. Usvojena je rezolucija o nastavku pružanja pomoći, radu na rekonstrukciji posle rata i radu na jedinstvu među jugoslovenskim narodima. Odbačena je akcija Otona Habsburškog i osuđen je rad grofa Sforce.¹⁷¹⁰ Potvrđeno je jedinstvo Slovenaca koje je nadilazilo prisutne političke i ideološke razlike.¹⁷¹¹ Zaključci slovenačkog kongresa nisu suštinski predstavljali iznenađenje niti je to bio zaokret u odnosu na dotadašnje zahteve i poruke koje su se mogle čuti iz redova slovenačkih iseljenika u Americi. Snaga ovih poruka ležala je u reprezentativnosti skupa. Prisustvo Fotića i jugoslovenskih političara takođe moglo je delovati umirujuće za vladu u emigraciji u pogledu kretanja raspoloženja slovenačkih iseljenika. U trenucima kada su se javili novi politički izazovi potezi simboličkog karaktera

¹⁷⁰⁷ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 214.

¹⁷⁰⁸ Fotić je izvestio jugoslovensku vladu da je Snój poručeno da može da održi samo kratki pozdravni govor i „da ne može držati nikakav programski govor“. AJ, 103-44, Pov.br.991, Šifrovani telegra, K. Fotić lično za ministra, iz Vašingtona 29. novembar 1942.

¹⁷⁰⁹ Za predsednika kongresa imenovan je Vincent Cankar, počasni predsednik bio je Luj Adamič. AJ, 103-44, Izveštaj B. Radice, Njujork 10. decembra 1942.

¹⁷¹⁰ AJ, 103-44, Izveštaj B. Radice, Njujork 10. decembra 1942.

¹⁷¹¹ Ovu jedinstvenost u percepciji nacionalnih interesa istako je i Branko Petranović osvećući se na odluke u Bihaću i Jajcu odnosno na stavove koje su zastupali slovenački komunisti. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 528.

mogli su nositi političku poruku. Međutim sve ostalo što je pratilo ovaj kongres govorilo je o postepenom okretanju slovenačkih iseljenika nekim drugim političkim rešenjima i centrima političkog autoriteta. Zaključci kongresa ostavljali su dovoljno prostora za saradnju sa obe političke opcije koje su se predstavljale kao reprezenti interesa jugoslovenskih naroda sa nastojanjem građenja zajedničke države u posleratnoj Evropi. Nije bilo u ovim odlukama ničeg što bi pokazalo otvoreno pristajanje uz jednu ili drugu političku opciju. Federalizam nije bilo nepoznato rešenje i za stare političke snage. S druge strane uređenje buduće zajedničke države nije se navodilo čime je izbegnuta opasnost tumačenja sklonosti slovenačkih iseljenika na osnovu ovog opredeljenja. Međutim ukoliko rezolucija nije obavezno mogla izazvati sumnju ili strepnju starih političkih subjekata neki drugi sadržaji koji su pratili rad kongresa svakako su mogli upozoravati. Činjenica da na skupštini nije bilo dozvoljeno članovima vlade sa se obrate učesnicima pokazalo je da vlada nema ili joj se nije dozvoljava da utiče na politička kretanja iseljenika. Ovo nije bila nova pojava. Takav stav slovenački iseljenici zauzeli su i u proleće 1942. Imajući u vidu ranije zaključke i javne istupe koji su govorili o stavu da slovenački iseljenici na sebe preuzimaju ulogu predstavljanja interesa slovenačkog naroda, to je značilo da se jedinom legitimnom predstavniku jugoslovenske države nije dozvolilo da učestvuje u onome što je označeno kao politički i nacionalni cilj ukupnog slovenačkog naroda. S druge strane, ključne uloge u radu kongresa zauzeli su pojedinci čiji stavovi i javni rad nikako nisu mogli biti ocenjeni kao naklonjeni vladi u Londonu. Na kongresu su tako pročitana tri referata. Pored izlaganja Vincenta Cankara, referate su izložili i Etbin Kristan i Luj Adamič.¹⁷¹² Kristan, ubeđeni republikanac svoje sumnje u pogledu legitimiteta vlade u Londonu izneo je i ranije. Adamič koji je zauzeo i mesto počasnog predsednika kongresa¹⁷¹³ uživao je ugled pisca, javnog radnika poštovanog jednako u iseljeničkoj i američkoj javnosti. Bili su poznati njegovi kontakti sa američkom administracijom, prijateljstvo sa predsedničkim parom. Aktivni učesnik jugoslovenskog političkog života od početka rata, Adamič se od pojave Memoranduma sve više udaljavao od saradnje sa K. Fotićem približavajući se onim pojedincima i krugovima koji su akcent stavljali na potrebu prevazilaženja nastalih

¹⁷¹² Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 214-215.

¹⁷¹³ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 214; AJ, 103-44, Izveštaj B. Radice, Njujork 10. decembra 1942.

sukoba, insistirali na pomirenju i zajedničkom radu.¹⁷¹⁴ Ne samo što je Adamič u pogledu tumačenja Memoranduma, potrebnih mera i ponašanja među iseljenicima usvojio principe koje su promovisali Kosanović i ban Šubašić, on se i po svojim političkim stavovima sve više udaljavao od jugoslovenske vlade. Gotovo prekorno delovale su njegove reči o republikanizmu Slovenaca, on je izrazio protest zbog slanja pozdrava kralju Petru.¹⁷¹⁵ U kom pravcu će se kretati politički život i opredeljenje ovog pisca u novim okolnostima nastalim nakon objave vesti o D. Mihailoviću, nije bila tajna. Već u prvim istupima Adamič se okreće novim snagama u Jugoslaviji. U početku bilo je to uzdržano i oprezno ukazivanje na postojanje još jednog partizanskog pokreta otpora bez izričite osude četničkog pokreta,¹⁷¹⁶ zatim i sve otvorenije istupanje u prilog NOPa i, kasnije politike AVNOJa. Stoga je opravdana bila uzabrinutost Fotića da će Adamič na kongresu „otvoreno napasti Mihailovića i prikazati borbu kod nas kao delo partizana koji uživaju aktivnu pomoć Sovjetske Rusije“.¹⁷¹⁷ Do tog napada na kongresu nije došlo ali je ubrzo 19. decembra 1942. u članku u Saturday Evening Post-u Adamič dao podršku NOPu koji je po njemu bili stvarni nosilac otpora u Jugoslaviji.¹⁷¹⁸

Odluka o osnivanju SANSa (Slovensko ameriški narodni svet) kao tela koje će zastupati i promovisati nacionalne interese slovenačkog naroda kako su definisani na kongresu, potvrdilo je sve vidljivije okretanje slovenačkih iseljenika nekim drugim političkim opcijama. Osnivanje ove organizacije bio je korak u pravcu stvaranja organizovanog pristupa a u cilju postizanja koordinacije slovenačkih iseljeničkih organizacija. Cilj je bio upoznavanje američke javnosti sa željama slovenačkog naroda i rad

¹⁷¹⁴ B. Novak navodi da se Adamič susreo sa komunističkim idejama prilikom svoje posete Jugoslaviji 1932/33. Preko Otona Župančiča, Adamič se upoznao sa Borisom Kidričem, Edvardom Kardeljo. Ideje slovenačkih komunista sup o svemu sudeći bile bliske Adamičevim shvatanjima te iako nije bio komunista on je osećao sklonost politik i idejama koje su komunisti zastupali. Bogdan C. Novak, *Why Adamic Shifted his Support from Mihailović to Tito*, Slovene Studies 11/1-2, 1989, 185-190.

¹⁷¹⁵ AJ, 83-15, Pismo L. Adamiča F. Snoju, 15. februar 1942.

¹⁷¹⁶ Reagujući na Ruzveltov govor 3. septembra 1942. i pominjanje Srbije umesto Jugoslavije, u pismu Eleonori Ruzvelt Adamič je istakao „For over a year all nationalities in Jugoslavia have been fighting by the side of Serbians under Mihailovitch, while just now the centers of important resistance happen to be not Serbia proper but Croatia and Slovenia and Croatian Dalmatia...“. AJ, 83-15, Pismo Luja Adamiča Eleonori Ruzvelt, 6. septembar 1942.

¹⁷¹⁷ AJ, 103-44, pov.br. 991, Šifrovani telegram iz Vašingtona, K. Fotić lično za ministra, 29. novembar 1942.

¹⁷¹⁸ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 215-216; Adamič će 1943. objaviti knjigu *My Native Land*, svojevrsno propagandno štivo u prilog partizanskom pokretu u Jugoslaviji. Bogdan C. Novak, *Why Adamic Shifted*, 189.

na ostvarenju tih želja. Izbor vođstva ove organizacije ukazivao je na preovlađujuće raspoloženje. Za predsednika SANSa izabran je Etbin Kristan, počasni predsednik postao je Luj Adamič.¹⁷¹⁹ Iako su u prvi mah u organizaciju uključeni i drugi predstavnici Slovenaca u Americi stvarno političko opredeljenje ove organizacije bilo je vrlo brzo vidljivo. Otvoreno istupanje vođstva SANSa za Narodnooslobodilački pokret i podrška odlukama u Bihaću, učinili su ovu organizaciju otvorenim pristalicom i izrazom podrške Slovenaca političkoj alternativi koja je nastajala na tlu stare domovine.¹⁷²⁰ Oni koji su poput patera Zakrajšeka svojim izjavama istupali sa nekim drugim idejama morali su da napuste organizaciju.¹⁷²¹ SANS će svojim kasnijim angažovanjem i otvoreno stati iza AVNOJa i NOPa. To istina nije načilo i otvoreni raskid slovenačkih iseljenika sa jugoslovenskom vladom ali je ona i konačno od kraja 1942. kod slovenačkih iseljenika izgubila mesto jedinog zastupnika interesa jugoslovenske države.

Ako se može govoriti o izvesnoj nedorečenosti u pogledu političkog opredeljenja slovenačkih iseljenika posle kongresa u Klivlendu, to svakako nije bio slučaj sa hrvatskim delom jugoslovenskog iseljeničtva u severnoj Americi. Sve sumnje, nedoumice i kalkulacije otklonjene su nakon kongresa hrvatskih iseljenika održanog u Čikagu 20-21. februara 1943. godine. Slovenački kongres bio je odraz stabilne i konstantne političke linije koja se zastupala od početka rata i bila je odraz ukupnog političkog raspoloženja slovenačkih iseljenika. Kongres Hrvata bila je prvorazredna politička manifestacija koja je predstavljala izraz izmenjenih političkih prilika, novih tendencija, ukazivala je na buduća politička kretanja unutar iseljeničke zajednice. Razlozi za sazivanje kongresa bili su delom iznuđeni postojećim stanjem u Americi, ali i posledica prepoznavanja potrebe za jačanjem hrvatskog prisustva u američkoj javnosti odnosno potrebe preduzimanja svojevrstne političke ofanzive. Kongres se pokazao kao potreba reakcije na dotadašnja dešavanja u Americi, odgovor na optužbe na račun hrvatskog naroda i njegove uloge u ratu. Ali to je

¹⁷¹⁹ Za prvog podpredsednika imenovana je Marie Priland, za drugog Janko Rogelj, za sekretara je postavljen Kazimir Zakrajšek, za blagajnika Jozef Zalar, zapisničar je bio Mirko Kuklja. M. Klemenčić, *Ameriški Slovenci in NOB* 215.

¹⁷²⁰ Adamič i Kristan su zajedno sa F. Petrinovićem, Zlatkom Balokovićem, Vasom Trivanovićem, JovanomKrajnovićem, Jankom Rogeljom poslali 16. januara 1943. pismo I. Ribaru nudeći pomoć u ratu protiv neprijatelja. Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci*, 221.

¹⁷²¹ Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci in NOB*, 218-220.

bila i potreba određivanja prema novonastaloj političkoj stvarnosti, određivanja prema političkoj budućnosti Hrvatske i hrvatskog naroda, jugoslovenske države i definisanje odnosa sa drugim jugoslovenskim narodima. Objašnjenje potrebe za održavanjem jednog opštehrvatskog skupa u Americi sadržan je u rečima člana glavnog odbora HBZ, N. J. Nikolaca „Čast našeg naroda je okrnjena i sada ga treba uzeti u zaštitu. Mi trebamo kongres da stavimo Hrvate ondje gde im je mjesto, to jest uz sile koje su protiv hitlerizma i fašizma u svijetu“.¹⁷²² Da je svakako jedan od glavnih motiva za održavanje kongresa bila potreba da se jedinstvenim istupom suprotstavi optužbama na račun hrvatskog naroda potvrđeno je govorima i obrazloženjima koji su se mogli čuti prilikom priprema i tokom rada kongresa. Sa sastanka u Pitsburgu 29. novembra 1942. poručeno je „Na ovom kongresu američki Hrvati će manifestirati pred Amerikom i svijetom svoju lojalnost Americi i njezinim saveznicima i ujedno će odbaciti ono blato, kojim stanoviti ljudi nastoje zakaljati naše pošteno ime“.¹⁷²³ Prepoznata je potreba suprotstavljanja optužbama i napadima, potreba određivanja pod teretom činjenica da je jedina hrvatska državna tvorevina, NDH u ratu sa novim domovinama SAD i Kanadom. Kongres je međutim morao poslužiti kao mesto stvaranja jedinstvene političke platforme u budućem raspletu političke situacije na tlu Evrope. Trebalo se suprotstaviti optužbama onih „srpskih šovinista i hegemonista“ čija želja je bila da bi „nakon rata mogli uspostaviti takozvanu „veliku Srbiju“ i u njoj zarobiti naš hrvatski i bratski srpski i slovenski narod“. Pošto je hrvatski narod „u velikoj opasnosti“ bilo je potrebno jedinstvo Hrvata i doprinos pobjedi saveznika i Amerike a taj doprinos „biti će najbolji zalog, da kod određivanja uslova mira i stvaranja buduće Evrope naš hrvatski narod dobije punu slobodu i jednaka prava...“.¹⁷²⁴ Upravo Kongres postaje mesto gde se formira politička platforma hrvatskih iseljenika a u ime hrvatskog naroda, odnosno preciziranje ciljeva budućeg opredeljenja Hrvata. Snagu ovim odlukama trebala je

¹⁷²² AJ, 103-62, Otvoreni telegram iz Vašingtona, 3. oktobar 1942.

¹⁷²³ I dalje „Američki Hrvati ne mrze bratski srpski narod. Oni žele bratsku slogu i saradnju sa svim demokratskim i slobodoljubecim američkim Srbima, Slovencima, svim Slavenima i cijelim američkim narodom-u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Ali mi ne možemo dozvoliti da nas razni fašisti neprestano kleveću i napadaju pred Amerikom i svijetom i da nas uspoređuju sa onim dušmanima čovječanstva protiv kojih se mi najodlučnije borimo“. HDA, Hrvatski iseljenici (1950), Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdanje Narodnog vijeća američkih Hrvata, Pitsburg, 1943, 10.

¹⁷²⁴ Kratka povijest, 77; HDA, Hrvatski iseljenici (1950), Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdanje Narodnog vijeća američkih Hrvata, Pitsburg, 1943, 14.

da pruži veličina i reprezentativnost skupa a to je i postignuto nakon višemesečnih priprema.¹⁷²⁵ Zavidan stepen jedinstva i prepoznavanje interesa hrvatskog naroda postignuto je već u pogledu izražavanja namere da do jednog takvog skupa dođe. Predstavnici najveće iseljeničke organizacije HBZ, ban Šubašić ali i vodstvo hrvatske sekcije komunističke partije jula 1942. saglasili su se o neophodnosti održavanja kongresa. To jedinstvo opstalo je i tokom višemesečnih priprema za održavanje kongresa pa i nakon kratkog zastoja usled nedobijanja američke saglasnosti. Američka dozvola ipak je dobijena a na kongresu uz prisustvo gotovo svih političkih struja hrvatskih iseljenika¹⁷²⁶, bili su prisutni i američki zvaničnici.¹⁷²⁷ U prisustvu 927 delegata tokom dva dana, 20-21. februara 1943. godine u Čikagu, hrvatski element u Americi dobio je priliku da iskaže svoje stavove i odredi se kako prema događajima koji su trenutno opterećivali politički život u emigraciji tako i da zauzmu stav prema budućim rešenjima koja su trebala da uslede nakon okončanja rata.¹⁷²⁸ S pravom se može reći da je to bio istinski izraz razmišljanja i volje većine hrvatskog naroda u severnoj Americi. I u kasnijim analizama i osvrtima on je bio ocenjen kao „Najveći i najznačajniji skup našeg naroda u povijesti iseljenih Hrvata“.¹⁷²⁹

¹⁷²⁵ Odluka o sazivanju kongresa doneta za vreme posete kralja, 15. jula 1942. godine, posle sastanka u prostorijama HBZ u Pitsburgu, u prisustvu bana Šubašića. Na sastanku su prisustvovali Ivan Butković, Anton Derkos, Vinko Vuk, Janko Kovač, Marko Vinski, Anton Tomašić, Stjepan Lojen. Poslato je pismo istaknutim Hrvatima širom severne Amerike. Posle izvesnog zastoja uslovljenog američkim oklevanjem da daju podršku održavanju ovog kongresa, pripreme su nakon dobijanja dozvole američkih vlasti nastavljene su pripreme za održavanje kongresa. Sa sastanka u Pitsburgu 29. novembra 1942. godine upućen je poziv hrvatskim iseljenicima i organizacijama da uzmu učešće na kongresu planiranom za februar 1943. godine. HDA, Hrvatski iseljenici (1950), Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdanje Narodnog vijeća američkih Hrvata, Pitsburg, 1943, 6-11.

¹⁷²⁶ Izuzetak su predstavljali hrvatski katolički sveštenici koji su odbili da učestvuju u ovom kongresu. Vukmirović ističe da je i uvodnu molitvu pročitao Butković a ne sveštenik. AJ, 103-44, Pov.br.40/43, Predmet: Kongres američkih Hrvata u Čikagu febr. 20 i 21 – 1943, konzul V. Vukmirović za Ministarstvo inostranih poslova, 22. februar 1943.

¹⁷²⁷ Između ostalih prisutni su bili gradonačelnik Čikaga Edward J. Kelly, senator sa Floride Claude Pepper i dr. Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice 1894-1994*, Zagreb, 1994, 280.

¹⁷²⁸ Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice 1894-1994*, 280.

¹⁷²⁹ *Kratka povijest Hrvatske bratske zajednice*, 77. Prema podacima I Čizmića na kongresu je učestvovalo 716 društava iz SAD i Kanade, I. Čizmić, Hrvati u životu SAD, 337; U Povijesti HBZ navodi se podatak o 842 delegata, 85 počasnih delegata, 716 društava. *Kratka povijest Hrvatske bratske zajednice*,...Na kongresu su između ostalih učestvovali ban Šubašić, Petar Radić predsednik HSS u Americi, Martin Svark zastupnik HSS u Kanadi, g. Sabana kao predstavnik Hrvata u Kanadi, Frano Petrinović ispred Hrvata iz Južne Amerike, Zlatko Baloković, među gostima bili su prisutni u ime Slovenaca E. Kristan, u ime Srba sveštenik Vojislav Gaćinović i Sava Kosanović, ispred Sveslovenskog kongresa njegov predsednik Leo Krzycki.

Dve političke ideje ili dva politička stava dominirali su na ovom skupu Hrvata. Jedan je činio izraz lojalnosti Sjedinjenim Američkim Državama kao i opredeljenje za zajednički život sa Srbima i Slovencima u novoj jugoslovenskoj državi. Svojevrsni odgovor na optužbe u američkoj i iseljeničkoj javnosti, ali i zbog objektivnih okolnosti stvorenih objavom rata Americi od strane NDH, učinili su ove izraze neophodnim i očekivanim. Tako je predsednik kongresa Ivan D. Butković istakao „Naš narod biti će uvijek lojalan svojoj novoj domovini, neće učiniti ništa što bi bacilo ljagu na njegovo čisto lice“. Uostalom to je bilo i prirodno pošto, kako je Butković rekao „Mi smo Amerikanci“ ali i „mi smo srašteni sa američkim narodnim životom i na putu smo potpune asimilacije“. ¹⁷³⁰ U skladu sa iznetim razlozima održavanja jednog ovakvog kongresa ali i u skladu sa osnovnim smernicama američke politike stavovi učesnika bili su jednodušni u osudi NDH, A. Pavelića i ustaške vojske. Ivan Šubašić istakao je u svom govoru da je hrvatski narod u borbi ne samo protiv fašizma i nacizma „nego i protiv ustaškog režima...“. ¹⁷³¹ Na kongresu NDH je označena kao „apsurdna tvorevina“ a „samo divlja zver je mogla poslužiti tuđinu kao krvnik svoga hrvatskog i srpskog naroda“. ¹⁷³² Negirala se bilo kakva veza hrvatskog naroda sa Pavelićevom Hrvatskom kao i odgovornost za zločine u NDH. ¹⁷³³ Konačno, Kongres je usvojio i zaključak kojim osuđuje Pavelića kao „zloglasnog izdajicu“. ¹⁷³⁴

Drugo pitanje koje je na Kongresu zauzelo posebno i ključno mesto bilo je pitanje političkog opredeljenja hrvatskog naroda i odnos prema budućoj zajednici jugoslovenskih naroda. Da se radi o predstavljanju volje hrvatskog naroda u celini, pocrtano je zaključkom da „...američki Hrvati imaju pravo i dužnost tumačiti osjećaje hrvatskog naroda u staroj domovini kojemu je brutalna sila i bezakonje onemogućilo da pred svijetom brani svoju hrvatsku čast, ime i narodna prava“. ¹⁷³⁵ Kao tumač volje hrvatskog naroda, kongres je

¹⁷³⁰ I dalje “U svima pravcima koje Amerika traži od svojih građana, mi moramo prednjačiti te sve građanske žrtve s oduševljenjem prihvatiti”. Hrvatski Državni Arhiv, 1950- Hrvatski iseljenici, Spomen knjiga Američko- Hrvatskog kongresa, Izdalo Narodno Vijeće Američkih Hrvata, Pittsburgh, 1943, 60, 72.

¹⁷³¹ HDA, Hrvatski iseljenici (1950), Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdanje Narodnog vijeća američkih Hrvata, Pitsburg, 1943, 27.

¹⁷³² Isto, 63.

¹⁷³³ Isto, 71.

¹⁷³⁴ Isto, 73.

¹⁷³⁵ Isto, 71; Ipak predsednik I. Butković bio je nešto drugačijeg mišljenja. On je zaključio „Mi nismo pozvani da raspravljamo i određujemo o politici hrvatskog naroda u domovini ali nam naš istinski instinkt omogućuje

zauzeo jasno projugoslovensko stajalište. Ban Šubašić čak je zaključio da „Hrvatstvo samo za sebe bilo bi davno satrto da nije imalo oslonca na svoju jugoslovensku braću...“¹⁷³⁶ Štaviše, Šubašić je svoj ključni govor posvetio istorijskom osvrtu koji je potvrđivao tradiciju jugoslovenstva kod Hrvata i njihovu privrženost jugoslovenskoj ideji.¹⁷³⁷ Da je to opredeljenje i hrvatskog naroda sadašnjice potvrđivali su zaključci da „Američki Hrvati osjećaju da su interesi hrvatskog naroda povezani sa sudbinom ostalih Južnih Slavena-Srba, Slovenaca i Bugara“. U usvojenoj rezoluciji kongres je od saveznika tražio pomoć u obnovi zajedničke države.¹⁷³⁸ Ovakvo jasno i jedinstveno opredeljenje hrvatskog naroda je bio svakako važan korak u pravcu zajedništva bez ranije iznošenih zadržki i uslovnih razmišljanja kakva su se mogla čuti u prvim mesecima rata. Međutim to više nije bila podrška jugoslovenskoj državi koju je zastupala vlada u Londonu. Da se hrvatsko iseljništvo okrenulo drugim političkim rešenjima i opcijama pokazalo je ukupno raspoloženje na kongresu, izrečeni govori, zaključci, usvojene rezolucije i konačno pozdravi koje je kongres uputio. Tako kada se govorilo o otporu okupatoru to više nije bio četnički otpor već oslobodilački rat koji „vodi sav narod, ujedinjen u Narodnooslobodilačkoj Vojsci, koju neprijatelj hrvatskog naroda u Jugoslaviji zlonamerno prikazuju „komunističkim“ samo da bi na taj način kompromitovali hrvatski narod i zabašurili veliki značaj njegove borbe za slobodu“.¹⁷³⁹ Predstavnik kanadskih Hrvata Saban u pozdravu Kongresu u ime Saveza kanadskih Hrvata zaključio je „naša je dužnost koliko nas u Kanadi, toliko vas ovdje u Americi, da poduzmemo što veće mjere u zajedničkom radu, da jedanput izbavimo taj naš narod sa onima, koji se već bore tamo u partizanskim odredima u našem starom kraju. Dužnost nam je, da pozdravimo i podupremo borbu njihovu, borbu onog naroda koji u mukama više snosi nego se zamisliti može“.¹⁷⁴⁰ Opredeljenje Kongresa a u stvari opredeljenje hrvatskog naroda izraženo je i kroz

da osjetimo prave interese hrvatskog naroda pa prema tome smatramo svojom dužnošću da o njima progovorimo“. Isto, 62.

¹⁷³⁶ HDA, Hrvatski iseljenici (1950), Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdanje Narodnog vijeća američkih Hrvata, Pitsburg, 1943., 26.

¹⁷³⁷ Isto, 44.57.

¹⁷³⁸ U pozdravnoj poruci predsedniku Ruzveltu kaže se "...mi smo uvjereni da će hrvatski narod čiji smo mi potomci, naći svoje pravo mjesto u jednoj federativnoj državi skupa sa Srbima i Slovencima a ta država bazirala bi se na načelima demokratije i poštovanja volje naroda". Isto, 72-73.

¹⁷³⁹ Isto, 71.

¹⁷⁴⁰ Isto, 21.

simboliku pozdrava upućenih borcima u Jugoslaviji, odnosno Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije.¹⁷⁴¹ Nije se stalo na tome. Podrška je pružena ne samo vojnim naporima već i političkom konceptu koji je ovaj pokret zastupao. Budućnost se videla u zajednici sa Srbima i Slovencima, zasnovanoj na demokratskim principima, jednakosti, volji naroda. Stoga pozdrav sa kongresa upućen je i AVNOJu a posebno su pozdravljeni ciljevi AVNOJa izneti u deklaraciji 11. februara 1943.¹⁷⁴² Raskid sa jugoslovenskom vladom u Londonu bio je potpun. U zaključcima kongresa navodi se da „Naročito protestiramo protiv onih grupa i pojedinaca u Americi iza kojih stoje službeni faktori jugoslovenske vlade i diplomacije, na čelu sa jugoslovenskom vladom u Londonu koja do danas nije ništa učinila u odbranu hrvatskog naroda koji legitimno zastupa pred svim međunarodnim faktorima“.¹⁷⁴³ Poseban protest izražen je protiv jugoslovenskih diplomata u Americi koji su „poznati kao neprijatelji hrvatskog naroda i jugoslovenske državne misli“.¹⁷⁴⁴ Nije sa kongresa upućen pozdrav ni jugoslovenskoj vladi ni D. Mihailoviću ni kralju Petru.¹⁷⁴⁵ Da stav hrvatskih iseljenika ali i političkih krugova prema vladi u Londonu bude potpuno jasan učinjeno je i kroz pozdrave upućene J. Šuteju i J. Krnjeviću. Njih je kongres pozdravio ne kao članove vlade već kao „narodne zastupnike i članove vodstva hrvatskog seljačkog i radnog naroda“ od kojih se očekuje da brane hrvatske interese pred jugoslovenskom vladom u Londonu. Ovim pozdravom hrvatsko iseljeničtvo slalo je i drugu poruku. Promene u Jugoslaviji su pozdravljene, politička budućnost se u sve većoj meri vezivala za nove snage u staroj domovini ali se nije napuštala politička snaga oličena u stranci HSS koja je imala mesto tumača interesa hrvatskog naroda. Takođe, i uz prihvatanje nove Jugoslavije federalno organizovane bar u obraćanju Šubašića, i dalje se insistiralo na zaključcima po kojima je sporazum o Banovini Hrvatskoj temelj te buduće zajednice. U skladu sa ovakvim svojevrsnim kompromisom sa kongresa je upućen i pozdrav V. Mačeku „vođi Hrvata u

¹⁷⁴¹ Isto, 73.

¹⁷⁴² Isto, 77.

¹⁷⁴³ Isto, 73

¹⁷⁴⁴ Isto, 73.

¹⁷⁴⁵ I jugoslovenski konzul u Čikagu V. Vukmirović primetio je odsustvo pozdrava kralju i D. Mihailoviću kao i činjenicu da Šutej i Krnjević nisu pozdravljeni kao članovi vlade već kao “eminentni Hrvati”. AJ, 103-44, Pov. 40/43, Izveštaj konzula V. Vukmirovića Ministarstvu inostranih poslova u Londonu, 22. februar 1943.

staroj domovini“.¹⁷⁴⁶ Na kongresu je izabrano Vijeće Američkih Hrvata koje je trebalo da nastavi da zastupa interese hrvatskog naroda kao reprezentativno telo hrvatskog elementa u Americi. Za predsjednika je izabran Zlatko Baloković.¹⁷⁴⁷ Jugoslovenski konzul u Čikagu, u izveštaju o održanom kongresu, zaključio je „svi govori, izrečeni na kongresu, odisali su onim jugoslovenstvom, kakovim ga tumače jugoslovenski komunisti“.¹⁷⁴⁸

Odluke kongresa potvrdila je i najveća hrvatska iseljenička organizacija HBZ na VI konvenciji održanoj septembra 1943. a tom prilikom sa ove konvencije upućeni su pozdravi američkom predsjedniku Ruzveltu, V. Čerčilu, J. Staljinu, V. Mačeku, I. Ribaru i V. Nazoru.¹⁷⁴⁹ Podržan je i rad novoizabranog Vijeća. Ipak ovom prilikom ne može se govoriti o eksplicitnoj podršci NOPu i svojevrsnom ideološkom svrstavanju uz novu Jugoslaviju koja je u najvećoj meri bila prisutna na kongresu u Čikagu. U zaključcima sa konvencije Zajednice odluke kongresa su podržane i svakako, sudeći po pozdravima koji su upućeni, stavilo se do znanja ko se percipira kao poželjni vojni i politički saveznik u okupiranoj Jugoslaviji. Odluke kongresa koje su podržane međutim, preciznije su osvetljavale stav najveće hrvatske organizacije. Tako je rad Kongresa pozdravljen pošto je „usvojen dobar program za jedinstvo američkih Hrvata, za bratsku saradnju američkih Hrvata, Srba i Slovenaca i svih Amerikanaca slavenskog porijekla, onako kako to zahtjeva naša američka vlada“, pošto je kongres „osudio izdajicu Pavelića koji je uz pomoć Hitlera i Musolinija nametnuo zvjerski fašistički režim našem hrvatskom narodu i navijestio rat našoj domovini Americi“, jer je osudio „srpske fašiste i hegemoniste, koji najpodlije napadaju i ocrnjuju naš hrvatski narod“, i konačno pošto je „osvijetlio pošteno demokratsko lice američkih Hrvata“ i pred Amerikom „uzeo u zaštitu prava svog hrvatskog naroda“.¹⁷⁵⁰ Dakle podrška

¹⁷⁴⁶ Mačeku je poručeno „Vaše nadčovječke patnje, uslijed zverskih progonstava, duboko poštujemo i nada sve cijenimo i smatramo Vas tako potpuno udruženim sa borbom cijelokupnog Vašeg naroda“ i dalje „Hrvatski kongres odaje vam čast i pozdrav, a preko Vas i cijelo hrvatskom narodu...Američki Hrvati su osjećajno s Vama“. HDA, 1950-hrvatski iseljenici, Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdanje Narodnog vijeća američkih Hrvata, Pitsburg, 1943, 77.

¹⁷⁴⁷ Za počasnog predsjednika izabran je don Niko Gršković ali on nije uzimao učešće u aktivnostima Vijeća. Potpredsjednici su bili Ivan Butković i Josip Bazdarić, kao prvi i drugi potpredsjednik, zatim Petar Radić Martin Bogdanović. Anton Majnarić, Frano Petrinović. HDA, 1950-hrvatski iseljenici, Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdanje Narodnog vijeća američkih Hrvata, Pitsburg, 1943, 79.

¹⁷⁴⁸ AJ, 103-11, Pov.br.1849, 12. april 1943.

¹⁷⁴⁹ Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice 1894-1994*, Zagreb, 1994, 281-282; Jure Prpić, *n.d.* 338.

¹⁷⁵⁰ *Kratki pregled povijesti HBZ*, 87-88.

je data onim zaključcima koji su potvrđivali dotadašnju politiku Zajednice. Simbolika pozdrava još jednom upućivala je da najveća hrvatska iseljenička organizacija ostaje uz V. Mačeka, da se pozicija Hrvatske Seljačke Stranke ni u ovim izmenjenim prilikama nije dovodila u pitanje. Lojalnost ili prihvatanje jugoslovenske vlade u emigraciji kao jedinog legitimnog reprezentanta jugoslovenskih pa i hrvatskih interesa odavno je dovedeno u pitanje. Ovim zaključcima Zajednica je i konačno stavila tačku na obraćanje političkim strukturama koje su i dalje bile jedini legitimni predstavnik jugoslovenske države.

Ishod slovenačkog i hrvatskog kongresa svakako je mogao izazvati zadovoljstvo promotera nove Jugoslavije u Americi. Ovakav zaokret u odluci o davanju podrške određenim političkim i vojnim opcijama koje su bile nosioci ideje obnove jugoslovenske države ipak nisu bili veliko iznenađenje. Ako se pogledaju zahtevi slovenačkih iseljenika ali i ukupnog slovenačkog faktora u emigraciji jasno je da se prednost davala ostvarenju nacionalnih interesa u pogledu teritorijalnog objedinjavanja slovenačkog naroda i principa na kojima bi funkcionisala buduća zajednička država. Ko će voditi to ujedinjenje, sve dok se ovi imperativi usvoje, nije imalo primarni značaj. Republikanizam slovenačkih iseljenika nije ih činio vezanim za dinastiju Karađorđević. Političke snage u Londonu ukoliko nisu stale iza ovih zahteva Slovenaca, takođe nisu mogle da očekuju neupitnu lojalnost. S druge strane odluke AVNOJa podudarale su se sa onim principima i sa interesima koje je zastupalo slovenačko iseljeničtvo. Prava priroda politike koja je stajala iza partizanskog pokreta nije se mogla prepoznati ali su zalaganja partizanskog vođstva za demokratiju i ravnopravnost mogli delovati dovoljno ubedljivo. Oprez je međutim bio prisutan i u pogledu odnosa Slovenaca prema ovim novim snagama. Interes hrvatskih iseljenika i političara u emigraciji bio je daleko jasniji i kao posledica toga i podrška novim snagama bila je nedvosmislenija i otvorenija. Upravo je NOP nudio ono što je bila želja i potreba Hrvata od početka rata. Vlada u Londonu jeste uključivala i hrvatske ministre ali vodeće mesto imali su Srbi a srpski general i srpski narod bili su nosioci pobune 27. marta. Na drugoj strani vođstvo partizanskog pokreta zagovaralo je jedinstvo i bratstvo svih jugoslovenskih naroda ali je činjenica bila da je vođa ovog pokreta bio Hrvat, da je predsednik AVNOJa takođe bio Hrvat. Borbu i otpor u Jugoslaviji započeli su četnici, Draža Mihailović bio je pozdravljen i prihvaćen od hrvatskih iseljenika. Ali je Mihailović

bio Srbin a četnički pokret identifikovan je u najvećoj meri sa izrazom srpskog otpora. NOP je nudio nešto drugo. Ne samo da se insistiralo na jugoslovenskom karakteru partizanskog otpora već je na njegovom čelu stajao Hrvat. To je konačno davalo hrvatskom narodu legitimitet učesnika u opštoj antifašističkoj borbi. Politički principi iza kojih je NOP stajao nisu bili daleko od onih koje je isticalo hrvatsko iseljništvo i hrvatski politički vrh. Nada u bolji položaj Hrvata, u zadovoljenje i teritorijalnih zahteva mogla je proizaći iz činjenice da su upravo na čelu ovih novih snaga vodeće mesto zauzimali predstavnici hrvatskog naroda. Konačno ban Šubašić, političar koji je prepoznat kao zastupnik hrvatskog interesa, kome su upućeni izrazi lojalnosti još na početku rata, stao je svojim imenom i političkim autoritetom iza novih snaga u Jugoslaviji.¹⁷⁵¹ Podrška novim snagama nije, bar u početku, dovela u pitanje do tada izraženo političko svrstavanje hrvatskih iseljenika iza Hrvatske seljačke stranke. Ni jednog trenutka sve do sredine 1944. godine nisu se doveli u pitanje autoritet i kredibilitet Vlatka Mačeka, naprotiv. Dva kongresa, slovenački i hrvatski potvrdili su opredeljenje slovenačkih i hrvatskih iseljenika za zajedničku budućnost u jugoslovenskoj državi kao i opredeljenje za federalno uređenje. To je bila i politika novih snaga u Jugoslaviji.

Jedan takav skup ili kongres koji bi se mogao pohvaliti reprezentativnošću u slučaju srpskih iseljenika nije održan. Umesto kongresa koji bi okupio predstavnike najvećih i najznačajnijih srpskih organizacija na tlu severne Amerike ili bar na teritoriji Sjedinjenih Država, održana su dva kongresa oba sa nazivom *Vidovdanski* ali sa sadržajima koji su svedočili o nepomirljivim razlikama između učesnika dva skupa. Jula 1942. godine u Detroitu održan je Vidovdanski kongres u organizaciji Slobodne reči odnosno pripadnika srpske sekcije komunističke partije.¹⁷⁵² On se nije američkoj i iseljeničkoj javnosti predstavio kao zastupnik te ideologije, to je bilo i nemoguće, već kao skup Srba koji su stali iza principi pomirenja jugoslovenskih naroda, njihovog jedinstva u cilju zajedničke budućnosti. To još uvek nije, ili bar ne javno, bilo vreme obeleženo novim vestima o

¹⁷⁵¹ Krsta Jadrijević, služitelj u jugoslovenskom poslanstvu u Vašingtonu 1944, navodi da mu je Ivan Šubašić reagujući na vest koja je objavljena u švedskom komunističkom listu *Ni Dag* (novi dan) da je ban prišao partizanskom pokretu, rekao „Ja se pokoravam svakoj odluci koju narod donese. Kad je narod za to ja idem sa mojim narodom“. AS, BIA, Jugoslovenska politička emigracija u Engleskoj za vreme rata (107), „Jugoslovenska politička emigracija“, bez datuma

¹⁷⁵² AJ, 83-5-401, Plakat: poziv na Vidovdanski kongres, 4-5. jul 1942.

postojanju dva pokreta u Jugoslaviji, o kolaboraciji četničkog i istinskom antifašizmu partizanskog, otuda ta vrsta izjašnjavanja nije bila prisutna u radu ovog kongresa.¹⁷⁵³ Ali sve ostalo počevši od organizatora, učesnika i onoga što se na kongresu moglo čuti, nije ostavljalo sumnju iza koje političke opcije, u stvari iza koje Jugoslavije staje ovaj deo srpskog iseljništva. Potvrda je došla vrlo brzo kroz pisanje glasila Slobodna reč ali i kroz nastupe vrha detroitskog Vidovdanskog kongresa, istina ne na novom srpskom okupljanju, već na nekim drugim javnim manifestacijama. Slobodna reč je već u prvim danima avgusta prenela kompromitujuće vesti o četničkom pokretu i od tada u središtu interesa ostaju teme o izdajničkom karakteru D. Mihailovića, jugoslovenskoj vladi kao vladi koja nema legitimitet u predstavljanju interesa jugoslovenskih naroda i nasuprot tome istinskom antifašizmu NOPa, jugoslovenskom karakteru novih snaga otpora ali i novih vlasti koje su se obrazovale na tlu Jugoslavije. Na hrvatskom kongresu u Čikagu mogli su se čuti govori koji su odredili buduće opredeljenje hrvatskih iseljenika, dok su zaključci potvrđivali opredeljenje za NOP i AVNOJ. Ali se po svojoj oštrini u izrazu posebno istakao govor srpskog sveštenika V. Gaćinovića jednog od članova Vidovdanskog odbora. Po Gaćinoviću, Jugoslavija je bila cilj i uslov mira na Balkanu. Ali to nije više bila stara Jugoslavija već “zemlja mira, zemlja reda, zemlja slobode, zemlja pravde i zemlja jednakosti a ne zemlja ličnih režima i lične tiranije”.¹⁷⁵⁴ U toj zemlji mesta neće biti “ni onim vladajućim klikama, koje stoje iza današnje izbjegle jugoslovenske vlade u Londonu...”. Gaćinović zasto upućuje pozdrav vladi u Bihaću, narodnoj vojsci i Ivanu Ribaru.¹⁷⁵⁵ Ban Šubašić je svojim političkim angažovanjem a zatim i učešćem na kongresu u Čikagu i pristajanjem uz rezoluciju koja je izglasana potvrdio svoj politički zaokret ali posredno i spremnost HSS na saradnju sa novim političkim subjektima na tlu Jugoslavije. Ova podrška, još uvek zvaničnih predstavnika stare Jugoslavije, došla je i sa srpske strane.

¹⁷⁵³ Milena Gaćinović Šotra u svojim sećanjima navodi da su preko Slobodne Jugoslavije već aprila 1942. godine stizale vesti o stanju u Jugoslaviji ali da je, uprkos tome, Srpski napredni pokret oko Slobodne Reči odlučio da uputi pozdrav Mihailoviću sa Vidovdanskog kongresa. Milena Šotra Gaćinović, *Videnja iz iseljeničkog života u Americi*, Beograd, 1990, 100.

¹⁷⁵⁴ I dalje „Mi više nikad nećemo dozvoliti, da našom zemljom vladaju ni vlade klika, ni vlade pojedinaca ni vlade koje ne budu pravi izraz narodne volje i koje ne dođu ponarodnom pristanku“. HDA, 1950-hrvatski iseljenici, Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdanje Narodnog vijeća američkih Hrvata, Pitsburg, 1943, 39, 40.

¹⁷⁵⁵ Isto, 42.

Opredeljenje Save Kosanovića, njegovo sve dublje razilaženje sa vladom u Londonu i bliskost stavova sa krugom oko Vidovdanskog odbora potvrdilo se i u novim okolnostima. On nije bio, kao ni ban Šubašić, deo iseljeničke javnosti ali je njegovo političko opredeljenje davalo snagu političkim argumentima grupe oko Slobodne reči, a njegov angažman u javnom životu Amerike i iseljenika opredeljivao je i uticao na politička kretanja, rad i poteze koji su dolazili iz ovog dela srpske zajednice u Americi. Naglog zaokreta bar u odnosu na pitanje D. Mihailovića nije bilo, pa se Kosanović i krajem 1942. godine javlja kao učesnik priredbi na kojima se podrška upućivala četničkom pokretu.¹⁷⁵⁶ Ali isticanje partizanskog pokreta, sve prisutnije insistiranje na vrednostima NOPa odnosno njegov opštejugoslovenski karakter, uvodilo je ovog političara u red pristalica političkih promena i može se reći nove Jugoslavije.¹⁷⁵⁷ Na kongresu u Čikagu on nije istupio sa otvorenom podrškom AVNOJu, to uostalom nije otvoreno izrekao ni ban Šubašić. On je na kongresu istupio sa već dobro poznatim stavovima o zajedništvu Srba i Hrvata, jedinstvu u interesima, jedinstvu u otporu ali i jedinstvu u zločinu i izdaji. Tako je Kosanović zaključio da “Pavelić sramoti srpstvo kao što Nedić sramoti hrvatstvo” ali i da “Najštetniju srpsku politiku vodi onaj koji misli da ponižavanjem Hrvata čini uslugu srpstvu...”¹⁷⁵⁸ Opredeljenje ovog srpskog političara čak i kada je nedostajalo javno izjašnjavanje, bilo je vidljivo i samom činjenicom da učestvuje na kongresu na kojem su se mogle čuti reči optužbe na račun vlade u Londonu i izrazi podrške novim snagama u Jugoslaviji. Neće proći mnogo vremena kada će i ta izvesna zadržka u političkom određivanju Kosanovića iščeznuti a ovaj političar i otvoreno stati iza NOPa i njegovog vođstva.

¹⁷⁵⁶ Kosanović je poručio S. Jovanoviću avgusta 1942. godine „Najodlučnije odbijam svako dovođenje u vezu mene sa kampanjom protiv Draže Mihailovića koju sam od prvog časa osudio kao štetnu“. AJ, 83-5, Pismo S. Kosanovića S. Jovanoviću, 26. avgust 1942; Oktobra 1942. godine Kosanović je govorio na skupu Prijatelja jugoslovenskih četnika u Čikagu. AJ, 103-47, 22. oktobar 1942.

¹⁷⁵⁷ Odgovarajući na optužbe da je izjavio da se danas samo partizani bore, Kosanović novembra 1942. kaže „Mihailovich was very active in the beginning but has not received any assistance from the outside“ ali i „the partisans are becoming more and more active and it is obvious that they are being assisted by the Russians. I ovoga puta Kosanović nije istupao protiv Mihailovića ali je primetna izvesna zadržka u pogledu ocene četničkog pokreta. On u pismu Armstrongu dodaje „Referring to the question that Mihailovich is a quisling I replied that that of course absolutely could not be true because Mihailovich has several times asked Yugoslav Government in London to take a firm stand against Nedich“. AJ, 83-4, Pismo S. Kosanovića Hamilton Fish Armstrongu, 25. novembar 1942.

¹⁷⁵⁸ HDA, Hrvatski iseljenici (1950), Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdanje Narodnog vijeća američkih Hrvata, Pitsburg, 1943, 38.

Simpatije i podrška NOPu unutar srpskog iseljništva ali i kod srpskih političkih aktera i javnih radnika bila je dakle prisutna, ali je činjenica bila da su snage koje su stale iza partizanskog vođstva ipak bile igraničene na levičare okupljene oko Vidovdanskog odbora, pojedince iz redova srpskog sveštenstva i još malobrojnije srpske političare u emigraciji. Iz redova najvećih srpskih iseljeničkih organizacija, srpske eparhije, ovakva razmišljanja nisu se mogla čuti. Kao što je rečeno, reprezentativnog kongresa među srpskim iseljenicima nije bilo ali to nije značilo da je političko izjašnjavanje u novim političkim okolnostima izostalo. Nije bilo nacionalnog kongresa, okupljanja srpske zajednice koja bi stavila do znanja gde leži njena lojalnost u trenucima i atmosferi koja je sve izvesnije ukazivala na stvaranje političke alternative u Jugoslaviji. To nije značilo da je jugoslovenska vlada mogla računati na безусловnu lojalnost i tražiti oslonac u ovom delu jugoslovenskog iseljništva, naprotiv. Dotadašnje iskustvo pokazalo je sve veće nezadovoljstvo i u redovima srpskih iseljenika politikom vlade njenim reagovanjem ili pre odsustvom istog, po pitanjima koja su zadirala u životne interese srpskog naroda. Od autoriteta vlade nije mnogo ostalo ali je intezitet saradnje sa diplomatskim predstavnicima stare Jugoslavije ostavljao privid opstanka Srba u okvirima priznanja jedine legitimne vlade u emigraciji. Do političkog izjašnjavanja ipak je došlo i iz redova srpskih iseljenika kroz aktivnosti Srpske narodne odbrane. Organizacija koja je sada već okupljala preko 5000 članova održala je juna 1943. godine svoj drugi kongres u Čikagu.¹⁷⁵⁹ Na kongresu koji je takođe nosio naziv Vidovdanski doneta je deklaracija koja se po svom sadržaju suštinski razlikovala od slovenačkih i hrvatskih poruka iz Klivlenda i Čikaga. Podrška se nije pružila ni starim ni novim političkim snagama. U stvari Jugoslavija kao politički koncept je u potpunosti odbačena. A svaka nedoumica u pogledu politike i rešenja za koje se ova organizacija zalaže nestali su objavom rezolucije SNO juna 1943 godine. Amerikanski Srbobran je 9. jula objavio deklaraciju koju je doneo kongres SNO u Čikagu. Jugoslavija je koju su stvorili Srbi, Hrvati i Slovenci bila je “Versajski eksperiment izveden na

¹⁷⁵⁹ Kongresu SNO juna 1943. godine održan je u Čikagu u Sali „La Sel“ hotela. Među glavnim govornicima bili su Rut Mičel, američka spisateljica, zagovornik četničkog pokreta i počasna predsednica SNO, pukovnik Dragutin Savić, šef vojne misije u Kanadi, a u ime State Departmenta Edvard B. Hičkok. Odbrana je sredinom 1943. godine imala 60 mesnih organa sa 5140 članova. *Споменица поводом 20-годишњице обновљеног рада Српске народне одбране у Америци 1941-1961*, 49.

dobronamernom ali pogrešnom verovanju da sličnost u krvi može proizvesti jedinstvo” (Versailles experiment built on well meant but errorness belief that similarity blood itself can give unity). Zajednički život pokazao je uzaludnost ovog pokušaja i zato “Jugoslavija ne sme i nikada neće biti obnovljena pošto bi to išlo u prilog samo Hrvatima i Nemcima da ožive i ponovo poseju seme nevolje na Balkanu”.¹⁷⁶⁰ Podrška ovim stavovima došla je i iz Kanade. Naime među potpisnicima rezolucije bio je i Boža Marković, urednik Glasa Kanade, član uprave Srbobrana.¹⁷⁶¹ U vreme donošenja ove rezolucije Jovan Dučić nije bio više živ.¹⁷⁶² Međutim nema sumnje da bi se on složio sa zaključcima ovog kongresa. Stavovi koje je iznosio, osvrst na zajedničku prošlost i na ulogu Hrvata u njoj nisu ostavljali prostor za veru u neku zajedničku budućnost.

Prvi put od izbijanja rata dogodilo se da je srpska organizacija javno i u obliku zvanične odluke odrekla podršku obnovi jugoslovenske države ali i bilo kakvoj politici koja bi vodila nekoj zajednici sa Hrvatima i Slovencima. Ovi zaključci ukazivali su i na stepen slabosti i nemoći vlade ali i srpske političke elite u emigraciji. Nije bilo političkog autoriteta koji je mogao da utiče na promenu ovog stava. Svega nekoliko godina ranije bila je dovoljna intervencija, tada poslanika, K. Fotića da bi se sprečilo istupanje srpskih iseljenika, ne protiv države, već protiv jednog političkog rešenja kakav je bio Sporazum iz 1939. Četiri godine kasnije ni apeli predsednika vlade, ali i političara i intelektualca koji je uživao nepodeljeni ugled, Slobodana Jovanovića nije mogao da spreči ovaj korak koji je bio suprotan svemu što su vlada ali i srpski političari u emigraciji zastupali.

Odmicanje od jugoslovenske ideje i jugoslovenske države kao nacionalnog i političkog cilja u posleratnom uređenju Evrope nije bilo samo reakcija na slabosti vlade,

¹⁷⁶⁰ “Yugoslavia must not and never will be reestablished since it could be advantage only to Croats and to Germany to revive it thus replating a seeded trouble in Balkans”. Istaknuta je ovom prilikom razlika među jugoslovenskim pre svega srpskim i hrvatskim narodom. Srpskoj demokratskoj tradiciji suprotstavljena je hrvatska autokratska. Istaknuta je odgovornost Hrvata i Mačeka za potpisivanje Trojnog pakta dok su Srbi bili nosioci puča od 27. marta. Istaknuto je da je posle napada sila Osovine Srbija bila ta koja je pružila otpor dok je Hrvatska prišla Osovini. Poziva se kralj Petar da se prikloni politici SNO i proglasi se kraljem Srba. U rezoluciji se navodi i da se Hrvatima prepušta nezavisnost. AJ, 83-16, Telegram B. Radice za Information Department Yugoslav Government, London 12. jul 1943.

¹⁷⁶¹ Kosanović je ustvrdio da se Glas Kanade uređuje “skoro u istom smislu kao i Srbobran”. AJ, 83-4, S. Kosanović za Izidora Cankara, 7. avgust 1943.

¹⁷⁶² J. Dučić je umro početkom aprila 1943. godine u Geri. Vlada je, uprkos protivljenju hrvatskih političara, odlučila da finansira sahranu srpskog pesnika, ali je porosica ovu ponudu odbila. Коста Ст. Павловић, *Јован Дуцић*, Београд 2001, 178-180.

izraz nezadovoljstva reakcijama srpskih političara na krizu izazvanu objavom Memoranduma ali i nezadovoljstvo porukama koje su se mogle čuti iz redova hrvatskih političara. Svakako da je nesnalaženje vlade, utisak slabosti i razjedinjenosti učinio da se poverenje u nju ili bar njen srpski deo kao zaštitnika srpskih interesa izgubi. Ovo nepoverenje je uostalom bio i jedan od razloga nastanka SNO koja je sebe predstavila kao organizaciju koja razume trenutnu poziciju, tradiciju i ciljeve srpskog naroda. Na kongresu u Čikagu 1943. godine mogle su se čuti znatno ozbiljnije optužbe. Negirao bilo kakav autoritet i legitimitet vlade u Londonu koja, prema SNO, troši milione dolara na hrvatsku propaganda ali “ni pare za širenje istine o Srbima” (“not one penny for dissemination of truth about Serbs”). Zato “Mi više ne priznajemo jugoslovensku vladu u emigraciji kao predstavnika Srba iz Srbije, mi savet srpske odbrane u Americi osnovanog 1941. preuzimamo dužnost...predstavljanja Srba naših rođaka sve do onog trenutka dok vlada u emigraciji ne bude predstavljala Srbe na ispravan način”.¹⁷⁶³ Suštinski SNO na sebe preuzima obavezu zaštite srpskih nacionalnih interesa u Americi. To nije bio nov stav ili sagledavanje uloge Odbrane. U načelima objavljenim 16. februara 1942. SNO je sebe označila kao sponu između Amerike i porobljene otadžbine, preuzimala se saradnja sa savezničkim organizacijama i ustanovama, infomisanje savezničke javnosti o borbi srpskog naroda kao i odluka da će se braniti “njegova nesporna etnička i istorijska prava na Balkanu”.¹⁷⁶⁴ Nepoverenje u jugoslovensku vladu, štaviše osećanje nepoštovanja i prezira svoj puni izraz našlo je upravo u trenucima kada se ona suočavala sa najvećim političkim izazovima u okupiranoj Jugoslaviji i na međunarodnom terenu. Na kongresu juna 1943. jugoslovenskoj vladi zamerila se nedovoljno jasna osuda zločina u Jugoslaviji pa je zaključeno “Ovo neverovatno zločinačko delo nije osudila vlada te bivše zajedničke države niti i jedan od političara koji u toj vladi zastupaju ove iste svoje birače, koji su poklali i još kolju srpski živalj u tamnošnjim srpskim zemljama.”¹⁷⁶⁵ Nije se suzdržavalo u napadima na

¹⁷⁶³ “We no longer recognize Yugoslav Government in exile as representing Serbs of Serbia we Serbian defense council of America founded 1941. take upon ourselves duty...of representing here fighting Serbs our relatives until such time as government in exile properly represents Serbs”.AJ, 83-16, Telegram B. Radice za Information Department Yugoslav Government, London 12. jul 1943.

¹⁷⁶⁴ *Споменица поводом 20-годишњица обновљеног рада Српске народне одбране у Америци 1941-1961*, 43.

¹⁷⁶⁵ *Isto*, 54.

vladu u Londonu koja se smatrala odgovornom i zbog sve intezivnijih napada na D. Mihailovića. A upravo je on bio jedan od simbola srpskog otpora i za srpsko iseljništvo neupitna vrednost srpskog naroda.¹⁷⁶⁶ Mihailo Dučić predsednik SNO čak je naveo da pojava Mihailovića nije odgovarala “jugo-vladi” u Londonu ali ni grupici “odrođenih srpskih političara koji danas takođe zastupaju ustašku politiku”.¹⁷⁶⁷ Kompromitovanost vlade u emigraciji nije bila samo zbog nečinjenja i pasivnosti ona se našla, iz perspektive SNO, na suprotnoj strani od onoga što bi trebalo da bude interes srpskog naroda. Otuda ni politička rešenja koja je ona nudila, a koja su bila u svoj konfuznosti ipak jugoslovenska, nisu bila prihvatljiva za ovu srpsku organizaciju. Ni drugoj vojnoj i političkoj opciji SNO nije bila sklona. Jugoslavija ili politika iza koje je stajao NOP zastupala je ideje i principe koji nisu mogli delovati privlačno za srpske iseljenike. Demokratija, jednakost, sloboda, bile su vrednosti kojima se teško moglo suprotstaviti. Ali kao što su možda neubedljivo delovala slična zalaganja iz redova političara u Londonu iza kojih je stajalo političko nasleđe nešto drugačijeg karaktera, tako su za deo srpskih iseljenika postupci i odluke novih snaga poništavale vrednosti koje su bile isticane. Partizanski pokret suprotstavljao se četničkom i štaviše proglašavao ga kolaboracionističkim a upravo je pokret D. Mihailovića uživao gotovo nepodeljenu podršku srpskih političara i iseljenika. On je bio, pored 27. marta, vrednost koja je potvrđivala srpsko učešće u ratu protiv okupatora i davao je snagu političkoj argumentaciji srpskog naroda. Četnički pokret bio je simbol srpskog otpora, D. Mihailović bio je srpski general. S druge strane partizanski pokret percipiran je kao hrvatski koji se isključivo bori protiv snaga generala Mihailovića.¹⁷⁶⁸ U Americi, pristalice NOPa išle su i korak dalje predstavljajući četnički pokret ne samo kao pasivan u borbi protiv neprijatelja već kao izdajnički. NOP je nudio obnovu federalno uređene Jugoslaviju u kojoj bi svi narodi bili ravnopravni ali s druge strane krivica za neuspeh međuratne Jugoslavije ležala je u rukama velikosrpske politike. U novoj Jugoslaviji nije bilo mesta ni za druge

¹⁷⁶⁶ U rezoluciji Vidovdanskog kongresa SNO rečeno je da su snage D. Mihailovića „purely Serb Organization“ da je to armija od 250000 iskusnih boraca koja će predstavljati jedinu stabilizirajuću snagu na Balkanu. AJ, 83-16, Telegram B. Radice za Information Department Yugoslav Government, London, 12. jul 1943.

¹⁷⁶⁷ *Споменица поводом 20-годишњица обновљеног рада Српске народне одбране у Америци 1941-1961*, 55.

¹⁷⁶⁸ AJ, 83-16, Telegram B. Radice za Information Department Yugoslav Government, London, 12. jul 1943.

simbole srpskog naroda, to nije bila monarhija i za dinastiju Karađorđević tu nije bilo mesta. S druge strane iza NOPa stala je Slobodna reč koja je, kako se moglo čuti na skupu SNO, radila na “pretapanju srpskog naroda u jednu bezbojnu i neopredeljenu gomilu bez narodne svesti...”¹⁷⁶⁹ Ali iznad svega u redovima SNO nije više bilo vere u mogućnost zajedničkog života. Taj stav je od nastanka Odbrane bio prisutan na stranicama Srbobrana a svoju konačnu potvrdu kao političko opredeljenje dobio je na ovom kongresu. Neiskrenost Hrvata tražila se od trenutka osnivanja zajedničke države a kada je otpočeo rat “naša takozvana braća...pobila, poklala, udavila, sagorela i žive bacila po bezdanim jamama preko 800000 svojih bivših građana, njihovih komšija srpske pravoslavne veroispovesti”.¹⁷⁷⁰ Da li je bilo moguće građenje zajedničke budućnosti posle ovako izrečenih reči. Mihailo Dučić zaključio je “Ko god od Srba zahteva da sa ubicama svoje dece žive pod istim krovom i jedu za istim stolom u njihovoj staroj otadžbini, taj ne poznaje dušu čoveka, i još manje srpskog naroda...”¹⁷⁷¹ Ovaj politički stav izrečen od strane SNO nije obavezno morao biti stav ostatka srpskih iseljenika. Ali nastupi crkvenog vođstva, lidera potpornih organizacija pokazaće da se nije pravila velika razlika u odnosu na izrečene stavove Odbrane. Srpski narodni savez kao potporna organizacija nije istupala sa ovako radikalnim stavovima, u političkom smislu. Ipak, sudeći po nezadovoljstvu srpske levice ishodom Četvrte konvencije SNS septembra 1943. godine, Savez se nije dinstancirao od odluka usvojenih na kongresu SNO, naprotiv. Slobodna reč prenosi pozdrav Saveza upućen radu SNO u Americi i Kanadi uz poruku “obećavamo im svaku pomoć i saradnju za ostvarenje gore izraženog cilja”.¹⁷⁷² Mnogo više od zvaničnih deklaracija Saveza govorili su podaci da su svojim potpisom iza deklaracije SNO stali vodeće ličnosti SNS poput, od septembra 1943. godine novog predsednika Saveza Luke Kristiforovića, Branka Pekića,

¹⁷⁶⁹ Spomenica povodom 20- godišnjice obnovljenog rada Srpske Narodne Odbrane u Americi 1941-1961, 44; Episkop Dionisije odbijajući saradnju sa Slobodnom Reči, ne želi da piše u „tom listu koji je napadao i ružio sve što je sveto i srpsko i ovde i u Jugoslaviji“. AJ, 103-44, Episkop Dionisije za J. Krajnovića, 19. avgust 1942.

¹⁷⁷⁰ Isto, 54.

¹⁷⁷¹ Isto, 56.

¹⁷⁷² AJ, 83-6, Slobodna reč, Radi protiv zemlje koju bi trebalo da zastupa i protiv interesa Amerike, 6. oktobar 1943.

Mileta i Milana Radakovića.¹⁷⁷³ A ko je percipiran kao istinski zaštitnik interesa srpskog naroda jasno je poručeno sa Konvencije porukom K. Fotiću da “Američki i kanadski građani srpskog porekla imajući uvek na umu svoje demokratsko nasleđe, žele da vam zahvale na vanredniom reprezentovanju napaćenog herojskog naroda srpskog kao njihovom predstavniku u ovoj najvećoj svetskoj demokratskoj zemlji...Vi ste plemenito poslužili našem narodu u času najveće njegove tragedije”.¹⁷⁷⁴ Episkop Dionisije je istupio iz Odbrane nakon jula 1943. i na taj način se distancirao od odluka Odbrane. On je rekao da je “protiv moje volje, i protiv volje gospodina Fotića došlo na kongresu Srpske Narodne Odbrane da se ne priznaje ni Jugoslavija ni Jugoslovenska vlada”. Ali odmah zatim Dionisije ističe da je deklaracija Odbrane posledica “akcije velikohrvatske”.¹⁷⁷⁵ Dionisije je dakle imao razumevanje za odluku Odbrane iako sam nje želeo da tako radikalno istupi sa političkim stavom. Ali u njegovim nedoumicama i razmišljanjima u pogledu budućnosti Jugoslavije ta država nije se tako jasno videla. Sumnje u hrvatske namere u pogledu zajedničke budućnosti bile su prisutne kod episkopa. Reagujući na vesti iz Londona i deklaraciju vlade o Jugoslaviji kao federaciji srpski episkop pita “zašto Hrvati traže da se još sada, izvan svoje domovine, Srbi obavežu na federaciju Jugoslavije? Sutra će da traže da u toj federaciji ne bude Kralja, kao što ovde ide već njihova propaganda. I onda- Srbi pod korito, a Hrvati na površinu. Ja sam napao te velikohrvatske pretenzije. I napadaću ih, jer mislim – da im je dosta da stoje na tezi svoje Hrvatske banovine inače i to im treba odreći pošto su ionako izdali i Srbe i Jugoslaviju, pa i tu banovinu svoju”.¹⁷⁷⁶ Stav Dionisija po svemu sudeći nije bio nepoznanica ni političarima u Londonu. Otuda i B. Purić, predsednik jugoslovenske vlade, traži od Fotića da utiče na Dionisija da se na Crkveno-narodnom saboru planiranom za 27. februar 1944. godine, “ne ponove ranije greške protiv

¹⁷⁷³ AJ, 83-6, Slobodna reč, Radi protiv zemlje koju bi trebalo da zastupa i protiv interesa Amerike, 6. oktobar 1943; Na koji način je percipiran Srpski narodni savez na izvestan način pokazuje i iznenađenost poslanika I. Cankara pozivom ogranka SNSa iz Šumahera da prisustvuje zboru „za što bolju saradnju između nas iseljenika sviju triju naroda Jugoslavije“. Cankar pita Kosanovića ko su oni i „Zar se je taj naš savez odvojio od tendencija koje ima u U. S. A. AJ, 83-5, I. Cankar za S. Kosanovića, 18. avgust 1942.

¹⁷⁷⁴ AJ, 83-6, Slobodna reč, Radi protiv zemlje koju bi trebalo da zastupa i protiv interesa Amerike, 6. oktobar 1943.

¹⁷⁷⁵ AJ, 103-19, Pismo episkopa Dionisija M. Trifunoviću, 16. jun 1943.

¹⁷⁷⁶ AJ, 103-19, Pismo episkopa Dionisija M. Trifunoviću, 16. jun 1943.

Jugoslavije čime se dovodi u pitanje i Kruna i vlada...”¹⁷⁷⁷ U mesecima kada se ponovo otvaralo pitanje budućnosti jugoslovenskih naroda, kada su Slovenci i Hrvati prepoznali svoj interes u novim snagama, srpski iseljenici kreću drugim putem opredeljujući se za neke druge snage na tlu Jugoslavije koje su prepoznate kao mogući zaštitnik srpskih nacionalnih interesa u budućoj, posleratnoj Evropi. U svakom slučaju, opredeljenje i stavovi koja su tri naroda svaki nasvoj način, izrazili u novim okolnostima, suočavajući se sa postojanjem političke alternative koja je nudila jednu drugu Jugoslaviju, imali su bar jedan zajednički stav. Stara jugoslovenska vlada u emigracija gubila je podršku unutar jugoslovenskog iseljeničtva i štaviše, dobijala obrise koji su je moralno, nacionalno i politički kompromitovali.

Kada je juna 1943. godine došlo do okupljanja iseljeničkih prvaka u cilju obrazovanja organizacije koja je trebala da predstavlja sva tri naroda u Americi i deluje politički, propagandno, humanitarno, na osnovama zajedništva i sa jednim zajedničkim jugoslovenskim opredeljenjem, to više nije bilo telo koje se na bilo koji način vezivalo za zvanične predstavnike vlade u emigraciji niti njene diplomate u Americi. Pokušaji te iste vlade i njenih diplomata da stvore jedinstvenu organizaciju na tlu Amerike koja bi objedinila jugoslovensku iseljeničku zajednicu doživeli su neuspeh već početkom rata. Sličnih inicijativa kasnije nije bilo, realnost na terenu upućivala je rad vlade ka pokušajima prevazilaženja podela i sukoba, dok se o nekoj zajedničkoj organizaciji nije moglo govoriti. Ujedinjeni komitet Amerikanaca južnoslovenskog porekla bio je izraz novog vremena i izmenjenih okolnosti na tlu Amerike i predstavljao je podršku novim političkim snagama na tlu okupirane Jugoslavije, odnosno podršku stvaranju nove Jugoslavije. Inicijative da se pristupi stvaranju ovakvog tela postale su sve prisutnije početkom 1943. godine i predstavljale su logičnu posledicu uspeha postignutog u Klivlendu decembra 1942. odnosno Čikagu februara 1943. godine.¹⁷⁷⁸ Tri politička tela među jugoslovenskim

¹⁷⁷⁷ AJ, 371-64, Pov.br.621, B. Purić za K. Fotića, 16. februar 1944.

¹⁷⁷⁸ Posebno zadovoljstvo izazvao je ishod hrvatskog kongresa pa je jedan od promotora nove Jugoslavije Martin Bogdanović i mesec dana kasnije bio „pod dojmom sreće i zadovoljstvo“. (AJ, 83-15, Pismo Martina Bogdanovića Frani Petrinoviću, 11- mart 1943), dok je Frano Petrinović kongres u Čikagu ocenio kao „odličan“ ali je, kako ističe, on predstvaljao početak daljeg rada odnosno „Budući da su se sve tri narodne grupe sada složile kakva treba da bude nova Jugoslavija, smatram da je došao trenutak da otpočnemo sa radom“. AJ, 83-15, Pismo Frane Petrinovića M. Bogdanoviću, 17. mart 1943.

iseljenicima, Vidovdanski kongres iz Detroita kod Srba, SANS kod Slovenaca i konačno Vijeće američkih Hrvata obrazovano februara 1943. predstavljali su osnov za objedinjavanje njihovog rada i formiranje zajedničke organizacije.¹⁷⁷⁹ To je i učinjeno 19. juna 1943. u Pitsburgu kada je formiran Ujedinjeni komitet Amerikanaca hrvatskog, srpskog i slovenačkog porekla.¹⁷⁸⁰ Išlo se i korak dalje. Prateći odluke AVNOJa i novo sagledavanje nacionalnog pitanja ova organizacija postaje otvorena i za predstavnike makedonskih iseljenika. Iseljenicima bugarskog i makedonskog porekla koji su u Detroitu održali kongres 17. i 18. juna 1943. godine,¹⁷⁸¹ upućen je poziv da prisustvuju sastanku Ujedinjenog komiteta planiranom za 7. avgust 1943. godine u Klivlendu i postanu deo ove organizacije.¹⁷⁸² Poziv je prihvaćen i na sastanku u Klivlendu, u skladu sa proširenjem organizacije, izmenjeno je i njeno ime u Ujedinjeni komitet Amerikanaca južnoslovenskog porekla.¹⁷⁸³ Za predsednika Komiteta imenovan je Luj Adamič.¹⁷⁸⁴ Ujedinjeni komitet je nastupio kao reprezentativna organizacija koja je uspela da objedini jugoslovensko iseljništvo na tlu SAD, zemlje sa najbrojnijom jugoslovenskom iseljeničkom zajednicom.

¹⁷⁷⁹ Maja 1943. godine upućen je poziv predstavnicima Vidovdanskog odbora, SANSa, Narodnog vijeća američkih Hrvata u kojem je istaknuta potreba formiranja jedinstvenog tela koje bi u Americi istupalo u ime svih Jugoslovena u Americi i bio izraz sloge jugoslovenskih naroda. Od ovih nacionalnih odbora tražilo se da imenuju po četiri delegata i uzmu učešće u organizovanju jugoslovenskog odbora. AJ, 83-5, Njujork, 18. maj 1943.

¹⁷⁸⁰ AJ, 83-27, The Bulletin of the United Committee of South Slavic Americans, Vol. 1 No.1, sptembar 1943.

¹⁷⁸¹ Radilo se o organizaciji makedonskih iseljenika levičarski opredeljenih, okupljenih oko Makedonskog narodnog saveza (MNS). Organizacija se zalagala za oslobođenje i ujedinjenje Makedonije u jednu nezavisnu republiku i njeno uključivanje u balkansku federaciju. O tome: Mile Mihajlov, *Makedonskiot sojuz vo Soedinetite Amerikanski Državi i Kanada 1928 do 1935 god.*, 329-346.

¹⁷⁸² Kao predsednik novoformiranog Ujedinjenog komiteta, Adamič upućuje pozdrav planiranom Bugarsko-makedonskom kongresu i poziva na zajednički rad i zaključuje "I am sure your Congress will agree with our United Committee when I tell you that we believe that no lasting peace is possible in the world unless the Balkan problem is intelligently solved-unless the Great Powers make it possible". AJ, 83-15, Pismo Luja Adamiča Georgu Pirinskom, 13. jul 1943; Politički rad Makedonaca od početka rata nije bio dovoljno vidljiv. Karakteristična je bila promena u pisanju Makedonske Tribune koja je od ulaska SAD u rat prestala da donosi vesti iz Bugarske i Jugoslavije, već. kako primećuje konzul u Njujorku, postaje „ultra-patriotske američke novine“. AJ, 103-47, Str.pov.br.10, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, 5. avgust 1942.

¹⁷⁸³ Vođe Komiteta nisu se ovde zaustavljale. Iskazana je spremnost da se u njegov rad uključe i organizacije drugih balkanskih naroda poput grčkog i albanskog. Do toga ipak nije došlo. AJ, 103-47, Str.pov.br.10, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, 5. avgust 1942.

¹⁷⁸⁴ Za podpredsednike su izabrani Zlatko Baloković, Etbin Kristan, Žarko M. Bunčić, Peter Peff, Smile Vojdanof. Među članovima Komiteta bili su i Petar Radić, Ivan Butković, sveštenik David Nakof, Mirko Marković, Frano Petrinović, Vincent Cankar, sveštenici Nikola Drenovac, Vojislav Gaćinović, Emilijan Glocar. Strahinja Maletić. Ban Šubašić, Sava Kosanović Bogdan Radica, Nikola Mirković kao politički emigranti nisu bili deo organizacije ali su sa njom intezivno saradivali i koordinisali aktivnosti. AJ, 103-47, Str.pov.br.10, Generalni konzulat u Njujorku za Ministarstvo inostranih poslova, 5. avgust 1942.

Ipak tu reprezentativnost donekle je kvarila činjenica da su Srbi bili zastupljeni preko komunističkog Vidovdanskog kongresa koji svakako nije bio izraz raspoloženja najvećeg dela srpskog iseljništva. Ipak uključivanjem hrvatskih i slovenačkih organizacija Ujedinjeni komitet je mogao da se pohvali da ima podršku najvećeg dela jugoslovenskog iseljništva.

Ova organizacija na sebe je preuzela obavezu da u Americi zastupa interese južnih Slovena sa okupiranih teritorija ali i da promoviše jedinstvo južnoslovenskih naroda na tlu Sjedinjenih Država u cilju pružanja podrške ratnim naporima SAD i saveznika. Kao američka organizacija koja je delovala u skladu sa američkim zakonima, Komitet je svoju lojalnost prevashodno dugovao Americi.¹⁷⁸⁵ U skladu sa tim njegov rad je trebalo da predstavlja podršku američkom predsedniku, da pruži pomoć prilikom prodaje američkih ratnih obveznica, da sarađuje sa američkim organizacijama poput Office of War Information, Office of Postwar Relief and Rehabilitation Operation.¹⁷⁸⁶ U skladu sa opredeljenjem za zastupanje interesa južnoslovenskih naroda sledile su i druge dužnosti Ujedinjenog komiteta. U pogledu osnovnih ideja sa kojima je Komitet nastupio istaknuti su potreba odbrane demokratskih procesa u SAD ali i namera da se u posleratnom svetu pruži prilika demokratskim snagama u južnoslovenskim zemljama da ostvare “centuries-old aspirations for freedom and democracy”. Ostvarenje ovog cilja bilo je moguće jedino na osnovama narodnog prava, prava na samoopredeljenje u okviru sistema u kojem će se moć nalaziti u rukama istinskih predstavnika naroda.¹⁷⁸⁷ To međutim ne bi bili narodni predstavnici koji su zakonski izabrani već oni čija osećanja i razmišljanja su takva da će osigurati konstantnu identifikaciju sa narodom. U tom smislu podrška se očekivala i tražila od “democratic elements of the American population”. Sam Komitet je na sebe preuzeo obavezu da informiše američku javnost o problemima na Balkanu, upoznavanje sa

¹⁷⁸⁵ Luj Adamič, u pismu američkom predsedniku Ruzveltu ističe da je Ujedinjeni komitet „strictly an American organization“ kao i da ona predstavlja većinu američkih Srba, Hrvata i Slovenaca. AJ, 448-3, Pismo L. Adamiča F.D. Ruzveltu, 26. jul 1943.

¹⁷⁸⁶ Isto.

¹⁷⁸⁷ Isto; Adamič je u pismu F.D. Ruzveltu istakao da su ciljevi Komiteta jačanje jedinstva Amerikanaca jugoslovenskog porekla u podravcu pružanja podrške ratnim naporima ali i u cilju učešće u posleratnim planovima. Cilj je bio i da ovaj Komitet istupa u ime južnoslovenskih naroda koji, pod okupacijom sila Osovine, nisu u stanju to da učine. Adamič je istakao i veliki interes jugoslovenskih naroda za pitanje Istre, Trsta, Gorice, Rijeke i Zadra. AJ, 448-3, Pismo L. Adamiča F.D. Ruzveltu, 26. jul 1943.

značajem balkanskih naroda tu uključivši pored Srba, Slovenaca, Hrvata, Bugara i Makedonce i Crnogorce, da radi na stvaranju plana za očekivanu potrebnu pomoć južnoslovenskim narodima.¹⁷⁸⁸ Ali pojedini zaključci o planovima i ciljevima budućeg rada i politički su pozicionirali ovu organizaciju. Pa čak i u delu koji se odnosio na naizgled neke opšte principe ranije iznete ukazivali su na političko opredeljenje Komiteta. Nacionalni korpus jugoslovenskih iseljenika postaje širi i sada uključuje i Makedonce i Crnogorce što je pratilo nacionalnu politiku komunističkih snaga u Jugoslaviji. Takođe zahtev da izbor narodnih predstavnika čak i kada je izveden demokratski ne bude jedini uslov njihovog legitimiteta mogao se tumačiti kao pokušaj oduzimanja političkih aduta starim političkim snagama. Ujedinjeni komitet je međutim istupio i sa konkretnim zaključcima koji su pozicionirali ovu organizaciju kao otvorenu podršku NOPu i AVNOJu. Tako je rad komiteta išao u pravcu davanja “moralne i (što je pre moguće) materijalne pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci i jugoslovenskim partizanima...” (“moral and (as soon as possible) material support to the National Liberation Army and Partisans of Yugoslavia...”). Učinjen je i predlog savezničkim državama (SAD, V. Britaniji, Sovjetskom Savezu, Čehoslovačkoj) da “uspostave kontakt sa Antifašističkim većem narodnog oslobođenja Jugoslavije” (“establish contact with the National Anti- Fascist Liberation Council of Yugoslavia”).¹⁷⁸⁹ Ovo je svakako bio krupan politički iskorak a tako radikalnog istupa klonili su se slovenački iseljenici. I organizacija koja je na čelu imala ubednog republikanca, SANS nije postigla jedinstvo u prihvatanju ovih zaključaka koji su se odnosili na NOP i AVNOJ. Slovenački predstavnik u Ujedinjenom komitetu Joseph Zalar odbio je da prihvati tačke koje su se odnosile na poziv za pružanje pomoći partizanima i uspostavljanje veza sa Antifašističkim većem uz objašnjenje da Slovenci u Americi nisu još uvek spremni da idu tako daleko.¹⁷⁹⁰ Ipak predsednik Ujedinjenog komiteta Luj Adamič

¹⁷⁸⁸ Između ostalog rad Komiteta podrazumevao je i insistiranje na uključivanju svih slovenačkih i hrvatskih regiona pod vlašću Italije i Austrije (odnosno Nemačke), Mađarske od vremena Prvog svetskog rata u buduću južnoslovensku državu. Isto.

¹⁷⁸⁹ Isto.

¹⁷⁹⁰ Izvršni komitet SANS 21. avgusta u Čikagu naložio je sekretaru Kuhelu da od predsednika Ujedinjenog komiteta zahteva izmenu tačku 7 izostavljajući reč partizani i izmeni tako da se podrška daje svim borcima protiv neprijatelja. Razloge koje je naveo Kuhel u pismu od 24. avgusta bili su da „ all Americans of Slovenian Descent are not as yet fully informed about the truth of the resistance in Yugoslavia and in

odbio je da promeni odluke skupštine u Klivlendu. Ujedinjeni komitet je takođe uputio pozdrav narodima Jugoslavije i partizanskim jedinicama.¹⁷⁹¹

U radu i kroz zaključke Ujedinjenog komiteta jugoslovenska vlada u emigraciji stavljena je u izrazito negativan kontekst. Osuđen je njen rad kao i delovanje njenih diplomata u Americi. Ali zadatak Komiteta bio je i razotkrivanje “dominant group within the Yugoslav government in London to reestablish a military dictatorship in Yugoslavia”.¹⁷⁹² Promenu vlade i imenovanje Božidara Purića za novog predsednika vlade u emigraciji, praćeno je rečima “Niko od tih ljudi ne predstavlja nikoga. Niko od njih nije bio bilo kakav vođa u bilo kojoj partiji, svi su obični činovnici. Oni su odgovorni samo mladom Petru”.¹⁷⁹³

Proces ukрупnjavanja političkih snaga u cilju stvaranja slike jedinstvene podrške promenama u Jugoslaviji i, prvenstveno snagama koje su tu promenu simbolisale, pratilo je i kanadsko iseljništvo. Tri nacionalna komunistička saveza formirana juna 1942. godine u Torontu (Savez kanadskih Srba, Savez kanadskih Hrvata i Zveza kanadskih slovencev) načinila je u narednom periodu i korak dalje u povezivanju sa ostalim iseljeničkim organizacijama. Prateći američko iskustvo, u Kanadi je na konferenciji u Torontu 3-4. juna 1944. godine obrazovano Vijeće Kanadana južnoslovenskog porekla.¹⁷⁹⁴

Članovi Ujedinjenog komiteta postaju aktivni učesnici javnog života u Americi i zaključke i ciljeve donete na kongresu u Klivlendu pretočili su u konkretne aktivnosti u cilju promocije novih snaga na tlu Jugoslavije. Na skupovima širom Amerike, kroz Bilten na engleskom, člancima u iseljeničkoj i američkoj štampi vršila se popularizacija NOP i tražila podrška za njihovo priznanje. Tako za manje od tri godine u severnoj Americi obrazovana je jaka mreža pojedinaca i organizacija koje su delovale sa zajedničkim ciljem,

Slovenia in particular, and many of them still associate the Partisan forces with criminals, communists and fratricidal rebels...” Isto.

¹⁷⁹¹ Isto.

¹⁷⁹² Isto.

¹⁷⁹³ “None of these people represents anybody. None has ever been any sort of leader in any political party, all are mere career officials. They are responsible only to young Peter”. “The new Yugoslav Government”. Isto

¹⁷⁹⁴ Na konferenciji prisustvovalo je 124 delegata ispred 76 organizacija i oko 6000 članova. Konferenciji su prisustvovali i 19 odseka HBZ, 18 ogranaka Saveza kanadskih Hrvata, 11 Saveza kanadskih Srba, 9 Zveze kanadskih Slovencev kao i predstavnici bugarskih i makedooskih organizacija. Predsednik konvencije bio je Simo Travica . Od februara 1945. godine Vijeće je započelo sa izdavanjem Biltena na engleskom jeziku (Bulletin of the Council of the South Slavs). Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi, Toronto, 1983, 172-174.

davanja podrške političkim promenama na tlu stare domovine. Intelektualci, jugoslovenski političari, sveštenici, predstavnici iseljeničkih organizacija stali su iza jedne političke ideje i jednog političkog koncepta čiji su nosioci u Jugoslaviji bili vojno, partizanski pokret i politički, Antifašističko veće. Iako se radilo o politici koju je nosilo komunističko vođstvo iza nje su stali, pored pripadnika komunističkog pokreta u Americi, pojedinci koji se nisu mogli svrstati u pristalice pa čak ni simpatizere ili poklonike komunističke ideologije. Razloge ovakvog političkog “uspeha” potrebno je tražiti u vešto osmišljenom nastupu levičarskih snaga u Americi ali i prostoru za političko delovanje koji je svojim (ne)činjenjem ostavila jugoslovenska vlada u emigraciji.

Nova Jugoslavija u Americi – principi i saveznici

Izidor Cankar, jugoslovenski poslanik u Otavi, u pismu Savi Kosanoviću, sa gotovo osećajem nemoći je zaključio “...vladin pasivitet – ako je samo to – tako je čvrst i nepomičan, da bi čovek mogao da očaja”. Cankar zatim iznosi i konstataciju “Napokon ćemo ipak morati učiti od komunista, šta je novinarska pristojnost, jugoslovenska sloga i aktivnost”.¹⁷⁹⁵ Može se reći da je ovim osvrtom na stanje u Americi sredinom 1942. godine jugoslovenski poslanik ukazao na bar dva aspekta koja doprinose razumevanje prodora i može se reći uspeh snaga leve u Americi kako u pridobijanju osetne podrške među iseljenicima tako i u stvaranju respektabilne organizacione mreže koja je političku alternative koja je nastajala u okupiranoj domovini, učinila vidljivom ali, još važnije, prihvatljivom za deo iseljeničke javnosti.

Ako bi se osvrnuli na ponašanje jugoslovenske vlade i političkih krugova u emigraciji, mnogo toga moglo bi se prigovoriti. Prve dve godine nisu donele stabilnu političku situaciju u kontekstu zajedništva, političkih ciljeva, javnog nastupa pred saveznicima ali i iseljenicima, dakle jedinstva koje se moglo očekivati imajući u vidu strahote ratnih razaranja jugoslovenske države koja su mogla opredeliti jugoslovensku javnost ka zajedništvu, kako onu političku u emigraciji tako i iseljeničku. To se, izuzev neki optimističkih koraka u prvim danima nakon poraza Jugoslavije, nije desilo. Izazova novom

¹⁷⁹⁵ AJ, 83-5, Pismo Izidora Cankara Savi Kosanoviću, 11. avgust 1942.

političkom životu jugoslovenske države u emigraciji svakako nije nedostajalo a odgovori vlade, ponašanje političara u Londonu i Americi ostavljali su utisak da se kontrola gubila ne samo nad javnim životom iseljenika već i unutar sopstvenih redova. Nečinjenje ili nedovoljno činjenje, potezi koji su potvrđivali ranije skepse ili su stvarali nove antagonizme doprineli su sve prisutnijoj negativnoj percepciji onih koji su reprezentovali jugoslovensku državu. Međutim, osim sve izvesnijeg gubitka prostora za vršenje uticaja na jugoslovensko iseljeništvo i gubitka podrške jugoslovenskih iseljenika u Americi, unutrašnji život vlade i jugoslovenske politike u emigraciji otvarao je prostor prodiru ozbiljnijih izazova. Naime, okupacija Jugoslavije izbrisala je sa političke mape Evrope ovu državu istovremeno postavljajući novi kontekst posmatranja i određivanja prema jugoslovenskoj državi kao političkoj činjenici. Priznanje emigrantske vlade kao legitimnog predstavnika Jugoslavije i nosioca političkog i svakog drugog legitimiteta obezbedilo je kontinuitet jugoslovenske državnosti. Deklaracije i odluke u prvim mesecima od poraza države potvrdile su stajalište vlade u pogledu zastupanja političkog kontinuiteta jugoslovenske države ali i u pogledu prihvatanja onih principa koji su trebali da postave osnov budućim međunarodnim odnosima (Atlantska povelja, Ujedinjene nacije). Ponašanje članova vlade i političara u emigraciji s druge strane otvorilo je novo polje određivanja prema državi koja, izuzev vlade i kralja, nije raspolagala sa drugim simbolima (elementima) državnosti. Sukobi u Londonu koji su na površinu izneli suštinska neslaganja u pogledu zajedničke budućnosti usloveli su da i u iseljeništvu umesto odnosa prema državi u sve većoj meri prevagu odnosi odnos prema predstavnicima te države i različitim političkim koncepcijama koje su se nudile. U uslovima podela i različitih stajališta opredeljivalo se na osnovu političkih ubeđenja, nacionalne pripadnosti, ideologije, ličnog pragmatizma. Ponašanje članova jugoslovenske vlade stvorilo je atmosferu opredeljivanja prema idejama i programima usled odsustva tako potrebnog političkog jedinstva u trenucima kada je jedino ono moglo biti stvarna snaga države u izmenjenim političkim okolnostima.

Narodnooslobodilački pokret koji se sredinom 1942. godine, pojavio u punoj vojnoj i političkoj vidljivosti na međunarodnoj sceni, uključujući i Ameriku, upotpunio je mozaik različitih koncepcija u pogledu budućnosti jugoslovenske države. Poraz a zatim i okupacija

i rasparčavanje jugoslovenske teritorije, ponašanje legitimnih predstvanika jugoslovenske države stvorili su kako je istaknuto, atmosferu opredeljivanja prema ličnim naklonostima, percipiranjem prihvatljivosti pojedinih politika i programa. Stoga se pojava još jednog projekta ili novog viđenja budućnosti Jugoslavije nije sudarilo sa čvrstim političkim jedinstvom starih političkih snaga, naprotiv. Ostavljeno je dovoljno prostora za politički i svaki drugi aktivizam. Pokret iza koga je stala komunistička ideologija na svojoj strani imao je jasnu sliku političke budućnosti, političko i ideološko jedinstvo, partijsku disciplinu ali, još važnije, vojnu snagu koja je, kao i političko vođstvo, delovala na tlu okupirane domovine. Međutim za postizanje podrške, popularnosti i prihvatljivosti na tlu Amerike i približavanja novog državno političkog puta iseljeničkoj ali i američkoj javnosti moralo se nastupati sa pozicija i sa sadržajima koji su bili prihvatljivi različitim nacionalnim grupama kroz prepoznavanje sopstvenih nacionalnih interesa ali i kroz prikazivanje određenih principa bliskih američkim vrednostima. Kao ni u Jugoslaviji tako još manje u Americi nije se moglo istupiti sa otvorenom politikom komunističke ideologije. Bili su potrebni drugi i drugačiji sadržaji i, može se reći, vid propagande koji bi ovaj pokret učinili ne samo prihvatljivim za iseljeničku javnost već bi potencijalno obezbedili njihovu aktivnu podršku.

Preduslov uspeha pokreta podrške NOPu i upliva i integrisanja komunističkih prvaka i glasila u glavne linije iseljeničkog izjašnjavanja u godinama Drugog svetskog rata, bilo je stvaranje prihvatljivog narativa koji bi pratio delovanje novih snaga, vođenih i inspirisanih od pripadnika i simpatizera komunističkog pokreta. U prvom redu bilo je neophodno odmicanje od komunističke identifikacije pokreta odnosno potreba negiranja komunističkog karaktera organizacija i glasila u Americi. Tendencija da se učini odmak od poistovećivanja sa komunističkom ideologijom, učinjen je praktičnim postupcima koji su bili daleko od partijske ili ideološke isključivosti. Ulaskom Sovjetskog Saveza u rat priče o imperijalističkom karakteru rata zamenjuje poziv na otpor nacizmu i fašizmu i potrebi saradnje sa savezničkim državama. Smernice iz Moskve o potrebi političkog pragmatizma sledili su tako i jugoslovenski komunisti u Americi. Zauzima se pomirljiv stav prema radu jugoslovenske vlade u emigraciji, odaziva se pozivima za prikupljanje pomoći okupiranoj domovini, podržava se zvanično deklarirani cilj obnove jugoslovenske države i bar u početku, staje se iza podrške pokretu Dragoljuba Mihailovića. Tako je Slobodna Reč

ispratila skup u Pittsburgu novembra 1941. godine i obraćanje bana Šubašića rečima “Vera u vaskrs zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslavije koja izbija iz pomenutih govora nepokolebljivo predstavlja početak preorijentacije našeg iseljništva na bazi saradnje sa jugoslovenskom vladom”.¹⁷⁹⁶ Suprotstavljajući se pisanju Amerikanskog Srbobrana u trenucima vidne napetosti unutar jugoslovenske iseljeničke zajednice isti list zaključuje “Lojalno potpomagati jugoslovensku vladu Dušana Simovića u njenom izvođenju borbe protiv Hitlera, u izvođenju jednakopravnog jedinstva jugoslovenskih naroda i u izvođenju oslobođenja Jugoslavije od Hitlera, to je put srpskog naroda Amerike u u borbi za slom Hitlera”.¹⁷⁹⁷ Vidovdanski odbor koji je okupljao srpske komuniste nastojao je “da se postigne što veće i što čvršće jedinstvo američkih Srba i Hrvata, američkih Slavena tako da možemo što više doprineti na oltar spasa Amerike, na oltar oslobođenja Jugoslavije...”.¹⁷⁹⁸ Srpski i hrvatski komunisti u Kanadi sakupljali su novčane priloge za pomoć Jugoslaviji.¹⁷⁹⁹ Na Vidovdanskom kongresu jula 1942. V. Gaćinović je istakao “Naše geslo treba da bude: jedinstvo i sloga Srba i svih Slovena, jedinstvo Amerike na jednoj liniji, koja znači borbu protiv fašizma i nemačkog nacizma sve dok Ujedinjene Nacije ne izvojuju pobjedu, bez koje nema Jugoslavije na principima slobode i jednakosti i na principima demokracije”.¹⁸⁰⁰ Sam Vidovdanski kongres istupio je sa isticanjem najprećih dužnosti koje su, pored podrške Americi podrazumevale i “da gajimo i jačamo međusobnu slogu a tako i jedinstvo među američkim Jugoslovensima i ostalim američkim Slovenima”.¹⁸⁰¹ I godinu dana kasnije osuđujući ishode srpskih skupova, kongresa SNO i konvencije SNS, iz redova srpskih komunista moglo se čuti Jugoslavija postoji legalno, jer Ujedinjeni narodi ne priznaju pravno ni jedan čin, koji je nacizam i fašizam napravio u svetu...A stvarno Jugoslavije postoji u jedinstvenoj borbi njenog naroda...Jugoslavija postoji i u jasnom stavu ogromne većine nas Amerikanaca jugoslovenskog porekla koji stav su izrazili i izražavaju, bez razlike na svoja druga politička gledanja, svi demokratski

¹⁷⁹⁶ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 20. novembar 1941.

¹⁷⁹⁷ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji B. Radice, 20. novembar 1941.

¹⁷⁹⁸ AJ, 103-11, Vidovdanski odbor za Slobodana Jovanovića, 12. mart 1942.

¹⁷⁹⁹ AJ, 439-5, K.Pov.178/42, konzul V. Vukmirović za poslanika I. Cankara, 22. jun 1942; AJ, 439-4, Edo Jardas za Kraljevsko poslanstvo u Otavi, 9. jul 1942.

¹⁸⁰⁰ AJ, 103-93, Akcija pete kolone, govor sveštenika na srpskom kongresu u Detroitu, 4. jula, bez datuma.

¹⁸⁰¹ AJ, 83-5, Poziv za Vidovdanski kongres ujedinjenih Srba protiv fašizma, 4-5. jul 1942.

orijentirani Amerikanci slovenačkog, hrvatskog ili srpskog porekla”.¹⁸⁰² Podrška nije izostala ni pokretu Dragoljuba Mihailovića. Prateći retko postignutu saglasnost političke i iseljeničke javnosti, jugoslovenski komunisti u severnoj Americi pozdravili su četnički pokret. Pozdrav je upućen sa Vidovdanskog kongresa jula 1942. godine porukom “Slava novim Obilićima: Draži Mihajloviću i družini”.¹⁸⁰³ U pismu Slobodanu Jovanoviću, predsedniku jugoslovenske vlade, Vidovdanski odbor uz sve kritike na račun stavova koji su se iz te vlade mogli čuti, poručuje “Kao američki građani zahtevali smo i zahtevaćemo da naša vlada dade što više pomoći četničkoj armiji u Jugoslaviji”,¹⁸⁰⁴ dok je levičarska štampa od posete kralja očekivala da doprinese povećanju američke pomoći pokretu Draže Mihailovića.¹⁸⁰⁵ Prilikom posete kralja Petra II Americi učinjen je gest lojalnosti posetom Mirka Markovića i sveštenika Vojislava Gaćinovića kralju i uručivanjem novčane pomoći za četnike u Jugoslaviji. Ovim postupcima i javnim deklarisanjem, jugoslovenski komunisti u Americi ulaze u okvire politički prihvatljivog delovanja koje obezbeđuje nesmetani rad na tlu severne Amerike i unutar iseljeničke zajednice.

Dokument koji je iako nije doveo ali je svakako pojačao podele među iseljeništvom, otvorio je nove mogućnosti delovanja jugoslovenskim komunistima u Americi. Odnos komunističkih prvaka prema krizi koja je nastala nakon objave Memoranduma, pojačanih napetosti i sve dubljih podela iseljenika i političara po nacionalnim linijama odredio je buduća savezništva i saradnju sa pojedincima i organizacijama koji nisu obavezno ulazili u krug simpatizera levice. Temelj na kojem se bazirala politika levice odnosno komunista, postaje jugoslovensko opredeljenje i insistiranje na zajedništvu tri naroda kao i neophodnosti obnove zajedničke države. Stoga, u trenucima međusobnih optužbi i podela koje postaju obeležje javnog života jugoslovenske stvarnosti u Americi, stav komunista zadržao se na principima zajedništva ali i borbe protiv svega što to zajedništvo može ugroziti. Tumačenje Memoranduma od strane komunističke štampe kao, u krajnjoj liniji,

¹⁸⁰² AJ, 83-6, Radi protiv zemlje koju bi trebao da zastupa i protiv interesa Amerike, Slobodna reč, 6. oktobar 1943.

¹⁸⁰³ AJ, 83-5, Poziv za Vidovdanski kongres ujedinjenih Srba protiv fašizma, 4-5. jul 1942.

¹⁸⁰⁴ AJ, 103-11, Vidovdanski odbor za Slobodana Jovanovića, 12. mart 1942.

¹⁸⁰⁵ AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji. Naša iseljenička štampa o poseti Nj. V. Kralja Americi, 28. jun 1942; AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji, Boravak Nj. V. Kralja u Americi, Pisanje iseljeničke štampe, 1. jul 1942.

predmetom fašističke propaganda uvelo je levicu u krug onih snaga koje su, našavši se na istim linijama razmišljanja, postale prirodni politički saveznici (ili je to bar olakšalo savezništvo).¹⁸⁰⁶ Razmišljanja, tumačenja i određivanje pojedinaca poput L. Adamića, N. Mirkovića, S. Pribičevića i kruga bliskih njima ali i bana Šubašića, Save Kosanovića, prema novim okolnostima koje su obeležile kraj 1941. godine, nisu se razlikovala od onih tumačenja sa kojima su izlazili komunistička glasila poput Slobodne reči, Narodnog glasnika.¹⁸⁰⁷ Negiranje odgovornosti hrvatskog naroda za ustaške zločine, traženje nacionalne ravnoteže izjednačavanjem Pavelića i Nedića, sve prisutnije tumačenje pisanja Amerikanskog Srbobrana, delovanja SNO, kao profašističkih sa insinucijama o povezanosti ovih organizacija sa fašističkom propagandom, bili su zajednički levici, pojedinim članovima misije, grupi javnih radnika, pojedinim srpskim sveštenicima. Ovi stavovi takođe činili su pristalice levičarskih organizacija bliskim hrvatskom korpusu u Americi koje se od početka rata nalazilo u svojevrsnoj političkoj defanzivi braneći se od optužbi za izdaju, kolaboraciju i konačno, zločin. S druge strane angažovanost Slobodne reči i njenog političkog tela Vidovdanskog odbora, otvorili su prostor za stvaranje srpske protivteže Srbobranu i Odbrani, odnosno nudili su svojevrsan dokaz da srpsko iseljništvo nije jedinstveno stalo iza ovih organizacija. To je takođe opravdavalo insistiranje na zajedništvu tri naroda. Politički pragmatizam i pronicljivost pokazali su se prilikom odluke da se izbriše naziv Sedmi iz poziva na Vidovdanski kongres jula 1942.¹⁸⁰⁸ Na taj način prekidalala se ili se to bar želelo bilo kakva asocijacija ili veza sa istoimenim kongresima koji

¹⁸⁰⁶ Slobodna reč je, kako izveštava poslanik Fotić, objavila članak "Srbobran sakrio deo memoranduma" gde se navodi da je prikriven uvodni deo koji govori da je cilj da se "čuva čast nemačkog oružja". AJ, 103-11, Otvoreni telegram, 5. mart 1942; Mirko Marković, vođa srpske sekcije komunističkog pokreta u SAD suprotstavio se pisanju Srbobrana neposredno nakon objavljivanja Memoranduma. Da je sukob između Srba i Hrvata interes Nemačke a da rad na ujedinjavanju dva naroda doprinosi pobjedi Amerike i pomaže borcima u Jugoslaviji bili su neki od stavova koje je iznosio preko Slobodne Reči. Da smo načisto. Mirko Marković, *Pogled iz Amerike na Jugoslaviju 1939-1945*, Pitsburg, 1945, 65-67.

¹⁸⁰⁷ Nikola Mirković za Memorandum SPC tvrdio je da je „...pisan po zahtevu nemačke vojne komande u Beogradu...“. AJ, 103-47, Pov.br.986, Šifrovan telegram, K. Fotić lično za Ministra, 28. novembar 1942.

¹⁸⁰⁸ AJ, 83-5, S. Kosanović za M. Mirkovića, 1. maj 1942; Srpska komunistička sekcija u SAD održavala je od sredine tridesetih godina XX veka redovne godišnje kongrese koji su nosili naziv Vidovdanski. S obzirom da su oni uprkos ovom imenu, u iseljeničkoj javnosti prepoznati kao komunistički brisanjem naziva Sedmi želeo se napraviti diskontinuitet od ranije održanih skupova i na taj način sprečavanje komunističke identifikacije. Izbor za predsednika kongresa svakako je imao isti cilj. Tako je predsednik Vidovdanskog odbora bio prota Jovan Krajnović a nakon njegove smrti 1943. godine imenovan je Žarko Bunčić poznati srpski advokat.

su pratili komunistički rad srpskih iseljenika u severnoj Americi. Kada su jugoslovenski komunisti u Kanadi obnovili rad juna 1942. godine osnovane su nacionalne organizacije bez komunističkog pa čak i radničkog predznaka a glavni cilj hrvatske organizacije bilo je jedinstvo tri naroda i pomaganje ranih napora Kanade i pružanje pomoći Jugoslaviji.¹⁸⁰⁹ Želja da se napravi otklon od komunističke ideologije i vezivanja za komunistički rad nije bila čudna već može se reći pragmatična i mudra. Podrška komunističkom pokretu u američkoj ali i iseljeničkoj javnosti bila je minimalna gotovo neprimetna. Komunisti nisu predstavljali ni u političkom ni u ideološkom pa ni u društvenom pogledu važnog činioca u Americi. Štaviše, komunizam je u američkom političkom i javnom diskursu percipiran kao nepoželjan, opasan i neprihvatljiv pokret i političko opredeljenje. Nizom konkretnih postupaka, zakonskih odluka težilo se njegovom ukljanjanju iz javnog i političkog života. Izvesna popustljivost koja je nastala nakom ulaska Sovjetskog Saveza u rat nije učinila komunističku ideologiju i političke aktivnosti ništa poželjnijim. Ukoliko se želela šira politička aktivnost ali i veći upliv na iseljeničko javno mnjenje mudro je i politički oportuno bilo da se negira komunistički karakter levičarskog pokreta i organizacija nastalih iz njega.

Negiranje komunističke prirode levice u Americi proširiće se i na pokret koji u Jugoslaviji postaje politička alternative Jugoslaviji koju je zastupala vlada u emigraciji. Nije se više radilo o nastojanju stvaranja uslova za prihvatljivost jedne struje unutar iseljeničke zajednice i, šire, u američkoj javnosti, već o stvaranju atmosfere za prihvatanje jednog političkog koncepta koji se od strane protivničkih struja etiketirao kao komunistički. Stoga u trenutcima kada je postalo jasno da se ne radi samo o vojnom karakteru pokreta već i o nosiocima određene politike i političkih ideja koje su uvodile Jugoslaviju u novo doba, potreba negiranja komunističke prirode pokreta NOP i partizanskog vođstva postaje bitna komponenta političkog i javnog delovanja u Americi. Važnost do tada uspostavljene saradnje i ostvarenih saveza svoj puni izraz dobija ovom prilikom. Komunističku prirodu pokreta u prvom redu negirali su, ne članovi komunističkog pokreta i komunistički aktivisti u Americi, već upravo građanski političari iz stare Jugoslavije, javne ličnosti tj. Amerikanci

¹⁸⁰⁹ U Torontu 2-3. juna 1942. godine u prisustvu 85 delegata (48 Hrvata, 28 Srba i 9 Slovenaca) osnovani su savezi: Savez kanadski Hrvata, Savez kanadskih Srba i Zveza kanadskih Slovencev. Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi, Toronto, 1983, 169; AJ, 439-4, Edo Jardas za I. Cankara, 9. jul 1942.

jugoslovenskog porekla u Americi, novi politički emigranti i otuda je i njihova argumentacija postajala ubedljivija a ideje koje su se iznosile prihvatljivije. U prvom redu glavni eksponent nove opcije, S. Kosanović neposredno nakon uznemirujućih vesti o pokretu D. Mihailovića iako se nije odricao lojalnosti zvaničnoj vladi (ne zvanično) govoreći o partizanskom pokretu u okupiranoj Jugoslaviji ističe “It is not true that the partisan are communists. Their action spreads over Serbian, Croatian and Slovenian territory alike” i zaključuje “it is harmful to call the partisans communists”.¹⁸¹⁰ Kosanović je dalje tvrdio kao potvrdu ranije rečenog da su na području Slovenije u partizanski pokret uključene sve političke partije i nacionalne grupacije (demokrate, klerikalci, socijalisti, komunisti). Sličnu konstataciju Kosanović će izreći i godinu dana kasnije, u trenutcima otvorenog svrstavanja uz partizanski pokret koji je ponudio novu političku opciju za posleratnu Jugoslaviju. Na okruglom stolu oktobra 1943. godine koji je okupio nekolicinu intelektualaca sa područja jugoistočne Evrope razmatrala su se pitanja budućeg odnosa naroda na ovom području, rešavanja spornih pitanja i konačno pitanja političkih rešenja koja će nastupiti nakon okončanja rata.¹⁸¹¹ Ukazujući na prednost NOPa u rešavanju niza političkih i nacionalnih pitanja Kosanović je insistirao “The underground’s program is revolutionary but is not communistic. It is an exaggeration to speak of it as such. You have priests, Orthodox, Catholics, Mohamedans in that people’s movement. Party and national frontiers disappear”.¹⁸¹² Istom prilikom L. Adamič deklarirajući se kao partisan (“I am a partisan of the Partisans and their Liberation Front...”) zaključuje “In the Yugoslav liberation front Communists and diverse non-Communists are working together...non-Communists and Communists are “just people” cooperating and fighting shoulder to shoulder- wich formula should, I think, be extended to the international scene”.¹⁸¹³ Stojan Pribičević u članku “Saveznička strategija u Jugoslaviji” u listu Fortune naglašava da je

¹⁸¹⁰ AJ, 83-4, S. Kosanović za Hamiltona Fisha Armstronga, 25. novembar 1942.

¹⁸¹¹ Udruženje „Slobodni svet“ iz Njujorka organizovala je diskusiju na kojoj su učestvovali L. Adamič, S. Kosanović, B. Radica, Louis Dolivet, Josef Hanc, Gaetano Salvemini, Viktor Sharenkoff, Rustem Vamberli, Basil Vlavianos, J. Alvarez del Vayo. AJ, 83-27, The Battle for the Balkans. A Round Table, Free World Magazine, Novembar 1943; AJ, 103-11, Telegram K. Fotića, primljen u Kairu 29. oktobra 1943.

¹⁸¹² AJ, 83-27, The Battle for the Balkans. A Round Table, Free World Magazine, Novembar 1943.

¹⁸¹³ AJ, 83-27, The Battle for the Balkans. A Round Table, Free World Magazine, Novembar 1943.

“utvrđeno da partizani nisu komuniste već širi narodni pokret...”¹⁸¹⁴ Naglašavanjem učešća raznih političkih i nacionalnih snaga u partizanskom pokretu, ukazivanjem na prisustvo sveštenika u samom vrhu pokreta u Jugoslaviji argumentovala se tvrdnja o ne-komunističkoj prirodi samog pokreta. Na tlu severne Amerike sledeći istu matricu uključivanjem pojedinaca i organizacija voljnih da sarađuju ali ne i obavezno komunističkog opredeljenja, pokret podrške onome što je izrastalo kao nova Jugoslavija trebao je da dobije na ubedljivosti, širini i snazi.¹⁸¹⁵ Na taj način on je postajao i relevantna snaga i oslonac naporima NOPa u Americi. Negirao se komunistički karakter akcije podrške partizanima u Americi. Naprotiv isticani su oni principi i obeležja pokreta otpora koji su mogli pribaviti simpatije iseljenika i obezbediti širu podršku u iseljeničkoj ali i američkoj javnosti. Iskrenost i ubedljivost izraza svakako je obezbedilo uključivanje pojedinaca, javnih ličnosti koji vođeni sopstvenim ubeđenjima i uverenjima i prepoznajući u politici NOP odgovor na njih, su dali ukupnom pokretu, iniciranom i usmeravanom od komunističkih snaga, ton koji nije odavao komunističko opredeljenje. Ako se i može govoriti o prikrivenom ideološkom nastupu komunista, simpatizera ili članova Partije, u slučaju pojedinih javnih ličnosti može se govoriti o iskrenosti javnog nastupa i iskazivanja autentičnih ideja i uverenja što je svakako davalo snagu i ubedljivost čitavom pokretu.¹⁸¹⁶

Ukoliko je negiranje komunističkog karaktera ili komunističke prirode novog pokreta u Jugoslaviji ali i političke struje u Americi koja je stala iza NOP i nove Jugoslavije, često bila reakcija na optužbe političkih i ideoloških protivnika, može se reći, insistiranje na drugim principima koji su isticani kao suština karaktera borbe NOP u Jugoslaviji nije nastalo kao iznuđena reakcija. Radilo se o sastvanom delu ukupne političke borbe (ili borbe ideologija) a u cilju popularizacije partizanskog pokreta i pridobijanja simpatija ali i konkretne saradnje što širih iseljeničkih krugova i organizacija. Negiranje

¹⁸¹⁴ AJ, 371-81, Telegram ambasadora K. Fotića za jugoslovensku vladu, 31. avgust 1943.

¹⁸¹⁵ Nesumnjivo da je u tom smislu poseban značaj imao kongres hrvatskih iseljenika februara 1943. godine u Čikagu. Na kongresu je odlučno negirana komunistička priroda partizanskog pokreta, a I. Butković u govoru na kongresu istakao je „kažu nam da je ovo komunistički kongres. Vjerujte da bi bio komunistički, mene ne bi bilo ovdje“. HDA, 1950- Hrvatski iseljenici, Spomen knjiga Američko-hrvatskog kongresa, izdalo Narodno vijeće američkih Hrvata, Pitsburg, 1943.25.

¹⁸¹⁶ Tako Martin Bogdanović posle uspeha postignutog na kongresu hrvatskih iseljenika zaključio je “Naša je stvar sveta i pravedna, začeta je i započela dobro i ona će, ako Bog da, dobro svršiti”.AJ, 83-15, Pismo M. Bogdanovića F. Petrinoviću, 11. mart 1943.

komunističkog obeležja i karaktera bilo je samo polazište koje je pored toga što je to bila reakcija na optužbe sa drugih strana, bila i politička potreba za nesmetani rad u Americi ali i preduslov bilo kakvog uspeha ukupne akcije. Ipak to nije bilo dovoljno za širenje baze podrške u američkoj ali pre svega iseljeničkoj javnosti. Stoga su isticani oni principi koji su sledili američku politiku i predstavljali poželjne i politički prihvatljive ideje za ukupno savezničko javno mnjenje. Borba protiv fašizma i nacizma, jedinstvo saveznika u borbi za demokratske principe, slobodu i samoopredeljenje naroda isticani su u javnim nastupima, u deklaracijama, programima. Dakle ne samo što se nije radilo o komunističkom pokretu, već se radilo o borbi za vrednosti i principe koji su bili zajednički sa onima za koje se zalagala i američka vlada i američki predsednik. Na taj način cilj je bio postizanje prihvatljivosti unutar američke javnosti i političkog establišmenta. Proklamovanje i zalaganje za ideje nacionalne ravnopravnosti i jednakosti uz demokratske principe na kojima bi se gradila buduća zajednička država južnih Slovena bile su vrednosti koje su trebale da okupe jugoslovensko iseljeničtvo i obezbede podršku, moralnu, političku i materijalnu, pokretu u Americi a zatim i pokretu u okupiranoj domovini. Te vrednosti su zaista i bile još jedna tačka povezivanja levičarskih snaga i pojedinaca i organizacija unutar iseljeničkog i jugoslovenskog kruga unutar severne Amerike. Kada se u svojoj punoj snazi i vidljivosti pojavio Narodnooslobodilački pokret upravo on je predstavljen kao glavni zastupnik i garant ostvarenju ranije proklamovanih ideja. Opet snaga argumenata u prilog novoj političkoj alternativi dolazila je njihovim zastupanjem ne samo od jugoslovenskih komunističkih i pojedinaca poznatih po svom komunističkom angažmanu već od istaknutih ličnosti iz redova iseljeničke sredine ali i političara i činovnika stare Jugoslavije. NOP je rešavao nacionalno pitanje u Jugoslaviji pa je Kosanović ustvrdio “we have no Catholic question we have no Muslim question we have no Serbo-Croat question, no Macedonian, no Italian question. The underground movement has solved these problems”.¹⁸¹⁷ Istom prilikom B. Radica je rekao “The new leaders arising from the people’s resistance are bringing with them the conception of a democratic order in the Balkans”.¹⁸¹⁸ Levica u Americi istupala je sa isticanjem jasne, nedvosmislene i bezuslovne podrške obnovi

¹⁸¹⁷ AJ, 83-27, The Battle for the Balkans. A round table, Free World Magazine, november 1943.

¹⁸¹⁸ AJ, 83-27, The Battle for the Balkans. A round table, Free World Magazine, november 1943.

jugoslovenske države koja bi bila zasnovana na jednakosti, ravnopravnosti svih naroda. Pravila se vidljiva distinkcija između političke platforme koja je stala iza NOPa i politike zastupane iz Londona. Zajedničko im je bilo samo zalaganje za obnovu jugoslovenske države. Ali dvosmislene poruke, sukobi i svađe, ali prvenstveno odsustvo jedinstvene i jasne politike prema pitanju budućnosti jugoslovenske države ali i prema događajima u Americi i nastalim sukobima, činili su politiku vlade u emigraciji neuverljivom. Štaviše, stvarao se utisak da je ostvarenje političkog cilja, obnova zajedničke države, donekle uslovljeno prethodnim rešavanjem niza pitanja koja su zadirala u sferu nacionalnog. Jugoslovenski komunisti u Americi a zatim i snage koje su stale iza podrške novim političkim snagama u Jugoslaviji, nisu ostavljali takav utisak. Konzistentnost u političkom nastupu, jasna vizija buduće zajedničke države i, u skladu sa tim, jasna politička linija koja je pratila javne nastupe ali i konkretno organizovanje, bila je obeležje ove političke struje. Možda najbolje sliku dve političke struje opisuju reči iseljenika Đorđa Kovačevića. U pismu S. Kosanoviću januara 1943. godine, preduzetnik iz Sent Luisa, konstatujući nesposobnost i ponašanje vlade u Londonu zaključuje „Gledajući situaciju slobodno u oči, šta ostaje danas svim iskrenim Jugoslovenima u Americi nego da pozdrave Bihaćku vladu, ili da operu sasvim ruke i da se pokunje i reknu: Mi smo samo Amerikanci...”¹⁸¹⁹

Uporedo sa postavljanjem osnova a zatim i realizacijom proširivanja baze saradnika u Americi, zatim i popularizacije NOPa i njegovih vrednosti, tekao je proces diskreditacije protivnika Sve one pojave, pojedinci i organizacije koji se budu percipirali kao smetnja ostvarenju ovih ideja stavljeni su u kategoriju neprijatelja jugoslovenske države. To su do sredine 1942. godine bili pre svega Srpska Narodna Odbrana, Srbobran ali i srpski episkop Dionisije, bivši diplomata J. Dučić i aktuelni K. Fotić. Sa pojavom političke alternative sredinom 1942. godine mesto kritike i optužbi postaje i jugoslovenska vlada u emigraciji. Početna izražena naklonost, kada to više nije bilo politički oportuno, zamenila je kritika. I tu se postigao zavidan nivo saglasnosti sa stečenim političkim saveznicima. Nepatriotizam, unošenje razdora među iseljenike, podriivanje ratnih napora, bile su neke od optužbi koje su se mogle čuti iz redova levičarskih struja i od strane pojedinaca od početka ratnih sukoba i uključivanja jugoslovenske države u rat. Raskol koji je nastupio među iseljenicima ali i

¹⁸¹⁹ AJ, 83-5, Pismo Đorđa Kovačevića Savi Kosanoviću, 19. januar 1942.

jugoslovenskim političarima već u prvim mesecima od poraza ostavio je otvoren prostor za svakovrsnu političku delatnost i aktivnosti koje nisu obavezno pratile liniju zvaničnih jugoslovenskih predstvanika u emigraciji. S druge strane Amerika je ostavljala dovoljno prostora, čak i u trenucima kada i SAD postaju deo ratnih sukoba, za manifestovanje različitih političkih opcija ukoliko one nisu podrivale samu Ameriku ili bile naklonjene američkim neprijateljima. U prvoj godini rata akcenat je stavljen na zagovaranje jedinstva iseljeničkih zajednica i zajedništvo u borbi protiv nacizma i fašizma. Glavni protivnici prepoznati su u redovima srpskog iseljeničtva i srpske crkve koji su optuživani za petokolonaštvo. Kritike su bile usmerene na pojave i pojedince koji su kako se verovalo remetili jedinstvo i unosili nove podele među iseljenicima. Akcenat je stoga stavljen na potrebu uklanjanja svega onog što narušava zajedništvo u Americi. To se odnosilo na pojedine akte a Memorandum SPC je svakako prepoznat kao jedan od glavnih, ali i na pojedince (Fotić, J. Dučić). Dakle glavni “greh” suparnika tražio se u podsticanju nejedinstva među iseljenicima i unutar ukupnog jugoslovenskog korpusa u emigraciji. Ove zamerke nosile su i ozbiljne optužbe na račun suparnika koje su išle tako daleko da su ih dovodile u vezu sa pristalicama fašizma i nacizma.¹⁸²⁰ Vidovdanski odbor je u pismu Slobodanu Jovanoviću 12. marta 1942, Srbe u Americi okupljene oko Srbobrana i SNO nazivao “petokolonašima” koji unoseći sukob među Srbe i Hrvate istovremeno slabe i samu Ameriku u borbi protiv nacizma. Upotrebljene su i teške reči poput “srpskih šovinista” “šovinistička banda nedićevaca”.¹⁸²¹ Juna 1942 Vasa Trivanović je optuživao episkopa Dionisija za “antijugoslovenstvo”, širenje građanskog rata između Srba i Hrvata.¹⁸²² Iz Jugoslovenskog informacionog centra u odgovoru na napade Amerikanskog Srbobrana na ovo telo, odgovorili su “Kada je “Srbobran” prošlog novembra otpočeo svoju kampanju “Radi pravilnije orijentacije”, u isto vreme slična kampanja vodila se u Zagrebu i Beogradu”.¹⁸²³ Ova optužba bila je identična onoj koja je nekoliko meseci ranije došla iz redova srpskih komunista u Sjedinjenim Državama. I Nikola Mirković napadajući politiku jugoslovenske vlade kaže za Memorandum da je “...pisan po zahtevu nemačke vojne

¹⁸²⁰ AJ, 83-16, Saopštenje Jugoslovenskog informacionog centra 23. jul 1942.

¹⁸²¹ AJ, 103-11, Pismo Vidovdanskog odbora za Slobodana Jovanovića, 12. mart 1942.

¹⁸²² AJ, 103-117, Specijalni telegrafski izveštaji (B. Radica), 4. jun 1942.

¹⁸²³ AJ, 83-16, Saopštenje Jugoslovenskog informacionog centra, 23. jula 1943.

komande u Beogradu...”¹⁸²⁴ Direktnu kvalifikaciju protivnika prepoznatih pre svega u redovima srpskog iseljništva došla je od strane sveštenika V. Gaćinovića na Vidovdanskom kongresu juna 1942. Suština iznetih argumenata ili tačnije optužbi sadržana je u naslovu govora “Akcija pete kolone”.¹⁸²⁵ U govoru na Vidovdanskom kongresu 1942. godine, on identifikuje one čiji rad utiče na razdvajanje Srba i Hrvata ali i drugih slovenskih naroda kao pripadnike pete kolone koja je u službi fašizma i nacizma. Cilj ovih ekstremnih ideologija bio je “da u svakom narodu i u svakoj državi poruši moral i da lažnim vijestima zbunjuje i stvara nered” a to se upravo postiže delovanjem pete kolone. Amerika je, prema Gaćinoviću, prostor gde se ove aktivnosti sprovode “podgrevajući rasne i nacionalne šovinizme” i na taj način poljuljaju veru u američku vladu ali i razbijaju svaez sa drugim zemljama. Prema Gaćinoviću zadatak pete kolone bio je “da vešto podgrevajući rasne i nacionalne šovinizme unutra poljulja vjeru američkog naroda u njegovog predsjednika i njegovu administraciju dotle je njen zadatak da razbije njene saveze i njene veze sa prijateljskim državama spolja”. Drugi zadatak pete kolone bio je razbijanje jedinstva slovenskih naroda. Bila je ovo vešta konstrukcija u datom momentu. Savezništvo Amerike sa Sovjetskim Savezom bio je jasan i očigledan signal o spoljnopolitičkom opredeljenju Amerike. Podrška američke vlade održavanju Sveslovenskom kongresu na proleće 1942 slao je poruku šta Amerika želi od svojih građana slovenskog porekla a to svakako nisu bile podele i sukobi. Tako ideje o Velikoj Srbiji i Velikoj Hrvatskoj po Gaćinoviću, služile su samo Hitleru kao i rad svih onih koji svesno ili ne šire razdor među Jugoslovensima u Americi. Na koga je zaista Gaćinović nije bilo tajna. Tako on zaključujući “I mi zovemo Srbe na okup” jasno ukazuje na SNO kao glavnog zagovornika ovog nesjedinstva.¹⁸²⁶ Napadi i diskreditovanje prepoznatih protivnika, u prvom redu i u prvo vreme, iz redova srpskog iseljništva i jugoslovenskih diplomata, dobijali su oštre kvalifikacije. Tako je Slobodna Reč pisala da SNO, SNS i K. Fotić “ne predstavljaju ono što zastupa Amerika,

¹⁸²⁴ AJ, 103-47, Šifrovani telegra, K. Fotić lično za ministra, 28. novembar 1942.

¹⁸²⁵ AJ, 103-93, Akcija pete kolone, govor sveštenika Vojislava Gaćinovića na srpskom Vidovdanskom kongresu u Detroitu, 4. jula, bez datuma.

¹⁸²⁶ AJ, 103-93, Akcija pete kolone, govor sveštenika Vojislava Gaćinovića na srpskom Vidovdanskom kongresu u Detroitu, 4. jula, bez datuma.

Sovjetski Savez, Velika Britanija, Jugoslavija, nego ono što zastupa Osovina sa svojim Satelitima” dok je Fotić zastupao “Nedića i Hitlera usred Vašingtona”.¹⁸²⁷

Vojislav Gaćinović je u govoru na Vidovdanskom kongresu jula 1942. godine, naglašavajući ciljeve Vidovdanskog kongresa između ostalog ostavio izbor kretanja putem izdaje “kojim danas ide general Nedić” ili put “kojim danas ide naš narod sa Dražom Mihailovićem i četnicima...”¹⁸²⁸ Svega dva meseca kasnije pokret D. Mihailovića dobiće novu ne tako laskavu kvalifikaciju iz redova jugoslovenske levice i pristalica NOPa u Americi. Urednik Novosti, glasila hrvatskih komunista u Kanadi, Edo Jardas je, kako prenosi konzul P. Cabrić, napadao državne predstavnike, Fotića, konzule za koje se tvrdilo da su Hitlerovi agenti u inostranstvu a Draža Mihailović “saradnik fašističkih režima u zemlji”.¹⁸²⁹ Rušenje slike o D. Mihailoviću postaje još jedan sadržaj u ideološkoj borbi dve Jugoslavije. S druge strane pristup pitanju četničkog pokreta i njegovoj antifašističkoj prirodi pokazuje i snagu prisustva ovog pokreta u iseljeničkoj i američkoj javnosti. Dok su komunistički listovi poput Narodnog glasa i Slobodne reči odmah po pristizanju informacija o kako se isticalo pravom karakteru pokreta generala Mihailovića, započeli intezivnu i otvorenu kampanju, izvesnu uzdržanost pokazao pojedinci poput L. Adamića i članova misije poput Save Kosanovića. To nije značilo da je došlo do idejnog razilaženja već je to bio izraz opreza u javnom nastupu. Pokret D. Mihailovića i sam Dragoljub Mihailović uživali su podršku američke administracije, ali ne treba zanemariti i njegovu popularnost unutar jugoslovenske iseljeničke zajednice posebno srpske. Treba se prisetiti opreza slovenačkih zastupnika u Ujedinjenom komitetu i odbijanja da se da otvorena podrška samo partizanskom pokretu i AVNOJu iako je među Slovencima već stvoren okvir za ostvarenje saradnje sa ovim organizacijama, delom i zbog raspoloženja slovenačkih iseljenika. Bilo je to međutim samo kratko odstupanje od uniformne i zajedničke akcije. Jedinstvo političkih ocena do kraja 1943. godine u potpunosti je obnovljena.

¹⁸²⁷ AJ, 83-6, Radi protiv zemlje koju bi trebalo da zastupa i protiv interesa Amerike, Slobodna Reč, 6. oktobar 1943.

¹⁸²⁸ AJ, 103-93, Akcija pete kolone, govor sveštenika na srpskom kongresu u Detroitu, 4. jula, bez datuma

¹⁸²⁹ AJ, 103-11, Pov.br.56, Generalni konzul u Montrealu P. Cabrić za Kraljevsko poslanstvo u Otavi, 29. mart 1943.

Ovakav nastup levice i zamagljivanje prave prirode njene pripadnosti i ideologije nije ostao neprimećen. Skepsa u iskrenost ovih pozicija je svakako postojala pre svega kod jugoslovenskih diplomata u Americi koji su sa nepoverenjem i sumnjom posmatrali ovo izmenjeno ponašanje komunista u iseljeništvu. Generalni konzul u Montrealu V. M. Vukmirović u izveštaju Ministarstvu inostranih poslova u Londonu da komunisti “Ulaskom Sovjetske Rusije u rat – preko noći menjaju svoj stav” ali i “potrebno je imati na umu i biti s tim načisto, da njima nije do Domovine, kao ni do lanjskog snega; njima je danas jedini cilj da ponovo osnaže svoje redove...” Takođe Vukmirović je konstatovao da je njihov rad u Kanadi bio olakšan zbog ulaska Rusije u rat i vezano sa tim pomirljivijeg odnosa kanadske vlade prema njihovim aktivnostima.¹⁸³⁰ Upozorenje u pogledu iskrenosti komunističke akcije u Americi stiglo je i od jugoslovenskog poslanika u Otavi Izidora Cankara sredinom 1942. Saradnja Save Kosanovića sa pojedincima iz iseljeničkog kruga poznatog po komunističkoj delatnosti i pre svega Kosanovićeve intezivna saradnja sa tzv. levičarskom štampom koja je otvoreno tekla i činila se sve intezivnijom navela je Cankara da uputi upozorenje Kosanoviću. I. Cankar izražava razumevanje prema saradnju i neophodnosti da se u javnom nastupu služi i “komunističkom štampom u obranu svoje pravedne stvari” ali i primećuje “Ta ista štampa, napadajući Vaše neprijatelje, napada i svog političkog neprijatelja Dražu Mihailovića...Ta ista štampa napašće i Jugoslaviju i Vas i sve ostalo”. Odgovornost Kosanovića Cankar vidi u činjenici da njegovim autoritetom “privađaju se komunistima novi simpatizeri”. Cankar zaključuje “Stojimo u sredini između dva neprijatelja, od kojih se jedan još može kada obratiti, ali drugi nikada: srpske šoviniste mogu da se izmeire sa idejom prave Jugoslavije, ali komunistima ne može jugoslovenska nacionalna ideja nikada ništa da znači”.¹⁸³¹ Međutim ovo upozorenje došlo je u trenucima kada je saradnja Kosanovića i pojedinih članova misije bila već duboka i višestrana sa pojedincima iz redova komunističkog pokreta. Upravo Kosanović kome je ovo upozorenje i bilo upućeno postaje centralna figura u ostavrenju saradnje vladine misije sa krugom srpskih komunista prvenstveno ali i kao ključna figura u povezivanju levičara sa drugim istomišljenicima unutar jugoslovenskog iseljeničkog korpusa.

¹⁸³⁰ AJ, 103-44, Pov. 321/41, 12. novembar 1941; AJ, 103-11, Pov.br.8180, 12. decembar 1941.

¹⁸³¹ AJ, 83-5, Pismo I. Cankara S. Kosanoviću, 19. avgust 1942.

Od posebnog značaja za srpske i hrvatske komuniste u Americi predstavljala je ostvarena saradnja sa licima i organizacijama izvan njihovog ideološkog kruga. Saradnja sa pojedinim ministrima, javnim ličnostima ali i iseljeničkim organizacijama zasnovana je na bazi postojanja zajedničkog imenitelja, političkog, vrednosnog, idejnog, koji je u trenucima izražene podeljenosti činio ova nova savezništva gotovo prirodnim i očekivanim. Saradnja sa pojedincima koji su nosili političku, intelektualnu, moralnu snagu za pokret kakav je bio levičarski značilo je postavljanje osnova ne samo za otvaranje širokog prostora za delovanje već i postavljanje osnova i preduslova za ostvarenje budućih ciljeva. Jugoslovenski komunisti usvajanjem određenih vrednosti, istupanjem sa stavovima o potrebi borbe protiv zajedničkog neprijatelja, zalaganjem za obnovu jugoslovenske države, pozivanjem na poštovanje američkih vrednosti, potiskivanjem ideološke isključivosti, već su načinili korak u pravcu zamagljivanja svog stvarnog komunističkog opredeljenja.

U nauci je već poznata saradnja Save Kosanovića i Ivana Šubašića sa sovjetskom službom tokom drugog svetskog rata.¹⁸³² To je svakako uticalo da se i na terenu, u Americi ostvari saradnja sa predstavnicima komunističkog pokreta. Svakako da je pozicija bana Šubašića bila olakšana već postojećim raspoloženjem hrvatskog iseljeničtva i njegove prevashodne odanosti politici HSSa. Prepoznavanje zajedničkog cilja, odbrane hrvatskog naroda od optužbi za izdaju i kolaboraciju, prepoznavanje jedinog mogućeg izlaza koji je predstavljala politički koncept opstanka jugoslovenske države objedinio je gotovo celinu političkih snaga Hrvata u Americi. Stoga savezništvo i saradnja koju su hrvatski komunisti uspostavili sa najvećom hrvatskom organizacijom i samim banom nije bila neočekivana ni začuđujuća. Nastale političke okolnosti i osećaj ugroženosti hrvatskog interesa upućivao je hrvatske političke snage na zajednički nastup i konačno priklanjanje onoj opciji koja je nudila svojevrsno politički i moralni izlaz. Otuda je vrh hrvatskog komunističkog pokreta u Americi bio uključen u planove, pripremu i organizaciju najreprezentativnijeg skupa Hrvata februara 1943. godine a ishod istog bio je slika uspeha u pridobijanju podrške novoj političkoj opciji koja se rađala u Jugoslaviji. Kada nova Jugoslavija dovede u pitanje autoritet HSSa i Mačeka, izazov na ovoj strani postaće vidljiviji. To će međutim biti vreme

¹⁸³² Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945.*, Београд 2011, 264-265.

nepovratne političke transformacije jugoslovenske države, izmenjenih okolnosti na tlu same Amerike u smislu pozicije i percepcije NOP i komunističkih snaga u Jugoslaviji. U ovim prvim godinama javnog i političkog rada levice u Americi, situacija unutar korpusa srpskih iseljenika predstavljala je veći izazov. Stoga uloga i značaj savezništva Save Kosanovića dobijaju na važnosti. Može se reći da je vodeće mesto u stvaranju svojevrstne veze srpskih komunista i pojedinih javnih ličnosti, sveštenstva u iseljeništvu zauzimaio upravo Sava Kosanović koji ne samo što je direktno sarađivao sa grupom oko Slobodne reči već je na izvestan način poslužio kao spona između njih i pojedinih javnih ličnosti iz redova jugoslovenskih iseljenika koji su pokazivali bliskost i saglasnost u pogledima i stavovima o budućnosti jugoslovenske države. On je od dolaska u SAD u jesen 1941. održavao intezivnu saradnju sa vodećim ličnostima pre svega srpskih komunista i simpatizera jugoslovenske levice u Americi. Kosanović je održavao redovnu prepisku sa sveštenikom Vojislavom Gaćinovićem, koordinisao akcije sa Mirkom Markovićem. Već novembra 1941 Sava Kosanović dao je opširan intervju M. Markoviću i Slobodnoj Reči.¹⁸³³ Jednom drugom prilikom kada je jugoslovenska vlada trebala da pošalje izraze zahvalnosti za prilog koji je došao posredstvom komunista u Kanadi iz vlade se moglo čuti uputstvo da se ona ne može oglašavati preko komunističkih glasila već se zahvalnica može publikovati u nekim drugim iseljeničkim novinama.¹⁸³⁴ Ovakva pozicija vlade nije smetala Kosanoviću da aktivno sarađuje sa levičarima okupljenim u Vidovdanskom kongresu i njihovim glasilom. Nije bila tajna čije su novine Slobodna reč i koja je ideološka opredeljenost lica koja su izdavala ove novine. Postojanje iseljenika javnih radnika koji su se čvrsto držali ideje jedinstvene države i sradnje svih nacionalnih grupa nudila je utočište idejno i oslonac za dalji politički rad u Americi. Otuda i političari poput Trifunovića i posebno Bože Markovića nisu odbijali učešće na manifestacijama javnim skupovima proslavama u čijoj su se organizaciji nalazili levičarski opredeljeni iseljenici. Takođe Slobodna reč predstavljena kao glasilo dela srpskih iseljenika mogla je poslužiti kao argument protiv pisanja Srbobrana i potencijalnog shvatanja da Amerikanski Srbobran predstavlja

¹⁸³³ AJ, 83-4, 16. novembar 1941.

¹⁸³⁴ AJ, 439-5, Pov.br.79/42, 25. jun 1942.

celokupno srpsko iseljništvo u Americi.¹⁸³⁵ Činjenica je ipak bila da je Slobodna reč bila glasilo srpskih komunista i da je po svom uticaju znatno zaostajala u odnosu na Amerikanski Srbobran i organizaciju Srpski narodni savez.

Značaj saradnje sa Savom Kosanovićem pokazao se i na drugim primerima. Bar u početnom političkom i ideološkom prestrojavanjima, uloga S. Kosanovića kao svojevrstne veze sa drugim javnim ličnostima u Americi pokazao se posebno važnim za stvar leveice u Americi. Potpisnici proglasa Nova Jugoslavija iz avgusta 1941. godine, prošireni uključivanjem i drugih istaknutih pojedinaca, u atmosferi novih iskušenja koja su uzburkala politički život i pojačala nacionalne strasti i podele, ostali su dosledni osnovnim principima formulisanim na početku ratnih sukoba. Obnova jugoslovenske države kao demokratske, liberalne zajednice uz poštovanje principa jednakosti i ravnopravnosti, bili su politički aksiomi koji su opredeljivali budući politički angažman ovih ličnosti. Ako se prihvati teza da je Memorandum Srpske pravoslavne crkve, i međunacionalne podele koje su eruptirale posle njegovog objavljivanja, uneli transformaciju u ukupnom političkom životu emigracije, a stav i odnos prema nastalim podelama, njihovim prepoznatim posledicama, opredelile buduće političke saveze ili, suprotno tome, buduće antagonizme i razilaženja, onda su svakako važna stajališta pojedinaca tj. njihova percepcija odnosa u Americi pre svega onih srpsko-hrvatskih. Suprotstavljanje sve prisutnijim stavovima o nemogućnosti zajedničke budućnosti srpskog i hrvatskog naroda obeležilo je javne nastupe ovih pojedinaca. Nije stoga čudno da je ostvarena prisna saradnja sa članovima vladine misije, a na prvom mestu sa S. Kosanovićem, koji su u početku percipirani kao politička snaga ali i legitimni predstavnici jugoslovenske države koji i u novom vremenu ostaju na pozicijama jedinstva i zalaganja za zajedničku državu. Kada je usled političkih sukoba, došlo do razlaza sa zvaničnom Jugoslavijom, oni postaju saradnici u zastupanju iste ideje ali sada u smislu stvaranja nove Jugoslavije prepoznate kao garanta ostvarenja onih ideala koji su se

¹⁸³⁵ Branko Čubrilović je za redakciju Slobodne reči rekao da su to „mladi socijalisti i pristaše Moskve a kao veliki Jugosloveni oni su ujedno pobornici srdačnog sporazuma između Srba i Hrvata“, i dodaje „ova grupa činila se najrealnija i najozbiljnija“. Branko Čubrilović, *n.d.* 110; Nikola D. Vilhar u izveštaju kraljevskoj vladi u Londonu februara 1942. godine kaže da je pisanje Slobodne Reči „u čisto jugoslovenskom duhu“ kao i da je list „malo levičarski“. On međutim svrstava Slobodnu reč uz Samostalnu demokratsku stranku „ili su socijaliste“, što je svakako bial posledica bliskosti ove grupe sa Savom Kosanovićem. Na kraju Vilhar zaključuje da Slobodna reč „uživa i poštovanje američke javnosti“. AJ, 103-11, Str. pov.br.1, Izveštaj Nikole D. Vilhara za Predsednika kraljevske vlade, 27. februara 1942.

od početka rata zagovarali. Fotičevo razumevanje za nastalo raspoloženje unutar srpskog iseljništva, za pisanje Srbobrana, pa čak i rad Odbrane, udaljilo je ovu grupu javnih radnika od svakog oblika saradnje sa jugoslovenskim diplomatom. Prošlo je vreme kada su delom i zahvaljujući Fotiću oni postali deo političke mreže nastale u cilju odbrane interesa Jugoslavije u Americi. Na saradnju se tada pristalo ali to svakako nije značilo da se saglasnost za zajednički rad, mogla tumačiti kao izraz odanosti vladi ili političkim elitama koji su bili legitimni reprezentanti države u emigraciji. Odanost je ležala na drugoj strani. Ideja zajedničke države, vera u ideal obnovljene Jugoslavije ustrojene na principima koji su krasili i američko društvo, demokratiju i jednakosti, bili su istinski ciljevi kojima se težilo. Stoga se u ostvarenju istih tražila saradnja onih faktora koji su to mogli da ostvare i koji su percipirani kao iskreni zagovornici ovih ideja. Kada je to slaganje, u slučaju Fotića zatim i vlade u emigraciji nestalo, prestala je i saradnja uprkos pozicijama legitimiteta i međunarodnog priznanja koje su vlada i njeni diplomati imali. Velikosrpska politika Fotića, kako se smatralo, ali i “stara oklvanja i politikanstvo” odnosno “oni isti ušančeni interesi koji na svojim leđima nose teške odgovornosti za nespretnost i pad Jugoslavije” jugoslovenske vlade, svakako nisu bile snage koje su vodile u budućnost.¹⁸³⁶ Prepoznavanje snage koja bi iznela ove vrednosti na drugom mestu, u drugim ličnostima, zatim i pokretima u Americi i Jugoslaviji, otvorilo je prostor za uspostavljanje novih saveza i saradnje. Kada se smetnja ostvarenju poželjnih ciljeva prepozna na drugoj, hrvatskoj strani, sa istom odlučnošću i može se reći lakoćom, napustiće se dotadašnja savezništva. Stoga nije neobična konstatacija Luja Adamića, posvećenog do lične iznemoglosti promociji nove Jugoslavije, na račun dotadašnjeg političkog saveznika bana Šubašića i vodećeg hrvatskog političara u emigraciji J. Krnjevića i njihovog insistiranja na pravima hrvatskog naroda i poštovanju dobitaka ostvarenih 1939. godine, “My feeling is that it is extremely stupid for Subasic and Krnjevich now to fight for their shabby Sporazum”.¹⁸³⁷

Stavnog saveznika, saradnika, inspiratora i može se reći svojevrsnog političkog lidera ovi pojedinci pronalaze u Savi Kosanoviću. Kosanović je kao član misije posedovao

¹⁸³⁶ AJ, 103-47, 28. novembar 1942.

¹⁸³⁷ I dalje nastavlja “I think that all parts of the country ought to start from scratch – a fresh beginning all around. If not it’s going to be impossible to put the country together again”. AJ, 83-15, Pismo Luja Adamića Savi Kosanoviću, 16.jul 1943.

legitimitet predstavnika jugoslovenske države, ali on je bio i mnogo više od toga. Kao član Udružene opozicije sa iskustvom saradnje sa hrvatskim strankama, Mačekom u Kraljevini Jugoslaviji, on je nosio politički kapital koji se mogao iskoristiti i u novim okolnostima kada se potreba srpsko- hrvatskog sporazumevanja činila neophodnom. Konačno, Kosanović je bio Srbin, prečanin i u kontekstu najnovijeg sukoba unutar jugoslovenskog iseljništva ova njegova pozicija davala je pojačan autoritet njegovom političkom opredeljenju i iznetim stavovima. Ni sam Kosanović nije dozvolio da da ove činjenice ostanu nepoznate i može se reći neiskorišćene. U gotovo svakom javnom obraćanju, novinskom članku, u pismima pojedincim Kosanović je isticao svoju nacionalnu pripadnost, kao svojevrsnu potvrdu ispravnosti stavova koje je zastupao. Bliskost je svakako ostvarena u pogledu zastupanja sličnih ili istih vrednosti i stavova. Negiranje odgovornosti hrvatskog naroda za počinjene zločine, svođenje odgovornosti na pojedince i malobrojne pripadnike ustaškog pokreta odredilo je odnos prema vestima koje su stizale iz Jugoslavije.¹⁸³⁸ Stav o neophodnosti obnove Jugoslavije i neutralisanja ili suprotstavljanja svemu što taj primarni cilj može ugroziti opredelio je i njihov stav prema Memorandumu i događajima koji su usledili. Slični pa čak i identični stavovi odnosili su se na potrebu prevazilaženja ili neutralisanja svih prepreka koje su mogle ugroziti ideju o jedinstvu i obnovi zajedničke države. Stav Nikole Mirkovića da “Mi Srbi ne smemo da dozvolimo, te ne smemo nikad posumnjati u potrebu obnove cele Jugoslavije”¹⁸³⁹ bio je komplementaran sa stavom Kosanovića da “srpstvo u Americi mora biti nosilac borbe za Jugoslaviju ne samo spolja nego i iznutra”.¹⁸⁴⁰ Ovakav stav bio je prisutan i kod komunističkih krugova u Americi. Razloge povezivanja sa Kosanovićem i pronalaženjem istinskog saradnika u njemu naveo je N, Mirković “...mi u svim ovim poslovima, iskreno govoreći, najviše nade

¹⁸³⁸ Reakcije na ovakve tvrdnje stigle su već avgusta 1941. kao reakcija na članak Sonje Tomare u New York Herald Tribune u kojem se implicirala nemogućnost zajedničkog života Srba i Hrvata i poziva se na neka druga politička rešenja na prostoru jugoslovenske Evrope. Odgovor koji potpisuju L. Adamić, F. Petrinović, N. Mirković i S. Pribičević, pobijao je ovu tezu insistiranjem na zajedničkom srpskohrvatskom otporu Pavelićevim snagama ali i na političkoj saradnji dva naroda u emigraciji. U tom smislu istaknuto je prisustvo J. Krnjevića, predstavnika v. Mačeka u vladi D. Simovića u Londonu. AJ, 83-5, 11. avgust 1941; Vasa Trivanović odbijao je odgovornost Hrvata za događaje u NDH naglašavajući “apsurdnost” tvrdnji o podršci Hrvata Paveliću. AJ, 83-5, Pismo Vase Trivanovića K. Fotiću, 11. avgust 1941; AJ, 83-5, Pismo N. Mirkovića K. Fotiću, 11. avgust 1941. Ova pozicija zadržala se i u kasnijem periodu znatno napetijih odnosa kada su slične sugestije dolazile ne od strane stranaca već iz redova jugoslovenskih iseljenika i političara.

¹⁸³⁹ AJ, 83-5, Pismo Nikole Mirkovića K. Fotiću, 11. avgust 1941.

¹⁸⁴⁰ AJ, 83- 4 , Intervju Save Kosanovića M. Markoviću, uredniku Slobodne Reči, 16. novembar 1941.

položemo u Vas lično”.¹⁸⁴¹ Razlozi su bili, kako Mirković kaže pošto je Kosanović bio “najmlađi” među članovima misije i što je još važnije, kako mu N. Marković poručuje “Vi ste na sponi srpstva i hrvatstva...Vi imate najviše mogućnosti i najviše smisla za spoljno-politički rad, naime za vezu sa Amerikancima i drugim saveznicima”.¹⁸⁴² Pokazivala se naklonost prema još jednom članu misije, Boži Markoviću “koga mi svi neobično volimo i cenimo “ ali kako Mirković kaže on se “donekle povukao i u mirnoću penzionerskog života”. Ipak čini se da je drugi razlog odsustva intezivnije saradnje bio važniji. Naime za N. Mirkovića, Boža Marković “čini grešku u tome što sadašnje potrebe meri onim merilom iz prošlog rata i prošle emigracije kad se je radilo o mnogo prostijim stvarima i kada je budućnost Srbije bila vrlo izvesna u slučaju savezničke pobeđe”.¹⁸⁴³ Kako Mirković primećuje “Sada su vremena međutim mnogo teža. Zahtevaju se veće žrtve veća znanja”. Ni u ostalim članovima misije nisu se videli pouzdani saradnici. Tako je Snoj bio “sav u slovenskim stvarima” a Šubašić u “hrvatskim”.¹⁸⁴⁴ N. Mirković nije bio usamljen u ovakvom odnosu prema Kosanoviću. Jedan od istaknutijih članova ovog kruga političkih saveznika F. Petrinović u pismu Martinu Bogdanoviću za Savu Kosanovića je rekao da je “vrlo inteligentan čovjek jako pošten i ispravan patriota” i zaključuje “Imade iste osobine kao i Ban Šubašić”,¹⁸⁴⁵ dok je Đorđe Kovačević poručio Kosanoviću “Vi lično, Ban i vaši jednomišljenici bili ste pripremili Američke Jugoslovene da pomognu moralno i materijalno uskrснуće i rađanje nove, poštene Jugoslavije...”¹⁸⁴⁶

Koliko je Kosanović bio dragocen saradnik i saveznik za srpske komuniste u Americi posebno je vidljivo kroz posmatranje aktivnosti i opredeljenja naučnika Nikole Tesle. U pokušaju stvaranja što šire podrške iza rada i politike koju je zastupala srpska i jugoslovenska levica u severnoj Americi, od posebnog značaja bilo je pridobijanje podrške istaknutih pojedinaca iz redova iseljeničke zajednice. S obzirom na ispravno prepoznavanje

¹⁸⁴¹ AJ, 83-5, Pismo Nikole Mirkovića Savi Kosanoviću, 15. decembar 1941.

¹⁸⁴² AJ, 83-5, Pismo Nikole Mirkovića Savi Kosanoviću, 15. decembar 1941.

¹⁸⁴³ AJ, 83-5, Pismo Nikole Mirkovića Savi Kosanoviću, 15. decembar 1941.

¹⁸⁴⁴ AJ, 83-5, Pismo Nikole Mirkovića Savi Kosanoviću, 15. decembar 1941. Primetno je i izvesno nipodaštavanje ili odsustvo uvažavanja prema drugim članovima misije. Adamič potpuno otvoreno prigovara i kritikuje F. Snoja zbog pozdrava kralju Petru poslatog sa slovenačkog skupa u Klivlendu početkom 1942. Odgovor Snoja bio je ispunjen opravdavanjem i izvinjavanjem.

¹⁸⁴⁵ AJ, 83-15, Pismo Frana Petrinovića za Martina Bogdanovića, 17. mart 1943.

¹⁸⁴⁶ AJ, 83-5, Pismo Đorđa Kovačevića Savi Kosanoviću, 19. novembar 1942.

posebnog izazova u redovima srpskog iseljeničtva, akcenat je stavljen na pokušaj okupljanja istaknutih Srba koji su svojim autoritetom mogli privući podršku većeg broja srpskih iseljenika i pridobiti pojedine srpske organizacije. Glavni institucionalni stubovi srpskih iseljenika u Americi, SNS, episkopija, i u sve većoj meri SNO, mogli su biti ocenjeni kao istinski reprezenti srpskih iseljenika. Rušenje ove slike pokazalo se kao gotovo nemoguć zadatak angažovanjem i naporima kruga oko Slobodne reči i Vidovdanskog odbora, pa čak i kada se njihov rad odvijao pod plaštom patriotizma, nekomunizma. Svest o ograničenosti dometa ovih srpskih komunističkih organizacija na srpsku iseljeničku zajednicu bila je prisutna,¹⁸⁴⁷ otuda i potreba da se istupanjem sa politikom i vrednostima pored ostvarenja slobode delovanja ostvari i pridobijanje novih simpatizera i proširi krug saradnika i sledbenika. Međutim srpsko iseljeničtvo, posebno nakon objave Memoranduma, činilo se neprobojnim zidom. U pokušaju da se on probije, da se parira uticaju ostalih srpskih organizacija i eparhije, i na taj način pridobije podrška srpskih iseljenika pokušalo se sa dobijanjem podrške istaknutih srpskih iseljenika. Dobijanjem potpore pojedinaca koji su uživali ugled u srpskoj zajednici ali i šire, čak i kada to ne bi rezultiralo dobijanjem masovnije podrške Srba u Americi, svojom javnom vidljivošću svakako bi pozitivno uticalo na percepciju kruga oko levičarskog Vidovdanskog kongresa i njihovog značaja kao reprezentata srpskih interesa u Americi. S druge strane podrška pojedinaca poput dr. Paje R. Radosavljevića, srpskih sveštenika, Nikole Tesle, još jednom bi bila potvrda demokratske i patriotske prirode struje oko Slobodne reči. Značaj ovog koraka prepoznat je u redovima levice pa se jednom prilikom zaključilo “Jedan priličan broj...uglednih Srba u Americi čuti i ne poduzima nikakvih živih akcija” te bi njihova podrška pomogla da se “kontra-balansiraju liderima odbrane...da izađu pred američkom javnošću u ime američkih Srba.”¹⁸⁴⁸ U tom smislu podrška Nikole Tesle činila se nemerljivom.¹⁸⁴⁹ Sava Kosanović kao nećak poznatog naučnika mogao je, a to je i učinio, da posuži cilju pridobijanja Tesle za stvar srpske levice. Srpski komunisti su to od

¹⁸⁴⁷ U pismu S. Kosanoviću izneta je konstatacija “Jedno je jasno: ako Vidovdanski odbor pokrene stvar mnogi to neće shvatiti kao iskrenu namjeru, gledaće sumnjivo kao na neku klopku za lovljenje “mrtvih duša”...” AJ, 83-5-403

¹⁸⁴⁸ AJ, 83-5-403

¹⁸⁴⁹ U razmatranju načina pridobijanja javnih ličnosti konstatovano je “A iznad svijeta je, svakako ime i popularnost počasnog predsednika Srpskog narodnog saveza, Nikola Tesla”. AJ, 83-5-403.

Kosanovića očekivali a on je bio voljan da i na ovaj način doprinese “zajedničkoj stvari”. Postiglo se da se Tesla oglasio pisanim porukama u kojima je pozivao jugoslovensko iseljništvo na slogu i jedinstvo. U poruci “Braći u Americi” aprila 1942. godine Tesla poziva na slogu i kaže “Svaki razdor među onima koji moraju dati najviše što mogu od sebe, uništava zajednički ratni napor dobra i pruža pomoć zlu”. Poruku je Tesla slao kao “najstariji Srbin, Jugosloven, Amerikanac naše krvi u Sjedinjenim Državama”, on je istakao junaštvo naroda u okupiranoj Jugoslaviji i zaključio “Nemojmo dozvoliti da se ta veličina umanjuje raspirivanjem mržnje – ne protiv sila zla, nego svoje braće. Nerazdruživa je sudbina Srba, Hrvata i Slovenaca u Staroj Postojbini, ma šta neprijatelj pokušao da radi”.¹⁸⁵⁰ Sličnu poruku Tesla je ponovio decembra 1942 pozdravljajući Sveslovenski kongres u Mičigenu. On je poručio “Whoever works against unity regardless what field it may be it helps the enemy”.¹⁸⁵¹ Konačno, Nikola Tesla je odbio počasno članstvo u SNO.¹⁸⁵² Svakako su reči Tesle odgovarale političkom pravcu koji su zauzeli Kosanović i srpski komunisti. Međutim to nije bilo dovoljno. Bilo je potrebno povezati srpskog naučnika sa komunističkim Vidovdanskim kongresom, ne samo kroz zastupanje srodnih ideja i vrednosti, već kroz uspostavljanje vidljive saradnje. Prilika da se to postigne ukazala se tokom priprema za održavanje Vidovdanskog kongresa iza koga je stajala Slobodna reč. To je bio drugi kongres održan u ratnim godinama i važna politička manifestacija koja je konačno mogla da pozicionira srpsku levicu kao respektabilnog činioca unutar srpskog iseljeničkog korpusa. Pre održavanja kongresa razvila se prepiska između srpskog komuniste Mirka Markovića i Save Kosanovića o načinu upotrebe imena Nikole Tesle. Marković je predlagao da Tesla da svoj potpis na pozivu za Vidovdanski kongres “ili svoj blagoslov” ali “naravno potpis bi imao najveći efekat”.¹⁸⁵³ I ovom prilikom srpski komunisti pragmatični u svom nastupu pokazali su izvestan oprez. Planirano je tako da Tesli budu upućena dva pozdrava od strane Vidovdanskog kongresa i od strane Slobodne reči “tako da ne dobija pogrešan dojam da je Vidovdanski pokret i Slobodan reč jedno te

¹⁸⁵⁰ AJ, 103-120, Braći u Americi, Njujork, april 1942.

¹⁸⁵¹ AJ, 83-5, Telegram N. Tesle, 5. decembar 1942.

¹⁸⁵² AJ, 83-27-118, Pismo V. Gaćinovića, N. Milanovića, R. Prokića za Nikolu Teslu, bez datuma.

¹⁸⁵³ AJ, 83-5-400, Pismo M. Mirkovića S. Kosanoviću, bez datuma.

isto”.¹⁸⁵⁴ Kolika je važnost Tesline podrške jasna je iz konstatacije M. Markovića da ukoliko se dobije podrška misije i N. Tesle “onda je nedićevska ganga među američkim Srbima pokopana ovog proleća – za uvijek”.¹⁸⁵⁵ Kosanović je sa svoje strane predložio da organizatori kongresa u uvodu proglasa naglase “Odazivajući se pozivu velikog Tesle” saziva se Vidovdanski kongres i zaključuje “Meni se čini da bi ovo bilo bolje iskorištavanje Teslinog autoriteta za stvar”.¹⁸⁵⁶ Konačno plakat Vidovdanskog kongresa krasila je, pored slike D. Mihailovića, i slika N. Tesle sa rečima pozdrava Vidovdanskom kongresu.¹⁸⁵⁷ Tesla je januara 1943. godine umro ali to nije značilo i kraj korišćenja njegovog imena i ugleda za potrebe politike i ideologije. Tako se nalazi podatak o članku Kosanovića “Duh partizana, duh Tesle” objavljenog u Slobodnoj reči¹⁸⁵⁸ a ime N. Tesle postaje ključno u pokušaju S. Kosanovića da utiče na odluke Konvencije Srpskog narodnog saveza avgusta 1943. godine. Kosanović je poručio Savezu “Tesla je mrzio šovinizam i nacionalnu zaslepljenost. Uvijek je gledao na Srbe i Hrvate kao na jedno”. Tesla se, po Kosanoviću, nije odrekao počasnog članstva u SNS “jer nije htio da na svoje članstvo baci odgovornost zbog pogrešaka uprave”. Kosanović na kraju zaključuje “Smatram da mi je dužnost i kao Srbina i kao čoveka, da ne kažem i kao Teslinog nećaka da Vas na ovo prijateljski upozorim uoči konvencije Saveza”.¹⁸⁵⁹ Uspeh je međutim izostao. Odluke konvencije i izbor novog rukovodstva ostavili su najveću srpsku organizaciju u Americi na onim političkim pozicijama koje su je sve više približavale političkim rešenjima koja je zastupala SNO. Deceniju nakon rata, K. Fotić je podelio svoje uspomene na N. Teslu. Teslu su, prema Fotiću, vesti o ustaškim pokoljima “duboko...potresle”. Fotić takođe navodi da je Kosanović pokušao da uvuče Tesliu u kampanju JIC kao i da je činio pokušaje da od

¹⁸⁵⁴ AJ, 83-5-400, Pismo Mirka Markovića Savi Kosanoviću, bez datuma.

¹⁸⁵⁵ AJ, 83-5-400, Pismo Mirka Markovića Savi Kosanoviću, bez datuma.

¹⁸⁵⁶ AJ, 83-5, Pismo S. Kosanovića M. Mirkoviću, 1. maj 1942.

¹⁸⁵⁷ U pozdravu je stajalo „Želim najlepši uspeh Kongresu Srba jedinstvenih u borbi protiv nacizma i svih njegovih pojava, jedinstvenih u slozi sa Hrvatima i Slovencima za Ameriku i Jugoslaviju. Ime naše danas tako visoko stoji, da je svako raspirivanje šovinizma ponižavajuće. Danas je čas, da se pameti za vekove iskoristimo veličanstvenu žrtvu i hrabrost koju naša braća u Starom Kraju prinose na sreću svih Srba, Hrvata, Slovenaca, na sreću Balkana, Slovena i čovječanstva“. AJ, 83-5, Poziv za Vidovdanski kongres ujedinjenih Srba protiv fašizma, 4-5. jul 1942.

¹⁸⁵⁸ AJ, 103-11, Parafraza telegrama K. Fotića, primljen u Kairu 29. oktobra 1943.

¹⁸⁵⁹ AJ, 103-74, Pismo g. Save Kosanovića delegatima konvencije SNS, Slobodna Reč, 14. septembar 1943.

srpskog naučnika dobije izjavu kojom on pozdravlja Tita i partizane ali u tome nije uspeo.¹⁸⁶⁰

Zadovoljstvo Kosanovića i srpskih komunista svakako su mogle da izazovu poruke koje je Tesla poslao a koje su pozivale na jedinstvo jugoslovenskih naroda. Međutim, nada da će to poslužiti za privlačenje srpskih iseljenika ovoj opciji nije bila opravdana. Ni savezništvo ostvareno sa pojedincima iz redova srpskog sveštenstva nije doprinelo razbijanju srpskog fronta niti je umanjilo uticaj starih organizacija na srpsko iseljeničtvo. Simpatizera pa čak i pripadnika komunističkog pokreta u Americi među srpskim sveštenicima bilo je i pre izbivanja rata. Vojislav Gaćinović je svakako bio jedan od najistaknutijih pojedinaca i jedna od vodećih ličnosti u redovima srpskog levičarskog pokreta u Americi. Važno mesto u popularizaciji pokreta zauzimaio je i protojerej Jovan Krajnović. Godine rata donele su nova savezništva pa se tako u političkom krugu oko srpskih komunista javljaju i sveštenici Strahinja Maletić, Emilijan Glocar, Nikola Drenovac, protojereji dr. Milan Popović, Mirko Vujisić. Savezništvo ostvareno u redovima srpskog sveštenstva pružilo je potrebnu argumentaciju u prilog negiranja komunističke prirode komunističkog karaktera Vidovdanskog odbora i Kongresa. Takođe, njihovim uključivanjem u pokret oko levičarskog Vidovdanskog kongresa stvarala se slika raširenosti ovog pokreta među srpskim iseljeničtvom, sa kasnijim stvaranjem jugoslovenske organizacije kao podrške NOPu, opravdavao se i jugoslovenski karakter ove organizacije. Pokušaji da se utiče na političko kretanje i raspoloženje unutar srpske iseljeničke zajednice završili su se međutim neuspehom. Objektivne okolnosti, snaga osećenja srpske zajednice pojačana vestima o srpskim stradanjima u okupiranoj Jugoslaviji, novo sagledavanje nacionalnog interesa, ali i politika partizanskog vođstva koja je brisala jugoslovensku vladu, kralja ali i neospornog autoriteta među srpskim iseljenicima D. Mihailovića, činila je sve pokušaje ovog sveštenstva neuspešnim. A nastojanja da se utiče na odluke Eparhije činjeni su od početka ratnih sukoba. Na sednicama konzistorije istupalo se protiv SNO, tražilo se dinstanciranje i osuda rada Dučića i Odbrane, kritikovalo se ponašanje episkopa

¹⁸⁶⁰ *Spomenica Srpske pravoslavne crkve Voskresenja Hristova 1905-1955*, Čikago, 148.

Dionisija.¹⁸⁶¹ Ovi sveštenicu nisu krili svoje opredeljenje. Kao odgovor na napade koji us bili usmereni ka njima grupa levo opredeljenih sveštenika istupila je sa zajedničkom izjavom u kojoj “osuđuje svaku akciju koja u Americi širi razdor i raspiruje mržnju među našim jugoslovenskim narodom” vide budućnost Srpstva pod zaštitom Sovjetske Rusije i “zasniva svoj stav na načelima bratskog sporazuma Srba, Hrvata i Slovenaca...”¹⁸⁶² Uspeh nije postignut za episkopa Dionisija J. Krajnović je zaključio “vladika je postao sredstvo u rukama naših dušmana”.¹⁸⁶³ Konačno, Reagovalo se i na drugoj strani. Eparhojski upravni savet u Americi kaznio je ukorom sveštenike S. Maletića, E. Glocara, N. Drenovca “koji su se izjasnili kao pripadnici partizanskog pokreta u Americi”.¹⁸⁶⁴

Korisna savezništva, kao ona ostvarena sa Kosanovićem i Šubašićem, mudra politička strategija i promišljen javni nastup, prepoznavanje vrednosti i sadržaja neophodnih za izvođenje i uspeh političke akcije pratili su aktivnosti komunista i krugova koji su se polako okupljali oko podrške novim vojnim i političkim snagama. Ovo su bila polazišta koja su davala neophodan okvir za kontinuitet političkih aktivnosti i javnog nastupa u Americi. Ona će biti nadograđena novim principima koji su trebali da odgovore kasnijim potrebama uslovljenim novim političkim trenutkom i prepoznatim interesima. Ranije izneti principi i uspostavljeni savezi imali su za cilj obezbeđenje prisustva a zatim i postavljanje osnova za dalje širenje uticaja i dobijanja podrške. Kada se jednom bude postavilo pitanje opravdanja promene vlasti u Jugoslaviji u mesecima neposredno pre okončanja rata, oni će biti upotpunjeni novim pozicijama i idejama koji će za cilj imati da ovu promenu učine prirodnom i neophodnom i neizbežnom.

¹⁸⁶¹ AJ, 83-5, 12. mart 1942; AJ, 83-27, 16. maj 1942, AJ, 103-11, 16. maj 1942; AJ, 83-5, Pismo J. Krajnovića Savi Kosanoviću, 22. maj 1942; AJ, 83-5, Pismo J. Krajnovića Savi Kosanoviću, 8. jun 1942; AJ, 103-44, Pismo J. Krajnovića Savi Kosanoviću, 21. avgust 1942.

¹⁸⁶² AJ, 103-93, Izjava, protojerej dr. Milan Popović, protojerej Jovan Krajnović, protojerej Mirko Vujisić, sveštenik Vojislav Gaćinović, sveštenik Nikola Drenovac, sveštenik Strahinja Đ. Maletić, sveštenik Emilijan Glocar, 21. jul 1942.

¹⁸⁶³ AJ, 103-44, Pismo J. Krajnovića Savi Kosanoviću, 21. avgust 1942.

¹⁸⁶⁴ AJ, 103-93, Pov.br.910, 7. mart 1944.

Poraz stare Jugoslavije i novi put

Konferencija u Teheranu novembra 1943. godine označila je i konačnu prekretnicu u pogledu budućnosti jugoslovenske države izmenivši status Narodnooslobodilačkog pokreta odnosno njegov međunarodni položaj.¹⁸⁶⁵ Odluke konferencije i postignuta saglasnost velikih sila, ratnih saveznica, uticale su na međunarodnu afirmaciju partizanskog pokreta u Jugoslaviji označivši ga kao legitimnu vojnu snagu koja samim tim zaslužuje vojnu pomoć saveznica. I pored činjenice da je saglasnost velikih sila postignuta u kontekstu pružanja vojne pomoći NOPu, odluke konferencije su u stvari dale partizanskom pokretu mesto ravnopravnog učesnika u ratu protiv sila Osovine i na taj način oduzeli ovu poziciju do tada favorizovanom pokretu generala Dragoljuba Mihailovića. Odluke iz Teherana nosile su i jednu važniju poruku. Odlukama u Bihaću 1942. godine i zatim zaključcima sa zasedanja u Jajcu godinu dana kasnije, komunistički vrh partizanskog pokreta istupio je sa jasnim političkim projektom ili programom koji je svedočio o nameri pune posleratne transformacije jugoslovenske države i društva koja nije uključivala one snage koje su još uvek zauzimale položaj jedinih legitimnih zastupnika jugoslovenske države. Uvođenjem NOP u sferu legitimnosti i međunarodnog priznanja kao vojne snage, posredno je nosilo i političku težinu i suštinski uvelo pokret u sferu političke legitimacije.¹⁸⁶⁶ Vojni aspekt naglašen na ovoj konferenciji bio je istina ključni ali je suštinski predstvaljao korak u pravcu političkog priznanja pokreta u Jugoslaviji na čijem čelu su stajale snage jugoslovenskih komunista. Novi položaj Narodnooslobodilačkog pokreta i njegove političke komponente unosi novi sadržaj u javnom pre svega političkom životu jugoslovenskog iseljništva u Americi. Pokret koji je samo neku godinu ranije otvarao mogućnost postojanja alternative postojećim priznatim političkim snagama u emigraciji, postaje politička realnost koja postiže dominaciju tamo gde je to bilo najvažnije, na tlu okupirane Jugoslavije. Ali posle Teherana to postaje i pokret koji dobija mesto u prostoru međunarodne politike i ulazi u red priznatih saveznika. Ta nova politička realnost

¹⁸⁶⁵ U kasnijem osvrtu na ratne događaje i rasplet u poslednjim godinama rata, K. Fotić je zaključio da je posle Teherana „prijateljstvo sa Sovjetima postalo je aksiom američke politike“ pa stoga „Draža je bio napušten na oltar toga prijateljstva i Tito je sada dobio zvaničnu podršku velikih Saveznika“. *Spomenica povodom 20-godišnjice*, 81.

¹⁸⁶⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 586; Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, 278-281.

odnosno nova politička snaga, takođe je istupila sa idejom i političkim ciljem obnove jugoslovenske države. Nova Jugoslavija podrazumevala je jednako nova politička rešenja koja su unosila punu transformaciju u unutrašnjoj organizaciji jugoslovenske države. U Americi pobornici novih političkih rešenja tu Jugoslaviju ka kojoj se išlo, predstavljali su kao društvo i državu koji će biti zasnovani na jednakosti, ravnopravnosti, sa federalnim uređenjem ili društvo zasnovano na demokratskim principima nalik onim koji su vladali u novoj američkoj domovini.

Uspori i jačanje novih snaga u Jugoslaviji i brzina njegove međunarodne afirmacije koja ga je uvodila kao primarnu snagu za buduća politička rešenja, postavlja NOP odnosno komunističko vođstvo kao glavnog vojnog i političkog aktera. S druge strane snaga vlade u emigraciji i političkih struktura Kraljevine Jugoslavije koja se gubila tokom ratnih godina gotovo da se nije više prepoznavala. Nije više bilo velikih inicijativa, prostor Amerike ostao je „nebranjen“ i prepušten nekim drugim akterima političkog i javnog života. Vlada pritisnuta realnošću promena u Jugoslaviji, izmicanjem oslonca i gubitkom podrške kod dojučerašnjih saveznika, nije imala snagu ali ni prostor i mogućnost da preduzme korake u pravcu jačanja ili bar očuvanja prisustva na severnoameričkom kontinentu. Posredno to je značilo i povlačenje one opcije koja je zastupala obnovu Jugoslavije koja je, uz sve ideje i koncepcije iznete od izbijanja rata, ipak predstavljala kontinuitet sa Kraljevinom. I. Frangeš, u svojstvu otpravnika poslova u jugoslovenskoj ambasadi u Vašingtonu prenosi reči K. Fotića koji je nakon napuštanja ambasade jula 1944. godine primetio da se već pola godine nije vodila nikakva spoljna politika.¹⁸⁶⁷ Mihailo S. Petrović zaključio je januara 1944. godine „Stari političari u Londonu sasvim su pogubili glave i čute kao da su zanemeli“.¹⁸⁶⁸ Nije se radilo samo o nemoći, nesnalaženju ili pasivnosti. Realnost na terenu, ona na prostoru još uvek okupirane Jugoslavije a zatim i ona u međunarodnoj politici, nije ni ostavljala prostor za neki značajniji aktivizam. Poruke koje su se u Americi primale, slika sa kojom se jugoslovensko iseljništvo suočavalo, bile su poruke povlačenja i prihvatanja, makar to bilo i nevoljno, novih političkih rešenja. Pristanak na sporazum Tito-Šubašić, pozivi kralja Petra za uključenje svih snaga u NOP, zatim i odricanje od D.

¹⁸⁶⁷ AJ, 103-15, Pov.br.444, Ivan Frangeš, otpravnik poslova ambasade u Vašingtonu za I. Šubašića, predsednika Ministarskog Saveta, 14. jul 1944.

¹⁸⁶⁸ AJ, 83-15, Prepis pisma M. Petrovića Luisu Adamiću, London 11. januar 1944.

Mihailovića učinili su da ugled ali i vera u političku snagu predstavnika stare Jugoslavije u emigraciji bude nepovratno izgubljena.¹⁸⁶⁹

Prostor severne Amerike i dešavanja među jugoslovenskim iseljenicima ali i jugoslovenskim političkim strukturama reflektovali su promenu odnosa i pozicija onih i onoga što je simbolisalo staru Jugoslaviju s jedne strane i poziciju nove, sa druge. Prisustvo stare gubilo se i nestajalo, formalno kroz gubitak nadzora i kontrole nad institucijama koje su zvanično predstavljale jugoslovensku državu na prostoru severne Amerike. Privid političkog kompromisa kroz sporazum Tito-Šubašić, u stvari politička kapitulacija, opstanak dela diplomatskog osoblja pri jugoslovenskim predstavništvima, ali sada sa lojalnošću, bar deklarativnom, prema drugim političkim snagama, nisu mogli prikriti stvarni gubitak uticaja i prisustva starih političkih snaga na tlu Amerike.¹⁸⁷⁰ Možda je sudbina dvojice pripadnika političkog života u emigraciji, S. Kosanovića i K. Fotića, na simboličan način oslikavala promenu koja se desila. Sava Kosanović iznikao iz političkog života stare Jugoslavije ali u godinama rata, potpuno naklonjen novoj, postaje ministar u novoj vladi.¹⁸⁷¹ Fotić, diplomatski oslonac jugoslovenske vlade u Americi tokom jedne decenije, ali i veliki protivnik nove političke alternative, od juna 1944. godine postaje bivši

¹⁸⁶⁹ Posle Teherana vlada i kralj u emigraciji nalazili su se u vidljivom političkom povlačenju. Odlukom o prihvatanju sporazuma Tito Šubašić ali posebno govorom kralja Petra 12. septembra 1944. u kojem poziva Srbe, Hrvate i Slovence da priđu NOBJ kralj je izazvao duboko razočaranje prvenstveno u redovima srpskih iseljenika. Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 208-209.

¹⁸⁷⁰ Uprkos Fotićevoj smeni ostale su sumnje u iskrenost diplomatskog aparata i činovnika koji su ostali u diplomatskim predstavništvima i nakon proglašenja nove vlade I. Šubašića. Te sumnje su izražavali simpatizeri NOP u Americi ali i vrh partizanskog vodstva. U pismu S. Maletiću, V. Velebit kaže „Smatram da je neobično potrebno i važno da budemo u stalnoj pismenoj vezi. Naročito zbog toga što su prilike kod našeg poslanstva potpuno nesređene i što nema nade da će se ovo stanje uskoro popraviti“. AJ, 83-5, Pismo V. Velebita S. Maletiću, 2. septembar 1944; Mirko Marković, srpski komunista, tražio je od Save Kosanovića potpunu promenu u ambasadama i konzulatima „od glave do pete“. AJ, 83-5, Pismo M. Markovića S. Kosanoviću, 1. decembra 1944; I zvanično su predstavnici SANS, Vidovdanskog kongresa i Narodnog vijeća američkih Hrvata tražili od jugoslovenske vojne misije u Londonu nova imenovanja u jugoslovenskoj diplomatiji u Americi pošto „sadašnji jugoslovenski diplomatski aparat u Americi niti ima autoritet a niti iskrenih namera prema Narodnooslobodilačkom pokretu Jugoslavije“. AJ, 83-5, SANS, Vidovdanski kongres, Narodno vijeće američkih Hrvata za Vojnu misiju u Londonu, 14. decembar 1944; U izveštaju Krsta Jadrijevića, službenika Ambasade u Vašingtonu od avgusta 1944. godine dat je negativan opis stanja i raspoloženja među činovnicima diplomatskog predstavništva. On je zaključio da je i nakon odlaska Fotića ambasada bila pod njegovom kontrolom i zaključuje „Šifra i sve što je došlo i izašlo iz ambasade bilo je prepisano. Sabotaže sa svih strana“. AS, fond BIA, zbirka: Jugoslovenska politička emigracija u Engleskoj za vreme rata (107), „Jugoslovenska politička emigracija“, bez datuma

¹⁸⁷¹ U novoj vladi koja je obrazovana ukazom kralja Petra II 7. jula 1944. godine S. Kosanović je postao ministar unutrašnjih poslova, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja i ministar građevine. *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu*, dok. 246, 350.

ambasador i utapa se u svakodnevicu života srpske i jugoslovenske emigracije postajući njen integralni deo.¹⁸⁷²

Jugoslavija kao državni, politički, idejni koncept opstala je ali se odnos iseljeničkih zajednica prema njoj promenio. U kontekstu odnosa iseljenika i jugoslovenske države, i onim strukturama koje su tu državu zastupali, ništa nije tako plastično pokazalo poraz stare Jugoslavije i političara koji su je zastupali na tlu Amerike, kao ponašanje srpskih iseljenika. Prestrojavanje jugoslovenskih iseljenika već je do izvesne mere završeno. Hrvatsko otvoreno i slovenačko kalkulantsko pristupanje uz novu političku opciju, ali i srpsko udaljavanje od istih ali i same ideje zajedničke države, obeležilo je preovlađujuće raspoloženje unutar iseljeničke zajednice u Americi. Prošlo je vreme kada su Srbi u Americi bili percipirani kao stub podrške i glavni oslonac državne politike, primer lojalnosti prema zvaničnoj Jugoslaviji. Ta pozicija srpskih iseljenika izgubljena je može se reći nepovratno nakon potresa u političkom, javnom životu nastalom posle objave Memoranduma SPC. Srpska narodna odbrana je krenula putem traženja novih političkih rešenja za srpski narod u domovini još sredinom 1943. godine. Privid lojalnosti koji se zadržao kod ostalih srpskih organizacija (SNS, episkopija) ali ne više kroz deklarativno, javno davanje podrške, već kroz izbegavanje javnog odricanja od vlade u emigraciji, u vremenu posle Teherana se gubi. Vera da jugoslovenska vlada i srpska politička elita u emigraciji mogu zaštititi interese srpskog naroda u posleratnim rešenjima na prostoru jugoistočne Evrope bila je na iskušenju i napokon je iščezla. Vlada u emigraciji i srpski političari nisu odgovorili očekivanjima tokom ratnih godina. U trenucima novog političkog izazova srpsko iseljeništvo nije u starim političkim strukturama prepoznavala onu snagu koja bi se mogla suprotstaviti komunističkom vođstvu u Jugoslaviji ili biti oslonac za zaštitu srpskih interesa. Personalne promene malo su značile. Već se vlada Slobodana Jovanovića, istina u svojim poslednjim danima postojanja suočila sa otvorenim odbacivanjem od strane dela srpskog iseljeništva. Sliku slabosti jugoslovenske vlade nisu

¹⁸⁷² Ukazom kralja Petra II od 9. juna 1944. godine Fotić je penzionisan a upravu nad ambasadam preuzeo je otpravnik poslova I. Frangeš. Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, 337-338; Fotić je odbio da prihvati ovu odluku ističući da se radi o naezakonitom činu pošto formalno vlada nije formirana a Šubašić nije imao pravo da samostalno donese odluku o njegovoj smeni. AJ, 103-15, K. Fotić za Yugoslav Embassy, London; AJ, 371-69, Šifr. telegram, K. Fotić za kraljevsko poslanstvo u Alžiru, 29. jun 1944; Константин Фотић, *Пам који смо изгубили*, 218-219.

mogle da promene ni vlade Miloša Trifunovića ni ona Božidara Purića. Ulazak u doba tzv. političkog kompromisa a u stvari neminovnog silaska starih političkih snaga sa jugoslovenske političke scene, sporazum Tito-Šubašić, i konačno je objedinio srpski iseljenički korpus (izuzev grupe oko Slobodne Reči) u potpunom odvajanju od političke institucije kakva je bila jugoslovenska vlada. Uostalom saradnja sa novom vladom, imajući u vidu do tada izražene stavove, nije bila politička opcija za većinu srpskih iseljenika. Za Srbobran bila je to „jedna očajna vlada kojoj je kralj dao svoj autoritet...!, odnosno Vlada koja „nema unutrašnje priznanje naroda u Jugoslaviji...nema autoritet narodni ni da Jugoslaviju predstavlja“.¹⁸⁷³ Nova vlada bila je, iz perspektive dela srpskog iseljeničstva, samo nastavak lukavosti hrvatskog elementa u Jugoslaviji. Iznova su se tumačila predratna politička rešenja koja su sada dobijala novo značenje pa se tako u jednom osvrtu na sporazum o Banovini zaključilo „nikome nije bilo jasno da se iza toga „sporazuma“ krije pakleni plan za rasparčavanje srpstva, plan koji je tek danas u završnoj fazi rata pod Titom dobio svoje definitivno ostvarenje“ i pita se „da li i danas kada hrvatski duo Tito-Šubašić u svom hrvatskom zanosu zadaje poslednje udare srpstvu, srpski političari još ne uviđaju ko su Hrvati...“¹⁸⁷⁴ Negativan stav prema NOP i partizanskom vođstvu u Jugoslaviji zadržao se i oni su percipirani ne kao rešenje već kao pretnja interesima srpskog naroda u staroj domovini. Stoga ideja jugoslovenstva koju je NOP zastupao i politička tela izrasla iz partizanskog pokreta (AVNOJ, NKOJ) kao i principi koji su se propagirali a suštinski su bili bliski onima na kojima je počivala i američka demokratija, nisu bili dovoljni da pridobiju političku ali i bilo koju drugu podršku srpskih iseljenika. Slika koja je među većinom srpskih iseljenika i istaknutih pojedinaca postojala o partizanskom pokretu svakako nudi objašnjenje takvom antagonizmu koji se prema ovom pokretu javio među srpskom zajednicom u Americi. Amerikanski Srbobran i SNO sprovodili su nacionalističku

¹⁸⁷³ Po Srbobranu autoritet nove vlade je „da predstavlja samo Mčaek-Titovu ili Hrvatsko- Komunističku koaliciju sa intencijom- hegemonija Hrvata nad Srbima“. AJ, 83-18-854, „Hrvatsko-partizanska vlada Kraljevine Jugoslavije“, Amerikanski Srbobran, Pitsburg; Miloje M. Sokić kao delegat za informacije jugoslovenske vlade negirao je zakonitost proglašenja nove vlade i odricao joj reprezentativnost. Naime on je smatrao da mnoge jugoslovenske oblasti nisu zastupljene u novoj Šubašićevoj vladi. AJ, 83-18, „Povređena ustavna prava naroda paktom Tito-Šubašić“, Amerikanski Srbobran, 18. jul 1944.

¹⁸⁷⁴ Ova ocena izrečena je u predgovoru izdanja Amerikanskog Srbobrana sa potpisom „Neimar“. dr. J. Ž. Milosavljević, *Srpsko-hrvatski spor i Neimari Jugoslavije*, Treće izdanje, Amerikanski Srbobran, Pitsburg, 1945.

liniju i politiku stvaranja velike Srbije te se tu nije ni mogla očekivati podrška ili bilo kakav nagoveštaj prihvatanja NOPa. Naprotiv on je percipiran kao opasnost po srpske narodne interese. Slični stavovi su se mogli čuti i na drugim stranama. Episkop Dionisije smatrao je da J. B. Tito simboliše tri ideje „osiguranje Velike Hrvatske na račun razbijanja Srpstva“ u budućoj Jugoslaviji, „spasavanje hrvatskih i muslimanskih zločinaca prema Srpstvu“ kao i „komuniziranje Jugoslavije“ i uklanjanje dinastije Karađorđevića.¹⁸⁷⁵ Slične stavove Dionisije je izneo i u pismu američkom predsedniku Ruzveltu moleći ga za zaštitu srpskog naroda u Jugoslaviji.¹⁸⁷⁶ Protojerej Milovan Šundić, verni saradnik jugoslovenske države u međuratnom periodu, svoj stav prema NOPu izrazio je sasvim jasno naslovivši svoje pismo jugoslovenskoj ambasadi u Vašingtonu kao „Kraljevsko-jugoslovenskoj ustaško-partizanskoj ambasadi“.¹⁸⁷⁷ Jugoslovenske diplomate u Americi koji posle promena u diplomatskom aparatu postaju deo emigrantskog života, svojim stavovima potvrđivali su srpsku percepciju o novoj vladi kao protivnoj srpskim interesima. Konstantin Fotić rekao je američkom državnom podsekretaru Edvardu Stetinijusu „Ova vlada ne izražava stav većine naroda u Jugoslaviji. Među njenim članovima nema nijednog Srbina iz Srbije, niti političkih predstavnika u izgnanstvu, niti ijednog pravog predstavnika srpskog naroda...“¹⁸⁷⁸ Jugoslovenski konzul u Čikagu, Vojislav V. Mirković takođe je u izjavi za štampu saopštio da napušta konzulat i da se stavlja na raspolaganje generalu Mihailoviću. Za novu vladu naglasio je da ona ne predstavlja srpski narod a to je potvrđivala i kako kaže, činjenica da u njoj nije zastupljen nijedan Srbin iz Srbije.¹⁸⁷⁹ Od mogućnost percipiranja nove vlade kao ne-srpske izvesna strahovanja izraziće i pojedini glavni pobornici te vlade i promena koje su se dešavale na tlu Jugoslavije.

Događajima koji su se nakon Teherana velikom brzinom smenjivali, zatim i sporazum Tito-Šubašić nestala je dvojnost vlasti, pa tako nije više bilo vlasti koja bi postala politička alternativa ovoj koja se uz saglasnost starih i novih političkih faktora ali i velikih saveznika konstituisala. Stoga se alternativa promenama, bar iz srpskog ugla, morala tražiti

¹⁸⁷⁵ AJ, 371-64, Pismo episkopa Dionisija K. Fotiću, 10. mart 1944.

¹⁸⁷⁶ AJ, 83-5, Pismo episkopa Dionisija predsedniku Ruzveltu, 13. septembar 1944.

¹⁸⁷⁷ AJ, 371-64, Pismo M. Šundića jugoslovenskoj ambasadi u Vašingtonu, 5. septembar 1944.

¹⁸⁷⁸ Константин Фотић, Рат који смо изгубили, 218.

¹⁸⁷⁹ AJ, 371-72, Izjava za štampu Vojislava V. Mirkovića, bez datuma.

na nekom drugom mestu. Poziciju zaštitnika srpskih interesa svakako ni po autoritetu ni po snazi nije imao ni kralj Petar II. Upravo mladi kralj svojim odlukama, bez obzira na neizbežnost promena koje su se dešavale, dao je legitimitet novim snagama u Jugoslaviji, prihvatajući sporazum Tito-Šubašić, izazivajući razočaranje pozivima da se pristupi snagama NOPa, politikom odricanja od D. Mihailovića ali i ličnim potezima, kako se činilo, neprimerenim za date okolnosti i vreme.¹⁸⁸⁰ Činilo se davnim vreme kada je dolazak mladog kralja u Ameriku izazvao među srpskim iseljenicima uzbuđenje i osećaj radosti i oduševljenja, ali i emotivne ganutosti. Pa čak i SNO u trenucima javnog negiranja legitimiteta vlade u Londonu i odvajanja od ideje jugoslovenske države, pozivala je mladog kralja da se proglasi srpskim kraljem i stavi na čelo novih snaga. U vremenu novih iskušenja i dinamičnih promena ličnost kralja nije bila više izvorom ovakvih osećanja. U kralju, izdanku dinastije Karađorđević i dalje formalnom poglavaru Jugoslavije, nije se tražio više ni moralni ni nacionalni ni politički autoritet. Taj autoritet tražio se na drugom mestu u liku i delovanju Draže Mihailovića. Episkop Dionisije poručio je kralju „Skoro sav srpski narod u zemlji, kao što je i Vašem Veličanstvu poznato, i skoro sve iseljeno srpstvo nalaze se uz ovu slavnu borbu koju predvodi heroj Mihailović“.¹⁸⁸¹ Slične poruke i razmišljanja stigli su jednako i od strane drugih organizacija i pojedinaca. Kada je smenjena vlada B. Purića i proglašena nova, Miloje M. Sokić, odbacujući legitimitet te vlade poručio je „...ja ostajem veran narodu Jugoslavije u njegovoj borbi za slobodu pod istinskim demokratskim vođstvom gen. Mihailovića“.¹⁸⁸² Srpska narodna odbrana poručila je kralju Petru II da njeni članovi „izjavljuju da u potpunosti stoje uz Dražu Mihailovića i srpski narod koji se bori te neće pružiti moralnu ili materijalnu pomoć bilo kome ko napušta ta dva faktora“ („declare that they stand wholeheartedly behind Draza Mihailovich and the fighting Serbian nation and will not give any moral or material support to anyone abandoning two factors“).¹⁸⁸³ Branko Pekić i Luka Kristiforović ispred najvećeg srpskog

¹⁸⁸⁰ Venčanje kralja Petra II naišlo je na negativne komentare i unutar srpske zajednice u Americi. Dionisije je još juna 1943. godine poručio novom predsedniku jugoslovenske vlade M. Trifunoviću „U Americi je veoma neprijatno odjeknula vest o kraljevoj veridbi“ i postavlja pitanje „Zašto se kralj igra krunom?“, AJ, 103-19, Pismo episkopa Dionisija M. Trifunoviću, 16. jun 1943.

¹⁸⁸¹ AJ, 371-64, Pismo episkopa Dionisija ambasadoru Fotiću, 10. mart 1944.

¹⁸⁸² AJ, 83-18, „Povređena ustavna prava naroda paktom Tito-Šubašić“, Amerikanski Srbobran, 18. jul 1944.

¹⁸⁸³ AJ, 103-11, Telegram Mihaila Dučića kralju Petru II, 9. mart 1944.

iseljeničkog saveza, pozvali su kralja da „što pre pođe u srpske gore i planine kod heroja nad herojima, Draže Mihailovića i njegovih Četnika“ istakavši uverenje „da je sada tamo mesto Karađorđeviću i vladaru najhrabrijeg naroda na svetu. Vaš odlazak među Vaše hrabre borce u redovima slavnog Draže, podigne još više duh naroda i ohrabriti ga da se do zadnjeg čoveka bori za slobodu i oslobođenje mukotrpnog i stradajućeg srpskog naroda“. Dolazak kralja, prema ovom pozivu, podigao bi ugled četnicima i ohrabrio ih.¹⁸⁸⁴ Kada se saznalo da postupci kralja ne samo da ga ne vode ka bližoj saradnji sa generalom Mihailovićem već ukazuju na potpuno napuštanje i distanciranje od četničkog pokreta i samog Mihailovića reči osude bile su usmerene ka kralju Petru. Marta 1944. godine episkop Dionisije upozoravao je kralja „Napuštanje Generala Mihailovića, o čemu se saznaje da se radi, imaće katastrofalne posledice i za Vaše Veličanstvo i za sav srpski narod“.¹⁸⁸⁵ Svega nekoliko meseci kasnije srpski sveštenik Milovan Šundić ocenio je poteze kralja kao izdaju zemlje, naroda i Doma Karađorđevića.¹⁸⁸⁶

Ova privrženost pokretu D. Mihailovića i samom Mihailoviću svakako nije iznenađivala. Nova politička opcija koju su predstavljali NOP i NKOJ pa čak ni u ovom prelaznim vremenima za srpske iseljenike nije bila prihvatljiva. S druge strane nemoć srpskih političara i kralja nije nudila nadu da će sa te strane stići zaštita srpskih interesa u posleratnom raspletu. Ostala je slika D. Mihailovića, vođe pokreta otpora, člana jugoslovenske vlade, osobe koja je, uprkos nizu i kontinuitetu slivanja negativnih informacija koje su dovodile u pitanje ne samo Mihailovićevu spremnost na aktivni otpor već i samu prirodu četničkog vojnog angažovanja, zadržala pozitivan kontekst među srpskim iseljenicima. Možda konstatacija predsednika SNO Mihaila Dučića najbolje pojašnjavaju ovu okrenutost pokretu D. Mihailovića. Kako M. Dučić zaključuje još juna 1943. godine, vojska Draže Mihailovića „najbolja je garancija da će se prilikom oslobađanja zemlje povesti mnogo više računa o budućnosti srpskog naroda nego što je

¹⁸⁸⁴ AJ, 103-11, Pismo Srpskog narodnog saveza kralju Petru II, 16. februar 1944.

¹⁸⁸⁵ AJ, 371-64, Pismo episkopa Dionisija ambasadoru Fotiću, 10. mart 1944.

¹⁸⁸⁶ AJ, 371-64, Pismo M. Šundića jugoslovenskoj ambasadi u Vašingtonu 5. septembar 1944; Da odricanje od D. Mihailovića može izazvati ovakve posledice, znao je i sam kralj. On je u pismu američkom predsedniku govorio o pritiscima engleskog premijera da prihvati Šubašića za predsednika vlade i napusti Mihailovića, kao i da ukoliko to učini bio bi izdajica i za svoj narod i za svoju vojsku. Lorrain Lees, *Yugoslav Americans and National Security*, 166.

učinjeno 1918¹⁸⁸⁷. Snaga ovakvog razmišljanja samo je pojačana sledom događaja. Draža Mihailović nalazio se na prostoru Jugoslavije, dakle tamo gde se očekivao konačan rasplet događaja, on je iza sebe imao vojsku, a predstava snage te vojske u Americi nisu pratile sumornu stvarnost na terenu¹⁸⁸⁸ i konačno, sam Mihailović je početkom 1944. godine istupio kao nosilac određenih političkih koncepcija koje su nudile nova politička rešenja za budućnost.¹⁸⁸⁹ Ma kako to nerealno bilo, u svetlu odnosa snaga u Jugoslaviji, međunarodne pozicije NOPa s jedne i četničke s druge strane, slike koju su nevoljko morali da prihvate i jugoslovenski političari u emigraciji i konačno njoj se povinuje i sam kralj, ipak je to bila jedina snaga koja je preostala a na koju je srpsko iseljništvo, sa izrazitim antagonizmom prema NOP mogli računati. Zapravo, uzimajući u obzir politička kretanja na međunarodnom planu i odbijanje saradnje sa novim komunističkim snagama, stvarni i jedini izbor ostao je u pokretu generala Mihailovića. Episkop Dionisije već je poručio kralju ko uživa podršku srpskog naroda u Americi. Postavlja se pitanje da li je ovo opredeljenje srpskih iseljenika bilo rezultat izgubljenih nada u ostale političke aktore i potez očajnika koji se hvatao za poslednji izvor nade. Svakako da se i pre formiranja vlade juna 1944. godine na ovu instituciju nije računalo, s druge strane slabost monarha i njegova politička nezrelost nije ga nudila kao alternativu. Ipak u ovom okretanju iseljenika D. Mihailoviću potrebno je uzeti i neke druge faktore u obzir. Postizanje sporazuma Tito-Šubašić, i u tom kontekstu defanziva političara u emigraciji, često, za iseljenike neshvatljivi potezi kralja, bili su samo još jedna potvrda njihove slabosti, a taj utisak nije odstupao od utiska koji se stekao godinama ranije. Stoga ovo popuštanje nije obavezno moralo da

¹⁸⁸⁷ *Spomenica 20-godišnjice 1941-1961*, 55.

¹⁸⁸⁸ Sam Konstantin Fotić angažovao je sve snage u cilju održavanja vere u pokret D. Mihailovića kako u američkom javnom mnjenju tako i kod predstavnika američke administracije. Objavljivanje depeša i poruka iz štaba Mihailovića trebale su da posvedoče o još uvek prisutnom i aktivnom otporu četničkog pokreta u Jugoslaviji.

¹⁸⁸⁹ Radilo se o svojevršnom pokušaju četničkog vođstva da odgovore ili suprotstave se političkoj koncepciji koju je nudilo komunističko vođstvo partizanskog pokreta i pokušaju da istupanjem sa konceptom obnove jugoslovenske države ponovo zauzmu vodeće mesto u budućem političkom raspletu na prostoru Jugoslavije. Stoga je na kongresu održanom u selu Ba 25-28. januara 1944, usvojena odluka o obnovi Jugoslavije na federalnom principu. Osuđene su odluke AVNOJa iz 1943. godine, data je podrška vladi u emigraciji, jugoslovenskoj vojsci u otadžbini kao i samom D. Mihailoviću. Učešće nekolicine predstavnika Hrvata, Slovenaca i jednog muslimana među 300 delegata trebalo je da opravda jugoslovenski karakter kongresa ali i ponudi sliku opšte jugoslovenske podrške četničkom pokretu. Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 1979, 356-357.

svedoči o političkoj snazi Narodnooslobodilačkog pokreta. O toj snazi svakako je mogla da svedoči međunarodna podrška koja se приметно premeštala na stranu partizana. Ali je i ta podrška u Americi bila percipirana kao posledica britanske politike ne obavezno i američke. Otuda i nada u moguću podršku Sjedinjenih Država je postojala uprkos izvesnim potezima američke vlade koji su pratili novo vrednovanje pokreta otpora u Jugoslaviji.¹⁸⁹⁰ I bivši ambasador K. Fotić, od juna 1944. godine deo srpske emigracije, koji je i nekoliko godina nakon rata zadržao mišljenje o ključnoj ulozi Britanaca u konačnom padu D. Mihailovića i usponu komunističkog pokreta, iznosio je mišljenje da se od Amerike može očekivati pomoć.¹⁸⁹¹ Takođe, Amerika kao izvor nade u mogućnost zaustavljanja prodora nove vlasti, nije se javljao samo u iseljeničkim redovima. Predsednik Centralnog nacionalnog komiteta Kraljevine Jugoslavije socijalista Živko Topalović govoreći o mogućnosti slanja grupe intelektualaca koje bi D. Mihailović poslao u Ameriku istakao „jer se samo u Americi za sada može slobodno raditi i braniti naš nacionalni stav“.¹⁸⁹² Iznosile su se ideje o dolasku episkopa Irineja, a podrška se tražila i od slovenačkih iseljenika.¹⁸⁹³ I slika stanja u kojem se nalazio pokret D. Mihailovića prezentovana srpskom iseljeništvu nije bila slika poraženog pokreta. Amerikanski Srbobran prenosio je vesti o vojnim uspesima Mihailovića, o kontroli nad velikim delom teritorije, izlazilo se sa tvrdnjama da se uspesi četnika lažno prikazuju kao uspesi partizana.¹⁸⁹⁴ Svakako je i sam Fotić, posebno u vremenu dok je zauzimao položaj jugoslovenskog ambasadora, doprineo očuvanju

¹⁸⁹⁰ Izvesne nade budili su i pojedini predstavnici američke administracije. Uveravanje pomoćnika američkog ministra inostranih poslova Dana 13. marta 1944. godine da Amerika ima nameru da pomogne sve pokrete otpora u Jugoslaviji, tvrdnja Kordela Hala upućena Fotiću 10. aprila 1944. godine da će SAD sa Britancima i Sovjetima raditi na pomirenju četnika i partizana i da neće ići protiv bilo koje strane, dolazak pukovnika Sajtsa i kapetana Mensfilda marta 1944. godine iz štaba D. Mihailovića i uveravanja o aktivnostima četnika i njihovoj borbi protiv okupatora, svakako su stvarali osećaj očekivanja i nade usmerenih ka američkoj administraciji. Dušan Plenča, *n.d.* 251-253.

¹⁸⁹¹ Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 173-175,

¹⁸⁹² Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945. Dokumenti, priredio Branko Petranović, Beograd 1981, Izveštaj Živka Kneževića člana Centralnog nacionalnog komiteta Kraljevine Jugoslavije K. Fotiću 22. novembra 1944, 407.

¹⁸⁹³ Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945, Izveštaj Živka Kneževića člana Centralnog nacionalnog komiteta Kraljevine Jugoslavije K. Fotiću 22. novembra 1944, 407; E. Kristan je aprila 1944. godine preko Fotića dobio pismo pismo Živka Topalovića u kome se kaže “Komunisti pokušavaju zloupotребiti narodnu borbu za svoju diktaturu”, kao i da su Srbi, Hrvati i Slovenci protiv Tita, da će socijalisti, klerikalci i liberali iz Slovenije ući u Nacionalni komitet. Topalović je zato tražio podršku Kristana. Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, 250-251.

¹⁸⁹⁴ AJ, 83-18, „Mi hoćemo istinu. Zvanične laži „Slobodne Jugoslavije““, Amerikanski Srbobran, 18. avgust 1944.

verovanja u mogući „specijalni obrt“ objavljivanjem depeša i poruka iz štaba Mihailovića koje su trebale da posvedoče o još uvek prisutnom i aktivnom otporu četnika. Podsticaj je došao i iz redova četničkog pokreta u Jugoslaviji. Aprila 1944, u SAD je došao, zajedno sa predstavnicima američke vojne misije pri štabu D. Mihailovića i mladi kapetan Borislav Todorović koji se u narednim mesecima povezivao sa predstavnicima srpskih organizacija, saradivao sa istaknutim ličnostima iz redova srpskih iseljenika i političara u cilju promocije pokreta D. Mihailovića ali angažovao se i na planu organizovanja iseljništva kao oslonca politike koju je vodio general Mihailović i Centralni Nacionalni Komitet Kraljevine Jugoslavije.¹⁸⁹⁵ Tako, iz perspektive srpskog iseljništva u Americi ali i snaga u Jugoslaviji, SAD prvenstveno od 1944. godine postaju prostor nade za još jedan pokušaj rehabilitacije onih snaga koje su kako se smatralo istinski mogle zaštititi interes srpskog naroda u budućoj jugoslovenskoj državi. Po svemu sudeći, izvesna očekivanaja srpskog elementa u Americi bila su međutim vezana i za državu od koje bi se to možda najmanje očekivalo. Lorejn Lis (Lorrain Lees) navodi razgovor između K. Fotića i Pula (Pool) iz američke agencije Foreign Nationalities Branch, i iznaneđenje američkog činovnika kada je kod Fotića prepoznao izvesno pristajanje uz Sovjetski Savez. Fotić je naime rekao da budućnost Jugoslavije „lay with Moscow“, kao i da Fotić sumnja da će Rusi podržati Tita i predviđa da će ta podrška ići Mihailoviću. Kao jedan od argumenata Fotić navodi, prema ovom svedočenju, da se Mihailović nalazi u jugoslovenskim planinama a Tito na jadranskom ostrvu.¹⁸⁹⁶ U tom kontekstu treba posmatrati i ponašanje srpskih predstavnika u Americi, tj. činjenicu da napadi na Tita, partizane, optužbe za antisrpstvo se nisu proširili u javnim

¹⁸⁹⁵ AJ, 439-4, Direkcija za informativnu službu; Fotić je ocenio prisustvo kapetana Todorovića kao „izuzetno dragoceno“, dok je za izveštaj dva američka oficira Sajca i Mensfilda o stanju u Jugoslaviji, rekao da je to „prava slika“ o stanju u Jugoslaviji. Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 201; Američka pomoć na koju se računalo nije došla, stoga je B. Todorović odlučio da se obrati američkom javnom mnjenju i tu zatraži podršku za pokret D. Mihailovića i političku koncepciju za koju se zalagao Nacionalni komitet. Kapetan Todorović je ipak zaključio „Štampa je uveliko postala protitovska“. *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu*, 378-379.

¹⁸⁹⁶ Lorrain Lees, *Yugoslav-Americans and National Security during World War II*, University of Illinois Press, Chocago, 2007, 184; Fotić je načinio i konkretne korake u pravcu približavanja Sovjetskom Savezu. On govori o poseti sovjetskom ambasadoru Gromiku u Vaašingtonu. Tom prilikom Fotić ga je obavestio o spremnosti srpskog naroda na saradnju sa Crvenom armijom ali i želi da se očuva samostalnost u rešavanju unutrašnjih problema poput pitanja vlade i institucija. Argument na koji je Fotić računao bio je svakako insistiranje da su Srbi protiv Tita ali i spremnost Mihailovića da uspostavi vezu sa sovjetskom armijom. Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 211-212.

nastupima i na Sovjetski Savez, odnosno „Rusiju“. I sa V Crkveno narodnog sabora februara 1944. godine upućen je pozdrav između ostalog i Staljinu. Ovo se svakako može tumačiti i činjenicom da je Sovjetski Savez bio deo savezničke koalicije i imao puno savezništvo američke administracije te stoga je taj pozdrav bio dosledno praćenje dotadašnjeg javnog nastupa srpske crkve u Americi. Drugačija percepcija Sovjeta u odnosu na NOP i blisko razmišljanje onom koje je izrekao Fotić vidljivi su i u članku „Srpska pravoslavna crkva pozdravlja ruske pobjede i skoro oslobođenje“ koji potpisuje episkop Dionisije.¹⁸⁹⁷ Kako episkop piše, pre dolaska u Ameriku na pitanje na koju će stranu Srbi i srpska crkva, patrijarh Gavriilo mu je rekao „naš je istorijski put sa Rusijom“ pa Dionisije konstatuje „I eto tome Patrijarhu mučeniku sudbina dodeljuje tu istorijsku ulogu-da sutra u ime srpske pravoslavne Crkve-zajedno sa slavnim vođom četnika Generalom Mihailovićem pozdravi pobedonosne ruske Armije kao oslobodiocce Srpskog naroda i Jugoslavije u Beogradu-u Sabornoj Crkvi“. Na pitanje da li će se Patrijarh plašiti ruske vojske, Dionisije odgovara „Ne on se ne plaši- jer su to prijatelji a ne neprijatelji; to su oslobodioci“. A njih će srpski narod pozdraviti „preko Srpskog Patrijarha Gavriila i preko generala Draže Mihailovića“.¹⁸⁹⁸ Javno izražena nada da će se Sovjeti ipak prikloniti Mihailoviću došla je od dve srpske organizacije Srpskog narodnog saveza i Srpske narodne odbrane koje su izrazile uverenje da će Sovjeti okrenuti leđa Titu kao britanskom čoveku.¹⁸⁹⁹ Amerikanski Srbobran, kako navodi L. Lees, oktobra 1944. godine pozdravio je ulazak sovjetske armije u Beograd koja se udružila sa vojskom D. Mihailovića.¹⁹⁰⁰

Prihvatanje D. Mihailovića, novog političkog tela i politike koju je ono zastupalo, značilo je međutim ponovno vraćanje srpskog elementa jugoslovenskoj ideji i pristajanje na jugoslovenski državni okvir. Suštinski ona od strane srpskih iseljenika, sa izuzetkom SNO, nije nikada bila napuštena, bar ne eksplicitno u obliku zvaničnih izjava i odluka. Ali su javne izjave koje su se mogle čuti od strane pojedinaca, upućivale na zaključak da je malo

¹⁸⁹⁷ AJ, 83-18-829, Srpska pravoslavna crkva pozdravlja ruske pobjede i skoro oslobođenje

¹⁸⁹⁸ Dionisije na kraju zaključuje „I tako se obnavljaju veze, stare veze Srpskog naroda i Rusije, nove Rusije, stare tradicionalne veze u novom ruhu. Amin-Bože daj“. AJ, 83-18-829, Srpska pravoslavna crkva pozdravlja ruske pobjede i skoro oslobođenje

¹⁸⁹⁹ Ovaj stav izražen je na zajedničkom sastanku dve organizacije održanom 1. oktobra 1944. godine. Na njemu je doneta odluka da se povede akcija protiv partizana i Šubašićeve vlade. Lorrain Lees, *Yugoslav-Americans and National Security during World War II*, 191-192.

¹⁹⁰⁰ Lorrain Lees, *Yugoslav-Americans* 192.

toga ostalo od jugoslovenstva među srpskim iseljenicima. Da neće biti lako približiti ovu ideju srpskim iseljenicima u Americi, bio je svestan i kapetan Todorović koji je zaključio „Jedina muka sa ovim ljudima bila je ubediti ih da Vi (D. Mihailović, prim. VĐ) vodite jugoslovensku politiku a ne čisto srpsku ili velikosrpsku jer su oni ekskluzivno Srbi i ne žele ništa više sem Srbije, svakako Vel. Srbije“.¹⁹⁰¹ Ipak jugoslovenski državni koncept još jednom je iznet pred njih, ovoga puta kao politika novog predstavaničkog tela na čijem čelu se nalazio general Dragoljub Mihailović.

Ključno mesto političkom kretanju srpskog iseljništva u severnoj Americi odnosno SAD zauzeo je Konstantin Fotić, do jula 1944, kao ambasador Kraljevine Jugoslavije a zatim nakon razrešenja, u svojstvu člana Centralnog nacionalnog komiteta pokreta Draže Mihailovića.¹⁹⁰² Konstantin Fotić je tokom čitavog perioda diplomatskog rada u Americi, pre svega u godinama rata, ostvarivao osetan uticaj na odnose države sa srpskim iseljeničkim organizacijama a zatim, od izbijanja rata, vršio i primetan uticaj na raspoloženje i politička kretanja Srba u Americi. Njegovi postupci uobličavali su ono što bi se moglo posmatrati u kontekstu analize odnosa iseljenika i jugoslovenske države. Do jula 1944. godine uprkos različitim ocenama njegovog rada, kontroverznim postupcima optužbama ali i pohvalama, činjenica je bila da je on nastupao sa pozicija zvaničnog predstavnika jugoslovenske države. Otuda sve mere koje je preduzimao i sve aktivnosti nosile su snagu ili su tako bile percipirane, kao deo zvanične politike vlade u emigraciji. Nakon smene taj status je izmenjen. Konstantin Fotić tako postaje deo ukupnog političkog mozaika koji je činio iseljenički javni život u Americi. Tačnije, Fotić i sam postaje deo emigracije u Americi koji sa novih pozicija nastavlja svoj politički rad ali sada lišen onog oslonca koji je ambadorsko mesto pružalo. Srpsko iseljništvo uključilo je ovog iskusnog

¹⁹⁰¹ Todorović dalje izveštava da su srpski iseljenici protiv zajednice sa Hrvatima ali ih je on ubeđivao da D. Mihailović želi Jugoslaviju u kojoj bi svi Srbi bili ujedinjeni. Poseban izazov predstavljao je Amerikanski Srbobran, najveće glasilo srpskih iseljenika u Americi koji je „svojim pisanjem otišao je već suviše daleko“ pa se ne može očekivati radikalna promena pisanja ovog lista. Todorović međutim kaže da je postignut dogovor „da će oni i dalje braniti interese srpstva ali da više neće napadati jugoslovensku politiku. *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu*, (Kapetan Borislav Todorović za D. Mihailovića, 8. novembar 1944.), 380.

¹⁹⁰² Na Kongresu u selu Ba, doneta je odluka o proširenju postojećeg Centralnog nacionalnog komiteta novim političkim snagama pa su tako u to telo uključeni i K. Fotić, J. Đonović. Posle sporazuma Tito-Šubašić Centralni nacionalni komitet imenovao je svoje predstavnike u inostranstvu, Fotića za Sjedinjene Države, B. Jevtića za Veliku Britaniju, J. Đonovića u Alžiru, generala Petra Živkovića u Italiji, Mladena Žujovića u Egiptu. Jozo Tomasevich, *n.d.*, 359-360.

diplomatu i ličnost sa izgrađenim ugledom i kontaktima u američkom javnom i političkom životu, sa važnim političkim iskustvom. Fotić je svakako uživao ugled sposobnog diplomate. Saglasnost u tom smislu postignuta je i od strane njegovih pristalica ali i od strane političkih suparnika. Kapetan Todorović ocenio ga je kao sjajnog ambasadora, iako je odmah nakon toga izrazio sumnju u njegove sposobnosti da bude u novim okolnostima vođa srpske akcije u Americi.¹⁹⁰³ Vladimir Velebit, ustvrdio je da je Fotić „vrlo vešt i inteligentan diplomata“ i da u Vašingtonu važi kao najспособniji od svih diplomata.¹⁹⁰⁴ Pozitivno mišljenje o Fotiću imali su u američkoj administraciji.¹⁹⁰⁵ U svakom slučaju politički angažman Konstantina Fotića nije se okončao njegovom smenom, on je samo promenio formu. Istog dana kada je obavestio američku administraciju o napuštanju mesta ambasadora Jugoslavije, Fotić je izvestio i o odluci da se uključi u rad Centralnog nacionalnog komiteta D. Mihailovića koji ga je izabrao za člana.¹⁹⁰⁶ Ovo je donekle bio i očekivani potez za nekoga ko nije imao nameru da se povuče iz političkog života. Jugoslovenska politika komiteta nije bila prepreka Fotićevom uključivanju. Po njegovim rečima on je u političkom smislu ostao zagovornik jugoslovenske ideje koja je podrazumevala federalnu Jugoslaviju pri čemu bi granice bile određene na osnovu etničkog principa.¹⁹⁰⁷ Fotić na izvestan način postaje neformalni vođa srpskog iseljništva u Americi u ovim poslednjim mesecima trajanja rata i, još uvek, procesa definisanja budućnosti Jugoslavije. On postaje aktivni učesnik javnih nastupa, konferencija i skupova na kojima se isticala pozicija srpskog naroda, istina onako kako je ona percipirana od strane iseljeničkih prvaka i organizacija. U tom pogledu njegovi kontakti u američkoj javnosti svakako su imali izvestan značaj. I pored nesumnjivog ugleda i uticaja koji je Fotić imao u Americi među srpskim iseljenicima, ocene njegovog uključivanja u politički život a zatim i rada nisu bile jedinstvene. Izvesne sumnje u sposobnosti bivšeg ambasadora da u novim političkim okolnostima zastupa interese Mihailovića i preuzme ulogu predvodnika srpske politike u Americi izrazio je već kapetan Todorović rečima „Ukoliko je Fotić bio sjajan kao

¹⁹⁰³ Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, Pismo kapetana B. Todorovića D. Mihailoviću 7. septembar 1944. i 8. novembar 1944, 378, 381.

¹⁹⁰⁴ Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, Izveštaj V. Velebita predsedniku NKOK, 388.

¹⁹⁰⁵ Lorrain Lees, *Yugoslav-Americans and National Security during World War II*, 184.

¹⁹⁰⁶ AJ, 103-15, Pov.br.444, I. Frangeš za I. Šubašića, 14. jul 1944.

¹⁹⁰⁷ Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 214.

ambasador utoliko se pokazao slab kada je rad trebalo najenergičnije produžiti, ali sada bez ambadorske zaštite i statusa...“¹⁹⁰⁸ Saznavši za Fotićevo novo političko angažovanje, M. Grol prenosi razgovor B. Vlajića i S. Jovanovića kojom prilikom se konstatovalo da Fotić „kao kockar“ igra na poslednju paru misleći da može imati posle rata ulogu „na srpskoj strani“. Konstataje se da je nesreća da Tita predstavlja Bićanić a Dražu Fotić.¹⁹⁰⁹ Dodali bismo da je Bićanić znatno manje predstavljao Tita, ili tačnije nije, dok je Fotić u Americi zaista predstavljao Dražu Mihailovića održavajući ideju Mihailovićeovog otpora u američkoj i iseljeničkoj javnosti. Uprkos i ovim negativnim i ne tako pohvalnim ocenama njegovog rada i mogućnosti uticaja u novim okolnostima Fotićev uticaj na srpsko iseljništvo zadržao se i po svemu sudeći bio je osetan. Formalno to je potvrđeno njegovim uključivanjem u političko telo kakvo je bilo Centralni nacionalni komitet. Posredno, to je potvrđivao utisak novih vlasti koje su se susrele sa iseljeničkim životom po okončanju rata. Vladimir Dedijer izneo je mišljenje da K. Fotić i zaista upravlja najvećom srpskom organizacijom Srpskim narodnim savezom i zaključio da Fotić „formalno vodi Srbe u Americi jer on istupa u ime najvećih srpskih organizacija a takođe i u ime crkve“.¹⁹¹⁰ U izveštaju delegacije jugoslovenskog Crvenog krsta Fotić se imenuje kao vođa „srpske reakcije“ i „po perfidnosti svoga rada protivu nove Jugoslavije te po simpatijama koje uživa u krugovima američke vlade naš neprijatelj broj 1“.¹⁹¹¹

Konstantin Fotić ali i ostali predstavnici srpske iseljeničke zajednice u severnoj Americi i nakon promena koje su uvele nove komunističke snage u sferu priznatih političkih partnera i zvaničnih predstavnika jugoslovenske države, nastavili su sa aktivnostima koje su za cilj imale animiranje američke javnosti i pridobijanje američkog političkog establišmenta za srpsku stvar u novoj Jugoslaviji. Ove aktivnosti kretale su se u okvirima mogućeg i svodile su se na pokušaje ostvarenja ličnih kontakata, slanje peticija, memoranduma, rezolucija, na održavanje protestnih skupova, kontinuitet prikupljanja

¹⁹⁰⁸ Todorović je ukazivao na izvesnu pasivnost sa kojom je Fotić nastupio. Ipak oslanjanje na Fotića delom objašnjava druga Todorovićeva konstatacija da u Americi imamo malo inteligentnih ljudi “koji susasvim odani našoj stvari”. Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, Pismo B. Todorovića D. Mihailoviću, 8. novembar 1944, 381.

¹⁹⁰⁹ Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941-1945*, Beograd 1990, 615.

¹⁹¹⁰ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, V. Dedijer za CK KPJ, 7. avgust 1945.

¹⁹¹¹ AJ, 25-67, Jugosloveni u SAD i Kanadi (Dodatak k izveštaju Delegacije DCKJ), 8. avgust 1946.

pomoći za pokret D. Mihailovića. Iz ovih aktivnosti, sadržaja poruka koje su stizale iz redova srpskih iseljenika u Americi, bio je jasno profilisan stav o neprihvatanju političkih promena u Jugoslaviji i rešenja koje je nova vlast nudila. Akcenat se stavljao na ugroženost srpskog naroda potrebu njegove zaštite. Negativna slika i prikaz novih komunističkih vlasti trebao je da potvrdi opravdani strah srpskih iseljenika za svoje sunarodnike u staroj domovini. Velike nade polagale su se u američkog predsednika Ruzvelta. U tim pokušajima postignuto je jedinstvo najvećih srpskih iseljeničkih organizacija i institucija na tlu Amerike. Mihailo Dučić, Luka Kristiforović, episkop Dionisije uputili su tako zajednički Memorandum američkom predsedniku tražeći zaštitu za srpski narod. Ustvrdilo se da je većina srpskog naroda uz pokret D. Mihailovića koji se i dalje bori. U memorandumu je naglašeno da je novi režim Tito-Šubašić jednopartijski i tiranski kao i da su u vladi zastupljene ustaše, da Tito planira stvaranje federacije sa Bugarskom što je deo Staljinovog plana da uspostavi dominaciju nad Balkanom. Insistiralo se da Mihailović ima podršku demokratskih snaga u Jugoslaviji. Konačno, od američkog predsednika tražilo se da se uspostavi međunarodna komisija koja bi posetila Jugoslaviju i uspostavila privremenu vladu.¹⁹¹² Episkop Dionisije uputio je pismo predsedniku Ruzveltu 13. septembra 1944. moleći ga da ne odbacuje D. Mihailovića, istakavši otpor Srba i Srpske pravoslavne crkve protiv komunizma ali i žrtvovanje hrvatskoj manjini preko Tita i na kraju upućuje molbu za pomoć. Dionisije je predsedniku Ruzveltu uputio apel u trenutcima kada su NOP i NKOJ u vojnom i političkom smislu uspostavljali sigurnu kontrolu unutar Jugoslavije u vojnom ali i političkom smislu postigavši i međunarodnu podršku za promene koje su se dešavale. Dionisije tom prilikom navodi da „Srpski narod i njegova Pravoslavna crkva ne žele da ih Titovi partizani komuniziraju ili da budu žrtvovani Hrvatskoj manjini“ i moli američkog predsednika „da pruži srpskom narodu pomoć i slobodu onako kako oni to žele...“, kao i da ne odbacuje generala Mihailovića.¹⁹¹³ I kapetan Todorović u svojstvu izaslanika novog političkog tela održao je niz govora širom Amerike. Prikupljanje sredstava za pružanje

¹⁹¹² AJ, 371-81, Frangeš za Jugoslovensku ambasadu u Londonu, 31. mart 1945.

¹⁹¹³ „The Serbian people and their Orthodox Church do not desire to be communized through Marshall Tito's Partisans or to be sacrificed to the Croatian minority... to give Serbian people in Yugoslavia help and freedom of their own choice...“. U pismu Dionisije kaže „I beg of you also not to throw away General Mihailovich and his gallant Chetniks...“. AJ, 83-5, Pismo episkopa Dionisija predsedniku Ruzveltu 13. septembar 1944.

pomoći pokretu generala Mihailovića nastavljene su.¹⁹¹⁴ Angažovanje K. Fotića kretalo se u istom pravcu. Fotić je prilikom napuštanja ambasade uputio molbu Ruzveltu da se zauzme za srpski narod.¹⁹¹⁵ Septembra 1944. godine Fotić je u prisustvu 45 novinara održao konferenciju za štampu braneći pozicije D. Mihailovića.¹⁹¹⁶ Mesec dana kasnije, 14. oktobra, on je u pismu Ruzveltu apelovao na američkog predsednika da zaštiti srpski narod pozivajući se na njegove zasluge od 27. marta.¹⁹¹⁷ Decembra 1944. bivši jugoslovenski ambasador učinio je još jedan pokušaj poručivši predsedniku Ruzveltu „Danas je na Beograd spuštена čelična zavesа a iza te zavesе partizani silom nameću svoj teroristički režim“.¹⁹¹⁸ Pred odlazak američkog predsednika na krimsku konferenciju Fotić je uputio molbu da se zauzme za Jugoslaviju.¹⁹¹⁹

Na tlu Amerike, u svojevrsnom ratu rečima i simbolima, kao jedan od zadataka srpska emigracija videla je i u pokušaju očuvanja stare simbolike 27. marta kao datuma srpskog otpora. Insistiranje na ovom datumu pored značaja koji je on imao i u protekle četiri godine kao simbol otpora ali i povezanosti srpskog naroda sa saveznicima sada dobija i novi značaj. Obeležavanje ovog datuma bio je i pokušaj neutralisanja pokušaja Ujedinjenog komiteta da ovaj datum prikaže kao nasleđe i zaslugu komunističkih snaga u Jugoslaviji i odvoji ga kako od monarhije tako i od isključivo srpskog elementa u jugoslovenskoj državi. Stoga ne čudi možda i prenaplašeno insistiranje i davanje značaja obeležavanju ovog datuma unutar srpskog iseljeničkog korpusa. Period od 15 do 27. marta SNO je obeležio kao srpsku sedmicu.¹⁹²⁰ Proglas kojim se srpsko iseljeničtvo pozivalo na proslavu citirane su reči Ruzvelta i Čerčila. To je bio način i za dalju promociju pokreta D. Mihailovića i njegovim kako se kaže borcima koji su bili „izvršiocі revolucije 27. marta“. Na ovaj način insistiralo se na stavljanju znaka jednakosti između pokreta D. Mihailovića i

¹⁹¹⁴ Kako kapetan Todorović piše „Nikada i niko neće biti tako voljen i slavjen kao Vi čika Đoko među američkim Srbima. Oni nikoga čak ni kralja ne poštuju osim Vas“ Pismo kapetana B. Todorovića D. Mihailoviću 8. novembra 1944. *Jugoslovenske vlade u izbeglištву*, 380.

¹⁹¹⁵ *Spomenica povodom 20-godišnjice*, 87.

¹⁹¹⁶ *Jugoslovenske vlade u izbeglištву*, Pismo kapetana B. Todorovića D. Mihailoviću, 8. novembra 1944, 379.

¹⁹¹⁷ Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 219.

¹⁹¹⁸ Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 221.

¹⁹¹⁹ Константин Фотић, *Рат коју смо изгубили*, 221.

¹⁹²⁰ AJ, 83-18, Amerikanski Srbobran, 26. mart 1945.

srpskog naroda.¹⁹²¹ Isticalo se da pokret Titov nema ništa zajedničko sa „revolucijom srpskog naroda 27. marta“ kao i da je „narodni ustanak 27. marta“ bio protiv diktature režima kojji je „i dušu narodnu hteo da iznese na tržište i proda“.¹⁹²² Decidirano se tvrdilo da je „srpski narod tvorac 27. marta“ kao i da „on danas daje krvavi otpor i u inostranstvu i u Otadžbini protiv Titovih bandi“.¹⁹²³ Tako ovaj datum dobija novo značenje i počinje da predstavlja tačku sukoba i pokušaja prisvajanja.

Dometi Fotića ali i ukupnog srpskog iseljništva bili su više nego ograničeni. Fotićeva pisma Ruzveltu ostajala su bez zadovoljavajućeg odgovora. Odgovor američkog predsednika mogao je delovati politički otrežnjujuće. Amerika se ne meša u unutrašnje stvari Jugoslavije ali i nada da će u oslobođenoj Jugoslaviji nadvladati duh uzajamnog poštovanja i razumevanja kao osnov novog narodnog života, bio je odgovor koji je Fotić dobio od američkog predsednika 3. novembra 1944. godine.¹⁹²⁴ Sličnu sudbinu imali su i ostali pokušaji srpskih iseljenika i njihovih predstavnika u Americi. Na već pomenutu molbu episkopa Dionisija upućenu Ruzveltu septembra 1944. godine sledio je odgovor iz State Departmenta glasio je „The views expressed by you have been noted“.¹⁹²⁵ Uzaludnost Memoranduma prvaka srpskih organizacija u Americi, SNS, SNO i episkopije, prepoznao je I. Frangeš, otpravnik poslova u jugoslovenskoj ambasadi u Vašingtonu. On je istakao „potpunu neefikasnost ovakvih Memoranduma“ i savetovao novim jugoslovenskim vlastima da na njega ne reaguje.¹⁹²⁶ Još manje su značile mere koje su bile usmerene protiv političkih i ideoloških protivnika na tlu severne Amerike. Inicijativa Fotića, još uvek sa pozicije ambasadora, da se Savi Kosanoviću oduzme penzija usvojena je ali je to malo

¹⁹²¹ AJ, 83-18, Amerikanski Srbobran, 21.3.1945.

¹⁹²² AJ, 83-18, Amerikanski Srbobran, 26.3.1945.

¹⁹²³ AJ, 83-18, Amerikanski Srbobran, 26.3.1945.

¹⁹²⁴ Spomenica povodom 20-godišnjice, 87; Ruzvelt je odgovorio „Vi znate, mislim, da se vlada Sjedinjenih Država dosledno pridržavala politike nemešanja u unutrašnje stvari Jugoslavije. Naša želja je oduvek bila da se jugoslovenske unutrašnje teškoće reše sporazumno, na osnovu slobodne volje naroda, uz uvažavanje interesa svih grupa u zemlji“. Predsednik je izrazio nadu da će u Jugoslaviji „prevladati duh uzajamnog uvažavanja i razumevanja...“. Константин Фотић, *Рат који смо изгубили*, 220.

¹⁹²⁵ AJ, 83-5, J. M. Colton Han (ispred Public Views and Inquiries Section Division of Public Liaison) za episkopa Dionisija, 14. oktobar 1944.

¹⁹²⁶ AJ, 371-81, Pov.br. 280, Frangeš za Ambasadu u Londonu.

značilo i svega tri meseca kasnije Kosanović postaje ministar u novoj vladi.¹⁹²⁷ Slične mere sprovodila je i srpska episkopija u Americi. Na V Crkveno-narodnog Sabora SPC u Americi doneta je odluka o pokretanju postupka pred Duhovnim sudom Eparhije protiv trojice sveštenika Strahinje Maletića, Emilijana Glocara i Nikole Drenovca, angažovanih u levičarskom pokretu.¹⁹²⁸ Ipak to nije uticalo na njihovu egzistenciju a jedan od njih, Strahinja Maletić postaće novi iseljenički izaslanik nove Jugoslavije.

Jedna druga grupacija unutar korpusa jugoslovenskog iseljništva imala je velikog razloga za zadovoljstvo razvojem političkih prilika počevši od zaključaka Teheranske konferencije i zatim čitavim sledom događaja koji su postepeno ali sigurno postavljali partizanski pokret kao jedini pokret koji se na tlu Jugoslavije suprotstavljao neprijatelju i još važnije uvodili snage NOP u sferu političkog priznanja. Događaji koji su obeležili političko opredeljenje i delovanje velikih sila stvorili su mogućnosti i za korenitije promene ostavljajući prostor potpunom preuzimanju vlasti od strane komunističkog vođstva Jugoslavije. Snaga u Americi koja je samo mogla radovati ovakvim razvojem situacije, pored komunističkih ćelija okupljenih oko nacionalnih organizacija iseljenika sa dobro poznatim glasilima (Slobodna reč, Radnički glasnik u SAD, Novosti, Naprej, Srpski glasnik u Kanadi), bio je Ujedinjeni komitet kao objedinjujuće telo svih iseljeničkih grupacija i pojedinaca koje su imale zajednički imenitelj a to je bila podrška NOP-u i njegovom vođstvu. Nova politička situacija stvorena odlukama Teherana, pokazalo se, zahtevala je i izvesnu modifikaciju u nastupu Komiteta. Politička afirmacija pokreta NOP bila je neizbežni deo javnih nastupa vodećih ličnosti Komiteta kao i jugoslovenskih komunista i njihovih organizacija na tlu severne Amerike. Ova tendencija nije bila tajna, naprotiv. Sava Kosanović zaključio je januara 1944, da su posle Teherana partizani dobili priznanje kao vojna snaga od strane savezničkih sila. Ipak ostalo je pitanje, kako navodi, poltičkog priznanja.¹⁹²⁹ Ujedinjeni komitet uputio je i zvanični apel maja 1944. godine u kojem traži

¹⁹²⁷ Fotić je reagujući na Kosanovićev članak u Slobodnoj reči u kojoj osporava odluke Mihailovićeovog kongresa, tražio da se Kosanoviću ukine svaka materijalna pomoć. AJ, 83-16, Šifrovani telegram, K. Fotić za Predsednika ministraskog saveta, 7. mart 1944.

¹⁹²⁸ AJ, 371-64, Pismo za predsednika kraljevske vlade B. Purića bez potpisa, 14. mart 1944; Nikola Drenovac je jula 1944. godine dobio i odluku Sabora o potpunom raščinjnu. AJ, 83-5, Pismo N. Drenovca S. Kosanoviću, 7. jul 1944.

¹⁹²⁹ AJ, 83-4, Sava Kosanovich, A Serbian speaks out, The Bulletin, Vol. II, no. 2, 15. january 1944.

moralnu, vojnu i medicinsku podršku narodnooslobodilačkom pokretu.¹⁹³⁰ U javnim nastupima i debatama više puta skretala se pažnja ne samo na vojne uspehe i u tom smislu značaj partizanske borbe već i na vrednosti koje je taj pokret zastupao. Primarni cilj bio je svakako stvaranje slike pokreta otpora koji je antifašistički a ne komunistički koji je kao nadnacionalni obuhvatao sve narode na tlu okupirane Jugoslavije za razliku od pokreta D. Mihailovića koji je u sve većoj meri poprimao obeležje ekskluzivno srpskog pokreta. Kada je konačno odlukama Teherana postignuto vojno priznanje NOP politička sfera delovanja postaje primarna na tlu Amerike. Odluke iz Bihaća i Jajca pokazale su istinski cilj komunističkog vođstva. Ništa manje nego puna transformacija jugoslovenske države i društva pod vođstvom novih političkih snaga nije bilo prihvatljivo a te promene svakako nisu uključivale stare političke snage. Da se radi o opravdanom cilju i logičnom nastavku ukupne borbe jugoslovenskih naroda nastojali su da dokažu pristalice NOPa u Americi. L. Adamič, S. Kosanović, ali i komunistička glasila poput Narodnog glasnika i Slobodne reči u SAD kao i Kanadsko vijeće, Srpski glasnik, Novosti u Kanadi bili su nosioci novog političkog diskursa. U novim razmišljanjima vraćalo se korak unazad. Nije samo rat ukazao na svu nesposobnost starih političkih elita u emigraciji, nisu ratni događaji i događaji na tlu okupirane Jugoslavije na površinu izneli nesnalaženje vlade i kralja i nesposobnost da odgovore novim izazovima i očuvaju narodno jedinstvo. Ovo nesnalaženje predstvaljalo je samo kontinuitet nesposobnosti i pogrešne politike koja je obeležila čitav međuratni period. Dakle problem nisu bile političke snage u emigraciji i ocena njihove (ne)sposobnosti da odgovore izazovima vremena, već su sporni bili principi i postavke na kojima je funkcionisalo jugoslovensko društvo i država od trenutka osnivanja. Kako je Luj Adamič, „duhovni vođa svake manifestacije ovdašnjih partizanskih simpatizera“ kako ga je označio Fotić¹⁹³¹, rekao, i pre izbijanja rata „Jugoslavijom je upravljala, kao i proteklih dvanaest

¹⁹³⁰ “In this critical hour the Executive Board of the United Commettee of South Slavic Americans calls on all Americans of South-Slavic extraction to slose their ranks behind the Victory policy of our Commander in Chief and give wholehearted support to the UCSSA in its appeal to our government for immediate and fullest moral, military and medical aid to the Yugoslav Liberation Army”. AJ, 83-27, An Appeal, The Bulletin, Vol.II, No.5, 10. maj 1944.

¹⁹³¹ Fotić je upravo Adamiča imenovao kao najaktivnijeg u propaganda u korist partizana, kroz objavljivanje knjiga, brošura, oragnizovanjem odbora. Fotić je ovom prilikom ocenio i da Adamič uživa podršku levičarskih krugova i SAD te stoga je bilo teško suprotstaviti se njegovoj akciji. AJ, 371-81, K. Fotić za Ministrastvo inostranih poslova, Kairo, 20. april 1944.

godina, diktatura“.¹⁹³² To je bila država, po Adamiču, sa izraženim socijalnim razlikama u kojoj „Tehnički i štaviše, istinski, moć leži u srpskim rukama“.¹⁹³³ Dve decenije jugoslovenskog iskustva pokazale su sve mane političke elite koja je i sada sa pozicije legitimnih predstavnika Jugoslavije u emigraciji pokušavala da se vrati na pozicije vlasti. Ideja jugoslovenstva se u tom smislu nije dovodila u pitanje, naprotiv. Problem je bila praktična realizacija onoga što je trebalo da predstavlja okvir i sadržaj konačno realizovanog cilja zajedništva južnoslovenskih naroda. Stoga NOP i njegov politički program predstvaljali su logičnu zamenu za jedan korumpirani i nedemokratski sistem koji su ratne godine samo dodatno urušile. Vođstvo partizanskog pokreta, odnosno Tito i NKOJ nisu stoga bili alternativa vladi u emigraciji, oni su bili nosioci nove političke poruke koja je bila alternativa političkoj praksi zastupanoj u čitavom međuratnom periodu. Nova politička alternativa koju je predstvaljao NOP nudila je obnovu jugoslovenske države zasnovane na demokratskim principima. Odanost tim principima bila je vidljiva i u ratnim godinama. Tako Adamič ističe da „Oslobodilački front demokratizuje zemlju“ („Liberation Front is democratizing the country“) a glavna parola Tita bila je odgovornost u sferi politike i obrazovanja (education and political responsibility). U glasanju za privremene organe koje je NOP osnovao na oslobođenoj teritoriji glasali su „gotovo svi“ („practically everybody“). U pogledu posleratne Jugoslavije oslobodilački front i Tito „odlučili su da Jugoslavija bude formirana kao demokratska federativna zajednica u kojoj su svi ljudi ravnopravni“.¹⁹³⁴ Nakon uspostavljanja vlade kompromisa jula 1944. godine u tekstu o doprinosu NOPa i maršala Tita zaključuje se o NOPu „Oni se bore, oni uništavaju neprijatelja i oni će položiti osnov demokratskoj Jugoslaviji!“.¹⁹³⁵ Da je partizanska borba ne samo vojna već i politička isticao je i Sava Kosanović. On zaključuje „Prisutno je duboko oklevanje u mnogim krugovima , da priznaju da se u Jugoslaviji narod bori vojno i

¹⁹³² „Yugoslavia was run, as she had been for twelve years, by a dictatorship“. AJ, 83-15, Louis Adamic, Yugoslavia. What her struggle Means to America The Christian Register, vol 123,, no. 11, november 1944.

¹⁹³³ „Technically and, still more, actually, power lay in Serbian hands“. Isto

¹⁹³⁴ Odnosno „decided that Yugoslavia was to be constituted a democratic federated union in wich all peoples were to have equal rights“. AJ, 83-15, Louis Adamic, Yugoslavia. What her struggle means to America The Christian Register, vol 123,, no. 11, november 1944.

¹⁹³⁵ „They were doing the fighting, they were destroying the enemy and they were laying the foundations of democratic Yugoslavia!“ AJ, 83-27, The new Yugoslav Govrnment, The Bulletin, Vol. II, No. 7, July 20, 1944.

politički, i da ono za šta se bore politički inspiriše ih za zadivljujuće vojne akcije“.¹⁹³⁶ Ovo je bila potpuno jasna poruka savezničkim vladama. Borba u Jugoslaviji koju su saveznici priznali i pružili podršku imala je smisla samo ako se priznala i politička komponenta te borbe a to svakako nije bio povratak na staro. Narod se borio za oslobođenje ali ne samo od trenutnog neprijatelja oličenog u okupacionoj vojsci već i protiv političkih snaga koje je predstavljala vlada u emigraciji. Dakle nije bilo moguće odvojiti vojno od političkog priznanja stoga ako je partizanima i potrebna podrška „potrebna im je ne samo vojna već takođe i političke“ („they need it not only militarily but also politically“).¹⁹³⁷

Nova politička snaga nudila je, kako se isticalo, istinsko nacionalno ujedinjenje, prevazilaženje podela koje su opterećivale jugoslovensko društvo proteklih decenija. Tito je, isticao je Adamič, ujedinio veliku većinu jugoslovenskih naroda, Srba, Hrvata, Slovenaca na osnovama, ne isključivo potrebe zajedničkog otpora neprijatelju, već na osnovi težnje za boljim svetom.¹⁹³⁸ Insistiranje na ovom aspektu partizanske borbe u sferi političkog oblikovanja buduće države predstavljalo je važnu stavku u ukupnoj popularizaciji NOP i vrednosti koje je on zastupao. Otuda pitanje međunacionalnih odnosa ni kod pristalica NOP nije nikada gubilo na aktuelnosti ali je ono postavljano na nov način. Naime ratne godine, ali i političko iskustvo Kraljevine Jugoslavije upućivale su na zaključak o dominantno nacionalnom pitanju kao prepreci stabilnosti ove države. Upravo pozivanje na nacionalne suprotnosti koje su obesmišljavale svaki pokušaj budućeg zajedničkog života bio je jedan od argumenata koji se mogao čuti od strane Otona Habsburškog i njegovih pristalica. Insistiranje na nacionalnoj podeljenosti kao prepreci zajedničkom životu postaje politički motiv i pojedinih krugova unutar jugoslovenskog iseljništva, pre svega Srpske narodne odbrane. Politički cilj, deklarativan i konkretan NOPa i komunističkog vođstva bila je upravo obnova zajedničke jugoslovenske države, istina na sasvim drugim osnovama. Ovaj politički cilj trebalo je braniti u cilju neutralisanja onih snaga koje su se tome suprotstavljale. Istovremeno, insistiranjem na zajedništvu, još

¹⁹³⁶ „There is a deep reluctance in many circles to recognize that in Yugoslavia the people are fighting militarily and politically, and that that for which they are fighting politically inspires them to their amazing military action“. AJ, 83-4, The Bulletin, Vol.II, No.2, The Serbian speaks out, 15. januar 1944.

¹⁹³⁷ AJ, 83-4, Sava Kosanovich, A Serbian speaks out, The Bulletin, Vol. II, No. 2, January 15, 1944.

¹⁹³⁸ AJ, 83-15, Louis Adamic, Yugoslavia. What her struggle Means to America The Christian Register, vol 123,, no. 11, november 1944.

jednom se afirmisao partizanski pokret kao jedina stvarna i realna snaga koja je mogla tu obnovu zajedničke države ostvariti. Da je obnova jugoslovenske države pre svega demokratsko a ne samo nacionalno pitanje postaje argument pristalica NOP u Americi. Svakako najgorljiviji zagovornik ovakvog stava bio je jugoslovenski političar i glavni pobornik novih vlasti, Sava Kosanović. Dosledno zastupajući ideju zajedništva jugoslovenskih naroda, pre svega Srba i Hrvata, Kosanović, u trenucima traženja političkog priznanja, upravo u svojim javnim nastupima problematizovao je insistiranje na nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Na pitanje o srpsko-hrvatskim odnosima on kaže „Pogrešno je tumačiti jugoslovensko problem kao problem srpsko-hrvatskih odnosa. Kao i u celom svetu, radi se o Demokratiji nasuprot Fašizmu“.¹⁹³⁹ Kako naglašava, teza koja svodi problem Jugoslavije na problem srpsko-hrvatskih odnosa je proizvod onih snaga koje su tvrdile da je Jugoslavija nemoguća kao i da je Jugoslavija greška. Po Kosanoviću „istina je savim drugačija“ („the truth is quite different“). Problem Jugoslavije nije ležao u sferi odnosa Srba i Hrvata već je to bilo pitanje „stvaranje državnog sistema i organizacije na bazi istinske demokratije“ („of creating a state system and organization upon the basis of true democracy“). Dokaz toj tezi Kosanović je nalazio u iskustvu dvodecenijskog zajedničkog života koji je po Kosanoviću obeležila politička saradnja posebno u vremenu diktature i nakon nje. Pa su tako Srbi masovno glasali za vođu udružene opozicije V. Mačeka. Štaviše, Kosanović ide i korak dalje i kaže „Lično prepoznajem razvoj ovog duha sada prisutnog u redovima partizana pod Titom, u tim godinama...“ („Personally, I trace the development of the spirit now flaming in the Partisan ranks under Tito to those years...“). Dokaz zajedništvu Kosanović je tražio i u zastupljenosti svih nacija u partizanskom pokretu ali i činjenici kako navodi da je pokret bio najjači na području Bosne i Hrvatske gde su upravo srpski i hrvatski narod izmešani.¹⁹⁴⁰ Konačno, Kosanović zaključuje „Partizanska vojna akcija proizilazi iz političke ideje Partizana, a to je jedinstvo jugoslovenskih

¹⁹³⁹ „It is wrong to consider the Yugoslav problem as a problem of Serbo-Croat relations. As in the whole world, the issue is Democracy versus Fascism“. I dalje „...all groups, all religions, all political parties are united in the common fight against the enemy under most difficult conditions“. AJ, 83-27, A Radio Interview, The Bulletin, Vol.II, No.7, 20. jul 1944.

¹⁹⁴⁰ „The Partisan Liberation movement in Yugoslavia, with its army and provisional government, consists of all the elements of the Yugoslav peoples, and is fighting for the unity of Serbians, Croatians and Slovenians within Yugoslavia...it is the gist of the reports of official British and American missions to Tito“. AJ, 83-4, Sava Kosanovich, A Serbian speaks out, The Bulletin, Vol. II, No. 2, January 15, 1944.

naroda“.¹⁹⁴¹ Stvaranje znaka jednakosti između srpske i hrvatske zajednice nastavljeno je i na drugom planu. Nastavljeno je pravljenje paralela između ratnog iskustva srpskog i hrvatskog naroda. Hrvati su imali Pavelića, Srbi Nedića.¹⁹⁴² Slične stavove Kosanović će izneti i nekoliko meseci kasnije osvrćući se na novoformljenu vladu I. Šubašića. Zadatak i te vlade, kako ističe, bio je između ostalog stvaranje „Najvećeg mogućeg jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca u njihovom zajedničkom naporu da se bore protiv Hitlera i Kvislinga i postignu demokratsku i slobodnu Jugoslaviju“.¹⁹⁴³ Ova teza Kosanovića o jugoslovenskom pitanju kao demokratskom a ne isključivo nacionalnom, odnosno negiranju razmišljanja ili stavova da se svaka politička aktivnost, ideja i ideologija u krajnjoj liniji objašnjavaju i vezuju za nacionalno pitanje, kao i da politike različitih struja vezanih za pitanje Jugoslavije i njene budućnosti proizilaze iz sagledavanja rešavanja nacionalnog pitanja i ostvarenja nacionalnih interesa naroda unutar zajedničke države, nastavljena je i prilikom pokušaja neutralisanja političkih pozicija protivnika, pre svega K. Fotića. Po Kosanoviću političko opredeljenje u datom istorijskom trenutku kretalo se između opredeljenja za demokratiju ili za nazadne ideologije kakve su bile fašizam i nacizam. Pozivanje na zaštitu interesa sopstvenih naroda bila je stoga samo maska koja je trebala da prikrije istinska politička stajališta pojedinaca i organizacija. Otuda kako Kosanović kaže Fotiću treba „na svaki način,“ oduzeti „srpsku legitimaciju“ i zaključuje „Nije Fotić predstavnik političke hegemonije Srba u Jugoslaviji jer i ta politika bila bi ipak, u krajnjim konzekvencijama Jugoslovenska nego je on predstvanik razbijanja Jugoslavije, on je predstvanik Nedićeve koncepcije koja se na kraju slaže sa Pavelićem, sa Habsburgom i drugim reakcijama“. Kosanović je takođe izneo stav da je Fotiću potrebno oduzeti „svaki pokušaj da se prikaže kao Srpski mučenik“.¹⁹⁴⁴

¹⁹⁴¹ „The Partisan military action springs from the Partisan political idea, wich is unity of the Yugoslav peoples“. AJ, 83-4, Sava Kosanovich, A Serbian speaks out, The Bulletin, Vol. II, No. 2, January 15, 1944.

¹⁹⁴² AJ, 83-4, Sava Kosanovich, A Serbian speaks out, The Bulletin, Vol. II, No. 2, January 15, 1944.

¹⁹⁴³ Odnosno da postignu „the strongest possible unity of the Serbs, Croats and Slovenes in their common effort to fight Hitler and the Quislings and to achieve a democratic and free Yugoslavia“.AJ, 83-27, Balkan Uniti, The Bulletin, Vol. II, no. 7, July 20, 1944.

¹⁹⁴⁴ Kosanović je ove stavove izneo reagujući na članak Blair Bolles-a oFotiću u kom ga prikazuje kao zastupnika srpskog naroda. Takođe reakcija je usledila zbog Fotićevog insistiranja da su ga sa mesta ambasadora smenili Hrvati. AJ, 83-15, Pismo Save Kosanovića L. Adamiću, 17. jun 1944.

Ipak, uprkos ovakvom stajalištu Kosanovića, nije se u krajnjoj liniji mogla izbeći činjenica da je i ove poslednje godine rata kao uostalom i čitav prethodni period, obeležen raspravama, sukobima, debatama koje su se u krajnjoj liniji svodile na pitanje nacionalnog pre svega srpsko-hrvatskog odnosa. Aktivnosti u redovima srpskog iseljeničtva u Americi koje su u najvećem delu bile neprijateljski orijentisane prema partizanskom pokretu i promenama na tlu Jugoslavije koje su se dešavale jačanjem ovih snaga, uslovile su i drugu temu koja je trebala da potvrdi prethodnu argumentaciju o Jugoslaviji kao zajedničkom političkom cilju svih neni naroda. Naime važno mesto u javnim nastupima, delom izazvano i pitanjima i delovanjem drugih nacionalnih i političkih snaga u Americi, bilo je opovrgavanje teze o hrvatskom karakteru NOP i u suštini njegovom antisrpskom karakteru. Stoga nije bilo neobično da se u javnim nastupima pristalica NOP insistira na srpskom faktoru u partizanskom pokretu i njegovom vođstvu. Otuda potreba Luja Adamića da naglasi da je Tito Hrvat ali da su njegovi najviši oficiri Srbi.¹⁹⁴⁵ Sveštenik Strahinja Maletić istupio je sa člankom o partizanskom životu popa Vladimira Zečevića na taj način apostrofirajući nekomunistički karakter pokreta ali i podršku srpskog sveštenstva koju je pokret uživao.¹⁹⁴⁶ U glasilu Ujedinjenog komiteta Biltenu, jula 1944. godine objavljen je članak o „drugom Tempu i njegovim srpskim partizanima“.¹⁹⁴⁷ Vladimir Velebit bio je „Serbian from Zagreb“.¹⁹⁴⁸ Nije gotovo bilo javnog nastupa S. Kosanovića a da pri tom ovaj političar nije naglašavao svoje srpsko poreklo. Izazovi ovoj politici i propagandi dolazili su i sa hrvatske strane. U prilog tezi o svejugoslovenskom, znači i srpskom karakteru narodnooslobodilačke borbe svakako nije moglo ići pismo R. Bićanića Dinku Tomašiću koje je objavio Amerikanski Srbobran. Komentar Bićanića da on radi „na savezu Maček i Tito“ kao i da se „Srbi i Hrvati...vide jasno čak i kroz jugoslavenski plašt“, mogli

¹⁹⁴⁵ AJ, 83-15, Louis Adamic, Yugoslavia. What her struggle Means to America The Christian Register, vol 123,, no. 11, november 1944.

¹⁹⁴⁶ AJ, 83-4, Rev. Strahinja Maletich, Christian priest and partisan leader, The Bulletin, Vol. II, No. 2, January 15, 1944.

¹⁹⁴⁷ AJ, 83-27, Comrade Tempo and his Serbian Partisans, The Bulletin, Vol. II, No. 7, July 20, 1944.

¹⁹⁴⁸ AJ, 83-27, “Tito’s mission to London”, The Bulletin, Vol. II, No. 7, July 20, 1944, Prepoznavanje ovog problema bilo je prisutno i unutar onih koji su podržavali NOP i političke promene koje su se dešavale. Tako S. Maletić poručuje S. Kosanoviću “Korisno bi bilo nadležne uveriti, da je, sobzirom na još uvek očiglednu delikatnost srpske situacije i propagande protiv Tita van zemlje potrebno, izuzimajući Tita, imati nekog Srbina za predsednika jugoslovenske vlade”. AJ, 83-5, Pismo S. Maletića S. Kosanoviću, 14. novembar 1944.

su samo utvrditi već prisutan stav o hrvatskom karakteru NOPa.¹⁹⁴⁹ Kosanović je ovo pismo okarakterisao kao veoma štetno za Tita „for it gives opportunity for incorrect interpretation provokin confusion and suspicion“.¹⁹⁵⁰ Kao provokacija je ocenjena i naslovna strana Zajedničara koja je oslobođenje Beograda oktobra 1944 ispratila naslovom „Hrvat Tito oslobodio Beograd od Nemaca i Cincara“. Kako je Strahinja Maletić zaključio „umesto da se oslobođenje Beograda po partizanima i Crvenoj Armiji pametno iskoristi u svrhu pridobijanja naših zavedenih Srba oni ih tom prilikom još dalje guraju od nas, vređaju i provociraju“.¹⁹⁵¹ Adamič je ovo pisanje Zajedničara ocenio kao „worse than anything Srbobran ever did...“.¹⁹⁵² Osuda je stigla i od strane glasila srpskih i hrvatskih komunista u Kanadi.¹⁹⁵³ Konačno došlo je i do zvanične reakcije Kosanovića, sada sa pozicije ministra u novoj vladi, koji je u telegramu I. Frangešu istakao da je članak Zajedničara „vrlo štetan za opštu stvar“ da je suprotan „duhu onoga što Vlada radi, a najviše protivan oslobodilačkoj borbi i Maršalu Titu“.¹⁹⁵⁴ Dokazivanje i srpskog karaktera partizanske borbe trebalo je da još jednom potvrdi zajedništvo naroda iza partizanske borbe ali s druge strane i da utiša one glasove unutar srpskog iseljništva koji su insistirali na antisrpskom karakteru NOPa i njegovog vođstva. Konačno, partizanski pokret nije zasluživao međunarodno političko priznanje i ukupnu podršku saveznika samo zbog reformi i principa na kojima je trebala da bude obnovljena jugoslovenska država. Radilo se o pokretu koji se nesumnjivo dokazao u borbi protiv zajedničkog neprijatelja i doprineo vojnim naporima savezničke koalicije. Naglašavalo se da upravo partizani drže deo nemačke vojske na Balkanu tako slabeći ukupnu nemačku vojnu silu u Evropi. Partizanski pokret je kako kaže L. Adamič“čini čuda u borbi sa Nemcima“(„working miracles to fight Germans“). Ako i to nije bilo dovoljno, Adamič je konačno zaključio „Tito seems to be the

¹⁹⁴⁹ AJ, 83-4, Pismo R. Bićanića D. Tomašići, objavljeno u Srbobranu, 11. januar 1944.

¹⁹⁵⁰ Kosanović je tom prilikom posebno izrazio nezadovoljstvo zbog postojanja kontakta i sardanje Bićanića sa Tomašićem za koga kaže da je uvek bio protiv NOPa i njegovih ciljeva i zaključuje „This is worse than if I would cooperate with Milojevic in London“. AJ, 83-4, Pismo S. Kosanovića L. Adamiću, 3. maj 1944.

¹⁹⁵¹ AJ, 83-5, Pismo S. Maletića S. Kosanoviću, 30. oktobar 1944.

¹⁹⁵² AJ, 83-15, Pismo (telegram) L. Adamića S. Kosanoviću, 24. oktobar 1944.

¹⁹⁵³ AJ, 439-4, Pisanje jugoslovenske štampe, Kanada, 5. novembar 1944; Osuda je stigla i od strane Slobodne reči i Narodnog glasnika. Slobodna reč ocenjujući taj natpis kao šovinistički prenosi pisanje hrvatskog Narodnog glasnika „Kazati da je Hrvat Tito oslobodio Beograd značilo bi potcenjivati junačku borbu srpskog naroda i vredati njihove nacionalne osećaje...“. AJ, 83-18, Jedna provokacija u „Zajedničaru“, Slobodna reč, 21. oktobar 1944.

¹⁹⁵⁴ AJ, 83-15, Telegram S. Kosanovića Frangešu, 2. novembar 1944.

George Washington of Yugoslavia“.¹⁹⁵⁵ U skladu sa tim se i reagovalo na konačno zvanično uvođenje Tita i NOP u sferu političkog međunarodnog priznanja. Ujedinjeni komitet je objavio zvaničnu izjavu kojom je ocenio da nova vlada predstvalja pobedu sila jedinstva i demokratije kao i da je to trijumf svih pozitivnih sila u Jugoslaviji i inostranstvu.¹⁹⁵⁶ Očekivano, podrška novoj vladi došla je i od strane komunističkih organizacija i glasila jugoslovenskih iseljenika u severnoj Americi.¹⁹⁵⁷

Propagandno delovanje pratilo je dalje organizaciono učvršćivanje koje je teklo putem jačanja veza sa drugim iseljeničkim organizacijama kao i sa stvaranjem novih koje su primarno imale zadatak da svojim radom učvrste pozicije NOP ali i političkih promena koje su se dešavale na tlu jugoslovenske države. Broj odbora Ujedinjenog komiteta se povećavao, uspostavljene su bliske veze sa američkim zvaničnicima. Blisko prijateljstvo odlikovalo je odnos S. Kosanovića i njujorškog gradonačelnika F. La Gvardiju, dok su Z. Baloković i njegova supruga Džojš ostvarili prisan odnos sa Eleonorom Ruzvelt. Prijateljstvo sa ženom američkog predsednika pokazalo se kao izuzetna vrednost u daljim pokušajima Ujedinjenog komiteta da ojača svoj uticaj i prisustvo preko jačanja svoje humanitarne aktivnosti.¹⁹⁵⁸ Veliki uspeh postignut je osnivanjem Centralne organizacije američkih Hrvatica 6. maja 1944. godine, kao organizacije koja je predstavljala izraz podrške NOPu i koja je svakako upotpunila sliku gotovo jednodušne podrške hrvatskih iseljenika partizanskom pokretu, Titu i političkim promenama na tlu Jugoslavije.¹⁹⁵⁹

¹⁹⁵⁵ AJ, 83-15, Louis Adamic, Yugoslavia. What her struggle Means to America The Christian Register, vol 123, no. 11, november 1944.

¹⁹⁵⁶ “The new Yugoslav government of dr. Ivan Šubašich represents a victory of the forces of unity and democracy. It represents a triumph of all the positive elements within Yugoslavia and abroad wich have been waging an incessant struggle against the external and internal enemy”. AJ, 83-27, „UCSSA and New Yugoslav Government“, Bulletin, Vol. II, No. 7, 20. jul 1944.

¹⁹⁵⁷ AJ, 83-18, Izjava Vid. odbora povodom nove jugoslovenske vlade, Slobodna reč, 24. jul 1944; AJ, 83-18, Nova jugoslovenska vlada i čišćenje, Srpski glasnik, 12. jul 1944; AJ, 83-18, Premier dr. Šubašić formirao novu vladu, Narodni glasnik, 10. jul 1944; AJ, 83-18, Šubašić sastavio novu vladu. Vrhovni komandir svih oružanih sila Jugoslavije Maršal Tito, Novosti, 11. jul 1944; AJ, 83-18, New Yugoslav Uniti Government formed, Slobodna Reč, 8. jul 1944.

¹⁹⁵⁸ Lorrain Lees, Yugoslav Americans, 187.

¹⁹⁵⁹ Pripreme za konferenciju su započele januara 1944. godine kada je, na inicijativu Hrvatskog narodnog vijeća, doneta odluka o sazivanju velike konferencije američkih Hrvatica na kojoj bi se izrazila podrška promenama u Jugoslaviji. (Kratki pregled povijesti Hrvatske bratske zajednice 1894-1949., 87)Na konferenciji koja je održana 6. maja 1944. godine u Pitsburgu, u prisustvu 417 delegatkinja osnovana je Centralna organizacija američkih Hrvatica. Zpaženo mesto imala je i operska pevačica Zinka Kunc Milanov (Ivan Čizmić, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država. Doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom*

Godinu dana ranije organizovanje iseljenica kao podrške NOPu i Titu već je izvršeno unutar srpske iseljeničke zajednice. Aprila 1943. godine u Akronu održana je Konferencija Srpkinja Amerike kao dela Srpskog naprednog pokreta u Americi, nakon čega je sledilo osnivanje organizacija Demokratskih Srpkinja širom severne Amerike.¹⁹⁶⁰ Organizovanje Hrvatica koje su dolazile iz zajednice koja je po brojnosti predstavljala većinu iseljeničtva jugoslovenskog porekla imalo je poseban politički značaj. Slika masovnosti i široke podrške unutar jugoslovenskog iseljeničtva davala je snagu samom pokretu. Sporazum Tito-Šubašić je i konačno izmenio položaj organizacija u iseljeničtvu. Ujedinjeni komitet tako postaje zastupnik politike zvaničnih predstavnika jugoslovenske države i u tom pogledu na raspolaganju ima saradnju zvaničnih institucija na tlu Amerike pre svega u ambasadi u Vašingtonu i ostalim diplomatskim predstaništvima na tlu severne Amerike.¹⁹⁶¹ Jačanje prisustva u američkom javnom i političkom životu, postizanje veće prisutnosti unutar jugoslovenske iseljeničke zajednice i kroz to, pokušaj stvaranja slike podrške iseljeničtva promenama koje su se zbivale na tlu Jugoslavije postaju novi zadaci ovog tela. Uprkos već velikim uspesima koje je samo vođstvo NOP beležilo na međunarodnoj sceni nije se smelo posustati u radu na promociji i popularisanju novih snaga u Jugoslaviji. Ili kako je V. Velebit poručio“nikad ne smemo se zamoriti u tumačenju cilja naše borbe. Još imade uvek ljudi koji nisu na našoj strani zbog toga što događaji u našoj zemlji nisu

životu, 340-341; Jure Prpić, *n.d.*, 239-240); Ova organizacija pratila je program Narodnog vijeća američkih Hrvata i predstavljala je oslonac novoj Jugoslaviji pa je i konferencija bila obeležena pitanjem na koji način organizovati Hrvaticu za pomoć NOP-u. AJ, Antifašistički front žena (141), f. 25, Kratki pregled osnutka i rada Centralne organizacije američkih Hrvatica, izveštaj potpredsednice Marije Sumrak, bez datuma

¹⁹⁶⁰ Organizovanje posebnih organizacija koje bi okupile čzene u iseljeničtvu bilo je podstaknuto vestima iz Jugoslavije o osnivanju organizacije Antifašističkog veća žena. To je međutim takođe bio odgovor već prisutnom organizovanju Srpkinja u Americi pod kišobranom Srpske narodne odbrane, i stvaranja Ženskog odbora SNO čija je predsednica bila Olga Kujačić. Pošto je 4. aprila 1943. održana Konferencija Srpkinja Amerike, definisane su odluke na koje je, po Mileni Gaćinović veliki uticaj imao vođa srpskih komunista M. Marković. Stvaranje organizacione mreže širom Amerike, pomoć američkim ratnim naporima, rad u pravcu izbora poželjnih delegate za predstojeću konvenciju SNS bile su neke od odluka sa Konvencije. Maja 1943. osnovana je organizacija Demokratske Srpkinje zapadne Pensilvanije, juna 1943. Demokratske srpkinje Detroita, osnovane su organizacije u Geri, Čikagu, južnom Čikagu. Milena Šotra Gaćinović, *Videnja iz iseljeničkog života*, 364-372.

¹⁹⁶¹ Posle smene K. Fotića sa položaja jugoslovenskog ambasadora, Ambasdom je upravljao otpravnik poslova I. Frangeš. Tek 1945. imenovan je novi jugoslovenski ambasador Stanoje Simić koji će se na tom mestu zadržati nepunu godinu. Od 1946. godine na položaju jugoslovenskog ambasadora nalazi se Sava Kosanović. Александар Животић, *Станоје Симић: Прилог биографији, Југословенска дипломатија 1945-1961*, U: *Југословенска дипломатија 1945-1961*, Зборник радова (уредник Слободан Селинић), Београд 2012. 229-230; Весна Ђикановић, *Сава Н. Косановић-југословенски амбасадор у Вашингтону 1946-1950*, U: *Југословенска дипломатија 1945-1961*, 271.

potpuno jasni i razumljivi“.¹⁹⁶² Osnove za vršenje uticaja ali i stvaranja slike o objedinjavanju želja i interesa sva tri naroda (uključujući i makedonske iseljenike) delom je postignuto objedinjavanjem rada tri organizacije proizašle iz redova tri iseljeničke zajednice, Vidovdanskog odbora, SANSa i posebno Vijeća američkih Hrvata u Ujedinjeni komitet, odnosno, Saveza kanadskih Srba, Saveza kanadskih Hrvata, Zveze kanadskih Slovencev kao i odseka HBZa, HSS-a, slovenačkih jednota, makedonskih i bugarskih organizacija pa čak i jednog ogranka SNSa kroz rad Komiteta kanadskih južnih Slovena.¹⁹⁶³ U novim političkim okolnostima nastalim nakon proglašenja nove vlade, prioritet u javnim nastupima nije više bilo iznošenje argumentacije za dolazak novih snaga na vlast, prostor rada postaje nešto drugačiji. Politički deo rada svakako nije zanemaren, to uostalom nije bilo ni moguće s obzirom na složenost političkih promena koje su se dešavale, ali on nije više zauzimao prioritarno mesto u aktivnostima Komiteta u SAD i Vijeća u Kanadi. Korak u jačanju mreže podrške novim vlastima u Jugoslaviji ali i način daljeg marginalizovanja starih političkih snaga predstavljalo je osnivanje organizacije War Relief Fund of Americans of South Slav Descent septembra 1944. godine.

Insistiranje i usmeravanje nastojanja Ujedinjenog Komiteta i pojedinaca naklonjenih partizanskom pokretu ka dobijanju dozvole za prikupljanje i distribuciju pomoći bilo je u prvom redu odgovor na objektivne potrebe i novonastale prioritete novih snaga u Jugoslaviji. Da su potrebe naroda i zemlje bile ogromne a zatečeno stanje zahtevalo hitnu akciju postalo je očigledno kako su stizale informacije sa terena i apeli iz zemlje i sa strane. Nedoumice o objektivnim potrebama naroda u Jugoslaviji nisu ostavljali komentari S. Kosanovića da je “Pustoš veća nego što se može predstaviti”.¹⁹⁶⁴ U tom smislu od Ujedinjenog komiteta se mnogo očekivalo. U pismu Luju Adamiću, uz izraze zahvalnosti za dotadašnji rad J. B. Tito poručuje “No nama će bit ii dalje mnogo potrebna vaša moralna

¹⁹⁶² AJ, 83-5, Pismo V. Velebita Z. Balokoviću, 2. avgust 1944.

¹⁹⁶³ U Torontu je održana konvencija Kanadskih južnih Slovena 3-4. juna 1944. godine. U prisustvu 124 delegata koji su predstavljali 5852 članova izglasana je rezolucija kojom se pozdravlja svaka pomoć NOPu, traži se uspostavljanje diplomatske veze sa Titom i novom vladom. Rezolucija je dostavljena kanadskom premijeru Kingu, Ruzveltu, Staljinu i Čerčilu. AJ, 83-18, Istorijski sastanak Južnih Slovena, Srpski glasnik, 7. jun 1944.

¹⁹⁶⁴ AJ, 83-15, Telegram Save Kosanovića Zlatku Balokoviću, 15. avgust 1944.

i materijalna pomoć”.¹⁹⁶⁵ Rad Ujedinjenog komiteta vrlo brzo se prilagodio duhu novog vremena i izašao u susret zahtevima i apelima iz domovne. Sekretar Ujedinjenog komiteta Strahinja Maletić već maja 1944. godine istakao je da će velika pažnja biti posvećena slanju “all possible aid” jugoslovenskim izbeglicama u Egiptu i partizanima”.¹⁹⁶⁶ Svega nekoliko meseci kasnije isti Maletić gotovo sa osećanjem rezignacije će konstatovati “Naš politički rad sveden je na minimum”.¹⁹⁶⁷ Očekivanja od Ujedinjenog komiteta jasno je izrazio Sava Kosanović, sada iz pozicije ministra u novoj vladi, poručivši Z. Balokoviću “Narod u Jugoslaviji naročito Narodnooslobodilačka vojska očekuje od Ujedinjenog odbora jugoslovenskih Amerikanaca da će povesti jedinstvenu kampanju za pomoć u svim oblicima”.¹⁹⁶⁸ Na tom putu međutim nalazili su se američka politika i politička procena koje su u krajnjoj meri određivale pitanje dobijanja dozvole, pitanja koje se u prvi mah moglo činiti kao administrativna stvar. Svaka akcija ove vrste na američkom tlu zahtevala je dozvolu američkih vlasti. Pokušaji Komiteta da do nje dođu trajali su od sredine 1943. godine, ali su pre svega politički razlozi sprečavali i konačni pozitivan ishod ovih nastojanja.¹⁹⁶⁹ Stoga je aktivnost Ujedinjenog komiteta u prvo vreme bila ograničena na agitaciju među iseljenicima za pružanje pomoći partizanskom pokretu. To je ujedno bio i rad na popularizaciji, približavanju pokreta iseljeništvu ali i američkoj javnosti. Širom Sjedinjenih Država održavani su skupovi, držani govori i predavanja koji su uključivali i apel da se pomoć usmeri ka partizanskim borcima u Jugoslaviji, kao i apeli za slanje pomoći izbeglicama i ranjenim borcima u Egiptu.¹⁹⁷⁰ Maja 1944. ova organizacija uputila je američkom Ministarstvu rata poziv da pomogne partizanski pokret slanjem pomoći pre svega medicinske, izražavajući spremnost da se aktivno uključi u prikupljanju sredstava za kupovinu medicinske opreme. Kao pozitivan primer ovom prilikom navedeno je postupanje

¹⁹⁶⁵ AJ, 83-15, Pismo Josipa Broza Tita L. Adamiću, 29. mart 1944.

¹⁹⁶⁶ AJ, 83-27, Activities of the United Committee, The Bulletin, Vol.II, No.5, 10. maj 1944.

¹⁹⁶⁷ AJ, 83-5, Pismo S. Maletića S. Kosanoviću, 30. oktobar 1944.

¹⁹⁶⁸ AJ, 83-15, Telegram Save Kosanovića Zlatku Balokoviću, 15. avgust 1944.

¹⁹⁶⁹ Decembra 1943, kako navodi Lorrain M. Lees, dozvola je uskraćena Ujedinjenom odboru zbog „prior position of the American Friends of Yugoslavia and HBZ (proveri citat), Lorrain M. Lees, *Yugoslav-Americans and National Security During World War II*, 2007. p.175.

¹⁹⁷⁰ Ujedinjeni komitet poziva Amerikance južnoslovenskog porekla “to close their ranks behind the Victory policy of our Commander in Chief and give wholehearted support to the UCSSA in its appeal to our government for immediate and fullest moral, military and medical aid to the Yugoslav Liberation Army”. AJ, 83-27, The Bulletin, Vol.II, No.5, 10. maj 1944, An Appeal by the United Committee of South Slavic Americans“, „Activities of the United Committee“.

Kanade u kojoj je već započelo prikupljanje pomoći za partizanske snage.¹⁹⁷¹ Ovaj poziv upućen je maja 1944. godine, dakle u vreme bitno izmenjene pozicije Narodnooslobodilačkog pokreta ali i još uvek prisutnim starim diplomatskim aparatom u Vašingtonu. Stoga je molbu da Ujedinjeni komitet dobije ovu dozvolu Sava Kosanović argumentovao nepoverenjem prema organizacijama koje su do tada raspolagale ovlašćenjima za prikupljanje i distribuciju pomoći za jugoslovenske potrebe. Tako Kosanović navodi da je Lend Lees na raspolaganju vladi u emigraciji i K. Fotiću a da pomoć ide pokretu Draže Mihailovića, da jugoslovenski Crveni krst takođe radi po Fotićevim instrukcijama a organizacija American Friends of Yugoslavia koja zastupa jugoslovenske interese u National War Fund je “pod Fotićevim uticajem” (“under Fotich’s influence”). A potrebe partizana su bile takve da je Kosanović konstatovao “Quick action for immediate help, medical at least, is most urgent”.¹⁹⁷² Početkom avgusta 1944. Ujedinjeni komitet ponovo je podneo molbu za dobijanje dozvole i ona je konačno naišla na pozitivan odgovor.¹⁹⁷³ Septembra 1944, Ujedinjeni odbor dobio je od američke vlade dozvolu za sakupljanje i distribuciju humanitarne pomoći. To je svakako bila velika pobjeda kako za rad ove organizacije tako i za partizansku stvar. Na tlu Sjedinjenih Država delovala je jedna organizacija na koju se partizansko vođstvo moglo u potpunosti osloniti, organizacija koja je svojim radom u potpunosti odgovarala potrebama NOPa ali je istovremeno zahvaljujući ideološkoj bliskosti predstavljala važan oslonac politici novih snaga u Jugoslaviji. Izdavanje dozvole Ujedinjenom komitetu bio je i jasan znak o promeni odnosa američke administracije prema partizanskom pokretu i nakon prihvatanja političkog sporazuma Tito-Šubašić nekoliko meseci ranije, sada je omogućeno i organizaciji pod direktnim uticajem jugoslovenskog vrha da slobodno i gotovo nesputano

¹⁹⁷¹ Ministarstvu rata upućena je sledeća molba “The Committee has received several urgent requests from Yugoslavia to exert all its influence to facilitate the dispatch of immediate medical aid to Yugoslav Army of National Liberation and Partisa Detachments...Yugoslav Liberation Armis lacks even the simplest medical equipment and needs medical aid more than anything else”. stoga se od Ministarstva rata traži “to take an initiative in directing immediate and essential medical assistance to Marshal Tito’s Army”. AJ, 83-4-371, 11.maj 1944.

¹⁹⁷² Kosanović dodaje “So even sending aid to the war prisoners in Germany who are Serbs create a political harm”. AJ, 83-4-375, Memorandum prepared by Sava N. Kosanovich on the Subject of Relief for Yugoslavia, 19. maj 1944; AJ, 83-27, Balkan Unity, The Bulletin, Vol.II, No.7, 20. jul 1944.

¹⁹⁷³ Prema Maletiću na ruku im je išla situacija sa United Yugoslav War Relief Fund koji je tokom 1943. godine zabeležio lošije rezultate pa mu je sredinom 1944 smanjena opredeljena suma sa 1 350 000 na 750 000 dolara. AJ, 83-5, S. Maletić za S. Kosanovića, 11. avgust 1944.

deluje na američkom tlu. Tako da se u suštini radilo o još jednoj političkoj pobjedi onih snaga u iseljeništvu koje su stajale uz NOP. U skladu sa američkim propisima formalno se pristupilo obrazovanju nove organizacije pod nazivom War Relief Fund of Americans of South Slav Descent (WRFASSD). Na čelu ove organizacije našao se Zlatko Baloković a činili su je isti ljudi koji su vodili i Ujedinjeni komitet.¹⁹⁷⁴ Prilikom izdavanja dozvole, američka vlada je preporučila saradnju sa HBZ i slovenačkim organizacijama.¹⁹⁷⁵ Za razliku od Sjedinjenih Država, u Kanadi su se stvari odvijale nešto brže. Na sastanku u Torontu od 3. do 4. juna 1944. godine na kojem su učestvovala organizacije srpskih, slovenačkih, hrvatskih, makedonskih i bugarskih iseljenika doneta je rezolucija kojom je osnovano Vijeće kanadskih južnih Slovena za pomoć narodu Jugoslavije i tom prilikom je obećana suma od 177000 dolara.¹⁹⁷⁶

Osnivanje organizacije WRFASSD predstavljalo je važnu političku pobjedu za Ujedinjeni komitet, simpatizera NOPa u Americi. Posredno dozvola koju je Komitet dobio od američkih vlasti za osnivanje ove organizacije koja će imati dozvolu sakupljanja i distribucije pomoći za potrebe jugoslovenske države i naroda, značilo je i zvanično američko priznanje ovih izmenjenih političkih prilika u Jugoslaviji. To je takođe značilo da su stvorene mogućnosti za uspostavljanje direktne veze sa partizanskim vođstvom i koordinisanje aktivnosti u sferi humanitarnih aktivnosti. Koliko je značajan bio ovaj naredni korak u radu grupe oko Ujedinjenog komiteta pokazuje intezitet rada koji je trajao punih godinu dana da se od američkih vlasti dobije ova dozvola. To je svakako bio odgovor na neposredne i stvarne potrebe jugoslovenske države koja je izlazila iz ratnog stanja, ali je to bio i način širenja i jačanja političkog rada, stvaranja šireg prostora za propagandno delovanje i za marginalizaciju starih snaga.

Kada je krajem 1944. godine osnovan Američki odbor za pomoć Jugoslaviji, na mesto počasnog predsednika došla je Eleonora Ruzvelt. To je bio prvorazredni politički uspeh koji je dao svojevrsnu političku legitimaciju ne samo organizaciji već i onim

¹⁹⁷⁴ AJ, 83-15, Pismo Z. Balokovića S. Kosanoviću, 25. septembar 1944.

¹⁹⁷⁵ Prema rečima Zlatka Balokovića namera nove organizacije je i bila ostavrenje saradnje sa drugim iseljeničkim organizacijama. AJ, 83-3, Pismo Z. Balokovića V. Velebitu, 15. septembar 1944.

¹⁹⁷⁶ AJ, 83-18, Istorijiski sastanak južnih Slovena, Srpski glasnik, 7. jun 1944.

snagama koje je ona podržavala.¹⁹⁷⁷ Sada sa pozicija organizacija, zastupnika zvaničnih priznatih jugoslovenskih vlasti, nastavilo se sa javnim angažmanom koji će približiti novu Jugoslaviju, njenu antifašističku borbu ali i nova politička i ideološka stremljenja, iseljeničkoj zajednici ali i američkom javnom mnjenju. Nastavilo se sa insistiranjem na kontinuitetu slanja pomoći ali su mesto u javnim obraćanjima dobili i novi sadržaji. Pitanje Trsta, opravdanost teritorijalnih aspiracija jugoslovenske države, ali i pitanje unutrašnje transformacije države i društva dobijaju mesto u glasilima ovih organizacija.¹⁹⁷⁸ Pored pisane reči, važno mesto imali su javni nastupi koji su, svojom masovnošću, trebali da potvrde podršku iseljenog naroda pravcu u kom se jugoslovenska država kretala. Prisustvo uglednih zvanica iz redova američkog javnog života s druge strane pružalo je svojevrsnu potvrdu podrške koju su nove vlasti uživale. U Pitsburgu 24. februara 1945. godine održan je masovni miting i priređen koncert u organizaciji Demokratskih Srпкиnja zapadne Pensilvanije na kome je govorila supruga novog jugoslovenskog ambasadora Stanoja Simića ali i gradonačelnik Pitsburga Dejvid Lorens.¹⁹⁷⁹ Proslava Dvdeset sedmog marta, tako važnog datuma sa simbolikom koja postaje izvorom novih sukoba, bila je još jedna prilika za podsećanje na početak “ostvarenje borbe naroda Jugoslavije protiv fašističke diktature”.¹⁹⁸⁰ Svakako jedna od najvećih manifestacija koja je simbolisala podršku novoj Jugoslaviji održana je u Njujorku. Uz dozvolu i podršku njujorškog gradonačelnika F. la Gvardije, dokazanog simpatizera NOP i Tita, tokom tri dana 23-25. avgusta 1945. godine, nizom programa obeleženi su jugslovenski dani u ovom gradu. Početak kampanje započeo je proslavom u hotelu Voldorf Astorija u čast američkog 15-og vazduhoplovnog korpusa. U svom govoru Stanoje Simić istakao je zasluge partizanskog pokreta na spasavanju američkih pilota, pozvao je američke novinare da posete Jugoslaviju i uvere se u stanje koje

¹⁹⁷⁷ Mirko Marković prepoznao je značaj ove organizacije ne u njenom humanitarnom radu već u širenju „istine“ o Jugoslaviji.

¹⁹⁷⁸ AJ, 83-27, Bulletin, Vol.3, No.3, septembar 1945.

¹⁹⁷⁹ Milena Šotra Gaćinović, *Viđenja iz iseljeničkog života*, 313.

¹⁹⁸⁰ Tim povodom organizovana je proslava u Njujorku na kojoj je prisustvovalo 300 gostiju. Nastupio je violinista Zlatko Baloković, čestitke su stigle od američkog predsednika H. Trumana koji je pozdravio proslavu godišnjice „jugoslovenskog otpora silama agresije“. Američki sekretar za trgovinu i bivši potpredsednik Henri Walas istakao je „Danas Jugoslavija ima stabilnu vladu – demokratsku vladu“. Nekoliko američkih država proglasilo je ovaj dan Danom jugoslovenskog otpora. Prisutan je bio i direktor UNRRA Herbert Liman, konzul Čehoslovačke, predstavnici američke vojske, Frano Petrinović, Oskar Gavrilović, glavni rabin Jugoslavije Isak Alkalaj, Vera Zorina. AJ, 83-6, Proslava 27. marta u New Yorku, 28. mart 1945.

je tamo vladalo i konačno, ponovio poziv za slanjem pomoći. Tokom ovih dana prikazan je film o borbi partizana, rasturani su leci, angažovani su američki glumci i novinari, a kampanja se vodila i preko radija. Prikupljeno je oko 5000 dolara pomoći a u cilju daljeg sakupljanja novčanih priloga prodavale su se, za tu priliku izrađene, limene kutije sa slikom jugoslovenskog deteta.¹⁹⁸¹ Nije zanemaren ni obračun i pokušaj političke marginalizacije starih političkih snaga. Reagovalo se na svaki pokušaj izazova ili osporavanja promena koje su se događale na tlu stare domovine. Odbijanje kralja Petra II da prizna Beogradski sporazum naišao je na trenutnu osudu Ujedinjenog komiteta. Izjavom od 25. januara 1945. godine, ova organizacija ocenila je kraljev čin kao nedemokratski i protivian ciljevima Ujedinjenih nacija. Štaviše, upozoravalo se da kraljevo odbijanje može odvesti zemlju u građanski rat ali i da je u interesu Sjedinjenih Država da narodima Balkana prizna pravo na samoopredeljenje. Ovaj sporazum je, kako se isticalo, bio korak ka stvaranju nove demokratske Jugoslavije zasnovane na temeljima borbe NOB.¹⁹⁸²

Stvarni izazov novog vremena bilo je dobijanje podrške starih iseljeničkih organizacija koje su ostvarivale istinski uticaj na jugoslovensko iseljeničtvo u Americi. Srpsko iseljeničtvo, njegov veći deo, krenuo je, u političkom smislu i u kontekstu odnosa prema događajima u zemlji, drugim putem. Srpski iseljenici ili bar njihovi reprezentanti u najvećim iseljeničkim organizacijama opredelili su se za traženje novih puteva i alternativa postojećim snagama kako već potpuno marginalizovanoj staroj političkoj eliti tako, i pre svega novim komunističkim snagama. Ostalo je pitanje odnosa hrvatskih i slovenačkih iseljenika u ovom novom vremenu kada je ratni ishod bio jasan a onaj politički i dalje do izvesne mere zamagljen. Nije bila nepoznata komunistička priroda samog vođstva NOP-a, ali je nepoznanica i predmet spekulacija bila priroda pokreta u celini kao i politička sudbina, odnosno političko i ideološko oblikovanje jugoslovenske države nakon ratnih sukoba. Na osnovu događaja iz 1942/43. godine, odluka koje su pratile rad reprezentativnih nacionalnih kongresa Slovenaca i Hrvata, moglo se činiti da je njihova podrška ili bar prihvatanje promena osigurano. Međutim, godine kada se NOP uvodi kao politička snaga u legitimne tokove međunarodne politike i kao snaga na koju se računalo u posleratnoj

¹⁹⁸¹ Mirko Marković, *Borba u Americi za novu Jugoslaviju*, Beograd 1946, 80-81.

¹⁹⁸² Izjavu su potpisali Luj Adamič, Zlatko Baloković, Strahinja Maletić. AJ, 83-6, Statement by the United Committee of South Slavic Americans, 25. januar 1945.

Jugoslaviji, na površinu izbija i prava priroda novih političkih rešenja. Još uvek se išlo putem kompromisa poput prihvatanja sporazuma Tito-Šubašić, uostalom objektivno stanje na terenu, kontinuitet ratnih operacija u zemlji i političke kalkulacije međunarodnih aktera, nisu ni dozvoljavale drugačiji nastup, bar ne još uvek. Ali odnos prema starim političkim snagama pokazivao je u sve većoj meri da ne samo da se na njih ne računa u budućoj jugoslovenskoj državi već su one percipirane kao nepoželjne u toj novoj budućnosti. Ovaj odnos bio je vidljiv u odnosu na vladu u emigraciji, ali i apostrofiranjem „velikosrpske međuratne politike“. Ali se tu nije stalo, komunistička partija u Jugoslaviji bila je nosilac ideologije koja je vodila ka punoj transformaciji društva i države. Vreme međunarodne afirmacije političke alternative koju je predstavljao NOP i komunističko vođstvo učinilo je da i ideje i politika koju su oni reprezentovali postane vidljivija svetskoj i iseljeničkoj javnosti. Snage u Jugoslaviji nisu ni pokazivale želju da nastupaju među iseljeništvom sa zamagljenim političkim i ideološkim izrazom, naprotiv. Pokazaće se da će se upravo iz zemlje podrška tražiti bez kalkulacija u pogledu namera komunističke vlasti i pravca kojim se Jugoslavija kretala. Pravovernost i ispravnost novog vremena sa novom ideologijom trebala je da bude dovoljna za pridobijanje podrške iseljeničkih zajednica u severnoj Americi.

Prioritet slovenačke zajednice je bilo rešavanje ključnih političkih, teritorijalnih zahteva koji su gotovo konstantno izražavani od početka izbijanja rata. Izrazi lojalnosti bez uključivanja ovog političkog zahteva, bilo kojoj političkoj snazi, uključujući i vladu u emigraciji nisu bili deo javnog angažovanja Slovenaca u Americi. Lojalnost dinastiji ili staroj Jugoslaviji nije bila безусловna. Polazilo se od zagovaranja određenih demokratskih principa kao i interesa slovenačkog naroda u starom kraju. Podrška je išla onoj političkoj snazi koja je mogla ostvariti obe težnje Slovenaca u Americi. Stoga se kroz prizmu tih zahteva posmatrala politička transformacija i promena vlasti u Jugoslaviji. Prevagu je svakako postepeno odnosio partizanski pokret a formiranjem SANSa koji je objedinjavao predstavnike raznih slovenačkih organizacija u Americi, a zatim i njegovo uključivanje u rad Ujedinjenog komiteta postavio je smernice daljeg kretanja političke podrške većine slovenačkih iseljenika. Izvesne nedoumice i zadržka u potpunom napuštanju ostalih aktera jugoslovenske politike bila je prisutna. Odbijali su se radikalni rezovi koji bi vodili ka

potpunom okretanju jednoj političkoj opciji. U trenucima kada su se donosile ključne odluke koje su i zaista uvodile slovenačke iseljenike sve više u krug simpatizera novih snaga u Jugoslaviji, nije se odustalo od sardnjesa starim političkim subjektima pa stoga nije bilo čudno ni prisustvo K. Fotića na konferenciji u Klivlendu decembra 1942. godine. Odlukama Ujedinjenog komiteta sredinom 1943. godine koje su uvodile NOP i AVNOJ kao jedinu legitimnu vojnu i političku snagu u Jugoslaviji, suprotstavio se jedino slovenački predstavnik insistiranjem na politički neutralnom stavu prema nosiocima otpora u okupiranoj Jugoslaviji. I u mesecima kada je bilo više nego izvesno vojno i političko preimućstvo narodnooslobodilačkog pokreta i J. B. Tita postojali su i glasovi, pre svega u redovima katoličkog klera i u organizacijama izrazito katoličkog opredeljenja, koji su se protivili potpunom pristajanju uz ovu političku i vojnu opciju.¹⁹⁸³ Istina oni nisu bili dominantni što će se u krajnjoj liniji odraziti i na pozitivan odgovor slovenačkih iseljenika u pozivu na saradnju sa novim vlastima. Politika Ujedinjenog komiteta bila je jasno pro partizanska. To je bila glavna vidljiva snaga na tlu Amerike koja je promovisala ovaj politički zaokret. Svakako da nije bilo zanemarljiva činjenica da je idejni i faktički vođa ovog tela bio jedan od najuglednijih Amerikanaca slovenačkog porekla Luj Adamič. Štaviše, on je bio jedan od nosilaca aktivnosti u cilju popularisanja novih snaga u Jugoslaviji.¹⁹⁸⁴ Predstavnici slovenačkih organizacija poput Vincenta Cankara bili su zastupljeni u Ujedinjenom komitetu a SANS kao objedinjujuća organizacija slovenačkih iseljenika na čelu sa Etbinom Kristanom iskazala je svoje političko opredeljenje i simpatije za NOP i Tita. Zahvalnost za iskazanu podršku SANSu je došla i od strane partizanskog

¹⁹⁸³ Kada je postalo jasno da se Ujedinjeni komitet a zatim i SANS u potpunosti priklanjaju partizanskom pokretu, i daju podršku političkim odlukama istog, javile su se inicijative unutar slovenačke zajednice da se, u cilju očuvanja jedinstva slovenačkog elementa, ostane na neutralnim pozicijama bez pružanja podrške samo jednoj vojnoj i političkoj opciji. Ostanak SANS-a na propartizanskim pozicijama dovelo je do istupanja Marie Prislend, predsednice Slovenske ženske Zveze i Jožefa Zalara sekretara Kranjsko-slovenske katoličke jednote iz SANS-a. Svakako najjači izraz neslaganja ovakvom politikom krovne slovenačke organizacije kakva je bila SANS, bila je akcija klerikalnog krila Slovenaca na čelu sa Francom Grabovšekom koji su 12. septembra 1944. godine predali pismo Stejt Departmentu, optužujući komuniste u Jugoslaviji za teror i izrazili neprihvatanje NKOJ kao nove vlade. Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 256-262.

¹⁹⁸⁴ Krajem 1943. godine u Americi se pojavila njegova knjiga *My Native Land*, u kojoj on opisuje antifašističku borbu NOP i suprotsavlja ovaj pokret do tada prihvaćenom četničkom pokretu. Knjigu su osudili slovenački klerikalni krugovi. Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 255.

pokreta.¹⁹⁸⁵ Kako navodi M. Klemenčić, uključivanje najvećeg broja podružnica SANS u akciji pružanja političke podrške NOPu svedočile su o podršci i političkom opredeljenju najvećeg dela slovenačkih iseljenika.¹⁹⁸⁶ Etbin Kristan, predsednik SANSa izrazio je očekivanje da će na predstojećoj konvenciji ove organizacije krajem jula 1944, pokazati „da je ogromna većina Slovenaca u ovoj zemlji solidarna sa Oslobodilačkom frontom“.¹⁹⁸⁷ Potvrda većinskog opredeljenja došla je na konvenciji SANS-a održanoj 3. septembra 1944. godine u Klivlendu. Zauzeto je jasno propartizanko opredeljenje, pružena je podrška Titu a formalna potvrda ovog opredeljenja došla je kroz ponovni izbor E. Kristana za predsednika SANS-a.¹⁹⁸⁸ Iskazana podrška odnosila se na proklamovane demokratske principe na kojima je buduća jugoslovenska država trebala da bude izgrađena kao i na ideju federalizma. Vincent Cankar, predsednik najveće slovenačke organizacije SNPJ, svoje pristajanje uz partizanski pokret obrazložio je njegovim političkim programom koji je bio sličan onom koji su zastupali Slovenci u Americi.¹⁹⁸⁹ Opet, važno mesto imala je činjenica da je i nova vlast u Jugoslaviji zagovarala priključivanje primorskih krajeva budućoj obnovljenoj jugoslovenskoj državi. Važnost ovog pitanja za slovenačko iseljeničtvo bila je vidljiva tokom svih ratnih godina i nije se izgubila ni na kraju rata.¹⁹⁹⁰ Predsednik SANSa Etbin Kristan u pismu Savi Kosanoviću, apeluje na njega kao člana nove vlade da se založi za oslobođenje Primorja.¹⁹⁹¹ U prvom susretu sa predstavnicima nove Jugoslavije jula 1945. godine Luj Adamič je istakao poseban značaj Trsta „za slovenački narod“.¹⁹⁹² Značaj zalaganja za nove teritorije za pridobijanje simpatija slovenačkih iseljenika nije promakao ni jugoslovenskim komunistima. Svakako da je političko kretanje među slovenačkim iseljenicima bilo lišeno većih potresa i radikalnih istupa te ono nije ni izazivalo dubinske

¹⁹⁸⁵ Upućena je poruka “Your mission especially as citizens of great American democracy wick all Yugoslavs love and admire is to be champions of harmony and interpreters of aims wick your brothers here wage superhuman fight colon liberty, democracy, human dignity in federal Yugoslavia embracing in unbreakable union al Slovenes, Serbs, and Croats”. AJ, 83-15-415, S. Kosanović za SANS, Telegram Vidmara i Kidriča, bez datuma.

¹⁹⁸⁶ Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci*, 229-230

¹⁹⁸⁷ AJ, 83-5, Pismo E. Kristana S. Kosanoviću, 29. jula 1944.

¹⁹⁸⁸ Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci*, 262.

¹⁹⁸⁹ Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci*, 269.

¹⁹⁹⁰ L. Lees takođe zaključuje da su Slovenci podržali Tita zbog teritorijalnih zahteva i u tom smislu politike partizanskog pokreta, Lorrain Lees, *Yugoslav Americans*, 195.

¹⁹⁹¹ AJ, 83-5, Pismo E. Kristana S. Kosanoviću, 29. jula 1944.

¹⁹⁹² Vladimir Dedijer, *Beleške iz Amerike*, Beograd 1945, 14.

opservacije i analize kod savremenika. Slovenačko političko razmišljanje ostalo je u senci uzavrelih odnosa srpskog i hrvatskog elementa koje je ostalo okvir u kojem su se vodile debate o svrsishodnosti obnove Jugoslavije, kada su se analizirale prepreke i tražila nova rešenja. Kada je u pismu S. Kosanoviću stari kominternovac i komunista Mirko Marković tumačio raspoloženje iseljenika u Americi za Slovenačku zajednicu je izdvojio samo kratak komentar „Kod Slovenaca nije loše a moglo bi se postići i bolje“.¹⁹⁹³

Odlukama hrvatskog kongresa februara 1943. godine u Čikagu, opredeljenje većine hrvatskih iseljenika postalo je jasno. Prihvatanje odluka u Bihaću, a zatim i na simbolični način, pozdravima upućenim NOPu a uskraćenim vladi u Londonu podrška novim snagama je dobila svoje jasne obrise. Ovakvo političko opredeljenje nastavljeno je i u novim okolnostima odnosno u procesu postepenog ali neizbežnog prelaska vlasti na novu vojnu i političku snagu izraslu iz partizanskog pokreta. Osnivanjem Vijeća američkih Hrvatica u organizacionom smislu učvršćena je mreža institucionalna podrške NOPu ali je to bila i još jedna potvrda političkog opredeljenja hrvatskih iseljenika. Izvesna sporenja i istupi i nakon kongresa 1943, ukazivali su da postoje izvesne pukotine u ovom opredeljenju ali su one bile prigušene i nedovoljno prisutne da bi izazvale veću zabrinutost ili dovele u pitanje većinsko opredeljenje hrvatske zajednice u Americi.¹⁹⁹⁴ Podrška NOPu nije značila i nestanak ili potiskivanje dotadašnjeg političkog i može se reći nacionalnog oslonca prepoznatog u Hrvatskoj seljačkoj stranci i V. Mačeku, naprotiv. Ali uspesi partizanskog pokreta, ideje koje je njegovo političko vođstvo propagiralo nije bilo u koaliciji sa političkim i nacionalnim nastojanjima hrvatskih iseljenika ili bar većine njih. Takođe, pozicija HSSa i Mačeka nije dovođena u pitanje. Štaviše Tito je sporazum postigao sa

¹⁹⁹³ AJ, 83-5, Pismo M. Markovića S. Kosanoviću, 1. decembar 1944, U analizi raspoloženja jugoslovenskih iseljenika u Americi za i protiv nove Jugoslavije izneta je sledeća ocena opredeljenja slovenačkih organizacija: za novu Jugoslaviju bile su Slovenska narodna potporna jednota sa 66072 člana(Čikago), Slovenska dobrodelna zveza sa oko 14000 članova (Klivlend), Američka bratska zveza sa 27000 članova (Elly, Minesota), Progresivne Slovenke sa 650 članova (Klivlend). Većinsko opredeljenje za novu Jugoslaviju zabeleženo je kod organizacija Jugoslovenska potporna zveza „Sloga“ sa preko 2000 članova (Milvoki), Zapadna slovenska zveza sa 6000 članova (Denver), dok su protiv bile Kranjsko slovenska katolička jednota sa oko 40000 članova(Džoliet, Ilinoj), Slovenska ženska zveza sa oko 12000 članova (Džolijet, Ilinoj), Slovenska moška zveza sa više od 500 članova (Barberton, Ohajo). AJ, 507/IX, CK SKJ, IV- iseljenici, Jugoslovenska ekonomska emigracija u U. S. A., bez datuma.

¹⁹⁹⁴ Narodno vijeće američkih Hrvata održalo je 23. januara? 1944. godine, sednicu u Pitsburgu na kojoj je osnovan Hrvatski ratni pomoćni odbor za potrebe prikupljanja pomoći narodu Jugoslavije. Jure Prpić, *n. d.*, 239.

Ivanom Šubašićem za koga je vladalo uverenje da je i dalje odan Mačeku, S. Kosanović u javnim nastupima do ulaska u vladu jula 1944. godine upravo je Mačeka apostrofirao kao vođu i predvodnika demokratskog otpora režimu u Kraljevini Jugoslaviji. Tako je novembra 1943. godine Kosanović označio Mačeka kao „indisputable leader of the overwhelming majority of the Croats“ ali i „one of the rarest European democratic leaders who, remaining in the country under occupation of Nazi-Fascism, is holding the most courageous attitude, encouraging the patriotic resistance in Yugoslavia...“.¹⁹⁹⁵ Slika Mačeka kao vođe Hrvata ali i dokaz hrvatskog otpora i svojevrtni odgovor na srpske optužbe, bila je prisutna od počka rata i na njoj se insistiralo ne samo od strane hrvatskih političara u emigraciji već i od strane iseljeničkih krugova koji su stali iza podrške novim snagama u Jugoslaviji. Tako je i Zlatko Baloković u intervjuu američkim novinama ustvrdio „Danas je Maček, čije se moralno vođstvo hrvatskih masa ne dovodi u pitanje interniran...On je jedan od retkih političara u Evropi koji čuva plamen otpora beskompromisno živim odbijajući da saraduje bilo sa silama Osovine ili sa jugoslovenskim Kvislinzima“.¹⁹⁹⁶ Političke promene koje su postajale sve vidljivije ali i prava priroda vođstva partizanskog pokreta neće međutim ostaviti prostor opstanku ovakvim javnim nastupima simpatizera i podržavalaca NOP.

Kada su politička kretanja kao i vojna situacija u Jugoslaviji izneli NOP na poziciju ključnog faktora u definisanju, određivanju budućnosti jugoslovenske države, podrška javno izražena 1943. godine, poprimila je oblike konkretne saradnje. Akcenat u poslednjim godinama rata stavljen je na slanje pomoći ugroženom narodu u staroj domovini a HBZ je uzela aktivno učešće. Činilo se da je u ovom delu iseljeničtva ujedno i najbrojnijem podrška promenama bila gotovo neupitna. Zadovoljstvo hrvatskih iseljenika svakako je moglo da izazove sporazum Tito-Šubašić i formiranje nove vlade. Tako i u kontekstu starih političkih snaga kao i od strane novih, hrvatski narod dobio je dva predstavnika iz svojih redova. Značaj koji se pridavao opredeljenju hrvatskih iseljenika bio je primetan. Martin

¹⁹⁹⁵ AJ, 83-5, Sava Kosanović za F. la Gvardiju, 30. novembar 1943.

¹⁹⁹⁶ „Today Matchek, whose moral leadership of the Croat masses is more unchallenged than ever, is interned... He is one of those rare political leaders in Europe who keeps the flame of resistance uncompromisingly alive by refusing any collaboration with either the Axis or Yugoslav Quislings“. AJ, 83-5, Z. Baloković za New York Herald Tribune, 6. jun 1943.

Bogdanović jedan od lidera Ujedinjenog komiteta sa olakšanjem je primetio da je stanje u Americi povoljno po partizanski pokret „danas kada imamo Zajedničar na našoj strani“.¹⁹⁹⁷ Kako je iz pozicije hrvatskog iseljeničkog vođstva bio percipiran I. Šubašić govori sadržaj telegrama koji je Butković uputio Šubašiću jula 1944. Osvrćući se na akciju sakupljanja pomoći Butković poručuje „...želim vam uspeh u Vašim naporima protiv zajedničkih nam neprijatelja“ (“...wishing you all success in your efforts against our common enemies“).¹⁹⁹⁸ Proći će manje od godinu dana a vera u podršku vrha hrvatskog iseljeničtva neće biti tako neupitna. Još oktobra 1944. godine S. Maletić je konstatovao “90% hrvatskog iseljeničtva je danas sa nama“.¹⁹⁹⁹ Decembra 1944, međutim Mirko Marković ocenio je da je stanje kod Hrvata „jedna velika zbrka“.²⁰⁰⁰ Kada se posmatra podrška koju je većinsko hrvatsko iseljeničtvo, bar kroz delovanje najveće iseljeničke organizacije, dalo partizanskom pokretu a zatim i političkim odlukama ona je svakako bila zasnovana na određenim pobudama i očekivanjima. Prava priroda promena u Jugoslaviji ka kojima su je vodili vrh Narodnooslobodilačkog pokreta i odlike koje su postepeno oblikovale i političku prirodu borbe na tlu jugoslovenske države, nije bila jasna niti ju je moglo oceniti na osnovu vesti i deklarativnih izjava koje su stizale do iseljenika. Vesti o borbi partizana protiv okupatora svedočile su o pojavi antifašističkog pokreta koji je uspeo da objedini sve jugoslovenske snage bez obzira na nacionalnu pripadnost. Sadržaj političkih ciljeva NOP koji su širili komunisti među iseljenicima kao i članovi ujedinjenog komiteta, nudili su sliku partizanskog pokreta i vođstva kao nosilaca ideja demokratije, jednakosti, zajedništva, zastupnika reforme koja će oblikovati zajedničku državu na federalnom principu uz uvažavanje prava i interesa svih naroda. To je dakle bio pokret koji je zastupao vrednosti bliske američkom čoveku. Apostrofiranje rešavanja nacionalnog pitanja i borbe protiv velikosrpske ideologije svakako su bile ideje koje su mogle naići na simpatije unutar hrvatskog iseljeničkog korpusa. S druge strane insistiranje na opštejugoslovenskom karakteru narodnooslobodilačke borbe i konačno je davao hrvatskom narodu položaj

¹⁹⁹⁷ AJ, 83-5, Pismo M. Bogdanovića F. Petrinoviću, 25. februar 1944.

¹⁹⁹⁸ AJ, 103-11, Telegram I. Butkovića za I. Šubašića. 14. jul 1944.

¹⁹⁹⁹ Maletić je istakao I. Butkovića kao glavni problem unutar hrvatskog iseljeničtva. Njegova razmatranja bila su u kontekstu zajedničke akcije slanja pomoći ugroženima u straoj domovini. AJ, 83-5, Pismo Strahinje Maletića S. Kosanoviću, 30. oktobar 1944.

²⁰⁰⁰ AJ, 83-5, Pismo M. Markovića S. Kosanoviću 1. decembar 1944.

saveznika u borbi protiv nacizma i fašizma i uklanjalo stigmatu saradnika Nemaca na tlu okupirane Jugoslavije. Dakle bilo je puno razloga da se NOP prihvati i podrži što je hrvatsko iseljništvo manifestovalo kroz različite oblike saradnje. Izvesni nagoveštaji da ovo naizgled prirodno savezništvo se neće odvijati glatko i bez ikakvih smetnji postojali su već tokom konvencije HBZ sredinom 1943. Primetne pukotine u odnosima najveće hrvatske iseljeničke organizacije u odnosima sa predstavnicima novih vlasti postajace sve očiglednije sa procesom učvršćivanja vlasti komunističke partije. Priroda nove vlasti isključivala je sve snage koje nisu u potpunosti prihvatale i sledile komunističku ideologiju a iza deklarativnih principa stajala je težnja za potpunom transformacijom države i društva. U tom smislu kako nije bilo mesta za političare stare Jugoslavije koji su se nalazili u emigraciji, tako svakako nije bilo mesta ni za Vlatka Mačeka. S druge strane, pozicija Mačeka u hrvatskom iseljništvu nije dovođena u pitanje. Kada je Josip Smodlaka izjavio New York Times-u da je Maček „pošten čovek ali da nije dobar demokrata...“ vrlo brzo reagovao je Hrvatski glas iz Kanade, uporišta HSSa u Americi. U ovom listu postavljeno je pitanje „Dakle dr. Maček nije demokrata. A zašto su ga onda svi demokrati Jugoslavije smatrali za svog vođu? I tko je to vodio borbu za demokraciju u Jugoslaviji ako nije HSS?“.²⁰⁰¹ Postepeno, u iseljeničkoj javnosti pre svega ali i kroz američku štampu započelo je prisustvo onoga što će se okarakterisati kao kontroverza Tito-Maček. Martin Bogdanović se zapitao maja 1944 „...da li će Ban biti u stanju osigurati saradnju Titovih ljudi i što onda sa Mačekom“.²⁰⁰² Kritikujući izvesno oklevanje vrha HBZ u pogledu zajedničkog učešća u sakupljanju i distribuciji pomoći jugoslovenskom narodu i NOPu, L. Adamič je može se reći prepoznao značaj hrvatskog političkog lidera za Zajednicu. Kritikujući Butkovića i njegovo oklevanje u pogledu učešća u zajedničkim akcijama, Adamič iznosi svojevrсно upozorenje u pogledu daljeg odnosa Komiteta prema Mačeku. Prepoznajući postojanje tzv. kontroverze u pogledu Mačeka, Adamič koristi ovo pitanje kao svojevrсну pretnju za ostvarenje drugih ciljeva. U razgovoru sa otpravnikom poslova ambasade u Vašingtonu, I. Frangešom, on ukazuje na potrebu okončanja separatističkih tendencija Butkovića i kaže „I have personally tried everything possible within the United Committee to prevent and

²⁰⁰¹ AJ, 439-4, Hrvatski glasnik, Vinipeg, Direkcija za informativnu službu, pregled štampe

²⁰⁰² AJ, 83-5, M. Bogdanović za F. Petrinovića, 22. maj 1944.

hold down controversy over Machek and I think I have largely succeeded so that the United Commettee did not engage in the contraversy“. Ali zatim dodaje „I will no longer insist on the United Committee refraining from entering into Machek debate...“. Ipak kako zaključuje „The Machek Tito controversy, if there is any such thing is not our immediate concern“. ²⁰⁰³ Potreba daljeg jačanja organizacije i rad na prikupljanju pomoći, iz perspektive Adamiča i Ujedinjenog komiteta bili su prioriteti koji su zahtevali izvesnu uzdržanost u pogledu bavljenja onim pitanjima koja bi te prioritete na bilo koji način ugrozili.

Ukoliko je u redovima članova Komiteta postojala izvesna doza pragmatizma, u odnosu na hrvatsko iseljeničtvo i prepoznavanja potrebe određene uzdržanosti u pogledu Mačeka, snage koje su oni u Americi predstavljali nisu imale razumevanja za tu vrstu uzdržanosti. Mirko Marković je konstatovao „...ono što je kod Srba više ili manje prečišćeno, recimo kod Hrvata tek sada dolazi do prečišćavanja...“ ²⁰⁰⁴ Dok je Luj Adamič gorljivi pobornik Tita i NOPa ipak pokazivao izvesnu zadržku u pogledu otvorenog istupanja protiv Mačeka prepoznajući osetljivost ovog pitanja, takvu osetljivost nije pokazivala komunistička štampa u severnoj Americi. Napadi na Mačeka postaju primetni u listovima jugoslovenskih komunista početkom 1944. godine. ²⁰⁰⁵ I ovom prilikom, trebala se izbeći spontanost u nastupu. Nosioći napada na Mačeka trebali su da dođu od strane hrvatskih iseljenika, ²⁰⁰⁶ a oni su bar kada se radilo o levičarskim strujama među njima, to

²⁰⁰³ AJ, 83-15, Conversation between Louis Adamic and dr. Franges by telephon, 10:15 AM, 20. septembar 1944; Odgovor Butkovića, kako prenosi Frangeš, bio je „Look somebody is attacking Machek. I am not attacking nobody“. AJ, 83-15, Conversation between Louis Adamic and dr. Franges by telephon, 7:15 PM, 20. septembar 1944.

²⁰⁰⁴ Mirko Marković, *Da smo načisto. Pogled iz Amerike na Jugoslaviju, 1939-1945*, Pitsburg, 1945, 285; Razloge oklevanja da se otvoreno istupi protiv V. Mačeka, V. Dedijeru je saopštio sekretar američke komunističke partije Landi. Kako je Landi rekao napadom na Mačeka izgubila bi se podrška najveće iseljeničke organizacije HBZ. AJ, IX, 109-V-1-82, k-5, V. Dedijer za CK KPJ, 7. avgust 1945.

²⁰⁰⁵ AJ, 439-4, Pisanje jugoslovenske štampe, Kanada, 5. novembar 1944; Maček je od proleća 1944. godine, u nastupima komunista i levičara u Americi, postao političar koji je izdao Jugoslaviju svojim potpisom na Trojni pakt marta 1941. godine, prenosile su se vesti o kontaktima njegovih ljudi sa okupatorom. Mirko Marković, *Da smo načisto*. 261, 264-266, 269-270, 285.

²⁰⁰⁶ Kako se ističe, napad na Mačeka trebali su da izvrše isključivo Hrvati ali je u tome učestvovala i Slobodna Reč uprkos datim instrukcijama. Oспорavanje Mačeka ipak je došlo i iz sredine hrvatskog iseljeničtva. Tako je na Konvenciji američkih Hrvatica maja 1944. godine predlog Butkovića da se uputi pozdrav i Mačeku izviždan. U usvojenoj rezoluciji sa konvencije tražilo se od novog američkog predsednika Trumana da prizna vladu maršala Tita. Koliko je bila važna ova nova politička akcija pokazuje i činjenica da su delegatkinje koje su dolazile na konvenciju, na železničkoj stanici u Pitsburgu presretali članovi Kluba pomoraca koji su im govorili o Mačekovoj izdaji. AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Aktivnost jugosl. iseljenika u Sjed. Državama i Kanadi, 1944.

bezpogovorno prihvatili.²⁰⁰⁷ Međutim, komunisti u Jugoslaviji nisu želeli podršku iseljenika dobijenu isključivo političkim kalkulacijama. Iseljenici su takođe trebali da razumeju promenu koja se dešavala, ideju novog društva, ideologiju na kojoj se gradila zajednička država. Jasna slika promena se stoga morala prikazati i iseljeničkoj populaciji i tako se dobiti njihova podrška. Oспорavanje Mačeka i slike koja je do tada bila prisutna u Americi morali su nositi sadržaj koji bi opravdao i činio uverljivim komunističku argumentaciju. Vladimir Velebit stoga daje svojevršno uputstvo o načinima obračuna sa prepoznatim političkim protivnicima. Osvrćući se na već prisutne napade na Mačeka u iseljeničkoj štampi Velebit zaključuje da se Maček napada „a da nije masama objašnjeno zašto se njega napada i šta je on skrivio“.²⁰⁰⁸ Kako zatim Velebit objašnjava Maček je izdajnik „zbog toga što je potpisao Trojni pakt sa Nemačkom, zbog toga što je naredio seljačkoj straži da razoruža našu vojsku“ ali i zato što tokom tri i po godine borbe „u najtežim trenucima za hrvatski narod nije doneo nikakvu odluku, nije dao nikakvu direktivu za borbu protiv okupatora...“ i konačno „nije našao nijednu reč protesta protiv masovnog pokolja srpskog stanovništva u Bosni i Hrvatskoj“.²⁰⁰⁹ U svakom slučaju sve prisutnija istupanje protiv Mačeka uvode nova iskušenja u odnos hrvatskih iseljenika prema promenama koje se dešavaju u staroj domovini. Pravec koji se zauzeo u pogledu do tada nespornog lidera Hrvata, nije se pratio od strane celokupnog hrvatskog iseljeničtva. Protivnici političkih rešenja koja je nudila i nova politička snaga, poput klerikalnih krugova, političke opcije okupljene oko Hrvatskog lista, i beskompromisno antijugoslovenki orijentisan domobranski pokret, nisu bili nepoznanica i konstantnost njihovog antijugoslovenskog stava nije iznenađivala niti je bila izvorom zabrinutosti. Nova politika koja je sada u pitanje dovodila Vlatka Mačeka i postavljala ga u istu ravan sa do tada isključivo napadanom srpskom političkom elitom, pa čak kroz upotrebljenu terminologiju, i

²⁰⁰⁷ Lojalnost politici diskreditacije V. Mačeka u Americi izrazio je urednik „Narodnog Glasnika“, Toni Majnarić, ali i, kako noavodi L. Lees, svi hrvatski iseljenici koji su bili pro-partizanski nastrojeni. Lorrain Lees, *Yugoslav Americans*, 166.

²⁰⁰⁸ Velebit savetuje “Nikada nije dovoljno da se jednog čoveka koji imade izvestan autoritet naziva pogrđnim rečima kao “izdajnik”, “kvisling”, a da se ne navedu činjenice koje jasno ukazuju na to da je to lice zaista zaslužilo da bude nazvano tim imenima. Naše je mišljenje da je najvažnije raskrinkavati takva lica...”. AJ, 83-5, Vladimir Velebit za Strahinju Maletića, 2. septembar 1944.

²⁰⁰⁹ AJ, 83-5, Vladimir Velebit za Strahinju Maletića, 2. septembar 1944.

u istu ravan sa Mihailoviće, Pavelićem i Nedićem, doveo je u pitanje dotadašnj²⁰¹⁰u saradnju istaknutih hrvatskih iseljenika i organizacija. Ivan Butković predsednik HBZ-a, već je na VI konvenciji Zajednice septembra 1943. godine stavio do znanja da je njegova podrška AVNOJ-u i NOP-u ograničena i uslovna. Kada je Narodno vijeće američkih Hrvata zauzelo jasan propartizanski stav Butković je sa nekolicinom istomišljenika napustio ovo telo. Kada su započeli napadi na Mačeka, u pitanje je dovedena i sradnja hrvatskih iseljenika u Kanadi, tradicionalno okrenutih Hrvatskoj seljačkoj stranci.²⁰¹¹

Prilika da se u praksi vidi stepen spremnosti ali i modaliteti na koje se pristajalo u pogledu saradnje sa novom jugoslovenskom vladom, nije bila politička manifestacije već humanitarna akcija. Lorrain Lees zaključila je „War relief (had) become a principle arena in the United States for discussion and agitation of foreign political question“.²⁰¹² Neuspeh stvaranja jedinstvenog fronta pružanju političke podrške vladi u emigraciji pratilo je jednako tako prisutno nejedinstvo i organizaciji sakupljanja pomoći za jugoslovenski narod i državu. Na samom početku rata upravo je polje humanitarnog angažovanja bilo i platforma političkog i nacionalnog deklarisanja. D. Tomašić je branio tezu o posebnosti naroda i snazi nacionalne svesti ukazivanjem na neučestvovanje Hrvata u radu Fonda za prikupljanje pomoći Jugoslaviji, organizacije čiji je inicijator bio jugoslovenski poslanik.²⁰¹³ Saradnja sa AFY odnosno Fondom za prikupljanje pomoći na svojevrsan način bila je slika spremnosti saradnje i davanje podrške zvaničnoj jugoslovenskoj vladi. Slovenci, nikada ne istupajući sa radikalnim i isključivim stavovima, nisu pristajali na

²⁰¹⁰ Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske bratske zajednice 1894-1994*, 285.

²⁰¹¹ Predstavnik HSS u Americi, Petar Radić je na Konvenciji američkih Hrvatica podržao neuspelu Butkovićevu inicijativu da se pozdrav pošalje i Mačeku. AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Stanje jugoslovenskih organizacija u Americi, 1944; Ovo opredeljenje kanadskih Hrvata primetio je i sam Vlatko Maček. On je tako istakao „Nearly all the Croatian Immigrants in Canada had left Croatia after the first world war and consequently knew and have remained faithful to the ideology of the Radic brothers“. Vladko Maček, *In the Struggle for Freedom*, 270.

²⁰¹² Lorrain M. Lees, *Yugoslav-Americans and National Security during World War II*, 2007, 173.

²⁰¹³ Tomašić ističe suvišnost postojanja Jugoslovenskog centralnog odbora odnosno „neoportunist i nelogičnost osnivanja takvog odbora“ u kontekstu njegovog rada na sakupljanju pomoći. Tomašić navodi materijalnu neisplativost fonda, činjenicu da se sakupljena pomoć dostavlja direktno Crvenom krstu „zato što su sve naše iseljeničke ustanove u Americi organizirane na narodnom načelu a ne na jugoslovenskom načelu“. Dokaz ispravnosti ovog stava Tomašić je video u činjenici da je Centralni odbor „potpuno podbacio“ u pogledu prikupljanja pomoći posebno među Hrvatima. Tomašić je štaviše u tom telu video sredstvo za razbijanje HBZ i organ protivan Hrvatskom narodnom vijeću. AJ, 371-81, Pismo D. Tomašića K. Fotiću 29. jun 1941.

utapanje svoje organizacije Jugoslovenskog pomoćnog odbora-slovenačka sekcija u zajedničku organizaciju WRFASSD, na taj način čuvajući kontrolu nad sakupljanjem i dostavljanjem pomoći ali i svesno izbegavajući da se vezivanjem za druge organizacije to tumači i kao politički stav.²⁰¹⁴ Opet, na kraju rata, sada u izmenjenim okolnostima postavilo se pitanje objedinjavanja iseljeničkih snaga u cilju sakupljanja i slanja pomoći domovini koja je izlazila iz ratnog sukoba. Među raznim akcijama čiji je pokretač bio Ujedinjeni komitet najistaknutije mesto imala je akcija slanja broda sa humanitarnom pomoći pokrenuta sredinom 1944. godine. To je bila akcija koja je trebala, i to je u velikoj meri i postigla, da objedini napore svih iseljeničkih zajednica u Americi i omogući slanje velike količine potrebne pomoći starom kraju. Ovo je međutim bila i prilika kada su do punog izražaja došle različite percepcije u pogledu političkih promena koje su se događale.

Humanitarna akcija ili politička poruka

U novim političkim okolnostima nosilac ukupnih aktivnosti postao je WRFASSD koji je kako je istaknuto ostvario direktnu saradnju sa novim jugoslovenskim vlastima.²⁰¹⁵ Prva veća akcija ove organizacije kao i Vijeća kanadskih južnih Slovena ambiciozno je zamišljena. Naime, planirano je da se celokupna pomoć koja bi se prikupila za potrebe Jugoslavije, dostavi brodom koji bi vlada u Londonu poslala specijalno za tu namenu. Ideja je, kako se vidi na osnovu raspoloživih izvora, prvi put izneta od strane Vijeća Kanadskih Južnih Slovena.²⁰¹⁶ U svakom slučaju, do iseljenika je preko konzulata u Montrealu došla vest o spremnosti vlade u Londonu da pošalje brod u kanadsku luku za potrebe prenosa robe, hrane, lekova i medicinske opreme namenjenih izbeglicama i ranjenicima u severnoj Africi i južnoj Italiji kao i stanovništvu i partizanskim trupama u Jugoslaviji. Radilo se, prema ovoj informaciji, o brodu nosivosti od 5000 tona a za njegovo punjenje, procenjivalo se, bilo je neophodno pola miliona dolara.²⁰¹⁷ Iznova se pokazala spremnost iseljenika da

²⁰¹⁴ Matjaž Klemenčič, Ameriški Slovenci, 271.

²⁰¹⁵ AJ, 83-5, Pismo V. Velebita S. Maletiću, 9. septembar 1944.

²⁰¹⁶ Iznoseći podatke o prikupljenoj pomoći i budućem radu, Nikola Kovačević, ispred Vijeća kanadskih Slovena, izneo je ideju da bi kako kaže, najbolje rešenje bilo da se pošalje jugoslovenski brod koji bi pokupio sakupljenu robu. AJ, 83-15, Akcija za prikupljanje pomoći narodima Jugoslavije“, 16. avgust 1944.

²⁰¹⁷ Planirala se kupovina hrane, odeće, cipela, šivaćih mašina, kože, lekova, pencilina...AJ, 83-5, S. Maletić za S. Kosanovića 30. oktobar 1944.

odgovore potrebama starog kraja. Započela je obimna akcija širom severne Amerike na mobilizaciji iseljenika, ali i američke javnosti, u cilju prikupljanja pomoći. Širom Amerike, kako piše New York Times, otvarana su skladišta za prikupljenu pomoć, organizovani su lokalni komiteti.²⁰¹⁸ U cilju mobilizacije iseljenika za slanje pomoći Komitet je obavestio svoje ljude širom Amerike o dolasku broda.²⁰¹⁹ Tomo Babin je ispred Komiteta tokom novembra 1944. godine obišao niz iseljeničkih kolonija i zaključio da je postignuto jedinstvo u sferi humanitarnog rada.²⁰²⁰ Važnost poduhvata bila je tolika da je oformljeno i posebno telo, American Committee for the Yugoslav Relief Ship (ACYRS), koje je rukovodilo čitavom akcijom. Pomoć i učešće tražilo se od ostalih iseljeničkih organizacija. United Yugoslav Relief fund-u bio je upućen poziv za povezivanje, fuziju sa Komitetom ali odgovor nije stigao.²⁰²¹ Takođe, tražila se i pomoć nove jugoslovenske vlade, prvenstveno Save Kosanovića. ACYRS ga je tako molio da u intervjuima koje je davao američkim novinarima pomene rad ovog komiteta kao i da bi svaka pomoć američkih građana bila od velike moralne i materijalne važnosti.²⁰²² U cilju većeg propagandnog učinka predlagalo se i davanje izjave od strane J. B. Tita stranim ratnim izveštačima o potrebama jugoslovenskih naroda kao i o humanitarnom brodu. Takođe, predlagalo se da se u Ameriku pošalje mlada partizanka, po mogućnosti sa izvesnim poznavanjem engleskog jezika, koja bi pred američku javnost predstavila potrebe zemlje.²⁰²³ U opremanju broda učešće su uzeli pored Ujedinjenog komiteta u SAD i Vijeća kanadskih Južnih Slovena u Kanadi, HBZ, slovenačke organizacije, organizacije HSSa u Kanadi. Do kraja oktobra 1944. godine sakupljeno je od strane Ujedinjenog komiteta 75000 dolara, HBZ je raspolagala sa 135000 a slovenačke organizacije za pružanje pomoći 75000 dolara.²⁰²⁴ U trenutku slanja izveštaja Svetozara Maletića Savi Kosanoviću, Hrvatska Bratska Zajednica je donela odluku da za

²⁰¹⁸ AJ, 83-18-774, „Aid for Yugoslavia is organized here“, New York Times, 13. novembar 1944.

²⁰¹⁹ Radilo se o tzv “key men” širom Amerike. Pored toga Tomo Babin je upućen takođe sa zadatkom obilaska kolonija. AJ, 83-5, Pismo S. Maletića S. Kosanoviću, 30. oktobar 1944.

²⁰²⁰ AJ, 83-5, Pismo Tome Babina, 16. decembar 1944; Tomo Babin nalazio se na čelu “Kluba jugoslovenskih pomoraca”. On je bio član KPJ od 1925/26. godine. Strahinja Maletić, *Ujedinjeni odbor južno-slovenskih Amerikanaca*, U: *Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi*, Toronto, 1983, 94.

²⁰²¹ AJ, 83-5, Pismo S. Maletića S. Kosanoviću, 30. oktobar 1944.

²⁰²² AJ, 83-15, American Committee for the Yugoslav Relief Ship za S. Kosanovića, 21. novembar 1944.

²⁰²³ Uzor je bio postupak sovjetskih vlasti koje su u Ameriku poslale Ljudmilu Pavličenko za potrebe rada Russian War Relief Drive. AJ, 83-15, American Committee for the Yugoslav Relief Ship za S. Kosanovića, 21. novembar 1944.

²⁰²⁴ AJ, 83-5, Pismo S. Maletića S. Kosanoviću, 30. oktobar 1944.

humanitarni brod kupi material u vrednosti od 150000 dolara.²⁰²⁵ Vijeće kanadskih južnih Slovena sa svoje strane obezbedilo je sumu od 50 000 dolara koja je trebala da pokrije nabavku odeće za “pomoć Slobodnoj Jugoslaviji”. Po svemu sudeći radilo se o pomoći namenjenoj partizanskim jedinicama.²⁰²⁶ Planirana je i dalja nabavka robe koju bi Vijeću ustupila UNRRA.²⁰²⁷ U akciju prikupljanja pomoći uključile su se i lokalne organizacije HSS u Kanadi. Glavni odbor HSS u Kanadi uputio je novembra 1944, poziv svim ograncima u Kanadi da dostave sakupljeni novac koji bi zatim bio upotrebljen za kupovinu obuće, odeće i drugih potrebnih stvari a koje bi brodom bile dostavljene narodu u starom kraju.²⁰²⁸ Za pomoć narodu Jugoslavije HSS u Kanadi je ovom prilikom kupio šivaće mašine, platno, cipele.²⁰²⁹ Distribucija celokupne primljene pomoći je trebala da se odvija preko Ministarstva za socijalnu politiku i narodnog zdravlja, na čijem čelu se nalazio Sava Kosanović, u saradnji sa jugoslovenskim Crvenim krstom.²⁰³⁰ Prvobitni plan da se sakupljena pomoć pošalje specijalnim brodom koji bi jugoslovenska vlada u Londonu poslala u neku od kanadskih luka nije se ostvario. Očekivao se dolazak broda krajem oktobra ili početkom novembra. Međutim to se nije desilo pa je rok pomeren na decembar.²⁰³¹ Konačno, do dolaska ovog tako željno iščekivanog broda nije došlo. Ipak, drugim putevima pomoć koju su iseljenici sakupili dostavljena je na područje severne Afrike, južne Italije i Jugoslavije.

Ova akcija koja je, kao retko kad, obuhvatila angažovanje ili bar određivanje prema njoj, celokupnog jugoslovenskog iseljeničtva, na površini nosila je jasan humanitarni karakter, što je u krajnjem smislu ona to i bila. Bilo je međutim jasno da se nije radilo samo o praktičnom načinu da se organizuje prevoz humanitarne pomoći. Dolazak broda i uspeh celog poduhvata imao je daleko veće značenje. On je simbolisao snagu nove vlade a uspeh

²⁰²⁵ AJ, Pismo S. Maletića S. Kosanoviću, 14. novembra 1944.

²⁰²⁶ Nabavku je vršilo War Assets Corporation a ona je obuhvatala između ostalog čizme, pamučne majice, košulje, zimske kape, vojne kape, džempere, jakne, bluže i pantalone od teksasa, vunene bluže...AJ, 439-1, War Assets Corporation, 30. oktobar 1944.

²⁰²⁷ AJ, 439-1, Pov.br.290, Generalni konzul u Montrealu, P. Cabrić za Kraljevsku ambasadu u Vašingtonu, 3. novembar 1944; AJ, 430-1, Pov.br.338, 15. novembar 1944.

²⁰²⁸ AJ, 439-4, „Od glavnog odbora HSS u Kanadi“, novinski isečak, 7. novembar 1944.

²⁰²⁹ AJ, 439-1, Prepis, 14. novembar 1944. Prema zahtevu HSS na mašinama su trebale da budu postavljene pločice sa natpisom „Poklon Hrvatske seljačke stranke iz Kanade“. AJ, 439-1, Kupovina Hrvatske seljačke stranke, 29. decembar 1944.

²⁰³⁰ AJ, 83-15, Telegram Save Kosanovića Z. Balokoviću, 25. novembar 1944.

²⁰³¹ AJ, 83-5, Pov.br.338, Kraljevsko poslanstvo u Otavi za Savu Kosanovića, 15. novembar 1944.

akcije ukazivao je na verodostojnost Ujedinjenog komiteta i Vijeća kanadskih južnih Slovena, odnosno onih snaga u iseljeništvu koje su podržavale NOV i partizanski pokret, u vojnom i političkom smislu. Uključivanje ostalih iseljeničkih organizacija u ovu akciju slalo je signal o jedinstvenoj podršci iseljenika severne Amerike novoj političkoj orijentaciji Jugoslavije. Stoga nije čudno što je sekretar Ujedinjenog komiteta Strahinja Maletić rekao “Sa brodom mi moramo uspeti jer je to naše “biti ili ne biti””.²⁰³² Ali posredno kroz ovu akciju profilisao se odnos iseljeničkih zajednica prema novoj jugoslovenskoj državi i novim vlastima čija dominacija se više nije mogla zanemariti. Naime, postalo je jasno, posebno od trenutka formiranja vlade I. Šubašića i promena unutar jugoslovenske ambasade u Vašingtonu, da je pozicija Ujedinjenog komiteta i njegove podorganizacije humanitarnog karaktera, unutar iseljeničkog korpusa, u velikoj meri izmenjena. Značaj koji Ujedinjeni komitet u ovom periodu dobija nije toliko proistekao iz dozvole koju je konačno posle godinu dana napornog insistiranja dobio od američkih vlasti. U stvari dobijanje dozvole za sakupljanje i distribuiranje pomoći pre je bio odraz nove snage koju je ova organizacija stekla. Vodeću poziciju bar u odnosima zvaničnog karaktera, ova iseljenička organizacija dobila je zahvaljujući svom specifičnom odnosu sa NOP odnosno onom snagom koju je od osnivanja podržavala a koja je sada postala vodeći faktor u političkim pregovorima o budućnosti Jugoslavije kao i ključni i reklo bi se jedini stvarni faktor odlučivanja o budućem ustrojstvu i karakteru posleratne jugoslovenske države. Nove komunističke vlasti, u trenucima jačanja svog međunarodnog položaja i uspostavljanja pune vlasti unutar Jugoslavije, oslanjale su se na Ujedinjeni komitet u promociji određenih interesa i pokušaju realizovanja pojedinih, pre svega, humanitarnih potreba. Ujedinjeni komitet pored toga što postaje važan politički saveznik, iz perspektive komunističkog vođstva u Jugoslaviji, postaje faktor kome se obraća sa kojim se koordiniraju mere i planovi, šalju instrukcije i uputstva ali i telo od koga se traže smerinice i saveti u pogledu aktivnosti na tlu Amerike i među iseljenicima.²⁰³³ Otuda je saradnja iseljeničkih organizacija sa Ujedinjenim komitetom u pogledu organizacije slanja pomoći posredno značila i priznavanje nove političke situacije i prihvatanje nove partizanske snage unutar

²⁰³² AJ, 83-5, Pismo S. Maletića S. Kosanoviću, 30. oktobar 1944.

²⁰³³ AJ, 83-5, V. Velebit za S. Maletića, 9. septembar 1944; AJ, 83-3, Z. Baloković za V. Velebita, 15. septembar 1944.

Jugoslavije. U vremenu kada se nije jasno videla budućnost zemlje i kada je postojala izvesna nada u obnovu političkih snaga predratnog vremena svaki ovakav postupak pretio je da bude protumačen na određen način odnosno da mu se da određena politički i ideološki značaj. Stoga je zanimljiva reakcija iseljeničkih organizacija u Sjedinjenim Državama na poziv Ujedinjenog komiteta da se uključe u zajedničku akciju slanja pomoći Jugoslaviji.²⁰³⁴ Akcija oko skupljanja pomoći za opremanje jugoslovenskog broda je bila i prilika da se vidi spremnost ostalih iseljeničkih organizacija da ostvare saradnju u izmenjenoj političkoj situaciji i u sasvim novim političkim okolnostima. Potrebno je naglasiti da je spremnost Ujedinjenog komiteta da saraduje sa drugim iseljeničkim organizacijama bila delom uslovljena i stavom američkih vlasti koje su tražile saradnju sa drugim organizacijama iseljenika jugoslovenskog porekla.²⁰³⁵ Poziv da učestvuju u opremanju humanitarnog broda upućen je od strane Ujedinjenog komiteta svim iseljeničkim organizacijama. U stvari, očekivanja su bila da će se neke od njih uključiti u novoosnovano telo koje je uspelo da se domogne dozvole ne samo za sakupljanje već i za distribuciju pomoći. To bi dakle, svakako bio prvenstveno politički uspeh. Reakcija srpskih iseljeničkih organizacija je, posmatrajući ponašanje tokom čitavog perioda rata, na izvestan način bila očekivana. Prilikom analize finansija sa kojim je Komitet raspolagao za snabdevanje broda, nema pomena o prisustvu novca bilo koje srpske organizacije, za razliku od hrvatskih i slovenačkih.²⁰³⁶ Poziv da se pridruže u snabdevanju broda koji je trebalo da ponese pomoć narodima Jugoslavije Ujedinjeni komitet preko sveštenika S. Maletića, uputio je Srpskoj narodnoj odbrani ali “Odgovora ni od kuda”. Prema Maletiću došlo je do podeljenih reakcija ali je episkop Dionisije bio spreman da uputi poziv parohijama da se pridruže ovom poduhvatu ali je tražio da poziv za učešće stigne od S. Kosanovića.²⁰³⁷ Već desetak dana kasnije Maletić u

²⁰³⁴ Ujedinjeni komitet je imao ambiciju da uključivanjem drugih organizacija koje su imale dozvolu američkih vlasti da šalju pomoć Jugoslaviji u stvari posredno neutrališu njihov značaj i njih same. To se pre svega odnosilo na tela koja su posmatrana kao eksponenti Fotičeve politike odnosno one nastale pod uticajem bivšeg jugoslovenskog ambasadora. Neutralisanje uticaja starih snaga, u ovom slučaju oličenih kroz delovanje K. Fotića, značilo je i eliminisanje potencijalne političke konkurencije iz američke javnosti samim tim gubitka oslonca za one snage koje su činile izbeglu jugoslovensku vladu. Na taj način nove komunističke vlasti mogle bi u Americi da računaju na mrežu organizacija koje su svoju lojalnost pokazivale isključivo njima. AJ, 83-15, V. Trivanović za L. Adamiča, 18. jun 1944.

²⁰³⁵ AJ, 83-18, Z. Baloković za V. Velebita, 15. septembar 1944; Lorrain Lees, *Yugoslav Americans*, 175.

²⁰³⁶ AJ, 83-5, Izveštaj S. Maletića za S. Kosanovića, 30. oktobar 1944.

²⁰³⁷ AJ, 83-5, Telegram S. Maletića za S. Kosanovića, 3. novembar 1944.

izveštaju Kosanoviću kaže da se “situacija” sa Dionisijem “komplicirala” i saopštava da je Dionisije osnovao “Patrijaršijski relifni fond”.²⁰³⁸ Dostupni izvori međutim ne pokazuju da je došlo do učešća srpskih organizacija. Vladimir Dedijer u svojoj analizi pomoći koja je iz Amerike stigla novoj Jugoslaviji upravo ističe slabi odaziv srpskih iseljenika. Prema ovom izveštaju u potpornom ratnom fondu za Jugoslaviju Hrvati su učestvovali sa 85% sredstava, Slovenci sa 13,5% a Srbi sa svega 1,5%.²⁰³⁹ Slovenačke organizacije okupljene oko Jugoslovenskog potpornog fonda- slovenačka sekcija prihvatile su da učestvuju u snabdevanju broda ali su odbile poziv da se uključe u novoosnovanu organizaciju WRFASDD.²⁰⁴⁰ Na to je pristala jedino levo orijentisana organizacija SANS.²⁰⁴¹ Ipak ovo odbijanje nije se moralo priotumačiti kao nepristajanje na saradnju sa novim vlastima u Jugoslaviji, naprotiv. Posebno zanimljiva situacija bila je u pogledu uspostavljanja saradnje sa Hrvatskom bratskom zajednicom. I posle formiranja nove vlade HBZ je nastavila sa prikupljanjem humanitarne pomoći i bila je spremna da u pitanjima slanja i raspodele saraduje sa predstavnicima nove vlade.²⁰⁴² Konačno, Zajednica je uzela učešće i u akciji opremanja broda za potrebe jugoslovenskog naroda i boraca. Ali ono što je pratilo proces uključivanja ove organizacije u čitav poduhvat, otkrivalo je jedan prostor ispunjen nepoverenjem i političkim kalkulacijama. To više nije bilo vreme prepoznatih zajedničkih interesa koje je i dovelo do gotovo pune podrške hrvatskih iseljenika političkoj alternativu u okupiranoj Jugoslaviji. Ovaj humanitarni poduhvat odvijao se u senci novih optužbi koje su stizale na račun do tada neprikosnovenog Vlatka Mačeka. Kroz prizmu novih okolnosti tumačili su se postupci pojedinaca, ali su se i preduzimali određeni koraci. Određene izjave V. Velebita u pogledu pomoći po svemu sudeći su negativno uticale na stav HBZ. Naime Z. Baloković u pismu Velebitu upravo to navodi kao razlog za pojavu kako kaže “”Jak separatistički stav od strane Hrvatske Bratske Zajednice” (strong separatist attitude on part

²⁰³⁸ AJ, 83-5, S.Maletić za S. Kosanovića, 14. novembar 1945.

²⁰³⁹ Kao organizacije koje su davale pomoć Novoj Jugoslaviji DEdijer navodi HBZ, Vijeće američkih Hrvatica, SANS, Udruženje Demokratske Srпкиnje Amerike. AJ, IX-109-VI-1-82, k-5, Izveštaj V. Dedijera 1945.

²⁰⁴⁰ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, 270-271.

²⁰⁴¹ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, 229.

²⁰⁴² AJ, 83-5, Ivan Butković, glavni predsednik HBZ za S. Kosanovića 14. jul 1944; AJ, 83-5, S. Kosanović za I. Butkovića, 20. jul 1944; AJ, 83-15, Organizovanje pomoći za ranjene borce i bolesne izbeglice u Južnoj Italiji i Sjevernoj Africi, bez datuma.

of Croatian Fraternal Union).²⁰⁴³ Naredni meseci obeleženi su pokušajima da se HBZ uključi u zajedničku akciju i očigledno se radilo o važnom gestu pre svega iz perspektive ljudi okupljenih oko Ujedinjenog komiteta i WRFASSD. S. Maletić je tako u pismu Kosanoviću rekao “Da bismo sa Zajednicom u pogledu relief postigli sporazum mi smo, bez preterivanja govoreći, išli do krajnjih granica u popuštanju”.²⁰⁴⁴ Radilo se o višemesečnim naporima da se Zajednica privoli da sredstva koja je sakupila iskoristi za kupovinu materijala koji bi bio dostavljen planiranim jugoslovenskim brodom. Da Zajednica okleva da uzme učešća u ovoj planiranoj zajedničkoj akciji bilo je jasno neposredno posle osnivanja nove organizacije i vesti o dolasku jugoslovenskog broda. Sumnju u učešće Zajednice i povezanost sa pitanjem “Maček” izrazio je Adamič u razgovoru sa Frangešom 20. septembra 1944.²⁰⁴⁵ Z. Baloković je izvestio C. Kosanovića 25. septembra da HBZ odbija da se priključi humanitarnoj organizaciji (WRFASSD).²⁰⁴⁶ Sa svoje strane Zajednica je zamerala što su pozivi za prikupljanje pomoći upućen samo Ujedinjenom komitetu koji ga je zatim prosledio ostalim iseljeničkim organizacijama.²⁰⁴⁷ Uz komentar da HBZ pomaže ne zbog priznanja jugoslovenske vlade ili nekog drugog ipak se dodaje “Nije pak lijepo da na naš račun neko slavu žanje...”.²⁰⁴⁸ Ipak, postignut je delimičan uspeh. Podsticaji za saradnju su dolazile i sa drugih strana. Odgovarajući na ponudu HBZ da pomoć stradalima uputi preko njega, Šubašić je u telegramu Frangešu 6. oktobra izneo stav da se nabavka vrši “pomoću zajedničkog jugoslovenskog odbora”.²⁰⁴⁹ Međutim i 24. oktobra L. Adamič je ustvrdio govoreći o Zajednici “Oni nastavljaju da se mešaju u humanitarne napore”.²⁰⁵⁰ Konačno, 30. oktobra 1944. Maletić je mogao da izvesti

²⁰⁴³ AJ, 83-3, Z. Baloković za V. Velebita, 15. septembar 1944.

²⁰⁴⁴ AJ, 83-5, S. Maletić za S. Kosanovića, 30. oktobar 1944.

²⁰⁴⁵ AJ, 83-15, Conversation between Louis Adamic and dr. Franges by telephone September 20. 1944. 10:15AM; AJ, 83-15, Conversation between dr. Franges and Louis Adamic by telephone September 20. 1944. 07:15PM

²⁰⁴⁶ AJ, 83-15, Telegram Z. Balokovića S. Kosanoviću, 25. septembar 1944.

²⁰⁴⁷ Radilo se o telegramima pomoćnika ministra spoljnih poslova s. Gavrilovića i S. Kosanovića. Oba elegrama upućena su vođstvu Ujedinjenog komiteta. AJ, 83-18, „Kakova je hitna pomoć potrebna našima u El Shat Camp- Kairo“, Zajedničar, 18. oktobar 1944.

²⁰⁴⁸ AJ, 83-18, „Kakova je hitna pomoć potrebna našima u El Shat Camp- Kairo“, Zajedničar, 18. oktobar 1944.

²⁰⁴⁹ AJ, 103-11, Pov.br.649, Telegram Šubašića Frangešu, 6. oktobar 1944.

²⁰⁵⁰ “They are continuing to interfere with relief effort”. AJ, 83-15, Telegram L. Adamiča S. Kosanoviću, 24. oktobar 1944.

o ukupnoj sumi sa kojom je Komitet raspolagao za snabdevanje broda a u toj sumi se nalazio i deo koji je priložila HBZ.²⁰⁵¹ I dve nedelje kasnije, 15. novembra Maletić je Kosanoviću saopštio da je Zajednica odlučila da za 150000 dolara kupi robu za humanitarni brod. Po njemu HBZ je to učinila “pod pritiskom odozdo”.²⁰⁵² Obezbeđeno je učešće zajednice u dostavljanju pomoći za planirani brod ali se nije uspelo u uključivanju hrvatske organizacije u okvir rada WRFASSD. Ipak do dolaska broda nije došlo pa stoga i ova zajednička akcija nije u praksi realizovana.

Ova epizoda sa HBZ jasno je ukazala na komplikovani odnos iseljeničkih grupa prema političkim dešavanjima u domovini ali i prema ideji zajedničke države i jugoslovenskoj državi kao renoj političkoj opciji. Pružanje humanitarne pomoći i slanje pomoći zarobljenicima, izbeglicama, ugroženima u Jugoslaviji, vrlo brzo prevazišlo je svoju humanu komponentu, humani karakter i pretvorilo se u prvorazredan političko pitanje. Saradnja sa pojedinim ličnostima ili organizacijama tumačila se kao pružanje podrške ili saglasnost sa njihovim političkim i drugim pozicijama i stavovima. U slučaju jugoslovenskih iseljenika, kroz samostalni rad i na ovom polju čuvala s nacionalna posebnost ali još više manifestovao se određeni politički stav. Saradnja srpskih organizacija sa Fotićem i Fondom za pomoć Jugoslaviji ali i odbijanje bilo kakve saradnje sa organizacijom iza koje je stajao Ujedinjeni komitet ukazivala je na stav najvećih srpskih organizacija prema promenama u političkom životu u Jugoslaviji. Slovenci odbijaju uključivanje u WRFASSD iz straha da njihova pomoć neće ići Slovencima. U slučaju Hrvatske Bratske Zajednice sukobila su se dva interesa. S jedne strane emigracija oko HBZ i dalje je stajala iza politike HSS i u ovoj političkoj opciji videla istinskog predstavnika hrvatskih interesa. Opet, akcija Ujedinjenog komiteta posle dobijanja dozvole američke vlade, koja je obuhvatila i direktan kontakt sa hrvatskim iseljeničkim organizacijama širom Amerike tumačila se kao podrivanje uticaja HBZa. U stvari kroz kampanju za pomoć Jugoslaviji na tlu SAD vodila se i prikrivena borba za pojačavanje uticaja na iseljenike i na taj način mogućnost stvaranja baze za ostvarenje i drugih ciljeva. S druge strane Ujedinjeni komitet je u ponašanju HBZ u vezi zajedničke akcije videla političku opasnost po interese

²⁰⁵¹ AJ, 83-5, S. Maletić za S. Kosanovića, 30. oktobar 1944.

²⁰⁵² Ipak istovremeno Maletić kaže „Zajedničar nastavlja po starom“. AJ, 83-5, S. Maletić za S. Kosanovića, 14. novembar 1944.

novih snaga u Jugoslaviji. Naime oklevanje i odbijanje HBZ da svoj novac da na raspolaganje planiranoj akciji za prikupljanje pomoći tumačilo se kao potencijalna namera da se sakupljeni novac iskoristi za buduću političku borbu, odnosno kao pomoć HSS-u.²⁰⁵³ S obzirom da je poslednjih godina rata upravo ova politička snaga bila posmatrana kao glavni rival novim komunističkim vlastima koga je trebalo kompromitovati i ukloniti, jasna je bila važnost da se neutrališe bilo kakva akcija u prilog ovoj političkoj opciji.

Uprkos prolemima u pogledu dolaska dugo očekivanog broda, radilo se o važnoj političkoj pobjedi Ujedinjenog komiteta pošto je ova humanitarna akcija za njih otvarala niz mogućnosti. Prikupljanje pomoći otvaralo je mogućnost i za njenu distribuciju onima za koje je utvrđeno da im je neophodna. U ovom slučaju ostvarena je mogućnost da se konačno zvanično i otvoreno sakuplja pomoć za NOB. Takođe, prikupljanjem pomoći otvorena su vrata intenzivnijem prisustvu među iseljenicima kao i mogućnost jače i neskrivene agitacije među njima. Potiskivanje uticaja starog aparata i jačanje uticaja ili bar prisustva struktura naklonjenih novom partizanskom pokretu nastavljeno je već krajem 1944 i početkom 1945. M. Marković je upravo isticao značaj ove organizacije ne samo kao humanitarne već i kao one koja će širiti "istinu" o Jugoslaviji. Stvarnu dominaciju i monopol na slanje pomoći Ujedinjeni komitet ipak nije mogao ostvariti. Dozvolu za sakupljanje pomoći na teritoriji SAD znatno ranije dobili su HBZ, SNS, SNPJ i iako je bilo moguće potisnuti i zameniti rad organizacija nastalih pod uticajem članova emigrantske vlade, pre svega Fotića, to isto nije bilo moguće u slučaju potpornih organizacija. Na izvestan način dozvola za prikupljanje pomoći imala je više simboličan značaj nego realnu korist za NOP u pogledu podmirenja stvarnih potreba pokreta. Važna je bila promocija pokreta među iseljenicima, širenja kruga onih koji su upoznati sa aktivnostima partizanskog pokreta kako među iseljenicima tako i u američkoj javnosti. Ujedinjeni komitet je radio i na podsticanju slanja pomoći od strane drugih organizacija pre svega UNRRA-e. Ostvarivano je neraskidivo jedinstvo i poveznost konkretnih akcija u cilju slanja pomoći i rada na promociji partizanskog pokreta i zatim i uspostavljanja nove vlasti u Jugoslaviji.

²⁰⁵³ AJ, 83-15, Conversation between Dr. Franges and Louis Adamic by Telephon – September 20, 1944, 7:15 pm

Podrška jugoslovenskih iseljenika ratnim naporima Jugoslavije – materijalna i vojna pomoć

Vojni poraz Jugoslavije, uvođenje jugoslovenske politike u prostor van granica okupirane države, zatim i kompleksnost jugoslovenskog pitanja koje je tražilo određivanje prema jugoslovenskoj ideji kao takvoj ali i starim i novim nosiocima politike obnove zajedničke države, uvodili su iseljeničku zajednicu kao aktivnog aktera u prostor tzv. starokrajske politike. Kroz različite oblike javnog angažovanja, u krajnjoj liniji i kroz otvorenu političku akciju artikulišu se stavovi iseljeničke zajednice prema jugoslovenskom pitanju. Nosioci ovog iseljeničkog izraza bili su pojedinci, iseljenički “lideri”, istaknute ličnosti iz redova iseljeničkog života. Iseljeničke organizacije koje su putem odluka, rezolucija, deklaracija iskazivale stavove članstva, opet su to činile kroz glas tzv. delegata i vođstva ovih tela. Na jednom drugom planu, glas mase iseljenika dobijao je svoju snagu i postajao je prepoznatljiv i “vidljiv”. Učestvovanjem u pružanju pomoći ugroženim sunarodnicima i stradaloj domovini stav mase iseljenika i običnog čoveka koji se nalazio van vodećih struktura iseljeničkog javnog života, dobijao je svoje mesto i značaj. Politika obojena nacionalnim podelama svakako nije mogla da zaobiđe i ovaj aspekt angažovanja jugoslovenskih iseljenika. Podele i razmimoilaženja koje su pratile jugoslovensku politiku u emigraciji i svom snagom se prelivala i na javni izraz iseljenika, bile su isuviše duboke da bi ovaj u suštini humani aspekt ostao nedodirnut. Tako su obim, način sakupljanja i distribucija pomoći nosili pečat podela koje su određivale ukupan odnos iseljenika i države. Različita stajališta, političke koncepcije, ideologije, svoje mesto našle su i u ovoj sferi angažovanja iseljenika. Sa kojim organizacijama će se uspostaviti saradnja, čije vođstvo će se prihvatiti, kome će pomoć biti usmerena, bile su dileme koje su pratile i humanitarno angažovanje u Americi. Međutim nepobitna činjenica bila je da je ta pomoć jugoslovenskom narodu, izbeglicama, ratnim zarobljenicima ili borcima stizala tokom sve četiri godine rata. A ta pomoć imala je smisla jedino ako je dolazila od strane desetina i stotina hiljada iseljenika koji su tu pomoć činili vidljivom i osetnom. Učešće te mase iseljenika bilo je opredeljeno, u svojoj suštini, isključivo željom da pomognu i učine nešto za sunarodnike koji su se još jednom posle dvadeset godina našli pogođeni ratnim strahotama.

Rat u koji je Jugoslavija ušla aprila 1941. godine već je pogodio veliki deo Evrope, proizvevši ogroman broj izbeglica, velika razaranja i gubitke. Amerika je bila jedno od glavnih mesta za mobilizaciju pomoći i apele porobljenih naroda. Češka, poljska, finska emigracija, jevrejske izbeglice i drugi unesrećeni narodi na tom planu angažovali su se i mobilisali javno mnjenje Amerike. Slikama razaranja i patnje jugoslovenska država se pridružila ali samo kao još jedna žrtva nacističke agresije. Kako je primetio Fotić, američke mase bile su “zasićene” apelima i molbama za pomoć.²⁰⁵⁴ Dakle za američko javno mnjenje nije bilo nikakve posebnosti u jugoslovenskom slučaju niti se mogao očekivati specijalni status nove žrtve. Ushićenje posle 27. marta i nevericu posle 6. aprila, zamenio je interes za nove vesti koje su stizale iz Evrope. Tako, i u ovom slučaju na delo su dolazili umešnost i propagandna veština diplomata i javnih ličnosti da skrenu pažnju na potrebe svoje zemlje. Bilo je neophodno s jedne strane dotaći američke mase i skrenuti pažnju na potrebe jugoslovenskog naroda i s druge očuvati njihova zainteresovanost i podršku koje bi se iskoristile i za druge potrebe poput zaštite političkih interesa zemlje. Pokušaji mobilizacije američkog javnog mnjenja i njihovog angažovanja za potrebe jugoslovenske stvari bili su sastavna komponenta rada jugoslovenskih diplomata, političara, javnih ličnosti, iseljeničke štampe. Izvesni problemi usporavali su ove napore. Brzo okončanje rata u Jugoslaviji nije ostavilo prostora da se profilišu potrebe i utvrdi način rada u Americi. Ovome treba dodati i nedovoljnu koordinaciju diplomata u Americi i predstavnika izbegličke vlade, sukobe unutar jugoslovenskog političkog establišmenta, zbujujuće poruke upućene američkoj javnosti u pogledu budućnosti jugoslovenske države i sl. S druge strane prisutnost jugoslovenske patnje u prvim mesecima posle kapitulacije nije bila dovoljno vidljiva. Fotić u izveštaju M. Ninčiću kaže “Nijedna fotografija sa fronta i nijedan film nije stigao da pred ovdašnjim svetom evocira tragiku događaja” i istovremeno zamera odsustvo slika mase ratnih izbeglica.²⁰⁵⁵ Moralo se takođe voditi računa i o prisutnom otporu američke javnosti i institucija da se, slanjem pomoći, na bilo koji način ne pomaže nacistička Nemačka.²⁰⁵⁶ Uprkos ovim činilo se mnogobrojnim preprekama, Amerika i američki narod nisu izneverili jugoslovenska očekivanja. U Kanadi formirana je jugoslovenska sekcija pri Kanadskom

²⁰⁵⁴ AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića za M. Ninčića, 20. juna 1941.

²⁰⁵⁵ AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića za M. Ninčića, 20. juna 1941.

²⁰⁵⁶ AJ, 83-16, Izveštaj K. Fotića za M. Ninčića, 20. juna 1941.

Crvenom krstu preko koje se sakupljala i distribuirala pomoć za jugoslovenske potrebe.²⁰⁵⁷ Prostor Sjedinjenih Država u pogledu traženja podrške i sakupljanja pomoći postaje prostor od posebnog značaja za jugoslovensku vladu i jugoslovenske potrebe. I pored već pomenute “zasićenosti” molbama i potrebama evropskih naroda, ostavljeno je dovoljno mesta za pružanje pomoći jugoslovenskom narodu. To je na izvestan način bila i moralna obaveza američke države koja je svojim činjenjem i ubeđivanjem podsticala Jugoslaviju na pružanje otpora silama Osovine, odnosno odupiranju ulaska u Trojni pakt. Verbalni izrazi podrške koji su stizali u prvim mesecima 1941. godine, pa čak i davanje nagoveštaja o mogućoj vojnoj pomoći, posle napada Nemačke a zatim i poraza Jugoslavije, sada su mogli poprimiti i obrise konkretne podrške jugoslovenskoj vladi i njenim potrebama. Neposredno nakon napada na Jugoslaviju, američki Crveni krst stavio se na raspolaganje za sprovođenje humanitarne akcije na teritoriji SAD.²⁰⁵⁸ Sam američki Crveni krst obezbedio je, neposredno nakon napada na Jugoslaviju, milion dolara materijalne pomoći.²⁰⁵⁹ Na teritoriji okupirane Jugoslavije, dok je to bilo moguće, ova organizacija dostavljala je pomoć ugroženom stanovništvu, pre svega u Beogradu.²⁰⁶⁰ Posle odluke nemačkih vlasti da zabrane rad američkog Crvenog krsta u Jugoslaviji, pomoć ove organizacije usmerena je ka izbeglicama i ratnim zarobljenicima.²⁰⁶¹ Američka država uputiće pomoć jugoslovenskim ratnim zarobljenicima i putem projekta Lend Leas-a.²⁰⁶² U poslednjim godinama rata

²⁰⁵⁷ AJ, 439-3, Pov. br. 138, Generalni konzulat u Montrealu za kraljevsko poslanstvo u Otavi, 12. oktobar 1943.

²⁰⁵⁸ AJ, 414-5, Generalni konzulat u Čikagu (P. Cabrić) za Zlatka Kerhina, 9. april 1941.

²⁰⁵⁹ Radilo se o vrednom sanitarnom materijalu. AJ, 414-5, Dopisništvo CPB za konzulat u Čikagu, 9. april 1941; Kako se navodi, Američki crveni krst izrazio spremnost da pruži pomoć za 100000 zarobljenih đaka u Rumuniji koji su prema ovom izveštaju bili 6 dana bez hrane i vode. Možda se radilo o preterivanju ali je svakako moglo imati uticaja na mobilisanje Amerikanaca i iseljenika. AJ, 371-81, Pismo Frani Cvetiši poslaniku u Rio de Žaneiro, 7. maj 1941.

²⁰⁶⁰ Američki Crveni krst imenovao je jednog trgovca u Jugoslaviji da organizuje i vodi ovaj rad. U Beogradu su prema ovom izveštaju, podignute stanice sa hranom koje su obezbeđivale dnevno hranu za do 112000 ljudi. AJ, 449-2, American Red Cross, Washington D. C. Pomoć Crvenog krsta za Jugoslaviju, bez datuma

²⁰⁶¹ Odlukom nemačkih vlasti 26. aprila 1941 zabranjen je rad američkom Crvenom krstu u Jugoslaviji. AJ, 449-2, American Red Cross, Washington D. C. Pomoć Crvenog krsta za Jugoslaviju, bez datuma

²⁰⁶² Prvo trebovanje odeće pri Lend Leas-u izvršeno je 21. novembra 1941. godine za potrebe 180000 zarobljenika (informacije o ovom broju jugoslovenskih ratnih zarobljenika stigla je od Hrišćanske zajednice mladih u Njujorku čiji delegati su obilazili zarobljeničke logore u Evropi). Ovo trebovanje odobreno je 6. marta 1942. godine. Kada se preko Međunarodnog Crvenog krsta u Ženevi saznalo da se radi o 150 000 zarobljenika na osnovu te procene izvršena je nabavka odeće (bluze, pertle za cipele, vunene kape, pantalone rukavice, maramice, košulje, čarape donji veš, cipele, zimski kaputi). Prvo trebovanje hrane Land Leas odobrio je 16. aprila 1942. godine a već 28. maja iste godine i drugo. Vrednost sa troškovima transporta

pomoć će stizati preko međunarodne organizacije UNRRA u kojoj je Amerika zauzimala ključno mesto. Tek na kraju rata stvorene su mogućnosti za obnovu dostavljanja pomoći na tlu okupirane Jugoslavije.²⁰⁶³

Od zvanične Amerike pomoć se dakle mogla očekivati i ona je u kontinuitetu pribavljana za potrebe jugoslovenskog naroda, izbeglica i ratnih zarobljenika. To nije značilo da je ta pomoć i zaista dolazila do onih kojima je bila namenjena ali su to bile okolnosti van sfere uticaja humanitarnih organizacija. Jugoslavija je, kako je već naglašeno, bila samo jedna u nizu zemalja kojima je pomoć bila potrebna. Stoga stvarni oslonac i mogući izvor pomoći postaju iseljenici na tlu severne Amerike. Iskustvo Prvog svetskog rata, pomoć koja je stizala od strane iseljenika iz Amerike, njihovo angažovanje u dobrovoljačkim jedinicama, nudili su nadu da će se isti odgovor na potrebe stare domovine ponoviti. Negativna iskustva u tom pogledu gubila su se pred snagom novih iskušenja i novih očekivanja. Pored izvesnih nedoumica u pogledu ekonomske snage iseljenika pomoć se od ove populacije očekivala i u skladu sa tim preduzete su mere da se do nje i dođe. S druge strane, iseljenici su spremnost da odgovore na potrebe domovine izrazili i pre ulaska Jugoslavije u rat. Izvesne pripreme u pravcu organizovanja slanja pomoći učinjeni su toko 1940. godine. Ta spremnost da se pomogne tokom ratnih godina nije se dovodila nijednog trenutka u pitanje. Dan nakon stizanja vesti o napadu na Jugoslaviju, jugoslovenska poslanstva i konzulati bili su zasuti telegramima sa izrazima podrške i spremnosti da se pomogne.²⁰⁶⁴ S obzirom da je angažovanje iseljenika bilo vezano za teritoriju američkih

iznosila je 383 285, 97 dolara i uključivala je supe u prahu, tablete vitamina C, pasulj, brašno, mast, kakao, mleko u prahu. Posle ove velike pošiljke Američki Crveni krst prešao je na slanje individualnih paketa tzv. American Red Cross Standard Food Package for Prisoners of War. Bilo je predviđeno slanje dva paketa mesečno ali se uspelo sa slanjem samo jednog. Decembra 1942. godine Američki Crveni krst dobio je informaciju da je ostalo 140 000 jugoslovenskih ratnih zarobljenika. U skladu sa tim za 1943. godinu određeno je trebovanje od 1 680 000 paketa u vrednosti od 6 048 000 dolara. Za 1944. godinu učinjeno je trebovanje odeće takođe za 140 000 zarobljenika. AJ, 449-2, Pov.br.115, Predmet: Kratak pregled poslovanja Kraljevine Jugoslavije sa upravom Lend Leas-a. Delegat pri Lend Leas-u Đorđe Radin

²⁰⁶³ Više o radu UNRRA videti: Branko Petranović, *Pomoć UNRE Jugoslaviji*, Istorija XX veka, Zbornik radova II, Beograd 1961, 163-224.

²⁰⁶⁴ Glavni sekretar KSKJ izvestio je Fotića da je ova organizacija već započela sa procesom sakupljanja pomoći kao i spremnost da se u tom smislu saraduje sa ostalim iseljeničkim organizacijama. AJ, 371-72, KSKJ za K. Fotića, 7. april 1941; Mara Nikšić i Milica Janić ispred Kola srpskih sestara u Sijetlu pitale su Fotića na koji se način kolonija može organizovati za prikupljanje pomoći domovini. AJ, 371-72, Telegram poslanstvu, 7. april 1941; Đorđe Skokić i Filip Arzić u ime Jadranske straže mole Fotića da inicira formiranje jugoslovenskog ratnog fonda u Americi AJ, 371-72, Telegram Poslanstvu, 8. april 1941; U telegramu Fotiću,

država, sam proces organizovanja i način rada bio je delom određen američkim zakonima. Kanada koja se već dve godine nalazila u ratu, uključivanjem jugoslovenske sekcije pri kanadskom Crvenom krstu stvorila je mogućnost prikupljanja pomoći za jugoslovenske potrebe. Vlada Sjedinjenih Američkih Država Uredbom od 11. aprila 1941. godine omogućila je prikupljanje pomoći za Jugoslaviju na svojoj teritoriji.²⁰⁶⁵ Međutim, i pre donošenja ove uredbe koja je u suštini samo dala zakonsu osnovu onome što je svojim postupcima američka država već odobrila, među jugoslovenskim iseljenicima započelo se sa spontanom organizovanjem, stvaranjem odbora u cilju početka prikupljanja pomoći za Jugoslaviju. Podsticaj je došao i od jugoslovenskih diplomata u Americi. Poslanik K. Fotić “kao prvi pozvani da vodi brigu o Domovini ovde u Americi”,²⁰⁶⁶ uputio je apel 9. aprila iseljenicima ali i prijateljima u Americi. Fotić je pozvao na udruživanje svih Srba, Hrvata i Slovenaca da sakupljaju pomoć “putem dobrovoljnih prinosa, priredbi, humanih manifestacija, prodajom značaka i drugim sredstvima”.²⁰⁶⁷ Fotić je usmeravao iseljništvo ka zajedničkom radu istakavši tom prilikom značaj velikih iseljeničkih organizacija u procesu organizovanja i sakupljanja pomoći.²⁰⁶⁸ I bez ovog apela jugoslovenskog poslanika iseljenici su započeli da širom Amerike organizuju odbore, nacionalne ali i one zajedničke jugoslovenske. Više stotina Srba, Hrvata i Slovenaca na sastanku formiranog Komiteta za pomoć Jugoslaviji (Yugoslav Relief Committee), 9. aprila 1941. godine formirali su privremeni odbor za sprovođenje aktivnosti u pravcu sakupljanja pomoći.²⁰⁶⁹ Vladimir Vučinić ispred Committee for Yugoslav War Relief govori o aktivnostima komiteta koje se sprovode “on our national and racial unity”.²⁰⁷⁰ J. Baždarić ispred Hrvatskog Sokola u

predsednik SNPJ izražava spremnost na saradnju. AJ, 371-72, Predsednik SNPJ za K. Fotića, 10. april 1941; U Indijani iseljenici su formirali Yugoslav War Relief Committee. AJ, 371-72, 17. april 1941.

²⁰⁶⁵ Ivan Čizmić. *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 272.

²⁰⁶⁶ AJ, 414-5, Br. 1936, P. Cabrić, konzul u Čikagu za poslanika K. Fotića, 12. april 1941.

²⁰⁶⁷ AJ, 414-5, Dopisništvo Centralnog presbira u Vašingtonu za P. Cabrića, 9. april 1941; AJ, 414-5, Br. 1936, P. Cabrić, konzul u Čikagu za poslanika K. Fotića, 12. april 1941.

²⁰⁶⁸ Fotić je poručio “...Obraćam se svima udruženjima Srba, Hrvata i Slovenaca i svim pojedincima da lično i udružujući se što aktivnije istupe u sakupljanju pomoći...U ovom radu najveću mogućnost akcije imaju velike organizacije kao Srpski narodni savez, Hrvatska bratska zajednica, slovenačke jednote, Srpska pravoslavna Eparhija koja je organizovana kao posebna jedinica, katolički sveštenici našeg porekla i njihove župe”. AJ, 414-5, Dopisništvo Centralnog presbira u Vašingtonu za P. Cabrića, 9. april 1941.

²⁰⁶⁹ Sazvan je sastanak za 15. april u Milvokiju i konzul je pozvan da na njemu učestvuje. AJ, 414-5, Advokat Alvin Gloveck za P. Cabrića, konzula u Čikagu, 10. april 1941.

²⁰⁷⁰ AJ, 414-5, V. Vučinić za P. Cabrića konzula u Čikagu

pismu konzulu Cabriću istakao je spremnost da se pomogne Jugoslaviji²⁰⁷¹ istovremeno se založivši za stvaranje zajedničkih srpsko-hrvatsko-slovenačkog odbora koji bi imenovao konzul.²⁰⁷² Jozef Zalar iz Kranjsko slovenske katoličke jednote govori o akciji u Klivlendu usmerenoj ka zajedničkom delovanju svih jugoslovenskih organizacija,²⁰⁷³ dok je 2. maja u Čikagu održan zajednički skup jugoslovenskih iseljenika na kome je izražen protest zbog napada na Jugoslaviju ali je upućen i poziv za pružanje pomoći sunarodnicima.²⁰⁷⁴ Konačno, vrhunac ovih nastojanja da se objedine aktivnosti jugoslovenskih iseljenika rezultirale su stvaranjem Jugoslovenskog pomoćnog odbora u Klivlendu 10. maja 1941. godine.²⁰⁷⁵ Dalji razvoj događaja, politička i nacionalna razmimoilaženja onemogućila su početak rada ovog odbora i on je ostao samo kao sećanje na jedan pokušaj podstaknut, tragikom događaja, iznenada pobuđenim zajedništvom. Sakupljanje pomoći nastavljeno je ali kroz nacionalne organizacije. Slovenci “najsložniji i najbrži” već su 19. aprila 1941. godine na sastanku u Čikagu obrazovali jedinstveno slovenačko telo Jugoslovenski pomoćni odbor- slovenačka sekcija koje do kraja ostaje najreprezentativniji izraz slovenačkog jedinstva u humanitarnom angažovanju na tlu Amerike.²⁰⁷⁶ Srpski iseljenici nastavili su sa sakupljanjem pomoći preko Srpskog narodnog saveza i Eparhije²⁰⁷⁷ dok su

²⁰⁷¹ AJ, 414-5, Pismo J. Baždarića P. Cabriću, 17. april 1941.

²⁰⁷² AJ, 414-5, J. Baždarić za konzula P. Cabrića, 11. april 1941.

²⁰⁷³ Zalar je tom prilikom poručio “V. svojem imenu in v imenu naše Jednote...zagotavljam da bomo storili vse kar je v naši moči da se našim trpečim bratom in sestram naše lepe domovine Jugoslavije pomaga”. AJ, 414-5, Pismo J. Zalara konzulu P. Cabriću, 10. april 1941.

²⁰⁷⁴ O pripremanju za održavanje ovog skupa Cabrić je informisao gradonačelnika Čikaga. Planirani govornici na ovom skupu bili su poslanik Fotić, J. Baždarić u ime HBZ i Hrvatskog Sokola, Josip Zalar u ime slovenačkih potpornih jednota, Nikola Stepanović u ime Jugoslav War Relief-a Srpskog narodnog saveza i saveza Jedinstvo, zatim i John Palandačić, John Cvetina i dr. AJ, 414-5, Konzul P. Cabrić za gradonačelnika Čikaga Edwarda J. Kelly-ja, 26. april 1941.

²⁰⁷⁵ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, 169.

²⁰⁷⁶ U radu Jugoslovenskega pomoćne odbora uključile su se sve važnije slovenačke organizacije Slovenska narodna potporna jednota, Kranjsko slovenska katolička jednota, Ameriška bratska zveza, Jugoslovenska potporna zveza Sloga, Slovenska svobodomislena podporna zveza, Zapadna slovenska zveza, Slovenski ženski savez. Ova organizacija predstavljala je kako je istaknuto, 147 235 Slovenaca u SAD i Kanadi. Naglašeno je da, bez obzira na razlike „mi, zastopniki imenovanih organizacij, smo danes edini in nesporni glede enega smotra in ta smoter je moralna in materialna pomoč našim bratom v stari domovini“. Apel upućen sunarodnicima završavao se rečima „Živela edinost ameriških Jugoslovanov! Živela bodočnost svobodnih jugoslovenskih ljudstev“. AJ, 414-5, Ameriškim Slovencem. Izjava Jugoslovenskega pomoćne odbora organiziranog u Chicago 19. aprila 1941.

²⁰⁷⁷ Kako je izveštavao konzul Cabrić kod Srba su postojale dve glavne tendencije sakupljanja pomoći, oko Saveza i lokalnih crkvenih opština. tamo gde je postojalo zajedništvo postojala je i saradnja a tamo gde nije, sakupljanje pomoći vršilo se odvojeno. AJ, 414-5, Generalni konzulat u Čikagu za kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu 9. maj 1941.

Hrvati najvećim delom to činili preko Hrvatske bratske zajednice u SAD, odnosno ogranaka Hrvatske seljačke stranke u Kanadi.²⁰⁷⁸ Inicijativom poslanika K. Fotića, a posle neuspeha stavljanja jedinstvene iseljeničke organizacije za prikupljanje pomoći, formiran je United Yugoslav Relief Fund čiji je glavni sponzor postala organizacija American Friends of Yugoslavia.²⁰⁷⁹ Početkom 1942. godine, Srpska narodna odbrana dobila je tzv. čarter američke vlade za prikupljanje pomoći na teritoriji SAD. Ovim organizacijama pridružila od septembra 1944. godine i War Relief Fund of American South Slavs (WRFASD), osnovan od strane Ujedinjenog komiteta. Sve ove organizacije morale su posedovati odobrenje američke vlade da bi mogle vršiti sakupljanje pomoći na teritoriji Sjedinjenih Država. Američka vlada izdavala je tzv. čartere ili povelje organizacijama i tek nakon toga one bi mogle započeti sa radom. Pomoć koja se sakupila mogla je biti dostavljena glavnim odborima koji su posedovali dozvolu američke vlade poput United Yugoslav Relief-a ili direktno američkom Crvenom krstu.²⁰⁸⁰

Stvaranjem organizacija i ostvarenjem zakonskih pretpostavki za rad moglo se konačno pristupiti organizovanom slanju pomoći narodu Jugoslavije. Kategorije lica kojima je bila potrebna pomoć menjala se tokom vremena, neke su ostajale iste tokom čitavog perioda rata, neke su se javljale sa tokom ratnih godina. Na samom početku rata kao najugroženija kategorija istakli su se ratni zarobljenici njih oko 160 000 koji su odvedeni u logore u Nemačku i Italiju.²⁰⁸¹ U prikupljanju i dostavljanju pomoći glavnu ulogu imala je organizacija Crvenog krsta preko koje je jedino bilo moguće dostaviti pomoć. Zarobljenicima su se slali paketi čiji sadržaj nije obavezno bio identičan. United Yugoslav Relief Fund slao je pakete u kojima su se nalazili mleko u prahu, keks, sardine, čokoladu,

²⁰⁷⁸ Hrvatski iseljenici su, kako izveštava Cabrić, u početku pomoć prikupljali za hrvatski narod da bi zatim prihvatili ideju zajedničkog rada sa ostalim jugoslovenskim iseljenicima. Prema Cabriću na to su uticali „opšti pravac američke spoljnje politike“, „sudjelovanje Hrvata u Kralj. vladi“, „sadašnji režim u Hrvatskoj pod izdajnikom i plaćenikom A. Pavelićem“. AJ, 414-5, Generalni konzulat u Čikagu za kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu 9. maj 1941. Posle neuspeha Jugoslovenskog pomoćnog odbora ali i odbijanja saradnje sa Fotićevim United Yugoslav Relief Fund, nastavljeno je sakupljanje pomoći preko HBZ odnosno, u Kanadi najvećim delom preko ogranaka HSS.

²⁰⁷⁹ Na čelu Fonda nalazio se Thomas J. Watson a zamenici su bili William Fish Armstrong i William M. Chadbourne. AJ, 449-18, Memorandum of the United Yugoslav Relief Fund, bez datuma

²⁰⁸⁰ AJ, 414-5, P. Cabrić za Džona Petrovića, 9. maj 1941; AJ, 414-5, No. 02291, 5. maj 1941.

²⁰⁸¹ U Memorandumu United Yugoslav Relief Fund bilo je oko 160 000 vojnika i 14 500 oficira u nemačkim logorima i oko 20000 vojnika i 1600 oficira u italijanskim. AJ, 449-18, Memorandum of the United Yugoslav Relief Fund, bez datuma

šećer, kafu, duvan, cigarete.²⁰⁸² U paketima koji su se slali tokom 1943. godine pominju se vuneni šal, brašno, pirinač, šećer, sapun, duvan, čaj, peškir, suve šljive.²⁰⁸³ Uprkos Fotićevom mišljenju da se u slanju pomoći ovim zarobljenicima pre svega pomoć može očekivati od srpskih iseljenika pošto su i zarobljenici bili uglavnom Srbi pomoć je stizala i sa drugih strana. Hrvatska bratska zajednica je već na početku ulaska Jugoslavije u rat poslala 6000 paketa pomoći zarobljenicima u Italiji, Nemačkoj preko Međunarodnog Crvenog krsta²⁰⁸⁴ Srpski narodni savez je na poziv Fotića da se pošalje pomoć dostavila 15000 dolara što je prema Fotićevoj oceni bilo dovoljno za oko 7000 paketa. Srpski narodni savez sakupio je 53000 dolara za pakete za zarobljenike koji su trebali da budu dostavljeni preko američkog Crvenog krsta.²⁰⁸⁵ Serbian Central Committee for Yugoslav War Relief poslao je 13. jula 1941. godine 5000 paketa.²⁰⁸⁶ Iz jugoslovenskog poslanstva stizale su redovne uplate od više desetina hiljada dolara za kupovinu paketa za zarobljenike u Evropi.²⁰⁸⁷

U Kanadi je omogućeno slanje tzv. standardnih paketa a sredstva obezbeđena priložima, donacijama i sl. U ovim paketima nalazili su se mleko u prahu, maslac, sir, meso, riba, sardine, suvo grožđe, suve šljive, šećer, marmelada, biskviti, čokolada, so, biber, čaj, sapun a vrednost jednog paketa bila je u početku 2,50 dolara a već 1943. konzul Cabrić pominje 2,75 dolara.²⁰⁸⁸ Pored ovih bilo je preko Kanadskog crvenog krsta slanje tzv. individualnih paketa koje su slali srodnici zarobljenika. Sredstva za ove pakete je obezbeđivala jugoslovenska sekcija Crvenog krsta. Sadržaj nije bio standardizovan i u tim

²⁰⁸² AJ, 449-18, Memorandum of the United Yugoslav Relief Fund, bez datuma; Vrednost paketa koje je slao ovaj Fond procenjena je 1943. godine na 3,5 dolara po paktu. AJ, 414-1, Delegat za poslove Crvenog krsta Ivan Subotić za Konzula u Čikagu Vladimira Vukmirovića, 7. maj 1943.

²⁰⁸³ Radilo se o paketima za koje su novac priložili Mihailo Dučić, V. Vukmirović, V. Marković. AJ, 414-1, Konzul u Čikagu V. Vukmirović za I. Subotića, delegata za poslove Crvenog krsta, 26. maj 1943.

²⁰⁸⁴ Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, 1967, 272; Takođe sredinom 1942. godine HBZ je uplatila 7200 dolara za kupovinu 3000 paketa za zarobljenike, 2000 za Nemačku i 1000 za Italiju. AJ, 449-18, Br. 530, Delegat za pitanja Crvenog krsta za Ministarstvo socijalne politike i Ministarstvo inostranih poslova, 9. jun 1942.

²⁰⁸⁵ *Споменица Четрдесетогодишњице Српске народне одбране*, Чикаго 1950.

²⁰⁸⁶ AJ, 449-18, No. 49, Delegat za pitanja Crvenog krsta za Ministarstvo socijalne politike, 19. decembar 1942.

²⁰⁸⁷ AJ, 449-18, Eric Tafft za I. Subotića, 26. mart 1942.

²⁰⁸⁸ Mesečno je, prema ovom izveštaju, kanadski crveni krst raspolagao sa 100000 paketa za sve savezničke zarobljenike. Tako su Belgijanci mogli da pošalju 35000 paketa mesečno za 80000 zarobljenika. AJ, 439-3, Pov.br.138, 12. oktobar 1943. Kraljevskom poslanstvu Otava od Generalnog konzula u Montrealu, P. Cabrića

paketima moglo se naći sve ono što je kanadskim propisima bilo dozvoljeno uz poštovanje propisane težine paketa. Tako su se ovde mogle naći stvari poput supe, suvih jabuka, pižame, čarape, prašak za zube, četkice za zube, sapuni za brijanje, umivanje. Vrednost ovih paketa je kako ističe konzul bila između 7 i 9 dolara.²⁰⁸⁹

Sadržaj pomoći koja je bila upućena jugoslovenskim ratnim zarobljenicima bio je delom određen i željama samih zarobljenika. Tako su se tražile knjige različitog sadržaja. Tražili su se Srpskohrvatsko-engleski rečnici²⁰⁹⁰, takođe i srpske knjige pošto je dostupna bila samo štampa.²⁰⁹¹ Dr Stefan Milanov zamolio je za nemačko-srpski rečnik u želji da podučava saborce u logoru. Josip Engel advokat u civilnom životu, tražio je knjige iz oblasti poljoprivrede, ekonomije ali i Novi zavet dok je Đorđe Nikolić tražio knjige iz astronomije.²⁰⁹² Episkop Dionisije poslao je 34 knjige zarobljenicima, koje su uključivale naslove poput Svetog pisma, Mletačkog trgovca, Pisma iz Nemačke, Figarove ženidbe, Mlade mlekarice.²⁰⁹³ Studenti koji su se našli u zarobljeništvu tražili su udžbenike²⁰⁹⁴ a planirano je slanje i gramofonskih ploča sa jugoslovenskim pesmama uz napomenu “i to ne sme biti ni politično ni suviše izrazito patriotsko” pošto bi takvi sadržaji mogli biti zabranjeni od strane nemačke cenzure.²⁰⁹⁵ Slanje ovih paketa svakako je bio izraz humanosti i saosećanja ali to nije značilo da će na njih moći da računaju oni kojima je bila namenjena pa se tako jednom prilikom napominje da jugoslovenski zarobljenici nisu dobili svoj deo paketa hrane za razliku od britanskih zarobljenika.²⁰⁹⁶

Ratna stvarnost nametala je i druge kategorije ugroženog stanovništva kojima je pomoć bila neophodna. Sa pojačanim ratnim dejstvima i uvećanim brojem, izbeglice postaju nova ugrožena kategorija. To nije značilo da izbeglica nije bilo od prvih dana rata, naprotiv. Ali tok rata, napredovanje saveznika u severnoj Africi i Italiji, uslovio je

²⁰⁸⁹ AJ, 439-3, Pov.br.138, 12. oktobar 1943. Kraljevskom poslanstvu Otava od Generalnog konzula u Montrealu, P. Cabrića.

²⁰⁹⁰ AJ, 414-1, Delegat za poslove Crvenog krsta za Izdavačku kuću Palandačić (Palandech).

²⁰⁹¹ AJ, 449-18, Reading material requested by Yugoslav Prisoners of War through YMCA, July 1941 as follows.

²⁰⁹² AJ, 449-18, Reading material requested by Yugoslav Prisoners of War through YMCA, July 1941 as follows.

²⁰⁹³ AJ, 449-18, List of Books for Yugoslav Prisoners of War, gift from Bishop Dionisie, 8. mart 1942.

²⁰⁹⁴ AJ, 449-18, List of Books for Yugoslav Prisoners of War, gift from Bishop Dionisie, 8. mart 1942.

²⁰⁹⁵ AJ, 414-1, Delegat za poslove Crvenog krsta za izdavačku kuću Palandačić (Palandech).

²⁰⁹⁶ AJ, 449-18, Memorandum of the United Yugoslav Relief Fund, bez datuma.

akumuliranje većeg broja izbeglica na novooslobođenim teritorijama ili teritorijama pod kontrolom saveznika što je otvorilo mogućnost dostavljanja pomoći. Velika akcija pružanja pomoći bila je tako usmerena od druge polovine 1944. godine izbeglicama iz Dalmacije koje su bile privremeno smeštene u južnoj Italiji i severnoj Africi. A slika stanja ovih ljudi bila je poražavajuća. Kako je jednom prilikom u svojevrsnom apelu upućenom iseljeničkim organizacijama istaknuto „U južnoj Italiji i sjevernoj Africi ima veliki broj ranjenih boraca i bolesnih izbjeglica kojima je nužno potrebna lječnička pomoć i njega. Prilike su vrlo teške i ne trpe odlaganja. Nameće se hitna potreba za organizovanjem što je moguće više ekipa i lječnika, bolničarki i ostalog pomoćnog osoblja kako bi se ukazala potrebna pomoć koju naši ranjenici i izbjeglice očekuju“.²⁰⁹⁷ Poreklo većeg dela izbeglica sa teritorije Dalmacije neminovno je uticalo na pojačani interes hrvatskih organizacija. Hrvatska bratska zajednica namenila je 60000 dolara za pružanje pomoći izbeglicama i tražila je pomoć američkih vlasti da joj se omogući slanje novca. V. Holjevac iznosi podatak da je Zajednica juna 1944. godine preko organizacije Save the Children Federation uputila 5000 pari cipela a preko UNRRA školski pribor za decu u kampu El Šat.²⁰⁹⁸ Ista organizacija planirala je da za sumu od 100 000 dolara izvrši nabavku medicinskog materijala i lekova.²⁰⁹⁹

Slanje ugroženom stanovništvu unutar okupirane Jugoslavije bio je izazov posebne vrste. U prvim godinama rata gotovo da nije bilo moguće direktno dostavljanje pomoći ugroženom stanovništvu. Prva humanitarna pomoć neposredno nakon bombardovanja Beograda i okupacije zemlje stigla je od američkog Crvenog krsta ali je nakon zabrane nemačkih okupatora rad ove organizacije na teritoriji Jugoslavije obustavljen. To nije značilo da se odustalo od slanja nekih oblika humanitarne pomoći. Pretpostavljene potrebe naroda Jugoslavije dovele su do prikupljanja određene količine pomoći koja bi bila dostavljena ugroženom stanovništvu. Već 1942. godine Američki Crveni krst pripremio je zalihe medicinskog materijala za Jugoslaviju dok su početkom 1943. godine kupljeni lekovi za Jugoslaviju a u plan sakupljanja i slanja medicinskog materijala uključen je i United

²⁰⁹⁷ AJ, 83-15-380, Organizovanje pomoći za ranjene borce i bolesne izbeglice u južnoj Italiji i sjevernoj Africi, bez datuma.

²⁰⁹⁸ Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, 1967, 272-273.

²⁰⁹⁹ AJ, 83-15-380, Organizovanje pomoći za ranjene borce i bolesne izbeglice u južnoj Italiji i sjevernoj Africi, bez datuma.

Yugoslav Relief Fund.²¹⁰⁰ Na osnovu uputstav američkog Crvenog krsta United Yugoslav Relief Fund predvideo je i određenu sumu (750000 dolara) za potrebe naroda u Jugoslaviji.²¹⁰¹ Tokom 1943. godine pokrenuta je akcija prikupljanja polovne odeće koja bi bila dostavljena narodu Jugoslavije posle oslobođenja. Tražili su se ovom prilikom vunena odela, jakne, suknje, pantalone, džemperi, košulje, obuća u dobrom stanju, uniforme za doktore i sestre, praktična odeća za decu, peškiri, ćebad, posteljina.²¹⁰² Slovenačka humanitarna organizacija Jugoslovenski pomoćni odbor- slovenačka sekcija sakupljala pomoć koju je pre svega namenila slovenačkom stanovništvu u domovini. JPO-SS je marta 1942 sakupila 18000 dolara za Slovence u Jugoslaviji kada se ostvare mogućnosti da im se ta pomoć pošalje. JPO-SS je prema podacima M. Klemenčića sakupila oko 80000 dolara do kraja rata. United Yugoslav Relief Fund i War Fund u prvoj velikoj akciji sakupio pomoć u vrednosti od 250000 dolara. Akcijom War Fund od jeseni 1944. sakupljeno je preko 130000 dolara pomoći za pomoć narodima Jugoslavije.

Sa procesom oslobađanja jugoslovenske teritorije tokom 1944. godine počela se u sve većoj meri otvarati mogućnost dopremanja i direktnog dostavljanja pomoći ugroženima u Jugoslaviji. Istovremeno sa procesom oslobađanja zemlje bilo je moguće uveriti se u stvarne potrebe naroda nakon višegodišnjeg i još uvek prisutnog ratnog stanja. Ukazivale su se slike strahota ratnog razaranja i neophodnog pokrivanja bazičnih potreba ugroženog stanovništva. Istovremeno, promenom statusa NOPa i njegovog priznanje od strane saveznika otvarala se mogućnost slanja pomoći partizanskom pokretu. Nije prošlo mnogo vremena a upravo je novo komunističko vođstvo u Jugoslaviji sa postepenim preuzimanjem vlasti i kontrole na terenu postali glavni sagovornik u pogledu prijema i distribucije pomoći. Od novih vlasti stizale su informacije o potrebama stanovništva, one su vršile preraspodelu pomoći a organizacije pod njihovom kontrolom poput Crvenog krsta, postaju centralna mesta za ostvarenje saradnje. Vodeću ulogu među ovim organizacijama u Sjedinjenim Državama imao je Ujedinjeni komitet Amerikanaca južnoslovenskog porekla a

²¹⁰⁰ AJ, 414-2, American Red Cross, Washington D. C. Pomoć Crvenog krsta za Jugoslaviju, bez datuma.

²¹⁰¹ Sekretar Lige društva Crvenog krsta saopštio je da je moguće dostavljati pomoć deci. AJ, 449-18, Memorandum of the United Yugoslav Relief Fund, bez datuma.

²¹⁰² AJ, 414-1, United Yugoslav Relief Fund, sponsored by American Friends of Yugoslavia, Memorandum to Yugoslav Groups from Mary Vidosic, secretary to the Committee on Yugoslav Cooperation, 30. decembar 1943.

u Kanadi Vijeće kanadskih južnih Slovena.²¹⁰³ Upravo njima su se predstavnici NOPa obraćali, sa njihovim vođstvom se konsultovalo o načinu rada, njima su upućivani apeli za pomoć a aktivnosti u pogledu slanja pomoći vršile su se zajedničkom koordinacijom. To i nije čudilo s obzirom na činjenicu da su ljudi okupljeni oko ovih organizacija bili glavni promotori i propagatori partizanske borbe, podržavaoci političkih reformi u Jugoslaviji. Da su potrebe naroda i zemlje bile ogromne a zatečeno stanje zahtevalo hitnu akciju postal je jasno kako su stizale informacije sa terena i apeli iz zemlje i sa strane. Nedoumice nisu ostavljali komentari S. Kosanovića da je “Pustoš veća nego što se može predstaviti”.²¹⁰⁴ A potrebe zemlje i naroda bile su velike i sveobuhvatne. Apeli koji su stizali od pojedinaca iz vlade i organizacija u Jugoslaviji ukazivali su na teško stanje u kojem se nalazila zemlja i izbeglo stanovništvo. Avgusta 1944. Kosanović u telegram Z. Balokoviću pominje odeću i lekove kao neophodnu pomoć.²¹⁰⁵ Ubrzo, sledio je znatno detaljniji spisak. Kao hitno potrebna pomoć izbeglicama i narodima Jugoslavije navedeni su: muška i ženska odeća, dugotrajni vuneni materijali za odeću, postave i dugmad, platno za košulje, konac, igle, cipele, vunene čarape, džemperi, sto singer mašina, kišni kaputi za decu od deset do petnaest godina, vitamin, čokolade, vitamin DAC, šećer, mast, slanina, kondenzovano mleko, sir, kakao.²¹⁰⁶ Insistiralo se na kupovini konkretnih artikala. Posebno je naglašena potreba za odećom pri čemu je glavni zahtev bio da ona bude polovna ali pogodna za rad i da bude postojana.²¹⁰⁷ Apel je stigao i od strane jugoslovenskog Crvenog krsta. Ova organizacija sada pod kontrolom NOPa tražila je od iseljenika, odnosno Ujedinjenog komiteta, ”u ime naroda Jugoslavije” pomoć. A situacija u zemlji je bila takva da je ta pomoć bila neophodna i hitna. U apelu se navodi da su sela i gradovi “razoreni”, polja “uništena”, stoka “poklana”, da je narod “iscrpljen i bolestan i u nuždi za najosnovnije stvari za život”. Dolazak zime učinio je ukupno stanje još beznadežnijim pa se tako ističe da hiljade dece bez roditelja “dočekuje ovu zimu golo i gladno u ruševinama svojih bivših

²¹⁰³ Pored ovih organizacija značajno mesto zauzimale su organizacije poput Vijeća američkih Hrvatica, Veće demokratskih Srkinja, SANS, različite organizacije komunističkog opredeljenja itd.

²¹⁰⁴ AJ, 83-15, Telegram Save Kosanovića Zlatku Balokoviću, 15. avgust 1944.

²¹⁰⁵ AJ, 83-15, Telegram Save Kosanovića Zlatku Balokoviću, 15. avgust 1944.

²¹⁰⁶ AJ, 83-15, S. Kosanović za War Relief Fund of Americans of South Slavic Descent, 8. oktobar 1944; AJ, 83-18, „Kakova je hitna pomoć potrebna našima u El Shat Camp- Kairo“, Zajedničar, 18. oktobar 1944.

²¹⁰⁷ AJ, 83-15, Telegram S. Kosanovića Z. Balokoviću, 14. decembar 1944.

domova” i zaključuje se “Krajnji je čas došao da se ta pomoć pruži, jer svako daljnje odgađanje bi prouzročilo nesreću”. Pored slanja pomoći apelovalo se na iseljenike da zainteresuju američki Crveni krst “za tešku sudbinu naroda Jugoslavije”.²¹⁰⁸ I ovi apeli naišli su na pozitivan odgovor iseljenika i iseljeničkih organizacija. Već je pomenuta velika akcija slanja pomoći specijalnim brodom koji bi nosio humanitarnu pomoć narodima Jugoslavije. Učešće su uzele gotovo sve iseljeničke organizacije u severnoj Americi sa upadljivim izostankom srpskih. I pored nedolaska broda pomoć je ipak dopremljena onima kojima je bila potrebna. Odeća i obuća, hrana, medicinski material dostavljan je intezivnim naporima iseljeničkih organizacija u Americi. Komitet slobodne Jugoslavije u Kanadi dobio je dozvolu kanadskih vlasti da pošalje pomoć vrednu 50000 dolara a planirano je slanje dodatnih sredstava(ovo je možda Vijeće).²¹⁰⁹ Vijeće Kanadskih Južnih Slovena za pomoć Slobodnoj Jugoslaviji je avgusta 1944. prikupilo 100000 dolara i od te sume dalo kanadskom Crvenom krstu 50000 za kupovinu lekova koji bi se zatim poslali u Jugoslaviju.²¹¹⁰ Od Crvenog krsta Kanade dobijeno je odobrenje da se kao poklon Crvenom krstu u Jugoslaviji dostavi 50 000 paketa hrane, 36 000 čokolade, vagon bakalara, 60 tona sapuna, konzervirano meso, konac, igle.²¹¹¹ Vijeće je sa svoje strane obezbedilo nekoliko desetina tona starih odela, cipela koji su sakupljeni donacijama iseljenika.²¹¹² U zvaničnom izveštaju Vojnoj Misiji NOV Jugoslavije, Vijeće je izašlo sa impresivnim podacima imajući u vidu broj jugoslovenskih iseljenika u Kanadi kao i prepreke sa kojima su se u svom radu suočavali. Do Krajem novembra 1944, Vijeće je raspolagalo sa 60 tona robe, 60 šivaćih mašina, 22000 cipela za odrasle, 100 tona kupljene hrane, 100000 dolara za

²¹⁰⁸ AJ, 83-18-769, „Apel Crvenog krsta iz Jugoslavije našem iseljeništvu u Americi“, Slobodna reč, 11. novembar 1944. Vest o apelu jugoslovenskog Crvenog krsta preneo je i američki New York Times. AJ, 83-18-774, „Aid for Yugoslavia is organized here“, New York Times, 13. novembar 1944.

²¹⁰⁹ Prema ovom izveštaju pomoć je stizala i od strane Meksičkog komiteta za pomoć Jugoslovenskoj oslobodilačkoj vojsci, udruženje jugoslovenskih emigranata i društvo okupljeno oko lista “Napredak” u Australiji. AJ, 83-15, Organizovanje pomoći za ranjene borce i bolesne izbeglice u Južnoj Italiji i Sjevernoj Africi, bez datuma.

²¹¹⁰ Lekove je trebalo predati Titovim izaslanicima „negdje na Srednji istok“. AJ, 83-5, Akcija za prikupljanje pomoći narodima Jugoslavije, Montreal, 16. avgust 1944.

²¹¹¹ AJ, 430-1, Pov.br.338, 15. novembar 1944.

²¹¹² AJ, 430-1, Pov.br.338, 15. novembar 1944. Prema izveštaju Nikole Kovačevića 22. novembra 1944, Vijeće je već raspolagalo sa gotovinom od 210000 dolara za nabavku potrebnog materijala. Ipak Kovačević je konstatovao da rezultati postignuti u SAD “nijesu zadovoljavajući”. AJ, 83-5, Nikola Kovačević za S. Kosanovića, 22. novembar 1944.

nabavku odeće i obuće. Vrednost pošiljke procenjivala se na oko pola miliona dolara.²¹¹³ U akciju prikupljanja pomoći uključile su se i lokalne organizacije HSS u Kanadi. Glavni odbor HSS u Kanadi uputio je novembra 1944, poziv svim ograncima u Kanadi da dostave sakupljeni novac koji bi zatim bio upotrebljen za kupovinu obuće, odeće i drugih potrebnih stvari a koje bi brodom bile dostavljene narodu u starom kraju.²¹¹⁴ Za pomoć narodu Jugoslavije HSS u Kanadi je ovom prilikom kupio šivaće mašine, platno, cipele.²¹¹⁵ Distribucija celokupne primljene pomoći je trebala da se odvija preko Ministarstva za socijalnu politiku i narodnog zdravlja, na čijem čelu se nalazio Sava Kosanović, u saradnji sa jugoslovenskim Crvenim krstom.²¹¹⁶ Sa oslobađanjem jugoslovenske teritorije započinje i proces obnove a jugoslovenski iseljenici u Americi postaju važan izvor pomoći sada za obnovu i rekonstrukciju zemlje. Kako navodi V. Holjevac tek početkom 1945. kada su stvorene okolnosti za direktno slanje pomoći preko Jugoslovenskog Crvenog krsta HBZ je početkom 1945. uputio 25882 dolara pomoći.²¹¹⁷ Organizacija War Relief Fund of the Americans of South Slavic Descent ili Fond ratne pomoći Amerikanaca južnoslovenskog porekla u jesen 1945, promenila je ime u American Committee for Yugoslav Relief a sa radom je prestala 1949. American Committee for Yugoslav Relief osnovana je pošto se proširila baza darovalaca i članova in a Amerikance i zamenila je organizaciju WRFASDD.²¹¹⁸ Do kraja 1945, Vijeće Kanadskih Južnih Slovena sakupilo je 350 000 dolara vredne pomoći. Pomoć je obuhvatala lekove, odeću i obuću. Akcija je trajala do kraja 1948. Prema M. Markoviću, Američki odbor za pomoć Jugoslaviji u prvoj godini rada sakupio je pomoć u vrednosti od 1 260 540 dolara. Beogradska Politika je 1. marta 1945. izvestila je o 200 tona raznog materijala pomoći jugoslaviji koju je poslao Fond. Tokom leta 1945. započela je nova kampanja za prikupljanje pomoći. Pomenuta je proslava u hotelu Voldorf Astorija u Njujorku u čast američkog 15og vazduhoplovnog korpusa. Novi jugoslovenski ambasador

²¹¹³ AJ, 103-11, Vijeće kanadskih Južnih Slovena za Vojnu misiju NOV Jugoslavije, 23. novembar 1944.

²¹¹⁴ AJ, 439-4, „Od glavnog odbora HSS u Kanadi“, novinski isečak, 7. novembar 1944.

²¹¹⁵ AJ, 439-1, Prepis, 14. novembar 1944. Prema zahtevu HSS na mašinama su trebale da budu postavljene pločice sa natpisom „Poklon Hrvatske seljačke stranke iz Kanade“. AJ, 439-1, Kupovina Hrvatske seljačke stranke, 29. decembar 1944.

²¹¹⁶ AJ, 83-15, Telegram Save Kosanovića Z. Balokoviću, 25. novembar 1944.

²¹¹⁷ Većeslav Holjevac, Hrvati izvan domovine, 273.

²¹¹⁸ Klemenčić iznosi podatak da je do prestanka sa radom ova organizacija sakupila pomoć u vrednosti od 20 miliona dolara. Matjaž Klemenčić, *Ameriški Slovenci in NOB*, 272.

u Vašingtonu Stanoje Simić je u svom govoru između ostalog istakao zasluge partizanskog pokreta na spasavanju američkih pilota. Govor Simića je takođe bila svojevrsna promocija nove vlasti ali i ukazivanje na teškoće sa kojima se jugoslovenska država suočavala i neophodnosti slanja pomoći narodu Jugoslavije.²¹¹⁹

Načini prikupljanja pomoći bili su različiti i može se reći da se koristila svaka prilika u kojoj bi se okupili iseljenici da se sprovede i prikupljanje pomoći. Organizovane su zabave, picnic, priredbe, koncerti. Na sastancima potpornih i drugih iseljeničkih organizacija takođe se prikupljala pomoć. Pozivi za priloge upućivali su se preko stranica iseljeničke štampe, organizovani su posebni događaji čiji je isključivi cilj bio humanotarni. Tako Milena Gaćinović Šotra govori o organizovanju “baby showers” zabava, prodavale su se čestitke, božićne i novogodišnje. Organizovan je niz koncerata, izložbi. Nosioci su bili potporne organizacije, političke (HSS u Kanadi, SNO u SAD), kulturne i druge organizacije i nastale upravo sa ciljem organizovanja prikupljanja pomoći, kao i pojedinci.

Pored ove humanitarne pomoći, još jednom, posle dvadeset godina postavilo se i pitanje vojnog angažovanja jugoslovenskih iseljenika na prostoru severne Amerike. Za razliku od Prvog svetskog rata jugoslovenska vlada u emigraciji 1941, izuzev moralnog kapitala 27. marta nije imala mnogo toga što bi moglo ojačati njenu poziciju i učiniti je relevantnim faktorom u savezničkoj koaliciji.²¹²⁰ Ona nije raspolagala relevantnom vojnom snagom, izuzev malobrojnih jedinica koje su izbegle iz zemlje,²¹²¹ dok je vojni otpor pod komandom Draže Mihailovića u okupiranoj Jugoslaviji bio van kontrole vlade ili u slučaju partizanskog pokreta njoj politički i ideološki suprotstavljen. Uprkos tome tokom čitavog ratnog perioda, predstavnici jugoslovenske vlade nisu se odricali želje i pokušaja uključivanja u vojno angažovanje saveznika. Iskustvo Prvog svetskog rata ali i ispravna politička procena ukazivali su na značaj koji je moguće dobiti postojanjem vojnog faktora koji bi predstavljao podršku i jedan od oslonaca političkom radu posebno u situaciji u kojoj se našla jugoslovenska država i jugoslovensko vođstvo. Obrazovanje vojnih jedinica koje

²¹¹⁹ AJ, 83-27, “The Yugoslav Ambassador speaks to American airmen”, The Bulletin, Vol. 3, No. 3, septembar 1945.

²¹²⁰ Мира Радојевић, *Научник и политика*.375-378.

²¹²¹ Jozo Tomashevich navodi broj od 1072 lica . Navedeno prema B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, str. 175; Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, str.49.

bi se aktivno uključile u borbama savezničkih armija ali i obrazovanje kritične vojne mase koja bi mogla postati respektabilnom snagom u budućim akcijama na tlu jugoslovenske države bili su planovi koji su pratili aktivnosti jugoslovenskih političara od trenutka napuštanja Jugoslavije.²¹²² Vlada uprkos svim turbulencijama, krizama unutrašnjim sukobima koji su je slabili, ali i uprkos objektivnim okolnostima na terenu, onom u okupiranoj Jugoslaviji ali in a širem savezničkom frontu, nije odustajala od pokušaja ovog karaktera koji se beleže do kraja 1944. godine.²¹²³ Cilj da se u emigraciji, po ugledu na Veliki rat, održi politička snaga koja bi bila ojačana postojanjem vojne sile koja bi podigla autoritet i relevantnost jugoslovenskog faktora u savezničkoj koaliciji trebalo je realizovati upotpunjavanjem postojećih jedinica novim vojnim snagama. Da se dakle jugoslovenska vlada, uprkos vojnom porazu i napuštanju zemlje, ipak ne odriče aktivnog vojnog učešća u vojnim akcijama savezničkih zemalja, bilo je jasno vrlo brzo nakon aprilskog sloma.

Saglasnost članova vlade o potrebi nastavka vojnog angažovanja a zatim i preduzimanju konkretnih koraka u pravcu realizacije vojnih planova postignuta je vrlo brzo. Sledili su i mere koje su trebale da obezbede zakonski okvir ali i stvore mogućnosti za sprovođenje postavljenih ciljeva i namera, istovremeno obezbeđujući uspeh u realizaciji ukupnih planova jugoslovenske vlade. Zakonskim aktima, uredbama i odlukama postavljen je okvir, obrazovana su tela i utvrđene smernice. Uredbom kralja Petra II od 29(26). maja 1941, određeno je da svi Srbi, Hrvati i Slovenci, državljani neprijateljskih zemalja, koji pristupe dobrovoljno jugoslovenskoj vojsci i polože zakletvu kralju, stiču jugoslovensko državljanstvo.²¹²⁴ U narednim mesecima sledilo je formiranje fonda narodne odbrane, definisanje ko podleže vojnoj obavezi (28. oktobar 1941), sankcionisalo se neodazivanje vojnom pozivu (Uredbom 10.11.1941, gubitak državljanstva, proglašenje za vojnog

²¹²² Prema Savi Kosanoviću prilikom posete logoru jugoslovenskih vajatičara u Amanu predsednik vlade? Simović izneo je u govoru stav da je potrebno da se piloti prebace u Kanadu gde bi se izgradila avijacija koja bi učestvovala u borbi za Jugoslaviju Kosanović iznosi ovu epizodu u želji da ilustruje oklevanje u jugoslovenskoj vladi koja nije bila aktivni otpor već za mirovanje i čekanje. Kosanović je sa svoje strane pred pilotima u logoru izneo stav da je potrebno trenutno nastaviti sa borbom zaključivši i "Mi smo izašli napolje, ne da spasavamo glave, nego da se borimo" i dalje „Vi ste profesionalni vojnici, vaša je dužnost borba-a ja sam spreman da sa prvim avionom, koji bude išao u akciju protiv neprijatelja, pršem s vama“. Сава Н. Косановић, *Шта се могло видети из емиграције (неколико докумената)*, Београд 1945. стр. 6-7.

²¹²³ Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, 55.

²¹²⁴ AJ, 371-59-575, Ministarstvo unutrašnjih poslova br. 1; V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, 39

begunca).²¹²⁵ Računalo se na dve kategorije budućih vojnika, vojne obveznike i dobrovoljce. Svi jugoslovenski državljani bez obzira na mesto prebivanja bili su u obavezi odazivanja vojnom pozivu. Ona lica koja su već bila deo savezničkih armija mogla su nastaviti službu ili preći u jugoslovensku vojsku ali se u svakom slučaju ne bi smatrali vojnim beguncima. Samo ona lica koja su potpadala pod kategoriju vojnih obveznika a nisu se odazivala vojnim pozivima, bila bi smatrana vojnim beguncima i u skladu sa tim gubila bi sva prava koja su jugoslovenski državljani uživali u inostranstvu. Predviđene su i sankcije prema ovim beguncima koje bi se sprovele nakon povratka u otadžbinu.²¹²⁶ Drugu kategoriju činili su dobrovoljci ili "lice jugoslovenske narodnosti, koje nije naš podanik, a dobrovoljno stupi u redove naših oružanih snaga". Privlačenje dobrovoljaca trebalo je činiti aktivnim pristupom između ostalog stavljanjem u izgled različitih benefita u slučaju priključenja jugoslovenskoj vojsci. Tako je predloženo da se dobrovoljci privuku stavljanjem do znanja da će po oslobođenju domovine imati prvenstvo prilikom prijema u državnu službu, mogućnosti daljeg služenja u jugoslovenskoj vojsci i izgradnji karijere, mogućnostima dobijanja zemlje.²¹²⁷ Kako primećuju Đuretić i Plenča, ambicije ali i očekivanja članova vlade i samog D. Simovića bile su prvim mesecima velike. Međutim realnost je bila nešto drugačija. Dobri ili zadovoljavajući rezultati nisu ostvareni ni u pogledu mobilizacije zarobljenika ni u pogledu odaziva konzularno-diplomatskog osoblja. Tako se do jeseni 1944, kako navodi D. Plenča, raspolagalo sa svega 1072 vojnika u emigraciji.²¹²⁸ Nisu ostvareni ni ambiciozni planovi koji su se ticali stvaranja respektabilnih jugoslovenskih vazduhoplovnih snaga.

Pažnja jugoslovenskog vrha, vojnog i političkog, bila je okrenuta ka još jednom potencijalnom izvoru vojne snage. Jugoslovensko iseljništvo posebno u svetlu slabih rezultata regrutacije postaju predmetom povećanog interesovanja. U tom pogledu važno mesto zauzimala je iseljenička kolonija u severnoj Americi, odnosno Sjedinjenim Američkim Državama.²¹²⁹ Milion iseljenika jugoslovenskog porekla, brojka kojom se

²¹²⁵ V.Đuretić, *Vlada na bespuću*, 40.

²¹²⁶ AJ, 449-8, Pov.br.3988, Cirkular Ministarstv inostranih poslova za Generalni konzulat u Njujorku, 4. avgust 1942; AJ, 449-8, Pov.br.4128, Cirkular 4. avgust 1942.

²¹²⁷ AJ, 449-8, Pov.br.4128, Cirkular 4. avgust 1942.

²¹²⁸ D. Plenča, *n.d.* 59.

²¹²⁹ D. Plenča, *n.d.* 53-54; V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, 39.

baratalo u međuratnom periodu, a zatim i više stotina hiljada njih na tlu Sjedinjenih Država, bili su podaci koji se svakako nisu, mogli zanemariti iz perspektive jedne vlade bez zemlje, sa malo toga izuzev moralnog kapitala 27. marta, što bi je moglo predstaviti kao bitnog faktora u novim međunarodnim dešavanjima. Vojni značaj iseljenika prepoznat i bio je predmetom interesa, očekivanja i konkretnih radnji jugoslovenskih političara.²¹³⁰ Percepcija jugoslovenskih iseljenika kao izvora vojne snage svakako nije bila nova niti iznenađujuća. Iskustvo Prvog svetskog rata pokazalo je da se na iseljenike kao aktivne učesnike u odbrani stare domovine može računati. U međuratnom periodu iseljenici su percipirani kao deo narodnog jedinstva i stoga je država sa punim pravom izlazila sa određenim očekivanjima prema njima. Od iseljenika koji su se smatrali jugoslovenskim državljanima očekivalo se ispunjenje vojne obaveze od koje se nije odustajalo uprkos poražavajućim rezultatima svih pokušaja sprovođenja ove obaveze u praksi.²¹³¹ Stoga, insistiranje na poštovanju vojne obaveze čak i po cenu pogoršanja odnosa sa iseljeničkom zajednicom u Americi, odluke koje nisu oslobađale jugoslovenkse iseljenike vojne obaveze i u trenucima otpočinjanja sukoba na tlu Evrope, bili su jasan znak da se država neće odreći potencijalnog izvora podrške. To svakako nije ni bila opcija koja bi se razmatrala u trenucima okupacije zemlje i novog položaja jugoslovenske vlade u emigraciji. Vojno angažovanje iseljenika sa jugoslovenskim državljanstvom je, uostalom kako se smatralo, bila njihova obaveza ili kako je jednom prilikom rečeno “Jugoslavija je u ratu prema tome svaki njen državljanin potpada pod obavezu opšte mobilizacije”.²¹³² Išlo se i korak dalje, pa se u trenucima već postojanja razrađenih i preciznih planova u pogledu obuke dobrovoljaca i obveznika nije zadržavalo samo na njihovoj vojnoj obuci. Kod regruta se želeo “razvijati patriotski osećaji” kao i “volja i želja da se bori za oslobođenje Jugoslavije”.²¹³³ S druge strane iskustvo međuratnog perioda u pogledu sprovođenja vojne obaveze ali i raspoloženje pre

²¹³⁰ Već krajem aprila 1941, jugoslovenski ministar spoljnih poslova M. Ninčić razmatrao je pitanje obrazovanja korpusa sastavljenog od jugoslovenskih iseljenika u SAD i Kanadi. Ta ideja ponovljena je u više navrata i kasnije i konačno postojala je saglasnost jugoslovenskog vrha da se pristupi prikupljanju dobrovoljaca na tlu severne Amerike. V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, 19-20.

²¹³¹ Весна Ђикановић, „Исељеници као предмет војног интереса југословенске државе у периоду између два светска рата (Прилог истраживању односа југословенске државе и исељеништва у Сједињеним Америчким Државама“, Војноисторијски гласник Бр. 2/2009, Београд 2009, 131-147.

²¹³² AJ, 439-3, 20. novembar 1942.

²¹³³ AVII, EV, k 174, 15. avgust 1942.

svoga iseljenika hrvatskog porekla u međuratnom periodu koje nije bila manifestacija odanosti državi pa čak ni izraz njenog prihvatanja ipak su mogli dovesti u pitanje izražena očekivanja članova jugoslovenske vlade. Izvestan oprez izrazio je i poslanik K. Fotić u pogledu toga na koga se može računati među iseljeničkim zajednicama u Americi.²¹³⁴ Slična opažanja izneo je i jugoslovenski konzul u Njujorku Dragiša Stanojević.²¹³⁵ I pored impresivnih procena o broju jugoslovenskih iseljenika u severnoj Americi, procene o broju potencijalnih vojnih obveznika na koje jugoslovenska vlada može računati bile su daleko skromnije. Prema podacima američkog Ministarstva pravde, koje je izneo konzul Stanojević u Sjedinjenim Državama nalazilo se 55904 jugoslovenskih državljana. Taj broj se dodatno umanjivao neračunanjem žena i dece kao i iseljenika koji su bili u posedu tzv. prvog papira (first paper) prvog koraka u pravcu dobijanja američkog državljanstva.²¹³⁶ Konstantin Fotić navodi da, prema podacima vojnog izaslanika, u Americi se nalazilo 2372 jugoslovenska državljana između 20 i 50 godina a jugoslovenskih građana do 77 godina ukupno 17947. Broj dobrovoljaca iznosio je svega 84 lica.²¹³⁷

Mere u pravcu sakupljanja dobrovoljaca i vojnih obveznika preduzete su već prvih meseci rada vlade u emigraciji. Čitav proces je poveren diplomatsko konzularnim predstavništvima kojima je, prema aktu od 24. oktobra 1941, naloženo da stupe u kontakt sa vladama domaćinima u cilju uklanjanja prepreka za sakupljanje dobrovoljaca i vojnih obveznika.²¹³⁸ Prikupljanje ljudstva vršilo se po zonama koje su obuhvatale određene teritorije a preko centara za prikupljanje. Za zonu V u koju su ulazile zemlje severne Amerike centar se nalazio u Montrealu. Iz tih centara lica su se upućivala u kampove. Upravo su najveća očekivanja u pogledu broja prikupljenih vojnika bila vezana za ovu zonu “jer je u istoj broj naših iseljenika najveći”.²¹³⁹ Da se nije radilo samo o praznoj konstataciji, odnosno da se želela uspešna realizacija iznetih očekivanja pokazala je i odluka vlade da se upravo u ovu zonu pošalje 12 oficira koji bi sa diplomatskim

²¹³⁴ Poslanik Fotić izrazio je mišljenje da se pomoć može sa sigurnošću očekivati među srpskim delom iseljenika dok je izrazio sumnju u pogledu hrvatskih i slovenačkih iseljenika. AJ, Fotić Ninčiću 20. jun 1941.

²¹³⁵ AJ, 449-8, Izveštaj konzula Stanojevića kraljevskoj ambasadi u Vašingtonu, 3. oktobar 1942.

²¹³⁶ AJ, 449-8, 3. oktobar 1942.

²¹³⁷ AVII, EV, k-200, Br.Reg. 74/2-1, Izveštaj K. Fotića, 3. novembar 1941

²¹³⁸ Cilj diplomatskih misija je bilo postizanje što veće slobode u radu. AJ, 449-8, Pov.br.4128, Cirkular 4. avgust 1942.

²¹³⁹ AJ,449-8, Pov.br.4128, Cirkular 4. avgust 1942.

predstavnicima i “specijalnim propagandnim organima” sprovedu prikupljanje dobrovoljaca i vojnih obveznika.²¹⁴⁰ Preduslov svih aktivnosti jugoslovenskih zvaničnika i diplomata bila je saglasnost i postizanje sporazuma sa vladama SAD i Kanade. Od severnoameričkih vlada očekivala se podrška u pogledu vojnog snabdevanja, pružanja materijalne pomoći i logistike. Dobijanje materijalne i vojne pomoći Sjedinjenih Država, podrške i dozvole kanadske vlade u pogledu planirane obuke jugoslovenskih jedinica zahtevale su saglasnost i postizanje dogovora o načinima delovanja na tlu severne Amerike.²¹⁴¹ Vlada Sjedinjenih Država podržala je planove jugoslovenske vlade ali je pokazala i izvesnu dozu uzdržanosti. Već aprila 1941, poslanik Fotiću izvestio je jugoslovensku vladu da vlada Sjedinjenih Država “neće praviti teškoće” kod prikupljanja dobrovoljaca ali istovremeno, zbog američke neutralnosti, očekuje diskretnost u tom procesu.²¹⁴² I nekoliko meseci kasnije iz američkog ministarstva spoljnih poslova poručeno je da se neće praviti teškoće jugoslovenskim pokušajima okupljanja dobrovoljaca ali da se u tom procesu mora voditi računa o američkim zakonima o vojnoj obavezi.²¹⁴³ Ulaskom Sjedinjenih Američkih Država u rat ograničenja u pogledu regrutacije od strane savezničkih zemlja postala su očekivano veća.²¹⁴⁴ To ipak nije značilo da će jugoslovenska vlada ostati uskraćena za pomoć Sjedinjenih Država, naprotiv. Logistička pomoć u procesu regrutacije, materijalna podrška kroz program Lend-Lis potvrdili su naklonost i savezništvo Amerike. Tako je određeno da celokupno snabdevanje oružjem i drugim materijalom za regrute u logoru u Vindzoru bude iz programa Lend Lis iz Sjedinjenih Država.²¹⁴⁵

I pored činjenice da se na tlu SAD nalazila najbrojnija jugoslovenska iseljenička kolonija kao i da, shodno tome, najveći broj regruta ili dobrovoljaca se mogao upravo očekivati u ovoj severnoameričkoj državi, zemlja u kojoj se planirala obuka i okupljanje dobrovoljaca bila je Kanada. O važnosti kanadske teritorije u budućim vojnim planovima

²¹⁴⁰ AJ,449-8, Pov.br.4128, Cirkular 4. avgust 1942.

²¹⁴¹ AJ,449-8, Pov.br.4128, Cirkular 4. avgust 1942.

²¹⁴² AVII EV, k. 200, Br.Reg. 1/3-3, Izveštaj K. Fotića, 29. april 1941.

²¹⁴³ AVII EV, k. 200, Br. Reg. 11/3-4, Izveštaj K. Fotića D. Simoviću, 2. avgust 1941.

²¹⁴⁴ Kako navodi Dušan Plenča vlada SAD je 4. marta 1942, zabranila svojim državljanima u jedinice zemalja porekla. Takođe, američka vlada je proglasila obaveznu vojnu službu. D. Plenča, *n.d.* 59.

²¹⁴⁵ Pukovnik Savić i vojna misija u Kanadi trebala je da načini trebovanja koja bi zatim dostavila vojnom izaslanstvu u Vašingtonu. Izaslanik, u sporazumu sa specijalnim vladinim predstvanikom Đorđem Radinom bi trebali da preduzmu sve potrebne mere da bi se potreban material dostavio kampu u Vindzoru. AVII EV, k.174, 15. avgust 1942.

jugoslovenske vlade govorio je još aprila 1941, poslanik Konstantin Fotić. On je između ostalog isticao da će svi koji žele da stupe u jugoslovensku vojsku morati da idu na obuku u Kanadu ukoliko bi ta zemlja bila za to određena ali čak i u slučaju da izbor padne na neku drugu državu prevoz dobrovoljaca bi se morao vršiti preko kanadske teritorije. Ove činjenice su u svakom slučaju zahtevale uspostavljanje kontakta i postizanje određenih sporazuma sa kanadskom vladom. Sam poslanik je izrazio spremnost da ode u Otavu u cilju postizanja sporazuma. Već maja 1941, Fotić je obavestio jugoslovensku vladu o razgovorima u Kanadi “po pitanju obuke dobrovoljaca”. Tom prilikom jugoslovenski poslanik je razgovarao sa predsednikom kanadske vlade, ministrom inostranih poslova i engleskim visokim komesarom koji su izrazili simpatije za Jugoslaviju.²¹⁴⁶ I u planovima predsednika vlade Simovića Kanada se navodi kao zemlja u kojoj će se vršiti obuka jugoslovenskih pilota.²¹⁴⁷ Kao zemlja saveznica, deo Komonvelta, Kanada je postala sedište rada jednog broja savezničkih misija uključujući i jugoslovensku. Kanadska vlada je, kako navodi V. Đuretić, 16. decembra 1941, odobrila obrazovanje jugoslovenskog regrutnog centra i kako ističe Đuretić od 4. marta 1942, postaje “centar vojnih aktivnosti”.²¹⁴⁸ Konačno, prema dokumentu datiranom 15. avgusta 1942, vlada Slobodana Jovanovića donosi odluku da se za Kanadu veže rad jugoslovenske vojne misije kao i da se u Kanadi vrši okupljanje i obuka jugoslovenskih dobrovoljaca dok bi u SAD ostalo Vojno izaslanstvo u Vašingtonu. Razlozi koje Slobodan Jovanović navodi između ostalog bili su “stanje stvoreno rešenjem američkog Ministarstva inostranih poslova od 31. marta t.g., kojim je odbijena dozvola savezničkim zemljama da u SAD mogu prikupljati vojne obveznike i dobrovoljce” ali i zbog kako se kaže “činjenice” da je rad jugoslovenske vojne misije u SAD “ostao dosada bez ikakvog pozitivnog rezultata”. Takođe ovom prilikom je naglašeno da se u Kanadi nalaze sve vojne misije savezničkih zemalja.²¹⁴⁹

Rad na prikupljanju dobrovoljaca kao i informisanje iseljenika, uglavnom putem iseljeničke štampe, o procesu regrutacije za jugoslovenske vojne jedinice u inostranstvu

²¹⁴⁶ AVII, EV, k. 200, Pov.br. 270, Šifrovani telegram iz Vašingtona, 18. maj 1941.

²¹⁴⁷ AVII EV, k. 200, Br. Reg. 5/3-1, 29. jul 1941; Kako je već istaknuto upravo je Montreal određen kao centar za okupljanje dobrovoljaca i vojnih obveznika odnosno centar zone V. AJ,449-8, Pov.br.4128, Cirkular 4. avgust 1942.

²¹⁴⁸ V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, 44.

²¹⁴⁹ AVII EV, k.174, Br.Reg.7/2-1, Pov.br.1229, 15. avgust 1942.

započeli su već tokom leta 1941. godine. U Sjedinjenim Državama uz poslanstvo i konzulate uspehu regrutacije trebalo je da doprinese formiranje Centra za sakupljanje dobrovoljaca septembra 1941, slanje vojnog izaslanstva na čelu sa kapetanom Radojčićem i vojne misije sa sedištem u Vašingtonu. Jedan od zadataka vladine misije koja je u Sjedinjene Države došla septembra odnosno novembra 1941, trebao je da bude podrška i pomoć u mobilizaciji iseljenika i njihovog uključivanja u jedinice jugoslovenske vojske u emigraciji.²¹⁵⁰ Ulaskom Sjedinjenih Država u rat decembra 1941 kao i odlukom američke vlade o zabrani sprovođenja regrutacije od strane saveznika na tlu SAD, akcenat rada je i konačno prebačen na tlo Kanade. To nije značilo da je obustavljen rad jugoslovenskih tela na tlu SAD u pogledu prikupljanja dobrovoljaca jugoslovenskih državljana ili regrutacije jugoslovenskih vojnih obveznika na tlu Amerike. Čitav proces je međutim zahtevao postizanje sporazuma i dobijanja saglasnosti američkih vlasti. Tek u zadatim okvirima koje je američka vlada postavila ove aktivnosti su se mogle nastaviti. Još manje je ulazak Amerike u rat značio prekid podrške jugoslovenskoj vladi. Naprotiv, saradnja je nastavljena a američka vlada je u više navrata pokazala da je otvorena za saradnju i sklona pružanju podrške jugoslovenskim vlastima i u sferi njenog vojnog angažovanja. Uvažavajući prvenstveno sopstvene interese kao i objektivne političke i vojne okolnosti podrška američke vlade nastavljena je.

Odlukom vlade Slobodana Jovanovića prikupljanje dobrovoljaca i vojnih obveznika trebalo je da se vrši na teritorijama SAD i Kanade. U Sjedinjenim Državama tu dužnost obavljalo je Vojno izaslanstvo u Vašingtonu. Zadaci izaslanstva bili su prikupljanje “što većeg broja i što mlađih” jugoslovenskih iseljenika na tlu SAD, utvrđivanje njihove sposobnosti i konačno njihovo slanje u Vašington u cilju pregleda a zatim upućivanje u Kanadu odnosno kamp u Vindzoru. Glavno mesto u ukupnom procesu obrazovanja jugoslovenskih jedinica na tlu severne Amerike bilo je u rukama vojne misije u Kanadi. Misija je nosila zvaničan naziv “Jugoslovenska vojna misija za prikupljanje vojnih obveznika i dobrovoljaca u Kanadi” sa sedištem u Vindzoru.²¹⁵¹ Na čelu misije nalazio se pukovnik Dragutin P. Savić. Pored njega misiju su činili i vazduhoplovni kapetan I klase

²¹⁵⁰ Ban Ivan Šubašić je u tom cilju trebalo da agituje među hrvatskim a Franc Snaj među slovenačkim iseljenicima.

²¹⁵¹ AVII EV, k. 174, Br. Reg, 7/2-5, 15. avgust 1942.

Dragiša Ristić koji je određen za komandanta depoa u Vindzoru, zatim rezervni poručnik Petar Radić i vazduhoplovni podnarednik Stjepan Kolega.²¹⁵² Predviđeno je i angažovanje dva rezervna oficira u cilju podrške obavljanju administrativnih poslova. Zadaci misije, između ostalog, bili su pripreme depoa u Vindzoru za prijem do 250 ljudi, rad na prikupljanju što većeg broja vojnih obveznika i dobrovoljaca, prihvata i konačan pregled ljudstva iz SAD i Kanade. Misija je trebala da nadzire i smeštaj, snabdevanje primljenih obveznika, da se stara o discipline, obuci i slanju ljudstva do mesta koje bi bilo određeno.²¹⁵³ Takođe misija je trebala da održava vezu sa ostalim savezničkim misijama u Kanadi “radi dobijanja saveta, korišćenja njihovih iskustava, zajedničkog rada i propaganda naše stvari u Kanadi”, kao i sa vojnim vlastima Kanade.²¹⁵⁴ Kako V. Đuretić primećuje, sa pojavom pokreta D. Mihailovića akcent je stavljen na formiranju vazduhoplovnih jedinica. U tom smislu treba razumeti i uputstvo Slobodana Jovanovića da pri kategorisanju prijavljenih treba nastojati “da se što više ljudstva dobije za vazduhoplovstvo”.²¹⁵⁵

Na području SAD, posle nalaženja prihvatljivog modela i prevazilaženja prepreka u procesu prikupljanja dobrovoljaca i obveznika, odlučeno je da se sa regrutacijom započne na jesen 1942. Jugoslovenski konzulati u SAD su upućivali jugoslovenske vojne obveznike, jugoslovenske državljane, da se prijavljuju nadležnim lokalnim američkim komisijama za regrutaciju (Local Selective Board) radi davanja izjave o izboru za služenje u vojsci i u cilju obavljanja lekarskog pregleda. Američkoj službi za regrutaciju Selective Service System u Vašingtonu, upućena je molba da naloži lokalnim službama da podatke o registraciji, pregledu kao i izjave o izboru služenja u vojsci dostave jugoslovenskim konzulatima. Te podatke, jugoslovenski konzulati su dostavljali Vojnom izaslanstvu pri jugoslovenskom poslanstvu u Vašingtonu koje bi zatim donosilo odluku da li će pojedinci biti uključeni u jugoslovensku vojsku. Svi dobrovoljci i regruti bili bi zatim upućeni u Kanadu, u Vindzor, gde je Vojna misija na čelu sa pukovnikom Savićem trebala da obezbedi i pripremi prijemni logor za sve regrute iz Sjedinjenih Država i Kanade. Sve

²¹⁵² AVII EV, k. 174, Br. Reg. 7/2-5, 15. avgust 1942.

²¹⁵³ AVII EV, k. 174, Pov. 1229, Br. Reg. 7/2-1, 15. avgust 1942.

²¹⁵⁴ AVII EV, k. 174, 15. avgust 1942.

²¹⁵⁵ Pored vazduhoplovstva tražilo se ljudstvo za mornaricu i to prvenstveno mašinisti kao i vojska za pešadijske i oklopne jedinice. VA, k.174, Br.reg.7/2-2, 15. avgust 1942.

troškove prevoza regruta do Vindzora snosilo je Vojno izaslanstvo u Vašingtonu koje je za te potrebe dobilo odgovarajuća sredstva.²¹⁵⁶ Vojnoj misiji pukovnika Savića bilo je dodeljeno 4000 dolara ili 1000 britanskih funti dok je Ministarski savet “isključivo za potrebe oko prikupljanja ili izdržavanja vojnih obveznika i dobrovoljaca” odobrilo 5000 dolara Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu i 15000 dolara kraljevskom poslanstvu u Otavi.²¹⁵⁷ Jugoslovenska vojna misija u Vindzoru (Kanada), u skladu sa nalogom predsednika vlade S. Jovanovića,²¹⁵⁸ postigla je sporazum sa poljskim vojnim izaslanikom u Otavi potpukovnikom Ilinskim, da se u okviru poljskog logora u Vindzoru za smeštaj dobrovoljaca i vojnih obveznika, jugoslovenskoj misiji ustupi sto mesta od ukupno 250 sa koliko je logor raspolagao. Poljaci su zadržali 150 mesta ali je planirano proširenje logora za oko 250 mesta. Troškovi smeštaja jednog regruta iznosili su od 15 do 18 dolara mesečno.²¹⁵⁹ Pukovnik Savić je ovom prilikom izneo procenu pozivajući se na evidenciju kanadskog Ministarstva rata za koju kaže da je “apsolutno tačna”, o ukupno 408 jugoslovenskih državljana u Kanadi između 20 i 45 godina koji su predstavljali potencijalne regrute. Regrutni uredi su trebali da im upute vojne pozive sa opcijom izbora između kanadske i jugoslovenske vojske. Savić je smatrao da je i ostvarenje odaziva od 50% pozvanih uspeh za jugoslovensku misiju bazirajući ova očekivanja na osnovu iskustva rada poljske misije u Americi.²¹⁶⁰ Za potrebe rada jugoslovenska vojna misija u Kanadi dobila je od jugoslovenske vlade 1. i 2. oktobra 1942, ukupno 5000 dolara.²¹⁶¹ Sa kanadskim vlastima postignut je dogovor o radu misije i uslovima regrutacije iseljenika na tlu Kanade. Kanadski državljani jugoslovenskog porekla koji su želeli da stupe u

²¹⁵⁶ Problem izlaznih viza iz SAD za Kanadu trebalo je naknadno rešiti kao i pitanje finansiranja putovanja i ishrane obveznika iz SAD i Kanade. AJ, 439-3, Cirkular, bez datuma

²¹⁵⁷ Jugoslovenski poslanici u Vašingtonu, K. Fotić, i Otavi, I. Cankar, trebali su, kako se ističe u instrukcijama jugoslovenske vlade, da vode opšti nadzor nad svim poslovima oko prikupljanja dobrovoljaca u SAD i Kanadi i koordiniraju rad vojne misije i vojnog izaslanstva AVII EV, k.174, 15. avgust 1942.

²¹⁵⁸ AVII EV, k.174, 15. avgust 1942.

²¹⁵⁹ AJ, 439-3, Pov.br.4, 23. septembar 1942; Godinu dana ranije sa poljskom vrhovnom komandom postignut je načelni sporazum da se u jednom od njihovih logora na teritoriji Kanade obrazuje jugoslovenski depo za prihvata i obuku vojnika. AJ, 449-8, Pov.br.4128, Cirkular 4. avgust 1942.

²¹⁶⁰ Prema rečima potpukovnika Ilinskog u vreme najpovoljnijeg perioda za regrutaciju, pre ulaska SAD u rat, maksimalan priliv ljudstva iznosio je 100 lica mesečno. U ranijim razgovorima Ilinski je naveo proseku od oko 30 ljudi iz SAD i 10 iz Kanade mesečno. Iz kanadskog Ministarstva odbrane saopšteno je da se iz SAD očekivalo 1800 obveznika ali posle 7 meseci rada i 6 regrutnih komisija u SAD, regrutovano je svega 35 ljudi AJ, 439-3, Pov.br.4, 23. septembar 1942.

²¹⁶¹ AJ, 439-2, A.Br.290, 2. oktobar 1942.

jugoslovensku vojsku mogli su se obratiti jugoslovenskom poslanstvu u Otavi, generalnom konzulatu u Montrealu i Vojnij misiji u Vindzoru. Na osnovu sporazuma sa kanadskim vlastima, jugoslovenski predstavnici mogli su pozvati u vojsku sve jugoslovenske državljane pri čemu su lica od 20 do 45 godina podlegali redovnoj vojnoj obavezi a lica od 18 do 20 godina i od 40 do 46 su se smatrala dobrovoljcima uz povlastice koje je taj status nosio. Jugoslovenski državljani u Kanadi koji se ne bi odazvali vojnom pozivu jugoslovenskih vlasti bili bi, prema sporazumu, pozvani na služenje u kanadskoj vojsci i tada bi imali poslednju priliku da se opredele za služenje u jugoslovenskoj ili kanadskoj vojsci.²¹⁶² Služenje u jugoslovenskoj ili nekoj drugoj savezničkoj vojsci, prema kanadskim propisima nije uticalo na status pojedinaca odnosno na njihovo državljanstvo.²¹⁶³ Jugosloveni u Kanadi su sami donosili odluku u čijoj vojsci će služiti, jugoslovenskoj ili kanadskoj. Tu odluku mogli su doneti prvenstveno kanadski državljani dok Jugosloveni koji nisu posedovali kanadsko državljanstvo mogli su se prijaviti kao dobrovoljci u jugoslovensku vojsku. Međutim svi Jugosloveni bez obzira da li su kanadski državljani ili ne bili su dužni da služe u jednoj od dve vojske in a njih se primenjivao isključivo kanadski vojni zakon dok je primena jugoslovenskog na teritoriji Kanade bila nemoguća.²¹⁶⁴

Svakako da su s obzirom na broj iseljenika, najveće očekivanja bila vezana za područje Sjedinjenih Država. Prvi koraci za jugoslovenske konzulate bilo je pronalaženje i kontaktiranje potencijalnih regruta, njihovo upoznavanje sa sporazumom jugoslovenske

²¹⁶² AJ, 439-3, 20. novembar 1941.

²¹⁶³ Učešće stranaca koji su živeli legalno u Kanadi, prema odluci kanadskih vlasti, nije uticalo na njihov zahtev za naturalizaciju. Takođe, stranci koji su legalno boravili u Kanadi u vreme regrutovanja i dalje su se smatrali legalnim stanovnicima Kanade. Lica koja su dobila otpust iz vojske a nalazila su se van Kanade morala su da se vrate u roku od tri meseca od otpusta, izuzev u vanrednim okolnostima. Lica koja nisu imala legalan boravak u Kanadi nisu se mogla vratiti na teritoriju ove zemlje. AJ, 439-5, Immigration and Naturalization Status of Members of Allied Forces Legally Resident in Canada who are serving Overseas, 1.11.1943.

²¹⁶⁴ AJ,439-2, Pov. br. 256, Odgovor pukovnika Savića Mariji Delost iz Timmins(Ontario), 25. februar 1943. Pukovnik Savić izneo je mišljenje da, što se tiče regrutacije na području južne Amerike, akciju treba da sprovede jugoslovenska diplomatska predstavništva a da vojna lica treba slati tek kada se stvore konkretne grupe vojnih obveznika i dobrovoljaca. Po pitanju stvaranja vazduhoplovne jedinice, Savić je, kako kaže, još tokom boravka u Londonu 26. januara do 25. februara 1942, izvestio Šefa Vojnog Kabineta majora Kneževića da je "slanje Vazduhoplovne delegacije u Ameriku iluzorno" ako bi se njen rad sveo na prikupljanje dobrovoljaca i obveznika. Američke vlasti su međutim, prema Savićevim rečima, prihvatile njegov predlog da osposobe jedan broj jugoslovena za delovanje pomoću teških bombarsera uz obezbeđivanje ljudstva, letova, opreme i naoružanja američke proizvodnje. AJ, 439-1, Pov.br.36, Izveštaj pukovnika D. Savića Ministru vojske, mornarice i vazduhoplovstva u Londonu, 15. novembar 1942.

vlade i vlasti u SAD kao i upoznavanje sa mogućnošću opredeljenja između jugoslovenske i američke vojske.²¹⁶⁵ Jugoslovenska vlada se obavezala da neće vršiti pritisak na jugoslovenske državljane u Americi da se opredele za jugoslovensku vojsku. U pronalaženju potencijalnih regruta, s obzirom da jugoslovenske vlasti nisu raspolagale sa evidencijom državljana u Americi, očekivala se saradnja iseljeničkih organizacija, ali u svetlu napetosti i nacionalne podvojenosti, i od predstavnika vladine misije u Americi. Od bana I. Šubašića i F. Snoja se očekivalo da svojim kontaktima sa hrvatskim odnosno slovenačkim iseljenicima, postignu veći odaziv Hrvata i Slovenaca u buduće jedinice jugoslovenske vojske.²¹⁶⁶ Međutim već prvi rezultati bili su razočaravajući. Jugoslovenski konzul u Čikagu V. Vukmirović novembra 1942. obavestio je ambasadu u Vašingtonu da je “u svoje vreme” preko štampe dostavio poziv za vojnu registraciju jugoslovenskim državljanima starosti od 18 do 45 godina, međutim pozivu se odazvalo svega nekoliko osoba i to “ sveštenici i studenti”.²¹⁶⁷ Septembra 1942, prema ovom izveštaju, upućeno je 500 poziva a stiglo je svega 12 odgovora sa informacijama da su neki od pozvanih umrli, neki su postal američki građani a neki su izjavili da će pre služiti u američkoj vojsci. Sam konzulat raspolagao je sa ograničenim mogućnostima da pronađe jugoslovenske građane koji bi bili dobrovoljci a kao jedan od uzroka navodi se “neverovatno povoljni materijalni uslovi služenja u američkoj vojsci” kao i činjenica da stranci služenjem u američkoj vojsci automatski postaju američki državljani. Konačan zaključak konzula Vukmirovića praktično na samom početku realizacije plana formiranja jugoslovenskih vojnih jedinica bio je više nego pesimističan. Iz ranije navedenih razloga Vukmirović zaključuje da “ostaju potpuno bez dejstva sva naša nastojanja da ma koga DRAGOVOLJNO privolimo da stupi u jugoslovensku vojsku”.²¹⁶⁸ Slične rezerve u pogledu uspeha jugoslovenske vojne misije izrazio je i konzul D. Stanojević. Tako je konzul postavio retoričko pitanje “šta u stvari mi možemo da ponudimo našim ljudima ako bi eventualno hteli da stupe dobrovoljno u našu vojsku u poređenju sa onim što dobiju u američkoj vojsci” i izrazio mišljenje da je posao kako ga je zamislilo vojno izaslanstvo “teško izvodljivo”. Stanojević je takođe smatrao da

²¹⁶⁵ AJ, 449-8, Izveštaj konzula D. Stanojevića ambasadi u Vašingtonu, 3. oktobar 1942.

²¹⁶⁶ AJ, 439-3, Cirkular, bez datuma; AJ, 439-1, Pov.br.35, 15. novembar 1942.

²¹⁶⁷ AJ, 371-59-585, Br.1206, Predmet: Jugoslovenski državljani i jugoslovenska vojska, 7. novembar 1942.

²¹⁶⁸ AJ, 371-59-585, Br.1206, Predmet: Jugoslovenski državljani i jugoslovenska vojska, 7. novembar 1942.

je zadatak postavljen pred jugoslovenske diplomate u pogledu obaveštavanja i prikupljanja obveznika i dobrovoljaca toliko komplikovan da bi zahtevao više godina rada ali ipak sa malim učinkom. Konačno Stanojević je na osnovu sopstvenog iskustva rada sa iseljenicima “u interesu ugleda naše države” izneo mišljenje da ne treba pristupiti vrbovanju dobrovoljaca “jer ćemo u protivnom pretrpeti potpuni neuspeh”.²¹⁶⁹ Do prve polovine novembra 1942. godine iz Sjedinjenih Država i Kanade u vindzorski kamp nije upućen nijedan dobrovoljac.²¹⁷⁰ Jugoslovenske diplomate raspolagale su podacima da u Sjedinjenim Državama ima ukupno 1400 jugoslovenskih državljana koji su mogli biti pozvani u vojsku. Međutim od tog broja samo je jedan vojni obveznik stupio u jugoslovenski vojni depo u Vindzoru dok je još jedan krenuo “ali se u Detroitu pokajao i vratio u sastav američke vojske”.²¹⁷¹ Očekivanja vojne misije od regrutacije u Kanadi su bila ipak nešto veća. Isticalo se da interes za stupanje u jugoslovensku vojsku postoji posebno kod starijih iseljenika dok su mlađi bili prvenstveno zainteresovani za “razne stručne službe”. Misiji su stizala i konkretna pitanja iseljenika u pogledu plate za potencijalne regrute.²¹⁷² Vrlo brzo pokazalo se da rezultati ne izlaze u susret očekivanjima. do prve polovine novembra nijedan dobrovoljac ni vojni obveznik nije se prijavio²¹⁷³ tako da je Savić već novembra 1942. konstatovao da sem usmene spremnosti, u stvarnosti nema većeg interesovanja za stupanje u jugoslovensku vojsku.²¹⁷⁴ Do sredine januara 1943. godine ukupno se prijavilo 46 lica, od toga njih 34 (19 dobrovoljaca i 15 obveznika) čekalo je poziv da stupe u vojsku dok se preostalih dvanaest nije još uvek odlučilo za služenje u

²¹⁶⁹ AJ, 449-8, Izveštaj konzula D. Stanojevića K. Fotiću, 3. oktobar 1942.

²¹⁷⁰ Već oktobra 1942. pukovnik Savić je izvestio Ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva u Londonu da se do sredine tog meseca nije pojavio nijedan dobrovoljac iz SAD. AJ, 439-1, Pov.br.22, 15. oktobar 1942; AJ, 439-1, Pov.br.35, 15. novembra 1942.

²¹⁷¹ AJ, 439-2, Lično Pov.br.174, Pukovnik M. Savić za ministra Izidora Cankara, 2. februar 1943; Iz Argentine se takođe pojavio samo jedan dobrovoljac. AJ, 439-1, Pov.br.148, Izveštaj M. Savića Minisstru vojske, mornarice i vazduhoplovstva u Londonu, 16. januar 1943.

²¹⁷² AJ, 439-1, Pov.br.22, 15. oktobar 1942; Jugoslovenskom konzulu u Montrealu P. Cabriću obratila se Liga kanadskih Hrvata iz Toronta (League of Canadian Croatians) sa pitanjima kolika je mesečna plata jugoslovenskih vojnika u Kanadi, u kojoj se valuti isplaćuje, koliku mesečnu pomoć će dobijati žene vojnika i „svako zakonito dijete“ kao i majke, kolika bi bila odšteta porodici u slučaju smrti vojnika, kakve kvalifikacije su potrebne za komandni kadar (oficire i podoficire) kao i pitanje ko će sačinjavati komandni sastav jugoslovenske vojske u Kanadi. AJ, 439-3, Br.1753, 2. decembar 1942.

²¹⁷³ AJ, 439-1, Pov.br.35, 15. novembar 1942.

²¹⁷⁴ U izveštaju Ministru vojske, mornarice i vazduhoplovstva u Londonu, svaić je zaključio da uspeh regrutacije zavisi od stava države u kojoj se sprovodi regrutacija kao i njenih vojnih vlasti. AJ, 439-1, Pov.br.36, 15. novembar 1942.

jugoslovenskoj vojsci.²¹⁷⁵ Pukovnik Savić konstatovao je da se na osnovu prijavljenog broja vojnika videlo da je brojka od 480 obveznika u Kanadi iluzorna. Štaviše, Savić je u pismu poslaniku u Otavi Izidoru Cankaru februara 1943, istakao da “stepen dosadašnjeg odziva jugoslovenskih dobrovoljaca i obveznika ne daje nikakve osnove za ona i onakva radio saopštenja narodu okupirane otadžbine koja bi ma u čemu doprinela kakvom važnijem očekivanju pomoći s te strane”. Savić je zaključio da je u Kanadi, u odnosu na Sjedinjene Države, situacija bolja “ali još uvek nedovoljna da pruži ma kakve osnove optimističkim očekivanjima”.²¹⁷⁶

Slabi rezultati u procesu regrutacije bili su primećeni i od strane američkih vlasti. Naime jugoslovenska misija nastupila je sa očekivanjima o sigurnih 150 regruta i u skladu sa tom procenom uputila je zahtev američkim vlastima, na osnovu programa Lend Lease, za određeni broj artikala za snabdevanje ovih vojnika sa napomenom “što je pre moguće” (“as soon as possible”).²¹⁷⁷ Od američkih vlasti tražili su se između ostalog, zimske jakne, košulje, majice, pantalone, obuća, kape, čarape, letnja garderoba, peškiri, maramice, rukavice, set za brijanje, četkice za zube, čaše kaiševi, ruksaci. Svi ovi artikli trebali su da ispune američke standarde.²¹⁷⁸ Iz američke službe za regrutaciju (Selective Service s.) stiglo je međutim pitanje zašto se traži oprema za 150 ljudi kada se u tom trenutku u kampu u Vindzoru nalazio samo jedan vojnik. Jugoslovenski vojni predstavnici odgovorili su da su, na osnovu analize stanja u Americi, ubeđeni da će imati najmanje 150 ljudi u vojnom logoru. Ipak, zbog ovih sumnji američkih zvaničnika, Đ. Radin se konsultovao sa pukovnikom Savićem, potpukovnikom Radojčićem i majorom Mišovićem i zatim javio G. Simonsu, predstavniku u Lend Leasu, da ne postoji razlog za promenu dostavljenog zahteva

²¹⁷⁵ Četvorica potencijalnih regruta nisu primljena zbog godina (stariji od 46 godina). AJ, 439-1, Pov.br.148, Izveštaj D. Savića Ministru vojske, mornarice i vazduhoplovstva u Londonu, 16. januar 1943.

²¹⁷⁶ Do februara je bilo na teritoriji Kanade upućeno 224 poziva a moglo se, prema Saviću, računati na svega 32 lica. Savić ističe da situacija nije ništa bolja ni kod drugih misija. AJ, 439-2, Lično Pov.br.174, 2. februar 1943.

²¹⁷⁷ U odeljku formulara o opravdanosti zahteva, Đorđe Radin, specijalni predstavnik jugoslovenske vlade u Vašingtonu, ističe da u Vindzoru u Kanadi postoji vojni kamp gde jugoslovenski vojnici prolaze kroz vojnu obuku. Ti vojnici, inače jugoslovenski državljani, regrutovani su iz redova jugoslovenskog iseljništva u SAD i Kanadi uz pomoć vlasti ove dve zemlje. Navodi se da jugoslovenska misija, posle analiza, opravdano očekuje registraciju 150 ljudi. AJ, 439-2, Formular: Registration for Defense Articles, 11. novembar 1942.

²¹⁷⁸ AJ, 439-2, Formular: Registration for Defense Articles, 11. novembar 1942.

za snabdevanje.²¹⁷⁹ Sledio je međutim novi sastanak jugoslovenskih i američkih vojnih predstavnika²¹⁸⁰ na kojem su se jugoslovenski predstavnici suočili sa pitanjem da li će jugoslovenska vojna misija direktno snabdevati jugoslovenske regrute ili preko Engleza pri čemu bi Jugosloveni podnosili rekvizicije Englezima koji bi, uz prethodno odobrenje, dalje molbu prosleđivali Lend Leas-u. Odgovor jugoslovenskih predstavnika bio je da je to pitanje već rešeno i da su jugoslovenske vlasti dobile saglasnost da se direktno snabdevaju bez posrednika.²¹⁸¹ Ova pitanja su međutim izazvala znatno jaču reakciju jugoslovenskih predstavnika. Đ. Radin je pojačao čitavo izlaganje rečima koje su jasno ukazivale na povređenost jugoslovenskih delegate ovim sumnjama i predlozima. Radin je između ostalog rekao “U Prvom svetskom ratu skoro jedna trećina našeg naroda davala je svoju krv dokazujući svetu da smo ravnopravni čak i našim saveznicima Englezima. Ako to nije bilo dosta sa se svet u to uveri, mi to isto ponavljamo i u ovom ratu, i nadam se da smo to bar za sad dokazali” i zaključuje “Nikako ne bih kao Srbin pristao da padnemo pod nečije tutorstvo”. Na ovo izlaganje usledio je odgovor pukovnika Baird-a “You talk like an American...It is wonderful...We all agree with you”, uz obećanje da će se zauzeti za jugoslovensku stvar.²¹⁸² Ovom prilikom jugoslovenska delegacija iznela je i predlog da se regruti iz vojnog logora u Vindzoru pošalju u jugoslovenski bataljon u Haifu u cilju učestvovanja u operacijama u Siriji u sklopu američke vojske. Sa ovim predlogom složio se pukovnik Savić podršku je obećao pukovnik Baird dok je Simmons zaključio “Mi smo svi uz vas”. (“We are all with you”.)²¹⁸³

²¹⁷⁹ AJ, 439-2, Office memorandum za Ambasadora, Predmet: Rekvizicija YS-72 od novembra 1942, 21. novembar 1942.

²¹⁸⁰ Sastanku su prisustvovali pukovnik Savić, major Mišović, Đ. Radin, potpukovnik Barclay, pukovnik George W. Smith, pukovnik W. J. Baird. AJ, 439-2, Office memorandum za Ambasadora, Predmet: Rekvizicija YS-72 od novembra 1942, 21. novembar 1942.

²¹⁸¹ Naime kako se ističe 7. novembra 1941 u Lend Leas-u je održana zajednička konferencija predstavnika Sjedinjenih Država, Velike Britanije i Jugoslavije gde je usvojeno gledište o neposrednom snabdevanju Jugoslavije a ovu odluku, prema informaciji g. Grahama, 14. novembra 1941. potpisao je predsednik Ruzvelt. Jugosloveni su već dobijali direktno pomoć za zarobljenike. AJ, 439-2, Office memorandum za Ambasadora, Predmet: Rekvizicija YS-72 od novembra 1942, 21. novembar 1942.

²¹⁸² AJ, 439-2, Office memorandum za Ambasadora, Predmet: Rekvizicija YS-72 od novembra 1942, 21. novembar 1942.

²¹⁸³ AJ, 439-2, Office memorandum za Ambasadora, Predmet: Rekvizicija YS-72 od novembra 1942, 21. novembar 1942.

Proces prikupljanja regruta okončan je u proleće 1943. po prijemu naređenja jugslovenskog Ministarstva spoljnih poslova, o čemu je pukovnik Savić obavestio kanadske vlasti.²¹⁸⁴ S obzirom na planiranu likvidaciju rada misije od vlasti Sjedinjenih Država trebalo je obezbediti prijem vojnika, smeštaj i boravak u garnizonu a zatim i transport, u okviru američkog konvoja, do pristaništa.²¹⁸⁵ U konačnom spisku lica za transport bilo je ukupno petnaest regruta uzrasta od 18 do 45 godina, Jugoslovensko državljanstvo imalo je njih deset a petorica su imala kanadsko državljanstvo.²¹⁸⁶

Kao i u slučaju pokušaja regrutacije diplomatsko konzularnog osoblja, zarobljenika iz redova italijanske vojske, ali i u slučaju planova o formiranju vazduhoplovnih snaga i u slučaju regrutacije u redovima iseljenika nije donela očekivane rezultate. Razlozi su bili mnogobrojni. Raspoloženje jugoslovenskih iseljenika, osećanje pripadnosti, lojalnost novim domovinama bili su svakako razlozi koji su opredeljivali odluke jugoslovenskih iseljenika. Sukobi unutar jugoslovenske vlade odsustvo jedinstva i slika nacionalne podeljenosti, kao i podele, nacionalne političke i ideološke među samim iseljenicima, razvoj političke i vojne situacije na tlu okupirane Jugoslavije a zatim i na međunarodnom planu, bili su ključni koji su odlučili krajnji ishod ovih pokušaja jugoslovenske vlade.

Pokušaj direktnog učešća u ratu od strane iseljenika učinjen je sredinom 1943, ali u potpuno drugačijim okolnostima, mimo zvaničnih predstavnika emigrantske vlade i mimo učešća i po svemu sudeći znanja jugoslovenskih diplomatskih i vojnih predstavnika u Americi. Radilo se o odlasku grupe dobrovoljaca iz Kanade na teritoriju okupirane Jugoslavije u cilju priključenja partizanskim jedinicama. Ovaj poduhvat iniciran je i organizovan od strane britanske obaveštajne službe SOE i njenog predstavnika u Americi S. W. Baili-ja u cilju ostvarivanja konkretne veze i kontakta sa Narodnooslobodilačkim pokretom u Jugoslaviji.²¹⁸⁷ Čitava akcija dovodi se u vezu sa promenom britanske politike

²¹⁸⁴ Prema ovom izveštaju za transport je bilo spremno osamnaest vojnik i to dva oficira, jedan podoficir, dva kaplara i trinaest redova. AJ, 439-1, Pov.br.524, Pukovnik Savić za Kraljevsko jugslovensko poslanstvo u Otavi, 30. maj 1943.

²¹⁸⁵ Predviđeno je, u sklopu prestanka rada Vojne misije, i likvidiranje svih materijalnih i novčanih pitanja vezanih za rad Misije u Kanadi. AJ, 439-2, Pov.br.544, Pukovnik Savić Vojnom, pomorskom i vazduhoplovnom izaslaniku u Vašingtonu, 16. jun 1943.

²¹⁸⁶ AJ, 439-2, K. Pov.br.544, Spisak ljudi za transport.

²¹⁸⁷ Branko Petranović, Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945, Beograd, 1992, str.598; Vlladimir Velebit, Sećanja, Zagreb, 1983, 58-59.

u odnosu na dešavanja u Jugoslaviji i sve veća zainteresovanost Britanaca za partizanski pokret. Pojačana uloga i značaj Sovjetskog Saveza u antihitlerovskoj koaliciji posebno posle Staljingradske bitke, iskrcavanje i učvršćenje savezničkih trupa na severu Afrike uticala je na povećani interes za zbivanja na jugoistoku Evrope.²¹⁸⁸ Britanska služba smatrala je da je najbolji način da se pristupi partizanima slanje grupe koja bi im ideološki i nacionalno bila bliska.²¹⁸⁹ U Kanadi se nalazila grupa komunista uglavnom bivših učesnika španskog građanskog rata koja je bila voljna da pređe u Jugoslaviju i priključi se partizanskom pokretu. Bejli je uz pomoć Komunističke partije Kanade okupio grupu jugoslovenskih iseljenika i organizovao njihovo prebacivanje na teritoriju okupirane Jugoslavije u proleće 1943.²¹⁹⁰ Prva grupa spustila se blizu Zvornika 17. aprila 1943, a druga na području Like u noći između 20 i 21. aprila 1943.²¹⁹¹ Čitava akcija izvedena je bez znanja vrha partizanskog pokreta.²¹⁹² Postavilo se pitanje obaveštenosti Moskve o celoj akciji. Kako V. Velebit navodi Tito je odmah obavestio Moskvu o dolasku ove grupe i 5. maja 1943. rekao je V. Bakariću da Moskva nije ništa znala o tome. Velebit je opravdano izrazio sumnju u ovo tvrđenje Moskve ističući da je “sasvim neverovatno da kanadska partija nije o tome obavestila u svoje doba Kominternu”.²¹⁹³ U prilog Velebitovoj sumnji govori i svedočenje Mirka Markovića, vođe komunističkog pokreta srpskih iseljenika u

²¹⁸⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 597-599; Vladimir Velebit, *Sećanja*, 82-83, 90.

²¹⁸⁹ V. Velebit smatra da je razlog upućivanja iseljenika jugoslovenskog porekla predrasuda engleskih obaveštajaca u pogledu ljudi koji su činili partizanski pokret. Prema njegovim rečima oni nisu verovali da neko među partizanima govori strain jezik. Vladinir Velebit, *n.d.*59; Radoslav Rotković u svom istraživanju navodi da je na pitanje Eda Jardasa i Nikole Kovačevića upućenog engleskom pukovnika zašto su se njima obratili za akciju prebacivanja u Jugoslaviju dobili su odgovor “Zato što vi ne možete da se predate neprijatelju”. Obuka je obavljena u Kanadi a nastavak je trebalo da se održi u Africi. U grupi su bili Nikola Kovačević, sa pasošem Marka Šikića, Stevan Serdar, Joso Šarić, Božo Prpić, Lazar Jelić id r. Posle torpedovanja broad N. Kovačević vratio se u Kanadu. Radoslav Rotković, *Oblici i karakter suradnje iseljenika s Jugoslavijom, Iseljavanje naroda i narodnosti*, 557-575

²¹⁹⁰ U ovoj grupi nalazio se između ostalih i Nikola Kovačević Stari jedan od veterana jugoslovenskog komunističkog pokreta u Americi. Prema M. Markoviću, grupa je prebačena do Južne Amerike, najverovatnije Brazila a odatle put je trebala da nastavi brodom. Međutim brod je torpedovan, jedan broj iseljenika je poginuo, neki su se vratili u Ameriku a manji broj je nastavio put i došao do Jugoslavije. Među ranjenima bio je i Nikola Kovačević koji se vratio u Kanadu. Mirko Marković. *Jugoslovenski napredni pokret*, str. 54.

²¹⁹¹ Ovu drugu grupu koja se spustila blizu mesta Brinje u Lici činili su Pavao Pavelić, Aleksander Simić i Pero Erdeljac. Erdeljac i Pavelić su tvrsili da su članovi Komunističke partije jugoslovenske sekcije u Kanadi. Vladimir Velebit, *Sećanja*, 90-91.

²¹⁹² B. Petranović ističe da „iz izvora KPJ nedvosmisleno proizilazi da se u njih sumnjalo“. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 598.

²¹⁹³ Vladimir Velebit, *Sećanja*, 93.

SAD. Marković je, kako svedoči, bio obavešten o planu ove grupe jugoslovenskih iseljenika. Štaviše, na sastanku tokom boravka u Torontu, prema njegovim rečima, pokušao je da ih odvрати od ovog poduhvata posbno kada je saznao da iza njega stoji britanska služba.²¹⁹⁴ M. Marković je bio strai kadar komunističke partije, školovan u Sovjetskom Savezu sa čvrstim vezama unutar pokreta. Njegov dolazak u Ameriku odvijao se po instrukcijama KP Stoga je malo verovatno da ukoliko je on imao informaciju o odlasku grupe iseljenika u Jugosloaviju da o tome nije bila obaveštena Moskva.

Ograničeno i po broju skromno učešće jugoslovenskih iseljenika iz severne Amerike u redovima jugoslovenske vojske nije značilo da je jednako skromno bilo i njihovo učešće u ukupnim ratnim naporima savezničkih armija. Najveći deo iseljenika u Americi posedovao je američko državljanstvo, za većinu njih Amerika je bila njihova nova domovina kojoj su dugovali lojalnost i službu. Luj Adamič govori o oko 50000 Jugoslovena koji su pristupili američkoj vojsci ili službi i dali doprinos ratnim naporima SAD.²¹⁹⁵ Ivan Čizmić takođe iznosi procenu o nekoliko desetina hiljada Amerikanaca jugoslovenskog porekla uključenih u američku vojsku. Prema ovom autoru samo iz Hrvatske bratske Zajednice učestvovalo je preko 15000 članova u ratu u redovima američke vojske.²¹⁹⁶ Prema podacima Srpskog narodnog saveza avgusta 1945, u redovima američke i kanadske vojske borilo se oko 2000 članova saveza, poginulo je njih 54.²¹⁹⁷ Iz društva SNS u Detroitu u američkoj vojsci bilo je dvadeset i devet vojnika.²¹⁹⁸ Na stranicama Amerikanskog Srbobrana nalazila su se obaveštenja o članovima saveza koji su se borili na frontu kao i o poginulim, ranjenim u borbama na strani američke vojske. Nekada se radilo i

²¹⁹⁴ Mirko Marković, *Jugoslovenski napredni pokret*, 54.

²¹⁹⁵ Adamič takođe pominje broj od oko 50000 pripadnika druge i treće generacije jugoslovenskih iseljenika koji su učestvovali u vojnim snagama SAD. Među njima izdvaja imena Louisa Dobnikara, dobitnike Kongresne medalje za hrabrost Petera Tomića koji je poginuo u Pearl Harbour-u i marinca Mitchell-a Paigo-a (Milana Pejića). Adamič navodi i da je maja 1944 J. Lukšić iz Džolijeta (ilinoj) oborio u jednom danu 5 nemačkih aviona. AJ, 83-15-252, *Americans from Yugoslavia*, Luisa Adamic, bez datuma; G. Govorčin navodi da je prva majka odlikovana zlatnom zvezdom u ratu bila Jennie Dobnikar, Slovenka iz Klivlenda čiji je sin, Louis poginuo na razaraču Keary. Gerald G. Govochin, *Americans from Yugoslavia*. p.280.

²¹⁹⁶ Ivan Čizmić, *Prilog za istraživanje doprinosa naših iseljenika borbi naroda Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, U: *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, Zagreb 1978, 90-91.

²¹⁹⁷ AJ, 83-18, „izveštaj sa kongresa Srpskog narodnog saveza“, Amerikanski Srbobran, Pitsburg, 17. septembar 1945.

²¹⁹⁸ Ovaj podatak iznala je delegatkinja Nadežda Vukasović. AJ, 83-18-890, „Izveštaj sa kongresa Srpskog Narodnog Saveza“, Amerikanski Srbobran, Pitsburg, 17. septembar 1945.

o više članova jedne porodice. Tako Srbobran izveštava o braći Branku, Milanu i Stevanu Deliću koji su se nalazili na frontu u Francuskoj,²¹⁹⁹ o četvorici braće Opalić koji su se nalazili u Francuskoj, Indiji, na Pacifiku.²²⁰⁰ Stojan Gavrilović, direktor Jugoslovenskog informacionog centra u pismu Norisu Milingtonu iz organizacije American Friends of Yugoslavia, govori o oko 2500 do 3000 jugoslovenskih vojnika uključenih u obuci sa britanskim i američkim snagama a od tog broja njih oko 1000 iz redova jugoslovenskog iseljeničtva iz raznih zemalja, onih uključenih u rat ili neutralnih.²²⁰¹

Drugi oblici angažovanja u cilju doprinosa jačanju vojne snage saveznika i Jugoslavije podrazumevali su sakupljanje priloga u cilju jačanja vojnih sposobnosti i snage savezničkih zemalja. Na Šestom Vidovdanskom Kongresu održanom 24. juna 1941, doneta je odluka da se “u ime američkih Srba” Crvenoj armiji pošalje poljska ambulanta. The Chicago Sun je pisao 21. februara 1943 o planu Hrvata u Čikagu da prodajom ratnih obveznica sakupe pola miliona dolara i da za taj novac kupe bombarder.²²⁰² Tokom banketa u Mičigenu sakupljeno je prema pisanju Detroitkog glasnika, decembra 1941 više hiljada dolara od prodatih bondova.²²⁰³ Na skupovima, banketima, koncertima gde su se okupljali jugoslovenski iseljenici kupovali su se ratni bondovi i upisivali ratni zajmovi.²²⁰⁴ Srpski narodni savez je u Sjedinjenim Državama upisao 1205500 dolara ratnog zajma a u Kanadi 114000 dolara.²²⁰⁵

²¹⁹⁹ AJ, 83-18-881, „U odbrani otadžbine“, Amerikanski Srbobran, Pitsburg, 22. januar 1945.

²²⁰⁰ Lut. Nick i sgt. George su se nalazili u Francuskoj, pfc. Danny u Indiji a sgt. Mike na Pacifiku. AJ, 83-18, „News of our Men in the Service“, Amerikanski Srbobran, Pitsburg, 15. septembar 1944.

²²⁰¹ AJ, 448-2, Pismo S. Gavrilovića za N. Milingtona, 18. jun 1943; Protu Petar Stijačić navodi podatak da je iz parohije u Čikagu 132 Srba stupilo u vojsku SAD do početka 1943 godine, da se više od polovine prijavilo dobrovoljno a među njima se nalazila i jedna Srkinja bolničarka. AJ, 371-64, prota P. Stijačić za K. Fotića, 12. januar 1943

²²⁰² AJ, 103-44, The Chicago Sun, 21. 2. 1943. Slične akcije sprovodilo je Vijeće američkih Hrvata. Novcem od Prodaje američkog ratnog zajma kupljena su dva američka bombardera „Spirit of American Croatians“ i „Croatians Fraternal Union“. Slične akcije sprovodile su i manje iseljeničke zajednice koje su sa sakupljenim novcem kupovale ratni materijal, materijal za snabdevanje vojnih bolnica i sl. Čizmić str.91; Sava Kosanović u protestnom pismu DeWitt C. Pool-u maja 1944, govori o planu SNS i SNO da kupe dva bombardera koje bi imenovali American Serbs i Spirit of st. Sava ali planu da se kupi i treći avion koji bi se imenovao st George sa namerom da uništi partizansko-ustašku aždaju. AJ, 83-4, Pismo Save Kosanovića DeWittu C. Pool-u, 29. maj 1944.

²²⁰³ AJ, 83-18-28, „Sa veličanstvenog banketa Slavena“, Detroitki glasnik 18. decembar 1941.

²²⁰⁴ AJ, 83-18-394, „2000 naroda prisutno na skupštini Južnih Slavena San Franciska“, Narodni glasnik, 8. novembar 1943.

²²⁰⁵ AJ, 83-18, „izveštaj sa kongresa Srpskog narodnog saveza“, Amerikanski Srbobran, Pitsburg, 17. septembar 1945.

Pružanje materijalne i vojne pomoći predstavljali su najkonkretniji i gotovo merljivi doprinos iseljenika straom kraju i na izvestna način oslikava i potvrđuje postojanje neprekinute veze, čak i kada govorimo o emotivnim kategorijama, iseljenika i države. Pored jasnih oblika pružanja pomoći onome i onima koji su reprezentovali jugslovensku državu ili odgovor na potrebe stare domovine prikazan kroz davanje materijalne pomoći ili spremnošću na korak više kroz učešće u vojnim naporima iseljenička javnost imala je mogućnost manifestovanja podrške kroz još jedan vid javne aktivnosti. Vidljivost jugoslovenskih interesa i potreba u američkoj javnosti nije bila neupitna za nju se moralo boriti u moru jednako potresnih slika i svedočanstva iz ostalih evropskih zemalja. Procenjajući uspeh čehoslovačkog apela za pružanje pomoći u SAD 1939, jugoslovenski konzul P. Cabrić istakao je vezu između uspeha apela i brojnosti emigracije koja bi ga u američkom javnom mnjenju podržala. Jugoslovenska vlada je stoga u Americi računala na podršku američkih intelektualaca i javnih ličnosti ali je masovnost mogla doći jedino iz redova jugoslovenskih iseljenika. Otuda može se reći pomoć na koju se računalo i koja je u određenom obliu dolazila bilo je učešće pojedinaca i organizacija u raznim oblicima javnog nastupa u Ameirci. Najvidljiviji su bili nastupi pojedinaca koji su kao američki građani krog američku štampu, obraćanjem na radiju, učešćem u javnim debatama kao i držanjem predavanja i govora u različitim prilikama mogli poslužiti kao još jedan oslonac promociji jugoslovenskih interesa. Koncerti na kojima je nastupao Z. Baloković, Zrinka KuncMilanov, korišćenje slikarskog opusa Milene Pavlović Barili, podrška naučnika Nikole Tesle, govori i pisana reč L. Adamiča, bili su neki od primera mobilizacije jugoslovenskih iseljenika za jugoslovensku stvar. S druge strane angažovanje ovih pojedinaca iz redova iseljeničtva nosilo je i izvesnu nesigurnost. Ideološko, politička, nacionalna orijentacija, opredeljenje moglo je ovu podršku pretvoriti u neprijateljstvo i imati suprotan efekat od očekivanog i željenog. Ti strahovi su se i obistinili bar kad je u pitanju politika vlade u emigraciji ali aktivnosti ovih pojedinaca sada u izmenjenom kontekstu opet ulaze u kategoriju podrške ili pomoći ali sada za neke druge opcije. Tako su Luj Adamič, Zlatko Baloković na koje se računalo na početku rata , postali oslonac i aktivnia podrška novim snagama koje su izronile iz okupirane Jugoslavijuje partizanskom

pokretu. U svakom slučaju spisak istaknutih ličnosti sa određenom težinom u američkom javnom mnjenju nije bio dug pa se učinjeni naponi i na zadobijanju podrške javnih ličnosti američkog društvenog i političkog života.²²⁰⁶ Spremnost “običnih” iseljenika da podrže staru domovinu ogledala se kod njihove spremnosti da učestvuju na različitim javnim manifestacijama time privlačeći pažnju američke javnosti i održavajući interes za jugoslovensku sudbinu na površini. Radilo se o proslavi nacionalnih praznika Jugoslavije, rođendana kralja Petra II 6. septembra i Dana Ujedinjenja 1. decembra. Ovome svakako u ovim ratnim godinama treba dodati 27. mart koji postaje gotovo neformalni praznik države i može se reći jedini koji je okupljao heterogeno političko i ideološko iseljeničko telo. Pored toga okupljanja koja u ovim godinama dobijaju dodatne sadržaje poput proslave nacionalnih praznika (npr. Svetosavski dan, Vidovdan u slučaju srpskog iseljeničtva), obeležavanja dana iseljeničkih društava, obeležavanja crkvene slave, ali i piknici i druga neformalna okupljanja, bila su prilika ispoljavanja raspoloženja davanja podrške i gotovo neizostavno, sakupljanja priloga. Opet, različiti politički i drugi interesi, opredelili su sadržaj ovih manifestacija ali je postizanje masovnosti bio i znak podrške. Tako je na proslavi Dana ujedinjenja 7. decembra 1941. u Njujorku bilo prisutno oko 2000 iseljenika.²²⁰⁷ Naredne godine na obeležavanju Dana ujedinjenja ali i sećanja na Perl Harbur prisustvovalo je 1500 ljudi.²²⁰⁸ Opet prisustvo oko 1000 hrvatskih iseljenika tokom dve manifestacije u Čikagu prilikom kojih je organizovan i doček bana Šubašića ukazivali su na podršku ne toliko ličnosti samog bana već onome što je on reprezentovao.²²⁰⁹ Svaki povod za okupljanje bila je i prilika za davanje podrške određenjoj opciji a gotovo svaka se koristila za sakupljanje pomoći bilo kao podrška američkim ili jugoslovenskim ratnim naporima. Politička a zatim i nacionalna i ideološka razjedinjenost unutar političkog vrha a zatim i unutar iseljeničtva usloveli su da ono što je trebalo da posluži kao još jedan vid pomoći ili podrške postaje sve više prilika za podvlačenje ove ukupne razjedinjenosti i sredstvo promocije interesa raznih grupa i raznih politika. Otuda o ovom načinu aktivizma

²²⁰⁶ Fotićeva inicijativa za obrazovanje AFY i CFY, veze Adamića i Balokovića sa E. Ruzvelt, S. Kosanovića sa njujorškim gradonačelnikom La Gvardijom.

²²⁰⁷ AJ, 103-44, Pov.br.56, 8. decembar 1941.

²²⁰⁸ AJ, 103-44, Br.186/42, 7. decembar 1942.

²²⁰⁹ AJ, 103-44, Pov.br.84, 20. maj 1942.

kao obliku pomoći ipak se mora prići sa izvesnom rezervom jer koliko je javni izraz ove prirode mogao biti i zaista u izvesnom smislu bio jedan oblik pružanja pomoći on je istovremeno nosio obeležje čisto političkog aktivizma i izraza raspoloženja jugoslovenskih iseljenika.

Jugoslovenska iseljenička zajednica u Sjedinjenim Državama i Kanadi, za razliku od odnosa prema događajima u domovini i nosiocima političkih i ideoloških struja, pokazala je puno jedinstvo kada se radilo o podršci novim domovinama u njihovim ratnim naporima. Oni su dali doprinos u svim vidovima ratnih napora, učešćem na frontu, kupovinom ratnih zajmova, radom u ratnoj industriji. Uostalom, kao američki, odnosno kanadski građani, a većina je to bila, oni su ovo učešće smatrali svojom obavezom i dužnošću. Posredno, njihov doprinos ratnim naporima SAD i Kanade bio je i doprinos ukupnoj borbi protiv nacizma, pa i borbi koju su vodili narodi u staroj domovini. Ipak i u ovom slučaju, različita stajališta su došla do izražaja. Ona nisu bila izražena kroz direktno učešće u sukobima unutar jugoslovenskih granica (sa izuzetkom kanadske grupe) ali su se prikazivala simboličnim gestama, kroz namenu sakupljene pomoći imenovanju kupljenih bombardera i sl. U svakom slučaju, objektivne okolnosti ali i subjektivan osećaj pripadnosti pre svega druge i treće generacije opredelio je angažman jugoslovenskih iseljenika prvenstveno u okvirima potreba i zahteva Sjedinjenih Država i Kanade, dakle novih domovina iseljenika.

Epilog: Ulazak u novo doba

Poraz jugoslovenske vlade u emigraciji, politički i državni koncept ili bar okviri istog, koji su njeni predstavnici zastupali, bio je i konačno izvestan posle postizanja sporazuma Tito- Šubašić. Izvesna nada u opstanak političkih snaga stare Jugoslavije i vera u mogućnost obnove države na osnovama kompromisa sa komunističkim vođstvom, uz podršku saveznica Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije, tinjala je i dalje ali su budući događaji jasno vodili ka punoj dominaciji novog političkog, državnog i ideološkog koncepta koji je zastupao komunističko vođstvo na čelu sa Josipom Brozom Titom. Kapital stečen u ratu uz političku umešnost vrha komunističke partije i uz podršku moćnog sovjetskog saveznika, bili su dovoljni da ostvare uspeh u pogledu međunarodne afirmacije i priznanja a u konačnom ishodu i obezbede punu vlast u oslobođenoj Jugoslaviji. Nizali su se potezi kroz pregovore, sastanke, nove sporazume koji su postepeno ali sa sigurnošću postavljali komunističko vođstvo i NOP na mesto legitimnog predstavnika jugoslovenske države i jednako tako ako ne poželjnim onda svakako prihvaćenim saveznicima i političkim sagovornicima. Postignutim sporazumima potisnute su stare političke snage, marginalizovana je njihova uloga u budućim političkim procesima koji su u krajnjoj liniji oblikovali sudbinu Jugoslavije, lišavajući ih bilo kakve mogućnosti da utiču na njenu budućnost. Podrškom sporazumu Tito-Šubašić, zatim i formiranju privremene vlade na čelu sa J. B. Titom, dala se i konačna podrška promenama koje su nastale unutar jugoslovenske teritorije a nove snage dobile su jedinstveno političko priznanje velikih sila. Postalo je jasno ko zaista predstavlja glavnog sagovornika u budućim sporazumima o razvoju političke situacije u Jugoslavije. Bez stvarne snage i bez oslonca unutar Jugoslavije, opterećeni i oslabljeni unutrašnjim sporovima i podelama i po prvi put bez podrške zapadnih saveznika politički vrh Kraljevine Jugoslavije, u prvom redu mladi kralj, prihvatili su ponuđena rešenja lišeni bilo kakvog uticaja u zemlji ili van nje. Povremeni

politički trzaji koji su mogli ličiti na neki oblik manifestacije otpora nametnutim rešenjima završavali su se neuspehom koji je samo dodatno pojačavao utisak i stvarao sliku nemoći starih političkih snaga. Kada je u trenucima iznenadnog pobuđenog ponosa i svesti o svom položaju vladara Petar II januara 1945. godine odbacio Beogradski sporazum sklopljen tri meseca ranije između Tita i Šubašića²²¹⁰ bila je potrebna intervencija britanskog premijera da mladog monarha vrati politici saradnje i sporazumevanja sa Titom.²²¹¹ Nekoliko meseci kasnije, avgusta 1945 odluka kralja da povuče ukaz o imenovanju namesnika prošla je “neopaženo”.²²¹² Pobjeda NOP u ratu, postizanje međunarodnog priznanja, zauzimanje mesta legitimnih predstavnika jugoslovenskih interesa i jugoslovenske države učinile su promenu vlasti realnom i neizbežnom. Povremeni kompromisi na koje na koje su jugoslovenski komunisti pristajali bili su odraz političkog pragmatizma a nikako spremnosti na stvarne političke ustupke starim političkim snagama.

Uspostavljanje privremene vlade 7. marta 1945. godine, odluka o izborima zatim i apsolutna pobjeda na istim i konačno proglašenje nove Jugoslavije, označili su kraj jednog procesa formalnog preuzimanja vlasti od strane Komunističke partije Jugoslavije. Međunarodno priznanje, uključujući i ono koje je došlo od strane Amerike uprkos nezadovoljstvu i kritici razvoja prilika u Jugoslaviji, stavili su tačku na svaku mogućnost da se bar u nekom obliku politička situacija izmeni u korist starih političkih snaga predratne jugoslovenske države. Ono što je predstavljalo privid saradnje i moglo ukazati na spremnost na kompromis nepovratno je nestalo a ubrzo će i ostaci nekadašnjih političkih subjekata iščeznuti pred brzinom i dubinom promena koje su obuhvatile celinu jugoslovenske države i jugoslovenskog društva. Nova komunistička vlast se sa druge strane suočavala sa velikim izazovima proizašlim iz želje da se društvo i država transformišu u skladu sa ideološkim principima koju su nove vlasti zastupale. Ali to je istovremeno bilo društvo razoreno ratnim stradanjima, ali i duboko razdvojeno ideološkim političkim i nacionalnim linijama. Obnova zemlje, uspostavljanje bezbednosti, gušenje i eliminacija

²²¹⁰ Radi se o Beogradskom sporazumu koji je sklopljen 1. novembra 1944. godine, kojim je regulisano niz pitanja, pitanje prelazne vlade, kraljevog namesništva, međunarodnog kontinuiteta države. Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969, 139.

²²¹¹ Dušan Plenča, *n. d.* 379.

²²¹² Константин Фотић, *Рат који смо изгубили*, 236.

poslednjih ostataka otpora ali i preduzimanje prvih mera u pravcu izgradnje jedne nove Jugoslavije bili su zadaci koji su se neposredno postavljali pred pobjedničkim snagama partizanskog pokreta i komunističkog vođstva. Malo je prostora bilo za bavljenje pitanjima koja nisu direktno zadirala u ove neposredne i nadasve prioritetne i neizbežne izazove. Ipak ostavljeno je dovoljno prostora ali su i prepoznate potrebe da se obezbedi kontinuitet građenja odnosa sa iseljeničkom zajednicom u Americi, sada na drugim osnovama, sa drugačijih polazišta i sa drugim prioritetima. Preuzimanje starih zakonskih rešenja koja su regulisala iseljeničko pitanje u Kraljevini Jugoslaviji, bile su neposredne mere koje su trebale da i ovo pitanje u novim okolnostima stave u određeni zakonski okvir. Jednako tako, kadrovska rešenja bila su iznuđena i uslovljena trenutnim potrebama kontinuiteta rada službi u Americi. Ipak prisutna kadrovska transformacija diplomatske službe menjala je sliku Jugoslavije u severnoj Americi i činila vidljivom promenu koja se u staroj domovini desila. Učešće jugoslovenske delegacije na konferenciju Ujedinjenih nacija u San Francisku aprila/ jula 1945. godine imalo je dublji značaj. To je učinilo novu vlast vidljivom i za iseljeničku javnost. S druge strane i pored prisustva predstavnika starih političkih struktura u delegaciji ovo je na jedan plastičan način ukazivalo na izmenjenu poziciju predstavnika partizanskog pokreta u međunarodnoj politici. Oni više nisu bili gerila o kojoj se nije mnogo znalo, već legitimni politički predstavnici jugoslovenske države koji su sedeli za istim stolom sa ostalim pobjednicima u ratu.

Susret sa jugoslovenskom iseljeničkom zajednicom nudila je različita iskustva. Ispred sebe jugoslovenske vlasti imale su iseljeničstvo nacionalno podeljeno sa razlikama ali i podelama naseđenim iz međuratnog perioda ali i produbljenih do nepomirljivosti tokom ratnih godina. Srpsko iseljeničstvo, upotpunjeno uključivanjem nekadašnjih diplomata, političara čiji emigrantski život umesto privremenosti prelazi u realnost konačnog ishoda, svoje neprijateljstvo i neprihvatanje promena u Jugoslaviji otvoreno je izražavalo prilikom svakog oblika javnog nastupa. Nije tu bilo mesta za kompromis, nije se otvarao ni najmanji prostor za neki oblik saradnje. Međutim nada u neki "specijalni obrt" kod srpskih iseljenika polako je nestajala ustupajući mesto javnom angažmanu koji je išao u pravcu ukazivanja na, kako se smatralo, pravo lice režima u Jugoslaviji i odbranu onoga što su bile autentične vrednosti srpskog naroda. Srpske iseljeničke organizacije organizovale su skupove, slale su

se peticije u kojima se tražila intervencija starih saveznika, pozivalo se na zasluge srpskog naroda, ukazivalo na teror u Jugoslaviji i insistiralo na poštovanju onih vrednosti koje su mogle biti lako prepoznate u američkoj javnosti.²²¹³ Održavani su skupovi poput Dražinog dana u Detroitu. Pred oko 5000 posetilaca 19. avgusta 1945. godine, u prisustvu predstavnika organizacija iz SAD i Kanade održan je niz govora istaknutih predstavnika srpskih iseljenika. Govore su održali episkop Dionisije, Konstantin Fotić, Mihailo Dučić, Luka Kristiforović. Ipak strane zvanice nisu bile tako zvučnog imena. Prisutan je bio g. Dalton sekretar majora Džefriza, Čarls Okman kandidat za gradskog većnika.²²¹⁴ Nisu napušteni ni protest ni apeli kao jedino preostalo sredstvo političke borbe. Učinjen je još jedan pokušaj neposredno pre održavanja izbora u Jugoslaviji apelom ovoga puta na jednu novu američku administraciju. Konstantin Fotić, uprkos negativnom iskustvu sa dotadašnjim sličnim potezima, upozoravao je na posledice održavanja izbora bez protesta velikih sila garanta sporazuma na Jalti.²²¹⁵ Prilikom održavanja konferencije ministara spoljnih poslova SAD, Velike Britanije, Kine, Francuske, Sovjetskog Saveza državnim sekretaru američke vlade SNS je poslao telegram 9. septembra 1945. u kome srpski iseljenici izražavaju nadu da će Amerika pomoći ostvarenje nade u slobodu, demokratiju za porobljene narode “među njima posebno srpskog naroda u jugoslovenskoj državi” („among them particularly the Serbian people in the state of Yugoslavia“). Potpisnici su istakli „Mi kao Amerikanci molimo da ovaj herojski i uvek lojalan mali saveznik u prvom i drugom svetskom ratu bude uzet pod vašu zaštitu i da sve blagodeti, koje proističu iz pobeде demokracije protiv tiranije, diktatorstva i terorizma, budu primenjene na Srbe i narode Jugoslavije“.²²¹⁶ Kada je i to nestalo, emigraciji oko SNSa je ostalo da svoje čitaoce i

²²¹³ Strahinja Maletić pominje da su Eparhija i SNO traže od vrha američke vlade da izvrše intervenciju na prostoru Jugoslavije. Takođe, kako kaže Maletić, Dionisije je 14. decembra 1944, poslao pismo srpskim parohijama na prostoru Amerike u kome navodi da je Eparhija protiv režima J. B. Tita pošto je režim uspostavljen “by terror and new persecution many thousands innocent Serbian people”. AJ, 83-5, S. Maletić za S. Kosanovića, 17. januar 1945; Frangeš prenosi pisanje lista New Leader od 24. marta 1945. o slanju Memoranduma SNO i Eparhije predsedniku Ruzveltu. Potpisnici su bili Mihailo Dučić, episkop dionisije, Luka Kristiforović. AJ, 371-81, Frangeš za Jugoslovensku ambasadu u Londonu, 31. mart 1945.

²²¹⁴ Dionisije je ovom prilikom osudio konfiskaciju crkvenih imanja. AJ, 83-18, Amerikanski Srbobran, 11. 9. 1945.

²²¹⁵ Konstantin Fotić, *Rat koji smo izgubili*, 243.

²²¹⁶ Telegram upućen Džejmsu F. Bernsu, državnim sekretaru SAD, potpisali su Luka Kristiforović, predsednik SNS, i Branko Pekić, sekretar SNS. AJ, 83-18, “Dajte slobodu podjarmljenim narodima”, Amerikanski Srbobran, 11.9.1945.

američku javnost upozna i informiše o onome što su videli kao pravo stanje i realnost u novoj Jugoslaviji. Dopisima, peticijama, memorandumima, apelima, preko stubaca štampe činili su se pokušaji da se privuče pažnja američkog javnog mnjenja i američke administracije, sa nezadovoljavajućim ishodima koji su i do tada pratili slične pokušaje nekih drugih nezadovoljnih strana u ranijim godinama i decenijama. Bez uporišta u političkim savezima, još manje u vojnoj snazi teško se moglo nešto više i očekivati.

Slika Jugoslavije koja je prezentovana srpskim iseljenicima, bila je slika terora, odmazdi, stradanja srpskog naroda, crkve i države. Kraj rata nije značio i kraj patnjama naroda u Jugoslaviji. Tako pisalo se “Hitler i Gestapo pomoću hrvatskih ustaša pobili su preko million Srba” a sada “je ove zlikovce zamenio novi krvolok, hrvatski ustaša Broz Tito”.²²¹⁷ Išlo se i korak dalje te tako Titovi zločini “prevazilaze po načinu izvršenja i mučenja sve dosadašnje metode Gestapoa i španske inkvizicije”.²²¹⁸ Ubijalo se, kako je pisao Srbobran, bez suda a svaki Srbin se mogao opljačkati ili ubiti “i da to bude po zakonu”. Informacije o 20000 ubijenih u Beogradu, o preko 200000 ubijenih u celoj Srbiji, donošenje spiskova ubijenih na prvim stranicama lista, izveštaji o očajnom ekonomskom stanju stvarali su sliku nove Jugoslavije među srpskim iseljenicima.²²¹⁹ Kakva je bila prava priroda režima svedočila je tvrdnja na naslovnoj strani ovog lista “Uče decu da se mole Titu a ne Bogu”²²²⁰ dok je episkop Dionisije protimačio da iza imena TITO stoji sktaćenica Tajna internacionalna teroristička organizacija.²²²¹ Predsednik Srpskog narodnog saveza Luka Kristiforović zapitao se na Dražinom danu 19. avgusta 1945. “da li ima nade za slobodu?”²²²² Ona se još možda polagala u saveznike pre svega Sjedinjene Države. Od sastanka u Londonu “velike petorice” očekivale su se odluke koje bi uklonile komunističke režime u zemljama istočne i jugoistočne Evrope.²²²³ Očekivalo se da će “teroristički metodi

²²¹⁷ AJ, 83-18, Snaga balkanskog diktatora, Amerikanski Srbobran, 22.1.1945.

²²¹⁸ AJ, 83-18, Snaga balkanskog diktatora, Amerikanski Srbobran, 22.1.1945.

²²¹⁹ AJ, 83-18, Istina o Jugoslaviji, Amerikanski Srbobran, 17.9.1945.

²²²⁰ AJ, 83-18, Amerikanski Srbobran, 17.9.1945.

²²²¹ AJ, 83-18, Amerikanski Srbobran, 18.9.1945.

²²²² Kristiforović je tom prilikom zaključio “Mi amerčki Srbi nastavljamo sa borbom i ne menjamo naš pravac. Zraci nade su na pomolu...” . AJ, 83-18, “Detroitski četvrti Dražin dan bio je najuspeliji do sada”, Amerikanski Srbobran, 11.9.1945.

²²²³ AJ, 83-18, Uoči sastanka velike petorke, Amerikanski Srbobran, 11. septembar 1945.

međunarodnog zločinca i balkanskog ološa” dovesti do “najkrvavijeg građanskog rata ako saveznici ne izvrše hitnu okupaciju Jugoslavije i spreče klanje”.²²²⁴

Protivnici novog režima i politike sporazuma ili tačnije prepuštanja vlasti komunističkim snagama, dolazili su sa raznih strana ali utisak je bio da je glavna koncentracija snaga koje su se opirale promenama u Jugoslaviji unutar srpskog iseljeničkog korpusa. Tako nekada nosioci jugoslovenske politike i glavni oslonac jugoslovenske države postaju protivnici Jugoslavije izrasle nakon okončanja rata. Komentarišući stanje među jugoslovenskim političarima u emigraciji u jednom izveštaku I. Šubašiću je konstatovano stanje apatije kod većine ali i “Jedini naši Veliko-Srbi i dalje nastoje da unose zbrke...”²²²⁵ Ovaj utisak neće se bitnije promeniti ni kasnije. I pored optimističke konstatacije V. Dedijera da većina Srba “oseća za novu Jugoslaviju” u izveštaju delegacije Crvenog krsta konstatovalo se “najteži je položaj kod Srba”.²²²⁶ Srpski listovi u severnoj Americi, Amerikanski Srbobran, Ujedinjeno Srpstvo, Glas Kanadskih Srba, ocenjeni su od strane novih vlasti kao oni koji sprovode “kraljevsko četničku politiku”.²²²⁷ Srpski Narodni Savez svrstan je u grupu reakcionarnih iseljeničkih organizacija.²²²⁸

Ovako izraženog neprijateljstva od strane vodećih iseljeničkih organizacija hrvatskih i slovenačkih iseljenika nije bilo. Otvorenost za saradnju pokazala se već u godinama rata, sa pojavom NOP kao vojne a zatim i političke snage. Da to ipak neće biti apsolutna otvorenost za saradnju pokazali su neki simbolični potezi ali i postupci sa manje simbolike. Zadržavanje autonomnosti slovenačkih organizacija u procesu sakupljanja i slanja pomoći i odbijanje da se posredstvom SANS priključe radu organizacije Ujedinjenog komiteta, nosio je sa sobom osećaj izvesnog nepoverenja prema organizacijama koje su predstavljale novu Jugoslaviju. Uprkos činjenici da je iza podrške novoj Jugoslaviji stala

²²²⁴ AJ, 83-18, “Teroristički Titov režim”, Amerikanski Srbobran, 12. mart 1945; Kako navodi Kosta Nikolić većina srpske emigracije verovala je u moguću nastavak opozicionog rada u Jugoslaviji a to je značilo da i emigranti treba da nastave sa aktivnostima protiv komunističkog režima. Kosta Nikolić, *The Serbian Political Emigration in Western Europe 1945-1956*, Belgrade 2011, 140.

²²²⁵ Tom prilikom posebno je izdvojen Fotić koji „u Americi još dalje sprovodi svoju štetnu politiku“. Izveštaj I Šubašiću od (potpis nečitak) o raspoloženju diplomata i političara posle imenovanja Namesništva 6. mart 1945. *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu*.

²²²⁶ AJ, 25-67, Jugosloveni u SAD i Kanadi (Dodatak k izveštaju Delegacije DCKJ), 8. avgust 1946.

²²²⁷ AJ, 507/IX CK SKJ, IV-iseljenici, “Pregled iseljeničke štampe”, bez datuma.

²²²⁸ Druga srpska iseljenička organizacije Jedinstvo iz Klivlenda koja je okupljala relativno mali broj srpskih iseljenika, njih oko 2000, ovom prilikom ocenjena je kao neutralna. AJ, Ministarstvo rada (25), f. 67, Organizacije naših iseljenika u USA i Canadi, bez datuma.

najveća slovenačka organizacija SNPJ, ne može se zanemariti i činjenica da je protiv te Jugoslavije u trenucima kada se nije videlo jasno u kom pravcu će se ona kretati, bila organizacija KSKJ ali i jedan broj manjih organizacija klerikalne orijentacije. Ipak insistiranje novih komunističkih vlasti na proširenje severozapadnih granica zemlje, insistiranje na priključenju Trsta novoj Jugoslaviji bila je politika koja je bila komplementarna sa do tada izraženim očekivanjima i željama slovenačkog elementa. I sam Vladimir Dedijer tokom posete Americi zaključio je “Naročito je naša žilava borba za Trst i Slovenačko Primorje privukla simpatije u Americi”.²²²⁹ M. Klemenčić u analizi odnosa slovenačkih iseljenika prema Jugoslaviji, zaključio je da je većina bila uz NOP i Jugoslaviju 1945. godine.²²³⁰ I u godinama neposredno posle okončanja rata SNPJ ostaje na poziciji davanja podrške Novoj Jugoslaviji. Nastavilo se sa slanjem pomoći, a nova vlast u Jugoslaviji prihvaćena je.²²³¹ Odluka SANS-a bila je da u novom vremenu pređe sa političko-humanitarnog na političko kulturni rad.²²³²

Najveća hrvatska organizacija Hrvatska Bratska Zajednica pokazala je sklonost, pa i spremnost na saradnju sa Novom Jugoslaviju, pozdravljen je sporazum Tito-Šubašić a konkretne akcije slanja pomoći potvrdile su da se ovaj najbrojniji deo iseljeničtva nije protivio političkim promenama u staroj domovini. Ta podrška davala se međutim Jugoslaviji ka kojoj se išlo putem političkog kompromisa koji je simbolisala vlada u koju je ušao nekadašnji ban Hrvatske. Podržana je Jugoslavija u kojoj je oslobodilačka snaga bila ona na čijem čelu se nalazio Tito, takođe Hrvat. Direktnog izazova ili rušenja autoriteta is like V. Mačeka do sredine 1944. nije bilo. Međutim kada je postalo jasno da nove vlasti

²²²⁹ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 8. avgust 1945.

²²³⁰ Klemenčić je posmatrao mrežu koju je izgradila SANS kao organizacija koja je bila otvoreni pobornik političkih promena na tlu jugoslovenske države. Broj organizacija kao i broj iseljenika zastupljenih u njima dovodi do zaključka o slovenačkoj sklonosti promenama koje su se desile na kraju Drugog svetskog rata. M. Klemenčić *Ameriški Slovenci*, 229.

²²³¹ Na konvenciji SNPJ održanoj od 12. do 17. avgusta 1946. godine doneta je odluka o davanju 15000 dolara organizaciji SANS za izgradnju bolnice u Sloveniji. Sa konvencije na kojoj je ponovo za predsednika izabran Vincent Cankar, poslali su se pozdravi Titu, Kardelju i vladi NR Slovenije. Počasni gosti na konvenciji bili su L. Adamič id r. Slavko Zore, savetnik u ambasadi u Vašingtonu. AJ, Ministarstvo rada (25), f. 67, Br. 189, Svetozar Maletić, socijalni ataše za Ministarstvo rada, 6. septembar 1946.

²²³² AJ, 25-67, No 299, 21. mart 1947; U izveštaju o opredeljenju jugoslovenskih iseljeničkih organizacija kao progresivne navode se SNPJ, SANS, Slovenska Dobrodjelna Zveza. Kao neutralna navodi se Jugoslovenska potporna Zveza Sloga, Zapadna Slovenska Zveza i Slovenska Ženska Zveza. Kao reakcionarna navedena je KSKJ. AJ, 25-67, Organizacije naših iseljenika u USA i Canadi, bez datuma.

prave raskid ne samo sa vladom u emigraciji, monarhijom i politikom međuratnog perioda, da predmet osude nisu samo “velikosrpska politika” i “velikosrpski političari”, već da u novoj Jugoslaviji nema mesta za ukupno političku strukturu, stranke i njihove vođe, uključujući i one hrvatske, raspoloženje među delom hrvatskog iseljeničtva se promenilo. Čak ni oprez koji je 1945. pokazao V. Dedijer, izbegavajući da otvoreno napadne prvaka HSS, nije se mogla prikriti činjenica da je uklanjanje i ove političke opcije iz javnog života jugoslovenske države bio nepovratan proces. M. Marković ocenjujući raspoloženje u HBZ primetio je da je ono bilo “konfuzno...jer se izjavljuju i za Mačeka i za novu Jugoslaviju Maršala Tita”.²²³³ Ali novo vreme nije dozvoljavalo ovakvu političku dvojnost. Izvesna uzdržanost u pogledu pružanja pune podrške AVNOJ-u i NOP-u bila je prisutna. Ta uzdržanost prvi put ili njene naznake primećene su tokom VI konvencije HBZ septembra 1943. godine. Kada je nova Jugoslavija i konačno postala politička stvarnost a stare političke snage, uključujući i HSS politička prošlost, iz Amerike stigao je odgovor. U Čikagu 9. novembra 1945. godine održan je sastanak u prisustvu Dinka Tomašića, Ivana Butkovića, Ivana Krznarića ispred ogranka HSS u Kanadi, u cilju stvaranja organizacije koja bi izrazila protivljenje događajima u staroj domovini.²²³⁴ V. Dedijer konstatovao je avgusta 1945. godine da u HBZ “ima naših ljudi u rukovodstvu” ali i da “komandne pozicije imaju mačekovci”.²²³⁵ Ovo je svakako bio odraz raspoloženja jednog dela hrvatskih iseljenika. Ipak I. Čizmić u svom obimnom istraživanju posvećenom Hrvatskoj Bratskoj Zajednici zaključio je da se unutrašnji razvoj organizacije kretao u prilog novoj Jugoslaviji.²²³⁶ I izveštaji jugoslovenske delegacije u Americi neposredno nakon okončanja rata potvrđuju ovaj zaključak pa tako u jednoj oceni stanja u upravi HBZ konstatovalo se da je 95% članova “odano” Narodnooslobodilačkom pokretu. Potvrda je došla na izborima za predsednika Zajednice, 1947. godine kada je umesto dugogodišnjeg predsednika I.

²²³³ AJ, 83-5, Mirko Marković za Savu Kosanovića, 1. decembar 1944.

²²³⁴ Narodni glasnik je preneo vest koja je objavljena u Našoj Nadi 27. novembra. Cilj je kako piše Nada, bio proširenje baze iseljene Hrvatske. Glasnik piše “Sada se radi na tome da se ujedini svu reakciju počam od otvorenih ustaša i povampirenih hrvatskih svećenika, pa sve do Butkovićevih frankovaca i Grkinićevih kraljevskih jugoslavena- protiv nove Demokratske Federativne Jugoslavije”. AJ, 83-18, Narodni Glasnik, 28. 11.1945; Kao rezultat tog skupa, kako navodi Prpić, naredne godine 17. marta održan je u Klivlendu skup na kome je osnovana organizacija Ujedinjeni Hrvati Amerike i Kanade u koju su ušle hrvatske nacionalne i katoličke organizacije. Jure Prpić, *n. d.* 243.

²²³⁵ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

²²³⁶ Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 286.

Butkovića izabran Vijekoslav Mandić dok je za urednika Zajedničara ponovo izabran ilip Vukelić ocenjen kao simpatizer novih jugoslovenskih vlasti.²²³⁷ Odluke VII konvencije HBZ i izbora novog rukovodstva, Edo Jardas ocenio je da je konstatacijom da je HBZ “konačno krenula putem progressa”.²²³⁸ U popisu iseljeničkih organizacija u severnoj Americi, HBZ se našla u kategoriji progresivnih organizacija²²³⁹ a Zajedničar je ocenjen kao list koji piše u prilog Nove Jugoslavije.²²⁴⁰ Izraziti otpor prema Jugoslaviji izražavali su katolički krugovi okupljeni oko Naše nade, Hrvatske katoličke zajednice, kao i klerikalni krugovi.²²⁴¹ Uz Mačeka neposredno nakon rata, našli su se Ivan Butković, Ivan Krešić, Petar Radić, Milan Petrak, Nikola Šulentić, Ivan Baždarić, Ivan Stipanović i dr.²²⁴²

Prijateljsko lice jugoslovenskih iseljenika ponudile su organizacije i pojedinci okupljeni u organizacijama i udruženjima koja su se tokom ratnih godina isticali kao pobornici nove Jugoslavije. Oni su to svoje opredeljenje potvrdili kontinuitetom angažovanja koje je bilo usmereno ka daljoj afirmaciji novih vlasti, stvaranju pozitivne slike unutar Amerike, pridobijanju simpatija i podrške iseljenika. Podrška političkim ciljevima nove vlasti ali i nastavak borbe protiv ideoloških neistomišljenika postaju obeležje angažovanja ovih snaga unutar jugoslovenskog iseljeničtva. Zahvalnost novih jugoslovenskih vlasti za ovakav rad vrlo brzo je iskazana. Dodeljeni su ordeni pojedincima koji su se istakli tokom ratnih godina kao pouzdan oslonac partizanskog pokreta. To je bio način iskazivanja zahvalnosti ali i vezivanja za novu državu, njenu politiku kao i učrščivanje pozicija u iseljeničkom i javnom životu Amerike. Suštinu značaja ovog

²²³⁷ Na VII konvenciji Zajednice održanoj u Pisburgu 1947. godine izabrani su za predsednika Vijekoslav Mandić dok je kao urednik Zajedničara ponovo izabran Filip Vukelić. Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske Bratske Zajednice*, 285-287; Filip Vukelić je u vremenu Velike ekonomske krize ali i jakih političkih napetosti bio jedan od lojalnih saradnika Kraljevine Jugoslavije. On je bio urednik lista “Hrvatska” koja je pisala prateći interese ali i naloge jugoslovenskih diplomata. *AJ*, 38-61, Filip Vukelić za Ministarstvo socijalne politike, 25. maj 1931; *AJ*, 38-61, Nikolić iz Presbira za Đ. Kolombatovića, 22. jun 1931.

²²³⁸ HBZ je, kako primećuje Jardas, zadržala pozitivan stav prema Jugoslaviji i posle IB rezolucije “Tako da danas Zajednica definitivno stoji uz načela za koja se bore naša Partija i naše državno rukovodstvo...”. *AJ*, 507/IX CK SKJ, IV iseljenici, Edo Jardas, član oblasnog komiteta KPH za CK KPJ, 24. mart 1951.

²²³⁹ *AJ*, 25-67, Organizacije naših iseljenika u USA i Canadi, bez datuma

²²⁴⁰ *AJ*, 507/IX CK SKJ, IV-iseljenici, “Pregled iseljeničke štampe”, bez datuma.

²²⁴¹ *AJ*, 25-67, Organizacije naših iseljenika u USA i Canadi, bez datuma.

²²⁴² Radilo se o grupi hrvatskih iseljenika koji su prisustvovali Hrvatskom saboru u Čikagu 1-2. septembra 1946. Na saboru uz prisustvo Mačeka, našli su se i Dinko Tomašić, Ilija Jukić, Bogdan Radica. *AJ*, 25-67, Br. 203, S. Maletić za Ministarstvo rada, 12. septembar 1946; U Klivlendu je 17. marta 1946. obrazovana nova politička organizacija Ujedinjeni Hrvati Amerike i Kanade koja je bila protiv nove jugoslavije. Jure Prpić, *n. d.* 243.

simboličnog čina kao načina daljeg učvršćivanja i snaženja pokreta na tlu Amerike izrazio je L. Adamič konstatacijom “Smešno je da je to tako ali takva je ljudska priroda”.²²⁴³ Tako je dodela ordena Etbinu Kristanu, po rečima Adamiča, “unela nov život”(put a new life) u bivšeg iseljeničkog izaslanika Kraljevine Jugoslavije.²²⁴⁴ Značaj izraza zahvalnosti i praćenje konkretnim potezima svakako ne treba zanemariti. Poruke zahvalnosti i podrške koje su stizale od Josipa Broza Tita bile su dočekane sa posebnim oduševljenjem. U analizi stanja među jugoslovenskim iseljenicima u Americi prenosi se da kada je Adamič u prisustvu dvojice predstavnika Kluba pomoraca Jugoslavije primio poruku od Tita “niko nije mogao da progovori od uzbuđenja nekoliko minuta”.

Aktivnosti Komiteta kao i pristalica novih vlasti, kontinuitet i sveobuhvatnost rada i nastupa u Americi i s druge strane izrazi zahvalnosti jugoslovenskog komunističkog vrha, mogli su stvoriti sliku jedne harmonične saradnje pune razumevanja. Međutim poslednja godina rata odnosno prva godina nove Jugoslavije, na prostoru Amerike donela je i susret dva sveta pa čak i kada se radilo o pobornicima iste ideologije. Podrška koja se pružala tokom rata obećavala je ali prvi susret doneo je nešto drugo. Komunistička partija u Jugoslaviji 1945. godine nije više nastupala sa pozicije snage u usponu kao nosilac otpora i političke alternative koja je tražila svoj prostor na međunarodnoj sceni. To je sada bila respektabilna politička snaga, njeni predstavnici u Americi bili su zastupnici zvanične jugslovenske države i sa te pozicije donošene su procene i vrednosni sudovi prema iseljentištvu.²²⁴⁵ Bio je to susret novih komunističkih vlasti i njene ideološke braće u

²²⁴³ Adamič je izneo niz predloga za dodelu ordena koji nisu bili povezani samo sa dotadašnjim zaslugama pojedinaca već i potencijalnom koristi koju nova vlast može imati od njih. U z imena predložnih Adamič je dodavao komentar važno, vrlo važno, ne tako važno. Za S. Maletića člana Ujedinjenog komiteta izrazio je nedoumicu da li mu dodeliti orden pošto je on bio plaćen za posao koji je obavljao. AJ, 83-15, L. Adamič za S. Kosanovića, 15. januar 1945; Prilikom susreta sa Adamičem, V. Dedijer mu je saopštio sa je vest o njegovom istupu protiv D. Mihailovića i K. Fotića koje su stugle pred IV ofanzivu “mnogo značile za nas”. Vladimir Dedijer, *Beleške iz Amerike*, Beograd 1945, 7.

²²⁴⁴ AJ, 83-15, L. Adamič za S. Kosanovića, 15. januar 1945.

²²⁴⁵ Prilikom posete Londonu u proleće 1944 Vladimir Velebit je bio iznenađen akcijom na promociji NOPa koja se vodila u Velikoj Britaniji i Americi. Velebit je u svojim sjećanjima rekao da komunistička partija u Jugoslaviji nije imala saznanja o tome šta se dešavalo u Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji kod tamnošnjih levičarskih organizacija. Vladimir Velebit, *n.d.* 209; Takođe, učešće jugoslovenskih iseljenika, članova partije u američkoj službi OSS predstavljalo je iznenađenje za V. Dedijera. Na njegovo pitanje zašto je to dopušteno dobio je odgovor da je instrukcija sovjetskog GPU bila da se samo jugoslovenski komunisti u Americi uključe u OSS što je inače bilo zabranjeno komunistima iz ostalih zemalja. Akciju je vodio Tomo Babin, koji se nalazio na čelu Kluba pomoraca Jugoslavije. Babin je Dedijera obavestio da je sovjetska služba

Americi ali i susret jugoslovenskih komunista i njenih saveznika čiji motive za saradnju nisu bili obeleženi ideološkom pravovernošću. Očekivanja jugoslovenske države, nove procene, sa novim političkim izazovima, u krajnjem ishodu definisali su odnos nove Jugoslavije prema iseljeničkoj zajednici. Iskazi zahvalnosti za učinjeno nije značilo i pristajanje na isti i nepromenjen način rada u Americi koji je do tada postojao. Razlike u poimanju “slobode” delovanja, samostalnih inicijativa, debata koje vode ka predlozima i rešenjima nisu bili sastavni deo načina rada kako je to videla nova vlast. Kruta partijska disciplina a zatim i ona vojnička izgrađena tokom rata oblikovala je svest i način delovanja novih ljudi a susrela se sa slobodomislećim pojedincima koji su svoj rad bazirali na uzdizanju i zagovaranju principa demokratije koja je podrazumevala i slobodu mišljenja. S druge strane, strana teritorija činjenica da se u najvećem broju među pristalicama novog režima u Americi radilo o američkim državljanima jugoslovenskog porekla bili su elementi koji su se morali uzeti u obzir i koji su zahtevali oprez i pažljivost u nastupu i prvim kontaktima. Vrlo brzo uočene su pojave koje su se mogle pokazati kao prepreke u budućoj saradnji. Nekada se radilo o pretpostavljenom ideološkom “nerazumevanju”, često je u pitanju bila loša karakterizacija stečenih saveznika u Americi. Za Luja Adamiča, jednog od najistaknutijih i najagilnijih pobornika promena u Jugoslaviji i svakako osoba sa velikim ugledom u Americi, V. Dedijer je rekao da “predstavlja našu najjaču snagu u Americi” odnosno da “da ima šta da da”.²²⁴⁶ Ali kada su se procenjivali oblici buduće saradnje došlo se do zaključka “da bi na vrlo lijep način trebalo skloniti Adamiča da ne dođe zasad u Jugoslaviju jer on ne može shvatiti pravu narodnu demokratiju a mogao bi eventualno da poruži jednim potezom sve ono što je gradio u poslednje tri godine”.²²⁴⁷

O odnosima među iseljenicima, odnosno među rukovodstvom koje je bilo levičarski opredeljeno, Dedijer kaže da vlada “neverovatna surevnjivost i ljubomora”.²²⁴⁸ Susret dva sveta tako povezana u zajedničkoj borbi tokom rata na površinu je izneo razlike u shvatanjima počevši od značaja pojedinaca i udruženja, njihovog mesta u budućem radu.

bila vrlo zadovoljna rezultatima. AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945; Vladimir Dedijer, *Interesne sfere. Istorija interesnih sfera i tajne diplomatije uopšte a posebno Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1980, 342.

²²⁴⁶ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

²²⁴⁷ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Aktivnost Jugosl.iseljenika u Sjed. Državama i u Kanadi, bez datuma.

²²⁴⁸ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

Već prvi meseci bili su ispunjeni utiscima i opservacijama koje su izražavale razočaranja, ne baš pozitivne utiske i kritike. Za svoje zalaganje i angažman tokom rata očekivale su se adekvatne nagrade i priznanja. Očigledno orden nije mogao ispuniti sva očekivanja. Od predstavnika novih vlasti tražili su se položaji u diplomatsko konzularnoj službi, pojedinci su davali obećanja pozivajući se na svoje veze sa najvišim komunističkim rukovodiocima. Tako je F. Petrinović tražio mesto ministra, “neki” Radoman mesto konzula.²²⁴⁹ Mirko Marković i Gavrilović obećavali su položaje i službe pozivajući se na svoje kontakte.²²⁵⁰ Celo iskustvo navelo je V. Dedijera na zaključak “Prosto je tragično razgovarati s našim rukovodiocima u Americi” kao i da iseljenici “smatraju čitavu našu borbu kao neku izbornu kampanju u kojoj je sada njihova politička mašina pobedila i sada traže da se nagrade”.²²⁵¹ Posebno zabrinjavajuće je bilo angažovanje i postupci koji su imali političku težinu ali su bili u stvari u suprotnosti sa interesima komunističkih vlasti u Jugoslaviji. S obzirom da aparat još uvek nije izgrađen, nove vlasti su morale sa izvesnim oprezom da rešavaju ove problem. Negodovanje F. Petrinovića zbog imenovanja S. Simića za ambasadora u Vašingtonu bio je mali problem.²²⁵² Znatno ozbiljniji su bili potezi koji su mogli ugroziti ili bar kompromitovati politiku komunističkih vlasti. Sporazum Tito Šubašić bio je važan korak u pravcu preuzimanja legitimiteta vlasti, dobijanja međunarodne saglasnosti za formiranje vlade i sprovođenje izbora koji bi i zvanično legitimisali dolazak KPJ na vlast u posleratnoj Jugoslaviji. Potreba saradnje sa ministrima starog režima još uvek nije nestala a pozicija I. Šubašića je nosila određeni značaj. U novoj prelaznoj vladi on je zauzeo mesto Ministra inostranih poslova. U skladu sa tim, predvodio je jugoslovensku delegaciju na zasedanju skupštine Ujedinjenih nacija u San Francisku 1945. Pozicija Šubašića među iseljenicima simpatizerima NOPa nije međutim bila pozitivna. On sam je bio poznat kao protivnik Ujedinjenog komiteta, dok su ga iseljenici okupljeni oko ovog udruženja smatrali pristalicom HSSa i V. Mačeka. F. Petrinović u pismu S. Kosanoviću između ostalog kaže “Prema svima nama koji smo se istakli u radu u korist pokreta Maršala Tita i prema članovima Ujedinjenog odbora čiju politiku on nikada nije odobravao Šubašić nastavlja sa

²²⁴⁹ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

²²⁵⁰ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

²²⁵¹ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

²²⁵² AJ, 83-5, Vasa Trivanović za Savu Kosanovića, 28. maj 1945.

istim stavom nepoverenja i skoro neprijateljstva kao što je to činio ranije dok je živio u New Yorku”.²²⁵³ Ali je za jugoslovensku politiku te 1945. saradnja sa njim bila još uvek neophodna pa je i Dedijer u svom govoru 16. maja 1945 istakao politiku jedinstva.²²⁵⁴ Veću zabrinutost izazavalo je ponašanje grupe oko Slobodne Reči. Ove novine ne samo što nisu spomenule Šubašića kao člana delegacije (iako je bio vođa jugoslovenske delegacije) već je ispod slike preskočeno njegovo ime na spisku delegate. Dedijer je naveo i slučaj da je do Šubašića došlo pismo L. Adamiča Niku Bezu u kome navodi da su samo Dedijer i Žujović Titovi ljudi u koje mogu imati poverenje a “ostalih se treba čuvati”.²²⁵⁵ Mišljenje o pojedincima nije ulivalo optimizam u pogledu oslanjanja na snage u Americi. Prve informacije o vodećim licima jugoslovenskog komunističkog pokreta stigle su od strane sekretara Komunističke partije Amerike, Landija. Za M. Markovića tvrdilo se da “ne obilazi kolonije” “menja žene svaki dan” “nije suviše sposoban” da je prema drugovima “vrlo slab, grub, diktatorski”, pa je izrazio i sumnju da je Marković pripadnik neke strane špijunske organizacije.²²⁵⁶ Ništa bolje mišljenje nije vladalo ni o čelnicima hrvatskog naprednog pokreta S. Lojena i T. Majnarića za koje kaže da su “odani ali vrlo neuki”, dok među Slovencima “napredni pokret ne postoji”.²²⁵⁷ Srpski pokret bio je “izrazito sektaški, bave se samo “visokom politikom”” i neće da rade među radnicima.²²⁵⁸ Dedijer je zaključio da najveći uticaj među srpskim iseljenicima svakako nema Slobodna reč odnosno Vidovdanski kongres.²²⁵⁹ Hrvatski pokret je prema oceni Dedijera bio nešto bolje organizovan a slovenački kao napredni nije ni postojao.²²⁶⁰ Nešto drugačije bile su ocene koje je prenela delegacija Crvenog krsta a na osnovu izveštaja Strahinje Maletića inače

²²⁵³ Petrinović je istakao da se Šubašić okružio ljudima poput Tomašića, Pavelića, Mohorovičića, Moderčina, da je odbio da se sastane sa oprobanim prijateljem partizana, F. La Gvardijom, da je sabotirao Petrinovićevu posetu sastanku Crvenog krsta u Kanadi I V. Dedijer je primetio da je Šubašić bio “otvoreni protivnik” Ujedinjenog komiteta i L. Adamiča. AJ, 83-5, Vasa Trivanović za Savu Kosanovića, 28. maj 1945.

²²⁵⁴ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

²²⁵⁵ Inače Dedijer je Šubašića i Gavrilovića smatrao bliskim Velikoj Britaniji. AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 8. avgust 1945.

²²⁵⁶ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

²²⁵⁷ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

²²⁵⁸ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

²²⁵⁹ Dedijer je zaključio „Masa naših Srba u Americi su izvan Slobodne reči iako se osećaju za novu Jugoslaviju“.AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

²²⁶⁰ AJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Vladimira Dedijera Centralnom komitetu KPJ, 7. avgust 1945.

bliskog saradnika M. Markovića. U ovom izveštaju za Markovića se kaže da je “energičan drug i dobar na peru...Prenagao u ophođenju ostalih drugova čime ih udaljuje od sebe a u nekim slučajevima i od pokreta”.²²⁶¹

Pravljeni su prvi koraci ka uspostavljanju kontrole u Americi. Oni su podrazumevali uspostavljanje punog nadzora nad diplomatskom službom, stvaranje sopstvene mreže institucija službi i organizacija ali i redefinisanje odnosa sa starim snagama tj. starim svaeznicima. Neki su napustili Ameriku neposredno po okončanju rata poput Mirka Markovića, Nikole Kovačevića, neki su to učinili nakon više godina. Pojedinci postaju saveznici i službenici novog režima nečija sudbina nije bila tako svetla. U Americi ostaje više stotina hiljada iseljenika izloženih novim političkim i ideološkim temama koje se vodile u atmosferi sukoba i novih neprijateljstava. starim podelama koje se nisu zaboravile ni prevazišle dodate su nove koje su dodatno usložnjavale politički spektar javnog života među iseljenicima. Ulazilo se u novo doba kada nova domovina postaje politički i ideološki neprijatelj staroj a veza sa starim krajem opterećena kao nikad pre toga ideološkim opredeljenjem. Ono što opstaje kao konstanta bila je veza iseljenika i matice koju ni nove teške prilike nisu mogle prekinuti.

²²⁶¹ AJ, IX,109-VI-1-82, k-5, Aktivnosti jugoslovenskih iseljenika u Sjedinjenim Državama i Kanadi

Zaključak

Uprkos složenim prilikama u kojima se novoformirana jugoslovenska država našla po okončanju Prvog svetskog rata, kao i izazovima sa kojima se mlada država suočavala na unutrašnjem planu i u spoljnoj politici, regulisanje odnosa sa iseljničkom zajednicom u Americi našlo je svoje mesto u političkoj praksi Kraljevine. Iskustvo Prvog svetskog rata ukazalo je na potencijalni značaj koji iseljenici na prostoru Amerike mogu imati za državu u nastajanju. Od iseljenika se očekivala podrška u moralnom, humanitarnom, političkom, vojnom pogledu i na ta očekivanja se, u većoj ili manjoj meri, odgovorilo. Godine rata su takođe uvele iseljeničku zajednicu u okvire starokrajske politike kao aktivnog učesnika sa prividom značaja aktera koji učestvuje u oblikovanju zajedničke, jugoslovenske budućnosti. Stvarnost formiranja jugoslovenske države pokazala je ipak nešto drugo, odnosno uticaja iseljenika na posleratne ishode prilikom formiranja Kraljevine SHS, nije bilo. Ipak, jednom formirana, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslavija), u procesu učvršćivanja države, zaokruživanja teritorije ali i u procesu nacionalne homogenizacije, nije zanemarila ovaj deo iseljenog naroda, prepoznavši njihov značaj i u budućem vremenu. Više stotina hiljada sunarodnika na prostoru severne Amerike, prepoznato je kao potencijalni izvor materijalne, političke koristi ali i kao mogući aktivni i neposredni učesnik budućeg razvoja jugoslovenske države i društva. Prostor na kome je iseljeničtvo živelo, prostor severne Amerike, činio je ovu pozitivnu percepciju iseljenika izraženijom. Ekonomska i politička snaga pre svega Sjedinjenih Američkih Država nije se mogla zanemariti, zasigurno ne od strane države koja je ušla u period planirane i neophodne ekonomske obnove ali i države koja je, suočena sa nizom spoljnopolitičkih izazova tražila podršku na međunarodnom planu. Snaga države ogledala se i kroz snagu nacionalnog elementa, postizanje homogenizacije i jedinstva. Stoga se činjenica o postojanju više stotina hiljada potencijalnih sunarodnika na prostoru severne Amerike svakako nije mogla zanemariti. Interes za iseljeničku zajednicu dobio je svoj jasn izraz tokom godina Velikog rata i on nije napušten ni nakon njegovog okončanja. Iseljeničko

pitanje dobija svoje mesto u posleratnim debatama i postaje predmetom interesa javnosti ali i jugoslovenske politike. Nije se ostalo samo na teorijskom razmatranju ovog pitanja, ono svoje mesto dobija i u sferi zakonskog regulisanja. Polazište i može se reći glavni princip svih debata, zatim i zakonske regulative bio je stav o iseljenicima kao delu narodnog jedinstva, odnosno integralnog, iako fizički odsutnog, dela jugoslovenskog naroda. Zakonskim propisima, pre svega Zakonom iz 1921. godine, zatim i nizom propisa, uredbi i pojedinačnih odluka, iseljeničko pitanje uvedeno je kao predmet interesa i rada zvanične državne politike. Politika jugoslovenske države prema iseljeničkoj zajednici bila je ona aktivna koja je podrazumevala angažovanje i na prostoru novih domovina iseljenika. Ulazak u svet iseljeničkog života na prostoru Amerike bio je višestruk. On je podrazumevao tzv. neizbežan susret, odnosno kontakte koji su proizilazili iz odnosa administrativnog karaktera, ali je obuhvatao i one susrete koji su bili izraz politike i interesa jugoslovenske države. Taj interes zalazio je u sferu potencijalne ekonomske, političke ali i kulturne saradnje. Preduslov realizacije planiranog i željenog odnosa bilo je u prvom redu opstanak veze iseljenika sa starim krajem i svojevrsno prepoznavanje jugoslovenske države kao istinskog reprezentata stare domovine. Stoga prioritet u radu među iseljenicima zauzimaju nastojanja da se očuva nacionalna svest ali i ostvare pozitivni sentimente prema Kraljevini. Iseljeničko pitanje nije zauzimalo prioritarno mesto u politici jugoslovenske države i njenih političkih elita ali je ono uspelo da se održi kao sfera interesa i rada zvaničnih službi ali i privatne inicijative. Utisak je međutim da je težište rada preneto na prostor Amerike kao deo angažovanja jugoslovenskih diplomata. Prostor za rad bio je prostor višestrukih izazova. Iseljenici su pokazali nepobitni interes za sferu tzv. starokrajske politike, njihovo angažovanje tokom godina rata uključilo ih je kao nikada do tada kao aktivne učesnike dajući im značaj glasa jugoslovenskih naroda i narodnih interesa sa prostora Austrougarske monarhije. Godine rata ali i iskustvo međuratnog perioda, pokazali su međutim da se radi o jednoj nacionalno i politički heterogenoj zajednici koja se delila upravo po linijama nacionalne ali i političke pripadnosti i afiniteta. Ona je i interesno, rodbinski pa i emotivno bila vezana za stari kraj koji posle okončanja rata postaje deo nove jugoslovenske države. Kroz već pomenuti neizbežan susret, iseljenici su bili upućeni na zvanične predstavnike Kraljevine, na ostvarenje kontakta pa i saradnje sa jugoslovenskim

službama u Americi i u Kraljevini SHS (Jugoslaviji). Nova država, njena zvanična politika želela je međutim dublju saradnju, ostvarenje čvrste veze dve strane koja bi podrazumevala ne samo formalno postojanje jugoslovenskog iseljništva, već istinski lojalno i vezano iseljništvo za novu državu. Koliko su zaista realno bili zamišljeni planovi i ciljevi države u odnosu na ovu brojnu zajednicu koju je povezivao novi politički i državni okvir na tlu jugoslovenske Evrope, ali i razdvajali političko, nacionalno versko nasleđe teško je reći. Jugoslovenska država je svakako postavila ambiciozne ciljeve. Nije se smelo stati samo na očuvanju nacionalnog identiteta iseljenika ugroženog pred naletom amerikanizacije, to iseljništvo trebalo je da bude i ono lojalno jugoslovenskoj državi. Ono što je jugoslovenska država želela bilo je jugoslovensko iseljništvo koje uprkos postojanju pojedinačnih nacionalnih identiteta, srpskog, hrvatskog, slovenačkog, ipak u krajnjem ishodu predstavlja jedinstvenu celinu jugoslovenskog opredeljenja i osećanja. Nije se mogla zanemariti posebnost i nacionalna heterogenost iseljenika, manifestovana kroz postojanje isključivo nacionalno obojenih organizacija i udruženja, ali se ona nastojala uneti u jedan širi jugoslovenski okvir. Otuda je i nastup države i njenih predstavnika prema iseljenicima bio onaj jedinstveni jugoslovenski uz neminovno prilagođavanje iskustvima saradnje sa pojedinačnim zajednicama koje su činile to jugoslovensko iseljništvo. To jugoslovenstvo nije se završavalo samo na pitanju očuvanja osećaja pripadnosti, ono je nosilo i politički sadržaj koji je podrazumevao lojalnost prema državi i onima koji su tu državu predstavljali. Kontakti sa iseljenicima, posete iseljeničkim kolonijama, saradnja sa iseljeničkim organizacijama ali i pokušaji uticaja na iseljeničku javnost stvaranjem novih organizacija jugoslovenskog predznaka, davanjem novčane podrške pojedincima iz iseljeničke sredine za promociju državne politike, uvođenjem institucije poverenika, bile su mere koje su pratile delovanje jugoslovenskih diplomata u periodu između dva rata. Političke promene u Kraljevini i na međunarodnom planu, određivale su sadržaje i intenzitet delovanja ali suština pristupa nije se promenila. Posle dve decenije slika odnosa iseljenika i države ili tačnije iseljenika prema državi nije bila ono što se želelo. Iseljništvo je ostalo nacionalno podeljeno a stav prema jugoslovenskoj državi bio je određen pre svega nacionalnom pripadnošću. Razloge svakako treba tražiti u snazi nacionalnog osećanja ali neizbežan utisak je da je svojim delovanjem i sama jugoslovenska država doprinela ovoj

činjenici. Koliko je jasna i definisana bila politika države prema iseljenicima toliko je nastup u praksi bio ispunjen manjkavostima i greškama. Kako je već rečeno iseljeničko pitanje nalazilo se na marginama interesa javnosti i politike u Jugoslaviji ali je to ipak bilo pitanje koje se našlo, kroz zakone i rad državnih organa, u sferi interesa jugoslovenske države. Međutim posmatranje angažovanja države ostavlja utisak stalnog odsustva kontinuiteta, plana rada, nedostatka komunikacije službi u zemlji i onih u Americi, sukoba unutar diplomatskog kruga i konstantnog započinjanja ispočetka sa svakom promenom nosilaca rad na tlu Amerike. Opet želelo se jedinstveno, lojalno jugoslovensko iseljeničtvo u Americi a to jedinstvo nije postignuto ni u samoj Jugoslaviji. Propagiralo se zajedništvo, jugoslovenstvo, dok je slika jugoslovenske države bila ona ispunjena sukobima, podelama, slika nacionalnog ušančivanja. Iseljenici su pratili jugoslovensku realnost a ne onaj sadržaj koji su im jugoslovenske diplomate prezentovale. Tako je slika podela u Kraljevini svoj odraz dobila i u iseljeničkoj javnosti. Političke i nacionalne struje u Jugoslaviji tražile su i nalazile oslonac u iseljeničkoj sredini. Početak Drugog svetskog rata dočekalo se sa iseljenicima koji su bili daleko od onog željenog jugoslovenskog. Prestrojavanje iza nacionalnih vođa, sa podrškom koja se pružala stranačkim prvacima u skladu sa prepoznatim interesima sopstvenog naroda bila je slika i rezultat nakon dve decenije odnosa države i iseljenika. Ako se i može govoriti o uspehu jugoslovenske politike među iseljenicima ona se ogledala u postizanju istinske lojalnosti srpskog dela iseljeničtva koje je upravo državu, dinastiju i vladu prepoznavalo kao reprezenta ostvarenja nacionalnih interesa. Srpsko iseljeničtvo ali i srpska Eparhija prepoznati su i od strane države kao oslonac državnoj politici i interesima na prostoru severne Amerike.

Slika onoga što se tokom dvadeset godina želelo postignuto je ali u vremenu i u okolnostima koje neće ostaviti prostor za zadovoljstvo ni iseljenika ni države. Podrška koja se davala Jugoslaviji i njenom neulasku u Trojni pakt, zatim i puno jedinstvo u podršci događajima od 27. marta, nije bila toliko određena iznenada pobuđenim osećajem zajedništva, koliko je uticaj imalo političko opredeljenje novih domovina. Jedinstvo je iskazano i nakon vesti o brzom porazu jugoslovenske države i ono je svoj puni izraz našlo u odluci o zajedničkom humanitarnom radu svih iseljenika. To jedinstvo, nakon svega nekoliko nedelja ustuknulo je pred već suviše dubokim podelama koje će novi događaji

učiniti gotovo nepremostivim. Izbijanje Drugog svetskog rata, poraz i okupacija Kraljevine Jugoslavije postavili su odnos jugoslovenske države i iseljenika u potpuno nov kontekst. Bez države, vojske i naroda jugoslovenska vlada prepoznala je u iseljentištvu onu političku snagu koja će biti oslonac interesima države koja je opstala kroz delovanje vlade u emigraciji. Ali sada u novim okolnostima ta vlada, političari i politika morali su se suočiti sa nasleđem prethodnog vremena. Ušlo se u svet ne jugoslovenskog već nacionalno podeljenog iseljentištva. Politika Amerike, njeni interesi i smernice bili su oni faktori koji su određivali ponašanje iseljenika a jugoslovenski interes morao je ustuknuti i pred onim nacionalno obojenim. Opet, umesto jedinstva i zajedničkog zalaganja za jedinstveni jugoslovenski interes iseljenticima se nudila slika podela, sukoba, različitih percepcija budućnosti jugoslovenske države. Pojava Memoranduma SPC učinila je već postojeće podele nepremostivim i postavila same iseljenike na pozicije otvorenog neprijateljstva. Pojava novog pokreta otpora predvođenog komunističkim vođstvom na tlu okupirane Jugoslavije ponudila je alternativu političkim koncepcijama koje su se nudile iz redova jugoslovenske vlade u emigraciji. Prostor Amerike, prostor iseljentičke javnosti postaje mesto sučeljavanja različitih ideja, koncepcija ali i ideologija koje su imale samo jednu zajedničku poveznicu. Obnova zajedničke jugoslovenske države ostaje politički cilj posleratnog vremena. Prestrojavanje određeno ratnim dešavanjima, osećanjem nacionalne ugroženosti ali i prepoznavanjem budućeg nacionalnog interesa postavilo je jugoslovenske iseljenike na jedan nov način. Slabost predstavnika zvanične, priznate vlade dobila je svoj puni izraz okretanjem većine srpskih iseljenika ne samo od davanja podrške toj vladi već i odbijanjem ideje obnove Jugoslavije. Do tada lojalno i spremno na saradnju, srpsko iseljentištvo kroz opredeljivanje nacionalnih institucija, potpornih organizacija, onih političkih (SNO) ali i crkve, postaje nosilac ideje obnove srpske državnosti. S druge strane hrvatsko, slovenačko iseljentištvo ostaje u okvirima međunarodno prihvatljivog delovanja koje je uključivalo davanje podrške obnovi jugoslovenske države. Za Slovence to je bila federalna država koja će konačno uključiti sve slovenačke zemlje u jednu celinu, za Hrvate to je bio način potvrde antifašističkog opredeljenja i očuvanja hrvatskog interesa u novoj zajednici. NOP i nova politička snaga uspela je da dobije podršku ovog dela jugoslovenskog iseljentištva čak i kada ona nije bila podrška iskrenih istomišljenika. Kao i

na kraju Prvog svetskog rata, tako ni sada jugoslovenski iseljenici nisu imali uticaj na posleratne ishode. To se pitanje rešavalo na tlu jugoslovenske države ali i na planu međunarodne politike. Stvaranje federalne Jugoslavije bila je politička činjenica koja se morala prihvatiti. To je značilo i promenu konteksta budućih odnosa. Jugoslovenska država je obnovljena ali to nije bila ona država koja je ušla u rat. Vođstvo, unutrašnji sadržaj i ideološka osnova pred iseljenike su stavili jednu novu Jugoslaviju koja je zahtevala jednako tako novo određivanje iseljeničke javnosti. Ta javnost uvećana je predstavnicima onih koji su nekada bili reprezentanti jugoslovenske države ali i hiljadama novih emigranata koji u novim političkim okolnostima ulaze na prostor severne Amerike. Sa teretom i nasleđem prošlog vremena ali i izmenjenog sastava, jugoslovensko iseljeništvo imalo je naspram sebe novu jugoslovensku državu koja je nosila nove vrednosti, sa novom ideologijom i političkim određenjem u posleratnom svetu. Kraj rata označio je i novi početak u odnosima dve strane.

IZVORI I LITERATURA

NEOBJAVLJENA ARHIVSKA GRAĐA

Arhiv Jugoslavije:

Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (14)
Dvor Kraljevine Jugoslavije (74)
Centralni presburo Kraljevine Jugoslavije (38)
Zbirka Milana Stojadinovića (37)
Zbirka Save Kosanovića (83)
Vojislav Jovanović Marambo (335)
Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije (334)
Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu (371)
Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Otavi (439)
Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Čikagu (414)
Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Njujorku (449)
Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Denveru (772)
Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije (103)
Informacioni centar Kraljevine Jugoslavije u Njujorku (448)
Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (66)
Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (65)
Ministarstvo rada vlade FNRJ (25)
Antifašistički front žena Jugoslavije (141)
Komisija za međunarodne odnose i veze CK SKJ-SAD (507/IX)

Arhiv Srbije:

Bezbednosno informativna agencija (BIA)
Glavni odbor Srpske narodne odbrane u SAD – SNOA (1917-1924)

Vojnoistorijski arhiv:

Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije

Hrvatski Državni Arhiv (HR-HDA)

Hrvatski iseljenici 1914-2008 (HR-HDA – 1950)
Inventar rukopisne ostavštine Artur Benko Grado 1894-1946 (HR-HAD 790)

OBJAVLJENI IZVORI

- *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1.I-20.XII 1918)*, knjiga I, priredili: Dr. Dragoslav Janković, Dr. Bogdan Krizman, Beograd, 1964.
- Растко Петровић, *Дипломатски списис*, приредио Миладин Милошевић, Београд 1994.
- *Ekspoze Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja održan pred Narodnim predstavništvom u debate o budžetu za 1938/1939*, Beograd, 1939.
- *Закон о држављанству са тумачењем, Уредба о извршењу закона. Одредбе мировних уговора, Међунар. конвенције, остале досадашње законске одредбе у погледу држављанства односно завичајности*, обрадио за практичну употребу др. Отомар Пиркмајер, Збирка закона за управну службу, св. 2, Београд 1929.
- *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941-1945*, priredili Komnen Pijevac, Dušan Jončić, Beograd 2004.
- *Izabrana pisma Louisa Adamiča*, izabrao in uredil Henry A Christian, Ljubljana 1981.
- *Iseljeničke vlasti, Zakon o iseljavanju 1921*, Iseljenički propisi, svezak I, službeno izdanje GIK Kraljevine SHS, Zagreb 1922.
- *Iseljenički propisi*, svezak II, Službeno izdanje Generalnog iseljeničkog komesarijata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu, Zagreb, 1922.
- *Izveštaj Narodnoj skupštini 1925/1926*, Ministarstvo socijalne politike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Iseljenički odsek, Beograd, 1926.
- *Izveštaj Narodnoj skupštini 1926/1927*, Ministarstvo socijalne politike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Iseljenički odsek, Beograd, 1928.
- *Izvešća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922-1939*, priredili Pavao Jonjić i Ante Laušić, Zagreb 1998.
- *Jugoslovenske vlade u izbegištvu 1943-1945*. Dokumenti, priredio Branko Petranović, Beograd 1981.
- *Jugoslovenski dobrovoljci 1914/1918, Srbija, Južna Amerika, Severna Amerika, Australija, Francuska, Italija, Solunski front*, Zbornik dokumenata, priredio: dr Nikola Popović, Beograd 1980.
- *Jugoslovensko-američki odnosi 1918-1945. (Dokumenta o spoljnoj politici Jugoslavije)*, priredili Predrag Krejić, Mitar Todorović, Beograd 2015.
- *Korespodencija Stjepana Radića 1885-1918*, I, priredio Bogdan Krizman, Zagreb 1972.
- *Mihajlo Pupin, Nacionalno-politički rad 1908-1935*, priređivač prof. dr Dragoljub Živojinović, Beograd 1998.
- *Pravila Saveza organizacije iseljenika u Zagrebu*, Iseljenička biblioteka br. 9, Zagreb, 1929.
- Сава Косановић, *Шта се могло видети из емиграције (неколико докумената)*, Београд 1945.
- *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922-1939*.
- *Uredba o Banovini Hrvatskoj*, I sveska, br. 11-12 za 1939, Vanredni dodatak "Pravosuđe", Beograd, 1939.

ŠTAMPA I PERIODIKA

Nova Evropa
Iseljenički svet
Iseljenički muzej
Iseljenički magazin
Iseljenička biblioteka
Srpski književni glasnik
Narodno blagostanje
Amerikanski Srbobran
Politika
Kanadski Glas

MEMOARI, DNEVNICI, SEĆANJA

- Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983.
- Milena Šotra Gaćinović, *Viđenja iz iseljeničkog života u Americi*, Beograd, 1990.
- Vladimir Dedijer, *Beleške iz Amerike*, Beograd 1945.
- Stevan Dedijer, *Špijun kojeg smo voleli. Autobiografija*, Zagreb 2011.
- Nikola Drenovac, *Od oltara do revolucionara*, Sarajevo 1976.
- Јелена Ј. Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд 1934.
- Petar II Karađorđević, *A King's Heritage. The Memoirs of King Peter II of Yugoslavia*, London, 1954.
- Sava N. Kosanović, *Jugoslavija bila je osuđena na smrt*, Zagreb-Beograd, 1984.
- Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, Zagreb 1963.
- Мирко Марковић, *Одабрани пут*, Подгорица 1997.
- Božo Prpić, *Preko Atlantika u Partizane*, Zagreb 1955.
- Miloš Trifunović, *Emigrantske uspomene*, Zemun 1998.
- Bogumil Vošnjak, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu, utisci i opažanja iz doba svetskog rata i stvaranja naše države*, Beograd 1928.
- Константин Фотић, *Рат који смо изгубили. Трагедија Југославије и погрешка Запада – мемоари*, Београд 1995.
- Бранко Чубриловић, *Записи из туђине*, Сарајево 1946.

IZVORNI TEKSTOVI SAVREMENIKA

- „*Anketa o iseljeničkom pitanju*“, Nova Evropa 10, Zagreb 1924, 361-362.
- Др. Влатко Мачек и Југославија, *Политичка студија из пера једне компетентне политичке личности*, Ради потпуније оријентације број 1, прештампано из: Американски Србобран 1942.
- Milostislav Bartulica, „*Iseljenička politika*“, Iseljenička biblioteka, br. 1, Zagreb, 1927.
- Milostislav Bartulica, „*Iseljeničko pitanje s osobitim obzirom na Dalmaciju*“, Iseljenička biblioteka, br. 10, Zagreb 1928.
- Milostislav Bartulica, „*O novom iseljeničkom zakonu*“, Iseljenička biblioteka, br. 3, Zagreb, 1929.
- Pavel V. Brežnik, „*Naši Amerikanci i naša iseljenička politika*“, Nova Evropa XIII, Zagreb, 1926, 283-286.
- Krunoslav Meneghello Dinčić, „*Lični problemi našeg američkog iseljenika*“, U: *Jugoslovenski državni almanah*, Prvi deo: Socijalni almanah Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1930, str. 161-164.
- Никола Ђонових, *О југословенској емиграцији у Сједињеним Америчким Државама*, Српски књижевни гласник, књ. бр.1, 1. септембар 1929. 51-59.
- Никола Ђонових, *О југословенској емиграцији у Сједињеним Америчким Државама (Подаци о њеном духовном и материјалном животу)*, Српски књижевни гласник, књ. XXVIII, бр. 2, 16. септембар 1929, Београд 1929, 132-139.
- Emil L Galijan, „*Problematika odnosa opšte socijalne i iseljeničke politike*“, U: *Jugoslovenski državni almanah*, Prvi deo: Socijalni almanah Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1930, str. 164-167.
- Artur Benko Grado, „*Iseljenički problem Kraljevine Jugoslavije*“, U: *Jugoslovenski državni almanah*, Prvi deo: Socijalni almanah Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1930, str. 153-157.
- B. Grahovac, *Srbi u Americi, izveštaj sa svesrpskog kongresa*, Pitsburg, 1919.
- Ivan Hribar, „*Naše iseljeničko pitanje*“, U: *Jugoslovenski državni almanah*, Prvi deo: Socijalni almanah Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1930, str. 145-147.
- Hinko Hinković, *Jugoslaveni u Americi*, Zagreb 1922.
- *Iseljenička konferencija u Splitu (održana dne 5. 6 i 7. avgusta 1929.)*, Iseljenička biblioteka br. 6, Zagreb, 1929.
- *Iseljenička nedelja 27. XI- 4. XII 1932*, Predavanja i članci o iseljeničkom problemu, priredio Nebojša Travica, Iseljenička biblioteka, br. 12, Zagreb, 1933.
- Radoje Janković, „*Kraljevina Jugoslavija i naše iseljeničtvo*“, U: *Jugoslovenski državni almanah*, Prvi deo: Socijalni almanah Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1930, str. 150-153.
- Konstantin S. Joksimović, „*Iseljenički problemi*“, U: *Jugoslovenski državni almanah*, Prvi deo: Socijalni almanah Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1930, str. 147-150.
- Бранко Лазаревић, *За Уједињење, чланци и расправе*, Питсбург 1919.

- Бранко Лазаревић, *Број Југословена у Америци*, *Нова Европа* 2, Загреб 1921. 10-15.
- Ljuba Leontiћ, *Naši занемарени исељеници*, *Нова Европа* 3, Загреб 1921, 72-76.
- Милан Марјановић, *Наши исељеници у Сјеверној Америци*, Српски књижевни гласник, књ. 17, бр. 7, Београд 1926, 535-542.
- Mirko Marković, *Da smo načisto. Pogled iz Amerike na Jugoslaviju 1939-1945*, Pitsburg, 1945.
- Dr. J. Ž. Milosavljević, *Srpsko-hrvatski spor i Neimari Jugoslavije*, Treće izdanje, Amerikanski Srbobran, Pitsburg 1945.
- Dr. Bogdan L. Novković, *Naše iseljenišтво. Njegovo ekonomsko stanje i njegov uticaj na otadžbinu*, *Narodno blagostanje* br. 5, 28. januar 1933.
- Dr. Bogdan L. Novković, *Naše iseljenišтво. Njegovo ekonomsko stanje i njegov uticaj na otadžbinu (svršetak)*, *Narodno blagostanje* br. 6, 4. februar 1933.
- *Organizacija Ministarstva Socijalne Politike. Godišnjak o radu Ministarstva u godini 1918-1922*, I deo, Загреб, 1922.
- Franko Potočnjak, *Iz emigracije III*, Загреб 1926.
- Dr. Nikola Stojanović, *Jugoslovenski odbor (članci i dokumenti)*, Загреб 1927.
- Ivo F. Lupis Vukić, "Amerika i naš čovek u njoj", *Нова Европа*, књ. 8, Загреб, 1923, str. 505-511.
- Ivo F. Lupis Vukić, "Naši iseljenici i kriza", *Нова Европа*, књ. 24, Загреб, 1931, str. 267-271.

LITERATURA

- Luj Adamić, *My America 1928-1938*, New York 1938.
- Ljubomir Antić, *Naše iseljenišтво u južnoj Americi i stavljanje jugoslovenske države*, Загреб 1987.
- Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Загреб 1985.
- Ljubo Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji 1928-1936*, Загреб 1973.
- Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, Prva knjiga, Загреб 1974.
- Milan Bulajić, *Doprinos Mihajla Pupina u stvaranju jugoslovenske države*, U: *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina - zbornik radova naučnog skupa*, Novi Sad, Idvor, 4-7. oktobar 1979, Novi Sad 1985, 372-373.
- Артур Бенко Градо, *Миграциона Енциклопедија, свезак први, Канада*, Загреб 1930.
- Branko Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević, I-III*, Београд 2002.
- Vladimir Grečić, *Uloga Mihajla Pupina u organizovanju srpskoh iseljenišтва u SAD*, U: *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina- zbornik radova naučnog skupa*, Novi Sad, Idvor, 4-7. oktobar 1979, Novi Sad 1985, 277-289
- Gerald G. Govorchin, *Americans from Yugoslavia, A Survey of Yugoslav Immigrants in the United States*, Gainesville, 1961.
- Vlado Gojnić, *Crnogorski iseljenici*, Podgorica 1997.

- Miloš Grubić, *Kratak opis istorije radničkog pokreta doseljenika iz Jugoslavije u Kanadu*, U: *Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi*, Toronto 1983, 153-177.
- Vladimir Dedijer, *Interesne sfere. Istorija interesnih sfera i tajne diplomatije uopšte a posebno Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1980.
- Mira Kolar Dimitrijević, *Djelovanje Velike ekonomske krize na migraciona kretanja jugoslovenskih naroda*, U: *Svetska ekonomska kriza 1929-1932 i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, V, Beograd 1976, 337-366.
- Љубодраг Димић, *Срби и Југославија. Простор, друштво, политика (Поглед с краја века)*, Београд 1998.
- Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, Beograd 2006.
- Весна Ђикановић, *Исељеници као предмет војног интереса југословенске државе у периоду између два светска рата (Прилог истраживању односа југословенске државе и исељеништва у Сједињеним Америчким Државама)*, Војноисторијски Гласник, бр. 2/2009, Београд 2009, 131-147.
- Vesna Đikanović, *Prilog istraživanju istorije Srpske pravoslavne crkve u Sjedinjenim Američkim Državama od 1919-1926*, Tokovi istorije 1-2/2006, Beograd 2006, 113-124.
- Vesna Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslovensko iskustvo 1918-1941*, Beograd 2012.
- Весна Ђикановић, *Сава Н. Косановић-југословенски амбасадор у Вашингтону 1946-1950*, U: *Југословенска дипломатија 1945-1961*, Зборник радова (уредник Слободан Селинић), Београд 2012. 271-290
- Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivurječnosti 1941-1944*, Beograd 1983.
- Dragoljub Živojinović, *Nacionalno-politički rad Mihajla Pupina u Sjedinjenim Američkim Državama 1914-1915*, U: *Život i delo Mihajla Pupina*, - zbornik radova naučnog skupa, Novi Sad, Idvor, 4-7. oktobar 1979, Novi Sad 1985, 367-368
- Драгољуб Р. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914-1925. Студија о оизневереном савезништву*, Београд 1998.
- Александар Животић, *Станоје Симић: Прилог биографији, Југословенска дипломатија 1945-1961*, U: *Југословенска дипломатија 1945-1961*, Зборник радова (уредник Слободан Селинић), Београд 2012, 223-241.
- Nikola Žutić, *Jugoslovenski Sokoli- dobrovoljci u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu*. U: *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Kikindi 11. i 12. aprila 1996 (urednik Petar Kačavenda), Beograd 1996, 225-235.
- Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008.
- Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2007.
- Милан Јевтић, *Мала Србија*, Њујорк 1916.
- Коџа Јончић, *Михајло Пупин и национално питање*, U: *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina*- zbornik radova naučnog skupa, Novi Sad, Idvor, 4-7. oktobar 1979, Novi Sad 1985, 295-326.

- Радован Калабић, *Српска емиграција, Прилози за историју српског исељеништва (1830-1992)*, Београд 1993.
- Славе Николовски-Катин, *Македонците во САД и во Канада (историска скица)*, Скопје 2002.
- Milenko Karanović, *Doprinos Mihajla I. Pupina Srbiji i Crnoj Gori za vreme Balkanskih ratova*, U: *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina*- zbornik radova naučnog skupa, Novi Sad, Idvor, 4-7. oktobar 1979, Novi Sad 1985, 327-338.
- Milenko Karanović, *Povratak jugoslovenskih iseljenika iz SAD neposredno posle Prvog svetskog rata*, U: *Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, Zagreb 1978, 349-358.
- Matjaž Klemenčič, Vladimir Klemenčič, *Uloga Mihajla Idvorskog Pupina u borbi za jugoslovenske granice posle Prvog svetskog rata*, U: *Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina*, zbornik radova naučnog skupa, Novi Sad, Idvor, 4-7. oktobar 1979, Novi Sad 1985, 391-397.
- Matjaž Klemenčič, *Odnosi između Slovenaca i Srba u SAD krajem XIX i tokom XX veka*, U: *Seobe Srba nekad i sad*, urednik Vladimir Grečić, Beograd 1990, 147-153.
- Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji. Naseljevanje, zemljepisna rasprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne*, Maribor 1987.
- Milan Koljanin, *Pogled iz Vašingtona na martovske događaje 1941. u Beogradu*, Istorija XX veka, god XXX, br. 1, Beograd 2012, 77-88.
- Milan Koljanin, *Druga misija Dr. Dvaida Albale u Sjedinjenim Američkim Državama 1939-1942. godine*, Zbornik 8, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 2003, 7-76.
- Љубомир Ст. Косиер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци (економско социјални проблеми емиграције)*, Београд 1926.
- *Kratki pregled povijesti Hrvatske bratske zajednice 1894-1949*, Pitsburg 1987.
- Василије Ћ. Крестић, *Јован Дучић о Хрватима „Југославизму“ и Југославији*, U: *О Јовану Дучићу, зборник радова поводом педесетогодишњице смрти*, уредник академик Предраг Палавестра, Београд 1996, 201-215.
- Lorrain Lees, *Yugoslav-American and National Security during World War II*, Chicago 2007.
- Strahinja Maletić, *Ujedinjeni odbor južno-slovenskih Amerikanaca*, U: *Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi*, Toronto 1983, 71-104.
- Mirko Marković, *O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanađana jugoslovenskog pokreta*, U: *Jugoslovenski napredni pokret u SAD i Kanadi*, Toronto 1983, 15-64.
- Mirko Marković, *Borba u Americi za novu Jugoslaviju*, Beograd 1946.
- Zlatko Matijević, *Prilozi za političku biografiju dr. Ljudevita Kežmana: od "Memoranduma" za Mirovnu konferenciju u Parizu do odlaska u Sjedinjene Američke Države (1919.-1922.)*, Časopis za suvremenu povijest 38 (2006), 3, Zagreb 2006 757-778.
- Kenet Meknot, *Istorija Kanade*, Beograd 2003.
- Aleksandar R. Miletić, *(Extra-)Institutional Practices, Restrictions, and Corruption, Emigration Policy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918-1928)*, U: *Transnational Societies, Transterritorial Politics, Migrations in the (Post-)Yugoslav Region 19th-21th Century* (edited by Ulf Brunnbauer), Minhen 2009. 95-119.

- Nataša Milićević, *Konstantin Fotić-diplomata od karijere*, Istorija 20 veka, God. XVI, broj 1, Beograd 1998, 143-162.
- Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1950.
- Андреј Митровић, Србија у Првом светском рату, Београд 2015.
- Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914-1918)*, Београд 2014.
- Mile Mihajlov, *Makedonskiot naroden sojuz vo Soedinetite Amerikanski Državi i Kanada 1928 do 1935 god. U: Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, Zagreb 1978, 329-346.
- Ivan (John) Molek, *Slovene Immigrant History 1900-1950*, Dover, Delawer 1979.
- Desmond Morton, *A Short History of Canada*, Edmonton 1983.
- Kosta Nikolić, *The Serbian Political Emigration in Western Europe 1945-1956*, Belgrade 2011.
- Bogdan C. Novak, *Why Adamic Shifted his Support from Mihailović to Tito*, Slovene Studies 11/1-2, 1989, 185-192.
- Ivan Očak, *Jugoslovenski emigranti iz Amerike u Sovjetskom Savezu (između dva rata)*, Zagreb 1985
- Henri Bemford Parks, *Istorija Sjedinjenih Američkih Država*, Beograd 1985.
- Milada Paulova, *Jugoslovenski odbor (povijest jugoslovenske emigracije iz svijetskog rata od 1914.-1918.)*, Zagreb 1925.
- Stevan K. Pavlović, *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji*, Beograd 2009.
- Коста Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Београд, 2001.
- Војислав Г. Павловић, *Од Монархије до Републике. САД и Југославија (1941-1945)*, Београд 1998.
- Luka M. Rejović, *Prikaz naših iseljenika*, Čikago 1939.
- Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969.
- Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.
- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. I, Beograd 1988.
- Branko Petranović, *Pomoć UNRE Jugoslaviji*, Istorija XX veka, Zbornik radova II, Beograd 1961, 163-224.
- Александар Петров, *Јован Дучић, Мање познати Дучић*, Београд 2007.
- Кринка Видаковић-Петров, *Писци и политичке полемике: Јован Дучић и Никола Дреновац у Америци 1941-1943*, У: *Наука и политика* (зборник радова), књ. 5, том 1, Пале 2011, 351-266.
- Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata*, Beograd 1962.
- Nikola B. Popović, *Brojno stanje i nacionalna struktura dobrovoljaca u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu*, U: *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Kikindi 11. i 12. aprila 1996* (urednik Petar Kačavenda), Beograd 1996, 273-281.
- Jure Prpić, *Hrvati u Americi (njihova povijest i doprinos Americi i Hrvatskoj)*, Zagreb 1997.

- Божидар Пурић, *Биографија Божје Ранковића: допринос историји српског исељеништва у Северној Америци*, 1963.
- Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970*, Drugi deo: 1954-1970, Beograd 2002.
- Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1974-1946)*, Београд 2007.
- Мира Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014.
- Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, knj. 1, Podgorica 2004.
- Radoslav Rotković, *Oblici i karakter suradnje iseljenika sa Jugoslavijom*, U: *Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, Zagreb 1978, 557-575.
- Сава, епископ шумадијски, *Историја Српске православне цркве у Америци и Канади 1891-1941*, Каленић/Крагујевац 1994.1994.
- Pero Slijerčević, *Naši dobrovoljci u Svetskom ratu*, Zagreb 1925.
- Перо Слијепчевић, *Срби у Америци. Белешке о њиховом стању, раду и националној вредности*, Женева 1917.
- Stanimir Spasovic, *The History of the Serbian Orthodox Churches in America and Canada 1941-1991*, Belgrade 1998.
- *Spomenica Četrdesetogodišnjice Srpske Narodne Odbrane*, Џикаго 1950.
- *Споменица српске православне цркве Воскресенија Христовога 1905-1955*, (Издање српске православне цркве, Чикаго, Илиној, Чикаго
- *Споменица поводом 20-огодишње обновљеног рада Српске Народне Одбране у Америци 1941-1961*, Чикаго 1961.
- Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988.
- Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, Beograd 1969.
- Mihajlo Stojković, *Broj dobrovoljaca iz prekomorskih zemalja u ratovima 1912-1918*, U: *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Kikindi 11. i 12. aprila 1996 (urednik Petar Kačavenda), Beograd 1996, 219-220.
- Драган Суботић, *Политичка мисао у расејању 1945-1990. Прилог историографији српске политичке емиграције на Западу*, Београд 1994.
- Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд 2011.
- Сања Петровић Тодосијевић, „Платнени град“ југословенских избеглица. *Југословенски избеглички камп у Ел Шату 1944-1946*, Токови историје 3-4/2008, Београд 2008, 117-140.
- Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svetskom ratu 1941-1945*, Zagreb 1979.
- Vladislav A. Tomović, *Kanađani prijatelji Srbije i Jugoslavije i njihova pomoć 1944-1948*, U: *Seobe Srba nekad i sad*, urednik Vladimir Grečić, Beograd 1990, 155-172.
- Ubavka Ostojić Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914-1918*, Beograd 1994.
- Slavica Popović Filipović, *Iz postojbine Javora. Kanadsko-britanska medicinska i humanitarna pomoć Srbiji u Prvom svetskom ratu*, Beograd 2013

- Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1967.
- Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20 веку*, Београд 2013.
- Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941. Uporedni napredak i industrijalizacija*, Beograd, 2004.
- Ivan Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslovenske države 1918*, Zagreb 1974.
- Ivan Čizmić, *Emigration from Croatia 1880-1914*, U: *Overseas Migration from East-Central and Southeast Europe 1880-1940*, edited by Julianna Puskas, Budapest 1990, 143-167.
- Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske bratske zajednice 1894-1994*, Zagreb, 1994.
- Ivan Čizmić, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država. Doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom životu*, Zagreb 1982.
- Ivan Čizmić, *Prilog za istraživanje doprinosa naših iseljenika borbi naroda Jugoslavije u Drugom svijetskom ratu*, U: *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, Zagreb 1978, 71-102.
- Sofija Škorić, *Serbs in Canada and their Cultural Life in Ontario*, U: *Diaspora Serbs: A Cultural Analysis*, edited by Earle H. Waugh and Milan V. Dimic, University of Alberta, 2004, 231-258.
- Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1982.
- Ivica Šute, *Amerikanski fond dr. Mačeka“ i pomoć Gospodarske sloge pasivnim krajevima 1936. godine*, Časopis za suvremenu povijest 3, Zagreb 2008, 1045-1066.

Biografija autora

Vesna Đikanović rođena je 1973. godine u Zemunu. Diplomirala je i magistrirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu na katedri za Istoriju Jugoslavije. Zaposlena je kao istraživač saradnik na Institutu za noviju istoriju Srbije u Beogradu.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-

а Весна Ђикановић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Исељеници у Северној Америци и југословенска држава 1918-1945.

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _18. мај 2016. _____

Весна Ђикановић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____
Весна Ђикановић _____

Број уписа _____

Студијски програм
_____Историја_____

Наслов рада _____Исељеници у Северној Америци и југословенска држава
1918-1945. _____

Ментор ___ проф. др Љубодраг Димић

Потписани Весна Ђикановић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, __18. мај 2016. _____

Весна Ђикановић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Исељеници у Северној Америци и југословенска држава 1918-1945.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____ 18. мај 2016. _____

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.